

प्रस्तावना.

મંસ્કૃત એ આપણી ગુર્જર ગિરાની વૃદ્ધ માતા છે. સંસ્કૃતનું સાહિત્ય એ આપણું પોતીકું પુરાણું સાહિત્ય છે. જે વિચારો, જે લાગણીઓ, અને જે ભાવનાઓ આપણા પૂર્વજોથી આપણા મુખી કોતરી આવેલા છે તેનું પ્રતિબિમ્બ એ સાહિત્યમાં પડેલું આપણા જોવામાં આવે છે. આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો અખંડ આત્મા એ સાહિત્યમાં જળવાઈ રહેલો. આપણે જોઈએ છીએ. આપણી ધર્મક્રિયાઓનું અને આપણા રીતરિવાજોનું મૂળ સ્વરૂપ એ સાહિત્યમાં આપણે સ્પષ્ટ નિહાળીએ છીએ. આપણા જીવનવ્યવહારનું નિયમન કરનારા અને વિશુદ્ધિ અર્પનારા શ્રુતિ, સ્મૃતિ, ઇતિહાસ, પુરાણ આદિ ભવ્ય ગ્રંથોનો એ સાહિત્યમાં સમાવેશ થાય છે. તત્ત્વચિન્તનના ઉડામાં ઉડા પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરવામાં આવેલો પ્રથમ એ સાહિત્યમાંજ આપણે જોઈએ છીએ. માનવજીવનની મંસ્કૃતિનો મોથી પ્રાચીન ઇતિહાસ એ સાહિત્યજ આપણને પૂરો પાડે છે. આપણી આધુનિક મનાઈગટનાને પણ સજીવ રાખનારા પુરાણા આત્મતત્ત્વનો એ સાહિત્યમાંજ આપણને માહોત્કાર થાય છે. એ સાહિત્યનો વિગતવારનો ઇતિહાસ જાણવો એ આપણા પોતાના પ્રાચીન ગૌરવને પીગતવા બગેબગ છે.

એ સાહિત્ય આપણે હીમતી જાતનો છે, આપણે આશુભવ
ભરેલ છે. કટલાક પશ્ચિમના વિદ્વાનોને પણ એ સાહિત્યના ગ્રંથોએ
ધેણા કરી મૂક્યા છે. એ સાહિત્ય જેટલું વિદ્યાળ છે તેટલુંજ સુંદર છે.
એ સાહિત્યને માટે આપણે જેટલું અગિમાન રાખીએ તેટલું યોગ્ય છે.

૭. એ સાહિત્યના સમગ્ર પ્રદેશ ઉપર ફરી વળીને તેનો મંદિષ્ઠ પણ સમોટ હેવાલ ગ્યાપનારો, પાશ્ચાત્ય શૌધકોની કૃતિઓમાં છેલ્લામાં છેલ્લો અને આગલા સર્વથી વધારે માનનીય, એકજ અન્ય જાણીતો છે, અને તે પ્રો. મેક્ડોનલ્ડનો છે. એ અન્ય છપાયે ત્યાર પહેલાં ઘણાં વર્ષ ઉપર પ્રો. મેક્સ મ્યુલરે પોતાનો ‘પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ’ જહાર પાડ્યો હતો, પણ તે અન્યમાં સંસ્કૃત સાહિત્યના અમુક સાંકડા પ્રદેશનીજ દહામતો નોંધવામાં આવી હતી. ખીજો અન્ય વેળરનો હતો, તે એનાથી વધારે વિશાળ પ્રદેશને પોતાની દક્ષિર્ણાંધમાં રાખતો હતો.

પણ એ અન્યની પહેલી આવૃત્તિ છપાવાને ધણાં વર્ષો લાંબી ગયાં છે, અને બીજી આવૃત્તિઓમાં પાછળથી થયેલી શોધખોળોનાં પરિણામોને પૃથ્વી નીચેનાં ટિપ્પણોમાંજ નોંધવામાં આવ્યાં છે, એટલે તેને ગોણું સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે. એ ટિપ્પણો પણ ત્યાર પછીથી થયેલી શોધખોળોને પરિણામે 'દહ' વધારે મુધારાવધારાની અપેક્ષા રાખે છે. પ્રો. મેક્કોનલનો અન્ય આવાં સંવર્ણાં દૃષ્ટાંથી મુક્ત છે, અને તે ઉપરાંત એ અન્યની વિશેષતા એ છે કે એ અન્ય કેવળ વિદ્વાનોની જરૂરિયાત પૂરી પાડવાના ઉદ્દેશથીજ નથી લખાયેલો, પણ સામાન્ય વાંચકોને પણ સમજી પડે એ બાબત તરફ લેખકે ધ્યાન આપીને લખેલું છે. એવો અન્ય સુગંધિત વાંચકો મમલ મૂકવાનો પ્રયત્ન આવી લાગ્યો છે એ વિચારથી મને ધણો આનંદ થાય છે.

આ ભાષાન્તર મેં ઘણી કાળજીથી તૈયાર કર્યું છે. તે છતાં સંસ્કૃતને લીધે કે અન્ય કારણથી કોઈ સ્થળે કંઈ હોય રહી ગયા હોય તો તેને માટે વાંચકો મને ક્ષમા આપશે એવો બરાસો છે. મૂળ અન્ય તપાસીને સ્થળે સ્થળે જે ઉત્તરો આપવામાં આવ્યા છે તે સંસ્કૃત સાહિત્યના રસિક વાંચકોને વિશેષ આનંદ આપશે એવી મારી ધારણ છે.

આ ગ્રંથમાં ટિપ્પણો પણ ઘણી છટકા આપવામાં આવેલાં છે. એ ટિપ્પણોમાં મહાત્મ્ય સ્વરૂપ લખાણ ઘણું થયું છે, તોપણ એ ટિપ્પણો માટેની મૂળ જવાબદારી મારી છે. કેટલાંક ટિપ્પણો પૃથ્વી નીચે મૂકવામાં આવ્યાં છે, અને કેટલાંક વિશેષ લાભાં ટિપ્પણો પ્રકરણને છેડે મોટા કોષમાં મૂકવામાં આવ્યાં છે. બહુધા અન્ય પુસ્તકોમાંની કેટલીક ઉપયોગી માહિતીનો એ ટિપ્પણોમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. જિજ્ઞાસુ વાંચકોને કેટલુંક રસ પડે એવું જ્ઞાન ધણે થોડે અંશે એ ટિપ્પણોમાંથી મળી શકશે.

આ પુસ્તક છપવાની પરવાનગી આપીને પ્રો. મેક્કોનલે જે ઉપકાર કર્યો છે તેમાં એક બીજી કીમતી મદદ તેમના તરફથી મળવાથી આ પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં ઘણો વધારો થયો છે. પોતાના પુસ્તકની નવી આવૃત્તિને માટે મુધારાવધારાનો જે નોંધવંચક એમણે તૈયાર કર્યો તેની એક નકલ આ ભાષાન્તરકર્તાના ઉપયોગને માટે એમણે મોકલી આપી છે. આ પુસ્તકના વાંચકોને જેવી રીતે મૂળ અન્યકાળના છેલ્લામાં છેલ્લા વિચારો મળવાનાં લાભ મળી શકે. એ લાભ કંઈ જેવો નેવો નથી. ગરબ ૬

ગંદકૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસનો વિષમજ્ઞ શાસ્ત્રીય અન્વેષણના હોવાથી પ્રથમની આશૃત્તિ છપાયા પછી તેમાં જાણાવેલા નિર્ણયોમાં સ્થળે સ્થળે ફેરફાર કરવાની જરૂરિયાત કિત્પત્ર થાય છે, અને તે ફેરફારો જાણવાનો લાભ અંગ્રેજી વાંચકોને તો એ પુસ્તકની ખીજ આશૃત્તિ જ્યારે બહાર પડશે ત્યારેજ મળી ગકશે પણ ગુજરાતી વાંચકોને એ ફેરફારોનો આ ભાષાન્તરગ્રંથમાંજ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હોવાને લીધે અત્યારથીજ એ લાભ મળી ગંકશે. ખીજ રીતે કહીએ તો, મૂળ ગ્રંથકારની જે નવી આશૃત્તિ હજી હવે અંગ્રેજીમાં બહાર પડવાની છે તેનુજ આ ભાષાન્તર છે, અને તેથી તે અંગ્રેજી જૂની આશૃત્તિના કરતાં ઘણું વિશેષ ઉપયોગી છે એમ કહીએ તો તે ખોટું કહેવાશે નહીં.

એ નોંધનગ્રંથ મેળવવાને માટે જરૂરનો પત્રવ્યવહાર વગેરેનો શ્રમ હાંડોળ કમિટિના મત્રી શ્રી. બળવંતરાય કુલ્યાણરાય કાંકોરે હિંદુસ્તાની લીધો હતો તેમનો પણ હું આ સ્થળે આભાર માનું છું.

એ નોંધનગ્રંથ આવતાં ડેટ્યોક વિવચન થયો હતો, તેથી આ પુસ્તકનાં પાંડા ના મવાનો પાનામાં એ નોંધનગ્રંથનો ઉપયોગ થઈ શકે નથી. છતાં રહી ગયતા મુદ્રાગવધારાનું પત્રક પુસ્તકના પાછલા ભાગમાં છાપીને એ ખોટું પૂરું પાડવામાં આવી છે.

પુસ્તકના આરંભમાં જે અનુક્રમલિપ્ત આપી છે તેમાં પ્રકરણોનાં નામમાત્ર ન આપતાં કરેલ પ્રકરણમાં ચર્ચાપત્રા મુખ્ય મુખ્ય વિષયોની પહોં સંક્ષિપ્ત નોંધ આપવામાં આવી છે, અને પાછળ જે સચિપત્ર છાપ્યું છે તે પણ ઘણી કાળજીથી તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે.

ટૂંકામાં, આ ગ્રંથની પાછળ ભાષાન્તરકારે પોતાનાથી અને તેટલો જુગ લીધો છે, અને તેથી એ ગ્રંથની ઉપયોગિતામાં ઘણો વધારો થશે એવી ભાષાન્તરકારની ઉમેદ છે.

અપાટિયા ચક્રવા,
મુસ્ત.
તા. ૧૫-૫-૧૯૨૧.

મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે.

પ્રકરણ ૧-પ્રાસ્તાવિક.

૧-૩૪

સંસ્કૃત સાહિત્યની શોધ, પૃ. ૧-૨-સંસ્કૃતના અભ્યાસકે આને તેમજો કરેલું શર્ષ, પૃ. ૩-૬-સંસ્કૃતના અભ્યાસની આવશ્યકતા, પૃ. ૬-સંસ્કૃત સાહિત્યનું ગૌરવ, પૃ. ૭-૮-હિન્દુસ્તાનનો પ્રાચીન સુધારો, પૃ. ૮-પ્રાચીન સાહિત્યના ઇતિહાસના બે વિભાગ અને તેનાં મુખ્ય વક્ષ્યો, પૃ. ૯-૧૦-ઐતિહાસિક દૃષ્ટિનો અભાવ, પૃ. ૧૦-૧૨-વૈદિક સમય, પૃ. ૧૨-૧૩-સંસ્કૃત સમય અને પરદેશી મુસાફરોનાં પ્રમાણ, પૃ. ૧૪-૧૫-કાલ-નિર્ણયનાં અન્ય સાધનો, પૃ. ૧૫-૧૬-લેખનકળાનો પ્રારંભ, પૃ. ૧૭-૧૮-બ્રાહ્મી અને ખરોટી લિપિ, પૃ. ૧૯-૨૦-હસ્તલિખિત ગ્રન્થો, પૃ. ૨૦-૨૧-લેખનસામગ્રી, પૃ. ૨૧-૨૨-વૈદિક અને સંસ્કૃત ભાષા, પૃ. ૨૩-૨૭-પ્રાકૃત ભાષાઓ, પૃ. ૨૭-૨૮-પાલી ભાષા, પૃ. ૨૯-શિલાલેખો, પૃ. ૨૯-૩૧-આધુનિક ભાષાઓ, પૃ. ૩૨-ટિપ્પણો [આર્યોનું મૂળ નિવાસસ્થાન ક્યું હતું ? પૃ. ૩૨-૩૩; વેદનાં સંક્રાંતિ ક્યારે થયાં ? પૃ. ૩૩-૩૪]

પ્રકરણ ૨-વેદના સમયનું સાહિત્ય.

૩૫-૫૦

એ સાહિત્યનાં ત્રણ તળકા, ૩૫-વેદની સંહિતાઓ, પૃ. ૩૫-૩૭-બ્રાહ્મણો, પૃ. ૩૭-૪૦-સૂત્રો, પૃ. ૪૧-૪૫-ટિપ્પણો [વેદના સમયનાં આતુર્વર્ણ્યની વ્યવસ્થા હતી કે કેમ ? પૃ. ૪૫-૪૮; મત, બ્રાહ્મણ, અને સૂત્રનો સમય, પૃ. ૪૮-૫૦].

પ્રકરણ ૩-ઋગ્વેદ.

૫૧-૭૧

ઋગ્વેદસંહિતા, પૃ. ૫૧-૫૨-મંડલોની ગોઠવણી, પૃ. ૫૨-૫૭-રચનાકાળનો ભેદ, પૃ. ૫૭-૫૮-સંહિતાપાઠ, પૃ. ૫૮-૬૩-પદપાઠ, પૃ. ૬૩-ક્રમપાઠ, ઠટાપાઠ, ધનપાઠ, પૃ. ૬૪-પ્રાતિશાખ્ય, પૃ. ૬૪-અનુક્રમણી, પૃ. ૬૪-ઋગ્વેદની શાખાઓ, પૃ. ૬૪-૬૫-વેદના સ્વરો, પૃ. ૬૫-૬૭-વેદના છંદો, પૃ. ૬૮-૭૧.

પ્રકરણ ૧૦—વીરચરિત કાવ્યો. ૩૫૪-૪૧૬.

સામાન્ય સ્વરૂપ, પૃ. ૩૫૪-૩૫૯-મહાભારત, પૃ. ૩૫૯-૩૭૯-પુરાણ, પૃ. ૩૭૯-૩૮૨-રામાયણ, પૃ. ૩૮૩-૪૦૧-ટિપ્પણી [મહાભારતનું યુદ્ધ ક્યારે થયું હતું, પૃ. ૪૦૧-૪૦૨-મહાભારતને હાલનું સ્વરૂપ ક્યારે પ્રાપ્ત થયું, પૃ. ૪૦૨-મહાભારતનું વૈષ્ણવ સંપ્રદાય તરફ કેવી રીતનું વલણ છે, પૃ. ૪૦૩-૪૦૪-ભાગવદ્ ગીતા ક્યારે ગ્રંથાઈ, પૃ. ૪૦૪-૪૧૫-રામાયણનું કાવ્ય, પૃ. ૪૧૫-૪૧૬.

૫૪.

પ્રકરણ ૧૧—મહાકાવ્યો.

૪૧૭-૪૪૪

મહાકાવ્યોનો સમય, પૃ. ૪૧૭-૪૨૧-સાહિત્યના પુનરુત્થાનનો સિદ્ધાન્ત, પૃ. ૪૨૧-૪૨૩-કાલિદાસનો સમય, પૃ. ૪૨૩-૪૨૫-રઘુવંશ, પૃ. ૪૨૬-૪૨૭-કુમારસંભવ, પૃ. ૪૨૭-૪૨૮-ભટ્ટિકાવ્ય વગેરે, પૃ. ૪૨૮-૪૩૨-દશકુમારચરિત વગેરે, પૃ. ૪૩૨-૪૩૬-ટિપ્પણી [કાલિદાસનો સમય, પૃ. ૪૩૬-૪૪૨-માય, શુન્દરાતનો પહેલો સંસ્કૃત કવિ, પૃ. ૪૪૨-૪૪૪]

૫૪.

પ્રકરણ ૧૨—ભાવપ્રધાન કાવ્યો.

૪૪૫-૪૫૯

મેઘદૂત, પૃ. ૪૪૫-૪૪૭-અનુસંહાર, પૃ. ૪૪૭-૪૫૦-લેટખંપેર, પૃ. ૪૫૦-ચૈતરપંચાદિકા, પૃ. ૫૦-સંગ્રામચતક, પૃ. ૪૫૧-૪૫૪-ગંગારેતિલક, પૃ. ૪૫૪-અમરચતક, પૃ. ૪૫૪-અસીક, પૃ. ૪૫૫-કમળ, પૃ. ૪૫૬-ચાતક, ચકોર, ચક્રવાક, પૃ. ૪૫૭-સમચતક, પૃ. ૪૫૭-ગીત-ગોવિન્દ, પૃ. ૪૫૮-૪૫૯.

૫૪.

પ્રકરણ ૧૩—નાટકો.

૪૬૦-૪૮૭

નાટકોનું પ્રાચીનમા પ્રાચીન સ્વરૂપ, પૃ. ૪૬૦-નાટકોના વિકાસ, પૃ. ૪૬૧-નાટકનાં ખાસ લક્ષણો, પૃ. ૪૬૨-૪૬૩-હિન્દુગતાનના અને ગ્રીસના નાટકો, પૃ. ૪૬૪-સંસ્કૃત નાટકની રચના, પૃ. ૪૬૫-રંગભૂમિ, પૃ. ૪૬૬-કાલિદાસના નાટકો, પૃ. ૪૬૭-૪૭૮-મૃચ્છકટિક, પૃ. ૪૭૮-૪૭૯-રેનાવલી, પૃ. ૪૭૯-૪૮૦-નાગાનન્દ, પૃ. ૪૮૧-ભવમૂર્તિના નાટકો, પૃ. ૪૮૧-૪૮૪-મુદ્રારાસસ, પૃ. ૪૮૪-વેણીસદોર વગેરે, પૃ. ૪૮૫-પ્રબોધચંદ્રાવળી, પૃ. ૪૮૬-કરિમો, પૃ. ૪૮૭.

૫૪.

પ્રકરણ ૧૪—વાર્તાઓ અને કહાણીઓ.

૪૮૮-૫૦૮

ખાસ લક્ષણ, પૃ. ૪૮૮-૫૦૮-પ્રતિન, પૃ. ૪૮૮-૪૮૯-હિતોપદેશ,
 પૃ. ૪૮૯-૪૯૦-નીતિસાર, પૃ. ૪૮૯-વેતાલપંચવિંશતિ વગેરે,
 પૃ. ૪૮૯-૪૯૦-નીતિસત્ક, વૈરાગ્યસત્ક વગેરે, પૃ. ૫૦૦-ધર્મપદ,
 પૃ. ૫૦૧-કાવ્યોમાં ઉપદેશ, પૃ. ૫૦૧-૫૦૮.

૫૪.

પ્રકરણ ૧૫—દિલસુદી.

૫૦૯-૫૩૨

પ્રારંભદશા, પૃ. ૫૦૯-સામાન્ય સિદ્ધાન્તો, પૃ. ૫૧૦-૫૧૪-સાંખ્ય
 દર્શન, પૃ. ૫૧૪-૫૧૮-બૌદ્ધ અને જૈન દિલસુદી, પૃ. ૫૧૮-૫૨૧-
 યોગ, પૃ. ૫૨૧-૫૨૪-મીમાંસા, પૃ. ૫૨૫-વેદાન્ત, પૃ. ૫૨૫-૫૨૮-
 વૈશેષિક અને ન્યાય, પૃ. ૫૨૮-૫૩૦-સ્વાર્થક દર્શન, પૃ. ૫૩૦-૫૩૨
 પ્રકરણ ૧૬—સંસ્કૃત સાહિત્ય અને પશ્ચિમની પ્રજાઓ.

૫૪

૫૩૩-૫૫૫

પશ્ચિમની જાતનારી પ્રજાઓ સાથે સમ્બંધ, પૃ. ૫૩૩-૫૩૯-
 વીરચરિત કાવ્યો, પૃ. ૫૩૯-૫૪૦-નાટકો, પૃ. ૫૪૦-૫૪૨-વાર્તાઓ
 અને કહાણીઓ, પૃ. ૫૪૩-૫૪૭-શૈતરંગ, પૃ. ૫૪૭-૫૪૮-દિલસુદી,
 પૃ. ૫૪૮-૫૫૦-વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર, પૃ. ૫૫૧-ભૂમિતિ, પૃ. ૫૫૧-૫૫૨-
 ખગોળશાસ્ત્ર, પૃ. ૫૫૨-૫૫૩-વૈદકશાસ્ત્ર, પૃ. ૫૫૪-૫૫૫.

૫૪

વિજ્ઞાન, કળા વગેરેના સાહિત્યનું પરિશિષ્ટ.

૫૫૬-૫૬૭

ધર્મશાસ્ત્ર, પૃ. ૫૫૬-૫૫૮-ઇતિહાસ, પૃ. ૫૫૮-૫૫૯-ભાષ્યકરણ,
 પૃ. ૫૫૯-૫૬૧-કોશના ગ્રંથો, પૃ. ૫૬૧-૫૬૨-કાવ્યશાસ્ત્ર, પૃ.
 ૫૬૨-૫૬૩-ગણિતશાસ્ત્ર અને ખગોળશાસ્ત્ર, પૃ. ૫૬૩-૫૬૪-વૈદક-
 શાસ્ત્ર, પૃ. ૫૬૫-કળાઓ, પૃ. ૫૬૫-૫૬૭.

૫૪.

પુસ્તકવર્ણનનાં ઉદાહરણો.

૫૬૮-૫૬૯

સુધારાવધારાનું પત્રક.

૫૬૭-૫૬૮

સૂચિપત્ર.

૫૬૯ થી ૬૫૧

શુદ્ધિપત્રક.

પ્રકરણ ૧૦—વીરચરિત કાવ્યો.

૩૫૪-૪૧૬

સામાન્ય સ્વરૂપ, પૃ. ૩૫૪-૩૫૯-મહાભારત, પૃ. ૩૫૯-૩૭૯-પુરાણ, પૃ. ૩૭૯-૩૮૨-રામાયણ, પૃ. ૩૮૩-૪૦૧-ટિપ્પણો [મહાભારતનું મુદ્દ ક્યારે થયું હતું, પૃ. ૪૦૧-૪૦૨-મહાભારતને હાલનું સ્વરૂપ ક્યારે પ્રાપ્ત થયું, પૃ. ૪૦૨-મહાભારતનું વૈષ્ણવ સપ્રદાય તરફ ફેરવી રીતનું વલણ છે, પૃ. ૪૦૩-૪૦૪-ભાગવદ્ ગીતા ક્યારે રચાઈ, પૃ. ૪૦૪-૪૧૫-રામાયણનું કાવ્ય, પૃ. ૪૧૫-૪૧૬.

૫૪.

પ્રકરણ ૧૧—મહાકાવ્યો.

૪૧૭-૪૪૪

મહાકાવ્યોનો સમય, પૃ. ૪૧૭-૪૨૧-સાહિત્યના પુનરુજ્જીવનનો સિદ્ધાન્ત, પૃ. ૪૨૧-૪૨૩-કાલિદાસનો સમય, પૃ. ૪૨૩-૪૨૫-રઘુવંશ, પૃ. ૪૨૬-૨૭ કુંભારસંભવ, પૃ. ૪૨૭-૪૨૮-ભટ્ટિકાવ્ય વગેરે, પૃ. ૪૨૮-૪૩૨-દશકુમારચરિત વગેરે, પૃ. ૪૩૨-૪૩૬-ટિપ્પણો [કાલિદાસનો સમય, પૃ. ૪૩૬-૪૪૨-માધ, ગુજરાતનો પહેલો સ્વરૂપ કવિ, પૃ. ૪૪૨-૪૪૪]

૫૪.

પ્રકરણ ૧૨—ભાવપ્રધાન કાવ્યો.

૪૪૫-૪૫૯

મેઘદૂત, પૃ. ૪૪૫-૪૪૭-મૃગસહાર, પૃ. ૪૪૭-૪૫૦-ધૃતર્ષિનંદ, પૃ. ૪૫૦-ચારપચાસિકા, પૃ. ૫૦-મૃગારસતક, પૃ. ૪૫૧-૪૫૪-મૃગારતિલક, પૃ. ૪૫૪-અમરસતક, પૃ. ૪૫૪-અશોક, પૃ. ૪૫૫-કમળ, પૃ. ૪૫૬-ચાતક, ચક્રાર, ચક્રવાક, પૃ. ૪૫૭-સામસતક, પૃ. ૪૫૭-ગીતગોવિન્દ, પૃ. ૪૫૮-૪૫૯

૫૪.

પ્રકરણ ૧૩—નાટકો.

૪૬૦-૪૮૭

નાટકોનું પ્રાચીનમા પ્રાચીન સ્વરૂપ, પૃ. ૪૬૦-નાટકનો વિકાસ, પૃ. ૪૬૧-નાટકના ખામ લક્ષણો, પૃ. ૪૬૨-૪૬૩-હિન્દુતાનના અને ગ્રીસના નાટકો, પૃ. ૪૬૪-સંસ્કૃત નાટકની રચના, પૃ. ૪૬૫-રંગભૂમિ, પૃ. ૪૬૬-કાલિદાસના નાટકો, પૃ. ૪૬૭-૪૭૯-મૃગસટિક, પૃ. ૪૭૯-૪૭૯-રતનાવલી, પૃ. ૪૭૯-૪૮૦-નાગાનંદ, પૃ. ૪૮૧-

પૃ. ૧૮૯-૧૫૦-ઋગ્વેદની નદીઓ, પૃ. ૧૯૦-૧૯૩-વેદના સમયમાં મનુષ્યોને સમુદ્રનો પરિચય હતો કે નહીં, પૃ. ૧૯૩-૧૯૪-પર્વતો, પૃ. ૧૯૪-૧૯૫-વનસ્પતિઓ, પૃ. ૧૯૬-૧૯૮-જનવરો, પૃ. ૧૯૯-૨૦૦-પક્ષીઓ, પૃ. ૨૦૧-ખનીજ પદાર્થો, પૃ. ૨૦૧-૨૦૨-મૂળ વતનીઓ, પૃ. ૨૦૩-૨૦૪-આર્યપ્રજાઓ, પૃ. ૨૦૫-૨૦૬-રાજ્ય-વસ્થા, પૃ. ૨૧૦-૨૧૧-પુરોહિત વર્ગનો ઉદય, પૃ. ૨૧૧-૨૧૨-વર્ણ-વિભાગ, પૃ. ૨૧૨-૨૧૪-સમાજસ્થિતિ, પૃ. ૨૧૪-૨૧૬-પહેરવેશ, પૃ. ૨૧૬-૨૧૭-ભોજન, પૃ. ૨૧૭-૨૧૮-ધર્માઓ, પૃ. ૨૧૮-૨૨૧-રમતગમતો, પૃ. ૨૨૧-૨૨૨-દ્વય અને સંગીત, પૃ. ૨૨૨-૨૨૩.

પૃષ્ઠ.

મકરણ ૭—ઉત્તર કાળના વેદો.

૨૨૪-૨૬૨

સામવેદ, પૃ. ૨૨૪-૨૨૭-યજુર્વેદ, પૃ. ૨૨૭-૨૩૬-અથર્વવેદ, પૃ. ૨૩૬-૨૬૨

પૃષ્ઠ.

મકરણ ૮—બ્રાહ્મણો.

૨૬૩-૩૧૫

બ્રાહ્મણોનું સામાન્ય સ્વરૂપ, પૃ. ૨૬૩-૨૬૫-આરણ્યકો અને ઉપનિષદો, પૃ. ૨૬૬-૨૬૭-ઋગ્વેદનાં બ્રાહ્મણો (ઐતરેય, કૌપીતકિ), પૃ. ૨૬૭-૨૭ -ઋગ્વેદનાં આરણ્યકો, પૃ. ૨૭૨-સામવેદનાં બ્રાહ્મણો (તલવકાર, પંચવિંશ, છાન્દોગ્ય વગેરે) પૃ. ૨૭૨-૨૭૪-યજુર્વેદનાં બ્રાહ્મણો (તૈત્તિરીય, શાતપથ), પૃ. ૨૭૪-૨૮૧-અથર્વવેદનું બ્રાહ્મણ (ગોપથ), પૃ. ૨૮૧-૨૮૨-ઉપનિષદો, પૃ. ૨૮૨-ઉપનિષદોનું સ્વરૂપ, પૃ. ૨૮૩-૨૮૪-ઐતરેય, કૌપીતકિ, છાન્દોગ્ય, તલવકાર, મૈત્રાયણ, કાંક, શ્વેતાશ્વતર, બૃહદારણ્યક, ઈશા, મુણ્ડક, મંત્ર, માણ્ડૂક્ય, પૃ. ૨૮૪-૩૧૨-ગૌડપાદકારિકા, પૃ. ૩૧૩-૩૧૫.

પૃષ્ઠ.

મકરણ ૯—સૂત્રો.

૩૧૬-૩૫૩

શ્રોતસૂત્રો, પૃ. ૩૧૬-૩૨૦-ગૃહ્યસૂત્રો, પૃ. ૩૨૧-૩૨૩-સંસ્કાર, પૃ. ૩૨૪-૩૨૭-પંચ મહાભ્ય, પૃ. ૩૨૭-૩૨૮-શ્રાદ્ધ વગેરે, પૃ. ૩૨૯-ધર્મસૂત્રો, પૃ. ૩૩૦-૩૩૭-વેદાંગ, પૃ. ૩૩૭-૩૪૪-પરિશિષ્ટ, પૃ. ૩૪૪-૩૫૦-સાયણાચાર્ય, પૃ. ૩૫૦-ટિપ્પણ [ધારક અને પાણિનિ. નો સમય, પૃ. ૩૫૦-૩૫૩]

પ્રકરણ ૪-ઋગ્વેદની કવિતા.

૧૨-૧૪૭

અર્થ નિર્ણયની પદ્ધતિ, ય. ૭૨-૭૭-ઋગ્વેદનું સ્વરૂપ, ય. ૭૮-૮૦-
 ઋગ્વેદની દંતકથાઓ, ય. ૮૦-૮૧-ઋગ્વેદના દેવતાઓ, ય. ૮૨-૮૫-
 વિશ્વદેવતાવાદ, ય. ૮૫-દેવોની આકૃતિ, ય. ૮૬-૮૭-૨૯ અને માનવીનો
 નન્નન્ન, ય. ૮૮-૮૯-દ્યૌસ્, ય. ૯૦-૯૧-વરુણ, ય. ૯૧-૯૫-મિત્ર,
 સૂર્ય, મવિતા, પૃથા, વિષ્ણુ, ય. ૯૬-૧૦૦-ઉષા, ય. ૧૦૦-૧૦૫-
 અશ્વિન, ય. ૧૦૫-૧૦૬-મંત્ર, ય. ૧૦૬-૧૧૨-રેઠા, ય. ૧૧૩-૧૧૪-
 મરુત, ય. ૧૧૪-૧૧૬-વાયુ, ય. ૧૧૬-૧૧૭-પર્જન્ન, ય. ૧૧૭-૧૧૯-
 આપો દેવી, ય. ૧૧૯-પૃથ્વી, ય. ૧૨૦-૧૨૧-અમિ, ય. ૧૨૧-૧૨૫-
 સોમ, ય. ૧૨૫-૧૩૧-મૃદપતિ, ય. ૧૩૧-અદિતિ, ય. ૧૩૨-દેવીઓ,
 ય. ૧૩૩-૧૩૪-દેવતાઓના જોડાં, ય. ૧૩૫-મરુતો, વસુઓ, ઋષુઓ,
 ય. ૧૩૫-૧૩૮-અસુરો, ય. ૧૩૮-૧૩૯-મંધર્, ય. ૧૩૯-૪૦-ઋષિઓ,
 ય. ૧૪૦-ગામાતા, ય. ૧૪૧-દિસક પ્રાણીઓ, ય. ૧૪૧-આપધિઓ,
 ય. ૧૪૨-અમરજ્વાની, ય. ૧૪૩-અસુરો, ય. ૧૪૪-૧૪૬-ભૂતપિશાઓ,
 ય. ૧૪૬-૧૪૭

પ્રકરણ ૫-ઋગ્વેદની કિલબુદ્ધી.

૧૪૮-૧૮૮

ઋષુ અને તે પછીની મિથિ, ય. ૧૪૮-૧૪૯-યમ અને તેના
 કૃતરાઓ, ય. ૧૪૯-૧૫૨-નંદારો, ય. ૧૫૩-૧૫૪-અંતરમંતર, ય. ૧૫૪-
 ૧૫૬-દેહાઓની મૃતિ, ય. ૧૫૬-૧૫૮-વિવાહસૂત્ર, ય. ૧૫૮-૧૬૨-
 ગરભાશ્રિયાનાં સૂત્રો, ય. ૧૬૨-૧૬૭-જાનરુતિ, ય. ૧૬૭-જુગાર, ય. ૧૬૮-
 ૧૬૯-ઉપેશ વસનો, ય. ૧૭૦-૧૭૨-બીરવમાવ, ય. ૧૭૩-૧૭૪-પ્રદેવિકા-
 ઓ, ય. ૧૭૪-૧૭૬-સદિવિવિધ સૂત્રો, ય. ૧૭૬-પુરુષસૂત્ર, ય. ૧૭૭-
 ૧૮૧-વિશ્વકર્મા, ય. ૧૮૧-૧૮૨-વિશ્વનું આદિ સ્વરૂપ, ય. ૧૮૨-૧૮૭-
 મૃદિની કવિત્વ, ય. ૧૮૭-૧૮૮.

પ્રકરણ ૬-ઋગ્વેદના સમયની પારમિથિ.

૧૮૯-૨૨૩

ઋગ્વેદના નક્ષત્ર, ય. ૧૮૯-વૈદિક પ્રજાઓનું મળ ન્યાન,

शुद्धिपत्रक.

पृष्ठ	लीटी	अशुद्ध	शुद्ध
३	२८	१८७२	१८०२
७	२६	सीधियानो	सीधियानो
८	२३	स ध्या वभने	हृष्ट पक्ष स ध्या वभते
९	२५	आसना	आसना
१४	छेत्ती	ग्रहस्फुटसिद्धान्त	ग्रहस्फुटसिद्धान्त
१५	८	India	Indica
२०	१०	नेवान	नेवान
२२	१५	डिक्टस	डिक्टस
३५	२७	आरेमाथी	आरेमा
५७	२७	वेदना	वेदना
३८	१६	कृत्यपति	कृत्यपति
४०	२६	वपारे	वपारे
४१	२५	रेभागधितना	अग्निगधितना
८७	१५	अन	अन
११	१६	अग्नेदना	अग्नेदना
११	२८	अग्नेदना	अग्नेदना
१५	२१	शासन	शासन
७०	२४	वपरायता	वपरायता
८८	२०	देवताओंनु	देवताओंनु
१२३	३	" अतो "	" धरतो "
१२६	१५	पाथी	धध
१२८	९	अनना आसाहेनु	नक्षत्रांनु
१४०	२७	धध	धध
१४२	२६	पक्ष गधुत्री	गधुत्री
१५८	२	मिनन्त्युते	मिनन्त्युते
१६५	६	मत्यु	पत्यु
१६६	१७	मृत्त	मृत्त
१७३	१८	हदन्या	हदया

૧૯૬	૧૩	ઋગ્વેદનાં	ઋગ્વેદનાં
૨૨૮	૧૮	કુરુક્ષેત્રમાં	મહાભારતમાં
૨૩૧	૨૫	નવા	નવ
૨૪૪	૨૫	મજુર્ષેદમાં	યજુર્ષેદમાં
૨૪૮	૧૦	મત્રો	મત્રો
૨૪૨	૧૪	મત્રો	મુક્તો
૨૪૨	૨૮	અધ્યાયના	કાણના
૨૭૧	૮	પૃથિવ્યાં	પૃથિવ્યાં
૫૪૪	લીલી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૭૮	૧૦	માધવ	માઠવ
૩૧૮	૧૭	મનાયણી	ગૈનાયણી
૩૫૬	૧૪	પાછલા	આગલા
૩૬૧	ઉદ્દણી	મગધ્રીતા	મગધ્રીતા
૩૬૭	૧૦	કાઠકોપનિપદ્માં	કાઠકોપનિપદ્માં
૩૮૨	૧૫	સવિસ્તર આપ	સવિસ્તર
૩૮૬	૯	રામાયણના	રામાયણના
૪૦૩	૧૮	ઉમગઓ	ઉમેરાઓ
૪૧૨	૨૫	સકા	નંકા
૪૩૮	૨૫	કાલિદાસના	કોમેડના
૪૪૧	૨૯	સિક્કામાં	નંકામાં
૪૬૩	૮	હન્દો	વૃતો
૪૯૪	૧૨, ૧૭, ૧૪, ૨૪	પચત્તથ	પચત્તથ
૪૯૫	૫	દસીમાં	ઉદસીમાં
૫૦૬	૧	છે.	સંખ્યાની પેઠે સ્ત્રીઓના
૫૧૧	૧૫	દુઃખદાવની	રંગ કાળે કાળે બાલાય છે.
૫૧૭	૧૧	સાંખ્ય દર્શનની	દુઃખદાવની
૫૧૮	૬	વ્યથ	સાંખ્ય દર્શનની
૫૨૦	૬	ધમનો	વ્યથ
૫૩૨	૨૬	વદાનના	ધમનો
૫૩૩	૧૨	પશ્ચિમના	વેદાન્તના
૫૪૨	૨૫	કડી	પશ્ચિમના
			કડી

સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ.

પ્રકરણ ૨.

પ્રાસ્તાવિક.

પંદરમા સતકમાં સાહિત્ય તથા કળાઓનું પુનરુજ્જીવન થયું ત્યાર પછી, અસાડમા સતકના પાછલા ભાગમાં સંસ્કૃત સાહિત્યની શોધ થઈ એના જેવો મહત્વનો બનાવ સુધારાના ઇતિહાસમાં ખીજો કોઈ પણ બન્યો નથી. સિકંદર બાદશાહની ચઢાઈ પછી, યવન લોકો દંધક અંશે હિન્દુસ્તાનના વતનીઓની વિધાયી વાકેફ થયા હતા. માધ્યમિક યુગમાં આરબ લોકોએ હિન્દુસ્તાનના વિજ્ઞાન વિષે પશ્ચિમની પ્રજાને કેટલીક હકીગત સમજાવી હતી. સોળમા સતકથી માંડીને યુરોપના પોણક પાદરીઓ હિન્દુસ્તાનની પ્રાચીન ભાષાના અસ્તિત્વ વિષે જાણીતા થયા હતા, એટલેજ નહીં પણ એ ભાષાનું દંધક જ્ઞાન પણ તેઓએ મેળવ્યું હતું; અને એએલામ રાજ્યે છેક ૧૬૫૧માં સંસ્કૃત કવિ લક્ષ્મણનાં સતકનો ડચ ભાષામાં તરજુમો પણ કર્યો હતો. તે છતાં, આશરે સવાસો વર્ષ પહેલાં સંસ્કૃત સાહિત્યના અસ્તિત્વ વિષે યુરોપમાં કોઈ પણ સંપ્રભાણ હકીગત બહાર આવી નહોતી, પણ એ વિષે કેવળ કલ્પનાજ કરવામાં આવતી, અને એ કલ્પનાને પરિણામે હિન્દુસ્તાનના વતનીઓના હકાપણ વિષે જુદી જુદી વાર્તાઓ કહેવામાં આવતી. અસાડમા સતકના મધ્યમાં " ઇઝુર વેદમ " નામનું પુસ્તક હિન્દુસ્તાનમાંથી લાવવામાં આવ્યું હતું અને તે વૉલ્ટરને બતાવવામાં આવ્યું હતું ત્યારે વૉલ્ટરે તે પુસ્તકમાં રહેલા જ્ઞાન-

† પંદરમા સતકમા ગ્રીસ અને રોમના, ખાસ કરીને ગ્રીસના પ્રાચીન નમૂનાઓના સૂક્ષ્મ અભ્યાસને પરિણામે યુરોપમાં સાહિત્ય અને કલા એ ઉભયમાં જે મહાપરિવર્તન થયા પામ્યું હતું તે ' The Renaissance ' ના નામથી ઓળખાય છે.

ભંડારના જસાદપૂર્ક વખાણ દુર્ધા હતા, પણ તે વખાણ અપ્રાચીન હતાં, કારણ કે સત્તરમા શતકમા જેસ્વિટ પંથના એક પાદરીએ એ પુસ્તક ખોદુ બનાવી કાઢ્યું હતું એમ પાઠગથી સાબીત થયું હતું આવી ખોગી બનાવટને પશ્ચિમાએ જે અશ્રદ્ધા સ્વાભાવિક રીતે આવી ગયલી અને ખરેખર સમ્મત સાહિત્યની શોધ બહાર કરવામા આવી ત્યારે જે અશ્રદ્ધાને વગી રહેવામા આવેલું તે છેજા સતકમા પણ લામા વખત સુધી કાયમ રહી ઉત્કલરણ તરીકે, ડયૂગ ડ સ્ટેવર્ટ નામના દિવસુરે એ નિમધ લખ્યો હતો તેમા એણે એણે માખીત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો કે સિક્કર બાદલાહની ચકાઈ પડી ચાવની બાપાનો નમુનો લખને કપી બાહ્યોએ સસ્કૂત સાહિત્યજ નહો પણ સસ્કૂત ભાષા પણ ખોગી બનાવી કાઢી હતી ૨. છેક ૧૮૩૮મા પણ ડબ્લિનના એક પ્રોફેસરે આ અભિપ્રાયનું સમર્થન કરવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન આદર્યો હતો.

મસ્કૂતના અભ્યાસની પ્રથમ પ્રેરણા હિન્દુસ્તાનના મુનકા ઉપરના આપણા રાજ્યવરીવટની કેટલીક બ્યવહાર જરૂરિયાતોને લીધે થઈ હતી. યોગ્ય હેરિંગ્ઝ ગવર્નમેન્ટ-એનર હતા તે વખતે હિન્દુઓના ઉપર ગળ્ય ચલાવવામા હિન્દુઓના માધ્યમો તથા ગદિઓને વગી રહેવું એમાજ લાભ છે એવું એણે સ્પષ્ટ બોલ્યું અને હિન્દુસ્તાનના ધર્મશાસ્ત્રના ઉત્તમ પ્રાનીન મન્યોને આધાર એ કાયદમમદ તથા જરાનું કામ એણે કુલામ બાહ્યોને સોંપ્યું આ સમ્મત મન્યનો ફારસી બાસમા તર્જુમે થયો, અને એ ફારસી તર્જુમા ઉપરથી એ અમેજી બાપાન્તરનો મન્ય ૧૭૭૨મા પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યો એ મન્યની પ્રસ્તાવનામા મસ્કૂત લેખના કેટલાક નમુનાઓ આપવા ઉપગત હિન્દુસ્તાનની નાચીન બાસ તથા સાહિત્ય વિરે કેટલીક બરોમાદાર હકીગતો પ્લેલીજ વાર જાણાવવામા આવી હતી પણ સુરોપના લોકોને સસ્કૂત મન્યોનોજ પરિચય કગવ વાનું મોધી પ્રથમ પગલુ તો ચાલું નિસિક-એ બર્નુ વોરન હેરિંગ્ઝના ઉત્તેજનથી કાચીમા રહીને એણે મસ્કૂતનું હિન્દુ જાન મેગઝીન, અગ ૧૭૮૫મા એણે મગવર્જીતાનું એ બાસન્ત પ્રસિદ્ધ કર્યું અને ત્યાં પડી બે વર્ગ વડીને દિલોપદેશ નામના સુનસિદ્ધ સાત્તમમદનું બાસન્ત એણે બનાવ પાડ્યું.

પણ પશ્ચિમમાં મસ્કૂત બાપાના અભ્યાસની શરૂઆત કર્યાનું અને

એવી રીતે ખીજાઓને એ અભ્યાસ કરવા તરફ દોરવાનું માન તો સર વિલિયમ જોન્સ (૧૭૪૬-૯૪) ને ઘટે છે. આ તેજસ્વી અને વિવિધ-વસ્તુગ્રાહી બુદ્ધિવાળા પૂર્વેની વિદ્યાના અભ્યાસીનું જીવન પોતાં વર્ષો પહોંચ્યું. એ હિન્દુસ્તાનમાં અગિયારજ વર્ષ ગાળી શક્યો, પણ એટલામાં પોતાની અવિરત સાહિત્યપ્રવૃત્તિથી અને ૧૭૮૪માં બંગાળાની એશિયાટિક સોસાયટી સ્થાપિતે એણે પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનના અભ્યાસ વિશે પશ્ચિમના લોકોમાં બારે કુતૂહલ પ્રથમ ઉત્પન્ન કર્યું. સંસ્કૃતભાષાનું ચોક્કસ જ્ઞાન એણે ઝડપથી મેળવ્યું ત્યાર પછી ૧૭૮૯માં હાકુમતલા નામના ઉત્તમ સંસ્કૃત નાટકનું ભાષાન્તર એણે પ્રસિદ્ધ કર્યું, તેને હર્ડર અને ગેથે જેવા પ્રૌઢ વિચારકોએ ઉત્સાહથી વધાવી લીધું. ત્યાર પછી સંસ્કૃત ધર્મ-શાસ્ત્રોમાં સૌથી વધારે અગત્યની મનુસ્મૃતિ તેનું પણ એણે ભાષાન્તર કર્યું. એક સંસ્કૃત અન્યની છાપેલી આરતિ પ્રસિદ્ધ કર્યાનું પહેલું માન પણ સર વિલિયમ જોન્સને ઘટે છે. એ અન્ય તે ઋતુસંહાર નામની એક દૃઢી ભાવપ્રધાન કવિતાનો હતો, અને તે ૧૭૮૨માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો.

ત્યાર પછી આપણે હેનરી થોમસ કોલબ્રુક (૧૭૬૫-૧૮૩૭) ના યશસ્વી નામ આગળ આવી પહોંચીએ છિયે. એ માણસ ઉદ્યોગ કરવાની અસાધારણ શક્તિ ધરાવતો હતો, તેની સાથે એની બુદ્ધિ અત્યંત નિર્મળ અને એની વિચારશક્તિ સામાન્ય કરતાં વિશેષ પ્રૌઢ હતી. સંસ્કૃત ભાષા તથા સાહિત્ય તરફ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી તો એણેજ પ્રથમ જોયું હતું; સંસ્કૃત સાહિત્યની લગભગ દરેક શાખા તરફ લક્ષ આપીને એણે ઘણા અન્યો, ભાષાન્તરો, તથા નિર્ણયો પ્રસિદ્ધ કર્યાં હતા, અને એ પ્રમાણે એણે જે મજબૂત પાયા નાંખ્યા તેના ઉપર પાછળના વિદ્વાનોએ મુંઢર ઈમારત તૈયાર કરી.

ઝોગણીસમાં સતકેના પ્રારંભનાં વર્ષોમાં કોલબ્રુક હિન્દુસ્તાનમાં પોતાની સાહિત્યપ્રવૃત્તિની સરચાત કરતો હતો તેવામાં બુદ્ધના ચમત્કારને લીધે સંસ્કૃતનું વ્યવહાર જ્ઞાન યુરોપ ખંડમાં લાખલ થયું. એલેક્ઝાંડર હૅમિલ્ટન (૧૭૬૫-૧૮૨૪) નામના અંગ્રેજે હિન્દુસ્તાનમાં રહીને સંસ્કૃતનું સાદું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. તે ૧૮૭૨માં ફ્રાન્સમાં થઇને ઇંગ્લાંડ તરફ જતો હતો. એજ અરસામાં ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાન્સની વચ્ચે પાછી તકરાર શરૂ થઈ હતી, એટલે ફ્રાન્સમાં આવેલા સધળા અંગ્રેજોની

વિરુદ્ધ નેપોલિયને એક હુકમ જુદાર પાડ્યો હતો તે હુકમ પ્રમાણે હૅમિન્ઝને પકડીને પૅરિસમાં કેદી તરીકે રાખવામાં આવ્યો. એ શહેરમાં અનિચ્છાએ પણ હૅમિન્ઝને લાખા વખત સુધી રહેવું પડ્યું તે દરમ્યાન ફ્રાન્સના કેટલાક વિદ્વાનોને, અને ખાસ કરીને ફ્રેડરિક શ્લીંગન નામના જર્મન કવિને એણે સંસ્કૃત શીખવ્યું એ અભ્યાસનું એક પરિણામ એ આવ્યું કે ૧૮૦૮માં શ્લીંગને હિન્દુસ્તાનના વતનીઓની ભાષા, તથા ફિલસુફી વિષે એક અન્ય પ્રસિદ્ધ કથો એ પુસ્તકમાં લેવામાં આવ્યું તથા ઐતિહાસિક પદ્ધતિના પહેલીજ વાર ગ્રીસર ધરમાં આવેને દોવાથી એ પુસ્તકથી ભાષાશાસ્ત્રમાં એક વચોટ અગત્યનો સુધારો લાખ્ય થયો. એને પરિણામે, ફ્રાન્સ બોપ નામના વિદ્વાને યાવની ભાષા, લૅટિન ભાષા, ક્રીસી ભાષા, અને જર્મન ભાષાની સાથે સંસ્કૃત ભાષાના ક્રિયાશીલની પદ્ધતિની લેવામાં કરનારો એક અન્ય (૧૮૧૬) લખીને લેવામાં આવ્યો. ભાષાશાસ્ત્ર (Comparative Philology) નો પાયો નાખ્યો. વળી, શ્લીંગનના અન્યથી જર્મનીમાં સંસ્કૃતના અભ્યાસ વિષે એટલો ઉત્સાહ ફેલાઈ ગયો કે એના વખતથી તે અત્યાર સુધીમાં એ વિદ્યામાં જે મોટો વધારો થયો છે તે મુખ્યત્વે કરીને જર્મન લોકોના શ્રમનું પરિણામ છે.

સંસ્કૃત અભ્યાસના આરંભકાળમાં, પડિતોને જાણીતું એવું હિન્દુ મ્તાનની પ્રાચીન ભાષાનું જે ઉદ્ધાર છેલ્લું સ્વરૂપ તેજ યુરોપીયનોના જાણનામાં આ યુ આને પરિણામે ઝોગણીસમાં સતતના મધ્ય સુધી એ સંસ્કૃત ભાષામાં રચાયેલા સાહિત્ય તરફનું મોટું ભાગે વિદ્વાનોનું લક્ષ રહ્યું એ ખરું છે કે છેક ૧૮૦૪માં કોનિયકે વેલો વિષેના પોતાના નિબંધમાં વિશેષ પ્રાચીન સમયના સાહિત્ય વિશે ઘણી કીમતી જ્ઞાન આપ્યું હતું ત્યાર પછી લગભગ પચીસ વર્ષ રહીને એક રોજન નામના જર્મન વિદ્વાને ઇસ્ટ ઇન્ડિયા ક્લેક્કસમાં હસ્તલિખિત ગ્રંથોનો જે કીમતી મંચલ હતો તે ઉપરથી આ વિશેષ પ્રાચીન સાહિત્યની યુરોપના લોકોને પિગળ કરાવવાની યોજના ઘડી કાઢી હતી, અને એ યોજના અનુસાર, એના અમળ મરણ પછી યોજાઈ વખતમાં, ૧૮૩૮માં, ઝુલ્વેદના પ્રથમ દરજીની એની આદતિ બહાર પાડવામાં આવી હતી પણ વૈદિક ભાષા શાસ્ત્રના સ્થાપક કોડેન્ક ઍથ, (૧૮૨૧-૮૫), એમને ૧૮૪૬ માં વેદના સાહિત્ય તથા ઇતિહાસ વિષેનું પોતાનું મહત્વનું પુસ્તક બહાર પાડ્યું.

ત્યારેજ સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસીઓનું વેદના વધારે પ્રાચીન અને વધારે અગત્યના સાહિત્ય તરફ દીર્ઘ કાળને માટે લક્ષ દોરાયું. એ વખતથી એ પ્રાચીન સાહિત્યનો અભ્યાસ એટલી ખંતથી કરવામાં આવ્યો છે કે વેદના સમયના તેમજ ત્યાર પછીના સમયના લગભગ સઘળા અતિ અગત્યના ગ્રંથોની બરોસો રાખી શકાય એવી આગતિઓ છેલ્લા પચાસ વર્ષમાં બહાર પડી ચૂકી છે.

આ પ્રમાણે જે કાર્ય થયું છે તેના મહત્વનો વિચાર કરતી વખતે એટલું સ્મરણમાં રાખવું જરૂરનું છે કે એવાં બીજાં ક્ષેત્રોના કરતાં આ ક્ષેત્રમાં કામ કરનારાઓની મંખ્યા ધણી ન્હાની છે, અને વેદના સાહિત્યનો વિસ્તાર પ્રાચીન ઓસના જે ગ્રંથો હાલ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેના નેટલેજાજ, બહુકે તેથી પણ વધારે છે. આખા સંસ્કૃત સાહિત્યનું પ્રમાણ ઓસ અને રોમ એ બેઠેલા સાહિત્યને એકઠું કરીએ તેના કરતાં પણ વધારે થાય. એકજ સૈદ્ધાંતી અંદર એવા મ્હોટા સાહિત્યના સઘળા પ્રદેશની શોધખોળ કરવામાં આવી છે. એ સાહિત્યનો મ્હોટો ભાગ ઉપાધિયૂથો છે અને એના ધણાખરા કીમતી ગ્રંથોનાં વિદ્વાન માણસોને હાથે ભાષાન્તર પણ થઈ ચૂક્યાં છે. વિદ્વાનોના ઉપયોગને માટે સંસ્કૃત ભાષાનો એક ટોપ પણ લાંબા વખત થયાં નીકળી ચૂક્યો છે. તે ઓક અથવા લૅટિન ભાષાના જે ટોપ પ્રમિદ્ધ ધમકા છે તેના કરતાં વધારે મ્હોટો અને વધારે શાસ્ત્રીય છે. સંસ્કૃત સાહિત્યની દરેક શાખામાં જે વિમતવારની શોધો થઈ છે તેની મંખ્યા હવે એટલી મ્હોટી થઈ છે કે એ શોધોનાં પરિણામને એકઠાં કરીને વાંચક સમક્ષ રજુ કરે એવા વિસ્તૃત ગ્રંથની ધણી જરૂર જણાઈ છે. આ કારણથી પ્રાચીન ઇંડો-આર્યન* સમયના આખા ક્ષેત્ર ઉપર ફરી વળે એવા મ્હોટા જ્ઞાનભંડાર(encyclopaedia)ની યોજના તૈયાર થઈ છે. એ યોજના એવા પ્રકારની બીજી કોઈ પણ યોજના કરતાં વધારે વિશાળ છે, અને એ યોજના અનુસાર એ જ્ઞાનભંડારના ગ્રંથો સ્કૂલસર્ગમાં હાલ દહીં દહો પ્રમિદ્ધ થયા જાય છે. જુદા જુદા દેશના મળીને આશરે ઓસ

* હાલ હિન્દુસ્તાન, ઈરાન, ઓસ, રોમ વગેરે દેશોમાં વસતી પ્રતના પૂર્વજે અસલ એકજ દેશમાં વસતા હતા અને એકજ પ્રબ નરીકે રહેતા હતા. એ અસલની આર્ય પ્રબનો જે વિભાગ પલ્લખને માર્ગ થઈને હિન્દુસ્તાનના મૂળ વતનીઓને હરાવતા હરાવતા આગળ વધ્યા તે ' ઇંડો-આર્યન ' ના નામથી ઓળખાય છે, અને તેમનો સમય તે ' ઇંડો-આર્યન ' સમય કહેવાય છે.

વિદ્વાનો એ ગ્રન્થમાળામાં લખાણ કરે છે. ૧૮૯૮ના એપ્રિલ માસમાં એ ગ્રન્થમાળાના નામીયા એડિટર, વિયેનાના પ્રોફેસર ઓવરનું ઠરણા-જનક, મૃત્યુ થયું તેનાથી સંસ્કૃત વિદ્યાને ખારે ખોટ મળે છે. એણે જે કામ હાતમાં લીધું હતું તે એક બીજા પ્રખ્યાત વિદ્વાન, પ્રોફેસર કિલ-હાર્નને હાથે પકડાવવામાં આવે છે.

આટલું સંસ્કૃત સાહિત્ય અત્યાર સુધીમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે તેપણ સંસ્કૃત ભાષાના અનેક હસ્તલિખિત ગ્રન્થો યુરોપ તથા હિન્દુસ્તાનનાં પુસ્તકાલયોમાં સચવાઈ રહ્યા છે તેનાં પત્રકો તપાસવાથી જણાશે કે પ્રસિદ્ધ થયાને લાચકના ઘણા ન્હાના ગ્રન્થો હજી પ્રસિદ્ધ થયા વગરના રહ્યા છે, અને એ ગ્રન્થોને પ્રસિદ્ધ કરવા પાછળ જે શ્રમ લેવામાં આવશે તો તે બ્વર્થ જશે નહીં.

સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસ નરક અત્યાર સુધી આ દેશમાં જેટલું લક્ષ અપાયું છે તેના કરતાં ઘણું વધારે લક્ષ અપાવવાની જરૂર છે, દારણ કે આપણા હિન્દુસ્તાનના રાજ્યમાં વસનારી પ્રજાનો ધણોમ્હોટો ભાગ હિન્દુઓનો છે, અને તેઓની ભાષાઓ, તેઓના ધાર્મિક વ્યવહારો, તેઓની માનસિક પ્રવૃત્તિઓ, તેઓના સધળા સિદ્ધ સંપ્રદાયોનું મૂળ આ પ્રાચીન બંધારમા રહેલું છે. વળી, પ્રાચીન સમયનાં સધળાં સાહિત્યમાં હિન્દુસ્તાનનું સાહિત્ય શ્રીમદ સિવાય બીજા સર્વ કરતાં નિ સંશય વધારે ખુબીદાર અને રસમયું છે. માનવજાતિની ઉત્ક્રાન્તિનો અભ્યાસ કરવાના સાધન તરીકે તો એ શ્રીમદ સાહિત્ય કરતાં પણ વધારે ચઢિયાતું છે. છેક એના પ્રારંભનો સમય તે શ્રીક સાહિત્યના કોઈ પણ ગ્રન્થના કરતા વધારે પ્રાચીન છે, એટલે માનવજાતિની ધર્મભાવનાનું વિશેષ પ્રાથમિક સ્વરૂપ એ સાહિત્યમાંથીજ મળી આવે છે, અને તેથી જગતના બીજા કોઈ પણ સાહિત્યગ્રન્થ કરતાં એ સાહિત્યમાં ધાર્મિક વિચારોના વિકાસનું વધારે ખુદ્દું ચિત્ર આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે. આ નિશ્ચિતિનું ફળ એ આવ્યું છે કે સંસ્કૃત ભાષાની શોધને પરિણામે જેમ તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર (Comparative Philology) નો પાયો નખાયો તેમ વેદગ્રન્થોની પછાનને પરિણામે એડેલગર્ટ કૂન અને ઍકમ મ્યુલરને હાથે તુલનાત્મક કથાશાસ્ત્ર (Comparative Mythology) નો પાયો નખાયો.

સાહિત્યની ધણીખરી શાખાઓમાં સંસ્કૃત ભાષાએ ઉત્કૃષ્ટતાનો

ઓછો વતો પણ અનુભવ કરાવેતો છે, છતાં સંસ્કૃત-સાહિત્યનાં સૌથી વધારે મદત્વનાં પરાક્રમો મુખ્યત્વે કરીને ધર્મ અને દિલસુધીના વિષયોમાં થયેલાં છે. અસલની ઈડો યુરોપીયન પ્રજાના જે જુદા જુદા વિભાગ પડી ગયા તેમાંથી હિન્દુસ્તાનના લોકોએજ એક મોટો પ્રભાવી ધર્મ-આલોચનો ધર્મ-અને એક મોટો જગદર્મ-ગૌતમ બુદ્ધનો ધર્મ-એ બે ઉત્પન્ન કર્યાં છે; બીજા સઘળાઓએ એ ક્ષેત્રમાં કંઈ પણ સર્ગશક્તિ ખતાવી નથી, એટલુંજ નહીં પણ લાંબા વખત થયાં તેઓએ પર ધર્મનો અંગીકાર કર્યો છે. ખરેખર, બીજા કોઈ પણ પ્રજાના કરતાં હિન્દુસ્તાનના વતનીઓની માનસિક પ્રવૃત્તિઓ ઉપર ધર્મવિચારની અસર હંમેશાંજ વધારે થતી રહી છે. વળી, હિન્દુસ્તાનના વતનીઓએ તત્ત્વચિન્તન કરીને સ્વતંત્ર રીતે કેટલાંક દર્શનો (Systems of Philosophy) કર્યા છે તેમાં તેઓની ઉચી વિચારશક્તિ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. છતાં એ બે વિષયોમાં આપણને જે રસ પડે છે તે એ લોકોની પ્રવૃત્તિનું ફળ શું આવ્યું તે વિષેની જિજ્ઞાસાને લીધેજ નહીં, પણ ધર્મ અને દિલસુધીની પ્રગતિનું દરેક પગથિયું સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે તેને લીધે છે.

હિન્દુસ્તાનના આખા પ્રાચીન સાહિત્યનું જે મદત્વ છે તેનું મોટામાં મોટું કારણ તેની અપૂર્વતા છે. ઉત્તરમાં આવેલા ગણસી પર્વતોની આડે વીધે એ દેશ કુદરતી રીતેજ બીજા દેશોથી છુટો પડી ગયો છે, અને એક આર્ય લોકોની ચત્રાઈના વખતથી એની જાણે જુદીજ દુનિયા થઈ રહી છે. એ દેશ ઉપર આર્ય લોકોનો સર્વથી બિન્ન સ્વરૂપવાળો સુધારો ઝડપથી ફેલાઈ મયો, અને એ સુધારો તે વખતથી તે આજ દિન સુધી ત્યાં આગળ ટકી રહ્યો છે. ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકના અંતમાં જ્યારે યવન લોકોએ વામન્ય દિશા તરફ ચઢાઈ કીધી ત્યારે હિન્દુસ્તાનના લોકો પરદેશીઓની અસરથી તદ્દન મુક્ત રહીને પોતાનો પ્રભાવી સુધારો મંપૂર્ણપણે કરી ચૂક્યા હતા, અને ઇરાનીઓ, યવનો, સીધિયનો, સુસલગાનો એ સર્વે અકેક પછી અકેક એ દેશ ઉપર ધસી આવ્યા અને તેઓએ જય મેળવ્યો, છતાં ઈડો-આર્યન લોકોના

* અસલની આર્ય પ્રજામાંથી ઉતરી આવેલો અને હિન્દુસ્તાન તેમજ યુરોપના મોટા ભાગ ઉપર ફેલાઈ ગયેલો માનવજાતિનો એક ચોક્કસ મોટો વિભાગ તે 'ઈડો-યુરોપીયન' એ નામથી આજખાલ છે.

પ્રભાકીય છવનના વિકાસમાં તેમજ તેઓના સાહિત્યની ખીલવણીમાં છેક અંગ્રેજ સરકારના રાજ્યની શરૂઆત સુધી કોઈ પણ મહત્વની અડચણ નહીં નહીં, અને કોઈ પણ સંગીન ફેરફાર થયો નહોતો. ઇંડો-યુરોપીયન પ્રભાની બીજી કોઈ પણ શાખાએ આવી સ્વનંત્ર રીતે પોતાનો વિકાસ થતો અનુભવ્યો નથી. હિન્દુસ્તાનની પેઢે ત્રણ હજાર કરતાં વધારે વર્ષ સુધી પોતાની બાબા તથા સાહિત્યને, પોતાના ધર્મસિદ્ધાન્તો તથા મરણપરણાદિ પ્રસંગોની વિધિઓને, પોતાના ધરના તથા સમાજના રીત-રિવાજોને વગર અડચણે ખીલતાં જતાં ચીન સિવાય બીજી કોઈ પણ પ્રભાએ દીકો નથી.

હિન્દુસ્તાનના સુધારાની આ નિર્વિદ્ય અભિવૃદ્ધિના ઉદાહરણ તરીકે યોગ્ય કામગીરીઓ બસ થશે. દરવીસન પૂર્વે સંસ્કૃત બાબા જેમ બોલાતી તેમ આજ પણ હજારો બાહ્યો વિદ્યમંડળમાં એજ બાબાનો ઉપયોગ કરે છે. તેમ સાહિત્યના કામમાં પણ એ બાબા હવે ખીલકુલ નથી વપરાતી એવું કંઈ નથી, કારણ કે સંસ્કૃત બાબામાં લખાવસાં મણાં પુસ્તકો અને પત્રો હજી પણ પ્રમિદ થયાં જાય છે. હાલના સંક્રમણમાં ઇષ્ટ-ખાનાં નીકળ્યાં છે, છતાં પણ હિન્દુસ્તાનનાં મંદિરો પુસ્તકાલયોમાં સંસ્કૃત બાબાના દસ્તાવિજિત ગ્રંથોની નકલ કરવાનું કામ હજી ચાલ્યું કરે છે. રિફર્મર બાહ્યાદની ચકાઈ ખેલ્યાં લાંબા લખત ઉપર વેદના મંત્રો જેમ મોટે કરવામાં આવતા તેમ આજ પણ તે મોટે કરવામાં આવે છે, અને ફરક દસ્તાવિજિત અને મુદ્રાકિત ગ્રંથ દ્વારા વિનાશ પામે તો આજે પણ ધર્મગુરુઓના પાઠ પઠે કરીને આખો વેદગ્રંથ પાઠો મુલબ કરી સકાય. સરિતા કેવતાની જેમાં સ્તુતિ કરવામાં આવી છે એવી વેદની એક કાચાનો હિન્દુઓ મંથ્યા વખતે રોજ પાઠ કરે છે. વિષ્ણુ ભગવાન, જેની ૩૦૦૦ કરતાં વધારે નામો ૧૫૨ પૂજા થતી, તેના બંધો આજે પણ હિન્દુસ્તાનમાં અગમ્ય છે. પ્રાચીન સમયમાં જેની નીચે અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવામાં આવતો તેની રીતે દાવ પણ મૂકે માટે જે અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે તે જે કાચા મળે તો જેને ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. અમદાવાદની અનેક પ્રદેશોમાંથી એજ આજે ઉદાહરણ તરીકે લાગે તો દાખલા મમળની હિન્દુઓની વિવાદવિધિ ને કાચાવજે ૧. મ. ૫૦૦ જાંબા વખત ઉપર જેની દની તેની ને તેરીજ છે.

હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન સાહિત્યનો ઇતિહાસ કુદરતી રીતે બે મુખ્ય વિભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે. પહેલો વિભાગ તે વેદના ગ્રંથોનો છે. એ સાહિત્ય ધણું કરીને ઇ.સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ વર્ષ જેટલા પ્રાચીન સમયથી શરૂ થાય છે, અને એના છેલ્લામાં છેલ્લા સ્વરૂપમાં એ સાહિત્ય આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ વર્ષ સુધી પહોંચે છે. વૈદિક યુગના પ્રથમાર્ધનું સાહિત્ય સર્ગ-શક્તિ અને કવિત્વથી અંકિત થયેલું હતું, અને સિંધુ વગેરે નદીઓ જ્યાં વહે છે અને હાલના સમયમાં જે પંજાબના નામથી ઓળખાય છે તે મુસલમાન, એ સમયના સુધારાનું મુખ્ય સ્થાન હતું; એજ યુગના દ્વિતીયાર્ધનું સાહિત્ય અંતર્ગત વસ્તુ તરફ જોતાં ધર્મવિષયક ચર્ચા ચલાવનાર અને બાહ્ય સ્વરૂપ તરફ જોતાં ગદ્યમાં લખાયેલું હતું અને પંજાબને બદલે ગંગા નદીની ખાસેના પ્રદેશમાં એ સમયના આધ્યાત્મિક ચિન્તન માટેનું મુખ્ય સ્થાન હતું. એ પ્રમાણે વૈદિક યુગ પ્રવર્તતો હતો એટલામાંજ આર્ય સોષ્ટ્રોનો સુધારો આખા હિન્દુસ્તાનમાં, એટલે સિંધુ નદીના મુખ આગળ-થી તે ગંગા નદીના મુખ સુધીના, જેની ઉત્તરે હિમાલય પર્વત આવી રહ્યો છે અને જેની દક્ષિણે વિંધ્યાચળ પર્વત આવી રહ્યો છે તે વિસ્તીર્ણ પ્રદેશમાં ફેલાઈ પડ્યો હતો. દ્વિતીય યુગના પ્રારંભમાં વૈદિક સાહિત્યના છેલ્લા ગ્રંથો હજી લખાતા હતા, અને ઇ. સ. ૧૦૦૦ પછી સુસલમાનોની છત થઈ ત્યારથી એ યુગ પૂરો થયો. એ યુગ તે ખરેખરે સંસ્કૃત યુગ કહી શકાય. સાહિત્યમાં, મુખ્યત્વે કરીને ટીકાના ગ્રંથોમાં, સંસ્કૃતનો ઉપયોગ ચાલુ રહ્યો એટલે અમુક અર્થમાં આ દ્વિતીય યુગ આજ દિન સુધી ટકી રહ્યો છે એમ કહી શકાય. આ દ્વિતીય યુગમાં બ્રાહ્મણોને સુધારો 'દ્વિપણ'ના નામથી ઓળખાતા દક્ષિણ પ્રદેશમાં પ્રવેશ પામ્યો અને ત્યાં ફેલાયો. આ બન્ને યુગને એકલા લઈએ તો એટલા સમયમાં હિન્દુસ્તાનના સાહિત્યના લગભગ દરેક વિભાગમાં મંગીન અને મહત્વના ગ્રંથો લખાયા. આસના પ્રાથમિક યુગમાં અને હિન્દુસ્તાનના વૈદિક યુગમાં એટલો ફેર હતો કે હિન્દુસ્તાનના વૈદિક યુગમાં ધર્મનાજ ગ્રંથો લખાયા. એ યુગમાં બાવપ્રધાન કવિતાનું ધોરણ વધારે ઉચું થયું, અને આગળ જતાં ગદ્યની રાક્ષીના બંધારણમાં પણ કંઇક પ્રગતિ થઈ.

સંસ્કૃત યુગમાં મોટે ભાગે ધાર્મિક નહીં, પણ વ્યાવહારિક વિષયનાજ ગ્રંથો લખાયા. સાહિત્યની જુદી જુદી શાખાઓમાં-ત્રીરચિત કાવ્યો તેમજ મહાકાવ્યોમાં, બાવપ્રધાન અને ખાસ કરીને ઉપદેશપ્રધાન

કવિતામાં, નાટકમાં, કલ્પિત વાર્તાઓ, ચમત્કારી કથાઓ વગેરેમાં— સંસ્કૃત ગ્રંથોની સારી પ્રતિષ્ઠા સ્થપાઈ. એ યુગમાં સર્વત્ર ધણી મારી કવિના આપણા જોવામાં આવે છે, છતાં રેઢીની દુર્બોધતા અને નિરન્તર વધતા જતા કૃત્રિમતાના દોષને લીધે એ કવિતાના સૌન્દર્યને ક્ષતિ લાગ્યા વિના રહેતી નથી વળી એ યુગમાં, આખી રચના તરફ દૃષ્ટિ કરતાં, વ્યવસ્થા અને પ્રમાણ જળવવાની કાળજી રખાઈ છે એવું આપણને ખાતર પડે એવા ગ્રંથો ઘણા ચોડાજ નીકળી આવશે. હિન્દુસ્તાનના સૌન્દર્યશાસ્ત્રમાં વ્યવસ્થા અને પ્રમાણ અને એવા એવા વિચારોની કઈ પણ અસર થઈ હોય એમ જણાતું નથી ઉપરું, મધ્યજીજ દિશામાં અતિશયોક્તિ તરફ જરા વધારે વલણ આપણને જણાય છે. કર્મકાંડમાં, માની પણ ન શકાય એટલી જધી સૂક્ષ્મ વિગતોનું કથન, યોગીઓનાં દેહદમનનાં અતિ અદ્ભુત કૃત્યો; દત્તકથા ઉપરથી ચીતરાતા મિચિત્ર દેખાવો; વર્ણનોમાં ધણીજ મ્હોટી મંખ્યાનો વારવાર થતો ઉપયોગ, વીર-ચરિત કાવ્યોનો અસાધારણ વિસ્તાર, ગદ્યના એક પ્રકારની અત્યુચ સંક્ષિપ્તતા; પાછળની રચનાઓમાં વારંવાર વપરાતા મ્હોટા મ્હોટા સમાસો,—એ સર્વ, હિન્દુસ્તાનનાં માણ્યોની બુદ્ધિમાં જે દોષ છે તેના અતિ ઉત્કટ ઉદાહરણો છે.

નિજાનના સાહિત્યની જુદી જુદી શાખાઓમાં, સ્વરશાસ્ત્ર, વ્યાકરણશાસ્ત્ર, અષ્ટિતશાસ્ત્ર, ખગોળશાસ્ત્ર, વૈદ્યશાસ્ત્ર, અને ધર્મશાસ્ત્રમાં પણ હિન્દુસ્તાનના લોકોએ મહત્તરનાં કાર્ય કર્યાં. આમાંના કેટલાક વિષયોમાં તો એ લોકો થવનોના કરતાં ઘણા વધારે આગળ વધ્યા હતા.

ઇતિહાસ એ હિન્દુસ્તાનના સાહિત્યનું નમજી સ્થાનક છે. રે! હિન્દુસ્તાનના સાહિત્યમાં ઇતિહાસનું અસ્તિત્વજ નથી એમ આપણાથી

* આ વિચાર ભૂવશગ્લે છે એવું દર્શાવવાનો પ્રયત્ન મિ' ચિન્તામણુ વિનાયક વૈદ્યે પોતાના "The Mahabharata as a Criticism" એ નામના ગ્રંથમાં કર્યો છે (જુઓ પૃષ્ઠ ૭૬-૭૭) એ વિદ્વાન્ જણાવે છે કે "ઉક વેદના સમયમાં પણ 'ઇતિહાસ' એ નામથી જાણીતા થયેલા ગ્રંથો અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા મહાભારત એજ પ્રથમ ઇતિહાસનો ગ્રંથ હતો. ઐતિહાસિક ખીનાઓ, ખાસ કરીને વસાવળીઓ, પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનમાં હમેશા ધણીજ સભાગપૂર્વક મોખવામાં આવતી હતી. હિન્દુસ્તાનના ફરેક રાજ્યમાં ઇતિહાસની નોંધ ધણી સભાગપૂર્વક રાખવામાં આવતી હતી એ વાત જૂનસંગે પણ પોતાના ગ્રંથમાં

કહી શકાશે એ સાહિત્યમાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિનો કેવળ અભાવ એ દોષ એવો સ્વાભાવિક છે કે સંસ્કૃત સાહિત્યના આખા પ્રસાદ ઉપર એ દોષની કાળી છાયા પથરાઈ રહી છે, અને ચોક્કસ તનારીખના મધૂર્ણ અભાવને લીધે આખું સાહિત્ય દુષિત થયું છે આ રાત એટલી તો સાચી છે કે હિન્દુસ્તાનનો મ્હોટામાં મ્હોટો કવિ, કાલિદાસ, તે ક્યારે થઈ ગયો તે વિશે હામા વખત સુધી તકરાર ચાલ્યા કરતી હતી, અને એને માટે કેટલાં તરફથી જે સૌથી પ્રાચીન સમય જતાંરવામાં આવતો હતો અને ખીજા કેનાં તરફથી જે સૌથી અર્ધાચીન સમય જતાંરવામાં આવતો હતો તેની નચ્ચે એક હજાર ર્ષતુ અન્તર હતું એ હજાર વર્ષમાથી જુદો જુદો સમય જુદા જુદા વિચારમાં તરફથી કાનિદાસના સમય તરીકે ઓળખાવવામાં આવતો એ વિષયમાં હવે એટલો જોરો મતભેદ રહ્યો નથી, તોપણ કાનિદાસને માટે એકમે શત જેટલો સમય હતો મશય અન્ત રહ્યો છે ખરો, અને એ મગધ દૂર થાય એના ચોક્કસ નિર્ણયના સાધનો હજી ઉપનન્ધ થયા નથી આ પ્રમાણે પરસ્પર સન્મન્ધ, અન તરણ અથવા મૂચન, બાપા અથવા શૈલીનો વિમાસ વગેરે પરોક્ષ પુરાવાઓ ઉપરથી મ્હોટે ભાગે સંસ્કૃત ગ્રન્થકારોના સમય આગળે જાગરેજ જણાયા છે એ ગ્રન્થકારોના જીવનની હકીમત વિશે તો સાવાચ્છુ ગીતે આપણને ઇંગ ખમર નથી હોતી અને યોગમજ્જ મિત્રો વિશે એક મે મામાન્ય દમગનો આપણા જણનામાં આવી હોય છે આવી વિનયણ મિત્રિતિ તેનાના કારણો મે જણાવ છે એક તો એ કે પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનમાં ઇતિહાસ ખીનકુલ હખાયેજ નથી, કારણ કે ઇતિહાસમાં નોધના જેના જનાવો તે વખતે કઈ પણ જગતા નહોતા યન (એટલે ક્રી) રોમને ઈસનની સાથેના યુદ્ધ પ્રસંગે અને રોમન લોકોને કાયજની સાથેના યુદ્ધ પ્રસંગે જીવનની લાકમારીનો જેવો અનુભવ થયો હતો તેવો હિન્દુસ્તાનના

જણાવી છે વળી રાજવરગિણી મા કારમીરના પ્રાચીન ઇતિહાસના ગ્રન્થો વિશે જ્યન પવામાં આવ્યું છે આ પ્રમાણે યણા હાબા સમયયેત્ર ઉપર ત્રી વળે એવા ચોક્કસ પ્રમાણે હોવા જતા હિન્દુસ્તાનમાં ઇતિહાસનું અસ્તિત્વ નહોતું એમ કહેતું એ ન માની શાય એવું છે હમારા માનવા પ્રમાણે જે વખતે ધ્રીધર્મ નાણુદ થયો અને હાજનો હિન્દુ વર્મ સ્થાપિત થયો તે ઇસ ૭ ૦ માં ૧૦૦૦ ની વચ્ચેનો વખત એજ એ લો એવો હતો કે જેમાં આખા દેશ ઉપર ઇતિહાસના વિષયનો અધાર બાપી ગયો હતો અને પ્રાચીન સમયના ધારખગ નોધ સમહોનો મ્પતિ નાશ કરવામાં આવેલો હતો અથવાતો તેની સાથે જેમ ત્રાવે જેમ ઇટ લેવમાં આવી હતી

પ્રાચીન શોધોને ખીલકુલ થયો નહોતો, અને શુદ્ધ શુદ્ધ વર્ગોનું એકીકરણ થઇને એક પ્રજા ધડવાનો અને રાજકીય ગૌરવ વધવાનો પ્રસંગ હિન્દુસ્તાનમાં ખીલકુલ આવ્યો નહોતો. ખીલું એ કે મહત્ત્વનાં કર્મોની નોંધ સ્વાભાવિક રીતે બ્રાહ્મણો તરફથી રાખવામાં આવે એવો સભવ ગણાય, પણ એ બ્રાહ્મણોએ તો પ્રથમથીજ એવો સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્યો હતો કે દરેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિ અને જીવન પણ અનર્થક છે, એટલે ઐતિહાસિક બનાવો નોંધવાની ઇચ્છા તેઓને ઝાઝી ન પાડે એ બધું આભાવિક છે.

વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રમાણે પેલાથી હિન્દુસ્તાનના સાહિત્યના ઇતિહાસમાં આશરે ઇ.સ. ૫૦૦ પહેલાં ચોક્કમ તારીખોનાં દર્શન થતા નથી. વૈદિક યુગનો કાવચિર્ણ્ય આન્તર પ્રમાણે ઉપરથી-૪ થયેલો પેલાથી તે કેવળ આનુમાનિક છે. એ યુગમાંબાપા અને દેવીના તેમજ ધાર્મિક અને સામાજિક વિચારોના બેદ ઉપરથી સાહિત્યના ત્રણ મુખ્ય થરો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. એ ત્રેક થર બાજતા અમુક વખત ગયેલો તેને માટે જરૂરની છટ મૂકવી જોઈએ. પણ આ સ્થળે તો સૂક્ષ્મોની ગણતરી કરીને મત્તનો આશરો પડતો નિર્ણયજ આપણાથી થઈ ગઈ એમ છે. છતાં વૈદિક યુગના ખીજા ધર્મની એક બાજુની મર્યાદા ઇ.મ. પૂર્વે ૫૦૦ વર્ષ કરતાં વધારે મોડી ટોઈ થઈ નહીં, કાળુ કે એના છેવામાં છેલ્લા સિદ્ધાન્તો ઐશ્વર્ય પેલાના પેલા જોઈએ, અને ઐશ્વર્ય ધર્મની જુડીજુડી મનાઓની તારીખો નોંધાયવી છે ને ઉપરથી શુદ્ધના ચતુર વર્ષ ઇ.મ. પૂર્વે ૪૮૦નું પેલું જોઈએ એવું માનવાને મનજૂત આધાર મળ્યો છે. વૈદિક સાહિત્યના પ્રારંભનો મમય અતિ પ્રાચીન હતો એવું માનવા તમ્મ સંસ્કૃત વિદ્વાનોનું ચોક્કમ વચણ જણાય છે. સાધારણ રીતે, ઇ.સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ વર્ષથી એ સાહિત્યની શરૂઆત ગણવામાં આવે છે. આ ગણનાને જે આપણે ખરી માનીએ તો ઐશ્વર્ય સમયના સાહિત્યમાં વિચાર તથા વાણીનો જેટલો વિકાસ થયેલો આવમ પડે છે તેટલા વિકાસને માટે ૧૫૦૦ વર્ષ જેટલો અતિશય લાંબો વખત ગયેલો એવું આપણને માનવું પડશે. ત્રીસમા હોમરના સમયનું સાહિત્ય અને મોડોમ્વિસના સમયનું સાહિત્ય એ બેની વચ્ચે જેટલો ફર છે તેના કરતા હિન્દુસ્તાનમાં વૈદિક યુગના પ્રારંભનું સાહિત્ય અને ઐશ્વર્ય ધર્મના સમયનું સાહિત્ય એ બેની વચ્ચે વધારે ફર છે એમ બાએજ જણાશે, અને વિચાર તથા વાણીનો

એટલો વિકાસ થયાને માટે આખા ૧૫૦૦ વર્ષ જરૂરના થઈ પડે એ માનવું જરા સુસ્પેષ થઈ પડશે એ ગણનાની અગાઉ, આજથી ૪૫ વર્ષ ઉપર, પ્રોફેસર મેંડસ મ્યુસરે વૈદિક યુગના પ્રારંભનો સમય ઇ સ પૂર્વે ૧૨૦૦નો નક્કી કરીધો હતો. વેદના જૂનામાં જૂના અને નવામાં નવા મત્રોની વચ્ચે જે તફાવત છે તે સમજવાને માટે, એ બેની વચ્ચે ત્રણ સીકાઓ-કહો કે ઇ સ પૂર્વે ૧૩૦૦ થી તે ૧૦૦૦ સુધીના-અતીત થયલા હોવા જોઈએ એમ ગણીશું તો તે પૂરતા કહેવાગે આપણે નિચાર કરીશું કે એ અવસ્થાની ભાષાનું સાંધી પ્રાચીન અરબ વેદની ભાષાને એટલું મળતું આવે છે કે સ્વરશાસ્ત્રના નિયમો લાગુ પાડ્યાથીજ અવસ્થાના મત્રોના શબ્દો શબ્દ વેદની ભાષામાં એના કિતાબી ગાય કે તેડુ બાલ્ય અરબ પૂરેપૂ જળનાઈ રહે, એટલુંજ નહીં પણ તેના મિત્રની ખુબી ના પણ નિનાશ થાય નહીં, વળી આપણે નિચાર કરીશ કે વેદની ભાષાની પ્રાથમિક સ્થિતિ વિશે આપણને જેવી પિંજન છે તેવીજ અવસ્થાની ભાષાની પ્રાથમિક સ્થિતિ વિશે પણ જે આપણને પિંજન હોત તો એ મેક લગ ભગ એક જેનીજ આપણને લાગ્યા નિના રહેત નહીં, -તો એના નિર્ણય ઉપર આખા વગર આપણને આનશે નહીં કે વૈદિક સાહિત્યની શરૂઆતના પેઠા થોડા વખત ઉપરજ હિન્દુસ્તાનમાં જઈ ચમેલા ભોડો ઈરાનમાં જઈ ચમેલા ભોડોથી છટા પડેના દોરા જોઈએ, અને તેથી ઇ સ પૂર્વે ૧૫૦૦ વર્ષ જેટલા પ્રાચીન મમયમાં હિન્દુસ્તાનના વાયવ્ય દિશાના પ્રદેશમાં પણ તેજો ભાગેજ પ્રવેશ પામ્યા હોય વૈદિક મમયની પ્રાચીનતા વિશેની મનગી આગની ગણતરીઓ રતા બોનના પ્રોફેસર જોઈએની ક પના ચટ્ટી જાય એની છે એ પ્રોફેસર માને છે કે એ મમયનો પ્રારંભ જોઈએમાં જોઈએ ઇ સ પૂર્વે ૪૦૦૦ વર્ષથી થાય છે છદ્મચેદના સમય પછી નસુઓની શરૂઆતના સમ્બન્ધમાં કદતોક ફેરફાર થયો છે એમ પ્રોફેસર જોઈએ માને છે અને એ ફેરફારને લગતી ખગોળશાસ્ત્રની ટટલી ગણતરીઓ ઉપરથી એ આના મિહાન્ત ઉપર આ યા કે પંચુ એ સિદ્ધાન્તમાં દોર એ છે કે એ વૈદિક શબ્દના અર્થ ઉપરજ એનો મહોટામાં મહોટો આધાર છે, અને એ શબ્દનો પ્રોફેસર જોઈએની એ અર્થ મરેનો છે તેના ખરાપણા વિશે સશય ગે છે, એટલુંજ નહીં પણ તે અગમનિત લાગે કે આવી સ્થિતિમાં, ગમે તેમ તેમ તોપણ વેદનું સાહિત્ય ઓમના સાહિત્ય મરના ધણ વધારે જૂનું છે એમના નિશ્ચયથીજ આપણને મન્તોપ માનવો પડે

વેદ પછીના સમય વિશે આન્તર પ્રમાણો ઉપરાંત સામાન્ય કાળ-નિર્ણય માટે ઉપયોગના થોડાજ સીમાચિહ્નો પરદેશીઓની મુલાકાતમાંથી આપણને મળી આવે છે આ પ્રકારનો સૌથી પ્રાચીન મમય ઇ સ. પૂર્વે ૩૨૬માં સિકંદર ખાદશાહની હિન્દુસ્તાન ઉપરની ચડાઇનો છે ત્યાર પછી હિન્દુસ્તાનમાં જુદા જુદા યવનોનું આગમન થયું હતું, તેમાં મિગેસ્થનીમ એ સૌથી વધારે નામાકિત યવન હતો એ માણ્ય પાટલીપુત્ર (જે હાલ 'પાના' ના નામથી ઓળખાય છે) ત્યાંની દરબારમાં આશરે ઇ સ પૂર્વે ૩૦૦ ના ઉપર કેનાક વખત સુધી રહ્યો હતો, અને હિન્દુસ્તાનના માણ્યોની તે વખતની સામાજિક સ્થિતિ વિશે ભાગ્યોત્કૃષ્ટો તોપણ કીમતી અહેવાલ એ મૂકી ગયો છે ત્યાં પછી ધાના મૈકાઓ વહી ગયા બાદ બૌદ્ધ ધર્મ પાગનરા ચીનના ત્રણ યાત્રાગુઓ— ફા હ્યાન (ઇ સ ૩૯૮), હ્યુન સંગ (૬૩૦-૬૪૫), અને આઇ-સિંગ (૬૩૦-૬૪૫)—હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યા હતા તેઓના પ્રવાસના અહેવાલો સાચી રાખરાખા આવ્યા છે અને હવે તેના અગ્રેષ્ઠ ભાષામાં તરજુમાઓ પણ થયા છે તેના ઉપરથી તેઓના વખતની હિન્દુસ્તાનની સામાજિક સ્થિતિ, ધાર્મિક વિચારો, અને હિન્દુસ્તાનમાંથી નીકળી આવેલી બૌદ્ધ ધર્મની પ્રાચીન વસ્તુઓ ઉપર ધણી પ્રમથ પડ્યો છે હિન્દુસ્તાનના માહિત્ય વિશે કેટલીક સામાન્ય તથા વિશેષ હકીકતો પણ એ અહેવાલો ઉપરથી મળી આવે છે ખામ દરીને હ્યુન સંગના આપેલા દત્તાન્ત ઉપરથી એના મમકાલીન મંસ્કૃત કવિઓ વિશે કેટલીક અગત્યની હકીકતો આપણા જાણવામાં આવે છે હિન્દુસ્તાનના ત્રણ ખગોળશાસ્ત્રી ઓઓફ પાચમા અને હાં મૈમમા પોતે ક્યારે થઈ ગયા તેની ચોક્કસ તારીખ પોતે જાને પોતાના ગ્રન્થમાં નોંધી રાખી છે, તે સિવાય હ્યુન સંગના પ્હેનાના કોઈ પણ મંસ્કૃત લેખકને માટે 'આ લેખક કલાણા

‡ આર્યમટ, અલ્લગુપ્ત, અને બાસ્કરાચાર્ય જેના છટા છટા લેખો પણ મળી આવ્યા છે એવો હિન્દુસ્તાનનો જૂનામાં જૂનો ખગોળશાસ્ત્રી આર્યમટ છે એના "દશગીતિમૂત્ર" અને "આર્યોટ્તરત" એનામતા ગ્રન્થો "આર્યમૈટીય" એ નામથી પ્રે કને પ્રસિદ્ધ કર્યા છે અને તેમાં ચરમાદીશ્વરનું રચનું બાધ્ય પાત્ર આપ્યું છે એ ગ્રન્થમાં આપેલા આર્યમટના પોતાના વચન ઉપરથી જાણાય છે કે પૂર્વ હિન્દુસ્તાનના કુસુમપુર (આગીઓગ્રા) માં ઇ સ ૪૭૬માં એનો જન્મ થયો હતો અને ૨૩ વર્ષની ન્દાની ઉંમરે એને પોતાનો ગ્રન્થ રચના દત્તો અલ્લગુપ્તે "મલ્લસ્કૃત્સિદ્ધાન્ત" નામના ગ્રન્થમાં જાણાવ્યું છે કે એ ગ્રન્થ પોતે

વર્ષમાં હવતા હતો' એવું ચોક્કસ આપણાથી કહી શકાય તેમ નથી. આગલા બે થીનાઓએ પોતાના લખાણ વડે જે ગાંડિતી પૂરી પાડી હતી તેને આધારેજ હિન્દુસ્તાનમાં પ્રાચીનવસ્તુશાસ્ત્રની હાલના સમયની મ્હોટામાં મ્હોટી શોધ-બુદ્ધિ જન્મબુદ્ધિ, કંપિલવસ્તુ, તે ક્યાં આવી તેની શોધ-૧૮૯૬ ના ડિસેમ્બરમાં થઈ શકી. સંસ્કૃત યુગના અન્તમાં, મુસલમાનોની છત વખતે દેશની કેવી સ્થિતિ હતી તેનો ઘણો કીમતી અહેવાલ આદમચૂની નામના આરબ અન્થકાર તરફથી આપણને પૂરો પાડવામાં આવ્યો છે. એણે પોતાનો "India" (હિન્દુસ્તાન) એ નામનો અન્થ ઇ. સ. ૧૦૩૦માં લખ્યો હતો.

ઉપર જે કહેવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી ખુમ્બુજ છે કે ઇ. સ. ૫૦૦ ખેલાં સંસ્કૃત યુગમાં પણ સાહિત્ય વિષયની તત્વારીખ લગભગ તાન સાપેક્ષ છે, અને વિચાર કે વાણીનો વિકાસ, આગળ થઈ ગયલા અન્થકારોનું નામકથન, થવનો અથવા કોઈ સુપ્રસિદ્ધ રાજવંશ વિષેનાં છટકે છટકે સચનો, અને અમુક સમય ખેલાં જે વાતો જણાયલી હોવાનો સંભવ નથી તે ખગોળશાસ્ત્રની વાતોના નિર્દેશો, એવી એવી સઘળી કસોટીઓ ઉપરથી એ સમયના અન્થકારોની પૂર્વતા કે ઉત્તરતાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે. અમુક એકજ વિષયમાં ગંપૂર્ણ નિપુણતા મેળવવાની વધતી જતી રીતિને પરિણામે આધુનિક શોધખોળ કરનારાઓએ તારીખની જાખતમાં વધારે ને વધારે ચાકસાઈ આણવાના સમજા પ્રયત્નો

ત્રીસ વર્ષની ઉમરે અને શક નૃપાલના ૫૫૦ વર્ષ વીત્યા બાદ લખ્યો હતો. એ નિષ્ણુને પુત્ર હતો, અને થી આપવંસના ઓન્ધાશુખ રાજતા વખતમાં એ થઈ ગયો હતો. પુત્રુદક સ્વામીએ એના અન્ય ઉપર ભાષ્ય લખ્યું છે તેમાં એને માટે "ભિલ્લમાલવકાચાર્ય" એવું નામ વાપર્યું છે એમ પ્રો. વેબર કહે છે. ભારતકાચાર્ય સૌથી વધારે વિખ્યાત છે તે શક સંવત ૧૦૩૬ (ઇ. સ. ૧૧૧૪) માં જન્મ્યો હતો અને શક સંવત ૧૦૭૨ (ઇ. સ. ૧૧૦૫) માં એણે "સિદ્ધાન્ત-શિરોમણિ" અને શક સંવત ૧૧૫૦ (ઇ. સ. ૧૧૮૩) માં એણે "કરણ-કુતૂહલ" ના અન્થ રચ્યા હતા. એના અન્થમાંના "લીલાવતી" અને "ધોજ-ગણિત" ના અધ્યાય હજી પણ પ્રમાણ તરીકે ગણાય છે અને કેટલાક વિદ્વાનો એને "ભારતના ન્યૂટન" એવું નામ આપે છે. એણે પોતાના અન્થમાં એક સ્થાને ક્યું છે કે— "અત્ર ગણિતસ્કંધે, ઉપપત્તિમાનેવાગમઃ પ્રમાણમ્" (આ ગણિતના વિષયમાં, જે સાક્ષ્યવત્ત ઉપપત્તિ હોય તેનેજ પ્રમાણ ગણવાનું છે.)

આદર્યા છે, અને તેમા તેઓએ મ્હોટા બાગે મુદ્રણતાં પણ મેળવી છે. જુદા જુદા નામાકિત નિદાનોએ સિક્કાઓ, તામ્રપટો, અને શિલા તથા સ્તંભ ઉપરના લેખોને આધારે મ્હોટા ઉદ્યોગ તથા હોશિયારી સાથે પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનના રાજકીય ઇતિહાસનું ખોખું તૈયાર કરના માકડુ છે તેમાથી નિમશય સાહિત્યની તવારીખ ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પડ્યા વિના રહેશે નહીં એ સિક્કાઓ, તામ્રપટો, અને શિલા તથા સ્તંભ ઉપરના લેખોમાના કેટલાક “Corpus Inscriptionum Indicarum” “Epigraphia Indica,” અને હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીનસ્તુશાસ્ત્રની ચર્ચા કરનારા જુદા જુદા પત્રોમા છપાયા છે અને બીજા પણ છપાયા જાય છે હેઠ્ઠા પચીસ વર્ષમા મુદ્રાલેખ વાચનાની વિદ્યા વધારે ખીનેલી છે તેને પરિણામે કેટલાક ખાછના કવિઓનો સમય નક્કી થઈ ગયો છે તેમજ જુદા જુદા ધર્મપંથો અને સાહિત્યના સમગ્ર વિભાગો ઉપર નવો પ્રભાવ પડી ગયો છે, અને એની રીતે હિન્દુસ્તાનના સાહિત્ય તથા ધર્મના ઇતિહાસ સમ્બન્ધી પણ કેટલીક અગત્યની હકીકતો માનમ પડી આવી છે ઉદાહરણ તરીકે, કેટલાક નિસ્તૃત ગ્રંથોનાના મુદ્રાલેખ હવે ઉપનાયા છે તે ઉપરથી એનું જણાઈ આવ્યું છે કે ઇસ્વી સનના ૫૮૦ના સૈન્યથી માડીને સમસ્ત તથા પ્રાકૃત ભાષાઓમા મહાકાવ્યોની રચનાને અનુસરીને લખવામા આવતું હતું આ વાનના ઇર્ષિ પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો અત્યાર પહેલા ઉપનન્ધ થયા નહોતા.

સમસ્ત સાહિત્યના સમ્બન્ધમા જૂના લેખોનું વિશેષ મહત્ત્વ એ છે કે એના ઉપરથી હિન્દુસ્તાનની લેખનશાના પ્રાચીન ઇતિહાસ વિષે તેમજ એ સમયના સાહિત્યની સ્થિતિ વિશે આપણને કંઈક ખ્યાલ આવી શકે. એમાના જૂનામા જૂના લેખો શિલા તથા સ્તંભ ઉપર મનરામના છે એ લેખો ઇ સ પૂર્વે ત્રીજી સદીના મધ્યમા લખાયા છે જોઈદ ધર્મ માનનારા મહારાજા અશોકના સમયના એ લેખો છે એ મહારાજાએ ઉત્તર હિન્દુસ્તાન ઉપર ઇ સ પૂર્વે ૨૫૦ થી ૨૨૨ સુધી રાજ્ય કીધું હતું, અને એના રાજ્ય દરમ્યાન જોઈદ ધર્મની ત્રીજી સદી ભગઈ હતી તેમા ઘણું દરિને જોઈદ ધર્મશાસ્ત્રના નિયમો નક્કી કરવામા આવ્યા હતા એ પ્રમાણના લેખો ઉપરથી તે સમયની રાજકીય, ધાર્મિક, અને ભાષાસમ્બન્ધી સ્થિતિનું જ્ઞાન આપણને મળે છે તેને લીધે એ લેખો અત્યંત અગત્યના છે. એવા લેખો આખા હિન્દુસ્તાનમાંની જુદી

જુદી જગ્યાએથી મળી આવ્યા છે. કાઢિયાવાડના ગિરનાર (ગિરિ-નગર)થી તે ઓરિસ્સાના ઘોલી સુધી, કાચુલ-નદીની ઉત્તરે આવેલા કપુર-દિ-ગિરિથી તે ખાલસી સુધી જુદા જુદા સ્થાન આગળથી મળી આવેલા લેખોની નકલ કરવામાં આવે છે, તેને ઉકેલવામાં આવે છે, અને તેનું ભાષાન્તર કરવામાં આવે છે. એવો એક શિલાલેખ ૧૮૯૬ની આખરમાં જ જડી આવ્યો હતો. એ લેખ જુદની જન્મજ્ઞમિતું સ્મારક રાખવાને માટે અશોક રાજ તરફથી ઉભા કરવામાં આવેલા એક સ્તંભ ઉપર કાતરાયણો હતો.

આ અશોકના શિલાલેખો એ હિન્દુસ્તાનના લખાણના સૌથી પ્રાચીન નમૂનાઓ છે. હિન્દુસ્તાનમાં લેખનકળાનો પ્રારંભ ક્યારે થયો અને કેવી રીતે થયો એ પ્રશ્ન લાંબા વખત સુધી વિવાદસ્પતિ રહ્યો હતો, તે પ્રશ્નને જુલરની આધુનિક શોધખોળોને પરિણામે હવે મોટા ભાગે સમાધાની ઉપર આવી પહોંચ્યો છે. એ સમર્થ વિકાસને એવું સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનમાં જે બે પ્રકારની લિપિ વપરાતી હતી તેમાંની ગંધાર (એટલે પૂર્વ અફઘાનિસ્તાન અને ઉત્તર પંજાબ)ના દેશમાં ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકથી તે ઇ. સ. ૨૦૦ સુધી વપરાયેલી જ્ઞરોહી નામની લિપિ ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમા શતકમાં વપરાતી સેમિટિક પ્રજાની લેખનપદ્ધતિના એરેમેઇક નમૂનાનું ઉપરથી લેવાયેલી છે. જુલરની લિપિ પ્રમાણે એ લિપિમાં પણ હમેશાં જમણી બાજુથી ડાબી બાજુ તરફ લખવામાં આવતું. હિન્દુસ્તાનની બીજી પ્રાચીન લિપિ, જે દ્રાક્ષીના નામથી ઓળખાતી, તે જુલરે દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે હિન્દુસ્તાનની ખરેખરી પ્રજાકીય લિપિ છે, કારણ કે ત્યાર પછીના હિન્દુસ્તાનના જુલરો આધુનિક સમયમાં બેકે ઘણા જુદા જણાય છે તોપણ તે એ લિપિમાંથી જ ઉતરી આવેલા છે. એ લિપિમાં નિયમસર ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ તરફ લખવામાં આવતું; પણ અગાઉ એ લિપિ એવી રીતે -હોતી લખાતી એમ ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકના એક સિદ્ધા ઉપરનું લખાણ

ફ્રીડ, એસીરિયન, એલિયન, સીરિયન, ફિનીશિયન, બારબ એ, સપળી પ્રજાએ " સેમિટિક પ્રજાઓ " કહેવાય છે. એ સર્વની ભાષા, સાહિત્ય, વિચારપદ્ધતિ, સામાજિક વ્યવસ્થા, ધર્મસિદ્ધાન્તો વગેરેમાં કેટલાંક સામાન્ય લક્ષણો જણાય છે. ઇસુ ખ્રિસ્તના વખતમાં પેલેસ્ટાઇનની સેમિટિક પ્રજામાં જે ભાષા બોલાતી તે " એરેમેઇક " એ નામથી ઓળખાય છે.

જમણી બાબુથી ઠાપી બાબુ તરફનું જે તે ઉપરથી જણાઈ આવ્યું છે. ઉત્તર તરફની જૂનામાં જૂની સૈમિટિક અથવા ફિનીશિયન નિષિ, જે એસીરિયાના કાટના ઉપરના તથા મોગાઈટ પત્થરના ઉપરના લખાણમાં વપરાયેલી છે, અને જેની શરૂઆત આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૮૯૦થી થઈ હતી તેના નમૂના ઉપરથી એ લિપિ ઘડાયેલી છે એવું ડૉ. બ્રુનરે બતાવી આવ્યું છે. એ એવી દલીલ કરે છે કે મેસોપોટેમિયાના માર્ગથી આવનારા વેપારીઓ તરફથી એ લિપિ આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૮૦૦માં હિન્દુસ્તાનમાં દાખલ થયેલી હોવી જોઈએ એ અનુમાન બાબુની દરે એવું આપણને પણ લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

એ વાત ખરી છે કે હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન સાહિત્યમાં લેખનકળા વિષેનો ઇસારો ક્વચિત્તજ જોનામાં આવે છે અને તે પણ પાછલા સમયમાં દીકામાં આવે છે, ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા શતક પેલા અથવા અશોકના શિલાલેખની તારીખના ઘણા લાગા સમય પહેલાં એવી રીતનો ઇસારો બાબેજ દીકામાં આનશે પણ કઈ કથન કરવામાં ન આવ્યું હોય તેટલા ઉપરથી ચોક્કસ અનુમાન કાઢવું એ આ વિષયમાં વાસ્તવિક નથી, કારણ કે ઘણા લાગા વખત થયા જોકે લેખનકળાનો છૂટથી ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તોપણ હાલના હિન્દુનું પોતાના ધર્મનું જ્ઞાન હજી પણ મુખપરપરાથીજ પ્રાપ્ત થયું હોય છે પવિત્ર ધર્મગ્રંથો તથા શાસ્ત્ર-ગ્રંથોનું શિક્ષણ પુસ્તકદ્વારા નહીં, પણ ગુરુમુખથીજ લેવાય છે, અને જે વિદ્યા સ્મૃતિમાં રહી હોય તેજ કામની ગણાય છે એટલે લેખન વિષે તેમજ હસ્તલિખિત પુસ્તકો વિષે ક્વચિત્તજ કથન કરવામાં આવ્યું હોય છે. હિન્દુસ્તાનના આધુનિક કવિઓ પણ પોતાના કાવ્યો વચાવ એવું નથી ઇચ્છતા, પણ તેનો પાક કરવામાં આવે એવો અભિલાષ તેઓને રહે છે. ખરેખર, અનાદિ કાળથી ઉતરી આવેલા આ રિવાજ ઉપરથી જણાય છે કે લેખનકળા જે વખતે અગ્રાત હતી તે પ્રાચીન સમયમાં

† મોગાઈટ પત્થર ઇ. સ. ૧૮૧૮માં ડૉ. ક્વીનની દ્રષ્ટિએ પડખો દર્શો એ પત્થર ચાર ફુટ ઊંચો અને બે ફુટ પહોળો છે મોગાઈટ લોકોએ ઈઝરેવાઈટ લોકો ઉપર જે વિજય મેળવ્યો તેનું વર્ણન એ પત્થર ઉપર આપવામાં આવ્યું છે. આરણ લોકોએ એ પત્થરને બાગી નાખ્યો હતો, પણ તેના બાગેલા કડાઓ પાગા એકઠા કરવામાં આવ્યા છે અને તેને યોગ્ય સ્થાનકે બરાબર મોકલવામાં આવ્યા છે.

સધના ઉચ્ચારને માટે યોગ્ય ચિહ્નો મળી આવતાં નથી, એટલુંજ નહીં પણ ૩૦૦૦ વર્ષ ઉપરની સેમિટિક લોકોની પ્રાથમિક વર્ણવ્યવસ્થાને યવન લોકોએ સ્વીકારેલી તેમાં સ્વરો અને વ્યંજનોની જેવી ભેગભેગા ચાલતી આવી હતી તેવી ને તેવી આપણે રહેવા દીધી છે અને વર્ણમાળાનો એવો ને એવો ગુરબડિયા ક્રમ આપણે ચાલવાનું દીધો છે!

ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજી સતકના શિક્ષાલેખોમાં ગ્રાહ્ય લખાણના ઉત્તરનું અને દક્ષિણનું એવા બે પ્રકાર માત્રમ પડી આવે છે. એમાંના પહેલા પ્રકાર-માંથી હિન્દુસ્તાનની આર્ય બાપાઓમાં જે ધીરે ધીરે વ્યાપી ગઈ તે ઉત્તર તરફની લિપિઓનો સમુદાય ઉતરી આવ્યો. એમાંની સૌથી અગત્યની લિપિ તે નાગરી (અથવા દેવનાગરી) એ નામથી ઓળખાય છે સંસ્કૃતના હસ્તલિખિત ગ્રંથો સાધારણ રીતે એ લિપિમાંજ લખાયલા હોય છે, અને સંસ્કૃત તેમજ મરાઠી અને હિન્દી પુસ્તકો હમેશાં એ લિપિમાંજ હપાયલાં હોય છે. અક્ષરોને મથાને ખાસ આડી લીટી દોરવામાં આવે છે તે ઉપરથી એ લિપિ ઓળખાઈ આવે છે. પહેલેથી તે છેલ્લે સુધી નાગરી લિપિમાંજ લખાયો હોય એવો જૂનામાં જૂનો શિક્ષાલેખ આડમા સંક્રાંતો, અને એવો જૂનામાં જૂનો હસ્તલિખિત ગ્રંથ અગિયારમા સંક્રાંતો છે. ગ્રાહ્ય લખાણના બીજા, એટલે દક્ષિણના, પ્રકારમાંથી પાંચ જાતની લિપિઓ ઉતરી આવેલી છે. એ પાંચે લિપિઓ વિંધ્યાચળની દક્ષિણના પ્રદેશોમાં વપરાય છે. કાનડી અને તેલુગુ જ્યાં બોલાય છે તે દેશની લિપિઓનો એ પાંચમાંજ સમાવેશ થાય છે.

અગાઉ ગ્રંથ જેના ઉપર લખવામાં આવતા તે પદાર્થ વિનાશ પામે એવો હતો, એટલે ઇ. સ. ૧૪મા સતકના પહેલાના ગ્રંથો બાએજ મળી આવે છે. હિન્દુસ્તાનમાં લખવાના કામને માટે જૂર્જપત્રો (બોજ-પત્રો) અને તાલપત્રો એ બેનો અગાઉ ઉપયોગ કરવામાં આવતો. હિન્દુસ્તાનની વાયવ્ય દિશામાં હિમાલય પર્વત ઉપર જૂર્જપત્રોવાળા વિશાળ પ્રદેશો છે, તેથી જૂર્જપત્રોનો ઉપયોગ પ્રથમ એ પ્રદેશોમાં થયો, અને પશ્ચિમ ધીરે ધીરે તે મધ્ય હિન્દુસ્તાન, પૂર્વ હિન્દુસ્તાન, અને પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનમાં ફેલાયો. જૂર્જપત્રો ઉપર લખાયેલા જે જૂનામાં જૂનો સંસ્કૃત ગ્રંથ મળી આવ્યો છે તે ઇ. સ. પાંચમા સતકનો છે, અને ચરોષ્ઠીમાં લખાયેલો એક પાલી ગ્રંથ ૧૮૯૭માં મળી આવ્યો તે એના

કરતાં પણ વધારે જૂનો છે, પણ એ પદાર્થનો ઉપયોગ એના કરતાં ઘણા વધારે પ્રાચીન સમયમાં પણ થતો હતો એ નક્કી છે. ઉદાહરણ તરીકે, કિંગ્ડમ કલ્ચિસે આપણને જણાવ્યું છે કે સિકંદર ખાદશાહના વખતમાં હિન્દુસ્તાનના વતનીઓ લખવાને માટે શૂર્જપત્રોનો ઉપયોગ કરતા. સંસ્કૃત ગ્રન્થકારો તેમજ આલ્ખરનીનાં વચનો ઉપરથી પણ માલમ પડે છે કે પ્રાચીન આધ્યમિક યુગના હિન્દુસ્તાનમાં પત્રલેખનને માટે હમેશાં શૂર્જપત્રો વાપરવામાં આવતા.

તાલપત્રના હસ્તલિખિત સંસ્કૃત ગ્રન્થનો ખેડો નમતો ઇ. સ. ૭ઠ્ઠા શતકનો છે. એ ગ્રન્થ જાપાનમાં સાચવી રાખવામાં આવ્યો છે, પણ એની એક આબેકુબ નટ્સ ઓરિજિન લાઇબ્રરીમાં છે. ચીનના યાત્રાળુ હ્યૂન સંગના કહેવાથી જણાય છે કે સાતમા શતકમાં તાલપત્રોનો ઉપયોગ આખા હિન્દુસ્તાનમાં સર્વે સાધારણ હતો; પણ એથી ઘણા સૈકાઓ પહેલાંથી એનો ઉપયોગ થતો હતો એ વાત એક ઇતરેલા તાલપત્ર ઉપરથી માલમ પડી આવે છે. એ તાલપત્ર મોડામાં મોડું ઇ. સ. ના પોલા સૈકાનું હોવું જોઈએ. એની વ્યાકૃતિ જરાબર તાલપત્રના જેવી છે.

સુસલમાનોની ઇત થઈ તે વખતથી કાગળ હિન્દુસ્તાનમાં ઘામલ થયા, અને ત્યાર પછી ગ્રન્થ લખવામાં તેનો ઘણી દૃઢથી ઉપયોગ થતો રહ્યો. કાગળ પર લખાવણા સંસ્કૃત ગ્રન્થનો જે જૂનામાં જૂનો નમૂનો હિન્દુસ્તાનમાંથી મળી આવ્યો છે તે શુજરાતનો છે, અને તે ગ્રન્થ તેરમા શતકની શરૂઆતમાં લખાયેલો હોય એમ જણાય છે. ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં લેખનને માટે સાહીનો ઉપયોગ થતો હતો. ત્યાં કાગળ ઘામલ થયા પછી તાલપત્રોનો પ્રચાર બંધ પડી ગયો. પણ હક્ષિણમાં અક્ષર કાઢવાને માટે હમેશાં કોઈ તીક્ષ્ણ પદાર્થનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેથી ત્યાં આગળ ગ્રન્થલેખન તેમજ પત્રલેખન જેકને માટે તાલપત્રોનો

* ઓરિજિન યુનિવર્સિટીનું પુસ્તકલય “ ઓરિજિન લાઇબ્રરી ” એ નામથી ઓળખાય છે. સર થોમસ ઓરલીએ એ પુસ્તકલયને સારા પાયા ઉપર મૂક્યું. એણે પોતાનાં સપનાં પુસ્તકો તથા પોતાની સપની ગિફ્ટ્સ એ પુસ્તકલયમાં આપી દીધી તે ઉપરથી એનું નામ “ ઓરિજિન લાઇબ્રરી ” એ પ્રમાણે પડ્યું છે. એ પુસ્તકલયમાં વખતોવખત પૈસાદાર માણસો તરફથી મદદ મળતી રહી છે એમાં છાપેલાં પુસ્તકોની સંખ્યા ૪૦૦,૦૦૦ની અને હસ્તલિખિત ગ્રન્થોની સંખ્યા ૩૦,૦૦૦ની છે.

પ્રચાર હજી પણ ચાલે છે. પત્રોની મધ્યમાં એકજ છિદ્ર રાખીને અથવા થોડેક અંતરે બે છિદ્રો રાખીને તેમાંથી દોરો ખેંચી લેવામાં આવે છે, અને એવી રીતે જૂર્જપત્ર તથા તાલપત્રના હસ્તલિખિત ગ્રન્થોનાં પાનાં-ઓને એકઠાં રાખવામાં આવે છે. આ ઉપરથી સંસ્કૃતમાં “ગાંક” ને માટે જે શબ્દ છે, ગ્રન્થ, તે “પુસ્તક” ના અર્થમાં કુદી રીતે વપરાવા લાગ્યો તે સમજી શકાશે.

જાનવરોનું આમડું અપત્રિત ગણાવું હોવાને લીધે હિન્દુસ્તાનમાં ચર્મપત્રોનો ઉપયોગ કદી પણ થયો નથી. અક્ષરો કોતરવાને માટે તામ્ર-પત્રોનો અસહ્ય વારંવાર ઉપયોગ કરવામાં આવતો. એ તામ્રપત્રોને હમેશાં તાલપત્રો અથવા જૂર્જપત્રોના જેવાજ આકાર આપવામાં આવ્યો હોય છે.

સાદીનું જૂનામાં જૂનું નામ મપી છે. એનો ઉપયોગ ઇ.સ. પૂર્વે પીળ શતકમાં તો થતોજ હતો એવું ખૈદ ધર્મના એક જૂના હુગર ઉપરના લખાણ ઉપરથી સાબીત થયું છે, અને ઇ. સ. પૂર્વે એવા શતકમાં પણ એનો ઉપયોગ થતો હોય એવું નિષાક્રેસ અને કિવટસ કૃતિયસનાં વચનો ઉપરથી ખર્ણું અંબલિત જણાય છે.

તાલપત્ર, જૂર્જપત્ર, તથા કાગળ ઉપર લખાયેલા પ્રાચીન સમયના સધળા સંસ્કૃત ગ્રન્થો સાદી અને બરની પેન વડે લખાયેલા છે. એ પેનને માટે સાધારણ રીતે કલમ એ શબ્દ વપરાય છે. એ શબ્દ ચાવની બાયાના ‘kalāmaos’ ઉપરથી થયેલો છે. એથી ઉત્પન્ન, દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં હમેશાં એક તીક્ષ્ણ પદાર્થ વડે તાલપત્રો ઉપર અક્ષરો કોતરવામાં આવે છે અને પછી તેના ઉપર મેથ અથવા કોયલો ધસીને તેને ઠાળા બનાવવામાં આવે છે.

દરેક જાનના હસ્તલિખિત સંસ્કૃત ગ્રન્થો સાધારણ રીતે લાકડાનાં બે પાટિયાંઓની વચમાં રાખવામાં આવે છે અને તેના ઉપર દોરી વીંટાળવામાં આવે છે, અને તેને રમીન, કેટલીક વાર તો બરેલા દરવામાં લપેટવામાં આવે છે. એવા ગ્રન્થોને દેવાલયો, મંદિરો, દાસેન્ને, રાગ-મહેલો, અને ખાનગી મકાનોમાં સાચવો રાખવામાં આવે છે. અગિયારમા શતકમાં ધારા નગરીના રાજા જોગની માલીકીમાં એક પ્રખ્યાત

પુસ્તકાલય હોતું. સંસ્કૃત કવિ બાણ (જે સુમારે ઇ. સ. ૬૨૦માં થઈ ગયો) તેણે પોતાના હાથ નીચે એક હસ્તલિખિત ગ્રંથ વાંચનારો માણસ રાખ્યો હતો તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે ઘણા પ્રાચીન સમયમાં પણ ખાનગી માલીકીનાં મ્હોટાં મ્હોટાં પુસ્તકાલયો હતાં. હાલના સમયમાં પણ વ્યાખ્યા હિન્દુસ્તાનમાં સંસ્કૃત હસ્તલિખિત ગ્રંથોના ઘણા ઉત્તમ સંગ્રહો પ્રાપ્તિના કબજામાં છે.

હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન સાહિત્યની પેઠે હિન્દુસ્તાનની પ્રાચીન ભાષાના પણ વૈદિક (અથવા મહાસંસ્કૃત) અને સંસ્કૃત એવા બે વિભાગ પડી શકે છે. એકંદરે હોમરના વખતની અને ત્યાર પછીની થાવની ભાષામાં અથવા સૈલિક કવિતાની અને વૈરોના વખતની લૅટિન ભાષામાં જેટલો ફેર છે તેટલોજ વૈદિક અને સંસ્કૃત ભાષામાં ફેર છે. હિન્દુસ્તાનના ધર્મગ્રંથો વૈદિક ભાષામાંજ લખાયા છે. એ ભાષાની સ્થિતિ હમેશાં એકસરખી રહી નથી, પણ તેમાં જુદા જુદા વખતે ફેરફાર થતા રહ્યા છે. એ ભાષા ધીરે ધીરે સંસ્કૃત ભાષાને મળતી થવા લાગી છે અને આખરે એ સંસ્કૃત ભાષામાં લીન થઈ ગઈ છે. વૈદિક ભાષાના સૌથી પ્રાચીન સ્વરૂપ તરફ જોતાં પણ આપણને એમ લાગે છે કે એ ભાષા ઠાઈ દિવસ સાધારણ જનસમૂહમાં બોલાતી નહીં હોય, પણ ઋષિ લોકોમાંજ વૃદ્ધપરંપરાથી ઉતરી આવેલી એ એક ફૂનિમ ભાષા છે. આ વિચારના ટેકામાં કેટલાક પુરાવાઓ વૈદિક ભાષામાંથીજ મળ્યા આવે છે. એમાંના એક પુરાવો એ છે કે હોમરની ભાષામાં જુદાં જુદાં રૂપોનાં એકી વખતે ઉપયોગ થવાના જેટલા દાખલા મળી આવે છે તેટલા તો નહીં, પણ તેવાજ દાખલા વેદના મંત્રોમાંથી પણ મળ્યા આવે છે. વૈદિક ઋષિઓની-જનસમૂહની નહીં, પણ વિદ્વાન ઋષિઓની-સામાન્ય વાતચીતની ભાષા અને વેદના મંત્રોની ભાષા એ બેમાં ધણું ફરતે ફેર એટલોજ હશે કે વેદના મંત્રોમાં શબ્દો જુદીરીતે-કવિતાના રૂપમાં-જોડવામાં આવ્યા હશે અને તેમાં શ્દ નહીં એવા પ્રયોગ (archaisms) થયલા હશે પણ તેઓની સાધારણ વાતચીતની ભાષામાં એવું કંઈ નહીં હોય. ખરેખર વેદના પ્રાચીન સમયમાં પણ શિષ્ટ જનોની ભાષા જનસમૂહની ભાષાથી જુદીજ હતી. જ્યાં જ્યાં સાહિત્યનો વિકાસ થયો હોય છે ત્યાં ત્યાં, એાજ કે વત્તા પ્રમાણમાં, શિષ્ટ જનોની ભાષા જુદીજ હોય છે; પણ બીજા કોઈપણ દેશના કરતાં હિન્દુસ્તાનમાં શિષ્ટ જનોની અને લોક-સમૂહની ભાષાઓનો જોડ વધારે સચોટ માલમ પડી આવે છે.

પણ જો વેદની ભાષા તે સામાન્ય લોકસમૂહના ઉપયોગની નહોતી, પણ અમુક વર્ગના વિદ્વાનોના વપરાશને માટેજ કામની હતી એમ આપણે કહી શકતા હોઈએ, તો ત્યાર પછીના સમયની ભાષા વિશે તો એવુંજ આપણાથી વધારે મજબૂતપણાથી કહી શકાય એમ છે. સંસ્કૃત ભાષામાં અને વૈદિક ભાષામાં ફેર છે, પણ વપરાતી ભાષાના કુદરતી વિકાસને પરિણામે જેવી રીતનો ફેર ઉત્પન્ન થાય તેવી રીતનો એ ફેર નથી. સંસ્કૃત ભાષાના શબ્દો ઉચ્ચારવાની રીત અને પ્રાચીનમાં પ્રાચીન વૈદિક ભાષાના શબ્દો ઉચ્ચારવાની રીત એ લગભગ પૂરેપૂરી એક-સરખી જણાય છે. વ્યાકરણનાં રૂપની જાળતમાં પણ ભાષા તેની તેજ સ્થિતિમાં રહી હોય એવું માલમ પડે છે, કારણ કે કોઈ પણ નવું રૂપ અથવા નવી વિભક્તિ ભાષાના દીક્ષામાં આવે છે. છતાં વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ પણ પાછલી ભાષા 'આમથી ભાષાના કરતાં ધણી જુદી થઈ છે. આ ફેરફાર કંઈક નવું ઉમેરીને નહીં, પણ જૂનામાંથી ફેટલુંક કંકડે કંકડે લઈ લઈને કરવામાં આવ્યો છે. ઉદાહરણ તરીકે, પાછલી ભાષામાં સંકેતરૂપ (subjunctive mood) જતું રહ્યું છે અને સામાન્યરૂપ (infinitives) ના ઇજન પ્રત્યયોને બદલે એકજ પ્રત્યય રહ્યો છે. રૂપાખ્યાનમાં મુખ્ય ફેરફાર એ થયો છે કે અગાઉ એકજ અર્થનાં અનેક રૂપો થતાં તેને બદલે હવે એ રૂપોની સંખ્યામાં ઘટાડો કરવામાં આવ્યો છે. વૈદિક સમયની વાતચીતની ભાષા મંત્રોની ભાષા કરતાં વધારે ધરમય અને વધારે સાદી હશે તેની અસરને લીધે પાછલા સમયની-સંસ્કૃત-ભાષામાં સાદાઈનાં ફેટલાંક તરવો દાખલ થયાં હોય એ ધણું સંભવિત છે. પણ ભાષામાં જે ફેરફારો થયા તે મ્હોટે ભાગે તો વ્યાકરણશાસ્ત્રના નિયમે બાંધનારા વિદ્વાનોના શ્રમને લીધેજ થયા. હિન્દુસ્તાનમાં વ્યાકરણશાસ્ત્રનો આરંભ ધણા પ્રાચીન સમયથી થયો હતો અને એ શાસ્ત્રને અસાધારણ ઉદ્યોગથી ખીલવવામાં આવ્યું હતું તેને લીધે વ્યાકરણોની મહેનત ખીજી કોઈ પણ દેશના કરતાં હિન્દુસ્તાનમાં વધારે સફળ નીવડી હતી. સંસ્કૃત વાક્યમાં શબ્દોના અન્યાસાર તથા પ્રથમાક્ષરને મેળવવા સમ્બન્ધી જે વિસ્તૃત નિયમો છે (અને જેને સંઘિના નિયમો કહે છે) તેનો ખુલાસો વ્યાકરણના સામર્થ્ય સિવાય ખીજી કોઈ પણ કારણ વડે થઈ શકે એમ નથી.

પણ સાહિત્યની સઘળી વપરાતી ભાષાઓની પેઠે સંસ્કૃત ભાષામાં પણ સીધી વધારે ફેરફાર તો શબ્દકોષમાં થય્યો છે; કારણ કે શબ્દકોષમાં

થતા દેરદારો અટકાવવા એ કામ વૈવાકરણીયી પણ ન બની શકે એવું છે. આ કારણથી શબ્દોની ઉત્પત્તિ તરફ લક્ષ આપીને તેમજ વપરાશમાં આવતા શબ્દોને નમૂના તરીકે લઈને તે ઉપરથી નવા નવા શબ્દો બનાવવામાં આવ્યા છે અને એવી રીતે સંસ્કૃત ભાષાના શબ્દકોષમાં ઘણો વધારો થયો છે. તેનીજ સાથે, શબ્દો ખરેખરા નૂના હોય છતાં વૈદિક સાહિત્યમાં તેની વપરાશનો પ્રસંગ ન આવ્યો હોય તેટલા ઉપરથી તે આપણને નવા જણાય એવું પણ અનેક શબ્દો વિશે બન્યું છે. પણ ખરેખરા નવા એવા ઘણા શબ્દો લોકસમૂહના વપરાશની બાપામાંથી લેવામાં આવ્યા છે, અને જે શબ્દો હાલ વપરાય છે તેના અર્થમાં પણ મોટો ફેરફાર થઈ ગયો છે.

હિન્દુસ્તાનની પ્રાચીન ભાષાના આ પાછલા પ્રકારને પાણિનિ નામના મોટા વૈવાકરણે ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકની આખરે નિશ્ચલ સ્વરૂપ આપ્યું, અને એ ભાષા સંસ્કૃત, “સુધરેલી,” “સંસ્કારવાળી,” અથવા “શ્રમસિદ્ધ” (સંસ્કૃત, સાથે મૂકાયેલી) એ નામથી ઓળખાવા લાગી. “સંસ્કૃત” એ શબ્દ વૈવાકરણના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં જણાતો નથી, પણ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન વીરચરિત કાવ્ય (epic), રામાયણ, તેમાં એ શબ્દ વપરાયેલો છે. પ્રાકૃત એ નામની લોકસમૂહની ભાષાઓથી જુદી પાડવાને માટે એને સંસ્કૃત કહેવામાં આવે છે, અને કાવ્યાદર્શક (કવિતાની આરસી) એ નામના ઇ. સ. ૭મી શતકના ગ્રંથમાં એ એક શબ્દોનો એવી રીતે એકી વખતે પ્રયોગ પણ થયો છે. ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમા શતકમાં થઈ ગયેલા યાસ્ક મુનિથી માડીને સઘળા પ્રાચીન વૈવાકરણો પોતે આ ભાષાને વૈદિકથી છૂટી પાડવા માટે એના સમ્બન્ધમાં “માવા” એ શબ્દ જ વાપરે છે.* એના વિષે તેઓ જે કંઈ કહે છે તે પરથી માલમ પડે છે કે એ ભાષા તે વખતે બોલાતી હોવી જોઈએ. ઉદાહરણ તરીકે, એ વૈવાકરણોમણિ એક, પત્તજ્ઞલિ, એ ભાષાને “લેકમાં” વપરાતી કહે છે અને એ ભાષામાં વપરાતા શબ્દોને એ “લોકમાં પ્રચાર પામેલા” તરીકે નીચે છે. પાણિનિ પોતે કેટલાક નિયમો

+ એ ગ્રંથ દંડીના રચેલો છે.

* જમકે, નૂનામિતિ વિચિત્રિતાર્થયો માણાયામ્। ઉમયમન્વઘ્યાયં વિચિક્રિ-
રતાર્થયઃ વદપૂર્ણશ્ચ। (ભાષામાં “નૂનમ” એ સંકાદર્શીવવા માટે વપરાય છે, વેદમાં
રાકા દર્શાવવાને માટે તેમજ પાદપૂરણને માટે એ શબ્દ વપરાય છે) — નિરુક્ત.

આપે છે તે એવા છે કે વપરાતી ભાષાનાં સમ્બન્ધમાં એ સ્થળાનિયમે આપ્યા છે એવું જો આપણે ન સીકરીએ તો એ નિયમે કંઈ પણ અર્થ વગરના બની જાય. ઉદાહરણ તરીકે. સ્વર નિયે અથવા દૂર બેઠેલા માણસને બોલાવતી વખતે, નમન કરતી વખતે, કે સવાલ જવાબ થાય તે વખતે જે સ્થુત ઉચ્ચાર થાય છે તે વિશે એણે જે નિયમે આપ્યા છે તે જુઓ. વળી, એકલા સાહિત્યની અથવા વિદ્વાનોની ભાષા તરીકે સંસ્કૃતનો ઉપયોગ થતો હતો એમ પણ આપણાથી કહી શકાય તેમ નથી; કારણ કે જુદા જુદા પ્રાંતની ભાષામાં કંઈ કંઈ ફેરફાર હતો એવું પ્રાચીન સમયમાં પણ આપણને માલમ પડી આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, યારક અને પાણિનિ બેઉ “પ્રાચ્ય” અને “ઉદ્ય” ની ભાષીના કેટલાક ખાસ ભેદ ગણાવે છે, કાત્યાયન ઋષિ કેટલાક પ્રાંતિક ભેદોનું સૂચન કરે છે, અને પતંજલિ અમુકજ પ્રદેશમાં વપરાતા એવા શબ્દોનું એક ટિપ્પણ આપે છે. ખરેખર, સંસ્કૃત ભેષકો જેને આર્યાવર્ત અથવા “આર્યોની ભૂમિ” એ નામથી ઓળખે છે તે હિમાલય તથા વિંધ્યાચળની વચ્ચેનાં આબેશાં આખા દેશમાં સંસ્કૃત ભાષા ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતકમાં બોલાતી હતી એ વિશે કંઈ પણ શકે જેવું નથી. પણ ત્યાં આગળ એ ભાષા કાણ બોલતા હતા એ પ્રશ્ન આપણી આગળ ઉપસ્થિત થાય છે. એ પ્રશ્નના જવાબમાં એટલું તો આપણાથી કહી શકાય કે નક્કી બ્રાહ્મણો તો એ ભાષા બોલતાજ હતા; કારણ કે પતંજલિ એ લોકોને માટે “શિષ્ટ” અથવા શુદ્ધ વાણી બોલનારા એવો શબ્દ વાપરે છે. પણ બ્રાહ્મણો મિત્રાચ બીજા લોકો પણ એ ભાષા બોલતા હતા એવું માનવાને કારણ છે; કારણ કે પતંજલિના ગ્રંથમાં એક સ્થળે “સૂત” એ સંસ્કૃત શબ્દની વ્યુત્પત્તિ વિશે એક વૈવાકરણ અને એક મુન્ય સારથિ એ બેની વચ્ચે વિવાદ થવાનું વર્ણન આવે છે. હિન્દુસ્તાનના નાટકોમાં જુદા જુદા મણ્ડોની ભાષીઓના જે વિભાગ દીકરામાં આવે છે તેનાથી પણ આ

*સંસ્કૃત નાટકોમાં વપરાયેલી જુદી જુદી પ્રાકૃત ભાષાઓ લોકના સામાન્ય વ્યવહારમાં ખરેખર વપરાતી હતી કે માત્ર અમુક પ્રકારની સાહિત્યરચનાને ખાતરજ એ ભાષાઓને કૃત્રિમ રીતે ઉત્પન્ન કરવામાં આવી હતી એ વિશે વિદ્વાનોમાં એક વખતે ઘણો મતભેદ હતો એમ જણાય છે. પ્રો. વિન્નન અને મિ. બીન્સે પાછલો મત સ્વીકાર્યો હતો, પણ પ્રો. લેંચને અનેક દલીલો આપીને એ મતનું ખોટાપણું સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. (જુઓ “*Practical Sanskrit Language*” નું બીજું પુસ્તક) હાલના વખતમાં એ ચર્ચાનું મહત્ત્વ અગત્ય જેટલું રહ્યું હોય એમ હમને લાગતું નથી તેથી અ વિશે હાંતું ટિપ્પણ આપવાની હમે નરર પારી નથી.

વાતને ટેકો મળે છે. એ વિભાગ નિઃસંશય એ નાટકો લખાયાં ત્યાર પહેલાં ધણા પ્રાચીન સમયમાં પણ અસ્તિત્વ ધરાવતો હોવો જોઈએ. એ વિભાગ, પ્રભાણે, રાગ અને બીજા ઉચી પદવીના માણસો સંસ્કૃતમાં બોલે છે અને સ્ત્રીઓ તથા બીજાં સાધારણ માણસો જનસમૂહમાં પ્રચલિત ઘણી જુદી જુદી ભાષાઓમાંની ગમે તે એક બોલે છે. વળી એ નાટકો ઉપરથી એટલું પણ માલમ પડે છે કે જે પાત્રો સંસ્કૃત બોલી શકતાં નથી તેઓ પણ સંસ્કૃત બોલાય તે સમજી શકે છે ખરાં, કારણ કે પ્રાકૃત ભાષાઓ બોલનારાઓની સાથે વાતચીત કરવામાં સંસ્કૃત ભાષાનો ઉપયોગ થતો એ નાટકોમાં આપણે જોઈએ છિયે. નાટક જોવા જનારા લોકો, અને સાહિત્યના ગ્રંથોમાં વારંવાર વીરચરિત કાવ્યો (રામાયણ-મહાભારત)ની કથા નિષે લખવામાં આવેલું આપણે જોઈએ છિયે તે ઉપરથી જણાય છે તે પ્રભાણે એ કથા સાંભળવાને કેટલીક મંડળાઓ પણ એકઠી થતી હશે તે મંડળાઓ, સંસ્કૃત ભાષા સમજવાને સમર્થ હોવીજ જોઈએ એ પણ ખુશ્કું છે. આ સર્વ ઉપરથી માલમ પડે છે કે સંસ્કૃત ભાષા જો કે અસલથીજ સાહિત્યના ગ્રંથોમાં વિશેષ વપરાતી અને અમુક અર્થમાં જેને કૃત્રિમ કહી શકાય તેવી હતી તોપણ વાતચીતમાં એ ભાષા ખીસ-કલ વપરાતીજ નહોતી એમ કહેવું એ ભૂલભરેલું છે. ખરેખર, ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રભાણે, હિન્દુસ્તાનના વિદ્વાન બ્રાહ્મણો પોતાના નિત્યના વ્યવહારમાં હજી પણ એ ભાષાનો લખવા બોલવામાં છૂટથી ઉપયોગ કરે છે. દૂકામાં, જ્યૂ લોકોમાં હિંદુ ભાષાની અથવા માધ્યમિક યુગમાં લૅટિન ભાષાની જેની પદવી હતી તેવીજ પદવી સંસ્કૃત ભાષાની અસલથી હતી, અને હાલ પણ તે તેવીજ છે.

જેને જેને સંસ્કૃત ભાષા આવડતી તેને તેને સંસ્કૃતની સાથે સામાન્ય જનમંડળમાં વપરાતી બીજી પણ એક અથવા વધારે ભાષા આવડતી. એ સામાન્ય જનમંડળની ભાષાઓ કઈ હતી એ પ્રશ્ન ઉપરથી હિન્દુસ્તાનની હાલની પ્રાકૃત ભાષાઓનો સરકૃત સાથે કેવો સમ્બંધ છે એ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે. આધુનિક હિન્દુસ્તાનની ભાષાઓના સમ્બંધમાં પ્રાચીન સાહિત્યની ભાષાનું કેટલું મદત્ત છે તે જણાવવાને માટે એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે થોડકે એકવી રહેનારી મૂળ વતનીઓની પદાડી પ્રજાઓ સિવાય, મિથુ નદીના મુખ આગળથી તે ગંગા નદીના મુખ સુધીના, હિમાલય પર્વતથી તે વિંધ્યાચળ સુધીના વિસ્તીર્ણ

પ્રદેશમાં વસનારા લોકોમાં તેમજ ગોવા' એ નામના ફિરંગીઓના દક્ષિણ તરફના સંસ્થાન સુધીના મુંબઈ ઇલાકાના લોકોમાં વપરાતી હાલની સધળી બાપાઓ સંસ્કૃતના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સ્વરૂપમાંથીજ ઉતરી આવેલી છે. વાપવ્ય દિશામાં એ બાપાઓના પ્રવાહનું અસલનું મૂળ હતું. ત્યાંથી નીકળીને એ બાપાઓ જુદાં જુદાં જરણોમાં બેંચાઈ ગઈ અને જેમ જેમ એ બાપાઓની ગતિ વધારે ને વધારે દૂરના દેશમાં થતી ગઈ તેમ તેમ એ જરણોએ એકબીજાથી વધારે ને વધારે વિખૂટાં પડતાં ગયાં, અને એવી રીતે એ બાપાઓ આગ્રેથી દિશાના છેડા સિવાય આખા દ્વીપકલ્પ ઉપર ફેલાઈ ગઈ. એ પ્રાકૃત બાપાઓનો પ્રારંભ ધણા પ્રાચીન સમયથી થયેલો હોવો જોઈએ. જે વખતે વેદના મંત્રો રચાયા તે વખતે પણ સ્વર વગેરે બાજતોમાં સાહિત્યની બાપાથી ધણી જુદી પડતી એવી એક પ્રાકૃત બાપા અસ્તિત્વ ધરાવતી હશે; કારણ કે વેદના મંત્રોમાં સ્વરવિપયક ભિન્નતા ધરાવનારા કેટલાક શબ્દો આવે છે તેનો ખુલાસો એજ મળી શકે છે કે એ મંત્રોના બનાવનારાઓએ લોકમાં વપરાતી બાપામાંથી એ શબ્દો લીધા હશે.

એ ઉપરાંત આપણે જાણીએ છિયે કે સધળા લોકો સમજી શકે એટલા માટે ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા શતકમાં જુદે પોતાનો ઉપદેશ આપ્યો ને વિદ્વાનોની બાપામાં નહીં, પણ મામાન્ય જનમંડળની બાપામાંજ આપ્યો હતો. આ કારણે ઇ. સ. પૂર્વના ચોથા અથવા પાંચમા સદાયથી ઐત્ર દર્ભનું જે જૂનામાં જૂનું સાહિત્ય શરૂ થયું તે પ્રાકૃત બાપામાંજ લખાયું હતું, મગધ દેશ, જે હાલ બિહારના નામથી ઓળખાય છે, ત્યાં ઐત્ર દર્ભનો જેન્મ થયો હતો. મગધ દેશની બાપામાંજ ઐત્ર દર્ભનું જૂનામાં જૂનું સાહિત્ય લખાયું હતું એ નિઃમંશય છે. લૅટિન અને ઇટાલિયન એ બે બાપાઓમાં જેવી રીતનો ભેદ છે તેવીજ રીતનો ભેદ સંસ્કૃત અને મગધ દેશની બાપામાં છે. જોડાક્ષરોનો તિરસ્કાર અને અંત્ય સ્વરની પ્રીતિ એ મગધ દેશની બાપાનાં ખાસ લક્ષણ છે. ઉત્તર-હરણ તરીકે, સંસ્કૃત બાપાના સૂચ “દોરો” અને ધ્રમ “કરન” એ શબ્દો સુચ્છ અને ધ્રમ એમ લખાય છે, અને વિચુત્ત “વીનળી” તે ફેરવાઈને તેનું વિજ્ઞુ થાય છે. દક્ષિણના ઐત્ર અન્યોમાં જે પ્રાકૃત બાપા વપરઈ છે તે પાલી એ નામથી ઓળખાય છે. એ બાપાનું પ્રથમ સ્થાન કયું હતું તે હજી નથી થયું નથી, પણ ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકમાં

પણ એ ભાષા અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી એ વિષે કંઈ પણ 'સંકોને માટે અવકાશ રહેતો નથી, કારણ કે અંશોકના વખતના શિલા તથા' સ્તંભ ઉપરના અનેક લેખોમાંથી એ વાતના પુરાવાઓ મળી આવ્યા છે. એ ભાષા ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા સત્તકમાં લંકામાં દાખલ થઈ હતી, અને હાલ એ દાપુમાં જે ભાષા બોલાય છે તે સિંધાલીજ ભાષા એના ઉપર-થીજ ઘડાઈ છે. ઐદ્ધ ધર્મની અસરને લીધેજ, અંશોકના સમયથી માંડીને અનેક સૈકાઓ સુધી સરકારી આજ્ઞાપત્રિકાઓ અને હસ્તાવેળે, જે શિલા તથા સ્તંભ ઉપરના લેખોમાં સચવાઈ રહ્યાં છે, તે મધ્ય હિન્દુસ્તાનની (પ્રાકૃત) ભાષામાંજ લખાયાં હતાં. એ પ્રાકૃત લેખોમાં સંસ્કૃત શ્લોકો પણ દાખલ કરવામાં આવ્યા છે તે પરથી જણાય છે કે એ સમયમાં સંસ્કૃત ભાષા નષ્ટ થઈ નહોતી, પણ સાહિત્યમાં એનો ઉપયોગ ચાલુ ને ચાલુ રહ્યો હતો, તોપણ એ સૈકાઓમાં ન્યાયાસન આગળ સંસ્કૃત ભાષા વાપરવામાં નહોતી આવતી. ખરેખર ઐદ્ધ અને જૈન એ બેઉ ધર્મના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં સંસ્કૃતની કેવળ ઉપેક્ષાજ દર-વામાં આવી છે અને સઘળા કામમાં એકલી પ્રાકૃત ભાષાએનોજ ઉપ-યોગ કરવામાં આવ્યો છે.

પણ આગળ જતાં ઐદ્ધો અને જૈનો બેઉએ સંસ્કૃતનું જ્ઞાન મેળવવાના પ્રયત્ન કરવા માંડ્યા. આને પરિણામે જે ભાષા ઉત્પન્ન થઈ તે મ્હોટે ભાગે પ્રાકૃતના જેવીજ હતી, પણ સંસ્કૃત પ્રત્યયો લગાડીને અને બીજા કેટલાક ફેરફારો કરીને તેને પ્રાચીન ભાષાના જેવું રૂપ આપવામાં આવ્યું હતું. એટલે આ કૃત્રિમ ભાષાને સંસ્કૃત અને પાલી એ બેને જોડનારી સાંકળ તરીકે જણવી એ તદ્દન જૂલભરેલું છે. ભાષાને આ વિશિષ્ટ પ્રકાર ઉત્તરમાં વસનારા ઐદ્ધ લોકોના ધર્મગ્રંથોમાં, ખાસ કરીને લલિતવિસ્તર એ નામના છુદ્ધના શ્વપ્તચરિતમાં ગાથા એ નામની જે કવિતાઓ આવે છે તેમાં વિશેષ સ્ફુટ રીતે જણાઈ આવે છે. આ કારણથી એ ભાષા તે પ્રથમ ગાથાની ભાષા કહેવાતી. પણ ઐદ્ધ ધર્મના જે ગદ્યમાં લખાયેલા ગ્રંથો છે તે પણ આ મિશ્ર ભાષામાં લખાયેલા છે એટલે એ ભાષાને ગાથાની ભાષા એવું નામ આપવું એ યોગ્ય નથી.

બ્રાહ્મણ ધર્મથી મિશ્ર એવા એ બે ધર્મોની પ્રાકૃત ભાષાઓ ઉપર સંસ્કૃત ભાષાએ ધીરે ધીરે કેવું દબાણ કર્યું તે જાણવાને માટે શિલા તથા સ્તંભ ઉપર કોતરેલા લેખો લેખા અગત્યના છે. ઉદાહરણ

તરીકે મયુગમાં જૈન ધર્મના જે કાતરેલા લેખો છે તેમાં ઇસ્વીસનના પહેલા સૈકા સુધી લગભગ તદ્દન, શુદ્ધ પ્રાકૃત ભાષાજ વપરાયલી દીઠામાં આવે છે. એ વખત પછી સંસ્કૃત પ્રયોગો વધારે ને વધારે થતા જાય છે, અને આખરે શુદ્ધ સંસ્કૃતજ લખાવા મંડાય છે. એવીજ રીતે બૌદ્ધ ધર્મના શિક્ષાલેખોમાં કેવળ પ્રાકૃતને જદલે પ્રથમ મિત્ર ભાષા વપરાય છે અને પછી સંસ્કૃત ભાષા વપરાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનમાં નાસિકના જે શિક્ષાલેખો છે તેમાં ઇસ્વીસનના ત્રીજા સૈકા સુધી મિત્ર ભાષા વપરાયલી જણાય છે અને સંસ્કૃત ભાષાને ઉપયોગ પ્રથમ ઇસ્વીસનના બીજા સૈકામાં થતા માંડ્યે એવું માલમ પડે છે. છઠ્ઠા સૈકા પછી, જૈન સિવાય બીજા લોકોના શિક્ષાલેખોમાં સંસ્કૃત ભાષાજ વપરાઈ છે, જોકે તેમાં પ્રાકૃત પ્રયોગો પણ ઘણી વાર દીઠામાં આવે છે. બૌદ્ધ ધર્મના સાહિત્યમાં પણ મિત્ર ભાષાને જદલે ધીરે ધીરે સંસ્કૃતને સ્થાન મળતું ગયું. આ કારણથી ઉત્તર તરફના જે બૌદ્ધ ગ્રન્થો છે તે ઘણાખરા સંસ્કૃતમાં લખાયલા છે, પણ એ ગ્રન્થોમાં જે પ્રયોગો આવે છે તે બ્રાહ્મણોના ધર્મગ્રન્થોમાં તેમજ ત્યાર પછીના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં થતા પ્રયોગોથી ઘણા જુદા પડે છે, કારણ કે તેમાં પ્રાકૃત શબ્દો ઘણા આવે છે. હ્યુન સંગ નામના ચીના યાત્રાળુએ સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે સાતમા સૈકામાં ધર્મ વિષે મોઢાની ચર્ચા કરતી વખતે પણ બૌદ્ધધર્મીઓ સંસ્કૃત ભાષા વાપરતા. હેરટે જૈનો પણ એવું કરતા, જોકે તેઓએ કદી પણ પ્રાકૃત છોડી દીધું નહોતું. એ પ્રમાણે મુસલમાનોના વિજય સુધીમાં એકલી સંસ્કૃત ભાષાજ આખા હિન્દુસ્તાનમાં લખાતી થઈ ગઈ હતી. પણ એવી રીતે સંસ્કૃતનું પ્રાચીન ગૌરવ જોકે પુનઃસ્થાપિત થયું હતું, તોપણ બે બાબતોમાં એના ઉપર પ્રાકૃત ભાષાઓની હુમ્મેશની અસર થઈ હતી; એના શબ્દકોષમાં ઘણા નવા શબ્દોનો ઉમેરો થયો હતો, અને પાણિનિના દિવસો પછી જે આરોહ અવરોહના ધોરણની સ્વરોની યોજના (impāical accent) ચાલી આવતી હતી તેને જદલે હવે ઉચ્ચારમારને ધોરણે સ્વરોની યોજના થઈ હતી.

પ્રાકૃતના છેક પ્રાચીન સમયમાં, એટલે પાલી ભાષામાં કાતરા-યલા અશોકના શિક્ષાલેખ તથા પ્રાચીન બૌદ્ધ તથા જૈન સાહિત્યના મગધમાં, પૂર્વની અને પશ્ચિમની એવી બે મુખ્ય ભાષાઓ જુદી પડી આવે છે. ઇસ્વીસનની શરૂઆતથી તે આતરે ઇ. સ. ૧૦૦૦ સુધીના

માધ્યમિક સમયના પ્રાકૃતના ચાર મુખ્ય વિભાગ પાંચી 'સકાય' છે. પશ્ચિમમાં, અપભ્રંશ ભાષા એ સિંધુ નદીની ખીણમાં અને શૌરસેની એ દેશમાં વપરાય છે, અને મથુરા એ ગૌરસેની ભાષાનું મુખ્ય સ્થાનક છે. એના પેટાવિભાગ ગૌર્જરી (ગુજરાતી), અવન્તી (પશ્ચિમની રાજપુતાની), અને મહારાષ્ટ્રી (પૂર્વની રાજપુતાની) એ પ્રમાણે છે. પૂર્વનું પ્રાકૃત હવે માગધી (એટલે મગધદેશ, જે હાલ બિહારના નામથી ઓળખાય છે તેની ભાષા) અને મર્ઘમાગધી (જેનું મુખ્ય સ્થાન ખનારસ છે તે) એવા બે સ્વરૂપમાં દક્ષિણે વ્યાપ્ત છે. સંસ્કૃત નાટકોમાં અભણ વર્ગના લોકો માધ્યમિક યુગની આ પ્રાકૃત ભાષાઓ વાપરે છે, તેને લીધે સંસ્કૃત સાહિત્યના સમ્બન્ધમાં એ ભાષાઓ ખાસ અગત્યની છે.

આધુનિક હિન્દુસ્તાનની સઘળી આર્ય ભાષાઓની ઉત્પત્તિ એ પ્રાકૃત ભાષાઓમાંથી થઈ છે. અપભ્રંશમાંથી સિંધી, પશ્ચિમની પંજાબી, અને કાશ્મીરી એ ભાષાઓ નીકળી છે, શૌરસેનીમાંથી પૂર્વની પંજાબી અને હિંદી (પ્રાચીન અવન્તી), તેમજ ગુજરાતી એ ભાષાઓ નીકળી છે; અને બે પ્રકારની માગધીમાંથી એક પાસે મરાઠી અને બીજી પાસે ખંગાળાની જુદી જુદી ભાષાઓ નીકળી છે. એ આધુનિક ભાષાઓ, આશરે ઇ. સ. ૧૦૦૦થી વિકાસ પામ્યાં માંડી, તેમાં હવે શબ્દોને વિભક્તિ વગેરે લાગવાથી વિકાર થતા નથી, પણ અંગ્રેજીની જેમ તેમાં ઉપસર્ગના પૃથક્ શબ્દોનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. એ ભાષાઓ હવે સંયોગમય (imaginary) રહી નથી, પણ અંગ્રેજીની જેમ પૃથક્કરણવાળી (analytical) થઈ છે. એથી રીતે પ્રાચીન સંસ્કૃતમાંથી એ ભાષાઓનો જે વિકાસ થયો તે જાદુનામાંથી દક્ષિણ યુરોપની ભાષાઓનો વિકાસ થયો તેને મળતો આવે છે. એ ભાષાઓનું જુદું જુદું સાહિત્ય પણ ખીલવવામાં આવ્યું છે, અને એ સાહિત્ય એકલા સંસ્કૃતને આધારેજ ઘડાયું છે. દક્ષિણની અનાર્ધ ભાષાઓ, તેલુગુ, કાનડી, મલયાલમ, અને તામિલ એ સર્વનો જેમાં સમાવેશ થાય છે તે દ્રાવિડ ભાષાઓનો સમૂહ આર્ય ભાષાઓને લીધે કંઈ બદલાય પામ્યો નથી, પણ તે ભાષાઓમાં ઘણા સંસ્કૃત શબ્દો દાખલ થઈ ગયા છે, અને તેના સાહિત્ય ઉપર સંસ્કૃત સાહિત્યના અન્યોની મજબૂત અસર થઈ છે.

[આર્યોનું મૂળ નિવાસસ્થાન કયું હતું?—લૅસન, બેન્ડી, મૅક્સ મ્યુલર વગેરે પ્રાચીન વિકાસોનું માનવું એવું છે કે હિન્ડુસ્તાન, ઇરાન,

તેમજ શ્રીસ, રોમ વગેરે પશ્ચિમની પ્રજાઓનું મૂળ નિવાસસ્થાન એકજ હતું. સંસ્કૃત ભાષા અને ઝેંદ, ઓક, લેટિન વગેરે ભાષાઓ કેટલીક ભાષાઓમાં ધણું સરખાપણું ધરાવે છે તે ઉપરથી એ વિદ્વાનો એવા અનુમાન ઉપર આધાર છે કે પાછળથી છટી પડીને હિન્દુસ્તાન જુદા જુદા ભાગમાં જઈ પસેલી એ પ્રજાઓ અસલ એકજ પ્રજા તરીકે સાથે રહેતી હતી અને એકજ ભાષા બોલતી હતી. આ સમયને તેઓ ઇંડો-યુરોપીયન સમય તરીકે ઓળખાવે છે. સંસ્કૃત અને ઝેંદ ભાષાઓમાં કેટલુંક વધારે સરખાપણું જોવામાં આવે છે અને હિન્દુસ્તાન તથા ઇરાનની પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ધર્મભાવનાઓ તથા દંતકથાઓ પણ બન્ને અંશે એક-બીજાને મળતી આવે છે તે ઉપરથી વિશેષ અનુમાન એવું કાઢવામાં આવે છે કે સ્થળભેદને લીધે મૂળ આર્ય પ્રજાના જુદા જુદા વિભાગ પડવા માંડ્યા અને કોઈ શ્રીસમાં જઈ વસ્યું, કોઈ રોમમાં જઈ વસ્યું, એવી રીતની બહેચણી થઈ ગઈ ત્યાર પછી પણ લાંબો વખત સુધી પાછળથી હિન્દુસ્તાન તથા ઇરાનમાં જઈ વસેલા આર્ય લોકોની એકતા જળવાઈ રહી હતી અને તેઓ એકજ દેશમાં રહેતા હતા, એકજ ભાષા બોલતા હતા, અને એકજ ધર્મ પાળતા હતા. આ સમયને ઇંડો-ઇરાનિયન સમય એવું નામ આપવામાં આવે છે. એ ઇંડો-ઇરાનિયન પ્રજાના બે વિભાગ પડી ગયા અને હિન્દુસ્તાન તરફ વળેલા આર્ય લોકો પંજાબમાં થઈને આગળ વધવા લાગ્યા અને હિન્દુસ્તાનના મૂળ વતનીઓને ઇરાનીને પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપન લાગ્યા તે સમય ઇંડો-આર્યન એ નામથી ઓળખાય છે. અસલની આર્ય પ્રજાનું મૂળ નિવાસ-સ્થાન એકજ હતું એ વિષે પશ્ચિમના વિદ્વાનોમાં કંઈ પણ મતભેદ હવે રહ્યો હોય એમ જણાતું નથી, પણ એ નિવાસસ્થાન કયું તે વિષે તેઓ હજી ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર આવી શક્યા નથી. કેટલાક તો એટલે સુધી કહે છે કે એ પ્રજાનો મૂળ નિવાસ યુરોપમાં હતો, પણ એ અભિપ્રાયને માટે કંઈ પણ મંગીન આધાર જણાતો નથી. મધ્ય એશિયા એજ અસલની આર્ય પ્રજાનું નિવાસસ્થાન હતું એ મન પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોમાં વધારે સ્વીકારાયેલો જણાય છે; પણ હિન્દુસ્તાનના ઘણા વિદ્વાનોનું માનવું એવું છે કે આર્ય પ્રજા કોઈ પારકા મુલકમાંથી આવીને હિન્દુસ્તાનમાં વસી એ વિચાર તદ્દન જૂઠાભરેલો છે. આર્ય પ્રજાનું મૂળ નિવાસસ્થાન હિન્દુસ્તાનમાંજ હતું એમ તેઓ કહે છે. આ વિચારના સમર્થનમાં તેઓની

- મહોટામાં મહોટી દલીલ એ છે કે આખી ઋગ્વેદગદિતામાં આર્ય લોકો પરદેશી વિજેતાઓ હતા એવી મતઘણતો ઉલ્લેખ કોઈપણ સ્થળે નેનામાં આવતો નથી. આર્ય લોકોનું જૂનું નિવાસસ્થાન કયું હતું એ પ્રશ્નની સવિસ્તર ચર્ચા કરનાર સૌથી છેલ્લું પુસ્તક બાગ ગંગાધર તિલકનું છે તેમાં એ વિદ્વાને એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે કે આર્ય લોકો સૌથી પહેલાં છેક ઉત્તર ક્યુપ તરફ રહેતા હતા. આ મતના સમર્થનમાં એ વિદ્વાને વેદ-માંથી અનેક ઉતારાઓ આપ્યા છે, પણ એ વિદ્વાનનો અભિપ્રાય હજી સર્વમાન્ય ધમો નથી અને થાય એવો સંભવ પણ જણાતો નથી.]

[વેદનાં સૂક્તો ક્યારે રચાયાં?—મિ. ફેઝર કહે છે કે “વેદનાં સૂક્તો ક્યારે રચાયાં તેની નિષ્પક્ષપાતપણે તપાસ કરતાં એ સમય ઐતિહાસિક સમયની પાસે આવવાને બદલે વધારે ને વધારે દૂર જતો માલમ પડે છે.” અગાઉ ઘણા વખત સુધી એવું માનવામાં આવતું હતું કે વેદનાં સૂક્તો રચાયાનો પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦થી તે ૧૫૦૦ સુધીનો ગણી શકાય. વેદનાં સૂક્તો રચાયાનો સમય અને વેદનાં સૂક્તો સંહિતાના રૂપમાં ગાઠવાયાનો સમય એ બે જુદા હોવા નેઈ એ એ વાત આ મત ધરાવનારાઓના લક્ષમાં રહી હોય એમ જણાતું નથી. ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪મા સતકમાં વેદનાં સૂક્તોની સંહિતા રૂપે વ્યવસ્થા થઈ એવું ડૉ. કોલ્સચુકનું માનવું છે. એ મત પ્રમાણે વેદના સાહિત્યનો આરંભકાળ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦થી—૧૪૦૦ વર્ષ સુધીમાં હોવો નેઈ એ એવું દર્શિત થાય છે. મિ. રેમ્સેશ ચંદ્ર દત્તનો અભિપ્રાય પણ એવોજ છે. પ્રો. ઝેક્સ મ્યૂલર પોતાના કેટલાક પાછલા મનોમાં વેદનાં સૂક્તો રચાયાનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ વર્ષનો સ્વીકારે છે. અને ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦થી તે ૧૦૦૦ સુધીમાં વેદની રચના તથા સંહિતા રૂપે વેદનાં સૂક્તોની વ્યવસ્થા થઈ ચૂકેલી એવું જણાવે છે. ખીન્ન એક સ્થળે એજ લેખક જણાવે છે કે “ચાર હજાર—૩૫૨—અથવા તેથી પણ પહેલાં, પંજાબની નદીઓની દક્ષિણ તરફ જનારા આર્ય લોકો એને (સર્વને) “ઘીંપિતા” અથવા સ્વર્ગના પિતા કહીને બોલાવતા હતા.” આર્ય લોકો સિંધુથી ગંડક સુધીના વિશાળ પ્રદેશમાં આવી વસ્યા, એ પ્રદેશને સુધરેલી સ્થિતિમાં આપ્યો, અને તેમાં બ્રાહ્મણ ધર્મનો પ્રચાર કર્યો, એ સર્વને માટે આશરે ૧૦૦૦ વર્ષ ગયાં હોવાં નેઈ એ એવો પ્રો. વેબરનો મત છે. પણ હિન્દુઓ ગંડક ઉપર આવી વસ્યા તેને માટે એ

વિદ્વાને ઇ. સ. ૧૫૦૦ વર્ષ જણાવ્યાં છે એ તો દેખીતું બૂઝ-ભરેલું છે. ગ્રે. બ્રિટનની ઋગ્વેદનાં ચક્રોતોને માટે ઇ. સ. ૫૦૦ થી તે ૧૫૦૦ સુધીનો સમય જણાવે છે, અને ડૉ. માર્ટિન હાંગ ઋગ્વેદનાં ધણાંખરાં સૂક્તોને માટે ઇ. સ. ૫૦૦ થી તે ૧૪૦૦ સુધીનો સમય જણાવે છે, પણ જે સૂક્તો સૌથી વિશેષ પ્રાચીન છે તે વધારે પ્રાચીન સમયમાં-ઇ. સ. ૫૦૦ થી ૨૪૦૦ સુધીમાં-રચાયાં હોવાં જોઈએ એવું એ માને છે. અડધી ગદ્યમાં અને અડધી પદ્યમાં રચાયેલી ‘નિવિદ્’ની રચનાઓ, જેમાં આવાહન કરાયેલા દેવતાનાં મુખ્ય નામો, વિશેષણો, અને મુખ્ય કર્મો ગણાવવામાં આવ્યાં હોય છે, તે ઇ. સ. ૫૦૦ થી તે ૪૦૦૦ સુધીમાં રચાઈ હોવી જોઈએ અને ઋગ્વેદનાં બીજાં ધણાં સૂક્તો ઇ. સ. ૫૦૦ થી તે ૨૫૦૦ સુધીમાં લખાયેલાં હોવાં જોઈએ એવો બ્રાહ્મણ ગંગાધર તિલકનો મત છે. મિ. ફ્રેઝર કહે છે કે “બ્રહ્મણ-શાસ્ત્રનાં પ્રમાણને આધારે વેદના સુધારાનો સમય છેક ઇ. સ. ૫૦૦ વર્ષ જેટલો પાછળ લઈ જવામાં આવ્યો છે અને સૂક્તોને માટે ઇ. સ. ૫૦૦ થી ૨૫૦૦ વર્ષ જણાવવામાં આવ્યાં છે એ (ગ્રે. જોહાન્નીનો) મત કદાચ શ્રાવ્ય ન થાય તોપણ એટલું તો વધારે ને વધારે ૨૫૪ માસમ પડતું જાય છે કે વેદના સમગ્ર સાહિત્યનો સમય અત્યાર સુધી ગણાતો હતો તેના કરતાં ઘણો વિશેષ પ્રાચીન હતો એમ સ્વીકાર્યા વગર હવે ચાલે એમ નથી.”]

પ્રકરણ ૨ જી.

વેદના સમયનું સાહિત્ય.

આજથી ત્રણ હજાર કરતાં પણ વધારે વર્ષ પહેલાં, હિન્દુસ્તાનના સાહિત્યની શરૂઆતમાંજ, બાવપ્રધાન કવિતાઓનો એક મહોટો સમૂહ આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે તે જોડે ઈંડો-યુરોપીયન પ્રજાની ખીલ કોઈ પણ શાખાના સાહિત્યમંથો કરતાં વધારે જૂનો છે. તેપણ તે અત્યારથીજ વિચારની શિષ્ટતા તથા મંદરતાથી અંકિત થયેલો છે અને તેમાં બાપા તથા હન્દના પ્રયોગોનું ધણું કૌશલ દીકામાં આવે છે. આ સમયથી એક હજાર કરતાં પણ વધારે વર્ષ સુધીના હિન્દુસ્તાનના સાહિત્ય ઉપર કેવળ ધાર્મિકતાનીજ છાપ પડેલી છે; સૌથી મોડા લખાયેલા એવા જે વૈદિક સમયના અન્યો છે તે ધર્મની સાથે પ્રત્યક્ સંબંધ ધરાવનારા નથી, છતાં તે પણ ધાર્મિક હેતુઓની સિદ્ધિને અર્થેજ લખાયેલા છે. ખરેખર, વૈદિક એ શબ્દમાં અર્થજ એવી રીતનો રહેલો છે; કારણ કે વેદ એ શબ્દ વિદ્ એટલે “જાણવું” ને ઉપરથી નીકળ્યો છે, એ શબ્દનો પ્રથમ અર્થ “જ્ઞાન” એવો થાય છે, અને “પવિત્ર વિદ્યા” એ માહિત્યનો વિભાગ એ શબ્દ વડે સૂચવાય છે. આ સાધારણ અર્થ સિવાય “પવિત્ર અન્ધ” એ ગંકુચિત અર્થમાં પણ એ શબ્દ વપરાય છે.

વૈદિક સમયનાં સાહિત્યમાં સુરેખ મર્યાદાવાળા ત્રણ યથા આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે. પહેલો યર તે ચાર વેદોનો છે. જે સમયમાં સર્ગશક્તિ અને કવિત્વશક્તિ વધારે ખીલેલાં હતાં તે સમયમાં એ વેદો રચાયેલા છે. મુખ્યત્વે કરીને મોખરસ કાઢતી વખતે અથવા દેવતાઓને મોખરમનો અથવા ધી (ઘૂત)નો દરિ આપતી વખતે જે સ્તુતિઓ તથા પ્રાર્થનાઓ કરવાની તે એ વેદોમાં અપાયેલી છે. એ ચાર વેદો તે જુદા જુદા તિથિએજે માટે રચાયેલી સ્તુતિઓ તથા પ્રાર્થનાઓના “મંત્ર” છે. એ “મંત્ર”ને સંહિતા એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. એ “મંત્ર” જુદા જુદા સમયમાં થયેલા છે અને તેનું મહત્ત્વ પણ જુદુ જુદુ છે. એ ચારમાંથી, સૌથી વધારે અગત્યનો અને મૌથી વધારે પ્રાચીન તે ઋગ્વેદ અથવા “ઋચાઓનો વેદ” છે. જુદા જુદા દેવતાઓની સ્તુતિનાં બાવાતમક કાવ્યોજ એ વેદમાં આપવામાં આવેલાં છે, એ કારણથી એ

અન્યને સ્તુતિઓ અથવા પ્રાર્થનાઓનો અન્ય કહી શકાય. સામવેદનું ખરૂં જોતાં કંઈ પણ નિરપેક્ષ ગૌરવ છે નહીં, કારણ કે (માત્ર ૭૫ સિવાય) એના સધળા મંત્રો ઋગ્વેદમાંથી લીધેલા છે અને સોમયાગમાં કયા મંત્રનો કયે સ્થાને પ્રયોગ થાય છે એ દૃષ્ટિબિંદુથી જ એ મંત્રોને અમુક ક્રમમાં ગોઠવવામાં આવેલા છે. અમુક નક્કી કરાયેલા રાગ પ્રમાણે ગવાય એ હેતુથી એ અન્ય રચાયેલો છે - તેથી એને ગાયન(સામ)નો અન્ય કહી શકાય. યજુર્વેદ એક અગ્રપત્રી બાબતમાં સામવેદથી જુદો પડી આવે છે. ધણીખરી ઋગ્વેદમાંની ઋચાઓ એમાં આપવામાં આવી છે, તે સિવાય ગદ્યમાં રચાયેલા નવા મંત્રો પણ અંદર આપવામાં આવ્યા છે. પણ એમાં અને સામવેદમાં સરખાપણું એટલું છે કે જુદા જુદા યજ્ઞમાં મંત્રોનો જે ક્રમ પ્રમાણે ઉપયોગ થતો તે ક્રમ પ્રમાણે એ મંત્રોને ગોઠવવામાં આવ્યા છે. આ કારણથી એ અન્ય તે યજુની પ્રાર્થનાઓ (યજુસ્સ)નો અન્ય કહેવાય છે. આ વેદનું વસ્તુ એ સ્વરૂપમાં આપણી પાસે ઉતરી આવેલું છે. એકમાં, યજ્ઞના મંત્રોજ આપવામાં આવ્યા છે; ખીજામાં, એ મંત્રોની સાથે તેની સમજુતી પણ અમુક અંશે ભેજવવામાં આવી છે. પ્રથમ આ ત્રણ વેદોજ ધર્મના પવિત્ર અન્યો ગણાતા હતા, અને વૈદિક સાહિત્યના દ્વિતીય યુગમાં એ ત્રણેના સમુદાયને માટે “ત્રયી વિદ્યા” એવું નામ વાપરવામાં આવ્યું હતું.

ચોથો મંત્ર-અથર્વવેદ-તેનું ગૌરવ સ્થાપિત થતાં ધણી વિવંળ થયો. એની ભાષા ઉપરથી અને એના વિષયનો જે વિભાગ ઋગ્વેદને મળતો આવે છે તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે અથર્વવેદ એ ઋગ્વેદના કરતાં મોડો અસ્તિત્વમાં આવ્યો હોવો જોઈએ. એના બાજુ સ્વરૂપ તરફ જોતાં એ ઋગ્વેદને મળતો આવતો હોય એમ લાગે છે. એમાં મોટે ભાગે ૭૬માં રચાયેલા મંત્રો છે, અને એમાંના ધણી મંત્રો ઋગ્વેદના વધારે પ્રાચીન મંત્રહના છેલા મંડળમાંથી લેવાયેલા છે. પણ એની અંદરના ખરા તરત તરત દૃષ્ટિ કરતાં જણાય છે કે એ વેદ ઋગ્વેદ કરતાં તદ્દન જુનીજ જાતનો છે, એટલુંજ નહીં પણ વિચારની ધણી પ્રાથમિક સ્થિતિનું ચિત્ર એમાં આલેખાયું છે. ખીજાએની સરખામણીમાં વધારે આગળ વધેલા અને વધારે ઉંચા મંદાર પામેલા નિપ્રવર્ગની બુદ્ધિમાં જે ઉચ્ચતર દેવોની કલ્પનાનો ઉદભવ થયો તેના વિષેજ મોટે ભાગે ઋગ્વેદમાં લખવામાં આવ્યું છે, ત્યારે અથર્વવેદ તે પ્રધાનપણે

શ્રુતપિશાચની આસુરી સૃષ્ટિને લગતા મોહનમંત્ર આદિથી ભરેલો ગ્રન્થ છે, અને પ્રજ્વળતા ઉતરતા વર્ગમાં ફેલાયલા અને અનાદિ કાળથી ચાલતા આવેલા ંતરમંતરના વિચારો એ ગ્રન્થમાં ઉભરાય છે. આ બે, ક્ષત્રગ્વંદ અને અયર્વંદે, આ પ્રમાણે એકબીજાની ખોટ પૂરનારા ગ્રન્થો છે, તેથી ચારે વેદમાં એ એની અગત્યતા સૌથી વધારે હોય એ ખુદ્દુન છે. પ્રાચીન સમયના ખીજ કોઈ પણ સાહિત્યગ્રન્થો કરતાં વધારે પ્રાથમિક સ્થિતિના ધાર્મિક વિચારોનું સ્વરૂપ એ બે ગ્રન્થોમાંથી મળી આવતું હોવાથી, ધાર્મિક વિચારોનો વિકાસ કેવી રીતે થતો ગયો એ વિષેનો અભ્યાસ કરનારાઓને એ બે ગ્રન્થો ઘણા જ કીમતી લાગ્યા વિના રહે નહીં એ સ્વાભાવિક છે.

જે સમયમાં વેદો રચાયા તે સર્ગશક્તિનો કાળ આખરે પૂરી થયો. ત્યાર પછી જે સમય આવ્યો તેમાં ‘દેવતાઓને માટે નવી નવી પ્રાર્થનાઓ રચવાની હવે કંઈ જરૂર રહી નથી’ એવું સ્વીકારાયું પણ પૂર્વે કાળમાં થઈ ગયલા પવિત્ર ઋષિઓની રચેલી પ્રાર્થનાઓ બોલી જવી એ કામ વધારે પુણ્યવંતું ગણાવા લાગ્યું અને વિગ્રેનાં જુદાં જુદાં કુટુંબોમાં પિતા તરફથી પુત્રને એવી રીતે મુખપરપરાથી વેદોનું જ્ઞાન અપાવા મંડાયું. આને પરિણામે, ઉપર જણાવવામાં આવ્યા છે તે વેદના “સંગ્રહો”માં પ્રાચીન મંત્રોને ક્રમવાર ગોઠવવામાં આવ્યા અને એવી રીતે એની પવિત્રતા દિનપ્રતિદિન વધતી ગઈ. કવિતા રચવાનું કામ હવે પૂરું થયું હતું એટલે વિગ્ર ભોદોએ કવિતા રચવાને બદલે યાગવિધિને વધારે વિસ્તૃત કરવામાં પોતાની સર્ગશક્તિનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. આને પરિણામે, જગતમાં ખીજે કોઈ પણ સ્થળે ન જણાયેલી એવી અટપટી અને સૂક્ષ્મ વિગતોથી ભરેલી કર્મકાંડની યોજના ઘડવામાં આવી. હવે વેદના પ્રાચીન સૂતો અને મંત્રોનું ગોરવ મુખ્યત્વે કરીને એ રહ્યું કે યજ્ઞના અસંખ્ય અટપટા વિધિઓમાં એનો ઉપયોગ થતો. આ પવિત્ર મંત્રો અને વિધિઓના મંયોગને પરિણામે ત્રિપરવર્ગમાં સિદ્ધાન્તોની એક નવી યોજના નીકળી આવી, અને આખરે વ્રાહ્મણ, એટલે વ્રહ્મ અથવા પ્રાર્થનાને લગતા ગ્રન્થો, એ નામના જુદાજ ધર્મગ્રન્થોના સ્વરૂપમાં એ યોજના ચોક્કસ રીતે પ્રતિષ્ઠિત થઈ. એ તો ખુદ્દુન છે કે એ વ્રાહ્મણ ગ્રન્થો જે વખતે લખાયા તે વખતે વેદના મંત્રોની પુરાતનતા અને પવિત્રતા પૂરેપૂરી સ્વીકારાઈ હતી અને ભાષામાં જે ફેરફાર થઈ ગયો હતો તેને

લીધે એ વેદને સાચવી રાખનારા ઋષિમુનિઓ હવે વેદનો અર્થ પૂરેપૂરો સમજતા નહોતા. એ દ્રાહ્મણ ગ્રન્થો એટલા ગદ્યમાંજ લખાયલા છે, અને વેદની પેઠે એ ગ્રન્થોમાં કોઈ કોઈ સ્થળે સ્વર પણ આપનામાં આવ્યા છે. આ પ્રમાણે ઇંડો-યુરોપીયન પ્રજાના ગદ્ય લખાણના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન નમૂના તરીકે એ ગ્રન્થો ખાસ લક્ષ ખેંચે એવા છે. એ ગ્રન્થોની શૈલી આડખરવાળી, અવ્યવસ્થિત, અને છિન્નભિન્ન જણાય છે એ ખરૂં, તોપણ સાહિત્યના એ યુગમાં વધારે ને વધારે સરળતા તરફ પ્રવાસ થતું જતું સ્પષ્ટ આપણા જ્ઞેવામાં આવ્યા વગર રહેતું નથી.

વેદના મતો અને યાગનો વિધિ એ બેઢનો પરમ્પરનો મઝ્મન્ધી કૃત્રી રીતનો છે અને એકખીજની અપેક્ષાએ એ બેઢનો ગૂઢ અર્થ શો છે તે સમજવલુ એ દ્વાહ્મણોનો મુખ્ય હેતુ છે એમાં પ્રમંગલશાત્ જે દત્તકથાઓ અને ધ્યાન ખેંચે એવા વિચારો આવે છે તે જે બાદ કરીએ તો એ ગ્રન્થો સાહિત્યની રચના તરીકે કંઈ પણ રમણીય લાગે એવા છે એમ આપણાથી કદી શકશે નહીં એ ગ્રન્થોમાં વિધિની જે સમજુતી આપનામાં આવી હોય છે તેની પુષ્ટિને માટે વ્યાખ્યા સમ્બન્ધી, બાયા સમ્બન્ધી, અને ઉત્પત્તિ સમ્બન્ધી કેટલાંક વચનો પણ સાથે માગે સાકળી દેવામાં આવ્યા ગયા છે, અને જગત્પત્ની મૃદિ વિગેના તથા એ સૃષ્ટિના રચનાર વિગેના પ્રકટ કગમવા વિચારોના મર્મર્થનમાં દત્તકથાઓ અને દિલસુદીની ચર્ચાઓ પણ આપનામાં આવી દોય છે. વિગ્રોની સ્વચ્છ કંપનાઓથી બરેલાં અને જુદી જુદી વસ્તુઓમાં તુરંગીપણે, રે! જેવકુદી બરેલી રીતે ખીજે કોઈ પણ સ્થળે નજ દીગમાં આવે એવું એકતાનું આરોપણ કરનારા ઉત્પત્તિયાં અને આડખરવાળાં વિવેચનોનો સંગ્રહ એ ગ્રન્થોમાં થયેલો છે. તોપણ ધર્મવિધિને લગતા કોઈ પણ બાપાના સાહિત્ય કરતાં એ ગ્રન્થો વિશે પ્રાચીન હોવાથી જુદા જુદા ધર્મોના ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરનારા વિદ્યાર્થીને એ ગ્રન્થો સાધારણ રીતે પળે આનન્દ આપે એમ છે, અને ખામ કગને હિન્દુમતાનની પ્રાચીન ક્રિયતિનું જ્ઞાન મેળવવા સ્વજનારને તો એ ગ્રન્થો ધણી ઉપયોગી માદિતી પડી પારે છે.

ઉપર જે કહેવામાં આવ્યું છે તે ચર્ચીએ, હરિત થાય છે કે વૈદિક સાહિત્યના બે વિગે પ્રાચીન ગ્રન્થોની વચ્ચે સ્પષ્ટ સમજ મગાય એવા કેવાક મદન્દના બેરો છે. વેદોનું બાલ્ય અરૂપ તેમજ તેની બાંદગી

વિષય એક કવિત્વવાળાં છે; આહારો ગદ્યમાં લખાયેલા છે અને તેની અંદરના વિષય પણ કવિત્વશન્ય છે. વેદોના વિચારો એકંદરે સ્વાભાવિક અને મૂર્ત છે; આહારોના વિચારો કૃત્રિમ અને અમૂર્ત છે. વેદોનું મુખ્ય ગૌરવ તેની દંતકથામાં રહેલું છે; આહારોનું મુખ્ય ગૌરવ તેના કર્મકાંડમાં રહેલું છે.

(જુદા જુદા વેદોની સાથે સંકળાયેલાં જે જુદાં જુદાં આહારો છે તેનો વિષય દરેક વેદની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવનારા જુદી જુદી જાતના વિપ્રની જુદી જુદી કર્મો પ્રમાણે જુદા જુદા છે. ઋગ્વેદનાં આહારો કર્મકાંડ સમજાવતી વખતે સાધારણ રીતે હોતાના ધર્મ વિષેજ વિવેચન કરે છે; ઋચાઓમાંથી વિધિને જરાબર લાગુ પડે એવા મંત્રો ચૂંટી કાઢીને દરેક વિધિને લગતું શસ્ત્ર તૈયાર કરવું એ કામ હોતાનું હતું. સામવેદનાં આહારો ઉદ્ધાતાના ધર્મજ સમજાવે છે; સામના મંત્રો ગાવા એ કામ ઉદ્ધાતાનું હતું. યજુર્વેદ તે મધ્વર્યુના ધર્મ વિષેજ ચર્ચા ચલાવે છે; યજુમાં જાતે હવિ આપવો એ અધ્વર્યુનામના વિપ્રનું કામ હતું. વળી, ઋગ્વેદનાં આહારોમાં વેદની અંદર મંત્રો કયા કયમ પ્રમાણે ગોઠવવામાં આવ્યા છે તે તરફ કેવળ દુર્લેક્ષ રાખીને થોડે કે ઘણે અંશે પણ વિધિના ક્રમનેજ અનુસરવામાં આવ્યું છે. એથી ઉલટું, સામવેદ અને યજુર્વેદનાં આહારોમાં પોતપોતાના વેદમાં આપેલા ક્રમને વળગી રહેવામાં આવ્યું છે, કારણ કે એ વેદોજ વિધિના ક્રમ પ્રમાણે ગોઠવાયેલા છે. પણ સામવેદનાં આહારો અને યજુર્વેદનાં આહારો એ એમાં ફેર એટલો છે કે સામવેદનાં આહારોમાં છૂટક મંત્રોના અર્થ. કવચિત્તજ સમજાવવામાં આવ્યા છે, પણ યજુર્વેદનાં આહારોમાં મૂળ ગ્રન્થના સઘળાજ મંત્રો ઉપર બાબ્બ આપવામાં આવ્યું છે.

(આહારોનો સમય તે હિન્દુસ્તાનની પ્રજાના ઇતિહાસમાં ઘણા અગત્યનો સમય છે, કારણ કે ચાતુર્વર્ણ્યની ચોક્કસ વ્યવસ્થા એ સમય-માર્ગચર્ચા; જેના ઉપર હાલની ન્યાતોનું અત્યંત મુંઝવણભરેલું જાગી-કામ કરવામાં આવ્યું છે તે જોખું એ સમયમાંજ તૈયાર થયું હતું. વેદના પ્રથમ યુગમાં પણ વિપ્રોની પદ્ધતી ઘણી ઊંચી હતી. તે વિપ્રોએ આ ચાતુર્વર્ણ્યની વ્યવસ્થા થયા પછી પોતાની સર્વોપરી સત્તા સ્થાપિત થીથી, અને તે વખતથીતે આજ દિન સુધી એ વિપ્રોએ એ સત્તા એવી ને એવી જાળવી રાખી છે. હિન્દુઓના ઇવન ઉપર વિપ્રોની જેવી જાળવી અસર

થઈ છે તેવી ખીજ કોઈ પણ લોક ઉપર થઈ નથી. હજી પણ હિન્દુ-ઓમાં વેદ બહુવાનો અધિકાર એકલા બ્રાહ્મણોજ ભોગવે છે. ખીજ પ્રાચીન પ્રજાઓમાં મુખ્ય સત્તા રાજાઓ અને લડવૈયાઓના હાથમાં ગઈ હતી, પણ હિન્દુસ્તાનમાં પ્રાચીન વૈદિક સમયનો વાચવ્ય દિશા તરફનો વિજયનો ઉત્સાહ પૂરો થયો ત્યાર પછી નિવૃત્તિ અને આરામનો સમય આવ્યો. તેને લીધે વિપ્રવર્ગની સત્તા નિર્વિગ્ને વધી શકી. એ વિપ્રવર્ગ વધારે સુશિક્ષિત હતો; સૌથી સમર્થ એવા યાગવિધિનું રહસ્ય એ વિપ્રવર્ગનેજ પરિચિત હતું; અને સમય તથા સ્થિતિમાં પણ ફેરફાર થઈ ગયો હતો, એટલે એ વર્ગને શરીરબળ કરતાં બુદ્ધિબળ ચઢિયાતું છે એમ સાબીત કરી આપવાનો સંપૂર્ણ અવકાશ મળ્યો અને તેઓ પોતાની સત્તા વગર અડચણે વધારી શક્યા.

વખત જતાં બ્રાહ્મણ અન્યોનીજ પવિત્રતા સ્થાપિત થઈ, અને ત્યાર પછીના યુગમાં મંત્રોની સાથે બ્રાહ્મણોની પણ શ્રુતિમાં ગણત્રી થવા માંડી. શ્રુતિ એટલે “ સંભળાવાનું કામ,” પ્રાચીન સમયના પવિત્ર ઋષિઓને જે સત્યોનું પ્રત્યક્ષ શ્રવણ થયું, અથવા જેને આપણે દર્શન થયું એમ કહીએ તે. એ શ્રુતિની અંદર બ્રાહ્મણના છેવટના અન્યો, આરણ્યક, તેનો પણ સમાવેશ થાય છે. એ અન્યો ખાસ ઈશ્વરજ્ઞાનને લગતા છે, અને આરણ્યકના એકાન્તમાં અધ્યયન અથવા ઉપદેશને માટે એ અન્યો રચાયેલા હોવાથી એને આરણ્યક, અથવા “ આરણ્યકના અન્યો,” એ નામ આપણામાં આવ્યું છે. વળી એનો જે છેવટનો ભાગ તે ઉપનિષદ્ એ નામના દિલસુદીના અન્યો છે. બ્રાહ્મણ સાહિત્યના સમયમાં છેલ્લામાં છેલ્લા અન્યો તે ઉપનિષદ્ના છે. એ અન્યોમાં જે વિશ્વેશ્વરતાવાદ (Pantheism)નો પાયો છે તેના ઉપરજ આગળ જતાં વેદાન્તની દિલસુદી, જે હાલના હિન્દુ લોકોને હજી પણ ધણી પ્રિય છે, તેની ઇમારત બંધાઈ હતી.

જ્યાં મંત્રાય પડે એવું હોય ત્યાં આગળ શ્રુતિના અન્યો સ્મૃતિના અન્યો કરતાં વધારે પ્રમાણબૂત ગણાય છે. સ્મૃતિના અન્યોમાં પ્રાચીન ઋષિઓ તરફથી પરંપરાએ ઉતરી આવેલું જ્ઞાન મંત્રહવામાં આવ્યું છે એમ ગણાય છે. એ અન્યો ધાર્મિક તથા લૌકિક વ્યવહારને લગતા છે. એ અન્યો વધારે મોડા લખાવેલા છે, તેથી એની પ્રતિષ્ઠા શ્રુતિના અન્યો કરતાં ઉતરતી છે.

હવે આપણે વૈદિક સાહિત્યના ત્રીજા અને છેલ્લા સમય આગળ આવી પહોંચ્યા છીએ. એ સમય તે સૂત્રોનો સમય છે. સૂત્રો એ એક પક્ષે વેદની ક્રિયાઓને લગતા અને દ્વિતીય પક્ષે શ્રદ્ધિથી સ્થાપિત થયેલા કાયદાઓને લગતા સંક્ષિપ્ત ગ્રંથો છે. આ પ્રકારનાં લખાણોનો આરભ એવી રીતે થયો કે બ્રાહ્મણ ગ્રંથો વડે અને પરંપરાથી ચાલતી આવેલી પ્રણાલિકા વડે સચવાઈ રહેલી ક્રિયાઓ અને શ્રદ્ધિઓનો વિસ્તાર એટલો બધો થઈ ગયો હતો કે એ સઘળી વિગતોને સુવ્યવસ્થિત ઘાટમાં મૂકવાની અને સ્મરણશક્તિ, જે સઘળા પ્રકારના શિક્ષણ તથા ઉપદેશનું સાધન હતું, તેના ઉપર હદ બહારનો બોલો ન આવી જાય તેવી રીતે એ સઘળી વિગતોને ટૂંકાણમાં રજુ કરવાની હવે જરૂર જણાઈ હતી. એટલે એ છૂટી છૂટી વીખરાયેલી વસ્તુઓને એકઠી કરીને તેને જેમ બને તેમ સંક્ષેપમાં મૂકવી એ સૂત્રોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. વિધિઓ અથવા શ્રદ્ધિઓના અર્થ સમજાવવા એ સૂત્રોનું કામ નથી, પણ એ વિધિઓ અને શ્રદ્ધિઓનો સાદો અને સુવ્યવસ્થિત અહેવાલ આપવો એજ એ સૂત્રોનો હેતુ છે. આ હેતુને સફળ કરવા માટે અત્યંત સંક્ષિપ્તતા એ ધણી જરૂરની હતી, અને ‘એ જરૂરિયાત હિન્દુસ્તાનમાં જેવી ચોક્કસ રીતે પૂરી પાડવામાં આવી તેવી રીતનો મુકાબલો ખચીત બીજા કોઈ પણ સ્થળેથી નહીં મળી શકે. ‘સૂત્ર’ એટલે ‘દોરો’ એ શબ્દ ‘સિયૂ’ એટલે ‘સીવડું’ તે ઉપરથી નોકળ્યો છે, અને આ પ્રકારના સાહિત્યનું નામજ આપણને બતાવી આપે છે કે અત્યંત સંક્ષિપ્તતા એજ એ સાહિત્યનું મુખ્ય લક્ષણ છે, અત્યંત મંક્ષિપ્તતા એજ એ સાહિત્યનો પ્રધાન ઉદ્દેશ છે. જે ગદ્યમાં આ ગ્રંથો રચાયા છે તેની શૈલી એટલી તો સંક્ષિપ્ત છે કે સૌથી ઓછા શબ્દોમાં લખાયેલો તારનો સંદેશો હોય તે પણ ધણી વાર એની સરખામણીમાં વધારે લાંબો લાગે. કેટલાંક સૂત્રોની પદ્ધતિ લગભગ રેખાગણિતના જેટલીજ સંક્ષિપ્ત છે, અને લાંબી ટીકાઓ વગર એનો અર્થ શો છે તે બીજકુલ સમજી શકાયજ નહીં એમ કહેવામાં લેશ પણ અતિશયેક્ષિત નથી. સંક્ષિપ્તતાની પાછળ કેટલા ભારે પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે તે સૂચવનારી એક કહેવત હજી પણ સંસ્કૃતમાં જળવાઈ રહેલી છે. એ કહેવત પ્રમાણે, બ્યાકરણશાસ્ત્રના સૂત્ર રચનારાઓ એક ટૂંકા રસનો બચાવ કરવામાં પુત્રજન્મના જેટલો આનંદ માને છે. * આ કહેવતનો મંપૂર્ણ

* અર્થમાત્રાલાઘવેન પુત્રોત્તરં મન્યન્તે વૈયાકરણાઃ । અર્થા માત્રા બચાવી શકાય તેથી વૈયાકરણોને પુત્રજન્મના જેટલો આનંદ થાય છે,

અર્થ સમજવાને માટે યાદ રાખવું જરૂરનું છે કે બ્રાહ્મણની મરણક્રિયા કરવાને માટે જો પુત્ર ન હોય તો તેને સ્વર્ગ મળી શકેજ નહીં એવું એ લોકોમાં મનાય છે.

સૂત્રોના જે જુદા જુદા ગ્રન્થો લખાયલા છે તે પ્રધાનપણે એકજ જાતના છે, તોપણ એ ગ્રન્થો સદ્ગુણ એકી વખતે નહીં રચાયા હોય પણ તેને માટે કેટલોક સમય ગયો હશે અને જે ગ્રન્થો વધારે મંદિષ્ઠ અને વધારે સચોટ છે તે વધારે મોડા લખાયા હશે એ અનુમાન ધર્મ સ્વાભાવિક છે; કારણ કે સૂત્રની શૈલીનો જે ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતો ગયો તેને પરિણામે તે વધારે ને વધારે મંદિષ્ઠ થતી ગઈ એ તો ખુબ્જ છે. એ ખરૂં છે કે એ સૂત્રો ક્યારે રચાયાં તે વિષે કંઈ ચોક્કસ નિર્ણય હજી સુધી બીલકુલ થઈ શક્યો નથી, તોપણ પાણિનિ નામના વૈમાકરણનો સમય અને સૂત્રોનો સમય એ બેક એકબીજા સાથે નિકટ સમ્બન્ધ ધરાવતા હોવા જોઈએ, અને કેટલાંક સૂત્રો તો પાણિનિના પહેલાં હાંના વખત ઉપર લખાયલાં હોવાં જોઈએ એવું દર્શાવવા તરફ ભાષાશાસ્ત્રની આધુનિક શોધખોળોનું ચોક્કસ વલણ જણાય છે. એટલે સૂત્રના સાહિત્યનો વિકાસ ઇ.સ. પૂર્વે ૫૦૦થી તે ૨૦૦ વર્ષ સુધીમાં થયો હોવો જોઈએ એવા અનુમાન ઉપર આપણે આનીએ તો તે બધું જૂઝઘરેહું કહેવાશે નહીં.

વૈદિક ક્રિયાઓને લગતાં સૂત્રો એ પ્રકારનાં ઉત્તરી આવેલાં છે. એક પ્રકારનાં સૂત્રો તે “શ્રોતસૂત્ર” કહેવાય છે. સ્મૃતિને આધારે-એટલે આ સ્થળે મુખ્યત્વે કરીને બ્રાહ્મણોને આધારે-રચાયલાં ટોવાથી એ સૂત્રો શ્રોતસૂત્રના નામથી ઓળખાય છે. જેમાં ત્રણ અથવા ત્રણ કરતાં પણ વધારે અગ્નિની અને જુદા જુદા વિગ્રોની જરૂર પડે એવા મ્હોટા યજ્ઞોને લગતાં એ સૂત્રો છે. એમાંના કોઈ પણ ગ્રન્થથી યજ્ઞો પૂરેપૂરે ખ્યાલ આવી શકે એમ નથી, કારણ કે બ્રાહ્મણની પેડે સૂત્રનો પણ દરેક ગ્રન્થ અલગ વેદનો અલગ એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના વિગ્રોમાંથી અમુક એકજ વિગ્રનાં કર્તવ્યોનું વર્ણન આપે છે. એટલે કોઈ પણ ધર્મ-ક્રિયાનું પૂરેપૂરું વર્ણન એજાનું નોય તો એક “શ્રોતસૂત્ર”માંથી જો વર્ણન નીકળી આવતું હોય તેમા ત્રીજા ગ્રન્થમાંના વર્ણનો ઉમેરવામાં આવે ત્યારેજ ગૂર્ણ વિગતો મળી આવે.

વૈદિક ક્રિયાઓને લગતાં બીજા પ્રકારનાં સૂત્રો સ્મૃતિને આધારે

રચાયેલાં છે. એ સૂત્રો શુદ્ધની ક્રિયાઓને લગતાં હોવાથી, શુદ્ધના નિત્યના ઇવનમાં જે ક્રિયાઓ કરવાની તેને લગતાં હોવાથી એ સૂત્રો “શુદ્ધ-સૂત્ર”ના નામથી ઓળખાય છે. સાધારણ રીતે એ ક્રિયાઓ વિષયે કરવાની નથી હોતી, પણ શુદ્ધ-સ્વામીનીએ પોતેજ પોતાની ઝીને સાથે રાખાને કરવાની હોય છે. આ કારણથી ક્રમ તથા શબ્દ વગેરેના ફેરફાર, રહેજાણ વધારોઘટાડો, એ સિવાય શુદ્ધાં શુદ્ધાં શુદ્ધસૂત્રો વચ્ચે બેદ માત્ર એટલોજ હોય છે કે જે વેદને લગતાં જે સૂત્રો હોય તેમાં તે વેદના મંત્રોજ આપેલા હોય છે. એ સિવાય બીજી રીતે સધળાં શુદ્ધ-સૂત્રો એકસરખાંજ હોય છે. દરેક શુદ્ધસૂત્ર, એજ સામાના ઐત-સૂત્રને લગતું અને તે ઐતસૂત્ર રિપેના ઉત્તરખવાળું હોય છે, એટલુંજ નહીં પણ એ ઐતસૂત્ર જણવા વિના સમજી શકાયજ નહીં એવું હોય છે. પણ એ રીતે એ જે સૂત્રો એકબીજા સાથે સમ્બન્ધ ધરાવનારાં છે છતાં એ બેની એકતા થઈ શકે એમ નથી.

બીજા પ્રકારનાં સૂત્રો, જે સમાજની અને કાયદાની રીતે લગતાં છે, તે પણ શુદ્ધસૂત્રોની પેઠે સ્મૃતિને આધારેજ લખાયેલાં છે. એ સૂત્રો તે ધર્મસૂત્ર કહેવાય છે. સામાન્ય રીતે, હિન્દુસ્તાનના કાયદા વિષેનાં જૂનામાં જૂનાં પુસ્તકો તે એ ધર્મસૂત્રો છે. ધર્મ એ શબ્દથીજ સૂચવાય છે તે પ્રભાણે એ સૂત્રો મુખ્યત્વે કરીને ધર્મના દૃષ્ટિમિન્દુથીજ લખાયેલાં છે. જે વેદમાંથી એ સૂત્રોમાં ઉતારા આપવામાં આવ્યા હોય છે અને પાછલા સ્મૃતિકારો જે વેદને ધર્મનું સૌથી પહેલું અને સૌથી વધારે અગત્યનું મૂળ ગણે છે તેની સાથે એ સૂત્રોને ધણો માટે સમ્બન્ધ હોય છે.

એ સૂત્રોની કંઠણ અને અસ્પષ્ટ શૈલીને લીધે તેમજ વિષયનું નિષ્પણ કરવામાં ખાસ કરીને સ્વીકારવામાં આવેલી બોડી રીતને લીધે દેખાઈ આવે છે કે એ સૂત્રો સાહિત્યના અન્યો તરીકે આદરણના કરતાં ઘણું ઉતરતા છે. પણ એની અંદરના તત્ત્વ તરફ લક્ષ આપીને આપણે વિચાર કરીએ તો સાહિત્યના આ વિવિધ પ્રકારમાં ઘણું મંગીનપણું અને મહત્ત્વ આપણાથી જણાયા વિના રહેતું નથી. બીજી સધળી પ્રજાના પ્રાચીન સાહિત્યગ્રંથોમાં યજ્ઞનિધિને લગતું જ્ઞાન છૂટાં છવાયાં વ્યયોને એકઠાં કરીને તે ઉપરથીજ મેળવી શકાય છે. પણ આ ક્રિયાને લગતાં સૂત્રો એ તો વિષો પોતાની યજ્ઞસમ્બન્ધી વિધાના આધાર તરીકે જે

પ્રાચીન ગ્રન્થો વાપરતા તેજ આપણી આગળ રજુ કરે છે. એમાં આમેલી હકીકતો એવી સુવ્યવસ્થિત અને સવિસ્તર છે કે જુદા જુદા યગો થતા આપણે જોયા ન હોય છતાં એને આધારે એ યગોની રચના ફરીથી કરવી અશક્ય ન થઈ પડે. આ કારણથી ધાર્મિક સંસ્થાઓનો ઇતિહાસ જાણવાને માટે એ ગ્રન્થો ધણા અગત્યના છે. પણ સૂત્રોનું એથી પણ વધારે મહત્ત્વ છે. વૈદિક સમયમાં પણ હિન્દુઓનું જીવન બીજા કોઈ પણ પ્રજ્ઞના કરતાં વિશેષ નિત્યનૈમિત્તિક ધર્મવિધિઓના જાળીકામથી ઘેરાઈ ગયું હતું, એટલે ગૃહની વિધિઓ તેમજ કાયદાને લગતાં સૂત્રો એ બેઉ પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનની સામાજિક સ્થિતિ વિષેનું જ્ઞાન મેળવવા માટે આપણી પાસે સૌથી વધારે અગત્યનાં સાધન છે. “ઈદિ” એ શબ્દમાં જે હંઈ આવી શકે તેના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગ્રન્થો હિન્દુસ્તાનમાંથી જે મળી આવે છે તે એ સૂત્રગ્રન્થો છે.

ધર્મવિધિ તથા કાયદાને લગતા આ સંક્ષિપ્ત ગ્રન્થો ઉપરાંત સૂત્રોના સમયમાં એજ શૈલીમાં બીજા પણ કેટલાક ગ્રન્થો લખાયા તે જોકે ધર્મના ગ્રન્થો નથી, તોપણ તેનો ઉદ્ભવ ધર્મને લીધેજ થયો હતો. બાપામાં થયલા ફેરફારને લીધે વેદના મંત્રો સમજવાનું અને તે શુદ્ધ રીતે બજાવવાનું કામ દિનપ્રતિદિન વધારે અઘરું થતું જતું હતું તેને લીધે વેદનો અભ્યાસ કરવાની વિશેષ જરૂર પડી, અને તે અભ્યાસને પરિણામે એ ગ્રન્થો લખાયા. વેદના મંત્રો બરાબર બજાવ અને તેના અર્થ સમજાય એ એ ગ્રન્થોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. આ ઉપકારી સાહિત્યના એક સૌથી વધારે અગત્યના પ્રકારમાં પ્રાતિશાસ્ત્રસૂત્ર નો સમાવેશ થાય છે. એ સૂત્રોમાં સ્વર, ઉચ્ચાર, છન્દ યગેરે બાબતોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે અને વેદના શબ્દો વાક્યમાં જોડવામાં આવે ત્યારે તેના સ્વરમાં જે ફેરફાર થાય છે તેના વિષે વિવેચન કરવું એ એનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. હાલના યુરોપના સ્વરશાસ્ત્રીઓ જેવા સૂક્ષ્મ વિચારો દર્શાવે છે તેવાજ સૂક્ષ્મ વિચારો ધણા એ સૂત્રોમાં દર્શાવવામાં આવ્યા છે. આ ગ્રંથ સાહિત્યની એથી પણ વધારે ઉપયોગની શાખા તે વ્યાકરણની છે. એ વિષયમાં બાપાનું વ્યવસ્થાપૂર્વક પૃથક્કરણ કરી હિન્દુસ્તાનના લોકોએ જે કરી બતાવ્યું છે તે બીજા કોઈ પણ પ્રજ્ઞના કરતાં ચઢી જાય એવું છે. આ દિશામાં જે પ્રયત્નના પ્રયાસો થયલા તે સચવાઈ રહ્યા નથી, કારણ કે આગળ જે હંઈ કરાયલું તેને હઠાવી કાઢીને પાણિનિના મ્હોટા સૂત્રગ્રન્થે

એ વિષયમાં પોતાનું સામાન્ય સ્થાન હવું. ધર્મમાં સૂત્રસાહિત્યના મધ્યયુગમાં પાણિનિ થયો હતો તોપણ પાણિનિના વખતથી સંસ્કૃત યુગનો પ્રારંભ થયેલો ગણવો જોઈએ, કારણ કે સંસ્કૃત ભાષાને એણે જે સ્થાયી સ્વરૂપ આપ્યું તેની છાપ સંસ્કૃત યુગના સદ્ગુણ સાહિત્ય ઉપર સચોટ પડેલી જણાય છે.

એ સૂત્રસમયમાંજ, વેદના અન્યો વિનાશ પામે નહીં અને તેમાં કોઈપણ પ્રકારનો ફેરફાર થાય નહીં માટે એ અન્યોને જેવા ને તેવા સાચી રાખવાના ખામ હેતુથી એક જુદા પ્રકારના અન્યો લખાયા. એ અન્યો તે અનુક્રમણીના છે. એ અનુક્રમણીમાં દરેક સૂક્તનો પ્રથમ શબ્દ, તે સૂક્તના ઋષિ, તેના દેવતા, તેમાં કેટલા મંત્રો આવે છે તેની સંખ્યા, અને તે કયા છન્દમાં લખાયેલો છે તે છન્દનું નામ એ સર્વ આપ્યું હોય છે. એમાંના એક અન્યમાં, બધા મળીને ઋગ્વેદમાં કેટલાં સૂક્તો છે, કેટલા મંત્રો છે, કેટલા શબ્દો છે, અને કેટલા અક્ષરો છે તે પણ આપેલું છે; અને તે સિવાય બીજી પણ કેટલીક હકીકતો જણાવેલી છે.

આ પ્રમાણે વેદના સમયનું સામાન્ય અવલોકન કીધા પછી એ સમયમાં જે જુદા જુદા પ્રકારનું સાહિત્ય રચાયું તેના વિષે વધારે વિસ્તૃત ચર્ચામાં હવે આપણે ઉતરીશું.

(વેદના સમયમાં આતુર્વર્ણની વ્યવસ્થા હતી કે કેમ ?- વેદના સમયમાં બ્રાહ્મણ, શ્રુતિય, વૈશ્ય, અને શૂદ્ર એવા ચાર વિભાગ નહોતાં એવો પ્રો. રૉય, ડૉ. મૂર, મિ. દત્ત વગેરે વિદ્વાનોનો મત છે. મિ. દત્ત જણાવે છે કે “વેદના ઋષિઓ સમાજના બીજા ભાગથી છૂટા પડી ગયા નહોતા. તેઓનો જુદોજ વર્ગ બની ગયો નહોતો. સંસારના વ્યવહારથી દૂર રહીને તપશ્ચર્યા અથવા અધ્યાત્મચિન્તનમાં તેઓ પોતાનો વખત ગાળતા એમ નહોતું. તેઓ દુનિયાદારીમાં સમજનારા હતા. તેઓ બીજાં આણસોની સાથે પ્રમંગ પાડતા અને લગ્નનો સમ્મન્ય પણ કરતા. તેઓ મિશ્રિત ધરાવતા, તેઓ યુદ્ધ કરતા, અને તેઓ સમાજના આંગ તરીકેજ રહેતા.” પ્રો. કર્ન અને ડૉ. હોગ એ બે મિત્રાય સઘળા યુરોપીયન વિદ્વાનો મિ. દત્તના અભિપ્રાય સાથે મળતા આવે છે. પ્રો. ગૅથ કહે છે કે “વેદના સમયમાં પ્રાર્થના અને યજ્ઞ વડે કરીને સઘળા વર્ગના ભોક્ષ દેવતાઓની સાન્નિધ્યમાં જઈ, ચક્રતા. પ્રાર્થના કરવાની પ્રદતિ

દેવતાઓને વિશેષ અનુકૂળ પડે એવી જોને આવડતી હોય અથવા કવિતા રચવાની જોનામાં ખાસ શક્તિ હોય તેનેજ “પુરોહિત” નામ આપવામાં આવતું. જે વ્યક્તિ અથવા જે કુટુંબ આવી રીતે સમાજના ધનર વર્ગથી જુદા પડતું તેના તરફ કઈક વિશેષ માનની નજરથી જોવામાં આવતું હશે, પણ “પુરોહિત” તરીકે તે વ્યક્તિના અથવા કુટુંબના કઈ ખાસ હક હતા એવું નહોતું, અને “પુરોહિત” વગર પ્રાર્થના કે યજ્ઞ થઈ શકેજ નહોતો એવો નિયમ હજી ઉત્પન્ન થયો નહોતો. પ્રથમ, અમુક અમુક વ્યક્તિઓનેજ રાખના “પુરોહિત”ની પદવી મળી હશે. ત્યાર પછી અમુક કુટુંબમાં એ પદવી પેઢી દર પેઢી તરીકે આવે એવું થયું હશે. છેવટે એ કુટુંબો સખા સ્વાર્થને લીધે એકબીજાના વિશેષ સમ્બંધમાં આવ્યા હશે અને એવી રીતે તેઓનો એક મોટો વર્ગ બન્યો હશે.” આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણવર્ગની ઉત્પત્તિ થઈ હશે એવો ડૉ. રૉથનો મત છે. એજ મતની તરફેણમાં અનેક પ્રમાણો આપીને છેવટે ડૉ. મૂર નીચે પ્રમાણેની હકીકતો રજૂ કરે છે —

૧. “ब्राह्मणोऽस्य मुखमासी-
द्वाहू राजन्यं कृत।
ऊरू तदस्य यद्वैश्यः
पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥”

આ પુરુષસૂક્તના એક મત્ર સિવાય આખી ઋગ્વેદસંહિતામાં કોઈપણ ઠેકાણે આતુરવર્ણના વિભાગ વિશે કંથન કરવામાં આવ્યું નથી.

૨. એક ઠેકાણે “આર્ય વર્ણ” વિશે કહ્યું છે ત્યાં સધળા વિપ્રના વર્ગોને માટે ‘આર્ય’ એવું એકજ નામ વાપરવામાં આવ્યું છે.

૩. પુરુષસૂક્ત ઉપરાત ઋગ્વેદના બીજા આશ્વલક્રમી સૂક્તોમાં “ब्राह्मण” એ શબ્દ વપરાયતો જોવામાં આવે છે, અને “वृहन्” એ શબ્દ ૪૬ વખત વપરાયતો જોવામાં આવે છે. આ ઉપરથી એવું નજાય છે કે બ્રાહ્મણનું કર્મ પેઢી દર પેઢી વ્યાપ્ત આવતું હોય એવું એ સમયે નોતું.

૪. ‘वृहन्’ એ શબ્દના અર્થનો વિકાસ નીચે પ્રમાણે થયતો નજાય છે —

- (અ) પ્રથમ એ શબ્દનો “પ્રાર્થના” એવો અર્થ થતો; વળી
“પ્રાર્થના કરનાર”-ઋષિ-તેને માટે પણ એ શબ્દ વપરાતો.
(બ) પછી “યજ્ઞ કરાવનારો ગોર” એવો એનો અર્થ થયો.
(ક) છેવટે, “હોતા”થી ભિન્ન એવો એક વિપ્રવર્ગ સચવા
માટે એ શબ્દ વપરાતો થયો.

૫. કેટલેકે ઠેકાણે “ગોરનો ધંધો કરનાર” એવા અર્થમાં “બ્રાહ્મણ”
એ શબ્દ વપરાયતો જણાય છે, તો

૬. બીજે ઠેકાણે અમુક આવડત અથવા ગુણ જેનામાં હોય
અથવા ઈશ્વરની ખાસ પ્રીતિનું જે પાત્ર હોય તેને માટે એ શબ્દ વપરાયો
છે. “બ્રાહ્મણ” એ શબ્દ જ્યારે વપરાતો થયો ત્યારે ગોરનો સ્વર્તન
ધંધોજ થઈ ગયો હોય એવું ધણું સંભવિત છે.

૭. હોંગના વિચાર પ્રમાણે વેદના સમયમાં આતુર્વર્ણના વિભાગ
ચોક્કસ પડી ચૂક્યા હતા. એ વિભાગ પાછલા સમયમાં જે રા સખત થઈ
ગયા હતા તેના હજી નહોતા થતા એ વાત ખરી, પણ એ વિભાગ હતાજ
નહીં એમ કહેવું શૂન્યભરેલું છે. ઝેન્ડ અવસ્થા ઉપરથી માલમ પડે છે કે
હોરમજ્જના અતુયાધીઓનો પણ અર્થ (અર્ધાશ અથવા વિપ્રવર્ગ),
રથસ્ત રથેષ્ઠ અથવા ક્ષત્રિયવર્ગ), અને વસ્ત્ર-શપન (અથવા “વૈશ્ય”)
એવા ત્રણ વિભાગ હતા. તેમાં પણ અથર્વોનો તો સૌથી જુદોજ વર્ગ
હતો. એ અથર્વો કેટલાંક રક્ત્યો જણાતા તે અન્યને જણાવવાની તેઓને
મનાઈ હતી. પ્રજાના ધર્મગુરુઓ તે આ અથર્વો હતા, અને અથર્વોનો
છોકરો તેજ અર્થર્થનું કામ કરી શકતો. (અત્યારે પણ પારસીઓમાં,
અર્ધાર્થને છોકરો હોય તેજ મધ્યાર્થનું કામ કરી શકે છે). આ સર્વ
ઉપરથી ડૉ. હોંગ એવું અનુમાન કરે છે કે છેક ઇડો-ઈરાનિયન સમયમાં
પણ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્યને મળતા આવે એવા વિભાગ સમાજમાં
અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા. પ્રો. કર્નનો મત પણ એવોજ છે. એ વિકાસ
વિરોધમાં એવું જણાવે છે કે “પુરુષસૂક્ત” મોકું સ્થાપલું એ વાત
આપણે કમૂત રાખીએ, તોપણ આતુર્વર્ણ ત્રિવે જેમાં કથન કરવામાં
આનું છે તે મંત્ર ઉપરથી જણાય છે કે એ ચારવણી કંઈ નવી અસ્તિ-
ત્વમાં આવી નહોતી, પણ એ વણી એટલી જૂની થઈ ગઈ હતી કે તેની

ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ તેનું કોઈને સ્મરણ રહ્યું નહોતું. “પુરુષસૂક્ત”ના આ એક મંત્ર સિવાય સંહિતામાં બીજે કોઈ ઠેકાણે ચાતુર્વર્ણ્ય વિશે કથન કરવામાં નથી આવ્યું એ વાત ડૉ. હોંગ અને પ્રો. કર્ન એ બેઉ વિદ્વાનો કબૂલ કરે છે, પણ તેઓ કહે છે કે યજુર માટેનાં સૂક્તોની જે “સંહિતાઓ” તૈયાર કરવામાં આવેલી તેમાં ચાતુર્વર્ણ્ય વિશે વારંવાર કથન કરવાનો પ્રસંગજ ક્યાંથી આવે ? આ સમ્બન્ધમાં આપણે એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે લોકસંધને માટે “પશ્ચજના:”, “પશ્ચક્ષિતય:”, “પશ્ચકૃષ્ટય:”, “ચર્યણી”, “વિશ:” એવા એવા શબ્દો સંહિતામાં ધણે સ્થળે વાપરવામાં આવ્યા છે. આ શબ્દો કોઈ અમુક વર્ણને માટે નહીં, પણ લોકસામાન્યને માટે વપરાયલા છે એ ખરું, તોપણ સાયણાચાર્યે એની જે અર્થ આપ્યા છે તેને આપણે હસી કાઢીએ એ ચોક્કસ નથી. ચારે વર્ણ એને પાંચમા “નિર્વિદે” એ સહુ મળીને જે લોકમંથ થાય તેને માટે “પશ્ચજના:” એ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે એવું સાયણાચાર્યનું કહેવું છે. એજ લોકસંધને માટે “પશ્ચકૃષ્ટય” એવો શબ્દ પણ વાપરવામાં આવ્યો છે એ વાત ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી છે. એ શબ્દ ઉપરથી સ્વાભાવિક પ્રશ્ન એ ઉત્પન્ન થાય છે કે વેદના સમયમાં શું સઘળા આર્ય લોકો ખેતીનોજ ધર્મો કરતા હતા ?]

[મંત્ર, બ્રાહ્મણ, અને સૂત્રનો સમય—વેદનાં સૂક્તો મ્યારે રચાયાં તે રિપેજ વિદ્વાનોમાં કેટલો બધો મતભેદ છે તે આપણે જોયું. એવી સ્થિતિમાં મંત્ર, બ્રાહ્મણ, અને સૂત્રના મન્યો મ્યારે રચાયા તે વિશે એકમત હોવો તદ્દન અશક્યજ છે. તોપણ જે સમયે કુદરતના વિવિધ પદાર્થોના દર્શનને પરિણામે પૂજ્યપુદ્ધિ ઉત્પન્ન થવાથી કવિતાએ રચાઈ તે સર્ગશક્તિનો સમય, જે સમયે યજુના વિધિઓની અતિ વિસ્તૃત ધટના ઘડાઈ અને વેદના અર્થો સમજવાને માટે બારે પ્રયત્નો થવા માંડ્યા તે નિદ્ધર્તાનો સમય, અને જે સમયે યજુના વિધિઓ વિશેનું સાહિત્ય અત્યંત વિશાળ થઈ જવાથી તેને સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપમાં મૂકવાની જરૂર પડી તે જળાનો સમય એ ત્રણે પરસ્પરથી ભિન્ન હતા અને એ ત્રણેની વચ્ચે અનેક સંક્રાઓનું અન્તર હતું એ વાતની કોઈથી પણ ના પડાય એવું નથી. મંત્રો અને બ્રાહ્મણોના સમયની વચ્ચે એટલું અન્તર હતું કે બ્રાહ્મણોના સમયમાં મંત્રોના ચોક્કસ અર્થ કોઈ સમજતું પણ નહોતું. બ્રાહ્મણો અને સૂત્રોના સમય વચ્ચે કદાચ એટલું અન્તર નહીં હોય.

પ્રાચીન સૂત્રના કેટલાકે અન્યો કદાચ બ્રાહ્મણસમયના અન્તરમાં પણ રચાયા હોય પણ હાલ જે સૂત્રના અન્યો અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે સધળા તે બ્રાહ્મણસમય પછીનાજ છે એ વાત નિર્વિવાદ છે. મેક્સ મ્યુલરે પોતાના "The History of Ancient Sanskrit Literature" (પ્રાચીન મંદ્રુત સાહિત્યનો ઇતિહાસ) એ નામના ગ્રન્થમાં વૈદિક સમયના ચાર વિભાગ પાડ્યા છે, અને તેને માટેનો સમય નીચે પ્રમાણેનો ગણ્યો છે:—

(૧) ઇન્દ્રનો સમય (જેમાં ઋગ્વેદસંહિતાનાં જૂનામાં જૂનાં સૂક્તો રચાયાં)—ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦-૧૦૦૦.

(૨) મંત્રોનો સમય (જેમાં વિશેષ અર્વાચીન સૂક્તો રચાયાં અને સંહિતા તૈયાર થઈ)—ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦-૮૦૦.

(૩) બ્રાહ્મણોનો સમય (ઇ. સ. પૂર્વે ૮૦૦-૬૦૦)

(૪) સૂત્રોનો સમય (ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦-૨૦૦)

"વેત્તરેયબ્રાહ્મણ"ની પ્રસ્તાવનામાં ડૉ. હોમ નીચે પ્રમાણેનો સમય ધારે છે:—

૧. પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સૂક્તો (ઇ. સ. પૂર્વે ૨૪૦૦-૨૦૦૦)

૨. સંહિતાનો મ્હોટો ભાગ (ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦-૨૦૦૦)

૩. બ્રાહ્મણોનો સમય (ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦-૧૨૦૦)

૪. સૂત્રોનો સમય (ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦ પછી.)

આ પ્રમાણે જુદા જુદા વિદ્વાનોએ વેદનાં સૂક્તોનો આરંભકાળ જુદો જુદો ધારીને આખા વૈદિક સાહિત્યના સમય નિષે જુદી જુદી ગણતરીઓ કરી છે. પણ બ્રાહ્મણોના સમયમાં વેદના અર્થ સમજતા નહોતા અને તે સમજવાને માટે બગીરથ યત્ન ચાલી રહ્યા હતા એ વાત સર્વ ડોઢી કબૂલ કરે છે. જે સમયે મંત્રોનો પાઠ સાચવી રાખવાને માટે, મંત્રો શુદ્ધ રીતે બજવાને માટે, મંત્રોના અર્થ જોસાડવાને માટે

ભારે શ્રમ લેવામાં આવતો હતો તે સમયનું ચિત્ર આલેખતાં ગ્રો. વેબર જણાવે છે કે “અમુક વિષયના ખામ જાણકાર જેઓ હોય તેઓ અન્યને શીખવતા અને તેઓની આમપાસ હંમેશાં શિષ્યનું મંડળ રહેતું. એ શિષ્યો જુદે જુદે ઠેકાણે ફરતા અને જ્યાં જ્યાંથી જ્ઞાન મળે એવું હોય ત્યાં ત્યાંથી તે જ્ઞાન મેળવવાનું કરતા. જુદા જુદા વિષયોના જુદા જુદા ધર્મો-પદ્ધતિઓ હોય તેની પાસે જઈને તે તે નિવા તેઓ શીખી આવતા. બાપા વિમેજ નહોતો, પણ દેવપૂજા, વિધિઓ, દત્તકથાઓ, તત્ત્વજ્ઞાન એ સર્વનું જ્ઞાન મેળવવાનો પ્રયત્ન તેઓ કરતા, કારણ કે એ સરળ વિષયોને એક-બીજાની સાથે ગાઢો સંબંધ હતો. ખરેખર, એ વખતે બ્રાહ્મણોના મનોવ્યાપારમાં કંઈ અનેરી જાગૃતિ વ્યાપી રહી હતી. એ વ્યાપારમાં તેમની સ્ત્રીઓ પણ તેમની સાથે રહીને ઉત્સાહભર્યો ભાગ લઈ શકતી. ઇતર વર્ગના કરતાં બ્રાહ્મણો પોતાની શ્રેષ્ઠતા જાગરી રાખ્યા તેનું એક કારણ એજ હતું કે તેમની સ્ત્રીઓ પણ બણેલી અને વિદ્વતાભરેલી ચર્ચાઓમાં ભાગ લઈ શકે એવી હતી. ક્ષત્રિયવર્ગ પણ એ ચર્ચાઓમાં શામિલ રહેતો. શાન્તિના વખતમાં, રાજાઓના દરબારમાં નિહાનોની સભા બેસતી, ત્યાં નિહાન બ્રાહ્મણો અતિ અગત્યના વિષયોની ચર્ચા ચલાવતા અને વાદવિવાદમાં એકબીજાની માથે મ્પર્ધા કરતા. સ્ત્રીઓ પણ એ ગંડન ચર્ચાઓમાં ભાગ લેતી અને પોતાના બુદ્ધિમગ્ન વડે કેટલીક વાર મરદોને પશુ નીચું જોવાડાવતી.” છેક ઇ-સ-વ-ના સાતમાં સૈકાના અન્તમાં રચાયેલા “ઉત્તરદામચરિત” માં, અતિ પ્રદીપ પ્રજ્ઞાનાથ કુલ અને લંબની સાથે વૈદાન્તનિધાનો અભ્યાસ કરનાર ન જ્ઞાનનાથી આત્રેયી, વા-મ્પ્રીકિતે મુકીને અગત્ય વગેરેની પાસથી જ્ઞાન મેળવવા હંકારણમાં ગઈ હતી એ રમણીય વૃત્તાન્તનું વાચકને સ્મરણ કરાવવાની આ સ્થળે છૂટ લઉં તે તે ક્ષમ્ય ગણાશે.])

પ્રકરણ ૩ જી.

ઋગ્વેદ.

હિન્દુસ્તાનના સાહિત્યનો સર્વ ઉત્તમ પાત્રો ત્યાર પહેલાના આખા પ્રદેશમાં, પશ્ચિમ તરફથી આવીને હિન્દુસ્તાનને પ્રથમ જીતનાગ આર્ય લડાયેલાઓ જે દિગામથી જુદા જુદા યુગમાં વિજયની ભગતીના મોજાઓ નીળા પડીને આખા હિન્દુસ્તાનના ક્ષેત્ર ઉપર ફેલાઈ વળ્યા છે, તે વાયવ્ય દિશામાં આવેલા કુગરોમાં થઈને પસાર થતા ઇતિહાસકારની ક'પનાએ જણાઈ શકે એમ છે આ જીતનારી પ્રજા, જેની ભાષા અને જેનો સુધારો આખરે સમગ્ર ભરતખંડમાં વ્યાપી ગયા, તેની સૌથી પ્રાચીન કવિતા બ્યારે એ પ્રજા હજી સિંધુ નદીની બેડ બાજુ તરફના મુખડો, જે હવે પૂર્વ કાશ્મિરિસ્તાન અને પાળખના નામથી ઓળખાય છે, ત્યાં આગળ વસતી હતી ત્યારની રચાયતી હતી એ પ્રાચીન કવિતા ઋગ્વેદ એ નામના સૂક્તોના મગ્ધ તરીકે આપણી આગળ ઉતરી આવેલી છે એ કવિતાઓનો એકજ અન્યમાં મગ્ધ થયો તે સામવેદ અને યજુર્વેદના મગ્ધની પેઠે મોઈ અવલોકન કરણને લીધે નોતો થયો, પણ કેવળ શાસ્ત્રીય અને ઐતિહાસિક કારણોને લીધેજ થયો હતો, કારણ કે એના પ્રથમના પ્રમુખ નિમગ્ન પ્રાચીન સમયના આ હીમતી ખળનાનો વિનાશ ન થાય અને તે વિકૃતિ ન પામે એ દેવુવીજ પ્રેરણા હતા ઋગ્વેદની જે એક જ આવૃત્તિ* -શાકન-કપિની-સમવાઈ રહી છે તેમાં સૂક્તોની મધ્યા બધી મળીને ૧૦૧૭ની છે, અને ચાલતિહય એ નામના જે વધારાના અગિયાર સૂક્તોને આડમાં મડસના મધ્યમાં

* શામલ સિવાય બીજી-વામ્વ વોરેન્ડી-આવૃત્તિઓ પણ હતી પણ તે સમવાઈ રહી નથી અને તેમાં શાકનની આવૃત્તિ કરતા બહુ વિવિધતા હોય એવું પણ જણાવ નથી છાહ્યોમાં અને સૂત્રોમાં 'શામલ' એ નામ ધારી વાર તેવામાં આવે છે શામલ એ ઋગ્વેદના પદપાઠનો રચનાર હતો એમ કહેવાય છે શામલ અને શૌનક એ જે લોકોને એખીજ સાથે પહોંચાડે સમ્યક્ જણાય ■ શૌનકે જુદી જુદી અનુક્રમણીઓ, કરવદનુ પ્રાતિગ્રાહ્ય, એ સુદસન એવા ધણા ગ્રંથો લખેલા કહેવાય છે ઐતિહય નૈમિષારણ્યમાં જેની આગળ મહાભારતની કથા કહી સભાની હતી તેનું નામ પણ શૌનક હવ

દાખન કરવામાં આવ્યા છે તે જો ગણીએ તો સૂક્તોની સંખ્યા બધી મળીને ૧૦૨૮ની થાય છે આ સૂક્તોના દસ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે તે મહલના નામથી ઓળખાય છે એ દસ મંડલોનો વિસ્તાર એક-સરખો નહીં, પણ વતો ઓછો છે, માત્ર દશમાં મંડલના સૂક્તોની સંખ્યા બરાબર ખેલા મંડલના સૂક્તો જેટલીજ છે પ્રમાણમાં જોઈએ તો ઋગ્વેદના સૂક્તો હોમરના જેટલા કાવ્યો હાલ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેની બરાબર થાય છે એવી ગણતરી કરવામાં આવી છે

આ દસ મંડલોનું સામાન્ય સ્વરૂપ સર્વત્ર એકસરખું જણાતું નથી એમાંના ■ મંડલો (૨-૭) એક જાતના છે પ્રથમ તો એ દરેક મંડલના દ્રવિ ગુદા ગુદા છે એકજ સ્તંભ અથવા એકજ ઋષિના વગજો તરફથી સંધાના મંડલો રચાયા નથી, પણ એક મંડલ એક ઋષિ અને તેના વંશજોથી રચાયેલું બીજું મંડલ બીજા સ્તંભ અને તેના વંશજોથી રચાયેલું એવી રીતે એ છ મંડલો રચાયેલા છે એ પ્રમાણે એ મંડલોના ઋષિ ગુદા ગુદા છે એવું અસંખ્ય મનાતું આવ્યું છે, અને આવ્યતર પ્રમાણથી એ માનવું ખરૂં છે એવું સિદ્ધ થાય છે નિસશય જો કુદુમ્બને લીધે અમુક મંડલ અસ્તિત્વમાં આવ્યું હોય તે કુદુમ્બના વંશજોમાંજ તે મંડલના સૂક્તો વિશેષ મળીથી સચવાઈ રહેતા અને તે સૂક્તોનું વગપરંપરાથી અધ્યયન ચાલ્યા કરતું એ રીતે ઋષિ પણ સશય જેવું નથી વળી એ છ મંડલોમાં આપેલા સૂક્તો એકસરખા ક્રમમાં ગોઠવવામાં આયા છે અને એ ક્રમ બીજા મંડલોથી જુદો છે ખેલા, આઠમાં અને દશમાં મંડલો અલેકેન્દ્ર ઋષિના કુદુમ્બમાંથી ઉત્પન્ન થયા

† આ સિવાય ઋગ્વેદના સૂક્તોના બીજી રીતના પણ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે લગભગ સરખા વિસ્તારના આઠ મટકા 'મા આખી સદિતાને બહેલી નાખવામાં આવી છે એ દરેક મટકા 'ના પાછા એટલાજ' અધ્યાય કરવામાં આવ્યા છે અને એ દરેક અધ્યાયના પાછા ૩૩ વર્ગ પાડવામાં આવ્યા છે એ દરેક વર્ગ પાંચ પાંચ ઋષિઓનો બનેલો છે આખી સદિતામાં બરાબર મળીને એવા ૨૦૦૬ વર્ગો છે પ્રાગત્તાલના ઋષિઓમાં અને યાસ્કના 'નિરુક્ત' માં આ મટકા ના વિભાગ વિશે કોઈપણ ઠેકાણે કથન કરાયું નેવામાં આવતું નથી એ ઋષિઓમાં સદિતાના દસ વિભાગ ઉપરથી દશતર્યા એજ શબ્દ વાડવામાં આવ્યો છે એથી ઉલ્લેખ કરાવવાની અનુક્રમણો મા બેડ વિભાગ અભાવવામાં આવ્યા છે

છે એવું નથી, પણ તે દરેક મંડલમાં જુદા જુદા રચનાર પ્રમાણે જુદા જુદા આન્તર વિભાગ પાડી જુદા જુદા સૂક્તસમુદાય મૂકવામાં આવ્યા છે. નવમું મંડલ જે ક્રમમાં ગોઠવવામાં આવ્યું છે તે તેના રચનારાઓ તરફ લક્ષ આપીને તથા ગોઠવવામાં આવ્યું; પણ એ મંડલનાં સુધનાં સૂક્તોમાં સોમ એ એકજ દેવતાની પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે, અને એના જે આન્તર વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે તેમાં હંદ તરફ લક્ષ આપીને અમુક હંદનાં સૂક્તો એક વિભાગમાં, અમુક હંદનાં સૂક્તો બીજા વિભાગમાં એવી રીતની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. બેથી સાત સુધીનાં મંડલોમાં પણ આંતર વિભાગ પાડવામાં આવેલા છે, પણ જેમાં અમુક એકજ દેવતાની પ્રાર્થના કરવામાં આવી હોય તેવાં સૂક્તો સાથે મૂકવાથી એ દરેક વિભાગ બનેલો છે.

ઋગ્વેદનાં આખાં મંડલો અન્યોન્યની અપેક્ષાએ શા ધોરણ પ્રમાણે ગોઠવવામાં આવ્યાં છે, તે આપણે તપાસીએ છિયે તો જણાય છે કે જે પાછળથી થયલા ઉમેરાને માટે જોઈતી છટ મૂકીએ તો બેથી સાત સુધીનાં મંડલો એવી રીતનાં છે કે દરેક પાછલા મંડલમાં સૂક્તોની સંખ્યા આગલા મંડલના કરતાં વધારે હોય. આ ઉપરથી, તેમજ સામાન્ય સ્વરૂપ તથા આંતર વ્યવસ્થામાં આ છ મંડલોનું જે સરેખાપણું છે તે ઉપરથી એવું લાગે છે કે ઋગ્વેદનો મૂળ ગ્રંથ એ છ મંડલોનો બનેલો હશે, અને બીજાં મંડલો ગ્રંથમાં અલગ પછી અલગ ઉમેરાતાં ગયાં હશે. એ ઉપરાંત એવું પણ અભવિત જણાય છે કે પ્રથમ મંડલના દ્વિતીય વિભાગમાં વિશેષ દૂષ એવા સાત સંમહો આવાજ પ્રકારની કર્તૃત્વની એકતાના કારણથી સાથે આપવામાં આવ્યા છે તે આંતર વ્યવસ્થાની બાબતમાં પેલાં છ મંડલોનો નમૂનો લઈને તે પ્રમાણે પાછળથી એકલા કરવામાં આવ્યા હશે અને તે છ મંડલોની આગળ તેને મૂકવામાં આવ્યા હશે.

હુમે મેંડોનલે આ પ્રમાણે કથન શા આધારે કર્યું છે તે સમજ સમજવું નથી. સહિતાના બીજા મંડલમાં ૪૩ સૂક્તો છે, ત્રીજામાં ૬૨ છે, ચોથામાં ૫૮ છે, પાંચમાં ૮૭ છે. છઠ્ઠામાં ૭૫ છે, અને સાતમાં ૧૦૪ છે. એટલે દરેક પાછલા મંડલમાં આગલા મંડલ કરતાં વધારે સૂક્તો છે એવો નિયમ બીજકુવ જેવામાં આવેલો નથી. પછી “ પાછળથી થયલા ઉમેરાને માટે જોઈતી છટ ” મૂકવાથી એ નિયમ સિદ્ધ થઈ સકેલો હોય તો કોણ નહિ.

એ છ મંડલોમા સૂતોનો એકખીળ સાથેનો જોવા ગાદો સમ્બન્ધ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે તેવોજ આઠમા મંડલના સૂતોનો પણ એકખીળ સાથેનો ગાદો સમ્બન્ધ જણાયા વગર રહેતો નથી કારણ કે એ આખા મંડલમા એકસરખા શબ્દો અને એકસરખી પદ્ધતિઓ ફરી ફરીને વપરાયલા આપણા દીકામા આવે છે તોપણ એ મંડલ ખીજા ■ મંડલોની સાથે દરેક બાબતમા મળતુ આવે છે એમ નથી કારણ કે જોકે એ મંડલમા ફર્ક તરીકે એન્જ કુટુમ્બનો-કપ્પ ઋષિના કુટુમ્બનો-સૌથી આગળ પડતો ભાગ છે તોપણ એમા પ્રગાથ એ નામની રચના વાપરવામા આવી છે તે ઉપરથી એ મંડલનુ પેના ■ મંડલોની માથે સકળાયલુ નહીં એવુ સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ સ્થાપિત થાયછે વળી, આઠમા મંડલના સૂતોની સખ્યા સાતમા મંડલના કરતા ન્હાની છે એ વાલથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે આઠમુ મંડલ તેની આગળ આવેના છ મંડલથી તલ નજીક છે

પહેલા મંડલનો પહેલો વિભાગ (૧-૫૦) આઠમા મંડલની સાથે ઘણો વ્યથે મળતો આવે છે એમાના અડધા ઉપરાતના સૂતો કપ્પ ઋષિના ગોત્રના માણસોના બનાવેના છે, અને એ કપ્પના ગોત્રના કેટલાક માણસોના બનાવેના જે સૂતો એ વિભાગમા મુખ્યત્વા છે તેમા આઠમા મંડલમા ખાસ વપરાયના પ્રગાથના છઠ્ઠો ઉપયોગ થયતો છે વળી એ બેક સમૂહોમા એખીજાને મળતા આવે એવા મત્રો ઘણા છે એટલુંજ નહીં પણ તેના તેજ મત્રો પણ ધણા છે તે છતાં એ બે સમૂહોમા વધારે બહેતો મ્યો લખાયો હશે તે નની કરતુ અથવા એ સમૂહોને એખીજા સાથે આવો નિકટનો સમ્બન્ધ હોના છતાં તે એખીજાથી છૂટા મ્મ પડી ગયા હશે તેનો નિર્ણય કરવો એ બની શકે એવુ નથી જુદે જુદે વખતે રચાયના ટોવાને લીધે એ બેક સમૂહો એક ખીજાથી છૂટા પડી ગયા ટોચઅથવા કપ્પના ગોત્રની જુદી જુદી શાખાઓ તરફથી રચાયના હોવાથી એને એખીજાથી દૂરમુશ્વામા આવ્યા ટોચ, ગમે તેમ હોય પણ એટલુ નહીં છે કે પ્રથમથીજ છ મત્રો (૨-૭)નો જે મુશ્વ અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો તેની ખેના અને તેની પાછળ એડી રીતે એ બેક સમૂહો પાછળથી મુશ્વામા આવ્યા છે

નવમા મંડલ વિશે એટલું વગર મઠાને કહી રાખા એમ છે કે

પહેલાં આઠ મહલોને એકઠા કરીને એક આખો ગ્રન્થ તૈયાર થયો ત્યાર પછી એ નવા સૂક્તમગ્ધનું મહલ તરીકેનું અસ્તિત્વ સ્થાપિત થયું. ખરેખર, એ નવમું મહલ તૈયાર થયું તે આગલા આઠ મહલોના એક ગ્રન્થ તરીકે સમજ થવાને લીધેનું થયું એમ આપણે કહી શકીશું. એમ પવમાન (સ્વચ્છ રીતે વહેતા સોમરસ)ની સ્તુતિને માટે જે સૂક્તો રચવામાં આવ્યા છે તે જે ગોત્રના ઋષિઓએ બેથી તે સાત સુધીના મહલો રચ્યા છે તેમનાજ રચેલા છે એ વાત, બીજા પુગવાઓ ઉપરાંત, એ ઋષિઓની કૃતિઓમાં જે પક્તિઓ ફરી ફરીને આવતી તે પાછી આ સૂક્તોમાં દીધામાં આવે છે તે પરથી સાબીત થાય છે એ પવમાનના સૂક્તોનું પહેલાં અને આઠમાં મહલના સૂક્તોની સાથે પણ દેટલીક બાબતમાં સરખાપણું છે. જુદા જુદા ગોત્રના ઋષિઓના રચેલા સૂક્તોને એકઠા કરીને તેને મહલના રૂપમાં મૂકનામાં આવ્યા ત્યાર પહેલાં નહીં, પણ ત્યારેજ સમગ્ર પવમાન સૂક્તોને અદરથી કાઢી લેનામાં આવ્યા અને તેનો એક સામટો સમજ કરનામાં આવ્યો. અનબૂત, આ ઉપરથી હું એવું સમજી શકું નથી કે પવમાન સૂક્તોજ મોડા લખાયા હતા. જો એમાના દેટલાક સૂક્તો દશમું મહલ અસ્તિત્વમાં આવ્યું તે વખતના હશે તોપણ સોમને લગતી ઝનિતાઓ, જે ઘણી બાબતોમાં અસ્તિત્વ મળતી આવે છે અને જે ઇડો-ઇરાનના પ્રાચીન મહામના નિધિની સાથે ગાંઠો રાખ્યાં-ધરાવે છે, તે ઘણા પ્રાચીન સમયમાં વેદના ઋષિઓમાં પડિપૂર્ણ પ્રતિધાને પામી ચૂની હતી એવું માનવાને મંજૂર કારણો છે. નવમાં મહલના સૂક્તોમાં પ્રાચીન આર્યાવીનનો એક લગભગ તદ્દનજ નાબુદ થઈ ગયો છે, એટલું તો નક્કી છે કે એ મહલમાં અમુક સૂક્તો નવા છે અને અમુક સૂક્તો જૂના છે એવી રીતનો સ્પષ્ટ ભેદ સ્થાપિત કરવામાં આધુનિક શોધખોળના પ્રયત્નો ઝાઝા સફળ થયા જણાતા નથી.

દશમાં મહલના સમ્યન્ધમાં એટલું તો નિર્વિવાદ છે કે એ મહલના સૂક્તો જે વખતે રચ્યા તે વખતે પહેલાં નવે મહલો અસ્તિત્વમાં આવી ચૂક્યા હતા એ મહલના રચનાગ્રામીણો વિશેષ પ્રાચીન મહલોનું જ્ઞાન ધરાવતા હતા એવું કહેવાને કારણે આપણને માન્ય પડ્યા વિના રહેતું નથી એ મહલના એક મુખ્યસમુદાય (૨૦-૨૬)નો કર્તા એક મથલે ઋગ્વેદની પ્રથમ ઋચાના અગ્નિર્માલિ એ પ્રથમ શબ્દોની પ્રારંભ છે તે ઉપરથી એમાં અનુમાન ઉપર આવી શકાય છે કે પહેલાં નવ મહલો

ધર્મખર્ચ એના વખતમા એક આખા ગ્રન્થ તરીકેજ અસ્તિત્વ ધરાવતાં હશે. દશમુ મહલ તે ખરેખર પરિશિષ્ટ સૂતોનો એક સમુદાયજ છે એ વાત એ મહલને સોમ પવમાનને લગતા નરમા મહલની પાછળ મૂકવામા આવ્યું છે તે પરથી તેમજ એના સૂતોની સખ્યા બરાબર પહેલા મહલના જોટલીજ (૧૯૧) કરવામા આવી છે તે પરથી માલમ પડી આવે છે એ મહલની કવિતાઓને એકબીજા સાથે જોડનાર તત્ત્વ એકલું તવારીખનુંજ છે, કારણ કે એ મહલ નરીન સૂતસમુદાયો અને નવીન સ્વતત્ર સૂતોનુંજ બનેલું છે તોપણ એ મહલની અદર જે પરિશિષ્ટ સૂતો આપવામા આવ્યા છે તે મોટે ભાગે આગલા મહલોની અદર ઉમેરાયલા સૂતો કરતા વધારે પ્રાચીન જણાય છે.

દશમુ મહલ વધારે મોડું લખાયલું છે એવું સિદ્ધ કરી આપે એવા અનેક પ્રમાણો પુસ્તકની અદરના વિષય ઉપરથી તેમજ તેના બાહ્ય સ્વરૂપ ઉપરથી આપણને મળી આવે છે દત્તકથાના સમ્બન્ધમા આપણે જોઈએ છીએ કે એ પાછલા ઋષિઓની ક'પના ઉપર વિશેષ પ્રાચીન દેવતાઓની હવે ઝાઝી અસર રહી નથી ઉપાદેવી જેવા કૃત્તાક પ્રાચીન દેવતાઓ હવે અદસ્ય થવા માડ્યા છે અને ઇંદ્ર અને અગ્નિ જેના વિશેષ લોકપ્રિય થયલા દેવતાઓજ પોતાનું પ્રથમનું પદ નાંજીરી રહ્યા છે માત્ર “વિશ્વે દેવા” (સર્વજ્ઞ દેવતા)ના મોટા મહાજને હવે વિશેષ પ્રાધાન્ય મળ્યું છે એ ઉપરાત દેવતાઓનો તદ્દન નવોજ પ્રકાર પહેરી વારનો હવે આપણી દૃષ્ટિએ પડવા માડ્યો છે “અદ્વા” અને “મન્યુ” (કોષ) જેના કેવળ અમર્ત રિચારોને હવે દેવતાનું પદ અપાવા મહાપુ છે વગી આગલા મહલોના કરતા તદ્દન જુદાજ વિષયોને લગતા નવા સૂતો પણ આ મહલમા આવે છે સૃષ્ટિ વિષેના વિચારો, દ્વિલસુધીની ચર્ચા, વિવાહ-વિધિ, મરણક્રિયા, જાતરમતર-એ સઘળા વિષયો આ મહલનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ સ્થાપિત કરે છે અને તે ઉપરાત એ મહલ પાછળથી અસ્તિત્વમા આવ્યું હોતું જોઈએ એ સિદ્ધાન્તને વધારે મજબૂતી આપે છે.

વગી બાકા તરફ જોતા પણ દશમુ મહલ બીજા મહલોથી જુદું પડી આવે છે, અને ઘણી બાબતમા બીજા વેદોની દિશામાયતી સંક્રાન્તિ સૂચવે છે એ વિષેના થોડાક ઉદાહરણો અત્રે આપીશું તો તે બસ થશે એ મહત્તમા સ્વરૂપ દૂકા કરાવવા ઘણી વાર દીઠામાં આવે છે અને સ્વર-

વિચ્છેદ (hiatus) કાચિતજ દીપ્તિમા આને છે પાછળની સંસ્કૃત ભાષાની પેઠે રૂની મરખામણીમા ન્ મો નિશેષ ઉપયોગ થયતો જણાય છે નિમ્નક્તિની બાળતમા, વેદની પ્રથમાના બહુવચનનો આસસ્ પ્રત્યય ઓઝો વપરાયતો જણાય છે એ મડલમા જે શબ્દો વપરાયના છે તે તપાસતા માલમ પડે છે કે ઘણા જૂના શબ્દો હવે નીકળી જના માડયા છે અને બીજા નવા શબ્દો વધારે ને વધારે પ્રચારમા આવના લાગ્યા છે ઉદાહરણ તરીકે, સ્મિન્ એ અન્યમ ઋગ્વેદના બાકીના ભાગમા પથાસ વખત વપરાયલો છે, પણ આ મડલમા તે એકજ વખત વપરાયલો દીક્ષામા આવે છે પછીની ભાષામા સાધારણ થઈ ગયલા એવા ઘણા શબ્દો આ મડલમા પહેલીજ વાર દીક્ષામા આવે છે, જેમકે લમ્, “મેળવવુ,” કાલ, “વખત,” લક્ષ્મી, ‘ પૈસો,’ ‘વચ્ચ’ એ પ્રમાણે, વળી એ મડલમા જાણી જોઈને વપરાયલા પ્રાચીન રૂપો પણ કેટલાક દીક્ષામા આવે છે

- એ પ્રમાણે દશમ મડલ એ ઋગ્વેદની રચનાનો ચોક્કસ પાછતો સમય સૂચવે છે આગના મડલોમાના કેટલાક છટક સૂતો નિરે પણ જુદા જુદા સ્વીકારાયના પ્રમાણોને આધારે એવુ સ્થાપિત થયુ છે કે તે બીજા સૂતોના કરતા મોડા લખાયલા હોના જોઈએ, અને તેઓને માટે સાહિત્યના નથુ, રે ' પાન યુગ પાડીને તેમાથી અમુક યુગમા અમુક સૂતા લખાયલ હોવુ જોઈએ એની રીતનો ચોક્કસ નિર્ણય કરવાના કઈક પ્રયત્નો આલી રલા છે તોપણ, આગના મડલોના આખા ને આખા સૂતા સમજને માટે કોઈ ચોક્કસ કાલનિર્ણય ઉપર હાલના શોધખોળ કરનારાઓ હજી સુધી આની શક્યા નથી, કારણ કે એટલુ સ્મરણમા સખનાતું છે કે મઝહ મોડો થયો હોય અને તે સમજમા અમુક સૂતને સ્થાન મોડુ આપવામા આવ્યુ હોય તે ઉપરથી તે સૂતા રચાયલુ પણ મોડુ હોવુ જોઈએ એવુ કઈ નિર્વિનાદ ગતે સિદ્ધ થતું નથી

ઋગ્વેદમા જે સૂતો દીક્ષામા આવે છે તે સધળાને અસ્તિત્વમા આનતા કઈ સંકડો વરમો થયના હોવા જોઈએ વળી હિન્દુસ્તાનના લોકો ઇરાનના લોકોથી છટા પડ્યા ત્યાર પછી નિમચય વચમા કેટલોક વખત ગયતો હોવો જોઈએ જોકે તે વખત જુ લામો નહીં હોય તોપણ તે હશે ખરો આ મંકાન્તિના સમયમા, જે પ્રાચીન કવિતા હવે

વિનાશ પામી છે અને જે કવિતામાં જૂનામાં જૂનાં છતાં પ્રથમથીજ ધણુ કૌશલની સાથે રચાયલાં સૂક્તોની શૈલી વિકાસ પામી હશે તે કવિતા ખનાવાયલી હોવી જોઈએ. ઋગ્વેદના વધારે પ્રાચીન વિભાગના રચનારાઓ જાતે પોતાની આગળ યદ્ ગચલા કવિઓ વિષે લખે છે, એ કવિઓનું તેઓ અનુકરણ કરે છે, એ કવિની કવિતાઓને પાછી સજીવન કરવાની તેઓ ઇચ્છા રાખે છે, અને પ્રાચીન સમયમાં રચાયલાં પુરાણાં સૂક્તો વિષે તેઓ કહે છે. ભાષાને લગતાં પ્રમાણને માટે તે એટલું કહી શકાય કે દશમા મંડલ સિવાય ઋગ્વેદના બીજા ભાગને માટે ભાષા ઉપરથી જુદા જુદા સમયનો કંઈ ભેદ પાડી શકાય એમ નથી; કારણ કે સઘળાં સૂક્તોના રચનારાઓ જુદા જુદા હોય છે તોપણ તેની ભાષા મોટે ભાગે સરખીજ હોય છે. વિચારમાં, શૈલીમાં, અને કવિત્વશક્તિમાં ભેદ જોઈ શકવા એ તો પૂરેપૂરું જની શકે એવું છે, પણ ભાષામાં ફેરફાર શોધી કાઢવાનું કામ તો મુશ્કેલજ યદ્ પડશે. તે છતાં, ખંતીલા માણસો તરફથી ભાષાસમ્બન્ધી જે શોધખોળ કરવામાં આવે છે તેને પરિણામે, અને સૂક્તોની ગોઠવણી, સૂક્તોમાં વપરાયલા હંદ, સૂક્તોની અંદર આવતા વિષય* એ સર્વને આધારે, ઋગ્વેદનાં વધારે પ્રાચીન મંડલોમાં જુદા જુદા સમયના ભેદ પારખી શકાય તેવાં પ્રમાણો હવે ધીરે ધીરે હાથ આવવા લાગ્યાં છે.

આ પ્રાચીન સમયને માટે જોકે હસ્તલિખિત પુસ્તકોની મદદ ખીલકુલ મળી શકે એમ નથી, તોપણ સારે નરીખે ઋગ્વેદના સમ્બન્ધમાં ૨૦૦૦ વર્ષ કરતાં વધારે પ્રાચીન એવો પાકાન્તરોનો મોટો સમૂહ આપણને મળી આવે છે. બીજા વેદો, જે મોટે ભાગે ઋગ્વેદની અંદરથી લીધેલાં સૂક્તો, મંત્રો, અને છૂટક પંક્તિઓના જનલા છે, તેમાંથી

* જે સૂક્તોમાં ગુંચવણિયાં વિધિનું સૂચન થતું હોય અથવા વિધિનાં જુદાં જુદાં કર્મના વિભાગ પાડવામાં આવ્યા હોય અથવા વિધિને ભારે દશિણા આપનારા શાલ્ઓની સ્તુતિ કરવામાં આવી હોય તે સૂક્તોને વિશેષાત્ત્વ અર્વાચીન ગણવામાં આવે એ સ્વાભાવિક છે; તોપણ યજ્ઞ વિષે કંઈ પણ સૂચન જેમાં કરવામાં આવ્યું હોય તે સઘળાને મોટા રચાયલા ગણવા એ ભૂવખરેડું છે, એમ ડૉ. હોમરું કહેવું છે. 'નિવિદ્'ની રચના યજ્ઞની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવે છે છતાં તે ધણી પ્રાચીન છે એ વાત વરદ ડૉ. હોમરે ખાસ લક્ષ્યે દર્શાવ્યું છે.

એ પાઠાન્તરો નીકળી આવે છે. ખરેખર, બીજા સાહિત્યગ્રન્થોના સમ્બન્ધમાં હસ્તલિખિત પ્રતોથી જે કામ થાય છે તે ઋગ્વેદના સમ્બન્ધમાં ઋગ્વેદ સિવાયના વેદોથી થઈ શકે છે. એ પ્રમાણે બીજા વેદોમાંથી મળી આવતા પાઠાન્તરોને આધારે ઋગ્વેદના પાઠ ઉપર આપણે ટીકા કરી શકીએ છિયે; ઋગ્વેદના સીધી રીતે ઉતરી આવેલા ગ્રન્થને યાસ્ક ઋષિના અને પ્રાતિશાખ્યના કરતાં પણ ધણા વધારે પ્રાચીન ગ્રન્થોમાંથી મળી આવતા પાઠાન્તરો સાથે સરખાવી જોવાને આપણે શક્તિમાન થઈએ છિયે.

એ પાછલા વેદોમાં મળી આવતા જુદા જુદા પાઠાન્તરોની સરખામણી કરતાં આપણે એવા અનુમાન ઉપર આવીએ છિયે કે જે વખતે સામવેદનો ગ્રન્થ, યજુર્વેદનું જૂનામાં જૂનું સ્વરૂપ, અને અથર્વવેદ સ્થાપાં હતાં તે વખતે ઋગ્વેદનો ગ્રન્થ કંઈ જુદી આવૃત્તિમાં નહીં, પણ મોટા ભાગે એના હાલના સ્વરૂપમાંજ અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો. બીજા વેદોમાં આપેલા પાઠો દ્વિપિત થયા વગરના રહ્યા હોય છતાં ઋગ્વેદમાં આપેલો પાઠ દ્વિપિત થયો હોય એવા દાખલા તો ધણાજ ધણાજ પોડા નીકળી આવે છે. આ ઉપરથી માલમ પડે છે કે જે સમયથી “ઋગ્વેદ” એ સ્વરૂપમાં પરંપરાએ પ્રાપ્ત થયેલું વેદનું તત્ત્વ ચોક્કસ સ્થાપિત થઈને અને તેના શબ્દો અખંડ જળવાઈ રહે તેને માટે પુષ્કળ કાળજી રખાઈને આપણા સુધી ઉતરી આવ્યું તે સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ કરતાં વધારે નજીકનો ભાગ્યેજ હોઈ શકે.

બીજા વેદો સ્થાપા અને પાછલા સમયની કર્નેકાંડની વિસ્તૃત યોજના તૈયાર થઈ ત્યાર પહેલાં યુગપરંપરાએ ઉતરી આવેલો અને ઐતિહાસિક અગત્ય ધરાવનારો કાવ્યોનો અવિત્ર મંચક વિશેષ ચોક્કસાઈથી સચવાઈ રહ્યો હોય એ સ્વાભાવિકજ છે. બીજા ગ્રન્થો તો માત્ર ધર્મની નહિ ઉત્પન્ન થયેલી જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાને માટેજ મોટા ભાગે ઋગ્વેદમાંથી સૂક્તો લઈને અને તે સૂક્તોના સ્વચ્છન્દીપણે બળે કે અકેક મંત્રના કકડા કરીને સ્થાપલા હતા. તે ગ્રન્થોના પાઠો કંઈ ઋગ્વેદના જેટલી ચોક્કસાઈથી સચવાઈ રહ્યા હોય નહીં; કારણ કે જે લોકોને બીજાં કંઈ કરવાનું નહોતું, પણ પ્રાચીન ગ્રન્થને તેના સુવ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં અખંડ રાખીને બલિષ્ઠની પ્રબળ પહોંચાડવાનો હતો તેઓને એ મંત્રો અવિકૃત

રહે તેની જોટલી કાળજી હોય તેટલી કાળજી જે લોકો ઋગ્વેદના મંત્રોને તેના ગ્રન્થમાંથી ઉપાડી લઈને પોતાની નવી કલ્પનાઓ સાથે ભેગવી દે તેને ભાગ્યેજ હોઈ શકે. જ્યાં નવોજ સંપ્રદાય કાલવાનો હોય ત્યાં જુના મંપ્રદાયને વળગી રહેવાની વૃત્તિ એટલી બધી સખત ન હોય તેમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી.

ઋગ્વેદના પાઠ વિષેના વિવેચનમાં એ સમય આવી જાય છે. પ્રથમ, જે સમયમાં બીજા વેદો હજી અસ્તિત્વમાં આવ્યા નહોતા અને એકલો એજ વેદ અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો તે સમય, અને બીજો, જે સમયમાં બ્રાહ્મણમાં કુશળ એવા પ્રજ્ઞશકોના શ્રમને પરિણામે સ્વરશાસ્ત્ર પ્રમાણે “સંહિતાપાઠ” એ નામથી ઝોળખાતા નવા સ્વરૂપની યોજના થઈ તે સમય. એ બેમાંથી વિશેષ પ્રાચીન સમયમાં એ વેદ મુખપરપરા-થીજ ઉતરી આવેલો હોવાથી એનો છેવટનો સંગ્રહ થયો ત્યાં સુધી મંપૂર્ણ રીતે સપ્રમાણ સ્વરૂપમાં એ ગ્રન્થ સચવાયલો નહોતો. ધણા પ્રાચીન સમયથી ઉતરી આવીને ભાષાસમજની સ્થિતિ ફેરવાઈ ગઈ હોય તેવા સમય સુધી પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખનારા સઘળા ગ્રન્થોની જેની સ્થિતિ થાય છે તેની સ્થિતિ થોડીધણી પણ એ ગ્રન્થની થયા વગર રહી નહોતી. જોકે વિશેષ પ્રાચીન સમયના પાઠમાં આ પ્રમાણે ધણા અપભ્રંશ થયા હતા એ નિર્વિવાદ છે, તોપણ એ પાઠમાં જે ફેરફારો થયલા તેનો સંહિતાપાઠ વડે નિકાલ થયો ત્યાર સુધી એ ગ્રન્થની સપ્રમાણતા ધારવામાં આવે તેના કરતાં ધણી વધારે મજબૂત રીતે જળવાઈ રહી હતી. આ સંહિતાપાઠ સંકલ્પે જગ્યાએ સૂક્તોના સ્વનારના પાઠથી જુદો જણાઈ આવે છે, પણ એમાં જે શબ્દો વપરાયલા છે તે લગભગ બધી જગ્યાએ પ્રાચીન ઋષિઓએ જે વાપરેલા તેના તેજ છે. ઉદાહરણ તરીકે, ખરો શબ્દ **સુક્તમ** છે કે **દુક્તમ** છે એવા પ્રકારનો કોઈ પણ રીતનો મંશય પાઠાંતરોને લીધે ઉત્પન્ન થતોજ નથી. પાઠમાં જે ભેદ જણાય છે તે સંસ્કૃત ભાષાના સંઘિના નિયમોને લીધે શબ્દોના ઉચ્ચારમાં ફેરફાર થાય છે તેને લીધેજ થયો હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે, અગાઉ જેનો ઉચ્ચાર **તુઝં હિ અગ્ને** એ પ્રમાણે થતો તે હવે **ત્વં હિ અગ્ને** એ રૂપમાં દેખાય છે. પણ આથી પાઠને જે નરીનતા પ્રાપ્ત થાય છે તે અતિ અદ્ય ટાય છે, અને એ નરીનતા પ્રાપ્ત કરાવવાની પદ્ધતિનો એકસરખો રીકાર ન થયેલો એવું ધણી વાર જોવામાં આવે છે. સંહિતાપાઠમાં સંઘિના નિયમ

પ્રમાણે જે સંયોગ કરવામાં આવ્યો હોય છે તેને લીધે હંદમાં વિલેપ આવી જાય છે. આ કારણથી હંદ પ્રમાણે વાંચવાથી વધારે જૂનો પાઠ પાછો ઉભો કરી શકાય છે. તેનીજ સાથે, અપભ્રંશ પામવાનો જેના વિષે ધણો ભય રાખી શકાય એવી ક્ષીણમાં ક્ષીણી વિગતો અને સ્વરની બાબતમાં તેમજ વિકલ્પવાળાં રૂપોની બાબતમાં ઘણીજ સરલતાથી ખસેડી શકાય એવા હલકામાં હલકા ભેદો સંહિતાપાઠને લીધેજ સચવાઈ રહ્યા છે. એવી બાબતો પરથી આપણને એક બીજો વધારાનો પુરાવો મળે છે કે મંથના શબ્દોની અખંડ રચના જાળવી રાખવાની જે આત્મંત કાળજી રખાતી તે સંહિતાપાઠની ખેલાના વિશેષ પ્રાચીન સમયથીજ રખાતી હતી. આ પ્રમાણે, ખેલા સમયમાં વેદનો પાઠ મુખપરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલો હોવાને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી છૂટી છૂટી ભૂલો, અને બીજા સમયમાં—સંહિતાપાઠના સમયમાં—વ્યાકરણના સિદ્ધાન્તોને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી ભૂલોને જે આપણે બાદ કરીએ તો આપણને જણાય છે કે ઋગ્વેદનો પ્રાચીન મંથ ધણાજ પુરાતન કાળથી ક્ષીણમાં ક્ષીણી વિગતોમાં પણ આશ્ચર્ય પમાડે એવી ચોક્કસાઈ સાથે જેવો ને તેવોજ સાચવી રાખવામાં આવ્યો છે.

ઋગ્વેદના અર્થના સમ્બન્ધમાં આહણોમાં જે ચર્ચાઓ કરવામાં આવી છે તે ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે આહણના વખતમાં ઋગ્વેદનો પાઠ પ્રધાનપણે નક્કી થઈ ગયો હશે, અને તે પણ ચોક્કસ—યજુર્વેદના ગદ્યમાં લખાયેલા મંત્રો જેવી કોઈ પણ રચનાના કરતાં વધારે ચોક્કસ—નક્કી થઈ ગયો હશે, કારણ કે શતપથબ્રાહ્મણમાં એવા કેટલાક બીજા મંત્રોને ફેરવવાની શક્તિતા વિષે લખ્યું છે, પણ અમુક ઋગ્વેદના મંત્રોનો પાઠ ખદલવાની સૂચના કેટલાક આચાર્યો તરફથી કરવામાં આવેલી તે તો વિચાર કરવા લાયકજ નથી એમ કહીને એ સૂચનાનો એ આહણમાં સ્પષ્ટ અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. વળી, અમુક સૂક્તમાં અથવા અમુક મંત્રસમૂહમાં મંત્રોની મંખ્યા આટલી છે એવું આહણોમાં ધણે ઠેકાણે કહેવામાં આવ્યું છે. મંખ્યા સમ્બન્ધી એવાં સંધર્ભો-કથનો ઋગ્વેદના હાલ અસ્તિત્વ ધરાવતા પાઠની સાથે મળતાં આવતાં જણાય છે. એથી ઉલટું, આહણોમાં ઋગ્વેદના મંત્રોની જગ્યા ફેરબદલ થયેલી અથવા કેટલાક મંત્રો મૂકી દેવાયેલા એવું ધણે સ્થળે જોવામાં આવ્યું છે. પણ એવી રીતના ફેરફારો એ મંત્રોના વિધિવિધયક સ્વરૂપની સાથેજ

સમ્બન્ધ ધરાવે છે, અને જે અન્ધમાંથી એ મંત્રો લેવામાં આવ્યા છે તેનો પાઠ કંઈ આપણા પાઠ કરતાં જુદો હતો એવું એ ઉપરથી કોઈ પણ રીતે સ્થાપિત થઈ શકતું નથી.

સૂત્રોમાં પણ ઋગ્વેદના મંત્રો કંઈક ફેરફાર પામેલા દીકામાં આવે છે, પણ બ્રાહ્મણોના સમ્બન્ધમાં જેમ કહેવાય છે તેમ સૂત્રોના સમ્બન્ધમાં પણ કહી શકાશે કે એ ફેરફાર અન્યની કોઈ વિશેષ પ્રાચીન આદતિને આધારે કરવામાં આવ્યા છે એમ નથી, પણ અસલના મંત્રોને કર્મકાંડની નવી પરિભાષાને અનુકૂળ બનાવવાની જરૂરિયાતને લીધેજ કરવામાં આવ્યા છે. વળી, ઋગ્વેદના હાવના પાઠને વધારે મજબૂતી મળે એવાં ધણાં વચનો એ સૂત્રોમાંથી મળી આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, અમુક સૂક્તમાં મંત્રોની રિથિતિ ઠેવી છે તે વિષે અથવા જુદા જુદા સૂક્તમંત્રોમાં મંત્રોની કુલ સંખ્યા કેટલી છે તે વિષે શાંખાપનનું સૂત્ર જે કંઈ કહે છે તે સમગ્ર આપણા અન્યની સાથે હમેશાંજ મળતું આવતું જણાય છે.

જેના વડે કરીને ઋગ્વેદનું વિધિવિધક સ્વરૂપ છેવટને માટે નક્કી થયું તે સંહિતાપાઠ ક્યારે તેમાર-થયો એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાનો હજી આપણને બાકી છે. હવે, અમુક સંખ્દમાં અથવા અમુક સંખ્દસમૂહમાં અક્ષરો કેટલા આવે છે તે વિષેનાં સ્પષ્ટ વચનો બ્રાહ્મણોમાં ધણાં દીકામાં આવે છે; પણ સંહિતાપાઠમાં સ્વરો દૂધ કરાયલા હોવાને લીધે એ વચનો સંહિતાપાઠની સાથે બરાબર બેસતાં આવતાં નથી. વળી, બ્રાહ્મણ-સાહિત્યના પ્રાચીન વિભાગમાં વેદના પાઠ સમ્બન્ધી સ્વરસામ્રાજના પ્રશ્નોની ચર્ચા થયલી બાએજ દીકામાં આવે છે. એ ઉપરથી એવા અનુમાન ઉપર આવી શકાય કે બ્રાહ્મણઅન્યો પૂરા થયા ત્યાર પહેલાં સંહિતાપાઠ અસ્તિત્વમાં આવ્યો નહોતો હોય. આરણ્યકો અને ઉપનિષદો, જે બ્રાહ્મણોનો વધારાનો ભાગ છે, તેના સમ્બન્ધમાં વસ્તુસ્થિતિ જુદા પ્રકારની છે. એ અન્યોમાં અમુક અમુક અક્ષરસમૂહોને માટે બ્યાકરણના પારિભાષિક શબ્દો આપેલા છે, એટલેજ નહીં પણ વેદમન્યનાં સ્વર વગેરેને લગતા સિદ્ધાન્તો પણ સવિસ્તર આપેલા છે. વળી શાકલ્ય, માણુકેય આદિ વैयाકરણો, જેને પ્રાતિશાખ્યના અન્યોમાં પણ પ્રમાણભૂત ગણવામાં આવ્યા છે, તેનાં નામ પહેલીજ વારનાં આ અન્યોમાં દીકામાં આવે છે, એ પ્રમાણે આરણ્યકો અને ઉપનિષદો એ બ્યાકરણશાસ્ત્રને લગતા

પ્રશ્નોના સમ્બન્ધમાં આહારોનો સમય અને યાત્રક તથા પ્રાતિશાખ્યનો સમય એ બેની વચ્ચેનો મંદાન્તિકાળ સ્થાયે છે. સંહિતાપાઠ એ વચલા સમયમાં, ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ કે એવા કોઈ સમયમાં, ઘડાયલો હોવો જોઈએ.

આ પાઠ તૈયાર થયો એટલે તરત એ ધર્મગ્રન્થના સમ્બન્ધમાં વિકૃતિ કે વિનાશનો સંભવજ રહે નહીં તેને માટે અદ્ભુત સાવચેતીનાં પગલાં ભરવામાં આવ્યાં. એ પગલાંઓને પરિણામે કોઈ પણ સાહિત્યમાં ન દેખામણી એવી સચોટ રીતથી એ ગ્રન્થ જેવી ને તેવી સ્થિતિમાં સાચવી રાખવામાં આવ્યો છે. એ દિશામાં સૌથી ખેલું પગલું એ ભરવામાં આવ્યું કે પદપાઠ એટલે પહેલો અથવા રાજ્યનો પાઠ તૈયાર કરવામાં આવ્યો. પદપાઠમાં સંહિતાનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવ્યું છે. એ પાઠમાં દરેક છૂટો ગ્રન્થ તેના સ્વર્ત્ત સ્વરૂપમાં આપવામાં આવ્યો છે, અને એવી રીતે એ પાઠ સંહિતાપાઠને મોટે ભાગે વિશેષ પ્રાચીન સ્થિતિમાં આણી મૂકે છે. પદપાઠ અને સંહિતાપાઠ એ બેઉ એકી વખતેજ નહોતા ઘડાયા એમ માનવાનું ચોક્કસ કારણ એ છે કે પદપાઠમાં કેટલાક ખોટા અર્થ કરાયલા અને કેટલીક ગેરસમજ થયેલી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે. તોપણ સંહિતાપાઠ પછી થોડો વખતજ રહીને પદપાઠ ઘડાયો હોવો જોઈએ, કારણ કે પૈતૃક આરણ્યકના લેખકને એ પદપાઠની માહિતી હતી એવું જણાય છે, અને એનો રચનાર શાકલ્ય તે યાત્રક ઋષિ, જે શાકલ્યનું પ્રમાણ આપે છે, અને શૌનક, જેણે પદપાઠને આધારે રચાયેલું ઋગ્વેદ-પ્રાતિશાખ્ય લખ્યું છે, તે બેકના કરતાં વધારે જૂનો હોવો જોઈએ.

ઋગ્વેદના મંત્રોની સપ્રમાણતા નક્કી કરવાને માટે કસોટી તરીકે પદપાઠ બહુ અગત્યનો ■ એ નીચલી વાત ઉપરથી માલમ પડી આવે છે. પદપાઠમાં જેનું પૃથક્કરણ કરવામાં ન આવ્યું હોય, પણ સંહિતાપાઠના મૂળ રૂપમાં જે ફરીથી આપવામાં આવ્યા હોય એવા ૭ મંત્રો ઋગ્વેદમાં છે. આ પરથી એવું અનુમાન થાય છે કે શાકલ્ય ઋષિએ એ ૭ મંત્રોને ખરેખરા ઋગ્વેદના મંત્રો તરીકે સ્વીકાર્યા નથી, અને આ અનુમાનને આન્તર પ્રમાણોનો ટેકો મળે છે. આ ૭ મંત્રોનો સમદ ચોક્કસ છે. એમાં કોઈ મંત્ર બાકી રહી જતો નથી. વધારાના જે પ્રાચીન મંત્રોને શાકલ્ય ઋષિ પ્રમાણગ્રહીત ગણે છે અને સિલ એ નામના નવા મંત્રો, જેને કોઈ પણ સ્વરૂપે પદપાઠમાં કદી રચાઈજ નહોતું, એ બેની વચ્ચે આ મંત્રોને મૂકી રાકાય તેમ છે.

વેદના પવિત્ર ગ્રન્થને હજી પણ વધારે ચોક્કસ રીતે જોવો ને તેવો જાળી રાખવાને માટે થોડા વખત પછી ક્રમપાઠનું સ્વરૂપ યોજવામાં આવ્યું. આ સ્વરૂપ જૂનું છે, દારણ કે પેતરેય આરણ્યકના સ્વનારને અસંપ્રતી પદપાઠનું તેવુંજ આ ક્રમપાઠનું પણ જ્ઞાન છે. એમાં પદપાઠનો દરેક શબ્દ બે વખત બોલવામાં આવે છે. એ શબ્દને આગળ આવી ગયેલા શબ્દની સાથે તેમજ પાછળ આવતા શબ્દની સાથે પણ જોડવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, અ, ઘ, ક, અને હ એને આપણે ચાર શબ્દો ગણીએ તો તે આ પ્રમાણે વંચાયઃ અઘ, ઘક, કહ. એ ક્રમપાઠને આધારે વળી જટાપાઠ અથવા “ગુચેદો પાઠ” તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં દરેક જોડકું ત્રણ ત્રણ વાર બોલાય છે, અને બીજી વાર બોલાય છે તે વિપરીત ક્રમમાં બોલાય છે (અઘ, ઘઘ, અઘ; ઘક, કઘ, ઘક). ગુચેવણની પરાકાષ્ઠા તો ઘનપાઠમાં આવીને ઉભી રહે છે. તેમાં ક્રમ આ પ્રમાણે છેઃ અઘ, ઘઘ, અઘક, કઘઘ, ઘઘક, ઘક, કઘ, ઘકહ, ઇત્યાદિ.

પ્રાતિશાખ્યના ગ્રન્થો તે પદપાઠને સંહિતાપાઠમાં મૂકવાને માટે જે જે ફેરફાર કરવા જરૂરના છે તે સઘળા ચોક્કસ રીતે દર્શાવવાના હેતુથી રચાયેલા છે, એટલે પ્રાતિશાખ્યને પણ વેદગ્રન્થને સાચવી રાખવાના સાધન તરીકે ગણી શકાય.

છેવટે, અનુક્રમણીના પરિશિષ્ટ ગ્રન્થો તે જુદા જુદા દક્ષિબિંદુથી વેદની અંતર્ગત વસ્તુઓની નોંધ રાખે છે, અને તે ઉપરાંત એ પવિત્ર ગ્રન્થમાં આવતાં મંત્રો, મંત્રો, શબ્દો, અને અક્ષરોની પણ મંખા વિધેની ગણતરીઓ કરીને એ સઘળી માહિતી પૂરી પાડે છે. એવી રીતે અનુક્રમણીના ગ્રન્થો પણ વેદના ગ્રન્થોને જોવો ને તેવો સાચવી રાખવાનો ઉદ્દેશ રાખે છે.

ઋગ્વેદના ગ્રન્થની એકજ આદતિ આપણા સુધી ઉતરી આવેલી છે; પણ અમલના વખતમાં એની બીજી આદતિઓ પણ હતી એવું માનવાને આધાર છે ખરો ?

ધરણ્યૂહ એ નાનના સૂત્રમયના એક પરિશિષ્ટ ગ્રન્થમાં શાકલ, પાપલ, આશ્વાપન, શાંખાપન, અને માણ્ડૂક્ય એવી ઋગ્વેદની

પેઠે વેદના સ્વરની યોજના આરોહઅવરોહને ધોરણે થયેલી હતી. પાણિનિની પછીના સમય સુધી સંસ્કૃત સ્વરની આ યોજના કાયમ રહી હતી. પણ જેવી રીતે ખ્રિસ્તી સંવત્સની શરૂઆત પછી પ્રાચીન યુગનો આરોહઅવરોહના ધોરણની સ્વરયોજનાને બદલે ધીરે ધીરે ઉચ્ચાર-ભારના ધોરણની સ્વરયોજનાનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો; તેવી રીતે ઇસ્વી સનના સાતમા સદીમાં (અને ઇર્ષ્ટખર્જ ત્યાર પહેલાં હાંબા વખત ઉપર) સંસ્કૃત સ્વરયોજનામાં પણ એવાજ પ્રકારનો ફેરફાર થતો ગયો. પણ અસંલનીયાવની ભાષામાં આરોહ-અવરોહ પ્રમાણે ભાષામાં જે અક્ષર ઉપર સ્વર આવતો હતો તેજ અક્ષર ઉપર હાલની યાવની ભાષામાં પણ ઉચ્ચાર-ભાર પ્રમાણેનો સ્વર આવે છે, ત્યારે સંસ્કૃત શબ્દોનો હાલનો ઉચ્ચાર વૈદિક સમયના સ્વર સાથે કંઈ પણ સમ્બન્ધ ધરાવતો નથી, પણ કંઈક લૅટિન ભાષાની પેઠે છેલા બે કે ત્રણ અક્ષરના વજન ઉપરજ આધાર રાખે છે. ઉદાહરણ તરીકે, ઉપાન્ત્ય સ્વર જે હાંબો હોય તો તેના ઉપર ભાર મૂકાય છે, જેમકે “કાલિદાસ” (જે શબ્દમાં ‘વા’ ઉપર ભાર આવે છે); અથવા ઉપાન્ત્યની પહેલાનો સ્વર જે હાંબો હોય અને તેની પાછળનો સ્વર ટૂંકો હોય તો તે ઉપાન્ત્યની પહેલાના સ્વર ઉપર ભાર મૂકાય છે, જેમકે “દાહ્યણ” અથવા “હિમાલય” (અહીં પહેલા શબ્દમાં ‘દા’ ઉપર ભાર આવે છે, અને બીજા શબ્દમાં ‘મા’ ઉપર ભાર આવે છે). સંસ્કૃતના સ્વરમાં આ ફેરફાર થયો તે પ્રાકૃતની અસરને લીધે થયો. પ્રાકૃતમાં ઉચ્ચારભાર પ્રમાણેનો સ્વર ધણા પ્રાચીન સમયથી પ્રચાર પામેલો હતો. ખ્રિસ્તી સંવત્સા કેટલાક સદીઓ આગળથીજ એ સ્વર પ્રાકૃતમાં દાખલ થયો હતો. એનીજ અસર સંસ્કૃત ઉપર થયેલી હોવી જોઈએ.

સંસ્કૃતના બીજા ધર્મગ્રન્થોમાં તેમ ઋગ્વેદમાં પણ ત્રણ જાતના સ્વર આવે છે. એમાંનો સૌથી અગત્યનો સ્વર તે “ઉદાત્ત” (ઉચ્ચો કરાયેલો) એ નામનો છે. એ સ્વર યાવની ભાષાના “acute” એ નામના સ્વરની સાથે મળતો આવે છે. તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રથી એવું સિદ્ધ થયું છે કે સૌથી પહેલી આર્ય ભાષામાં જે અક્ષર ઉપર એ સ્વર આવતો તેના ઉપરજ સંસ્કૃતમાં પણ આવે છે. યાવની ભાષામાં, છેલ્લા ત્રણ અક્ષરોમાંજ ગમે તે એક ઉપર સ્વર આવવો જોઈએ એવો ખામ શરૂો છે તે જ્યાં ન નડતો હોય ત્યાં આગળ સાધારણ રીતે સંસ્કૃતમાં જે

અક્ષર ઉપર-સ્વર આવે તેજ, અક્ષર, ઉપર, યાવની. બાળામાં પણ આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, યાવની બાળાનો “heptā” તે વૈદિક બાળાના “સત્ત”ની સાથે મળતો આવે છે. ઉદાત્તની પહેલાનો જે નીચો સ્વર તે “અનુદાત્ત” (ઉચ્ચો નહીં, દશમલો) એ નામથી ઓળખાય છે. ત્રીજો-તે આરોહ પછીના અવરોહણનો સ્વર એ સાધારણ રીતે ઉદાત્તની ઓળખ આવે છે, અને એ “સ્વરિત”ના નામથી ઓળખાય છે.

વેદના ગ્રંથોમાં સ્વરનાં ચિહ્ન મૂકવાની શુદ્ધિ શુદ્ધિ ચાર રીતો છે. તેમાંથી છુગ્વેદની રીતનો સૌથી વિશેષ પ્રચાર થયેલો જણાય છે. એ રીત પ્રમાણે, ઉદાત્ત સ્વર આગળ કંઈ પણ ચિહ્ન મૂકવામાં નથી આવતું, અનુદાત્ત સ્વર સૂચવવાને માટે એ સ્વરવાળા અક્ષરની નીચે એક આડી લીટી દોરવામાં આવે છે, અને સ્વરિતને માટે અક્ષરની ઉપર એક ઊભી લીટી દોરવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, યજ્ઞસ્વં (“યત્નો”) એમાં બીજો અક્ષર ઉદાત્ત સ્વર વાળો છે, અને ત્રીજો તે સ્વરિત છે. ઉદાત્ત સ્વરને માટે કંઈ પણ ચિહ્ન મૂકવામાં આવતું નથી તેનું દારણ એ છે કે એ સ્વરને બીજા બેની વચ્ચેનો ગણવામાં આવે છે.*

ઋગ્વેદનાં સૂક્તોમાં મંત્રો આપવામાં આવ્યા હોય છે તેની મંખ્યા ઓછામાં ઓછી ત્રણની અને વધારેમાં વધારે અઠ્ઠાવનની જોવામાં આવે છે, પણ સાધારણ રીતે એક સૂક્તમાં દશ કે બારથી વધારે મંત્રો હોતા નથી. આ મંત્રો આશરે પંદર શુદ્ધ શુદ્ધ હંદમાં રચાયેલા છે, તેમાંના સાતજ હંદો ધણી વાર વપરાયેલા જોવામાં આવે છે. તેમાં પણ ત્રણ હંદો સૌથી વધારે વપરાયેલા છે. ઋગ્વેદમાં જોટલા મંત્રો છે તેમાંના લગભગ ચારપચ્ચમાં જોટલા આ ત્રણ હંદોમાંજ રચાયેલા છે.

* બીજી ત્રણ રીતો નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) મૈત્રાયણીસંહિતા અને કાઠકસંહિતા એ નામની કૃષ્ણયજુર્વેદની એ આદિતિઓમાં ઉદાત્ત સ્વરને માટે અક્ષરની ઉપર એક લઘ્વી લીટી દોરવામાં આવે છે;

(૨) શતપથબ્રાહ્મણમાં ઉદાત્ત સ્વરને માટે અક્ષરની નીચે એક આડી લીટી દોરવામાં આવે છે; અને

(૩) સામવેદમાં ત્રણે સ્વરના આરોહ-અવરોહ સૂચવવાને માટે ૧, ૨, ૩ એવા આઠડાએ માંડવામાં આવે છે, તેમાં ૧ તે ઉદાત્તનો સૌથી ઉચ્ચો સ્વર સૂચવે છે.

ચાવની ભાષાના અને, વૈદિક ભાષાના હંદશાસ્ત્રમાં એક મ્હોટો તફાવત છે. ચાવની ભાષાના હંદશાસ્ત્રમાં “foot” (પાદ) એ હંદનો પ્રથમ વિભાગ કહેવાય છે; વૈદિક ભાષાના હંદશાસ્ત્રમાં જુદા જુદા “foot” (પાદ)ના વિભાગ હોતા નથી, પણ પંક્તિ તેજ પ્રથમ વિભાગ કહેવાય છે. નવાઈ જેવું એ છે કે વૈદિક હંદના એ પ્રથમ વિભાગને માટે પણ પાદ અથવા “foot” એ શબ્દજ વપરાય છે. પણ એવી રીતે પંક્તિને માટે પાદ એ શબ્દ વપરાય છે તેનું કારણ જુદું છે. એ સ્થળે (ચોપમાં પ્રાણીઓના પાદ ઉપરથી) પાદ એ શબ્દનો અર્થ ‘ચોથો ભાગ’ એવો થાય છે, કારણ કે સાધારણ રીતે દરેક મંત્રની ચાર પંક્તિઓ હોય છે. સાધારણ રીતે દરેક પાદમાં આઠ, અગિયાર, અથવા બાર અક્ષરો હોય છે. ધર્ણખંડ એકજ નતની ત્રણ અથવા ચાર પંક્તિઓની એક ઋચા બને છે. પણ ચારપાંચ નતની ઋચાઓ એવી પણ છે કે જે જુદી જુદી પંક્તિઓના મિશ્રણથી બનેલી છે. એવી ઋચાઓ કવચિતજ દીક્ષામાં આવે છે.

એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે ચાવની ભાષાના હંદશાસ્ત્રને અપરિમિત એવી એક પ્રકારની ચોક્કસ સિધ્ધિતા વેદની હંદરચનામાં હોય છે; લૅટિન ભાષાની એક પ્રકારની કવિતા (Sapphic verse)માં જેવું અનિયમિતપણું હોય છે તેવુંજ અહીં પણ દીક્ષામાં આવે છે. વેદના મંત્રોમાં કલ્પપ્રિયતાને અર્થે ધડાધસા હંદના નિયમો છેડા ચાર-પાંચ અક્ષરોનેજ લાગુ પડે છે; પંક્તિનો પ્રથમનો ભાગ નિયમને વશ હોતો નથી. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં વેદના હંદો, જેના ઉપર પાછલા સાહિત્યના આખા હંદશાસ્ત્રનો આધાર છે, તે ઇંડો-ધરાની સમયની યોજના અને સંસ્કૃત સમયની યોજના એ બેની વચ્ચેનું સ્થાન રોકે છે; કારણ કે અવસ્તાનો અન્ધ, જેમાં માત્ર તરફ લક્ષ આપવામાં આવતું નથી, અને જેની આઠ અક્ષરની અથવા અગિયાર અક્ષરની પંક્તિઓના બનેલા મંત્રો બીજી રીતે ઋગ્વેદનેજ મળતા આવે છે તેના પ્રભાસ ઉપરથી માત્રમ પડે છે કે જે વખતે ઇરાન અને હિન્દુસ્તાનના સોડોની એકજ પ્રજા બનેલી હતી તે વખતની હંદશાસ્ત્રની પદ્ધતિમાં અક્ષરોની ગણતરી મિત્રાય બીજા કોઈ પણ મિદાન્ત તરફ લક્ષ આપવામાં આવતું ન્હોતું. એથી ઉઘડું, સંસ્કૃત સમયમાં માત્ર વીરચરિત કાવ્યોમાં વપરાયથી શ્લોક નામની સિધ્ધિ બંધનોવાળી રચના સિવાય હંદોમાં પંક્તિના દરેક

અક્ષરની માત્રા ગણવામાં આવતી હતી. પંક્તિના સમ્બન્ધમાં હંદઃશાંતના નિયમોનો અંકુશ અસ્તલ પંક્તિના છેવટના ભાગનેજ લાગતો તે આ પ્રમાણે અન્તે આખી પંક્તિને લાગવા માંઓ. વેદના મંત્રની પંક્તિને છેડે ને હંદનું સુખ્યવસ્થિત બંધારણ ભેવામાં આવે છે તે વૃત્તના નામથી ઓળખાય છે, અને વૃત્ત એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તરફ નજર કરતાં લૅટિન ભાષાના “ versus ” એ શબ્દની સાથે એનું સરખાપણું જણાય છે.

આઠ અક્ષરની પંક્તિમાં સાધારણ રીતે છેલ્લા ચાર અક્ષરો લઘુ, ગુરુ, લઘુ, ગુરુ એ પ્રમાણે હોય છે, અને પહેલા ચાર અક્ષરોને માટે હંધ ચોક્કસ નિયમ નથી છતાં તે પણ ધણુખરં લઘુ, ગુરુ, લઘુ, ગુરુ એ પ્રમાણે હોય છે. એ પ્રમાણે આ દ્વિતા ચાવની ભાષાની “ iambio dimeter ” (લઘુગુરુના બમ્બે અક્ષરવાળી હંદરચના) ને લગભગ પૂરેપૂરી મળતી આવે છે.

એવી ત્રણ પંક્તિઓ મળીને ગાયત્રી હંદ થાય છે. ઋગ્વેદમાં બધા મળીને જેટલા મંત્રો છે તેમાંના લગભગ ઓક ચતુર્થાંશ (૨૪૫૦) ગાયત્રી હંદમાં છે. ઋગ્વેદનો પહેલો મંત્ર તેજ ગાયત્રી હંદમાં છે. એ મંત્ર નીચે પ્રમાણે છે:—

અમિમિક્તિ પુરોહિતં

ચક્ષસ્પં દેવમૃત્વિનમ્ ।

હોતારં રત્નઘાતમમ્ ॥

આઠ અક્ષરની ચાર પંક્તિઓ મળીને અનુષ્ટુપ્ હંદનો મંત્ર બને છે. એ હંદમાં પહેલી બે પંક્તિઓનો અને બીજી બે પંક્તિઓનો એકબીજા સાથે વધારે ગાઢો સમ્બન્ધ સચવાયેલો રહે છે. ઋગ્વેદમાં એ હંદમાં રચાયેલા મંત્રોની સંખ્યા ગાયત્રી હંદમાં રચાયેલા મંત્રોના કરતાં આશરે એકત્રતીયાંશ જેટલી છે. આ સ્થિતિ ધીરે ધીરે પલટાતી જાય છે, અને આપણે જ્યારે વેદ પછીના સમય સુધી આવી પહોંચીએ છીએ ત્યારે ગાયત્રી હંદ અદૃશ્ય થઈ ગયેલો માલમ પડે છે અને અનુષ્ટુપ્ (જે હવે સાધારણ રીતે શ્લોકના નામથી ઓળખાય છે) તે

સંસ્કૃત કવિતાનો સાધારણ વપરાયતો હંદ યદ્ય પડેલો જણાય છે. ઋગ્વેદની અંદરજ એ હંદના સ્વરૂપમાં ઉત્તરોત્તર વિકસિત થતો જણાયા વગર રહેતો નથી. જૂનામાં જૂનાં સૂત્રોના મનુષ્ટુમ્ હંદમાં રચાયેલા સધળાં મંત્રો એકસરખા છે; તે સધળાની પંક્તિઓને છેડે લઘુ, ગુરુ, લઘુ, ગુરુ એ પ્રમાણે અક્ષરો આવે છે, પણ પાછલાં સૂત્રોમાં પહેલી તથા ત્રીજી પંક્તિઓને બીજી તથા ચોથી પંક્તિઓથી છટી પાડવા તરફ અને પહેલી તથા ત્રીજી પંક્તિઓનાજ અક્ષર લઘુગુરુ રાખવા તરફનું વલણ દાખલ થતું દીઠામાં આવે છે. છેવટે, દસમા મંડલનાં મોડાંમાં મોડાં રચાયેલાં સૂત્રોમાં પહેલી તથા ત્રીજી પંક્તિઓમાંથી લઘુગુરુ અક્ષરનું બંધારણ તદન જતું રહેલું માલમ પડે છે; એ સૂત્રોમાં છેલ્લા ચાર અક્ષરોની માત્રાઓ એકબીજા સાથે જેટલી રીતે મેળવી શકાય તેટલી રીતે મેળવવામાં આવેલી જણાય છે, પણ લગભગ લઘુગુરુના જેટલીજ વખત વપરાયેલી સાધારણ યોજના આ પ્રમાણે છે: ૫-૫-૫. વેદના સમય પછીના શ્લોકોમાં પહેલી અને ત્રીજી પંક્તિઓના છેવટના અક્ષરો નિયમસર આ પ્રમાણેજ હોય છે.

બાર અક્ષરોવાળી પંક્તિને છેડે અક્ષરો આ પ્રમાણે હોય છે: ૫-૫-૫. એવી ચાર પંક્તિઓ મળીને જગતી હંદની ઋચા બને છે. ત્રિષ્ટુમ્ની ઋચામાં અગિયાર અક્ષરોવાળી ચાર પંક્તિઓ હોય છે. એ ચારે પંક્તિના છેવટના અક્ષરો આ પ્રમાણે હોય છે: ૫-૫-૫, એટલે વસ્તુતઃ એ છેલ્લા અક્ષર વિનાની જગતી હંદનીજ પંક્તિઓ છે. આ એ પ્રકારના હંદો એકબીજાને મળતા આવે એવા હોવાથી અને કહ્યું ઉપર બેઠેલી એકજ જાતની અસર થાય છે તેથી એકજ ઋચામાં એ બેજ હંદો બળી ગયવા ધણી વાર જોવામાં આવે છે. ત્રિષ્ટુમ્નો હંદ સૌથી વધારે વપરાયેલો જણાય છે. ઋગ્વેદનો લગભગ બેપંચમાંશ ભાગ એ હંદમાંજ રચાયેલો છે.

સામાન્ય રીતે આપણે કહીશું કે ઋગ્વેદના દરેક સૂત્રમાં જે મંત્રો આપ્યા હોય છે તે એકજ હંદમાં રચાયેલા હોય છે. આ કિયમતો એક અપવાદ ધણે સાધારણ અને નમૂનારૂપ છે. તે અપવાદ એ છે કે સૂત્રને છેડે બીજી સધળી ઋચાઓના કરતાં જુદા હંદની ઋચા ધણી

વાર વાપરવામાં આવે છે. સૂક્ત પૂરું થયું એમ સૂચવવાની આ એક સ્વાભાવિક પદ્ધતિ છે.

ઋગ્વેદના અમુક સૂક્તોમાં છુટક છુટક મંત્રોનું નથી આપ્યા, પણ મંત્રોના સરખેસરખા સમૂહ આપ્યા છે. એ સમૂહ ક્યાંતો એકજ સાદા હંદની, સાધારણ રીતે ગાયત્રી હંદની, ત્રણ ત્રયાઓનો અથવા તો જુદા જુદા મિશ્રિત હંદોની બે ત્રયાઓનો બનેલો હોય છે. આ છેલ્લો પ્રકાર તે પ્રગાયના નામથી જાણખાય છે, અને મુખ્યત્વે કરીને ઋગ્વેદના આઠમા મંડલમાં એ પ્રકાર દીઠામાં આવે છે.

પ્રકરણ ૪.

ઋગ્વેદની કવિતા.

ઋગ્વેદના સૂતોદ્ભાગ પ્રકટ થયેલી વિચારસંકલિત વર્ણન આપવા માટે ત્યાર પહેલાં સ્વાભાવિક રીતે પ્રશ્ન ઉઠે છે કે હિન્દુસ્તાનના સાહિત્યના સૌથી પ્રાચીન સમયમાં અનન્યમસક્ત રહેલા આના અન્યનો ખરો અર્થ સમજવો એ કામ કેટલે અશે બની શકે એવું છે ? કવિતાના એ પ્રાચીન સમયને માટે અર્થનિર્ણયની જે ખરી પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવે તેના ઉપર આ પ્રશ્નના ઉત્તરનો આધાર રહે છે. યુરોપના વિદ્વાનોને ઋગ્વેદના અસ્તિત્વનું જે વખતે પ્રથમ જ્ઞાન થયું તે વખતે તેઓને માત્ર પાછળની સંસ્કૃત ભાષા તથા સાહિત્યનો જ પરિચય હતો, અને તેઓને જણાયું કે વેદના સૂતો એક પ્રાચીન ભાષામાં લખાયેલા છે અને તેમાંની વિચારસંકલિત અત્યાર સુધીની પરિચિત વિચારસંકલિત કરતાં તદ્દન જુદીજ નાતની છે. આ કારણથી એ સૂતોના અર્થ કરવામાં જે મુશ્કેલીઓ જણાઈ તે પ્રથમ તો લગભગ અનિવાર્ય જેવીજ હતી પણ મારે નસીમે એ સૂતોના શબ્દોના અર્થવાળા ઋગ્વેદના એક વિસ્તૃત ભાષ્યનો અન્ય જડી આવ્યો એ અન્ય સ્વાયંજ્ઞ એ નામના વૈદિક સાહિત્યના મોટા વિદ્વાન, જે ધ સ ના ચૌદમા શતકના દ્વિતીયાર્ધમાં વિજયનગર, જેના ખડિયેરો દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં વિચારીની પાસેના પ્રદેશમાં પડેલા છે, ત્યાં આગળ થઈ ગયા હતા તેનો રચેલો છે એ ભાષ્યમાં પ્રાચીન પ્રમાણે વિશેષ વાગવાર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે પરથી એવું જાણવામાં આવતું કે પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સમયથી ઉતરી આવેલો ઋગ્વેદનો ખરો અર્થ એ અન્યમાં જગવાઈ રહ્યો છે એટલે પાંચ શતક પૂર્વે મૂળ અન્યનો હિન્દુસ્તાનમાં જે અર્થ થયો હતો અને જે સાયણના અન્યમાં જગવાઈ રહ્યો છે તે બરાબર સમજવો એ સિવાય બીજું કંઈ એ મઘ્ન-વમાં કરવાનું રહેતું નહોતું. આ વિચારને અનુસરીને એ ઋગ્વેદની દૌલતના અસ્તિત્વને પ્રેરનાર પ્રોફેસર એચ એચ નિઅને ઋગ્વેદનું બાલાન્તર કરવાનું કામ ૧૮૫૦માં શરૂ કર્યું હતું.

વૈદિક ભાષાશાસ્ત્રના સંસ્થાપક મરહૂમ પ્રોફેસર રૉથ, એમણે વળી જુદોજ માર્ગ લીધો. આ મ્હોટા વિદ્વાને એવો વિચાર દર્શાવ્યો કે વેદનો અર્થ કરવો એટલે કંઈ સાચણે કે તેના પહેલાં અરાક સંકાઓ આગળ થઈ ગયલા યારક ઝડપિએ શો અર્થ કીધો છે તેનો નિર્ણય કરવો એમ નથી, પણ એ સૂતોના રચનાર પ્રાચીન કવિઓ જાતે તેનો શો અર્થ સમજતા હતા તેનો આપણે નિર્ણય કરવાનો છે. માત્ર, ટીકાકારોએ શું કશું છે તે તપાસીને તેની પાછળ પાછળ આપણે દોરાયા જઈએ તથા કંઈ આપણો હેતુ પાર પડી શકે નહીં. પાછલા સમયના ધર્મના તથા ધર્મકાંડના સાહિત્યને સમજવાને મટે એ ટીકાકારો આપણને ધણા કામના છે. એ સમયના વિચાર તથા વ્યવહાર ઉભયનું તેઓને સાફ જ્ઞાન હતું. પણ વેદના સમયથી જે સંપ્રદાય ઉતરી આવેશે તેની એકતા એ ટીકાકારોના સમય સુધી જળવાઈ રહી હતી એવું માનવાને કોઈ પણ રીતનો આધાર નથી. એ ટીકાકારો વેદનો પરંપરાએ ઉતરી આવેશે જે અર્થ સમજાવે છે તે તો માત્ર ટીકાકારોમાંજ ઉતરી આવેશે છે, અને જે વખતે વેદનો અર્થ ખરાબર સમજી શકાતો નહોતો તે વખતથીજ એ ટીકાકારોના સંપ્રદાયની શરૂઆત થઈ છે. ખરેખર, વેદના અર્થનિર્ણય વિષે બીજા કોઈ પણ પ્રકારના સંપ્રદાયનો મંબવજ નથી; સૂક્તોનો અર્થ સમજાવ નહીં એવો લાગે ત્યારેજ તે સમજાવનાના પ્રયત્ન થવા માંડે એ ખુશ્કુજ છે. આ કારણથી અર્થઘટણની મુશ્કેલીઓ કેરી રીતે દૂર કરવી તે વિષે જે પ્રયત્નો થયા તેજ ટીકાકારોનાં વચનોમાં સચવાઈ રહેલા છે. એ ટીકાકારોએ પોતાના સમયમાં પ્રચાર પામેલા વિચારોને અનુસરીને ગત સમયની ભાષાનો તેમજ ધર્મ વિષેના, દંતકથા વિષેના, તથા વિશ્વ વિષેના વિચારોનો અવશે અર્થ ક્યાંનાં ચોક્કસ પ્રમાણે એ ટીકાકારોનાં વચનોમાંથી આપણને મળી આવે છે.

યારક ઝડપિ પોતાના ગ્રન્થમાં જે લખે છે તે પરથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે એનાથી પ્રાચીન સમયમાં થઈ ગયલા ટીકાકારોએ વેદના જે અર્થ કીધા હતા તેમાં કેટલીક અગત્યની બાબતોને લગતો ધણો મતભેદ આવતો હતો. એની આગળ થઈ ગયલા સત્તર ટીકાકારોનાં નામ એના ગ્રન્થમાં આવે છે, અને એ ટીકાકારોએ વેદના જે અર્થ કીધા છે તે એકબીજાની વિરુદ્ધ જતા ધણી વાર દીકામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, " નાસત્યૌ " એ વિશેષણ અશ્વિન નામના જે વૈદિક દેવતાઓને

લગાડવામાં આવે છે તેનો અર્થ એક ટીકાકાર એવો કરે છે કે “જે સાચા છે, અમત્ય નથી તે;” બીજી ટીકાકાર એવો અર્થ કરે છે કે “જે સત્યના પ્રણેતા છે તે;” અને ચારુ પોતે એમ વધારે છે કે “નાસિકાથી જન્મન થયલા” એવો એનો અર્થ દર્શો ! પરંપરા વેદનાં સૂક્ત રચનારા કવિઓ અને પ્રાચીન ટીકાકારો એ બેની વચ્ચે સમયનો અંતર એટલો મોટો હતો કે ચારુકની પહેલાં થઈ ગયલા કૌતસ નામના એક આચાર્યે તો એટલે મુઠ્ઠી કહેવાની હિંમત કરી હતી કે વેદનો અર્થ જે વડે કરી શકાય એવા શાસ્ત્રની બીજાકુલ જરૂર નથી, કારણ કે વેદનો અર્થ સમજી શકાય એવો નથી, વેદના મંત્રો અર્થ વગરના છે, વેદનાં વચનો એકબીજાથી ઉઠતાં છે. આવી દલીલોનો જવાબ ચારુક-આચાર્ય એવો આપે છે કે આંધળો માણસ યાંમધાને ન દેખી શકે તેમાં કંઈ યાંમધાનો અપરાધ નથી. ચારુકઆચાર્ય પોતે ઋગ્વેદનાં યોગ્ય એક સૂક્તોનાજ અર્થ સમજાવે છે. જે મંત્રો સમજાવવાનો એ પ્રયત્ન કરે છે તેમાં અર્થનિર્ણયને માટે શબ્દોની બુદ્ધિસિના વિચાર તરફ એ ખાસ લક્ષ આપે છે. એ ધણી વાર એકજ શબ્દના બે અથવા બેથી પણ વધારે વૈકલ્પિક અર્થ આપે છે. બે ત્રણ અર્થમાંથી ગમે તે એક સ્વીકારવાનું એ વાચકને માટે રહેતા દે છે તે પરથી માલમ પડે છે કે પોતાનાથી સ્વીકારી શકાય એવું કોઈ પ્રાચીન પ્રમાણ એને મળી આવ્યું નહોતું, અને વેદના એણે જે અર્થ આપ્યા છે તે કેવળ આનુમાનિકજ છે; કારણ કે, સૂક્તના રચનારાઓના મગજમાં એક કરતાં વધારે અર્થ હતા એવું તો કોઈ પણ માની શકશે નહીં.

પણ સાચણ જેવા વિદ્વાનો, જે ચારુકના પછી લગભગ બે હજાર વર્ષ રહીને થયા, તેઓની ખાસે ચારુકનાં જોડલાં સાધન નહોતાં, એટલે તેઓથી જેના અર્થ ન થઈ શકે તેના ધણા શબ્દોના ચોક્કસ અર્થ ચારુકથી થઈ શક્યા હશે એ ધણું સંભવિત છે. તે છતાં કોઈ કોઈ સ્થળે ચારુકના કરતાં જુદોજ અર્થ સાચણે આપ્યો છે. એવે સ્થળે ક્યાંતો ચારુકને ખોટો કહેવો અથવાતો સાચણ પોતાની આગળના મંપ્રદાયને વળગી રહેતા નથી એમ કબૂલ કરવું એવી ગુંચવણમાં આપણે આવી

† સત્યાવેવ નાસત્યાવિત્યોર્ણવાનઃ, સત્યસ્ય પ્રણેતાગવિત્યાપ્રાદણો, નાસિકાપ્રમચૌ ચમૂવત્તુમિતિ ચા ॥

‡ યદિ મન્ત્રાર્થપ્રત્યક્ષાયાનર્થકં મયતીતિ કૌતસોઽનર્વકા હિ મન્ત્રાઃ ।

પડીએ ઢિયે વળી, અમુક ફરો સમજાવતી વખતે તેમજ ગુદા ગુદા ફરોઓ ઉપર ટીકા કરતી વખતે એકજ સખ્દના ગુદા ગુદા અને પરસ્પરવિરોધી અર્થો યાસ્કથી સ્વતંત્ર રહીને પણ સાચણે આખ્યા હોય એવા પણ ઘણા દાખલાઓ સાચણના અન્યમાથી મળી આવે છે ઉદાહરણ તરીકે, શારદ (શરદ ઝડવુંને લગતું) એ સખ્દનો એક સ્થળે એ એવો અર્થ કરે છે કે “ વર્ષ સુધી મજબૂત કરાયલું, ” બીજે સ્થળે એવો અર્થ કરે છે કે “ નવું અથવા વર્ષ સુધી મજબૂત કરાયલું, ” અને ત્રીજે સ્થળે એવો અર્થ કરે છે કે “ શરદ એ નામના અસુરને લગતું ” ખરેખર, સાચણનો એક દોષ એ છે કે ઘણુંખરૂં યોગ્યતાની વ્યાગ્ય ને વખતે જે મત હોય તેના તરફજ દૃષ્ટિ રાખીને તે મતનો એ અર્થ કરે છે એના તેમજ યાસ્કના આપેના અર્થોની સૂક્ષ્મ પરીક્ષા કરતાં એવું જણાય છે કે ઋગ્વેદના અત્યંત અધરા એવા ઘણા સખ્દો છે, કે જેના ખરા અર્થ વિષે એમાથી એક પણ નિદાનને સુખપરપરાએ કરીને અથવા વ્યુત્પત્તિકારાએ કંઈ પણ ચોક્કસ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું ન હોય આ કારણથી એ નિદાનોના સમ્બંધમા આપણે બ્યાજબી રીતે કહી શકીશું કે વેદના સૂક્તોમા એવો કોઈ પણ અપરિચિત અથવા અવરો સખ્દ નથી, એવો કોઈ પણ સમજતા મુશ્કેલી પડે એવો મત નથી કે જેના સમ્બંધમા મનવામનની ગણના કર્યા નિના, પૂર્નાપરનો વિચાર કર્યા નિના, એના જેવાજ બીજા ફરોઓની તપાસ કર્યા નિના કવળ ટીકાકારોના વચનો નેજા છેવટના પ્રમાણ તરીકે ગણીને તેનો આપણે તરત સીમાર કરીએ આ કારણથી નજ સાચણના બાબતે આધારેજ રચાયલું ઋગ્વેદનું કોઈ પણ માયાન્તર કદી સતોપમારક કદી શકાયજ નહીં એનાશક એવુંલુ તો આપણે કમૂન કરીશું કે સાચણે જે અર્થ આખ્યા છે તેમાથી આપણને ઘણી મગીન મદદ મળે છે, અને વેદનો અર્થ વધારે સ્કેનામથી અને વધારે ઝડપથી સમજવાના કામમા એનો અન્ય ઘણોજ ઉપયોગી થઈ પડ્યો છે પણ પાછળની સસ્કૃત ભાષાનું આપણને જે જ્ઞાન છે તેની સાથે હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન સાહિત્યના બીજા અવશેષો લઈને અને ભાષા શાસ્ત્રના ગુદા ગુદા સાધનોનો ઉપયોગ કરીને જે સાહિતી મોડી-હેલી પણ આપણે જાતે નજ મેળવી શકત એવી અગત્યની સાહિતી એના અન્યથી મળી શકે છે એને સુધી માનવાનું કંઈ પણ કામજ નથી

એ પ્રમાણે ઋગ્વેદ, જે હિન્દુસ્તાનની પ્રજાનો, રે! આખી આર્થ

પ્રજનો પ્રાચીનમા પ્રાચીન ગ્રન્થ હોવાને લીધે દૂરની પ્રાચીનતાના એકનવાયા ગિરિશૃંગ ઉપરના ઉંચામા ઉંચા સ્થાન ઉપર ઊભા રહેવાનો અનન્ય અધિકાર ભોગવે છે, તેના અર્થ મમજનામા મુખ્ય આધાર દીકારો ઉપર ન રાખવો જોઈએ એવો સિદ્ધાન્ત રૌથ સાહેમે પ્રતિપાદન કર્યો આ કારણથી, એ ગ્રન્થના અસાધારણ અને અધરા વિભાગોના અર્થ કરવાના તે મુખ્યત્વે કરીને એ ગ્રન્થનીજ મદદ વડે થવા જોઈએ; અથવા, એક હિન્દુસ્તાનના દીકારના ચબ્દોજૂ મૂળ કરતા કઈક જુદા અર્થમા આપણે વાપરીએ તો, જે તે પોતાના પ્રકાશ વડેજ પ્રકાશવો જોઈએ અને એનું પ્રામાણ્ય એના પોતાના વડેજ સ્થાપિત થવું જોઈએ એ ઉત્તર રૌથ સાહેમે એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો કે શ્રુત્યવેદનો ખરો અર્થ કોઈ બ્રાહ્મણ નીકાર કરી શકે તેના કરતા એક વિદ્વાન યુરોપીયન વધારે સહેલાઈથી કરી શકે, કારણ કે, યુરોપીયનની બુદ્ધિને અમુક ધાર્મિક વિચારોની બેડી લાગેલી હોતી નથી, એનામા ઐતિહાસિક અન્વેષણની શક્તિ હોય છે, અને એ શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની સવળી સામગ્રી વડે સંપન્ન થયેલા હોવાને લીધે એની માનસિક દૃષ્ટિ વધારે વિશાળ ક્ષેત્રમા ફરી વળે એવી હોય છે આ કારણથી રૌથ સાહેમે પૂર્ણપરસ્પ્રબન્ધ, વ્યાકરણ, અને વ્યુત્પત્તિ તરફ પૂરતું લક્ષ આપીને અને દીકારોના કરેલા અર્થ તરફ પણ કઈક ઉપનક્રિયા દૃષ્ટિ રાખીને બાલ સ્વરૂપ તેમજ અતર્ગત વસ્તુ એ બેકમા સરખાપણું ધરાવનારા ફકરાઓને હાઈ સમાગથી તેની પરીક્ષા કરવા માડી એ પ્રમાણે સંસ્કૃત ભાષાના પ્રદેશમાજ રહીને એણે શ્રુત્યવેદના ગ્રન્થને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તપાસવા માથો એ ઉપરાંત જ્ઞાનાત્મક પદ્ધતિ વડે કરીને બકારથી જે કઈ મદદ મળી શકે તે પણ એણે લેવા માડી, અને અવસ્થા, જે ગ્રન્થ ભાષામા તેમજ વિષયમા શ્રુત્યવેદની સાથે ધણું સરખાપણું ધરાવે છે, તેની તરફનું તેમજ જ્ઞાનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રની નવી નવી શોધખોળો તરફનું જે કઈ જ્ઞાન ઉપયોગમા લઈ શકાય એમ હતું તે સધળું એણે ઉપયોગમા લીધું હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન દીકારની પાસે આમાના કઈ પણ સાધન નહોતા એ તો ખુશ્તુજ છે

એ પ્રમાણે છટક છટક ચન્દોના અર્થનો નિર્ણય થવા પછી રૌથ સાહેમે હિંદોગિગની સાથે રહીને ૧૮૫૨થી ૧૮૭૫ સુધીમા સંસ્કૃતનો એક મોટો કાગ સાત પુસ્તકોમા તૈયાર કર્યો અને એની રીત વેદોના

અર્થ કરવાની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિનો પાયો નંખાયો. હાલના વખતમાં શાસ્ત્રીય દષ્ટિએ વેદનો અભ્યાસ કરવા ઈચ્છનાર દરેક વિદ્વાન વેદના અર્થસમજવા માટે રાંધની પદ્ધતિનોજ સ્વીકાર કરે છે. પણ હિન્દુસ્તાનના ટીકકારોએ શું કહ્યું છે તે તરફ રાંધે જેટલું લક્ષ આપ્યું હતું તેના કરતાં હવે વિશેષ લક્ષ આપવામાં આવે છે, કારણ કે હિન્દુસ્તાનની જે વિદ્યા હાલ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેમાંથી જે કંઈ મદદ મળી શકે તેનો લાભ પૂરેપૂરો લેવાનો જોઈએ જોમ વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ રીતે હવે આવડત પડતું નથી છે. આ ધોરણ પ્રમાણે વૈદિક સહિતના ધણા અગત્યના સનાતનોનો નિર્ણય કરવામાં જેટલી ફત્તેહ મળી ચૂકી છે તે આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવી છે, અને એ કામ કેટલા યોગ્ય વખતમાં થયું છે, એ કામ કરનારાની સંખ્યા જેટલી ન્હાની છે તે સંપ્રજાનો વિચાર આપણે કરીએ છિયે ત્યારે આપણા આશ્ચર્યમાં વધારો થયા વગર રહેતો નથી. શાસ્ત્રીય પદ્ધતિનો સ્વીકાર થયાનું એક સામાન્ય પરિણામ એ આવ્યું છે કે પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનનું ખરું તત્ત્વ, જે હિન્દુસ્તાનના ટીકકારોની અવળા અર્થ કરવાની રીતને લીધે લાંબો વખત થયાં અંધકારમાં છાયાઈ ગયું હતું, તેનું સ્પષ્ટ દર્શન કરવામાં ઐતિહાસિક ખુદ્ધિ ધણા સફળ નીવડી છે. અત્યત, વિસ્તૃત અને ઉડી શોધ-ખોળના સમ્મન્ધમાં હવે પછીના વિદ્વાનોને કરવા જેવું ઘણું બાકી રહ્યું છે. વેદસમ્બન્ધી શોધખોળમાં જે કંઈ થયું છે તે હેત્રાં પચાસ વર્ષમાંજ થયું છે એ આપણે સ્મરણમાં રાખીએ છિયે અને હિંદૂ ભાષામાં શ્રમ લેનારા વિદ્વાનોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે અને તેઓએ શ્રમ લેવા માંડ્યાને કેટલાક સેકાઓ વહી ગયા છે તે છતાં “Old Testament”ની પ્રાર્થનાઓ વગેરે પુસ્તકોમાં ઘણા ફકરાઓ હજી ન મળ્યા એવા રહ્યા છે, ઘણા ફકરાઓના અર્થ વિષે હજી મતભેદ આપે છે તેનો આપણે વિચાર કરીએ છિયે ત્યારે વેદના સમ્મન્ધમાં હજી ઘણું કરવા જેવું રહ્યું હોય તો તેમાં કંઈ પણ નવાઈ જેવું નથી એવું આપણને લાગ્યા વિના રહેતું નથી. જે આધુનિક વિદ્યા શંકુના જેવા આકારના ધરાનના અક્ષરોને તેમજ હિન્દુસ્તાનના જુદા જુદા સ્થળના શિલાલેખોને ઉકેલવામાં અને એ ગૂઢ લિપિઓમાં છુપાયેલી ભાષાઓને શોધી કાઢવામાં સફળ નીવડી છે તેજ વિદ્યા હાલ અધરા લાગતા હોય એવા ઘણા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવામાં આખરે વિજયી નીવડશે એ વિષે કંઈ પણ સંશય રાખવાનું કારણ નથી.

આ પ્રમાણે વેદની સૃષ્ટિના પ્રથમ પગથિયા ઉપર આપણે આવી પહોંચ્યા છિયે, એટલે હવે વિદ્યતા અને શાસ્ત્રબુદ્ધિની સોનાની કુચી વડે ઉધડી ગયલા દરવાજાઓમાં થઈને આપણે અંદર પ્રવેશ કરીશું ઋગ્વેદની કવિતાનો ધણો મોટો ભાગ ધર્મવિષયક કાવ્યોનો છે, માત્ર દશમા મંડલમાં જ વ્યવહારવિષયક કાવ્યો આવેલા છે. એના સૂતોમાં વેદિક સમયના જુદા જુદા દેવતાઓની પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે એ સૂતોમાં ક્યાંતો તેઓના પરાક્રમેની, તેઓના મહત્ત્વની, તેઓની દયાબુદ્ધિની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે, અથવાતો પશુ, પ્રજા, સુખ, મપતિ, દીર્ઘ આયુષ્ય, અને વિજયની નમ્રતાપૂર્વક માગણી કરવામાં આવી છે સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસનો પ્રારંભ થયો તે વખતે કહેવામાં આવતું હતું કે ઋગ્વેદ એ પ્રાચીન સમયના લોકગીતોનો મયદ છે, પણ એમ કહેવું એ વાસ્તવિક નથી ઋગ્વેદ એ લોકગીતોનો સમૃદ્ધ નથી, પણ વિપ્રવર્ગ તરફથી કૌશલ્યની સાથે રચાયેલી અને યજુર્માં એમના નૈવેદ્ય તથા ધીના હોમની સાથે ઉચ્ચારવા માટે વપરાતી કવિતાઓનો સમુદાય છે એ વખતના યજુર્નો વિધિ શ્રાદ્ધયુગ્મયની નિસ્કૃત ધમ્નાના કરતા નિઃસંયમ વધારે સાદો હતો, તેપણુ એ વિધિ એક વખતે ધારવામાં આવતું તેવો કઈ ઉન્નત સાદો નહોતો આ કારણથી એ કવિતામાં વારંવાર યજુર્નો નિર્દેશ કરાયેલો છે, ખાસ કરીને અગ્નિ અને સોમ એ યજુર્ના બે પ્રધાન દેવતાઓની જ્યા સ્તુતિ કરવામાં આવી છે ત્યા યજુર્નો નિર્દેશ વિશેષ કરાયેલો છે, અને તેથી તે સ્થળે કવિતાની ખુશીમાં ધટાડો થયા વિના રહેતો નથી તેનીજ સાથે એમણે કનૂન કરવું જોઈએ કે આવી સ્થિતિમાં આપણાથી આશા રાખી શકાય તેના કરતાં એ કવિતાઓમાં એમ્દરે સ્વાભાવિકતા ધણી વધારે છે, કારણ કે દેવતાઓનું જે આવાહન કરવામાં આયુ છે તેમાં ધર્મપૂર્વક કુદરતના દેખાવો વિશેષ દેવ તરીકેની કલ્પના કરવામાં આવી છે, અને તેથી ધણી સુંદર, એટલુંજ નહીં પણ ધણી ઉંચી કલ્પનાના વ્યાપારને માટે જોઈએ તેટલો અવકાશ મળી શક્યો છે સૂક્તોની ભાષા સાધારણ રીતે સાદી અને ખાલી આડંબર વિનાની છે અંદર સમાયેલ કવચિતજ વાપરવામાં આવ્યા છે, અને જે સમાયેલ વાપરવામાં આવ્યા છે તે પણ જામે શમ્ભનાજ છે પાછળની સંસ્કૃત ભાષામાં જે રીતે લાગ્યા લાગ્યા સમાયેલો વારંવાર ઉપયોગ થયેલો દીર્ઘમાં આવે છે તેવી રીતે અહીં થયેલું જણાવું નથી કવિતાના વિચાર પણ સાધારણ રીતે અદ્વિતિય અને સ્વાભાવિક છે, માત્ર અગ્નિ અને

સોમ એ બે ચરુના દેવતાઓનું જે સૂક્તો વડે આવાહન કરવામાં આવે છે તે સૂક્તોમાં કવિની કલ્પના જરા ગુચ્છવશિષ્ઠા અને ન સમજી શકાય એવી બની જાય છે. એવે પ્રસંગે, વિષયના અત્યંત સંકુચિત પ્રદેશને લીધે વૈવિધ્ય આણવાને માટે ન સમજી શકાય એવા શબ્દોના પ્રયોગ કરીને તેના તેજ વિચાર દર્શાવવાની પ્રાચીન કવિઓને જરૂર પડી હશે એમ જણાય છે.

ત્યારે આ સ્થળે, સૂક્તમ બેદો શોધવાની અને ન સમજી શકાય એવાં વચનો વાપરવાની વૃત્તિનો પ્રાદુર્ભાવ થતો અત્યારથીજ આપણા દીકામાં આવે છે. એ વૃત્તિ પાછળ સાહિત્યમાં ધણી સાધારણ થઈ પડેલી જણાય છે, અને તેની પહેલાના યુગમાં “દેવતાઓને ગૂઢાર્થવાળાં વચનો ગમે છે” એવું એક બ્રાહ્મણમાં લખ્યું છે તે પરથી પણ એ વૃત્તિ માલમ પડી આવે છે. વળી કેટલાક સૂક્તોમાં એક શબ્દમાંથી જુદા જુદા અર્થ કાઢવાની, શબ્દોની સાથે એક જાતની રમત રમવાની વૃત્તિ પણ જણાય છે. પાછળ સમયનાં સંસ્કૃત કાવ્યો તથા આખ્યાયિકાઓમાં એ વૃત્તિ ધણીજ આગળ વધી મળવી જણાય છે. અલગત ઋગ્વેદના સૂક્તો સંખ્યા કઈ એકસરખા ખુનીદાર નથી કેટલાક સૈકાઓ સુધીના લાંબા સમયમાં જુદા જુદા કવિઓની રચાયતી કૃતિઓ સંખ્યા એકસરખી ન હોય તો તે સ્વાભાવિકજ છે ધણી સૂક્તોમાં જ્યાં પ્રકારનું કવિત્વ આપણા દીકામાં આવે છે, પણ કેટલાકમાં સાધારણ જોડકણાં સિવાય બીજું કંઈ પણ વધારે નથી હોતું. કાવ્યસ્થનાનું કૌશલ એકદરે ધણી જ્યાં પ્રકારનું છે. આર્થ પ્રજ્ઞની જે જુનામાં જૂની કવિતા તે આ છે એવો આપણે વિચાર કરીએ છિયે ત્યારે તો એ કૌશલ બેઠનિ આપણને આશ્ચર્ય ઉપજાવે વિના રહેતુંજ નથી સાધારણ રીતે સૂક્તના છેલ્લા મત્રમાં પ્રાચીન ઋષિઓને સૂક્ત રચવામાં જે કળાની જરૂર જણાતી તેનું ધણી વાર સૂચન કરવામાં આવ્યું હોય છે. કવિ સાધારણ રીતે એક કુશળ કારીગરના બનાવેલા રથની સાથે પોતાની કૃતિને સરખાવે છે. વળી એક ઋષિ પોતાની પ્રાર્થનાઓને સુંદર અને સુસઠિત વસ્ત્રની સાથે સરખાવે છે, બીજે પોતાના સ્તુતિગાનને પતિને મળતા માટે સજ્જ કરવામાં આવેલી સ્ત્રીની સાથે સરખાવે છે કવિઓ પોતાના ગાન તથા શક્તિ પ્રમાણે દેવતાઓની સ્તુતિ કરે છે (૬, ૨૧, ૬), અને પોતાના હૃદયના ઉમરાઓને બહાર કાઢે છે (૧૦, ૭૯, ૧૫). ખરૂં છે કે અમુક અમુક દેવતાઓએ ગીતની શક્તિ ઋષિઓને અર્પણ કર્યાનું સામાન્ય રીતે કહેવામાં આવ્યું છે, પણ

વેદ અપૌરુષેય છે એવો જે સિદ્ધાન્ત પાછલા સમયમાં ઊભો થયેલો તેનો ઋગ્વેદના ઋષિઓને કંઈ ખ્યાલ પણ હોય એવું જણાતું નથી.*

વેદનાં સૂક્તોમાં કંટાળો આવે એવી એકરૂપતા વ્યાપી રહી હોય છે એવું જે ઘણી વાર કહેવામાં આવે છે તેમાં કંઈક સત્ય રહેલું છે. પણ એવો કંટાળો આવવાનું કારણ એ છે કે દરેક મંડલમાં એકજ દેવતાને લગતાં સઘળાં સૂક્તો સાધારણ રીતે સાથે ગોઠવવામાં આવ્યાં હોય છે. હાલના સમયનાં ઉત્તમ કાવ્યોનો સારામાં સારો સંગ્રહ હોય તેમાંથી પણ વસન્ત ઋતુને લગતાં વીસ કે ત્રીસ કાવ્યો સામટાં વાંચ્યાં હોય તો ધણું-ખડું એટલેજ કંટાળો આવે. ઋગ્વેદનાં લગભગ પાંચસો સૂક્તમાં જે દેવતાઓનુંજ આવાહન કરવામાં આવ્યું છે એવો આપણે વિચાર કરીએ છિયે ત્યારે આપણને ધણું આશ્ચર્ય ઉપજે છે અને એકજ વિષય ઉપર આટલું આટલું કેવી રીતે લખી શકાયું એ પ્રશ્ન આપણા મગજમાં ઊડ્યા વિના રહેતો નથી.

ઋગ્વેદનાં સૂક્તોમાં પ્રધાનપણે દેવતાઓનું આવાહન કરવામાં આવેલું છે, એટલે એમાં દંતકથાઓ વિશેષ જોવામાં આવે છે. આ દંતકથાઓ આપણું ખાસ લક્ષ ખેંચે એવી છે, કારણ કે ખીજ કોઈ પણ સાહિત્યમાંથી મળી આવે તેના કરતાં વિશેષ પ્રાચીન વિચારપદ્ધતિ આ દંતકથાઓમાં આપણે જોઈએ છિયે. એ દંતકથાઓ એટલી પ્રાચીન છે કે કુદરતના દેખાવો ઉપર ચેતનત્વનું આરોપણ થતાં થતાં આખરે દેવતાઓની કલ્પનાનો કેવી રીતે ઉદ્ભવ થયો તે એ દંતકથાઓમાંથી આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છિયે. સામાન્ય રીતે હીલચાલ કરનારો, પ્રવૃત્તિ ચલાવનારો માણસ હોયા વિના દુનિયામાં કોઈ પણ રીતની હીલચાલ થઈ શકતી નથી, કોઈ પણ રીતની પ્રવૃત્તિ કરી શકતી નથી, તે ઉપરથી વેદના સમયનો ઋષિ, એના કરતાં ઘણી પછાત સ્થિતિમાં રહેનારા માણસની પેઠે, કુદરતના જુદા જુદા બનાવોને માટે એ બનાવોની સાથે અનિવાર્ય સમ્બંધથી જોડાયેલા સચેતન કર્તાઓના અસ્તિત્વની ભરૂર સીકારે છે. કુદરતનાં કાર્યો તરફ હજી એ બાળકના જેવી આશ્ચર્યની દૃષ્ટિયાળ જોઈ રહે છે. એક ઠવિ પૂછે છે કે “સૂર્ય આકાશમાંથી પડી જતો કેમ નહો

* આ વિચારની વિમુક્ત અને સપ્રમાણ ચર્ચાને માટે જુઓ M. P. 8
“Original Sanskrit Texts,” પુસ્તક ત્રીજું.

હોય ?” બીજાને નવાઈ લાગે છે કે “તારાઓ દિવસે ક્યાં જતા હશે ?” અને ત્રીજાને વળી આશ્ચર્ય પામે છે કે “સધળી નદીઓનું પાણી હમેશાં સમુદ્ર તરફ જાય છે, તે છતાં સમુદ્ર કદી ઉભરાઈ જતો કેમ નહીં હોય ?” પણ સૂર્ય અને ચંદ્રનું એકસરખું નિયમિતપણું જોઈને અને નિત્ય ઉપાનું ચોક્કસ પુનરાગમન થતું જોઈને એ પ્રાચીન ઋષિઓને કુદરતમાં જે અવિચળ નિયમ વ્યાપી રહેલો હોય છે તેનું જ્ઞાન થયું. આ સામાન્ય નિયમ, જેને મારે ઋક્ષત (એટલે વસ્તુઓની અમુક ચોક્કસ “ગતિ”) એવો શબ્દ વપરાયલો આપણા દીઠામાં આવે છે, તે ઋગ્વેદમાં પ્રથમ યજ્ઞના સ્થાપિત થયેલા નિયમોને અને પછી નીતિના શાશ્વત નિયમોને લાગુ પાડવામાં આવેલો આપણે જોઈએ છિયે. ઋગ્વેદમાં જે દંત-કથાઓનું સ્વરૂપ આપણા જોવામાં આવે છે તે બીજાની સરખામણીમાં જોકે વધારે પ્રાચીન છે તોપણ એના કરતાં વિશેષ પ્રાચીન સમયના વિચારો એ સમય સુધી ઉતરી આવેલા હોય એવું એ દંતકથાઓ ઉપરથી આપણને લાગ્યા વિના રહેતું નથી. અવસ્તાની દંતકથાઓમાં અને એ દંતકથાઓમાં જે સરખાપણું જણાય છે તે પરથી એવું સાબીત થાય છે કે વેદમાંના કેટલાક દેવતાઓ જે સમયે ઈરાનના અને બિન્દુસ્તાનના લોકો મળીને એકજ પ્રજા થતી હતી તે સમયે પણ આસ્તિત્વ ધરાવતા હતાં. એ દેવતાઓમાંથી યમ, મૃત્યુનો દેવતા, જે યિમ, સર્જના રાજ્યકર્તાની સાથે ઐશ્વર્ય ધરાવે છે તે, અને ખાસ કરીને મિત્ર, જેને મળતા આવતા ઈરાનના મિત્ર દેવતાનો પંથ ઇ.સ. ૨૦૦થી ૪૦૦ સુધી રોમન રાજ્યમાં પ્રચાર પામ્યો હતો અને તે સમયના બીજા કોઈ પણ દેવના પંથ કરતાં એકેશ્વરવાદની સાથે વધારે સામ્ય ધરાવતો હતો તેને ખાસ ગણાવવા જેવા છે.

વળી જુદી જુદી ધાર્મિક ક્રિયાઓ પણ એ પ્રાચીન સમયથી અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી, જેમકે અગ્નિની પૂજા અને સ્તોમ (જેને અવસ્તામાં હોમ કહ્યો છે) તેની માન્યતા. ગાય માતા તરફ પૂજ્યવ્યુદ્ધિ, એ પણ એ પ્રાચીન સમયથીજ શરૂ થાય છે. એ સમયે પણ ધર્મસમ્બન્ધી કવિતાઓનો એક સમૂહ અસ્તિત્વ ધરાવતો હશે, કારણ કે અગિયાર અક્ષરની અચ્ચાર પંક્તિઓવાળા મંત્રો (જેને વેદમાં ત્રિષ્ટુમ્ કહે છે) અને આઠ અક્ષરની અચ્ચાર કે ત્રણ ત્રણ પંક્તિઓવાળા મંત્રો (મનુષ્ટુમ્ અને માયત્રી) એ સમયે પરિમિત હતા એમ અવસ્તા અને ઋગ્વેદમાં જે સરખાપણું જણાય છે તે ઉપરથી સાબીત થાય છે.

છીન-મુચેલીવન સમય, જે એથી પણ વિશેષ પ્રાચીન છે, તે મહાપ્રાચીન "દેવ" (દેવ-સૂ. સંહિતા, ૧૫-૫) અને ઈશ્વરની દિગ્દા પિતા (ઈશ્વર પિતા, મોક્ષ, અધ્યુત્તર, સંહિતા, અધ્યુત્તર) તરીકેની શ્રદ્ધા એ જનરી આત્મા છે. આકાશ અને પૃથ્વીની આત્મા જગત્માં પ્રથમ માળાપ તરીકેની કલ્પના તેમજ જલદ વગેરેના પશ્ચીમ જાતના વહેમો, જે તે એથી પણ વિશેષ પ્રાચીન મહાપ્રાચીન જનરી આત્મા દોષ એ પણ મંત્રવિદ જાણાય છે.

દ્રુગ્દેવના કલ્પિતો વિધાના પૃથ્વી, અંતરિક્ષ, અને આકાશ એ ત્રણ વિભાગ પડતા દોષ એજુ લાગતું હતું. આ વિભાગ પ્રાચીન સમયના ધન લોકોને પણ કદાચ પરિચિત હશે. આ ત્રણ સ્થાન વિશે દ્રુગ્દેવનાં વારંવાર કરવામાં આવતા સૂચનામાં આવ્યું છે. સૂચના જુદા જુદા દેખાશે તે આકાશને લગતા ગણનામાં આવ્યા છે, અને પૃથ્વી, વરમાદ, અને પતનનો મધ્યમ અંતરિક્ષ સાથે છે એજુ માનવામાં આવ્યું છે. આકાશ એ પ્રકાશનું સ્થાન છે, અને દેવતાઓનો નિવાસ તો એ સ્થાનમાં જ છે એજુ ગનાય છે તોપણ જુદા જુદા દેવતાઓ એ ત્રણમાંથી ગમે તે એક સ્થાન ઉપર પોતાનો અધિકાર ચલાવે છે. દિવ્ય સંસ્કૃતિઓનો નિવાસ અંતરિક્ષમાં દોષ તેથી અંતરિક્ષને માટે પશ્ચીમ વાર 'સમુદ્ર' એ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે અને વરમાદનાં પાણી વગરનાં મોટાં વાદળોની કટલીક વાર પડે તરીકે, અને કટલીક વાર દેવતાઓની રક્ષાને કુદ મહાવનારા અશુર લોકોના કિશોરો તરીકે કલ્પના કરવામાં આવી છે. વરમાદનાં ગાજતાં વાદળોએ તે વેદનાં સૂત્રોમાં જરાક પાડતી ગાયો અને છે, અને એ ગાયોનું દૂધ પૃથ્વી ઉપર પડે છે અને પૃથ્વીને બળવાન બનાવે છે.

દ્રુગ્દેવના જે ઉચ્ચતર દેવતાઓ છે તે ધણાખરા કુદરતના દેખાવો ઉપર ચેતનનું આરોપણ (personification) ધરાવીને બનેલા છે, જેમકે સૂર્ય, ઉવા, અગ્નિ, વાયુ. આરોપ પ્રાચીન સમયથી ઉતરી આવેલા યોગ્ય દેવતાઓ સિવાય મોટે ભાગે, જે કુદરતના દેખાવોને લીધે તેઓની ઉત્પત્તિ થઈ છે તે કુદરતના દેખાવો સાથેના તેઓનો સમ્બંધ જોઈને કે વતો સ્પષ્ટ રીતે જણાય વગર રહેતો નથી એવી રીતના ચેતનનું આરોપણ (personification) સંપૂર્ણ ખિલવામાં આવેલું ન હોવાને લીધે એમાં મર્યાદાની સુરેખતા અથવા વ્યક્તિત્વની સ્વતંત્રતા બીજકુલ જણાતી નથી. વળી, જેના

ઉપર ચેતનત્વનું આરોપણ કરવામાં આવ્યું છે તે કુદરતી દેખાવોમાંજ એજ પ્રદેશના ખીજ દેખાવોની સાથે મળતા આવે એવા લક્ષણો કેટલાક હોય છે, પણ ભિન્નતા સૂચવે એવા લક્ષણો નહીં જેવા હોય છે ઉદાહરણ તરીકે ઉષા, સૂર્ય, અગ્નિ એ સર્વમાં પ્રકાશ આપવાના, અધકારને દૂડવાના, સ્વહારમાં પ્રાદુર્ભાવ પામવાના ગુણ એકસરખા દીઠામાં આવે છે આ પ્રમાણે દરેક દેવતાની પ્રકૃતિમાં ખાસ લક્ષણો યોગાકર્ષ હોય છે, અને સઘળા દેવતાઓને સાધારણ એવા-તેજસ્વિનતા, બળ, ક્રિયાશુ કરવાની વૃત્તિ, ડહાપણ વગેરે-લક્ષણો ધણા હોય છે આ સાધારણ લક્ષણોને લીધે પેલા ખાસ લક્ષણો અધમારમાં પડી જવાનો ધણો સંભવ રહે છે, કારણ કે પ્રાર્થનાના અને સ્તુતિના સ્ફુટોમાં એ સાધારણ લક્ષણોનેજ નિશેષ મહત્ત્વ મળે એ ધણું સ્વાભાવિક છે વળી, જે દેવતાઓ કુદરતના જુદા જુદા વિભાગની સાથે મનમન્ધ ધરાવતા હોય, પણ જેના ધ્યાન ખેંચે એવા લક્ષણો એકબીજાને કંઈક મળતા આવતા હોય તેઓની વચ્ચે સરખાપણું વધતું જવાનો સંભવ વધારે ને વધારે આવતો જાય છે જુદા જુદા દેવતાઓની આવી રીતની એકતા થવાના વનણીને વેદના ઋષિઓની એક-ખાસ રીતિ-દેવતાઓના જોડકા કરીને તેનું એકી વખતે આવાહન કરવાની રીતિથી ધણી મળખૂતી મળે છે એવી રીતના જોડકા કર્યાનું પરિણામ એ આવે છે કે એ જોડકામાંના એક દેવતા જે ખાસ લક્ષણો હોય તે બીજા દેવનું એમાંનું જે વખતે આવાહન કરવાનું હોય તે વખતે તેને પણ લગાડી દેવામાં આવે છે ઉદાહરણ તરીકે, 'હૃત્તને હણનારો' એ નિશેષણ છંદ્રદેવનેજ ખાસ લાગુ પડે છે, પણ ઇન્દ્રની સાથે અગ્નિનું આવાહન ધણી વાર કરવામાં આવે છે એટલે ઇન્દ્રનું જે ખાસ નિશેષણ તે એમલા અગ્નિનું જે વખતે આવાહન થાય છે તે વખતે પણ તેને કાઈ કાઈ વાર લગાડી દેવામાં આવે છે દરેક દેવતામાં દરેક પ્રમારની શક્તિ કંપવી એ મંભવિત હોવાને લીધે એક દેવતાનું બીજા દેવતાની સાથે ઐશ્વર્ય સાધવાનું મન ધણું સ્પેક્ષ થઈ પડ્યું ઉદાહરણ તરીકે, અગ્નિદેવનું આવાહન કરતા એમ મંત્રિ મહે છે "હે અગ્નિ, તું તારા જન્મ વખતે વરણ હોય છે, તું પ્રદોષ થાય છે એટલે મિત્ર બને છે, હે બળના પુત્ર તારામાંજ સઘળા દેવતાઓ વસે છે, તને ભજનાર માનવીને તું ઇન્દ્ર થઈ પડે છે *"

* ત્વમગ્ને વરુણો જાયંતે ચત્

. વળી અગ્નિ, જે આતશની પૂજા કરનારા વિપ્રવર્ગની દષ્ટિએ ધણેજ અગત્યનો દેવતા ગણાય, તેના સ્વભાવ વિશે, પૃથ્વી ઉપરના અગ્નિ તરીકેનાં એનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો વિશે, એ સિવાય વીજળી (અંતરિક્ષનો અગ્નિ) અને સૂર્ય (આકાશનો અગ્નિ) એ બે સ્વરૂપો, કે જેના વિશે વૈદિક ઋષિઓએ વારંવાર સમસ્યામાં સૂચનાઓ કરી છે તે વિશે હરવામાં આવેલી ગહન અર્થાઓ ઉપરથી એવો વિચાર ઉત્પન્ન થાય કે જુદા જુદા દેવતાઓ તે એકજ દિવ્ય સત્ત્વનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો છે તેા તે વિચાર ધણો સ્વાભાવિક છે. ઋગ્વેદના પાછલા સમયમાં રચાયેલા એવા એક કરતાં વધારે હકરાઓમાં આજ વિચાર આપણા જોવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, ખેલા મંડલના એક પાછળથી રચાયેલા સૂક્તમાં (૧૬૪) કહે છે કે “એકજ સત્ત્વ વિશે જુદી જુદી રીતે વિપ્રો બોલે છે; એ સત્ત્વને તેઓ અગ્નિ, યમ, આતરિશ્વન એવાં એવાં નામો આપે છે.”+ એજ પ્રમાણે, છેજા મંડલનો એક ઋષિ (૧૦, ૧૧૪) કહે છે: “જે પક્ષી (એટલે સૂર્ય) એકજ છે તેને વિપ્રો અને કવિઓ અનેક રીતે કહે છે.”† આવાં આવાં વચનો ખતાવી આપે છે કે ઋગ્વેદના ઉત્તરના સમયમાં ઋષિઓના અનેકધરવાદને એકધરવાદનો રંગ લાગવા માંડ્યો હતો.

સદગા દેવતાઓનોજ નહીં, પણ કુદરતને પણ જેમાં સમાવેશ થઈ જાય એવા એક દેવતાની કલ્પના-વિશ્વદેવતાવાદ-માંપે સ્વરૂપે પણ ઋગ્વેદમાં ઉચિત્ ઉચિત્ આપણા જોવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે,

ત્વં મિત્રો મૈત્રિયિ યત્સમિદ્ધ : ।

ત્વે વિશ્વે^૧ સહસસ્પુત્ર દેવા-

સ્ત્વમિન્દ્રો^૨ દાશુપે મર્ત્યીય ॥

+ એકું સદિપ્રાં^૩ વહુષા વંદન્તિ

અગ્નિ^૪ યમં માંતરિશ્વાનમાહુ ॥

† સુપ્તં^૫ ત્રિપ્રાં^૬ કવયો વર્ષોભિઃ

એકું સન્તં^૭ વહુષા કલ્પયન્તિ ।

એક મંત્રમાં અદિતિ દેવીને સધળા દેવતાઓ, માણસો, જે કંઈ છે અને જે કંઈ હશે તે સધળું, અંતરિક્ષ, અને આકાશ એ સર્વની સાથે એકતા ધરાવનારી કહેવામાં આવી છે (૧, ૮૯);† અને એક સૃષ્ટિવિષયક સૂક્તમાં (૧૦, ૧૨૧) પ્રજાપતિને સધળા દેવતાઓ કરતાં ચઢિયાતા એવા એક દેવતા તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા છે, એટલુંજ નહીં પણ સધળા વસ્તુઓનો એ એકજ દેવતામાં સમાવેશ થઈ જાય છે એવું કહેવામાં આવ્યું છે.‡ વિશ્વદેવતાવાદનું આ બીજા વેદના પાછલા સાહિત્યમાં ધીરે ધીરે ખીસતું ગયું અને આખરે વેદાન્તની ક્ષિણસુદીનું છેવટનું સ્વરૂપ એણે પ્રાપ્ત કર્યું. આ ક્ષિણસુદી હિન્દુ લોકોમાં સૌથી વિશેષ પ્રિય થઈ પડી છે.

ઋગ્વેદનાં વિશેષ પ્રાચીન સૂક્તોમાં પણ જુદા જુદા દેવતાઓનું આવાહન કરતી વખતે તે દેવતાજ સૌથી શ્રેષ્ઠ હોય એવી કલ્પના કરવામાં આવી છે તે ઉપરથી પ્રોફેસર મેંસ મ્યુન્સરનો “Henothoism” અથવા “Kathenotheism”નો સિદ્ધાન્ત ઉત્પન્ન થયો. એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે, વેદના ઋષિઓએ જુદા જુદા દેવતાઓને વારાફરતી સૌથી શ્રેષ્ઠ તરીકે ગણ્યા છે, અને જે વખતે જે દેવતાનું આવાહન કરવાનું હોય તે વખતે તે દેવતા તરફજ લક્ષ રાખીને તેને તદ્દન સ્વતંત્ર અને સર્વોપરિ દેવતા માન્યો છે. પણ ખરેખર જોતાં, જે દેવતાનું ખાસ આવાહન કરાતું હોય તેનું મહત્ત્વ તે વખતે સ્વાભાવિક રીતે વધારવામાં આવે તે

‡ અદિતિર્દ્યૌરદિતિરન્તરિક્ષ-

મદિતિર્માતા સ પિતા સ પુત્રઃ ।

વિશ્વે દેવા અદિતિઃ પથ્થ જના

અદિતિર્જાતમદિતિર્જનિત્વમ્ ॥

‡ પ્રજાપતે ન ત્વદેતાન્યન્યો

વિશ્વા જાતાનિ પરિ તા નમૂવ ।

દશમા મંડલના ૧૨૧મા સૂક્તનો આ દશમો મંત્ર છે, પદપાઠમાં એ મંત્રનાં પદ છાંં પાઠવામાં આવ્યા નથી, પણ સંહિતાપાઠમાં એવો છે તેવા ને તેવાજ એ મંત્ર પદપાઠમાં મૂકી દીધો છે તે પરથી એવું અનુમાન થાય છે કે એ મંત્ર પાઠવથી ઉમેરાયેલો હોવો જોઈએ. (જુઓ પ્રકરણ ત્રીજું).

સિવાય કંઈ પણ વિશેષ ઋષિઓની આ રીત ઉપરથી સમજી શકાય છે. એવું માનવાને કારણ નથી. હોમરનાં કાવ્યોમાં પણ જેવા પ્રકારની અતિશયોક્તિ ઘણી વાર દીકામાં આવે છે, તેવા પ્રકારની અતિશયોક્તિ સિવાય બીજું કંઈ પણ વિશેષ એમાં જણાતું નથી. સોમ-યાગમાં વેદના લગભગ દરેક દેવતાને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે, અને દરેક દેવતાની ખરેખરી પદ્ધતી થી છે તે વિષે વેદના ઋષિઓને ચોક્કસ જ્ઞાન હતું, એટલે ઐદેસર એકસ ચ્યૂસરનો સિદ્ધાન્ત બીજકુલ ટકી શકે એવો નથી.

વૈદિક ઋષિઓના વિચાર પ્રમાણે, દેવતાઓ પણ માણસોની પેઠે જન્મ પામતા હતા; કારણ કે આકાશ તથા પૃથ્વીનાં બાળક તરીકે, અથવા કેટલીક વાર બીજા દેવતાઓનાં બાળક તરીકે તેઓને વર્ણવવામાં આવ્યા છે. આ ઉપરથીજ દેવતાઓના જુદા જુદા જમાનાઓ હોવાને કંઈ એ એવું ચોક્કસ અનુમાન થઈ શકે છે, પણ તે ઉપરાંત એવા પણ કેટલાક કથનાઓ મળી આવે છે કે જેમાં વિશેષ પ્રાચીન દેવતાઓનું સ્પષ્ટ કથન કરવામાં આવ્યું હોય. એ પ્રમાણે દેવતાઓને જન્મ સેનારા ગણવામાં આવ્યા છે તેવીજ રીતે તેઓને મૃત્યુ પામનારા પણ ગણવામાં આવ્યા છે. પ્રથમ દેવતાઓને સ્વભાવથીજ અમર ગણવામાં આવતા નહોં; કારણ કે અગ્નિ અને સવિત્ર જેવા વિશિષ્ટ દેવતા તરફથી અમરતાનું દાન કરવામાં આવ્યું હોય અથવા મોમરસની પાનને લીધે અમરતાની પ્રાપ્તિ થઈ હોય એવું કેટલેક સ્થળે કહેવામાં આવ્યું છે. ઇન્દ્ર અને બીજા દેવતાઓ વિષે કહેવામાં આવ્યું છે કે “તેઓને પાપજી આવતું નથી;” પણ દેવતાઓનું કદી પણ મરણજી થતું નથી એવું એ ઋષિઓ માનતા હતા કે નહોં તેનો નિર્ણય કરવાનાં સાધન મળી આવતાં નથી. વેદ પછીના સમયનો વિચાર તો એવો હતો કે દેવતાઓનું અમરતા નિરપેક્ષ નહોં પણ સાપેક્ષ છે, અને દરેક દરમિયાને અન્તે એ દેવતાઓનો પણ વિનાશ થાય છે.

વેદના દેવતાઓનાં શરીર વિષે એવી કથના કરવામાં આવી છે કે તેઓનાં શરીર માનવીનાં જેવાં હોય છે. માથું, મોં, આંખ, કાન, હાથ, પગ, અને બીજા માનવદેહના અવયવો તેઓને પણ હોય છે એવું માનવામાં આવ્યું છે. પણ તેઓનાં સ્વરૂપનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ વેદનાં વર્ણનો ઉપરથી આવજીને આવી શકતો નથી, અને તેઓના અવયવો

ગણાવવામાં આવ્યા હોય છે તે ઘણી વાર તેઓની મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ આર્થિકાદિક બાબમાં વર્ણવવાને માટેજ ગણાવવામાં આવ્યા હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે, અગ્નિદેવની છબ અને અવયવો તે તેની જ્વાળાઓ સિવાય બીજું કંઈ પણ નથી; સૂર્યદેવના કર તે તેનાં કિરણો સિવાય બીજું કંઈ પણ નથી, અને તેની આંખ તે તેના ગોળા સિવાય બીજું કંઈ પણ નથી. આ પ્રમાણે દેવતાઓનાં બાહ્ય-સ્વરૂપ વિશે અયોક્ષ્ઠ કલ્પનાઓજ કરવામાં આવી હતી તેનીજ સાથે કુદરતના દેખાવોની સાથેના તેનો સમ્યગ્ન હજી ધર્મપર ઉદ્ધારો માલમ પડી આવે એવો રહ્યો હતો. એટલે ઋગ્વેદમાં કોઈપણ રથને દેવતાઓની મૂર્તિઓ વિશે, અથવા જ્યાં આગળ એ મૂર્તિઓને રાખવામાં આવતી હોય એવાં દહેરાંઓ વિશે કંઈ પણ કહેવામાં નથી આવ્યું તેનું કારણ સ્હેલાઈથી સમજી શકાશે. મૂર્તિ વિશેનાં સૂચનો સૂત્રોમાં સૌથી પહેલીજ વાર થયલાં જણાય છે.*

વેદના કેટલાક દેવતાઓ લડવૈયા તરીકે સજ્જ થયલા, બખ્તર અને ટોપ ધારણ કરનારા, અને બાલા, કુકાર, ધનુષ, ખાણ એ પુદ્ગલો સાહિત્યો પોતાની સાથે રાખનારા જણાવવામાં આવ્યા છે. તે સધળા તેજસ્વી રથમાં બેસીને અંતરિક્ષમાંથી પસાર થાય છે. એ રથને સાધારણ રીતે ઘોડાઓ બેડવામાં આવ્યા હોય છે, પણ કેટલીક વાર ગાય, બકરા, અથવા હરણ પણ બેડવામાં આવે છે. પોતપોતાના રથમાં બેસીને દેવતાઓ યજ્ઞના સ્થાન આગળ આવી પહોંચે છે, પણ એ યજ્ઞ અગ્નિ-દ્વારા દુષોકમાં પણ તેઓને પહોંચાડવામાં આવે છે. સધળા દેવતાઓ સાધારણ રીતે એકબીજાની સાથે સલાહસંપત્તી રહેતા કલ્પવામાં આવ્યા છે; કોઈકે વખતે તકરાર કરી પડે એવો જો કોઈ પણ દેવતા હોય તો તે હન્દ્રદેવતા છે. એ દેવતાને યુદ્ધપ્રેમી અને અભિમાની કલ્પવામાં આવ્યો છે.

* પ્રો. મેક્સ મ્યુલરનો મત પણ એવો છે કે વેદના સમયમાં બીજકુલ મૂર્તિપૂજા નહોતી. પણ ડૉ. બોલનસનનો અભિપ્રાય એનાથી જુદો છે. દેવતાઓને માટે “દિવો નરઃ” (સ્વર્ગનો નર) અથવા “નરઃ” (નર) એવાં નામ વાપરવામાં આવ્યાં છે તે પરથી, “નૃવેશ્વ” (નરના જેવી આકૃતિના) એ વિશેષણ ઉપરથી, અને કેટલાક મંત્રોમાં મૂર્તિઓનું સ્પષ્ટ સૂચન કરવામાં આવ્યું છે તે પરથી વેદના સમયમાં મૂર્તિપૂજા હતી એવું સિદ્ધ થાય છે એમ ડૉ. બોલનસનનું કહેવું છે.

પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનના વૈદિક ઋષિઓને ધર્મુખર વિજયન મળતો એટલે તેઓ ઉત્સાહમાં રહેતા અને ખાલી દુઃખના વિચારો તેઓ કર્યા કરતા નહીં, પણ હમેશાં સારી સારી આશાઓનું રાખતા. દેવતાઓ તે માનવીનું કલ્યાણ કરનારા છે, માનવીને લાંબું આયુષ્ય અને સુખ વૈભવ આપનારા છે એવું તેઓને લાગતું. ખરેખર, હાનિકારક લક્ષણો જેનામાં જરા આગળ પડતાં જણાતાં હોય એવો એક જ દેવતા છે, અને તે રુદ્રદેવતા છે. માનવજીવનની સાથે ગાદો સમ્બન્ધ ધરાવનારાં જે ન્હાનાં ન્હાનાં દુઃખો છે, જેમકે કષ્ટ પ્રકારનો વ્યાધિ, તે અપ શક્તિવાળા અસુરોની પ્રવૃત્તિને લીધે આવે છે, અને કુદરતમાં અનાવૃષ્ટિ અને અંધકાર જેવાં જે વધારે મ્હોટાં દુઃખો દીકામાં આવે છે, તે જુનના જેવા બળવાન અસુરોની પ્રવૃત્તિને લીધે આવે છે. એવા અસુરો ઉપર મેળવાતા જય વડે કરીને દેવતાઓની કલ્યાણકારી પ્રકૃતિ વિશેષ સચોટ રીતે સાખીત થાય છે.

વૈદિક દેવતાઓની પ્રકૃતિમાં નીતિનું તત્ત્વ પણ હોય છે. તેઓ “ સાચા ” અને “ કદી છેતરે નહીં એવા ” છે. તેઓ હમેશાં સદ્ગુણ અને સમ્યાધિના જ સાથી છે. પણ પ્રાચીન સમયના સુધારાનું જે નીતિ-વિષયક ધારણું હતું તેનું જ પ્રતિગિમ્બ એ દેવતાઓની નીતિમાં પડે છે. ઉદાહરણ તરીકે, સત્યા દેવતાઓમાં વધારે નીતિમાત્ર એવા વરુદેવતા સત્યના સાથી છે તે છતાં એ કારણથી, શત્રુતા રાખનારા અને છેતરપિંડી કરનારા માણસની સાથે કષ્ટ કરતાં એ અચકાચ એવું બનતું નથી. એકદરે વૈદિક દેવતાઓના નૈતિક ઉત્કર્ષ કરતાં તેઓની મહત્તા અને તેઓનું બળ, એ આપણું વિશેષ લક્ષ ખેંચે છે.

ઋગ્વેદમાં દેવતાઓ અને માનવીઓનો પરસ્પરનો સમ્બન્ધ સાધારણ રીતે એવો હોય છે કે દેવતાની ઇચ્છાને માનવી આધીન રહે છે. દેવતાની કૃપા અથવા ક્ષમા મેળવવાને માટે માનવીને પ્રાર્થનાઓ બોલવી પડે છે અને યજ્ઞો કરવા પડે છે. માનવી તરફથી જે હવિ આપવામાં આવે છે તેના બદલામાં કષ્ટ મેળવવાની આશા તેને રહેતી હોય એવું ઘણી વાર માન્ય પડે છે, અને ધર્મ સંક્રાંતિમાં મુખ્ય રિવાજ એ હોય છે કે “ તું મને આપે તેટલા માટે હું તને આપુ છું. ” વળી ધર્મી વાર એવું પણ કહેવામાં આવે છે કે દેવતાઓમાં જે બળ તથા વીર્ય હોય છે તે સંક્રાંતિ, યજ્ઞો, અને ખાસ કરીને સોમના નૈવેદ્યથી

ઉપન થાય છે. હિન્દુસ્તાનમાં વિપ્રવર્ગે જે સત્તા પ્રાપ્ત કીધી તેના બીજા આ સ્થળે આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે. વેદના સમયમાં એ સત્તા ધીરે ધીરે વધતીજ ગઈ ઉદાહરણ તરીકે શુક્લ યજુર્વેદમાંથી એવું વચન નીકળે છે કે દેવતાઓ જે માણસ યથાર્થ જ્ઞાન ધરાવતો હોય તેના તાબામાં રહે છે બ્રાહ્મણો વળી એક ડગલું આગળ જાય છે અને કહે છે કે દેવતાઓ એ પ્રમારના છે, દેવો અને બ્રાહ્મણો, તેમાંથી માનવ જાતમાં બ્રાહ્મણોને દેવ ગણવા બ્રાહ્મણોમાં પણ યજ્ઞને સર્વશક્તિમાન, અને દેવતાઓનેજ નહીં પણ કુદરતના નિયમોને પણ તાબામાં રાખનારો કહેવામાં આવ્યો છે.

ઋગ્વેદની અદરજ દેવતાઓની મધ્યમાં તેત્રીસની જણાવવામાં આવી છે કેટલીક વખત “તેત્રીસ”ને બદલે “અગિયારથી ત્રણ ધણા” એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે એવે ઠેકાણે, અગિયાર અગિયાર દેવતાનું દરેક મંડળ નિશ્ચિના ત્રણ વિભાગમાંથી અલગેક વિભાગને લગતું છે એવો અર્થ કરવાનો હોય છે આ સમુદાયમાં સંખ્યાજ દેવતાઓ આવી જાય છે એવું હમેશા સ્વીકારાયું હોય એ સંબંધિત નથી, કારણ કે એ તેત્રીસ ઉપરાંત બીજા દેવતાઓ પણ કેટલીક વખતે ગણાવવામાં આવ્યા છે વળી એ મધ્યમાં મરુત્તના જેના જુદા જુદા દેવતાઓના મંડળો પણ આની જાય એમ હોઈ શકે નહીં એ નક્કી છે

તોપણ ઋગ્વેદના ઝોલામાં ઝોલા ત્રણ આખાં સૂક્તોમાં જેનું આનાદન કરવામાં આવ્યું હોય એવા અગત્યના દેવતાઓ વીસ પણ બાંધે હશે એમાંના ઇન્દ્ર, અગ્નિ, અને સોમ એ ત્રણ દેવતાઓ સૌથી આગળ પડતા છે ઇન્દ્રનું જેમાં આવાદન કરવામાં આવ્યું હોય એવા સૂક્તો ૨૫૦ છે, અગ્નિનું જેમાં આવાદન કરવામાં આવ્યું હોય એવા સૂક્તો ૨૦૦ છે, અને સોમનું જેમાં આવાદન કરવામાં આવ્યું હોય એવા સૂક્તો ૧૦૦ છે પર્જન્ય, વર્ષાદેવતા, અને યમ, મૃત્યુનો દેવતા એ બેઉનું ત્રણ ત્રણ સૂક્તોમાં આવાદન થયું છે બાકીના દેવતાઓ આ બે છેડાની વચ્ચેના જુદા જુદા સ્થાન પર વિરાજે છે કઈકે નવાઈ જેવું એ છે કે હાલના હિન્દુ ધર્મના બે મોટા દેવતાઓ, વિષ્ણુ અને શિવ, જે સરખા મહત્વના છે, તે ત્રણ હજાર વડે ઉપર પણ વિષ્ણુ અને શિવ (શિવનું વિશેષ પ્રાચીન સ્વરૂપ) તરીકે બેકે ઋગ્વેદના મુખ્ય દેવતાઓ કરતા ઉતરતી પાત્રીના હતા, તોપણ અન્યોન્ય.

ની અપેક્ષાએ સરખા ગૌરવવાળા ગણાતા હતા. હાંવમાં તેઓનાં જે સામાન્ય લક્ષણો છે તેજ તે વખતે પણ હતાં; વિષય તે ખાસ કરીને દયાળુ અને રુદ્ર તે ભયંકર ગણાતો.

સ્વર્ગના દેવતાઓમાં સૌથી પ્રાચીન દેવતા તે દ્યૌસ્ (જે યવન લોકોના ઝચૂસને મળતો આવે છે) તે છે. ઋગ્વેદમાં આકાશ ઉપર દેવતા તરીકેના ચેતનત્વનું આ પ્રકારનું આરોપણ પ્રાથમિક સ્થિતિથી આગળ ખીલકુલ વધી શક્યું નહોતું. એ આરોપણ એકલા પિતૃત્વના વિચારમાંજ પર્યવસાન પામ્યું હતું. સાધારણ રીતે દ્યૌસ્ની સાથે પૃથિવીને જોડવામાં આવે છે. છ સૂક્તોમાં વિશ્વનાં માળાપ તરીકે એ મુગ્ધની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. કેટલાક મંત્રોમાં દ્યૌસ્ને રક્તવર્ણનો અને નીચું મોઢું રાખીને બરાડતો રૂપ (ગાધો) કહેવામાં આવ્યો છે તેથી મેઘના ગગડાટ તથા વીજળીના ચળકાટનું તેમજ ઈશ્વરપતા આણુવાની શક્તિ ધરાવનારા વરસાદનું સૂચન થાય છે. વળી એક સ્થળે એને મોતીથી શણગારાયલા કાળા ઘોડાની સાથે સરખાવવામાં આવ્યો છે, તે તારાઓથી વિભૂષિત થયેલું રાતના સમયનું આકાશ સૂચવે છે. એક કવિ આ દેવને વગૃથી

† શ્રીકેલતકથાઓમાં પણ “દ્યૌસ્” અને “પૃથિવી”ને—“Ouranos” અને “Gaia”ને—વિશ્વનાં માળાપ તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યાં છે. પણ “દ્યૌસ્” એ સંસ્કૃત નામ અને “Ouranos” એ શ્રીકેલ નામની વચ્ચે કંઈ સરખાપણું નથી. પણ શ્રીકેલ અને રૌમન લોકોના “Zeus” અથવા “Jupiter” એ નામમાં અને “દ્યૌસ્” અથવા “દ્યૌષિત્” એ નામમાં સરખાપણું ઉધાડું છે. એથી ઉલટું “Ouranos” એ નામ સંસ્કૃતનાં “વરુણ” એ નામને મળતું જણાય છે. “Ouranos” એ જેમ દેવતાઓનો પિતા ગણાય છે તેમ વરુણ દેવતાઓનો પિતા ગણાતો નથી. તેપણ “Ouranos” જેવી રીતે હુલોકનો અધિષ્ઠાતા છે તેવી રીતે વરુણ પણ હુલોકનો અધિષ્ઠાતા છે. “પૃથિવી” એ નામને મળતું આવે એટલું કંઈ શ્રીકેલ નામ લેવામાં આવતું નથી, પણ પ્રથમ એ નામ કદાચ “નિરાણ” એ અર્થના વિરોધે તરીકેજ વપરાઈ હશે, અને “ગૌ,” “ગાઠ,” “જા” એ પૃથ્વીનાં નામો “નિધવૃ”ના આરંભમાંજ આવવામાં આવ્યાં ■ તેનો વિરોધ વપરાશ થતો હશે. “ગૌ” એ નામ તો શ્રીકેલ “Gaia” ના સાથે સરખાવણું થતોવે છે એમ આપણાથી કહી શકાય. પ્રો. બેન્ડીનો અભિપ્રાય એવો છે કે જે ખાસ કરી પ્રથમ “દ્યૌસ્”નાં ગણવામાં આવતાં તે પાછળથી “ઈન્દ્ર”નાં ગણાયાં.

સંપન્ન થયેલો વર્ણુવે છે, અને ખીજો “વાદળામાંથી હસતો ઘોસ” એવાં વચનો એના વિષે વાપરીને વીજળીનો ચળકટ કરતા આકાશનું સ્મરણ કરાવે છે. જેવી રીતે પાછળથી સંસ્કૃત ભાષામાં રિમતને અત્યંત શ્વેત પદાર્થોની સાથે વારંવાર સરખાવવામાં આવે છે તેવી રીતે ઋગ્વેદના ખીજા કેટલાક મંત્રોમાં સ્મિ (એટલે “હસવું”) એ ક્રિયાપદ વીજળીના સમ્બન્ધમાં વાપરવામાં આવ્યું છે.

આકાશના દેવતાઓમાં ઘોસના કરતાં ઘણા વધારે અગત્યનો દેવતા તે ઘરુણ છે. એના વિષે ચેતનત્વારોપણની ક્રિયા એટલે સુધી આગળ વધી છે કે જે કુદરતના દેખાવ ઉપર એ ચેતનત્વારોપણ થયું છે તે કુદરતનો દેખાવ કયો તેના વિષે એ દેવતાની પ્રકૃતિનાં કેટલાંક લક્ષણો ઉપરથી અનુમાનજ થઈ શકે છે. એ પ્રમાણે એ દેવતાની કલ્પના કેવી રીતે ઉદ્ભવી તે સમજવું અઘરું થઈ પડે છે તેનું એક કારણ એ છે કે એ દેવતા હિન્દુસ્તાનની દંતકથા સર થઈ તેના કરતાં વિશેષ પ્રાચીન સમયમાં અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો અને એ પ્રાચીન સમયથી ઉતરી આવીને હિન્દુસ્તાનની દંતકથામાં ટકી રહ્યો છે. એ સિવાય ખીજું કારણ એ છે કે ઘોસ એ દેવતાનું નામ હોવા ઉપરાંત એ નામથીજ જેવી રીતે આકાશનું સૂચન થાય છે તેવી રીતે ઘરુણ એ નામથીજ કુદરતના કોઈ પણ દેખાવનું સૂચન થતું નથી. ઘરુણ-સ્ એ શબ્દનો અર્થ પ્રથમ “હાંદી દેનાઈ” આકાશ એવો થતો હશે એમ જણાય છે, અને ધર્ણ-ખઈ યાવની ભાષાનો “ઊરેનાસ” તે એજ શબ્દ છે, જોકે એ એ શબ્દના ઐક્ય વિષે વિચાર કરતાં કેટલીક સ્વરશાસ્ત્રને લગતી મુશ્કેલીઓ જોવા થયા વગર રહેતી નથી. ઇન્દ્ર, અગ્નિ, અથવા સોમને જેમાં આવાહન કરવામાં આવ્યું હોય તેવાં સૂક્તોના કરતાં વરુણને જેમાં આવાહન કરવામાં આવ્યું હોય એવાં સૂક્તો ઘણાં થોડાં છે, તોપણ નિઃસંશય ઇન્દ્રની સાથેના વૈદિક દેવતાઓમાં વરુણનું પદ સૌથી ઉચું છે. ઇન્દ્ર એ મોટો લડવૈયો છે ત્યારે વરુણ એ કુદરતના તથા નીતિના નિયમ(ઋતુ)ને ધારી રાખનારો પ્રતાપી દેવતા છે. એને લગતાં જે સૂક્તો છે તે ખીજાં સૂક્તોના કરતાં વધારે નીતિમય અને ભક્તિરસથી ભરેલાં છે. વેદનો સૌથી વધારે ગૌરવવાળો ભાગ તે એ સૂક્તોનો બનેલો છે. ઘણી વાર એ પ્રાર્થનાઓનું સ્વરૂપ હિંદુ ભાષાની બધી પ્રાર્થનાઓને મળતું આવે છે. વરુણનું સ્વભાવ શાન્તિબરેલું હોવાનું કારણ મું છે

તેનો ખુલાસો એવી રીતે મળી શકે છે કે નિયમસર ફરી ફરીને નજરે પડતા આકાશના દેખાવની સાથે, નબ વિષે દૃશ્યમાન થતા શ્રદ્ધ ઉપયોગ આદિની ગતિ સાથે એને ગાદો સમ્બન્ધ છે; ઇન્દ્રની યુદ્ધકુશળ અને કેટલીક વાર ધૂનભરેલી જણાતી પ્રકૃતિનો ખુલાસો એવી રીતે મળી શકે છે કે તોફાન વખતે આકાશ વાયુ આદિનાં જુદાં જુદાં તરંગો એકબીજા સાથે અનિશ્ચિત અને અયોગ્ય લડાઈમાં ઉતરી પડ્યાં હોય એવું લાગે છે. વરુણની પ્રકૃતિ અને એની સત્તાનું વર્ણન જેમ બને તેમ વેદના કવિઓના પોતાનાજ શબ્દોમાં આપણે આપીશું:—

વરુણના કાયદાથી આકાશ અને પૃથ્વી જેકે એકબીજાથી જુદાં રહે છે. સૂર્યના સુવર્ણમય અને ફરતા ગોળાને વરુણેજ આકાશમાં પ્રકાશતો રાખ્યો છે. સૂર્યને માટે વિશાળ માર્ગ પણ એણેજ ધડ્યો છે. અંતરિક્ષમાં જેનો ધોધ મંભળાય છે તે વાયુ એ વરુણનોજ શ્વાસ છે. એના નિયમો પ્રમાણેજ પેલો ચળકતો ચંદ્ર રાત્રિએ ફરે છે, અને પેલા ઉઘે ટંગાયલા તારાઓ રાત્રિએ દેખાય છે પણ દિવસે પાછા અદૃશ્ય થાય છે. નદીઓ વહે છે તે પણ એનેજ લીધે; એના નિયમો પ્રમાણે એ નદીઓનો પ્રવાહ હમેશાં ચાલ્યાંજ ફરે છે. નદીઓનું પાણી અપાટખંધ સમુદ્ર તરફ જઈ હોવા છતાં સમુદ્ર ભરઈ જતો નથી તે એની ગહન શક્તિને લીધેજ. પર્વતો જે વખતે વાદળામાં ઘેરાયલા હોય છે તે વખતે એ પેલા ઉધા વળેલા ધડામાંથી પાણી પડવા દે છે અને પૃથ્વીને ભીની થવા દે છે. એનો સમ્બન્ધ પ્રધાનપણે એ અંતરિક્ષના પાણી સાથેજ છે; સમુદ્રની સાથે એનો સમ્બન્ધ કવચિતજ જોવામાં આવે છે.૬

§ ગૃત્સો રાજા વરુણશ્રવક દ્વત્તમ્

દિવિ મેહ્નં હિરણ્યયં' શુમે કમ્ ॥ (૭,૮૭,૧)

આત્માને વાતો રજ આ નવીનોત્ ॥ (૭,૮૭,૨)

અમીય ઋક્ષા નિહિતાસ ઉચ્ચા

નક્ત દદ્દશ્ચે કુર્હં ત્રિદિવ્યેયુઃ ।

અર્દઘ્વાનિ વરુણસ્ય વ્રતાનિ'

વિચાર્કશચ્ચન્દ્રમા નર્તમેતિ ॥ (૧,૨૪,૧૦) ગગર:

વરુણની સર્વસત્તા વિષે વેદમાં ધણી વાર ' કહેવામાં આવ્યું છે. આદ્યશમાં ઉડતાં પક્ષીઓના, સમુદ્રમાં ફરતાં વહાણોના, દૂર સુધી વિચરતા વાયુના માર્ગને એ જાણે છે. જે કંઈ છૂપી વસ્તુઓ અત્યાર સુધીમાં કરાયેલી છે અથવા હવે પછી કરાશે તે સર્વ એ જાણે છે. માણસોની સત્યતા અને અસત્યતા એ જોઈ શકે છે. એના વિના કોઈ પણ પ્રાણીથી આંખનો એક પલકારો પણ મારી શકતો નથી. નીતિમય સભ્ય યજ્ઞાવનાર તરીકે વરુણની પદ્ધતી ખીજ કોઈ પણ દેવતાના કરતાં વધારે ચઢિયાતી છે. એના નિયમોને તોડ્યા એનું નામજ પાપ છે. એ નિયમો તોડ્યાથી એ ગુરૂસે થાય છે. એ નિયમો તોડનારને એ સખ શિક્ષા કરે છે. જે પાપ વડે પાપી પ્રાણીઓને એ બાંધી લે છે તેનું વેદમાં ધણી વાર કથન કરવામાં આવ્યું છે. એ અસત્યને હાંકી કાઢનારો, અસત્યને ધિક્કારનારો, અસત્યની શિક્ષા કરનારો હોવા છતાં પશ્ચાત્તાપ કરનાર પ્રાણી તરફ એ રહેમની નજરથી જોય છે. માણસોએ પોતે જે પાપ કીધાં હોય તેજ નહીં પણ તેના પૂર્વજોએ જે પાપ કીધાં હોય તેમાંથી પણ એ તેને મુક્ત કરે છે. એની પ્રાર્થના કરનાર માનવીથી નિત્ય એના નિયમોનું ઉલ્લંઘન થયું હોય છતાં એ તેને જગ્યા દે છે, અને વગરવિચાર્યા સ્વભાવને લીધે જોડાએ એના નિયમો તોડ્યા હોય તેઓના તરફ એ કૃપાની નજરથી જોય છે. ખરેખર, વરુણને લગતું એવું કોઈ પણ સૂત્ર નહીં હોય કે જેમાં અપરાધની માફી માટે એની પ્રાર્થના નહીં કરવામાં આવી હોય. ખીજ દેવતાઓ વિષેનાં સૂત્રોમાં જેમ સંસારી સુખનાં સાધનોની પ્રાર્થના કરવામાં આવેલી હમેશાં દીકામાં આવે છે તેમ વરુણનાં સૂત્રોમાં ધનલાં પાપને માટે ક્ષમાની માગના કરવામાં આવેલી હમેશાં આપણા દીકામાં આવ્યા વગર રહેતી નથી.

§ वेदा यो वीनां पदमंतरिक्षेण फलतां ।

वेदं नावः समुद्रियः ॥ (१, २६, ७)

वेद वार्तस्य वर्तनिमुरोऋष्वस्य बृहतः ।

वेदा य अच्यાસંતે ॥ (१, ૨૬, ૯)

અતો વિશ્વાન્યદૃતા નિકૃત્વો અમિ પંડયતિ ।

કુનાનિ યા ચ કર્ત્વો ॥ (૧, ૨૬, ૧૧) વગેરે.

પ્રજાપતિ—મૃદિના રચનાર વિષે સૌથી ચર્ચિત્વાત્તા દેવ તરીકેની કલ્પના વિકાસ પામતી ગઈ તેમ તેમ વરુણનાં સમ્રાટ તરીકેનાં લક્ષણો સ્વાભાવિક રીતે ક્ષીણ થતાં ગયાં, અને આખરે એના આગલા રાજ્ય-માંથી અમુકજ ભાગ-સમુદ્રનું રાજ્ય-એને માટે રહ્યું. અથર્વવેદમાંજ આ પ્રમાણેનો ફેરફાર અમુક અંશે થયેલો આપણા દીકામાં આવે છે, અને વેદના સમય પછીની દંતકથાઓમાં એની પદવી માત્ર સમુદ્રના દેવ-હિન્દુસ્તાનના નેપ્ચ્યુન તરીકેજ રહી છે.

વરુણ વિષેના સૂક્ત(૭, ૮૯)માંના નીચલા મંત્રોથી, એને જે પ્રાર્થનાઓ કરવામાં આવી છે તેના સ્વરૂપનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકશે:—

મો પુ વરુણ મૃન્મય'

ગૃહં રાજન્નહં ગમમ્ ।

જે મન્ત્રવેદની અદ્દરજ (આધારના તેમજ પૃથ્વીના) પાણીની સાથેના વરુણનો વિશેષ સંબંધ સૂચવનારા મંત્રો એવામાં આવે છે:—

યા આપો' દિવ્યા ઉત વા સ્ત્રવંતિ
સ્વનિર્વિમા ઉત વા યાઃ સ્વયંજા ।

મુમુદ્રાર્થા યાઃ શુચયઃ પાવકા—

સ્તા આપો' દેવીરિહ માર્મવંતુ ॥ (૭, ૪૯, ૨)

યામાં રાજા વરુણો યાતિ મયે'

• સત્યાનૃતે ઈવપશ્યન્નનાનાં ।

મધુશ્રુતઃ શુચયો યાઃ પાવકા—

સ્તા આપો' દેવીરિહ માર્મવંતુ ॥ (૭, ૪૯, ૩)

(જે પાણી પુરોહિતનાં છે અને જે વહે છે, એને માટે ખોદીને માર્ગ કરવામાં આવ્યો છે, અને જે જાતે પ્રપત્ત થયેલાં છે, જે સમુદ્ર તરફ ભય છે, જે શુચિ અને પાવક છે, તે અદર્દી બદાઈ રક્ષણ કરે। જે પાણીના મધ્યમાં માનવીઓનાં સત્ય તથા અસત્યને નિદાનનારા વરુણ રાજ ભય છે, જે મધુ રેડનારાં છે, જે શુચિ અને પાવક છે, તે અદર્દી બદાઈ રક્ષણ કરે।)

મૃલ્લા સુંસત્ર મૃલ્લય ॥ ૧ ॥

* * *

અપાં મચ્યે' તસ્થિવાંસં

તૃષ્ણાંવિદજ્જરિતારમ્ ।

મૃલ્લા સુંસત્ર મૃલ્લય ॥ ૪ ॥

યત્કિં ચેદં વરુણ દૈવ્યે જને'

અભિદ્રોહં મનુષ્યા ૧ શ્રરામસિ ।

અચિંત્તી યત્તવ ધર્મા યુયોપિમ

મા નૃસ્તસ્માદેનસો વેવ રીરિષઃ ॥ ૫ ॥

(હે વરુણ રાજા ! માટીના બનેલા ધરમાં હું કદી જાઉં નહીં !
દયા રાખો, પ્રતાપી દેવ ! મ્હને બચાવો !.....પાણીની મધ્યમાં
ઉભેલો હોવા છતાં ત્હારી સ્તુતિ કરનારને તૃપ્ત લાગી છે.* દયા રાખો,
પ્રતાપી દેવ ! મ્હને બચાવો ! હે વરુણ ! વગરવિચાર્યા સ્વભાવને લીધે
ત્હારા નિયમોને હમે જમારે તોડીએ ત્યારે મનુષ્ય તરીકે હમારાથી દેવ-
સોકાનો ગમે તેવો અપરાધ થતો હોય તોપણ, હે દેવ ! તે અપરાધને
માટે હું હમને શિક્ષા કરીશ નહીં !)*

* વરુણના કાયદાનો ભંગ કરનારાં પાપી પ્રાણીઓને જળધરનો રોગ થાય છે એકું માનવામાં આવે, તેટલું આ સ્થળે સૂચન કરાયલું છે.

* “વરુણ” એ દેવતાને ધરાનના “અદુરમજ્જ”ની સાથે ઐતિહાસિક સમ્બન્ધ છે એવો કેટલાક વિદ્વાનોનો મત છે. એ મતના સમર્થનમાં નીચે પ્રમાણેનાં કારણો આપવામાં આવે છે:—

(૧) “વરુણ”ને “અદુર” એ વિશેષણ ધણી વાર લગાડવામાં આવે છે.

(૨) “આદિત્યો”માં જેમ વરુણ શ્રેષ્ઠ છે તેમ “અધારુપદ”માં અદુર-મજ્જ શ્રેષ્ઠ છે. “આદિત્યો” અને “અધારુપદ” એ બેની વચ્ચે કેટલુંક મળતાપણુ છે.

(૩) વેદમાં વરુણ અને મિત્ર એ બેનાં નામ જેવી રીતે સાથે બેવામાં આવે છે તેવી રીતે ક્રોદ અવસ્થામાં “અદુર” અને “મિત્ર”નાં નામ સાથે બેવામાં આવે છે, એકે બીજી રીતે એ બેની સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે અને “મિત્ર”ને તો “અધારુપદ” તરીકે પણ મહુવામાં આવતો નથી.

ઋગ્વેદમાં સૂર્યદેવતાઓ પાંચ છે. એ પાંચ દેવતાઓ સૂર્યની પ્રકૃતિનાં બુદ્ધિ બુદ્ધિ સ્વરૂપોનો બેદ સ્વરૂપ છે. એમાંનો એક સૌથી પ્રાચીન દેવતા, મિત્ર (એટલે “દોસ્ત”) તે સૂર્યની કલ્યાણકારી કૃતિઓ તરફ આપણું વિશેષ લક્ષ્ય ખેંચે છે. હિન્દુસ્તાન અને ઇરાનના લોકો જે વખતે સાથે વસતા હતા તે વખતે એ દેવતુ અસ્તિત્વ હતું એ નક્કી છે, પણ ઋગ્વેદમાં તે એનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ જાણે તર્જન જતું રહ્યું હોય, વરુણની અંદરજ એનું વ્યક્તિત્વ જાણે લીન થઈ ગયું હોય એવું લાગે છે. વરુણની સાથે એનું આવાહન ધણી વાર કરવામાં આવ્યું છે, પણ એનું એકલાનું જેમાં આવાહન કરવામાં આવ્યું હોય તેવું સૂક્ત એકજ (૩, ૫૯) છે.

સૂર્ય (જેનું નામ યાવની ભાષાના “Helios” એ નામને મળતું આવે છે) તે સમજાતા સૂર્યદેવતાઓમાં વિશેષ મૂર્ત (concrete) છે; કારણ કે આકાશમાં પ્રકાશતા ગોળાનું નામ પણ સૂર્ય છે. એટલે એ ગોળાની સાથેનો એનો સમ્બન્ધ કદી પણ ભૂલી જવાતો નથી. વેદમાં સૂર્યના ચક્ષુનું વારંવાર કથન કરવામાં આવ્યું છે, અને ઉપાને માટે એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે “એ દેવતાઓના ચક્ષુને લાવે છે.” સૂર્ય-દેવ સમજી જોઈ શકે છે, એટલે એ આખા વિશ્વની ખાતમી મેળવનારો (દ્યુત) છે. સર્વળાં પ્રાણીઓને અને માનવીઓનાં સારાં તેમજ નકારાં કબેલે એ જોય છે. સૂર્યપડે જામત થઈને માણસો પોતાને જ્યાં જવાનું હોય ત્યાં જાય છે અને જે કરવાનું હોય તે કરે છે. જે કંઈ ગતિમાન છે અને જે કંઈ સ્થાવર છે તે સર્વનો આત્મા, તે સર્વનો રક્ષક એ છે. એ જે સ્થાનમાં ખેસીને ફરે છે તે સ્થાને સાત ઘોડાઓ જોડ્યા હોય છે. સાંઝ પડે છે એટલે એ ઘોડાઓને એ છોડી નાંખે છે :

યદેદ્યુક્ત હરિતઃ સપસ્યાત

આદ્રાત્રી વાર્ષસ્તનુને મિમસે ॥

(ઘોડાઓને તેઓના સ્થાન આગળથી એ છૂટા કરે છે એટલે

બીજા વિદ્વાનોનો મત એવો છે કે “વરુણ” અને “અદ્રમહદ” એ બેના વચ્ચે ઐતિહાસિક સમ્બન્ધ છે એવું દર્શાવવાને જે કારણો આપવામાં આવે છે તે બેઉએ તેમાં સંબંધ નથી.

તરત સર્વ ઉપર રાત્રી પોતાનું વસ્ત્ર પ્રસારી દે છે). સૂર્ય અંધકારને ચર્મની પેઠે વીંટાળી દે છે, અને એને દેખતાં તારાઓ ચોરની પેઠે છુપાઈ જાય છે. ઉપાના ઉછંગમાંથી એ પ્રકાશે છે. વળી ઉપાને પતિ પણ એને કહેવામાં આવે છે. અગ્નિના એક સ્વરૂપ તરીકે દેવતાઓએ એને આકાશમાં મૂક્યો હતો. આકાશમાં થઈને પસાર થતા પક્ષી અથવા મરુડ તરીકે એને ઘણી વાર વર્ણવવામાં આવ્યો છે. દિવસોનું પ્રમાણ એના ઉપર આધાર રાખે છે. લાંબું આયુષ્ય એના વડે મળી શકે છે. વ્યાધિને એ મટાડે છે અને દુઃસ્વપ્નોને એ દૂર કરે છે. ઉદય વખતે, મિત્ર અને વરણ આગળ માણસોની નિર્દોષતા એ જણાવે એવી એને પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. સઘળાં પ્રાણીઓનો આધારજ સૂર્ય ઉપર છે, તેથી એને “વિશ્વકર્મન્” (સર્વનો કર્તા) કહેવામાં આવ્યો છે.

ખીન સૂર્યદેવતા-સવિતાનું અગિયાર સૂતોમાં આવાહન કરવામાં આવ્યું છે, એટલે લગભગ સૂર્યનાં જોટલાં સૂતો છે તેટલાંજ સવિતાનાં છે. સવિતા એટલે ‘પ્રેરણા કરનાર’. સવિતા તે સૂર્યની પ્રેરક શક્તિ સૂચવે છે. એ ખાસ કરીને સુવર્ણમય દેવતા છે. એના હાથ સુવર્ણમય છે, એના બાહુ સુવર્ણમય છે, એનો રથ સુવર્ણમય છે. એ પોતાના મજબૂત અને સુવર્ણમય કર ઉંચા દરીને મધળાં પ્રાણીઓને આશિષ દે છે અને તેઓને જાતે બનાવે છે. એ કર પૃથ્વીના છેડાઓ સુધી પહોંચે એટલા લાંબા છે. એ પોતાના સુવર્ણમય રથમાં બેસીને ઉંચા તથા નીચા માર્ગમાં જાય છે તે વખતે સઘળાં પ્રાણીઓ તરફ એ જોય છે. ઉપાની પાછળ પાછળ એ પ્રકાશે છે. સૂર્યનાં કિરણોથી પ્રકાશતો, પીળા કેશવાળો સવિતા પૂર્વ દિશામાંથી નિરતર પોતાનો પ્રકાશ પાડે છે. એ દુઃસ્વપ્નોને દૂર કરે છે અને જૂતપિશાચને હાંપી દાઢે છે. એ દેવતાઓને અમરત્વ બહે છે અને માનવીઓને દીર્ઘ આયુષ્ય આપે છે. વળી, મરણ પામેલા શરીરોને જે રથને પુણ્યવંતા પ્રાણીઓનો નિવાસ છે ત્યાં આગળ એ લઈ જાય છે. ખીન દેવતાઓ સવિતાના દોરવ્યા દોરવાય છે; કાંઈ પણ પ્રાણી, ઇન્દ્ર અને વરુણ જેવા સૌથી જળવાન દેવતાઓ પણ એની ઇચ્છાની વિરુદ્ધ જતા નથી. એના સ્વતંત્ર અમલને તેઓ આધીન રહે છે. સવિતાનો સંધ્યામય સાથેનો સમ્બન્ધ પણ ઘણી વાર જોવામાં આવે છે. એક સૂક્તમાં (૨,૩૮) આવ્યમતા સૂર્ય તરીકે એની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે:—

આશુર્મિશ્રિદ્યાન્ વિ મુન્નાતિ નૂનમ્
 અરીરમદર્તમાનં ચિદેતોઃ ।
 અહ્યર્ધૂણાં ચિદ્રયયો અવિવ્યામ્
 અનુ મૃતં સંવિત્તર્મોક્ત્યાગોત્ ॥ ૩ ॥
 પુનઃ સર્મવ્યદ્વિતતં વર્યન્તી
 મૃત્યા કર્તો ન્યધાચ્છન્મ ધીરઃ ।

* * *

વિશ્વો માતૃણ્ઢો મૃજમાપશુર્ગોત્
 સ્થશો જન્માનિ સવિતા વ્યાર્કઃ ॥ ૮ ॥

(ઉતાવળા અથો વડે જનારો એ દેવતા હવે એ અથોને છોડી નાંખશે; ઝડપથી ચાલનારા રથને હવે એણે ચાલતો અટકાવ્યો છે. સર્પની પેટે જનારાઓની ઝડપને એણે અટકાવી છે, સવિતાની આગ પ્રભાણે રાત્રી આવી પહોંચી છે.

વાણેતાણો કરનારી બાઈએ પોતાનું વસ્ત્ર પાછું વીંટાળી દીધું છે, કુશળ કારીગરો પોતે કરવા માંડેલું કામ હવે અડધેથીજ છોડી દે છે; પક્ષીઓ સવળા પોતપોતાના માળા બણી, પશુઓ સધળાં પોતપોતાના કોડ બણી વિદાય થાય છે; સવિતાદેવ પ્રાણીઓને પોતપોતાના ઘર તરફ મોકલી દે છે.)

ઋગ્વેદનો જે સૌથી પ્રખ્યાત મંત્ર છે (ગાયત્રી) તેમાં આજ દેવતાઓનું આવાહન થયેલું છે. પ્રાચીન સમયમાં વેદના અભ્યાસની શરૂઆત કરતી વખતે એ મંત્ર વડેજ માનવીની બુદ્ધિને જાગૃત કરનાર તરીકે એનું આગાહન કરવામા આવતું હતું, અને હજી પણ દરેક ધર્મિક હિન્દુ પોતાની સ્થવારની પ્રાર્થના કરતી વખતે હમેશાં એ મંત્રનોજ ઉચ્ચાર કરે છે. જે દેવનું એ મંત્રમાં આવાહન થયેલું છે તે ઉપરથી એ ખંતરે સ્પષ્ટિકૃત હોવામાં આવે છે, પણ પાણીવાર એને માટે વાચત્રી એ શબ્દ પણ વપરાય છે. ગાયત્રીછંદમાં રચાયેલો હોવાથી એને ગાયત્રી એ નામ આપવામાં આવ્યું છે, એ મંત્રે નીચે પ્રમાણે છે:—

તત્સવિતુર્વરેણ્યમ્

ભર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ ।

ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત્ ॥

(સવિતા દેવના તે શ્રેષ્ઠ પ્રકાશને હમે પ્રાપ્ત કરીએ ॥ એ દેવ હમારી બુદ્ધિને જાગૃત કરો !)

સવિતાને લગતાં સૂક્તોનું એક ખાસ લક્ષણ એ છે કે એમાં સુ-
શ્રેષ્ઠે “ પ્રેરવું,” જેનાથી “ સવિતા ” એ રાખ્ધ ઉત્પન્ન થયો છે, તે
ક્રિયાપદનાં શુદ્ધાં શુદ્ધાં રૂપે એના નામની સાથે વારંવાર જોડવામાં આવે છે.

પૂષન્ એ દેવતાનું ઋગ્વેદનાં આઠેક સૂક્તોમાં આવાહન કરવામાં
આવ્યું છે. એના નામનો “ પોષણકર્તા ” એવો અર્થ થાય છે. પ્રધાન-
પણે ગોવાળિયાના દેવ તરીકે પ્રકટ થયેલી સૂર્યની કલ્યાણકારી શક્તિની
રૂપના એની પ્રકૃતિમાં આપણને દૃશ્યમાન થાય છે. એના રથને બકરાઓ
જોડ્યા હોય છે, અને એના હાથમાં પેરાણી હોય છે. સ્વર્ગના રસ્તાઓ
એ જાણે છે, અને ખરણ પામેલા જીવોને ગિરુઓના દૂરના પંથ તરફ એ
હાઈ જાય છે. વળી, એ રસ્તાઓની પણ દેખરેખ રાખનારો છે. પશુઓનું
એ પાલન કરે છે, અને પોતાની પેરાણી વડે એ તેમને દોરવે છે. પૃથ્વી
ઉપરનાં માનવીઓ તથા પશુઓનું રક્ષણ કરીને અને માનવીઓને ખીછ
ફિયાનાં સુખભર્યા સ્થાનકોમાં લઈ જઈને એ સર્વનું કલ્યાણ કરે છે.

વિષ્ણુ એ દેવને લગતાં સૂક્તો કેટલાં છે તેની ગણતરી કરીને તે
દૃષ્ટિ તપાસીએ તો વિષ્ણુની પદવી ઉત્તરતીજ આવે, કારણ કે
ઋગ્વેદમાં સૂર્ય, સવિતા, અને પૂષન્ એ દેવોના કરતાં વિષ્ણુનું
આવાહન ઓછી વખત કરવામાં આવ્યું છે. પણ એવી રીતે જોવાને
બહારે જો આપણે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જોઈએ તો - સઘળા સૂર્યદેવતામાં
એની અગત્યતા સૌથી વધારે છે; કારણ કે હાલના હિન્દુ ધર્મના એ
મહોટા દેવતાઓમાંના એક એ છે. એની પ્રકૃતિનું સૌથી અગત્યનું લક્ષણ
એ છે. કે એ ત્રણ મહોટાં પગલાં બરે છે. વિશ્વના ત્રણે વિભાગમાં થઈને
મૂર્વ પસાર થાય છે એ વાતજ એ ત્રણ પગલાંઓ વડે સૂચવાય છે
એમાં કંઈ પણ શક જોવું નથી. એનું સૌથી ઉંચામાં ઉંચું પગલું તે

સ્વર્ગ, જ્યાં દેવલોકો અને પિતૃલોકો વસે છે, ત્યાં મૂકાયેલું છે. એ સ્થાનકે પહોંચવાની ધમ્મ કવિ નીચેના શબ્દમાં પ્રગટ કરે છે:—

તદસ્ય પ્રિયમપિ પાર્યો અર્યાં
નરો યત્ર દેવયત્નો મર્દન્તિ ।
उरुक्रमस्य स हि बन्धुरित्या
विष्णोः पदे परमे मच्च उत्तमः ॥

(તે એના પ્રિય સ્થાનને હું પામું કે જ્યાં દેવની ભક્તિ કરનારા જનો આનન્દમાં રહે છે; એ હમારો બંધુ છે, જેની ફલગ મ્હોટી છે એવા વિષ્ણુના પરમ પદમાં અમૃતનો ઝરો છે).

સૂર્યની સામાન્ય પ્રકૃતિ લક્ષમાં લઈને નહીં, પણ ત્વરિત ગતિવાળા તેજના ગોળા ઉપર મ્હોટી ફલંગો ભરીને ત્રણે ભુવન ઉપર ફરી વળનારા દેવતા તરીકેનું ચેતનત્વારોપણ કરીને પ્રથમ વિષ્ણુની કલ્પના કરવામાં આવી હશે એવું લાગે છે. કેટલાક મત્રોમાં, માનવીના કલ્યાણને માટે એણે ત્રણ પગલાં ભરી દતાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે.

આ લક્ષણ ઉપરથીજ શ્રાક્ષણોમાં એવી દંતકથા આપવામાં આવી છે કે પૃથ્વી જે વખતે અસુરોના તાબામાં ગઈ હતી તે વખતે તેને ત્રણ પગલાંએ ભરીને પાછી મેળવવાને માટે એક યુક્તિ તરીકે વિષ્ણુએ વામનજનું રૂપ લીધું હતું. કલ્યાણ કરવાની ઇતિ, એ વિષ્ણુનું ખાસ લક્ષણ છે, તે ઉપરથી લોકના કલ્યાણને માટે એણે જુદા જુદા અવતાર લીધા હતા એવી વાત વેદ પછીની દંતકથાઓમાં આપવામાં આવી છે.

જેને માટે આખાં સૂર્યો રચાયાં હોય એવી દેવી ઉષા, અથવા પ્રાતઃકાળની દેવતા, એ મિત્રાષ બીજી કોઈકજ દશે, અને વારંવાર જેનું આવાહન કરવામાં આવ્યું હોય એવી દેવી તે એ એકથીજ છે. વીસેક સૂર્યોમાં એનું આવાહન થયેલું છે. એના નામનો અર્થ “ પ્રકાશવતી ” એવો થાય છે. લૅટિન ભાષાનો Aurora અને ગ્રીક ભાષાનો Eos એ શબ્દો જે મૂળમાંથી આવેલા તે મૂળમાંથીજ ઉપસ્ય એ શબ્દ આવેલો છે. એ દેવીનું જ્યારે જ્યારે આવાહન કરવામાં આવ્યું છે ત્યારે ત્યારે

પ્રભાતનો સુંદર દેખાવ કવિનયન આગળ ખડો થયા વિના રહી નથી. જોકે એ દેવીને ખીજ દેવતાઓની પેઠે સોમના નૈવેદ્યનો કંઈ પણ ભાગ આપવામાં આવ્યો નથી તોપણ વેદના ઋષિઓનું સઘળી દેવીઓ કરતાં એ દેવી તરફના વિશેષ લક્ષ્ય ગ્રંથું, એ દેવીનાજ તેઓને વિશેષ વિચારો આવ્યા, એ દેવી તરફજ તેઓને વિશેષ સ્નેહ ઉપજ્યો તે ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે પ્રાતઃકાળની શોભા, જે આપણા જીવામાં આવે છે તેના કરતાં ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં વિશેષ આકર્ષક હશે, તેની એ પ્રાચીન કવિઓના હૃદય ઉપર ઘણી ઊંડી અસર થઈ હતી. એટલું તો નફી છે કે વેદની સૌથી સુંદર રચના તે ઉપાદેવીની છે. એ રચનાની ખુબી એવી છે કે ખીજ કોઈ પણ સાહિત્યની વર્ણનાત્મક ધાર્મિક કવિતાઓ એનાથી ચઢી જાય એવી નથી. એ દેવીના સ્વરૂપની તેજોમયતાને ઝાંખી કરી નાંખે એવા વિધવર્ગના રચેલા સૂક્ત જોડો આ રચને આપણા જીવામાં આવતા નથી, અને કલ્પનાની સ્વાભાવિક સુંદરતાનો નાશ કરી નાંખે એવાં યજ્ઞને લગતાં સૂચનો પણ આ રચને કવચિતજ આપણા જીવામાં આવે છે.

વાચકને એ કવિતાની ખુબીનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકે તેટલા માટે ઉપાદેવીને લગતાં કેટલાંક વચનોને જુદાં જુદાં સૂક્તોમાંથી લઈને અને જેમ અને તેમ કવિઓના પોતાનાજ શબ્દોને વળગી રહીને હું તે વાચક સમક્ષ રજૂ કરીશ. ઉપસ્ત્ એ તેજસ્વી કુમારિકા આકાશમાં જન્મેલી છે અને આકાશની પુત્રી છે. કાળીરાત્રીની એ ઉજ્જવળ ભગિની છે. પોતાના પ્રિયતમના પ્રકાશથી, સૂર્યદેવના પ્રકાશથી એ પ્રકાશે છે. એ સૂર્યદેવ એના પંથની પાછળ પોતાનાં કિરણો મોકલે છે અને એક યુવાન માણસ કોઈ કુમારિકાની પાછળ પાછળ ભમે તેવી રીતે એ ઉપાની પાછળ પાછળ ભમે છે. રાત્રા અથો અથવા રાત્રી ગાયો જેને જોડવામાં આવી છે તેવા તેજોમય રથમાં એ વિરાજે છે. કોઈ નાયનારીની પેઠે સુંદર શણગાર સજ્જને એ પોતાની છતીની શોભા પ્રકટ કરે છે. પ્રકાશ રૂપી વસ્ત્ર ધારણ કરીને એ કુમારિકા પૂર્વ દિશામાં પ્રકટ થાય છે અને પોતાની સુંદરતાને ઉઘાડી કરે છે. જલ્લે સ્નાન કરીને જીડી હોય તેવી રીતે પ્રકાશિત થતી એ પોતાના સ્વરૂપનું દર્શન કરાવે છે. અનુપમ સૌન્દર્ય વડે પ્રકાશતી એ દેવી ન્હાના મ્હોટા સર્વ ઉપર પોતાનો એકસરખો પ્રકાશ પાડે છે. સ્વર્ગનાં દ્વાર એ ઉઘાડે છે; ગાયો કોડમાંથી બહાર નીકળે તેવી રીતે અંધકારનાં દ્વાર એ ઉઘાડી દે છે. એનાં ચળકતાં કિરણો તે પશુનાં ટોળાં

જેવાં જણાય છે. જૂતપિશાચને દૂર કાઢીને અને પેલા કંટાળા આપનારા અંધકારને આધો કરીને રાત્રીના સ્થાગ વચ્ચેને એ ખસેડી નાંખે છે. જેને પાગ છે એવાં પ્રાણીઓને એ જગાડે જ અને પક્ષીઓને એ ઉચે ઉડતાં કરે છે, સધળાં વસ્તુઓનું એ જીવન અને આધાર છે. ઉપા જ્યારે પ્રકાશે છે ત્યારે પક્ષીઓ પોતાના માળામાંથી બહાર નીકળીને ઉચે ઉડવા માંડે છે અને માનવીઓ પોતાના પોષણની સામગ્રી શોધવાને નીકળી પડે છે. મધુર અવાજોની પ્રેરનારી, રમણીય ધ્વનિઓને જગાડનારી એ છે મુકરર કરેલા સ્થાન આગળ એ નિત્ય આવે છે, અને દેવતાઓના નિયમનો એ કદી પણ ભંગ કરતી નથી, નિયમસર એ પોતાના માર્ગ ઉપર વિચરે છે, પોતાનો માર્ગ પોતે જાણે છે એટલે એ કદી ભૂલી પડતી નથી. અગાઉના દિવસોમાં એ જેવી પ્રકાશતી તેવીજ એ આજે પ્રકાશે છે, અને તેવીજ એ ભવિષ્યમાં પણ પ્રકાશશે. એને ધડપણ કદી આવતું નથી એ અમર છે.

પ્રભાતના સમયનું એકાન્ત તથા શાન્તિ જોધને વેદના ઋષિઓને ટાઈ ટાઈવાર એવા વિચાર પણ આવતા કે “પ્રભાત નિયમસર આવ્યાં કરે છે અને જાય છે, એનું ફરી ફરીને આવવું કદી પણ બંધ થશે નહીં; પણ ‘મનુષ્યનું જીવન કદી પણ બંધ થશે નહીં,’ એ જીવનનો કદી પણ અંત આવશે નહીં એમ કોનાથી કહી શકાશે ? માનવીનું જીવન કેવું ક્ષણભરુ છે !” એક કવિ કહે છે —

ईयुष्टे ये पूर्वतरामर्षश्यन्

व्युच्छन्तीमुपमं मर्त्यांसि ।

अस्माभिर्नુ प्रतિचक्ष्यामूत्

ओ ते यन्ति ये अंपरीषु पर्यान् ॥

(તે માનવીઓ ગયા કે જેઓએ આગળ સમયમાં જિગતી ઉપાનો પ્રકાશ જોયો હતો, અત્યારે આપણે એ ઉપાને પ્રકાશતી જોઈએ છીએ, હવે પછીના સમયમાં જેઓ એને પ્રકાશતી જોશે તેઓ પણ આપણી પાછળ આવે છે).

જેનું દેશીમાં બીજે એક ઋષિ કહે છે—

પુનઃ પુનર્જાયમાના પુરાણી
સંમાનં વર્ણમિભિ શુભ્મમાના ।
શ્વપ્નોર્વ. કૃત્તુર્વિજ આમિનાના
મર્તસ્ય દેવી જરયન્ત્યાયુઃ ॥

(જેવી રીતે એક હોંશિયાર જુગારી અન્યના દ્રવ્યને લઈ લે છે તેવી રીતે પુરાણી છતાં ફરી ફરીને નવા જન્મ લેનારી, પોતાના સૌન્દર્યને તેના તેજ રંગ વડે શોભાવનારી દેવી માનવીઓનાં આયુષ્યને હરી લે છે).

ઉપાને લખતાં જે સૌથી પુખ્તીદાર સંતો છે તેમાંના એક (૧,૧૧૩) માંથી લીધેલા નીચેના મંત્રો વેદની કવિતાની આ સૌથી સુંદર કથનાનો વધારે સામાન્ય ચિતાર આપી શકશે:-

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागात्
चित्रः प्रकेतो अजनिष्ट विम्बा ।
यथा प्रसूता सवितुः सवार्यै
एवा रात्र्युपसे योनिर्मरैक् ॥ १ ॥

* * *

समानो अथ्वा स्वस्त्रोरनुन्मः
तमन्यान्मां चरतो देवशिष्टे ।
न मेधेते न तस्थतुः सुमेके
नक्तोपासा समनसा विरूपे ॥ २ ॥

भास्वती नेत्री सूनुर्तानाम्
अचेति चित्रा वि दुरो' न आवः ।
प्राप्यां नगद्वयं नो रायो अख्यत्
तथा अजीगर्भुर्वनानि विधा ॥ ४ ॥

* * *

एषा दिवो दुहिता प्रत्यदर्शि ।
 व्युच्छन्ती युवतिः शुक्रवासाः ।
 विश्वस्येशाना पार्थिवस्य वसुः
 उपो अद्येह सुमणे व्युच्छ ॥ ७ ॥

* * *
 व्य १ ઝિમિદિવ આતાસ્વદ્યૌત્
 અર્પ કૃષ્ણાં નિર્ણિજં દેવ્યાવઃ ।
 પ્રબોધયન્ત્યરુણેભિરશ્વૈઃ
 ઓપા યાતિ સુયુજા ગ્યેન ॥ ૧૪ ॥

आवहन्ती पोष्या वार्याणि
 चित्रं केतु कण्ठे चैकिताना ।
 ईयुषीणामुपमा शश्वतीनाम्
 विभातीनां प्रथमोषा व्यश्चेत् ॥ १५ ॥

उदीर्ष्व जीवो असुन आग्रात्
 अप प्राग्रात्तम आ ज्योतिरेति ।
 अरिक्पन्थां यानवे सूर्याय
 अगन्म यत्र प्रतिरन्त आयुः ॥ १६

(સધળા જ્યોતિર્મા એજ એવું આ જ્યોતિ આખું છે; દૂર સુધી
 પહોંચે એવો તેજસ્વી પ્રકાશ ઉત્પન્ન થયો છે. સવિતાદેવને જગાડવાને
 માટે પ્રેરાઈને સરીએ પોતાનું સ્થાન હવે હયાને આખું છે...એ બેડ
 બહેનોનો માર્ગ એકજ છે અને તે અન્ત નિનાનો છે. દેવતાઓનું સિદ્ધિ
 પામેલી એ બહેનો અફેક પછી અફેક વારાફરતી એ માર્ગનું યસાણ કરે
 છે. સુન્દર સ્વરૂપી, શુદ્ધ શુદ્ધ સરીસતી તોપણ એકજ મનની સતી
 અને ઉંચ એ બે બહેનો એકબીજા સાથે હડી પડતી નથી, તેમજ

તે વગર કામની બેસી રહેતી નથી. મધુર શબ્દોની પ્રેરનારી પ્રકાશવતી ઉપાદેવી પોતાના તેજ વડે દીપે છે; એણે પોતાના દરવાજાઓ પૂરૂં ઉઘાડી દીધા છે. આખા જગતને જગાડીને કીમતી વસ્તુઓનું એ આપણને દર્શન કરાવે છે; ઉપાદેવીએ સધળાં પ્રાણીઓને જગાડ્યાં છે..... પેલી આકાશની પુત્રી આપણી આગળ દેખાઈ છે; તેજસ્વી વસ્ત્રો જેણે પહેરેલાં છે એવી એ સુવર્ણને આપણે જોઈ છે. પૃથ્વી ઉપરની સધળી લક્ષ્મી ઉપર સત્તા ધરાવનારી હે ઉપાદેવી ! હે સુભગે ! આજે આ રથને હમારા ઉપર તું પ્રકાશ !..... આકાશની જાળીમાં પોતાના પ્રકાશ વડે એ પ્રકાશી રહી છે; એ દેવીએ અંધકારનું કાળું વસ્ત્ર કાઢી નાંખ્યું છે; રાતા અંધો વડે આખા જગતને જગાડીને, સારી રીતે જોડાયલા રથમાં બેઠેલી ઉપા આંખે છે. પુષ્કળ કીમતી વસ્તુઓ સાથે લઈને આવતી, પોતાના તેજ વડે પ્રકાશતી ઉપા પોતાનાં રશ્મિઓને ચોપાસ ફેલાવે છે. જે અંધને ઉપાઓ ગઈ તેમાંની એકી, જે તેજોમય ઉપાઓ હજી આવવાની છે તેમાંની પહેલી અત્યારે અહીં ઉગી નીકળી છે. હો ! જીવ-પ્રાણુ ફરી હમારામાં આવ્યો છે. અંધકાર દૂર ગયો છે, અને જ્યોતિ આવવા માંડ્યો છે. સૂર્યને ફરવાને માટે એ રસ્તો ખુલ્લો કરે છે; માણસો જ્યાં પોતાનું આયુષ્ય લંબાવે છે ત્યાં આપણે આવી પહોંચ્યા છીએ).

આકાશના દેવતાઓમાં “અગ્નિ” એ નામના બે પ્રભાતના દેવતાઓનું ધણી વાર આવાહન કરવામાં આવ્યું છે. એ આકાશના પુત્રો છે, અને એ હમેશાં જીવાન અને ખુબસુરત દેખાય છે. એ બેઉ એક રથમાં બેસીને ફરે છે. એ રથમાં સૂર્યા નામની સુવર્ણ પથ્થુ એની સાથે બેસે છે. એ રથ પ્રકાશવાળો અને સર્વના જેવો છે, અને એ રથના સધળા ભાગ સુવર્ણના બનેલા છે. જ્યારે હેઠ મળરકું હોય છે, જ્યારે “અંધકાર હજી રાત્રી ગાયોની વચમાં ઉભેલો હોય છે” ત્યારે એ બેઉ દરમ્યાન થાય છે. એઓના રથ જોડાય છે એટલે ઉપાનો જન્મ થાય છે.

અન્યની બહારે ધાનારા દેવતાઓ તરીકે અધિનોના સમ્ય-ધમાં ધણી વાર્તાઓ કહેવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે દુઃખમાત્રથી તેઓ બચાવે છે, પણ ખાસ કરીને સમુદ્રમાંથી બદાણમાં લઈ લઈને તેઓ માણસને બચાવે છે. તેઓનું ખામ લક્ષણ એ છે કે તેઓ દેવતાઓના વેદો છે. તેઓ આંધ્રજાને દેખતા બનાવે છે, અને લંગડાને સાબલ કરે

છે. એક નવાઈ લાગે એવી વાર્તા એ છે કે વિષ્ણુના નામની એક યુવતિનો કોઈ સુદમાં પગ કપાઈ ગયો હતો તે વખતે એ અશ્વિનોએ તરત તેને લોકોનો પગ આપ્યો હતો. આકે દંતકથામાં ઝૂંઝૂમના છોકરાઓ અને હિંચનના બાઈઓ, “Diohkoora” નામના બે પ્રખ્યાત ઘોડેસ્વારો આવે છે તેની સાથે આ અશ્વિનોનું ઘણી બાબતમાં મરખાપણું જણાય છે. આ બે દેવતાઓની ઉત્પત્તિ વિષે ઘણી મંભવિત લાગે એવી કથનાઓ બે છે. ક્યાંતો તેઓ જે વખતે ઝાણુ અજવાણુ હોય છે, અડધો પ્રકાશ અને અડધું અધાર્ક એવું હોય છે તે વખતે સૂચવે છે, અથવાતો તેઓ રહવારનો તારો અને સાંજનો તારો એ બે વાના સૂચવે છે.

અતરિક્ષિના સ્થાનનો મુખ્ય દેવતા ઇન્દ્ર છે. ખરેખર વૈદિક સમયના હિન્દુસ્તાનના લોકોનો પ્રિય અને પ્રભુદીય દેવતા એ છે ઋગ્વેદનો એકઅતુર્થાશ કરતા પણ વધારે ભાગ એને લગતા સંક્રાંતિમાજ

પ્રેમી. એકદરૂકર કહે છે કે અશ્વિનોને લગતી દંતકથાઓમાં માનુષી અને પ્રકૃતિવિષયક એ પ્રમાણે બે તરવા બનેલા છે. અશ્વિનોએ વેદક વોરેના ચમત્કારો કર્યા વિષેની જે દંતકથાઓ તેમાં માનુષી તત્વ આગળ પડતું જણાય છે, અને તેઓની તેજેમયતા વિષેનું જ્યાં કથન કરવામાં આવ્યું છે ત્યાં પ્રકૃતિની સાથે વિશેષ સંબંધ હોય એમ જણાય છે. પ્રકાશના સ્વરૂપમાં જેવી ગદનતા જેવામાં આવે છે તેવીજ બાધિ મહાદેવની કળામાં પણ જેવામાં આવે છે. આગાક કેઈ પ્રખ્યાત ઘોડેસ્વારો થઈ ગયા હતા અને તેઓએ વેદક વોરેના અને અદ્ભુત ઠમો જીતીને સર્વને ચમ્પિત કર્યા હતા એવું અસવના કેટલાક દીકામરો માનતા હતા એમ ચાંસ્કના નીચલા વચનો ઉપરથી માલમ પડે. —

“તત્કાલશ્વિનો યાવાપૃથિવ્યાવિત્યેકે, અહોરાત્રાવિત્યેકે, સૂર્યા ચન્દ્રમસાવિત્યેકે, રાજાનો પુણ્યકૃતાવિત્યેતિહાસિકા” —

(અશ્વિનો તે કોણુ ? કેટલાં કહે છે કે ‘આમશ ને પૃથ્વી’, કેટલાક કહે છે કે ‘રાત ને દિવસ’, કેટલાક કહે છે કે ‘સૂર્ય ને ચન્દ્ર’, અને ઐતિહાસિકો કહે છે કે ‘બે પુણ્યશાળી રાજાઓ.) અશ્વિનો તે પ્રથમ કોઈ માનવીઓ હશે અને પછી તેઓને દેવત્વ પ્રાપ્ત થયું હશે એ ઘણું સંભવિત જણાય છે. અશ્વિનોને પ્રકાશની સાથે સંબંધ છે એ વિષે કઈ સંશય નથી. ‘અશ્વ’ એ સૂર્યનું ખાસ ચિહ્ન છે અને ‘અશ્વિન’ એ નામથીજ એનો પ્રકાશની સાથેનો સંબંધ સૂચવાય છે. અશ્વિનોને મૂર્વાના પત્તિ હહેલના આળા છે સૂર્યા વડે સૂર્યનો આછો આછો પ્રકાશ સૂચવાય છે એ પ્રમાણના પહેલા નહીં અજવાણુ અને નહીં અધાર્ક એવો જે સમય હોય છે તે અશ્વિનોથી સૂચવાય છે.

રોકાયેલો છે તે ઉપરથી એ દેવનું મહત્ત્વ પૂરેપૂરું સમજી શકાશે. આગના જમાનાથી ઉતરી આવેલા એ દેવતાના સમ્બન્ધમાં કવિઓની કલ્પનાના પ્રભાવને લીધે ઘણી દત્તકથાઓ ઉત્પન્ન થઈ છે, તોપણ ક્યા કુદરતી દેખાવ ઉપર ઇન્દ્ર તરીકેનું ચેતનત્વારોપણ કરવામાં આવ્યું છે તે સ્પષ્ટ સમજી શકાય એવું છે. પ્રધાનપણે ઇન્દ્ર એ મેઘની ગર્જનાઓના દેવતા છે. વૃત્ર નામના અનાદિ અથવા અધકારના અસુર ઉપર એ વિજય મેળવે છે, અને પરિણામે, અગાઉ વાદળાઓમાં ઘેરાઈ ગેલે પાણી બધન-માથી છૂટી થાય છે અથવા સૂર્યનો પ્રકાશ પાછો ગ્રામ થાય છે. આ એની દત્તકથાનું મુખ્ય તત્ત્વ છે. આ દત્તકથાને આધારે વૈદિક સમયના ઋષિઓ તેના તેજ વિષય ઉપર ફરી ફરીને વિચિત્ર કરે છે. હાથમાં વજ્ર રાખીને, સોમરસના પાન વડે ફરીને પ્રકુશિત થઈને, અને સાધાગ્રથી રીતે મરુત નામના દેવતાઓને માથે લઈને ઇન્દ્ર મુઠ્ઠની તૈયારી કરે છે. પરિણામે ભારે સમામ મચી રહે છે ઇન્દ્ર જે વખતે વૃક્ષના ઉપર પ્રહાર કરતો હોય તેની ગીત પોતાના વજ્રથી વૃત્રના ઉપર પ્રહાર કરે છે ત્યારે આકાશ અને પૃથ્વી બેઉ ભયને લીધે કંપી ઉડે છે એવું એ મુઠ્ઠ ફરી ફરીને કરતો એને વર્ણવવામાં આવ્યો છે. જે કુદરતનો દેખાર આ દત્તકથા વડે સ્વચ્ચાય છે તે ફરી ફરીને નજરે પડે છે એ વાતજ આ ફરી ફરીને થતા મુઠ્ઠના વર્ણનથી સ્વચ્ચાય છે એ ખુલ્લું છે ઇન્દ્રનાં પરાક્રમે વર્ણવતી વખતે કવિઓ વાવાઝોડાના ભીતિક તરવો વિષે સાદા એટલે કે પંખાના રંગથી ગાયા વિનાના વર્ણનો કાચિતજ આવે છે ‘ એ વરસાદ મોકલે છે ’ એવું કાચિતજ કહેવામાં આવે છે, પણ એ પૂરાઈ રહેલા પાણીને અથવા નદીઓને બધનમાથી મુક્ત કરે છે એવું વારંવાર કહેવામાં આવે છે વીજળીનો અમકારો તેને માટે હમેશા “વજ્ર” એ સમ્બંધ વાપરવામાં આવે છે, અને વાદળાઓનો મગડાટ તેને માટે “ગાયોનુ ખરાડવુ” અથવા “સાક્ષમની ગર્જના” એના સમ્બંધો વાપરવામાં આવે છે. વાદળાઓને માટે જુદા જુદા નામો વાપરવામાં આવે છે, જેમકે ગાય, આત્યજ, ઝરો, ધડો, અથવા ડોલ એ વાદળાઓને માટે અદ્વિ એટલે “ પ્હાડ ” એ ગન્ધ પણ વાપરવામાં આવે છે. એ પ્હાડમાં પૂરાઈ રહેલી ગાયોને ઇન્દ્ર હોડી દે છે. વળી, એ પ્હાડ પર રહેનારા અસુરોને ઇન્દ્ર પ્હાડ પગથી નીચે ગતડાવી દે છે એની રીતે એ પ્હાડો તે ઘણી વાર અસુરોના ડિવાઓ (પુર) બને છે એ કિંદાની મપ્પા ૯૦, ૯૧ અથવા ૧૦૦ની ગણનાવામાં આવે છે, અને એ કિંદાઓને “ હાવતા,” “ શર્દ્દ મનુને લગતા ”

“લોહનાં અથવા ‘પથરના બનાવેલા’ એવી રીતે વર્ણવવામાં આવે છે. એક મંત્રમાં (૧૦, ૮૬, ૭) ઇન્દ્રને લગતી દંતકથાનાં શુદ્ધાં શુદ્ધાં લક્ષણો આ પ્રમાણે એકઠાંકરવામાં આવ્યાં છે :—

જ્વાનં વૃત્રં સ્વર્ધિર્તિર્વિનેવ
 રુરોજ પુરો અર્દ્વન્ન સિન્ધૂન્ ।
 વિષેદ ગિરિં નવમિન્ન કુમ્ભમ્
 આ ગા ઇન્દ્રો અઠળગુત સ્વયુર્મિઃ ॥

(ઇન્દ્રે વૃત્રને હણ્યો, કિશ્કિન્દ્રાએને તોડ્યા, નદીઓના પ્રવાહને માટે માર્ગ દીધો, ગિરિને બેઠો, અને જે ગાયો હતી તે પોતાના સાથીઓને આપી દીધી).

વૃત્રને લગતી દંતકથા અગત્યની હોવાને લીધે, ઇન્દ્રને ઘણી વખતે “વૃષહન” (વૃત્રને હણનારો) એવું ખાસ વિશેષણ લગાડવામાં આવે છે. ઇન્દ્રને વૃત્રાસુર સાથે પુદ્ધ થયેલું તેનું અતિ રસમર્થુ વર્ણન જે સૂક્તમાં (૧૧, ૩૨) આપવામાં આવ્યું છે તેમાંથી નીચેના મંત્રો લીધેલા છે:—

ઇન્દ્રસ્ય નુ વીર્યાણિ પ્ર વોર્ષ
 યાનિં ચકારં પ્રથમાનિં વૃજી ।
 અહન્નહિમન્વપસ્તતર્દ
 પ્ર વક્ષણો અમિનુર્વૈતાનામ્ ॥ ૧ ॥

* * *

વૃષાયર્માણોઽવૃણીત્ સોમં
 ત્રિકંદ્રુકેષ્વવિવત્સુતસ્ય ।
 આ સાર્યકં મધર્વાદત્ત વંજ્મ
 અર્હન્નેન પ્રથમનામહીનામ્ ॥ ૨ ॥

* * *

નાસ્મૈં વિદ્યુત્ત તન્યતુઃ સિંધેષ
 ન યાં મિદ્ધમકિરદ્વાદુર્નિં ચ ।
 હન્દ્રશ્ચ ચદ્યુયુધાતે અહિશ્ચ
 ઉતાપરીમ્બો મથવા વિ નિંયે ॥ ૧૩ ॥

* * *

અતિષ્ઠન્તિનામનિવેશનાનામ્
 કાષ્ઠાનાં મધ્યે નિહિતં શરીરમ્ ।
 વૃત્રસ્ય નિપ્યં વિ ચૈન્ન્યાપો
 દીર્ઘં તમ્ આશયદિન્દ્રશત્રુઃ ॥ ૨૦ ॥

(ધન્દનાં વીર કર્મો હું ગણાવીશ. જે કર્મો એ વજ્ર ધારણ કરનારાએ કીધાં તે હું ગણાવીશ. એણે અહિને માર્યો, અને પછી પાણીને મુક્ત કર્યો. પર્વતોની શુદ્ધઓને એણે ભેદી...વૃષભના જેવા વેગવાળા એ દેવે મોતરસને પર્મદ કર્યો; અને ત્રમણાં વાસણોમાં એ રસતું એણે પાન કર્યું. એ ઉદાર દેવે વજ્રને પોતાના વીર તરીકે આધ્યું, અને પેલા પ્રથમ જન્મેલા અહિને એણે માર્યો...વીજળીનો તળકાટ અથવા મેઘનો ગગડાટ ખેમોથી એક પછી તે વખતે એને કામ લાગ્યાં નહીં. ધ્રુમસ અથવા કરાઓનો જે વરસાદ એણે વરસાવ્યો તે થકી પણ એનું કંઈ વળ્યું નહીં. જે વખતે ધન્દ અને અહિનું યુદ્ધ થયું તે વખતે એ ઉદાર દેવે હમેશને માટેનો વિજય મેળવ્યો...કદી ન યોજો એવાં, હમેશાં વણાં કરે એવાં પાણીના મધ્યમાં વૃત્રનું શરીર રહ્યું હતું. વૃત્રના એ છપામલા શરીરને પાણી ધસડી જાય છે. ધન્દનો જે શત્રુ હતો તે હમેશના અંધકારમાં સતો).

પાણી ફટાં થવાના કર્મની સાથે પ્રદાશની અને સૂર્યની પ્રાપ્તિ થવાના કર્મને ગાદો સમજાવ્યું છે. એથી આપણા વર્તવવામાં આવે છે કે ધન્દે જે વખતે વૃત્રાસુરને પોતાના વજ્ર વડે હણ્યો, અને માનવીના ઉપયોગને માટે જે વખતે પાણીને એણે બંધનમુક્ત કર્યો તે વખતે સૂર્યને એણે સર્વથી દેખાય તેવી રીતે આકાશમાં ચૂંપ્યો; અથવાતો, જે

વખતે ઇન્દ્રે એ અસુરને અંતરિક્ષમાંથી ઉડાવી દીધા. તે વખતે સૂર્ય પોતાના સંપૂર્ણ પ્રકાશ સાથે ખીલી રહ્યો.

કુદરતી રીતે ઇન્દ્ર તે યુદ્ધનો દેવતા પણ કહેવાયો, અને પૃથ્વીના શત્રુઓની સાથે યુદ્ધના પ્રસંગોમાં ખીળ દાઈ પણ દેવતા કરતાં એનું વિશેષ આવાહન કરવામાં આવ્યું છે. એક કવિના શબ્દમાં કહીએ તો, આર્ય વર્ણનું એ રક્ષણ કરે છે અને કાળી ચામડીને એ તાળે કરે છે. ખીળે કવિ કાળી ચામડીનાં ૫૦,૦૦૦ માણસોને એણે વિજેરી નાંખ્યાં અને તેઓના કિલ્લાઓને એણે ભાંગી નાંખ્યા તેટલા માટે એની સ્તુતિ કરે છે. એનાં યુદ્ધોને માટે “ગચિષ્ઠિ” (ગાયત્રી ઇન્દ્ર) એ શબ્દ ધણી વાર વાપરવામાં આવે છે.

ઇન્દ્રના મહત્ત્વની સ્તુતિ દેવી રીતે કરવામાં આવે છે તેના નમૂના તરીકે નીચલા બે મંત્રો (મં. ૨, સૂ. ૧૨) ઠીક થઈ પડશે:--

યઃ પૃથિવીં વ્યર્ષમાનામદુંહત્
યઃ પર્વતાન્મકુપિતોં અરંગ્નાત્ ।
યો અન્તરિક્ષં વિમમે વરીયો
યો દ્યામસ્તેભ્નાત્સ જનાસુ ઇન્દ્રઃ ॥ ૨ ॥

* * *

દ્યાવો ચિદસ્મે પૃથિવી નેમેત્રે
શૃષ્માંચિદસ્ય પર્વતા મયન્તે ।
યઃ સોમપા નિન્નિતો વર્જન્વાહુઃ
યો વર્જહસ્તઃ સ જનાસુ ઇન્દ્રે ॥૧૩॥

(ધ્રુવતી પૃથ્વીને જેણે સ્થિર દીધી, પ્રકુપિત પર્વતોને જેણે શાન્ત બનાવ્યા, અંતરિક્ષના વિસ્તારનું જેણે માપ લીધું, અને આકાશને જેણે ટેકા આપ્યો—તે ઇન્દ્ર છે, ઓ માણસો !...આકાશ અને પૃથ્વી જાતે એની આગળ નથી રહે છે, પર્વતો પણ એનું બળ જોઈને કંહીએ

છે; જે સોમરસનો પીનારો છે, જેના બાહુમાં વજૂ છે, જેના હસ્તમાં વજૂ છે, તે ઇન્દ્ર છે, ઓ માણસો!)

ઇન્દ્રની પ્રકૃતિમાં માનવતાનું તત્ત્વ વિશેષ ખિલવવામાં આવ્યું છે તેને લીધે એ પ્રકૃતિમાં કેંઈક અનીતિનાં લક્ષણો પણ કવચિત્ કવચિત્ દીકામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, પોતાના પિતાનું ખૂન અથવા ઉપાના રથનો વિનાશ એવાં સ્વચ્છન્દ ઉન્મત્તાઈનાં કર્મોમાં કેટલીક વાર એ આનન્દ માને છે. એને સોમરસનો ખાસ પ્રેમ છે, અને યુદ્ધનાં પરાક્રમે કરવાનું જોમ એનામાં આવે તેટલા માટે પુષ્કળ સોમરસ પીતો એને વર્ણવવામાં આવ્યો છે. એક આખું સૂક્ત (મં. ૧૦, સૂ. ૧૧૯) ઇન્દ્રના સ્વગત ભાષણથીજ ભરેલું છે. એ સૂક્તમાં સોમરસનું પાન કરીને ઉન્મત્ત બનેલો ઇન્દ્રદેવતા પોતાની મહત્તા અને પોતાના બળની બડાશ હાંકે છે. એ સૂક્તમાં કવિબી નેંઈ ખુબી નથી, તોપણ છકટપણથી મગજ ઉપર જે અસર થાય છે, ખાસ કરીને બડાશ હાંકવાની પ્રવૃત્તિનો જે ઉદ્ભવ થાય છે તેનું સાહિત્યમાં અપાયેલું પ્રાચીનમાં પ્રાચીન વર્ણન એ હોવાથી એ સૂક્ત આપણું ખાસ લક્ષ્ય બને છે. ઇન્દ્રનાં આવાં આવાં કર્મોની નીતિ અનીતિનો વિચાર કરતી વખતે એટલું આપણે બૂલી જઈ ન જોઈએ કે વૈદિક સમયના કવિઓની દૃષ્ટિએ સોમરસનું પાન કર્યાનો આનન્દ મેળવવો એ એક ધાર્મિક કૃત્ય ગણાતું હતું.

અવસ્થામાં એક દેવ તરીકે ઇન્દ્રનું નામ વપરાયેલું દીકામાં આવે છે. વેદમાં એને માટે વપરાયેલું ખાસ વિશેષણ, વૃષ્ણહન્, તે અવસ્થામાં વિજયના દેવને માટે વેરેશ્રદ્ધ એ સ્વરૂપે વાપરવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરાંત, વૈદિક સમયના ધૃતને હણનારા અને વિજય મેળવનારા દેવને મળતો આવે એવો કેાઈ દેવતા હિન્દુસ્તાનના અને ધરાનના લોકો જે વખતે સાથે વસતા હતા તે વખતે પણ અસ્તિત્વ ધરાવતો હશે એવું માનવાને મજબૂત કારણ મળે છે.

પરંતુ અને ઇન્દ્ર, જેનું મહત્ત્વ ઋગ્વેદના વિશેષ પ્રાચીન સમયમાં લગભગ સરખુંજ હતું, તેની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સરખામણી કરતાં એટલું સ્પષ્ટ જણાય છે કે જે વખતે હિન્દુસ્તાનના અને ધરાનના લોકો સાથે વસતા હતા તે વખતે પરંતુનું ગૌરવ વિશેષ હતું, પણ વેદના

પાછલા સમયમાં એની પદવી ઇન્દ્રના કરતાં 'ઉતરતી ગણવા માંડી હતી. ડું એથી ઉપરું, ઇન્દ્ર તે બ્રાહ્મણો અને રામાયણ-મહાભારતના ગ્રંથોમાં હિન્દુસ્તાનના સ્વર્ગનો મુખ્ય દેવતા થઈ પડ્યો, અને પુરાણસમયની ત્રિમૂર્તિ, બ્રહ્મા-વિષ્ણુ-શિવ, તેના કરતાં જોડે એની પદવી ઉતરતી છે, છતાં પુરાણમાં પણ સ્વર્ગના મુખ્ય દેવતા તરીકેની પદવી એણે સાચવી રાખી છે.

અંતરિક્ષના ઉતરતા વર્ગના દેવતાઓમાંથી એજામાં એજા ત્રણ વીજળીની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવનારા છે. એમાંનો એક ત્રિત નામનો દેવતા છે, તે બહુ પરિચિત નથી, અને છઠ્ઠાવેદના છુટક છુટક મંત્રોમાંજ તેનું નામ દીઠામાં આવે છે. એ નામનો અર્થ "ત્રીજો" (ચાપની બાપાનો "ત્રિતો-સ") એવો થતો હોય એમ લાગે છે. અમિનું વીજળી તરીકેનું સ્વરૂપ તે ત્રીજું છે એમ એ નામથી સૂચવાય છે. એ નામની સાથે "આપ્તય" એ વિશેષણ ધણી વાર લગાડવામાં આવે છે તેને

ડું પ્રા. વૌષે દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે ઋગ્વેદનું ઇસપ્ત મંડલ, જે મોટું સ્વા-યજું છે, તેમાં એક પણ વરુણનું સૂત્ર એવામાં આવતું નથી. અગાઉ જે દેવને આખી ઇંડા-યુરોપીયન પ્રભુ માન આપતી હતી તે દેવ- 'વરુણ,' 'એરમઝ્દ,' 'ઉરેનોસ'-નું ગૌરવ ધીરે ધીરે ઘટતું ગયું અને માત્ર સમુદ્રના દેવ તરીકેજ તેની ગણના થવા લાગી એથી ઉપરું, ઇન્દ્ર જેનું ઇંડા-યુરોપીયન સમયમાં નામ સરખું એવામાં આવતું નથી તેનું મહત્ત્વ ઉઠ બહારનું વધી ગયું અને તે સ્વર્ગનો મહોટામા મહોટો દેવતા ગણાતો થયો. પ્રા. બેન્ડીનું માનવું એવું છે કે ઇન્દ્રની પ્રતિષ્ઠા વધતી ગઈ તે વરુણને સ્થાને નહીં, પણ ધૌસને સ્થાને વધતી ગઈ ઇંડા-યુરોપીયન પ્રભુને સૂર્યના સુખકર પ્રકાશની ધણી કિમત હતી તેથી તેઓ "સૌરિયત્" ને-અસુપિટરને-માન આપતા. ("સૌર" એ રાખ્ડ "દિવ" એટલે "પ્રકાશનું" એ ઉપરથી નીકળ્યો છે). પણ હિન્દુસ્તાનમા જઈ વસનારા લોકોને સૂર્યની સજ્જ ગરમી આનન્દ સાથે એમ હવે નહીં, તેથી તેઓ વરસાદ આણનારા દેવ તરીકે ઇન્દ્રને (સ્પન્ડ એટલે "ટપકડું") માન આપવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે "સૌર" ને સ્થાને 'ઇન્દ્ર'ની પ્રતિષ્ઠા વધતી ગઈ, અને ઓસ તથા રામના લોકો "અસુપિટર"ને જોડે માન આપતા એટલું માન "સૌરિયત્" ને હિન્દુસ્તાનમા મળ્યું નહીં ગમે તેમ હોય, પણ એટલું નહીં કે વેદના સમયમાં ઇન્દ્રનું માન જેમ જેમ વધતું ગયું તેમ તેમ "સૌર"નું નહીં, પણ "વરુણ"નું માન પણ એટલું થતું ગયું.

સાહિત્યમાં એની ઉચ્ચતા એથી પણ વિશેષ દીઠામાં આવે છે: “શિવ” એવું મંગલ વચન ઋગ્વેદમાં પણ એના વિષે વપરાયલું છે, અને બીજા વેદોમાં જોકે એ વચન એના એકલાનેજ માટે વપરાયલું છે એમ નથી, તોપણ તે એના સમ્બન્ધમાં ઘણી વાર વપરાયલું જોવામાં આવે છે. વેદ પદ્ધતિના સમયમાં તો “શિવ” એ એનું ચોક્કસ નામજ થઈ ગયું. નિઃસંશય, રુદ્રદેવ તે કોઈ અસુરની પેઠે કેવળ દુઃખકર્તા નથી. દુઃખમાંથી બચવાને માટે, એટલુંજ નહીં પણ સુખની પ્રાપ્તિને માટે, માનવી અને પશુના કલ્યાણને માટે એની યાચના કરવામાં આવે છે. એની રોગાગ્નિવારક શક્તિનું વારંવાર કથન કરવામાં આવ્યું છે, અને સૌથી શ્રેષ્ઠ વૈદ્ય તરીકે એની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે.

ઋગ્વેદના દેવતાઓમાં મહત્ત્વ એ નામના દેવતાઓ પણ આગળ પડતા છે. “સાતથી ત્રણ ધણા” અથવા “સાઠથી ત્રણ ધણા” દેવતાઓનું એ મંડળ બનેલું છે. એ દેવતાઓનો પિતા રુદ્ર છે અને એની માતા વૃષ્ણી છે. જન્મપ્રસંગે તેઓને અમિતી સાથે સરખાવવામાં આવ્યા છે, અને એક સ્થળે “વિદ્યુતના હાસ્યથી ઉત્પન્ન થયેલા” એવા વિશેષણથી તેઓને સંબોધન કરવામાં આવ્યું છે. એ જુવાન લડાઈવાળાના હાથમાં બાણો હોય છે અને તેઓએ પોતાના મસ્તક ઉપર ટોપ પહેરેલો હોય છે. સુવર્ણના અણકારો, મુખ્યત્વે કરીને હાથનાં અને પગનાં ઢાંઢાં તેઓએ ધારણ કર્યાં હોય છે:—

द्यावो न स्तृभिश्चितयन्त स्वादिनो
व्यभिच्या न हृतयन्त वृष्टयः ।

(આકાશ જેમ તારાઓ વડે પ્રકાશે છે તેમ મહત્ત્વ દેવતાઓ પોતે જ ઢાં પહેરેલાં છે તે વડે પ્રકાશે છે. અબ્રમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી વીજળીની પેઠે તેઓનો મોકલેલો વરસાદ ચળકે છે.)

વીજળીથી પ્રકાશતા સુવર્ણરથમાં તેઓ ત્વરાજે છે, અને વીજળીને તેઓ પોતાના કર વિષે ધારણ કરે છે:—

अव त्मयन्त विद्युतः एषिव्याम्
यदी घृतं मूलः प्रगुवार्ति ॥

(જે વખતે મરુત દેવતાઓ ધૃતતું સિંચન કરે છે તે વખતે વીજળીઓ નીચેની પૃથ્વી તરફ જોઈને હસે છે).

તેઓના રથને જે ઘોડાઓ જોડ્યા હોય છે તે ઠાપ્પરચીતરા હોય છે, અને એક રથજે, પવનોને પોતાના રથ સાથે તેઓએ જોડ્યા હોય એવી રીતનું વર્ણન આવે છે.

મરુત દેવતાઓ સિંહના જેવા અથવા જંગલી હુકરના જેવા વિકરાળ અને બચેકર હોય છે. પોતાના રથનાં ચક્ર વડે કરીને તેઓ પર્વતોને ભાંગી નાંખે છે:—

વર્ષાન્તિ મરુતો મિહમ્
પ્ર વેપયન્તિ પર્વતાનુ ।
યદ્યામ્ યાર્તિ વાયુર્ષિઃ ॥

(જે વખતે વાયુને સાથે લઈને મરુતો પોતાના માર્ગમાં પ્રયાણ કરે છે તે વખતે તેઓ ધ્રુમસ ફેલાવી દે છે અને પર્વતોને કંપાવી મૂકે છે)

વનના પનિઓને તેઓ વિદારે છે અને વિકરાળ દાથીઓની પેઠે તેઓ વનનો વિનાશ કરે છે:—

વનો ચિદુગ્રા નિહતે નિ વો' મિયા
પૃથિવી ચિદ્રેજતે પર્વનાશ્રિત ।

(હો ઉગ્ર દેવતાઓ ! ત્હમારા બચથી વન પણ નીચાં નમે છે, અને પૃથ્વી પોતે, પર્વત પણ કંપી રહે છે).

વરસાદ પાડવો એ મરુત દેવતાઓનું એક મુખ્ય કર્મ છે. તેઓએ વરસાદ રૂપી વસ્ત્ર પહેર્યું હોય છે, અને વરસાદનાં ગ્રાણનાં વડે સૂર્યના નયનને તેઓ બંધ કરી દે છે. પૃથ્વી ઉપર તેઓ ક્રમ રેડે છે; તેઓ ધૃતતું સિંચન કરે છે; મર્ગના કરતાં અપૂર ઝરણાંઓને તેઓ વહેતાં કરે છે; પૃથ્વીને તેઓ માલક રમ વડે બીની કરે છે; સ્વર્ગની ડાહ્યને તેઓ દાસવી નાંખે છે:—

પ્રતિ' છોમેન્તિ સિન્ધૈવઃ પૃથિવ્યો
યદગ્નિયાં વાર્ચસુદોરયન્તિ ।

(જે વખતે અગ્નિની વાયા તેઓ વહે છે તે વખતે નદીઓ તેઓના રથચક્કના ધ્વનિને અનુકૂળ પ્રતિધ્વનિ ઠાકે છે).

પવનોના અવાજોને ઉદેશીને મરુતને ધણી વાર ગરૈયાઓ કહેવામાં આવ્યા છે, અને ગરૈયાઓ તરિકે અસુરની સાથે યુદ્ધમાં ઇન્દ્રને તેઓ મદદ કરે છે. ખરેખર, સ્વર્ગના સપ્તગા સંઘર્ષોમાં તેઓ હમેશાં ઇન્દ્રની સાથે રહે છે.

ઘાયુ અથવા ઘાત એ નામનો પવનનો દેવતા ઋગ્વેદમાં બહુ આગળ પડતો જણાતો નથી. એનું જેમાં આવાહન કરવામાં આવ્યું હોય એવાં આખાં સૂક્તો ત્રણજ દીકામાં આવે છે. પવન ઉપર જે ચેતનત્વારોપણ કરવામાં આવ્યું છે તે ઘાયુ એ નામના દેવતામાં વિશેષ ખિલવવામાં આવ્યું છે. ઘાયુ એ દેવતા ધણુખરૂં ઇન્દ્રની સાથે જોડાયેલો હોય છે, અને ઘાત એ દેવતા પર્જન્ય, જે વરસાદનો દેવતા છે અને જેમાં માનુષીપણાનાં લક્ષણો ઓછાં સ્પષ્ટ દીકામાં આવે છે, તેની સાથે જોડાયેલો હોય છે. ઘાયુ એ વિચારના જેવો ઉતાવળો છે અને એની ગર્જના કરવાની શક્તિ ભારે છે. એના તેજોમય રથને રાતા અશ્વો જોડવામાં આવ્યા હોય છે. એ રથની ખેડક સુવર્ણમય છે અને એ અંતરિક્ષ સુધી પહોંચે છે. એ રથમાં બેસતી વખતે ઇન્દ્ર એના સાથી હોય છે, “વાત” એટલે પવન એ સામાન્ય અર્થમાં વધારે સ્પૂષ્ટ રીતે પણ એને વર્ણવવામાં આવ્યો છે. ઘા એટલે “વાવું” એ ક્રિયાપદ ઉપરથી ઘાત એ શબ્દ ઉત્પન્ન થયો છે. એ નામની સાથે ધણી વાર એ ક્રિયાપદ વાપરવામાં આવ્યું છે. એ વાય છે અને રુદ્રની પેડે એ વ્યાધિ મટાડે છે અને આયુષ્ય વધારે છે; કારણ કે અમરતાનો બંડાર એના ધરમાં છે. એની સ્તુતિ કરનારા એક ટૂંકા સૂક્તમાં (મં. ૧૦, સ. ૧૫૮) કવિ એનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન આપે છે—

વાતસ્ય નુ મહિમાનં રથસ્ય

રુનન્નેતિ સ્તનર્યન્નસ્ય ઘોષઃ ।

દિવિસ્પૃગ્યાત્પરુણાનિ કૃણ્વન્
ઉતો ઇતિ પ્રથિવ્યા રેણુમર્સ્યન્ ॥ ૧

* * *

અન્તરિક્ષે પૃથિભિરીયમાનો
ન નિ વિંશતે કતમચ્ચનાહઃ ।
અપાં સર્વા પ્રથમજા ઋતાવા
ક સ્વિજ્જાતઃ કુન્ આ વૃમૂવ ॥ ૩

આત્મા દેવાનાં મુર્વનસ્ય મર્ષો
યયાવૃશં ચરતિ દેવ ઇપઃ ।
ઘોષા ઇર્દસ્ય શૃણ્વિરે ન રૂપં
તસ્મે વાર્તાય હૃત્વિષો વિધેમ ॥ ૪

(ચાતના રથનો મહિમા હું હવે ગાઈશ; એ રથ ખડખડાટ કરતો આસ્યો જાય છે, એનો અવાજ તે ગર્જનાના જેવો છે; આકાશને અડકે એવો એ રથ રાતો પ્રકાશ પાડતો આસ્યો જાય છે; પૃથ્વી ઉપરની ધૂળને ઉરાડતો એ રથ આગળ વધ્યો જાય છે....અંતરિક્ષમાં પોતાને માર્ગે ધસ્યો જનારો એ કોઈ પણ દિવસ થોભતો નથી; પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલો, નિયમને સ્થાપનારો, પાણીનો મિત્ર,—એ કહો! ક્યાં આગળ જન્મ્યો હશે? કહો! ક્યાં આગળથી એ આ તરફ આવ્યો હશે? દેવતાઓનો આત્મા, અને આખા જગતનો બાળક, આ દેવતા પોતાની મરજીમાં આવે તેમ બટકે છે. એનો ઘોષ મંબળાય છે, પણ એનું રૂપ કદી દેખાતું નથી. એ ચાતની હવિ વડે કરીને આપણે સેવા કરીએ).

અંતરિક્ષનો ખીજો દેવતા વર્જન્ય તે વરસાદનો દેવતા છે. વ્રણજ સુક્તોમાં એનું આવાહન કરવામાં આવ્યું છે અને ઋગ્વેદમાં ત્રીસેક વખતજ એનું નામ દેવામાં આવ્યું છે. કેટલાક મંત્રોમાં એ નામનો "વરસાદનું વાણ" એટલોજ અર્થ થાય છે; તેથી વરસાદના તોષાનની

સાથેનો એ દેવતાનો ગાદો સમ્બન્ધ હમેશાં જણાઈ આવે છે. એ વર-
સાદના વાદળાને ધણી વાર આંચળ, ડોલ અથવા પાણીની મસક એવું
નામ આપવામાં આવ્યું છે. પૂર્ણન્યને ધણી વાર વૃષભની સાથે સરખાવ-
વામાં આવ્યો છે. વરસાદને પાડવો એ એનો ખાસ ગુણ છે. એની
પ્રતીતિ નીચલા મંત્રોમાં ઘણું આબેદ્શ્ય વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે.
(મં. ૫, સ્ક. ૮૩) :—

વિ વૃક્ષાન્ હન્ત્યુત હન્તિ રક્ષ્મો
વિશ્વં' વિમાય મુર્વનં મહાવંધાત્ ।
ઉતાનાંગા ઈપતે વૃષ્ણ્યાવતો
યત્પર્જન્યં. સ્તનયન્ હન્તિ દુષ્કૃતં ॥ ૨

રથીવ કશયાશ્વો અભિસિપન્
આવિદૂતાન્કૃણુતે વૃષ્ણો ૧' અહં ।
દૂરાર્દિમહસ્યં સ્તનયા ઉદીરતે
યત્પર્જન્યં. કૃણુતે વૃષ્યં ૧' નમઃ ॥ ૩

પ્ર વાતા વાન્તિ પ્તર્યાન્તિ વિદ્યન્ઃ
ઉદોષધીર્જિહ્વે પિન્વંતે સ્વઃ ।
હ્રા વિશ્વસ્મે મુર્વનાય જાયતે
યત્પર્જન્યં પૃથિર્વા રેતસાર્વતિ ॥ ૪

* * *

અભિ ઋન્દ સ્તનય ગર્ભમા ધાં.
ઉદન્વતા પરિ દીયા રથેન ।
દતિ સુર્કર્પ વિર્પિતં ન્યંબમ્
સમા ભવન્તુદ્ધતો નિપાદા ॥ ૭

(૪ક્ષોને એ તોડી નાખે છે અને રાક્ષસોને એ ખાસી નાખે છે, આખું જગત એ મહા વજ્રના ધારણ કરનારથી બ્હીએ છે જે વખતે ગર્જના કરતો પર્વન્ય નદારા કર્મ કરનારાઓનો નિનાશ કરે છે તે વખતે નિરપરાધી મનુષ્ય પણ એ જળનાનું દેવથી આધો ન્હાસે છે રથ ચલાવનારો જેની રીતે પોતાની આખુલ લગાનીને ઘોડાઓને ટોડાવે છે તેની રીતે વરસાદના દૂતોને એ સપાટાળધ આલતા પ્રક્ર કરે છે. જે વખતે પર્વન્યદેવતા આકાશને વરસાદના વાદળાઓથી ભરી નાખે છે તે વખતે દૂરથી પણ મિહની ગર્જનાઓના ધોધ અને પ્રતિધોધ સંભળાય છે વાયુ જોરથી વાય છે, વીજળાઓ પૃથ્વી પર પડે છે, આપધિઓ ઊગી નીકળી છે, આકાશમાર્ગમાથી પાણી વહુ નય છે, જે વખતે પર્વન્યદેવતા પૃથ્વીને પોતાના રેત વડે સચેત કરે છે તે વખતે આખા જગતને માટે અનાજ ઉત્પન્ન થાય છે હે પર્વન્ય ! તું અવાજ કર ' તું ગર્જના ચલાન ' તું ગર્ભ મૂક ' જલભર્યા રથ વડે કરીને તું હમારી આસપાસ ફરી વળ ' છોડી નખાયલી મસકને તું પૃથ્વી તરફ નીચી ખેંચ ' પાણી રેડીને ઉંચા અને નીચા સ્થાનકોને તું એકસરખા બનાવી દે !)

“ જાપ ” (પાણી) ની ક્રુદ્ધચેષ્ટના ચાર સૂક્તોમા દેવી તરીકે સ્તુતિ કરવામા આવી છે પણ એ યથો જે ગેતનતારોપણ કરવામા આવ્યું છે તે ‘ જાપ ’ (પાણી) ને વર આપનારી અને યજમા પધારનારી માતાઓ, યુવતિઓ અને દેવીઓ તરીકે કપવા ઉપરાંત વિશેષ આગમ વધેલું જણાતું નથી માતા તરીકે એ દેવીઓ અમિને જન્મ આપે છે, અને ત્રિલુપ્ત સ્વરૂપે પ્રકટ થતા અમિને માટે અર્પાં નપાત્ “ પાણીનો યુન ” એના શબ્દો વાપરવામા આવે છે એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા હિવે એ દિવન પાણી અપવિત્રતાને દૂર કરે છે, અને નીતિના દોષો, - અત્યાચારના પાપો, શાપ દીધાનું પાપ, જૂદું બોલ્યાનું પાપ, - એ સર્વના પ્રવકમાથી દૂર થવાને માટે પણ એનું આરાધન કરવામા આવે છે એ દેવીઓ વ્યાધિને મટાડે છે, લાગુ આયુષ્ય આપે છે, અને અમરતા બક્ષે છે સુન્દર યુવતિઓના સાચમા કાઈ યુવાન પુરુષને જેવો આનન્દ મળે તેવો આનન્દ આ દેવીઓના સાચમા સોમને મળે છે, એ સોમ પ્રણયી પુરુષની પેડે એ દેવીઓની પામે આવે છે, એ યુવતિઓ આ યુવાનને તમન કરે છે.

ઋગ્વેદમાં કેટલીક નદીઓ ઉપર દેવતા તરીકેનું ચેતનત્વારોપણ કરવામાં આવ્યું છે અને તેનું આવાહન કરવામાં આવ્યું છે. એક સૂક્ત (મં. ૧૦, સ. ૭૫)માં સિન્ધુ નદીની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે, ત્યારે એક ખીખ સૂક્ત (મં. ૩, સ. ૩૩)માં વિષાદ્ અને શુતુદ્રી એ બે નદીઓનાં વખાણ કરવામાં આવ્યાં છે. પણ સરિતાદેવીઓમાં સૌથી અગત્યની તો સરસ્વતી છે. ત્રણ આખાં સૂક્તોમાં અને ખીખ ઘણા છૂટક છૂટક મંત્રોમાં એ દેવીની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. ખીચ નદીઓના કરતાં આ નદીના સમ્બન્ધમાં ચેતનત્વારોપણ ઘણું આગળ વધેલું છે; તે છતાં એ દેવીનો નદીની સાથે જ સમ્બન્ધ છે તે કદી પણ કવિઓની લક્ષ બહાર ગયો નથી. એ દેવી સઘળા માતાઓમાં, સઘળા નદીઓમાં, અને સઘળા દેવીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે. એના હૃદયના અખૂટ ઝરણામાંથી દરેક પ્રકારની સમૃદ્ધિ નીકળે છે અને એ લક્ષ્મી, મંપતિ, આરોગ્ય અને પ્રજા એ સઘળાં વાનાં આપે છે. એક કવિ એ દેવીને એવી પ્રાર્થના કરે છે કે “ ત્હારાથી વિખૂટો પાડીને કોઈ અનુપયા મુશ્કેલીમાં તું મ્હને મોકલીશ નહીં. ” “ આકાશમાંથી, મ્હોટા પર્વત પરથી નીચે ઉતરીને તું યશ સમીપ હાજર થા ” એવી એને પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. આવાં આવાં વચનો ઉપરથીજ વેદ પછીના સમયની દંતકથાઓમાં ગંગાવતરણની કલ્પનાનો ઉદ્ભવ થયો હશે. ઋગ્વેદમાં સરસ્વતીનું નદીની દેવી તરીકેનું આવાહન થયું છે, પણ બ્રાહ્મણોમાં ઘાચ્, એટલે વાણીની દેવી, તેની સાથે એની એકતા સાધવામાં આવી છે; અને વેદ પછીના સમયની દંતકથાઓમાં વક્તૃત્વ અને વિધાની દેવી તરીકે એનું આવાહન કરવામાં આવ્યું છે, અને એને બ્રહ્માની સ્ત્રી તરીકે ગણવામાં આવી છે.

પૃથ્વી, એ દેવી ઘૌસૂથી છટી પડેલી બાગ્યેજ દીકામાં આવે છે. ત્રણ મંત્રના એકજ દૂંકા સૂક્તમાં (મં. ૫, સ. ૮૪) એની એકલીની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. એ સૂક્તમાં પણ એની સ્તુતિ કરતી વખતે એના પતિ ઘૌસૂ (આકાશ)ને લગતાં વચનો આપ્યા વિના કવિથી રહેવાયું નથી—

દૃઢહાચિદ્યા વનસ્પર્તાન્

હૃદ્યા દર્શ્યર્થોન્નતા ।

યતે અમ્રસ્ય વિદ્યુતો ।

દિવો વર્ષન્તિ વૃષ્ટયઃ ॥

(જે વખતે ત્હારા વાદળની વીજળીઓમાંથી વરસાદ આકાશ પરથી નીચે પડે છે તે વખતે દૃઢ રહીને તું ત્હારા બળ વડે કરીને વનસ્પતિઓને જીભિસરસાં ટકાવી રાખે છે).

પૃથ્વી એ દેવતામાં જે ચેતનત્વારોપણ થયેલું છે તે કેવળ પ્રાથમિક સ્થિતિમાંજ છે, અને સ્થૂલ પૃથ્વીના જે ગુણો છે તેજ એ દેવીના ગુણો તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા છે.

પૃથ્વી પરનો સૌથી અગત્યનો દેવતા અગ્નિ છે. ઇન્દ્ર સિવાય વેદના સઘળા દેવતાઓમાં એનું સ્થાન સૌથી વધારે અગત્યનું છે. ૨૦૦ કરતાં પણ વધારે સૂક્તોમાં એની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. યજુનો પ્રદીપ્ત થયેલો દેવતા, જે વેદની સઘળા વિધિવિધયક કવિતાનું મુખ્યચિન્હ છે, તેના ઉપર જે ચેતનત્વારોપણ કરવામાં આવ્યું હોય તે તરફ ઋષિ-ઓનું ધ્યાન સૌથી વિશેષ રોકાય એ સ્વાભાવિકજ છે. અગ્નિ (હેટિન, હમિ-સ) એ મૂળતત્ત્વનું સાધારણ નામ પણ છે, એટલે એ દેવતા ઉપર મનુષ્યના ગુણોનું આરોપણ સહેજસાજજ થયેલું દીઠામાં આવે છે. એ દેવતાના શરીરના જે વિભાગો વર્ણવવામાં આવ્યા છે તેનો પાર્થિવ અગ્નિ, ખાસ કરીને યજુના અગ્નિ સાથેના સમ્બન્ધ ઉઘાડો ખાસમ પડી આવે છે. અગ્નિમાં ધૃતનું હવિ નાખત્રમાં આવે છે તે ઉપરથી અગ્નિને “ ઘૃતપૃષ્ઠ ” “ ઘૃતપ્રતીક ” “ ઘૃતકેશ ” એવાં નામથી બોલાવવામાં આવે છે. વળી એને “ શોચિષ્કેશ, ” જ્વાલાશી કેશવાળો, એવું નામ પણ આપવામાં આવે છે, અને એને “ હરિઋમધુ ” સુનેરી ઠાઠીવાળો, એમ પણ કહેવામાં આવે છે. એના ઠાંતો તીષ્ઠા છે (તિગ્મજમ્ભ), અળકતા છે (શુચિદન્ત), સુવર્ણના છે (હિરણ્યદન્ત), લોહના છે (ઋયોદંટ), અને એનાં ડાયાંઓ સળગતાં છે. એની શબ્દ અથવા શબ્દો વિશે વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે. ઘણી વાર એને અશ્વની સાથે સરખાવવામાં આવ્યો છે. કેટલેકે સ્થળે તો એને માટે “ અશ્વ ” એ નામજ લાપરવામાં આવ્યું છે. યજુને દેવતાઓની આગળ પહોંચાડવાને માટે યજુની હુંસરી સાથે એ અશ્વને જોડવામાં આવે છે. વળી ઘણી વાર એને પક્ષી સાથે પણ સરખાવવામાં આવે છે. એને પાંખો છે, અને એ પાંખો વડે ઋષાટાખંધ જીકતો-જીકતો એ દેવતાઓની આગળ પહોંચી જાય છે. પોતાના તીક્ષ્ણ દાંત વડે વનનાં વન એ ખાઈ જાય છે, વનનાં વન

એ ચાત્રી, નાંખે છે. એનો પ્રકાશ હિયા અથવા સૂર્યનાં કિરણોના જેવો છે, અને એ પ્રકાશ જળભરી વાદળીની વીજળીઓને મળતો આવે છે; પણ એનો પંથ અને એનાં રથચક્ષો બેડ સ્યામ વર્ણનાં છે, અને એના ઘોડાઓના પગનાં જે ચિહ્ન પડે છે તે પણ સ્યામ વર્ણનાં હોય છે. પવનથી પ્રેરાઈને આખા વનમાં એ ફેલાઈ વહે છે. જંગલો ઉપર એ ચઢાઈ કરે છે અને પૃથ્વીના કેશને એ કાપી નાંખે છે. હનુમ જેવી રીતે દાદી સાધુ કરી નાંખે તેરી રીતે એ પૃથ્વીના કેશને કાઢી નાંખે છે. એની જવાળાઓ તે સમુદ્રનાં ગાજતાં મોર્ગાંઓના જેવી છે. વનનાં વૃક્ષો ઉપર એ જે વખતે ચઢાઈ કરે છે તે વખતે એ ગોધાની પેડે બરાડે છે; ધાસનું ભક્ષણ કરનારા તનખાઓ જે વખતે ઊડે છે તે વખતે તેને અવાજ સાંભળીને પક્ષીઓ પણ ગભરાઈ જાય છે. કોઈ સ્તંભને ઊભો કરનારા માણસની પેડે એ પોતાના ધૂમ વડે કરીને આકાશને ટકાવી રાખે છે; અને “ઘૂમકેતુ”, એટલે ધૂમ એ જેની નિશાની છે તે, એ એનું એક ખાસ વિશેષણ છે. એ એક તેજોમય રથમાં બેસીને જાય છે. તે રથને બે અથવા વધારે ઘોડાઓ જોડ્યા હોય છે. તે ઘોડાઓ રાતા અથવા પીળા રંગના હોય છે અને પવન તેમને ધક્કે છે. દેવતાઓને ખોજાવી લાવવાને માટે એ ઘોડાઓ એ પોતાના રથ સાથે જોડે છે, કારણ કે એ યજ્ઞનો સારથિ છે.

એના જુદા જુદા જન્મો, એનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો, અને એનાં જુદાં જુદાં સ્થાનો વિષે લખવામાં કવિઓ આનન્દ માને છે. બે અરણીઓના ધર્પણથી અગ્નિની નિત્ય ઉત્પત્તિ થાય છે તે વિષે પણ તેઓ વારંવાર લખે છે. એ અરણીઓ એનાં માળાપ છે. જેને ઝાલવો મુશ્કેલ પડે એવા નવા બાળકને એ અરણીઓ જન્મ આપે છે. સુકાં કાકામાંથી એ દેવતા જીવતો ઉત્પન્ન થાય છે; એ બાળક જેવું જન્મે છે તેવું તરતજ પોતાનાં માળાપનું ભક્ષણ કરે છે. ઉભાં કાકાને ચક્કર ચક્કર ફેરવવામાં જે દશ આંગળીઓનો ઊપયોગ કરવામાં આવે છે તે દશ યુવતિઓ વડે એનો જન્મ થયેલો કહેવામાં આવ્યો છે. અગ્નિ એ “બળનો પુત્ર” (સહસસ્ત્રુત) છે, કારણ કે અગ્નિ સળગાવવાને માટે બળથી ધર્પણ ફેરવાતી જરૂર પડે છે. યજ્ઞને માટે દરોજ સહવારે અગ્નિ સળગાવવામાં આવે છે તેથી અગ્નિને “હવર્ણુષ્” (સહવારના પ્હોરમાં ઉતારો) કહેવામાં આવ્યો છે. વળી એજ કારણથી એને સપળા દેવતાઓમાં “કનિષ્ઠ,”

ન્હાનામાં ન્હાનો, કહેવામાં આવ્યો છે. 'પણ એ ઘરડો પણ છે; કારણ કે સૌથી પહેલો યજ્ઞ યજ્ઞાવનાર એ હતો. એ પ્રમાણે એકજ મંત્રમાં " જૂનો " અને " ઘણો ન્હાનો " એ બેક વિશેષણો એકી વખતે એને માટે વપરાયલાં દીકામાં આવે છે.

વળી અંતરિક્ષનાં પાણીમાંથી પણ અમિનો ઉદ્ભવ થયો છે, અને એ આકાશમાંથી આણુવામાં આવ્યો હતો એનું એના વિશે ઘણી વાર કહેવામાં આવ્યું છે. પૃથ્વી ઉપર, અંતરિક્ષમાં, અને આકાશમાં, એ પ્રમાણે અમિનો જન્મ થયો હોવાથી એનું ત્રણ પ્રકારનું સ્વરૂપ હોય એવું ઘણી વાર કહેવામાં આવ્યું છે. દેવતાઓએ એને ત્રણ પ્રકારનો બનાવ્યો, એના ત્રણ જન્મ છે, અને એનાં સ્થાન પણ ત્રણ છે. " આકાશમાંથી પ્રથમ અમિનો જન્મ થયો, બીજી વખત આપણા લોકમાં (માણુઓમાં) એનો જન્મ થયો, અને ત્રીજી વખત પાણીમાં એનો જન્મ થયો. " પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સગવળી હિન્દુસ્તાનની આ ત્રિમૂર્તિ એ વેદના સમયની ઘણી ગહન ચર્ચાઓના પાયારૂપ હોવાથી અગત્યની છે. સૂર્ય, વાયુ, અને અમિ, જેને ત્રણે લોકમાં બહેચાર્ધ ગણતા જણાવવામાં આવ્યા છે તે પાછલા સમયની ઋગ્વેદની ત્રિમૂર્તિ, એટલુંજ નહીં પણ સૂર્ય, ઇન્દ્ર અને અમિ, જે ઋગ્વેદના સમયના નહીં તોપણ જૂના છે, તે ત્રિમૂર્તિ એ બેકનો મૂળ નમૂનો આ ત્રિમૂર્તિ ઉપરથી લેવાયો હોય એ ધર્મ મંત્રિત જણાય છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને શિવ એ પાછલા સમયની હિન્દુઓની ત્રિમૂર્તિનું મૂળ પણ આ ત્રિમૂર્તિમાં હોય એ પણ ધર્મ ગાનના જોમ છે. અમિઓની આ ત્રિમૂર્તિ ઉપરથીજ યજ્ઞના એકજ અમિના ત્રણ વિભાગ પાડવાનો વિધિ, જે બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં વારંવાર કહેવામાં આવ્યો છે, તે ઉત્પન્ન થયો હોય એમ માનવાને કારણ છે. એ ત્રિમૂર્તિ વડેજ અમિના ત્રણ વિભાગ પાડવાના વિધિનો ખુલામો મળી શકે છે.

પૃથ્વી ઉપરના અમિઓની અનેકતાને લીધે અમિને અનેક જન્મ-વાળો પણ કહેવામાં આવ્યો છે, કારણ કે દરેક કુટુંબમાં અને દરેક ઘરમાં એનો નિવાસ હોય છે. જુદે જુદે સ્થળે એ મજમાવવામાં આવ્યો હોય છે, છતાં એ એકનો એકજ હોય છે; જુદે જુદે સ્થળે વેરાયલો હોવા છતાં એ એકનો એકજ રાજ છે. શાખાઓ જેમ વૃક્ષની સાથે જોડાયેલી હોય છે તેમ બીજા અમિઓ એની સાથે જોડાયેલા હોય છે. જુદાં

જુદાં દિવ્ય સ્વરૂપો એ ધારણ કરે છે, અને એનાં નામો અનેક છે, પણ સધળા દેવતાઓનો સમાવેશ એનામાં થઈ જાય છે. રથના આરાઓને જેમ રથનું ચક્ર ઘેરી લે છે તેમ સધળા દેવતાઓને એ ઘેરી લે છે એ પ્રમાણે, અમિનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો વિષેની ચર્ચા ઉપરથી 'દિવ્યતાનાં પ્રકટ થયેલા અનેક સ્વરૂપોમાં એકતાનું તત્ત્વ વ્યાપી રહ્યું છે' એ એકેશ્વરવાદનો સિદ્ધાન્ત ઉદભવતો આપણે જોઈએ છીએ.

અમિ એ મર્ત્ય જનોની સાથે રહેનારો અમર દેવતા છે; મનુષ્યના મહાતોમા રહેનારો "અતિથિ" એને ઘણી વાર કહેવામા આવ્યો છે, અને ગૃહપતિ એ વિશેષણ એને વારવાર લગાડવામા આવ્યું છે.

યશ અવાવનાર તરીકે, રત્ન એ પૃથ્વી એ બે લોકની વચ્ચે ફરનારો "દૂત" એને ઘણી વાર કહેવામા આવ્યો છે. ખરેખર, જેમ ઇન્દ્ર એ મહેલો લડાઈએ છે તેમ અમિ એ મહેલો પુરોહિત છે.

વળી, અમિ એ એના પૂજારીઓનો સમર્થ કન્યાશુકર્તા છે. પોતાની હજાર આખ વડે, જે માણુમ એને હવિ આપે છે તેની એ મંબાળ રાખે છે, પણ એના પૂજારીના ચતુઓને સુસ્ર હોડનાઓની પેઠે એ બાળીને બગ્મ કરે છે, અને નિજગાથી વિનાશ પામેના વૃક્ષની પેઠે ભૂડા માણુમેનો એ ધ્વસ કરે છે વૃક્ષમાથી જેમ શાખાઓ કુતી નીકળે છે તેમ એનામાથી સનળ સુખ ઉત્પન્ન થાય છે. સધળા પ્રકારની મંપત્તિ એની પાસ રહેલી છે અને લક્ષ્મીના દાર એ ખુલ્લા કરે છે આકાશમાથી વરમાદ એ મોકલે છે અને એ અરણ્યની વચ્ચે ઝરના જેવો છે પણ સાધારણ રીતે એ જે વર આપે તે સંસારસુખના, સંતતિના, અને ક્ષુખનૈભવના દોષ છે. ઇન્દ્ર મહેલે બાગે વિજય, લગાઈની લૂટ, બળ, અને યશ આપે છે, પણ અમિનાં વરદાન એનાથી જુદા પ્રકારના હોય છે.

અમિના પથમા, અમિનું જૂનામા જૂનું કર્મ ઘણું કરીને જૂત-પિશાચને બાળી મૂકવાનું અથવા હાંકી કાઢવાનું અને જતરમતરની નદારી અસરને નાબુદ કરવાનું હશે એ પ્રાચીન સમયથી જિતરી આવેતું કર્મ ઋગ્વેદમા હજી જળવાઈ રહ્યું છે, અને અમિને વિશે એવું કહેવામા આવ્યું છે કે એ પોતાના પ્રકાશ વડે જૂતપિશાચને હાંકી કાઢે છે "રક્ષોહન" એવું વિશેષણ પણ એને લગાડવામા આવ્યું છે. ગમે તેમ

હોય, પણ અગ્નિની આ પ્રવૃત્તિ વેદના સૂક્તો અને વિધિઓ એ બેહુમાં બીજા કોઈ પણ દેવના કરતા વિશેષ દીક્ષામાં આવે છે

અગ્નિની પૂજા ઉપરાંત સોમયજ્ઞ એ ઋગ્વેદના કર્મકાંડની પ્રધાન વસ્તુ છે તેથી સોમ એ દેવતા* સ્વાભાવિક રીતે ઋગ્વેદનો એક મુખ્ય દેવતા ગણાય છે આપુ નરમુ મડલ, અને તે ઉપરાંત બીજા કેટલાક છૂટા છૂટા સૂક્તો એનેજ લગતા છે. એ પ્રમાણે, વારંવાર કથન કોતું નિશેષ કરનામાં આન્યુ છે એ દિગ્ધી ને આપણે તપાસીએ તો વેદના દેવતાઓમાં સ્વામનું સ્થાન ત્રીજું આવે છે સોમયજ્ઞ અને સોમરસ હમેશાં ધનિઓના નયન મમક્ષ રહેતા હોનાથી, એના ઉપર ચેતનત્વારોપણ કરીને જે સૂક્તો રચાયલા તેમાં ધનિઓની કલ્પનાશક્તિ ઉપર અમુક ભાવનો અકુશ રહેતો હોય તેડુ થતું આ કારણથી સોમની માનુષી વ્યક્તિ અથવા માનુષી પ્રવૃત્તિ નિષે ઋગ્વેદમાં નહીં જેનુજ કથન કરનામાં આન્યુ છે સોમયજ્ઞીને ખતર વડે દબાવીને તેમાંથી રસ કાઢનામાં આવતો, તે રસને બિનની મગણી વડે ગાળીને લાકડાના પાત્રમાં રેડનામાં આવતો, અને હેવો ઘાસની બેઠક ઉપર દેવતાઓના પાનને માટે એ ધરવામાં આવતો તે વખતે જે મનો મોવાતા તેજ મુખ્યત્વે કરીને નરમાં મડલમાં આપેના છે આ સરળી ક્રિયાઓ તરફજ ધનિઓનું ખામ લક્ષ રહેલું છે અને એના સમ્બન્ધમાં તેઓ અમે તેમ પોતાની કલ્પના ચનાનતા રહેના છે ન સમજી શકાય એના અનેક તરંગો એ સૂક્તોમાં દીક્ષામાં આવે છે દશ બેટોએ, અથવા વિવસ્વત્ (બિગતા સર્વ)ની પુત્રીઓએ સોમને પાન કર્યાં નિવેનું વર્ણન જ્યાં જ્યાં આવે

* શ્રીજ્ઞ દત્તકથાઓમાં જેવો ' હાયેનિસસ ' છે તેવો સંસ્કૃત દત્તકથાઓમાં 'સોમ' દેવતા છે સોમરસમાં મનુષ્યને મદમત્ત બનાવવાની શક્તિ છે અને સોમરસ પીધાથી સ્વાધારણ કરતા વિશેષ અત્તકારવાળા ફરેના મનુષ્યથી થઈ શકે છે એવું પ્રાચીન ધનિઓના જોવામાં આન્યુ એવે તે મો 'સોમ' ને દેવતા તરીકે પૂજવા વાગ્યા સોમયજ્ઞીને સર્વ કરતા ચઢિ યાત્રી ગણવા લાગ્યા, સોમરસને તૈયાર કરવાના બનાવરને એ ધર્મવિધિ તરીકે માન આપવા લાગ્યા અને એ ધર્મમાં જે કર્મ સાકારેના વારંવાર આવતા તેના તરફ પણ તેઓ પૂજાતાથી એવા વાગ્યા આ પ્રમાણે સોમદેવતાની પૂજાને પ્રારંભ થયો જે વખતે ઈંડો-ઈંડાની પ્રજા સાથે રહેલી હતી તે વખતે પણ એ પૂજા દાખલ થઈ ચૂકી હતી, પણ આર્ય લોકો હિન્દુસ્થાનમાં આવ્યા ત્યાં આગળ એ પૂજામાં આદ્યત્વ કર્મ વધી નવતુ જણાય

છે ત્યાં ત્યાં દશ આંગળીઓન સમજવાની છે. એક ચર્મ ઉપર સોમ-
વહ્નિને જે પદ્યરો વડે કચડવામાં આવે છે તે “ ગાયના ચર્મ ઉપર
એને ચારે છે ” ઘેટાંના ઊનની ગળણીમાંથી ગળાઈને સોમવહ્નિનો રસ
જુદાં જુદાં પાત્રોમાં પડે તેનું વર્ણન જુદી જુદી રીતે આપવામાં આવ્યું
છે. સોમરસના પ્રવાહો પાત્ર રૂપી વન તરફ પાડાઓની પેઠે ધસે છે.
એ પાત્રોમાં જઈને યોજવા માટે એ દેવ પક્ષીની પેઠે જડે છે. પક્ષી
જેવી રીતે વૃક્ષ પર જઈને બેસે છે તેવી રીતે એ પીળા દેવતા ખ્યાલા-
ઓની અંદર બેસીને બેસે છે. પાત્રમાં એ રસને પાણી સાથે ભેળવવામાં
આવે છે તેના સમ્બન્ધમાં લખ્યું છે કે જેવી રીતે એક બરાડા પાડતો
ગાંધો પશુઓનાં ટોળાં ઉપર ધમે છે તેવી રીતે સોમદેવતા પાણીઓના
ઉછંગ તરફ ધસે છે. કરિઓ એને દોરવે છે તે પ્રભાણે વારિ રૂપી વસ્તુ
પરિધાન કરીને એ પાત્રની આમપાસ ફરી વળે છે. એ જંગલમાં રગતો
હોય છે તેને દશ યુવતિઓ પાવન કરે છે. એ પાણીનો ગર્ભ અથવા
પાણીનો બાળક છે. એ પાણી તે એની માતાઓ છે. સોમરસની સાથે
ત્રિશો જે વખતે પાણી ઉમેરે છે તે વખતે “ તેઓ ગાયનાં વસ્ત્રો એને
પહેરાવે છે. ”

સોમરસ પાત્રમાં પડે છે તે વખતે તેનો જે અવાજ થાય છે
તેના સમ્બન્ધમાં ઘણીવાર અતિશયોક્તિભરેલી ભાષા વાપરવામાં આવી
છે. ઉદાહરણ તરીકે, એક કરિ કહે છે કે “ મીઠાં ટીપાંઓ ગળણીમાં
થઈને પડે છે તેનો અવાજ ચોદાઓના જેવો મંભળાય છે. ” આ
અવાજને માટે “ બરાડા ”, “ ગર્જના ”, એવાં કંઈ કંઈ નામે ઠેકાણે
ઠેકાણે વાપરવામાં આવ્યાં છે. એવા મંત્રોમાં સોમને સાધારણ રીતે
વૃષભની જોડે સરખાવવામાં આવ્યો છે અથવાતો વૃષભજ કહેવામાં
“ આવ્યો છે, અને દૂધની સાથે મેળવેલું અથવા મેળવ્યા વિનાનું પાણી
તેને ગાયો કહેવામાં આવી છે.

સોમરસના પીળા રંગને લીધે સોમના જે શારીરિક ગુણ ઉપર
કવિઓએ વિશેષ બાર મૂક્યો છે તે એની ઝાઝાસ્વિતાનો છે. એનાં
કિરણો વિષે વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે, અને ઘણી વાર એને સૂર્યની
માથે સરખાવવામાં આવ્યો છે.

સોમની જે માદક અને બલવર્ધક અસર થાય છે તેને લીધે

શાશ્વત હવન આપનારી દેવી વસ્તુ તરીકે એને ગણવામાં આવ્યો હોય એમ જણાય છે. આજ કારણથી એ પેવને “અમૃત” એમ કહેવામાં આવ્યું છે (અમૃત એ શબ્દ શ્રીક ‘ambrosia’ એ શબ્દને મળતો આવે છે). સોમથીજ દેવતાઓને અમરત્વની પ્રાપ્તિ થઈ. વળી, જ્યોત્સનાતન જ્યોતિ પ્રકાશે છે તે અક્ષય ધામમાં સોમદેવ પોતાના ભક્તને સ્થાપે છે, અને જ્યાં યમ રાજનો વાસ છે ત્યાં આગળ એ તેને અમર બનાવે છે. આ પ્રમાણે સ્વાભાવિક રીતે સોમમાં ઔપધના જેવો ગુણ પણ છે. માંદા માણસનું એ ઔપધ છે, અને સોમદેવતા જે દાર્દ્ર માંદું હોય તેને સાજું કરે છે. આંધળાને એ દેખતો કરે છે અને લંગડાને એ ચાલતો કરે છે.

સોમના પાનથી અવાજ વધારે મોટો થાય છે. ખલાસી જેમ વહાણને ધક્કે છે તેમ સોમ માણસના અવાજને ધક્કે છે. સોમથી વિચારશક્તિ પણ બમણી થાય છે, અને એ દેવતા બસતો કહે છે :

अर्षाम् सोमममृतां अभूम्

अगेन्म ज्योतिरविदाम देवान् ।

“હમે સોમશય પીધો છે, હમે અમર થયા છીએ, હમે જ્યોતિને પામ્યા છીએ, હમે દેવતાઓને જાણ્યા છે.”

સોમની માદક શક્તિ વિશે ખામ કરીને, અને ઘણી વાર, ઇન્દ્રના મુક્તોમાં લખનામાં આવ્યું છે. અંતરિક્ષના કિંસક શક્તિસોની સાથેના યુદ્ધપ્રભે સોમરસના પાનથી ઇન્દ્રમાં અસાધારણ બળ આવે છે.

સધળી ઔપધિઓમાં સોમ વધારે અગત્મનો હોવાથી એને ‘ઔપધિઓનો પ્રણુ’ અથવા ‘ઔપધિઓનો રાજા’ કહેવામાં આવ્યો છે, અને વનસ્પતિ, “વનનો પતિ” એ વિશેષણ પણ એને ઘણી વાર લગાડનામાં આવ્યું છે.

અવસ્થામાં હોમને વિશે કહેવામાં આવ્યું છે તેજ પ્રમાણે ઋગ્વેદમાં સોમને વિશે ઘણી વાર કહેવામાં આવ્યું છે કે એ પર્વતો ઉપર રહે છે અથવા પર્વતો ઉપર જાય છે. સ્વર્ગ એ એની હવતિનું

અને એના નિવાસનું ખરેખરે સ્થાન છે. સ્વર્ગમાંથીજ એને પૃથ્વી ઉપર લાવવામાં આવ્યો છે. સોમને લાવનારાં ગરુડ(દયેન)ની જે દંતકથા છે તે આ ઉપરથી ઉત્પન્ન થઈ છે. વીજળીનું ઉત્પન્ન અને તેનીજ સાથે વરસાદનું પડવું એ કુદરતી દેખાવનું આ દંતકથાએ વર્ણન કરવામાં આવ્યું હોય એ ધણું સંભવિત છે.

ઋગ્વેદનાં કેટલાંક પાછલાં સૂત્રોમાં સોમ અને ચન્દ્રની એક ખીજ સાથે કંઈક અસ્પષ્ટ રીતની એકતા સાધવામાં આવેલી જણાય છે. ઋગ્વેદમાં કેટલેક ઠેકાણે સોમનો અર્થ ચન્દ્ર એવોજ થાય છે, અને યજુર્વેદમાં સોમની સ્ત્રીઓના સમ્બન્ધમાં ચન્દ્રના પ્રાસાદોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. સોમ અને ચન્દ્રની આ પ્રભાણેની એકતા બ્રાહ્મણોમાં ઘણી સાધારણ જણાય છે. એ બ્રાહ્મણોમાં એવું કશું છે કે જે અમૃત વડે ચન્દ્રનું સરીર બનેલું છે તે અમૃતનું દેવતાઓ અને પિતૃઓ ભક્ષણ કરતા હોવાથી એ ક્ષીણ થતો જાય છે. વળી એક ઉપનિષદમાં એવું કહેલું છે કે ચન્દ્ર એ સોમ રાજ છે, એ દેવતાઓનું અન્ન છે, અને દેવતાઓ એને પી જાય છે. છેવટે, વેદના સમય પછીનું સાદિત્ય, તેમાં સોમ એ ચન્દ્રનું સાધારણ નામજ થઈ પડ્યું છે, અને દેવતાઓ એનું ભક્ષણ કરતા હોવાથી એ ક્ષીણ થતો જાય છે પણ સૂર્ય એની દરીથી વૃદ્ધિ કરે છે એવું મનાયું છે. આ પ્રભાણે સોમ અને ચન્દ્રની એકતા સ્થાપિત થઈ તે આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી છે. ઋગ્વેદના કવિઓ સોમની દૈવી પ્રકૃતિ અને જ્ઞાનસ્વિતા વિષે જે અતિશયોક્તિ-ભરેલા વિસ્તાર કરે છે અને અંધકારને હઠાવનાર તરીકે એનું જે વર્ણન આપે છે તેને ક્ષીણ એ એકતા સ્થાપિત થવા પામી એમાં કંઈ પણ સંશય જેવું નથી. કેટલીક વાર એ કવિઓ સોમને વિષે એમ કહે છે કે એ પાણીમાં કુલે છે, અને ઘણી વાર એના રસને માટે તેઓ “ટીપુ” (દ્રવ્ય) એ શબ્દ વાપરે છે. આ ઉપરથી ચન્દ્રની સાથે એની સરખામણી કરવાના વિચાર સ્વેચ્છાથી સ્ફુરી આવે એમાં કંઈ પણ નવાઈ જેવું નથી. ઉદાહરણ તરીકે, ઋગ્વેદના એક મંત્રમાં એવું કશું છે કે ખાયા-માનો સોમ તે પાણીમાંના ચન્દ્રના જેવો છે. સોમને લગતી ક્રિતામાં જે ગહન અર્ચાઓ છે તેને ક્ષીણ સોમ અને ચન્દ્રની સંપૂર્ણ એકતા થવાનું કામ વધારે સુગમ થઈ પડ્યું હશે.

અવસ્તા અને ઋગ્વેદ એ બેની સરખામણી કરતાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે જે સમયે દેહિન્દુસ્તાન અને ઈરાનના લોકો સાથે વસતા હતા તે સમયની દંતકથા એ તે સમયના ધર્મમાં પણ સોમની મહત્તા સ્થાપિત થઈ ચૂકી હતી. અવસ્તા અને ઋગ્વેદ એ બેઉમાં એવું વર્ણન આપ્યું છે કે એ પર્વતો ઉપર જાગે છે, અને ત્યાં આગળથી પક્ષીઓ એને લઈ આવ્યાં છે; બેઉમાં એને ઓપધિઓનો સભા કહ્યો છે; બેઉમાં, લાંબુ જીવન આપનાર અને જીવનને હાંકી કાઢનાર તરીકે એને વખાણ્યો છે. બેઉમાં, સોમનો રસ કાઢવામાં આવે છે અને તેને દૂધની સાથે બેળવવામાં આવે છે; બેઉમાં, સ્વર્ગ એ એવું ઘર ગણવામાં આવ્યું છે, અને સ્વર્ગથી એ પૃથ્વી ઉપર ઉતરી આવેલો એવું કહેવામાં આવ્યું છે; બેઉમાં, સોમરમની પ્રતાપી દેવ તરીકે સ્તુતિ કરવામાં આવી છે; બેઉમાં, આકાશનો સોમ અને પૃથ્વીનો સોમ એ બન્નેનો, સોમ એ નામનો દેવતા અને સોમ એ નામની પેઠ વસ્તુ એ બન્નેનો ભેદ દર્શાવવામાં આવ્યો છે. અવસ્તા અને ઋગ્વેદ એ બેઉનું સરખાપણું એટલે સુધી જણાય છે કે સોમ અને હોમ એ બન્નેને માટે જે વિશેષણો વાપરવામાં આવ્યાં છે તે પણ કેટલાંક સરખાં છે.

ઋગ્વેદના સમયમાં મર્ત (concrete) વિચારોમાંથી અમૂર્ત (abstract) વિચારો તરફ ઉત્ક્રાન્તિ થઈ હોય એવું જણાય છે. આ ઉત્ક્રાન્તિનું એક પરિણામ એ આવ્યું કે જેમ જેમ વખત થતો ગયો તેમ તેમ અમૂર્ત વસ્તુઓમાં દેવતાપણાનું આરોપણ વધારે ને વધારે થતું ગયું. એવા દેવતાઓ ઋગ્વેદમાં હજી યોગ્ય દીક્ષામાં આવે છે. મોટે ભાગે ઋગ્વેદના હેલા મંડલમાંજ એવા દેવતાઓ દીક્ષામાં આવે છે. એમાંના કેટલાક દેવતાઓ શ્રદ્ધા અને મન્યુ (ક્રોધ) જેવા ગુણના ઉપર ચેતનત્વારોપણ થયાથીજ બનેલા છે. શ્રદ્ધાનું આવાહન એકજ દૂંધા સૂક્તમાં કરવામાં આવ્યું છે અને મન્યુને લગતાં સૂક્તો બે છે. પાછલા ચેદોમાં આવી રીતના દેવતાઓની ગણ્યામાં પણ વધારો થયો જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, કામ એ દેવતા પ્રથમ અથર્વવેદમાં દીક્ષામાં આવે છે. ત્યાં આગળ જે બાણો વહે એ દેવ પ્રાણીઓનાં હૃદયને વીંધી નાંખે છે તેનું પણ સૂચન કરવામાં આવ્યું છે; પાછલા સમયના સાહિત્યમાં આપણને વિશેષ પરિચિત થયેલો અને પુષ્પબાણને ધારણ કરનારો મદન તે આજ દેવતા. જેના નામથી અમુક કાર્ય કરનારું

સૂચન થતું હોય, જેમકે ઘાતુ “સર્ગનાર”, અથવા અમુક લક્ષણનું સૂચન થતું હોય, જેમકે પ્રજાપતિ “પ્રજાનો પતિ” એવા દેવતાઓની સંખ્યા વધારે ઘટાડી છે. એ દેવતાઓ પ્રથમ અમૂર્ત, કષ્ટદી હોય; પણ વિશેષ પ્રાચીન એવા એક અથવા એકથી વધારે દેવતાની અમુક પ્રતિ અથવા અમુક લક્ષણ સૂચવનારાં વિશેષણો ઉપરથી એ દેવતાઓની કલ્પના ઉદ્ભવી હશે, અને આખરે તે દેવતાઓને સ્વતંત્ર મંદતાની પ્રાપ્તિ થઈ હશે એમ જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, પ્રજાપતિ એ પ્રથમ સવિતા, સોમ વગેરે દેવતાઓનું વિશેષણ હતું. તે ઉદ્ધા મંડલના એક પાછળથી લખાયેલા મંત્રમાં સૃષ્ટિના રચનાર તરીકેનું લક્ષણ ધરાવનારા એક સ્વતંત્ર દેવતા તરીકેજ દીક્ષામાં આવે છે. આ દેવતાને અઘર્વવેદમાં અને ઘાજસનેયી સંહિતામાં ધણી વાર, અને બ્રાહ્મણોમાં હમેશાં મુખ્ય દેવતા તરીકે, દેવતાઓના પિતા તરીકે ગણવામાં આવ્યો છે. સૂત્રોમાં પ્રજાપતિ ને બ્રહ્મા એ બેકેને એકજ ગણવામાં આવ્યા છે. વેદ પછીના સમયમાં, પ્રજાપતિનું રથાન બ્રહ્માએ લીધું છે.

આવા અમૂર્ત દેવતાઓ કેટલીક વાર કેવી વિચિત્ર રીતે અસ્તિત્વમાં આવે છે તેનું એક રસ પડે એવું ઉદાહરણ દર્શના મંડલના એક સૂક્ત-માંથી મળી આવે છે. એ સૂક્તનો એક મંત્ર આ પ્રમાણે છે —

‘યેન ચૌરુગ્રા પ્રૃથિવી ચ દુઙ્ગા
યેન સ્વઃ સ્તમિતં યેન નાર્કઃ ।
યો અન્તરિક્ષે રજસો ત્રિમાનઃ
કર્ષ્ણ દેવાય હ્રિવિર્ષા વિષેમ ॥

(જેના વડે ઉગ્ર આકાશ અને દૃઢ પૃથ્વી, જેના વડે સ્વર્ગ અને નભનો ધ્રુમટ સ્થિર રહે છે, જે અંતરિક્ષના પ્રદેશમાં ફરી વળે છે : ક્યા દેવની હવિષ્માં વડે હમે પૂજા કરીએ ?)

આમાંની છેડી લીટી તે અલ્લેક પછી અલ્લેક એમ નવ મંત્રોને છેડે દીક્ષામાં આવે છે. એ લીટીમાં અદ્યત દેવતા તરીકે સૃષ્ટિના રચનારનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે અને એને માટે ક એટલે ‘કોણ ?’ એ સર્વનામ વાપરવામાં આવ્યું છે. આ ‘ક’ એ સ્પષ્ટ વેદના પાછલા સમયના

સાહિત્યમાં સૃષ્ટિના રચનાર પ્રજ્ઞપતિના વિશેષણ તરીકે, એટલુંજ નહીં પણ એ સર્વથી શ્રેષ્ઠ દેવતાના સ્વતંત્ર નામ તરીકે પણ વાપરવામાં આવ્યો છે.

ઋગ્વેદના સૌથી બૃહદા અને સૌથી મોટા લખાવલા એવા બેડ વિભાગમાં દીકામાં આવતો અમૂર્ત-સ્વરૂપનો એક દેવતા વૃહસ્પતિ, એટલે “ પ્રાર્થનાનો પ્રભુ ” છે. રાંધ અને વૈદિક સાહિત્યના ખીળ મુવિખ્યાત વિદ્વાનો પ્રાર્થના એ અમૂર્ત વિચાર ઉપર પ્રથમથીજ દેવતા તરીકેનું ચેતનત્વ આરોપાયાથી વૃહસ્પતિની કલ્પનાનો ઉદ્ભવ થયો એમ માને છે. પણ આ લેખકનું માનવું તો એવું છે કે અગ્નિ, જેની સાથે નિઃસંશય એ ઘણી બાબતોમાં મળતો આવે છે, તેની યગવિષયક પ્રવૃત્તિ ઉપર દેવતાના ગુણનું આરોપણ યથાથી ધીરે ધીરે વૃહસ્પતિ એ સ્વતંત્ર દેવતાનું અસ્તિત્વ સ્થાપિત થયું હશે. આ કારણથી એની પ્રકૃતિનું સૌથી અગત્યનું લક્ષણ એ છે કે એ પુરોહિત છે. અગ્નિની પેઠે, ઇન્દ્રની દત્તકથામાં એને પણ દાખલ કરવામાં આવ્યો છે અને એ દત્તકથામાં એનો ભાગ ઘણો આગળ પડતો છે.[†] ઉદાહરણ તરીકે, વલ્લ નામના રાક્ષસને હરાવીને ગાયોને એણે બહાર હાંકી કાઢી હતી એવું વર્ણન એના સમ્બન્ધમાં ઘણી વાર આપવામાં આવ્યું છે. દેવલોકના વ્રહ્મા એ નામના વિષ તરીકે વૃહસ્પતિ એ પાછલા સમયની હિન્દુઓની ત્રિમૂર્તિના મુખ્ય દેવ વ્રહ્માનું અસલ સ્વરૂપ છે. પણ વેદની પછીની દત્તકથાઓમાં એક મહર્ષિ તરીકે, દેવતાઓના ગુરુ તરીકે, અને જમ્બુપિંડર (બૃહસ્પતિ) એ નામના ગ્રંથ ઉપર રાજ્ય કરનાર તરીકે એનું વૃહસ્પતિ એ નામ જળનાઈ રહેલું જણાય છે.

[†] ઇન્દ્રની દત્તકથાઓમાં બૃહસ્પતિનો ભાગ ઘણો આગળ પડતો નેવામાં આવે છે તેના સમ્બન્ધમાં પ્રો. રૉય નીચે પ્રમાણે ખુલાસો કરે છે — આકાશના પાણીઓને સતાડનારા મેઘાસુર (જૂન અથવા વલ્લ)ને હરાવવાને માટે ઇન્દ્રની ધણી વાર પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. ઇન્દ્રદેવતા અસુરના વિષમ દુર્ગોને ભેદીને એ દુર્ગોમાં છુપાયેલી ગાયોને છૂટી કરે છે. હવે ‘ બૃહસ્પતિ ’ તરફ એ પ્રાર્થનાની વિશ્વ આપવાની શક્તિ સૂચવાતી હોય તો ઇન્દ્રના આ પરાક્રમમાં બૃહસ્પતિ પણ એની સાથે ભેડાવવો હોય એમાં કંઈ નવાઈ જોવા નથી એકવા સામર્થ્યથી કંઈ પણ થઈ શકતું નથી, પ્રાર્થનાનું બળ પણ વિશ્વયને માટે જરૂરનું છે. પ્રાર્થના વિષત્તિના વિષમ દુર્ગને ભેદીને છાંવે પસ્તુની પ્રાપ્તિ કરાવે છે, વલ્લાસુરને હરાવીને દુર્ગમાં સતાયવી ગાયોને છૂટી કરે છે. આ કારણથી કેટલેક સ્થળે આ પરાક્રમ બૃહસ્પતિનું કરેલું જણાવવામાં આવ્યું છે.

। : બીજું એક અર્થ એને ધણી વિશિષ્ટ પ્રકારનું સ્વરૂપ તે અદિતિ એ નામની દેવતાનું છે. કોઈ પણ આત્મ સૂક્ત, એ દેવીનાજ સમ્બન્ધમાં રચાયેલું હોય એવું નથી, તોપણ પ્રસંગવશાત્ ધણી વાર એની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. એ દેવીનાં આગળ પડતાં લક્ષણો બેજ છે. એક તો એ કે આદિત્ય નામના દેવતાઓનું ન્હાનું મંડળ, જેમાં વરુણ એ મુખ્ય દેવતા છે, તેની એ માતા છે; અને બીજું એ કે એના પુત્ર વરુણની પેઠે એનામાં પણ શારીરિક દુઃખો અને નૈતિક અપરાધોના બંધનમાંથી માનવીને મુક્ત કરવાની શક્તિ છે. આ પાછલા લક્ષણની માથે એના નામનો સમ્બન્ધ ઉપાડો છે, કારણ કે અદિતિ એ નામનો “બંધનમાંથી મુક્ત કરવું તે,” “છૂટાપર્ણ” એવો અર્થ થાય છે. દેવતા તરીકેનું ચેતનત્વારોપણ થયા પહેલાંનો આ અર્થ ઋગ્વેદના ચોટાક મંત્રોમાં સચવાઈ રહેલો જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, એક કવિ “અદિતિની નિર્ચિદ્ર અને અમંકુચિત બક્ષીસ”ને માટે પ્રાર્થના કરે છે. એ અર્થને કલ્પનાનો ઉદ્ભવ ધણીખૂંડે આ પ્રમાણે થયો હશે. “અદિતિના પુત્રો” એ વચન આદિત્યોને ધણી વાર લગાડવામાં આવ્યું છે; પણ પ્રથમ એ વચન વપરાયેલું તે મુક્તિના પુત્રો એ અર્થમાં વપરાયેલું હશે એ ધણું મંભવિત છે. એ દેવતાઓ(આદિત્યો)ના સ્વરૂપનું આગળ પડતું લક્ષણ બાર દહને સચવવા માટે એવી રીતનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હશે. ઋગ્વેદમાં ધણી વાર એવી રીતનો પ્રયોગ થયેલો દીઠામાં આવે છે. “અદિતિ” (મુક્તિ) એ નારી જાતિનો શબ્દ પ્રથમ આવી રીતે વપરાયેલો તેના પર પાછળથી ચેતનત્વારોપણ કરવામાં આવ્યું હશે. એવી રીતે ચેતનત્વારોપણ થયાના દાખલા સંસ્કૃતમાં એક કરતાં વધારે મળી આવે એમ છે. આ કારણથીજ અદિતિ, જે હિન્દુસ્તાનમાં પ્રવેશ થયા પછીજ અસ્તિત્વમાં આવી હતી, તે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં એના મરણ પુત્રો નહીં તો કુટલાક પુત્રોથી તો વચમાં ન્હાની છે; કારણ કે એ પુત્રો આદ્ય લોકોનો હિન્દુસ્તાનમાં પ્રવેશ થયો ત્યાર પહેલાં પણ અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા એવું સિદ્ધ કરી શકાય તેમ છે.

૬ પ્રો. રૉથ કહે છે કે “અદિતિ”-અનન્તતા-એ આદિત્યોને પોષણ આપનારી અને આદિત્યો તરફથી પોષણ પામનારી શક્તિ છે. એ અખૂટ અને અક્ષય શક્તિમાંજ આદિત્યોનું જીવન રહેલું છે. એ સ્વર્ગનો પ્રકાર છે. પ્રો. મેક્સ મ્યુલર કહે છે કે “અદિતિ એ અનન્તતાને માટે સૌથી કાઢવામાં

વેદના ધર્મમાં દેવીઓનું પ્રાકૃતિક ઓડરે ધણું ઉતરતા પ્રકારનું છે. પૃથ્વીની રાજ્યકર્ત્રીઓ તરીકેનાં કામ કરતી તેઓ કવચિત્તજ દીક્ષામાં આવે છે. કંઈક મહત્ત્વરાળી દેવી એકની ઉપસ્થિતિ છે. એનાથી ઉતરતી સરસ્વતી તે પુરુષ દેવતાઓમાંથી જે સૌથી ઓછા આગળ પડતા છે તેનીજ સાથે ખેસી શકે એમ છે. જેને માટે આખું સૂક્ત રચવામાં આવ્યું હોય એવી પૃથ્વી મિવાય બીજી જે થોડીક દેવીઓ છે તેમાંની એક રાત્રી છે. એ રાત્રીનું નામ એની બહેન ઉપાની સાથે ધણી વાર બેઠામાં આવે છે. ઉપાની પેઠે રાત્રીને પણ “આદ્યશની પુત્રી” એ નામથી મંબોધન કરવામાં આવે છે કાળી રાત્રી તરીકે નહીં, પણ તેજોમય, તારકાના પ્રકાશવાળી રાત્રી તરીકે એની ક’પના કરવામાં આવી છે. ઉદાહરણ તરીકે, રાત્રી અને ઉપા એ બે દેવીઓમાં જે તદ્દાન્ત છે તે સમન્વરતા એક કવિ કહે છે “એક તારાઓથી પોતાની જાતને શયુગ્મારે છે, બીજી સૂર્યના પ્રકાશથી પોતાની જાતને શયુગ્મારે છે” રાત્રીનું જેમાં આવાહન કરવામાં આવ્યું છે તે સૂક્ત (મ ૧૦, સ. ૧૨૭)માંથી નીચલા મત્રો લીધેલા છે —

રાત્રી વ્યસ્થદાયતી
પુરુષા દેવ્યૃક્ષર્ષિ ।
વિશ્વા અગ્નિ શ્રિયોઽધિત ॥ ૧

ઓર્વપ્રા અમર્ત્યા
નિવર્તો દેવ્યુઃ ૧ દ્વર્ત ।
જ્યોર્તિવા ભાષતે તર્મ ॥ ૨

નિરુ સ્વસારમસ્કૃત
સપસં દેવ્યાપ્તી ।
અપેદુઃ હાસતે તર્મઃ ॥ ૩

આવેનું. જ્ઞાનામાં જ્ઞાન નામ છે જાણા વખતના અનૂર્ત વિચારને પરિણામે એ અનન્તતાની—અદિતિની—કલ્પના ઉત્પન્ન થઈ છે એમ નથી પણ પૃથ્વીની પૈથી તરફ, વાદળાઓની પૈથી તરફ, આકાશની પૈથી તરફ જે અનન્ત વિસ્તાર ગેવામાં આવે છે તેના ઉપરથી એ કલ્પના ઉત્પન્ન થઈ છે ”

સા જો' અદ્ય યસ્યા વયં
નિ તે યામન્નવિદ્માહિ ।
વૃક્ષે ન વસતિ વયઃ ॥

૪

નિ પ્રામાસો અવિક્ષત
નિ પદ્મન્તો નિ પશિણઃ ।
નિ ઈયેનાસશ્ચિદ્યિનઃ ॥

૫

યાવયાં વૃન્નયં ૧ વૃક્ષં
યવયે સ્તેનમૂર્ચ્યે ।
અર્થા નઃ સુતરાં મવ ॥

૬

(રાત્રી આવતાં, એ દેવી પોતાની આંખો વડે અનેક સ્થળોમાં પ્રકાશે છે. સર્વથી વિશેષ શાન્તિના શશુગાર એણે સંખ્યા છે. એ અમર્ય દેવી દૂર દૂરના પ્રદેશોમાં, પર્વતો અને ખીણોમાં, વ્યાપી ગઈ છેઃ અંધકારને એ પ્રકાશ વડે હઠાવે છે. અને હવે એ દેવીએ આવતાં પાર ને પોતાની બહેન ઉપાને હાંકી દાઢી છેઃ અંધકાર દૂર દૂર હઠાયો જાય છે. એ પ્રમાણે, દેવી ! આજે તું હમારા તરફ આવઃ વૃક્ષ ઉપરનાં પક્ષીઓ જોડી રીતે પોતાના માળામાં પ્રવેશ કરે છે તેવી રીતે ત્હારા આગમન થતાં હમે હમારાં મકાનોમાં પ્રવેશ કરીએ છિયે. મામના નિવાસીઓ, પગવાળાં પશુઓ, અને પાંખવાળાં પક્ષીઓ આરામને માટે ગયાં છેઃ જૂપ્યો ગરૂડ પણ શાન્ત થયો છે. વરુ (નર અને માદા) ને તું હાંકી દાઢજે; રાત્રી દેવી ! ચોરને તું હાંકી દાઢજે; અને અંધકારની પેલી તરફ તું હમને સહીસલામત લઈ જાજે.)

મહોટા દેવતાઓની પત્નીઓ તરીકે દેવીઓનું મહત્ત્વ એથી પણ ઉતરતું જણાય છે; કારણ કે તેઓ સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વથી કેવળ શૂન્ય હોય છે. ખરેખર, તેઓનાં નામ સિરાય કઈ પણ વિશેષ તેઓના સમ્બન્ધમાં કવચિતજ કહેવામાં આવ્યું હોય છે, અને એ નામો તેઓના પતિનાં નામની પાછળ નારીજાતિના પ્રત્યેક લગ્નગીતને જનાવવામાં આવ્યાં હોય છે.

વેદની દંતકથાઓનું એક ખાસ લક્ષણ એ છે કે એમાં કેટલાંક દેવતાઓનાં જોડકાં બનાવીને, તેઓનાં નામને દ્વંદ્વ સમાસના રૂપમાં જોડીને તેઓનું એકી વખતે આવહન કરવામાં આવ્યું હોય છે. એવાં ડગ્ગરનેક જોડાંઓને માટે આખાં સૂક્તોજ રચાયલાં છે, અને બીજાં અડધાંએક ડગ્ગરની છૂટા છૂટે મંત્રોમાં સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. એવાં સૂક્તો સૌથી વધારે મિત્ર-વરુણના સમ્બન્ધમાં રચાયલાં છે, પણ આકાશ અને પૃથ્વી એ બેનાં નામો એકબીજાની સાથે જોડાયલાં સૌથી વધારે વખત જોવામાં આવે છે (દ્વાંવાપૃથિવી). આકાશ અને પૃથ્વીનાં જોડાં ઉપરથીજ એવી રીતનાં બીજાં જોડાંઓ બનેલાં એ વિશે દંધ પણ શક જેવું નથી; કારણ કે આ જોડીનો એકબીજાની સાથેનો સમ્બન્ધ છેક ઈંડો-ધુરોષીયન સમયમાં પણ અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો, અને પ્રાચીન ભોંકોને કુદરતમાં એ બેનો સમ્બન્ધ એવો ગાઢો જણાતો કે તેઓનાં લમની દંતકથા પ્રાચીન સમયની જુદી જુદી પ્રજાઓમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી આવણા જોવામાં આવે છે.

આ દેવતાઓનાં જોડકાં સિવાય દિવ્ય સસ્ત્રોનાં ઓછાં કે વર્તાં ઓછાં મંડળો પણ ઋગ્વેદમાં કેટલાંક દીક્ષામાં આવે છે. સાધારણ રીતે એ મંડળો અમુક દેવતાની સાથે જોડાયલાં હોય છે. એવાં મંડળોમાં સૌથી મોટું અને સૌથી અગત્યનું મંડળ તે મંરુતોનું છે. આપણે જોઈ ગયા છીએ કે ઇન્દ્રે યુદ્ધનાં જે પરાક્રમો કર્યા હતાં તેમાં આ મંરુતો તે ઇન્દ્રની સાથે રહ્યા હતા. એજ મંરુતોને સૂદ્રો પણ કહેવામાં આવ્યા છે; અને સૂદ્રો તરીકે ઇર્ષ કાઈ વાર તેઓના પિતા સૂદ્રની સાથે જોડાયલા તેઓ દીક્ષામાં આવે છે. આદિત્યોનું મંડળ વધારે ન્હાનું છે. એ આદિત્યોનું નામ તેઓની માતા અદિતિ અથવા તેઓના અગ્રણી વરુણની સાથે ઘણી વાર જોડવામાં આવ્યું છે. ઋગ્વેદના બે મંત્રોમાં એ આદિત્યોની સંખ્યા સાતઆઠની જણાવવામાં આવી છે, પણ આઠણોમાં અને ત્યાર પછીના સાહિત્યમાં હમેશાં તેઓની સંખ્યા બારની જણાવવામાં આવી છે. તેઓનું સામું આવહન જોમાં કરવામાં આવ્યું હોય તેવાં સૂક્તો ઋગ્વેદમાં આઠદશ છે. એવાં એક સૂક્ત (મં. ૮, સુ. ૪૭)માંથી નીચલી પંક્તિઓ લીધેલી છે. એ સૂક્તમાં તેઓની મદદ અને તેઓના રક્ષણને માટે ખાસ પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે:—

પ્રસન્ન વયો યયોપરિ
વ્યસ્મે શર્મં ચચ્છન ॥

* * *

પરિ ણો વૃણનન્નવા
દુર્ગાળિ રુચ્યો યયા ॥

* * *

યુષ્મે દેવા અર્ષિ વ્યસિ
યુચ્યન્ત દ્વ વર્મસુ ॥

* * *

આદિત્યા અવ હિ સ્યત
અધિ કૃત્તાદિવ સ્પર્શઃ ॥

સુતીર્યમર્વતો યથા
અર્તુ નો નેપથા ॥

(પદ્મીઓ જેની રીતે પોતાની પાંખ પ્રમારે છે તેની રીતે ત્હમારા રક્ષણને હમારા ઉપર ત્હમે પ્રમારી દો!.....રથીઓ જેની રીતે નહારા રમ્તાઓ છોડી દે છે તેવી રીતે અધમાત્ર હમારાથી આતું ખસો!... હે દેવતાઓ! ત્હમારે આશ્રયે રહેનારા હમે બપ્તર પડેરીને લડનારા યોદ્ધાઓ જેવાં સુરક્ષિત છિયે...હે આદિત્યો! કિનારા પરથી જેનારા હૂતોની પેઠે ત્હમે હમારા તરફ જુઓ! અશ્વોને સ્હેલાઇથી તરી ચકાય એવે માર્ગે લઈ જવામાં આવે તેમ હમને ત્હમે સારાસ્તાઓ તરફ લઈ જાઓ!)

ત્રીજું અને ઘણું ઓછા અગત્યનું મંડળ તે વસુઓનું છે. એ વસુઓ પ્રહ્લરેદ્દમા મ્હોટે બાગે ઇન્દ્રની સાથે જોડાયલા છે, જોકે પેદનાં પાછલા મનોમાં અગ્નિ તે એ મંડળનો અગ્રણી બને છે. એ મંડળની કંપના ઘણી અયોક્ષ જણાય છે; કારણ કે, એનાં રૂંધ પણ ખામ લક્ષણ જેવામાં આવતાં નથી. એ મંડળની વ્યક્તિઓનાં જુદાં નામ પણ દીકામાં આવતાં નથી તેમ તેઓની મંખા પણ યોક્ષ જણાતી નથી. પણ બ્રાહ્મણોમાં આઠ વસુઓ ગણાવવામાં આવ્યા છે. એ સિવાય, ખીજું

એક મંડળ " વિશ્વેદેવા:"નું છે. સાડેક સૂતોમાં એ " વિશ્વેદેવા:"નું આવાહન કરવામાં આવ્યું છે. આ મંડળની કલ્પના યજ્ઞને માટે ખાસ કરવામાં આવેલી જણાય છે. સધળા દેવતાઓનું જ્યાં આવાહન કરવાનું હોય ત્યાં કોઈ બાકી ન રહી જાય માટે એ મંડળની કલ્પના કરવામાં આવેલી છે. નવાઈ જેવું એ છે કે એ મંડળ વધારે સાંકડું હોય અને એમાં બધા દેવતાઓ ન આવી જતા હોય એવી કલ્પના પણ કરાયેલી કોઈક વાર દીક્ષામાં આવે છે, અને વસુઓ અને આદિત્યો જેવાં મંડળોની પેઠે ખીજાઓની સાથે એનું આવાહન કરવામાં આવે છે.

ઉચ્ચતર દેવતાઓ સિવાય, ઋગ્વેદમાં ખીજાં કેટલાંક સર્વો પશ્ચ દીક્ષામાં આવે છે. એ સર્વોમાં દેવતાના ગુણો સંપૂર્ણ નથી હોતા અને જે ગુણો હોય છે તે પણ પ્રથમથીજ તેઓમાં હતા એમ નહોતું એવું માનવામાં આવે છે. એવાં સર્વોમાં સૌથી અગત્યના ઋગ્વેદો છે. એ ઋગ્વેદો મધ્ય છે, અને અગિયાર સૂતોમાં તેઓને મંત્રોધન કરવામાં આવ્યું છે. આલાકીવાળા હાથ એ તેઓનું ખાસલક્ષણ છે, અને પોતાના અદ્ભુત હૌસલ વડે તેઓએ દેવતાની પદવી પ્રાપ્ત કીધી એવું તેઓને વિશે પ્રશ્ની વાર કહેવામાં આવ્યું છે. ભૌંસિયારીબરેલાં પાંચ કર્મો કર્યાંથી દેવતાની પદવી તેઓને પ્રાપ્ત થઈ. એ પાંચ કર્મોમાં સૌથી વધારે મહત્વનું કર્મ એ છે કે સ્વષ્ટા (દેવતાઓને કારીગર) તેનું ધડેહું પાત્ર, જે દેવતાઓને પીવાના કામમાં આવતું, તે એક હવું તેનાં એ લોકોએ ચાર ચળકતાં ખાલાં કર્યાં. એવી રીતે સ્વષ્ટાની સાથે તેઓ સ્પર્ધામાં જિત્યાં અને તેના કરતાં ચઢિયાતા નીવડ્યા. આ પાત્ર તે કદાચ ચંદ્રને સ્થાને હશે, અને ચાર ખાલાં તે એની કળાઓ હશે. વર્ષ અને તેની ઋતુઓના વિભાગ એવો પણ એનો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. એ ઉપરાંત ઋગ્વેદોએ પોતાનાં માળાપની મલલી જુવાની પણ પાછી મેળવી આપી એવું કહેવામાં આવ્યું છે. એ માળાપ તે આકાશ અને પૃથ્વી હશે એવું જણાય છે. આ પરાક્રમની સાથે તેઓને લગતી એક ખીજાં દંતકથા ખાસ સમ્યન્ધ ધરાવતી જણાય છે. સૂર્ય, અગોલ (" જેને છપાવી શકાય નહીં"), તેના ઘરમાં બાર દિવસ સુધી તેઓ રહ્યા હતા. સૂર્યના ઘરમાં ઋગ્વેદોના નિવાસ સમ્યન્ધી આ દંતકથા વડે કદાચ દક્ષિણાયનનું સૂચન થતું હોય એ મંભવિત છે, અને ચાંદ્રવર્ષના ૩૫૪ દિવસોને સૂર્ય-વર્ષના લગભગ ૩૬૬ દિવસો સાથે બંધબેસતા કરવાને માટે જે બાર

દિવસો ઉમેરવા પડે તે કદાચ આ બાર દિવસો હોય અને એ દિવસો સ્પષ્ટ લાંબા જણાવા માંડે ત્યાર પહેલાં એ બાર દિવસો ધુસાડી દેવામાં આવ્યા હોય એ કંઈક બનવાજોગ છે. પણ ઘણું વધારે મંભાવિત તો એ જણાય છે કે દરેક મહિનાને માટે અઢેક દિવસ એ પ્રમાણે આ બાર દિવસ તે બાર મહિના સૂચવે છે. આ અનુમાન વધારે વાસ્તવિક હોવાનું કારણ એ છે કે ૩૫૪ દિવસનું વર્ષ ઘણુંખરું એ વખતે જાણીતું થયું નહીં હોય. એકંદર રીતે જોતાં, ઋતુઓ એ પ્રથમ પૃથ્વીનાં અથવા અન્તરિક્ષનાં સર્વો હોય અને તેઓની હોંસિયારીને લીધે અદ્ભુત કૌશલ સૂચવનારી અનેક દંતકથાઓ તેઓના સમ્બન્ધમાં ધીરે ધીરે ઉત્પન્ન થઈ હોય એ સંભવિત જણાય છે.

ઋગ્વેદના થોડાક મંત્રોમાં અપ્સરા (“પાણીમાં સરનારી”) એ નામની સ્વર્ગલોકની જળદેવી વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે. એ અપ્સરાનાં લક્ષ ગંધર્વ નામના પુરુષ સત્ત્વની સાથે થયેલાં જણાવવામાં આવ્યાં છે. કવિના શબ્દોમાં કહીએ તો સ્વર્ગના ઉચ્ચતમ પ્રદેશમાં એ અપ્સરા પોતાના પ્રિયતમ તરફ જોઈને હસે છે. એક કરતાં વધારે અપ્સરાઓ વિષે પણ કોઈ કોઈ પ્રમંથે કહેવામાં આવ્યું છે. પાછલા વેદોમાં, તેઓને નિવાસ પૃથ્વી ઉપર પણ થતો જણાવવામાં આવ્યો છે. પૃથ્વી ઉપર, ખામ ઠરીને વૃક્ષોમાં તેઓ વામ કરે છે. તેઓની વીણા અને તેઓની કરતાલના ધ્વનિઓ એ વૃક્ષોમાંથી નીકળતા મંભજાય છે. બ્રાહ્મણોમાં તેઓને અતિ સુંદર સ્ત્રીઓ તરીકે અને નૃત્ય, સંગીત અને નાટકમાં કુશળતા ધરાવનારી તરીકે વર્ણવવામાં આવી છે. વેદ પછીના સમયમાં તેઓ ઇન્દ્રની સ્વર્ગભૂમિની વારાંગનાઓ બની ગઈ છે. અપ્સરાઓ ઉપર ગંધર્વોનો પ્રેમ હોય છે, એટલુંજ નહીં પણ માનવીઓ પણ એઓના ઉપર કવચિત્ કવચિત્ પ્રેમ રાખે છે. એવી રીતે જેના ઉપર માનવીએ પ્રેમ રાખ્યો હોય તેની એક અપ્સરા ઉર્વશી નામની હતી. એ અને એના મર્ત્ય લોકના પતિ પુરુરવસૂની વચ્ચેના મંવાદ ઋગ્વેદના કંઈક ન સમગ્ર શક્ય એવા એક સૂક્ત(મં. ૧૦, મં. ૯૫)માં આપેલો છે. એ સ્થળે અપ્સરાને મુખેથી કવિએ કહેવડાવ્યું છે કે:-

વીર્ટ્વનાર્ મર્વેષુ

અર્વમ્ રાત્રીઃ શરદઃશર્ત્ત્ત્વઃ ।

(બીજે રૂપે હું માનનીઓમા ફરી છું અને યાગ સરદ સુધીની રાત્રીઓમાં હું ગ્દી છું).

એનો પ્રેમી એને પાછો ફરવાની નિર્નતિ કરે છે, પણ એની વિનંતિ સ્વીકારવામા આવતી નથી. તોપણ (દિયોનસની પેડે) અમરત્વની પ્રાપ્તિનું વચન એને આપવામાં આવે છે. આજ વાર્તા કાતવ્યવ્રાદ્યખમાં વધારે સુખમદ્દ રીતે અને વધારે મનિસ્તર કહેવામા આવી છે. ઉર્વશી અને પુરુરવસનો એકબીજાની સાથે મમ્મન્ધ થાય છે, અને એ સમ્મન્ધ ક્યા સુધી ટકી રહેશે તેનો આધાર એક સગત પાળનામા આવે તેના ઉપર રહે છે. ગંધર્વોની યુક્તિને લીધે આ જરતનો બગ થાય છે એટલે તરત પેની અખરા પોતાના પ્રેમીની દિગ્ગાગથી અતોપ થઈ જાય છે. આથી પુરુરવસ ગાડા જેવો બની જાય છે અને એ અખ્યયની શોધમાં રાતદિવસ બટકમા કરે છે. આખરે, જળમર પહોંના કપમા બીજા અખ્યયોની માથે કમગસરોવરમા તરતી રોય છે તે વખતે એ અખ્યય એના જોવાના આવે છે. ઉર્વશી પોતાનું ખ. રાજ્ય એની આગળ પ્રકટ કરે છે અને પુરુરવસ એના ધણા કાનારાવા કરે છે તેના જનાનના વર દિવસ પછી એક વાર એની પામે આવી જનાનું એ કબૂન કરે છે. આ દતકથા ઉપરથી વેદ પછીના મમયમા કારિદાસે પોતાનું વિક્રમોર્વશીય નામનું નાટક રચ્યું.

ગંધર્વ એ અગાઉ એકજ વ્યક્તિનું નામ હતે એમ જણાય છે, કાગ્નુ કે ક્રુગ્વેદમા ધણેખરે ઠેકાણે એ શબ્દ એકચયનમાજ વપરાયતો છે, અને અવસ્તામા પણ એ શબ્દ એકવચનમાજ વપરાયતો છે. ત્યાં આગળ કેટલીક વખત એ શબ્દ ગદરેવ એ રૂપમા લખાયતો દીઠામા આવે છે. ક્રુગ્વેદમા લખ્યું છે તે પ્રમાણે, અખસરા ઉપર પ્રેમ ગખનારો આ પુરુષ અતરિક્ષના અગ્રાધ પ્રદેશમા વસે છે અને સ્વર્ગના સુખ ઉપર અપ્રકટ જોતો રહે છે. દિન્ય એશ્વરનો એ રક્ષણકર્તા છે, અને કેટલીક નખન પાણીની સાથે સમ્મન્ધ ધરાવતો એને વર્ણવનામા આવ્યો છે. અવસ્તામા, એનો પાણી સાથેના સમ્મન્ધ વિશેષ દીઠામા આવે છે. પાળના વેળામા, ગંધર્વોનો એક વર્ગજ બની ગયતો દીઠામા આવે છે, અને અખ્યયોની સાથેના એના સમ્મન્ધ વિશે વારંવાર કથન કરવામા આવ્યું છે. વેદ પછીના મમયમા એ ગંધર્વો તે સ્વર્ગના ગરીબોમા બની ગયા છે, અને એ લોકોનો નિવાસ અતરિક્ષના પ્રદેશમા હોય છે એ

વિચાર "ગંધર્વનગર" એ શબ્દમાં સચવાઈ રહેલો જણાય છે. "ગંધર્વ-નગર" એ "મૃગનૃષિણકા" (ઝાંઝવાનાં જળ) એ અર્થનો એક સંસ્કૃત શબ્દ છે.

ઋગ્વેદના અનેક પ્રાચીન ઋષિઓ અને વીર નરોમાં સૌથી અગત્યનો મનુ છે. પ્રથમ યજ્ઞ કરનાર તરીકે અને માનવ જાતિના પૂર્વજ તરીકે એ પ્રસિદ્ધ છે. એના સમ્મન્ધમાં કવિઓ "આપણા પિતા" એવા શબ્દ વાપરે છે, અને યજ્ઞ કરનારાઓને તેઓ "મનુની પ્રજા" એ નામ આપે છે. માનવ જાતિના અવતરણના ઇતિહાસમાં નોવાના જેવું પરાક્રમ મનુએ કીધું હતું એવું જ્ઞાતપથગ્રાહ્યમાં વર્ણવ્યું છે.

પ્રાચીન ઋષિઓનું એક મંડળ અંગિરસોનું છે. ગૌતમધનની દંત-કથામાં, ઇન્દ્રની સાથે એ ઋષિઓ ઘણા ગાદા સમ્મન્ધથી જોડાયેલા દીકામાં આવે છે. પ્રાચીન ઋષિઓનું એવું બીજું મંડળ ભૃગુકુળનું છે. હિન્દુસ્તાનનો ઔઞિધિયસ, માતૃરિશ્વજ્ઞ, સ્વર્ગના દૃષ્ટા અગ્નિને એ ભૃગુકુળના ઋષિઓ પાસે લાવ્યો હતો, અને પૃથ્વી ઉપર યજ્ઞદેવતાની સ્થાપના કરવી અને તેનો પ્રચાર વધારવો એ કામ ભૃગુકુળના ઋષિ-ઓએ કીધું હતું.

જેની મંષ્યા ચોક્કસ નહીં થયેલી છે એવું એક મંડળ સમર્પિ-ઓનું છે. એ મંડળ વિષે ઋગ્વેદમાં કોઈ કોઈ સ્થાનેજ કથન કરવામાં આવ્યું છે. બ્રાહ્મણોમાં એને સમર્પિમંડળના સાત તારકો ગણવામાં આવ્યા છે, અને પ્રથમ તેઓ રીંછ હતા એવું કહેવામાં આવ્યું છે. આ વિચિત્ર પ્રકારનું એકત્વારોપણ કંઈક અંશે ઋષિ અને તારકો એ બેઉ મંડળની મંષ્યા એકજ હોવાથી અને કંઈક અંશે ઋષિ એટલે "દ્રષ્ટા", અને "ઋક્ષ" જેનો અર્થ ઋગ્વેદમાં "તારક" અને "રીંછ" એક યાપ ૩ એ બે શબ્દોનો અવાજ સરખો થતો હોવાને લીધે થયેલું હોવું જોઈએ એમાં કંઈ પણ સંશય નથી.

વેદની દંતકથાઓમાં અને વેદના ધર્મવિચારોમાં પશુઓનો ભાગ ઘણું આગળ પડ્યો છે. એ પશુઓમાં, દેવતાઓના રથ ખેંચનાર તરીકે અને ખાસ કરીને જુદાં જુદાં નામ ધરનારા સૂર્યદેવતા પ્રતિનિધિ તરીકે અથવા એ આપણું વિશેષ લક્ષ ખેંચે છે. વેદના વિધિઓમાં સૂર્ય અને

અમિના પ્રતિનિધિ તરીકે અમને ગણવામાં આવતો. અશ્વમેધને લગતાં બે મંત્રો (મ. ૧, મુ. ૧૬૨-૧૬૩) ઋગ્વેદમાં છે તે પરથી એટલું પણ માલમ પડે છે કે હિન્દુસ્તાનના છેક પ્રાચીન સમયમાં અશ્વમેધ કરવામાં આવતો હતો.

પણ ઋગ્વેદમાં સૌથી આગળ પડતો ભાગ ગાયત્રી છે. ગાયત્રી ધર્મ ઉપયોગી પ્રાણી હોવાથી હિન્દુસ્તાનના છેક પ્રાચીન સમયમાં પણ એણે ધર્મ ઉચું રચાવ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. ઉપાનાં કિરણો અને વાદળાંઓ તે ગાયો છે. વરસાદનું વાદળું, જેના ઉપર ચેતનત્વારોપણ થઇને “ પૃથ્વી ” (ચટાપટાવાળી) એ નામ આપવામાં આવ્યું છે, તે ગાય છે અને તે મરુતોની માતા છે. વરસાદનાં વાદળાંઓ ઉપર હિન્દુસ્તાનની સઘળી સમૃદ્ધિનો આધાર રહેતો તે ઉપરથીજ સ્વર્ગલોકમાં સઘળી ધૃત્તિઓને પૂરી પાડનારી ચટાપટાવાળી ગાયોનું ને વર્ણન અઘર્ચવેદમાં આપવામાં આવ્યું છે તેની દૃષ્ટનાનો ઉદ્ભવ થયો, અને વેદ પછીની કવિતામાં ધામયજુર્વેદ એ ધેનુનું ને વર્ણન આવે છે તે પણ એ ઉપરથીજ ઉત્પન્ન થયેલું. ઋગ્વેદના કવિઓ પૃથ્વીને માટેજ ઘણી વાર “ મૌઃ ” એ શબ્દ વાપરે છે. એક ઋષિ ગાયને અદિતિ અને દેવી તરીકે અંબોધન કરે છે, અને એની હત્યા ન થવી જોઈએ એવો વિચાર શ્રોતાઓના મગજ ઉપર ઠસાવે છે તે પરથી માલમ પડે છે કે એ પ્રાણી તે વખતે પણ પવિત્ર ગણાતું હતું. અશ્વિ (“ જેને મારવી ન જોઈએ તે ”) એ નામ ઋગ્વેદમાં ગાયને માટે ઘણી વાર વાપરવામાં આવ્યું છે તે પરથી પણ એજ વાત સિદ્ધ થાય છે. ખરેખર, અવસ્તતાના પ્રમાણ ઉપરથી આપણને જણાય છે કે જે વખતે હિન્દુસ્તાનના અને ધરાનના કોઈક સાથે વસતા હતા તે વખતે પણ આ પ્રાણી પવિત્ર ગણાતું હતું. અઘર્ચવેદમાં ગાયની પૂજા અંપૂર્ણ રીતે સ્વીકારવામાં આવી છે, અને શત્તપથબ્રાહ્મણમાં ગાયનું માંમ આધાનાં નકારાં પરિણામો ભાર દઈને જણાવવામાં આવ્યાં છે એ ગાયની પવિત્રતા અજઘન સુધી હિન્દુસ્તાનમાં જળવાઈ રહેલી છે, એટલુંજ નહીં પણ એ પવિત્રતાના વિચાર જોમ જોમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ વધારે સમજ થતા ગયા છે. ૧૮૫૭ના હિન્દુસ્તાનના જળવામાં ગાયની ચરખીવાળાં કારતુસોએ જે ભાગ મળ્યો હતો તે આ વાતની સત્યતા સાબીત કરી આપવાને બસ થયો. માનવ જાતિ ઉપર ક્રોધ પણ પ્રાણીએ ગાયના જેટલા ઉપકાર કર્યા

નથી, અને હિન્દુસ્તાનના લોકોએ પોતાની પૂજ્યબુદ્ધિથી એ સમ્બન્ધમાં પોતાનું ઝણુ પૂરેપૂરું અદા કર્યું છે એ લોકોએ ગાય તરફ જેટલી પૂજ્ય બુદ્ધિ બતાવી છે તેટલી બીજા કંઈ પણ લોકોએ બતાવી નથી હિન્દુસ્તાનના આચારવિચારમાં ગાયનું પ્રાધાન્ય એટલું બધું છે કે છેક પ્રાચીન મહાકાવ્યમાં ગાય માતાએ હિન્દુઓના જીવન ઉપર કેવી મજબૂત અસર ફીધી છે તેનો નોં મરિચ્છર અહેસાન આપવામાં આવ્યો હોય તો સુધાગના ઇતિહાસમાં એ એક વાગ અમત્યનું પ્રશ્ન થઈ પડે

ઋગ્વેદના હિસદ પ્રાણીઓમાં મર્ષ એ સૌથી આગળ પડતો છે પેતો બગસાન ગાયમ, હન્દનો નાનું તેનો દેહ મર્ષનોજ હતો એવું મનાય છે વળી અહિનુષ્ય, એ રૂપે દિ ય મત્ત તરીકે પણ એ દીકામાં આવે છે અહિનુષ્ય, એ રાત્ર ઋગ્વેદમાં ઉપરિલેખ વપરાયતો જણાય છે એ અહિનુષ્ય અતઃકિના મમુદના અગાધ ઉડાણમાં ગે છે એવું મનાય છે અને છુન એ સર્પના મારા નાગો એના વિષે ક પવામાં આવ્યા હોય એ ઘણું મહવિત છે પાછના વેળા, ગધર્વો વગેરેની માથે કઈ વિવનાવાળા પ્રાણીઓ તરીકે સર્પોને ગણાવવામાં આવ્યા છે, અને સૂર્યોમાં મર્ષને વિ આપવાનો વિધિ લખ્યો છે એ પાળ્યા મન્યોમાં, નામ તોમ રિં ૫૩ની ૮ વાગ આપણા સામગ્ર વામાં આવે છે એ પછીના મહાકાવ્ય મર્ષની રૂબ આવ્યા હિન્દુસ્તાનમાં દેવાઈ ગયવી દીકામાં આવે છે ઋગ્વેદ ૧૦ એ મર્ષપૂજના કઈ પણ ચિહ્ન જણાતા નથી, અને હિન્દુસ્તાનના અનાર્થ લોકોમાં મર્ષપૂજા વિશે પ્રચાર પામેલી છે તે પછી એવું અનુમાન થાય છે કે આર્ય લોકો જે વખતે હિન્દુસ્તાનમાં ફરી વળ્યા તે વખતે એ દેશમાં મર્ષ ઘણા દેવાઈ ત્યાના મગ વતનીઓ મર્ષની પૂજા કરતા હતા અને તે જોઈને એ વિનયી પ્રજાએ પણ મર્ષપૂજનો રીતમાર મીધો

ઋગ્વેદમાં ઓવધિતો પાણી રાર આરાદન કરવામાં આવ્યું છે પાણી નદી, પર્વત, આકાશ, અને પૃથ્વી એ મર્ષની માથે ઓવધિની પણ ગણવી પણ દેવતામાં આવી છે એ મિત્રાય, એ આવ્યા સુક્ત (મ ૧૦, યુ. ૯૭)માં ઓવધિઓની એવાનીજ મુનિ કરવામાં આવી છે ખામ કરીને તેની વ્યાપ્તિ મગડવાની રક્ષિતા વખાણુ દેવતામાં આવ્યા છે પાળ્યા વેદમન્દેશમાં ઓવધિઓને અપાતા દરિ મમ્બન્ધી અને લગ્નના ૧ રોગના માર્ગમાં આવેલા નેરાજ જીવોને વધન કરવામાં આવે તે સમ્બન્ધો કથન કરવામાં

આપ્યું છે. ઇન્દુર્વદના એક સૂક્ત(મં. ૧૦, સુ. ૧૪૬)માં અરણ્યાની એ નામથી આખા વનની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. રૌબીકોળી વખતના વિચિત્ર દેખાવો અને વિચિત્ર અવાજો એ સૂક્તમાં વર્ણવવામાં આવ્યા છે તેમાં કુદરતનું અવલોકન કરવાની શક્તિ ઠીક વર્ણુર્ધ આવે છે. અરણ્યના અંધારા એકાંતમાં—

ઉત ગાર્વં ઇવાદન્તિ
તુન વેદમેવ દૃશ્યતે ।
તુરો અરણ્યાનિઃ સ્પર્શ
શૌરુટીરિવ સર્જતિ ॥

૩

ગામઙ્કેપ અ દૃશ્યતિ
દાર્વકેપો અર્વાધીન્ ।
વર્સન્નરણ્યાન્યાં સ્પર્શમ્
અર્કુલદિનિ' મન્યતે ॥

૪

ન વા અરણ્યાનિર્હન્તિ
અન્યશ્ચેદ્દામિગચ્છન્તિ ।
સ્વાદોઃ ફલસ્ય જગ્ધ્વાય
યથાકામં નિ પૃથતે ॥

૫

આર્જનગન્ધિ સુરભિ
વેદસ્તાનર્કોવલામ્ ।
પ્રાહં મૃગાર્ણાં માતરં
અરણ્યાનિર્મશંસિપમ્ ॥

૬

(ગાર ખાતી હોય એવું મંત્રણાવ છે, ઘર બિલેલું હોય એવું દેખાય છે, અને મંધ્યાગમયે અરણ્યાની આકાંક્ષા પેડે અવાજ કરે છે. અહીં કોઈ પોતાની આંખને બૂમ પાડે છે, ત્યાં કોઈ લાકડાં ચીરે છે; મંધ્યાસ્તમયે જો કોઈ અરણ્યના ઘોલે ॥ તેને જાણે કોઈ બોલતું હોય

એવું લાગે છે. જે કોઈ છેક ઝોની પાસે જવું નથી તેને અરણ્યાની કદી હિંસા કરતી નથી; સ્વાદિષ્ટ ફળ ખાઈ રહ્યા પછી પોતાની મરજીમાં આવે ત્યારે એ ઉંધી જાય છે. મધુરી ગંધવાળાં, સુગંધીદાર, બહુ અનધી ભરેલી, ખેતી ન કરનારી, પશુઓની માતા, એવી અરણ્યાનીને મ્હેં સ્તવી છે.)

પશુ એકંદરે, ઓપધિ, વૃક્ષ, અને વનદેવતાઓનું મહત્ત્વ ઋગ્વેદમાં ઘણું યોડુંજ દીધામાં આવે છે.

વિશેષ પ્રાચીનતા સ્વયંનારૂં વેદધર્મનું એક વિચિત્ર લક્ષણ એ છે કે વેદમાં કવચિત્ કવચિત્ માણસને હાયે ધડાયલી વસ્તુઓ તે પશુ જ્યારે તેના ઉપયોગની જણાતી ત્યારે તેને દેવતા તરીકે ગણવામાં આવી છે અને તેની પૂજા કરવામાં આવી છે. જે વસ્તુઓ યજ્ઞમાં વપરાતી તેના વિષે આવી રીતનું ખાસ બન્યું છે. ઉદાહરણ તરીકે, એક સૂક્ત (મં. ૩, સૂ. ૮)માં યજ્ઞનો સ્તંભ (જેને માટે “વનસ્પતિ” એ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે) તેનું આવાહન કરવામાં આવ્યું છે, અને દશમા મંડલનાં ત્રણ સૂક્તોમાં સોમરસ કાઢતી વખતે સોમવધૂતિ દબાવવાને જે પથરાઓ વાપરવામાં આવતા તેની મુતિ કરવામાં આવી છે. યોડાક મંત્રોમાં હળનું આવાહન કરવામાં આવ્યું છે; અને એક આખા સૂક્ત (મં. ૬, સૂ. ૭૫)માં યુદ્ધનાં જુદાં જુદાં શસ્ત્રોની મુતિ કરવામાં આવી છે, તેમજ અથર્વવેદના એક સૂક્ત (મં. ૫, સૂ. ૨૦)માં કુન્દુભિના શુશુ ગાવામાં આવ્યા છે.

ઋગ્વેદમાં દાનવો વિષે વારંવાર કથન કરવામાં આવ્યું છે. દાનવો એ જાતના છે. દેવતાના જે શત્રુઓ અંતરિક્ષમાં વસે છે તેનો એક વર્ગ બનેલો છે. એકજ દેવતા અને એકજ દાનવની વચ્ચે યુદ્ધ થયું એ વિચાર વધારે જૂનો છે. આ વિચાર ઉપરથી ધીમે ધીમે એવો વિચાર ઉત્પન્ન થયો કે જે સ્વામરદામી મેનાઓ તરીકે દેવતાઓ અને દાનવો એકબીજાની વિરુદ્ધ જોડવાઈ જઈને યુદ્ધ મચાવે છે. ધ્રાવણોમાં હમેશાં દેવદાનવના યુદ્ધનું વર્ણન એવી રીતનુંજ આપવામાં આવ્યું છે. દેવતાના જે શત્રુઓ અંતરિક્ષમાં વસે છે તેને માટે સાધારણ રીતે અયુર એ નામ વાપરવામાં આવે છે. આ અયુર શબ્દનો ઇતિહાસ ઘણો જાણવા જેવો છે. ઋગ્વેદમાં અયુર એ મુખ્યત્વે કરીને દેવતાઓનુંજ નામ છે, અને અવસ્તામાં અયુર એ ઝરથોસ્ત્ર ધર્મના મ્હોટામાં મ્હોટા દેવતાનું નામ

છે. પણ ઋગ્વેદના પાંચલા ભાગમાં, અસુર એ શબ્દ એકલો વપરાયો હોય ત્યારે એનો “દાનવ” એવો અર્થ પણ થાય છે, અને અથર્વવેદમાં તો એનો “દાનવ” સિવાય બીજો કંઈ પણ અર્થ થતોજ નથી. જે શબ્દનો “દેવ” એવો અર્થ થતો તેનો “દાનવ” એવો અર્થ કેવી રીતે થયો તેનો એક ખુલાસો એવો અપાયો છે કે જેવી રીતે વેદમાં જેઓને દેવ ગણ્યા છે તેઓને અવસ્થામાં દાનવ ગણવામાં આવ્યા છે તેવીજ રીતે વેદબાહ્ય પ્રજાના દેવો અથવા અસુરો તે વૈદિક ઋષિઓના દાનવો બન્યા છે. આ ખુલાસો ઘણો અસંતોષકારક લાગ્યા વિના રહેતો નથી. એ ખુલાસાને માટે કંઈ પણ પરંપરાપ્રાપ્ત વચનોનો આધાર મળી શકતો નથી, અને એ ખુલાસાની વિરુદ્ધ જાય એવી મોટી વાત એ છે કે ઋગ્વેદના ઋષિઓએ દેવતા એ સામાન્ય અર્થમાં અસુર શબ્દ વાપર્યો છે, એટલુંજ નહીં પણ દેવતાઓમાં સૌથી વધારે પ્રોત્ત એવા યજુને માટે એ શબ્દ ખાસ વપરાયો છે. એ ઉપરથી એમજ જણાય છે કે વેદની અંદરજ કાળે કરીને એ શબ્દના અર્થમાં ફેરફાર થયો હોવો જોઈએ. અહીં પ્રથમથીજ “ગૂઢ શક્તિ ધરાવનારા” એવો એનો અર્થ થતો જણાય છે, અને તેથી શત્રુતા ધરાવનારાં પ્રાણીઓને માટે પણ વાપરી શકાય એવી શક્તિ એ શબ્દમાં પ્રથમથીજ રહેલી હોય એવું લાગે છે. આ કારણથી, ઋગ્વેદના એક સૂક્ત(નં. ૧૦, સૂ. ૧૨૪)માં એ શબ્દના બેઉ અર્થ થતા હોય એવું જણાય છે. ઋગ્વેદના છેવટના સમયમાં એ શબ્દ દેવતાઓને માટે વપરાતો બંધ થવા માંડ્યો. વળી, દેવતાઓની સાથે શત્રુતા ધરાવનારાં પ્રાણીઓને માટે એક સ્વતંત્ર શબ્દની જરૂર હતી, તેથી અસુર એ શબ્દનો “દાનવ” એવો અર્થ થવાનું વધારે સુગમ થઈ પડ્યું હશે એ સંભવિત છે. તે ઉપરાંત, લોકસમૂહમાં વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર તરતનુંજ અસ્તિત્વમાં આવ્યું હતું તે વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ શબ્દમાં નકાર આવતો હોય એવો ભાસ થયો(અ-સુર) અને તેને લીધે “દેવ” એ અર્થને માટે સુર એ નવો શબ્દ બનાવવામાં આવ્યો. એ શબ્દ પ્રથમ ઉપનિષદોમાં વપરાયેલો દીકમાં આવે છે.

ખામ કરીને ઇન્દ્રની સાથે શત્રુતા ધરાવનારા અંતરિક્ષના દાનવોનું એક મંડળ પ્રાણીઓનું છે. વળી એ શબ્દનો ખરો અર્થ “ક્રંતૂભ” એવો થાય છે. યજુની ગદ્યીમો આપનામાં ક્રંતૂસાઈ કરે તેને માટે એ શબ્દ વિશેષ વપરાતો. સ્વર્ગની સમૃદ્ધિ માનવીને પ્રાપ્ત ન થવા દેનારા

દાનવોની જે પ્રથમ કલ્પના કરવામાં આવેલી તેના ઉપરથી એને મળતા આવે એવા ખીજા દાનવોને માટે પણ એ શબ્દ વપરાવા લાગ્યો. એવી રીતે ઘણાં એ શબ્દના ‘કનૂમ’ એ મૂળ અર્થમાંથી ‘અમુક પ્રકારના દાનવો’ એવો અર્થ ઉત્પન્ન થયો. દાસ અથવા દસ્યુ એ શબ્દ સદૈ આમડીના આર્ય વિજેતાઓની સરખામણીમાં વધારે કાળા જણાતા હિન્દુસ્તાનના મૂળ વતનીઓને માટે પ્રથમ વપરાતો તે પણ “દાનવો” અથવા “રાક્ષસો” એ અર્થમાં ધણી વાર વપરાય છે.

ઋગ્વેદમાં આવતા અંતરિક્ષના અસુરોમાંથી સૌથી વિશેષ લક્ષ્ય ખેંચે એવો વૃષ્ટ છે. એ અસુરની આકૃતિ સર્પના જેવી છે, અને “ઘેરી ક્ષેનારો” એવો એના નામનો અર્થ થાય છે. ખીજો અસુર શ્લ નામનો છે, તેના વિષે પણ ઋગ્વેદમાં ધણી વાર કહેવામાં આવ્યું છે. સ્વર્ગની ધેતુઓને જ્યાં આગળ પૂરવામાં આવી છે તે ગ્રહ વિષે ચેતનત્વારોપણ કરવામાં આવ્યાથી વલ નામના અસુરની કલ્પનાનો ઉદ્ભવ થયો છે. વેદ પંક્તિના સાહિત્યમાં, આ બંને અસુરોનાં નામ ધણી વાર સાથે દેવામાં આવ્યાં છે, અને એ બે બાધઓ હતા તેને ઇન્દ્રે મારી નાંખ્યા એવું કહેવામાં આવ્યું છે. ઇન્દ્રના બાકી રહેલા શત્રુઓમાં જેનું સૌથી વધારે વાર નામ દેવામાં આવ્યું હોય એવો જુષ્ણ છે. જુષ્ણ એ શબ્દનો “સુમવાટા કરનાર” અથવા “દત્તાકરનાર” એવો અર્થ થાય છે. સ્વર્માનુ એ નામનો અસુર પણ ઋગ્વેદમાં કોઈ કોઈ વાર દીક્ષામાં આવે છે. એ સૂર્યને અંધકારથી આગ્રહાદિત કરી નાંખે છે એવું એના વિષે કહેવામાં આવ્યું છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં રાહુ એ નામના રાક્ષસને એનું સ્થાન મળ્યું છે, અને સૂર્ય અથવા ચંદ્રને રાહુ મળી જાય છે તેને લીધે સૂર્ય-મહણ અથવા ચંદ્રમહણ થાય છે એવું માનવામાં આવ્યું છે.

દાનવોનો ખીજો વર્ગ તે પૃથ્વી ઉપર વસનારાં જૂતપિશાચોનો છે. અસુરો જેમ દેવતાઓની સાથે શત્રુતા રાખે છે તેમ આ પ્રાણીઓ માણુઓની સાથે શત્રુતા રાખે છે. એ પ્રાણીઓને માટે રક્ષસ્ એ મામાન્ય નામ સૌથી વિશેષ વપરાતું જણાય છે. એ પ્રાણીઓનો નાશ કરવા માટે કોઈ દેવની પ્રાર્થના કરતી વખતે અથવા એ પ્રાણીઓનો નાશ થઈ ચૂક્યો હોય તેને માટે કોઈ દેવનો ઉપકાર માનતી વખતે એનું નામ દેવામાં આવે છે. તે સિવાય એ પ્રાણીઓનું કોઈ પણ દેહરો નામ દેવામાં આવેલું જણાતું નથી. એ પ્રાણીઓનાં સ્વરૂપ જુદાં જુદાં જન-

વરોના જેવાં અથવા માણસોના જેવાં હોય એવી કલ્પના કરવામાં આવી છે. અચર્યવેદમાં એ પ્રાણીઓનો દેખાવ વધારે વિસ્તારથી વર્ણવવામાં આવ્યો છે, અને એ પ્રાણીઓ બેરોજ ઘાટનાં અને જૂસ, પીણા, અથવા લીલા રંગનાં છે એવું પણ કહેવામાં આવ્યું છે. ઋગ્વેદમાં લખ્યું છે તે પ્રમાણે, માનવીઓ અને અશ્વોનું માંસ તેઓને ખાવે છે અને પોતાના લોભ રાગ કરવાને માટે તેઓ માનવીઓ અને અશ્વોના શરીરમાં પ્રવેશ કરીને તેને દુઃખ દે છે તતની વખતે તેઓ ભટકતાં ફરે છે, અને યજ્ઞ ઉપર હુમલા કરવાની તેઓને ખાસ ટેવ છે. યજ્ઞ થતો હોય તોમાં રાક્ષસો ભંગાણુ પડાવે છે એ વાત વેદ પછીના સમયમાં પણ મનાતી રહી છે. એ પ્રાણીઓની એક જાત, પિસાચ વિષે ઋગ્વેદમાં કવચિત્ત્વ કંઈ પણ કહેવામાં આવ્યું છે, પણ પાછલા વેદોમાં પિસાચ વિષે ઘણી વાર કહેવામાં આવ્યું છે. મૃત શરીરોનું તેઓ ભક્ષણ કરે છે અને મૃત જનોની સાથે તેઓ વિશેષ સમ્બન્ધ ધરાવે છે.

વેદના ઉત્સાહી અને ચાલાક ઋષિઓ પાછલા સમયના વિગ્રેની પેઠે પરભોક્તા વિચારોજ કર્યા કરતા નહોતા, એટલે ઋગ્વેદનાં સૂતોમાં મૃત્યુ વિષે અને બીજી જિંદગી વિષે લખવામાં આવેલું બહુ જણાતું નથી. બીજી જિંદગી વિષે તેઓના શા વિચાર હતા તે વિષે કંઈ પણ માહિતી મળે એમ હોય તો તે ઘણીખરી છે. મંડલનાં મૃત્યુક્રિયાને લગતાં સૂતોમાંથીજ મળી આવે એમ છે. એ સૂતો ઉપરથી વેદના વખતની માન્યતા એવી જણાય છે કે અગ્નિ અથવા કબરમાં માનવીના શરીરનો અન્ત આવે છે પણ મરનારનું જે સાચું વ્યક્તિત્વ તેના કદી વિનાશ થતો નથી. મૃત્યુ પછીજ નહીં, પણ બેબાન અવસ્થામાં પણ માનવીના આત્મા તેના શરીરથી છૂટી પડી શકે છે એવું તે વખતે મનાતું હોય એમ જણાય છે (મ. ૧૦, સુ. ૫૮). ઋગ્વેદમાં અથવા પાછલા વેદોમાં પણ પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત કોઈ પણ ઠેકાણે સ્પષ્ટવાતો હોય એવું જણાતું નથી, એકે ધ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સદ્દમાં બૌદ્ધ ધર્મનો ઉદય થયો તે વખતે એ સિદ્ધાન્ત પૂરેપૂરો સ્થપાઈ ચૂક્યો હતો એમાં કંઈ પણ સંશય નથી. ઋગ્વેદના એક મંત્રમાં પાણી તરફ અથવા જોડધિઓ તરફ મરનારનો આત્મા વિદાય થાય છે એવું કહેવામાં આવ્યું છે, તે વચનોની અંદર પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત બીજાંદશમાં રહ્યો હોય તો તે બનતો જોગ છે,

પ્રકરણ ૫.

ઋગ્વેદની ફિલસુફી.

(મૃત્યુ પછી માણસની શી ગતિ થાય છે તે સમ્બન્ધમાં વેદના વિચાર એવા જણાય છે કે મરનારનો આત્મા પિતૃઓ જે માર્ગથી જાય છે તે માર્ગથી સનાતન જ્યોતિના ધામ તરફ પ્રવાણ કરે છે અને ત્યાં આગળ, સ્વર્ગની ઉંચામાં ઉંચી જ્ઞાતિમાં, પિતૃઓને મૃત્યુના રાજ યમની સાથે રમતા* અને દેવતાઓની સાથે જમતા એ જોય છે.)

મૃત્યુ સમ્બન્ધી એક સૂક્ત(મં. ૧૦, સં. ૧૪,)માં મુવેલા માણસને નીચે પ્રમાણે મંબોધન કરવામાં આવ્યું છે :

મેહિ મેહિ^૧ પથિર્મિઃ પૂર્વોમિઃ

યત્રા નુઃ પૂર્વે^૨ પિતરઃ પરેયુઃ ।

તુર્મા રાત્રાના સ્વપ્નયા મર્દન્તા

યમં પેશ્યામિ વર્ત્તનં ચ દેવમ્ ॥

(પેલા પૂર્વના પંથથી તું વધ્યો જા! તું વધ્યો જા! આપણા આગલા પિતૃઓ ત્યાં ગયા છે ત્યાં આગળ તું જા! યમ અને પરેયુ-દેવ, એ બેઉને હવિઓ વડે હરખાતા ત્યાં આગળ તું જોઈશ).

એ સ્થળે એક વૃક્ષની શાખાઓ ફેલાઈ રહી ■ તેની છાયામાં દેવતાઓની સાથે બેસીને યમરાજ સોમરસનું પાન કરે છે, અને પાંસળીના તથા ગાયતેના સ્વર ત્યાં આગળ મંબળાય છે. એ સ્વર્ગનું શુવન કોઈ પણ રીતની અપૂર્ણતા વિનાનું છે, કોઈ પણ રીતની શારીરિક નિર્બંજનાથી રહિત છે, અને સર્વ પ્રકારે આનન્દમય છે. ક્ષત્રિયવર્ગ નર્દા, પણ વિપ્રવર્ગની કષ્ટપનામાં સુખની સામગ્રીના જે જે વિષયો આવી શક્યા તે તે વિષયો ત્યાં આગળ બગેલા વર્ણવવામાં આવ્યા છે. મુદ્દમાં જેઓ

* ક્ષત્રવર્ગમાં કોઈ પણ સ્થળે યમને ન્યાય આપનાર અથવા સિદ્ધા કરનાર તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો નથી એ વાત હજી ખંચે એવી છે.

પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરે છે તેઓને પોતાની હિંમતના બદલા તરીકે સ્વર્ગનું સુખ મળે છે, પણ સૌથી વધારે તો જોડો વિગ્રેને ઉદારતાથી દક્ષિણા આપે છે અને યજ્ઞનાં દાન કરે છે તેઓને એ સુખ મળે છે.

મૃત્યુ પછી જ્યાં આગળ શિક્ષા કરવામાં આવતી હોય એવું કોઈ સ્થાન છે એમ ઋગ્વેદ ઉપરથી તો ચોક્કસ માલમ પડે છે, પણ ઋગ્વેદમાંથી જે પ્રમાણુ આપણને મળ્યા આવે છે તે ઉપરથી વધારેમાં વધારે આપણાથી એટલુંજ કહી શકાય એમ છે કે શ્રદ્ધા ધરાવનાં માણસોને મૃત્યુ પછી અંધકારના ખાડામાં નાંખવામાં આવતા એવો વિચાર ઋગ્વેદના સમયમાં સામાન્ય રીતે સ્વીકારાયો હતો. ખરેખર, એ સમ્બન્ધમાં ઋષિઓએ એટલું તો થોડું કહેલું છે, અને જે થોડું તેઓએ કહેલું છે તે પણ એટલું તો અસ્પષ્ટ છે કે સૌથી સાહેબ એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા હતા કે મૃત્યુ પછી દુષ્ટ જનોનો તદ્દનજ વિનાશ થાય છે એવું ઋગ્વેદના સમયમાં મનાતું હતું. મૃત્યુ પછી શિક્ષા કરવામાં આવે છે એવા હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન વિચારો ધીરે ધીરે વિકાસ પામતા ગયા, અને અન્તે, વેદ પછીના સમયમાં, જુદાં જુદાં નરકોની એક ગુંચવણ-બરેલી સરણી તૈયાર કરવામાં આવી.

ઋગ્વેદના કેટલાક મંત્રોમાં, પિતૃઓ અથવા મરણ પામેલા પૂર્વજોનો પંથ અને દેવતાઓનો પથ એ બે જુદા છે એવું દર્શાવ્યું છે, તેનું કારણ ખચીત એજ છે કે અમિદાહ અને યજ્ઞ એ બેની કિયાઓ તદ્દન જુદી જુદી છે એમ સ્પષ્ટ જોવામાં આવતું હતું. આલ્મણોમાં, પિતૃઓ અને દેવતાઓ એ જુદા જુદા મ્થાનમાં વસે છે એવું માનવામાં લેલું જણાય છે, કારણ કે “સ્વર્ગલોક” અને “પિતૃલોક”ની વચ્ચે શો વે તે એ ગ્રંથોમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

૫મ એ મરણ પામેલા સુખી જીવોનો સરદાર છે. ૧ પણ આખાં

† કેટલાક વિદ્વાનો ધારે છે કે યજ્ઞ એ પૃથ્વી ઉપર પ્રથમ જન્મ લેનારો માનવી હતો. પણ આ ધારણા ખોટી છે. પૃથ્વી ઉપર પ્રથમ જન્મ લેનારો માનવી તો મનુ હતો. યજ્ઞને વિષે તો ઋગ્વેદમાં એટલુંજ દેવવામાં આવ્યું છે કે એ “પ્રદેવોઽત્યર્થ હતો.” એનું મૃત્યુ સૌથી પ્રથમ થયતું તેથીજ એ ખીલ મરણ પામતા જીવોનો સરદાર અને માર્ગદર્શક ગણાયો, પણ તે પરથી એ માનવી હતો એમ ધારવાનું હંઈ કારણ નથી મળ્યેલું એ એકલા માનવીનુંજ

ન તિષ્ઠન્તિ ન નિર્મિપન્ત્યેતે
દેવાનાં સ્પર્શં હ્રે યે નરંનિ ।

× × × ×

અમ્યમૂષુ ત્વ યમ્યન્ય સુ ત્વાં
પરિ પ્વજાને લિતુમેવ વૃક્ષમ્ ।

(દેવતાઓના મોકલેલા જે દૂતો અહીં ફરે છે તે કદી યોગતા નથી, તે કદી ચેતાની આંખ મીંચી દેતા નથી...હે યમી! વૃક્ષની આસપાસ જેમ વેશે વીટળાઈ વળે છે તેવી રીતે કાઈ બીજો પુરુષ જોરથી લંબે ભેટશે).

બાઈબ્હેન વચ્ચે મંભોગની ઇચ્છા એ આ દેવિતાનો મુખ્ય વિષય છે. એ ઇચ્છા સદાચાર વિષેના ઋગ્વેદના વધારે ઉચ્ચ ધોરણથી ઉલટી હોવાને લીધે એનો અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. તોપણ, સૌથી પહેલાં પુરુષ અને સ્ત્રીના “જોડકાં”થી માનવ જાતની ઉત્પત્તિ થઈ એવી દત્તકથા એ વખતે પ્રચલિતજ હશે તે ઉપરથી આ દેવિતામાં પ્રકટ થયેલો જોડકાં બાઈબ્હેનના મમ્યન્ધનો વિચાર ઉત્પન્ન થયેલો એ નક્કી છે. ખરેખર, હિન્દુસ્તાન અને ઇરાનના લોકો જે વખતે સાથે રહેતા હતા તે વખતથીજ આ દત્તકથા ઉતરી આવેલી જણાય છે, કારણ કે અવસ્તાના પાછલા માહિત્યમાં યિમની બ્હેન તરીકે યિમેહનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. યમના પિતાનું નામ પણ એ આગલા સમયમાં અસ્તિત્વ ધરાવતું હતું એમ જણાય છે, કારણ કે જેમ ઋગ્વેદમાં યમને વિવસ્વત્નો છોકરો કહ્યો છે તેમ અવસ્તામાં યિમને વિવંહત્નો છોકરો કહ્યો છે.

આગળ જણાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે, ઋગ્વેદની દેવિતાઓનો મોટો ભાગ દેવતાઓની અથવા દેવતા તરીકે જોને ગણવામાં આવતા હોય તેવા પદાર્થોની સ્તુતિઓનો બનેલો છે. એ દેવિતાઓમાં કાઈ કાઈ સ્થળે ભૂતકાળના જનારોનું અસ્પષ્ટ અને ભાંગુપટ્ટું વર્ણન જેમાં આપવામાં આવ્યું હોય એવા મંદાદોના રૂપની દત્તકથાઓ આપણા જોવામાં આવે છે. એવી દત્તકથાઓ બધી મળીને ડજનેક છે, અને તેમાંની ઘણીખરી દસમા મંડલમાં આપવામાં આવી છે. એ દેવિતાઓમાં

વર્ણવેશે વૃત્તાન્ત શ્રીતાજનોથી પૂરેપૂરો સમજાય તેટલા માટે ગદ્યાત્મક વર્ણનો પણ પ્રથમ એની સાથે જોડવામાં આવેલાં હશે, પણ એ કવિતા-એને શ્રુત્યેદસંહિતા એ નામના સૂક્તસંગ્રહમાં ગદ્યવામાં આવી ત્યાર પછી પેલાં ગદ્યાત્મક વર્ણનો ગુપ્ત થઈ ગયાં હશે એ વર્ણ સંભવિત છે. એવા વર્ણની એક કવિતા (મં. ૪, સુ. ૪૨)માં ઇન્દ્ર અને વરુણનો મંવાદ આપવામાં આવ્યો છે, તેમાં એ બેઉ દેવતાઓ પોતપોતાની શ્રેષ્ઠતા સાબીત કરવાના પ્રયત્ન કરતાં જોવા આવે છે. એવી એક બીજી કવિતામાં (મં. ૧૦, સુ. ૫૧) વરુણ અને અશ્વિનો સંવાદ આપવામાં આવ્યો છે, તેમાં એક મંત્રમાં વરુણ બોલે છે અને બીજા મંત્રમાં અશ્વિ બોલે છે તો ત્રીજા મંત્રમાં વળી પાછો વરુણ બોલે છે એવી રીતનું ચાલ્યાં કરે છે. એ સૂક્તમાં કવિતાની ઘણી ખુબી દીઠામાં આવે છે અને એમાં જે વૃત્તાન્ત આપવામાં આવ્યો છે તે ઘણી સ્પષ્ટ અને સમજી શકાય તેવી રીતે આપવામાં આવ્યો છે. એના પછી જે સૂક્ત (મં. ૧૦, સુ. ૫૨) છે તેમાં દેવતાઓ અને અશ્વિ વચ્ચે ચાલેલો સંવાદ વર્ણવવામાં આવ્યો છે. એમાં અશ્વિ પોતાનું યજ્ઞનું કર્મ કરવાથી કંટાળી ગયેલા દીઠામાં આવે છે, પણ છેવટે એ પોતાનું કામ કર્યા કરવાની કબૂલાત આપે છે.

એક વિચિત્ર પણ કવિત્વહીન અને ન સમજી શકાય એવા સૂક્ત (મં. ૧૦, સુ. ૮૬)માં ઇન્દ્ર અને એની સ્ત્રી ઇન્દ્રાણી એ બેની વચ્ચે એક વાંદરા વિષે સંવાદ ચાલે છે. એ વાંદરા ઉપર ઇન્દ્રાણીને ક્રોધ ચઢ્યો હતો એવું એ સૂક્તમાં દીઠામાં આવે છે. બીજા એક સૂક્ત (મં. ૧૦, સુ. ૧૦૮)માં કવિતાની ઘણી ખુબી જોવામાં આવે છે અને તેમાં બધી વિગતો ઘણી વધારે સ્પષ્ટ રીતે વાંચક સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવી છે. એ સૂક્તમાં ઇન્દ્રની દૂતી, સરમા, ચોરાયલી ગાયોને શોધી કાઢે છે, અને ઘણીઓની પાસેથી તેને પાછી મળે છે. બીજું એક સૂક્ત, જેના વિષે આપણે ઉપર કહી ગયા છીએ (પૃ. ૧૩૮), તે ઉર્વશી અને પુરુરવસુની દંતકથાને લગતું છે. ઉર્વશી પોતાના પર પ્રેમ રાખનાર પણ મર્ત્ય માનવી પુરુરવસુને હંમેશને માટે છોડવાની તૈયારીમાં હોય છે તે વખતે એ સંવાદ ચાલે છે. ઈડિ-યુરોપીયન સમજની જૂનામાં જૂની પ્રેમકથા (love-story) તે આ છે, એટલુંજ નહીં પણ હિન્દુ-સ્તાનના સાહિત્યમાં એ કથાને લગતો ઇતિહાસ ઘણો મોટો છે તેને

સૂક્તોમાં યમદેવને મંથોધન કરવામાં આવ્યું છે. મરણ પામેલાઓ ઉપર એ રાજ્ય ચલાવે છે અને લોકોને એ એકઠા કરે છે, મરનારને એ વિશ્રાન્તિનું સ્થાન આપે છે અને તેને રહેવાનું મકાન એ તૈયાર કરે છે એવું એના વિષે કહેવામાં આવ્યું છે. યમદેવેજ ખીજી દુનિયાનો રસ્તો પ્રથમ શોધી કાઢ્યો હતો:-

પરેયિવાંસં પ્રવર્તો મહીરનું

ચુહુમ્યઃ પન્યામનુપસ્પજ્ઞાનમ્ ।

વૈવસ્વત મદ્ગમનું જનાના

યમં રાર્જાનં હવિષા દુવસ્ય ॥

(ઉંચાં સ્થાનકો આગળ થઈને જે ગયો, ધણાઓને માટે રસ્તો જેણે શોધી કાઢ્યો, તે વિવસ્વતનો પુત્ર, લોકોને એકઠા કરનારો, યમ રાજા-તેની હાથે હવિષો વડે સેવા કરો).

જોકે મૃત્યુ એ યમનો રસ્તો છે અને તેથી એ યમ તરફ દંધક બધ સાથે જોવામાં આવતું હતું, તોપણ અથર્વવેદ અને ત્યાર પછીની દંતકથાઓમાં એને મૃત્યુનો દેવ ગણવામાં આવ્યો છે તેની રીતે હજી ઋગ્વેદમાં એને નથી ગણવામાં આવ્યો. ધ્રુવક અને કબૂતર એ એને યમના નસુસો તરીકે કાઠી કાઠી ઠેકાણે ગણાવવામાં આવ્યા છે, પણ એના હંમેશના દૂતો એ કૂતરાઓ છે. પિતૃઓ જે માર્ગે થઈને ખીજી દુનિયા તરફ જાય છે તે માર્ગનું એ કૂતરાઓ રક્ષણ કરે છે.

લક્ષણ છે એવું ઋગ્વેદના ઋષિઓ સમજતા નહોતા. દેવતાઓને પણ તેઓ મર્ત્યજ ગણતા દેવતાઓના જેમ એક અથવા અનેક જન્મ યાવ છે તેમ તેઓનું મૃત્યુ પણ યાવ છે એવું તેઓ માનતા આ કારણથી પ્રો મંસુ મ્યૂવરનો અભિપ્રાય એવો છે કે યમ એ કોઈ માનવી નહીં, પણ અસ્ત પામતો સૂર્ય હોવો જોઈએ. પશ્ચિમ દિશા તરફ ફળી જતા સૂર્યને તેઓ મરણ પામતો ધારે એ ધણું સ્વાભાવિક છે. યમને વિવસ્વતનો પુત્ર કહેવામાં આવ્યો છે એ વાત પણ આ મતની સાથે બધને સગી આવે છે વિવસ્વત, એટલે હવે પામતો સૂર્ય, તેને યમ અથવા અસ્ત પામતા સૂર્યનો પિતા કહેવામાં આવે તો તે બહુજલ નજાઈ જાય નહીં બલિત કેટલાક સિદ્ધાંતો ધારે છે કે યમ એ 'મરણ પામતો સૂર્ય' નહીં પણ 'ચન્દ્ર' હશે.

કે નહીં અંધારું અને નહીં અજવાળું એવો સદવાર તથા સાંજનો સમય આ એ કૂતરાઓની કમળાથી ધાની યોગ્ય રીતે સૂચવાય છે એવું કેટલાક

એ કૃતરાઓના સમ્બન્ધમાં, મૃત્યુ વિષેના એક સૂક્તમાં (મં. ૧૦, સૂ. ૧૪) મરનાર આણસને નીચે પ્રમાણે સંબોધન કરવામાં આવ્યું છે:-

અતિ^૧ દ્રવ સારમેયૌ શ્વાના
ચતુરસૌ શચલૌ સાધુનાં પૃથા ।
અથા પિતૃન્સુવિદ્વૌ ઉપોહિ
યમેન યે સંવમાહું મદન્તિ ॥ ૧૦

× × × ×

ઉરૂણસાસુતૃષા ઉદુમ્બલૌ
યમસ્ય દૂતૌ ચરતો જનો અનુ ।
તાવસ્મમ્યં હશયે સૂર્યાય
પુનર્દાતામસુન્દ્યેહ મદ્રમ્ ॥ ૧૨

(એ બે કૃતરાઓ, ચાર આંખવાળા ચટાપટાવાળા સરખાના પુત્રો, તેને મૂકીને સીધે માર્ગે તું આગળ ચાલ્યો જા! ત્યાર પછી, જે ઉઠાર પિતૃઓ યમની સાથે રહીને આનન્દ કરે છે તેની પાસે તું જા! ... પ્હોળાં નાકવાળા, જિંદગી લેવાનો લોભ રાખનારા, તપશ્પીરિયા રગના યમના ફતો લોકોમાં ભટકે છે, તેઓ આજને દિવસે અને આ સ્થાનકે મંગલ શ્રવન હમને પાછું આપે, કે સૂર્યનો પ્રકાશ હમારાથી નેઈ શકાય.)

શ્લોકમાં યમ એ નામ કોઈક વાર “ જોકું ” એ મૂળ અર્થમાં પણ વપરાયું છે, અને યમ અને એની બહેન યમી એ બેની વચ્ચે જ્યાં સંવાદ ચાલેલો છે એવું એક આખું સૂક્ત (મં. ૧૦, સૂ. ૧૦) કવિત્વની ધણી ખુબીવાળું છે, તેમાં મૃત જનોના સરદાર વિષે એ સ્વરૂપેજ કથન કરવામાં આવ્યું છે. યમી એનો પ્યાર મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પણ એ યમીની માંગણી નાકબૂત કરે છે અને કહે છે:-

વિદ્રાનેત્રું કહેતું છે એક પણ મહવાર કે એક પણ સાંજ એવી નહીં જતી હોય કે જેમાં કોઈ પણ માનવી આ મર્ત્યલોક છેડીને યમની સમીપમાં ન સિધાવ્યું હોય આ કારણથી યમના બે કૃતરાઓ મર્ત્યોને યમના ધ્યમ વરદ લઈ નય છે એ વિચાર સાર્યક બને છે.

લીધે એ કથા આપણું ખાસ લક્ષ્ય ખેંચે છે. યમ અને યમીનો જે સંવાદ છે (મં. ૧૦, સુ. ૧૦૧) તે એનાથી પણ વધારે જૂની દંતકથાને આધારે રચાયેલો છે એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. આવા પ્રકારની કવિતાઓથી, પાછલા સમયનાં નાટકો તથા વીરચરિત કાવ્યોનું પ્રાથમિક સ્વરૂપ કેવું હતું તે આપણા જોવામાં આવે છે.

ઋગ્વેદનાં સૂક્તોમાંથી ઘણાં યોડાં, ભાગ્યે ત્રીસેક સૂક્તો, દેવતાઓ અથવા દેવતા તરીકે જેને ગણવામાં આવ્યા હોય એવા પદાર્થો સિવાય બીજી બાબતોને લગતાં છે. આશરે ડઝનેક કવિતાઓમાં જંતર-મંતરના વિચાર આપણા જોવામાં આવે છે. એ કવિતાઓ લગભગ સઘળીજ દશમા મંડલની છે. એ કવિતાઓનો વિષય એ પ્રમાણે અચર્વણવેદને મળતો વધારે આવે છે. જે દૂંડી કવિતાઓ (મં. ૨, સુ. ૪૨-૪૩) શકુનચાનને લગતી છે. એ કવિતાઓમાં અમુક શકુનિયાળ પક્ષીઓને મંગલધ્વનિ કાઢવાની વિનંતિ કરવામાં આવી છે. બીજી એ કવિતાઓમાં ઝેરી ફૂંમિઓનો નાશ કરવાના (મં. ૧, સુ. ૧૯૧), અને ઘઘમ નામનો બ્યાધિ નાશ કરવાના (મં. ૧૦, સુ. ૧૧૩) મંત્રો આપવામાં આવ્યા છે. જે કવિતાઓમાં, મરવાની અણી ઉપર આવેલા માણસની ગિંદગી સચવાયલી રહે તે માટેના મંત્રો આપવામાં આવ્યા છે (મં. ૧૦, સુ. ૫૯, ૬૦). આ હેઠી એ કવિતાઓમાંની એકમાંથી એ મંત્રો આ રથજે નમૂના તરીકે આપણે ઉતારીશું:—

યર્થા યુગં વૃત્રયા
નહન્તિ ધરુણાય કમ્ ।
एवा दाधार ते मनो
जीवार्तवे न मृत्यवे
अपो अरिष्टतातये ॥

ન્ય ૧ મ્વાતોડવંવાનિ
ન્યક્તવનિ સર્વઃ ।

નીચીનમુખ્યા દુહિ

ન્યમ્મવતુ તે ર્પઃ ॥

૧૧

(જેવી રીતે ધૂંસરીને ચામડાના બંધની સાથે બાંધવામાં આવે છે કે તે એમની એમ ટકી રહે, તેવી રીતે મ્હે ત્હારા આત્માને ટકાવી રાખ્યો છે કે તું જીવતો રહે, તું મરણ પામે નહીં, અને ત્હને કોઈ પણ રીતનું તુકસાન થાય નહીં...પવન નીચો કુકાય છે; સૂર્યનાં કરડાં ફિરજો નીચાં વળે છે; ગાયના દૂધની મેર નીચી વહે છે; તેનીજ રીતે ત્હારી પીડા પણ નીચી ઉતરજો.)

ઉધાડી દેવાને માટે એક કવિતા(મં. ૭, સ્. ૫૫) છે તેમાંના એક મંત્ર નીચે પ્રમાણે છે:—

ય આસ્તે યશ્ચ ચરંતિ

યશ્ચ પશ્યંતિ નો જનં ।

તેષાં સંહન્મો અક્ષાણિ

યયેદં હર્મ્યં તર્થા ॥

૬

(જે માણસ બેસે છે અને જે ફરે છે અને જે હમારા તરફ જાય છે તેની આંખો જેવી રીતે આ ધરતું બારણું બંધ કરીએ તેવી રીતે હમે બંધ કરીએ છીએ).

આ હાલરડાના પ્રથમના ત્રણ મંત્રોને છેડે “નિ પુ સ્યપ ” (તું ધસધસાટ ઉધી જા) એવા શબ્દો આવે છે.

એક મંત્ર (મં. ૧૦, સ્. ૧૮૩) પ્રજાની પ્રાપ્તિ થાય તે માટેનો છે, ત્યારે બીજો (મં. ૧૦, સ્. ૧૬૨) પ્રજાનો નાશ કરનારા શૂતની અસર નાબુદ થાય તે માટેનો છે. વળી ચતુર્થોનો નાશ થાય તે માટે પણ એક મંત્ર છે (મં. ૧૦, સ્. ૧૬૬). એ ઉપરાંત, સપત્નીઓ ઉપરથી પતિનું હેત જતું રહે તેને માટે સ્ત્રીએ વાપરવાનો મંત્ર પણ આપણા જોવામાં આવે છે (મં. ૧૦, સ્. ૧૪૫). એ હેતુમાં જે સ્ત્રી સફળ થઈ હોય તેને ગાવાનું ગીત એની પછી તરત મૂકી શકાય તેવું છે (મં. ૧૦, સ્. ૧૫૬);—

ઉદસૌ સૂર્યો અગ્નાત્
 ઉદયં મામકો માર્ગઃ ।
 અહં તદ્વિદ્વલ્ય પતિમ્
 અધ્યસાસિ વિપાસહિઃ ॥ ૧

× × ×

મમે પુત્રાઃ શત્રુહણઃ
 અયો મે દુહિતા વિરાટ્ ।
 ઉતાહવસિમ સઙ્ગયા
 પત્યૌ મે શ્લોકં ઉત્તમ ॥ ૩

× × ×

સમંજેપમિમા અહં
 સપત્નીરામે ભૂવરી ।
 યથાહમસ્ય વીરસ્ય
 વિરાજાનિ જનસ્ય ચ ॥ ૬

(પેલા સૂર્યનો ઉદય થયો છે, તેમ મ્હારા બાગ્યનો પણ ઉદય થયો છે: સફળ થાય એવી કળાથી મ્હારા પતિ ઉપર મ્હે વિજય મેળવ્યો છે...મ્હારા પુત્રો હવે શત્રુઓનો નાશ કરે એવા સમર્થ થયા છે, મ્હારી પુત્રી હવે મ્હોટી સાહભાદી થઈ છે, અને મ્હે પણ વિજય મેળવ્યો છે. મ્હારા પતિની સાથે સૌથી ઉંચો યજ્ઞ મ્હારે ગણાશે....પેલી સપત્નીઓને મ્હે હરાવી છે, અને તેઓના ઉપર મ્હે જય મેળવ્યો છે, એટલે આ વીર પુરુષ ઉપર અને આ લોકો ઉપર હવે મ્હારી સત્તા ચાલશે).

સાતમા મંડલનું ૧૦૩મું સૂત્ર વધારે મોટું લખાયેલું છે, તેની શૈલી તદ્દન વ્યાવહારિક છે, અને તેનો મૂળ ઉદ્દેશ શો દશે તે વિશે જરા શક નેહું છે. વર્ષાઋતુના પ્રારંભમાં દેડકાઓ નામત થાય છે તેનું

વર્ણન જે આબેહુળ રીતે એ સફળતામાં આપવામાં આવ્યું છે તેની ખુબી હિન્દુસ્તાનમાં જેઓ રહ્યા હોય તેઓનાથીજ બરાબર સમજી શકાય એમ છે એ વિષે કંઈ પણ સંશય નથી. દેડકાઓના ડરાઈ ડરાઈના અવાજને સોભરસનું પાન કરીને મત થયલા બ્રાહ્મણોના સંગીતની સાથે અને પાઠ-શાળામાં શિક્ષકના બોલેલા સજ્જોનો ફરી ફરીને જવ્યાર કરતા શિષ્યોના ઘોંઘાટની સાથે કૃષિએ સરખાવ્યો છે:—

મંવત્સરં શંશયાના
ઘ્રાહ્મણા વ્રંતચારિણઃ ।
વાચં' પર્મન્યજિન્વિત્તાં
પ્ર મુષ્ઢૂકાં અવાદિપુઃ ॥ ૧

* * *
યદેપામન્યો અન્યસ્ય વાચં'
શાક્તસ્યેવ વદંતિ શિર્સમાણઃ ।
સર્વં તદેપાં મમૃધેવ પર્વ
યત્સુવાચો વર્દયનાપ્યપ્સુ ॥ ૨

* * *
ઘ્રાહ્મણાસો અતિરાત્રે ન સોમે
સરો ન પૂર્ણમમિતો વર્દન્તઃ ।
મવત્સરસ્ય તદહઃ પૈરિં છ
યર્નમ્મૃદૂકાઃ પ્રાતૃપીર્ણં ચમૂર્વ ॥ ૩

ઘ્રાહ્મણાસો સોમિનો વાચમક્ત
મર્હા કૃષ્વન્તઃ પરિવત્સરીણમ્ ।
અચ્ચર્યવો' ઘર્મિર્ણઃ સિષ્વિદાના
આવિર્મવન્તિ ગુહ્ય ન કે ચિત્ ॥ ૪

દેવહિતિં જુગુપ્સ્યાદશસ્ય

તું નરો ન પ્ર મિનન્ત્યતે ।

સંવત્સરે પ્રાવૃવ્યાગતાયાં

તપ્તા ઘર્મા અશ્રુવને વિમર્ગમ્ ॥ ૬

(પ્રત પાળનારા બ્રાહ્મણોની પેઠે એક મંવત્સર સુધી શાન્ત રહ્યા પછી દેડકાઓએ વરસાદના આવવાથી પ્રેરાઈને વાચા વદવા માંડી છે. શુરુ જે ઈર્ષ શીખવતો હોય તે સધળું શિષ્યો જેવી રીતે બોલી જાય તેવી રીતે ત્હમારામાંથી એક જે બોલે છે તે બીજો પણ બોલે છે તે વખતે, વાચાળ બનીને પાણીની અંદર રહ્યા રહ્યા ત્હમે બોલો છો તે વખતે, ત્હમારે દરેક અવયવ જાણે કુલતો હોય તેમ લાગે છે,..... સોમનું મ્હોટું હવિ આપતી વખતે સોમરસના છલાછલ બરેલા પાન આગળ બેસીને બ્રાહ્મણો જેવી રીતે તડાકા મારે છે તેવી રીતે વર્ષા-ઋતુને આણનારા વર્ષના આ દિવસે ત્હમે પણ પાણીનાં ખાખોચિયાંની આસપાસ બેસીને બોલ્યા જાઓ છો. સોમરસ સાથે આ બ્રાહ્મણો વર્ષની પ્રાર્થના બરાબર કરીને પોતાની વાણી ઉચ્ચારે છે; અને રવેદથી બીના થયલા અધ્વર્યુઓ પોતાના પાત્ર સાથે પ્રકટ થાય છે: તેઓમાંથી દાર્ઘ પણ છૂપો રહેતો નથી. પ્રજુના મોઢસેલા દ્વાદશ માસનો કુકમ તેઓ પાળે છે; એ માણસો એ ઋતુ તરફ કદી પણ બેદરકારી રાખતા નથી. વરસમાં વર્ષા ઋતુ જ્યારે આવે છે ત્યારે ગરમ થયલાં પાત્રો જેઓની પાસે હોય છે તેઓને મુક્તિ મળે છે).

આ કવિતામાં બ્રાહ્મણો ઉપર કટાક્ષ છે એવો એનો સાધારણ રીતે અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. એ કવિતાનો અર્થ જે ખરેખર એવોજ હોય એમ આપણે માનીએ તો ઋગ્વેદનો સંગ્રહ, જે વિગ્રોનો રચા-યલો નહીં હોય તો વિગ્રો તરફથી પ્રકાશિત કરાયલો તો છેજ, તેમાં એ કવિતાને કેવી રીતે સ્થાન મળી શક્યું તે સમજવું અધર થઈ પડશે. એ કવિતાનો ખરો અર્થ શો છે તેની ઋગ્વેદનો મંગલ કરનારા બ્રાહ્મણોને સમજણ નહોતી એ પણ બનવા જોગ નથી. વળી, દેડકાઓને બ્રાહ્મણોની સાથે સરખાવવામાં આવ્યા હોય તે પરથી બ્રાહ્મણો ઉપર કટાક્ષ કરવામાં આવ્યો છે એવું વેદસમયના ઋષિઓને માનવુંજ પડે.

એવું કંઈ કહી શકાય એમ નથી. ઋગ્વેદની શૈલીનો જેઓને પરિચય છે તેઓ જાણે છે કે આપણે જે ઉપમાઓ તિસ્સ્કાર અથવા મજાક-મસ્કરીને માટેજ વાપરીએ તેવી અનેક ઉપમાઓ કેવળ આબેહ્ય ચિતાર આપવાના હેતુથીજ વેદના ઋષિઓ વાપરતા હતા. એ સૂક્તના હેલા મંત્રમાં, ધન અને દીર્ઘ આયુષ્યને માટે દેડકાઓની પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે, તે ઉપરથી દેડકાઓમાં વરસાદ આણવાની જાદુઈ શક્તિ છે એવું મનાવું હોવાને લીધે તેઓની આ સૂક્તમાં સ્તુતિ કરવામાં આવી હોય એ ધણું વધારે સંભવિત લાગે છે.

જેના વિષયનું સ્વરૂપ થોડુંધણું પણ વ્યાવહારિક હોય એવી વીશેક કવિતાઓ હવે બાકી રહે છે. એ કવિતાઓ સામાજિક શક્તિઓ, યજમાનોની ઉદારતા, નીતિના પ્રશ્નો, પ્રહેલિકાઓ, અને સહિવિષયક ચર્ચાઓને લગતી છે. એમાંની કેટલીક કવિતાઓ હિન્દુસ્તાનની શિલ-સુદ્ધી અને હિન્દુસ્તાનના સુધારાના ઇતિહાસની માહિતીને માટે ધણી અગત્યની છે. હિન્દુસ્તાનમાં સામાજિક શક્તિઓ ઉપર ધર્મની બળવાન અસર હમેશાં થતી રહી છે, તેથી સામાજિક શક્તિઓને લગતી કવિતાઓને ધર્મનો તથા દંતકથાઓનો રંગ લાગ્યો હોય તો તે ધણું સ્વાભાવિક છે. આ પ્રકારની કવિતાઓમાં ૪૭ મંત્રનું લાંબુ (વિવાહસૂક્ત (મં. ૧૦, સ. ૮૫) છે તે સૌથી વિશેષ ધ્યાન ખેંચે એવું છે. એક અખંડ અને સુબ્યવસ્થિત રચનામાં જેવી ખુબી હોય તેવી ખુબી એ સૂક્તમાં દીકામાં આવતી નથી. વિવાહવિધિને લગતા મન્ત્રોના જુદા જુદા સમુદાયને એકબીજાની સાથે ગમે તેમ જોડી દેવામાં આવેલા આપણે એ સૂક્તમાં જોઈએ છીએ. પ્રથમના મન્ત્ર (૧-૫)માં સ્વર્ગનો સોમ અને ચન્દ્ર એ બેની એકતા ગૂઢ શબ્દોમાં પ્રદર્શિત કરવામાં આવી છે, અને ત્યાર પછી સોમ (એટલે ચન્દ્ર)નાં સૂર્યા નામની કુમારિકા સાથે લગ્ન થયાં તે દંત-કથા આપવામાં આવી છે (૬-૧૭). બીજે ટકાણે અશ્વિનોને સૂર્યના પતિ તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા છે, પણ આ સ્થળે તેઓ સારથિ તરીકે દીકામાં આવે છે, અને સોમને માટે સૂર્યોના પિતા સવિતાનો પાસેથી તેઓ સૂર્યાનું માથું કરે છે. સવિતા પોતાની પુત્રીનાં સોમની સાથે લગ્ન કરવાને ખુબી હોય છે, અને એ પુત્રી બંતે પણ સોમને પરણવા ઉત્સુક હોય છે,† એટલે શાલ્મલી ઝક્ષના લાકડાના બનાવેલા, રાતાં કિંચુક

† આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે વેદના સમયમાં બાળકને વિવાહ

પુષ્પોથી અલંકૃત દગમલા, અને બે સફેદ બળદો જેને જોડવામાં આવ્યા
 ■ એવા બે પૈડાંના રથમાં બેસાડીને સૂર્યને એ સાસરે વિદાય કરે છે.

ત્યાર પછી માનવલક્ષના પહેલા નર્મતા રૂપ સૂર્યા અને સોમની-
 સૂર્ય અને ચંદ્રની-અખંડ જોડીનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે (૧૮-૧૯):-

પૂર્વાપરં ચંરતો માયયેતો

શિશૂ ક્રીલંતો પરિ યાતો અશ્વરમ્ ।

વિશ્વાન્યન્યો મુવનામિ પદૃ

ક્ષતૃરન્યો વિદધજ્ઞાયતે પુનઃ ॥

નવોનવો ભવતિ જાર્યમાનઃ

અહાં કેતુરુપસામેત્યગ્રમ્ ।

માગં દેવેમ્યો વિ દધાત્યાયન્

મ ચન્દ્રમાસ્તિરતે દીર્ઘમાયુઃ ॥

(પોતાની ગૂઢ શક્તિથી અદ્રેક પછી અદ્રેક એમ આગળ પાછળ
 તેઓ ફર્યા કરે છે; છોકરાંઓ રથમાં હોય તેવી રીતે યશની આસપાસ
 તેઓ ફરે છે. એ બેમાંથી એક સમજામાં પ્રાણીઓ તરફ નમ્ર રાખે છે.
 ખીજું જુદી જુદી ઋતુઓના વિભાગ પાડીને ફરીથી જન્મ લે છે.
 હમેશાં નવો એવો સૂર્ય ફરીથી જન્મ લઈને ઉદય પામે છે, દિવસના
 કેટલ તરીકે ઉપાઓની આગળ આગળ એ જાય છે; એ આવીને દેવતા-
 ઓને જુદા જુદા ભાગ વહેંચી આપે છે: અને ચંદ્રમા તે માનવીના
 આયુષ્યને લાંબું કરે છે).

પછી લગ્નમાં એકઠી થયલી જાનને માટે આશિષ ઉચ્ચારવામાં

નહોતો. એ સમયમાં સ્ત્રીઓ મહોદી હમ્મરે પરણતી અને વરની પસંદગી
 કરવાના કાર્યમાં તેઓ જાતે ધણે આગળ પડતો ભાગ લઈ સકતી. અલબત્ત,
 કન્યાનો પિતા પણ પોતાની પુત્રીની પસંદગી કેવી રીતની છે તે જોવાની કાળજી
 રાખતો અને પુત્રીને યોગ્ય સલાહ આપતો. કન્યાદાન કરવાનું કાર્ય એવું હવં.
 દ્વંદ્વમાં, આર્ય લોકોમાં લગ્ન વિધેયો રિવાજ હાલના ઈશ્વાંડના જેવો નહોતો,
 પણ જાપાનના જેવો હશે એમ કહીએ તો તે ભૂલજરૂર કહેવાશે નહીં.

આવે છે, અને નવાં પરણેલાં દંપતીને ઘણું છોકરાં થાય અને તેઓ લક્ષ્મીસંપત્તિનું સુખ મેળવે, લાંબું આયુષ્ય ભોગવે, અને વ્યાધિથી હમેશાં મુક્ત રહે એવી ઇચ્છા પ્રકટ કરવામાં આવે છે (૨૦-૩૩).

ત્યાર પછીના બે મંત્રોમાં (૩૪-૩૫), કન્યાનાં વસ્ત્રો વિશે કંઈક ન સમજાય એવાં વચનો કહેવામાં આવ્યાં છે, અને ત્યાર પછી વિવાહ-વિધિમાં વપરાતા મંત્રો આપવામાં આવ્યા છે, તેનો સમ્બન્ધ વળી પાછો સૂર્યાનાં લક્ષ્મી સાથે હોય એમ જણાય છે. આ સ્થળે વરરાજ પોતાની જાતે આ પ્રમાણે કહે છે:—

गृण्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं

मया पत्या जरदष्टिर्ययास ।

भर्गो अर्यमा संविता पुरन्धिः

मह्यं त्वादुर्गार्हपत्याय देवाः ॥*

(સૌભગત્વ-સારાં જાઅને માટે હું તારો હાથ ઝાલુ છું, કે જેથી મહારી પત્ની તરીકે મહારી સાથે રહીને તું વૃદ્ધાવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે. ભર્ગ, અર્યમા, સંવિતા, અને પુરન્ધિ, એ સવળા દેવતાઓએ તને મહારી સાથે ધરધણીયાણી તરીકે રહેવાને માટે મહેને સોંપી છે).

તેનીજ સાથે અગ્નિદેવનું પણ આવાહન કરવામાં આવ્યું છે:—

तुभ्यमग्ने पर्यवहन्

सूर्या वहवतुर्ना सह ।

पुनः पतिम्यो जायां दा

अग्ने प्रजया सह ॥

* વેદના સમયમાં નારીપ્રતિષ્ઠા કેવા ઉંચા પ્રકારની હતી, ધરસસારમાં જીની પદવી કેવી ઉંચી હતી, પતિ-પત્નીનો સહચાર કેવો ઈષ્ટ ગણાતો હતો તેનું ભાન કરાવનારા આ મંત્રો દરેક વિવાહ વખતે ઉચ્ચારવામાં આવે છે, છતાં લક્ષ્મી પવિત્ર સગળન્વથી જ્ઞેડાનાર દંપતીને, જે તેમના વરદથી એ મંત્રો જોડી જનારા પ્રાણજ્ઞોને પણ એ મંત્રોના અર્થનું કંઈ પણ ભાન નથી હોતું, અને એ મંત્રો વડે લક્ષ્મીને એ હોયો આદર્શ આપણી આજન મૂકવામાં આવ્યો છે તેનો કોઈને કંઈ પણ ખ્યાલ નથી હોતો, એ વિચારવાં કેને એક નહોં થાય ?

(હે અગ્નિ ! સૂર્યા અને તેના સાથને પ્રથમ તારી આગળ તેઓ લાવ્યાં હતાં; હવે તું આ સ્ત્રી એના પતિને આપજે અને પ્રજા આપજે !)

‘હેવટના મંત્રો (૪૨-૪૭) આશીર્વાદાત્મક છે. એ મંત્રોમાં, કન્યા પોતાને સાસરે આવે છે ત્યાર પછી નવાં પરણેલાં દંપતીને જે આશીર્વાદ આપવામાં આવે છે તે આપેતો છે:—

इहैव स्तं मा वि यो'ष्टं

विश्वमायुर्व्यंशुतम् ।

क्रीळन्तो पुत्रैर्नर्पृभिः

मोदमानो रवे गृहे ॥

(અહીંજ રહેજો ! તહમે જુદાં પડશે નહીં ! આપું આયુષ્ય તહમે પૂરૂં કરજો ! છોકરાંઓ અને છોકરાંના છોકરાંઓની સાથે તહમે રમજો ! તહમારા પોતાના ઘરમાં તહમે આનંદમાં રહેજો !)

સીથી ઉદ્દેશો મંત્ર છે તે વરરાજાએ બોલવાનો છે:—

समंजन्तु विश्वे देवाः

समाप्नो हव्यानि नो ।

सं मातरिश्वा सं घाता

समु देष्ट्री' दधातु नौ ॥ .

(સમજા દેવતાઓ આપણે બેઠને સંયુક્ત કરે ! આપ:—પાણ્ડિતી દેવીઓ—હવે આપણાં હૃદયને જોડાયલાં રાખે ! માતરિશ્વા, ધાતા, અને દેષ્ટ્રી એ સર્વ આપણું ઐશ્વર્ય કરે !)

ઋગ્વેદમાં પાંચ સૂક્તો મૃત્યુક્રિયાની સાથે યોડાયેલાં પણ સમ્યન્ધ ધરાવતાં હોય એવાં છે. એ સપ્તમાં સૂક્તો છેલા મહાભાગ આવે છે (મં. ૧૦, સ્. ૧૪-૧૮). પણ એમાંનાં ચાર સૂક્તોમાં મ્હોટા ભાગે બલિધની જિંદગી સાથે સમ્યન્ધ ધરાવનારા દેવતાઓનુંજ આવાહન કરવામાં આવ્યું છે. • મ્હેલા સૂક્ત(૧૪)માં યમને, જામ્બમાં પિતૃઓને,

નીલમાં અગ્નિને, અને યોથામાં પૂષ્પ અને સરસ્વતીને મંથોધન કરવામાં આવ્યું છે. જેને ખરેખર મૃત્યુક્રિયાનુંજ સૂક્ત કહી શકાય તે એકલું છેલ્લું (૧૮) સૂક્ત છે. એ સૂક્તની શૈલી તેમજ વિચારો બેઉ કેવળ વ્યાપકારિત્વ છે. એમાં કોઈ પણ દેવતામધ્યસ્થી કથન કરવામાં આવ્યું હોય તો તે નહીં જેવુંજ છે. એ સૂક્તની શૈલી ગંભીર અને પ્રૌઢ છે, અને એમાં ભાષાની ઘણી ખુબી દીકામાં આવે છે. વળા, એ સૂક્તમાંથી પ્રાચીન સમયના મૃત્યુને લગતા રીતરિવાજોની જેટલી માહિતી મળે છે તેટલી બાકીના કોઈ પણ સૂક્તમાંથી નથી મળી શકતી.

આ સૂક્તસમુદાય ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે વેદના સમયના હિન્દુસ્તાનના વતનીઓમાં બાળવાનો તેમજ દાટવાનો એ બેઉ રિવાજ પ્રચલિત હતા. સાતમા મંડલનું વચ્ચુંને લગતું સૂક્ત જેણે રચ્યું છે તેણે મૃત્યુના સમ્યન્ધમાં “મારીનું ઘર” (મૃત્યુમયં મૃદમ્) એ શબ્દો પણ વાપર્યા છે. તે છતાં, બાળવાનો રિવાજ વધારે સાધારણ થઈ પડ્યો હતો, અને વેદના પાછલા સમયના કર્મકાંડમાં બાળવાનો રિવાજજ મંપૂર્ણ સામ્રાજ્ય મેળવી રહ્યો હતો એ નક્કી છે. એ પાછલા સમયમાં, મંત્રાસીઓને અને બે વરસની અંદરનાં બાળકોનેજ દાટવામાં આવતાં. બલિધની જિંદગી કેવી છે તે સમ્યન્ધી વેદમાં જે કદપનાઓ આવે છે તે પણ બાળવાની ક્રિયા સાથે વિશેષ સમ્યન્ધ ધરાવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, અગ્નિ મરનારના શબને બીજી દુનિયામાં જ્યાં દેવતાઓ અને પિતૃઓનો વાસ છે ત્યાં આગળ લઈ જાય છે એવું કહેવામાં આવ્યું છે. શબને જે વખતે બાળવામાં આવતું તે વખતે એક બકરાનું બલિદાન પણ કરવામાં આવતું, અને ઋગ્વેદમાં જેવી રીતે અશ્વમેધના અશ્વની સાથે હોમવામાં આવેલો બકરો આગળ જઈને એ બલિદાનની દેવતાઓને ખબર આપે છે એવું કહેવામાં આવ્યું છે (મં. ૧, સુ. ૧૧૨-૧૧૩), તેવી રીતે અચર્વવેદમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે માનવીના અગ્નિદાહ વખતે હોમવામાં આવતો બકરો આગળ જઈને પિતૃઓને મરનારના આગમનની ખબર આપે છે (મં. ૯, સુ. ૫). વેદના પાછલા સમયની ક્રિયામાં, અગ્નિદાહ વખતે બકરાનો અથવા ગાયનો પણ હોમ આપવામાં આવતો.

હિન્દુસ્તાનમાં છેક પ્રાચીન સમયથી હતરી આવેલા અને હાલ

પણ ટળી રહેના રિવાજ પ્રમાણે, બરિષ્ઠની જિંદગીમાં મમમા આવે એટલા માટે મરનાર માણસને વસો અને અવકારોનું સાહિત્ય પણ પૂર પાડવામા આવતું ઋગ્વેદની મૃત્યુક્રિયાઓમા, મરનારના શરીરની પાસે તેની વિધવા સ્ત્રી પણ સુઈ જાય છે અને મરનારના હાથમાથી ધનુષ ખસેડી લેનામા આવે છે એ વાત ઉપરથી એવું માન્ય પડે છે કે એથી વધારે પ્રાચીન સમયમા ઘણી વખતે મરનારની વિધવા અને મરનારનું ધનુષ એ મેડ બીજી દુનિયામા મરનાગની સાથે જાય તેટલા માટે તેને બાગી મૂકવાનો રિવાજ હતો,† અને અયર્વેદના એમ મતમા, વિધવા પોતાના મરનાર પતિની માથે રહીને મરણ પામે એ રિવાજ જૂનો છે એવું કહ્યું છે મનુષ્યશાસ્ત્ર(anthropology)ના પ્રમાણ ઉપરથી એવું માન્ય પડે છે કે સુદ્ધકુશળ સરકારોના મરણપ્રસંગે આવી રીતે તેની સ્ત્રીઓએ પણ બળી મરવાનો રિવાજ છેક પ્રાચીન સમયમા પણ ઘણો પ્રચાર પામેલો હતો અને એ રિવાજ છેક ઇટાલી-યુરોપીયન સમયમા પણ અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો એવું સાબીત થી સમય એમ છે)

મૃત્યુક્રિયાને લગતા ચક્રા(ન ૧૦, સ. ૧૮)નો છે-નો મત (૮) નીચે આપેલો છે તેમા મરનારની વિધવાને ચિતા ઉપરથી જીતી જવાતું અને નવા પતિને પરણવાનું મહેવામા આવ્યું છે * એ નવો પતિ તે

† જાપાનમા પણ અગાઉ એવો રિવાજ હતો કે પછી મેડે ટો ઉમરાવ મરણ પામે ત્યારે તેના સખની આસપાસ તેના નોકરોને પણ જીવતા દાદી દેવામા આવતા અડધું શરીર જાળીનની અદર દરાયતુ અને અડધું બહાર વહેતું એવી એ સ્થિતિમા એ નોકરો લાયકર દુ ખ પામતા અને દારમુ મ્કપાન્ત થતા પણ કોઈ તેઓની દયા લાવતુ નહીં આખરે એ રિવાજ નાબુદ થયો અને જીવતા માણસોને દાદી દેવાને બદલે તેમના પૃતજાઓ બનાવીને તે દાટવાનો રિવાજ શરૂ થયા

* મિ રૉમેસ એક દત્ત કહે છે કે વેદના સમયમા “ સતી ” થવાનો જાનની રિવાજ બીજકુવ અસ્તિત્વ ધરાવતો નહોતો એટલુંજ નહીં પણ વિધવા એને ફરીથી પરણવા ા પણ છટ હતી એ સમયમા દરેક કન્યાએ પરણવુંજ જોઈએ એવું જોમ નહોતું તેમ દરેક વિધવાએ કુવાશ રહેતુ જોઈએ એવું પણ નહોતું જો સમ્યક્દર્શન મિરસે મત પણ એવું છે કે વેદના સમયમા વિધવાઓને પુનર્વિવાહની છૂટ હતી બીજા વિદ્વાનો એનાથી જુદા મતના છે મિ ક્રેજર કહે છે કે એજા સુધી ઉપરથી વિધવાઓને બળી મરવાનો રિવાજ વેદના સમયમા નહોતો એમ કહેવું એ ધણ ઉચ્છતાઈમરેણ છે એ

મરનારનો બાધજી હોવો જોઈએ, કારણ કે અસલના સમયની લગ્નની રીત એવી રીતની હતી:—

उदीर्ष्व नार्यमि जीवलोकं
गतासुमेतमुपं शेष एहि ।
हस्तग्राभस्य दिधिपोस्तवेदं
मत्युर्जनित्वमपि सं वपूय ॥

(જીદી જા! હે સ્ત્રી! જીવલોક તરફ તું પાછી ફર! જેનો આત્મા જતો રહ્યો છે એવા પુરુષની પાસે તું સુઈ રહી છે. તું આવ! હવે, આ ત્હારો પતિ, જે ત્હારો હાથ ગ્રાભે છે અને ત્હને મહાય છે તેની સ્ત્રી તું થઈ ચૂકી છે).

આટલું કહ્યા પછી બોલનાર માણસ શબ તરફ જોઈને કહે છે:—

धनुर्हस्तावादानो मृतस्य
अस्मे क्षत्राय वर्चसि वलाय ।
अत्रैव त्वमिह वयं सुवीरा
विश्वः स्पृधो' अभिमातीर्जयेम ॥ ६

उपं सर्प मातरं भूमिमिताम्
उरुव्यचंसं पृथिवीं सुशेवाम् ।
ऊर्णम्रदा युवतिर्दक्षिणावत
एषा त्वां पातु निर्जितेरुपस्थात् ॥ १०

રિવાજ ધણે જૂનો હતો અને એક આધુનિક સમય સુધી ટકી રહ્યો હતો. અયર્વેદમાં એને ત્રણ રિવાજ તરીકે અણુવામાં આવ્યો છે. એટલે વિધવાને જીવતાં ઘેર પાછી લઈ જવા વિષે જેમાં કમન કરવામાં આવ્યું છે તે સૂત્રનો વધારે સારો ખુલાસો એ છે કે જે ઋષિએ એ સૂત્ર રચેલું તેના કુટુંબમાં 'સુતી' ધવાનો રિવાજ નહોતો હોય."

उच्छृङ्खल पृथिवि मा निर्वाधयाः

सूषायनास्मै यव सूषवञ्चना ।

माता पुत्रं ययां सिचा

अम्येनं भूम'ऊर्णहि ॥

૧૧

(હમને સત્તા, કીર્તિ, અને જળની પ્રાપ્તિ થાય એટલા માટે મરનારના હાથમાં જે ધનુષ્ રહેતું હતું તે હું લઉં છું. તું ત્યાં આગળ અને હમે અહીં આગળ, તે છતાં હમારા વીર પુત્રને સાથે રાખીને શત્રુના સમક્ષ હુમલાઓને હમે પ્હોંચી વળીશું. આ પૃથ્વી માતાની સમીપ તું જા ! આ વિશાળ અને મંગલકારી જ્વમિની સમીપ તું જા ! દક્ષિણા આપનારા ઉદાર પુરુષોને જીનના જેવી સુંવાળી લાગે એવી એ યુવતિ નિર્મલિ-વિનાશ-ના ઉપસ્થતી ત્હાં રક્ષણ કરો ! હે પૃથ્વી ! તું ઉપડી જા ! તું એનું ગાઢ બંધન કરી નાંખીશ નહીં ! એને માટે રહેશે માર્ગ કરજો ! એને સ્નેહભરી મદદ કરીને એનો સત્કાર કરજો ! માતા જેવી રીતે પુત્રને પોતાના વસ્ત્રના છેડામાં ધ્રુપાવી દે છે તેવી રીતે, હે પૃથ્વી ! તું એને ત્હારામાં ઢાંકી દેજો ।)

પામે ઉભેલા લોકોને ઉદ્દેશીને એ કહે છે:—

इमे जीवा वि मृत्तेराववृत्रन्

अमृद्द्रा देवहूतिर्नो अद्य ।

प्राचो' अगाम नृतये हसाय

द्रावी'य आयुः प्रतुर दधानाः ॥ ૩

* * *

यथाहान्यनुपूर्वं भवन्ति

यथ' ऋतव' ऋतुभिर्यन्ति साधु ।

+ આ મત્રો ઉપરથી તો દાટવાનો રિવાજ સ્પષ્ટ થાય છે. પ્રથમ દાટવાનો રિવાજ દોષ અને પાછળથી જાળવાનો રિવાજ દાખલ થયો. દોષ છતાં મૃત્યુ પછીના વિધિને લગતા સુખમાં અગ્નિદાહ વિધેના નવીન મત્રોની સાથે દાટવાની દ્રિયાને લગતા પુરાણ મત્રો પણ સાથેથી રાખવામાં આવ્યા. દોષ એ યજ્ઞ સંબંધિત છે.

યથા ન પૂર્વમર્પરો જહાતિ

એવા ધાતરાયૂષિ કલ્પયૈષામ્ ॥

૬

(આ જીવતાં માણસો મરેલાં માણસોથી જુદાં પડી ગયાં છે; હમે દેવતાઓને ખોલાવીએ છિયે તે હવે શુભ ગણાશે. નૃત્ય અને હાસ્યને માટે તૈયાર થઈને હમે આગળ આવ્યા છિયે, અને બવિધ્યના દિવસો સુધી હમારૂં આયુષ્ય લંબાવવા હમે ધ્રુવીએ છિયે...દિવસો જેમ એક પછી એક ચાલ્યા આવે છે, ઋતુઓ જેમ એક પછી એક નિયમસર આવી જાય છે, પાછલી તે જેમ આગલીને કદી વિસરતી નથી, તેવી રીતનાં હમારાં આયુષ્ય તું ધડજે, હે ધાતા !)

બ્યાવહારિક વિષયોને લગતી યોડીક કવિતાઓમાંથી ઐતિહાસિક અગત્યનાં જુદાં જુદાં વચનો નીકળ્યા આવે છે. એ કવિતાઓ દાનસ્તુતિ એ નામથી ઓળખાય છે. રાજાઓએ પોતાના વિપ્રો તરફ જે ઉદારતા દર્શાવી હોય તેનું વર્ણન એ કવિતાઓમાં આપવામાં આવ્યું છે. એ કવિતાઓમાં રચનાની ખુબી નહીં જોવાય છે, અને એ મોડી લખાયેલી છે. મોટે ભાગે ખેલા અને દશમા મંડલોમાં અથવા તેા આઠમા મંડલનાં ચાલકિલ્ચ (વધારાનાં) સૂક્તોમાં એ કવિતાઓ દીઠામાં આવે છે. આ પ્રકારની કવિતાઓના જાણે ત્રણ ત્રણ મનો આઠમા મંડલનાં સાધારણ સૂક્તોને અને કોઈ કોઈ વાર બીજાં મંડલોનાં સૂક્તોને પણ લગાડી દેવામાં આવ્યા હોય છે. પોતાને જે દાન મળેલાં તે કેવાં કેવાં છે અને કેટલાં કેટલાં છે તેનું વર્ણન આપવું એ દાનસ્તુતિની કવિતાઓના મુખ્ય હેતુ છે, પણ એ દાનસ્તુતિના રચનારાઓ પ્રસંગવશાત્ પોતાના અને પોતાના યજમાનોના કુટુંબની વંશાવલી તેમજ વેદની પ્રજાઓનાં નામો તથા તેઓનાં નિવાસસ્થાન વગેરે ઐતિહાસિક અગત્યની સામગ્રી પણ પૂરી પાડે છે. જે બક્ષીસો આપવામાં આવેલી તેનું વર્ણન આપવામાં કોઈ કોઈ વાર ધણીજ અતિશયોક્તિ કરવામાં આવેલી જણાય છે; ઉદાહરણ તરીકે, ૬૦,૦૦૦ ગાયોની બક્ષીસ અપાયાનું પણ દહેરામાં આવ્યું છે. તોપણ એટલા નિર્બુધ ઉપર આપણે સહીસલામત રીતે આવી સહીએ છિયે કે એ સમયમાં જ્યારે બક્ષીસો વારંવાર આપવામાં આવતી અને વેદસમયના સરદાર લોકોની ખાસે દોરો પણ યુષ્કળ હતો.

બ્યાવહારિક વિષયને લગતી કવિતાઓમાંની ચાર ઉપદેશાત્મક

(didactic) છે. તેમાંની એક (મં. ૧૦, સ્. ૩૪) “જુગારીના વિલાપ”ની છે, તેમાં કચ્છ રસનું પ્રાધાન્ય દીક્ષામાં આવે છે. એવા પ્રકારની જે રચનાઓ હાલ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેમાં સૌથી જૂનામાં જૂની એ કવિતા છે એવો આપણે વિચાર કરીએ છિયે ત્યારે એ કવિતા સાહિત્યનો એક ઘણું લક્ષ ખેંચે એવો નમૂનો આપણી આગળ પૂરો પાડે છે એવું આપણને લાગ્યા વિના રહેતું નથી. (એ કવિતામાં, જુગારથી પોતાની અને પોતાના આખા કુટુંબની કેટલી પાચમાલી થાય છે તે સમજતો હોવા છતાં જુગાર રમવાની લાલચને જુગારી પોતે રોકી શકતો નથી તેને માટે વિલાપ કરવામાં આવ્યો છે:—)

નીચા વર્તન્ત ઉપરિ' સ્ફુરન્તિ
અહસ્તામો હસ્તવન્તં સહન્તે ।
દિવ્યા અઙ્ગારા રિણિ ન્યુસા.
શીતાઃ સન્તો હૃદયં નિર્દેહન્તિ ॥

૬

* * *

ત્રિયં દૃષ્ટાયં કિત્તવં તંતાપ
અન્યેષાં જાયાં સુકૃતં ચ યોનિમ્ ।
પૂર્વાદિ અઘાન્યુયુજે હિ વઘ્નુ
સો અગ્રેરન્તે વૃણલઃ વૃણલઃ ॥

૧૧

* * *

અસૈર્મા દીવ્યઃ કૃપિમિત્કૃપસ્વ
વિત્તે રમસ્વ ત્રુહુ મન્યમાનઃ ।
તત્ર ગાર્ગઃ કિત્તવ તત્ર જાયા
તન્મે વિ ચંદ્રે સવિતાયમૃયઃ ॥

૧૩

(એ પાસાઓ નીચા પડે છે અને વળી પાછા ઊંચા ઉછળે છે;

એને હસ્ત ન હોવા છતાં હસ્તવાળા માણસને એ હસાવે છે. બાજુ ઉપર નખાયલા એ પાસાઓ ઠંડા હોવા છતાં ઘુલોકના સળગતા અંગારાની પેઠે તેઓ હૃદયને જાળીને ભસ્મ કરી નાંખે છે... બીજીની વહુ હોય એવી કોઈ સ્ત્રી અને તેનું સુખવસ્થિત ઘર બ્યારે જુગારીના દીઠામાં આવે છે ત્યારે એને સંતાપ થાય છે. સ્વહારના પ્હોરમાં એ પોતાના તપખીરિયા રંગના ઘોડાઓ બેડે છે, અને અગ્નિ બ્યારે શમે છે ત્યારે શૂદ્ર જેવો થઈને એ પડે છે... “પાસા લઈને તું રમીશ નહીં, પણ તારાં ખેતરનેજ તું ખેડજે ! તારી પાતળી મિદગતથી સંતાપ પામીને તેટલામાંજ તું મજાહ કરજે ! પેલી તારી ગાયો છે, પેલી તારા સ્ત્રી છે, અહ્યા જુગારી !” આવાં બોધવચનો માયાળુ સવિતા દેવતાએ મૂકે છે.

આ સૂક્ત પરથી આપણને એવું માલમ પડે છે કે એ વખતે પાસાઓ (મજા) તે વિભીષક વક્ત્રના રૂપના બનાવવામાં આવતા, અને હજી પણ હિન્દુસ્તાનમાં પાસાઓ બનાવવાના કામમાં એ વક્ત્રનોજ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

આ સમુદાયની બીજી ત્રણ કવિતાઓને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વિશેષ દીઠામાં આવતી ભાષ્યગુણુપેત (sententious) કવિતાના સૌથી જૂના નમૂના તરીકે આપણે ગણી શકીયું. એમાંની એક (ચં. ૯, સ. ૧૧૨) આરજ મંત્રની છે તેમાં માણસો પૈસા મેળવવાને ખાટે જુદા જુદા ધંધાઓ સ્વીકારે છે† તેનું ધીરા હાસ્યથી ભરેલું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે:-

ના જ્ઞાનં વા ડં નો ધિયો

વિ ક્રતાનિ મર્નાનામ્ ।

તર્હા રિષ્ટં કુનં મિપક્ ॥

૧

*

*

*

† આ સૂક્ત ઉપરથી એટલું આપણે ચોક્કસ કહી શકીએ છીએ કે શ્રી, ઠર્ન અને ડોં હોમ કહે છે તે પ્રમાણે કદાચ આતુર્વર્ણ્યના વિભાગ વેદના સમયમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા ઘરો તો પણ અમુક વર્ણના માણસથી તો અમુકનું ધંધો માય એવી રીતનાં બન્ધન તે વખતે હતાં નહતં.

વાક્સરહં તુતો મિષક્

ઉપલમ્ભિણી નુના ।

નાનાવિયો વસૂયવઃ

અનુ ગા ઈવ તસ્યિમ ॥

૩

(માણુઓના વિચાર જુદી જુદી જાતના હોય છે, તેઓના ધંધાઓ પણ જુદા જુદા હોય છે. સુધાર હોય તે કઈ ફાટ પડેવી જોવા ધડકે છે, વેધ હોય તે કઈ રોગ મટાડવાનો મગે એવી ધ્યાન રાખે છે...હું કવિ છું; મ્હારા આપ વેધ હતા; મ્હારી મા દળવાનું કામ કરે છે. ગાયને શોધતા હોઈએ તેવી રીતે જુદી જુદી પુદ્ધિ સાથે લક્ષ્મીને હમે શોધતા ફરીએ છીએ).

એમાંની એક બીજી કવિતામાં (મં ૧૦, સુ. ૧૧૭) સારી ચાલ 'ચાલવી અને પુણ્યનાં કામ કરવાં એ કર્તવ્ય સમ્યન્ધી ઉપદેશવચનોના સંગ્રહ આપવામાં આવ્યો છે.—

પૂર્ણીયાદિભાર્ગમાનાય તવ્યાન્

દ્વાષીયાંસમનું પશ્યેત પન્થામ્ ।

ઓ હિ વર્તન્તે રથ્યેવ ચક્રા

અન્યર્થન્યમુર્પ તિષ્ઠન્ત રાયઃ

૧

*

*

*

કૃપક્ષિત્ફાલ આશિતિ કૃણોતિ

યત્રર્વાનમર્પ વૃક્ષે ચરિત્રૈઃ ।

વદન્ત્રહ્માવદતો વર્નીયાન્

પૂણન્નાપિરર્ષણન્તમ્મિ પ્યાત્ ॥

૭

૧ (જનામાં સક્રિય હોય તેણે ગરીબને આપણું જોઈએ, અને બેવિધ્યના પથનો આગળથી વિચાર કરવો જોઈએ. રથનાં બે ચક્કો ફર્યા કરે છે તેવી રીતે લક્ષ્મી ધણીકાં એક માણસની પાસે આવે છે અને

ધડીકમાં ખીજા માણસની પાસે નાચ-છેડ, હજારડે ખેતી કરવામાં આવે છે ત્યારે અનાજ પાકે છે; જે માણસ પોતાના પાગ હલાવે છે તે પ્રયાણ કરી શકે છે; જે વિદ્યો બોલે છે તે મૂળા રહેનારના કરતાં વધારે કમાય છે; જે મિત્ર આપે છે તે કબજાના કરતાં વધારે સારો છે.

આ સમુદાયમાંની ચોથી કવિતા (મં. ૧૦, સૂ. ૭૧) માં હલાપણુ-બરેલાં વચનોની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. એના અગિયાર મંત્રો છે તેમાંથી ચાર આ સ્થળે આપવામાં આવ્યા છે:—

સક્તુમિવ તિર્તરુના પુનન્તો
યત્ર ઘોરા મર્નસા વાચમર્કત' ।
અત્રા સર્લાયઃ સરુપાર્નિ જાનતે
મદ્રૈપાં' હક્મીનિહિતાર્ધિ વ્રાચિ ॥ ૨

* * *

ચસ્તિત્યાર્જ સચિવિદં સર્લાય'
ન તસ્ય વાચ્યર્ધિ ભાગો અસ્તિ ।
યદીં' શૃણોત્યર્લકં શૃણોતિ
મહિ-પ્રવેદં શુક્રતસ્ય પર્ન્યાય ॥ ૬

* * *

હદા તદ્દેપુ મર્નસો જ્વેપુ
ચાર્ણહ્રાણા મંપર્જન્તે સર્લાયઃ ।
અગર્હ ત્વં વિ નહુર્વેદ્યાધિઃ
ઓહેત્રહ્યાગો વિ નૈરન્ત્યુ ત્વે ॥

* * *

ઋચાં ત્વઃ^૧ પોષમાસ્તે પુપ્જ્વાન્^૨

ગાંયત્રં ત્વો^૩ ગાયતિ શર્કરીષુ ।

દ્રહ્મા ત્વો વર્દતિ જાતવિદ્યાં

યજ્ઞસ્ય માત્રાં વિ મિમીત સ્ત ત્વઃ ॥ ૧૨

(ત્યાં આગળ કાલા માણુમે પોતાના કલાપણ સાથે વાણી વડે છે અને જેવી રીતે ચાળણી વડે કાણે ચાળી નાંખવામાં આવે તેવી રીતે શબ્દોને સાફ કરીને વાપરે છે ત્યાં આગળ મિત્રો એકબીજાની મિત્રતા સમજી શકે છે : તેઓની વાણી ઉપર એક પ્રકારની મુન્દર છાપ પડી ગઈ હોય છે...જે માણસ પોતાના સાચા મિત્રને તજી દે છે તેની વાણીમાં કંઈ પણ શુભ કરવાની શક્તિ નથી હોતી; એ જે કંઈ સાંભળે છે તે વૃથા સાંભળે છે, એ સાંભળવાથી એને કંઈ પણ લાભ થતો નથી; સદાચારના પંથ વિષે એ તદ્દન અજાણ્ય છે...હૃદયની પ્રેરણા થતાં ઝડપથી રચાયેલી કવિતાઓ વડે બ્રહ્માણુ મિત્રો જ્યારે પ્રાર્થના કરવાને એકલા મળે છે ત્યારે કેટલાક વિદ્યામાં ધણુ પાછળ પડી જાય છે અને બાકીનાઓ વિદ્યાનુ તરીકે સારી કીર્તિ મેળવે છે...એક માણસ સારી ઋચાઓનો સમૂહ પ્રકટ કર્યો જાય છે, બીજો સારા છંદમાં રચાયેલી કવિતાઓ ગાઈ સંભળાવે છે, ત્રીજો શિક્ષક તરીકે જીવનના નિયમો સમજાવે છે, અને ચોથો યજ્ઞનુ જરાબર માપ લે છે).

સાધારણ સૂક્તોમાં પણ, વેદ પછીના નીતિવિષયક સાહિત્યમાં વારંવાર દીકામાં આવે છે તેવી રીતનાં, જરૂર અને જોર વિષે તિરસ્કાર દર્શાવનારાં વચનોર્થ ક્વચિત્ ક્વચિત્ આપણા જોવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે એક કવિ કહે છે:—

† એવાં વચનો દરેક દેશના સાહિત્યમાંથી શોધાયલાં પણ મળી આવે એ ધર્મ સ્વાભાવિક છે. એટલા ઉપરથી એમ સિદ્ધ નથી થત કે વેદના સમયમાં સ્ત્રીઓને અજ્ઞાન રાજવામાં આવતી અથવા તેઓને લંબકી મણવામાં આવતી હવડુ યજ્ઞના કાર્યમાં પણ તેઓ લાભ લેતી, યજ્ઞની તૈયારીઓ કરવા લાગતી, સોમરસને કાઢીને ઊનની વળણી વડે તેને ગળતી, એટલુંજ નહીં પણ યજ્ઞ કરતી વખતે પણ પોતાના પતિની સાથે સામેલ રહેતી, ૨ । વેદના સૂક્તો પણ રચતી એ સર્વ ઉપરથી વેદના ઋષિઓ સચારમાં સ્ત્રીની પદવી કેવી સમજતા તેનો ધણે સારો જવાબ આપી શકે છે.

કિર્યતી યોષા મુર્યતો વધૂયો.
પરિપ્રીતા પન્યસા વાર્યેણ ।

(કેટલી યુવતિઓ પરણ્યા છપ્પનાર યુવાનની સારી ધનસંપત્તિ જોઈને પછી પ્રસન્ન થાય છે.)

બીજો કવિ પોતાને જે ગાયો જોઈએ તેને સંબોધીને કહે છે:-

યૂયં ગાંધો મેદપયા કુશં ચિત્
અશ્રીર ચિત્કુણુપા સુપ્રતીકમ્ ।

(તમે ગાયો સુક્ષ્મ માણસને પણ જાડો બનાવી દો છો, બેડાળ માણસને પણ તમે રૂપવાન બનાવી દો છો).

ત્રીજો કહે છે.—

ઇન્દ્રશ્ચિદ્ ઘ્વા તર્દવવીત્
સ્ત્રિયા અંગાસ્ય મનં ।
ઉતો અહ ક્રતુ' રઘુમ્ ॥

(ઇન્દ્રે પોતે એમ કહ્યું છે કે 'બીના મનમાં કંઈ પણ શીખા-મથું ઉતારવી અશકી છે, અને તેની યુદ્ધિ થોડી છે').

વળી, એવો દરિયાદ કરે છે કે—

ન વૈ સ્ત્રીર્ણાનિ સત્ત્વ્યાનિ' સન્તિ
સાલાવૃકાણા દ્વદન્યાન્યેતા ॥

(સ્ત્રીઓની સાથે કદી મિત્રતા હોઈ શકતી નથી; તેઓનાં હૃદય દીપડાનાં જેવાં હોય છે.)

પણ એક કવિ એટલું કબૂલ કરે છે કે:-

સુત ત્વા સ્ત્રી શશીયસી,
પુંસો મંવતિ ધર્મ્યસી.।.
અદેવત્રાદરાધસઃ ॥

(ધણી સ્ત્રીઓ દેવમાં ન માનનારા અને બળીલા સ્વભાવના પુરુષો કરતાં વધારે સારી છે).

આ પ્રકારની કવિતાની સાથે, મૂઢી સકાય એવાં સૂક્તો પ્રહેલિકા-
(ઉખાણા)નાં છે. ઋગ્વેદમાં એવી પ્રહેલિકાઓના ઝોઝામાં ઝોઝા બે
સંગ્રહો આપણા જોવામાં આવે છે. સાદામાં સાદી પ્રહેલિકાઓ જોઈતી
હોય તો તે આઠમા મંડલની એક કવિતા(૨૯)માંથી મળી આવશે. એ
કવિતાના દશ મત્રો છે, તે દરેક મત્રમાં જુદા જુદા દેવતાના ખાસ
લક્ષણો આપવામાં આવ્યાં છે, પણ એ દેવતાઓ કયા તે જણાવવામાં
આવ્યું નથી. એ દેવતાઓના નામ શોધી કાઢવાનું તો સામગ્રનારને
માટેજ રહેવા દેવામાં આવ્યું છે. ઉદાહરણ તરીકે, વિધ્યુસમ્બન્ધી સૂચના
આવી રીતે કરવામાં આવી છે —

ત્રીણ્યેકુ ઊરુગાયો વિ ચંક્રમે
યત્ર દેવાસો મર્દન્તિ ॥

(ખીલે મોટી ધ્રુવગણો દેવ તેણે ત્રણ પગલાં ભર્યાં અને
જ્યાં દેવતાઓ આનંદ કરે છે ત્યાં મોઢાં ગયો).

વધારે અધરી પ્રહેલિકાઓનો સંગ્રહ પહેલા મંડલમાં આવે છે
(૧૬૪). એ સૂક્ત બાવન મત્રોનું બનેલું છે. એમાં કોઈ પણ વર્ણન
સ્પષ્ટ અને સીધી રીતે આપવામાં આવ્યું નથી, અને જે ભાષા
વાપરવામાં આવી છે તે હમેશાં ન સમજાય એવી વાપરવામાં આવી
■ કેટલેક સ્થળે, જે તત્ત્વોનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે તેના સમ્બન્ધમાં
એવી તો અસ્પષ્ટ રીતે લખવામાં આવ્યું છે કે અત્યારે તેનો ખરો
અર્થ સમજવો એ અશક્ય થઈ પડ્યું છે. કેટલીક વાર પ્રહેલિકાઓ
પ્રશ્નના રૂપમાં મૂકવામાં આવી છે અને એક સ્થળે તો તેનો ઉત્તર પણ
આપીજ દેવામાં આવ્યો છે. કોઈ કોઈ વખત કવિએ એવી પ્રહેલિકાઓ

મૂકી છે તેના ખુલાસો શો છે તે વિષે કવિને પોતાને કંઈ ખબર નથી એવું સ્પષ્ટ માલમ પડી આવે છે. એ પ્રહેલિકાઓમાંથી ચોથા ભાગ જેટલી સૂચિ વિષેની છે. છ કે સાત પ્રહેલિકાઓ વાદળાંઓ, વીજળી, અને વરસાદની ઉત્પત્તિ વિષેની છે; ત્રણ કે ચાર પ્રહેલિકાઓ ઈશ્વર અને તેના જીવંત જીવંત સ્વરૂપો વિષેની છે; લગભગ એટલીજ બીજી પ્રહેલિકાઓ વર્ષ અને તેના વિભાગો સમ્બંધી છે; અને બે પ્રહેલિકાઓ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને ધરમ પુરુષની ઉત્પત્તિ વિષેની છે. હવા, આકાશ, પૃથ્વી, હૃદયના, વાણી, અને આપણાથી જેના વિષે કંઈ ધારણા પશુ ન બાંધી શકાય એવા બીજા કેટલાક વિષયો અલગ બાજુએ મંત્રોમાં આપવામાં આવ્યા છે. આ પ્રહેલિકાઓમાંથી વધારે સ્પષ્ટ રીતે મૂકવામાં આવેલી એવી એક પ્રહેલિકા નીચે આપવામાં આવી છે, તેમાં વર્ષનું ચક્ર અને તેના બાર મહિનાઓ અને ૩૬૦ દિવસો વિષે કહેવામાં આવ્યું છે:—

હાર્દશારં નહિ તજ્જરાય
વર્ષતિ પુરં પરિ દામૃતસ્ય ।

આ પુત્રા ઈમે મિયુનાસો અર્ચ

સપ્ત શુતાર્નિ વિજ્ઞાતિશ્રં તસ્યુઃ ॥

(બાર આરાવાળું અને વિનાશ ન પામે એવું નિયમ-ચક્ર—તું ચક્ર આકાશની ઉપર ફરી વળે છે; એની અંદર બધેની હારમાં ગોઠવાઈને ૭૨૦ છાંદસો બિંબ રહે છે). તેરમો, અથવા અધિક મહિનો, અને બધેનાં એકાં તરીકે જેના વિષે કલ્પના કરવામાં આવેલી એવા બીજા બાર મહિના, એ બેનો ભેદ દર્શાવીને તેના મહિના વિષે સ્પષ્ટ બાબતો નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે:—

સાકજ્ઞાનાં સપ્તર્પમાહુરેકજં

પઠિત્તમા ઋષયો દેવજા ઇતિ ।

(સાથે જન્મેલાઓમાંથી, સાતમાને તેઓ એકલો જન્મેલો કહે છે, ૮ ગેહકાંઓને ઋષિઓ દેવતાથી જન્મેલાં કહે છે).

હાં વચનોનો અર્થ ધણું કરીને એવો હશે કે અધિક માસ એ માણસની રચેલી કૃત્રિમ રચના છે. રાગનો તરફથી મોટા યજ્ઞ કરવામાં આવતા અથવા બીજા કોઈ રીતે આહારોનો મેળાવડો થતો તે વખતે મુદિની એકતા સ્થાપિત કરવાને માટે જે સ્પર્ધા ચાલતી તેમાં આવી આવી પ્રહેલિકાઓ, જેને “ધર્મના પ્રશ્નો” (પ્રશ્નોચ) એ નામ આપવામાં આવ્યું હતું, તે પૂછવાનો રિવાજ વેદના પાછલા સમયમાં સામારણ થઈ ગયો હતો.

આ પ્રહેલિકાની કવિતાઓ સાથે ઋગ્વેદનાં ૭ કે સાત સદિ-વિષયક સૂક્તોમાં જે દિવસુશીભરેલી કવિતાઓ આવે છે તે ધણો ગાઢો સમ્બન્ધ ધરાવે છે. સદિની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ એ પ્રશ્ન આ સ્થળે ચર્ચામાં આવ્યો છે. તેમાં દત્તકથાના અને ધર્મશાસ્ત્રના વિચારોની પુષ્કળ ભેળભેળા થઈ ગઈ હોય એ તો સ્વાભાવિકજ છે. એ કવિતાઓમાં વિચારો ધણા અસ્તબ્ધસ્થ સ્થિતિમાં મૂકાયલા આપણા જોવામાં આવે છે, તોપણ પાછલા સમયના તત્ત્વચિંતનની જુદી જુદી સરિતાઓ જે મૂળમાંથી નીકળી તેનું દર્શન આ પ્રાચીન ચર્ચાઓમાં થઈ હોવાને લીધે એ દૃષ્ટિથી જોતાં એ ચર્ચાઓ ધણું કુલ્લવ ઉપગમ્યા નિના રહે નહીં એવી છે. એમાંનાં ધણાંખરાં સૂક્તોમાં સદિની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ એ વિષય ધર્મશાસ્ત્રની રીત પ્રમાણેજ ચર્ચાયો છે, માત્ર એકજ સૂક્તમાં કેવળ તત્ત્વચિંતકની દૃષ્ટિએ એ વિષય ઉપર વિચાર ચલાવવામાં આવ્યો છે. વિશેષ પ્રાચીન ઋષિઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે, દેવતાઓએ સદિને “ઉત્પન્ન કરી.” કેટલીક વખત તો એ પ્રાચીન સૂક્તોમાં સદિને ઉત્પન્ન કરનાર તરીકે જુદા જુદા દેવતાઓનાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે. સ્વર્ગ અને પૃથ્વી એ બેડ સધળા દેવતાઓનાં આગાર છે એવો વિચાર ધણે ઠેકાણે દર્શાવવામાં આવ્યો છે તે આ વિચારથી તદ્દન ઉલટા છે. એટલે “ બાળકોએ પોતાનાં માબાપને ઉત્પન્ન કર્યા ” એવી રીતના વિરોધમાં વેદના ઋષિઓ આવી પડે છે. ઉદાહરણ તરીકે, ઇન્દ્રને વિષે એકસ શબ્દોમાં એવું કહેવામાંજ આવ્યું છે કે એણે એના પોતાના શરીરમાંથી એના પિતાને અને એની માતાને જન્મ આપ્યો (મં. ૧૦, સૂ. ૫૪) *

* યન્માતરં ચ પિતરં ચ માતૃમ્

અર્જનયયાસ્તન્વરં : સ્વાયાં : ॥

વિરોધાભાસી વિચારોમાં વધારે ને વધારે મરાગુલ રહેનારા વિપ્ર-
વર્ગની કલ્પનાને આ વિચાર ધણો ગમી ગયો હતો એમ સ્પષ્ટ માલમ પડે
છે; કારણ કે સૃષ્ટિવિષયક સૂક્તોમાં જગત્તરી ઉત્પત્તિનો કમ વર્ણવવામાં
આવ્યો છે તેમાં એકખીબીથી ચપલી ઉત્પત્તિનું કથન એક કરતાં વધારે
વખત કરવામાં આવેલું જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, દક્ષનો જન્મ
અદિતિથી થયો અને અદિતિનો જન્મ દક્ષથી થયો એવું કહેવામાં
આવ્યું છે (મં. ૧૦, સ. ૭૨):—

અદિતેર્દક્ષો^૧ અજાયતુ
દક્ષાદ્અદિતિઃ પરિ^૨ ॥

ઋગ્વેદના ધાર્મિક વિચારો ધીરે ધીરે વિદ્યમાન પામતાં, સધળા
મુખ્ય દેવતાઓથી જુદા અને એકેએક દેવતાના કરતાં અધિકારી એવા
એક સ્થાની કલ્પનાનો ઉદ્ભવ થયો. સૃષ્ટિવિષયક સૂક્તોમાં પુરુષ,
વિશ્વકર્મા, હિરણ્યગર્ભ, પ્રજાપતિ એવાં જુદાં જુદાં નામોથી એ સ્થાને
સંબોધન કરવામાં આવ્યું છે. વિશેષ પ્રાચીન સૂક્તોમાં જન્મ એટલે
“ઉત્પન્ન કરવું” એ ક્રિયાપદના કાઠ ઇપની સાથે હમેશાં જનનના કુદરતી
વ્યાપાર તરીકે સૃષ્ટિ વિષે લખવામાં આવ્યું છે, પણ આ સૃષ્ટિવિષયક
સૂક્તોમાં કાઠ મૂળ પદાર્થ ઉપરથી બનાવટ કરવામાં આવી હોય અથવા
કાઠ મૂળ પદાર્થમાંથી ઉદ્ભવિત થઈ હોય એવી રીતનું સૃષ્ટિ વિષેનું વર્ણન
આપવામાં આવ્યું છે. એમાંનું એક સૂક્ત (મં. ૧૦, સ. ૯૦) “પુરુષસૂક્ત”
એ નામથી ઘણું જાણીતું થયેલું છે. એ સૂક્તમાં પણ દેવતાઓને સૃષ્ટિના
કર્તા તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા છે, તોપણ તેનીજ સાથે એક પ્રથમ
પુરુષના શરીર રૂપી પદાર્થ ઉપરથી એ સૃષ્ટિ રચવામાં આવેલી એવું પણ
કહેવામાં આવ્યું છે. એ પુરુષને હજાર માથાં છે અને હજાર પગ છે,
અને જ્વલિતે લાંબી છત્રને જ્વલિ ઉપરાંત પણ એનું શરીર ફેલાઈ વળે છે:—

મહર્ષ્વશીર્ષા પુરુષઃ
સહસ્રાક્ષઃ મહર્ષ્વપાત્ ।
સ મૂર્ધ્નિ વિશ્વતો^૩ વૃત્વા
અત્યંતિષ્ઠદશાઙ્ગુલમ્ ॥

એક રાક્ષસી પુરુષના શરીરમાંથી આ જગત રચાયું છે એ મૂળ વિચારે પાંચેપર ધજો જૂનો છે, અને અનેક પ્રાચીન દંતકથાઓમાં એ વિચાર આપણા જોવામાં આવ્યા વગર રહેતો નથી. પણ એ વિચાર જે રીતથી આ રચણે મુક્તવામાં આવ્યો છે તે રીત કંઈ છેક જૂની નથી. આત્મજોમાં વિપ્રજ્ઞને યજ્ઞ તરીકે દર્શવામાં આવ્યો છે; અને તેમ શેષીને અનુસરીને આ સૂક્તમાં સદિના કર્મને એક યજ્ઞના વિધિ તરીકે ગણવામાં આવ્યું છે, અને મૂળ પુરુષને યજ્ઞના યજ્ઞ તરીકે દર્શીને તેના શરીરના જુદા જુદા કાપલાઓને વિધના જુદા જુદા ભાગો ગણવામાં આવ્યા છે. એ સૂક્તમાં આપણને કહેવામાં આવ્યું છે કે એનું મરતક તે આકાશ થયું, એની નાભિ તે અંતરિક્ષ થઈ, એના પગ તે પૃથ્વી થયા, એના શ્રોત્ર તે દિશાઓ થયા; અને એના મનમાંથી ચન્દ્ર ઉત્પન્ન થયો, એની આંખમાંથી સૂર્ય ઉત્પન્ન થયો, એના મુખમાંથી ધન અને અમ્ભિ ઉત્પન્ન થયા, એના શ્વાસમાંથી વાયુ ઉત્પન્ન થયો : “ એવી રીતે તેઓએ (દેવતાઓએ) જુદી જુદી ઇનિયાઓને ધરી.”

ચન્દ્રમા મનસો જાતઃ

ચક્ષોઃ સૂર્યો અજાયત ।

મુસાદિન્દ્રશ્રામિશ્ચ

માળાદ્યાયુરંજાયત ॥ ૧૩

નામ્યા આસીદન્તરિક્ષ

ગ્રીર્ણો ઘૌઃ સર્વવર્તત ।

પદ્મ્યાં ભૂમિર્દિશઃ શ્રોત્રાત્

તર્પા લોકો અકલ્પયન્ ॥ ૧૪

એ સૂક્તને વિશ્વદેવતાવાદ—pantheism—નો રંગ લાગ્યો છે તે ઉપરથી પણ એ સૂક્ત વધારે મોટું રચાયેલું છે એમ માન્ય પડી આવે છે; કારણ કે એ સૂક્તમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે—

પુરુષ એવં સર્વં

યજુર્ન

(પુરુષ તેજ આ સઘળું જગત્ છે; અત્યારે જે કંઈ છે અને હવે પછી જે કંઈ હશે તે સઘળું પુરુષજ છે),

અને : —

પાદોઽસ્ય વિદ્ધાં મૂતાનિ'

ત્રિપાદંસ્યામૃતં' દિવિ ॥

(એનો ચોથો ભાગ તે સઘળાં પ્રાણીઓ છે, અને બાકીના ત્રણ ભાગ તે ઘુલોઠમાં રહેનારી અમર લોકોની ફનિયા છે). બ્રાહ્મણોમાં, પુરુષ અને સહિનો રચનાર પ્રજાપતિ એ બેકતે એકજ ગણવામાં આવ્યા છે; અને ઉપનિષદોમાં, એ પુરુષનું આખા વિશ્વની સાથે તાદાત્મ્ય ગણવામાં આવ્યું છે. એથી પણ વિશેષ આગળ જતાં, સૌંખ્ય દિલ-સુધીના દૈતવાદમાં, પુરુષ એ “ આત્મા ”નું નામ છે એવું ગણવામાં આવ્યું છે, અને એ વ્રહ્મતિથી ભિન્ન છે એવું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. પુરુષસૂક્તમાં, વિરાજ એ નામના સત્ત્વ વિષે એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે પુરુષમાંથી એ વિરાજની ઉત્પત્તિ થઈ છે :

તસ્માદ્વિરાજનાયત ।

પાછલા સમયની વેદાન્ત દિલસુધીમાં, વિરાજ એ સહિના રચનાર (સચુણ બ્રહ્મ)નું નામ છે, અને બ્રહ્મ એ નિર્ગુણ સત્ત્વથી એનું સ્વરૂપ જુદું પડી આવે છે. ત્યારે પુરુષસૂક્તને હિન્દુસ્તાનના વિશ્વદેવતાવાદની જૂનામાં જૂની રચના તરીકે આપણે ગણી શકીએ. તેનીજ સાથે, એ વ્રુગ્વેદના સમયની સૌથી મોડી લખાયેલી કવિતાઓમાંની એક છે એ પણ આપણે સ્વીકારવું પડશે; કારણ કે ત્રણ જૂનામાં જૂના વેદો સમ્યન્ધી જ્ઞાન એ સૂત્ર પહેલાંજ અસ્તિત્વ ધરાવતું હતું એમ એ સૂત્ર ઉપરથીજ માલમ પડે છે. એ સૂત્રમાં એ ત્રણ વેદો વિષે નામ દર્શનેજ કહેવામાં આવ્યું છે :—

તસ્માદ્વજ્રાત્સંવેહુત્

ઋચઃ સાર્માનિ જદિરે ।

છન્દાસિ જઙ્ગિરે તસ્માત્
યજુસ્તસ્માદનાયત ॥

વળી, એ સૂક્તમાં પહેલીજ વાર ચાર વર્ણો વિષે કહેવામાં આવ્યું છે. આખા ઋગ્વેદમાં, ચાર વર્ણો વિષે જેમા કહેવામા આવ્યું હોય એવું સૂક્ત એ એકલુજ છે એ સૂક્તમાં કશું છે કે —

બ્રાહ્મણો'ડસ્ય મુર્લમાસીન્
બ્રાહ્મ રોજન્યં કૃત ।
ઉરૂ તદસ્ય યદ્દેશ્ય
પદ્મચા શૂદ્રો અજાયત ॥

“આ પુરુષનુ-મુખ તે બ્રાહ્મણ થયું, એના બાહુ તે રાજન્ય (લડવૈયા) થયા, એની ગ્રાધ તે વૈશ્ય (ખેડૂત) થઈ, અને એના પાગ તે શૂદ્ર (હાસત કરનારા) થયા ”

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિને લગતી બાકીની લગભગ સધળી કવિતાઓમા ‘દેવતાઓ’ એમ સામાન્ય રીતે નહીં, પણ અમુક ચોક્કસ દેવતાનું નામ દર્શાવે તેને સૃષ્ટિના રચનાર તરીકે વર્ણવવામા આવ્યો છે. ખીજા સૂક્તોના ધણા મત્રો ઉપરથી એવું માન્ય પડે છે કે ઉત્પત્તિના કાર્યમા આગળ પડતો ભાગ લેનાર તરીકે સૂર્યને ઋષિઓ ધણો અગત્યનો ગણ્યતા. ઉદાહરણ તરીકે, એને “હાનતી અને સ્થિર રહેતી સધળી વસ્તુઓના આત્મા ” તરીકે વર્ણવવામા આવ્યો છે (મ ૧, સ. ૧૧૫) —

સૂર્ય આત્મા જર્ગતસ્તસ્યુર્પશ્ર ॥

અને એના વિષે કહેવામા આવ્યું છે કે —

एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति ।

“ એ એક જ હોવા છતાં વિપ્રો એને ”વદા.

૨ ~” (મ ૧, સ. ૧૬૪) —

આવાં આવાં વચનો ઉપરથી જોવું માલમ પડે છે કે સૂર્યનાં અનેક લક્ષણોમાંથી જોનું સ્વભાવ તરીકેનું બ્યક્તિત્વ એ સમયે ધીરે ધીરે આગળ તારવી કાઢવામાં આવતું હતું. વિશ્વકર્મનું, “સર્વનો રચનાર” એ દેવની ઉપર આવીજ રીતે થઈ હતી એ ધણું સંભવિત જણાય છે. જે સૃષ્ટિવિષયક સૂત્રો(મં. ૧૦, મુ. ૮૧-૮૨)માં એ વિશ્વકર્મનું મેળોધન કરવામાં આવ્યું છે. એ જેમાંના આગલા સૂત્રમાં સાત મંત્રો આપેલા છે, તેમાંના ત્રણ મંત્રો આ રથને ઉતારવા લાયક છે:-

કિં સ્વિદાસીદધિષ્ઠાનમ્
આરમ્ભણં કતમસ્તિસ્કયાસીત્ ।
યતો ભૂમિં જનયન્વિશ્વકર્મા
વિ દામોર્જોન્મદિના વિશ્વર્ચસાઃ ॥ ૨

વિશ્વતશ્ચસુરુત વિશ્વતોમુલો
વિશ્વતોઽહુરુત વિશ્વતસ્પાત્ ।
સં ઘાહુમ્યા ધર્મતિ સં પર્તવિઃ
દ્યાવાભૂમીં જનયન્દેવ એકઃ ॥ ૩

કિં સ્વિહનં ક ત્વં સ વૃક્ષ આસ
યતો દાર્વાધિયિવી નિષ્પત્સુઃ ।
મનીર્વિણો મર્તમા એચ્છતેદુ તત્
યદૃષ્યતિઃ સુવનાનિ ધારયન્ ॥ ૪

(જે વખતે “વિશ્વકર્મા” એ સઘળું જોનારા દેવતાએ પોતાના બળ વડે કરીને પૃથ્વીને ઉત્પન્ન કરી અને આકાશને પ્રકટ કર્યું તે વખતે જોનું અધિકારનું શું હતું ? એણે શી વસ્તુ વડે પોતાના કર્મનો આરંભ કર્યો ? કેવી રીતે એણે પોતાનું કર્મ કર્યું ? જેની આંખ સઘળી દિશામાં છે, જેનાં મુખ સઘળી દિશામાં છે, જેનાં બાહુ સઘળી દિશામાં છે, જેનાં પાગ સઘળી દિશામાં છે એવો એક દેવતા આકાશ અને પૃથ્વીને

ઉત્પન્ન કરીને પોતાના બાહ્ય વડે અને પોતાની પાંખો વડે તેને જોડી દે છે. કોઈ કહેશે કે એવું કયું વન હતું, એવું કયું વૃક્ષ હતું કે જેમાંથી આદ્યક્ષ અને પૃથ્વીને તેઓએ ધડધાં ? હે ઋષિઓ ! ત્હમ્હારા મનમાં ત્હમે જગ વિચાર કરો કે જુદાં જુદાં ભુવનોને જે વખતે એ ધરી રહ્યો હશે તે વખતે એ શેના ઉપર બેસી રહ્યો હશે ?)

“વન,” એ જે શબ્દ અહીં વાપરવામાં આવ્યો છે, તેજ શબ્દ શ્રીક શિલ્પશીમાં પણ “મૃગ પદાર્થ” (hunting) ને માટે હમેશાં વપરાયેલો દોડામાં આવે છે એ વાન ખાસ લક્ષ ખેંચે એવી છે.

ખીજા મૂલ્ય (મં. ૧૦, મુ. ૮૨) માં એવો સિદ્ધાન્ત મૂકવામાં આવ્યો છે કે વસ્તુઓનું પ્રથમ ખીજ, આ ત્રિશ્વ અને સધળા દેવતાઓનું આદિ કારણ આપઃ (પાણીની દેવીઓ) થી ઉત્પન્ન થયું છે :—

• યો નઃ પિતા જન્તિના યો વિષ્ણતા
ધર્માન્તિ વેદુઃ મુર્વનાન્તિ વિશ્વાં ।
યો દેવાનાં નામધા ઈર્ક એવ
તં સંમર્શ મુર્વના યન્ત્યન્યા ॥ ૩

* * *

પુરો દિવા પર એના ઇંચિવ્યા
પુરો દેવેમિરસુર્યદત્તિ ।
કં સ્વિદ્મં પ્રયમ દંધ આપો
યત્ર દેવાઃ સમર્પશ્યન્ત વિશ્વે ॥ ૫

તમિદ્મં પ્રયમં દંધ આપો
યત્ર દેવાઃ સમર્પચ્છન્ત વિશ્વે ।
અજસ્ય નામાવચ્યેકમર્પિતં
યસ્મિન્વિશ્વાન્તિ મુર્વનાન્તિ નસ્યુઃ ॥ ૬

ન તં વિદાયં ચ દ્વિમા જ્ઞાન

અન્યદુષ્માકમર્તરં વમૂવ ।

* * * ૭

(જે આપણે 'પિતા, આપણે જનિતા, આપણે વિધાતા છે, જે સધળાં ધામને અને સધળાં પ્રાણીઓને પિછાને છે, જે એકસો શુદ્ધ શુદ્ધ દેવતાઓને શુદ્ધ શુદ્ધ નામ આપવાને સમર્થ છે, તેના તરફ પ્રથમ પૂજતાં પૂજતાં બીજાં સધળાં પ્રાણીઓ વળે છે...આપ:—પ્રાણીની દેવીઓ—એ એવો પ્રથમ ગર્ભ કયો ધારણ કયો કે જેમાં સધળા દેવતાઓએ પોતાની જાતને એકઠી મળેલી જોઈ, જે આ પૃથ્વીથી પર છે, જે આકાશથી પર છે, જે જળવાન દેવતાઓના મૂક નિવાસ-સ્થાનથી પણ પર છે? તે પ્રથમ ગર્ભને આપ:—પ્રાણીની દેવીઓ—એ ધારણ કયો કે જેમાં સધળા દેવતાઓ એકઠા મળ્યા, જે એક અજની* નાભિમાં અર્પિત થયો છે, જેની અંદર સધળાં જીવનોનો સમાવેશ થઈ ગયો છે. જેણે આ જીવનોને ઉત્પન્ન કર્યાં તેને ત્વમે શોધી શકશો નહીં, જે ત્વમારી પાસે આવે છે તે એનાથી શુદ્ધ છે).

એક સૃષ્ટિવિધ્યક કવિતા (મ. ૧૦, સુ. ૧૨૧) ધણી ખુબી-દાર છે, તેમાં વળી સૃષ્ટિના રચનારને માટે “હિરણ્યગર્ભ” એવું નામ વાપર્યું છે. જોગતા સૂર્ય ઉપરથી આવું નામ આપવાનો વિચાર ઉત્પન્ન થયો હશે એમાં કંઈ પણ સંશય નથી. આ રથજે પણ અમિતી ઉત્પત્તિના સમ્બન્ધમાં આપ:(પ્રાણીની દેવીઓ)ને સધળા પ્રકારના જીવનનું બીજા ધારણ કરતી વર્ણવવામાં આવી છે :—

હિરણ્યગર્ભઃ સર્વવર્તતાગ્રે

મૂતસ્ય જ્ઞાતઃ પતિરેકં આસીન્ ।

સ દાંષાર પૃથિવીં દ્યામુતેમાં

કસૈ' દેવાયં હુવિર્ણ વિધેમ ॥ ૧

* 'અજની' એ શબ્દ 'સૂર્ય' ના અર્થમાં આ રથજે વપરાયો હોય એવું જણાય છે.

આ સૂક્તના દરેક મંત્રની છેલ્લી પંક્તિમાં તેનો તે પ્રશ્ન ને પૂછવામાં આવ્યો છે તેનો જવાબ દસમા મંત્રમાં એવો આપવામાં આવ્યો છે કે જે અભણો દેવ તે પ્રજાપતિ છે. એ છેલ્લો મંત્ર આ સૂક્તની સાથે પાછળથી જોડી દેવામાં આવેલો જણાય છે.

ખીનું જે સૃષ્ટિવિષયક સૂક્તોમાં, દિલસુધીની બળથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિષે એવી સમજાવતી આપવામાં આવી છે કે અસત્ત્વમાંથી સત્ત્વનો આધિભાવ થયો. એમાંના એક સૂક્તમાં (મં. ૧૦, સૂ. ૭૨), સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિષે ને કંઈક મુચ્ચવણભરેલો વૃતાન્ત આપવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી ઉત્પત્તિના ત્રણ ક્રમ વર્ણવવામાં આવેલા આપણા જોવામાં આવે છે : પ્રથમ જગતની ઉત્પત્તિ થઈ, પછી દેવતાઓની ઉત્પત્તિ થઈ, અને સૌથી છેલ્લી સર્વની ઉત્પત્તિ થઈ. એ સૂક્તમાં પણ ઉત્ક્રાન્તિવાદ અને સૃષ્ટિવાદ* એ બેઉ એકબીજાની સાથે ભળી ગયેલા હોય એવું જોવામાં આવે છે :—

ब्रह्मणस्पतिरेता

स कूर्मारं इवाधमत् ।

देवानां पूर्व्ये युगे

असत्तः सदायत ॥

(જીહારની પેઠે બ્રહ્મણસ્પતિ-પ્રાચીનાના પતિએ આ વિશ્વને ખરાબર જોડાયેલું રહે તેવી રીતે ધડયું; દેવતાઓના પ્રાચીન યુગમાં, ને ન્હોતું—અસત્—તેમાંથી ને છે તે—સત્—ઉત્પન્ન થયું).

આના કરતાં ઘણું વધારે ચઢિયાતું સૂક્ત ૧૨૯મું છે :—

नासंदाभीत्रो सदासीत्तदानीं

नामीद्भजो नो व्योमा पुरो यत् ।

* ઉત્ક્રાન્તિવાદ—અમુક પદાર્થ હતો તેની ઉત્તરાત્તર વૃદ્ધિ થઈ, તેને ધડવામાં આવ્યો, તેની ઉત્ક્રાન્તિ કરવામાં આવી એવો વાદ.

સૃષ્ટિવાદ — કઈ ન્હોતું ત્યાં આગળ કઈક નવું દેવતાઓએ પોતાના પ્રભાવથી ઉત્પન્ન કર્યું એવો વાદ.

ય આત્મદા ચલદા यस્ય વિશ્વ
 ઉપાસંતે પ્રશિષ્ણ यस્ય દેવાઃ ।
 यस્ય ચ્છાયામૃતં यस્ય મૃત્યુઃ
 કસ્મૈ' દેવાય હવિર્ષા વિધેમ ॥ ૨

* * *

આપો' હ યદૃહતીર્વિશ્વમાયન્
 ગર્ભં દધાના જનયન્તીર્મિમ્ ।
 તતો દેવાનાં સર્વવર્તાસુરેકઃ
 કસ્મૈ' દેવાય હવિર્ષા વિધેમ ॥ ૩

યશ્ચિદાપો' મહિના પર્યર્પશ્યત્
 દક્ષં દધાના જનયન્તીર્પિણ્ણમ્ ।
 યો દેવેષ્વધિ' દેવ એકઃ આસીત્
 કસ્મૈ' દેવાય હવિર્ષા વિધેમ ॥ ૪

(હિરણ્યગર્ભ પ્રથમ અસ્તિત્વમાં આવ્યો; પ્રાણીમાત્રના એક પતિ તરીકે એનો જન્મ થયો હતો; એણે પૃથ્વીને અને આ આકાશને ટકાવી રાખ્યાં : ક્યા દેવની હવિઓ વડે હમે સેવા કરીશું ? જે જીવવાની શક્તિ આપનારો છે અને જે બળ આપનારો છે, જેની આજ્ઞાને સંધ્યા દેવતાઓ નમન કરે છે, જેની છાયા એ મૃત્યુ છે અને અમરત્વ છે : ક્યા દેવની હવિઓ વડે હમે સેવા કરીશું ? ..જે વખતે બલવતી આપ-પાણીની દેવીઓ સંધ્યા ગર્ભને ધારણ કરતી અને અગ્નિને ઉત્પન્ન કરતી આવી તે વખતે દેવોનો આત્મા એક ઉત્પન્ન થયો : ક્યા દેવની હવિઓ વડે હમે સેવા કરીશું ? જે પોતાના પ્રભાવ વડે કરીને પુદ્ધિને ધરનારી અને યજ્ઞને ઉત્પન્ન કરનારી આપ-પાણીની દેવીઓ-ઉપર નજર રાખે છે, જે એક દેવ સંધ્યા દેવોના કરતાં વધારે ચક્રિયાતો છે : ક્યા દેવની હવિઓ વડે હમે સેવા કરીશું ?)

આ સૂક્તના દરેક મંત્રની છેલ્લી પંક્તિમાં તેનો તે પ્રશ્ન જે પૂછવામાં આવ્યો છે તેનો જવાબ દશમા મંત્રમાં એવો આપવામાં આવ્યો છે કે પ્રે અન્નપુષ્યો દેવ તે પ્રજાપતિ છે. એ છેલ્લો મંત્ર આ સૂક્તની સાથે માછળથી નેડી દેવામાં આવેલો જણાય છે.

ખીજાં એ સૃષ્ટિવિષયક સૂક્તોમાં, કિલસુકીની ઢબથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિષે એવી સમજાવતી આપવામાં આવી છે કે અસત્ત્વમાંથી સત્ત્વનો આવિર્ભાવ થયો. એમાંના એક સૂક્તમાં (મં. ૧૦, સૂ. ૭૨), સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિષે જે કંઈક શુંચયજનરેલો જ્ઞાન આપવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી ઉત્પત્તિના ત્રણ ક્રમ વર્ણવવામાં આવેલા આપણા જોવામાં આવે છે : પ્રથમ જગતની ઉત્પત્તિ થઈ, પછી દેવતાઓની ઉત્પત્તિ થઈ, અને સૌથી-છેલ્લી સૂર્યની ઉત્પત્તિ થઈ. એ સૂક્તમાં પણ ઉત્ક્રાન્તિવાદ અને સૃષ્ટિવાદ* એ બેકે એકબીજાની સાથે ભળી ગયલા હોય એવું જોવામાં આવે છે :—

ब्रह्मणस्पतिरेता

सं कूर्मारं इवाधमत्र ।

देवानां* पूर्व्यं युगे

असत्तः सद्नायन ॥

(બ્રહ્મારની પેઠે બ્રહ્મણસ્પતિ-પ્રાર્થનાના પતિએ આ વિશ્વને ખરાબર જોડાયેલું રહે તેવી રીતે ઘડયું; દેવતાઓના પ્રાચીન યુગમાં, જે હોતું—અસત્—તેમાંથી જે છે તે—સદ—ઉત્પન્ન થયું).

આના કરતાં ઘણું વધારે અઢિયાતું સૂક્ત ૧૨૬મું છે :—

नासदामिन्नो सदासीत्तदानीं

नामीदृजो नो व्योमा पुरो यत् ।

* ઉત્ક્રાન્તિવાદ—અમુક પદાર્થ હતો તેની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થઈ, તેને યદવામાં આવ્યો, તેની ઉત્ક્રાન્તિ કરવામાં આવી એવો વાદ.

સૃષ્ટિવાદ — કંઈ નહોતું ત્યાં આગળ કંઈક નવું દેવતાઓએ પોતાના પ્રભાવથી ઉત્પન્ન કર્યું એવો વાદ.

किमावरीवः कुह कस्य शर्मन्
अग्निः किमासीद्गहनं गभीरम् ॥ १

न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि
न रात्र्या अहं आसीत्प्रकेतः ।
आनीदेषात् त्वय्या तदेकं
तस्माद्धान्यस्य परः किं चनासं ॥ २

तर्मा आसीत्तर्मसा गूळहमग्रे
अप्रकेत संलिलं सर्वमा इदम् ।
तुच्छेनाभ्यर्षितं यदासीत्
तपस्तन्महिना नायतैकम् ॥ ३

कामस्तदग्रे तमवर्तवाधि
मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् ।
स्तो बन्धुमर्षति निरविन्दन्
हृदि प्रनीष्या कवयो मनीषा ॥ ४

* * *

को अद्वा वेद क इह न वोचत्
कुत आनाता कुत इयं विमृष्टिः ।
अर्वाग्नेवा अस्य विसर्जनेन
अथा को वेद यत् आब्रुव ॥ ५

इयं विमृष्टिर्यत् आब्रुव
यदि वा द्रुघे यदि वा न ।

યો અસ્યાર્ચકઃ પરમે જ્યોમન

સો અદ્ભ વેદં યદિ ધા ન વેદં ॥ ૭

(અસત્ તે વખતે ન્હોતું, તેમ સત્ પણ ન્હોતું; તે વખતે અંતરિક્ષ ન્હોતું, અને અંતરિક્ષની પેલી તરફ જે આકાશ છે તે પણ તે વખતે ન્હોતું. તે વખતે ગેતિ કઈ હતી? ક્યાં હતી? કાનાથી હતી? પાણી, અને ઉડા ખાડાઓ, તે શું તે વખતે હતા? તે વખતે મૃત્યુ ન્હોતું, તેમ અમરત્વ પણ ન્હોતું; રાત કે દહાડો એ બેમાંથી એકેનું નામનિશાન પણ તે વખતે ન્હોતું; તે એક પુરુષ વાસુ વિના પોતાની મેજે શ્વાસ લેવાં કરતો હતો; તે એક પુરુષ સિવાય બીજી કોઈ પણ વસ્તુ તે વખતે ન્હોતી. પહેલાં અંધકાર તે અંધકારથી છવાઈ ગયો હતો; આ આખું વિશ્વ ઝાળખાય નહીં એવું અને પ્રવાહી હતું. ખાલી સ્થાન શન્યતાથી ઢંકાઈ રહ્યું હતું ત્યાં તે એક પુરુષ તપના પ્રભાવથી ઉત્પન્ન થયો. તે વખતે પ્રથમ કામ એનામાં ઉત્પન્ન થયો; કામ એજ એ આત્માનું પહેલું રેત હતું. કવિઓએ પોતાના કહાપણ વડે કરીને ઉદયમાં નિરીક્ષણ કરતાં, અસત્‌ની અંદર સત્‌નું બંધન તેઓને જણાયું..... એને બરાબર કોણે જાણ્યું છે? એને બરાબર અહીં કોણ સમજી શકે છે? આ સહિ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઈ? ક્યાંથી એનો ઉદ્ભવ થયો? અને એની ઉત્પત્તિ થઈ તેની સાથે શું દેવતાઓ પણ દરમ્યાન થયા? પણ એની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી થઈ તે વિષે કોણ જાણે છે? આ સહિ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઈ, અથવા એ સહિ ઉત્પન્ન થઈ છે ખરી કે નથી થઈ તે પરમ આકાશમાં રહ્યો રહ્યો એના ઉપર જે દેખરેખ રાખે છે તેજ એકલો જાણે છે, અથવા તે પણ કદાચ નહીં જાણતો હોય).

સાહિત્યદષ્ટિએ જોતાં આ કવિતા ઘણી યુખીદાર છે, એટલુંજ નહીં પણ એ ગ્રામીન સમયમાં પણ જે હિંમતભર્યા વિચારો આ સૂક્તાદારા પ્રદર્શિત કરવામાં આવેલા આપણે જોઈએ છીએ તેને લીધે એ કવિતા આપણું ખાસ લક્ષ ખેંચે એવી છે પણ હિન્દુસ્તાનની દિલસુધીના જે મુખ્ય દોષો છે—સ્પષ્ટતા અને અવિરોધ (consistency) ની ખામી, ચર્ચા ચલાવવામાં કેવળ શબ્દને વધારે મહત્ત્વ આપી દેવાનું વલણ, એ દોષો આ સ્થળે પણ આપણા જોવામાં આવ્યા વગર રહેતા નથી. એકના એક વિષયને વળગી રહીને જરા લંબાણથી ચર્ચા ચલાવવામાં

આવી હોય એવું સૂત્ર આખા ઋગ્વેદમાં આ એકલું છે, અને સાંખ્ય દર્શનના પરિણામવાદનું ચોક્કસ સ્વરૂપ જેને પ્રામ થયું તે પ્રકૃતિનું માહાત્મ્ય સ્થાપનારી શિલસુશીનો પ્રારંભ આ સૂત્રમાં થયેલો આપણા જ્ઞેવામાં આવે છે. વળી, આર્ય-લોકોના શિલસુશીમરેલા વિચારોના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન નમૂના તરીકે આ સૂત્ર હમેશાં અગત્યનું ગણાયા વિના રહેશે નહીં. મસત્તમાંથી સત્નો ઉદ્ભવ થયો ત્યાર પછી પ્રથમ પાણી આવ્યું, અને ત્યાર પછી તપ વડે કરીને ચૈતન્યનો પ્રાદુર્ભાવ થયો એવો જે સિદ્ધાન્ત આ સૂત્રમાંથી નીકળે છે તેની સાથે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનાં જે જે વર્ણનો બ્રાહ્મણોમાં આપવામાં આવ્યાં છે તે મળતાં આવે છે. એ બ્રાહ્મણોમાં પણ મસત્ત તે સત્ થયું અને એ સત્તનું પ્રથમ સ્વરૂપ પાણી હતું એવું વર્ણવવામાં આવ્યું છે. એ પાણી ઉપર દ્વિરણ્યગર્ભ એ સુવર્ણનું ઇંડું તરે છે, અને તે ઇંડામાંથી જે ચૈતન્ય ઇન્દ્રા કરે છે અને વિશ્વને રચે છે તેનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. બ્રાહ્મણોમાં સૃષ્ટિના કતા તરીકે પ્રજાપતિને આગળ કે પાછળ પણ હમેશાં ગણાવવામાં આવ્યો છે. કેટલાંક વર્ણનોમાં એને પહેલો ગણાવવામાં આવ્યો છે, અને કેટલાંક વર્ણનોમાં પાણીને પહેલું ગણાવવામાં આવ્યું છે. સૃષ્ટિવાદ અને ઉત્તાન્તિવાદ એ બેને ભેગા દેવામાં આવ્યાથી આવી રીતનો પ્રાથમિક વિગેધ બ્રાહ્મણગ્રન્થોમાં આપણા હોડામાં આવે છે, પણ સાંખ્યદર્શનમાં એ વિરોધ દૂર કરવામાં આવ્યો છે. એ દર્શનમાં, પુરુષ અથવા આત્માને નિઃકર્મ સાક્ષી તરીકે ગણવામાં આવ્યો છે, અને પ્રકૃતિ અથવા મૂળ પદાર્થનો ધીરે ધીરે પરિણામ થતો નામ છે એવું વર્ણવવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે ઋગ્વેદનાં સૃષ્ટિવિષયક સૂત્રો એ હિન્દુસ્તાનની શિલસુશીનો, એટલુંજ નહીં પણ પુરાણો, કે જેનો મુખ્ય હેતુ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનું વર્ણન આપવાનો છે, તેનો આરંભકાળ સચ્ચે છે.

પ્રકરણ ૬.

ઋગ્વેદના સમયની પરિસ્થિતિ.

આગલાં પાનાંઓમાં ઋગ્વેદની કવિતાનું જે અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી સમજાશે કે જે સમય વહી ગયાને અનેકાનેક વર્ષો થયાં છે તે સમયનો આ અપૂર્વ અન્ય ઐતિહાસિક અગત્યનો છે, એટલુંજ નહીં પણ સૌન્દર્યસાચની દૃષ્ટિએ જોતાં પણ એ ધણો ખુબીદાર લાગે એવો છે, અને એ આખો અન્ય નહીં તો તેમાંથી સુંદી કાઢવામાં આવેલા ફરશો તો દરેક સાહિત્યપ્રેમીએ વાંચવાનું જોઈએ એવું ઉંચા પ્રકારનું કવિત્વ એ અન્યમાં છે. આગલા સમયના ધાર્મિક વિચારનું જે ચિત્ર એ અન્ય વડે આપણી સમક્ષ ખડું થાય છે તે એવું તો સંપૂર્ણ છે કે તેની બરાબરી ખીજ દોઈ પણ અન્યથી થઈ શકે એમ નથી. વળી, એ અન્યમાં કેવળ બ્યાવહારિક સૂતો જોડે ધણાં યોડાં છે તોપણ આખા સંપ્રદયમાં પ્રસંગવશાત્ જે જે કથનો કરવામાં આવ્યાં છે તેની મંજ્યા એટલી મોટી છે કે હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સમયના આર્યોની સામાજિક સ્થિતિ કેવી હતી તેનું છેક અસંતોષકારક ન લાગે એવું સવિસ્તર વર્ણન એ અન્ય ઉપરથી તૈયાર કરી શકાય. ત્યારે, સુધારાના ઇતિહાસના સમજાવવામાં ઋગ્વેદને ધણું મહત્ત્વ આપવામાં આવે તેનું આ એક ખીજું કારણ છે.

પ્રથમ તો, સૂતો વડે બૂઝાવતી જે માહિતી આપજૂને મળી શકે છે તે ઉપરથી વૈદિક પ્રજાઓનું મૂળ સ્થાન કયું હતું તે આપણે જાણી શકીએ છીએ. એ સૂતો ઉપરથી આપણે ચોક્કસપણે કહી શકીએ છીએ કે હિન્દુ કુસના પશ્ચિમ તરફના ઘાટ આગળ થઈને આર્ય વિજેતાઓ મુકા મેદાન આગળ જઈ પહોંચ્યા હતા અને ત્યાંથી હિન્દુસ્તાનના વાયવ્ય દિશાના ખૂણા આગળ આવેલા જે પ્રદેશ પંજાબ અથવા “ પાંચ નદીઓને સુલક ” એ ફારસી નામથી હાલ ઓળખાય છે તે પ્રદેશમાં તેઓએ મુકામ કર્યો હતો. ઋગ્વેદનાં સૂતોમાં પચીસેક નદીઓનાં નામ દેવામાં આવ્યાં છે, તેમાંથી એ કે ત્રણ સિવાય ખીજી સઘળી નદીઓ સિન્ધુ નદીની સાથે અમ્યન્ધ ધરાવનારી છે. પંજાબના

મુલક આગળ જે પાંચ નદીઓ વહે છે, અને જે એકજ પ્રવાહમાં
 જોડાઈને સિન્ધુ નદીને મળે છે તે પશુ એ નદીઓમાં આવી જાય
 છે. એ પાંચ નદીઓ તે વિતસ્તા (જે હવે જેલમ કહેવાય છે),
 અસિકની (ચિનાબ), પરશ્વતી (જે પાછળથી ઈરિવતી કહેવાતી હતી
 અને હાલ રવી કહેવાય છે તે), વિપાશ (ખીયાસ), અને સૌથી વધારે
 મોટી અને છેક પૂર્વમાં આવેલી શુગ્રી (સતલજ), એ છે. તેપશુ વેદની
 કેટલીક પ્રજાઓ હજી સિન્ધુ નદીની પેલી બાજુએ રહેતી હતી, અને એ
 નદીમાં મળનારી પશ્ચિમ તરફની નદીઓ, કુબા (કાશુલ) અને એની ઉત્તર
 તરફની મુખ્ય ઉપનદી સુવાસ્તુ ("સારાં ઘર"ની નદી)થી તે છેક દક્ષિણ
 તરફની હંમુ (કુંભે) અને ગોમતી, " ગાયો વાળી " (જે હવે ગોમત
 કહેવાય છે તે) ત્યાં સુધીની ખીણોમાં તેઓએ મુકામ કર્યો હતો.

ઋગ્વેદનાં સૂક્તોમાં એ કે ત્રણથી વધારે વખત જેનાં નામ
 દેવામાં આવ્યાં હોય એવી નદીઓ કોઈકજ હશે, અને કેટલીક નદીઓનું
 તો એકજ વખત નામ દેવામાં આવ્યું છે. વારંવાર જેનાં નામ દેવામાં
 આવ્યાં હોય એવી નદીઓ બેજ છે: સિન્ધુ અને સરસ્વતી. એક
 આખા સૂક્ત(મ. ૧૦, સ. ૭૫)માં સિન્ધુ નદીનીજ સ્તુતિ કરવામાં
 આવી છે, પશુ એ મત્રોમાં એની સાથે ખીજ અદાર નદીઓની સ્તુતિ
 પણ કરવામાં આવી છે. એ અદાર નદીઓમાંની ધણીખરી જેના પાણી
 સિન્ધુ નદીમાં મળે છે તેજ છે. કવિના હૃદય ઉપર એ મોટી નદીની
 ધણી ઉડી અસર થઈ હોય એવું જણાય છે. એ કહે છે કે ઉનાવળ
 નદીઓમાં પશુ એ સૌથી વધારે ઉતાવળી છે, અને પાણીના જથ્થા
 તરફ જોતાં, ખીજ સધળી નદીઓ કરતાં એ ચઢી જાય એવી છે. ગાયો
 ખસડા પાડતી જેવી રીતે પોતાના વાહરડા તરફ દોડે છે તેવી રીતે ખીજ
 નદીઓ એના તરફ ધસે છે. એનાં પાણીની ગર્જના અને એ પાણીનો
 વેગ ધણી જુસ્સાદાર વાણીમાં વર્ણવવામાં આવ્યો છે—

દિવિ સ્વનો યતતે મૂમ્યોપરિ

અનન્ન શુષ્મસુર્દિયર્નિ માનુર્ના ।

અન્નાદિવં પ્ર સ્તનયન્તિ વૃષ્ટય

સિન્ધુર્યદેનિ' વૃષ્મો ન નેત્ર ॥

(૫૨થી ઉપરથી એનો અવાજ આકાશ સુધી પહોંચે છે, ચળકતાં પાણી સાથે અનન્ત મોર્મળો એ ઉછાળ્યાં કરે છે; દૃષ્ટિએ જેવી રીતે ગર્જના સાથે આકાશમાંથી પડે છે તેવી રીતે બરાડા પાડતા ગોધાની પેઠે સિન્ધુ નદી આગળ ધસે છે).

સિન્ધુ, જેનો અર્થ સંસ્કૃતમાં “અમુક નદી” એટલોજ થાય છે, તે આર્ય સંસ્થાનોની પશ્ચિમ તરફની મર્યાદા આક્રિ છે. એ પ્રદેશમાં જે પ્રાચીન પ્રજાઓ આર્ય પ્રજાની સાથે પ્રથમ મંસર્ગમાં આવી તેણે “સિન્ધુ” એ નામ ઉપરથીજ આખા દેશનું નામ પાડ્યું. “સિન્ધુ” એ નામનું “Indos” એવું રૂપ થયું, અને તે ઉપરથી સિન્ધુ નદીનો દેશ તે “India” એ ગ્રીક નામથી ઓળખાયો. અસલના ઈરાનીઓએ એ શબ્દને બદલે “હિન્દુ” એ શબ્દ વાપર્યો, અને અવસ્થામાં આખા દેશના નામ તરીકે “હિન્દુ” એ શબ્દજ વપરાયો છે. હાલનું હારસી નામ “હિન્દુસ્તાન” એ વધારે શુદ્ધ છે, અને એ નામ ખરેખરે જોતા હિમાલય અને વિન્ધ્યાચળની વચ્ચેનો જે પ્રદેશ છે તેનેજ લાગુ પડે છે.

શ્રગ્ધેદની અંદર સત્ત સિંઘવઃ, અથવા “સાત નદીઓ” વિશે ધણી વાર કહેવામાં આવ્યું છે. ઓછામાં ઓછા એક મતમાં તો સત્ત સિંઘવઃ એનો અર્થ આર્ય લોકો જ્યાં આગળ વસતા હતા તે દેશ એવો થાય છે. અવસ્થામાં પણ એજ શબ્દો, હંમેશા હિન્દુ, વપરાયા છે એ વાત ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી છે, પણ ત્યાં આગળ, હિન્દુસ્તાનના મુલકનો જે ભાગ પૂર્વ કાશ્મિરસ્તાનમાં આવ્યો હતો તેને માટેજ એ શબ્દો વપરાયા છે. “સાત” એ શબ્દ જો આ સ્થળે એકસ મંખ્યા જણાવવાના હેતુથી વપરાયો હોય તો “સાત નદીઓ” તે પ્રથમ કાશુલ, સિન્ધુ, અને પંજાબની પાંચ નદીઓ એ પ્રમાણે હશે, જોકે પાછળથી કાશુલ નદીને બદલે સરસ્વતીને ગણવામાં આવી હશે. કારણ કે સરસ્વતી એ શ્રગ્ધેદની પવિત્ર નદી છે, સાધારણ રીતે એને દેવી તરીકે વર્ણવવામાં આવી છે, અને બીજી કોઈ પણ નદીના કરતાં વધારે વખત એનું નામ દેવામાં આવ્યું છે, વધારે બક્ષિતબાવથી એની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. કવિ તરફથી એ નદીનાં જે વર્ણનો આપવામાં આવ્યાં છે તે ધણી વાર કોઈ મ્હોટી નદીને લાગુ પડે એવાંજ હોય છે.

આ ઉપરથી જોય અને ખીજા નામાંકિત વિદ્વાનો એવા અનુમાન ઉપર આવ્યા હતા કે ઋગ્વેદના કવિઓએ સાધારણ રીતે સરસ્વતી એ શબ્દ સિન્ધુ નદીના એક પવિત્ર નામ તરીકેજ વાપર્યો છે. એથી ઉલટું, સતલજ અને જમના વચ્ચેની જે ન્હાની નદી છે, અને પાછલા સમયમાં જે દુપહતી સાથે મળીને અમ્બાવાની દક્ષિણમાં આવેલા અને સીમલાની દક્ષિણ તરફ સાહેક માછલને છેટેથી શરૂ થતા બ્રહ્માવર્ત નામના પવિત્ર પ્રદેશની પૂર્વ તરફની મર્યાદા આંકે છે તે નદીને માટેજ એ શબ્દ વપરાયો છે એવું યોગ્યએક મંત્રોમાં આપણે સ્પષ્ટ જોઈએ છીએ.

આ ન્હાની નદી હવે અરધ્યની રેતીમાં અદૃશ્ય થઈ ગઈ છે, પણ પ્રાચીન નદીઓના પ્રવાહ વિષેનાં પ્રમાણ ઉપરથી એવા અનુમાન ઉપર અવાય છે કે એ નદી અગાઉ શુતુદ્રી(સતલજ)ને મળતી હતી. આ ઉપરથી, વેદના સમયમાં એ નદી સમુદ્ર સુધી પહોંચતી હોય અને એ હાલ છે તેના કરતાં ધણી વધારે મોટી હોય એ ખીલકુલ અસંભવિત જણાતું નથી. એ ખાસ નોંધવા જેવું છે કે દુપહતી, 'પરધરવાણી' (હાલની ચિતાંગ નદી), તેનું નામ ઋગ્વેદના એકજ મંત્રમાં દીક્ષામાં આવે છે, અને ત્યાં આગળ તેની સાથે સરસ્વતીનું નામ પણ જોડવામાં આવ્યું છે. એ નદીઓના કિનારા ઉપર અમ્બિ પ્રકાશે તેટલા માટે તેનું એ મંત્રમાં આવાહન કરવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી કદાચ એવું અનુમાન નીકળી શકશે કે ઋગ્વેદના સમયમાં પણ સિન્ધુ વગેરે નદીઓનો છેક પૂર્વનો પ્રદેશ અમુક અંશે પવિત્ર ગણાતો હતો, અને એ પ્રદેશમાં યજ્ઞનો વિધિ અને પવિત્ર કવિતાઓની રૂળા એ બેઉ અંપૂર્ણ ખિલવવામાં આવ્યાં હતાં તેથી એ પ્રદેશ તરફ માનની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવતું હતું. ઋગ્વેદના સમયની આખરે તો કેટલાક આર્ય વિજેતાઓ આ પ્રદેશથી આગળ વધ્યા હતા, અને ગંગા વગેરે નદીઓની પશ્ચિમની હદ સુધી તેઓ પહોંચી ગયા હતા એવા અનુમાન ઉપર આવી શકાય તેવાં પ્રમાણો પણ ઋગ્વેદમાંથી મળી આવે છે. કારણ કે યજુના, જે હવે "જમના" કહેવાય છે, અને જે હિતરની ગંગા નદીમાં મળનારી સઘળી નદીઓ કરતાં વધારે પશ્ચિમમાં આવેલી છે, તેનું નામ ત્રણ મંત્રોમાં દેવામાં આવ્યું છે, અને તેમાંનાં એ મંત્રો ઉપરથી એવું મિદ્ધ થાય છે કે આર્ય પ્રજાનાં મંસ્થાનો એ તે પણ યજુના નદીના કિનારાઓ ઉપર દેખાઈ ગયાં હતાં. ગંગા

નદી તો એ વખતે જાણીતીજ હતી, કારણ કે ઋગ્વેદના એક મંત્રમાં એનું નામ સ્પષ્ટ રીતે દેવામાં આવ્યું છે અને બીજા મંત્રમાં એ નામ આડકતરી રીતે સૂચવવામાં આવ્યું છે. પણ એ વાત ખાસ લક્ષમાં લેવા જેવી છે કે ગંગા નદીનું નામ બીજા કોઈ પણ વેદમાં બીલકુલ જોવામાં આવતું નથી.

આર્ય વિજેતાઓએ દક્ષિણ તરફ વધવા માંડ્યું હતું તોપણ જે વખતે ઋગ્વેદનાં સૂક્તો રચાયાં તે વખતે પૂંજનની એકઠી થપલી નદીઓનું પાણી સિન્ધુ નદીમાં મળે છે તે સ્થળથી ધણા વધારે આગળ તેઓ આવ્યા નહોતા. ધાતુંખરું સમુદ્ર વિષે તો તેઓએ વાતગ સાંભળી હતી, કારણ કે સિન્ધુ નદીનાં અનેક મુખ વિષે કોઈ પણ સ્થળે કશું કહેવામાં આવ્યું નથી અને માછલાં પકડવાનું કામ, જે હાલના સમયમાં સિન્ધુ નદીના દક્ષિણ તરફના કિનારાઓ ઉપર ધમધાકાર ચાલે છે, તેના વિષે પણ તેઓ તદ્દન અજાનજ રહ્યા હતા. ખરેખર, માછલાં માટેનો શબ્દ, “મત્સ્ય,” એકજ વાર વપરાયેલો દીકામાં આવે છે, જોકે જુદી જુદી જાતનાં પશુઓ, પક્ષીઓ, અને જીવજંતુઓ વિષે વારંવાર કથન કરવામાં આવ્યું છે. પૂંજન અને પૂર્વ કાશ્મિરતાનની નદીઓમાં માછલાં બહુ નથી હોતાં, તેથી એ નદીઓના સ્વરૂપ સાથે આ વસ્તુસ્થિતિ મળતી આવે છે. એથી ઉત્કુંડ, યજુર્વેદ જે વખતે આર્ય લોકો પૂર્વ દિશા તરફ અને, નિઃશંક, દક્ષિણ તરફ પણ ફેલાઈ ગયા હતા તે વખતે રચાયેલો હતો એટલે તેમાં કેટલાક મંત્રો આવે છે તે ઉપરથી માછલાં પકડવાની કળા વિષે તે વખતે ધાતું સાદું જ્ઞાન હતું એવું માલમ પડે છે. જે શબ્દ પાછલા સમયમાં હમેશાં “દરિયા”ને માટે વપરાયો છે (સમુદ્ર) તે શબ્દ* ઋગ્વેદમાં એના યોગિક

* આ શબ્દ ઋગ્વેદમાં અનેક સ્થળે વપરાયેલો જોવામાં આવે છે, પણ એનો અર્થ શો યાય છે તે વિષે ધણી તકરાર ચાલે છે. કેટલાક વિદ્વાનો તો એટલે સુધી કહે છે કે વેદના ઋષિમુનિઓ દરિયા વિષે અભિપ્રાય ઉઠા, પણ પ્રો. મેંડસ મ્યુન્ચરે કેટલાક મંત્રો એવા ટાંક્યા છે કે જેમાં એ વિદ્વાનના મત પ્રમાણે “સમુદ્ર”નો દરિયા એ સિવાય બીજા કોઈ પણ અર્થ ધરાવે સંભવિત જણાતો નથી. એક સ્થળે નદીઓના સમ્બન્ધમાં “સમુદ્રાર્યાઃ” (સમુદ્ર તરફ જનારી) એવું વિશેષણ વાપરવામાં આવ્યું છે. અન્ય સ્થળે સરસ્વતીનો પ્રવાહ સમુદ્રમાં લાગી જતો જણાવવામાં આવ્યો છે એવાં અનેક ઉદાહરણ

અર્થમાં (પાણીનો જલ્યો એ અર્થમાં) જ નપરાયો છે, અને સિન્ધુના પ્રવાહમાં પૈલ્લમની નદીઓનું પાણી બાળ્યા પડી જતો પટ એટલો પહેળો થાય છે કે નદીની મધ્યમાં જોડેલું વડાણ કિનારા ઉપરથી જોઈ સકાય નહીં તે પહેલા પડી નદીના સમ્મન્ધમાં એ સખ્દ ઘણી વાર વપરાયો છે હાલના વખતમાં એવું જોનામાં આવ્યું છે કે એ પ્રદેશના મહેરાસીઓ સિન્ધુ નદીને માટે “સિન્ધનો દરિયો” એના સખ્દ વાપરે છે, અને ખરેખર, સિન્ધુ (“નદી”) એ સખ્દજ ક્રુગ્વેદના કેટલાક મત્રોમાં “દરિયા”ના જેવા અર્થમાં વાપરનામાં આવ્યો છે જેઓને દરિયાનો પરિચય હોય તે લોકો જેવા રૂપે વાપરે તેના રૂપે ક્રુગ્વેદમાં વપરાયલા દીઠામાં આવતા નથી નૌકાયાન સમ્બન્ધી જે કઈ વચને ક્રુગ્વેદમાં વાપરવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી એવું માનમ પડે છે કે હશેસા વડે હકારાતી ટોડીઓમાં બેસીને નદીને જ્ઞામે કિનારે (પાર) જવામાં આવતું તેના સમ્બન્ધમાં એ વચનો વાપરવામાં આવ્યા છે આ ઉપરથી એક આલકારિ વચનનો પ્રયોગ થવા માડ્યો તે સસ્તૂત સાહિત્યમાં પણ ઘણે સાધારણ થઈ પડ્યો હતો ઉદાહરણ તરીકે, ક્રુગ્વેદનો એક કરિ અમિનુ આવાહન કરતા કહે છે કે “નહાણમાં મેસીને નદી(સિન્ધુ)ને પેને પાર જેરી રીતે જવાય તેવી રીતે સગાં દુખો અને દહેશતોને ચેલે પાર તું મને નઈ જા” અને પાડના સમયના સાહિત્યમાં, જે ાઈ પોતાનું ધાગેલું કામ કરી નૂથો ટોચ અથવા પોતાના અભ્યાસના રિચનું પૂરૂ જ્ઞાન મેળવી ચૂક્યો હોય તેને માટે “પાર પડી ગયો,” “પારગ” (પારગ) એવા સખ્દ ઘણી વાર વાપરનામાં આવ્યા છે એથી ઉપર, અથર્વવેદમાં કેટલાક મત્રો એના આવે છે કે તેના ઉપરથી તે મત્રોના રચનારાઓને સમુદ્રનો મારો પરિચય હતો એમ ચોખ્ખું જણાઈ આવે છે

ક્રુગ્વેદમાં પર્વતો વિશે ઘણી વાર કહેવામાં આવ્યું છે, અને નદીઓને એ પર્વતોમાંથી નીમળતી વર્ણવવામાં આવી છે અશ્વની દેખરેખ હેઠળ રહેતા જે પર્વતોને ‘મગ્ધવાગા’ (દિમચન્ત) કહેવામાં

ઉપરથી એ વિદ્વાન એવા નિર્ભય ઉપર આવે છે કે વેદના ‘અપિઓ’ સમુદ્ર વિશે બીજકુલ અબળ્યા ન્દોતા (જુઓ ‘Sacred Books of the Last પુસ્તક કરમુ પૃષ્ઠ ૬૨) પણ યા મેંડોનલે દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે ‘સમુદ્ર એ સખ્દ સિન્ધુ નદીને માટે વાપરવામાં આવ્યા હોય અથવા બનવા ભોગ છે

આવ્યા છે તે હિમાલય (“નરકનું ઘર”) એ નામના પર્વતોનું છે એ તો ખુલ્લું છે. પણ મુજવત્ત એ સિવાય કોઈ પણ પર્વત વિષે ઋગ્વેદમાં નામ દહને કથન કરવામાં આવ્યું નથી. માત્ર મુજવત્ત વિષે આડકતરી રીતે સૂચવવામાં આવ્યું છે કે એ સૌમ્યું નિવાસસ્થાન છે. પાછલા મમયના વૈદિક સાહિત્ય ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે આ પર્વત કાશ્મીરની ખીણ પાસે આવેલો હતો, અને ઘણું કરીને કાશ્મીરના નૈર્ઋત્ય ખૂણા તરફ આવેલા પર્વતોમાંનો એક એ હતો. અથર્વવેદમાં હિમાલયનો એક ખીણે પર્વત ત્રિકુટ નામનો પણ ગણાવવામાં આવ્યો છે. પાછલા મમયના સાહિત્યમાં એને માટે “ત્રિકુટ” એ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે, અને હાલ પણ એ “ત્રિકોટ” એ નામથી ઓળખાય છે. એ પર્વતની તળેટી આગળ જે ખીણ છે તેમાં થઈને મસિકની (અથવા ચિનાબ) એ નામની નદી વહે છે. ઉત્તર હિન્દુસ્તાનને દક્ષિણ તરફના ત્રિકોણાકારના હખખણ નામના પ્રદેશથી છૂટી પાડનારી વિન્ધ્યાચળની જે પર્વતમાળા છે તે વિષે ઋગ્વેદના ભેટોને કંઈ પણ જ્ઞાન હતું એમ જણાતું નથી; અને એ પર્વતની બરાબર દક્ષિણમાં અને તેની સહામેની હારમાં નર્મદા નદી (જે હવે “નરખદ” એ નામથી ઓળખાય છે) તેના વિષે પણ ઋગ્વેદમાં કોઈ સ્થળે કહેવામાં આવ્યું નથી.

આ સઘળી હકીકતો ઉપરથી એવા અનુમાન ઉપર આપણે નિર્ભયપણે આવી શકીશું કે ઋગ્વેદનાં સ્મૃતો જે વખતે રચાયાં તે વખતે આર્ય ભોટા વાયવ્ય દિશાનો જે ભાગ નકશામાં પંખાના આકારનો જણાય છે અને જેની પશ્ચિમે સિન્ધુ નદી આવી છે, જેની પૂર્વમાં સતપત્ત આવી છે, અને જેની ઉત્તરે હિમાલય પર્વત આવેલો છે તે પ્રદેશમાં ફેલાઈ વળ્યા હતા, અને એ હદની પેલી તરફ પણ પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં તેઓનાં યોડાંક મંસ્થાનો હતાં. હવે, હાલનું પંજાબ તે એક વિશાળ અને સુદૃઢ ક્ષેત્ર છે, અને સારલ પિન્ડી આગળના વાયવ્ય દિશાના ખૂણા સિવાય એ પ્રદેશના બીજા કોઈ પણ ભાગ આગળથી પર્વતો બીજકેટ દીકામાં આવતા નથી અને વરમાદનાં તોફાન થતાં પણ કદી જણાતાં નથી. આ સ્થળે વાયુ, પાણી વગેરે તત્ત્વોની લડાઈના બળ દેખાવો કદી જોવામાં આવતા નથી, પણ વર્ષાઋતુમાં માત્ર વરમાદનાં ધીરાં ઝાપટાંઓ ત્યાં આગળ પડે છે, અને ત્યાં આગળનો મજસૂનો દેખાવ ઉત્તરના બીજા કોઈ પણ પ્રદેશમાં દીકામાં આવે તેના

કરતાં વધારે ભપકાદાર છે. આ કારણથી, પ્રાકૃત હોપકિન્સ જે એવા અનુમાન ઉપર આવે છે કે વરુણ અને ઉષા જેવા દેવતાઓનું જેમાં આવાહન કરવામાં આવ્યું હોય તેવાં પ્રાચીન સૂત્રોનું પંજનમાં રચાયેલાં હતાં, અને બાકીનાં સૂત્રો હાલ જે અંબાલાના નામથી જાળખાય છે તેની દક્ષિણે આવેલું, સરસ્વતીની પાસેનું, પવિત્ર સ્થળ, જ્યાં આગળ ઋગ્વેદનાં વર્ણનોની સાથે બંધબેસતી આવે એવી દરેક પ્રકારની સ્થિતિ દીકામાં આવે છે, ત્યાં આગળ રચાયેલાં હોવાં જોઈએ તે અનુમાન કંઈક વાસ્તવિક લાગે છે. પંજનનાં હવાપાણીની સ્થિતિ વેદના સમયમાં હતી તેના કરતાં હવે તદ્દનજ શુદ્ધ યર્થગર્ભ છે એવું માની લેવું તેના કરતાં પ્રાકૃત હોપકિન્સનો વિચાર સ્વીકારવો એજ વધારે યોગ્ય છે એમ કોઇને પણ લાગ્યા વગર રહેશે નહીં.

ઋગ્વેદના મમયમાં આવેલો લોકો ઉપર જણાવેલા પ્રદેશમાંજ વસતા હતા એ વાત ઋગ્વેદનાં સૂત્રોમાં એ દેશનાં વનસ્પતિઓ અને પ્રાણીઓ વિશે જે કથન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી પણ માલમ પડે છે. ઉદાહરણ તરીકે, સોમ એ ઋગ્વેદનો સૌથી વધારે અગત્યનો છોડવો છે તેના વિશે એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે એ છોડ પર્વત ઉપર જાય છે; અને રોજના વિધિમાં એના રસનો છૂટથી ઉપયોગ થતો હતો તે ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે એ છોડ સ્થેલાઈથી મળી શકતો હશે. ધ્રાવ્યોના સમયમાં એવું જણાય છે કે એ છોડને ધણે દૂરથી લાવવો પડતો હતો, અથવાતો એ છોડ સુલભ ન હોવાને લીધે એને ખસે ખીંચે છોડ વાપરવો પડતો હતો. હાલમાં જે છોડ સાધારણ રીતે વપરાય છે તે તદ્દન શુદ્ધ છે એ તો ખુલ્લું છે, કારણ કે એનો રસ પીવામાં આવે છે તેનાથી તો ઉલટી આવવા જેવું થાય છે. એ રસમાં આનન્દ આપવાની જે શક્તિનું ઋગ્વેદના કવિઓએ વર્ણન આપ્યું છે તે શક્તિ આ મોગરસમાં બીજકુલ જણાતી નથી, એટલુંજ નહીં પણ તેનાથી ઉકટેજ શુભ જણાય છે તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે આ સોમવત્રી તે ઋગ્વેદના સમયની સોમવત્રી કરતાં તદ્દન શુદ્ધ છે. તેમ હોમવિધિને માટે પારસી લોકો જે છોડવો હજી પણ ઇરાનથી લાવે છે તે પણ અગાઉ જે સોમના નામથી જાળખાતો તેજ હોય એવું માનવા જોગ નથી. વળી, પાછલા સમયના વેદોમાં, યોગ્ય વિશે ધણી વાગ કહેવામાં આવ્યું છે, અને યોગ્યને જીવનની એક અગત્યની વસ્તુ

તરીકે ગણવામાં આવી છે, પણ ઋગ્વેદમાં તેનું ખીલકુલ નામજ દેવામાં આવ્યું નથી. અમિકોણમાં, જ્યાં પુષ્કળ વરસાદ વરસે છે, ત્યાં આગળ એનું ખરું સ્થાન છે. આ કારણથી, જે વખતે ઋગ્વેદનાં સૂક્તો રચાયાં તે વખતે, સિન્ધુ વગેરે નદીઓ જ્યાં આગળ વહે છે તે પ્રદેશમાં ઘણું-ખરું એનો પાક ખીલકુલ નહીં હોય, જોકે પાછલા સમયમાં, પાણીના બાંધકામ વડે કરીને હિન્દુસ્તાનના સમગ્ર ભાગમાં એના છોડ ઉગવવામાં આવતા. ઋગ્વેદના ખેડૂતો દાણા(ચવ)ને વાવતા હતા, પણ પાછલા સમયમાં એ શબ્દનો “૦૧૫” એવો અર્થ થતા માંડ્યો તે અર્થમાં એ શબ્દ ઋગ્વેદમાં વપરાયો હોય એવું જણાતું નથી.

ઋગ્વેદમાં જે મોટાં વૃક્ષો વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે તેમાં મૌથી અગત્યનું વૃક્ષ અશ્વત્થનું છે. એનાં ફળ (વિષ્ણ) વિષે એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે એ ફળ મીઠાં હોય છે અને પક્ષીઓને એ ફળ ઘણું ભાવે છે. એ વખતથીજ એ વૃક્ષ પવિત્ર ગણાવા માંડ્યું હતું એમ જણાય છે, કારણ કે સોમનાં પાત્રને માટે એનું લાકડું વપરાતું હતું, અને અયર્વચેદ ઉપરથી આપણને માલમ્ પડે છે કે પવિત્ર અમિને ઉત્પન્ન કરવા માટે પ્રમથ્ય તરીકે પણ એજ લાકડું વપરાતું હતું. પાછલા વેદમાં વળી એવું પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે ત્રીજા દુષોકમાં અશ્વત્થ વૃક્ષની નીચે દેવતાઓ ખેસે છે. અને ઋગ્વેદની અંદરજ એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે “સારાં પાંદડાંવાળા વૃક્ષ”(સુપર્ણ)ની ડાવામાં ખેસીને પિતૃલોકો ધમની સાથે મજાદ કરે છે તે સુપર્ણ એ પણ અશ્વત્થ વૃક્ષજ હશે આ વૃક્ષ હવે “પીપળો” એ નામથી ઓળખાય છે, અને હજી પણ એ એવું પવિત્ર ગણાય છે કે એની નીચે જાભાં રહીને જૂઠું ખોલતાં હિન્દુ લોકોને બધા લાગે છે. પણ ન્યમ્રોદ્ધ અથવા “૧૩” નું વૃક્ષ, જે હિન્દુસ્તાનનું ખાસ છે અને જે પોતાની ઘટા વડે કરીને પૃથ્વી ઉપરના ખીલકુલ પણ વૃક્ષના કરતાં વધારે જગા ઉપર ફેલાઈ વળે છે, તેનું ઋગ્વેદમાં તો નામજ દેવામાં આવ્યું નથી; અને અયર્વચેદમાં જે વખતજ તેના વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે. સૂર્યનાં કિરણો જેમાં ઘર્ષિતે પેસી શકતાં નથી અને અનેક ન્હાનાં ન્હાનાં થડો રતંભની પેડે જોને ટકાવી રખે છે તે લીસોતરીના ઉંચા ધમટવાળું વિશાળ વૃક્ષ કુદરતે પોતાના હાથ વડે રચેલા વનસ્પતિના એક મોટા મંદિરના જેવું જણાય છે. ઇશ્વારનાં માનકાંઓમાં “ઓદ”નું

ગ્રાહ જેવું આનન્દજનક હોય છે તેવુંજ, બહુકે તેથી પણ વિશેષ આનન્દજનક, હિન્દુસ્તાનના અમીપ્ય ગામડાઓમાં વમનાગ ખેડૂતોને આ વસ્તુ દત્ત હોય છે

વિશ્વરાજ જનરોમાં, ઋગ્વેદના કવિઓને સૌથી વધારે પગિયન એવું એમ જનવરે સિદ્ધ છે એ કવિઓએ એને પવનના જગરોમાં રહેતો અને જગથી પમ્પવામાં આવતો વર્ણવ્યો છે, પણ સૌથી વધારે વિસ્તાર તો તેઓએ એની ગર્જનાના મધ્ય-ધમા કર્યો છે સનયન અને સિન્ધુ નદીની પૂરમાં આવેલા વિશ્વરાજ અગ્નિમાં મિલ્લ અગાઉ વધારે દીપ્તિમાં આવતા એ વિશેષ પાણી મંથન નથી, પણ હવે તો ગુજરાતની દક્ષિણના વનવાળા પરંતો ઉપગ્રા મિલ્લ દીપ્તિમાં આવે છે તોપણ હિન્દુ આનના સાહિત્યમાં, એ વસ્તુઓના ગળ વિશેષ ભરેલાજ પગિયન યાજ્ઞી તરીકે મ્થન કરવામાં આવ્યું છે, અને એવું જૂનું સંસ્કૃત નામ 'મિલ્' એ રૂપે હિન્દુઓના નામની પાછળ વચ્ચાવાગ આવેલું દ્રવ્ય પણ આપખા જોરામાં આવે છે

ઋગ્વેદમાં નામ પીનકલ જાણીતું નથી એ જાણના બીનાયવાળા જગનો એ એવું કે ગતી નિવાસસ્થાન છે, જેકે હવે તો હિન્દુસ્તાનના મરાઠા જગનોમાં વાર દીપ્તિમાં આવે છે પણ બીજા વેદોમાં નિર્મશ્ય મિલ્લની જગાએ લીધી છે, જેકે મિલ્લ પણ દ્રવ્ય એવું અપગિયન નથી કાઠી ખાનારા જનનર તરીકે એની વિશ્વરાજતા વિશેષ ધણી વાર કહેવામાં આવ્યું છે ઉત્તરરણ તરીકે, શુદ્ધ ચતુર્વદમાં, ખાસ જોખમ ભરેલું કામ હોય તેને સ્ત્રોતા વાધને જગાડવાના મમ સાયેસરખાવવામાં આવ્યું છે, અને અથર્વવેદમાં એ પ્રાણીને પુરુષાદ્ (માણસને ખાનાર) કહેવામાં આવ્યું છે આ પ્રમાણે વાધ અને સિદ્ધતા સમ્મ ધતી જે હકીકત વેદમાંથી મળી આવે છે તે ઉપરથી, વેદના સમયમાં આર્ય લોકોએ પૂર્વ દિશા તરફ પ્રવાસ કર્યાનું ખાસ રમ પડે એવું પ્રમાણ આપણને મળી આવે છે

હાથીનું પદ પણ મધ્યકે એવુંજ જોવામાં આવે છે એના વિગત અપદ મ્થન ઋગ્વેદના એ મરોમાંજ દ્રવામાં આવેલું જણાય છે, અને એ સ્થળે એને માટે જે પ્રમાણ નામ વાપરવામાં આવ્યું છે,— 'હાથ વાળો (હસ્તી) પણ (મૃગ) તે ઉપરથી માનમ પડે છે કે ઋષિઓ

હજી એને વિચિત્ર પ્રાણી તરીકેજ ગણતા હતા. એક મંત્ર ઉપરથી એવું સમજાય છે કે ઋગ્વેદના પાછલા સમયમાં એ પ્રાણીને પકડવાના પ્રયત્ન થયા માંડ્યા હતાં. ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ સુધીમાં તો જંગલી હાથીઓને પકડવાનો રિવાજ સાધારણ થઈ પડ્યો હતો એવું મિર્ઝસ્થનિસના પ્રમાણ ઉપરથી આપણને માલમ પડે છે. અથર્વવેદ અને યજુર્વેદના રચનારાઓને હાથી ધણે પરિચિત હતા એમ જણાય છે; કારણ કે એના વિષે વારંવાર કથન કરવામાં આવ્યું છે, એટલુંજ નહીં પણ હસ્તી, “હાથવાળો” એટલે “સૂંઢવાળો” એ વિશેષણ એને માટે એવું સાધારણ થઈ ગયું છે કે એ વિશેષણથી એ પ્રાણીનુંજ સૂચન થાય છે. ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં, હાથીઓનું ખાસ રહેઠાણ હિમાલયની તળેટી આગળ આવેલા તિરાઈ જંગલમાં છે.

ઋગ્વેદમાં સિંહના કરતાં વર (ચુક) વિષે વધારે વખત કહેવામાં આવ્યું છે, અને હુકર (ચરાહ) વિષે પણ ઘણી વખત કહેવામાં આવ્યું છે. એ વસાહતો દૂતરાઓ વડે શિકાર કરવામાં આવતો. મહિય (પાડો) એ પણ ઋગ્વેદના કવિઓને ઘણે પરિચિત હતો, અને એનું માંસ રાંધીને ખાવામાં આવતું એવું ઘણે ઠેકાણે કહેવામાં આવ્યું છે. રીંછ (ઋક્ષ) વિષે એકજ ઠેકાણે કહેવામાં આવ્યું છે. વાંદરા (કપિ) વિષે એક પાછળથી લખાયેલા સૂક્ત(મં. ૧૦, મૂ. ૮૬)માંજ કહેવામાં આવ્યું છે, અને તે પણ એવી રીતે કહેવામાં આવ્યું છે કે તે પરથી એ પ્રાણીને પાળવામાં આવતું એવું માલમ પડી આવે છે. વાંદરાને માટે પાછલા સમયમાં સાધારણ રીતે જે નામ વપરાય છે, ઘાનર (એટલે “વનનું પ્રાણી”) તે હિન્દુસ્તાનની હાલની ભાષાઓમાં જળવાઈ રહ્યું છે, અને મિ. રૂડયાર્ટ કિમ્બલિંગના અન્યો વાંચનારને, બેદર લોક એ સ્વરૂપમાં એ નામ ઘણું પરિચિત છે.

ઋગ્વેદના કવિઓને પરિચિત એવાં વસ્તીમા રહેનારાં પ્રાણીઓમાં, બકરાંઓ, ઘેઠાંઓ, ગવિયાંઓ, અને દૂતરાંઓ એ ઓછાં અગત્યનાં છે. દૂતરાંઓના સમ્બન્ધમાં એવું માલમ પડે છે કે પશુઓનો શિકાર કરવાના કામમાં, પશુઓની ચોકી ગણવાના કામમાં, અને પશુઓને શોધી કાઢવાના કામમાં, તેમજ ગરે ધર સત્તવવાના કામમાં તેઓની મદદ લેવામાં આવતી. પણ સૌથી વધારે અગત્યતા તો ઠોર હાંખરની હતી.

ગાયોને મુખ્ય ધન તરીકે ગણવામાં આવતી, અને યજ્ઞનું જે વવાજન આપવામાં આવતું તેને ખારેનો ૧૦૬, “દક્ષિણા,” એ ખર્ચે લેતા એક વિશેષણ છે, તેનો અર્થ “વ્યાજખી,” “કીમતી” એવો થાય છે, અને ગો (ગાય) એ શબ્દ એની પાછળ અધ્યાહાર ગ્લો છે ચર્ગને પાછી આવતી અને દોરડા વડે બાંધવામાં આવેલા વાહરડાને ચાટતી ગાયને જોઈને વેદના સ્વર્ણોને જોઈને આનંદ થતો તેજો ખીજા ઘાઈ પણ દેખાઈ જી નેતો થતો દ્રુષ્ટી ગાયોના બડડવાનો અવાજ તેઓને જોડો મધુર નાગતો તેટલો ખીજે ઘાઈ પણ અવાજ નેતો લાગતો આ કારણથી “ઐઐ આગમ જીભેલા વાહરડાને જોઈને ગાયો જેની ગીતે બસડે છે તેવી ગીતે હમે હમારા સૂતો વડે ઇન્દ્રની સ્તુતિ કરીએ છિયે” અથવા “વગર દહોવાયની ગાયોની પેડે હમે લહેને ખૂન પાડી છે, ઓ વીર (ક્રન્દ)!” એવું કહેવામાં વેદના સ્વર્ણોને ઘાઈ પણ વિચિત્ર લાગતું નહોતું ગાયો ચર્ગને પાછી આવતી ત્યાર પછી વધારે સનામતીને ખાટે તેને ગતે ગાડમાં પરચમાં આવતી અને રકવારે પાછી જી કરવામાં આવતી શુદ્ધ યજ્ઞચેદમાં જોડે એવું કહેવામાં આવ્યું છે ૨ ગાયનો વધ કળારને મત્સ્યની રિક્ષા થરી જોઈએ, તોપણ ક્ષત્રચેદમાં જોડવાનો મય ૧ પ્રતિષેધ કરવામાં આવેલો ઘાઈ પણ ઠેકાણે લોનામાં આવતો નથી અને નિરાહચક્ત ઉપરથી તેા એવું પણ માવમ પડે છે કે ખામ મહત્ત્વના પ્રમગો ઉપર ગાયની પણ હત્યા કરવામાં આવતી અને ઇન્દ્રને અને ૨ દસોનું બલિદાન અપાયા વિરે ૫૫ ધણી નાર કહેવામાં આયું છે ગાયો મગના ઘાઈ હોય ત્યાર હમેશા બગરો અને ગોધાઓને હા બેડાના અને ગાડા ખેંચાના મમમાં વાપરવામાં આવતા

ક્ષત્રચેદમાં અશ્વની પત્ની ગાયથી ૮ હિંગતી છે, મરણ કે ગાયનો મમદિ ઉપરાત નિશ્ચયી ધનો ખાટે ધગી વાગવાયના કરવામાં આવેલી નિખાય છે ક્ષત્રચેદના લોકોને મુદ્દમાં વાગવાર ઉતરત પડતું અને જુદો નથ ખેંચાના મમમાં અશ્વ એ ધાવ અગત્યનું પ્રાણી થઈ ૫૫૫ રથની રાગો પળ ધણી ના થની તેમાં ૫૫૫ નાગ નાગ નાગ નાગ એવું ૫૫૫ તોપણ ૫૫૫ મમમાં ૫૫૫ અશ્વનો ઉપયોગ થતો નેતો ૫૫, સરળ ૫૫૫નોમાં અશ્વમેધ એ મૌયી વધારે અગત્યનો અને મૌકી ૫૫૫ ૫૫૫ મગનો દનો

ઋગ્વેદનાં પક્ષીઓમાંથી, ઇતિહાસદ્રષ્ટિએ અથવા સાહિત્ય-દ્રષ્ટિએ કંઈક અગત્યનાં લાગે એવાં પક્ષીઓના હું ગણાવીશ તો તે બસ થશે. હંસ, જે સંસ્કૃત કવિઓને ઘણો પરિચિત હતો, તેના વિષે વેદમાં ઘણી વાર કહેવામાં આવ્યું છે, અને એને પાણીમાં તરતો અને એક પંક્તિમાં બેસતો વર્ણવવામાં આવ્યો છે. પાછલા સમયના સાહિત્યમાં જેમ દૂધ અને પાણીને છટાં પાડવાની શક્તિ એનામાં હોવા વિષે કહેવામાં આવ્યું છે તેમ શુક્લ યજુર્વેદમાં સૌમ અને પાણીને છટાં પાડવાની શક્તિ એનામાં છે એવી મતલબનાં વચનો કહેવામાં આવ્યાં છે. એજ વેદ પ્રમાણે, દૂધ અને પાણીને છટાં પાડવાની શક્તિ કૌશ્ઠ પક્ષીમાં છે.

અક્રવાક પક્ષી, જેની વધારી વિષે વેદ પછીનો સમયના કવિઓ ઘણી વાર વિવેચન કરે છે, તેનું નામ ઋગ્વેદમાં એકજ વાર દેવામાં આવ્યું છે, અને તે એવી રીતે દેવામાં આવ્યું છે કે “અક્રવાક પક્ષીના મુગલની પેઠે અધિનો સહવારમાં આવે છે;”. પણ ઇચર્ષવેદમાં તો દાંપત્યપ્રેમના આદર્શ તરીકેજ એ પક્ષીઓ વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે. મયૂરીઓને ઋગ્વેદમાં વિષ હરનારી કહેવામાં આવી છે, અને પોપંટ (શુક)ને ખીખો કહેવામાં આવ્યો છે. યજુર્વેદના સમયમાં પોપંટને પાળવામાં પણ આવતા હતા એવું જણાય છે, કારણ કે એ વેદમાં તેઓને “ખાણસની વાણી બોલનારા” કહેવામાં આવ્યાં છે.

કંઈ ન કહેવામાં આવ્યું હોય તેના ઉપરથી અમુક અનુમાન ઉપર આવી જવું એ કેટલું જોખમભરેલું છે તેનું એક સરસ ઉદાહરણ એ છે કે મીઠું, જે ખનીજ પદાર્થોમાં સૌથી વધારે અગત્યનું છે, તેનું નામ ઋગ્વેદમાં એક વખત પણ દેવામાં આવ્યું નથી; અને તે છતાં ઉત્તર પંજાબ એ પ્રદેશજ એવો છે કે જ્યાં મીઠું સૌથી વધારે પાકે છે. સિન્ધુ અને જલમની વચ્ચેના સ્થળમાં મીઠું એટલું બધું પાકે છે કે સૂર્યોદયના કહેવા પ્રમાણે, સિકંદર બાદશાહના મીઠા સાથીઓએ નિઃશયપૂર્વક એવું જણાવ્યું હતું કે “એ મીઠું આખા હિન્દુસ્તાનની જરૂરિયાત પૂરી પાડવાને બસ થાય એટલું છે.”

પાતુઓમાં સુવર્ણ વિષે ઋગ્વેદમાં સૌથી વધારે વખત કહેવામાં આવ્યું છે. મ્હોરે બાગે, ઘણું કરીને વાયવ્ય દિશાની નદીઓમાંથી સુવર્ણ મળી આવતું હતું, અને હમણાં પણ એ નદીઓમાંથી સુવર્ણનો મ્હોરો

જયો નીકળી આવે છે આ કારણથીજ સિન્ધુ નદીને કવિઓએ “સુવર્ણમય” અથવા “સુવર્ણના તળીયાવાળી” કહી હશે રાજાઓની પાસે પુષ્કળ સુવર્ણ હતું એવું સ્પષ્ટવતારા વચનો પણ શ્લગ્ધેદ્વમાથી ધણા મળી આવે છે ઉદાહરણ તરીકે, એક કવિ સુવર્ણની દશ લગડીઓ અને તે ઉપરાત ખીજી વસ્તુઓ દક્ષિણ તરીકે આપનારા રાજાની ઉદારતાના વખાણ કરે છે એરિંગ, કડા વગેરે સુવર્ણના જુદી જુદી જાતના અલકારોના નામ પણ ધણી વાર દેવામાં આવ્યા છે

સુવર્ણથી ખીજે નખરે, અયસ્ (લૅટિન, *mos*) વિશે સૌથી વધારે વખત કહેવામાં આવ્યું છે. અયસ્ એનો અર્થ “લોહ” એવો થાય છે કે નહીં એ સવાલ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ધણો અગત્યનો છે એ શબ્દ જ્યાં આગળ વપરાયો છે તે ધણાખરા મત્રોમાં એનો અર્થ ‘ધાતુ’ એટલેજ થતો હોય એવું જણાય છે જે થોડાક મત્રોમાં એ શબ્દના પ્રયોગ ઉપરથી અમુક ધાતુનું નામ સ્પષ્ટવાતું હોય એવું લાગે છે ત્યાં આગળ પણ કઈ ધાતુ એ શબ્દ વડે સ્પષ્ટવાય છે તે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી, પણ એના રંગ વિશે અનુમાન કરવાના જે સાધન મળી આવે છે તે ઉપરથી તો ચોક્કસ એવું જણાય છે કે એનો રંગ કંઈ રતારા પડતો છે, એટલે એ લોહ નહીં પણ તામ્ર હોય જોઈએ એવું અનુમાન થાય છે અથર્વવેદમાં અયસ્નો “કાળુ” અને ‘રાતું’ એવો ભેદ પાડવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી એવું જણાય છે કે લોહ અને તામ્રનો ભેદ તે વખતે નવોજ પાડવામાં આવ્યો હતો વળી, સુધારાની પ્રગતિના ઇતિહાસની આ વાત ધણી જાણીતી છે કે લોખના કરતા પોદ્ધુ દમેશા તામ્રજ વપરાય છે તોપણ વેદના રિશેષ પ્રાચીન ગમયમાં લોહ તત્ત્વજ અજ્ઞપ્રયુ હતું એમ કહેવું એ લગભર ઉત્તરજી અને ઉદ્ધતાઈ બરેલું ગણ્યારી એ સમયના આર્ય લોખે રૂપા વિશે કઈ પણ જાણતા નહોતા એ ખતવા જોગ છે, કારણ કે શ્લગ્ધેદ્વમા કોઈ પણ રથજે એ ધાતુનું નામ દેવામાં આવ્યું નથી, અને હિન્દુસ્તાનની વાયવ્ય દિશામાં એ ધાતુ ખીનકુત જોવામાં આવતી નથી એથી ઉપર, એ ધાતુ વિશે કોઈ પણ રથજે ઉલ્લેખ કરવામાં ન આવ્યો હોવા છતાં દશાય તે વખતે એ જાણીતી દોષ પત્ર ખરી, કાણ કે એ તામ્રની આરે દોષ છે એ તામ્ર તો તે વખતે જાણીતું હતું

આ નમ જે રથતત્ત્વનું, હવાખાજી, અને દેશમ પાડની રત્રુઓ

“શુલામ” (Slavo) એવો થઈ ગયો, તેવી રીતે બહો “દાસ” એનો અર્થ પણ “શુલામ” એવો થઈ ગયો. આ મૂળ વતનીઓ પૂરેપૂરા તાબે થયા ત્યાર પછી દસ્યુ એ નામથી ઝોળખાવાને બદલે તેઓની ઝેક ચોથી વર્ણ બની, અને દ્યુઝ એવું નામ તેઓને પછીથી આપવામાં આવ્યું. ઋગ્વેદમાં દસ્યુ લોકોને “યદ ન કરે એવા,” “શ્રદ્ધા વગરના,” અને “નાસ્તિક” કહેવામાં આવ્યા છે. “સિંગપૂળ કરનારાઓ” એવું જે મંત્રોમાં કહેવામાં આવ્યું છે તે પણ એ લોકોના સમ્બન્ધમાંજ કહેવામાં આવ્યું છે એમાં કંઈ પણ મંશય નથી. કાળે કરીને આર્યલોકોએ પણ આ સિંગપૂળનોજ ધર્મ સ્વીકાર્યો. મહાભારતના કૃષ્ણક શ્લોકો ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે એ વીરચરિત કાવ્ય જે વખતે રચાયુ તે વખતે પણ શિવના બિંબની પૂજા કરવામાં આવતી હતી. હાલના સમયમાં, સિંગપૂળ હિન્દુસ્તાનમાં ઘણે ઠેકાણે પ્રચાર પામી ગઈ છે, પણ સૌથી વધારે એનું જોર દક્ષિણમાં છે. દસ્યુ લોકો ભરવાડના જેવું જીવન ગાળતા હતા એમ જણાય છે, કારણ કે તેઓની પાસે ઢોર પુષ્કળ હતાં, અને આર્ય લોકોની જીતનારી પ્રજા એ ઢોરને પોતાના કબજામાં લેતી હતી. જે કિલ્લાઓમાં એ દસ્યુ લોકો બસાઈ રહેતા હતા તે કિલ્લાઓને માટે “ધુર” એ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે. એ કિલ્લાઓની સંખ્યા ઘણી મોટી હશે એમ જણાય છે, કારણ કે ઇન્દ્રે પોતાના સાથીઓને માટે સો કિલ્લાઓ બાંગી નાખ્યા એવું ઇન્દ્રના સમ્બન્ધમાં કહેવામાં આવ્યું છે.

(ઋગ્વેદમાં આર્ય લોકોની અનેક ટોળીઓનાં નામ વાંચવામાં આવે છે. તેમાંની જે ટોળી સૌથી વધારે વાયવ્ય દિશામાં વસતી હતી તેના માણસો ગંધારીઓ કહેવાતા હતા. તેઓ વિષે જે લખવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી એવું જણાય છે કે તેઓ ઘેટાં ઉછેરવાનું કામ કરતા હતા. ખાજવા સમયમાં તેઓ ગંધાર અથવા ગાંધાર એ નામથી ઝોળખાતા હતા. ગંધારીઓની પાસે રહેનારા તરીકે, મૂળવત્ લોકો વિષે અથર્વવેદમાં લખ્યું છે. એ લોકો મૂળવત્ પર્વતની પાસેના પ્રદેશમાં વસતા હશે એમાં કંઈ સંશય જેવું નથી. આર્ય લોકોનાં વાયવ્ય દિશા તરફનાં સંસ્થાનોની જેવટની હદ આ જે પ્રજાઓ વડે અંકાય છે એવું તેઓ માનતા હોય એમ તેઓની લખવાની રીત ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

ઋગ્વેદમાં “પાંચ ટોળાઓ” (પञ्चजनाः) એવા શબ્દો ધણે ઠેકાણે વાપરવામાં આવ્યા છે. હિન્દુસ્તાનના સઘળા આર્ય લોકો નહીં તો આર્ય પ્રભાસો સૌથી વધારે અગત્યના બાજનો તો આ “પાંચ ટોળાઓ”માંજ સમાવેશ થતો હતો એ નક્કી છે. જે મંત્રોમાં જે પાંચ ટોળાઓને સાથે ગણાવવામાં આવી છે, પૂરુ, દુર્વશ, યદુ, અનુ, અને દ્રુહ્યુ, તેજ આ શબ્દો વડે સૂચવાતી હશે એ ખીલકુલ અસંભવિત નથી. આ પાંચ ટોળાઓને એકબીજાની સાથે યુદ્ધ કરતી ધણી વાર વર્ણવવામાં આવી છે. એમાંની ચાર ટોળાઓ ખીજી કેટલીક ટોળાઓની સાથે એકઠી થઈ ગઈ હતી, અને દશ રાજાઓના ઉપરીપણા નીચે રહીને તૃત્સુ* લોકોના રાજા સુદાસની સાથે તેઓએ યુદ્ધ કર્યું હતું. બેઉ પક્ષની મેનાઓ પરુષ્ણીના કિનારાઓ ઉપર એકઠી થઈ હતી અને ત્યાં આગળ “દશ રાજાઓની ભારે લડાઈ” લડવામાં આવી હતી. એકઠી થયેલી ટોળાઓએ નદી ઝાળંગવાના અને નદીના પ્રવાહને ખીજી દિશા તરફ વાળવાના ધણા પ્રયત્ન કીધા, પણ તેમાં તે નિષ્ફળ ગઈ, અને તૃત્સુ લોકોએ ભારે હાર ખવડાવીને એ ટોળાઓને પાછાં ફરવાની ફરજ પાડી.

પૂરુ એ નામના લોકોને સરસ્વતીના બેઉ કિનારાઓ ઉપર રહેતા વર્ણવવામાં આવ્યા છે. પણ એમાંના કેટલાક માણસો દૂરની પશ્ચિમ દિશાના પાહલા પ્રદેશમાં રહ્યા હોવા જોઈએ; કારણ કે સિંકંદર ખાદશાહના વખતમાં તેઓ પરુષ્ણીના કિનારા ઉપર વસતા હતા. ઋગ્વેદમાં એ લોકોના રાજા, અને પુરુકુત્સના પુત્ર ત્રસસ્થુ વિષે ઘણી વાર કહેવામાં આવ્યું છે, અને એના વંશજ તૃક્ષીને એક સમયે રાજા તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે. દુર્વશ લોકો વિષે પણ ઋગ્વેદમાં ઘણી વાર કહેવામાં આવ્યું છે. તેનીજ સાથે યદુ લોકોનું નામ પણ સાધારણ રીતે જોડવામાં આવ્યું હોય છે. કદવ એ નામના વિષ્ર લોકોનું કુટુંબ

* તૃત્સુઓ કાણ હતા અને ભરત લોકોની સાથે તેમને શો સમ્બંધ હતો એ પ્રશ્ન ગુંચવણભરેલો છે અને ડૉ. મેકડોનલ્ડની પણ એ સમ્બંધમાં ચોક્કસ મત બાંધી શક્યા નથી. પણ એમનો હાલનો મત અત્રે જણાવેલા વિચારથી કંઈક જુદો છે અને તે એવો છે કે “ધર્મ્યજં સુદાસની સાથે રાત્રતાનહીં પણ મિત્રતા રાખનારા ભરત લોકોના રાજાઓનું કુટુંબ એ હશે.” એ વિષે વધારે ચર્ચાને માટે મેકડોનલ્ડ અને કીથનાં ‘Vedic Index of Names and Subjects’ (વેદનાં નામો અને વિષયોની અનુક્રમણિકા) એ નામનાં પુસ્તકો જોવાં, ખાસ કરીને પુસ્તક ૧, પૃ. ૩૨૦-૨૩.

પણ યદુ લોકોની સાથેજ રહેતું હતું એમ જણાય છે. ઋગ્વેદના એક મંત્ર ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે અનુ એ નામના લોકો પરણ્યાના કિનારા ઉપર રહેતા હતા; અને ભૃગુ એ નામના વિપ્રોનું કુટુંબ આ અનુ લોકોની સાથેજ જોડાયેલું હતું. દ્રુહુ લોકોની સાથે આ લોકોનો સમ્બન્ધ ધણો ગાઢો હતો એવું જણાય છે. ઋગ્વેદના એકજ મંત્રમાં મત્સ્ય લોકો વિષે કહેવામાં આવ્યું છે. આ મત્સ્ય લોકો પશુ તૃણ લોકોના શત્રુઓ હતા. મહાભારતમાં, આ લોકોને યમુના નદીના પશ્ચિમના કિનારા ઉપર રહેતા વર્ણવવામાં આવ્યા છે.

મુદાસના શત્રુઓમાંથી વધારે અગત્યનું નામ ભરત લોકોનું છે. એક સૂક્ત (મં. ૩, સુ. ૩૩)માં, વિશ્વામિત્ર, જે અગાઉ મુદાસનો મુખ્ય પુરોહિત હતો એમ એક ખીજ સૂક્ત (મં. ૩, સુ. ૫૩) ઉપરથી જણાય છે, તેની સાથે રહીને જે ભરત લોકો વિષાશ અને શુભદ્રી એ જે નદીઓ આગળ આવી પહોંચ્યા, અને પછી વિશ્વામિત્રે પ્રાર્થના કરીને જે નદીઓને ઝાળંગી શકાય એવી દીધી એ પ્રકારનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. ખીજ એક સૂક્ત (મં. ૭, સુ. ૩૩)માં, મુદાસ અને એના હાથ નીચેના તૃણ લોકો, જેઓને વિશ્વામિત્રના ઉત્તરાધિકારી અને પ્રતિસ્પર્ધી વસિષ્ઠ મુનિએ પોતાની પ્રાર્થનાઓ વડે મદદ કરી હતી, તેઓથી ભરત લોકોની હાર થયતી વર્ણવવામાં આવી છે તે આજ પ્રસંગે બન્યું હશે. ઋગ્વેદમાં, યજુર્વિદ્યાઓની સાથે ભરત લોકોનો ખાસ સમ્બન્ધ હોય એવું જણાય છે; કારણ કે અમિતે માટે મારત, "ભરતની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવનારો," એવું વિશેષણ વાપરવામાં આવ્યું છે; અને સરસ્વતીની સાથે ભારતી દેવીનું નામ થણી વાર જોડવામાં આવ્યું હોય છે તે ભારતીનું નામ પણ એ ભરત લોકો ઉપરથીજ પડ્યું છે. અમિતું જેમાં આવાહન કરવામાં આવ્યું છે તેવા એક સૂક્તમાં (મં. ૩, સુ. ૨૩), દેવશ્રવસ્ અને દેવઘાત એ નામના જે ભરતો વિષે કહેવામાં આવ્યું છે. તેઓએ દૃપદ્વતી, આપંયા, અને સરસ્વતીના કિનારા ઉપર પવિત્ર અમિતે પ્રકટાવ્યો હતો. બ્રહ્માવર્ત અને કુલસ્રેત્ર એ નામથી બ્રાહ્મણધર્મની જે પવિત્ર ભૂમિની પાછલા સમયમાં સ્તુતિ કરવામાં આવી છે તે ભૂમિ આજ છે. વિશ્વામિત્રનો જે કુટુંબમાં જન્મ થયો હતો તે કુશિક લોકોનું કુટુંબ ભરત લોકોની સાથે ધણો ગાઢો સમ્બન્ધ ધરાવતું હતું.

તુલસી લોકોએ પરુષ્ણી નદીની પૂર્વમાં કોઈકે સ્થળે મુકામ કર્યો હોય એવું જણાય છે. પશ્ચિમ તરફથી નદી જોળંગીને આવવાનો પ્રયત્ન કરનારા દશ રાજાઓની સહાએ થવાને માટે, પરુષ્ણી નદીના ડાબી બાજુના કિનારા ઉપર મુદાસે પોતાનું લસ્કર તૈયાર રાખ્યું હતું એવું અનુમાન થાય છે. આ મ્હોટી લડાઈમાં, મુદાસની સાથે રહેનારી પાંચ પ્રજાઓનાં નામ ગણાવવામાં આવ્યાં છે. આ નામ ત્યાર પછીનાં સૂત્રોમાં કોઈ પણ સ્થળે જોવામાં આવતાં નથી. તુલસી લોકોની પેઠે સુંજય લોકોને પણ તુલસી લોકોના શત્રુ તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા છે, તે ઉપરથી સુંજય લોકો પણ ધણુખરે તુલસી લોકોના પક્ષમાંજ હતાં એવું અનુમાન થાય છે.

ઋગ્વેદમાં કેટલીક પ્રજાઓનાં તે નામજ આપણા જોવામાં આવે છે; નામ સિવાય કંઈ પણ વિશેષ તેઓના સમ્બન્ધમાં આપણા જોવામાં આવતું નથી પણ એ નામ પાછલા સમયના સાહિત્યમાં પણ જળવાઈ રહેલાં આપણે જોઈએ છીએ. ઉદાહરણ તરીકે, ઉશીનર લોકોને વિષે ઋગ્વેદમાં એકજ વાર કથન કરવામાં આવ્યું છે તે લોકો જે સમયે પેતરેય દ્રાહ્મણ રચાય તે સમયે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના મધ્ય પ્રદેશમાં વસતા હતા; અને ચૈદી લોકો વિષે પણ એકજ વાર કથન કરવામાં આવ્યું છે તે લોકો રામાયણ-મહાભારતના સમયમાં મગધદેશમાં (એટલે દક્ષિણ બિહારમાં) વસતા હતા કિંવિ એ નામની પ્રજાનો સિન્ધુ અને અસિન્ધી નદીઓ સાથે સમ્બન્ધ હોય એવું જણાય છે, અને એ નામથી વાચવ્ય દિશાનું સૂચન થાય છે. શતપથબ્રાહ્મણમાં એવું કહ્યું છે કે પંચાલ લોકોનું જાનું નામ એ હતું. હાલ જે દિલ્હીના નામથી જાળખાય છે તેની ઉત્તરમાં એ લોકો વસતા હતા.

મથર્વવેદમાં ગંધારી અને મૂળવત્ લોકોનેજ નહીં, પણ મગધ (બિહાર) અને અંગ લોકો (બંગાળ) ને પણ દૂરના દેશોમાં વસનારી પ્રજા તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા છે. તે ઉપરથી આપણે એવા અનુમાન ઉપર આવી શકીએ કે એ વેદ પૂરો થયો ત્યાર સુધીમાં આર્ય લોકો ગંગા નદીના દરના કિનારાઓ સુધી ફેલાઈ વસ્યા હતા.

જેમાંથી એક વેદમાં પંચાલ લોકોનું નામ જોવામાં આવતું નથી, અને કુરુ લોકોનું નામ પણ આકસ્તરી રીતે-એ ત્રણ સમાસો

અથવા બ્યુત્પન્ન શબ્દોમાંજ-દેવામાં આવેલું જણાય છે. એ લોકોનું નામ સૌથી પહેલું શુક્લ યજુર્વેદમાં જોવામાં આવે છે; છતાં બ્રાહ્મણ સમયની સૌથી આગળ પડતી પ્રજાઓ આ એ છે. એથી હલદું, પૂરુ, ઉર્વશ, યદુ, તૃત્સ વગેરે જે પ્રજાઓને ઋગ્વેદમાં ઘણી અગત્યની ગણવામાં આવી છે તે બ્રાહ્મણોમાં ખીલકુલ જોવામાં આવતી નથી અથવાતો ક્વચિત્ત જોવામાં આવે છે. ભરત લોકો તરફ બ્રાહ્મણના રચનારાઓ માર્ગની દૃષ્ટિથી જોય છે અને એ લોકોને સદાચારના આદર્શ તરીકે સ્થાપે છે, છતાં એ લોકોનું પણ એ સમયમાં એક પ્રજા તરીકેનું અસ્તિત્વ ટકી રહ્યું ન હોય એવું જણાય છે, કારણ કે તે સમયની ખીજ પ્રજાઓ વિષે જેવી રીતનું કથન કરવામાં આવ્યું છે તેવી રીતનું કથન-એક મહત્ત્વની પ્રજા તરીકેનું અસ્તિત્વ જેથી સ્પષ્ટવાય તેવી રીતનું કથન-આ પ્રજાના સમ્બન્ધમાં કરવામાં આવ્યું નથી. વળી પેત્તરેયબ્રાહ્મણમાં અને મનુસ્મૃતિમાં જુદી જુદી પ્રજાઓનાં નામ ગણાવવામાં આવ્યાં છે તેમાં આ પ્રજાનું નામ જોવામાં આવતું નથી, અને ઐક્ય ધર્મના સાહિત્યમાં તો એની તદ્દનજ અવગણના કરવામાં આવી હોય એવું જણાય છે.

વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રમાણે હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે એવું અનુમાન થાય છે કે એ વિશાળ પ્રદેશમાં વસનારી પ્રજાના જીવનમાં થતા નવા નવા ફેરફારોને પરિણામે વેદના સમયની જુદી જુદી ટોળાઓ જુદી જુદી પ્રજાઓ તરીકે એકઠી થઈ ગઈ અને તેને જુદાં જુદાં નામ આપવામાં આવ્યાં. ઉદાહરણ તરીકે, મહાભારતના કુરુ લોકો ભરત લોકોની સાથેજ સમ્બન્ધ ધરાવતા હતા અને કુરુ લોકોની મ્હોટી લડાઈ જેમાં વર્ણવાયેલી છે તે મહામારતનું નામ પણ એ ભરત લોકો ઉપરથીજ પડ્યું હતું, પણ એ ભરત લોકો પાછળથી જે કુરુ લોકોના નામથી ઓળખાયા તેમાંજ લીન થઈ ગયા અને તેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ વિનાશ પામ્યું એમાં કંઈ પણ સંશય નથી. મહામારતની વંશાવલીમાં, પૂરુ લોકોનો કુરુ લોકોની સાથેના ગાદો સમ્બન્ધ દર્શાવવામાં આવ્યો છે, તે ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે એ પૂરુ લોકો પણ કુરુ લોકોની સાથે પાછળથી ભળી ગયા હશે, અને એવી રીતે પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ તેઓએ ગુમાવ્યું હશે. તૃત્સ લોકોનું નામ ઋગ્વેદ પછીના સમયમાં ખીલકુલ જોવામાં આવતું નથી. તે લોકોનો પણ કુરુ લોકોમાંજ ગમાવેલો થઈ ગયો હોય એ ખીલકુલ અમંભવિત નથી.

પંચાલ લોકોના સમ્બન્ધમાં આપણે જોઈ ગયા હિયે કે અસહના કિવિ લોકોનું સ્થાન તેઓએ લીધું છે. પણ એ કિવિ લોકો અને ખીજા કેટલાક લોકો સર્વ મળીને પાછલા સમયની પંચાલ પ્રજા બની હોય એ અંબવિત લાગે છે. એક બ્રાહ્મણ ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે એ એકલા થનાર લોકોમાં ટુંવેશ લોકો પણ હશે. ઋગ્વેદમાં સાધારણ રીતે ને ટુંવેશ લોકોની સાથે જોડાયેલા જોવામાં આવે છે એવા યદુ લોકોના પણ એ એકલા થનારા મંડળમાંજ સમાવેશ થતો હશે. મહામારતમાં “ યાદવ ” એ નામથી યદુ લોકોનુંજ સ્થાન થતું આપણે જોઈએ હિયે, અને એ યદુકુળમાંજ કૃષ્ણનો જન્મ થયો હતો. પંચાલ એ રાજ્ય પશ્ચિમ, એટલે “ પાંચ, ” ઉપરથી નીકળ્યો છે, અને એ નામ ઉપરથીજ એવું માલમ પડે છે કે પાંચ જાતના લોકો મળીને એ પંચાલ પ્રજા યદુ હતી.

તે છતાં ઋગ્વેદમાં જેનાં નામ જોવામાં આવે છે એવી કેટલીક પ્રજાઓનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ અને તેનાં પ્રાચીન સમયથી ઉતરી આવેલાં નામ રામાયણ-મહાભારતના સમય સુધી જળવાઈ રહેલાં જોવામાં આવે છે. ઉશીનર, સુંજય, મત્સ્ય, અને એવી લોકોનાં નામ એવી રીતે લાંબા સમય સુધી ટકી રહેલાં આપણે જોઈએ હિયે.

ઋગ્વેદમાં હસ્વાકુ નામના એક પૈસાદાર અને નમર્ય રાજા વિષ પણ લખ્યું છે એ વાત ખાસ નોંધવા જેવી છે. રામાયણમાં, ગંગા નદીની પૂર્વના અયોધ્યા નગરમાં રાજ્ય ચલાવનારા અને સૂર્ય-વંશના સ્થાપનારા સમર્ય રાજા તરીકે એ નામ ફરીથી આપણા જોવામાં આવે છે.

ઉપર ને કહેવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી જણાશે કે વૈદસમયના આર્ચ લોકો જુદી જુદી ટાળીઓમાં વહેંચાઈ ગયા હતા, અને સંવત્તુ એકજ લોકો, સર્વની એકજ બાબા, અને સર્વનો એકજ ધર્મ છે એવું તેઓ સમજતા હતા છતાં એકજ પ્રજા તરીકેનું મજબૂત બંધારણ તેઓનું હજી થયું નહોતું. કેટલીક વાર એ ટાળીઓ એકબીજાની સાથે જોડાઈ જતી એ વાત ખરી છે, પણ તેનીજ સાથે એકબીજાની સાથે લડાઈ પણ તેઓને એટલીજ વાર થયા વગર રહેતી નહીં. ખરેખર, રાજ્યમાં ટાળીઓનુંજ વ્યક્તિત્વ ગણાતું, અને લાલના વખતમાં અમુકાન લોકોનું

જેવું બંધારણ છે અને દંસિટસના વખતમાં જર્મન લોકોનું જેવી રીતનું બંધારણ હતું તેવીજ રીતનું બંધારણ તે સમયમાં એ ટોળીઓનું હતું. જુદાં જુદાં સંસ્થાનો (વિશ્વ) મળીને એક ટોળી (જન) થતી, અને જુદાં જુદાં ગામડાઓ (ગ્રામ) મળીને એક સંસ્થાન થતું. ટોળીનું લશ્કરી બંધારણ આ વિભાગના પાયા ઉપરજ ધડવામાં આવતું. ગામડાંનાં મકાનો તે વખત તદ્દન લોકડાનાંજ બાંધવામાં આવતાં હોય એમ જણાય છે; ત્યાર પછીના વખતમાં પણ—મિર્ગરચનિસના વખતમાં પણ—લોકડાનાંજ મકાનો બાંધવામાં આવતાં હતાં. દરેક ગૃહના મધ્ય ભાગમાં પવિત્ર અગ્નિને પ્રકટાવવામાં આવતો. શત્રુઓના અથવા પાણીના ઘસારા રહીમું રહી રહેવાને માટે ઉંચા પ્રદેશો ઉપર ઓપાસથી બંધ કરેલા મજબૂત કિલ્લાઓ બાંધવામાં આવતા, અને તે પુરુ એ નામથી ઓળખાતા. આ કિલ્લાઓમાં માટીનું કામ કરીને તેને લક્ષ્મકામથી અથવા પત્થરો વડે મજબૂતી આપવામાં આવતી. એ કિલ્લાઓ નિવાસસ્થાન તરીકે વપરાતા હતા એવું દશાવનારાં કોઈ પણ પ્રમાણે મળી આવતાં નથી. પાછલા સમયની પેઠે વેદના સમયમાં પણ પુરુનો અર્થ “ શહેર ” એવો, થતો હોય એમ માનવું એ તો કેવળ નિરાધારજ છે.

પિતૃસત્તાક કુટુંબ ઉપરજ વેદના સમાજબંધારણનો આધાર હતો, એટલે રાજસત્તા (Monarchy) ના ધોરણ ઉપરજ એ સમાજની રાજ્યવ્યવસ્થા ઘડાઈ હોય તેમાં કંઈ પણ નવાઈ જેવું નથી. રાજાની પદવી ધર્મખંડ પેઢી દર પેઢી ઉતરી આવતી હતી. ઉદાહરણ તરીકે, તૃત્વ લોકોના અને પૂરુ લોકોના રાજાની પદવી એકજ કુટુંબના વંશજોને પ્રાપ્તરતી મળતી રહી હતી એવું એકજ કુટુંબના માણસોનાં નામ રાજા તરીકે આપવામાં આવ્યાં છે તે ઉપરથી. માલમ પડે છે. રાજાની કોઈ પણ વખત ચૂટણી કરવામાં આવી હોય એવું પ્રમાણ મળી શકતું નથી. શાન્તિના સમયમાં, પોતાની પ્રજાનું રક્ષણ કરવું એ રાજાનો મ્હોટામાં મ્હોટો ધર્મ હતો. એ રક્ષણના બદલામાં પ્રજા એની આત્મામાં રહેતી, અને એના નિર્વાહને માટે પ્રજાજનો તરફથી બક્ષીમો—મુકરર કરવામાં આવેલા દર નદો, પણ બક્ષીમો—એને ખુશીથી આપવામાં આવી. એની મત્તા નિરંકુશ ન્હોતી, પણ “ સમિતિ ” એ નામનું પ્રજાનું મંડળ હતું તેની પ્રકટ દર્શાવતી ઇચ્છાનુસાર રાજ્ય ચલાવવામાં આવતું. રાજાની સત્તા ઉપર એ સમિતિનો અંકુશ હમેશાં રહેતો. એ

સમિતિનું બંધારણે શા પ્રકારનું હવું અને એનો—કર્તવ્યપ્રદેશ કવી રીતનો હતો તેના સમ્બન્ધમાં દુર્ભાગ્યે આપણને કંઈ પણ માહિતી મળી શકતી નથી. યુદ્ધમાં, સ્વાભાવિક રીતે મુખ્ય સરદારી તો રાજનીજ હતી. વળી યુદ્ધની તૈયારીના કે એવા કોઈ અગત્યના પ્રસંગો ઉપર, પોતાની પ્રજા તરફથી યજ્ઞનો વિધિ જાતે કરવો અથવા ટોઈ વિપ્રની પાસે કરાવવો એ ફરજ પણ રાજનીજ હતી.

દરેક ટોળાની સાથે કવિઓનું મંડળ પણ રહેતું. એ કવિઓ રાજની સાથે ગહેતા, એનાં પરાક્રમોની પ્રશંસા કરતા, અને દેવતાઓના માનને માટે યજ્ઞવિધિની સાથે વાપરવાનાં સંકલ્પો પણ રચતા. પોતાના રાજ્યોની ઉદારતા ઉપર એ કવિઓના જીવનનો આધાર રહેતો, એટલે પોતાની રચેલી પ્રાર્થનાઓની સમર્થતા વિષે તેમજ પોતાની સેવાના બદલામાં વિપ્રોને સાગં પારિતોષિક આપવાની અગત્યતા વિષે ભાર મૂકીને કહેવાની તેઓએ ખાસ સંજાળ રાખી હોય તો તેમાં કંઈ પણ અસ્વાભાવિક નથી. રાજની તરફથી યજ્ઞનો વિધિ ચલાવવાનું કામ જે વિપ્રને સોંપવામાં આવતું તે પુરોહિત એ નામથી ઓળખાતો. વસિષ્ઠ એ સુભાસ રાજનો પુરોહિત હતો; અને “તુત્સુ લોકોનો વિજય થયો તે મહારી પ્રાર્થનાઓને લીધેજ થયો” એવું પણ પોતાના એક સંકત- (મં ૭, સૂ. ૩૩)માં એ કહ્યા વગર રહ્યો નથી. ઉદાર યજ્ઞમાનેની જે પ્રશંસા કરવામાં આવી છે તેમાં અતિશયોક્તિભરેલાં કથનો કરાયેલાં સ્પષ્ટ માલમ પડે છે, અને એવી રીતની અતિશયોક્તિ કરવાનું એક કારણ નિર્મલશય એજ હતું કે દાન વિષેનાં એવી રીતનાં વર્ણનો વાંચીને ખીજ રાજ્યોને પણ ઉદારતાથી દાન કરવાનું મન થાય. તેપણુ એટલું નહીં છે કે રાજ્યો તરફથી પોતાના પુરોહિતને સુવર્ણ, ગાય, ઘોડા, રથ અને વસ્ત્રોનાં જે દાન કરવામાં આવતાં તે ઘણી વખત ભારે કિંમતનાં હતાં. મહારાની લક્ષ્મીઓમાં જીત મેળવ્યા પછી જે દાન કરવામાં આવતાં તે હમેશાં વિશેષ મૂલ્યવાન હતાં. પાછલા સમયમાં, બ્રાહ્મણોની સંપૂર્ણ મત્તા જે વખતે સ્થાપિત થઈ-તે વખતે, બ્રાહ્મણોને દાન કરવાં એ મહોની ફરજ ગણાવા મહાઈ, અને દરેક વિધિના સમ્બન્ધમાં, યજ્ઞની દક્ષિણા તરીકે શું રકમ આપવી તે પણ ચોક્કસ નહીં થઈ ગઈ.

યજ્ઞના વિધિઓને માટે રાજ્યો તરફથી પુરોહિતોની નીમણુક

કરવામાં આવી ત્યારથી હિન્દુસ્તાનમાં વિપ્રવર્ગના ઉદ્ભવની અને આખા દેશ ઉપર તેઓની સત્તાના સ્વીકારની સરખાત થઈ. સમાજમાં વિપ્રવર્ગનીજ, પદવી સૌથી ઓછ ગણાય અને રાજ્યની સત્તા તે ધર્મની સત્તામાં તદ્દન હીન થઈ જાય એવી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અપૂર્વ જણાતી બ્યવસ્થાનો પ્રારંભ આ સમયથીજ થયો હતો. પશ્ચિમના દેશોમાં, માધ્યમિક યુગમાં, કૃત્ત્રિય ધર્મની ભાવના ખરેખર આવીજ હતી, પણ હિન્દુસ્તાનમાં જેવી રીતે એ ભાવનાએ સિદ્ધ વસ્તુતું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કર્યું તેવી રીતે યુરોપમાં કદી પણ થવા પામ્યું નહોતું. વિપ્રની પદવી વંશપરંપરા પ્રાપ્ત થવા માંડી તેનીજ આદ્યે હિન્દુસ્તાનમાં ગાનિર્મારણનો જે વિદ્યમાન થવા માંડ્યો તેને મળતો આવે એવો દાખલો ખીજા-કોઈ પણ દેશમાંથી મળી આવશે નહીં. પણ ઋગ્વેદનો વિશેષ પ્રાચીન વિભાગ જે સમયમાં રચાયો તે સમયમાં, એટલે સુદાસ અને વસિષ્ઠના સમયમાં, વિપ્રની પદવી વંશપરંપરા પ્રાપ્ત થાય એવું હજી થયું નહોતું, તો પંજાબમાં વસતી આર્ય પ્રજાઓમાંથી ક્ષત્રિય અને વિપ્રવર્ગની જુદી ગતિઓજ અનેકી હોય એવો તો સંભવજ ક્યાંથી હોય ? રામાયણ-મહાભારતના સમયમાં, મધ્યદેશ, કે જ્યાં આજણોની વર્ણબ્યવસ્થા ખીલી નીકળી હતી, ત્યાંના નિવાસીએ વાયવ્ય દિશાના લોકોને અડધા જંગલી જેવા ગણતા હતા એ ઉપરથી આ વાતને ટેકા મળે છે.

આ પ્રદેશની વૈદિક સમયની પ્રજાઓના સામાજિક બંધારણમાં જુદા જુદા ધંધાઓનો બેઠ નહોતો જેવો હતો, અને ધણે અંશે દાસના અધિકારોની પેઠે તે વખતના લોકો લડવૈયા અને શરેરી તરીકેનું એવકું જીવન ગાળતા. તેઓ પૂર્વ દિશા તરફ જેમ જેમ વધતા ગયા તેમ તેમ તેઓની સમાજબ્યવસ્થા વધારે ને વધારે ગુંચવણભરેલી થવા માંડી, અને જુદા જુદા ધંધાઓ પેઢી દર પેઢી ક્ષત્રવા માંડ્યા. લોકોની વસ્તી હવે બહોળા પ્રદેશ ઉપર ફેલાઈ ગઈ હતી, એટલે અચાનક કરવામાં આવેલા દુમલાઓને દબાવી દેવાને માટે અથવા નાખે થયલા મૂળ વતનીઓના બળવાઓને સમાવી દેવાને માટે એક જનના જાગૃતના સરકર જેવા કોઈ મંડળની જરૂર ઉત્પન્ન થઈ. ન્દાનાં મંડળોના સરદારોનાં જે કુટુંબો કોઈ મેનાપતિના હાથ નીચે એકઠાં થયલાં તેનાથી સરકરી વર્ગની સૌથી ખેલી સરખાત થઈ રહ્યા. એવી રીતનો સરકરી વર્ગ,

નીકળ્યાથી ખેતી અને દુધર-હોગ-કરનારા લોકો પોતપોતાના કર્મમાં વગર અડચણે ગંડા રહે એવી રીતની व्यवस्था થઈ શકી. એ દરમ્યાન, ધર્મના વિધિઓ વધારે ને વધારે ગુંચવણમરેલા થતા જતા હતા, યોગ્ય રીતે વિધિઓ કરવામાં આવે તેના ઉપરજ તે વિધિઓની સફળતાનો આધાર રહે છે એવું વધારે ને વધારે મનાતું જતું હતું, અને પ્રાચીન સંસ્કૃતિને માનવી રાખવાનું કામ વધારે ને વધારે અગત્યનું લાગતું જતું હતું. આને પરિણામે, પોતાની ધાર્મિક દરજ્જે જળવવામાં અને પરંપરાઓ પ્રાપ્ત થયેલા વેદના મંત્રોને પોતાના કુટુંબમાં સાચવી રાખવામાં વિપ્ર-વર્ગને પોતાનો સવંધો મમય માળવો પડતો અને પોતાની સંપૂર્ણ શક્તિઓ અજમાવવી પડતી.

આ કારણને લીધે આર્ય લોકોના ત્રણ મુખ્ય વર્ગો એકબીજાથી વધારે ને વધારે દૂર પડતા ગયા. પણ અમુક માણસનો અમુક વર્ગમાં જન્મ થયો તેથી તે તેજ વર્ગનો ગણાય અને બીજા વર્ગનાં માણસો સાથે તે લગ્નનો સંબંધ ન કરી શકે અને ખાવા પીવાનો વ્યવહાર પણ ન રાખી શકે એવી રીતનો વર્ણવિભાગ એ નિર્વર્તમાંથી કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો હશે એ એક મહત્વનો પ્રશ્ન છે. ત્રણે વર્ણ આ પ્રમાણે એકબીજાથી તદ્દન દૂર પડી ગયા તેનું પ્રથમ કારણ તો એ હશે કે હિન્દુસ્તાનના જે મૂળ વતનીઓને છત્રવામાં આવેલા તેઓએ આર્ય ધર્મ સ્વીકાર્યો ત્યાર પછી આર્ય લોકોના સમાજમાં તેઓને રહેવા દેવામાં આવતા ખરા, પણ તેઓને શુદ્ધાત્મના જેવા ગણવામાં આવતા હોયને સમયે અમેરિકામાં ગોરી ચામડી અને કાળી ચામડીની વચ્ચે જેવો ભેદ છે તેના કરતાં આર્ય વિજેતાઓ અને હિન્દુસ્તાનના મૂળ વતનીઓ એ ખેતી વચ્ચે વધારે ભેદ હતો એવું માનવાનું કંઈ કારણ નથી. ન્યાતને માટે હિન્દુસ્તાનમાં જે શબ્દ વાપરવામાં આવે છે (ઘર્ણ) તેનો અર્થ પણ “ રંગ ” એવોજ થાય છે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. વિપ્રની પદવી વંશપરંપરા ઉતરવા માંડી ત્યાર પછી એ વિપ્રવર્ગ તરફથી બીજા વર્ગોની વ્યવસ્થા પણ એજ ધોરણે કરવામાં આવી, અને દરેક વર્ગને બીજા વર્ગથી તદ્દન સ્વતંત્ર ગણવામાં આવ્યો. આર્ય પ્રજાના ત્રણ વર્ગો અને એવો શૂદ્રનો, એ પ્રમાણે ચાર વર્ગો પ્રથમ સ્થાપિત થયા તે સમયેજ યજુર્વેદના સ્વતંત્ર રીતે રચાયેલા વિભાગનો મોટો અંશ નેપાર થયો, અને અથર્વવેદનો મોટો ભાગ (મં. ૮ થી ૧૨ સુધીનો

ધણોખરો ભાગ) પણ એજ સમયે રચાયો; પણ તે સમયે ઋગ્વેદમાં તો યોડાકજ ભાગનો નવો ઉમેરો થયો. જે સૂક્ત(મં. ૧૦, મુ. ૯૦)માં ચારે વર્ણોનાં ચોક્કસ નામ દેવામાં આવ્યાં છે તે ઉપરાંત પ્હેલા, આઠમા, અને દશમા મંડલનાં યોડાકજ નવાં સૂક્તો એ સમયે રચાયાં. વ્રાહ્મણ એ શબ્દ “ પ્રથમ વર્ણના માણસ ” ને માટે હમેશાં વાપરવામાં આવ્યો છે તે ઋગ્વેદમાં આઠજ વખત વપરાયેલો જેવામાં આવે છે, ત્યારે વ્રહ્મણ જેનો અર્થ “ ઋષિ ” અથવા “ કર્મ કરાવનાર વિપ્ર ” એવો થાય છે તે શબ્દ ૪૬ વખત વપરાયેલો જેવામાં આવે છે.

હવે આપણે ઋગ્વેદના સમયની સમાજરચિતિ કેવી હતી તેનું વર્ણન કરવાનું છે. આપણે જાણીએ. “ વહુનો ભાઈ ” અને “ વરનો ભાઈ ” અથવા “ વરની બહેન ”, એને માટે જુદા શબ્દોજ ત્યાં વપરાતા હતા તે કુટુંબ-ઉપર સમાજના બંધારણનો આધાર હતો એ તો ખુદ્યુંજ છે. પિતા તે ધરનો સુરખી ગણાતો, અને તેને “ ગૃહપતિ ” (ધરધણી) એ નામ આપવામાં આવતું. જે પુરુષ પરણવા ઇચ્છતો હોય તે કાઈ ખાસ મિત્રદારા કન્યાના પિતાની ખાસેથી કન્યાનું માગું કરતો. કન્યાનાં માખાપને ત્યાં લગ્નની ક્રિયા કરવામાં આવતી અને લગ્નનો પ્રસંગ ઉજવવામાં આવતો વરરાજ અને તેનાં સગાંબહાણાંઓ વરધોડો કાઢીને, કન્યાનાં માખાપને ઘેર આવતાં. ત્યાં આગળ ખાસ એ પ્રસંગને માટે ગાયનો વધ કરીને તેનું માંસ આપવામાં આવતું અને એવી રીતે વરરાજ અને તેની સાથે આવેલાં માણસોનો મત્કાર કરવામાં આવતો. વળી લાંજ આગળ વરરાજ કન્યાનો હાથ ઝાલીને અમિની આસપાસ મંગળારા કરતો. અથર્વવેદમાં એટલું વિશેષ કહ્યું છે કે જમીન ઉપર એક પથ્થર મૂકવામાં આવતો, અને મંતાનપ્રાપ્તિને માટે એ પથ્થર ઉપર પગ મૂકવાનું વર તરફથી કન્યાને કહેવામાં આવતું. કન્યાને તેમ જ યોગવામાં આવતું અને મંગલ વસ્ત્રો પહેરાવવામાં આવતાં. લગ્નનો ઉત્સવ ઉજવાઈ રહ્યા પછી કન્યા એક રથ ઉપર ચઢીને પોતાના પતિની માથે બેસતી. એ રથને રાતાં પુષ્પોથી સજાવવામાં આવતો અને તેને બે સંદેહ બગીચો બેડવામાં આવતા. એ રથમાં બેસાડીને વરધોડા મારે કન્યાને પોતાને નવે ઘેર લઈ જવામાં આવતી. ૩૦૦૦ વર્ષ થયાં તોપણ આ વિવાહવિધિનાં મુખ્ય લક્ષણો હિન્દુસ્તાનમાં હજી જેવાં ને તેવાં હાલ સુધી રહ્યાં છે.)

છોકરંઓની-પેઠે, સીને પણ પોતાના પતિની ધુણને આધીન રહેવું પડતું; તેપણ દ્વાહ્નનના સમય કરતાં ઋગ્વેદના સમયમાં સીની પદવી વધારે ઉચી* હતી, કારણ કે મરુ કરતી વખતે સી પણ પોતાના પતિની સાથે ધર્મવિધિમાં શામિલ રહેતી હતી. એ ધરની ધણિયાણી (ગૃહપત્ની) ગણાતી, અને નોકરચાકર ઉપર, એટલુંજ નહીં પણ વરના અવિવાહિત ભાઈઓ અને બહેનો ઉપર પણ એની સત્તા ચાલતી. યજુર્વેદ ઉપરથી આપણને એવું માલમ પડે છે કે છોકરાઓ અને છોકરીઓને તેઓની વય પ્રમાણે ક્રમવાર પરણાવવાનો રિવાજ હતો, પણ અવિવાહિત રહેલી અને પિતાને ઘેર રહીને મોટી થતી કન્યાઓ વિશે ઋગ્વેદમાં એક કરતાં વધારે વખત કહેવામાં આવ્યું છે. પુરુષ વંશ ઠકી રહે તેના ઉપરજ કુટુંબના અસ્તિત્વનો આધાર રહેતો, તેથી પણ અને પૃથ્વી રૂપી ધનની સાથે પુત્રોની પણ પ્રાપ્તિ થાય તેને માટે અનેક વાર પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે, અને લગ્નસમયે નવો પરણેલો પતિ એવી ઇચ્છા દર્શાવે છે કે “ મહારી પત્ની વીર પુત્રોની જન્મેતા થાય ! ” પુત્રપ્રાપ્તિનો અભાવ અને દરિદ્રતા એ બેઉ દુઃખોને એક-સરખાં ગણવામાં આવતાં, અને દત્તકવિધાનને ન્યાંત્યાંથી કામ ચલાવવાના એક સાધન તરીકેજ ગણવામાં આવતું. ઋગ્વેદમાં કોઈ પણ સ્થળે “ કન્યાનો જન્મ થાય ! ” એવી ઇચ્છા દર્શાવવામાં આવી નથી; અને યજુર્વેદમાં તો “ કન્યાનો જન્મ ન થાય ! ” એવુંજ ઇચ્છવામાં આવ્યું છે. પેતરેય દ્વાહ્નનમાં એવો વિચાર દર્શાવવામાં આવ્યો છે કે “ કન્યાના પિતા થવું એ એક દુઃખ છે. ” વેદના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સમયના ભોકો પણ આ વિચારની સાથે મળતા આવ્યા વગર રહેત નહીં એ નક્કી છે. આ ખોટો વિચાર એવો ને એવો આજ દિન સુધી

* અનેક સીઓને પરણવાનો રિવાજ ઋગ્વેદના સમયમાં હોય એમ ગણાવ નથી. કેટલેક સ્થળે સીઓના સમ્બન્ધમાં બહુવચન વાપરવામાં આવ્યું છે તે પરથી કદાચ કોઈકોઈ શ્રીએ તો એકથી વધારે સીને પરણતા હશે એવું અનુમાન થાય છે, તેપણ સાધારણ રિવાજ તો એક સીને પરણવાનોજ હતો. ખરેખર, “ Vedic India ” (વેદના સમયનું હિન્દુસ્તાન) એ પુસ્તકના રચનાર મિ. ર્ફોર્ડિન કહે છે તે પ્રમાણે, વિવાહસૂત્રમાં દર્શાવવામાં આવ્યો છે તેવો લગ્નનો ઉત્તર આદર્શ જે સમાજમાં રાજવામાં આવતો હતો તે સમાજમાં અનેક સીઓ પરણવાનો રિવાજ ન હોય એ સ્વતઃસિદ્ધ ભૂતંજ છે. બહુપત્નીકતાનો રિવાજ તો પ્રાચીણના સમયમાંજ દાખલ થયો.

હિન્દુસ્તાનમાં ચાલતો આવ્યો છે, અને એવું બળ લેશમાત્ર પણ ઝાંડુ થયું જણાવું નથી.

ગુલનાત્મક દૃષ્ટિથી જોતાં, તે વખતનું નીતિનું ધોરણ ઉચું હતું એવું અનુમાન થાય છે, કારણ કે વ્યભિચાર અને બળાકાર એ ગુન્હા-ઓને ધણાજ ગંભીર ગણવામાં આવતા અને લક્ષ્મના પવિત્ર સમ્બન્ધ સિવાય બીજી રીતે થયેલી સંતાનપ્રાપ્તિને છપી રાખવાની જરૂર પડતી.

બીજી ધણી પ્રાચીન પ્રભાઓની પેઠે ધરડા માણસોને તથા દેવાનો રિવાજ ઋગ્વેદના સમયમાં તદ્દન અજાણ્યો નહોતો એવું અનુમાન પણ એક બે મંત્રો ઉપરથી કરી શકાય છે.†

ગુન્હાઓમાં લૂંટ કરવાનો ગુન્હો સૌથી વધારે સાધારણ જણાય છે. પરંતુ એને વારંવાર ચોરી લઈ જવામાં આવતાં. એ ગુન્હો ધણું ખર્ચ રાતની વખતે થતો. ચોરો અને લૂંટારાઓ વિષે ઋગ્વેદમાં ધણે ઠેકાણે કહેવામાં આવ્યું છે, અને ધરમાં, ધર બહાર, અને મુસાફરીમાં રક્ષણ કરવામાં આવે તેને માટે દેવતાઓની પ્રાર્થના ઋગ્વેદમાં ધણે ઠેકાણે કરવામાં આવી છે. એવા ગુન્હેગારો ન્યારે પકડાતા ત્યારે તેઓને ખૂંટાની સાથે દોરડાં વડે બાંધવામાં આવતા, અને એવી રીતે તેઓને શિક્ષા કરવામાં આવતી. દેવાં (ઋણ) પણ ધણી વાર કરવામાં આવતાં. ખાસ કરીને, ગુનારની રમતમાં ધણાં દેવાંઓ થતાં, અને ઋગ્વેદમાં એ દેવું કહડે કહડે, હપતાથી, સુઠવવામાં આવ્યા વિષે પણ કહેવામાં આવ્યું છે.

ઋગ્વેદની અંદર પહેરવેશના સમ્બન્ધમાં જે વચનો કહેવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે એક વસ્ત્ર ધરોરના નીચલા ભાગ માટેનું અને એક ડગલા જેવું એમ બે વસ્ત્રો પહેરવામાં આવતાં. ઘેટાંનાં જીનના રંગબેરંગી વસ્ત્રો બનાવવામાં આવતાં, અને કુલ્લીક વાર તેને કસગ દેવામાં આવતો. ગજગવા, જંમડીઓ, કાંઈ, અને એરિંગ એ ધરેણીઓ પણ ઋગ્વેદમાં ગણાવવામાં આવ્યાં છે. વાગમાં તેવ પાવવામાં આવતું અને તેને ઝાળવામાં આવતા. અર્ધવેદમાં

† આ મત્રો કયા તે પ્રો. મિક્રોનને જતાં નથી અને એવા કોઈ પણ મત્રો આ વેપકની બાજુમાં નથી જોઈએ પ્રો. મિક્રોનલના આ અનુમાનને માટે સો આધાર છે તેનો વિચાર કરવાનું બની શકતું નથી.

સો દાંતાવાળી કાંસકી વિષે પણ કહેવામાં આવ્યું છે, અને વળી વાળને મળખૂત કરવાના અથવા વાળ ન ઊગતા હોય તો તેને ઉગાડવાના ઉપાય વિષે પણ લખવામાં આવ્યું છે. સ્ત્રીઓ પોતાના વાળને ગૂંથતી, અને પુરુષો પોતાના વાળને વીંટાળી દેતા. રૂઢ અને પૂવન એ દેવતાઓને આવી રીતે અલંકૃત થયલા વર્ણવવામાં આવ્યા છે; અને વસિષ્ઠ કુળના માણસો મસ્તકની જમણી બાજુએ ઝોટલો રાખતા એવું પણ આપણને માલમ પડે છે. ઉત્સવના પ્રસંગોએ પુરુષો માળા પહેરતા. સાધારણ રીતે તેઓ દાઢી રાખતા, પણ કોઈ કોઈ વખતે વાળ કઢાવી નાંખવામાં પણ આવતા. સોમ રાજની દાઢી દાઢી નાંખવાનો વિધિ જે વખતે કરવામાં આવ્યો તે વખતે વાયુ દેવ જિન્હુ પાણી લઈ આવ્યા અને સવિત્ર દેવતાએ ધણી હોશિયારીથી અસો ફેરવ્યો એવું વર્ણન અથર્વવેદનાં આપવામાં આવ્યું છે.

ભોજનમાં મુખ્ય પદાર્થ તરીકે દૂધ વપરાતું. તે એવું દહોવાય કે તરત પીવામાં આવતું, અથવાતો સંધવામાં કે સોમની સાથે મેળવવામાં તેનો ઉપયોગ થતો. એનાથી બીજે નબરે ઘૂત, અથવા બીનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો. ધી એ માણસોનો પ્રિય ખોરાક હતો, અને દેવતાઓને પણ એનું હવિ આપવામાં આવતું. અનાજને સૂકવીને ખાવામાં આવતું, અથવાતો તેને ઘંટીમાં દળીને દૂધ અથવા માખણથી તેના રોટલા બનાવવામાં આવતા. વૈદિક સમયના હિન્દુસ્તાનના વતનીઓના નિસના ખોરાકમાં જુદી જુદી જાતનાં શાકભાજી અને ફળ વગેરેનો પણ ઉપયોગ થતો. મહત્વના પ્રસંગો ઉપરજ માંસ વાપરવામાં આવતું. એવા પ્રસંગો ઉપર પશુઓનું બલિદાન આપવામાં આવતું. દેવતાઓને વૃષભનાં બલિદાન વધારે આપવામાં આવતાં, એટલે ભોજનમાં વૃષભના માંસનો ઉપયોગ સૌથી વધારે થતો હોય એ ધણું સંભવિત જણાય છે. બીજા યજ્ઞોના પ્રમાણમાં અશ્વમેધ યોજા થતા એટલે અશ્વનું માંસ ભોજનમાં પણ યોગ્ય વપરાતું હતું. માંસને લોડાના સળિયા ઉપર સેકવામાં આવતું અથવા વાસણોમાં સંધવામાં આવતું. ભોજનને ખાટું ધાતુનાં અથવા માટીનાં વાસણો વપરાતાં; પણ પીવાને ખાટું સાધારણ રીતે લાકડાનાં વાસણોનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો.

ઋગ્વેદના સમયના હિન્દુસ્તાનના વતનીઓ યોજામાં યોજા

એ જાતના માદક પદાર્થોથી જાણીતા હતા. એમાંનો સોમ એ વધારે અગત્યનો પદાર્થ હતો; પણ યજ્ઞ, ઉત્સવ આદિ ધર્મના પ્રસંગોએ એનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો. વળી, આર્ય લોકો પર્વતો આગળથી વધારે ને વધારે આધ્યા જતા ગયા તેમ ખરેખરી સોમવત્રી મેઘવર્ષાનું કામ પણ વધારે ને વધારે અધૂરું થતું ગયું. સાધારણ રીતે જે દારૂ વપરાતો તેનું નામ સુરા હતું. ઘણા પ્રાચીન સમયમાં પણ એ પદાર્થ અજાણ્યો રહ્યો નહોતો એવું જણાય છે, કારણ કે સોમ એ નામની પેઠે સુરા એ નામ પણ હુરા એ રૂપે અવસ્તામાં વપરાયલું જેવામાં આવે છે. હાલના સમયમાં હિન્દુસ્તાનમાં જેવી રીતે ચોખાનો દારૂ બનાવવામાં આવે છે તેવી રીતે એ સમયમાં કોઈ પ્રકારના અનાજમાંથી એ દારૂ બનાવવામાં આવતો હશે એ નક્કી છે. સુરાપાનની સાથે જુગારનો હુર્ગુણ પણ એ સમયે દાખલ થઈ ચૂક્યો હતો. એક કવિ જુદાં જુદાં પાપનાં કારણ તરીકે કોધ, જુગાર, અને સુરા એ ત્રણ વસ્તુઓને ગણાવે છે, ત્યારે બીજો કવિ સુરાથી મત થયલા માણસો દેવતાઓની નિન્દા કરે છે તે વિષે કહે છે. સુરાનો ઉપયોગ ઘણો સાધારણ થઈ પડ્યો હોય એમ જણાય છે, કારણ કે વાજસનેયી સંહિતાના સમયમાં સુરાકાર અથવા “દારૂ બનાવનાર”નો એક ધંધોજ થઈ પડ્યો હતો.

વૈદિક સમયના હિન્દુસ્તાનના વતનીઓનો મુખ્ય ધર્મો નિઃશંકય યુદ્ધનો હતો. તેઓ જિભા રહીને અથવા રથમાં બેસીને લડતા. એ રથમાં બે જણા બેસતા, લડનારો અને રથ હાંકનારો. મહાભારતમાં પણ એવીજ રીતનું જેવામાં આવે છે. ત્યાં આગળ કુર્ષ્ણને મર્જુનનું સારથિપણું કરતો આપણે જોઈએ છીએ. હવેજ વિશે કોઈ ટેકાણે કંઈ પણ કહેવામાં આવ્યું નથી, અને ઘણા લાંબા વખત પછીજ હવેજનો પ્રચાર થયો હોય એ ઘણું મંભવિત જણાય છે. પણ સિકંદર બાદશાહે જે વખતે હિન્દુસ્તાન ઉપર ચડાઈ દીધી તે વખતે હિન્દુસ્તાનની સેનાના ચાર વિભાગમાંનો એક વિભાગ ઘોડેચારોનો હતો. ઘોડાની સ્વારી રિતે ઋગ્વેદના લોકો તદ્દન અજાણ્યા નોતા એવું મુલ્યવનાસં કેટલાંક વચનો ઋગ્વેદમાંથી મળી આવે છે, અને ઋગ્વેદ તથા યજુર્વેદમાં તો એ રિતે અષ્ટ દયન પત્ર કરવામાં આવ્યું છે. વેદસમયના લડવામાં બખ્તર પહેરના અને માથા ઉપર ભોંરાના ટોપ ધારણ કરના ધનુષ અને

તીર એ તેઓનાં મુખ્ય હથિયાર હતાં, અને તીરને વિષમય શૃંગની અથવા - તીક્ષ્ણ ધાતુની અણી કરવામાં આવતી. કાદાળીઓ વિશે પણ ઘણે ઠેકાણે કહેવામાં આવ્યું છે. પણ એ વેદના સમયના હિન્દુસ્તાનના વતનીનું મુખ્ય ધન હતું. પણઓનાં મ્હોટાં ટોળાંઓ પોતાની પાસે હાથ એ એની મ્હોટામાં મ્હોટી ઇચ્છા હતી; અને ગ્લશ્ણ, આરોગ્ય, તથા સુખમંપત્તિને માટે ને અનેક પ્રાર્થનાઓ કરવામાં આવી છે તેમાં પણઓને લગભગ બધેજ ઠેકાણે સૌથી પહેલાં ગણાવવામાં આવ્યાં છે.

તોપણ વેદના સમયના આર્ય લોકોની નિંદગી કેવળ બરવાડના નેવી નહોતી. “ ખેતી કરવી ” (કૃષ્) એવા એવા શબ્દો હિન્દુસ્તાનની અને ઇરાનની બાપાઓમાં સરખાજ છે તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે અરધાનિસ્તાનની ખીણોની પેલી બાજુએથી આર્ય લોકો બ્યારે આવ્યા ત્યારે ખેતીનું વધારે નહીં તો સ્થેજસાજ જ્ઞાન પણ તેઓ પોતાની સાથે લેતા આવ્યા હતા. ખરેખર, ઋગ્વેદ લગીના સમયમાં તો ખેતીને ઉદ્યોગ એટલે વધી ગયો હતો કે એ ઉદ્યોગનું મહત્ત્વ પણઓને ઉછેરવાના ઉદ્યોગ સિવાય બીજા સધળા ઉદ્યોગોના કરતાં વધારે હતું. અથર્વવેદ ઉપરથી આપણને માલમ પડે છે કે ખેતીના કામમાં ને હળ વાપરવામાં આવતા તેના કાંસા ધાતુના હતા. એ હળ વડે ખેતરોમાં ચામ પાડવામાં આવતા, અને એને બળદ જોડવામાં આવતા. આ પ્રમાણે જમીન તૈયાર થતી એટલે તેના ઉપર બી નાંખવામાં આવતાં. પાણીને માટે ખોદવામાં આરેલી નહેરો વિશે ઘણી વાર કહેવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે પાણીનાં બાંધકામ તે વખતે અત્યંત નહોતાં. દાણા(વવ) તૈયાર થતા એટલે દાતરડાં વડે તેની કાપણી કરવામાં આવતી. પછી તેના જુદા જુદા દગ્ધાઓ કરવામાં આવતા, તેને ઝૂડવામાં આવતા, અને છેવટે તેને જાટકીને સ્વચ્છ કરવામાં આવતા.

વેદસમયના હિન્દુસ્તાનના વતનીઓ બરવાડની અને ખેડૂતની નિંદગી માગવા લાગ્યા હતા તોપણ હજી મ્હોટે ભાગે શિકારનો ધંધો તેઓ બળવી રહ્યા હતા. શિકારી પોતાના શિકારની પાછળ તીરકામઠાં લઈને દોડતા અથવાતો આંગાઓ અને જળને ઉપયોગ કરતો. પક્ષીઓને પકડવાને માટે સાધારણ રીતે જમીન ઉપર જળ પાથરવામાં આવતી. ગિંદને પણ જળમાંજ પકડવામાં આવતા; હરણને ખાણોમાં દસાવવામાં આવતા; અને ટુક્ટનો શિકાર ફૂતરાઓ વડે કરવામાં આવતો.

ઋગ્વેદના સમયમાં, નદીઓને પેલે પાર જવાને માટે જ હોડીઓ વાપરવામાં આવતી એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. હોડીને માટે સંસ્કૃત શબ્દ નૌસ્ટ્ર છે, અને ગ્રીક શબ્દ “naus” છે. એ હોડીઓ હલેસાં (અરિઝ) વડે હંકારવામાં આવતી, અને એ ધણીજ પ્રાથમિક અને દંડંગી હશે એમાં શક જોવું નથી. ઝાડનાં થડને ઉપેડી નાંખીને ધણુંખણું તેને હલેસાં તરીકે વાપરવામાં આવતાં હશે. સુદાન અથવા લંગર વિષે, ડોલકાડી અથવા સડ વિષે ઋગ્વેદમાં કંઈ પણ સ્થળે કથન કરવામાં આવ્યું નથી.

તે સમયે, એક ચીજના બદલામાં બીજી ચીજ આપવામાં આવે એવી રીતે વેપાર ચાલતો. ગાયને કિંમતના ધોરણ તરીકે લઈને તે ઉપરથી દરેક વસ્તુના વત્તાઓછા મૂલ્યના નિર્ણય કરવામાં આવતો. પ્રાચીન જર્મનીમાં થયું તેવી રીતે હિન્દુસ્તાનમાં પ્રથમ સુવર્ણના અલંકારો અને અવાહિરનો પારિતોષિક અને વેતનમાં ઉપયોગ થયો અને પછી સિક્કાઓ નીકળ્યા. આજ કારણથી, નિષ્ક જોવા શબ્દનો અર્થ ઋગ્વેદમાં “ગગમ્વો” એવો થાય છે. પણ પાછલા સમયમાં એક સિક્કાના નામ તરીકે એ શબ્દ વપરાવા લાગ્યો.

વેદના પ્રાચીન સમયમાં માણસની જરૂરિયાતો એટલી થોડી હતી કે દરેક માણસ પોતપોતાને જોઈતી વસ્તુ થોડે કે ઘણે અંશે પૂરી પાડી શકતો, તેપણ જુદા જુદા વેપારકર્મીઓની સરજાન ચર્ચિત થઈ ગયેલી એવું ઋગ્વેદમાંથીજ આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ. લોકોનું કામ કરનાર વિષે ઋગ્વેદમાં સૌથી વિશેષ કથન કરવામાં આવેલું છે - તે પશુ એવું માલમ પડે છે કે સુધારનું, ધનારત બાંધવાનું, પૈડાં બનાવવાનું, એ મધ્યું કામ એકજ માણસ કરતો. રથ અને ગાડાં બનાવવામાં વધારે હોંશિયારી જોઈએ એવું હોવાથી અમુક માણસો એને ખામ કળા તરીકે ગણીને એ કામની પાછળજ મંડતા અને પૈસા લઈને એ કામ કરતા. આજ કારણથી, સસ્તો રચવાના કૌશલને રથ બનાવનારની હોંશિયારી માથે ધણી વાર સરખાવવામાં આવ્યું છે. ધાતુને બટ્ટીમાં નાંખીને ગોધનારા હુદાર વિષે પણ કેટલેક ઠેકાણે દહેવામાં આવ્યું છે. ધમણને બદલે એ પટ્ટીની પાંખ વાપરતો એમ જણાય છે. કિટલીઓ અને બીજાં નિત્યનાં ઉપયોગનાં ધાતુનાં વાસણો બનાવતો એને વર્ણવવામાં આવ્યો છે ઋગ્વેદમાં મોચીઓ વિષે અને મોચીઓ જે ચામડું તૈયાર

કરે છે તે વિષે પણ કહેવામાં આવ્યું છે. * પૈરાંઓને સીવવાનું અને ધાસની અથવા બરની સાદડીઓ બનાવવાનું આવડતું એમ જણાય છે. રૂપક અને ઉપમાઓ વડે જેના વિષે વારંવાર કથન કરવામાં આવ્યું હોય એવી કળા કપડાં પહોંચાણની છે, પણ એ સમ્બન્ધમાં જે કથનો કરવામાં આવ્યાં છે તે એટલાં તો સંક્ષિપ્ત છે કે તે ઉપરથી એ કળા કૃત્રી હતી તેનો કંઈ પણ ચોક્કસ ખ્યાલ આપણને આવી શકતો નથી. પણ અચર્ચવેદના એક મંત્રમાં, રાત્રિ અને દિવસ એ બે બહેનો કદી પણ તૂટે નહીં અને કદી પણ ખૂટે નહીં એવા દોરાઓ વડે વર્ણરૂપી વસ્ત્રને વારાફરતી કૃત્રી રીતે વણે છે તે વિષેનું વર્ણન આપ્યું છે. શુક્લયજુર્વેદ સુધીના સમયમાં જુદા જુદા ધંધાઓના વિભાગ વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ થતા ગયા હતા એમ જણાય છે, કારણ કે એ વેદમાં દોરડાં બનાવનારાઓ, ઝવેરીઓ, હાથીની દેખરેખ રાખનારાઓ, નાટક બજવનારાઓ એવા એવા અનેક ધંધાદારીઓને ગણાવવામાં આવ્યા છે.

વેદસમયના ચાલાક અને સુદુરુશળ લોકોમાં રથની સરતો ધણી વાર થતી એવું એ રમત ઉપરથી જ દેખાતો લેવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી માલમ પડે છે. રામાયણ-મહાભારતના સમયમાં રથહોંશિયારીયી હાંકવો એ પણ ધણી અગત્યની કળા ગણાતી, પણ કંઈક અંશે મુસ્તી આવે એવી હવાની અસરને લીધે તો કંઈક અંશે સિન્ધુ નદીના પ્રદેશ આગળથી ઘોડાઓ લાવવા પડતા તે ઘોડાઓની અછતને લીધે સુદના કામમાં અને સરતના કામમાં રથનો ઉપયોગ થતો હિન્દુસ્તાનમાં ધીરે ધીરે બંધ પડી ગયો એમ જણાય છે.

માણસો બ્યારે બેમાં મળતાં ત્યારે તેઓને રમવાની મુખ્ય રમત ઘૂતની હતી. એ રમતનું અનિવાર્ય આકર્ષણ અને તેને પરિણામે અનેક વાર થતી હાનિ, એનું વર્ણન “જુગારીના વિલાપ”માં અપાઈ ગયેલું આપણે જોઈએ છે. ઘૂત રમવાના સ્થાનક(સમા) આગળ કેટલાક તો એટલો વખત સુધી રોકાઈ રહેતા કે યજુર્વેદમાં તેઓને “સમાસ્થાણુ” એવું નામ મરકરીમાં આપવામાં આવ્યું છે. એ રમત કેવી રીતે રમાતી

* હાલમ વિષે પણ કેટલેક ટેકાણે કહેવામાં આવ્યું છે. એક મંત્રમાં અગ્નિદેવની સ્તુતિ કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે “હાલમ જેવી રીતે દાદી સાફ કરી નાખે તેવી રીતે અગ્નિ પૃથ્વી ઉપરનો અવશે સાફ કરી નાખે છે”

તે વિષે ઋગ્વેદમાંથી કંઈ પણ ચોક્કસ માહિતી આપણને મળી શકતી નથી. પણ એક મંત્ર ઉપરથી એટલું આપણે જાણી શકીએ છીએ કે ચાર પાસાઓ વડે એ રમત રમવામાં આવતી. યજુર્વેદમાં, પાંચ પાસાઓ વડે રમાતી એવી પણ એક રમત વિષે લખવામાં આવ્યું છે, અને તે દરેક પાસાનું જુદું જુદું નામ હતું. રમવામાં લુગ્ધાઈ કરવી એ ગુન્હો ઋગ્વેદના સમયમાં ધણો સાધારણ થઈ પડ્યો હતો એમ જણાય છે; અને એક કવિ વરુણની આગાઓનું ઉલ્લંઘન થવાના એક મુખ્ય કારણ તરીકે પાસાને ગણાવે છે. આ કારણથી, ઋગ્વેદમાં જે શબ્દ “ઘૂત રમનાર” એ અર્થમાં વપરાતો (કિતંચ), તે પાછલા સમયની સંસ્કૃત ભાષામાં “લુગ્ધો માણસ” એ અર્થમાં વપરાય છે, અને પાછલા સમયનો “ઘૂત” એ શબ્દ “જુગારી”ના અર્થમાં પણ વપરાય છે.

નૃત્યકળા એ આનન્દનું એક બીજું સાધન હતું. એ કળામાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ બેઉ રસ લેતાં એમ જણાય છે. પણ ન્યાં આગળ નૃત્ય કરનારાઓની જાતિ વિષે સ્પષ્ટ સૂચન કરવામાં આવ્યું છે ત્યાં આગળ લગભગ હમેશાંજ સુવર્તિઓને વર્ણવવામાં આવી છે. ઉદાહરણ તરીકે, એક સ્થળે ઉપાદેવીને સારાં વસ્ત્રમાં સજ્જ થયેલી નૃત્ય કરનારી તરીકે વર્ણવવામાં આવી છે. એક પંક્તિ (મં. ૧૦, સૂ. ૭૨)માં એવું કહ્યું છે કે:—

અગ્રાં ચો નૃત્યતામિવ

ત્રીજો રેણુરપાયન ॥

“નાચનારા માણસોથી બેડતી હોય (નૃત્યતામિવ) તેમ પુષ્કળ ધૂળ ઉડતી હતી.” આ ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે ખુશ મેદાનમાં નૃત્ય કરવામાં આવતું.

ઋગ્વેદની અંદરથી મળી આવતાં જુદાં જુદાં પ્રમાણો ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે એ પ્રાચીન સમયમાં પણ હિન્દુસ્તાનના લોકો જાતજાતનાં વાદ્યોથી જાણીતા હતા; કારણ કે ડુન્દુભિ, ઘેણ, અને ઘીળા એ વડે હાથથી ઢોકવાનાં, મ્હોંએથી વગાડવાનાં, અને તારવાળાં એ ત્રણ જુદી જુદી જાતના વાજિત્રોનું સૂચન થાય છે. ઘીળા એ છે કે પ્રાચીન સમયથી જો અત્યાર સુધી હિન્દુસ્તાનના ત્રિપ વાજિત્ર તરીકે

ગણાતી આવી છે. એક ઋષિએ કહ્યું છે કે “ જ્યાં પિતૃલોકનો વાસ છે તે યમ લોકમાં પણ વેલુનો અવાજ સંભળાય છે ” તે ઉપરથી વેદ-સમયના હિન્દુસ્તાનના વતનીઓને એ પ્રકારના સંગીતનો શોખ હતો એમ જણાઈ આવે છે. એક સદા ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે કેટલીક ધર્મક્રિયાઓ વખતે વાજિત્રનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો, અને પિતૃઓને દાવિ આપતી વખતે વીણા વગાડવામાં આવતી. યજુર્વેદસૂધીના સમયમાં જુદાં જુદાં વાજિત્ર વગાડનારાઓના જુદાં જુદાં વર્ગજ ઉત્પન્ન થયા હોય એમ જણાય છે, કારણ કે એ વેદમાં જાતજાતના ધંધાઓની જે ટીપ આપવામાં આવી છે તેમાં વીણા વગાડનારાઓ, દુન્દુભિ વગાડનારાઓ, વેણુ વગાડનારાઓ અને શંખ ફુંકનારાઓ, એ સર્વેને ગણાવવામાં આવ્યા છે. ગાયન ગાવા વિષે તો ઋગ્વેદમાં ઘણે ઠેકાણે કહેવામાં આવ્યું હોય એમાં કંઈ નવાઈ નેવું નથી. સામવેદ ગાવાની રીત કંઈક ગુંચવણભરેલી છે, અને હિન્દુસ્તાન અને ધરાનના લોકો સાથે વસતા હતા તે વખતે પણ સોમયાગનું અસ્તિત્વ હતું તે ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે એ રીત ઘણી પ્રાચીન હોવી જોઈએ. એ સામવેદ ગાવાની રીત ઉપરથી માલમ પડે છે કે એ વખતે હિન્દુસ્તાનની ગાયનકળા એક પ્રાથમિક સ્થિતિમાં રહી નહોતી, પણ એ સ્થિતિના કરતાં ઘણી આગળ વધી હતી.) -

અકરણ ૭.

ઉત્તર કાળના વેદો.

તથા ઉત્તર કાળના વેદોમાંથી ઋગ્વેદની સાથે સામવેદનો સમ્બન્ધ સૌથી વધારે છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જોતાં એ વેદ બહુ અગત્યનો નથી, કારણ કે એ વેદના ૭૫ સિવાય બાકીના સધળા મંત્રો ઋગ્વેદમાંથી લેવાયલા છે, એટલે એ વેદમાં સ્વતંત્ર વસ્તુ નહીં જોવામાં છે. ઋગ્વેદનું આઠમું મંડલ અને ખાસ કરીને નવમું મંડલ, જેમાં સોમને લગતાં સૂક્તો છે, તેમાંથી મોટે ભાગે સામવેદના મંત્રો લેવામાં આવ્યા છે. યજુર્વેદની પેઠે સામવેદનો સંબંધ પણ વિધિઓની સાથે સાથે વાપરવાને માટે તૈયાર કરવામાં આવેલો છે; એમાં જે મંત્રો છે તે સોમયાગની ક્રિયાઓ વખતે ગાવામાં આવે એવા ઉદ્દેશથી આપવામાં આવ્યા છે. ઋગ્વેદમાંથી ખસેડીને એ મંત્રોને કોઈ પણ આંતર સમ્બન્ધ તરફ લક્ષ રાખ્યા વગર એકબીજા સાથે જોડી દેવામાં આવ્યા છે, અને અમુક વિધિઓની સાથે તેઓને જે સમ્બન્ધ હોય છે તેના ઉપરજ તેના સધળા અર્થનો આધાર રહે છે. સામવેદના ગ્રંથમાં જોલવા અથવા ગાવાને માટેજ એ મંત્રો મૂકવામાં આવેલા જણાય છે, અને એ મંત્રોમાં અને ઋગ્વેદના મંત્રોમાં ફેર માત્ર સ્વરનાં ચિહ્ન મૂકવાની રીતનોજ છે. આ કારણથી સોમયાગમાં ઉદ્દગાદ નામના વિધિવર્ગને વાપરવાના મંત્રો જે ગ્રંથમાં આપવામાં આવ્યા છે તે ગ્રંથ સામવેદ એ નામથી ઓળખાય છે. ગાન એ નામની ચોપડીઓમાંજ એ મંત્રોનું ખરૂં લક્ષણ—જેમતાનું લક્ષણ—આપણા જોવામાં આવે છે. યુરોપનાં પુસ્તકોમાં મંગીતના અંકની નીચે શબ્દો આપવામાં આવ્યા હોય છે તેવી રીતે એ ચોપડીઓમાં ખાતી વખતે સ્વર લંબાવવો ક્યાં આગળ, સ્વર ફરીથી જોલવો ક્યાં આગળ, અને સ્વર ઉમેરવા ક્યાં આગળ તે દર્શાવ્યું હોય છે. સામવેદના દરેક વિભાગની બધી જ રીતે ગાનની ચાર ચોપડીઓ લાય અસ્તિત્વમાં છે. એ ચોપડીઓમાં જેટલાં સામ આપેલાં છે તેની સંખ્યામાં કરવો હોય તેટલો વધારો થઈ શકે એમ છે, કારણ કે દરેક મંત્ર ધણા ગગમાં ગવાઈ શકે એવો હોય છે.

સામવેદમાં બધા મળીને ૧૫૪૯ મંત્રો છે. એ મંત્રોને બે વિભાગમાં વહેંચી નાંખવામાં આવ્યા છે. એ વિભાગને માટે આર્ચિક અથવા 'મયાઓનો મંત્રદ' એવો શબ્દ વપરાય છે. આ બે વિભાગમાં મંત્રો ને ક્રમમાં ગોઠવવામાં આવ્યા છે તે એકજ ધોરણ પ્રમાણે નથી ગોઠવવામાં આવ્યા. ખેલા વિભાગના છ પ્રપાઠક છે. તેમાંના પાંચ પ્રપાઠકમાં મંત્રોના દસ "દશત્" આપવામાં આવ્યા છે; માત્ર છઠ્ઠા પ્રપાઠકમાં દસ "દશત્" ને બદલે નવ "દશત્" આપવામાં આવ્યા છે. ખેલા બાર "દશત્"ના મંત્રોમાં અશિત્તું આવાહન કરવામાં આવ્યું છે, છેલા અગિયાર "દશત્"ના મંત્રોમાં સ્તોમતું આવાહન કરવામાં આવ્યું છે, અને વચલા છતીસ "દશત્"માં મ્હોટે ભાગે સોમરસના પ્રતાપી પીનારા ઇન્દ્ર દેવનું આવાહન કરવામાં આવ્યું છે. બીજા વિભાગના નવ પ્રપાઠકો છે, અને એ દરેક વિભાગના બખ્ખે, અને કાઈ કાઈ વાર ત્રણ ત્રણ પેટાવિભાગ પાડવામાં આવેલા છે. આ બીજા વિભાગમાં ખેલેથી તે છેલ્લે સુધી મંત્રોના ન્હાના ન્હાના મંત્રહો, સાધારણ રીતે ત્રણ ત્રણ મંત્રોના મંત્રહો આપવામાં આવેલા છે. એ મંત્રો એકબીજા સાથે માઠ સમ્બન્ધથી જોડાયેલા હોય છે, અને એ મંત્રહમાં ને ખેલો મત્ર હોય છે તે ધણુંબાર સામવેદના ખેલા વિભાગમાં પણ આવી ગયેલા હોય છે. આ પ્રમાણે ખેલા વિભાગમાં ને મંત્રો આવી ગયા હોય છે તેજ બીજા વિભાગમાં પણ આપવામાં આવ્યા હોય છે તે પરથી, તેજજ ખેલા વિભાગ કરતાં બીજા વિભાગમાં ઋગ્વેદના પાઠને વધારે કાળજીથી વળગી રહેવામાં આવ્યું છે તે પરથી એવું અનુમાન થાય છે કે બીજો વિભાગ વધારે મોડો રચાયેલો હોયો જોઈએ અને એવું કથાન પણ ઉત્તરતું હોવું જોઈએ. આ સમ્બન્ધમાં વળી આ વાત પણ ખાસ લક્ષ ખેંચે એવી છે કે ખેલા વિભાગના ને મંત્રો બીજા વિભાગમાં પાછા દીકામાં આવે છે તે એની આમપાસના બીજા મંત્રો કરતાં ઋગ્વેદના પાઠની માથે વધારે સરખા-પણું ધરાવે છે. આનો ખુલાસો એનીજ રીતે થઈ શકે છે કે બીજા વિભાગના એજ મંત્રો ઉપર ઋગ્વેદની સીધી અસર થયેલી, અને એ મંત્રોની માથે ખેલા વિભાગના મંત્રો ગજતા આવે તેટલા માટે તેમાં જાણી જોઈને ફેરફાર કરવામાં આવેલો. વળી, ખેલા વિભાગના પાઠોમાં ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો હતો, કારણ કે એ વિભાગના મંત્રો ઋગ્વેદમાંથી

લેવાયા ત્યાર પછી સ્વતંત્ર રીતે એ મંત્રોનો પાઠ વૃદ્ધપરપરાએ ઉતરી આવ્યો હતો.

શતપથબ્રાહ્મણમાં જે કહેવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે એ બ્રાહ્મણનો ખીજો ભાગ રચાયો તે પ્રાચીન સમયમાં પણ સામવેદના પહેલા વિભાગના પેટાવિભાગો અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા. વળી, મંત્રોના મંત્રહ તરીકે સામવેદ એ યજુર્વેદની તૈત્તિરીય અને વાજસનેયી શાખા કરતાં વધારે પ્રાચીન છે એવું માનવાને કંઈક આધાર છે; કારણ કે સામના ગાયન તરીકે વપરાતા હોય એવા મંત્રો યજુર્વેદની તૈત્તિરીય અને વાજસનેયી શાખાઓમાં જે સ્વરૂપે દીઠામાં આવે છે તે ઉપરથી ઋગ્વેદ અને સામવેદના પાઠનો ભેદ જોઈ શકાય છે. આ ભેદ વિશેષ ધ્યાન ખેંચે એમ હોવાનું કારણ એ છે કે વાજસનેયી શાખામાં ઋગ્વેદના પાઠને વળગી રહેવાનું વલણ વિશેષ જોવામાં આવે છે. એથી ઉલટું પ્રોફેસર વેબરે એવો વિચાર દર્શાવ્યો છે કે સામવેદના અનેક મંત્રોનાં રૂપો ઋગ્વેદના કરતાં વધારે પ્રાચીન છે, અને તેથી ઋગ્વેદની સંહિતા લાલના સંગ્રહના રૂપમાં અસ્તિત્વમાં આવી ત્યાર પહેલાં એ મંત્રો ઋગ્વેદમાંથી લેવામાં આવેલા હોવા જોઈએ. પણ આ વિચાર જૂલજરેલો છે એવું સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.† સામવેદમાં જે જુદા જુદા પાઠો જોવામાં આવે છે તે કંઈક અંશે હલકો મંત્રદાય ઉતરી આવેલો તેને લીધે, અને કંઈક અંશે છૂટક મંત્રો લઈ લેવામાં આવેલા તેને વિધિના ઉદ્દેશની સાથે બંધબેસતા કરવા માટે તેમાં સ્વેચ્છાનુસાર ફેરફાર કરવામાં આવેલા તેને લીધે હશે.

† પ્રો. મેક્સ મ્યુલરનો મત એવો છે કે જે સમયમાં બ્રાહ્મણો રચાયા તે સમયમાં સામવેદ અને યજુર્વેદની સંહિતાઓ તૈયાર કરવામાં આવી હશે. ખરેખર કૌષીતકી બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે સામવેદ અને યજુર્વેદ એ જ ઋગ્વેદના સેવકોનું દત્તા : (તંત્રવિચરણાવિતરો વેદો) એ વિદ્વાન એમ ધારે છે કે ત્રણ વેદની ત્રણ સંહિતાઓ જુદે જુદે સમયે તૈયાર કરવામાં આવી એમ નહીં હોય ત્રણ સંહિતાઓ એ જુદે જુદે સમયે તૈયાર કરવામાં આવી હોય તો ત્રણેમાં જે મંત્રો સરખા દીઠામાં આવે છે તેના વિશે પાઠ-ભેદ છે તે કરતાં ધારૂ વિશેષ હોવા જોઈએ. આ પાઠભેદો તો સ્વતંત્ર સંહિતાના કરતા એક સંહિતાની જુદી જુદી સાખાઓના જેવા ગાળે છે એમ એ વિદ્વાનનું માનવું છે.

સામવેદની કૌથુમ અને રાણાયનીય એ બે શાખાઓ નાણીતી છે. એમાંની પહેલી શાખા હજી શુનરાતમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે એવું કહેવાય છે, અને બીજી શાખા એક વખતે મહારાષ્ટ્રમાં વિશેષ જોવામાં આવતી હતી અને હાલ પૂર્વ હૈદરાબાદમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે એવું કહેવાય છે. એ બે શાખાઓના પાઠમાં થોડોજ ફેર હોય એવું જણાય છે. રાણાયનીય શાખાનો પાઠ એક કરતાં વધારે વખત પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે. એની મૌથી પહેલી આવૃત્તિ રૂઢીવનસન નામના એક પાદરીએ ૧૮૪૨માં બહાર પાડી હતી. ત્યાર પછી બેન્ડીનું કીમતી પુસ્તક ૧૮૪૮માં પ્રસિદ્ધ થયું. તેનાથી આગળું પુસ્તક તદ્દન વિસારે પડ્યું. એ પુસ્તકમાં મળ્યાં અન્ય ઉપરાંત જર્મન ભાષામાં તરજુમો અને શબ્દકોષ બેઉ આપવામાં આવ્યા છે. આ પ્રમાણે સમગ્ર અન્ય પ્રકાશિત થયાનું માન સધળા વેદોમાં સૌથી પહેલું સામવેદને મળ્યું હતું. આ વેદનો અન્ય એજ શાખાના પાઠ પ્રમાણે અને સાવધાના બાધ્ય સાથે પાછળથી હિન્દુસ્તાનમાં પ્રકટ થયો હતો. કૌથુમ શાખામાં, સાતમા પ્રપાઠક સિવાય બીજું કંઈ પણ સચવાયલું રહ્યું નથી. એ પ્રપાઠકને એજ શાખાના નૈતેય નામના પેટાવિભાગમાં પહેલા વિભાગના વધારા તરીકે ગણવામાં આવ્યો છે, અને એને ૧૮૧૮માં પ્રકટ કરવામાં આવ્યો હતો. વળી, નૈતેય શાખા પ્રમાણેની સામવેદના દેવતાઓ અને ઋષિઓની બે અતુલ્યશુદ્ધિઓ પણ સાચવી રાખવામાં આવી છે, તે ઉપરથી કૌથુમ શાખાના પાઠ વિષે કેટલીક માહિતી આડકતરી રીતે મળી શકે છે.

યજુર્વેદનાં આગળ આવી પહોંચતાં ઋગ્વેદથી વૃદ્ધાગ પ્રદેશમાં આપણે દાખલ થઈએ છિયે, એટલુંજ નહીં પણ હિન્દુસ્તાનના

† યજુર્વેદના સમ્બન્ધમાં એવી કથા કહેવામાં આવે છે કે એ વેદનો આદ્યદ્રશ વૈસંપાયન હતો. એ વૈસંપાયનના શિષ્યવર્ગમાં ઠઠ, હતાપ, અને ચારક પૈંગિ એ ત્રણને ખાસ ગણાવવામાં આવે છે. આમાંના છેલ્લા શિષ્ય તિત્તિરિને યજ્ઞસમ્બન્ધી જ્ઞાન મળ્યું આ કથામાં સત્કારો થો છે તે નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે, પણ કાઠક, કાલાવક અથવા મૈત્રાયણી સંહિતા, અને તૈત્તિરીય સંહિતા એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રાચીન સંગ્રહો ખરેખરા અસ્તિત્વ ધરાવે છે એ વાત ચોક્કસ છે. કાઠક અને કાલાવક એ બેને વિષે થયેલે ઠેકાણે સાથે કથન સ્વરૂપમાં આવ્યું છે, અને પાણિનિના પ્રખ્યાત બાધ્યકારે એ સ્થળે એવું જણાવ્યું છે કે દરેક ગામમાં એ ગ્રંથોનો અભ્યાસ

ધાર્મિક અને સામાજિક જીવનનો નવોજ યુગ આપણે જોઈએ છીએ. વૈદિક સુધારાનું મુખ્ય સ્થાન વધારે પૂર્વ દિશા તરફ મથતું હવે આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે. સિન્ધુ અને એમાં મળનારી બીજી નદીઓ વિષે હવે આપણા સાંભળવામાં આવતું નથી; પણ યજુર્વેદની સ્વર્ણી શાખાઓના પાદ ઉપરથી, કુરુ અને પંચાલની પાડોશી પ્રજાઓ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના જે મધ્ય પ્રદેશમાં વસતી હતી તેનું આપણને જ્ઞાન થાય છે. કુરુ લોકોનો દેશ, જે કુરુક્ષેત્રના નામથી જાણખાય છે, તે યજુર્વેદમાં અને એ વેદને લગતાં બ્રાહ્મણોમાં પવિત્ર ભૂમિ તરીકે ખાસ વર્ણવવામાં આવ્યો છે. દૃપદતી(સિતાંગ) અને સરસ્વતી એ બે ન્હાની નદીઓની વચ્ચેના પ્રદેશમાં એ રથજ આવેલું છે. હાલના સરહિન્દના જિલ્લા માથે એ મળતું આવે છે. આ કુરુક્ષેત્રની સાથે જોડાયેલાં અને એની પૂર્વમાં આવેલાં પંચાલ દેશ તે ખીસ્ત જિલ્લા આગળથી આગ્રેથી દિશા તરફ અલાહાબાદ સુધી ફેલાયેલા છે, અને જમના તથા ગંગા એ એની વચ્ચેના “દ્વાઓળ”(જે પાણી)નો મુશ્કેલ પણ એમાંજ આવી જાય છે. બ્રાહ્મણોની ધાર્મિક અને સામાજિક ધટના કુરુક્ષેત્રમાંજ વિકાસ પામી, અને ત્યાંથી તે આખા હિન્દુસ્તાનમાં ફેલાઈ ગઈ. વળી, ખાજીરા સમયમાં, એક તરફ પંચાલ અને મત્સ્ય લોકો અને બીજી તરફ કુરુ અને પ્રાચીન હરત લોકો એ એની વચ્ચે જે લડાઈ થયેલી કુરુક્ષેત્રમાં વર્ણવવામાં આવી છે તેનું રથજ પણ આજા હતું એ કારણને લીધે એ રથજ વિશેષ ઐતિહાસિક અગત્યનું થઈ પડે છે. મનુના પ્રખ્યાત મન્યમાં પણ બ્રાહ્મણ ધર્મના ખાસ મુકામ તરીકે કુરુક્ષેત્ર તરફ માનની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવ્યું છે અને એને બ્રહ્માવર્ત એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. પંચાલ લોકોનો દેશ અને તેની પાસેના, જમના નદીની દક્ષિણે આવેલા, મત્સ્ય લોકો (જેની રાજધાની મથુરામાં હતી તેના) અને શૂરસેન લોકોના દેશની સાથે કુરુક્ષેત્રને પણ બ્રાહ્મણ ઋષિઓની ભૂમિ તરીકે

કરવામાં આવતો હતો. કઠની શાખાના જે ત્રણ પેટાવિભાગ પડી મથતા જણાય છે, તેમાંના એક વિભાગનો પાદ-“કવિસ્રુત-કઠ-સંહિતા”-પેટા વખત ઉપરજ ઉપરબ્ધ થયો છે. કાલાવના પણ એવીજ રીતે પેટાવિભાગ પડી ગયા હતા. તૈત્તિરીયસંહિતાની પણ જુદી જુદી શાખાઓ થઈ ગઈ, તેમાંથી આજતમ્બનો પાદ આજ સુધી સચવાઈ રહ્યો છે, અને આજેય શાખાની તે અનુક્રમણી જોવામાં આવે છે.

વર્ણવવામાં આવ્યું છે, અને ત્યાં આગળ બહાદુરમાં બહાદુર લડવાઓ અને પવિત્રમાં પવિત્ર બાહ્યો વસતા હોવાથી એ ક્ષેત્રના રીતરિવાજોને પ્રતિષ્ઠિત અને પ્રમાણભૂત ગણવામાં આવ્યા છે.

આ સ્થળે યજુર્વેદને પાળનારા વિગ્રોના જુદા જુદા પંથ પડી ગયા અને ધીરે ધીરે એ પંથ હિન્દુસ્તાનના બીજા ભાગમાં પણ ફેલાઈ ગયા. એમાંથી કઠ શાખાના માણસો અને એના પેટાવિભાગમાં આવનારા કવિષ્ઠલ શાખાના માણસો યવન લોકોના સમયમાં પંજાબમાં રહેતા હતા, અને ત્યાર પછીના સમયમાં કાશ્મીરમાં પણ રહેતા હતા. કઠ શાખા હવે કાશ્મીરમાં દોડમાં આવે છે, અને કવિષ્ઠલ શાખા બીજાકુલ દોડમાં આવતીજ નથી. મૈત્રાયણીય શાખાના માણસો અગાઉ કાલાપ એ નામથી ઓળખાતા હતા. તેઓ નર્મદા નદી આગળ, દરિયાથી બસેએક માઈલ સુધીના પ્રદેશમાં વસતા હતા. એ નદીના મુખની દક્ષિણ બાજુએ સો કરતાં વધારે માઈલ સુધી, નાસિક સુધી, અને ઉત્તર બાજુએ હાલના વડોદરા શહેરની પેલી દિશા તરફ સુધી તેઓ ફેલાયા હતા. હવે એ શાખાનાં ચોડાંકજ માણસો ગુજરાતમાં નર્મદા નદીની ઉત્તરે, ખાસ કરીને અમદાવાદમાં અને દૂર પશ્ચિમે મોરબીમાં દોડમાં આવે છે. ઈસવી સનની શરૂઆત ખેલાં આ બે પ્રાચીન શાખાઓ (કઠ અને કાલાપ) હિન્દુસ્તાનમાં ઘણું ઠેકાણું ફેલાઈ ગઈ હશે એમ જણાય છે; કારણ કે પતંજલિ પોતાના વ્યાકરણમાં કહે છે કે “યજુર્વેદની કઠ અને કાલાપ એ બે શાખાઓ સર્વત્ર જાણીતી છે, અને એના સિદ્ધાન્તો દરેક ગ્રામકામાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે.”. ૧૧ી રામાયણ ઉપરથી પણ આપણને માલમ પડે છે કે અયોધ્યામાં પણ એ બેક શાખાઓ તરફ ઘણા માનની નજરથી જોવામાં આવતું. પણ યજુર્વેદની બે નવી શાખાઓ નીકળવાથી આ જૂની શાખાઓનો ધીરે ધીરે પરાબર થવા માંડ્યો. એ બેમાંથી તૈત્તિરીય શાખાનાં માણસો નર્મદા નદીની દક્ષિણમાં જોવામાં આવ્યાં છે. ઇ. સ. ના ચોથા મંકમાં પણ એ શાખાનાં માણસો ત્યાં આગળ વસતાં હતાં એવું જાનવાને પ્રમાણ મળી આવે છે. એ શાખાનો મૌર્ય વધારે અગત્યનો પેટાવિભાગ આપસ્તમ્યનો છે, અને એ વિભાગનાં માણસો ગોદાવરી નદીની ખાસેના પ્રદેશમાં હજી જોવામાં આવે છે. એજ શાખાનો બીજો વિભાગ દિરણ્યકેશીનો છે, અને એ વિભાગનાં

માધુસો હજી પ્રધારે/દક્ષિણ તરફ જતાં જોવામાં આવે છે. ઘાજસનેયી-ની શાખા આમેથી દિશા 'તરફ/ગંગા નદીની ખીણ આગળ ફેલાઈ ગઈ હતી. હાલના સમયમાં એશાની અને મધ્ય હિન્દુસ્તાનના વિશાળ પ્રદેશમાં એ શાખાનાં માધુસો જોવામાં આવે છે.

આ ચાર શાખાઓમાંથી દરેકે યજુર્વેદના અલેક અથવા બધા પાઠ સાચવી રાખ્યા છે. મૈત્રાયણીસંહિતાના ચાર કાણ્ડ છે, અને ૫૪ પ્રપાઠક છે. એ સંહિતા પ્રોફેસર એચ. વી. રેન્ડોલ્ફે પ્રસિદ્ધ કરી છે (૧૮૮૧-૮૬). એજ વિદ્વાન કાઠકસંહિતાની પણ એક આવૃત્તિ તૈયાર કરે છે. આ બે સંહિતાની બાપા એકબીજાને મળતી આવે છે, અને બીજે સ્થળે ન દોડામાં આવતાં એવાં ધણાં રૂપો એ જેમાં એક-સરખાં દોડામાં આવે છે. કપિષ્ઠલ-કઠસંહિતાના તો ગમે તેવા છૂટક છૂટક કકડાઓનું પ્રકાશમાં આવ્યા છે, અને એ સંહિતાની આવૃત્તિ પ્રકાશમાં આણી શકાય એટલી હસ્તલિખિત મંથની સામગ્રી કદી પણ મળશે કે નહીં એ પણ શકે પડતું છે. સૈષ્ટિરીયસંહિતાના સાત કાણ્ડ છે અને ૪૪ પ્રપાઠક છે. કાઠકસંહિતા અથવા મૈત્રાયણી-સંહિતાના કરતાં એ સંહિતા મોડી અગ્નિત્વમાં આવેલી નથી. પ્રોફેસર એ. વેબરે ૧૮૭૧-૭૨માં એ સંહિતાની આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરી છે. આ યજુર્વેદની સંહિતાઓનો એકબીજાની માથેનો સમ્બન્ધ ધણો ગાઢો છે, કારણ કે મુખ્ય તત્ત્વ તરફ જોતાં એ સર્વત્ર સ્વરૂપ એકસરખું છે. ઘણી વાર તો એ સંહિતાઓમાં શબ્દ પણ તેના તેજ જોવામાં આવે છે. અંદર જે મંત્રો ઉચ્ચારવાના આપ્યા હોય છે તેના શબ્દો તો ઘણીજ વાર તેના તેજ દોડામાં આવે છે. વળી, એ સઘળી સંહિતાના મંત્રો જે ક્રમમાં જોડવામાં આવ્યા છે તે ક્રમનું ધોરણ પણ એકસરખું છે, અને એ ધોરણ ઘાજસનેયીસંહિતા કરતાં જુદું છે.

ઘાજસનેયીસંહિતામાં વચ વખતે બોલવાના મંત્રો સિવાય બીજાં કંઈ પણ આપ્યું નથી, અને તેથી એ શુદ્ધ છે, એટલે મંત્રોની સમજુતી વિષેનાં વચનોથી નિર્વિપ્ત છે. સઘળાં સમજુતીનાં વચનોનો સંગ્રહ બ્રાહ્મણમાં જુદો આપવામાં આવ્યો છે. આ કારણથી એ સંહિતાને શુદ્ધ યજુર્વેદ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે, અને બીજી બધી સંહિતાઓને કૃષ્ણ યજુર્વેદ એવું સામાન્ય નામ આપવામાં આવ્યું છે.

એ સંહિતાઓમાં મંત્રો અને મંત્રોની સમજૂતી એ બેઉ સાથે બળેલાં હોય છે, તેથી એ સંહિતાઓ અને ઘાજસનેયિસંહિતા એ એનો બેદ દર્શાવવાને માટે એને કૃષ્ણ યજુર્વેદ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. વાજસનેયિસંહિતાના બે પાઠ છે, એક માધ્યમિનનો છે અને એક કાણ્વનો * છે. એ બેઉ પાઠનો વિષય અને એનો અનુક્રમ બેઉ લગભગ એકસરખાં છે. બેદ છે તે માત્ર કેટલાક શબ્દોનોજ છે; અને એ બેદ પણ મંત્રોમાં નહીં, પણ ગદ્યનો જે ભાગ છે તેમાંજ દીકામાં આવે છે. એ બેદ પાઠ આ પ્રમાણે એકબીજાને મળતા આવતા હોવાથી બેઉનો ઉદ્ભવ લગભગ એકજ વખતે થયો હશે એવું અનુમાન થાય છે. બેઉમાં જે બેદ જણાય છે તે ધર્મપદ નિવાસસ્થાનના બેદને લીધે ઉત્પન્ન થયો હશે, કારણ કે દરેકની જોડણીમાં કેટલાંક વિશેષ લક્ષણો જોવામાં આવે છે. આ બેદ પાઠ પ્રમાણેની શુદ્ધ યજુર્વેદની આવૃત્તિ ત્રિંશસ પેપર તરફથી પહાર પાડવામાં આવી છે (૧૮૪૯-૫૨).

એ સંહિતાનાં આગીસ પ્રકરણો છે, તેને અધ્યાય કહેવામાં આવે છે. પ્રથમ એ સંહિતામાં પહેલા અઢાર અધ્યાયજ હતાં એવું બાલ્ય તેમજ આન્તર પ્રમાણે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. એમાંનાં ગદ્ય અને પદ્ય (એ બેઉને માટે મંત્ર એ સામાન્ય શબ્દજ વપરાય છે) તે તૈત્તિરીય-સંહિતામાં પણ પાછાં જોવામાં આવતાં હોય એવો ભાગ એકજો આજ છે. એ સિવાય, ૨૨થી ૨૫ સુધીના અધ્યાયમાં અશ્વમેધને લગતા જે ચોડા મંત્રો ઘાજસનેયિ સંહિતામાં દીકામાં આવે છે તે તૈત્તિરીય-સંહિતામાં ફરીથી દીકામાં આવે છે. બાકી, છેલ્લા બાવીસ અધ્યાયમાં જે આવ્યું છે તે તૈત્તિરીયસંહિતાના બ્રાહ્મણ અને આરણ્યકમાંજ ફરીથી જોવામાં આવે છે. વળી, ઘાજસનેયિસંહિતાના પહેલા અઢાર અધ્યાયમાં જે મંત્રો આપવામાં આવ્યા છે તેજ એ સંહિતાને લગતા બ્રાહ્મણનાં પહેલાં નવા પ્રકરણમાં ફરીથી ટાંકવામાં આવ્યા છે અને તેના શબ્દેશબ્દની સમજૂતી આપવામાં આવી છે, પણ ત્યાર પછીના સત્તર અધ્યાયમાંના ચોડાકજ મંત્રો વિષે એ બ્રાહ્મણમાં કંથન કરવામાં આવ્યું છે. વળી, શુદ્ધ યજુર્વેદની એક પ્રાચીન અનુક્રમણિકા છે, અને કાત્યાયન ઋષિ એ એના પ્રણેતા કહેવાય છે. તેના પ્રમાણ ઉપરથી

* આ કાણ્વ કુટુમ્બને ઋગ્વેદના આઠમા મંડલનાં સૂક્તો રચનારા કણ્વની સાથે કંઈ સમ્બન્ધ હોય એ ધર્મ જનવા જોય છે.

વળી વધારે ચોક્કસ રીતે સાબીત થાય છે કે ૨૬થી ૩૫ મુધીના અધ્યાય એ સંહિતાનો પરિશિષ્ટ ભાગ (સિલ) છે.

ઘાજસનેયિસંહિતાનાં આન્તર પ્રમાણે ઉપરથી પણ એવાજ નિર્ણય ઉપર આપણે આવી શકીએ છીએ. અન્યના આગલા અધ્યાયોમાં વર્ણવવામાં આવેલી ક્રિયાઓ સાથે સમ્યન્ધધરાવનારા અને એ ક્રિયાઓ કરતી વખતે વાપરવાના મંત્રો ૨૬થી તે ૨૯ મુધીના અધ્યાયમાં આપવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી એ ચાર અધ્યાયનું પરિશિષ્ટ તરીકેનું સ્વરૂપ જણાઈ આવે છે. ત્યાર પછીના દસ અધ્યાયો (૩૦-૩૯)માં તદ્દન નવીજ ક્રિયાઓ, જેમકે અશ્વમેધ, સર્વમેધ, પિતૃઓને માટે કરવાનો મેધ, વિષે લખવામાં આવ્યું છે. ઉપરનો ૪૦મો અધ્યાય પાછળથી ઉમેરાયેલો હોવો જોઈએ, કારણ કે ક્રિયાની સાથે એ અધ્યાયને કોઈ પણ રીતનો સીધો સમ્યન્ધ છે નહીં અને એ અધ્યાયનું સ્વરૂપ ઉપનિષદના જેવું છે. વળી, એ સંહિતાના જુદા જુદા ભાગ ઉપરથી ધાર્મિક તથા સામાજિક ઉત્ક્રાન્તિના જુદા જુદા સમયનું સૂચન થાય એવી રીતનાં પ્રમાણ આપણને મળી આવે છે. ૧૬મા અધ્યાયમાં સુદ્ર દેવનું વર્ણન આપતી વખતે તેના સમ્યન્ધમાં અનેક વિશેષણો વાપરવામાં આવ્યાં છે, તે સમજાં પાછલા સમયમાં ખાસ શિવને માટેજ વપરાતાં હતાં. પણ શિવનાં એ વિશેષણો વધારે સ્પષ્ટ છે: ઇંદ્રાન (રાજ્ય કરનાર) અને મહાદેવ (મહોદેવ દેવ). એ એ વિશેષણો આ ૧૬મા અધ્યાયમાં દીકામાં આવતાં નથી, પણ ૩૯મા અધ્યાયમાં એ એક વિશેષણો ઉમેરવામાં આવ્યાં છે. એ વિશેષણો ઉપરથી એ દેવની ખાસ પૂજા થતી એવું સૂચવાય છે, અને પાછલા સમયમાં થયેલો ફેરફાર એ વિશેષણો ઉપરથી માલમ પડે છે. વળી, ૩૦મા અધ્યાયમાં હિન્દુસ્તાનની ધણીખરી મિત્ર શાતિઓ ગણાવવામાં આવી છે, ત્યારે ૧૬મા અધ્યાયમાં એ મિત્ર શાતિઓમાંથી ચોડીએક વિષેજ કથન કરવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી એવું સંભવિત જણાય છે કે ૩૦મો અધ્યાય લખાયો તે વખતે જે શાતિઓ જાણીતી થઈ ચૂકી હતી તેમાંની કેટલીક તો ૧૬મો અધ્યાય લખાયો તે વખતે ખીલકૂલ અસ્તિત્વમાં આવીજ નહોતી.

આ સર્વ ઉપરથી, શુક્લ યજુર્વેદમાં તવારીખના ચાર જુદા જુદા સમયનો બેદ આપણે પાડી શકીએ એમ છે. મૂળ અદાર અધ્યાય, તેમાં ખીળ સાત પ્રથમ ઉમેરાયા હશે, કારણ કે એ એક વિભાગ યઘના

સામાન્ય વિધિનેજ લગતા છે. એ વિધિની ઉદ્ધાન્તિ થતી ગઈ તેને પરિણામે બીજા ઔદ અધ્યાય ઉપેરાયા. એ અધ્યાયોમાં, અગાઉ ને વિધિઓ આવી ગયા હતા તેનાજ વિષે (૨૬-૨૯) અપવાતો તદ્દન નવા વિધિઓ વિષે (૩૦-૩૯) વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે. છેલ્લો અધ્યાય લખાયેલો તે વિધિઓના હલ્લહારના વિકાસને લીધે વિધિઓની વિરુદ્ધમાં ને સમયે પ્રત્યાઘાત થવા માંડેલો તે સમયેજ લખાયેલો હોવો જોઈએ એમ એ અધ્યાયના સ્વરૂપ ઉપરથીજ ખાલમ પડે છે. એ અધ્યાયમાં યજ્ઞના મંત્રો આપવામાં આવ્યા નથી; પણ યજુર્વિધિઓ તરફ હલ્લહારનું લક્ષ અને એ તરફ કેવળ દુર્લક્ષ એ બેની વચ્ચેનો માર્ગ કાઢી આપવો એજ એ અધ્યાયનો ઉદ્દેશ જણાય છે.

શુક્લ યજુર્વેદના ચૂળ ભાગને પણ સુબ્યવસ્થિત સ્વરૂપ મળ્યું તે કૃષ્ણ યજુર્વેદની સઘળી સંહિતાના કરતાં કંઈક મોડુંજ મળેલું હોવું જોઈએ એમ લાગે છે; કારણ કે મંત્રોને સંહિતામાં આપવામાં આવ્યા હોય અને તેના અર્થની સમજુતી શ્રાવ્યજ્ઞના જુદા ગ્રન્થમાં આપવામાં આવી હોય એવી રીતનો સુબ્યવસ્થિત વિષયવિભાગ ને ગ્રન્થમાં દીક્ષામાં આવે તે ગ્રન્થ મંત્રો અને મંત્રોની સમજુતીએ બેની જેમાં સાગી રીતે બેળબેળા કરી નાંખવામાં આવી હોય તે ગ્રન્થના જેટલો પ્રાચીન જાગ્યેજ હોઈ શકે.

યજુર્વેદની જુદી જુદી સંહિતાઓમાં જ્યાં આગળ પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યાના યજ્ઞો વિષે તથા મોમયાગવિષે ચર્ચા કરવામાં આવી છે તે અને જ્યાં આગળ અગ્નિની વેદિ કેવી રીતે બનાવવી જોઈએ તે વિષે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે તે, એ બે વિભાગ સૌથી વધારે અગત્યના છે. શુક્લ યજુર્વેદના ૧થી ૧૦ સુધીના અધ્યાયમાં ઉપર જણાવેલા વિધિના પ્રથમ વિભાગ રિપેના મંત્રો આપેલા છે, અને ૧૧થી ૧૮ સુધીના અધ્યાયમાં દ્વિતીય વિભાગ વિષેના મંત્રો આપેલા છે. એ વિધિઓને લગતી સમજુતીઓ શતપથશ્રાવ્યજ્ઞના ૧થી ૫ સુધીના અને ૧થી ૯ સુધીના કાણ્ડોમાં આપવામાં આવી છે. આ મુખ્ય વિભાગના સમ્યન્ધમાં તો કૃષ્ણ યજુર્વેદમાં પણ મંત્રો અને તેની સમજુતીઓની બેળબેળા કરાયેલી બેવામાં આવતી નથી. તૈત્તિરીય-સંહિતાના પ્રથમ કાણ્ડના પહેલા ચાર પ્રપાઠમાં પૂર્ણિમા તથા અમા-

વાસ્થાના યજ્ઞ અને સોમયજ્ઞને વખતે લખવાના મંત્રો સિવાય બીજું કંઈ પણ આપવામાં આવ્યું નથી; અને એથી કાણેમાં પણ અગ્નિની વેદિને લગતા વિધિ સમયે વાપરવાના મંત્રો સિવાય બીજું કંઈ પણ આપવામાં આવ્યું નથી. આ બેઉ કાણેમાં, વાજસનેયિસંહિતાના અને મળતા આવતા વિભાગના ક્રમેનું અનુસરવામાં આવ્યું છે, અને ખરેખર એ કાણે વાજસનેયિસંહિતાના એજ વિભાગનો જાણે બીજો પાઠ પૂરો પાડતા ન હોય તેવા સરખા છે. એથી ઉલટું, તૈત્તિરીય-સંહિતાની અંદરજ, પણ જુદે સ્થાને, એ વિષયોને લગતાં બે બ્રાહ્મણો આપવામાં આવ્યાં છે તે એકંદરે મંત્રોની ભેળભેળા થયા વગરનાં છે. પાંચમો કાણે તે અગ્નિવિધાનનું બ્રાહ્મણ છે, અને છઠ્ઠો કાણે તે સોમયાગનું બ્રાહ્મણ છે; પણ પૂર્ણિમાના અને અમાવાસ્યાના યજ્ઞોને લગતી સમજુતીઓ એ સ્થળે બીલકુલ જોવામાં આવતી નથી. એ સમજુતીઓ તૈત્તિરીયબ્રાહ્મણના ત્રીજા કાણેમાં આપવામાં આવેલી આપણે જોઈએ છીએ. મૈત્રાયણીસંહિતામાં પણ આની સાથે મળતા આવતા વિષયોનો વિભાગ એવીજ રીતનો કરવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ કાણેના પહેલા ત્રણ પ્રપાઠકમાં પૂર્ણિમા તથા અમાવાસ્યાના યજ્ઞો તથા સોમ-યાગને લગતા મંત્રોજ આપવામાં આવ્યા છે; અને દ્વિતીય કાણેના દ્વિતીયાર્ધમાં, એટલે ૭થી તે ૧૩ સુધીના પ્રપાઠકમાં અગ્નિની વેદિને માટેનાજ મંત્રો આપવામાં આવ્યા છે. આને લગતાં બ્રાહ્મણો ત્રીજા કાણેના ક્રમસઃ છઠ્ઠા તથા પહેલા પ્રપાઠકથી શરૂ થાય છે. કૃષ્ણ યજુર્વેદના આ મળ બાગોમાં જે ઉમેરાઓ કરવામાં આવ્યા છે ત્યાં આગળજ મંત્ર અને બ્રાહ્મણને એકબીજાથી છટાં પાડવામાં નથી આવ્યાં. ત્યારે કૃષ્ણ અને શુક્લ એ બેમાં મુખ્ય ભેદ એ છે કે કૃષ્ણ યજુર્વેદના એકજ સંપ્રદાયમાં બ્રાહ્મણ અને મંત્ર એ બેઉ સાથે આપવામાં આવ્યાં છે, અને શુક્લ યજુર્વેદમાં એમ કરવામાં આવ્યું નથી. મુખ્ય અને અગત્યના બાગ તરફ જોતાં, વાજસનેયિસંહિતા અને શતપથ-બ્રાહ્મણ એ બેના કરતાં જે મંત્રો અને બ્રાહ્મણોને છટાં અને વગર બેળાપલાં રાખવામાં આવ્યાં છે તેનો પરસ્પરનો સમ્બન્ધ વધારે ગાઢો છે, તે પાસે પાસેના સમયમાં લખાવણાં છે. અથવા તેની અંદરનું તત્ત્વ એકબીજા સાથે વધારે મળતાપણું ધરાવે છે એવું અનુમાન કરવાને કાંઈ પણ રીતનું કારણ નથી.

યજુર્વેદ અને સામવેદ એ બેમાં, મળતાપણું એટલું છે, કે બેઉ મંથ્રો. યજુર્વેદના વિધિઓ વખતે વાપરવાને માટે તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે. પણ સામવેદમાં કર્મકાંડના એક જ ભાગ વિધેના, સોમયાગ વિધેના જ મંત્રો આપવામાં આવ્યા છે ત્યારે યજુર્વેદમાંથી યજુર્વેદના સધળા વિધિઓ માટેના મંત્રો મળી આવે છે. સામવેદની પેઠે યજુર્વેદ પણ ઋગ્વેદની સાથે સમન્વિત થયેલ છે; પણ સામવેદના મંત્રો લગભગ બધા જ ઋગ્વેદમાંથી લેવાયલા છે ત્યારે યજુર્વેદની અંદરના ધણા મંત્રો પણ ઋગ્વેદમાંથી જ લેવાયલા હોવા છતાં મોટે ભાગે એ એક સ્વતંત્ર રચના છે. ઉદાહરણ તરીકે, ઘાજસનેયિસંહિતામાં એકચતુર્થાશ કરતાં રહેજસા જ વધારે એટલે ભાગ જ ઋગ્વેદમાંથી લેવાયેલો છે. એ સંહિતાનો અડધો ભાગ ઋચાઓનો છે, તેમાંની ધણીખરી (૭૦૦ ઉપરાંતની) ઋચાઓ ઋગ્વેદમાં પણ દીકામાં આવે છે; શાકીની અડધો ભાગ ગદ્યમાં રચાયેલો મંત્રો (યજુસ્)નો બનેલો છે. એ પાછલો ભાગ, અને જ મંત્રો ઋગ્વેદમાંથી નથી લેવાયા તે મંત્રો એટલું યજુર્વેદના રચનારાઓની સ્વતંત્ર કૃતિ તરીકે ગણાવાને યોગ્ય છે. ખરેખર, તદ્દન નવા વિધિઓની ઉત્ક્રાન્તિ અને કર્મકાંડનો થઈ ગયેલો અદ્ભુત વિસ્તાર એ બેને લીધે જ એટલી પણ નવીન રચના થવા પામી. એ નવી નિર્માણ પૂરી પાડવાને માટે રહેજસા જ પણ આવી શકે એવા મંત્રો ઋગ્વેદમાંથી મેળવવાનું અશક્ય થઈ પડ્યું તેને લીધે જ નવા મંત્રો રચાયા.

યજુર્વેદના મંત્રવિભાગની ભાષા ઉપરથી એ વિભાગ ઋગ્વેદ કરતાં કંઈક મોટો લખાયેલો હોવો જોઈએ એવી સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થવા વગર જોઈ રહેતી નથી, તોપણ એકંદરે વિચાર કરતાં એ ભાષા ઋગ્વેદની ભાષાને મળતી આવતી હોય એવું આપણને લાગે છે, અને પાછલી સંસ્કૃત સમયની ભાષા અને આ ભાષા એ બેની વચ્ચે લાંબા સમયનો અંતર હોવો જોઈએ એવું પણ આપણને લાગ્યા વિના રહેવું નથી.

હવે દંતકથાઓ તરફ આપણે વળીએ તો એ દૃષ્ટિથી જોતાં યજુર્વેદનો ધર્મ અને ઋગ્વેદનો ધર્મ એ બેમાં જોઈ ફેર આપણા જીવામાં આવતો નથી; કારણ કે બેઉ વેદોનું દેવતામંડળ હજી એક જ છે. પણ વધારે વિગતમાં ઉતરીએ તો કેટલાક અગત્યના ફેરફારો પણ

આપણા 'જેવામાં આપણા' વગેરે રહેતાં નથી. પ્રાંતપતિતું સ્વરૂપ ઋગ્વેદનાં છેલ્લામાં છેલ્લાં 'સુતોદોત' ઝાંખું 'ઝાંખું' આપણા 'જેવામાં આવતું' હતું, પણ આ 'વેદમાં ઋષ્ય' દેવ તરીકે પ્રેનપતિ' એ વધારે ને વધારે આગળ પડતો આપણા જેવામાં આવે છે. 'ઋગ્વેદનાં રુદ્ર' દેવતા તે હવે આપણેને શિવ તરીકે દર્શન' દે છે, અને અનેક વારે એના સમ્બન્ધમાં શિવ એ નામ વાપરવામાં આવ્યું છે. પાછલાં સમયમાં જે વિશેષણો શિવનેજ લગાડવામાં આવતાં, શંકર, મહાદેવ વગેરે, તેજ અહીં પણ વાપરવામાં આવેલાં આપણે જોઈએ છિયે. વિષ્ણુની પદવી ઋગ્વેદના સમયમાં હતી તેના કરતાં હવે કંઈક ચડિયાતી થયલી જેવામાં આવે છે. એના સમ્બન્ધમાં એક નવું લક્ષણ આપણે એ જોઈએ છિયે કે વારંવાર યજ્ઞની સાથે એની એકતા સ્થાપિત કરવામાં આવી છે. દૈત્યોને માટે હવે હમેશાં અમુર એ શબ્દજ વપરાય છે, અને સાધુવૃત્તિવાળા દેવતાઓની સાથે લડાઈ કરનારાં દુષ્ટ પ્રાણીઓ તરીકે તેઓ વારંવાર જેવામાં આવે છે. યજુર્વેદની દંતકથાઓમાં દેવદાનવની લડાઈ વિષે ધણે ઠેકાણે કથન કરવામાં આવેલું જણાય છે. અસિન્દ્યની સધળી મોહક સામગ્રીથી સંપન્ન થયલી અપ્સરાઓ વેદ પછીની દંતકથાઓમાં ધણો આગળ પડતો ભાગ લે છે, પણ ઋગ્વેદમાં-તો કવચિતજ તેઓ વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે. યજુર્વેદમાં એ અપ્સરાઓને કંઈક આગળ પડવા માંડેલી આપણે જોઈએ છિયે, અને એમાંની ધણીઓને તો સ્વતંત્ર નામે પણ મળી ચૂક્યાં છે એવું પણ આપણા જેવામાં આવે છે.

વળી કેટલાક ધાર્મિક વિચારોમાં ફેરફાર થયો છે અને નવા વિધિઓ દાખલ થયાં છે. ઉદાહરણ તરીકે, દ્રઘ એ શબ્દ ઋગ્વેદમાં કેવળ "ભક્તિ" એ અર્થમાંજ વપરાયો છે, પણ હવે એનો અર્થ "પ્રાર્થના અને પવિત્રતાનું ખરૂં તત્ત્વ" એવો થાય છે, અને એવી રીતે ઉપનિષદોના છેવટના અર્થ તરફ એ શબ્દની ગતિ થતી આપણા જેવામાં આવે છે. વળી નાગપૂજા, જે ઋગ્વેદમાં બીજકલ જેવામાં આવતી નહોતી, તે હવે હિન્દુસ્તાનના ધર્મના એક તત્ત્વ તરીકે દાખલ થયેલી આપણા જેવામાં આવે છે. પણ યજુર્વેદની રચના ઉપર નવાજ સમયની જે ચોક્કસ છાપ પડી છે તે એમાં પૂર્ણતો જે જુદો પ્રકાર જેવામાં આવે છે તેને લીધે છે. વિશેષ પ્રાચીન ધર્મમાં દેવતાઓ અને

યજ્ઞ એ ખેની વચ્ચેના જો સમજાવે હતો તે હવે જિજ્ઞાસુઓએ જોવામાં આવે છે. ઋગ્વેદના સમયમાં દેવતાઓ એજ શક્તિનો વિષય ગણાતા હતા, કારણ કે માનવ-લોકોને સુખની સામગ્રીઓ પૂરી પાડવાની શક્તિ તેઓમાંજ છે એવું માનવામાં આવતું હતું અને યજ્ઞ તેમાંજ દેવતાઓને પ્રસન્ન કરવાના એક સાધન તરીકેજ ઉપયોગનો હતો. એથી ઉલટું, યજુર્વેદમાં યજ્ઞ તેજ સધળા વિચારો અને સધળા ઇચ્છાઓનું મુખ્ય ખિન્દુ થઈ પડ્યો છે, અને એ યજ્ઞનો વિધિ સર્વાંગે પરિપૂર્ણ રીતે કરવામાં આવે તેજ સૌથી વધારે અગત્યનું છે એવું માનવામાં આવ્યું છે, એ યજ્ઞનું સામર્થ્ય હવે એટલું બહુ ગણવામાં આવ્યું છે, કે દેવતાઓ એ વડે પ્રસન્ન થાય છે એટલુંજ નહીં પણ યજ્ઞ કરાવનાર વિપ્રની ઇચ્છાનુસાર ચાલવાની તેઓને દરજ પડે છે એવી માન્યતા સાધારણ થઈ ગઈ છે. ખરેખર, બ્રાહ્મણ લોકો યજ્ઞ વડે દેવતાઓને પણ પોતાના તાબામાં રાખે છે એવું આપણે એ સમયની સ્થિતિ વિષે કહીશું તો તે ખોટું કહેવાશે નહીં.

યજુર્વેદના ધર્મને 'યજ્ઞતુલ્ય એકસરખી ગતિથી ચાલ્યા જનારા પુરોહિતોના કર્મ' તરીકે આપણે વર્ણવી શકીશું. એ ધર્મ પ્રમાણે વિપ્રોનું રોજ એકઠું થઈને બાણ વિધિઓની એક વિસ્તૃત અને ગુંચવણભરી ધટના અનુસાર પોતાના કર્મ કર્યા જાય છે. વિધિઓમાં મૂકે અર્થનું આરોપણ કરવામાં આવ્યું હોય છે, અને એની ઝીણામાં ઝીણી વિગતને પણ અત્યંત અગત્યની ગણવામાં આવી હોય છે. નિરંતર ચામ્યાંજ કરે એવા યજ્ઞો અને વિધિઓના ગુંગળાવી નાંખે એવા વાતાવરણમાં ઋગ્વેદના ખરા ધર્મનું સ્વરૂપ જળવાઈ રહ્યું ન હોય તો તેમાં કંઈ પણ અસ્વાભાવિક નથી. દેવતાઓના સામર્થ્ય અને દેવતાઓની સાધુશક્તિ તરફનો પૂજ્યભાવ, પોતાના પશ્ચાત્તાપ એમાંનું કંઈ પણ આ સ્થળે આપણા જોવામાં આવતું નથી, પણ દરેક પ્રાર્થના કોઈ ચોક્કસ વિધિની સાથે જોડી દેવાયલી હોય છે અને કેવળ બૌદ્ધિક સુખની પ્રાપ્તિ એજ એ દરેક પ્રાર્થનાનો ઉદ્દેશ હોય છે. આ સ્થિતિનું સ્વાભાવિક પરિણામ એ આવ્યું છે કે યજુર્વેદના મંત્રોમાં તેનો તેજ વિચાર શુદ્ધ રીતે ફરી ફરીને પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે, અને અડધાંજ સમગ્ર શકાય એવા અથવા બીજકુલજ ન સમગ્ર શકાય એવા ઉદ્દગારો એમાં ઉભરાય છે. તેમાં ઉઝ એ શબ્દનો પ્રયોગ તો વારવાર થયો છે. મૈત્રાયણીસંહિતાનો નીચલો ઉતારો આ શૈલીનું એક સાકે ઉદાહરણ પૂરે પાડે છે:—

નિધાયો વા નિધાયો વા ઓં વા ઓં વા ઓં વા ઈં એ ઓં
સ્વર્ણજ્યોતિઃ ॥

આ વાક્યમાં, જેનો તરણુમો થઈ શકે એવો શબ્દ એકજ છે:
સ્વર્ણજ્યોતિઃ, “ સુવર્ણના જેવો પ્રકાશ: ”

આ પ્રભાજે હોવાથી, જેઓ બ્રાહ્મણ જાતના ન હોય તેઓને
ધર્મવિધિઓ વધારે ને વધારે મહન અને ન સમજી શકાય એવા લાગ્યા
વિના રહે નહીં એ તો ખુસ્તુજ છે. યજુ વખતે વપરાતા મંત્રોમાં
પણ પ્રકૃતિને, એટલુજ નહીં પણ પ્રકૃતિથી પર એવાં દિવ્ય સત્ત્વોને
પોતાના તાબામાં રાખવાની મક્કિત રહેલી છે એવું કહેવામાં આવ્યું
છે. ઉદાહરણ તરીકે, કેટલાક મંત્રો વિજયની પ્રાપ્તિને માટે વાપરવાના
છે; એ મંત્રો વડે કરીને ઇન્દ્રે પોતાના વિરોધી દૈત્યોને અનેકવાર
હરાબ્યા હતા એવું કહેવામાં આવ્યું છે. વળી એવું પણ કહેવામાં
આવ્યું છે કે અમુક હવિ તૈયાર કરતી વખતે વરસાદ મારેના મંત્ર જો
વિપ્ર તરફથી ખોલવામાં આવે તો તરત વરસાદ આવ્યા વગર રહે નહીં.
આ કારણથી અમુક વસ્તુ જોરજુલમથી પ્રાપ્ત કરાવી શકે એવી એક
જાતની જાદુઈ શક્તિ મંત્રોમાં રહેલી છે એવું માનવામાં આવતું. પાછલા
સમયમાં, બ્રાહ્મણ લોકોમાં તથા અને વૈરાગ્યનો પ્રભાવ અને બૌદ્ધ લોકોમાં
પવિત્રતાનો પ્રભાવ પણ એવોજ જાદુઈ ગણાવા લાગ્યો હતો. યજુર્વેદના
જે મંત્રો છે તે સાધારણ રીતે દેવતાઓની પ્રાર્થનાના નથી, પણ અમુક
વિધિઓ કર્યાનું અને અમુક મંત્રો બણ્યાનું ફળ શું મળે તે વિષેનાંજ
કથનો પ્રધાનપણે એ મંત્રોમાં કરવામાં આવ્યાં છે. સાથે સાથે કરવાના
વિધિ ઉપરાંત, સ્વપ્નાં ઐહિક સુખની લેમજ પણજો, જમીન વગેરે
ખાસ વસ્તુઓની પ્રાપ્તિને માટે જરૂરની સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ સામગ્રી એ મંત્રો
વડે પૂરી પાડવામાં આવી છે. સ્વપ્ના જરૂરના વિધિઓ શુદ્ધ રીતે
કરાવી શકે એવા બ્રાહ્મણ વગર તો ચાલેજ નહીં એ કઈ કહેવાની
જરૂર રહેતી નથી. જે કામનાઓ ફળીજૂત કરવાને માટે અમુક વિધિઓ
કરવાના છે તેમાંની દેટલીક કામનાઓ તો તદ્દન જાલિયતાભરેલી અને
અર્થહીન છે. ઉદાહરણ તરીકે, કેટલાક વિધિઓ વર્ષની પ્રાપ્તિને માટે
કરવાના છે. ચંદ્રની પ્રાપ્તિ થાય તેને માટેના મંત્રો આખ્યા હોત તો તેની
અગત્યના આ મંત્રો કરતાં ઓછી ગણાત નહીં. બેંની જાલિયતા અને
નિરુપયોગિતા એકમરખી છે.

યજુનો વિધિ વધારે ને વધારે વિસ્તાર પામતો ગયો તેનીજ સાથે યાતિબંધારણ પણ વધારે ખીલતું ગયું અને તેને વધારે ને વધારે મજબૂતી મળતી ગઈ. એ બંધારણને પરિણામે સામાજિક બાબતોમાં તેમજ ધાર્મિક બાબતોમાં બ્રાહ્મણોએ સૌથી શ્રેષ્ઠ પદવી પ્રાપ્ત કીધી અને એજ બંધારણને પરિણામે ૨૫૦૦ કરતાં વધારે વર્ષ વહી ગયાં છતાં આખું હિન્દુસ્તાન એક પ્રકારની બેડીમાં હજી સુધી એવું ને એવું જકડાઈ રહ્યું છે. હિન્દુસ્તાનના સમાજના મુખ્ય વિભાગ તરીકે ચાર વર્ણો ચૌકસ ઝામી મયા હતા એવું આપણને યજુર્વેદ ઉપરથી માલમ પડે છે, એટલું જ નહીં પણ પાછલા સમયમાં જાણીતી થયેલી ધણીખરી મિશ્ર-યાતિઓ એ સમયમાં પણ અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી એવું ઘાઝસનોચિ-સંહિતાના એક પાછળથી લખાયેલા કાણ્ડ ઉપરથી આપણને માલમ પડે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે આ વખતે હિન્દુસ્તાનના લોકોની સામાજિક તથા ધાર્મિક સ્થિતિનું સ્વરૂપ ઋગ્વેદના સમય કરતાં તદ્દન જુદુંજ હતું.

ઋગ્વેદ, સામવેદ અને યજુર્વેદ એ ત્રણનેજ પ્રથમ પવિત્ર મન્થ તરીકે ગણવામાં આવતા હતા; કારણ કે એ વેદોજ યજુના વિધિ-ઓની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવતા હતા. હું છેલ્લા કાણ્ડ સિવાય અથર્વવેદનો બાકીનો ભાગ યજુવિધિની સાથે કંઈ પણ સમ્બન્ધ ધરાવતો નથી. માત્ર છેલ્લા કાણ્ડ યજુવિધિને લગતો છે, અને એ કાણ્ડ પણ અથર્વ-વેદને યજુવિધિની સાથે જોડવાના હેતુથી પાછળથી ઉમેરવામાં આવેલો એવું આપણને ૨૫૪ માલમ પડે છે. એ વેદના મંત્રો જન્મ, લભ, મરણ આદિ સાંસારિક પ્રસંગો ઉપર અથવા સંબંધિત જેવા રાજકીય પ્રસંગ ઉપર વાપરવાના છે. એમાંના ધણીખરા વિધિઓ વિષે શૃણુસૂત્રોમાં

હું અથર્વવેદને પ્હેલાં વેદ તરીકે ન્દોતો ગણવામાં આવતો તેનું કારણ શું એ વિષે વિદ્વાનોમાં એક વખતે ધણો મતભેદ હતો. કેટલાક કહેતા કે એ વેદમાં જે મંત્રો આપ્યા છે તેને યજુની સાથે સમ્બન્ધ નથી તેથી એની વેદ તરીકે ગણના કરવામાં આવી ન્દોતી; અને કેટલાક કહેતા કે એ વેદ મોટો રચાયેલો તેથી એને વેદ તરીકે ગણવામાં આવ્યો ન્દોતો. આ પાછલો મત પ્રો. એડ્ડોનસ કંઈક ખોટો માને છે તેનું કારણ એ છે કે એકે અથર્વવેદનો મોટો ભાગ પાછળથી રચાયેલો હતો તેમજ એના કેટલાક મંત્રો અત્યંત પ્રાચીન સમયમાં-એક ઈંડો-યુરોપીયન સમયમાં-પણ અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા એવું વિદ્વાનોને દ્રવે ચાક્રસ માલમ પડ્યું છે.

વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. એ વેદ તરફ સમગ્ર દૃષ્ટિથી જોતાં એવું જણાય છે કે વિવિધ પ્રકારના મંતરજાંતરના મંત્ર સિવાય બીજું કંઈ પણ એ વેદમાં નથી. એ વેદમાંથી જે ખાસ જ્ઞાન મળે છે તે જાદુને લગતું છે. વ્યાધિઓ, હિંસક પ્રાણીઓ, રાક્ષસો, ભૂતપિશાચો, યજુઓ, બ્રાહ્મણોને દુઃખ દેનારાઓ એ સર્વેનું જાણ નાણુદ થાય એ અર્થવેદમાંના ધણાખરા મંત્રોનો હેતુ છે. પણ તેનીજ સાથે કુદુબ્ધમાં અને ગામમાં મુલેહ-શાન્તિ જળવાય, યજુઓની યજુતા રાખી જાય, લાંબું આયુષ્ય, આરોગ્ય, અને સુખસંપત્તિ મળે, બ્રહ્મસથી નિર્વિઘ્ને પાછા ફરાય, દુગ્ધગારમાં લાભ થાય એવા એવા શુભ મંત્રો પણ અર્થવેદમાં આપવામાં આવ્યા છે. એવી રીતે અર્થવેદના મંત્રો જે પ્રકારના છે કેટલાક શુભ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય તેને માટે છે, અને કેટલાક યજુઓ ઉપર દુઃખ આવી પડે તેને માટે છે.

અર્થવેદના મુખ્ય મંત્રો તરફ જોતાં એવું માલમ પડે છે કે ઋગ્વેદના કરતાં જાતજાતના વહેમનું તત્ત્વ એ વેદમાં વધારે છે; કારણ કે વિપ્રવર્ગના વધારે ઉચ્ચ અને વધારે જળવાયલા ધર્મવિચારો એ વેદમાં જોવામાં આવતા નથી, પણ આમાન્ય જનસમૂહમાં સાધારણ રીતે આસુરી સત્ત્વોના વિરોધ પ્રાયશ્ચિક્ષ વિચારો જોવામાં આવે છે તેને અનુકૂળ થઈ પડે એવા સૌથી વિરોધ લોકપ્રિય જાંતરમંત્રોનો સંચય એ વેદમાં આપવામાં આવ્યો છે. ઐતિહાસિક મથનના પ્લેટાના વિચારો એ વેદમાં પ્રકટ થયેલા આપણને જણાય છે. એમાંના થોડાક મંત્રો તો છેક ઇંડો-યુરોપીયન મથનથી ઉતરી આવ્યા હોય એ ધણું સંભવિત જણાય છે; કારણ કે એડલબર્ટ કુને જતાવ્યું છે તે પ્રભાણે શારીરિક વ્યાધિઓને, મટાડવાના કેટલાક મંત્રો અર્થવેદમાં આવ્યા છે તેનો ઉદ્દેશ અને તેની વિગત, એટલુંજ નહીં પણ કંઈક અંશે તેનું સ્વરૂપ પણ કેટલાક પ્રાચીન સમયના જર્મન, લેટિન, અને રશિયન મંત્રોને મળતું આવે છે. પણ દેવતાઓ વિષેના વધારે ઉચ્ચ ધાર્મિક વિચારો તરફ આપણે દૃષ્ટિ કરીએ તો ઋગ્વેદના કરતાં અર્થવેદ વધારે મોડા અને વધારે સુધરેલા સમયમાં લખાયેલા હોવાને બદલે એવું આપણને લાગ્યા વગર રહેતું નથી. ખરેખર, ઇશ્વરમથનથી જ્ઞાન એ વેદમાંથી ખીંચી કાઢી પણ સંહિતાના કરતાં વધારે મળી આવે છે. સુધારાના ઇતિહાસને માટે તો એ વેદ એકદરે ઋગ્વેદના કરતાં જમ વધારે રમ ઉત્પન્ન કરે અને વધારે ઉપયોગી થઈ પડે એવો છે.

એ જુદી જુદી શાખાઓના પાઠમાં મધ્યવેદ સ્થવાર્થ : રહ્યો છે. પણ પિપ્પલાદનો જે પાઠ છે તે 'મધ્ય' નામના ઝાડની છાલના બનાવેલા એકજ હસ્તલિખિત ગ્રન્થમાં બેવામાં આવે છે. એ ગ્રન્થ જુનો છે પણ તે અશુદ્ધ છે, અને તેમાં ઘણાપરે કેમણે સ્વરનાં મિદ્ધ મૂકવામાં આવ્યાં નથી. એ ગ્રન્થ પ્રોફેસર જીલ્લરને કાશ્મીરમાંથી મળી આવ્યો હતો, અને "Der Atharvaveda in Kaschmir" (૧૮૭૫) એ નામના એક નિબંધમાં પ્રોફેસર રૉયે એનું વર્ણન આપ્યું હતું. મૂળ ગ્રન્થના પ્રતિબિમ્બ તરીકે પ્રોફેસર જીલ્લરની તરફથી પ્રસિદ્ધ પામતાં એ ગ્રન્થ વિદ્વાનોને થોડા વખતમાં સુલભ થશે એવો પાઠો સંભવ છે. મધ્યવેદના એક પરિશિષ્ટમાં "પિપ્પલાદમંત્રો" વિષે લખ્યું છે તે આજ ગ્રન્થને વિષે લખ્યું છે એમાં કંઈ પણ સંશય નથી.

રૉય અને વિહ્ટની તરફથી જે છાપેલો ગ્રન્થ ૧૮૫૬માં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો છે તે આપણને શૌનક શાખાનો પાઠ પૂરો પાડે છે. મધ્યવેદ ઉપરનું સાયણનું ભાષ્ય * લગભગ આખું હિન્દુસ્તાનમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. એ ભાષ્યમાં ખાસ રસ ઉત્પન્ન કરે એવું એ છે કે એ વેદની છાપેલી આવૃત્તિમાં આવ્યા છે તેનાથી જુદા અનેક પાઠો એ ભાષ્યમાંથી આપણને મળી આવે છે.

આ સંહિતાના વીસ કાણ્ડ પાઠવામાં આવ્યા છે, તેમાં ૭૩૦ મંત્રો અને આશરે ૬૦૦૦ મંત્રો આપવામાં આવ્યા છે. એમાંના આશરે ૧૨૦૦ મંત્રો ઋગ્વેદમાંથી લેવાયલા છે. ઘણાપરો મંત્રો દશમા, ખેલા, અને આઠમા મંડલમાંથી લેવાયલા છે. વીસમા કાણ્ડના ૧૪૩ સક્ત છે તેમાંનાં ખાર સિવાય બાકીનાં બધાં સક્તો ઋગ્વેદના પ્રચલિત ગ્રન્થમાંથી કેંઈ પણ ફેરફાર વિના ઉપાડી લેવામાં આવ્યાં છે. બીજા કાણ્ડોમાં ઋગ્વેદના જે મંત્રો ગ્રહવામાં આવ્યા છે તેના પાઠમાં કેટલાક ફેરફાર કરાયલા બેવામાં આવે છે, પણ બીજી સંહિતામાં બેવામાં આવે છે તે પ્રમાણે અહીં પણ એ ફેરફાર વાળા પાઠો ઋગ્વેદના પાઠ કરતાં કિરત્તમ્ભ હોય છે. યજુર્વેદની પેઠે મધ્યવેદનો પણ કેટલોક ભાગ (આશરે છઠ્ઠો ભાગ) ગવમાં લખાયેલો છે. ગ્યારા કરતાં વધારે સ્તોત્ર, ૧૫મા

૬ પ્રો. મેડોનલે આ પ્રમાણે લખ્યું ત્યાર પછી એ ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ પણ થઈ ચૂક્યો છે.

* એ ભાષ્ય સાયણનું રચેલું છે કે કેમ તે વિષે ફરવાક વિદ્વાનોને શક છે.

અને ૧૬મા કાણ્ડનાં બધાં, અને બીજા કાણ્ડમાંનાં છૂટાં છૂટાં ત્રીશેક સુકતો કોઈ પણ પ્રકારની હંદરચના વગરનાં છે. બીજાં સૌ ઉપરાંત સુકતોના પણ યોગ્ય ભાગ અથવા અઘેક મંત્રો એજ પ્રમાણે હંદરચના વગરનાં છે.

અગાઉ, અથર્વવેદ પહેલા ૧૩ કાણ્ડનોજ બનેલો હતો એમ એનાં સુકતોનો અનુક્રમ અને એનો વિષય એ બેઉ ઉપરથી માલમ પડે છે. ૧ થી ૭ સુધીના કાણ્ડમાં, મંત્રોની સંખ્યા પ્રમાણે સુકતોને જુદે જુદે સ્થાને ગોઠવવામાં આવ્યા છે. પહેલા કાણ્ડનાં સુકતો લગભગ ચાર મંત્રોનાં છે, બીજા કાણ્ડનાં સુકતો પાંચ મંત્રોનાં છે, ત્રીજા કાણ્ડનાં સુકતો ૭ મંત્રોનાં છે, ચોથા કાણ્ડનાં સુકતો સાત મંત્રોનાં છે; પાંચમા કાણ્ડનાં સુકતોમાં મંત્રોની સંખ્યા ૮ થી ૧૮ સુધીની છે; છઠ્ઠા કાણ્ડનાં સુકતો ત્રણ મંત્રોનાં છે; અને સાતમા કાણ્ડનાં સુકતોનો લગભગ અડધો ભાગ અઘેકજ મંત્રનો છે. આઠથી તેર સુધીના કાણ્ડમાં વધારે લાંબા મંત્રો આપવામાં આવ્યા છે. આ તેર કાણ્ડમાં જુદા જુદા વિષયો એક બીજા સાથે ગમે તેમ બેગસેજ ઘર્ષ ગણના જોવામાં આવે છે.

એથી ઉલટું, ૧૪થી ૧૮ સુધીના કાણ્ડ સરખા વિષયો તરફ લક્ષ આપીને ગોઠવવામાં આવ્યા છે. ૧૪મા કાણ્ડમાં વિવાદવિધિને લગતા મંત્રો આપવામાં આવ્યા છે તે મ્હોટે ભાગે ઋગ્વેદના દસમા મંડલમાંથી લીધેલા છે. ૧૫મા કાણ્ડમાં પ્રાત્યના નામથી પરમાત્માની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે, અને ૧૬મા તથા ૧૭મા કાણ્ડમાં કેટલાક જંતરમંતર આપવામાં આવ્યા છે. વળી ૧૫મો કાણ્ડ આખો અને ૧૬મો કાણ્ડ લગભગ આખો શ્રાદ્ધજોના જેવી ગવ કૈવીમાં લખાયેલા છે. ૧૬મો અને ૧૭મો કાણ્ડ એ બેક પણ દૃઢ છે. એમાંથી ૧૬મા કાણ્ડમાં નવ સુકતો આપેલાં છે, તે બધાં મળીને છાપેલાં ચાર ૪૪ જેટલી જગ્યા રોકે છે. ૧૭મો કાણ્ડ એકજ સુકતનો છે તે બે ૪૮ કરતાં લગભગ વધારે જગ્યા રોકે છે. ૧૮મો કાણ્ડ શ્વેતુકિષ્ણ અને પિરઝોને લગતો છે. ૧૪મા કાણ્ડની પેઠે એના મજાખસ મંત્રો ઋગ્વેદના દસમા મંડલમાંથી લેવાયેલા છે. આ કારણથી એ બેક અખ્યાનના નીચે આધારણ રીતે અથર્વવેદના મંત્રો જેવી રીતના દોષ છે તેના કરતાં જુદી રીતના છે.

છેલા એ કાણ પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યા છે એ તો ઉધાતું નજીક આવે છે. ૧૯મા કાણમાં પરિશિષ્ટ મંત્રો એકઠા કરવામાં આવેલા છે, અને એ કાણના કેટલાક પાઠ જરાજર નથી. ૨૦મા કાણમાં (એક ન્હાના સરખા અપવાદ સિવાય) ઇન્દ્રનેજ લગતાં સૂક્તો આખાં આપવામાં આવ્યાં છે. એ સૂક્તો ઋગ્વેદમાંથીજ કંઈ પણ ફેરફાર વગર લઈને આ રથને મૂકવામાં આવ્યાં છે. એ કાણના પાઠ ઋગ્વેદની સાથે પૂરેપૂરા મળતા આવે છે, અને બીજા મૂળ કાણના પાઠ ધણે ઠેકાણે ઋગ્વેદથી જુદા પડે છે એ એકજ વાત ઉપરથી એ કાણ અર્થવેદની સંહિતામાં મોડો દાખલ થયો હોવો જોઈએ એવું સિદ્ધ થાય છે. પણ એ કાણના મોડાપણા વિષે એથી પણ વધારે સ્વોઠ સાબીતી આપણને મળી શકે છે. અર્થવેદના બીજા કાણ કરતાં આ કાણનો વિષયજ તદ્દન જુદા પ્રકારનો-સોમયાગનો છે. તથા પ્રાચીન વેદના નજીકના મર્યાદિતિ સાથે જોડાવાથી અર્થવેદસંહિતાને ચોથા વેદ તરીકેની પદવી પ્રાપ્ત થાય એ હેતુથીજ અર્થવેદસંહિતામાં એ કાણ ઉમેરવામાં આવ્યો હતો એમાં કંઈ પણ સંશય નથી. વળી આ કાણ તેમજ ૧૯મા કાણ વિષે અર્થવેદના પ્રાતિશાસ્ત્રમાં કંઈ પણ કહેવામાં આવ્યું નથી તે પરથી નજીક છે કે એ પ્રાતિશાસ્ત્ર રચાયું ત્યાર પછી અર્થવેદની સંહિતામાં એ એ કાણ ઉમેરવામાં આવ્યા હોવા જોઈએ એ ગદ્યમાં રચાયેલા મંત્રો (૪૮ અને ૪૯) સિવાય વીશમાં કાણમાં નવાં સૂક્તો એકલાં “કુન્તાપ” એ નામથી જે યોગ્યભાવ છે તેજ છે (૧૨૭-૧૩૬). ઋગ્વેદની દાનસ્તુતિઓ, જે શરવીર-ભડવેયાઓ અને વીર નરોની પ્રશંસા કરનારાં મહાકાવ્યોની આરંભદશા સુધે છે, તેની સાથે આ(કુન્તાપનાં) સૂક્તો ઘણું મળતાપણું ધરાવે છે.

શતપથબ્રાહ્મણના છેલા અધ્યાય (૧૨, ૧૩, ૧૪), તૈત્તિરીય-બ્રાહ્મણ, અને છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં અર્થવેદસંહિતા વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી, અર્થવેદસંહિતા એ નામનો કાંઈ પણ રીતનો સંમત એ ગ્રન્થો જે વખતે રચાયા તે વખતે અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો એવું સિદ્ધ થાય છે. પતંજલિના મહામાત્ર્યમાં અર્થવેદની પદવી એવી ચોક્કસ સ્થાપિત થયેલી જોવામાં આવે છે કે વેદોમાં મુખ્ય સ્થાને અર્થવેદને મૂકવામાં આવ્યો છે અને કવિત્વ કવિત્વ સંવળા વેદોના પ્રતિનિધિ તરીકે પણ એને એકલાને ગણવામાં આવ્યો છે.

આ વેદનું જૂનામાં જૂનું નામ “અથર્વાઙ્ગિરસઃ” એ છે. અથર્વ-
 વેદની સંહિતામાં એ નામ વાપરવામાં આવ્યું છે, અને હસ્તલિખિત
 ગ્રંથોના પ્રારંભમાં પણ એનું નામ જોવામાં આવે છે. ઋષિઓનાં બે
 પ્રાચીન કુટુંબોનાં નામ ઉપરથી એ વેદનું એવું નામ પડ્યું છે. અથર્વ
 અને ઐઙ્ગિરસ એ બે શબ્દો મળીને “અથર્વાઙ્ગિરસઃ” એવો સમાસ
 થયો છે. ઐઙ્ગિરસ જલૂમધીઙ્ગના અભિપ્રાય પ્રમાણે આમાંના ખેલા
 શબ્દનો અર્થ “શુભ મંત્રો” એવો થાય છે, અને બીજા શબ્દનો
 અર્થ “ભૂતપ્રેતના મંત્રો” એવો થાય છે. આવી રીતે, અથર્વન્ એ
 શબ્દ અને એના ઉપરથી નીકળેલા બીજા શબ્દોથી ચતુર્થ વેદના કથાણુ-
 કારી વિભાગનું જ સૂચન થાય છે તોપણ ધીરે ધીરે એ શબ્દ આખા
 ચતુર્થ વેદને માટે વપરાતો થઈ ગયો. આ અર્થમાં “અથર્વાણ” એ
 બહુવચનનો શબ્દ ક્ષાત્રજોમાં અનેક વખતે વપરાયેલો જોવામાં આવે
 છે, પણ એકવચનમાં એ શબ્દ સૌથી ખેલો એક ઉપનિષદમાં વપરાયો
 હોય એવું જણાય છે. અથર્વણ એ વિશેષણ અથર્વવેદમાંજ (૧૯મા
 ઠાણમાં) “અથર્વવેદનાં સૂત્રો” એ અર્થમાં નાન્યતરભૂતિના બહુ-
 વચનના શબ્દ તરીકે પ્રથમ વપરાયેલું જોવામાં આવે છે. અથર્વવેદ
 એ નામ ખેલું સૂત્રોમાં દીક્ષામાં આવે છે, અને ઋગ્વેદ અને બીજી
 સંહિતાઓનાં નામ જે વખતે અસ્તિત્વમાં આવ્યાં તેજ અરસામાં આ
 નામ પણ અસ્તિત્વમાં આવ્યું એવું જણાય છે. એ સિવાય અથર્વવેદનાં
 બે બીજાં નામ પણ છે. તે એ વેદને લગતા કર્મકાંડના ગ્રંથોમાંજ
 વાપરવામાં આવ્યાં છે. એમાંનું એક નામ “મૃગ્વઙ્ગિરસઃ” એવું છે,
 તેમાં મૃગુ એ નામના ઋષિપૂજકોના કુટુંબનું નામ અથર્વોના નામને
 ઠેકાણે વાપરવામાં આવ્યું છે. બીજું નામ “ઘ્રહાવેદ” છે, તે અથર્વને
 લગતા સાહિત્યની બહારના પ્રદેશમાં એકજ વાર વપરાયેલું જોવામાં
 આવે છે, અને તે ઋગ્વેદના એક શૃંગસૂત્રમાં વપરાયેલું છે.

અથર્વવેદની અંદરનાં સૂત્રોના સામાન્ય સ્વરૂપને લીધે એ વેદને
 પવિત્ર ગ્રંથ તરીકેની પદવી મળી ત્યાર ખેલાં ઘણો વખત થયો. ઋગ્વેદના
 મેણમાં મેણ સમયમાં પણ અથર્વવેદના નંતરમંતરને સાહિત્યના ગ્રંથ
 તરીકેનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ રીતસરનું પ્રાપ્ત થયું હતું એવું દર્શાવનારાં કોઈ
 પણ પ્રમાણ મળી આવતાં નથી; કારણ કે પુરુષસૂક્તમાં ઋક્, સામ,
 અને યજુન્ એ ત્રણ વેદો ગણાવ્યા છે, પણ અથર્વવેદના મંત્રો

વિષે એ સૂક્તમાં કંઈ પહેલું સૂચન કરવામાં આવ્યું મંથી. તોપણ ઋગ્વેદ નેકે મોટે ભાગે યજુની સમજાઈને કરવામાં આવેલી 'દેવતા-ઓની પ્રાર્થનાઓથી ભરેલો છે છતાં 'હિન્દુસ્તાનેના' પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સમયના રીતરિવાજોની સાથે જાડની મોન્યતાનું જે તત્વ બળેલું હતું તે દર્શાવનારાં સૂક્તો ઋગ્વેદમાંથી મળી આવે છે. યજુર્વેદની સંહિતાઓમાં અથર્વવેદના મંત્રોનો એક જુદોજ વર્ગ ગણીને તેનાં વિષે ને કાંઈ પણ સ્થળે કહેવામાં આવ્યું હોય તો તે સૈત્તિરીયસંહિતામાં કહેવામાં આવ્યું છે. ત્યાં આગળ એક ઠેકાણે ઋક્, સામ, અને યજુસ્ એ ત્રણનાંજ નામ દેવામાં આવ્યાં છે, પણ બીજા ઠેકાણે એ ત્રણની સાથે અક્ષિરસઃ એ નામથી અથર્વવેદ વિષે પણ કથન કરવામાં આવ્યું છે. તોપણ યજુર્વેદના મંત્રો ઉપર અથર્વવેદના જેવા સંસ્કાર પડેલા કશી વાર નોવામાં આવે છે, અને કેટલીક વાર તો તેના સખપ્રયોગ પણ અથર્વવેદને મળતા આવે એવા હોય છે. ખરેખર, જાડની બાબતમાં એક તરફ ઋગ્વેદ અને યજુર્વેદ અને બીજી તરફ અથર્વવેદ એ બેમાં ફર એટલોજ છે કે અથર્વવેદમાં જાડના પ્રયોગ વિષે વધારે કથન કરવામાં આવ્યું છે અને એમાં જાડનું તત્વ વધારે આગળ પડતું છે.

અથર્વવેદની અંદરજ વેદસાહિત્ય તરીકેના એના સ્વરૂપ વિષે અથર્વાક્ષિરસઃ એ નામથી સ્પષ્ટ રીતે એકજ વાર કહેવામાં આવ્યું છે, અને એક વખત (એવજા અથવા "સુભ મંત્રો" એ નામથી) આકલતરી રીતે કહેવામાં આવ્યું છે. એ બેજ ઠેકાણે બીજા ત્રણ વેદોની

‡ એક વિદ્વાનનું માનવું એવું છે કે:—

“તસ્માદ્ગાતાન્સર્વહુત

શ્વઃ સાગાનિ જહિરે ।

છંદાંસિ જહિરે તસ્મા—

યજુસ્તસ્પોદનાયત ॥”

એ મંત્રમાં 'છંદાસિ' શબ્દ છે તે “અથર્વવેદ”ને માટે વપરાયેલો છે પણ સાચાવાચે તો “છંદાસિ ગાયત્ર્યાદીનિ” એ પ્રમાણેજ હતું છે, અને એ અર્થજ સાધારણ રીતે સ્વીકારવામાં આવે છે તે જો આપણે કપૂત રાખીએ તો તે “પુરુષસૂક્ત” એવા મોઢા સ્વાયજ્ઞ સૂક્તમાં પણ ‘અથર્વવેદ’ અને વેદ તરીકે ગણવામાં નથી આવ્યો એમજ આપણે કહેવું પડશે.

સાથે એના વિષે પણ કહેવામાં આવ્યું છે, તે સિવાય અનેક ઠેકાણે એકલા તથા વેદો વિષેજ કહેવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે હજી સુધી અથર્વવેદના જાણનારાઓ અને વિશેષ પ્રાચીન વેદોના જાણનારાઓ એ એની વચ્ચે વિરોધના જેવી કોઈ પણ રીતની લાગણી હતી નહીં.

આપણે આગળ તરફ વળીએ છીએ તો આપણને જણાય છે કે ઋગ્વેદનાં આગળોમાં અથર્વવેદ વિષે કશુંજ કહેવામાં આવ્યું નથી, અને (સૈત્તિરીય આરણ્યકની પેઠે) સૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં એના વિષે એ વાર કહેવામાં આવ્યું છે. શતપથબ્રાહ્મણમાં એના વિષે વધારે વખત કહેવામાં આવ્યું છે, અને જોકે હજી એ ગ્રન્થમાં એને વેદની પદવી મળેલી જણાતી નથી, તોપણ એનું સ્થાન અગાઉના કરતાં વધારે યોગ્ય થયેલું આપણા જોવામાં આવે છે. એ ગ્રન્થમાં ઋક્, સામ, યજુસ્ એ પ્રમાણે ત્રણેનાં સ્પષ્ટ નામ ઈર્ષને અથવાતો “ત્રયી વિદ્યા” એ શબ્દો વાપરીને એકલા તથા પ્રાચીન વેદો વિષેજ ધર્મી વાર કથન કરવામાં આવ્યું છે. કેટલેક ઠેકાણે ઇતિહાસ, પુરાણ, ગાથા, સૂત્ર, અને ઉપનિષદ્ એ સાહિત્યના જુદા જુદા પ્રકારની સાથે પણ વેદોને ગણાવવામાં આવ્યા છે. એવી ગણનાઓમાં અથર્વવેદને હમેશાં યોગ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે, એટલે તથા વેદોની પાછળ એ વેદને મૂકવામાં આવ્યો છે, અને સાહિત્યના બાકી રહેલા પ્રકારોની ગણતરીના સમ્બન્ધમાં કોઈ પણ એકજ નિયમ હમેશાં જાળવવામાં આવ્યો નથી. સાધારણ રીતે ઉપનિષદોમાં પણ અથર્વવેદ વિષે એવીજ રીતે કથન કરવામાં આવે છે; પણ અથર્વવેદનાંજ ને ઉપનિષદો છે તેમાં કેટલીક વખત સાહિત્યના બીજા પ્રકારો ગણાવ્યા વગર પણ તથા વેદોની પાછળ એના વિષે ગર્ભિત રીતે કથન કરવામાં આવ્યું હોય છે. ધૌત સૂત્રો તરફ વળતાં આપણને જણાય ■ કે શુક્લ યજુર્વેદનાં કાત્યાયનનાં સૂત્રોમાં અથવાતો સામવેદનાં લાડ્યાયનનાં સૂત્રોમાં ‘અથર્વવેદ વિષે કોઈ પણ ઠેકાણે કહેવામાં આવ્યું નથી, અને ઋગ્વેદનાં શાંભાયન તથા આશ્વલાયનનાં સૂત્રોમાં અકેકજ વખત એના વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે.

આ સંબંધે યદુવિષ્ણુ સાહિત્યમાં, બીજા વેદના પાળનારોએ અથર્વવેદના ઉપર કોઈ પણ રીતનો કટાણો અથવા તિરસ્કારભુક્તિ હોય એવું બીલકલ જણાતું નથી. ખરેખર, એવી તિરસ્કારભુક્તિના

છે, તેને લીધે હોયું જોઈએ. શૃલ્લસૂત્રો, જેમાં બહુધા વિદ્યાનના ધણી અંશે જોવામાં આવે છે, તેની સાથે અચર્વવેદનો વધારે ગાઢો સમ્બન્ધ આપણા જોવામાં આવે એવી રીતની આશા આપણે સ્વાભાવિક રીતે રાખી શકીએ. / અરેખર, કેટલેક અંશે એમ છે પણ ખરું; કારણ કે ઔતસૂત્રોની પેઠે શૃલ્લસૂત્રોમાં પણ બની શકે ત્યાંસુધી જે વેદની સાથે પોતે જોડાયલા હોય તે વેદના મંત્રોજ વાપરવાનું વલણ જણાઈ આવે છે તોપણ, એ સૂત્રોમાં અચર્વવેદનાજ મંત્રો તેના તેજ સ્વરૂપમાં અથવા સ્હેજસાજ ફેરફાર સાથે ટાંકવામાં આવેલા ધણી વાર આપણા જોવામાં આવે છે. પણ એ સિવાય, ગૃહ્ય સૂત્રોમાં અચર્વવેદ વિષેનાં જે કથનો કરવામાં આવ્યાં છે. તે પરથી ઔત સૂત્રોના કરતાં એ સૂત્રોને અચર્વવેદ તરફ કંઈ વધારે પક્ષપાત હોય એવું બીલકુલ જણાતું નથી. એ ખરું છે કે ગૃહ્ય સૂત્રોમાં એવા વેદ વિષે વધારે વખત અને વધારે રૂઢ વચનો વાપરીને કથન કરવામાં આવ્યું છે; પણ તે ઉપરથી “ગૃહ્ય સૂત્રો વધારે મોડાં રચાયલાં હતાં” એ ઉપરાંત કંઈ પણ વિશેષ અનુમાન થઈ શકતું નથી. કાપદાનાં—“ધર્મશાસ્ત્ર”નાં પુસ્તકો, જેમાં લૌકિક શિક્ષા અને રીતરિવાજો વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે, તેમાં અચર્વની વિદ્યાઓને યોક્ષ્મ સ્થાન મળેલું જોવામાં આવે છે; કારણ કે વૈદકશાસ્ત્ર અને જ્યોતિષશાસ્ત્ર એ બેઉ અત્યંત અગત્યની વિદ્યાઓનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ અચર્વવેદનેજ મળતું જણાય છે, અને જંતરમંતર વડે શત્રુઓને લુકસાન કરવાના અને તેઓને હરાવવાના કામમાં ધણી સમર્થ હોય એવા પુરુષની રાજના પુરોહિત તરીકે નીમણુંક કરવામાં આવતી, એટલે સાધારણ રીતે જે અચર્વવેદનો જણનાર હોય એવા પુરુષનેજ પુરોહિત તરીકે પર્વ કરવામાં આવતો. તેનીજ સાથે અચર્વની વિદ્યાઓ વિષે નિન્દાનાં વચનો પણ વપરાયલાં ધર્મશાસ્ત્રનાં ગ્રંથોમાં પ્હેલીજ વાર જોવામાં આવે તો તે સ્વાભાવિકજ છે. એકંદરે, ધર્મશાસ્ત્રોનો મત એવો જણાય છે કે જુદી જુદી જાતના જંતરમંતરો હાનિકારક હોવાથી, બીજા વેદોના કરતાં અચર્વવેદ ઉતરતો છે અને એની વિદ્યા મલિન છે. આપસ્તમ્બના ધર્મસૂત્રમાં એ વેદના ઉતરતા-પણા વિષે સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે; અને ત્યાર પછીના સમયની વિષ્ણુસ્મૃતિમાં સાત જાતના ખૂનીઓને ગણાવવામાં આવ્યા છે તેમાં અચર્વવેદના કોઈ હિસક મંત્રનો પાઠ કરનારને પણ ખૂની તરીકે ગણાવવામાં આવ્યો છે. ધર્મશાસ્ત્રોમાં વૈદો અને જોશીઓને અપવિત્ર કહેવામાં

આવ્યા છે; મૂળિયાંઓ લઈને તે વડે પ્રયોગ કરવાનો પ્રતિષેધ કરવામાં આવ્યો છે; અને જંતરમંતર તથા શાપવચનોને માટે સખત પ્રાયશ્ચિતાની શિક્ષા કરમાવવામાં આવી છે. તોપણ કેટલીક વખતે અર્ચવેદને ઉપયોગી પણ કહેવામાં આવ્યો છે. ઉદાહરણ તરીકે, ‘શત્રુઓની રહામે વાપરવાને માટે અર્ચવેદ એ બ્રાહ્મણોનું યોગ્ય હથિયાર છે’ એવાં વચનોથી મનુસ્મૃતિમાં અર્ચવેદની બલામણુ કરવામાં આવી છે.

મહામારતમાં, અર્ચવેદની અગત્યતા અને વેદગ્રન્થ તરીકેની એની ઉચી પદવી સંપૂર્ણ રીતે સ્વીકારવામાં આવી છે. એ વીરચરિત કાવ્યમાં ચારે વેદો વિષે ધણી વાર કહેવામાં આવ્યું છે, અને દૃટલાક શ્લોકોમાં બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ એ દેવતાઓએ ચારે વેદને સંખ્યા એવા પુતાન્ત આપવામાં આવ્યો છે. એજ પુસ્તકમાં એકલા અર્ચવેદ વિષે ધણી વાર કથન કરવામાં આવ્યું છે, અને એના તરફ પસંદગી બતાવવામાં આવી છે. એની વિદ્યાઓ એ સમયે સારી રીતે જાણીતી હતી એવું જોવામાં આવે છે, અને સાધારણ રીતે જાદુ અને જંતરમંતરના પ્રયોગોને સારા ગણવામાં આવતા હોવાથી એ વેદની વિરુદ્ધ કવચિતજ કહેવામાં આવ્યું છે.

ઉપર, પુરાણોમાં હમેશાં ચાર વેદો વિષેજ કહેવામાં આવ્યું છે, એટલેજ નહીં પણ અર્ચવેદના પોતાના વિધિવિધયક સાહિત્યને માટે જે ઉચા સ્થાનનો દાવો કરવામાં આવે છે તે ઉચું સ્થાન આ પુરાણોમાં એને આપવામાં આવ્યું છે. ઉદાહરણ તરીકે વિष्ણુપુરાણમાં યજુર્વિધિને “બ્રહ્મન્” એ નામનો જે યોધો વિષ્ર તેની સાથે અર્ચવેદનો સમ્બન્ધ યોજવામાં આવ્યો છે.

તોપણ ધર્મસૂત્રોના સમયથી અર્ચવેદની વિરુદ્ધ એક જાતની ખોટી લાગણી બાપી ગઈ છે. આ વાત એટલા ઉપરથી સમજાશે કે હાલના સમયમાં પણ, બર્મિંગહામ કહેવા પ્રમાણે, દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનના ધણા પ્રતિક્રિત બ્રાહ્મણો ચતુર્થ વેદને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારતા નથી, અને એને સાચા ગ્રન્થ તરીકે ગણતા નથી. સંસ્કૃત ગ્રન્થોમાં પ્રસંગવશાત્ જે જે કથનો કરવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી પણ આપુંજ અતુમાન નીકળે છે, અને ખાસ કરીને પાછલા સમયના અર્ચવેદને લગતા ગ્રન્થોમાં પોતાના વેદની પ્રતિષ્ઠા સ્થાપિત કરવાના જે પ્રયત્નો કરવામાં

આવ્યા છે. તે ઉપરથી પણ એજ અનુમાન નીકળે છે. એ ગ્રન્થોમાં
 બ્યારે બ્યારે વેદોનાં નામ ગણાવવામાં આવ્યાં છે ત્યારે ત્યારે અથર્વવેદનું
 નામ ગણાવવામાં આવ્યા વગર રહ્યું નથી, એટલુંજ નહીં પણ કેટલીક
 વખત તો ચારે વેદમાં સૌથી પહેલો અથર્વવેદને ગણાવવામાં આવ્યો છે.
 યજુર્વિદિના પ્રદેશમાંથી અથર્વવેદનો બહિષ્કાર થવાની લાગણીને લીધે,
 “બ્રહ્મન્” એ ચોથા પ્રકારનો વિપ્ર અથર્વવેદની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવે
 છે એવું કહેવામાં આવ્યું છે. વૈદિક ધર્મમાં, ત્રણમાંથી કોઈ પણ વેદની
 સાથે “બ્રહ્મન્” એ વિપ્ર જોડાયેલો નહોતો, પણ ત્રણે વેદોના મંત્રો,
 યજુર્વિદિઓમાં એ મંત્રોનો પ્રયોગ, એ સધર્મુ જ્ઞાન એને આવશ્યક હતું,
 અને યજુર્વિદિ ઉપર દેખરેખ રાખવી અને તેની વ્યવસ્થા કરવી એ એનું
 કર્તવ્ય હતું. ત્રણમાંથી કોઈ પણ વેદની સાથે એ વિપ્રને ખાસ સમ્બન્ધ
 નથી એ વાતનો લાભ લઈને એ ગ્રન્થોમાં યુક્તિપુરસ્કર એવો દાવો
 કરવામાં આવ્યો છે કે ચતુર્થ વેદ એ ચતુર્થ વિપ્રનો (“બ્રહ્મન્”નો)
 ખાસ વિષય છે. વળી, સધળી ધર્મવિદ્યા(બ્રહ્મ)નું સંપૂર્ણ જ્ઞાન એનામાં
 હોવાથી, દેવતાઓની પ્રકૃતિ અને યજનું રહસ્ય એ બેઉની સંપૂર્ણ માહિતી
 એને હોવાથી, એ વિપ્રનું મહત્ત્વ સૌના કરતાં વધારે છે. આ કારણથી
 ગોપથબ્રાહ્મણમાં ઉચામાં ઉચી ધર્મવિદ્યા(બ્રહ્મ)તરીકે અથર્વવેદની
 પ્રશંસા કરવામાં આવી છે, અને એને બ્રહ્મવેદ કહેવામાં આવ્યો છે.

બ્રહ્મ એ શબ્દ “બ્રહ્મ મંત્ર”ના અર્થમાં અથર્વવેદમાં ધણી
 વખત વપરાયો છે, અને બીજી કોઈ પણ સંહિતાના કરતાં અથર્વવેદમાં
 ઈશ્વરજ્ઞાન(બ્રહ્મવિદ્યા)ના વિષયનો વિશેષ વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો
 છે તે ઉપરથી અથર્વવેદને માટે “બ્રહ્મવેદ” એ નામનો જે દાવો
 કરવામાં આવેલો તેને બહોટા ટેકા મળ્યો હશે એમાં કંઈ પણ સંશય નથી.
 અથર્વવેદ સિવાયના બીજા ત્રણે વેદોને લગતા ગ્રન્થોમાં, ‘અથર્વવેદ
 એ ચોથા વિપ્રનો ખાસ વિષય છે’ એવું કદી સૂચવવામાં આવ્યું નથી;
 અને કેટલાંક ગ્રાહણોમાં તો, જરૂરના જ્ઞાનથી ગંપજ થયેલો કોઈ પણ
 માણસ “બ્રહ્મન્” થઈ શકે એવું સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે. અથર્વવેદના
 વિધિવિષયક ગ્રન્થોમાં આ ઉપરાંત વિશેષમાં આગ્રહપૂર્વક એવું
 જણાવવામાં આવ્યું છે કે પુરોહિત તે હમેશાં અથર્વવેદી હોવો જોઈએ.
 આ પુરોહિતના પદને માટે એ પુસ્તકોમાં અથર્વવેદીઓના પક્ષનો જે
 દાવો કરવામાં આવેલો તેમાં આખરે તેઓ કાબૂ જાણીય છે, તેનું

ખાસ કારણ ખરેખર એજ હશે કે- જ્ઞાનએ તરફથી જંતરમેતરના વિશેષ જ્ઞાનને ઘણું અગત્યનું ગણવામાં આવતું હતું.

અર્થવેદમાંથી જૂગોળ સમ્બન્ધી માહિતી ઘણી મોડીજ મળી આવે છે, અને તે ઉપરથી અર્થવેદનાં સૂતો ક્યાં આગળ રચાયાં હશે તે વિષેનાં કંઈ ચોક્કસ પ્રમાણ નીકળી શકતાં નથી. એ વેદના વિશેષ પ્રાચીન વિભાગના એક સૂત(૫,૨૨)માં વાયવ્ય દિશાના ગંધારી, મૂળવત, મહાવૃષ, અને અલ્લિહક લોકોને અને પૂર્વ દિશાના મગધ અને અંગ લોકોને ગણાવવામાં આવ્યા છે; પણ તેઓને જે ગણાવવામાં આવ્યા છે તે એવી રીતે ગણાવવામાં આવ્યા છે કે તે ઉપરથી એ સૂતનો રચનાર કયા પ્રદેશમાં રહેતો હતો તે વિષે કંઈ પણ ચોક્કસ અનુમાન આપણાથી ખાંધી શકાય નહીં.

અર્થવેદમાંથી કેટલાંક ખગોળશાસ્ત્રને લગતાં વચનો પણ મળી આવે છે, અને ૧૯મા અધ્યાયમાં જુદાં જુદાં નક્ષત્રો ગણાવવામાં આવ્યાં છે. નક્ષત્રોનાં અહીં જે નામ આપવામાં આવ્યાં છે તેમાં અને તૈત્તિરીય-સંહિતામાં જે નામો આપવામાં આવ્યાં છે તેમાં ઘણો ફેર જણાય છે. આ નામો મોટે ભાગે વધારે મોડાં રચાયલાં હોય એવાં લાગે છે. પણ તેનું કારણ એવું જણાય છે કે જે રચનામાં આ નામોની ટીપ આપવામાં આવી છે તે રચના અર્થવેદની સંહિતામાં પાછળથી ઉમેરવામાં આવેલી છે.

વૈમાકરણી દષ્ટિએ જોતાં અર્થવેદની ભાષા ઋગ્વેદની ભાષા કરતાં વિશેષ ઉત્તર કાળની, પણ આલ્લણીની ભાષા કરતાં વિશેષ પૂર્વ કાળની છે એવું સ્પષ્ટ માલમ પડે છે. જનસમૂહમાં તે વખતે વપરાતા હોય અને વાપરવાનો પ્રસંગ ન આવનાથી બીજા કોઈ પણ અન્યમાં બીલકુલ ન વપરાયા હોય એવા શબ્દો ઘણાજ એ વેદમાંથી મળી આવે છે.

અર્થવેદનાં સૂતોમાંથી કેટલાંક ઘણાં પ્રાચીન હોવાંજ જોઈએ, તોપણ ઋગ્વેદનાં આલ્લણે રચાયાં ત્યાર પછીજ એ સઘળાં સૂતોનો સંગ્રહ સંહિતા તરીકે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો હશે એ ઘણું સંભવિત જણાય છે.

અર્થવેદનાં સૂતોને વધારે બારીકાઈથી તપાસતાં આપણને જણાય છે કે એમાંના જે દિસક મંત્રો છે તે મોટે ભાગે જુદા જુદા

વ્યાધિઓનો અથવા જે આસુરી સત્ત્વોને લીધે એ વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેનો વિનાશ થાય તે માટેના છે. તાવ (તક્ષમન્), કહેડ, કમળો, જળધર, કંઠમાળ, ઉધરસ, નેત્રરોગ, ક્રેશ્મીનતા, અશક્તિ, હાડકાંતું ભાંગવું, જખમ, સર્પનો અથવા ઝેરી જંતુઓનો દંસ, કોઈ પણ પ્રકારનું ઝેર, ગાંડપણ વગેરે અનેક જાતનાં દરદોને મટાડવાના મનો અથર્વવેદની સંહિતામાંથી મળી આવે છે. આ મંત્રોની સાથે યોગ્ય ઔષધિઓનો ઉપયોગ પણ કરવાનો હોય છે. આ પ્રમાણે અથર્વવેદ એ હિન્દુસ્તાનના વૈદકશાસ્ત્રના સાહિત્યનો પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગ્રન્થ છે.

ઉધરસ મટાડવાના મંત્રો એક નમ્રો નીચે પ્રમાણે છે.
(૬,૧૦૫).—

યથા મનો' મનસ્કૈતૈઃ
પરાપર્તત્યાશુમત્ ।
एवा त्वं कामे प्र पत
मनुसोनु प्रवाग्यऽम् ॥ ૧

यथा बाणः सुसंशितः
परापर्तत્યાशुमत् ।
एवा त्वं कामे प्र पत
पृथिव्या अनु संवर्तम् ॥ ૨

यथा सूर्यस्य रश्मयः
परापर्तन्त्याशुमत् ।
एवा त्वं कामे प्र पत
समुद्रस्यानु विसरम् ॥ ૩

(જેવી રીતે મન અને મનની ઇચ્છાઓ ઝડપથી દૂર ખસી જાય

છે તેવીજ રીતે, હે ઉધરસ ! તું પણ ખેનના જેવી ઝડપથી દૂર ચાલી જા. જેવી રીતે તીણી અણીવાળું બાણ ઝડપથી દૂર ઊડ્યું જાય છે તેવીજ રીતે, હે ઉધરસ ! પૃથ્વીના વિશાળ પ્રદેશ ઉપર ઘર્ષને તું પણ ઊડી જા. જેવી રીતે સૂર્યનાં કિરણો ઝડપથી દૂર પહોંચી જાય છે તેવીજ રીતે, હે ઉધરસ ! સમુદ્રના ઉછળતા પાણીને માર્ગે ઘર્ષને તું પણ દૂર પહોંચી જા).

ધેરા રંગના છોડવા વડે કહોડ મટાડવાનો મંત્ર આ પ્રમાણે છે.
(૧,૨૩,૧) —

નૃત્તંજાતાસ્યોપષે

રામે કૃષ્ણે અસિક્તિ ચ ।

इदं रंजनि रजय

किलासं पलितं च यत् ॥ ૧

(હે છોડવા ! તું રાત્રીએ હતપત્ર થયેલો છે. તું ધેરા રંગનો છે, કાળો છે, શ્યામ વર્ણનો છે. હે રંગની વિપુલતાવાળા ! આ કહોડને તું તારા રંગથી રંગજે અને એના ધોળા ડાઘાઓને તું કાઢી નાંખજે).

ભૂતપિશાચો, જંતરમંતર કરનારાઓ, અને શત્રુઓની વિરુદ્ધ શાપવચનો ધણે ઢેકણે કહેવામાં આવ્યાં છે. નીચેના મંત્ર જંતરમંતર કરનારના વિનાશ માટેનો છે. (૧,૩૭,૨) :—

परि' णो वृद्धि शपथ

इदमग्निर्वा दहन् ।

शस्त्रमर्त्रं नो जहि

दिवो वृक्षमिवाशानि ॥

(હે શપથ ! સજાગતો અગ્નિ જેવી રીતે સરોવરથી દૂર ખસી જાય છે તેવી રીતે તું હમારાથી દૂર ખસી જજે, અને આકાશની વીજળી

જેવી રીતે । વૃક્ષનો નાશ કરે છે તેવી રીતે આ સ્થળે હમને શાપ દેનારનો તું નાશ કરજે).

શનુઓનું બળ હરી લેવા માટેનો એક મંત્ર નીચે પ્રમાણે છે (૭,૧૩,૧) :—

યથા સૂર્યો નર્સત્રાણા-

મુચસ્તેનાંસ્યાદદે ।

એવા સ્ત્રીનાં ચં પુંત્રાં ચં

દ્વિપુત્રાં વર્ચ આ દદે ॥

(જેવી રીતે પૂર્વમાં ઉદય પામતો સૂર્ય તારાઓનું તેજ હરી લે છે તેવી રીતે મહારાં સ્ત્રી તેમજ પુરુષ શનુઓનું બળ હરી લઉં છું).

બ્રાહ્મણોને પીડા આપનારાઓ અને બ્રાહ્મણોને યોગ્ય દક્ષિણા ન આપનારાઓને માટે શાપવચનો જેમાં કહેવામાં આવ્યાં હોય એવા મંત્રો ધણા છે. એવા દુષ્ટોને માટે જે ધમકીઓ બતાવવામાં આવી છે તેમાંની એક નીચે પ્રમાણે છે (૫,૧૯,૧૪) :—

યેનં મૃતં સ્તપયન્તિ

શ્મશ્ર્ણિ યેનોન્દતે ।

તં વે બ્રહ્મજ્ય તે દેવા

અપાં આગમધારયન્ ॥

(હે બ્રાહ્મણને પીડનારા ! જે પાણીથી મરનારના શબને લોકો નહવડાવે છે અને જે પાણીથી મરનારની દાહીને તેઓ બાળવે છે તે પાણી દેવતાઓએ તારા આગ તરીકે સમ્પ્રિય છે).

ખીલ કટલાક મંત્રો સ્ત્રીઓના સમ્બન્ધમાં છે. જુદી જુદી સમર્થ આપધિઓ વડે તેઓનો પ્યાર મેળવવાનો એ મંત્રોનો હેતુ છે. કટલાક મંત્રો શનુભાવથી પ્રેરાવણા છે, અને તે પ્રેમમાં હરીફાઈ કરનારને ઈન્દ્ર કરવા માટેના છે. નીચવા. બે મંત્રો સ્ત્રીના પ્યાર મેળવવા માટેના છે.—

યથેમે દાર્વાપૃથિવી
 સદ્યઃ પર્યેતિ સૂર્યઃ ।
 એવા પર્યેમિ તે મનો
 યથા માં કામિન્યસો
 યથા મન્નાર્પણા અર્સઃ ॥

(જેવી રીતે સૂર્ય આ આકાશ અને પૃથ્વીની આસપાસ ફરીને તેને ઝડપથી ઘેરી લે છે તેવી રીતે હું તારા મનની આસપાસ ફરીને તેને ઘેરી લઉં છું, કે તું મારા પર જાલ રાખે અને મારાથી કદી વેગળા થાય નહીં).

આઘોર્ષણાં કાર્મશલ્યા—
 મિપુ' સંકલ્પકુલ્મલામ્ ।
 તાં સુસંતાં કૃત્વા
 કામો' વિવ્યત્ત ત્વા દૃદિ ॥

(મનની પીડાઓ એ જેતું પહોં છે, કામ એ જેતું શક્ત છે, અને મંકલ્પ એ જેતું શક્ત છે, એવું ધનુષ્ય ધરાખર વાળીને કામદેવ તારા હૃદયને વીંધશે).

અથર્વવેદના શુભ મંત્રામાં લાંબું આયુષ્ય અને આરામ્ય માંગનામાં આજીવું છે અને બાધિ તથા મૃત્યુ દર રહે એવું ધમ્મવામાં આજીવું છે:—

યદિ' શિતાયુર્યદિ' વા પરંતો
 યદિ' મૃત્યોરંતિકં નીત એવ ।
 તમા હંરામિ નિર્જીરુપસ્થા—
 દસ્પાર્શમેનં શ્રુતશાર્દાય ॥ (૩,૧૧,૨)

(જે એનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયું હોય અથવા જનું રહ્યું હોય, જે મૃત્યુની સમીપમાંજ એને લઈ જવામાં આવ્યો હોય તો હું મૃત્યુના ખોળામાંથી એને પાછો ખેંચી લઈ છું અને એ સો વરસ શ્રેયે એનું બળ હું એને આપું છું).

उत् क्रामानः पुरुष मावं पत्या

मृत्योः पट्वीशमवमुद्धमानः ।

मा च्छित्त्वा अस्माह्लોકा-

दग्नेः सूर्यस्य सदृशः ॥ (૮,૧,૪)

(હે પુરુષ! તું અહાંથી જાઈ અને મૃત્યુના પાશથી છૂટો થઈને તું નીચે પડતો અટક. આ લોક પરના શ્રવણથી તેમજ અગ્નિ અને સૂર્યના દર્શનથી તારો વિચ્છેદ થાઓ નહીં.)

- બીજા કેટલાક મંત્રોમાં દુ.ખ અને દહેશતમાંથી બચવાને માટે, ધન, ધાન્ય અને પશુની પ્રાપ્તિને માટે, વેપારમાં અને જીગારમાં પણ લાભ થાય તેને માટે પ્રાર્થનાઓ કરવામાં આવી છે. જીગારમાં પાસો સવળો પડે તે માટેના બે મંત્રો આ પ્રમાણેના છે:—

यथा वृक्षमग्नि—

र्विश्राहा हन्त्यग्नि ।

एवाहमद्य किंवा—

નુક્ષેર્વિન્યાસમપ્રતિ ॥

(જેવી રીતે વીજળીનો પ્રહાર હમેશા વૃક્ષનો સપૂર્ણ નાશ કરે છે તેવી રીતે જીગાર બેલનારાઓને પાસા વડે હું આજે પૂરેપૂરા હરાવું !)

असा. फलवतीं द्रुव'

दत्त गा ह्यीरिणीमिव ।

स मां वृत्तस्य धारया

धनु. स्तान्नैव नहत ॥

(હે પાસાઓ ! ગાયો જેમ પુષ્કળ ફૂંધ આપે છે તેમ ત્હને હમને લાભ થાય એવી બાજી આપો ! ધનુષ્ય જેમ દોરીની સાથે બંધાયેલું હોય તેમ લાલની ધારા સાથે હું પણ જોડાયેલો રહું !)

કેટલાક મંત્રો સુલેહસાન્તિ જળવાય, ક્રોધ, કલંહ, અને કંકાસ શમી જાય, અને સભામાં વિજય મળે તેને માટેના છે. નીચેના મંત્ર સભામાં અગ્રસ્થાન મળે તેને માટેના છે:—

વિદ્મ તે' સમે નામં
નરિષ્ટા નામ વા અંસિ ।
યે તે કે ચં સમાસદ્—
સ્તે મે' સન્તુ સર્વાવસઃ ॥

(હે સભા ! * ત્હારું નામ હમે જાણીએ છીએ. ત્હારું નામ ખરે-ખર ' નરિષ્ટા ' છે. સભામાં જે કાઈ મળે અને જેસે જોડે તે પોતાનાં વચનોમાં મ્હને અનુકૂળ થાય ।)

કેટલાંક સંતોમાં અધુરા યજ્ઞ કર્યાનું પાપ, મ્હેંટા ભાઈના પહેલાં પરણ્યાનું પાપ વગેરેનાં પ્રાયશ્ચિત્ત માટેના મંત્રો આપ્યા છે, કેટલાંક સંતોમાં અપશુકનિયાં પક્ષીઓથી થયેલી અશુદ્ધિનું નિવારણ કરવાનાં

* સભા એજ એ વખતે સામાજિક આનન્દનું, અને ખાસ કરીને જુગારનું સ્થાન હવ ' નરિષ્ટા ' એ નામ સભાને મદિ વપરાય છે તે વિષે સ્પષ્ટાચાર્ય નીચે પ્રમાણે પ્રવાસો આપે છે:—

“એકસ્ય વચનમ્ અન્યેરાદિયતે તિરક્તિયતેપિ । ચહ્વ સંમૂય યદ્યેક વાક્યં વદેયુસ્તદ્દિ ન પરૈરતિલઙ્ઘ્યમ્ અતઃ અનતિલઙ્ઘ્યવાસ્ય-ત્વાદ્ નરિષ્ટેતિ નામ સમાયા યુજ્યતે ।”

(એકજ માણસનું વચન હોય તેનો આદર થાય કે અનાદર પણ થાય, પણ જો પણા માણસો સામટા મળીને એક વચન બોલે તો તેનું કોઈથી ઉલ્લપન થઈ શક્ય નથી. આ દારણથી નરિષ્ટા—એટલે “ અદિશિતા પરૈરનમિ-માઘ્યા ”—જેની દિસા થઈ શકતી નથી, પારકાથી જોનો અગ્નિમવ થઈ શકતો નથી તે, એ નામ ‘સભા’ને માટે સુક્રમ છે).

મંત્રો આપ્યા છે, અને કેટલાંક સૂત્રોમાં નદારાં સ્વમ આવતાં હોય તેને અટકાવવાના મંત્રો આપ્યા છે:—

યદિ જામ્યદ્ યદિ સ્વપ્ન
 એનં એનસ્યો કરમ્ ।
 ભુતં મા તસ્માદ્ મઘ્યં ચ
 દ્રુપદાદિવ મુચ્ચતામ્ ॥

(જાગતાં કે ઉઘતાં મ્હે પાપીએ જો કંઈ પણ પાપ કર્યાં હોય તેા જો થઈ ગયું છે અને જો થવાનું છે તે લાકડાના થાંભલા આગળથી છૂટો કરતાં હોય તેવી રીતે મ્હને એ પાપમાંથી છૂટો કરે!)

એક દૃષ્ટા સૂત્રમાં (૧, ૧૨૦), પાપની માફી માગવામાં આવી છે, તેનો ઉલ્લેખ મંત્ર નીચે પ્રમાણે છે:—

યત્રો સુહાર્દિઃ સુકૃતો મર્દન્તિ
 વિહાય રોગં તન્વૃત્ઃ સ્વાયાઃ ।
 અષ્ટોઽઞ્ઞા અઙ્ગૈરઙ્ગતાઃ સ્વર્ગે
 તત્રં પશ્યેમ પિતરૌં ચ પુત્રાન્ ॥

(જ્યાં સારાં કર્મ કરનારા આપણા મિત્રો પોતાના શરીરના રોગોને છોડીને આનન્દમાં રહે છે તે સ્વર્ગલોકમાં, પાંગળાપણાંથી મુક્ત અને અવિકળ અંગેવાળા આપણે આપણાં માબાપને અને આપણાં સન્તાનોને જોઈએ !)

બીજાં કેટલાંક સૂત્રોનો મુખ્ય વિષય રાજ છે. રાજની ચૂંટણી વખતે અથવા રાજ્યાભિષેક વખતે વાપરવાના મંત્રો, કાઠી મુકામલા રાજને ફરીથી રાજ્યાસન ઉપર સ્થાપવાના મંત્રો, કીર્તિ અને લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ માટેના મંત્રો, અને ખાસ કરીને મુદ્દમાં વિજય માટેના મંત્રો

આપવામાં આવેલા છે. શત્રુના હૃદયમાં ભય ઉપજાવવા માટેના મંત્રોને એક નમૂનો નીચે આપ્યો છે:—

उत्तिष्ठन् सं नह्यन्-
मुदीराः केतुभिः सह ।
सर्पा इतरजना रक्षां-
स्यमिज्ञानन् धावत ॥

(હે ભૂતગણો ! હમારી સળગતી જ્વાળાઓ સાથે તમને ઊડો અને શત્રુઓ સજીને તૈયાર થઈ જાઓ ! હે સર્પો અને અન્ય જનો ! હે રાક્ષસો ! શત્રુઓની પાછળ તમને પડો !)

૧જીકુન્ડુભિ વિષેના સૂક્તનો(૫,૨૧,૬) આ મંત્ર પથ્ય એવાજ હેતુથી રચાયેલો છે:—

यथा ज्येनात् पतत्रिणः संविजन्ते
अहर्दिवि सिंहस्य स्तनधोर्यथा ।
एवा त्वं कुन्दुभेमित्रानुभि क्रन्द-
म त्रासयाथो' चित्तानि' मोहय ॥

(જેવી રીતે ગરુડને અવાજ સાંભળીને પક્ષીઓ ભયભીત થઈ પાછાં હડે છે, જેવી રીતે રાતદિવસ સિંહની ગર્જનાથી તેઓ કંપે છે, તેવી રીતે, હે કુન્ડુભિ ! તું તારા મહાગણટથી હમારા શત્રુઓને ભયભીત બનાવી દે, તેઓ ત્રાસ પામીને ન્હાસી જાય એવું કર, અને તેઓનાં ચિત્તને મોહમાં નાંખી દે !).

સહિવિષયક અને ઇશ્વરવિષયક સૂક્તોમાં સૌથી સરસ સૂક્ત છે તે ૪૫ મંત્રોનું છે, અને એ સૂક્તમાં પૃથ્વીને ગંભોધન કરવામાં આવ્યું છે(૧૨,૧). એ સૂક્તના વિષયનો તેમજ સૈલીનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકે માટે એમાંની યોડીક પંક્તિઓ નીચે ટાંકવામાં આવી છે:—

યસ્યાં ગાર્યન્તિ નૃત્યન્તિ ।

મૂમ્યાં મર્ત્યાં વ્યૈડલ્લાઃ ।

યુધ્યન્તે યસ્યામાઋન્દો

યસ્યાં વર્દતિ દુન્દુભિઃ ।

સા નો ભૂમિઃ પ્ર ણૃદતાં સપત્નાન્

અસપત્તં માં ઇયિવી કૃણોતુ ॥ ૪૧

* * *

નિર્ધિં વિવ્રત્ની વહુધા ગુહા વસુ

મુળિં હિરણ્યં પૃથિવી દંદાતુ મે ।

વસુનિ નો વસુદા રાસમાના

દેવી દંધાતુ સુમનસ્યમાના ॥ ૪૪

(જે ભૂમિ ઉપર મ્હોટા ઘોંઘાટ માથે મર્ત્ય લોકો ગાય છે અને નાચે છે, જે ભૂમિ ઉપર તેઓ ભયકર લડાઈઓ લડે છે, અને જે ભૂમિ ઉપર દુન્દુભિ ગંડગંડે છે, તે ભૂમિ હમારી પાસેથી હમારા શત્રુઓને હાંકી દોડશે અને હમને કોઈ પણ પ્રતિસ્પર્ધી વગરના બનાવશે..... છપી જગાઓમાં વિવિધ પ્રકારનું દ્રવ્ય જેની પાસે ભરેલું છે તે પૃથ્વી હમને રત્નો અને સુવર્ણ આપશે. તે હમને છૂટે હાથે દ્રવ્ય આપશે. તે રત્નેહાળ દેવી હમને પુષ્કળ મંપતિ આપશે).

તેરમા કાણ્ડનાં ચાર સૂક્તોમાં સોદિત, એટલે “શતા” સૂર્યની, સહિના બળવાન સત્ત્વ તરીકે સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. બીજા એક સૂક્તમાં (૧૧,૫) “મ્રદ્ધાચારિન્” એ રૂપે પુરાતન તત્ત્વ તરીકે સૂર્યને યશ ગાવામાં આવ્યો છે. બીજાં સૂક્તોમાં ગ્રાણી (૧૧,૪), કામ (૯,૨), અને કાલ (૧૯,૫૩-૫૪) એ સૂર્યની પણ એવીજ રીતે સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. એક સૂક્ત (૧૧,૭) તેમાં યમના ઉન્નિષ્ઠાને પણ પરમાત્મા તરીકે પૂજવામાં આવ્યો છે. એની રચના બન્દોળદ્ તે સિવાય એનું સ્વરૂપ બ્રહ્માજ્ઞસાહિત્યને મળતું આવે છે.

અર્થવેદની આ સમાલોચના પૂરી કરતાં પહેલાં વરુણનાં એક મંત્રા (૪,૧૬) તરફ લક્ષ દોરવાની મહત્ત્વ જણાવ છે. એ મંત્રના ઉક્તિ એ મંત્રો અર્થવેદના બીજા સાધારણ મંત્રો જેવાં છે, અને તેમાં વરુણદેવના પાશ વડે શત્રુઓનું બંધન કરવા વિશે લખ્યું છે. પણ તે સિવાય બાકીના મંત્રોમાં ઈશ્વરની સર્વવ્યાપી વિશે જે હતી શૈલીમાં લખવામાં આવ્યું છે તેનો નમૂનો વેદસભ્યની બીજી કોઈ પણ કાવ્ય-રચનામાંથી મળી શકે એમ નથી. નીચલા ત્રણ મંત્રો મહારા ધારવા પ્રમાણે સૌથી સારા છે:—

ઉતેયં ભૂમિર્વરુણસ્ય રાજં
 ઉતાસૌ યૌર્વિહતી દુરઅન્તા ।
 ઉતો સંમુદ્રૌ વરુણસ્ય કુશી
 ઉતાસ્મિન્નલ્પં ઉદકે નિલીનઃ ॥ ૩

ઉત યો દ્યૌર્મતિર્પાત પુરસ્તાત્
 ન સ મુચ્યાતૈ વરુણસ્ય રાજઃ ।
 દિવ સ્પશ્નઃ પ્ર ચરન્તીદમસ્ય
 સહસ્રાક્ષા અતિ પશ્યન્તિ ભૂમિમ્ ॥ ૪

સર્વં તદ્ રાજા વરુણો વિ ચંત્રે
 ચંદન્તરા રોદસી વત્ પુરસ્તાત્ ।
 સંસ્પર્શતા અસ્ય નિમિષો જમાનામ્
 અક્ષાનિવ શ્વધી નિ મિનોતિ તાર્નિ ॥ ૫

(આ પૃથ્વી તે સધળી વરુણ રાજની છે, અને આ વિશાળ આકાશ, જેની સીમા કશી દૂર છે, તે પણ એનું જ છે. આ બે સમુદ્રો તે વરુણની કુખ છે; તે છતાં આ પાણીના દીપ્તમાં પણ એ દેખાવશે છે. આકાશને પણ મૂકીને જે દૂર બિડ્યો જતો હોય તે વરુણ રાજની દૃષ્ટિથી કદી દૂર ખસી શકતો નથી, એના દૂતો આકાશમાંથી ઊતરીને

અહીં આવે છે, અને પોતાની હજારો આંખો વડે તેઓ આ ભૂમિને જોય છે. પૃથ્વી અને આકાશ એ બેની વચમાં જે કંઈ છે અને એ બેની દૂર જે કંઈ છે તે સઘળું વરણ રાખ જોય છે. માણસો પોતાની આંખ કેટલી વાર ઉઘાડીએ છરે છે તે પણ એનું ગણેલું હોય છે. જુગારી જેવી રીતે પાસાને મૂકે છે તેવી રીતે એ પોતાના નિયમોને આ પૃથ્વી ઉપર મૂકે છે).

પ્રકરણ ૮.

આદ્યો.

(આશરે ૪. સ. પૂર્વે ૮૦૦-૫૦૦).

વેદની સંહિતાઓની કવિતા જે સમયે રચાઈ ત્યાર પછીના સમયમાં તદ્દન જુદાજ પ્રકારનું સાહિત્ય—આદ્યો એ નામના ધર્મગ્રંથોનું સાહિત્ય—રચાયું. એ ગ્રંથોના બાહ્ય સ્વરૂપનું ખાસ લક્ષણ એ છે કે એ ગ્રંથો ગદ્યમાં રચાયેલા છે, અને એના અંતસ્તત્ત્વનું ખાસ લક્ષણ એ છે કે એ ગ્રંથોમાં યજ્ઞના વિધિ સમ્બન્ધી ચર્ચા કરવામાં આવી છે. યજ્ઞવિધિ જેઓ જાણતા હોય તેઓને એ વિધિઓના પરમ પવિત્ર રહસ્યનું જ્ઞાન આપવું એ આદ્યોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે તેથી યજ્ઞના વિધિઓનું સવિસ્તર વર્ણન એ ગ્રંથોમાં આપવામાં આવ્યું નથી, પણ મોટા ભાગે તેની રૂપરેખાજ દોરવામાં આવી છે અને ધણી વસ્તુઓ વિષે તો કંઈક કહેવામાં આવ્યું નથી. એ ગ્રંથો વિધિવિષયક ચર્ચા ચલાવનારા છે, તોપણ યજ્ઞવિધિ વિષે જેઓને કંઈ પણ જ્ઞાન ન હોય તેઓને તેની મંપૂર્ણ માહિતી પૂરી પાડવી એવો કંઈ એ ગ્રંથોનો ઉદ્દેશ નથી. એ ગ્રંથોમાં જે વિષયો ચર્ચવામાં આવ્યા છે તેના ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય એમ છે:—વિધિ (યજ્ઞની વ્યવહાર સંચાલનારો), અર્ચવાદ (સમજુતી), અને ઉપનિષદ્ (વસ્તુસ્વરૂપ વિષેનાં સમજુતીનાં, દત્તકથાનાં, અથવા વાદવિવાદનાં, અને ધાર્મિક ચર્ચાનાં અથવા ફિલસૂફીનાં વચનો). એ ગ્રંથોમાંથી જેટલા સંચવાઈ રહ્યા છે તેટલા મળીનેજ એક મોટું સાહિત્ય થાય છે; પણ એ સંચવાઈ રહેલા ગ્રંથોમાં આપણને અત્યંત એવાં બીજાં આદ્યોનાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે અને તેમાંથી ઉતારાઓ ટાંકવામાં આવ્યા છે તે પરથી માલમ પડે છે કે હાલ અસ્તિત્વ ન ધરાવનારા ઘણા ગ્રંથો એક વખતે સુવિખ્યાત ગણાયા હશે. જે સમયે યજ્ઞ એજ સર્વજ્ઞ માનસિક પ્રવૃત્તિઓનો મુખ્ય વિષય થઈ પડ્યો હતો, યજ્ઞવિધિઓનું વર્ણન આપવું, એ વિધિઓની અમત્યતા વિષે ચર્ચા ચલાવવી, એ વિધિઓની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ અને એનું ખરું રહસ્ય શું છે તેનું અન્વેષણ કરવું એજ જે સમયે માનવજાતિનો અગત્યનો

બ્યાપાર થઈ પડ્યો હતો તે સમયના સ્વરૂપનું પ્રતિબિમ્બ એ અન્યોમાં પડેલું આપણા જોવામાં આવે છે. આવી રીતનો સમય, કે જેમાં બીજા કોઈ પણ સાહિત્યના અન્યો રચાયા નહોતા, તે અનેક વર્ષો સુધી પહોંચ્યો હશે એવું અનુમાન કરવું એ વાસ્તવિકજ છે, કારણ કે જુદા જુદા પ્રાકૃત અન્યોનું સ્વરૂપ જોકે એકંદરે સરેખું છે, તોપણ તેમાં જુદા જુદા સમયનો ભેદ આપણા જોવામાં આવ્યા વગર રહેતો નથી. યજુર્વેદની સંહિતાઓના ગદ્યવિભાગ પછીના રીતસરના પ્રાકૃત અન્યોમાં પદ્મવિશ-બ્રાહ્મણાં, તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ, અને એતરેય પ્રાકૃતોનો જૂનામાં જૂનો ભાગ (પ્રેક્ષી, પાંચ પંચિકાઓ) એ ત્રણની વાચ્યરચના તથા શબ્દ-પ્રયોગ એવાં, છે કે તે પરથી એ અન્યો સૌથી વધારે પ્રાચીન છે એવું ચોક્કસ અનુમાન થઈ શકે છે. આ અન્યોમાંથી તૈત્તિરીયબ્રાહ્મણમાં સ્વરોનાં ચિહ્ન આપવામાં આવ્યાં છે, અને પદ્મવિશબ્રાહ્મણમાં સ્વરોનાં ચિહ્ન હોવા વિષે જણાવવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી આપણા અનુમાનને વળી વિશેષ ટેકો મળે છે. જૈમિનીયબ્રાહ્મણ, કૌષીત્કિયબ્રાહ્મણ, અને ऐतरेयब्राह्मणનો પાછલો ભાગ એ વધારે મોડા લખાવણા છે. એ ત્રણમાંથી

† એ અન્યના પચીસ અધ્યાય છે તે ઉપરથી એનું “પદ્મવિશબ્રાહ્મણ” એવું નામ પડ્યું છે. એ અન્યને “તાલ્કયમહાનામણ” અથવા “પ્રૌઢ-બ્રાહ્મણ” એવું નામ પણ આપવામાં આવે છે એ અન્ય સામવેદને લખતો છે, અને એમાં ઉદ્દાતાના ધર્મ વિષે અને જુદી જુદી ભતના સામ વિષે ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

‡ તૈત્તિરીયબ્રાહ્મણ એ કૃષ્ણ યજુર્વેદને લખતું છે. કૃષ્ણ યજુર્વેદમાં અન્યત્ર મંત્રો અને તેની સમજૂતી એ એની જેવી ભેજભેજ જોવામાં આવે છે તેવીજ અહીં પણ જોવામાં આવે છે. શુદ્ધ યજુર્વેદનાં ભેષાં જુદાં પ્રાકૃતો છે તેવાં કૃષ્ણ યજુર્વેદને પણ જોઈએ એવા વિચારથી આ પ્રાકૃત પાછળથી તૈયાર કરવામાં આવેલું એવો મિત્ર ઇર્ષ્વિજનો મત છે. પણ એ અન્યની ભાષા ઉપરથી તેમજ સ્વરોનાં ચિહ્ન પણ એ અન્યમાં આપવામાં આવ્યાં છે તે ઉપરથી એની પ્રાચીનતા જણાઈ આવે છે. કૃષ્ણ યજુર્વેદની સંહિતાનાં ગદ્યક આડને બાદે સાતજ અને એ અન્યમાં ચર્વેશ્વર કેટલાક વિષયો વિષે સંહિતામાં દર્શ પણ ચર્ચા કરવામાં આવી નથી તે પરથી એનું લાગે છે કે એ પ્રાકૃતનો કેટલોક ભાગ તો અત્યંત પ્રાચીન હશે અને સંહિતાની અંદરના તેના સમાવેશ થતો હશે.

§ જૈમિનીય (અથવા તલ્લકારબ્રાહ્મણ) સામવેદનું લખતું છે, ऐतरेय અને

જૈમિનીયગ્રાહ્યણ સૌથી જૂનું લાગે છે, અને વૈતરેયગ્રાહ્યણ બીજું કંઈ નહીં તો બાપા ઉપરથી તો સૌથી મોટું રચાયલું જણાય છે. વળી શતપથગ્રાહ્યણ એ એના કરતાં પણ મોટું રચાયલું છે; કારણ કે એના વિચારો સ્પષ્ટ રીતે વધારે આગળ વધેલા જણાય છે; જુદી જુદી જાતનાં જૂતકાળનાં ક્રિયાપદો ઉપરથી એનું મોડાપણું જણાઈ આવે છે; અને ઉપર ગણાવેલાં સમજાં આભણો કરતાં એની શૈલી વધારે વિકાસ પામેલી છે એવું પણ આપણે સ્વેચ્છાથી જોઈ શકીએ છીએ. મધ્યવેદનું મોપથગ્રાહ્યણ અને સામવેદનાં દૂકાં દૂકાં આભણો એ આભણ-સાહિત્યના સૌથી મોડા રચાયલા ગ્રંથો છે.

બાપા તરફ જોતાં, ઋગ્વેદના કરતાં આભણોમાં જુદાં જુદાં રૂપો વપરાયલાં જોઈને જોવામાં આવે છે. તોપણ સંકેતરૂપ (subjunctive) હજી વપરાતું જોવામાં આવે છે, અને પ્રાચીન સમયનાં સામાન્યરૂપ (infinitives) પણ ઘણાં હજી અસ્તિત્વ ધરાવે છે. ખરેખર, એ આભણોની વાક્યરચના ઉપરથી હિન્દુસ્તાનની બાપાની સૌથી પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સ્થિતિનો ખ્યાલ ઋગ્વેદના કરતાં પણ વધારે સારો આપણને આવી શકે છે; અને એમ હોવાનું મ્હોઘમાં મ્હોઘું કારણ એ છે કે ઋગ્વેદની શૈલી ઉપર હંદને લીધે અમુક પ્રકારનું બંધન રહેલું છે અને આભણોમાં તેમ નથી. આભણોની અંદર કેટલીક હંદોબદ્ધ રચનાઓ (નાયાઓ) છે તે એ પ્રકારની રચનાઓનાં કેટલાંક ખાસ લક્ષણોને લીધે અને એના વિશેષ પ્રાચીન સ્વરૂપને લીધે એની આસપાસના મધ્યથી ઘણી જુદી પડી આવે છે. એ પ્રકારની રચનાઓ સાથે મળતી આવે એવી આ સમયની “સુપર્નાધ્યાય” એ નામની એક કવિતા છે તેની અંદર વેદની શ્રવેત કવિતાનો સમગ્ર પૂરો થયા પછી વેદનાં સૂક્તોની શૈલીનું અનુકરણ કરવામાં આવ્યું છે. એ કવિતામાં વેદનાં ઘણાં રૂપો જોવામાં આવે છે, અને સ્વરનાં ચિહ્ન પણ મૂકવામાં આવ્યાં છે, પણ તેનીજ સાથે એ કવિતામાં ઘણાં અર્વાચીન રૂપો પણ વપરાયલાં છે તે ઉપરથી, એટલુંજ નહીં પણ વૈદિક બાપાનું અનુકરણ કરવાની મુશ્કેલીને લીધે અનેક અત્યંત વિચિત્ર પ્રયોગો પણ થયલા છે તે ઉપરથી, એનું ખરૂં સ્વરૂપ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

કૌપીતકિક ઋગ્વેદને લગતાં છે, અને શતપથગ્રાહ્યણ એ જુદાં યજુર્વેદને લગતું છે. કૌપીતકિકગ્રાહ્યણને ગાંધાર્યગ્રાહ્યણ એવું નામ પણ આપવામાં આવે છે.

આદ્યજ્ઞોથી આગળ વધતાં આરણ્યકો (અથવા અરણ્યના ગ્રન્થો) આગળ આપણે આવી પહોંચીએ છિયે. 'એ ગ્રન્થો આદ્યજ્ઞોને છેડે મુકવામાં આવ્યા છે તે પરથી તેમજ એ ગ્રન્થોમાં ઈશ્વરજ્ઞાન સમ્બન્ધી ચર્ચા કરવામાં આવી છે તે પરથી એ મોડા લખાયલા હોવા નોંધ એ એવું માલમ પડી આવે છે. સંસારથી નિવૃત્ત થઈને અરણ્યમાં જેઓ વસતા હોય અને યજુર્વિધિઓનો જેઓએ ત્યાગ કર્યો હોય એવા ધાર્મિક માણસોના ઉપયોગને માટે એ ગ્રન્થો રચાયલા છે એવું સાધારણ રીતે કહેવામાં આવે છે. પણ ગ્રાઈસર ઓલ્ડનબર્ગના વિચાર પ્રમાણે, એ ગ્રન્થોની અંદરનો વિષય વધારે પ્રાંત, વધારે મહત્ત્વ, અને વધારે પવિત્ર હોવાને લીધે શુરુ તરફથી સિખ્યને એનો ઉપદેશ ગામડામાં નહીં પણ અરણ્યમાં આપવામાં આવે એવા હેતુથી એ ગ્રન્થો રચાયલા હોવા નોંધ એ એવું અનુમાન વધારે વાસ્તવિક લાગે છે.

આરણ્યકોના વિચાર તથા વાણી ઉપરથી, સાહિત્યની ઉપનિષદો તરફની સંક્રાન્તિ એ આરણ્યકોદ્ધારા થયલી હોવી નોંધ એ એવું અનુમાન થાય છે. કેટલીક વાર એ ઉપનિષદોનો આરણ્યકની અંદરજ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, અને ઘણી વાર આરણ્યકને છેડે એ ઉપનિષદોને મુકવામાં આવ્યાં છે. ઉપનિષદ્ એ શબ્દનો યૌગિક અર્થ " પાસે નીચે બેસવું "† એવો થાય છે, અને નિઃસંશય પ્રથમ એ શબ્દનો અર્થ " ખાનગી બેઠક " એવોજ થતો હશે, પણ એ ઉપનિષદોનું જ્ઞાન સમજા શિખ્યોને નહીં, પણ ઉત્તમ અધિકારવાળા યોગીકજ્ઞ શિખ્યોને (ધર્મખંડ શિખ્ય તરીકેની અવસ્થા પૂરી થવા આવી હોય તે સમયે) આપવામાં

† સદ્ એ ધાતુના " બેસવું, " " નાશ કરવો, " " જવું " એવા જુદા જુદા અર્થ થાય છે (જુલ વિશ્વરૂપગત્યસાદનેપુ). પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો એકે મતે એવું કહે છે કે " સદ્ એટલે બેસવું તે ઉપરથી ઉપનિષદ્ એ શબ્દ થયો છે. " પણ આપણા દીક્ષાકરો એ શબ્દને સદ્ એટલે " નાશ કરવો " અથવા " જવું " એ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયેલો માને છે. ચર્ચા જ્ઞાન વડે કરીને અવિદ્યાનો જે નાશ કરે છે તે " ઉપનિષદ્. " પ્રજ્ઞાવિષયક જ્ઞાન જેના વડે આપણી સમીપ આવે ■ અથવા જેના વડે આપણે પ્રજ્ઞાની સમીપ જઈ શકીએ છિયે તે " ઉપનિષદ્ ". તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્ માં શંકરાચાર્યે વળી ત્રીજે ખુલાસો આપ્યો છે:— " પરં યેયોડસ્યા નિષ્કળમ્ " (ઉચ્ચમાં ઉચું એવું જેમાં સમાયવું છે તે ઉપનિષદ્)

આવતું હશે તે ઉપરથી પાછળથી “ગૂઢ અથવા અલૌકિક વિદ્યા” એવો એ શબ્દનો અર્થ થયો હશે. * એ અન્યોમાં વસ્તુસ્વરૂપ વિષે ધર્મની અને દિલસુધીની ચર્ચાઓ કરવામાં આવી છે, અને બ્રહ્મણ સાહિત્યના વિકાસક્રમનું છેવટનું પગથિયું ઉપનિષદોથી અંકિત થયેલું છે. એ ઉપનિષદોને બ્રાહ્મણઅન્યોને છેડે મૂકવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી એને “વેદાન્ત” (વેદનો છેડો) એવું નામ પણ આપવામાં આવ્યું છે. પાછળથી, “વેદનો અંતિમ ઉદ્દેશ” એવો એ નામનો અર્થ સમજાવવામાં આવતો હતો. આ ઉપનિષદોને “શ્રુતિ”માં ગણવામાં આવતાં, પણ સૂત્રોની ગણતરી “સ્મૃતિ”ના અન્યોમાં કરવામાં આવતી. આત્મા અથવા બ્રહ્મ (પર-માત્મા)નું સ્વરૂપ એ સધળાં જૂનાં ઉપનિષદોનો મુખ્ય વિષય છે. વેદની જુદી જુદી શાખાઓ તરફથી આ મુખ્ય વિષય સમ્બન્ધી જુદા જુદા ખુલાસાઓ આપવામાં આવ્યા છે. પ્રથમ, ઉપનિષદો તે એ સધળાં શાખાઓના જ્ઞાનકાષ્ઠના અન્યો ગણાતા હતા અને બ્રાહ્મણો તે ધર્મ-કાષ્ઠના અન્યો ગણાતા હતા.

એકંદરે, આર્યપદો અને ઉપનિષદોનું ભાષાસ્વરૂપ પાછલા સમયની સંસ્કૃત ભાષાને ધણું મજબૂત આવે છે અને ભાષાદૃષ્ટિએ જોતાં, જે ઉપનિષદો પ્રાચીનમાં પ્રાચીન છે તે બ્રાહ્મણઅન્યો અને સૂત્રઅન્યો એ બેની વચ્ચેનું સ્થાન રોકે છે.

ઋગ્વેદની સાથે બે બ્રાહ્મણો જોડાયેલાં છે, તેમાંનું પેતરેય-બ્રાહ્મણ એ વધારે અગત્યનું છે. એ બ્રાહ્મણનો જે અન્ય હાલ મેળુદ

* ‘ઉપનિષદ્’ એ શબ્દના અર્થ વિષે શાસ્ત્રીય ચર્ચાને માટે જુઓ પ્રો. મેક્સ મ્યુલરનું “Sacred Books of the East,” પુસ્તક પેઢું, પ્રસ્તાવના પૃષ્ઠ ૭૬-૮૪.

† એ બ્રાહ્મણ મહિદાસ ઐતરેય નામના ઋષિનું રચેલું હોવાથી એનું “ઐતરેય બ્રાહ્મણ” એકું નામ પડ્યું હવે એમ જણાય છે. એ ઋષિના સમ્બન્ધમાં સાચણાચાર્યે એવી આખ્યાયિકા આપી કે એના પિતાને અને સ્ત્રીઓ હતી તેમાં એકું નામ ઇતરા હતું. મહિદાસ એ ઇતરાનો પુત્ર હતો. ઇતરાના પુત્ર મહિદાસના કરતાં અન્ય સ્ત્રીઓના પુત્રો ઉપર મહિદાસનો પિતાની વિશેષ પ્રીતિ હતી. એક વખતે વજસલામા મહિદાસના પિતાએ ખીન પુત્રોને પોતાના જોખામાં જોડાડ્યા, પણ મહિદાસને ન જોડાડ્યો. આથી મહિદાસની આંખમાં આસુ આવી ત્યાં તે જોઈને મહિદાસની

છે તેના ૪૦ અધ્યાય છે. એ ગ્રંથના આઠ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે, અને દરેક વિભાગ પાંચ પાંચ અધ્યાયનો બનેલો હોવાથી તેને 'પચ્ચિકા' એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. આંતર પ્રમાણ ઉપરથી એતરેય બ્રાહ્મણના છેલ્લા દસ અધ્યાયમાં જે વિષય ચર્ચવામાં આવ્યો છે તેને મળતું આવે એવું એ બ્રાહ્મણની સાથે ગાદે સમ્બન્ધ ધરાવનારા શાંખાયનબ્રાહ્મણમાં કઈ પણ આપવામાં આવ્યું નથી, પણ એ વિષય શાંખાયનસૂત્રમાં ચર્ચામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી એવું જણાય છે કે એ છેલ્લા દસ અધ્યાય એતરેયબ્રાહ્મણમાં પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યા હશે વળી છેલ્લી ત્રણ પચ્ચિકાઓ પહેલી પાચના કરતા વધારે મોટી લખાઈ હોય એમ જણાય છે, કારણ કે એ ત્રણ પચ્ચિકાઓમાં હાલ જેને પરાક્ષ ભૂતકાળ કહેવામાં આવે છે તે (perfect) નાં રૂપો વૃત્તાન્તોનાં વર્ણન આપવાને માટે વપરાયલાં છે, ત્યારે પહેલી પાંચ પચ્ચિકાઓમાં પ્રાચીનમાં પ્રાચીન બ્રાહ્મણોની પેઠે આધુનિકતા સ્વયંવવાની એ રૂપોની મૂળ શક્તિ જળવાઈ રહેલી જોવામાં આવે છે. આ બ્રાહ્મણનો જે અગત્યનો ભાગ છે તે સોમભાગને લગતો છે. પ્રથમ અગ્નિષ્ટોમ એ નામનો સોમ-યાગ, જે એક દિવસ સુધી પહોંચે છે, તેની ચર્ચા કરવામાં આવી છે (૧-૧૬), પછી ગવામયન, જે ૩૬૦ દિવસ સુધી પહોંચે છે, તેની ચર્ચા કરવામાં આવી છે (૧૭-૧૮), અને પછી દ્વાવશાહ, અથવા "બાર દિવસનો વિધિ," તેના વિષે ચર્ચા કરવામાં આવી છે (૧૯-૨૪). બાકીના ભાગ (૨૫-૩૨)માં અગ્નિહોત્ર વગેરે બાળતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, અને એ ભાગ પરિશિષ્ટના જેવો જણાય છે.

માતાને પણ ઘણું સારી આવ્યું તેણે પોતાની કુલદેવતા "મૃમિ"ની પ્રાર્થના દીધી એટલે ભૂમિદેવી પોતાના દિવ્ય સ્વરૂપે યજ્ઞસભામાં પ્રકટ થયા તેમજો મહિદાસને એક સિદ્ધાસન ઉપર બેસાડ્યો અને તે વિદ્વાન હતો તેથી તેને ચાળીસ અધ્યાયના બ્રાહ્મણનું જ્ઞાન આપ્યું, આ કારણથી એ બ્રાહ્મણનું "એતરેય" એવું નામ પડ્યું. એજ મહિદાસને આનંદતીર્થે "એતરેય ઉપનિષદ"ના બાબચા નારાયણના અવતાર તરીકે વર્ણવ્યો છે, અને કહ્યું છે કે એક મગવ પ્રસંગે એ મહિદાસ સદસા પોતાના દિવ્ય સ્વરૂપે પ્રકટ થયા તે વખતે સપળા બ્રાહ્મણોને અને દેવતાઓને પણ મૂઝાઈ આવી ગઈ પણ બ્રહ્માના આવી પહોંચવાથી તેઓ પાછા શુદ્ધિમાં આવ્યા મહિદાસને તેઓએ નમન દીધું અને એની પાસથી તેઓએ જ્ઞાન મેળવ્યું અને મહાત્માઓએ "દમો ત્વમારા દાસ છિયે" એવું એને કહ્યું તે પરથી એવું "મહિદાસ" એવું નામ પડ્યું.

હેલા ભાગમાં (૩૩-૪૦), સંખ્યાબિંબેકનો ક્રિયાઓ વિષે અને રાજનાં પુરોહિતની પદવી વિષે ચર્ચા કરવામાં આવી છે, તે પણ મોડા રચાયેલા હોવાનાં સ્પષ્ટ ચિહ્નો જણાઈ આવે છે.

ઋગ્વેદના બીજા આદ્યજ્ઞનું નામ કૌષીતકિબ્રાહ્મણ અથવા જ્ઞાંત્રાચનબ્રાહ્મણ એવું છે. એના ત્રીસ અધ્યાય છે. એકદરે, વૈતરેયના મૂળ ગ્રન્થમાં, એટલે એની પ્રથમની પાંચ પશ્ચિમકાઓમાં, જે વિષય ચર્ચવામાં આવ્યો છે તેજ અહીં પણ ચર્ચવામાં આવ્યો છે, પણ ચર્ચાનું ક્ષેત્ર અહીં સગાર વધારે મોટું રાખવામાં આવ્યું છે. કારણ કે એના પ્રથમના અધ્યાયોમાં અગ્નિ-આધાનથી માંડીને રાજના સ્વવાર-સાંઝના ટોમ (અગ્નિહોત્ર) વિષે, પૂર્ણિમા તથા અમાવાસ્યાના વિધિ વિષે, તેમજ આતુર્ભામના યજ્ઞો વિષે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. તેપણ આ સ્થળે પણ સોમયાગને મુખ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. કૌષીતકિ-બ્રાહ્મણમાં જે ચર્ચા કરવામાં આવી છે તે વધારે મંપૂર્ણ અને વધારે સુવ્યવસ્થિત છે, તે ઉપરથી એવું ભાસે છે કે આ આદ્યજ્ઞ વૈતરેયની પહેલી પાંચ પશ્ચિમકાઓ કરતાં વધારે મોટું સમ્પાદ્યું હશે. વૈતરેયના પહેલા ભાગની બાપાશૈલી કૌષીતકિના કરતાં વધારે પ્રાચીન છે એ યોક્ત સિદ્ધ કરી શકાય એમ છે. એક ઠેકાણે, જે હવે નાટકે પાછલા સમયમાં શિવ એજ નામ હમેશાં વાપરવામાં આવ્યું છે તેના સમ્બન્ધમાં ઈશ્વાન અને મહાદેવ એ નામો વાપરવામાં આવ્યાં છે તે ઉપરથી પ્રોફેસર વેનર એવાં નિર્ણય ઉપર આવે છે કે શુક્લ યજુર્વેદના મોડામાં મોડા ગ્રન્થો અને અચર્ચવેદ તથા જ્ઞાતપદ્યબ્રાહ્મણના જે ભાગોમાં શિવને માટે આ નામો વપરાયલાં નેવામાં આવે છે તે જે વખતે રચાયાં તે અસ્સામાંજ કૌષીતકિબ્રાહ્મણ રચાયું હોવું જોઈએ.

આ આદ્યજ્ઞોમાંથી રચણસમ્બન્ધી પ્રમાણે ઘણું યોડાં નીકળી આવે છે. તેપણ, વૈતરેયબ્રાહ્મણમાં હિન્દુસ્તાનની જુદી જુદી ટાળાઓ વિષે જે રીતથી કથન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી સહીસલામત રીતે એવું અનુમાન થઈ શકે છે કે કુરુ-પંચાલનો દેશ, કે જેમાં (આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ તે પ્રમાણે) વેદના વિધિઓનો વિકાસ થયો હોવો જોઈએ અને ધર્ણખર ઋગ્વેદનાં સૂતોનો હાલની સંહિતાના સ્પર્શમાં સંગ્રહ થયો હોવો જોઈએ, તેમાં એ ગ્રન્થનો (વૈતરેયબ્રાહ્મણનો) જન્મ

યથો હશે. કૌવીતકિઞ્ચાદ્યણ ઉપરથી આપણને એવું માલમ પડે છે કે હિન્દુસ્તાનના ઉત્તર પ્રદેશમાં બાપાનો અભ્યાસ વિશેષ દરવામાં આવતો હતો, અને ત્યાં આગળ અભ્યાસ કરીને જે વિદ્યાર્થીઓ પાછા ફરતા તેઓ બાપાશાસ્ત્રની બાબતમાં પ્રમાણરૂપ ગણાતા હતા.

આ બ્રાહ્મણોમાં, માણસને ખાસ રસ પડે એવું તત્ત્વ અનેક વાર્તાઓ તથા દંતકથાઓનું છે. પેતરેયબ્રાહ્મણમાં સૌથી વધારે લાંબી અને સૌથી વધારે લક્ષ ખેંચે એવી વાર્તા શુનઃશેષ("ફૂતરાની પૂંછડી")ની છે. એ વાર્તા સાતમી પશ્ચિમકાના ત્રીજા અધ્યાયમાં આવે છે. એ વાર્તા નીચે પ્રમાણે છે :

હરિશ્ચન્દ્ર રાજાને કંઈ પણ સંતાન નહોતું, તેથી તેણે એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી કે "મને જે પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય તો વરુણદેવને યજ્ઞ કરીને હું તેનું બલિદાન કરીશ." પછી રોહિત નામના પુત્રનો જન્મ થયો, પણ હરિશ્ચન્દ્રે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળી નહીં અને કંઈ કંઈ બ્રહ્માં કાઢીને વિલખ કર્યા કીધા. આખરે, એ છોકરો મ્હોટો થયો એટલે વરુણના આગ્રહને લીધે એના પિતાને યજ્ઞની તૈયારી કરવી પડી. પણ રોહિત વનમાં નહાસી ગયો અને ત્યાં આગળ ૬ વર્ષ સુધી તેણે બઠમ્પાં કર્યું, અને એ દરમ્યાન વરુણની અવકૃપાથી રોહિતના પિતા હરિશ્ચન્દ્રને જર્જરિતરો રોગ લાગુ પડ્યો. આખરે એ હરિશ્ચન્દ્રને એક બૂખે મરતો બ્રાહ્મણ મળી આવ્યો. તેણે સો ગાયો લઈને તેના બઠલામાં રોહિતને સ્થાને બલિદાનાર્થે પોતાના પુત્ર શુનઃશેષને વેચવાનું કબૂલ કર્યું. "બ્રાહ્મણની કિંમત ક્ષત્રિયના કરતાં વધારે છે" એવું કહીને રોહિતને સ્થાને શુનઃશેષને સ્વીકારવાની વરુણે હા પાડી. પછી શુનઃશેષને યજ્ઞના સંતંબની સાથે બાંધવામાં આવ્યો અને ત્યાર પછીનો યજ્ઞવિધિ થવાની તૈયારી હતી તે વખતે શુનઃશેષ તરફથી વારાફરતી જુદા જુદા દેવતાઓની પ્રાર્થના કરવામાં આવી. અકેક પછી અકેક મંત્ર એ બોલતો ગયો તેમ તેમ વરુણના પાસ દૂર ચતા ગયા અને રાજાનો બ્યાધિ પણ મટવા માંડ્યો. એવી રીતે આખરે શુનઃશેષ છૂટો થયો અને હરિશ્ચન્દ્રને પણ સંપૂર્ણ આરોગ્યની પુનઃ પ્રાપ્તિ થઈ.

પેતરેયબ્રાહ્મણના મઘની શૈલી અપક્રમ, વિધમ, કટંગી, અને અધુરી (ધણા સખ્દો જેમાં અધ્યાહાર રાખવામાં આવ્યા હોય એવી)

છે. શુનઃશેષની વાર્તામાં વચ્ચે વચ્ચે જે કવિતાઓ લેખાયેલી છે તેમાંના નીચેનો ઉતારો ગ્રાહ્યજોની અંદર ગાથાઓ આપવામાં આવી હોય છે તેનો નમૂનો આપણી આગળ રજુ કરે છે. પુત્રજન્મની અગત્યતા વિષે નારદ નામના ઋષિ તરફથી હરિશ્ચન્દ્ર રાજાને જે વચનો કહેવામાં આવેલાં તે નીચેના શ્લોકોમાં આપ્યાં છે—

ક્ષણમર્ષિત્સંનયત્યમૃતત્વં ન ગચ્છતિ ।

પિતા પુત્રસ્ય જાતસ્ય પश्येच्चेजीवनो मुक्षम् ॥

યાવંતઃ પૃથ્વિવ્યા યોગા યાવંતો જાતવેદસિ ।

યાવંતો અપ્સુ માણીનાં મૂયાન્પુત્રે પિતુસ્તતઃ ॥

શશ્વત્પુત્રેણ પિતૃસ્ત્યાયન્વહુલં તમ્

આત્મા હિ જન્મ આત્મન સ દરાવત્યતિતારિણી ॥

* * *

અગ્રે હ પ્રાણ શરણં હ વાસો

રૂપં હિરણ્યં પશ્વો વિવાહા ।

મલા હ જાયા કૃપણ હ દુહિતા

જ્યોતિર્હ પુત્ર પરમે વ્યોમન્ ॥

(પિતા જ્યારે જીવતા પુત્રને જન્મ પામેલો જોય છે અને તેના સુખતું દર્શન કરે છે ત્યારે એના વડે એ પોતાના ઋણથી મુક્ત થાય છે અને અમૃતતત્વની પ્રાપ્તિ કરે છે. પ્રાણીઓને પૃથ્વી, અગ્નિ, તથા પાણી વડે જે જે સુખ મળી શકે છે તેના કરતાં પુત્રથી પિતાને વધારે સુખ મળે છે. હમેશાં, પુત્ર વડે પિતાઓ ગાદા અંધકારને બેદીને આગળ નીકળી ગયા છે. પિતાને આત્મા તેજ પુત્રરૂપે જન્મ પામે છે અને એને નદીને પેટ પાર લઈ જાય છે...અન્ય એ માણસનો પ્રાણ છે, વસ્ત્રો એ એને આશ્રય આપનારાં છે, દિરણ્ય એને રૂપ આપનારૂં છે, અને વિવાહ એને પંથુઓની પ્રાપ્તિ કરાવનારા છે, એની સ્ત્રી તે એની મિત્ર છે, એની દુહિતા તે એનામાં કૃપણતાની લાગણી ઉત્પન્ન કરનારી છે; એનો પુત્ર તેજ પરમ આકાશના જ્યોતિર્હ જેવો છે.)

પેતરેય આરણ્યક તે પેતરેય બ્રાહ્મણનેજ લગતું છે. એ આરણ્યકના ૧૮ અધ્યાય છે, તેને પાંચ અલ્પસરખા વિભાગમાં વહેલી દેવામાં આવ્યા છે. એ પાંચમાંથી છેલ્લા બે વિભાગ સૂત્રની શૈલીમાં રચાયેલા છે, અને ખરૂં જોતાં સૂત્રના સાહિત્યમાંજ એની ગણતરી થવી જોઈએ. ખેલ્લા ત્રણ વિભાગમાં ચાર જુદા જુદા વિષયોની ચર્ચા થયેલી સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે. ખેલ્લા વિભાગમાં સોમયાગની જુદી જુદી પ્રાર્થનાઓ વિષે કેવળ કર્મકાપડની દૃષ્ટિએ કથન કરવામાં આવ્યું છે. એથી ઉલટું, ખીલ વિભાગના ખેલ્લા ત્રણ અધ્યાય તે ઈશ્વરજ્ઞાનને લગતા છે, અને તેમાં પ્રાણ અને પુરુષ એ નામથી પરમાત્મા વિષે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. એનો વિષય ઉપનિષદોને મળતો આવે છે, અને એમાં જ વધારે મહત્વના વિચારો દર્શાવવામાં આવ્યા છે તેમાંના કેટલાક કૌષીતકિ ઉપનિષદમાં, કોઈ વખત તો સખ્દેશખ્દ, ફરીથી જોવામાં આવે છે. એજ વિભાગના બાકીના ચાર અધ્યાયનું પેતરેય ઉપનિષદ જનેલું છે. છેવટે, ત્રીજા વિભાગમાં વેદના સંહિતાપાઠ, પદપાઠ, અને ક્રમપાઠ એ ત્રણ વિભાગના તેમજ જુદા જુદા મૂળાક્ષરોના ગૂઢ તથા આલંકારિક અર્થોની સમજુતી આપવામાં આવી છે. ચોથા વિભાગમાં માત્ર મહાનામ્નીના શ્લોકો આવ્યા છે, અને પાંચમો વિભાગ સૂત્રનો છે.

કૌષીતકિ આરણ્યક એ કૌષીતકિ બ્રાહ્મણની સાથે જોડાયેલું છે. એ આરણ્યકના ૧૫ અધ્યાય છે. તેમાંના ખેલ્લા બે અધ્યાય પેતરેય આરણ્યકની ખેલ્લી તથા પાંચમી પશ્ચિકાને મળતા આવે છે, સાતમો અને આઠમો એ બે અધ્યાય પેતરેય આરણ્યકની ત્રીજી પશ્ચિકાને મળતા આવે છે, અને વચ્ચેના ચાર અધ્યાય (૩-૬)નું કૌષીતકિ ઉપનિષદ જનેલું છે. આ પ્રાણનું ઉપનિષદ લાંબું અને ધણું રસ પડે એવું છે. આરણ્યકના હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાં એ ઉપનિષદ હમેશાં એકજ સ્થળે જોવામાં આવતું નથી તે ઉપરથી આરણ્યક પૂરું થયા પછી ઉપનિષદનો સ્વતંત્ર ગ્રંથ પ્રાણથી એની સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો હશે એવું અનુમાન કરવામાં આવે તો તે વધારે પડતું કહેવામાં આવશે નહીં.

સામવેદની તાળ્હી અને તલ્લવકાર અથવા જૈમિનીય એવી બે સ્વતંત્ર શાખાઓનાં આલ્લેખો આજ દિન સુધી સચવાઈ રહ્યાં છે. આ વેદના બીજા પણ કેટલાક ગ્રંથોને ધર્મવિષયક ગ્રંથો તરીકે ગણવામાં

આવ્યા છે, પણ ખરેખરા શ્રાવણો ત્રણ-૪ છે તલવકારતું પ્રાદ્યન પર્ણખરૂં હજી છપાયા વગરનું છે તેના પાંચ વિભાગ હોય એમ બાણ્યાય છે પ્હેલા ત્રણ વિભાગ, જે હજી પ્રસિદ્ધ થયા નથી, તેમા મુખ્યત્વે કરીને યગવિધિના જુદા જુદા વિભાગ વિષે ચર્ચા કરનાંમા આવી છે એવા વિભાગને ઉપનિષદગ્રાહ્ય એવું નામ આપનામા આવ્યું છે ધણુખરૂં, "૪૬ અર્થોનુ શ્રાવણુ" એવો એ નામનો અર્થ થતો હશે. એમા આરણ્યકની જાતના જુદા જુદા રૂપકો, ગુરુઓની એ નામાની, પ્રાણની ઉત્પત્તિ અને સાવિત્રી હૃદયેનું એક પ્રકરણ, એ સર્વ ઉપરાત કેન એ નામનું દૃઢ પણ અગત્યનું ઉપનિષદ્ પગ આપનામા આવ્યું છે પાગમા વિભાગનું નામ આર્યવગ્રાહ્ય છે, તેમા સામવેદના રચનારાઓને સંક્ષેપમાં ગણાવી જવામા આવ્યા છે

પંચવિંશગ્રાહ્ય એ તાણ્ડીઓની સાખાનું છે એને તાણ્ડ્ય અથવા પ્રૌદગ્રાહ્ય એવું નામ પણ આપનામા આવ્યું છે પંચવિંશ ગ્રાહ્ય એ નામ ઉપરથીજ સૂચનાય છે તે પ્રમાણે એ શ્રાવણુના પચીસ વિભાગ છે ન્દાના હવિઓથી માડીને એ દિગ્ગત સુધી અથવા કેટલાક વરસો સુધી પણ પહોંચે એના સોમમત્રો વિષે એ શ્રાવણુમા હથન રામણું છે ધણી દત્તમાઓ ઉપરાત, સરસ્વતી અને દુષ્યંતીના મિનારાઓ ઉપર કરવામા આવતા મત્રોનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ એ શ્રાવણુમા આપનામા આવ્યો છે કૃષ્ણેત્રનું સ્થાન એ શ્રાવણુના ગ્યનારાઓને અગત ન્હોતું, પણ સ્થળ સમ્બંધી વિશેષ માહિતી એ મન્થમાથી મળી આવે છે તે ઉપરથી એવું માન્ય પડે છે કે એ શ્રાવણુનું સ્થાન નધારે પૂર્વ દિશામા આવેલું હોતું જોઈએ એ શ્રાવણુમા આપેલા વ્રાત્યસ્ત્રોમ નામનાં મત્રો, જે શ્રાવણુ વર્ષની બહારના આર્ય ભોકાને શ્રાવણુ વર્ષમા દાખલ થવા માટે કરવાના હતા, તે ખાસ ગણાવવા જેવા છે કૌષીતકિઓની સાખા વિરુદ્ધ જે સખત દેવની લાગણી એ શ્રાવણુમા દર્શાવવામા આવી છે તે પણ આપણું વિશેષ લક્ષ ખેંચે એવી છે વદ્વિંશગ્રાહ્ય એ જોકે સતત અન્થ ગણાય છે, તોપણ એની અત્યંત નામનીજ છે ખરૂં ત્રેતા એ પંચવિંશગ્રાહ્યનું પરિચિત છે એના નામ ઉપરથી સૂચનાય છે તે પ્રમાણે પંચવિંશગ્રાહ્ય નો એ હવીસમો વિભાગ છે એના જેવા પાંચ પ્રકરણોને અદ્વૃતગ્રાહ્ય એવું નામ આપવામા આવ્યું છે બહારના અદ્વૃત જનાવોની અથવા

નદારા સકુનોની માડી અસર દૂર થાય એ અદ્વૃત્તગ્રાહ્યનનો ઉદ્દેશ છે. દેવતાઓની ભૂતિઓ ખડખડ હસેતી, રડતી, ગાતી, નાચતી, પ્રસ્નેદથી ભીંજાઈ જતી, બાંગી જતી જણાય અથવા એવું બીજું કંઈ જણાય તેના અશુભ ફળનો ત્યાગ કરવાનાં સાધન એ બ્રાહ્મણમાં દર્શાવવામાં આવ્યાં છે.

આ શાખાના બીજા બ્રાહ્મણનું નામ “છાન્દોગ્યગ્રાહ્યન” છે, તેમાં કર્મકાણ્ડનો વિષય યોડાઈ ચર્ચાયો છે. એમાં સોમયાગ વિષે કંઈ પણ કહેવામાં આવ્યું નથી, પણ જન્મપ્રસંગના તથા વિવાહપ્રસંગના વિધિઓ અથવા દેવતાઓની પ્રાર્થનાઓ, એ વિશેષ ચર્ચા કરવામાં આવી છે. એ બ્રાહ્મણના પહેલા એ પ્રપાઠકમાંજ આ ચર્ચા થયેલી છે. બાકીના આઠ પ્રપાઠક મળીને છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્ થયું છે.

આ સિવાય બીજા ચાર ટૂંકા ગ્રન્થો છે. તેને બ્રાહ્મણ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે ખરૂં, પણ ખરૂં જોતાં તે બ્રાહ્મણ નથી. આ ચાર ગ્રન્થો તે સામવિધાનગ્રાહ્યન, જે સધળી જાતના વહેમી રિવાજોને લગતા મંત્રોના ઉપયોગ વિશેનો ગ્રન્થ છે તે; વૈષ્ણવગ્રાહ્યન, જેમાં સામવેદના જુદા જુદા મંત્રોના દેવતાઓ વિષે કટલાંક કથન કરવામાં આવ્યાં છે તે; ઘંશગ્રાહ્યન, જેમાં સામવેદના આચાર્યોની વશાવલી આપવામાં આવી છે તે, અને છેલ્લું સંહિતાઉપનિષદ્, જેમાં પૈતરેય ક્ષારણ્યકની ત્રીજી પશ્ચિમિકાની પેઠે, વેદનો પાઠ કેવી રીતે થવો જોઈએ તેની ચર્ચા કરવામાં આવી છે તે એ પ્રમાણે છે.

સામવેદનાં બ્રાહ્મણોમાં જે ગદ્યન ચર્ચાઓ કરવામાં આવી છે તેનું સ્વરૂપ એવું અતિશયોક્તિભરેલું અને વિલક્ષણ છે કે તેને લીધે એ બ્રાહ્મણો બીજાં સધળાં બ્રાહ્મણોથી જુદાં પડી આવે છે. જુદાં જુદાં સામની પૃથ્વી ઉપરના અને સ્વર્ગ ઉપરના સવળા પદાર્થોની સાથે એકતા સ્થાપિત કરવી એ સામવેદનાં બ્રાહ્મણોનું મૌઢી વિશેષ ધ્યાન ખેંચે એવું લક્ષણ છે. તેનીજ સાથે, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં રમ ઉત્પન્ન કરે એવી પણ ધણી દહીંગતો એ બ્રાહ્મણમાં આપવામાં આવી છે.

કૃષ્ણ યજુર્વેદની કઠ અને મૈત્રાયણીય શાખાઓમાં જુદી જુદી સંહિતાઓના ગદ્યવિભાગ સિવાય બીજાં કંઈ પણ બ્રાહ્મણો નથી. તૈત્તિરીય શાખામાં, સંહિતાનો ગદ્યવિભાગ એ સૌથી વધારે

જૂનું અને સૌથી વધારે અગત્યનું આહ્ય છે. તે ઉપરાંત એ સાખામાં
તૈત્તિરીયબ્રાહ્મણનો ત્રણ વિભાગનો સ્વતંત્ર અન્ય પુણ્ય છે. પણ એ
આહ્યનું ૨૪૨૫ તૈત્તિરીય સંહિતા કરતાં જુદું હોય એવું લાગતું નથી,
પણ તેના તેજ વિષયને આગળ લખાવવામાં આવ્યો હોય એવું જણાય
છે. સંહિતામાં નહીં આપેલા એવા યોગ્યક યજ્ઞો વિષેનો એ પરિસિદ્ધ
અન્ય છે, તે ઉપરાંત સંહિતામાં ચર્ચાઈ ગયલા કેટલાક વિષયો એ અન્યમાં
વધારે વિસ્તારથી ચર્ચવામાં આવ્યા છે. ૧૧૧૧ તૈત્તિરીય આરણ્યક એ
નામનો અન્ય પણ છે, તે પાછો તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણનો પરિસિદ્ધ અન્ય
છે. એનાં દસ પ્રકરણમાંથી છેલ્લાં ચાર પ્રકરણો વડે આ સાખાનાં બે
ઉપનિષદો બનેલાં છે : ૭ થી ૯ સુધીનાં પ્રકરણો તૈત્તિરીય ઉપનિષદ
કહેવાય છે, અને ૬ થી ૭ પ્રકરણ તે મહાનારાયણ ઉપનિષદ અથવા
યાગ્નિકોપનિષદ એ નામથી ઓળખાય છે. આ ચાર પ્રકરણો સિવાય,
બ્રાહ્મણ અથવા આરણ્યક એ નામથી સંહિતાના કરતાં જુદા વિષયનું
સૂચન થતું નથી, પણ પાછળથી બીજાં વેદોનું કૃત્રિમ અનુકરણ કરીને
વિષયની ભિન્નતા ન હોવા છતાં બ્રાહ્મણ, આરણ્યક એ જુદાં જુદાં
નામોનો પ્રયોગ તેના તેજ વિષયની ગચ્ચા કરનારા અન્યોના મત્તમન્ધમાં
કરવામાં આવ્યો છે.

તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણના ત્રીજા વિભાગનાં છેલ્લાં ત્રણ પ્રકરણો તેમજ
તૈત્તિરીય આરણ્યકના પહેલા એ વિભાગ, એ બેકે કાઠ સાખાના
અન્યો તરીકે ગણવામાં આવ્યા નથી, તેપણ પ્રથમ એ અન્યો કાઠ
સાખાનાજ હતા. તૈત્તિરીયબ્રાહ્મણ અને તૈત્તિરીય આરણ્યકના આ
સિવાયના બીજા ભાગમાં ચ્ અને ઘ્નો દ્વચ્ અને ઉચ્ કરવામાં આવેલા
જણાય છે, પણ આ ભાગમાં તેમ કરવામાં આવેલું નથી, તે ઉપરથી
જણાઈ આવે છે કે આ ભાગની ઉત્પત્તિનું સ્થાન બીજા ભાગ કરતાં
જુદું છે. આ કાઠક પ્રકરણોમાં એક સ્થળે (તૈ. બ્રા. ૩, ૧૧) નાચિકેત
એ નામના અગ્નિનું રહસ્ય સમજાવતી વખતે એવી વાર્તા કહેવામાં
આવી છે કે નચિકેતસ્ એ નામનો એકરો હતો તે યજ્ઞને ઘેર ગયો
હતો તે વખતે યજ્ઞ રાજ તરફથી તેને ત્રણ વસ્ત્રાન આપવામાં આવ્યાં
હતાં, આ વાર્તા ઉપરથી કાઠક ઉપનિષદ રચાયેલું છે.

મૈત્રાયણીસંહિતાનું સ્વતંત્ર આહ્ય નથી, પણ એ સંહિતાના
ચોથા વિભાગમાં પહેલા ત્રણ વિભાગની સમજૂતીઓ તથા વધારાની

હકીગતો આપવામાં આવી છે, તેથી એ ચોથા વિભાગને એક જાતનું બ્રાહ્મણ ગણી શકાય એમ છે આ સહિતાની સાથે બેડાયલો મૈત્રાયણ ઉપનિષદ્ એ નામનો ગ્રન્થ છે, તેને હસ્તનિખિત પ્રતોમાં પ્રેક્ષીક વાર ખીબ વિભાગ તરીકે અને કેટલીક વાર પાચમા વિભાગ તરીકે મૂકવામાં આવ્યો છે મૈત્રાયણીય અથવા મૈત્રી ઉપનિષદ્ એવું નામ પણ એ ગ્રન્થને આપવામાં આવ્યું છે

શુક્લ યજુર્વેદના વિધિઓની સમજાવતી શતપથબ્રાહ્મણના ચિત્તાર સાથે આપવામાં આવી છે એ બ્રાહ્મણના સૌ અધ્યાય છે તે પરથી શતપથ અથવા “સૌ રમ્તાવાણુ, એવું નામ એને આપવામાં આવ્યું છે શુક્લવેદથી ખીજો નખરે, વૈદિક સાહિત્યના આખા ક્ષેત્રમાં મૌથી વધારે અગત્યનો ગ્રન્થ આ છે એ ગ્રન્થના ને પાઠ છે માધ્યદિન શાખાનો પાઠ તે પ્રોફેસર લેમર તરફથી પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે, અને કાણ્વ શાખાનો પાઠ તે પ્રોફેસર ઇમર્સન તરફથી પ્રસિદ્ધ થવા માડ્યો છે માધ્યદિન શાખાનો ગ્રન્થ ૧૪ મણ્ડનો બનેલો છે, અને કાણ્વ શાખાનો ગ્રન્થ ૧૭ મણ્ડનો બનેલો છે પ્રથમ ગ્રન્થના પહેલા નવ મણ્ડ ઘાઝસનેયિસહિતાના પ્રથમના ૧૮ કાણ્ડને મળતા આવે છે એ નવ મણ્ડ તે આખા ગ્રન્થનો જૂનામાં જૂનો ભાગ છે એમાં કઈ પણ મંથન નથી બાગમાં કાણ્ડને મધ્યમ, અથવા “વચનો” એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે તે પરથી જણાય છે કે હેરા પાચ મણ્ડ (અથવા એકલા ૧૦ થી ૧૩ મુવીના મણ્ડ એમ પણ ટોચ) તેને એક વખતે બ્રાહ્મણના જુદાજ ભાગ તરીકે ગણવામાં આવતા ૧૦માં કાણ્ડમાં અગ્નિરહસ્ય સમન્વયમાં આ યુ છે ૧૧માં કાણ્ડમાં આગના વિધિનું એક પ્રમારનું સિદ્ધાવસોખન મનામાં આવ્યું છે, અને ૧૨માં તથા ૧૩માં કાણ્ડમાં જુદી જુદી વધારાની હકીગતો કહેવામાં આવી છે ૧૪મો કાણ્ડ તે આરણ્યકનો છે, અને એના છેલ્લા ૩ અધ્યાયનું ઘૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્ બનેલું છે.

શતપથબ્રાહ્મણના ૬-૧૦ મણ્ડની સ્થિતિ જુદી રીતની છે અગિની વેદિ કેવી કરી તે વિષય એ કાણ્ડોમાં મળ્યા છે એ કાણ્ડોમાં યાજુરમ્નનું નામ પણ દેવામાં આવ્યું નથી અને શાશ્વતિના વચનોને ખેડોટમાં ખેડોટ પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યા છે અલ્પ સાધાર, સલ્ય, કેષય વગેરે સોમના નામ આપવામાં આવ્યા છે તે સાચ્ય

દિશામાં વસનારા લોકોનાં છે. ખીજા કાણ્ડોમાં હમેશાં યાગવલ્ક્યનું પ્રમાણ મ્હોટામાં મ્હોટું ગણવામાં આવ્યું છે, અને પૂર્વના અથવા હિન્દુસ્તાનના મધ્ય પ્રદેશના લોકો, કુરુવંચાલ, કોસલ, વિદેહ, સૃજય વગેરે સિવાય ખીજા કોઈ લોકોનું નામ પણ બ્રાહ્મણ દેવતામાં આવ્યું છે. પાંચ શાષ્ટિક્ષના કાણ્ડોનો મૂળ રચનાર ખીજા કાણ્ડોના રચનારથી જુદો હતો એ વાત બાષાના કેટલાક તકાવતો, જે પાછલા સમયના મંત્રદ-હર્તાથી દૂર દરી સકાયા નથી, તે પરથી માલમ પડી આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, હાલ જે પરીક્ષ ભૂતકાળ (perfect) કહેવાય છે તેનાં રૂપોનો શાષ્ટિક્ષના કાણ્ડોમાં (તેમજ ૧૩મા કાણ્ડમાં) વૃત્તાન્તકથનને માટે ઉપયોગ કરાયેલા ખીજકુલ જોવામાં આવતો નથી.

શતપથબ્રાહ્મણમાંથી સ્થળ સમ્બન્ધી જે માહિતી મળી શકે છે તે પરથી એવું જણાય છે કે કુરુ-વંચાલનો દેશ તેજ બ્રાહ્મણોના સુધારાનું મુખ્ય સ્થાન હતું. એ ગ્રન્થમાં કુરુ લોકોના રાજા તરીકે જનમેજયની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે, અને બ્રાહ્મણ ધર્મના એ સમયના સૌથી વધારે પ્રખ્યાત ઉપદેશક મારુણિને વિષે સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે કે એ વંચાલ હતો. તોપણ એટલું ખુલ્લું છે કે એ વખત સુધીમાં મચ્ચદેવની પૂર્વના મુલકો સગી—કોસલ, જેનું રાજધાનીનું નગર અયોધ્યા હતું, અને વિદેહ (એટલે તિહૈત અથવા ઉત્તર બિહાર), જેનું રાજધાનીનું નગર મિથિલા હતું, ત્યાં સગી—બ્રાહ્મણોનો ધર્મ ફેલાઈ ચૂકો હતો. વિદેહના રાજા જનકની દરબારમાં કુરુ-વંચાલ દેશના અનેક બ્રાહ્મણો આવતા હતા. એ દરબારમાં જે વાગ્યુદો ચાલતાં તે શતપથબ્રાહ્મણના પાછલા કાણ્ડોમાં વર્ણવવામાં આવ્યાં છે. એવાં યુદ્ધોમાં યાગવલ્ક્યનું ભરાકમ સૌથી વધારે હતું. એ જાતે મારુણિને શિષ્ય હતો, અને (૬થી ૧૦ સુધીના કાણ્ડ સિવાય) આખા બ્રાહ્મણમાં, આધ્યાત્મિક વિષયોમાં સૌથી વધારે અગત્યનું પ્રમાણ એવું ગણવામાં આવ્યું છે. એ બ્રાહ્મણના કેટલાક ફકરાઓ ઉપરથી, યાગવલ્ક્યની જન્મ ભૂમિ વિદેહમાં હોય એ ઘણું મંભવિત જણાય છે.† એ બ્રાહ્મણનો

† શતપથ બ્રાહ્મણ અને યાગવલ્ક્ય એ એક વિદેહના સાથે સમ્બન્ધ ધરાવતો હોય એવો મત (જે આ સ્થળે જણાવવામાં આવ્યો છે) તે હવે પ્રો. એક્ટોનલને બહુભરેલા લાગે છે, અને તેઓ ધારે છે કે એકે શતપથ બ્રાહ્મણને પૂર્વ અને પશ્ચિમ ઉભયનું સાંજે જ્ઞાન હતા. તોપણ એ ગ્રન્થનો ઉદ્ભવ ધણું દરીને કુરુવંચાલમાં થયો હશે.

હકીગતો આપવામાં આવી છે, તેથી એ ચોથા વિભાગને એક જાતનું બ્રાહ્મણ ગણી શકાય એમ છે. આ સંહિતાની સાથે બ્રેહ્મસૂત્રો મૈત્રાયણ ઉપનિષદ્ એ નામનો ગ્રન્થ છે, તેને હસ્તલિખિત પ્રતોમાં કેટલીક વાર ખીળ વિભાગ તરીકે અને કેટલીક વાર પાંચમા વિભાગ તરીકે મૂકવામાં આવ્યો છે. મૈત્રાયણીય અથવા મૈત્રી ઉપનિષદ્ એવું નામ પણ એ ગ્રન્થને આપવામાં આવ્યું છે.

શુક્લ યજુર્વેદના વિધિઓની સમગ્રતી શતપથબ્રાહ્મણમાં વિસ્તાર સાથે આપવામાં આવી છે. એ બ્રાહ્મણના સો અધ્યાય છે તે ઉપરથી શતપથ અથવા “સો રસ્તાવાળું,” એવું નામ એને આપવામાં આવ્યું છે. ઋગ્વેદથી ખીજે નંબરે, વૈદિક સાહિત્યના આખા ક્ષેત્રમાં સૌથી વધારે અગત્યનો ગ્રન્થ આ છે. એ ગ્રન્થના બે પાઠ છે : માઘ્યંદિન શાખાનો પાઠ તે ગ્રીક્સર વેબર તરફથી પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે, અને કાણ્વ શાખાનો પાઠ તે ગ્રીક્સર ઇગર્લિંગ તરફથી પ્રસિદ્ધ થવા માંડ્યો છે. માઘ્યંદિન શાખાનો ગ્રન્થ ૧૪ કાણ્વનો બનેલો છે, અને કાણ્વ શાખાનો ગ્રન્થ ૧૭ કાણ્વનો બનેલો છે. પ્રથમ ગ્રન્થના પહેલા નવ કાણ્વ ષાજસનેયિસંહિતાના પ્રથમના ૧૮ કાણ્વને મળતા આવે છે. એ નવ કાણ્વ તે આખા ગ્રન્થનો જૂનામાં જૂનો ભાગ છે એમાં કંઈ પણ સંશય નથી. બારમા કાણ્વને મધ્યમ, અથવા “વચસો” એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે તે પરથી જણાય છે કે છેલ્લા પાંચ કાણ્વ (અથવા એકલા ૧૦ થી ૧૩ શુધ્ધીના કાણ્વ એમ પણ હોય) તેને એક વખતે બ્રાહ્મણના જુદાજ ભાગ તરીકે ગણવામાં આવતા. ૧૦મા કાણ્વમાં અગ્નિરહસ્ય સમજાવવામાં આવ્યું છે, ૧૧મા કાણ્વમાં આગતા વિધિનું એક પ્રકારનું સિદ્ધાવસોકન કરવામાં આવ્યું છે, અને ૧૨મા તથા ૧૩મા કાણ્વમાં જુદી જુદી વધારાની હકીગતો કહેવામાં આવી છે. ૧૪મે કાણ્વ તે આરણ્યકનો છે, અને એના છેલ્લા ૭ અધ્યાયનું ઘૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્ બનેલું છે.

શતપથબ્રાહ્મણના ૧-૧૦ કાણ્વની સ્થિતિ જુદી રીતની છે. અગ્નિની વેદિ કેવી કરવી તે વિષય એ કાણ્વોમાં વ્યવસ્થિત છે. એ કાણ્વોમાં યાજ્ઞવલ્ક્યનું નામ પણ દેવામાં આવ્યું નથી અને શાણિસ્થનાં વચનોને મ્હોટામાં મ્હોટાં પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે. અંદર ગાંધાર, સવ્ય, ધંકવ વગેરે ભોમનાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે તે વાચ્ય

દિશામાં વસનારા લોકોનાં છે. ખીજા કાણ્ડોમાં હમેશાં યાગવલ્ક્યનું પ્રમાણ મ્હોટામાં મ્હોટું બળુવામાં આવ્યું છે, અને પૂર્વના અથવા હિન્દુસ્તાનના મધ્ય પ્રદેશના લોકો, કુરુપંચાલ, કોસલ, વિદેહ, સૃજય વગેરે સિવાય ખીજા કોઈ લોકોનું નામ પણ ભાગ્યેજ દેવામાં આવ્યું છે. પાંચ શાષ્ટિક્ષ્ણના કાણ્ડોનો મૂળ રચનાર ખીજા કાણ્ડોના રચનારથી જુદો હતો એ વાત બાધાના કેટલાક તકાવતો, જે પાછલા સમયના મંત્રદ-કર્તાથી ફર કરી ચકાયા નથી, તે પરથી માલમ પડી આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, હાલ જે પરીક્ષ જૂતકાળ (poribot) કહેવાય છે તેનાં રૂપોનો શાષ્ટિક્ષ્ણના કાણ્ડોમાં (તેમજ ૧૩મા કાણ્ડમાં) ઇત્યાન્તકથનને માટે ઉપયોગ કરામલો ખીસકુંસ જોવામાં આવતો નથી.

શતપથબ્રાહ્મણમાંથી સ્વયં સમ્યન્ધી જે માદિતી મળી શકે છે તે પરથી એવું જણાય છે કે કુરુ-પંચાલનો દેશ તેજ બ્રાહ્મણોના મુધારાનું મુખ્ય સ્થાન હતું. એ ગ્રન્થમાં કુરુ લોકોના રાજા તરીકે જનમેજયની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે, અને બ્રાહ્મણ ધર્મના એ સમયના સૌથી વધારે પ્રખ્યાત ઉપદેશક મારુણિને વિષે સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે કે એ પંચાલ હતો. તોપણ એટલું ખુલ્લું છે કે એ વખત મુધીમાં મર્યદેશની પૂર્વના મુલકો લગી—કોસલ, જેનું રાજધાનીનું નગર અયોધ્યા હતું, અને વિદેહ (એટલે તિરેહત અથવા ઉત્તર બિહાર), જેનું રાજધાનીનું નગર મિથિલા હતું, ત્યાં લગી—બ્રાહ્મણોનો ધર્મ ફેલાઈ ચૂક્યો હતો. વિદેહના રાજા જનકની દરબારમાં કુરુ-પંચાલ દેશના અનેક બ્રાહ્મણો હતા. એ દરબારમાં જે વાગ્યુદો ચાલતાં તે શતપથબ્રાહ્મણના પુરોમાં યાગવલ્ક્યનું નામ શિખ્ય હતો, અને (૫મી ૧૦ આધ્યાત્મિક વિષયોમાં સૌથી આવ્યું છે. એ બ્રાહ્મણના કેટલાક ખૂબ વિદ્વાનમાં હોય એ ધર્મ મેં

તેમજ એ જણાવ્યું છે. એવાં મારુણિનો બ્રાહ્મણમાં

† શતપથ બ્રાહ્મણ અને યાજુર્વેદના પરાવર્તારાં છે એવો મત જિ આ સ્થળે મેં કહ્યો હતો મૂલ્યવંતો લાગે છે, અને તેઓ પૂર્વ અને પશ્ચિમ ઉભયનું સાચું જ્ઞાન હતું, તોપણ એ ગ્રન્થને કલ્પનાનો ઉદ્ભવ કરીને કુરુપંચાલમાં થયો હશે.

સૌથી વધારે પ્રતિષ્ઠિત પુરુષ,' ને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે 'આ' પૂર્વના દેશનો હોય એવું લાગે છે, તેણે વાદવિવાદમાં પશ્ચિમના સૌથી નામાંકિત ઓળખાયેલા પશુ-હરાવ્યા એવું કથન કરવામાં આવ્યું છે તે પરથી શુક્લ-યજુર્વેદનો મંત્રદ આ પૂર્વના પ્રદેશમાંજ થયો હશે એવું અનુમાન થાય છે.

જે સમયે વિદેહના દેશમાં બ્રાહ્મણધર્મ હજી દેશાધિ ચૂક્યો નહોતો તે ગત સમયના સંસ્કાર ટકી રહેલા શતપથબ્રાહ્મણમાં આપણા જોવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, પહેલા કાણ્ડમાં એક વાર્તા કહેવામાં આવી છે તે પરથી આર્ય લોકોના પૂર્વ તરફના પ્રયાણના તથા જુદા જુદા સમય આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ. વિદેહ (જે વિદેહનું નિશાન પ્રાચીન ક્ષત્રિય છે) તે દેશનો રાજા માધવ હતો, અને તેના કુલચુરુ મોતમ રાહુગણ હતો. તે રાજા એક વખતે સરસ્વતીના કિનારા ઉપર હતો. અગ્નિવૈશ્વાનર (જે આ સ્થળે બ્રાહ્મણધર્મના એક મુખ્ય ચિહ્ન તરીકે બ્રાહ્મણોનો સુધારો સૂચવે છે) તે આ સ્થળ આગળથી સળગતો સળગતો પૂર્વ દિશા તરફ ગયો, અને માધવ પોતાના કુલચુરુ સાથે એની પાછળ પાછળ ગયો. આખરે એ સદાનીર (ધાતુખંડ હાસની ગંડક, જે પટના આગળ ગંગાનદીની સાથે મળી જાય છે) ત્યાં સુધી આવી પહોંચ્યો. એ નદી ઉત્તર તરફના ખંડકમાંથી નીકળે છે, અને એ નદી ઉપર થઈને પેલો સળગતો અગ્નિ ગયો નહીં. આગલા સમયમાં "અગ્નિવૈશ્વાનર એ નદી ઉપર થઈને ગયો નથી" એવું વિચારીને બ્રાહ્મણો એ નદી ઓળંગતા નહોતા. એ વખતે પૂર્વ દિશા તરફની જમીન વગર બેઝાયલી અને બીનાસવાળી હતી, પણ હવે ધમ્મા બ્રાહ્મણો ત્યાં વસે છે અને એ જમીન ધણી સુધરી ગઈ છે, કારણ કે યજ્ઞ વડે બ્રાહ્મણોએ અગ્નિને એનું આસ્વાદન કરાવ્યું છે. વિદેહ દેશના માધવ રાજાએ પછી અગ્નિને પૂછ્યું કે "તારે ક્યાં આગળ રહેવું?" અગ્નિએ જવાબ આપ્યો કે "આ નદીની પૂર્વમાં તારે વાસ કરવો." લેખક કહે છે કે હજી પણ કોસલ (અયોધ્યા) અને વિદેહ (તિહત) એ દેશ વચ્ચેની સીમા આ નદી વડે અંકાય છે.

સમય જતાં યજુર્વેદની યાજ્ઞમનેવી શાખાનાં ગ્રાંથોને યાજ્ઞકો વિદ્યા, ૧. કેસવ વાવા વિશે કંઈક અભિમાન હતું એ તો ખુશ્મન છે.

ચરક શાખાના અધ્યર્થુઓના દોષ વિષે શતપથબ્રાહ્મણમાં ધણી વાર કથન કરવામાં આવ્યું છે. “ચરકશાખા” એનો અર્થ ધણો બાપક છે, અને કૃષ્ણ યજુર્વેદની તથા વધારે પ્રાચીન શાખાઓ, કઠ, કપિષ્ઠલ, અને મૈત્રાયણીય, તેનો પણ એ “ચરકશાખા”માં સમાવેશ થઈ ગયો છે.

બૌદ્ધ ધર્મને ૬૬ સ્થાન સૌથી ખેડું કોસલ અને ચિદેહના દેશોમાં મળ્યું તેથી એ ધર્મના પ્રથમના સિદ્ધાન્તો તરફ શતપથબ્રાહ્મણનું ડેવું વધણું જણાય છે એ પ્રશ્ન બિચાસા ઉત્પન્ન કરે એવો છે. આ મધ્યમમાં એટલું નોધવા જેવું છે કે ગર્હસ્ત, ઇમ્મજ, અને પ્રતિચુદ્ધ એ શબ્દો પહેલીજ વખત આ મધ્યમાં વપરાયલા જોવામાં આવે છે, પણ બૌદ્ધ ધર્મના સાહિત્યમાં એ શબ્દોના જે પારિભાષિક અર્થ થાય છે તે અર્થમાં હજી એ શબ્દો વપરાયા નથી. વળી, આ બ્રાહ્મણમાં ગુરુઓની જે નામાનલી આપવામાં આવી છે તેમાં ગૌતમ લોકોનું નામ વધારે વખત જોવામાં આવે છે. કપિલવસ્તુના શાક્ય લોકોનું કૌડુમ્બિક નામ “ગૌતમ” હતું, અને એ કુડુમ્બમાં વુદ્ધનો જન્મ થયો હતો. વળી, એ બ્રાહ્મણના કેટલાક વચનો ઉપરથી સાંસ્યદર્શનની શરૂઆતની ત્રિથિતિનું પણ સ્મયન થાય છે કારણ કે કટલીક નામ આસુરિ એ નામના આચાર્ય વિશે કથન કરવામાં આવ્યું છે, અને પરમગ્રામ વગેરે પ્રમાણે, સાંસ્યદર્શનના પ્રમાણ તરીકે ગણાતા એક આગમ પદના આચાર્યનું નામ આસુરિ હતું આ બ્રાહ્મણની દત્તકથાઓમાં રામાયણ-મહાભારતની વાર્તાઓનાં બીજા કેટલે અંશે જોવામાં આવે છે એ વિષે આપણે તજનીજ કરીએ છિએ તો આપણને જણાય છે કે ખરેખર, એ મહાકાવ્યોની સાથે આ બ્રાહ્મણને કઈક સમ્યન્ધ છે ખરો. મહાભારતનો જનમેજય, કુરુ લોકોનો પ્રખ્યાત સભા, તેનું નામ આ બ્રાહ્મણમાં પહેલીજ વાર જોવામાં આવે છે પણ વાણકુ લોકો, જેને મહાભારતની લડાઈમાં વિજય પામેલા વર્ણવણમાં આવ્યા છે, તેનું નામ બીજા બ્રાહ્મણોમાં નથી જોવામાં આવતું તેમ આ બ્રાહ્મણમાં પણ નથી જોવામાં આવતું; અને વાણકુઓના આગેસન અર્જુન, તેનું નામ હજી દ્વન્દ્વનેજ લગાડવામાં આવેલું જણાય છે. પણ મહાભારતનો અર્જુન તે દ્વન્દ્વનો પુત્ર હતો, એટલે દ્વન્દ્વના “અર્જુન” એ નામ ઉપરથીજ “દ્વન્દ્વ” એ અર્જુનનો પિતા હતો” એવી કલ્પનાનો ઉદ્ભવ

થયો હોયો જોઇએ. વિદેહનો પ્રખ્યાત રાજા જનક તેજ રામાયણની નાવિકા સીતાનો પિતા છે એમ ન માનવું જોઇએ, કારણ કે સીતાનું પાત્ર કેવળ ઠંધિપત છે, ઐતિહાસિક નથી.

સંસ્કૃત કવિ કાલિદાસને પોતાનાં જે સૌથી પ્રખ્યાત નાટકોનું વસ્તુ જે દંતકથાઓમાંથી મળી આવ્યું તેમાંની એક અત્રે સવિસ્તર કહેવામાં આવી છે, અને બીજી વિષે કંઈ નહીં તો સૂચન પણ કરવામાં આવ્યું છે. પુરુરવસ અને હર્વશીના પ્રેમ અને વિયોગની વાર્તા ઋગ્વેદમાં પ્રજ્ઞા ગ્રંથા સ્વરૂપમાં જોવામાં આવતી હતી તે આ રથજે પ્રજ્ઞા વધારે વિસ્તાર સાથે કહેવામાં આવી છે; અને હુવ્યન્ત તથા શકુન્તલાનો પુત્ર મરત પણ આ ગ્રાહણમાં આપણા જોવામાં આવે છે.

જળપ્રલયની અત્યંત રસ પડે એવી વાર્તા, જે અવસ્થાના રચનારાઓને પણ જાણીતી હતી અને જે મહામારતમાં ફરીથી જોવામાં આવે છે, તે સવિસ્તર કહેવામાં આવેલી હિન્દુસ્તાનના સાહિત્યમાં અહીં પહેલીજ વખત આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે. સૈમિટિક પ્રજામાંથી આ દંતકથા ઉતરી આવી છે એવું સાધારણ રીતે માનવામાં આવે છે, અને હિન્દુસ્તાનને નક્કીનું જ્ઞાન સૈમિટિક પ્રજા તરફથી મળ્યું હતું એવું માનવાને જે આધાર છે તે પણ આ વાર્તાને ટેકા આપે છે. એક વખતે મનુના હાથમાં એક ન્હાનકડું મત્સ્ય આવ્યું, તેણે મનુને વિનંતિ કરી કે “તું મને ઉછેરીને મોટું કર,” અને વચન આપ્યું કે “જે જળપ્રલય થવાનો છે તે વખતે હું તારું રક્ષણ કરીશ.” પછી મત્સ્યની શિખામણ પ્રમાણે મનુએ એક વહાણ કર્યું, અને જળપ્રલય થવા માંડ્યો તે વખતે એ વહાણમાં તે બેઠો. પેહું મત્સ્ય, કે જેના શુંગ સાથે એ વહાણને મનુએ બાંધ્યું હતું, તે આખરે ઉત્તર તરફના પર્વત આગળ એને લઈ ગયું. પાછળથી એ મનુ પોતાની પુત્રી વડે આખી માનવજાતનો ક્રિષ્ણકર્તા થયો.

આ પ્રમાણે, જ્ઞાનવચનગ્રાહણનો મન્ય અમત્યની હકીમતો અને ધ્યાન ખેંચે એવા વૃત્તાન્તોની મોટી ખાણના જેવો છે. એ મન્ય ગ્રાહણ સમયના પાછલા ભાગમાં જાણ્યો હશે એવું આંતર પ્રમાણે ઉપરથી માન્ય પડે છે. એજ જ્ઞાનના વધારે પ્રાચીન મન્યોની સરખામણીમાં એની શૈલી કંઈક વધારે સરળ અને સમજી શકાય એવી જણાય છે.

યગવિધિ વિશે એમાં જે કહેવામાં આવ્યું છે તે મોટે ભાગે કૃષ્ણ યજુર્વેદનાં બ્રાહ્મણ વિભાગની સાથે મળતું આવે છે, પણ તે પહેલેથી છેલ્લે સુધી વધારે સરળ અને વધારે મુખ્યવસ્થિત રીતે મૂકવામાં આવ્યું છે. ઈશ્વરજ્ઞાનની ખાતતમાં બોધેલો તો, ‘વિશ્વમાં એકતાનું તત્ત્વ વ્યાપી રહ્યું છે’ એ વિચારને બીજા કોઈ પણ બ્રાહ્મણ મન્યના કરતાં આ રથને વધારે ખિન્નવવામાં આવેલો જણાય છે, અને એનું ઉપનિષદ્ તે વેદના સમયની શિક્ષાસુદીનો સૌથી સારામાં સારો મન્ય છે.

અચર્યવેદની સાથે જે બ્રાહ્મણ બેદાયકું છે તે “ગોપથબ્રાહ્મણ” એ નામથી જાણખાય છે. એ બ્રાહ્મણ અચર્યવેદની સાંહિતા સાથે કંઈ ખાસ સમ્બન્ધ ધરાવતું નથી. એ બ્રાહ્મણના જે કાણ્ડ છે, તેમાંના પહેલા કાણ્ડમાં પાંચ અધ્યાય છે અને બીજા કાણ્ડમાં ૭ અધ્યાય છે. એ બેઉ ભાગ ધણા મોટા રચાયલા છે; કારણ કે વૈતાનસૂત્ર પછી અને અચર્યના કોઈ પણ રીતના ખરેખરા પરંપરાપ્રાપ્ત સંપ્રદાય વિના એ ભાગોની ઉત્પત્તિ થઈ છે. એ બ્રાહ્મણના પ્રથમાર્ધમાં જે વિષય ચર્ચા છે તે કોઈ પણ વિધિવિષયક મન્યમાં આપેલા યગના ક્રમને અનુસરતા નથી, અને મોટે ભાગે એ વિષયો તો નવાજ લખાયા છે, પણ એજ પ્રથમાર્ધના બાકીના ભાગમાં શતપથબ્રાહ્મણના ૧૧મા તથા ૧૨મા કાણ્ડમાંથી ઘણું લીધેલું છે, અને તે ઉપરાંત વેતરેયબ્રાહ્મણમાંથી પણ થોડાક ફકરાઓ લીધેલા છે. અચર્યવેદનું અને મોથા અથવા “બ્રહ્મા” એ નામના વિષ્ણુ મહર્ષિ દર્શાવેલું એ આ વિભાગનો મુખ્ય ઉદ્દેશ જણાય છે. એમાં દિવ્યનું નામ દેવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી એ વિભાગ બ્રાહ્મણોના સમયમાં નહીં, પણ વૈદિક સમય પૂરે થયા પછી રચાયેલો હશે એવું અનુમાન થાય છે. અચર્યવેદના વીસ કાણ્ડનું અસ્તિત્વ એમાં સ્વીકારવામાં આવ્યું છે તે પરથી અને બાકરણ સમ્બન્ધી ધણા આગળ વધેલા વિચારો એમાં દર્શાવવામાં આવ્યા છે તે પરથી પણ એ વિભાગનું મોટાપણું જણાઈ આવે છે. ગોપથબ્રાહ્મણના દ્વિતીયાર્ધનું સ્વરૂપ બીજા બ્રાહ્મણોને વિશેષ મળતું આવે એવું છે. વૈતાનશ્રોતસૂત્રમાં આપેલા યગના ક્રમ પ્રમાણે વિધિઓનો સુમેળદ્વય તાન્ત એ વિભાગમાં આપવામાં આવ્યો છે; પણ મોટે ભાગે એ મન્ય સ્વતંત્ર રચનાનો નહીં, પણ સંગૃહીત વચનોનો છે. સાધારણ રીતે, બ્રાહ્મણ અને સૂત્રનો જે ઐતિહાસિક સમ્બન્ધ હોય છે તે અહીં ઉઘટાઈ ગયેલો

નેવામાં આવે છે. ગોપયગ્રાહ્યનના બીજા ક્ષણે તે વૈતાનસૂત્ર ઉપરથી રચાયેલ છે. ખરેખર, વૈતાનસૂત્ર તે આ બ્રાહ્મણના સંખ્યન્ધમાં સંહિતાનીજ, ગરજ સારે છે. એનો લગભગ બેતૃતીયાંશ જેટલો ભાગ વધારે પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી લેવાયેલો છે એવું અત્યાર સુધીમાં પૂરવાર થઈ ચૂક્યું છે. સૌથી વધારે ફકરાઓ વૈનરેયગ્રાહ્યન અને કૌષીતકિ-ગ્રાહ્યનમાંથી લેવાયેલા છે, અને મૈત્રાયણીસંહિતા અને તૈત્તિરીય-સંહિતામાંથી કંઈકે જોછ લેવાયેલા છે. એ ઉપરાંત થોડાક ફકરાઓ શતપથગ્રાહ્યનમાંથી, રે! પञ्चविंशગ્રાह्यनમાંથી પણ લેવાયેલા છે.

બેકે ઉપનિષદ્ એ સાધારણ રીતે બ્રાહ્મણનોજ એક ભાગ હોય છે અને બ્રાહ્મણના વિચારતત્ત્વનો-જ્ઞાનકાંડનોજ-ઉપનિષદ્માં આગળ વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો હોય છે, તોપણ ખરું જોતાં ઉપનિષદ્માં વિધાનતત્ત્વ(કર્મકાંડ)ની સાથે વાસ્તવિક વિરોધમાં રહેનારા વિચાર-તત્ત્વ(જ્ઞાનકાંડ)ના નવા ધર્મનું સ્થાપન થાય છે. દેવતાઓને માટે કોઈ પણ રીતની ખોડખાંપણ વગરના યજ્ઞો કરીને પૃથ્વી ઉપરનું સુખ મેળવવું અને પછી થમના નિવાસસ્થાન આગળ સુખમાં રહેવું એવો જ ઉદ્દેશ બ્રાહ્મણોમાં દીક્ષામાં આવે છે તે આ ઉપનિષદોમાં દીક્ષામાં આવતો નથી, પણ યથાર્થ જ્ઞાન વડે કરીને શ્વાત્મા અને પરમાત્માની એકતા થતાં મંસારી શ્વનમાંથી મુક્તિ મળે એજ ઉપનિષદોનો ઉદ્દેશ જણાય છે. આ કારણથી આ રચણે યજ્ઞો વિધિ બિનઉપયોગી થઈ પડ્યો છે અને આધ્યાત્મિક જ્ઞાન એ સૌથી વધારે અગત્યનું ગણાવા મંડાયું છે.†

† ઉપનિષદોના સમયમાં ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો, રે! સ્ત્રીઓ પણ, કિલ્લુક્ષીની ચર્ચાઓમાં ભાગ લેતી. ધર્મની સલાહો બરાબરી, અને રાજ્યો તરફથી કીમતી બક્ષીસો આપવામાં આવતી(જુઓ કૌષીતકિ-ઉપનિષદ્). અન્યતઃજ નામના રાજ્યે બ્રાહ્મણે નામના બ્રાહ્મણને અધ્યાત્મવિદ્યાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો. છાન્દોગ્યોપનિષદ્માં અશ્વપતિ કેકેય નામના રાજ્યે જુક તરીકે સ્થાપીને તેની પાસથી જ્ઞાન મેળવતા અનેક બ્રાહ્મણોને વર્ણવવામાં આવ્યા છે. કેકેયના રાજ્યે અસેનજિત્ અને મગધના રાજ્યે બિબિસારે યુદ્ધનો સત્કાર કર્યો હતો તે પણ આજ સમયમાં અરોહ રાજ્યે ખૌદ્ધ ધર્મને આશ્રય આપ્યો ત્યાર પછી પણ કેકેયે ઉપનિષદો રચાયા હતાં અને એ ઉપનિષદો ઉપર યુદ્ધના નવા ધર્મની અસર થઈ હતી. એ વખતે બ્રાહ્મણો અને ખૌદ્ધધર્મના અનુયાયીઓ એકબીજાને શત્રુ જેવા નોંધતા ગણતા, પણ પદ્મસીનોના મતબેદ તરફ જોઈ ઉદાર દૃષ્ટિ રાખવામાં આવતી તેવીજ ખૌદ્ધ-ધર્મ તરફ પણ ઉદાર દૃષ્ટિ રાખવામાં આવતી.

પરમાત્માના સ્વરૂપનો વિચાર એ સપ્તમાં ઉપનિષદોનું મુખ્ય તત્ત્વ છે. ઋગ્વેદના “પુરુષ”માંથી ધીરે ધીરે “આત્મન્”ના વિચારનો ઉદ્ભવ થયો, સદિના રચનાર “વ્રજાપતિ”માંથી બ્રહ્માત્માના આદિકારણ એવા નિર્ગુણ “બ્રહ્મ”નો વિચાર ઉત્પન્ન થયો. એ ક્રમનું ઉત્પત્તિમાં ઉત્પત્તિનું પગથિયું તે આ ઉપનિષદોમાં આપણે જોઈએ છીએ. ઋગ્વેદમાં “આત્મન્” એનો અર્થ “શ્વાસ” એટલેજ થાય છે; ઉદાહરણ તરીકે, વાયુને ધરણનો “આત્મન્” દેવામાં આવ્યો છે. આદ્યજોમાંજ એ શબ્દનો “જીવ” એવો અર્થ થયો. એક દેહને, “આત્મન્” ઉપર જેઓનો આધાર ગણવામાં આવ્યો છે તેના “પ્રાણ”ની દેવતા-ઓની સાથે એકતા સ્થાપવામાં આવી છે, અને એવી રીતે વિશ્વને “આત્મન્” હોવાની કલ્પના ઉદ્ભવી છે. શતપથબ્રાહ્મણના એક મોડા રચાયતા કાણ્ડમાં (૧૦,૬,૩) આ આત્મન્નો વિચાર વધારે ખિલવવામાં આવ્યો છે, અને એ આત્મન્ “વિશ્વમાં મર્વત વ્યાપી રહ્યો છે” એવું એના વિષે કહેવામાં આવ્યું છે. ઋગ્વેદમાં “બ્રહ્મ” (નાન્યતર જાતિ) એનો અર્થ “પ્રાર્થના” અથવા “ભક્તિ” એથી વિશેષ કંઈ પણ થતો નહોતો. પણ જૂનામાં જૂનાં આદ્યજોમાં પણ પ્રાર્થના, વિશ્વ, અને યજ્ઞમાં પ્રકટ થતી “સાર્વત્રિક વિશ્વરૂપિ”નો અર્થ એ શબ્દમાં દાખલ થયેલો આપણે જોઈએ છીએ. ઉપનિષદોમાં “પ્રકૃતિને મચેત કરનાર પવિત્ર તત્ત્વ” એવો એ શબ્દનો અર્થ થાય છે. એ શબ્દનો પાછલો ઇતિહાસ લાંબો છે, અને હિન્દુસ્તાનના ધાર્મિક વિચારની ઉત્ક્રાન્તિનું મધ્યું તત્ત્વ આ એક શબ્દના ઇતિહાસથીજ સ્પષ્ટ થાય છે. “આત્મન્” અને “બ્રહ્મ” એ એક શબ્દથી જે વિચારો દર્શાવાય છે તેને ઉપનિષદોમાં સાધારણ રીતે એકજ ગણવામાં આવ્યા છે. પણ, ખરું જોતાં, “બ્રહ્મ” એ વધારે પ્રાચીન શબ્દથી વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલા પરમ તત્ત્વનું સૂચન થાય છે, અને “આત્મન્” એ શબ્દથી માનવીમાં પ્રકટ થતા ચૈતન્યનું બાન કરાવાય છે; અને ‘જ્ઞાત પરથી અજ્ઞાત પર જવું’ એ સિદ્ધાન્તને અનુસરીને “આત્મન્” એ વિશેષ જાણીતા તત્ત્વને “બ્રહ્મ” એ અજ્ઞાત તત્ત્વનો પરિચય કરાવવાના કામમાં લેવામાં આવ્યું છે. ચૃદ્વાદારણ્યક ઉપનિષદમાં (૩, ૮, ૮ ને. ૧૧, “અશ્વરમ્” એ નામથી “આત્મન્”નું નીચે પ્રમાણે વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે:—

“અસ્થૂલમનઘ્વહૂસ્વમદીર્ઘમલોહિતમત્સન્નમચ્છાદયમનમોઽવાચના-

કાશમસન્નમરસમગન્ધમચક્ષુષ્કમશ્રોત્રમવાગમનોડ્નેનસ્કમપ્રાણમમુક્તમ
માત્રમનન્તરવાહ્યં ન તદશ્નાનિ કિञ्चન નતદશ્નાતિ કશ્ચન ॥.... .

અદૃષ્ટ દ્રષ્ટશ્રુત શ્રોત્રમત મન્ત્રવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાતૃ નાન્યદતોડસ્તિ દ્રષ્ટ
નાન્યદતોડસ્તિ શ્રોતૃ નાન્યદતોડસ્તિ મન્તૃ નાન્યદતોડસ્તિ વિજ્ઞાત્રેતસ્મિન્નુ
સ્વત્વક્ષરે ગાર્યાકાશ ઓતશ્ચ મોતશ્ચ ॥”

(એ સ્થૂપ નથી તેમ સૂક્ષ્મ નથી, ધ્વસ્વ નથી તેમ દીર્ઘ નથી,
એ લોહી વગરનો છે, ચરખી વગરનો છે, છાયા વગરનો છે, અધમાર
વગરનો છે, વાયુ વગરનો છે, આકાશ વગરનો છે, ટાઈના મગમા
લપટાઈ ન જાય એવો, ટાઈથી સ્પર્શ ન કરી શકાય એવો છે, એ
સ્વાદ વગરનો છે, ગંધ વગરનો છે, એને આખ નથી, એને કાન નથી,
એને વાણી નથી એને મન નથી, એને તેજ નથી, એને પ્રાણ નથી,
એને પ્રુષ્ઠ નથી, એને માપ નથી, એને અદર અને બહાર એવું કંઈ
નથી એ ટાઈ પણ બીજાનું બક્ષણ કરતો નથી કોઈ એનું બક્ષણ
કરતો નથી એને કોઈ જોતું નથી છતાં એ સધળું જોય છે, એને
ટાઈ સાબળતું નથી છતાં એ સધળું સાબળે છે, એના વિશે કોઈ મનન
કરી શકતું નથી, છતાં એ સધળાનો મનન કરનારો છે, એના વિશે
ટાઈને જ્ઞાન નથી, છતાં એ સમ્મળ વસ્તુનો વિજ્ઞાતા છે એના સિવાય
બીજો ટાઈ જોનારો નથી, એના સિવાય બીજો કોઈ સાબળનારો નથી,
એના સિવાય બીજો કોઈ મનન કરનારો નથી, એના સિવાય બીજો
ટાઈ વિજ્ઞાતા નથી હે ગાર્ગી ! એ અવિનાશી સત્ત્વની અદ્વ આકાશ
ઓતપ્રોત થઈને રહ્યું છે)

આખી મનુષ્ય જાતિના તત્ત્વચિંતનના ઇતિહાસમાં પરમ તત્ત્વનું
અદ્વ્ય કરાવણું અને તેના વિશે ઉદ્ઘોષ કરાવતો મૌથી પડેલો આ રથજે
આપણે જોઈએ છીએ

“ આત્મન્ ”ના અર્થપ વિશે કાઠણ ઉપનિષદના નીચલા
શ્લોકોમાં આ પ્રમાણેનું કવિત્વભર્યું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે —

યત્ત્રોદેનિ મૂર્ય

અસ્તં યત્ર ચ ગચ્છતિ ।

તં દેવાઃ સર્વે અર્પિતા -

સ્તદુ નાત્યેતિ કશ્ચન ॥

(જ્યાંથી સર્વનો ઉદય થાય છે અને જ્યાં આગળ સર્વનો અસ્ત થાય છે તેમાં સપત્તા દેવતાઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે; તેની પેલી તરફ કોઈથી પણ જઈ શકાતું નથી).

ન સંદર્શો તિષ્ઠતિ રૂપમસ્ય

ન ચક્ષુષા પશ્યતિ કશ્ચનૈનમ્ ।

હૃદા મનીષા મનસાઽમિશ્રુતો

ય ઇતદ્વિદુરમૃતાસ્તે મવાન્તિ ॥

(એનું રૂપ કદી આંખથી જોઈ શકાતું નથી; કોઈ પણ માણસ ચક્ષુ વડે એને જોઈ શકતો નથી; હૃદયથી, મનથી, બુદ્ધિથીજ એનું મહત્ત્વ થઈ શકે છે; એને જોડા જાણે છે તે અમર બની જાય છે).

નૈવ વાચા ન મનસા પ્રાપ્તું શક્યો ન ચક્ષુષા ।

અસ્તીતિ બ્રુવનોઽન્યત્ર કથં તદુપલભ્યતે ॥

(વાણી વડે કે મન વડે કે ચક્ષુ વડે એની પ્રાપ્તિ કદી થઈ શકતી નથી; “ એ છે ” એવું કહેવામાં આવે તે સિવાય બીજી કંઈ રીતે એનું જ્ઞાન થઈ શકે ?)

ઉપનિષદોમાં સદાતરીકેનું રથાન “બ્રહ્માપતિ”ને બદલે “આત્મજ્ઞ”ને આપવામાં આવ્યું છે. ઉદાહરણ તરીકે, વૃહદારણ્યકના પ્રથમાધ્યાયના ચતુર્થ બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે કે સર્વઆત્માં આત્મા અથવા બ્રહ્મ તેજ આ વિશ્વ હતું. તેને એકલાં બ્હીક લાગવા માંડી અને કંઈ ગમ્યું નહીં. તેને બીજાં માણસની ઇચ્છા થઈ. તે સ્ત્રી અને પુરુષ થયો. તેનાથી આખી માનવ જાતની ઉત્પત્તિ થઈ. પછી એજ રીતે નરજાતિનાં અને નારીજાતિનાં પશુઓની ઉત્પત્તિ તેણે કરવા માંડી. છેવટે પાણી, અગ્નિ, દેવતાઓ વગેરેને એણે ઉત્પન્ન કર્યાં. પછી અન્યકાર વધારે પ્રેમ શેલીમાં કહે છે કે—

“સ एष इह प्रविष्ट आनखाग्रैर्म्यो यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवाहितः
स्याद्विश्वंमरो वा विश्वंमरकुलाये तं न पश्यन्त कृत्स्नो हि स प्राणत्रैव
प्राणो नाम मवनि वदन् वाक् पश्यंश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मन-
स्तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव स योऽन एकेकमुपास्ते न स वेद ।....
आत्मेत्येवोपासीत । अत्र ह्येने सर्व एकं मवन्ति । ”

[તે (માત્મન્) અહીં નખનાં ટેરવાં સુધી સર્વત્ર વ્યાપી રહેશે
છે. જેમ ખોખાંની અંદર મૂકાયેલો અક્ષો જણાતો નથી, જેમ અગ્નિને
ઢાંધી રાખવાના સ્થાનમાં મૂકાયેલો અગ્નિ જણાતો નથી તેમ એને કોઈ
જોઈ શકતું નથી; કારણ કે એ આખો જોવામાં આવતો નથી. જ્યારે
શ્વાસ લે છે ત્યારે એ પ્રાણ કહેવાય છે; જ્યારે ખોલે છે ત્યારે એ
વાક્ કહેવાય છે; જ્યારે જોય છે ત્યારે એ ચક્ષુ કહેવાય છે; જ્યારે
માંખે છે ત્યારે એ શ્રોત્ર કહેવાય છે; જ્યારે મનન કરે છે ત્યારે એ
મન કહેવાય છે. આ સધળાં માત્ર એનાં કર્મનાં નામો છે. આમાંના
ગમે તે અગ્નેકની જે કોઈ પૂજા કરે છે તે (યથાર્થ) જ્ઞાન ધરાવતો
નથી....આત્મા તરીકેજ એની ઉપામના કરવી જોઈએ; કારણ કે
(પ્રાણ વગેરે) મર્થ એનામાં એકલા થાય છે].

શ્વેતાશ્વતર, જે એક મોટું રથાપણું ઉપનિષદું છે, તેના
ચતુર્થાધ્યાયના ૧૦મા શ્લોકમાં “ આ જગત્ તે માયા છે ” એવો વિચાર,
જે પાછલા મમયની વેદાન્ત વિસમુદ્રીનો મ્હોટામાં મ્હોટો સિદ્ધાન્ત છે,
તે ખેડીજ વાર ૨૫૯ રીતે મૂકાયેલો આપણા જોવામાં આવે છે. જગત્
તે માયા છે અને દ્રવ્ય તે એ જગત્ની માયાને ઉપજ કરનારો જાડુગર
(માયિન્) છે, એવું એ શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે. પણ આ વિચાર
જૂનામાં જૂનાં ઉપનિષદોની સાથે પણ જોડાયેલો છે. “અનુભવની વસ્તુઓ
તે મત્ત વસ્તુઓની છાયા માત્ર છે ” એવો પ્લેટોનો ઉપરેશ, અને
“અનુભવની વસ્તુઓ તે જે ખરેખરી વસ્તુઓજ છે તેના દેખાવ માત્ર
છે ” એવો ક્રિસ્ટોનો ઉપરેશ, અને ઉપનિષદનાં આ વચનો એ ઉપનિષદ
તાત્પર્ય ખરેખરે જોતાં એકજ છે.

■ मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु मदेधरम् ।

मयावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥

જીવાત્મા અને પરમાત્માનો અભેદ, એ ઉપનિષદોનો મ્હોટામાં મ્હોટો સિદ્ધાન્ત છે. છાન્દોગ્ય ઉપનિષદના ૭ઠ્ઠા પ્રપાઠકના ૮ થી ૧૬ મુદ્ધીના ખંડમાં ફરી ફરીને ઉચ્ચારાયેલું એક વાક્ય છે તેમાં એ સિદ્ધાન્ત ધ્વજોત્તર શુસ્સાદાર રીતે પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે :

“એતદાત્મ્યમિદં સર્વં તત્સત્ય સ આત્મા તત્ત્વમાસિ શ્વેતકેતો ॥”

(આ સધળું તેજ છે; તે સત્ય છે, તે આત્મા છે, તે હું છે, એ શ્વેતકેતુ !)

“તત્ત્વમાસિ” (તે હું છે) એ પ્રખ્યાત મુદ્ધોમાં ઉપનિષદોનાં સધળાં વચનોનો સાર આવી જાય છે.

વૃહદારણ્યકમાં એજ સિદ્ધાન્તનીચે પ્રમાણે મુકવામાં આવ્યો છે:-

“ય एवं વેદાઽહં બ્રહ્માસ્મીતિ સ इदं सर्वं भवति तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या इशान आत्मा ह्येषां स भवति ॥”

(“અહં બ્રહ્માસ્મિ”—હું બ્રહ્મ છું-એવું જે જાણે છે તે આ સધળું ખતી જાય છે. એને એમ થતો અટકાવવાની શક્તિ દેવનાઓનાં પણ નથી. કારણ કે એ તેઓનો આત્મા છે).

આ અભેદ જ્ઞાતપથબ્રાહ્મણમાં પણ સ્વીકારવામાં આવ્યો હતો. શુઓ ૧૦,૬,૩:-

“यथा ग्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतण्डुलो वैवमय-
मन्तरान्तमन् पुरुषो हिरण्मयः ।” વજ્રે.

(જેમ યોજો કે જવ કે સામો કે સામાનો દાણો એમ આ હિરણ્યમય પુરુષ અન્તરાત્માને વિષે છે...એ પુરુષનો આત્મા તેજ મ્હારો આત્મા છે; અહીંથી જઈશ એટલે હું તે આત્માને પ્રાપ્ત કરીશ.)

આ ઉપનિષદગ્રન્થોમાં પરમાત્માનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજવાને માટે સર્વત્ર બારે ધડમથલ આવી રહેલી જોવામાં આવે છે, અને એ ધડ-

મથલને પરિણામે કોઈ વાર એક રૂપક વાપરવામાં આવ્યું હોય તો કોઈ વાર બીજું રૂપક વાપરવામાં આવ્યું હોય એવું બન્યું છે. ઉદાહરણ તરીકે, ગૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં, યાજ્ઞવલ્ક્ય ઋષિ મંસાર છોડીને વનમાં જવાની તૈયારી કરતા હોય છે તે વખતે એની સ્ત્રી મૈત્રેયી એને પ્રશ્ન કરે છે તેના જવાબમાં એ કહે છે.—

“स यथा सैन्धवसिख्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत नाहा-
स्योद्ग्रहणायैव स्याद्यतो यत स्त्वाददीत लवणमेव, एवं वा अर इदं
महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानवनं एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवाऽ-
नुविनश्यति न प्रेत्य संजास्ति ॥”

(જેવી રીતે એક મીઠાનો ગાંગડો પાણીમાં નાંખ્યો હોય તો તે પાણીમાં ગળા જાય અને તેને પાછો બહાર કાઢી શકાય નહીં, પણ પાણી જ્યાંથી આવો ત્યાંથી ખાઈ ને ખાઈ લાગ્યાં કરે તેવી રીતે આ મહા સુરવ અનન્ત છે, અપાર છે, વિજ્ઞાનનો જ જયો છે. આ મૂળ તત્ત્વોમાંથી બહાર નીકળીને એમાં ને એમાં જ એ પાછું વિલીન થાય છે, મરણ પછી ચૈતન્ય રહેતું નથી);

કારણ કે, યાજ્ઞવલ્ક્યે આગળ સમજાવ્યું છે તે પ્રમાણે, જે દ્વિત-
ભાવ ઉપર ચૈતન્યનો આધાર રહે છે તે જતો રહ્યો એટલે ચૈતન્ય પણ
જતું જ રહેતું બોધાયે. *

એ જ ઉપનિષદમાં બીજો એક ઠેકાણે કહ્યું છે કે:—

“स यथोर्णामिस्तन्तुनोच्चरेत्, ययाम्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्यु-

* यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरं
निघ्नति तदितर इतरं शृणोति तदिनर इतरमभिवदति तदिनर इतरं
विजानाति यत्र वा अस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं निघ्नेन्, तत्केन कं
पश्येन्, तत्केन कं शृणुयात्, तत्केन कमभिवदेत्, तत्केन कं
मन्वीत्, तत्केन कं विजानीयात्, येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजा-
नीयात् । विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ।

ચરન્તિ, એવમેવાસ્માદાત્મનઃ સર્વે પ્રાણાઃ સર્વે લોકાઃ સર્વે દેવાઃ સર્વાણિ
ભૂતાનિ વ્યુચ્ચરન્તિ ॥”

(જેવી રીતે દરેજિયો પોતાના તંતુઓ વડે બહાર નીકળે છે,
જેવી રીતે ન્હાના ન્હાના તનખાઓ અગ્નિમાંથી બહાર નીકળે છે, તેવી
રીતે એ આત્મામાંથી સધળા પ્રાણુ, સધળા લોક, સધળા દેવતાઓ,
સધળા પ્રાણીઓ બહાર નીકળે છે).

૫મી આ શ્લોક મુળ્ડકોપનિષદમાં છે:—

યથા નદઃ સ્યન્દમાનાઃ સમુદ્રે
અસ્તં ગચ્છન્તિ નામરૂપે વિહાય ।
તથા વિદ્યાગ્નામરૂપાદિમુક્તઃ
પરાત્પરં પુરુષમુપેતિ દિવ્યમ્ ॥

(નદીઓ વહેતી વહેતી જેવી રીતે સમુદ્રમાં અદક્ષ થાય છે
અને પોતાનાં નામ તથા રૂપ છોડી દે છે તેવી રીતે વિદ્યાનું માણસ
નામ તથા રૂપથી વિમુક્ત થઈને પરથી પણ પર એવા દિવ્ય પુરુષમાં
લીન થઈ જાય છે).

ગૃહ્યસૂત્રના ૧૦મી અધ્યાયમાં એક ઠેકાણે યાગવલ્ક્ય આત્માને “અંતર્યામી”
તરીકે વર્ણવે છે:—

“યઃ સર્વેષુ જૂતેષુ તિષ્ઠન્ સર્વેભ્યો ભૂતેભ્યોઽન્તરઃ યઃ સર્વાણિ
ભૂતાન્યન્તરો યમયત્યેષ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ ॥”

(જે સર્વ પ્રાણીઓની અંદર રહે છે, જે સર્વ પ્રાણીઓથી જુદો
છે, જે સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર અંદરથી રાજ્ય ચલાવે છે, તે ત્હારો આત્મા
છે, તે અંતર્યામી છે, તે અમૃત છે).

એજ ઉપનિષદમાં એક રસ પડે એવી વાતચીત આપી છે, તેમાં
કાશીના રાજા અન્નતરુનું બાલાકિ ગાર્ગ્ય નામના બ્રાહ્મણને ઉપદેશ
આપે છે કે સૂર્ય, ચન્દ્ર, વાયુ, અને બીજા કંઈકેટલી દેખાવેલાં અથવા

(ભ્રમત). આત્મામાં પણ જે પુરુષ છે તે બ્રહ્મ નથી, પણ સ્વભાવસ્થ આત્મા, જે મૂળનશીલ અને મનમાં જે વખતે જેવું રૂપ લેવાનું ધારે તેવું લઈ શકે એવો છે તે, અથવા તો પરમ દશામાં, સુષુપ્તિ અવસ્થાનો આત્મા તેજ બ્રહ્મ છે, કારણ કે એ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં સઘળા બાહ્ય પદાર્થો અદૃશ્ય થઈ જાય છે. સઘળા પ્રકારના મંસારબ્યવહારમાં સ્વભાવસ્થાની બ્રમણાઓ સિવાય બીજું કંઈ પણ નથી, અને સંસાર જે અવસ્થામાં હ્રમ થઈ જાય છે તેજ બ્રહ્મની ખેલી અને છેલી અવસ્થા છે.

હાન્ડોગ્ય ઉપનિષદના આઠમા પ્રપાઠકના ૭ થી ૧૨ સુધીના ખંડમાં એવીજ મતલબની એક બીજી વાર્તા આપવામાં આવી છે. એ ઠેકાણે, પ્રજાપતિને ત્રણ કંકડે આત્માના સ્વરૂપનો ઉપદેશ આપતા વર્ણવવામાં આવ્યા છે. પ્રથમ કંકડામાં અથવા પાણીમાં જેનું પ્રતિબિંબ પડે છે તે શરીરો આત્મા છે એવું કહેવામાં આવ્યું છે. પછી જેને સ્વમાં આવે છે તે આત્મા છે એવું કહેવામાં આવ્યું છે, અને છેવટે, જે સ્વમાં વગરની સુષુપ્તિમાં છે તે આત્મા છે એવું સમજાવવામાં આવ્યું છે.

જનક રાજની દરબારમાં જે વખતે પડિતોના વાદવિવાદ ચાલતા હતા તે વખતે વિશ્વદેવતાનાદ (pantheism) ના વિચારો કેવા સાધારણ થઈ ગયા હતા તે જે દબથી દરબારમાં પ્રભો પૂજવામાં આવતા તે દબ ઉપરથી જણાઈ આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, મૃદદારણ્યકમાં બે જુદા જુદા ઋષિઓ અકેક પછી અકેક યાગવલ્ક્યને તેના તેજ શબ્દોમાં પૂછે છે કે:—

“યત્સાક્ષાદપરોક્ષાદ્રહ્ય ય આત્મા સર્વાન્નિરઃ તં મે વ્યાચક્વ”।

(જે પ્રકટ છે અને જે છુપાયેલું નથી, જે સર્વની અંદર રહેનારો આત્મા ■ તે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ હોયને મનનારો).

૧) યથાર્થ જ્ઞાન વડે જીવ અને બ્રહ્મનું એકમ થતાં પરમ આનન્દની પ્રાપ્તિ થાય છે એ મિદ્ધાન્તની સાથેજ જોડાયેલો બીજો સિદ્ધાન્ત પુનર્જન્મ અથવા સંસારનો હતો. જૂનામાં જૂનાં ઉપનિષદોમાં પણ એ સિદ્ધાન્ત મેપૂર્ણ વિદ્યાસ પામેલો જોવામાં આવે છે; બૌદ્ધ ધર્મનો ઉદય થયો ત્યાર સુધીમાં એ સિદ્ધાન્ત દૃઢ સ્થાપિત થયો હોવો જોઈએ, કારણ કે જુદે પોતે વગર પ્રભે એ સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્યો હતો. શતપથબ્રાહ્મણમાં

એ સિદ્ધાન્તનું પ્રાયશ્ચિત્ત સ્વરૂપ આપણા જોવામાં આવે છે. એ મન્યમાં, મૃત્યુ પછીનો જન્મ અને ફરી ફરીને આવતું મૃત્યુ એ વિચારની સાથે પાપપુણ્યના બદલાનો વિચાર પણ જોડાયેલો આપણે જોઈએ છીએ. ઉત્તરરણ્ય તરીકે, એ મન્યમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે જેઓએ મથાર્થ જ્ઞાન મેળવ્યું છે અને જેઓ અમુક યજ્ઞ કરે છે તે મૃત્યુ પછી અમરત્વની પ્રાપ્તિને માર્ગ જન્મ લે છે, પણ જેઓને મથાર્થ જ્ઞાન મળ્યું નથી અને જેઓ એ યજ્ઞ કરતા નથી તેઓ મૃત્યુનો ભક્ષ થઈને ફરી ફરીને જન્મ લેવાં કરે છે. અહીં જે વિચાર દર્શાવવામાં આવ્યો છે તેમાં "શ્રીશ્ચ દુનિયામાં ફરી ફરીને જન્મ તથા મરણની પ્રાપ્તિ થાય છે" એવા ખ્યાલ કરતાં વધારે આગળ જવામાં આવ્યું નથી. "આ દુનિયામાંજ પુનર્જન્મ થાય છે" એવા સિદ્ધાન્ત રૂપે એ વિચાર પ્રકટ થયેલો સૌથી પહેલો ઉપનિષદોમાંજ જોવામાં આવે છે. વળી, મૃદ્ધદારણ્યકમાં કર્મના સિદ્ધાન્તની શરૂઆત થયેલી પણ આપણે જોઈએ છીએ. નવો જન્મ ફરી રીતનો થાય તેનો આધાર માણસનાં પોતાનાં "કર્મ" ઉપરજ રહે છે એવી આ "કર્મ"ના સિદ્ધાન્તની મતલબ છે મૃદ્ધદારણ્યકમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે માણસનું શરીર જ્યારે પથ મહાભૂતમાં ભળી જાય છે ત્યારે જે કર્મ વડે માણસ સારો કે નહારો થાય છે તે કર્મ સિવાય ખીલું કંઈ પણ એવું રહેતું નથી. ઔદ્ધ ધર્મમાં આત્માનું અસ્તિત્વ ખીલકુલ સ્વીકારવામાં આવ્યું નથી, પણ મરણ પછી મનુષ્યનાં "કર્મ" ટકી રહે છે અને તે "કર્મ" એ મનુષ્યના નવા જન્મનાં નિર્ણાયક બને છે એ વાત કબૂલ રાખવામાં આવી છે. ખરેખર, આ "કર્મ"નો સિદ્ધાન્ત એજ છુદ્ધના ઉપદેશનો પાથો છે.

પુનર્જન્મનો વેદના સમયથી ઉતરી આવેલો સૌથી વધારે અગત્યનો અને સૌથી વધારે સવિસ્તર અહેવાલ આપણને છાન્દોગ્ય ઉપનિષદોમાંથી મળી આવે છે. એ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે વિદ્યા અને શ્રદ્ધાથી સંપન્ન થયેલો અરણ્યનિવાસી યોગી મૃત્યુ પછી દેવયાન અથવા "દેવતાઓના પંથ"માં પ્રવેશ કરે છે અને આખરે ब्रह्માં લીન થઈ જાય છે, ત્યારે યજ્ઞ અને પુણ્ય કર્મો કરનારો મૃદ્ધરથ પિતૃયાણ અથવા "પિતૃઓના પંથ"થી ચન્દ્ર પાસે જાય છે, અને પોતાનાં કર્મ ક્ષીણ થાય, એ કર્મોનું ફળ પૂરું મળી રહે ત્યાં સુધી એ ત્યાં આગળ રહે છે. પછી એ પૃથ્વી ઉપર પાછો આવે છે, અને પ્રથમ છોડવા તરીકેનો અને પછી

તથા હયામાં હયા વર્ષુમાંથી ગમે તે એકમાં માણસ તરીકેનો જન્મ લે છે. અહીં, “પાપપુણ્યનો બદલો એ પ્રકારનો મળે છે” એવું આપણા જ્ઞેવામાં આવે છે : પ્રથમ ખીજ દુનિયામાં, અને પછી આ દુનિયામાં જન્મ પામીને. કર્મનું ફળ ખીજ દુનિયામાં મળે છે એવો વિચાર વેદની પ્રાચીન સમયની જે માન્યતા હતી તેમાંથી ઉતરી આવેલો છે. નકારાં કર્મો કરનારાઓને ચાંડાલ, ફતરા, અથવા હુકરનો જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે. પુનર્જન્મ વિષેનું મુદ્દાદારણ્યકનું કથન પણ એવીજ રીતનું છે (૬, ૨, ૧૫-૧૬). એ ઉપનિષદમાં કહે છે કે જેઓ યથાર્થ જ્ઞાનવાળા અને શ્રદ્ધા રાખનારા છે તે દેવલોક અને સૂર્ય આગળ યજ્ઞને બ્રહ્મલોકમાં જાય છે અને ત્યાંથી તે પાછા આવતા નથી, જેઓ યજ્ઞ અને સત્કર્મો કરે છે તેઓ પિતૃલોકમાં યજ્ઞને ચન્દ્ર આગળ જાય છે, અને ત્યાંથી પાછા માણસ તરીકે પૃથ્વી ઉપર અવતરે છે. આ એમાંથી એક પંથ જેઓ પ્રાપ્ત કરી શકતાં નથી એવાં જીર્ણ માણસો પશુ, પક્ષી, અથવા સર્પ તરીકેના જન્મ લે છે.

કૌપીતકિ ઉપનિષદનો વિચાર કંઈક જુદો રીતનો છે. એ ઉપનિષદ પ્રમાણે, મૃત્યુ પછી સર્વે ચન્દ્ર આગળ જાય છે, અને ત્યાંથી કેટલાક “પિતૃમાણુ”થી બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે, અને બાકીનાઓ પોતપોતાનાં કર્મ પ્રમાણે તથા પોતપોતાના જ્ઞાન પ્રમાણે પૃથ્વી ઉપર મનુષ્યથી તે કીટ સુધીનાં જુદાં જુદાં જીવનમાંથી ગમે તે એક પ્રકારનું જીવન પ્રાપ્ત કરે છે.

ક્ષાઠક ઉપનિષદ એ સૌથી વધારે ધ્યાન ખેંચે એવાં અને સૌથી વધારે સુંદર ઉપનિષદોમાંનું એક છે. એમાં મૃત્યુ પછીના જીવન વિષેનો પ્રશ્ન એક દત્તકયાના રૂપમાં મૂકવામાં આવ્યો છે. નાચિકેતસ્ એ નામનો જુવાન બ્રાહ્મણ યમના રાજ્યમાં જાય છે, ત્યાં આગળ યમ એને ગમે તે તથા વરદાન માગી લેવાનું કહે છે. ત્રીજા વરદાનમાં “મૃત્યુ પછી માણસ રહે છે ખરો કે નહીં?” એ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ માગી લે છે. મૃત્યુ એને કહે છે કે “દેવતાઓ પણ આ વિષે સંશયમાં પડી ગયા છે; આ વિષય ઘણો સૂક્ષ્મ છે, તું કોઈ ખીલું વરદાન માગી લે” :—

दैवैत्रापि त्रिविकित्सिनं पुरा

नहि सुज्ञेयमणुरेव धर्मः ।

અન્યં વરં નચિકેતો યુજીશ્વ
મા મોપરોત્તીરતિ મા મૃતેનમ્ ॥

(દેવતાઓ પણ આ વિષયમાં સંકાશીલ જની ગયા છે; એ વિષય બારીક છે; એ વિષય રહેલાઈથી સમજાય એવો નથી. હે નચિકેતસ્ ! તું કાઈ બીજું વરદાન માગી લે; આ વરદાનને માટે મૃતને તું આમલ કરીશ નહીં; આ વરદાનની ગામળીમાંથી મૃતને તું છોટા કરે).

નચિકેતસ્ને પૃથ્વી ઉપરનો સપજો વૈભવ તથા જાતજાતની અંપતિ આપવાનું કહીને આ પ્રથમ ઉઠાવવાના યમના સપજા પ્રયત્ન નિષ્ફળ જાય છે પછી આખરે યમ એના આમલને આધીન થાય છે, અને આ વિષયનું રહસ્ય એની આગળ પ્રકટ કરે છે. એ સમજાયે છે કે જીવન અને મરણ એ બેઉ મનુષ્યની ઉત્ક્રાન્તિનાજ જુદા જુદા પ્રકાર છે. “જીવાત્મા અને પરમાત્મા બેઉ એકજ છે” એ વથાર્થ જ્ઞાન જેણે પ્રાપ્ત કર્યું હોય તેને મૃત્યુ કદી લાગી શકતું નથી:—

યદા સર્વં પ્રમુચ્યન્તે કામા યેઽસ્ય હૃદિ શ્રિતાઃ ।

અથ મર્ત્યોઽમૃતો ભવત્યત્ર બ્રહ્મ સમશ્નુતે ॥

(માણસના હૃદયમાં રહેનારી સધળી કામનાઓ જ્યારે જતી રહે છે ત્યારે મર્ત્ય માનવી તે અમર બને છે; તે વખતે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ એને થાય છે).

પરમ જ્ઞાનનાં કર્તાં આ પૃથ્વીના મુખવૈભવને એ વધારે પસંદ કરે એવા હેતુથી નચિકેતસ્ને લલચાવવામાં આવ્યો. એ વાત ઉપરથી માર અથવા મૃત્યુએ બુદ્ધને લલચાવવાના પ્રયત્ન કર્યાની જો આધ્યાત્મિક છે તેની ઉત્પત્તિ થઈ હોય એ ધણું સંભવિત છે. નચિકેતસ્ અને બુદ્ધ બેઉ લાલચની રહામે ટકી રહીને અંતે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરે છે.

અલખત્ત, સધળાં ઉપનિષદો મળીને અથવા અલ્લેક ઉપનિષદમાંથી વિશ્વ વિષે તર્કશાસ્ત્રની પદ્ધતિ પ્રમાણે સારી રીતે ખિલવવામાં આવેલા, સંપૂર્ણતાવાળા, અને અમંગતિ વિનાના ચોક્કસ વિચારો નીકળી આવેછે એવું માનવાનું કઈ કારણ નથી. અકલ્પા કવિત્વમય, અકલ્પા શિલસુશ્રીમય

વિચારો, આધ્યાત્મિક પ્રશ્નો વિષેના કામચલાઉ સંવાદો અને ચર્ચાઓનું મિશ્રણ આ ઉપનિષદોમાં આપણે જોઈએ છીએ. એ વિચારોને સુવ્યવસ્થિત સ્વરૂપ તો વેદાન્તની ફિલસૂફી વડે પાછલા સમયમાં જ મળ્યું. એ ઉપનિષદોમાંથી જે સૌથી વધારે પ્રાચીન છે તેને આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ કરતાં વધારે મોડું સ્થાપકું ભાષ્યજન ગણી શકાશે, કારણ કે એ ઉપનિષદોમાં પહેલીજ વાર જોવામાં આવતા કેટલાક અગત્યના સિદ્ધાન્તો ખ્રીસ્ત ધર્મની શરૂઆત પહેલાં જાણીતા હોવાનું જોઈએ એમ ખ્રીસ્ત ધર્મના ઇતિહાસ ઉપરથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે. આન્તર પ્રમાણોને આધારે ઉપનિષદોના તારીખ પ્રમાણોના ચાર વિભાગ પાડી શકાય. જૂનામાં જૂનાં ઉપનિષદોને તારીખ પ્રમાણે મૃહદારણ્યક, છાન્દોગ્ય, તૈત્તિરીય, વેતરેય, અને કૌષીત્તિક, એ પ્રમાણે ગોઠવી શકાય. એ ઉપનિષદો ગદ્યમાં સ્થાપલાં છે, અને એ ગદ્યની શૈલી હજી બ્રાહ્મણોના જેવી ટંકંગી રહેલી જણાય છે. કેન્દ્ર એ અડધું ગદ્યમાં અને અડધું પદ્યમાં સ્થાપકું છે અને એ વચકું સ્થાન રોકે છે. તેને મૂકીને આપણે કાઠક, ઈંદ્રા, શ્વેતાશ્વતર, મુણ્ડક, અને મહાનારાયણ, એ ઉપનિષદો આગળ આવી પહોંચીએ છીએ. એ ઉપનિષદો મોડાં લખાયલાં છે એવું સ્પષ્ટ માલમ પડી આવે છે. એ ઉપનિષદો પદ્યમાં સ્થાપલાં છે, અને એ મન્યોમાં ઉપનિષદોના સિદ્ધાન્ત હવે વિકાસ પામતો જતો આપણા જોવામાં આવતો નથી, પણ એ એકની એકજ સ્થિતિમાં નિમ્નસ રતો હોય એવું આપણે જોઈએ છીએ. સાહિત્યની દૃષ્ટિએ જોતાં, આ ઉપનિષદો વધારે રમણીય લાગે એવાં છે. વિશેષ પ્રાચીન સમયનાં ઉપનિષદો પણ તેની અંદર રહેલા આનન્દ, ઉત્સાહ અને આહંસરહીનતાને લીધે વિશ્વજી સૌન્દર્યવાળાં જણાય છે, અને તેની બાબા પણ ઘણી વાર ખડખડ હટાટાર લાગે છે. ઉપનિષદોના ત્રીજા વર્ગમાં પ્રશ્ન, મૈત્રાયણીય, અને માણ્ડૂક્ય એ મન્યોનો સમાવેશ થાય છે. એ મન્યો પાછા ગદ્યમાં સ્થાપલાં છે, પણ એ ગદ્યની શૈલી પહેલા વર્ગના જેવી જૂની નથી, અને સંસ્કૃત સમયના મન્યોની માથે એ શૈલી મળતી આવે છે. ચોથા વર્ગમાં પાછલા સમયનાં અથર્વનાં ઉપનિષદોનો સમાવેશ થાય છે. એ ઉપનિષદોમાંથી કેટલાંક ગદ્યમાં અને બાકીનાં પદ્યમાં સ્થાપલાં છે.

દૂધમાં દૂધો ઉપનિષદોમાંનું એક વેતરેય ઉપનિષદ છે. અહીં પત્રી દેવી ચોપડીનાં આશરે ચારજ પાનાં બરાબ એટલો એનો વિખાર

છે. એ ઉપનિષદના ત્રણ અધ્યાય છે. પહેલા અધ્યાયમાં જગત્પતી ઉત્પત્તિ આત્મન્ (અથવા “બ્રહ્મ”) થી થયેલી કહેવામાં આવી છે, અને માણસને એ “આત્મન્”નો સૌથી ઉચામાં ઉચો આવિર્ભાવ ગણવામાં આવ્યો છે. એ અધ્યાય ક્રુગ્વેદના પુરુષસૂક્તનો આધાર લઈને રચાયે છે, પણ ઉપનિષદમાં, મૂળ પુરુષને આત્માએ પોતાનાં સર્ગેલાં પાણીમાંથી ઉત્પન્ન કર્યો એવું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે (સ બદ્ધ્ય યથ પુરુષં સનુસૃત્યામૃચ્છયત્ ॥). આ અધ્યાયમાં પુરુષશરીરના ત્રણ સ્થાનમાં આત્માનો નિવાસ ગણવામાં આવ્યો છે: ઇન્દ્રિયો, મન, અને હૃદય. આ ત્રણ સ્થાન તે ક્રમશઃ જાગૃત અવસ્થા, સ્વપ્નાવસ્થા, અને સુષુપ્તિ એ ત્રણને મળતાં આવે છે. બીજા અધ્યાયમાં, આત્માના ત્રણ પ્રકારના જન્મ વિશે કથન કરવામાં આવ્યું છે. મોક્ષ એ મંસારનો હેતુ છે, અને સ્વર્ગલોકની અમરતા એનું નામજ મોક્ષ છે એવું આ અધ્યાયમાં સૂચવવામાં આવ્યું છે. છેલ્લા અધ્યાય આત્માના સ્વરૂપ વિશેનો છે. તેમાં કહેવું છે કે “ચેતન (મુક્તા) તેજ બ્રહ્મ છે.”

કૌષીતકિ ઉપનિષદનો મન્ય વિશેષ વિસ્તારવાળો છે. એ ઉપનિષદના ચાર અધ્યાય છે. પહેલા અધ્યાયમાં, મૃત્યુ પછીની સ્થિતિ વિશે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે તેમાં જે જે માર્ગથી આત્માઓનું પ્રવાણ થાય છે તે માર્ગ પણ દર્શાવવામાં આવ્યા છે; બીજા અધ્યાયમાં, આત્માનું સૂચન કરનાર તરીકે પ્રાણ વિશે કહેવામાં આવ્યું છે. છેલ્લા જે અધ્યાયમાં બ્રહ્મના સિદ્ધાન્ત વિશે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે, તેનીજ સાથે સુષુપ્તિના વિષયોનો આધાર ઇન્દ્રિયો ઉપર છે અને ઇન્દ્રિયોનો આધાર પ્રાણ (ચેતનની અપેક્ષા વગરનું જીવન) અને મુક્તાત્મા (ચેતનની અપેક્ષાવાળું જીવન) એના ઉપર છે તે વિશે પણ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. આ વિવેચનને પરિણામે જણાવવામાં આવ્યું છે કે પરમ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ એ જેઓનો હૃદય હોય તેઓએ વિષયો અથવા વિષયનું ગ્રહણ કરનાર ઇન્દ્રિયો વિશે તપાસ કરવાની જોડીને જ્ઞાન અને કર્મ એ બે બેને અવલંબીને રહે છે તે તત્ત્વનીજ તપાસ કરવી જોઈએ. એ તત્ત્વને આ રચણે પરમ દેવતા તરીકે, અને તેનીજ સાથે આપણી અંદર વસનારા આત્મા તરીકે ઘણા જુસ્સા સાથે વર્ણવવામાં આવ્યું છે.

ક્રુગ્વેદનો ઉપનિષદો જેની રીતે ઉચ્ચ અથવા “હોતા” એ

નામના વિપ્રને બોલવાના સૂક્તથી શરૂઆત કરે છે તેવી રીતે સામવેદનાં ઉપનિષદો સામથી શરૂઆત કરે છે, અને પછી રૂપકની દૃષ્ટના વડે આત્મા અથવા બ્રહ્મના જ્ઞાન સુધી આપણને લઈ જાય છે. એ ઉપનિષદોનું આધારભૂત તત્ત્વ એકજ છે, અને વળી એ તત્ત્વ સમ્યન્ધી વિવેચન પણ મ્હોટે ભાગે એકસરખું કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી એવા નિર્ણય ઉપર આપણે આવી સહીએ છિયે કે વેદની જુદી જુદી શાખાનાં માણસોને મુખપરપરાથી ઉતરી આવેલાં કેટલાંક વચનોનું એકસરખું જ્ઞાન હતું, અને એ વચનો ઉપરથી તેઓએ પોતપોતાની રીત પ્રમાણે ઉપનિષદો નામના જુદા જુદા ગ્રન્થો રચ્યા.

આ પ્રમાણે છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ, જેનું મહત્ત્વ મૃહદારણ્યકના નેટકુંજ છે અને જેનો વિસ્તાર મૃહદારણ્યકના કરતાં સ્હેજજ ઓછો હશે, તે મૃહદારણ્યકની પેઠે મુખપરપરા ચાલતી આવેલી અને એકસ સ્વરૂપમાં ન ગોઠવાયેલી વાતોના સંગ્રહનુંજ બનેલું છે એવું એ ગ્રન્થ ઉપરથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે. એ ગ્રન્થ આઠ પ્રપાઠકનો બનેલો છે, તેમાંનો દરેક પ્રપાઠક એક સ્વતંત્ર અને સંપૂર્ણ રચના જેવોજ છે, અને તે દરેક પ્રપાઠકની પાછળ જે વધારાના પરિશિષ્ટ ખડો આપ્યા છે તેમાંના ઘણા મુખ્ય વિષયની સાથે સ્હેજસાજજ સમ્યન્ધ ધરાવે છે.

પ્રેક્ષા એ પ્રપાઠકમાં સામ અને તેનો મુખ્ય વિભાગ, ઉદ્ગીય - (“મ્હોટે અવાજે ગાવાનું ગાયન”), તેના મૂલ અર્થે સમજાવવામાં આવ્યા છે. ખીજા પ્રપાઠકના એક પરિશિષ્ટમાં અન્ય વિષયોની સાથે એ એ અક્ષરની ઉત્પત્તિ વિશે, અને ધાર્મિક જીવનની બ્રહ્મચર્ય, મૃદસ્થાશ્રમ, અને વાનપ્રસ્થ, એ ત્રણ અવસ્થા (જેની સાથે પાછલા સમયમાં મન્યાસની ચોથી અવસ્થા ઉમેરવામાં આવી હતી) તે વિશે વિવેચન દરવામાં આવ્યું છે. વિશ્વના સર્વ તરીકે બ્રહ્મ વિષેના વિચાર, અને આકાશમાં દેખાતા સૂર્યનારાયણ તે એ બ્રહ્મનોજ આવિર્ભાવ છે એવી ખુદ્ધિ એ ત્રીજા પ્રપાઠકનો મુખ્ય વિષય છે. વળી એજ પ્રપાઠકમાં અનન્ત બ્રહ્મને માનવીના હૃદયમાં અખિવ અને અખંડ ગદીને નિવાસ કરતું વર્ણવવામાં આવ્યું છે. પછી બ્રહ્મની પ્રાપ્તિનો માર્ગ કયો છે તે દર્શાવવામાં આવ્યું છે, અને બ્રહ્મ અને આત્માના એકત્વનો મ્હોટો સિદ્ધાન્ત પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. એ પ્રપાઠકના છેવટના ભાગમાં એક દંતકથા

આપી છે, તે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિશેના ઋગ્વેદના વિચારો અને મનુસ્મૃતિના વિચારો એ બેને બોડનારી માંડળની ગરળ સારે છે. ચોથા પ્રપાઠકમાં વાયુ, પ્રાણ અને બ્રહ્મની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવનારા બીજા બનાવો વિશે ચર્ચા કરવામાં આવી છે, અને તે ઉપરાંત, ગરળ પછી દ્રઘ તરફ આત્માની ગતિ કેવી રીતે થાય છે તે પણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

છાન્દોગ્યના પાંચમા પ્રપાઠકનો પ્રથમાર્ધ અને છૂદ્ધારણ્યકના છઠ્ઠા અધ્યાયનો સરઆતનો ભાગ એ બેઉ લગભગ એકસરખાંજ છે. આ પ્રપાઠકમાં પુનર્જન્મનો મિદ્ધાન્ત આપવામાં આવ્યો છે તેને લીધે એ પ્રપાઠક આપણું ખાસ લક્ષ્ય ખેંચે એવો યર્ધ પડ્યો છે. એ પ્રપાઠકના દ્વિતીયાર્ધમાં “આ વિવિધતાભરેલું જગત્ મિથ્યા છે” એવો મિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યો છે. એ સિદ્ધાન્તનું કથન સૌથી પહેલીજ વારનું આ ગ્રંથે કરવામાં આવ્યું છે તે કારણથી પાંચમા પ્રપાઠકનો આ દ્વિતીયાર્ધ અગત્યનો યર્ધ પડ્યો છે. સત્ત્વને મુખ્ય ધવાથી પોતાનામાથીજ ત્રણ ગુણ તરવો—તેજ, પ્રાણી, અને અનન—એણે ઉત્પન્ન કર્યા (પાછલા સભયમાં આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, પ્રાણી, અને પૃથ્વી, એ પ્રમાણે એ તરવોની મંખ્યા પાચની યર્ધ હતી). જીવાત્મા તરીકે એણે આ તરવોમાં પ્રવેશ કર્યો, અને એ તરવોના અમુક અમુક અંશોની મેળવણીઓ, જેને “ચિદ્રૂપકલ્પ” એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે, તે ધરાથી જુદા જુદા વિકારનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. પણ એ વિકારને એ નામમાત્ર છે. સત્ એજ એકલી સાચી વસ્તુ છે, એજ આત્મા છે: “હું તે છે” (તત્ત્વમસિ). સાતમા પ્રપાઠકમાં બ્રહ્મની ઉપાસનાના “નામન”થી શરૂ કરીને ચઢતા ચઢતા “ભૂમન્,” જે સર્વસ્વ છે અને જે આપણી અંદરનો આત્મા છે, તે સુધીના ૧૬ પ્રકાર મણાવ્યા છે. છેલ્લા પ્રપાઠકના પ્રથમાર્ધમાં હૃદયની અંદર અને વિશ્વની અંદર જે આત્મા છે તેના વિષે અને તેને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધન વિશે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. એ પ્રપાઠકના છેવટના ભાગમાં ખરા આત્મા અને ખોટા આત્માનો ભેદ પાડવામાં આવ્યો છે, અને સ્થૂળ શરીરમાં, સ્વભાવસ્થામાં, અને સુષુપ્તિમાં એની જે ત્રણ સ્થિતિ જણાય છે તેના ઉપરથી એ ભેદ સમજાવવામાં આવ્યો છે. છેલ્લી સ્થિતિમાં, નિષય અને વિષયી એ ભેદને મારે અવકાશજ ગ્હેતો નથી, અને માત્ર આત્માની એજ સ્થિતિ હોય છે.

૫મી સામવેદનું એઃ બીજું પણ ઉપનિષદ છે તે ધણું દૃઢ છે.

એ. ઉપનિષદો જે શાખાની સાથે જોડાયેલું હતું તેના ઉપરથી લાંબા વખત સુધી “તત્ત્વલક્ષણ ઉપનિષદ” એ નામથી એ જોળખાતું હતું, પણ પાછળથી એ શાખાની સાથેનો એનો સમ્બન્ધ ટળી ગયો ત્યાર પછી એના શરૂઆતના શબ્દ ઉપરથી એને “કેન” એવું નામ મળ્યું. એ ઉપનિષદના જે વિભાગ છે. તેમાંનો બીજો વિભાગ મધ્યમાં રચાયેલો છે અને તે ધણો વધારે પ્રાચીન છે. એ વિભાગમાં બ્રહ્મની સાથેનો વેદના દેવતાઓનો સમ્બન્ધ વર્ણવવામાં આવ્યો છે અને એ દેવતાઓની સત્તા બ્રહ્મને લીધે છે, બ્રહ્મ ઉપરજ એ દેવતાઓનો સંઘનો આધાર છે એવું કહેવામાં આવ્યું છે. એ ઉપનિષદનો ખેલો વિભાગ પદ્યમાં રચાયેલો છે, અને જે સમયે વેદાન્તનો સિદ્ધાન્ત સંપૂર્ણ વિકાસ પામી ચૂક્યો હતો તે સમયે એ વિભાગ અસ્તિત્વમાં આવ્યો એમ જણાય છે. એ વિભાગમાં સ્વર્ગુણ બ્રહ્મ, જે ઉપાસનાનો વિષય છે, અને નિર્ગુણ બ્રહ્મ, જે અણેય છે, તેનો ભેદ સમજાવવામાં આવ્યો છે.—

“નાતત્રા ચતુર્ગચ્છતિ ન વાગચ્છતિ નો મનો ન વિદ્મો ન વિજાનીમો યથેતદનુશિષ્યાત્ ॥”

(ત્યાં આંખ ખેંચી શકતી નથી, ત્યાં વાણી જઈ શકતી નથી, ત્યાં વિચાર દોડી શકતા નથી. આપણે એને જોઈ શકતા નથી; કોઈ એના વિશે આપણને કંઈ રીતે જાન આપી શકે તે આપણે મમજી શકતા નથી).

કૃષ્ણયજુર્વેદનાં શુદાં શુદાં ઉપનિષદો સઘળાં મોટાં લખાયેલાં હોય એવું જણાય છે. મૈત્રાયણ ઉપનિષદનો અન્ય કંઈક મોટો છે અને તે મધ્યમાં લખાયેલો છે. વચમાં વચમાં કોઈ કોઈ મોટો પણ આવે છે. એના સાત પ્રકાર છે, તેમાંના સાતમો પ્રકાર છે અને છઠ્ઠા પ્રકારના છે. આઠ અંક મળીને અન્યનો પરિશિષ્ટ ભાગ થાય છે. જોડણી અને મધુર શબ્દોને લગતાં મૈત્રાયણ શાખાનાં ખાસ લક્ષણો આ ઉપનિષદમાં જળવાઈ રહ્યાં છે, તેથી એ ઉપનિષદ પ્રાચીન હોય એવું જણાય છે. પણ બીજાં ઉપનિષદોમાંથી અનેક ઉતારાઓ એ ઉપનિષદમાં આવ્યા છે તે ઉપરથી, કેટલાક પાછલા મમથના શબ્દો એ ઉપનિષદમાં જોવામાં આવે છે તે ઉપરથી, સંપૂર્ણ વિકાસ પામેલો સાંખ્ય મિદાન્ત એ ઉપનિષદ ખેલો અસ્તિત્વ ધરાવેલો હોવો જોઈ એ એવું એ ઉપનિષદની

અંદરનાં વચનોથી માવમ પડે છે તે ઉપરથી, 'વેદ વિરુદ્ધના નાસ્તિક મંત્રાણો વિષે એ ઉપનિષદમાં અષ્ટ સ્વનો કરવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી, એ ઉપનિષદ મોટું સ્યામધું હોવું જોઈએ એ વિષે કઈ પણ મંથ્ય રહેતો નથી. ખરેખર, સાંખ્ય દર્શનમાંથી અને જૌદ ધર્મમાંથી સીધેસા વિચારોની સાથે ગેગવણી કરીને ઉપનિષદના જૂના સિદ્ધાન્તોને આ રથે આપણી આગળ સહેપમાં મૂકવામાં આવ્યા હોય એવું આપણને લાગે છે એ અન્યના મુખ્ય વિભાગમાં આત્માના સ્વરૂપ વિષે સમજાવતી આપનામાં આવી છે "શુદ્ધત્વ" એ નામનો ઈશ્વાર વચનો રાજ (જે ઘણું કરીને રામાયણમાં એજ નામનો રાજ વર્ણવવામાં આવ્યો છે તેજ હશે) તે પૃથ્વી ઉપરના જીવનની દુખમયતા અને ક્ષણિકતા વિશે વિચેચન કરે છે તે વખતે તેને આત્માના સ્વરૂપ વિશેનું જ્ઞાન આપવામાં આવે છે પ્રાચીન ઉપનિષદમાં કોઈ પણ રથે દુખવાદ ખીનકુર્ષ પ્રકટ નથી થયો એવું કઈ નથી, તોપણ આ ઉપનિષદમાં એ દુખવાદ વધારે વિકટ સ્વરૂપમાં આપણે જોઈએ છીએ, તેનું કારણ નિઃસંશય એજ છે કે સાંખ્ય અને જૌદ દર્શનની અમર આ ઉપનિષદના અન્યતઃ ઉપર થયેલી છે

એ ઉપનિષદમાં આત્માનું અરૂપ એ વિષયની ચર્ચા નહીં પ્રશ્નના રૂપમાં કરવામાં આવી છે જેનો પ્રશ્ન એ છે કે "આત્મા શરીરમાં કેવી રીતે પ્રવેશ કરે છે ?" એના ઉત્તરમાં એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે "પોતાના સર્જેલા અચેતન શરીરોને સચેત કરવાને માટે પદ્ય પ્રાણના રૂપમાં પ્રજાપતિ એ શરીરોમાં પ્રવેશ કરે છે " ખીન્ને પ્રશ્ન એ છે કે " પરમાત્મા તે જીવાત્મા (અથવા મૂતાત્મા) કેવી રીતે થાય ? " આનો ઉત્તર વેદાન્ત દર્શન પ્રમાણે નહીં, પણ સાંખ્ય દર્શન પ્રમાણે આપવામાં આવ્યો છે પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણો વડે કરીને પરવશ થઈને આત્મા પોતાનું ખરું સ્વરૂપ જુલો જાય છે, અને અલભાવ તથા મસાગ્ના પ્રપચમાં સપડાઈ જાય છે ત્રીજો પ્રશ્ન એ છે કે "આ દુખની સ્થિતિમાંથી કેવી રીતે છૂટા થઈ શકાય ? " આનો જવાબ આપવામાં આવ્યો છે તે વેદાન્ત દર્શન કે સાંખ્ય દર્શન બેમાંથી એકોની સાથે મળતો આવતો નથી, પણ બેઉથી જુદીજ જાતનો—બ્રહ્મણોના સમયની સ્થિતિ પાછી આણવાની ઉત્ક્રાંતિ પ્રેરાયેલો—છે એ જવાબ એવી રીતનો છે કે બ્રહ્મણુ ધર્મના પ્રાચીન નિયમોને જેઓ વળગી રહે છે, વર્ણાશ્રમના

ધર્મ જેઓ પાળે છે તેઓનેજ જ્ઞાન વડે કરીને, તપ વડે કરીને, અને બ્રહ્મના ચિંતન વડે કરીને મોક્ષ મળી રહે છે. મુખ્ય દેવતાઓ, એટલે બ્રાહ્મણોના સમયની અગ્નિ, વાયુ, અને સૂર્ય એ ત્રિમૂર્તિ, કાલ, બ્રાહ્મ, અને અન્ન એ ત્રણ અમૂર્ત તત્ત્વો, અને બ્રહ્મા, રુદ્ર (એટલે શિવ), અને વિષ્ણુ એ ત્રણ સોમરિય દેવતાઓ, જે સર્વ બ્રહ્મનાજ અવરોધ છે એવું પણ એ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે.

જે ઉાનિષદનો બાબીનો ભાગ પરિશિટ જેવો છે પણ વચમાં વચમાં ટેટલુક ધણું રમ વડે એવું પણ એ ઉપનિષદમાં આવે છે. બ્રાહ્મણ અન્યોમાં હોય છે તેવી સદિની ઉત્પત્તિ રિતેની એક આખ્યાયિકા પણ એ ઉાનિષદમાં આપી છે એ આખ્યાયિકામાં, પ્રકૃતિના તમસ્, રજસ્, અને સ્વસ્ એ ત્રણ ગુણોનો સમ્બન્ધ રુદ્ર, બ્રહ્મા, અને વિષ્ણુ એ ત્રણ દેવતાઓની સાથે છે એવું કહેવામાં આવ્યું છે, અને અન્યોની રીતે, છદ્મચેદની દિલસુદી અને પાછના મમયની સાચવ્ય દિલસુદી એ બેને ભેડનારી માંખી તરીકે એ આખ્યાયિકા ઘણી ધ્યાન ખેંચે એવી છે. વળી સૂર્ય એ બાહ્ય વસ્તુ અને માણ એ આંતર વસ્તુ, એ બેઉથી આત્માનુજ મૂચન થાય છે એવું કહેવામાં આવ્યું છે, અને ઈ એ પરિત્ર અક્ષર વડે મૂ મુલ્ક સ્વ એ ત્રણ વ્યાહતિઓ વડે, અને સ્વાધિત્રીના નિષ્કાત મત્ર વડે એ મેઉતુ પૂજન કરનાનું કહેવામાં આવ્યું છે એ ઉપગત બ્રહ્મની પ્રાપ્તિના એક સાધન તરીકે યોગની બનામણુ પ્રવામાં આવી છે, અને યોગથી ચિત્તની એકાગ્રતા થાય છે અને સમાધિ ચક્રની શમય છે એવું કહેવામાં આવ્યું છે. યોગની રીતે વિધેની જે માહિતી આ ઉપનિષદમાંથી આપણને મળે છે તે પાછલા સમયની વ્યવસ્થાના પ્રમાણમાં ઘણી પ્રાથમિક નજીક છે. બ્રહ્મની ભક્ત, સ્વમ, અને સુત્રમિ એ ત્રણ અવસ્થા ઉપરાત એક ચોથી (તુરીય) અવસ્થા વિશે પણ આ ઉપનિષદમાં કહેવામાં આવ્યું છે અને આ અવસ્થાને સૌથી ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ગણવામાં આવી છે. ઉપનિષદના છેવટના ભાગમાં એવું નજીકવામાં આવ્યું છે કે સત્ય અને અનૃત એ ઉભયનું આસ્વાદન કરનાની આત્માને ઇન્દ્રિય થઈ તેથી વૈતભાવથી ભરેલા આ મસારમાં આત્માએ પ્રવેશ કર્યો.

મૈત્રાયણ કરતા વિશેષ પ્રાચીન એના સ્પષ્ટ ચતુર્વેદના બીજા મે ઉપનિષદો છે. કાઠક અને શ્વેતાશ્વતર એ બેમાંથી લીધેલા ઘણા શ્લોકો

મૈત્રાયણ ઉપનિષદમાં જોવામાં આવે છે. એમાં કાઠક ઉપનિષદના આશરે ૧૨૦ શ્લોકો છે, અને ધ્વેતાશ્વતરના આશરે ૧૧૦ શ્લોકો છે.

કાઠક ઉપનિષદ એ નચિકેતસની આધ્યાયિકાને લગતું છે. એ આધ્યાયિકા તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણના કાઠક વિભાગમાં આપવામાં આવી છે, અને એ બ્રાહ્મણમાં આપેલી આધ્યાયિકાનું જ્ઞાન ઉપનિષદના રચનારને હતું. એમ એ ઉપનિષદના આરંભના શબ્દો ઉપરથી માલમ પડે છે. બ્રાહ્મણમાં આપેલી આધ્યાયિકાની જે શબ્દોથી શરૂઆત થાય છે તેજ શબ્દોથી આ ઉપનિષદની પણ શરૂઆત થાય છે. એ અન્ધમાં હાલ એ અધ્યાય આપેલા છે, પણ અગાઉ એકજ અધ્યાય હતો એમ જણાય છે. કારણ કે બીજા અધ્યાયમાં યોગ વિષેના વધારે આગળ વધેલા વિચારો જોવામાં આવે છે અને બાહ્ય દેખાવોની અમત્યતા વિષેનો વિચાર પણ ધણો વધારે સ્ફુટ રીતે મુકવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી એ અધ્યાય પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યો હશે એવું અનુમાન થાય છે. પહેલા અધ્યાયમાં પ્રાસ્તાવિક વૃત્તાન્ત આપવામાં આવ્યો છે, આત્મા વિષેની હકીકત કહેવામાં આવી છે, એ આત્મા અસરીર હોવા છતાં પ્રાણીઓના શરીરમાં વાસ કરે છે એ વાત વર્ણવવામાં આવી છે, અને બ્રહ્મજ્ઞાનના સાધન તરીકે યોગ વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે. પહેલા અધ્યાયના કરતા બીજા અધ્યાય લગાર એાહો સુવ્યવસ્થિત છે, તેપણુ એકંદરે એ અધ્યાયનો વિષય પણ પહેલા અધ્યાયની સાથે મળતોજ આવે છે. એની ચોક્કી વક્ષીમાં આત્માના સ્વરૂપ વિષે ચર્ચા કરવામાં આવી છે અને પુરુષ અને પ્રકૃતિ એ બેઉની આત્માની સાથે એકતા છે એવું સ્થાપિત કરવામાં આવ્યું છે. પાંચમી વક્ષીમાં, આત્માનો જગતમાં અને ખાસ કરીને મનુષ્યમાં જે પ્રાકુર્ભાવ થાય છે તેના વિષે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. એ આત્મા જગત્ અને મનુષ્યના સમજા બ્યવહારથી અજ્ઞો રહે છે અને જીવન્ત પ્રાણીઓના દુખથી અલિપ્ત રહીને પોતાનું અખંડ સ્વરૂપ જાણવી રાખે છે, તેના સમ્યક્ધર્મમાં અગ્નિ અને વાયુના તથા વિશ્વની જે ચક્ષુ છે એવા સૂર્યનારામણનાં સચોટ દર્શનો આપવામાં આવ્યાં છે:—

અગ્નિર્યયૈકો મુવનં પ્રવિષ્ઠો

રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપો નમૂવ ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा

રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપો બહિશ્ચ ॥

(એકજ આત્મિ જગતમાં વ્યાપી રહ્યો છે, છતાં દાઢ વસ્તુઓના બેદને લીધે તે 'જેવી રીતે' જુદો જુદો દેખાય છે તેવીજ રીતે સર્વ પ્રાણીઓના અંતરાત્મા એકજ હોવા છતાં જુદાં જુદાં શરીરોના બેદને લીધે તે જુદો જુદો દેખાય છે).

વાયુર્યયૈકો મુવનં પ્રતિષ્ઠો
રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપો વમૂવ ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा
रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥

(એકજ વાયુ જગતમાં વ્યાપી રહ્યો છે, છતાં પ્રાણ રૂપે જુદા જુદા શરીરમાં પ્રવેશ પામેલો હોવાને લીધે તે જેવી રીતે જુદો જુદો દેખાય છે તેવી રીતે મર્વ પ્રાણીઓના અંતરાત્મા એકજ હોવા છતાં જુદાં જુદાં શરીરોના બેદને લીધે તે જુદો જુદો દેખાય છે).

सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षु-
र्न लिप्यते चाक्षुर्बोह्यदोषैः ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा
न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥

(સૂર્ય એ સર્વે લોકોની ચક્ષુ હોવા છતાં ચક્ષુને લગતા બહારના દોષોથી તે જ નિર્લિપ્ત રહે છે તેમ સર્વ પ્રાણીઓના જે એક અંતરાત્મા છે તે પણ લોકનાં દુઃખથી નિલક્ષ રહે છે, કારણ કે તે તેનાથી બાહ્ય છે).

છેલ્લી વસ્તીમાં, યોગ એજ પરમ પદને પામવાનું સાધન છે એવો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. આ રથને મગજની જુદી જુદી શક્તિઓને જે ક્રમમાં ગોઠવવામાં આવી છે તે સાંભળ અને યોગ દર્શનના ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરનારને વિશેષ રસ આપે એવી છે. આ તથાની અંદર અનજાણે એક જગતની અમંગલિ ધુસી ગયલી જણાય છે, કારણ કે આત્માને સર્વસ્વ ગણવામાં આવ્યું છે, છતાં પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બેની વચ્ચે સખત બેદ છે એવું પણ રથને રથને દર્શાવવામાં આવ્યું છે. પાછલા મમયનું વેદાન્ત દર્શન અને સાંખ્ય-યોગનાં દર્શનો એ બે વચ્ચેની જે અમંગલિ તે આ રથને પ્રકટ થયેલી બેવામાં આવે છે.

ચેતામતર ઉપનિષદનાં પોતાનાં વચનો ઉપરથી એવું જણાય છે કે અમુક સ્થનારના નામથી એ અન્યનું નામ ચેતામતર એવું પડ્યું છે, અને એ અન્ય કૃષ્ણ યજુર્વેદની એક શાખા તરફથી સ્થાપતો છે એવું જે હૃદયમાં આવે છે તેને માટે કંઈ જોઈએ તેવો આધાર હોય એવું જણાતું નથી. એના આધ્યાયો અને તેમ ગોઠવાયલા છે તે ઉપરથી, એના હંદોમાં નિયમબંધ થયલા છે અને હંદોના ફેરફાર કરવામાં આવ્યા છે તે પણ સ્વચ્છંદ રીતે કરવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી, એમાં પાછળથી પુસાડી દેવામાં આવેલા ઉતારાઓ ધણા જોવામાં આવે છે તે ઉપરથી, હાલના સ્વરૂપમાં જે અન્ય આપણે જોઈએ છીએ તે એક જ હોખકનો રચેલો નથી એવું અનુમાન ધણું વાસ્તવિક જણાય છે. એના હાલના સ્વરૂપમાં એ અન્ય કાઠક ઉપનિષદના કરતાં વધારે મોડો મૂલ્યનો એમાં કંઈ પણ મંથન નથી, કારણ કે કાઠકની સાથે સમ્યન્ધ ધરાવનારા કેટલાક હકીકતો એ અન્યમાં આવેલા છે, તે ઉપરાંત કાઠકમાંથી કંઈક ફેરફાર સાથે અથવા ફેરફાર વગર લીધેલા એવા પણ ઘણા મ્લેકો એ અન્યમાં જોવામાં આવે છે. વળી, યોગ વિષેના વધારે આગળ વધેલા વિચારો એ અન્યમાં આપવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી તેમજ વધારે પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં ખીલકુલ ન જોવામાં આવતા અથવા સ્હેજસાજ-ઝાંખી રીતે અભ્યાસપત્રા વેદાન્તના જુદા જુદા સિદ્ધાન્તો પોડાપણા પણ વધારે ચોક્કસ ઉપમાંજ આ સ્થળે આપવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી પણ આ અન્યનું મોડાપણું જણાઈ આવે છે. એ સિદ્ધાન્તોમાંનાં એક એ છે કે કલ્પને અંતે દ્રઢ આખી સહિનો નાશ કરે છે અને એજ દ્રઢથી સહિનો પાછો ઉદ્ભવ થાય છે. એ સિવાય બીજો ખાસ સિદ્ધાન્ત એ છે કે દ્રઢથી ઉત્પન્ન થયેલ આ જગત ખાલી આભાસ છે-માયા છે. તેનીજ સાથે દ્રઢનાં સચિતા, ર્જિજ્ઞાન, અથવા રુદ્ર એ મૂર્ત સ્વરૂપો વિષે અન્યકારને કંઈક વિચિત્ર પદ્ધતિ હોય એવું જણાય છે. શિવ એ રુદ્રના નામ તરીકેજ સ્વીકારાયું હોય એવું જોઈ હજી નથી થયું, તોપણ રુદ્રના વિશેષણ તરીકે એ શબ્દનો વારંવાર ઉપયોગ થયો છે તે પરથી જણાય છે કે આ ઉપનિષદના સમયમાં મ્લેકોટામાં મ્લેકોટા દેવતાના નામ તરીકે શિવ એ શબ્દનો પ્રચાર ચલાવી તૈયારી થઈ ચૂકી હતી. આ ઉપનિષદમાં સાંખ્યદર્શનના શબ્દો તથા મૂળ વિચારો અનેક આપણા જોવામાં આવે છે, જોકે લખનારનું દરિયો નહોતું.

વેદાન્તીના જેવુંજ રહ્યું છે. ઉદાહરણ તરીકે, પ્રકૃતિ વિષે એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે એ બ્રહ્મની ઉપજ કરેલી માયા છે.

શુક્લયજુર્વેદની સાથે જોડાયેલું એક ઉપનિષદ * સૌથી વધારે લાંબું અને હાન્દોગ્ય સિવાય બીજાં ઉપનિષદોમાં સૌથી વધારે અગત્યનું છે. આગાઉ જે છટા છટા મન્યો' તરીકે તેના સમુદાયનો આખો અંશ બનેલો છે એવું હાન્દોગ્ય ઉપનિષદના કરતાં પણ વધારે સ્પષ્ટ રીતે આ અન્યના સમ્બંધમાં આપણે જોઈ શકીએ છિયે એ અન્યના પ્રશ્ન કાણ છે, અને એ દરેક કાણ બબ્બે અધ્યાયનો બનેલો છે. એમાંના છેલ્લા કાણને બાબ્યકારની પરંપરાથી પણ ચિલ્લકાણડ એવું નામ મળેલું છે, અને એ અન્યની અંદરના વિષય ઉપરથી પણ એવું પરિશિષ્ટ તરીકેનું સ્વરૂપ જણાઈ આવે છે. વળી, પહેલો કાણ અને બીજો કાણ એ બેઉ એકબીજાથી તદ્દન સ્વતંત્ર હતા એ વાત યાગવલ્ક્ય અને એની બે પત્નીઓ વિષેની આખી આખ્યાયિકા બંડ કાણમાં લગભગ તેના તેજ શબ્દમાં આપેલી છે તે ઉપરથી ચોક્કસ સાબીત થાય છે. આ દરેક ખંડને છેડે (તેમ શતપથ બ્રાહ્મણના દસમા કાણને છેડે) આચાર્યોના ઘણા આપવામાં આવ્યા છે. એ વંશોની સરખામણી કરતાં એવા નિર્ણય ઉપર અવાય છે કે પહેલો મધુકાણડ અને બીજો યાગવલ્ક્યકાણડ એ બેઉ નવ પેઢી સુધી શુક્લયજુર્વેદની અંદરજ સ્વતંત્ર ઉપનિષદો તરીકે અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા, અને ત્યાર પછી અગ્નિવેદ્ય નામના આચાર્યે એ બેઉ અન્યોને એકઠા કરીને તેને એકજ ઉપનિષદમાં મૂક્યા; અને ત્રીજો કાણ, જેમાં જુદી જુદી જાતની વધારાની વસ્તુઓ આપવામાં આવી છે, તે પાછળથી એ બે અન્યોના ભેગો દાખલ કરવામાં આવ્યો. વળી, એ વંશો ઉપરથી એવું અનુમાન પણ વારતવિક જણાય છે કે બ્રાહ્મણોના અને ઉપનિષદોના મુખ્ય આચાર્યો એકજ નહોતા, પણ જુદા જુદા હતા.

એ ઉપનિષદના પહેલા અધ્યાયની શરૂઆતમાં અશ્વમેધ એ નૌથી અગત્યના યજ્ઞને વિષય તરીકે ગણીને એ રૂપકનો અર્થ સમજાવવામાં આવ્યો છે. પછી આત્માના સૂચક તરીકે પ્રાણ વિષે લખવામાં આવ્યું છે, અને ત્યાર પછી આત્મા અથવા બ્રહ્મથી થયેલી જન્મ-મૃત્યુ કલ્પિત વર્ણવવામાં આવી છે, તેનીજ સાથે દરેક બ્રહ્મમાં ઇવાત્મા

તરીકે પ્રાણીમાં પામતા પરમાત્મા ઉપર, સત્તામાનનો આધાર છે એ વાત પણ ખાસ આર દર્શને કહેવામાં આવી છે. દેવતાઓની પૂજા વિરુદ્ધ જે વચનો કહેવામાં આવ્યાં છે તે ખામ ધ્યાન ખેંચે એવાં છે, અને એ વચનો ઉપરથી એવું સમજાય છે કે જે હકરામાં એ વચનો આવે છે તે હકરો દેવતાઓના કરતાં આત્માનું ચરિયાતાપણું હજી સ્થાપિત કરાવું હતું તે પ્રાચીન સમયમાં લખાયેલો હોવો જોઈએ. બીજા અધ્યાયમાં આત્માના સ્વરૂપ વિશે અને પ્રાણ અને પુરુષ તરીકેના એના આવિર્ભાવ વિશે કથન કરવામાં આવ્યું છે.

એ ઉપનિષદના બીજા કાણ્ડમાં દિલ્લસુદી વિશે ચાર ચર્ચાઓ કરવામાં આવી છે, તે દરેકમાં મુખ્ય ભાગ હેનાર તરીકે યાગવલ્ક્ય જોવામાં આવે છે. પહેલી ચર્ચા ત્રીજા અધ્યાયનાં પહેલાં નવ બ્રાહ્મણોમાં આપી છે, તેમાં અલ્લેક પછી અલ્લેક એમ નવ વાદવિવાદ કરનારાઓને હરાવીને યાગવલ્ક્ય એ સર્વના કરતાં પોતે શ્રેષ્ઠ છે એવું બતાવી આપે છે. આ ચર્ચામાં ધણોજ રસ પડે એવો એક નિષ્કૃંપ એ નીકળ્યો છે કે પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ જોતાં વ્રહ્મ એ અગ્રેય છે, પણ બ્યાવહારિક રીતે જોતાં એના વિશે જ્ઞાન મળી શકે એમ છે. બીજી ચર્ચા જનક રાજા અને યાગવલ્ક્ય એ બેના સંવાદ તરીકે પ્રકટ થઈ છે, તેમાં વ્રહ્મના સ્વરૂપ વિશે બીજા આચાર્યો તરફથી આપનામા આવેલાં “વ્રહ્મ એ પ્રાણ છે” અથવા “વ્રહ્મ એ મન છે” એવાં એવાં ૭ લક્ષણો ચાલી શકે એવાં નથી એવું યાગવલ્ક્ય તરફથી દર્શાવવામાં આવ્યું છે. હેનરે યાગવલ્ક્ય જણાવે છે કે “નેતિ નેતિ” (એ આવો નથી, એ આવો નથી એવું એવું) કહીનેજ આત્માનું વર્ણન આપી શકાય એમ છે : એ અમૃત છે, એ અશીર્ષ છે, એ અમંગ છે, એ અચળ છે.

ત્રીજી ચર્ચા ચોથા અધ્યાયના ત્રીજા તથા ચોથા બ્રાહ્મણમાં આપેલી છે તે પણ જનક અને યાગવલ્ક્ય એ બેની વચ્ચેનાજ સંવાદ તરીકે આપવામાં આવેલી છે. જનક અવસ્થા, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ, મૃત્યુ, પુનર્જન્મ, અને મોક્ષ, એ સઘળા પ્રમતોમાં આત્માની કેરી મિથિતિ હોય છે તેનું ચિત્ર એ સંવાદદ્વારા આપણને પૃથ પડે છે. સચોટ દર્શનતોની મુખકર સમૃદ્ધિ તરફ જોતાં, દૃઢ શ્રદ્ધાની કંઠગતી ભર્મિઓ તરફ જોતાં, વિચારની સુન્દરતા તથા પ્રીતિ તરફ જોતા ઉપનિષદનો આ વિભાગ

ખીન સંધ્યાં ઉનિપરદોના કરતાં, એટલુંજ નહીં પણ હિન્દુસ્તાનના સાહિત્યના ખીન કોઈ પણ મન્યના કરતાં ચઢી જાય એવો છે એવું આપણે દૃઢતાથી કહી શકીશું. સાહિત્યના ઉત્તમ નમૂના તરીકે એ વિભાગથી આપણા હૃદય ઉપર જે અસર થાય છે તેમાં વચ્ચે વચ્ચે આવતા અનેક શ્લોકોથી પણ ઉમેરો થયા વગર રહેતો નથી. પણ એ શ્લોકો પાછળથી ઉમેરાયલા એમાં કંઈ પણ મંથન નથી. એ શ્લોકોમાં સ્વભાવરથ આત્માનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવ્યું છે:—

પ્રાણેન રસન્નવરં કુલાયં
 બહિષ્કુલાયાદમૃતશ્ચરિત્વા ।
 સ ર્ઘ્વેનેડમૃતો યત્ર કામં
 હિરણ્મયઃ પુરુષ એકહંસઃ ॥

સ્વપ્માન્ન ઉચ્ચાવચમીયમાનો
 રૂપાગ્નિ દેવઃ કુસ્ત્રો બહ્નિ ।
 * * *

(નીચલા ભાગને પ્રાણના રક્ષણમાં મોંખીને અને એ ભાગમાંથી બહાર નીકળીને ઉચ્ચે ઉડતું અમર સત્ત્વ, સુવર્ણની પાંખોવાળો એ એક હંસ, એ પુરુષ પોતે અમર રહીને પોતાની મરણમાં આવે તે પ્રમાણે વિચરે છે. સ્વભાવસ્થામાં એ દેવ ઉચ્ચોનીચો જાય છે, અને જાતજાતનાં રૂપ લે છે).

ત્યાર પછી આત્માની સુપૃષ્ઠિ અવસ્થાનું વર્ણન આપ્યું છે:—

તદ્વપાસ્મિન્નાકાશે ર્યેનો વા સુપર્ણો વા વિપરિપત્ય શ્રાન્તઃ
 સંહત્ય પક્ષો સછયાયેવ ધ્રિયતે, એવમેવાયં પુરુષ એતસ્મા અન્તાય ધાવતિ
 યત્ર સુત્તો ન કચન કામં કામયતે ન કચ્ચનસ્વપ્નં પશ્યતિ ॥.....
 તદ્વા અસ્યેનદનિચ્છન્દા અપહૃતપાપ્માડમયં રૂપ તદ્વપા પ્રિયયા સ્ત્રિયા
 સંપરિપ્વક્તો ન બાહ્યં કિચ્ચન વેદ નાન્તરમેવાયં પુરુષઃ પ્રાણેનાત્મના
 સંપરિપ્વક્તો ન બાહ્યં કિચ્ચન વેદ નાન્તરમ્ ॥

(જેવી રીતે જાળ અથવા ગરદ પક્ષી હવામાં ઉડે ઉડાડે કર્યા પછી યાદી જઈને પોતાની પાંખ બીડી દે છે અને નીચે ઉતરવાની તૈયારી કરે છે તેવી રીતે આ પુરુષ એવી સ્થિતિ તરફ દોડે છે કે જે સ્થિતિમાં સુખ રહીને એ કંઈ પણ ઇચ્છા રાખતો નથી અને કોઈ પણ સ્વપ્ન જોતો નથી...તે એનું સાચું સ્વરૂપ છે કે જેમાં સંપૂર્ણ ઇચ્છા-ઓથી ઉચે રહીને એ પાપ વગરનો અને નિર્ભય રહી શકે છે. કારણ કે પોતાની બહાલી સ્ત્રી તરફથી જેને ગાદ આર્થિંગન કરાવ્યું હોય તે માણસ જેવી રીતે બહારની કે અંદરની કોઈ પણ વસ્તુને જાણતો નથી તેવી રીતે પ્રાણ આત્મા તરફથી જેને ગાદ આર્થિંગન કરાવ્યું છે એવો આ પુરુષ બહારની કે અંદરની કોઈ પણ વસ્તુને જાણતો નથી.)

જેઓને મોક્ષ ન મળ્યો હોય તેઓના આત્મા વિશે લેખકનો વિચાર એવો જણાય છે કે મરણ પછી તરતજ, એટલે વચમાં પાપ પુણ્યનો બદલો મેળવવાને માટે કોઈ બીજી દુનિયામાં ગયા વગરજ બરાબર પોતપોતાની જુદી તથા નીતિનાં લક્ષણ પ્રમાણે એ આત્માને નવા દેહની પ્રાપ્તિ થાય છે.

“તદયથા તૃણજલાયુકા તૃણસ્યાન્તં ગત્વાઽન્યમાક્રમમા-
ક્રમ્યાત્માનમુપસંહરત્યેવમેવાયમાત્મેદં શરીરં નિહત્યાઽવિદ્યાં ગમયિત્વાઽ
ન્યમાક્રમમાક્રમ્યાત્માનમુપસંહરતિ ॥

તદયથા પેશસ્કારી પેશસો માત્રામુપાદાયાન્યન્નવતરં કલ્યાણતરં
રૂપં તનુન એવમેવાયમાત્મેદં શરીરં નિહત્યાઽવિદ્યાં ગમયિત્વાન્યન્નવતરં
કલ્યાણતરં રૂપં કુરુને વિજ્યં વા ગાન્ધર્વં વા દૈવં વા પ્રાજાપત્યં વા
દ્વાર્ષં વાઽન્યેષા વા મૂતાનામ્ ॥”

(જેવી રીતે વૃથાનો કીડો એક વૃથાને છોડે આવી પ્હોંચ્યા પછી બીજા વૃથા આગળથી ચરઆત કરે છે અને તે તરફ પોતાની જાતને લઈ જાય છે, તેવીજ રીતે આ આત્મા આ શરીરને છોડીને અને અવિદ્યાને વિદાય કરીને નવા દેહથી ચરઆત કરે છે અને તે તરફ પોતાની જાતને લઈ જાય છે.

જેવી રીતે સોની અમુક ઘાટ ધડવા માટેનું સુવર્ણ લઈને તેમાંથી

ખીન્ને નવો અને વધારે સુંદર ધાટ ધડે છે તેનીજ રીતે આ આત્મા આ શરીરને છોડીને, અને અવિધાને વિદાય કરીને ખીજું નવું અને વધારે સુંદર ૩૫ ધારણ કરે છે, પછી તે પિતૃઓનું હોય કે ગંધર્વોનું હોય, કે દેવતાઓનું હોય; કે પ્રજાપતિનું હોય, કે બ્રહ્માનું હોય, કે ખીજાં કોઈ પ્રાણીઓનું હોય).

પણ જોને સુક્તિ મળી હોય, પોતે બ્રહ્મ છે એ સત્યનું જોને જ્ઞાન થયું હોય, તેના પ્રાણ તેનાથી દૂર જતા નથી, કારણ કે તે બ્રહ્મમાં લીન થઈ જાય છે, રે! તેજ બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે:—

“યથા હિ નિર્લવ્યયની વલ્મીકે મૃતા પ્રત્યસ્તા શયીનવમેવેદં
શરીરં શેત્રે યથાયમશરીરોઽમૃતઃ પ્રાણો બ્રહ્મ એવ તેજ એવ” ॥

(જેવી રીતે સાપની કાંચળી સૂત થઈ હોય અને મઠી નાંખવામાં આવી હોય તે કીડીના દર હપર પડી રહે છે તેવીજ રીતે એનું શરીર પડી રહે છે; પણ અશરીર અને અમર એવા જે પ્રાણ તેજ બ્રહ્મ છે, તેજ પ્રકાશ છે).

ચોથી ચર્ચા ચાક્ષ્ણલ્ક્ય અને એની સ્ત્રી મૈત્રેયી એ બેના સંવાદ ૩૫ પ્રકટ થઈ છે. ચાક્ષ્ણલ્ક્ય મંસારનો ત્યાગ કરવાની તૈયારીમાં હતો અને એકાન્તનિવાસને માટે અરણ્યમાં જવાનો વિચાર કરતો હતો તે વખતે એ સંવાદ ચાલ્યો છે. આગલા અધ્યાયમાં (ખીજા અધ્યાયના ચોથા બ્રાહ્મણમાં) જે વાર્તા આવી ગઈ છે તેનીજ આ ખીજી આશ્રિતિ છે એવું સૂચવનારાં કેટલાંક ચિહ્નો આ સ્થળેથી આપણને મળી આવે છે.

ત્રીજા અથવા પરિશિષ્ટ કાણ્ડના પહેલા અધ્યાયનાં ૧૫ બ્રાહ્મણો છે, તેમાંનાં ધણાં તો તદન દૂંધાં છે. મોટે ભાગે તેઓના વિષય એક-ખીજાથી જુદા જુદા-અવ્યવસ્થિત-છે, અને એ બ્રાહ્મણો તદન જુદાજ સમયમાં લખાયલાં હોય એવું જણાય છે. પણ એનો ખીજો અધ્યાય લાંબો અને અગત્યનો છે, અને પુનર્જન્મ એ એનો વિષય છે. (એ અધ્યાય છાન્દોગ્યના એજ વિષયના અધ્યાયની માથે પૂરેપૂરે મળતો આવે છે). એ અધ્યાયમાં જે વિચારો દર્શાવનામાં આવ્યા છે તે યાગવલ્ક્યના વિચારોથી એટલા જુદા પડે છે કે મન્યનો આ વિભાગ

વેદની કોઈ ખીજ સાખામાં ઉત્પન્ન થયો હશે અને એના વિષયની ખાસ અગત્યતાને લીધે આ ઉપનિષદની સાથે એ વિભાગને ગમે, તેમ નોડી દેવામાં આવ્યો હશે એવું અનુમાન થાય છે. એની આગળનું અને એની પાછળનું પ્રાણજ્ઞ, જે એની સાથે સ્થૂળ-ધ્વનિ ધરાવે છે અને જે છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં પણ જોવામાં આવે છે, તે જોઈ વખતે એની માથે ઉમેરવામાં આવ્યાં એ સંભવિત નજીક છે.

લાંબામાં લાંબું ઉપનિષદ તેજ શુક્લયજુર્વેદની સાથે જોડાયેલું છે એમ નથી, પણ જે દૂકામાં દૂકા ઉપનિષદોમાંનું એક છે* તે પણ જોઈ વેદની માથે જોડાયેલું છે. એ ઉપનિષદ તે ઈશા ઉપનિષદ. એનો અરબનો શબ્દ 'ઈશા' છે તે ઉપરથી એ 'ઈશા ઉપનિષદ'ના નામથી જાણખાય છે. એ ઉપનિષદના અદારજ શ્લોકો છે. આ ઉપનિષદ તે જે કે વાજસનેયિસંહિતાનું છેલ્લું પ્રકરણ છે, તોપણ એ સંહિતાના કરતાં એ કમ્પે મોડું લખાયેલું છે. યજુર્વારણ્યકના મોડામાં મોડા ભાગ જે વખતે રચાયા તે અરસામાંજ એ લખાયેલું છે, અને ધણી બાબતમાં કાઠક ઉપનિષદના કરતાં એ વધારે આગળ વધેલું છે, તોપણ શ્વેતાશ્વતરના કરતાં એ વધારે જૂનું નજીક છે. "હું તેજ આત્મા છું" એવું જે જાણે છે અને યથાર્થ જ્ઞાન જેને મળ્યું નથી તે, એ જેની વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવેલો એ આ ઉપનિષદનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. વેદાન્ત ફિલસૂફીના મુખ્ય સિદ્ધાન્તોનું મિલકાવસોકન એ ઉપનિષદ વડે ધણું સારું થઈ શકે છે.

અથર્વવેદની સાથે જોડાયેલાં એવાં ઉપનિષદો ધણાં છે, અને એ ઉપનિષદોની સંખ્યા મોક્ષ નિર્ણયિત થઈ નથી, પણ સૌથી વધારે પ્રમાણભૂત ગણી શકાય એવી જે ટીપ છે તેમાં અથર્વવેદનાં ઉપનિષદોની સંખ્યા બધી મળીને સત્તારીસની ગણાવવામાં આવી છે. એ ઉપનિષદોમાંના ધણાંખરા મોડાં એટલે વૈદિક સમય પૂરો થયા પછી લખાયેલાં છે, અને ત્રણ સિવાય બાકીનાં બધાં ઉપનિષદો પુરાણોના સમયમાંજ લખાયેલા છે. એમાંનો એક તો ખરેખરો સુસલમાનોનોજ અન્ય છે, અને તેને અલ્લા ઉપનિષદ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. ખુદશા ત્રણ વેદોને લગતાં વધારે પ્રાચીન ઉપનિષદો શ્વેતાશ્વતર જેવા

* વાજસનેયસંહિતોપનિષદ અથવા ઈશોપનિષદ.

થોડાક અપવાદો સિવાય સઘળાં ખરેખરી વેદની શાખાઓનાજ ઉપદેશ-
ગ્રન્થો છે, અને તેઓનાં નામ પણ એ શાખાઓ ઉપરથીજ પડ્યાં છે.
વિધિ વિધેની ચર્ચા ચલાવનારાં બ્રાહ્મણોની સાથે એ ઉપનિષદો જોડાયેલાં
છે, અને એ ઉપનિષદો તે બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોના પરિશિષ્ટ ભાગ છે. એથી
ઉલટું, અથર્વવેદનાં ઉપનિષદો તે માણ્ડૂક્ય અને જાવાલ જેવા
થોડાક અપવાદો સિવાય વેદની શાખાઓ સાથે કંઈ પણ સમ્બન્ધ
ધરાવતાં નથી, અને તેઓની અંદર ચર્ચાચલા વિષય ઉપરથી અથવા
કોઈ બીજા પ્રસંગ ઉપરથી તેઓનાં જુદાં જુદાં નામ આપવામાં આવેલાં
છે. પ્રાચીન વેદની શાખાઓનું અનુકરણ કરીને પોતાનાં પણ જુદાં
ઉપનિષદો હોય એવી ઉત્કંઠા ધરાવનારા અને ધર્મવિષયની ચર્ચા
ચલાવનારા થોગીઓનાં અથવા અમુક અમુક પંથનાં મંડળોના વિચારો
એ ઉપનિષદોમાં ધણુંખર પ્રકટ કરાયેલા છે. એ ઉપનિષદો અથર્વવેદની
સાથે જોડાયેલાં તે કોઈ પણ આંતર સમ્બન્ધને લીધે નથી જોડાયેલાં, પણ
કંઈક અંશે, “ હમારાં પણ જુદાં ઉપનિષદો જોઈએ ” એવી અથર્વવેદના
માનનારાઓની ઉત્કંઠાને લીધે, અને કંઈક અંશે, વેદની પ્રાચીન શાખા-
ઓનાં જેવાં ધાર્મિક મંડળોની કાળજીને પરિણામે બાહ્ય તત્ત્વોનો પ્રવેશ
ન થાય એવું એ વેદના સમ્બન્ધમાં બન્યું નહોતું તેને લીધે એ
ઉપનિષદો એ વેદની સાથે જોડાયેલાં છે.

અથર્વવેદનાં સઘળાં ઉપનિષદોમાં જે જોવામાં આવે છે તે મૂળ
સિદ્ધાન્તને ધણુંખરો ઉપનિષદોમાં જુદી જુદી ખાસ દિશાઓમાં લઈ
જવામાં આવ્યો છે. તે ઉપરથી એ ઉપનિષદોના ચાર વિભાગ પાડી
શકાય. એ દરેક વિભાગનો સમય એકસરખો છે, પણ દરેક વિભાગની
અંદરનાં જુદાં જુદાં ઉપનિષદોની એકબીજા સાથે સરખામણી કરતાં
કોઈ બહેલાં રચાયેલાં હોય અને કોઈ મોડાં રચાયેલાં હોય એવું જણાય
છે. પહેલા વિભાગનાં ઉપનિષદોમાં આત્માના સ્વરૂપ વિષે ખાસ વિચાર
કરવામાં આવ્યો છે. બીજા વેદોનાં ઉપનિષદો જે ઉદ્દેશથી રચાયેલાં
છે તેવાજ ઉદ્દેશથી આ વિભાગનાં ઉપનિષદો રચાયેલાં છે, અને એ
સમ્બન્ધની પ્રતિષ્ઠા (thesis)માં બીજાં ઉપનિષદોના કરતાં આ
વિભાગનાં ઉપનિષદો કોઈ પણ રીતે આગળ વધતાં હોય એમ જણાતું
નથી. અથર્વવેદનાં ઉપનિષદોનો જે બીજા વિભાગ પાડી શકાય એમ
છે તેમાં ઉપનિષદોનો આ મૂળ સિદ્ધાન્ત સત્ય નગેકે વગર ચર્ચાએજ

સ્વીકારી લેવામાં આવ્યો છે, અને ઓ એ પવિત્ર આશરના જુદા જુદા ખંડને આધારે યોગ દ્વારા આત્માની સાથે અંત્ય કેવી રીતે પામી શકાય એ વિષય અર્થવામાં આવ્યો છે. આ ઉપનિષદો લગભગ બધાંજ પદ્યમાં રચાયેલાં અને દૂઠાં છે. સરાસરી કાદતાં આ વિભાગના દરેક ઉપનિષદમાં લગભગ વીસેક શ્લોક હોય એવું જણાય છે. ત્યાર પછીના ત્રીજા વિભાગનાં ઉપનિષદોમાં, મૂળ સિદ્ધાન્તના વ્યાવહારિક પરિણામ તરીકે સંન્યાસની ભલામણ કરવામાં આવી છે અને તે વિષેનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. આ ઉપનિષદો પણ દૂઠાં છે, અને તેમાં વચમાં વચમાં કવિતા આવે છે, પણ તે ગદ્યમાં રચાયેલાં છે. ઉપનિષદોના છેવટના વિભાગનું સ્વરૂપ અમુક પંથને લગતા ગ્રંથોના જેવું છે. એ ગ્રંથોમાં શિવને માટે હંશાન, મહેશ્વર, મહાદેવ એવાં એવાં નામો, અને વિષ્ણુને માટે નારાયણ, નૃસિંહ એવાં એવાં નામો વાપરીને એ બેઉ દેવતાઓને આત્માનાં પ્રકટ સ્વરૂપો તરીકે સમજાવવામાં આવ્યાં છે. વિષ્ણુના જુદા જુદા અવતારોને આ સ્થળે માણસ તરીકેના આત્માના પ્રાદુર્ભાવ તરીકે ગણવામાં આવ્યા છે.

આ અર્થવેદનાં ઉપનિષદોમાંથી, વેદાન્તના સિદ્ધાન્તનું સૌથી સચોટ રીતે જેમાં કથન કરવામાં આવ્યું હોય એવાં સૌથી જૂનાં અને સૌથી વધારે અગત્યનાં ઉપનિષદો મુણ્ડક, પ્રશ્ન, અને એ બેના કરતાં કંઈક વિતરતા પ્રમાણમાં માણ્ડૂક્ય એ ત્રણ છે. એમાંનાં પહેલાં બે ઉપનિષદો વધારે પ્રાચીન વેદોનાં ઉપનિષદોની સાથે વિશેષ મળતાં આવે છે, અને પાછલા સમયની વેદાન્ત દિલસુદીમાં મ્હોટાં પ્રમાણ તરીકે ગણાતા યાદરાયણ અને શંકર એ બે આચાર્યોના ગ્રંથોમાં આ ઉપનિષદોમાંના ઉતારાઓ સ્થળે સ્થળે આપવામાં આવ્યા છે. અર્થવેદનાં મૂળ અને ખરેખરાં ઉપનિષદો આ બેજ છે. પાછલા સમયના બૌદ્ધધર્મના સાધુઓની યેડે જે યોગીઓ પોતાનું માથું મુડાવી નાંખતા (મુણ્ડ) તેઓનું ઉપનિષદ હોવાંથી આ બેમાંના એક ઉપનિષદને મુણ્ડક એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. જે ઉપનિષદો ધણાં લોકપ્રિય છે તેમાંનું એક આ ઉપનિષદ છે. એ ઉપનિષદના વિચારો મ્હોટે ભાગે વિશેષ પ્રાચીન ગ્રંથો ઉપરથી લેવાયેલા છે, તે ઉપરાંત વેદાન્તનો પ્રાચીન સિદ્ધાન્ત એ ઉપનિષદમાં ધણી શુદ્ધ રીતે જળવાઈ રહ્યો છે, એટલુંજ નહીં પણ એ ઉપનિષદના શ્લોકો પણ ધણાં સુંદર છે; અને આ

સઘળાં કારણેને લીધે એ ઉપનિષદ ધણું લોકપ્રિય થઈ પડ્યું છે. છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ તો આ ઉપનિષદની પહેલાંજ રચાયેલું એમાં કંઈ પણ સંશય નથી, અને ઘૃહદારણ્યક, તૈત્તિરીય, અને કાઠક એ અન્યો પણ આ ઉપનિષદના રચનારને જાણીતા હતા એમ માનવાને કારણો છે. આ ઉપનિષદના કેટલાક શ્લોકો કૃષ્ણયજુર્વેદના શ્વેતાશ્વતર અને ઘૃહ્યારાણ્ય ઉપનિષદમાં પણ જોવામાં આવે છે, અને જે વખતે એ કૃષ્ણયજુર્વેદનાં ઉપનિષદો રચાયેલાં તે અરસામાંજ આ ઉપનિષદ પણ રચાયેલું એ ધણું સંભવિત જણાય છે. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ રચાયું ત્યાર પછી અને ઘૃહ્યારાણ્ય ઉપનિષદ રચાયું ત્યાર પહેલાં આ ઉપનિષદ રચાયું હશે એવી રીતનું અનુમાન થાય છે. એ ઉપનિષદના ત્રણ વિભાગ (મુખ્યક) છે, અને સામાન્ય રીતે કહીએ તો, પ્રથમના 'શામની તૈયારી', પ્રથમનો સિદ્ધાન્ત, અને પ્રથમની પ્રાપ્તિનો માર્ગ, એ પ્રમાણે 'કમરાઃ' ત્રણ વિષયો એ ત્રણ વિભાગોમાં અર્થવામાં આવ્યા છે.

પ્રથમોપનિષદ એ ગદ્યમાં રચાયેલું છે અને એ ઉપનિષદ અષ્ટર્ષવેદની પિપ્પલાદ નામની સાખાને લગતું હોય એવું જણાય છે. ઘેદાન્તના જુખ્ય વિષયો સમ્યન્ધી બ્રહ્મની જિજ્ઞાસા ધરાવનારા છ વિદ્યાર્થીઓ તરફથી પિપ્પલાદ ઋષિને પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી એ ઉપનિષદનું પ્રથમોપનિષદ એવું નામ પડ્યું છે. પ્રજાપતિએ પ્રકૃતિ તથા પ્રાણની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે કરી, જુદા જુદા પ્રાણના કરતાં ચરિષ્ટ પ્રાણનું કેવું અધ્યાતાપણું છે, એ જુદા જુદા પ્રાણનું સ્વરૂપ કેવું છે અને તેના વિભાગ કયા કયા છે, સ્વપ્નની અને સ્વપ્ન વગરની નિદ્રા વખતે આત્માની સ્થિતિ કેવી હોય છે, કેવું મનન કેવું શલદામી નીવડે છે, અને પુરુષના સોળ વિભાગ કયા કયા છે, એને લગતા પ્રશ્નો આ ઉપનિષદમાં અર્થવામાં આવ્યા છે.

માણ્ડૂક્ય ઉપનિષદ એ ગદ્યમાં રચાયેલું છે અને આ ચોપડીનાં બે પાનાં જેટલું પણ ભાગ્યે થાય એવું ટૂંકું છે. અડધી બૂલી જવાયલી એવી ઋગ્વેદની એક સાખા ઉપરથી એનું નામ પડ્યું છે, તોપણ અષ્ટર્ષવેદનાં ઉપનિષદોમાં એની ગણતરી કરવામાં આવે છે. ત્રણ પ્રાચીન વેદોનાં ગદ્યમાં રચાયેલાં ઉપનિષદો કરતાં આ ઉપનિષદ ધણું મોટું લખાયેલું હોયું જોઈએ. એ આગલાં ઉપનિષદો અન્યવસ્થિત અને

અતિવિસ્તારના દોષવાળાં છે તેની સરખામણીમાં આ ઉપનિષદની સ્ફુટતા અને સંક્ષિપ્તતા આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી યર્થ પડે છે, ધણી બાબતોમાં આ ઉપનિષદ મૈત્રાયણ ઉપનિષદની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવે છે, અને એ મૈત્રાયણ ઉપનિષદના કરતાં આ ઉપનિષદ વધારે મોડું લખાણું હોય એમ જણાય છે. તોપણ મયર્વવેદનાં ખીળાં જે ઉપનિષદોને આપણે ચોથા વિભાગમાં મૂકીએ છિયે તેના કરતાં આ ઉપનિષદ વધારે પ્રાચીન જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે એ ઉપનિષદમાં ઝઠ્ઠાકારના ત્રણજ ખંડ સ્વીકારવામાં આવ્યા છે, હજી સાડાત્રણ નથી ગણવામાં આવ્યા. આખું વિષય તે ઝઠ્ઠા એ પવિત્ર અક્ષરોજ પ્રાદુર્ભાવ છે એ આ ઉપનિષદનો મુખ્ય વિચાર છે. શક્ત્યુત્તરના ગ્રન્થમાં આ ઉપનિષદમાંથી ઉતારા આપવામાં આવ્યા નથી એ વાત લગભર ધ્યાન ખેંચે એવી છે; તોપણ મયર્વવેદનાં કેટલાંક ઉપનિષદો ઉપર આ ન્હાનકડા ગ્રન્થની ધણી મજબૂત અસર થઈ હતી, એટલુંજ નહીં પણ પાછલા સમયમાં લખાયેલા વેદાન્તસાર એ નામના વેદાન્ત વિષેના સંક્ષિપ્ત ગ્રન્થના સુવિખ્યાત લેખકે ખીળા કોઈ પણ ઉપનિષદના કરતાં આ ઉપનિષદને સૌથી વધારે ઉપયોગ કરેલો છે.

પણ આ ઉપનિષદનું મોટી વધારે મહત્ત્વ તો એ છે કે હિન્દુસ્તાનની દિલસુશીના સૌથી ધ્યાન ખેંચે એવા ગ્રન્થોમાંનો એક, ગૌડપાદની કારિકા, તેની ઉત્પત્તિ આ ગ્રન્થને લીધે થઈ છે. આ કારિકામાં શ્લોકોની મંખ્યા ૨૦૦ ઉપરાંતની છે અને તેના ચાર વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે, તેમાંના પહેલા વિભાગમાં માણડૂક્ષ્ય ઉપનિષદનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ ચારે વિભાગને ચાર ઉપનિષદો તરીકે ગણવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી આ કારિકાની કૃત્તી પ્રતિષ્ઠા હતી તેનો ખ્યાલ આવી શકે છે. એ કારિકાનો રચનાર, અને વેદાન્તનો પ્રખ્યાત ભાષ્યકાર શક્ત્યુત્તર (ઇ. સ. ૮૦૦)જેનો શિષ્ય હતો તે ગોવિન્દનો ગુરુ ગૌડપાદ, એ એક એક જ છે એમ માનવાને મજબૂત કારણો છે. મુખ્ય બાબતમાં શક્ત્યુત્તરનું દક્ષિણિન્દુ અને કારિકાના રચનારનું દક્ષિણિન્દુ એકજ છે અને જે વિચારો અને જે અલકારો કારિકામાં નવાજ વપરાવા મોડેલા જોવામાં આવે છે તે શક્ત્યુત્તરનાં ભાષ્યોમાં સાધારણ જોવા યર્થ ગણવા જણાય છે. ખરેખર, પહેલાંજે જેવી રીતે પાર્શ્વનાથડિસના સિદ્ધાન્તોને લઈને તેની સુવ્યવસ્થિ

યોજના કીધી હતી તેવી રીતે શંકરે ગૌડપાદના સિદ્ધાન્તોને લઈને તેની સુવ્યવસ્થિત યોજના કીધી હતી એવું આપણાથી કહી શકાય એમ છે. ખચીત, ઐકૈસર ડયૂસને બતાવી આપ્યું છે તે પ્રમાણે, અદ્વૈત (વિશ્વમાં એકજ તત્ત્વ વ્યાપી રહ્યું છે) અને મજાતિ (કોઈ વસ્તુ નથી જન્મ પામતી નથી) એ બે ગૌડપાદની કારિકાના મુખ્ય વિચારો ઉપર જણાવેલા ગ્રીક ફિલસૂફના વિચારોની સાથે પૂરેપૂરા મળતા આવે છે.

કારિકાના પ્રથમ વિભાગમાં માણ્ડૂક્યઉપનિષદને જ જણે પદ્યમાં મૂકવામાં આવ્યું હોય એવું જણાય છે. એ વિભાગમાં કંઈક નવું જ કહેવામાં આવ્યું છે તે એ છે કે આ જગત્ કંઈ છે જ નહીં એમ નંધી તેમ અમુક તત્ત્વનો આ જગતને રૂપે પરિણામ થયો છે એવું પણ નથી, પણ એ બ્રહ્મનો સ્વમાણ જ છે. જેવી રીતે સૂર્યનાં જુદાં જુદાં કિરણો તે એકજ વસ્તુ (પ્રકાશ) છે અને તે સૂર્યથી ભિન્ન નથી તેવી જ રીતે વિશ્વના વિવિધ પદાર્થો તે પણ એકજ વસ્તુ (જ્ઞાન) છે અને તે બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. કારિકાના બાકીના ભાગને ઉપનિષદની સાથે કોઈ પણ રીતનો સમ્બન્ધ નથી અને ઉપનિષદના સિદ્ધાન્તો કેરતાં એ ભાગમાં ઘણું આગળ વધવામાં આવ્યું છે. દ્વિતીય વિભાગને વૈષ્ણવ્ય એવું ખાસ નામ આપવામાં આવ્યું છે. જગત્ એ જગત્ તરીકે સત્ય જ છે એ સિદ્ધાન્તનું “ખોટાપણું” એ વિભાગમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે. અંધકારને લીધે રજજીને જેવી રીતે સર્પ તરીકે ગણવામાં આવે છે તેવી રીતે અજ્ઞાનના અંધકારને લીધે જગતને આત્મા તરીકે ગણવામાં આવે છે. શાસ્ત્રનો આધાર લીધા વિના જગત્ ઉપરથી આત્મા વિષે જે કંઈ કલ્પના કરવામાં આવે તે વૃથા છે, કારણ કે જગત્નો અનુભવ દરેક માણસનો જુદો જુદો હોય છે.

કારિકાના ત્રીજા વિભાગને “અદ્વૈત” એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. એ વિભાગમાં પરમાત્મા અને શુવાત્મા એ બેનો અભેદ સમજાવવાને આકાશ અને આકાશનો જે ભાગ એક ધડામાં આવી જાય છે તે (ઘટાકાશ) એની સરખામણી કરવામાં આવી છે. વસ્તુની ઉત્પત્તિ થાય છે અથવા વસ્તુઓ અનેક છે એ વિચારોની વિરુદ્ધ દલીલ કરતી વખતે કવિએ એવો સિદ્ધાન્ત પ્રકટ કર્યો છે કે વસ્તુનો પોતાનો

જે સ્વભાવ હોય તેનાથી ભિન્ન તે કદી પણ થઈ શકે નહીં. જે વસ્તુ સત્ છે તેની ઉત્પત્તિ (સત્તો જન્મ) થઈ શકે નહીં, કારણ કે જે વસ્તુ અસ્તિત્વમાં જ છે તેનો ઉદ્ભવ કેવી રીતે થઈ શકે? જે વસ્તુ અસ્તત્ છે તેની ઉત્પત્તિ (અસ્તત્તો જન્મ) એ પણ અસંભવ છે, કારણ કે વંધ્યા-પુત્રનો જન્મ કદી સંભવતો નથી તેમ જે વસ્તુ છે જ નહીં તેની ઉત્પત્તિ પણ સંભવતી નથી. છેલ્લા વિભાગનું “ અલાતશાન્તિ ” (અથવા “ બળતા લાકડાનું હોલવાવું ”) એવું નામ છે. જગતમાં અનેકતા અને ઉત્પત્તિનો આભાસ કેવી રીતે યાય છે તે દર્શાવવાને માટે જે આતુરવાળી કષ્પતા કરવામાં આવી છે તે ઉપરથી એ વિભાગનું “ અલાતશાન્તિ ” એવું નામ પડ્યું છે. લાકડાનો એક છેડો સળગતો હોય તેને આપણે જોઈને હલાવીએ તો અગ્નિની લીટીએ અથવા અગ્નિનાં ચક્રો આપણા જોવામાં આવે છે, પણ તે વખતે લાકડાનો છેડો ઉપરનો જે ભાગ સળગતો હોય છે તેમાં કંઈ પણ ઉમેરો થતો નથી તેમ એ ભાગમાંથી કંઈ બહાર પણ નીકળતું નથી. પેલી જે અગ્નિની લીટી અથવા અગ્નિનું ચક્ર જણાય છે તેનું અસ્તિત્વ આપણી બુદ્ધિ (વિજ્ઞાન) માં જ છે. તેજ પ્રમાણે જગતના જે જુદા જુદા દેખાવો જણાય છે તેમાં એક જ ચૈતન્યની જુદી જુદી વૃત્તિઓ સિવાય વિશેષ કંઈ પણ નથી.

સૂત્રો.

(આશરે ધ. સ. પૂર્વે ૫૦૦-૨૦૦)

બ્રાહ્મણોના વિચારોનો જેવી રીતે ઉપનિષદોમાં વિકાસ થયો તેવામાં આવે છે તેવી રીતે બ્રાહ્મણોના વિધિઓનો વિષય સૂત્રોમાં આગળ ચર્ચવામાં આવેલો જણાય છે, પણ ઉપનિષદોને જેવી રીતે શ્રુતિના અન્યો તરીકે જ ગણવામાં આવે છે તેવી રીતે આ સૂત્રોને શ્રુતિના અન્ય તરીકે ગણવામાં આવતા નથી. એ સૂત્રોની પવિત્ર અન્ય તરીકેની એવી પ્રતિષ્ઠા ઠેકા પછી સ્થાપિત થઈ નથી, તેનું કારણ ધર્મ ખરૂં એજ હશે કે એ અન્યો કેવળ બ્યાવહારિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાને માટે વિષ્ણુ લોકોના મુખપરંપરાએ ઉતરી આવેલા જ્ઞાનના મહદ વડે કરીને બ્રાહ્મણ અન્યોની અંદરનાં વચનો ઉપરથીજ રચાયા હશે. એ અન્યમાંના જે સૌથી વધારે પ્રાચીન છે તે છેક બૌદ્ધ ધર્મ અસ્તિત્વમાં આવ્યો તે અરસામાંજ રચાયા હોય એમ જણાય છે. ખરેખર, હરીશ્વરમાં ટકી રહે એવા નવા ધર્મના ઉદયને લીધેજ બ્રાહ્મણ ધર્મની પૂજના મુખ્યવસ્થિત અને સક્ષિપ્ત અન્યો રચાવાની જરૂરિયાત સૌથી ખેલવી જણાઈ હોય એ ધર્મ બનવા ભોગ છે. ત્યાર પછી બૌદ્ધ લોકોને પણ ધર્મસિદ્ધાન્તો પ્રકટ કરવાને માટે સૂત્રઅન્યોની આ નવી શૈલી ધણી અનુકૂળ જણાઈ હોય એવું લાગે છે, કારણ કે પાત્રી ભાષાના સૌથી પ્રાચીન અન્યો તે એ શૈલીમાંજ લખાયેલા છે. વેદની અમુક શાખાને લગતાં ધર્મ વિષેનાં સૂત્રોનો જે સંપૂર્ણ સંગ્રહ તેને કલ્પસૂત્ર એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. એવો સંપૂર્ણ સંગ્રહ સત્યવાઈ રહેશે જ્યાં જેવામાં આવે છે ત્યાં તે સંગ્રહનો સૌથી ખેલો અને સૌથી વધારે વિસ્તારવાળો ભાગ તે ઐતસૂત્રનો હોય છે.

ઋગ્વેદની સાથે શાંખાયન અને આશ્વલ્લાયન એ બે શાખા (ચરણ)ના ઐતસૂત્રના અન્યો જોડાયેલા છે. એમાંની ખેલવી એટલે શાંખાયન શાખાએ પાછળથી ઉત્તર ગુજરાતમાં નિવાસ કર્યો દત્તો, અને ખીછ એટલે આશ્વલ્લાયન શાખાએ દક્ષિણમાં ગોદાવરી અને કૃષ્ણાની

વચ્ચેના પ્રદેશમાં નિવાસ કર્યો હતો. એ બેઉ શાખામાં વિધિનો વૃત્તાન્ત લગભગ એકસરખા ક્રમમાંજ આપવામાં આવ્યો છે, પણ મ્હોટા રાજકીય યોગ્ય વર્ણન શાંસ્ત્રાયન શ્રીતસૂત્રમાં ધણા વધારે વિસ્તાર સાથે આપ્યું છે. એ સૂત્ર શાંસ્ત્રાયન બ્રાહ્મણની સાથે ધણા ગાઢા સમ્બન્ધથી જોડાયેલું છે, અને એની અંદરનું વસ્તુ અને એની શૈલી, જે ધણે ઠેકાણે બ્રાહ્મણોની શૈલીને મળતી આવે છે, તે બેઉ ઉપરથી આશ્વલાયનના શ્રીતસૂત્રના કરતાં એ વધારે પ્રાચીન જણાય છે. એ અન્ય અઠાર અધ્યાયનો અનેલો છે, તેમાંના છેલ્લા બે અધ્યાય પાછળથી ઉમેરાયેલા છે, અને તે કૌવોતકિ આરણ્યકના પહેલા બે અધ્યાયને મળતા આવે છે. આશ્વલાયનનું શ્રીતસૂત્ર બાર અધ્યાયનું અનેલું છે, અને એ સૂત્ર વેતરેય બ્રાહ્મણની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવે છે. આશ્વલાયન એ વેતરેય આરણ્યકના ચોથા અધ્યાયના રચનાર તરીકે પણ જાણીતો છે, અને એ રૌનકનો શિષ્ય હતો એવું મુખપરંપરાએ ઉતરી આવેલી દંતકથાને આધારે માનવામાં આવે છે.

સામવેદનાં ત્રણ શ્રીતસૂત્રો સચવાઈ રહ્યાં છે. તેમાંથી મરાકનું શ્રીતસૂત્ર, જે સૌથી વધારે પ્રાચીન છે, તેને આર્યેય કલ્પ એવું નામ પણ આપવામાં આવ્યું છે. એ અન્યમાં, પચ્ચવિંશ બ્રાહ્મણના ક્રમને અનુસરીને સૌમયાગના જુદા જુદા વિધિઓને લગતી પ્રાર્થનાઓ ગણાવી જવા ઉપરાંત ઘણું પણ વિશેષ કરવામાં આવ્યું નથી. લાટ્યાયનનું રચેલું શ્રીતસૂત્ર તે કૌથુબ શાખાના અન્ય તરીકે રવીમરાયું. એ અન્યમાં મરાકના શ્રીતસૂત્રમાંથી ધણા ઉતારાઓ આપવામાં આવ્યા છે. મરાક અને લાટ્યાયન, એ બેઉનાં શ્રીતસૂત્રો પચ્ચવિંશ બ્રાહ્મણની સાથે ધણા ગાઢા સમ્બન્ધ ધરાવે છે. દ્રાહ્મણનું શ્રીતસૂત્ર અને લાટ્યાયનનું શ્રીતસૂત્ર, એ બેમાં તફાવત નહીં જોવાય છે. એ દ્રાહ્મણનું શ્રીતસૂત્ર તે સામવેદની રાણાયાનીય શાખાનો અન્ય છે.

શુક્લયજુર્વેદની સાથે કાત્યાયનનું શ્રીતસૂત્ર જોડાયેલું છે. આ અન્ય ૨૬ અધ્યાયનો અનેલો છે, અને એકઠેર એ અન્યમાં શતપથ

૬. આશ્વલાયન એ રૌનક, જે કવપ્રાતિશાસ્ત્ર રચ્યું હોવાય છે, તેના શિષ્ય છે રૌનકે પોતે પણ એક શ્રીતસૂત્ર લખ્યું હતું, પણ પોતાના શિષ્યનો અન્ય એને વધારે ચઢિયાતો લાગ્યો એટલે એણે પોતાના અન્યનો નામ કર્યો એવી દંતકથા છે.

બ્રાહ્મણના યજુર્વિધિના ક્રમને સુસ્ત વળગી રહેવામાં આવ્યું હોય એવું જણાય છે, તોપણ એના ત્રણ અધ્યાય (૨૨-૨૪) સામવેદના વિધિને લગતા છે એની ગૂઢાર્થવાળી સૈલી ઉપરથી સૂત્ર સમયનો એ એક મોડો સ્થાપકો અન્ય હોય એવું અનુમાન થાય છે.

કૃષ્ણયજુર્વેદના આખા ૭ ઔતસુત્રો સચવાઈ રહ્યા છે, પણ તેમાંથી અત્યાર સુધીમાં બેજ ઔતસુત્રો પ્રસિદ્ધ થયા છે એ ઔત સુત્રોમાંના ચાર એકમીજ સાથે ધણો ગાંઠો સમ્બન્ધ ધરાવે છે, અને તૈત્તિરીય શાસ્ત્રાના ચાર પેટાંનિભાગ, જેનાથી કાઈ ખામ વેદ અથવા બ્રાહ્મણની સાથે જોડાયેલી નહીં એની પાછના સમયની સૂત્ર શાખાઓ (ચરણ)નું સૂચન થાય છે, તેના કં પસુત્રોમાં એ ચાર ઔતસુત્રોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે આપસ્તમ્બના કં પસુત્રના ત્રીમ અધ્યાય (પ્રશ્ન) છે તેમાંના પહેલા ચોરીસ અધ્યાયનું આપસ્તમ્બનું ઔત સુત્ર બનેલું છે, અને હિરણ્યકેશીના કંપસુત્રના ૨૯ અધ્યાય છે તેમાંના પહેલા અઠાર અધ્યાયનું હિરણ્યકેશીનું ઔતસુત્ર બનેલું છે બીજાથન એ આપસ્તમ્બના કરતા વધારે જૂનો છે તે બીજાથનનું સૂત્ર અને ભારદ્વાજનું સૂત્ર, એ હજી પ્રસિદ્ધ થયા નથી.

મંત્રાયણી સહિતને લગતું માનવધૌતસૂત્ર છે મંત્રાયણીય શાખાનો માનવ એ નામનો જે પેટાંનિભાગ હતો અને જેનાથી મનુસ્મૃતિની ઉત્પત્તિ થઈ હોય એવું મજબૂત અનુમાન થઈ શકે છે તેને લગતો આ માનવધૌતસૂત્રનો અન્ય છે એ અન્ય જૂનામાં જૂના ઔતસુત્રોમાંનો એક જણાય છે યજુર્વેદના બ્રાહ્મણ વિભાગના જેવી વર્ણનાત્મક સૈની એ અન્યમાં આપણે જોઈએ છિયે, પણ એ અન્યમાં અને યજુર્વેદના બ્રાહ્મણ વિભાગમાં ફેર એટલો છે કે અહીં યજુનો વિધિજ વર્ણનવામાં આવ્યો છે અને યજુર્વેદના બ્રાહ્મણોની પેઠે કાઈ પણ રીતની દત્તકયાઓ, ચર્યાઓ, અથવા વિવેચનો અહીં આપ વામાં આવ્યા નથી. કૃષ્ણયજુર્વેદની સાથે વૈજ્ઞાનસધૌતસૂત્ર એ નામનો અન્ય પણ જોવાયેલો છે, પણ એ અન્યની તો થોડીક દરજ્જાવિખિત પ્રતોજ જોવામાં આવે છે એ અન્ય હજી પ્રસિદ્ધ થયો નથી.

અધ્યર્થવેદનું ઔતસુત્ર તે 'વૈજ્ઞાનસૂત્ર' ના નામથી જોળ ખાય છે એ સૂત્ર જૂનું નથી તેમજ એ સૂત્રમાં ઈર્ષ અપૂર્વતા પણ

નથી, પણ ખીજ વેદોની પેઠે અર્ચવેદનું પણ જુદું સૂત્ર હોવું જોઈએ એવા હેતુથી એ સૂત્ર રચવામાં આવ્યું છે. જે સપ્તથી એ સત્રની સરખાત થાય છે તે સપ્ત ઉપરથી એનું "વૈતાનસૂત્ર" એવું નામ પડ્યું હોય એ ધણું મંભવિત છે; કારણ કે વૈતાન ("યજ્ઞના ત્રણ અગ્નિઓને સમર્પણ") એ નામ તો સધળાં શ્રીતસત્રોને એકસરખું લાગુ પાડી શકાય એવું છે. એ સૂત્ર જોડે ખુલ્લું શુક્લયજુર્વેદના ક્રાત્યાયનસૂત્રનું અનુકરણ કરે છે તોપણ મોટા ભાગે એ ગોપથ-બ્રાહ્મણની સાથે મળતું આવે છે. એ સત્રનું મોડાપણું સ્પષ્ટવનારી એક વાત એ છે કે ખીજે ઠેકાણે હમેશાં શુભચત્ર તે શ્રીતસત્રની પાછળ લખાયેલું જોવામાં આવે છે, પણ આ વૈતાનસૂત્ર તે અર્ચવેદના શુભસત્રની પાછળ પાછળ ધસડનાર છે અને તેના ઉપરજ આધાર રાખનાર છે.

જોકે યજ્ઞના વિધિનું યથાર્થ જ્ઞાન મેળવવાને માટે શ્રીતસત્રો અત્યંત આવશ્યક છે તોપણ ખીજ દૃષ્ટિથી જોતાં, સાહિત્યનાં સધળાં સ્વરૂપોમાં એ શ્રીતસત્રોનું સ્વરૂપ સૌથી ઓછું આકર્ષક છે. આ કારણથી એ શ્રીતસત્રોમાં જે વિધિઓ આપ્યા છે તે વિશે જેમ અને તેમ મંત્રોમાં કથન કરતું એટલુંજ જમ થશે પ્રથમ તો એટલું ચાક રાખવું જરૂર છે કે એ વિધિઓ કદી પણ અમુક ભોગ થપસા મંડળ તરફથી કરવાના નથી હોતા, પણ હમેશાં અમુક વ્યક્તિને માટેજ કરવાના હોય છે. એ વ્યક્તિને યજ્ઞમાન અથવા "યજ્ઞ કરનાર" એવું નામ આપવામાં આવે છે, અને એ વિધિઓમાં એ વ્યક્તિ પોતે નહીં જેવોજ ભાગ લે છે. ખરેખર એ વિધિઓના કરનારા તો બ્રાહ્મણો હોય છે, અને યજ્ઞના સ્વરૂપ પ્રમાણે એ વિધિઓમાં બ્રાહ્મણોની સંખ્યા જુદી જુદી હોય છે. કોઈમાં એકજ બ્રાહ્મણ જાસ થાય છે તો કોઈમાં સોળ બ્રાહ્મણોની પણ જરૂર પડે છે. એ સધળા વિધિઓમાં વેદોની આસપાસના ત્રણ પવિત્ર અગ્નિઓનું વિશેષ મહત્ત્વ જોવામાં આવે છે.* (દેવતાઓ માટેનાં હવિ નાખવાને માટે કંઈક ઉડા ખાડો ખોદ્યો હોય છે અને તેના ઉપર ઘાસ પાચર્યું હોય તેને "વેદો" એવું નામ

* ગાર્ગ્યપત્ય, માહત્તરિય અને દક્ષિણાગ્નિ. યજ્ઞમાન અને યજ્ઞમાન-પત્ની સૌથી પ્રથમ જે અગ્નિને સળગાવે તે "ગાર્ગ્યપત્ય" ના નામથી ઓળખાય છે, અને એ અગ્નિ વેદોજ ખીજ જે અગ્નિઓ પ્રકટાવવામાં આવે છે.

આપવામાં આવે છે). સૌથી પહેલો વિધિ અગ્નિઓની સ્થાપના કરવાનો છે (અગ્નિ-આધેય). યજ્ઞમાન અને યજ્ઞમાનપત્ની બેઉ અરણીઓ વડે એ અગ્નિને સળગાવે છે, અને ત્યાર પછી એ અગ્નિને એવો ને એવો પ્રત્યક્ષિત રાખવામાં આવે છે.

શ્રોત વિધિઓની સંખ્યા ચૌદની છે તેના બે મુખ્ય વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે; સાત હવિના યજો અને સાત સોમના યજો. જુદા જુદા પ્રકારના પશુયજોને જુદા જુદા વિભાગમાં ગોઠવવામાં આવ્યા છે. હવિના યજ્ઞમાં દુગ્ધ, ધૂત, યૂષ, ધાન્ય, પુરોડાશ વગેરેના હવિ આપવામાં આવે છે. એવા યજોમાં અગ્નિહોત્ર એ સૌથી સાધારણ છે. એમાં રોજ સ્થવારે અને સાંજે ત્રણ અગ્નિઓને દૂધના હવિ આપવામાં આવે છે. બાકીના યજોમાં પુર્ણિમા અને અમાવાસ્યાએ કરવાના (દર્શપૂર્ણમાસ) અને ત્રણે ઋતુઓની શરૂઆતમાં કરવાના (ચાતુર્માસ્ય) એ યજો સૌથી વધારે અગત્યના છે. આ ઉપરાંત કેટલાક દરી દરીને કરવાના યજો છે, તે મિવાય ધણુ તો અમુક પ્રમંગ ઉપરજ અથવા અમુક અર્થની સિદ્ધિને માટેજ કરવાના છે.

જુદી જુદી જાતના મોમયજો તે ધણુ વધારે મુંચવણિયા હતા. સાદામાં સાદો " અગ્નિદોમ " તેમાં પશુ મોગ ખાલણોની જરૂર પડતી. આ વિધિ એકજ દિવસ ખેંચતો, અને તેમાં સ્થવાર, બપોર, અને માંજ એ ત્રણ વખતે સોમનાં સવનો કરવાનાં હતાં; પણ એ દિવસની આગળથી જ તૈયારીઓ કરવાની હતી તે ધણી ભારે હતી. એ તૈયારીના વિધિઓ ધણુ વિસ્તારવાળા હતા. એમાંના એક વિધિ યજ્ઞમાન અને યજ્ઞમાનપત્નીની દર્શાવો હતો. બીજા મોમયજો કેટલાક દિવસો સુધી-બારબાર દિવસો સુધી પણ-ખેંચતા; અને બીજી જાતના યજો, જેને સજ્જ (" બેઠક ") એવું નામ આપવામાં આવ્યું હતું, તે વર્ષ દિવસ અથવા તેના કરતાં પણ વધારે વખત સુધી ખેંચતા.

જેને સોમયજની સાથે જોડી શકાય એવો એક ધજો પવિત્ર વિધિ " અગ્નિચયમ " એ નામનો છે. તે વર્ષ દિવસ ખેંચે છે. પાંચ પશુઓના બલિદાન સાથે એ વિધિની શરૂઆત થાય છે. પછી, વર્ષ દિવસ સુધી અગ્નિ જેમાં ગળી મૂકવાનો તે " ઉત્તમ " નામનું માતીનું પાત્ર તૈયાર કરવામાં ધજો વખત જાય છે. યજ્ઞ દરમિયાન વાગ અને

એવા એવા પદાર્થોને માટીની સાથે કેવી રીતે મેળવવા તે વિશે, એ માટીને અમુક ઘાટ કેવી રીતે આપવો તે વિશે, અને છેવટે એ માટીને પકવવી કેવી રીતે તે વિશે ધણી સૂક્ષ્મ નિયમો અતિ વિસ્તારથી આપવામાં આવ્યા છે. પછી ઇંટ, તે પછુ જુદા જુદા કદની અને દરેકનું કદ એકસ નક્કી કરવામાં આવેલું એવી, તેને અમુક ક્રમ પ્રમાણે ગોઠવવાની હોય છે. ઇંટનાં ઉપરાયાપરી પાંચ પક કરવાનાં તેમાં સીંધી નીચેના પડમાં ૧૯૫૦ ઇંટ ગોઠવવાની, અને બધી મળીને ૧૦,૮૦૦ ઇંટ ગોઠવવાની હોય છે. એમાંની ધણી ઇંટનાં જુદાં જુદાં નામ અને જુદા જુદા અર્થે હોય છે. એ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોનું મ્હોટું લશ્કર એકદુ ઘર્ષને અનુકૂળ વિધિઓ તથા પ્રાર્થનાઓની સાથે ઇંટોને બરાબર ગોઠવીને ધીમે ધીમે “લેદો” તેવાર કરે છે. આ સ્થળે તો એ વિધિના અગત્યના મુદ્દાઓમાંથી કેટલાએકજ ગણાવવામાં આવ્યા છે, પણ તે ઉપરથી બ્રાહ્મણ વિધિઓ કેટલા વિસ્તારવાળા અને કેવા શુચ્ચવણુભરેલા છે, ત્રીથામાં ત્રીથી વિગત પણ અગત્યની ગણાતી હોય એવી કેટલી વિગતોનો એમાં સમાવેશ થાય છે તેનો કંઈક અંખો અંખો પણ ખ્યાલ આવી શકશે એવો પાકો સંભવ છે. બીજા કાંઈ પણ ધર્મમાં આવી રીતના વિધિઓ કદી જોવામાં આવ્યા નથી.

ધર્મમાં કરવાના વિધિઓ વિશે બ્રાહ્મણોમાં કંઈ પણ કવચિત્તજ હોવામાં આવ્યું છે એટલે રોજના જીવનવિધિઓની સુખ્યવસ્થિત યોજના કરતી વખતે શૃંગસૂત્રોના રચનારાઓની પાસે લોકમાં પ્રચાર પામેલા મંત્રદાય સિવાય બીજા કાંઈ પણ આધાર નહોતો. સાધારણ રીતે, ઐતસૂત્રના અન્યો કરતાં શૃંગસૂત્રના અન્યો કંઈક મોડા લખાયલા હોવા ભેદ છે, કારણ કે શૃંગસૂત્રના રચનારાઓને ઐતસૂત્રનું જ્ઞાન હતું એમ એ શૃંગસૂત્રના અન્યો ઉપરથી હમેશાં જણાઈ આવે છે.

ઋગ્વેદની સાથે જોડાયેલું પહેલું તો શાંઘાયનગૃહ્યસૂત્ર છે. એ અન્યના ૭ અધ્યાય છે. પણ અન્યનો મૂળ વિભાગ તો પહેલા ચારજ અધ્યાયનો. બનેલો હતો, અને એ ચાર અધ્યાયમાં પણ કેટલાક દકરાઓ પાછળથી ઘુસાડી દેવામાં આવેલા જણાય છે. આ અન્યની સાથે ગાદો સમ્યન્ધ ધરાવનાર શામ્બવ્યગૃહ્ય છે તે પણ કૌવીતકી શાખાનું છે, અને અત્યાર સુધી તો એ અન્યની હસ્તાલિખિત પ્રતજ જોવામાં આવી છે. એ અન્યના રચનારને શાંઘાયનગૃહ્યસૂત્રના છેલ્લા

બે કાણ્ડ વિષે કંઈ પણ માહિતી હોય એમ જણાતું નથી, તેમજ ત્રીજા અને ચોથા કાણ્ડમાં વર્ણવેલા કેટલાક વિધિઓ વિષે પણ એ અગત્ય હોય એમ જણાય છે, તેનીજ સાથે પિતૃઓના યજ્ઞ વિષે એક નવોજ કાણ્ડ એ ગ્રન્થમાં આપવામાં આવ્યો છે. વેતરેય દ્રાહ્મણની સાથે આદિલાયનનું શૃણ્ણસૂત્ર જોડાયેલું છે. એ ગ્રન્થનો રચનાર પોતાના પહેલાજ સૂત્રમાં કહે છે તે પરથી સમજાય છે કે પોતાના ઐતસ્યના ગ્રન્થનો બાકીનો ભાગ એ સૂત્રમાં આપવામાં આવ્યો છે. એ સૂત્રના ચાર અધ્યાય છે, અને ઐતસ્યના ગ્રન્થની પેઠે એ ગ્રન્થને છેડે પણ નમઃ શૌતકાય “શૌતકને નમસ્કાર” એવા શબ્દો મૂકવામાં આવ્યા છે.

સામવેદનું મુખ્ય શૃણ્ણસૂત્ર ગોભિલનું છે. આ વર્ગના સધળા ગ્રન્થોમાં એ ગ્રન્થ સૌથી વધારે પ્રાચીન, સૌથી વધારે સંપૂર્ણ, અને સૌથી વધારે રસદાયી છે. સામવેદની બેઠ શાખાઓ તરફથી એ ગ્રન્થનોજ ઉપયોગ કરાતો હોય એમ જણાય છે. સામવેદની સંહિતા સિવાય મંત્રદ્રાહ્મણ પણ એ ગ્રન્થના પહેલાં રચાયું હોતું જોઈએ એમ માન્ય પડે છે. સામવેદની સંહિતામાં ન આપેલા એવા મંત્રોનો વિધિના ક્રમ પ્રમાણે મંત્રક કરીને તે મંત્રદ્રાહ્મણમાં આપવામાં આવ્યો છે. ગોભિલે પોતાના ગ્રન્થમાં એ મંત્રના ઉત્તરોત્તર દૃષ્ટ રૂપમાં આપ્યા છે. બાહિરનું શૃણ્ણસૂત્ર દ્રાહ્મણજી શાખાને લગતું છે, અને સામવેદની શાખાવતી શાખા પણ એ સૂત્રનોજ ઉપયોગ કરે છે. ગોભિલનું શૃણ્ણસૂત્ર આ ગ્રન્થમાં વધારે મંદિત સ્વરૂપે આપવામાં આવ્યું છે તે સિવાય એ બે ગ્રન્થમાં વિરોધ તદ્દાવત જણાતો નથી.

શુક્લયજુર્વેદનું શૃણ્ણસૂત્ર પારસ્કરનું છે, તેને પાર્તીય અથવા ષાક્તસનેય શૃણ્ણસૂત્ર એવું નામ પણ આપવામાં આવે છે. કાત્યાયનના ઐતસ્યની માથે એ સૂત્રનો એવો ગાદો સંબંધ છે કે મજી વાર કાત્યાયનનું નામ દર્શને એ સૂત્રમાંથી ઉત્તરોત્તરો આપવામાં આવ્યા છે. પાછલા મયમાં રચાયેલી યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ ઉપર આ પારસ્કરના ગ્રન્થની અમર થઈ હોય એવું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

કૃષ્ણયજુર્વેદનાં સાત શૃણ્ણસૂત્રો છે, તેમાંનાં ત્રણજ અત્યાર મુખીમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યાં છે. આપસ્તમ્બનું શૃણ્ણસૂત્ર તે એનાજ કૃષ્ણસૂત્રના બે અધ્યાય(૨૧-૨૭)નું બનેલું છે. એ બેમાંના પહેલા

અધ્યાયનું નામ મંત્રપાઠ છે, તેમાં વિધિઓની સાથે વાપરવાના મંત્રોનો સંગ્રહ આપવામાં આવ્યો છે. ખરેખર શ્રુતસૂત્ર બીજા અધ્યાયમાં છે, અને તે મંત્રપાઠની પછી લખાયેલું છે. હિરણ્યકેશીના કલ્પસૂત્રના ૧૯મા અને ૨૦મા અધ્યાયનું હિરણ્યકેશીનું શ્રુતસૂત્ર બનેલું છે. ઔદાચનના શ્રુતસૂત્ર વિશે બહુ જાણવામાં આવ્યું નથી, અને ભાર-દ્વાજના શ્રુતસૂત્ર વિશે તો એથી પણ યોગ્ય જાણવામાં આવ્યું છે. માનવગૃહ્યસૂત્ર તે માનવઘૌતસૂત્રની સાથે ગાદે સમ્બન્ધ ધરાવે છે. પાઠશાસ્ત્રના અન્યનાં પણ વચનો ફરીથી સંપ્રદેશબદ્ધ એ અન્યમાં આપવામાં આવ્યાં છે. બીજા શ્રુતસૂત્રોમાં ન દીઠામાં આવતો એવો એક વિધિ-વિનાયકોની પૂજાનો વિધિ-આ શ્રુતસૂત્રમાં આપવામાં આવ્યો છે તેને લીધે એ સૂત્ર આપણું ખાસ લક્ષ્ય બને છે. એજ ફક્ત પાછો યાગવલ્ક્યની સ્મૃતિમાં પદ્યમાં મૂકાયેલો આપણા જોવામાં આવે છે. તેમાં ચાર વિનાયકને બદલે એકજ વિનાયક (ગણેશ એ નામના દેવ) જોવામાં આવે છે. માનવગૃહ્યસૂત્રની સાથે કાઠકગૃહ્યસૂત્રનો સમ્બન્ધ ખુબ જણાઈ આવે છે. બેઠેમાં વિધિઓની ગોઠવણી એકસરખી છે એટલુંજ નહીં પણ ધણી ફકરાઓ પણ એકસરખા જોવામાં આવે છે. વિષ્ણુની સ્મૃતિ સાથે પણ એ અન્ય ધણે સમ્બન્ધ ધરાવે છે. વૈજ્ઞાનસગૃહ્યસૂત્ર એ એક વિસ્તૃત અન્ય છે, અને એ અન્ય મોટે લખાયો હોય એવું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. જે વિધિઓની વિશેષ ચર્ચા પરિશિષ્ટ અન્યોને માટે રહેવા દેવામાં આવી છે તે વિધિઓના સમ્બન્ધમાં એ અન્યમાં કંઈક કંઈક કહેવામાં આવ્યું છે.

અયર્વેદને લગતો “કૌશિકસૂત્ર” એ નામનો અગત્યનો અન્ય છે. એ અન્ય કેવળ શ્રુતસૂત્રનોજ નથી, ધરણ કે શ્રુત વિધિઓ વિશેના વધારે અગત્યના નિયમો ઉપરાંત અયર્વેદની સાથે ખાસ સમ્બન્ધ ધરાવનારા બહુધ તથા બીજા પ્રયોજો વિશે પણ એમાં ચર્ચા ચલાવવામાં આવી છે. આ વિષયો સમ્બન્ધી એ અન્યમાં જે વિસ્તૃત કથનો કરવામાં આવ્યાં છે તે ઉપરથી વેદની બીજી શાખાઓમાં ન દીઠામાં આવતી એવી ઘણી માહિતી એ અન્યમાંથી આપણને મળી આવે છે. ચાર પાંચ જુદા જુદા અન્યોને એકઠા કરીને તેનો એક સમગ્ર અન્ય તૈયાર કરવામાં આવ્યો હોય એવું એ અન્યનું સ્વરૂપ જણાય છે. અયર્વેદ અને એ અન્ય, જે મળીને વેદસમયના હિન્દુસ્તાનના વતનીના સામાન્ય જીવનનું લગભગ સંપૂર્ણ ચિત્ર આપણી આગળ ખડું કરે છે.

જન્મથી તે મરણ સુધીના । મનુષ્યના જુદા જુદા કૌટુંબિક વ્યવહારમાં લાગુ પાડી શકાય એવા, અનેક વિધિઓ વિષેના નિયમો ગૃહ્યસૂત્રમાં આપેલા છે. શ્રૌતસૂત્રના ત્રણ અગ્નિઓને બદલે એ વિધિઓ કરવાને માટે આવસ્યય અથવા વૈવાહિક એ એકજ અગ્નિની જરૂર પડતી. મનુષ્યના જીવન દરમિયાન જે જુદા જુદા મહત્વના પ્રસંગો આવે છે તે વખતે કરવાના આગીસ સંસ્કારનું વર્ણન એ સૂત્રોમાં આપવામાં આવ્યું છે. ગર્ભાધાનથી તે વિવાહ સુધીના પહેલા અઢાર સંસ્કાર તે “દેહના સંસ્કાર” કહેવાય છે. બાકીના બાવીસ યજ્ઞો છે. તેમાંના આઠ-નિત્ય કરવાના પંચ મહાયજ્ઞ અને બીજા કેટલાક યાગયજ્ઞ-તે ગૃહ્ય વિધિઓનોજ એક ભાગ છે, અને એ સિવાયના યજ્ઞો તે શ્રૌત વિધિઓને લગતા છે.

પ્રથમ સંસ્કાર પુસ્તવનનો છે. પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય તેને માટે એ સંસ્કાર કરવાનો છે. વટવૃક્ષના પ્રવેશને છૂદીને સ્ત્રીના જન્મજ્ઞાનસંકારાની આગળ ધરવો એ વિધિ સૌથી સાધારણ છે. જાતકર્મ પછી નામકરણનો વિધિ કરવામાં આવે છે. ધર્મખર્ચ બાળકના જન્મ પછી દસમે દહાડે એ વિધિ કરવામાં આવે છે. બાળકનું એક “છૂપું નામ” પાડવામાં આવે છે તે તેનાં મામાપ સિવાય બીજું કોઈ જણનું નથી, અને જૂતપ્રેતની અસરમાંથી બાળકનું રક્ષણ કરવાને માટે એ નામ પાડવામાં આવે છે. નામ કેવું હોવું જોઈએ તેને માટે ધર્મી સક્ષમ સ્ત્રીનાઓ કરવામાં આવી છે; ઉદાહરણ તરીકે, એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે દરેક નામના અક્ષરની સંખ્યા વિષમ (એકીની) નહીં, પણ સમ (બેકીની) હોવી જોઈએ, તે નામની શરૂઆત ધોષ વર્ણથી થવી જોઈએ, અને તેની મધ્યમાં અંતઃસ્થ વર્ણ (ચ, જ, જ્ઞ, કે ણ,) આવવો જોઈએ; બ્રાહ્મણના નામને છેડે “દર્મન્”, ક્ષત્રિયના નામને છેડે “ધર્મન્,” અને વૈશ્યના નામને છેડે “ગુપ્ત” આવવું જોઈએ. ધર્મખર્ચ ત્રીજે વરસે ચૂડાકરણનો સંસ્કાર કરવામાં આવે છે. તે વખતે હોકરાના વાળ કાઢી નાંખવામાં આવે છે અને કુટુંબની રીત પ્રમાણે કેશ ધારણ કરી શકાય તેટલા માટે મસ્તક પર એક કે એ ગુચ્છાઓજ રહેવા દેવામાં આવે છે. સોળમે વરસે દાદી મુંઠાવવાનો સંસ્કાર કરવામાં આવે છે. એ વખતે સાધારણ

†એ નિયમોનો ખેડો જામ દાલ આપના આચારમાંથી હુસ થઈ ગયો છે

રીતે એ ગાયનું દાન કરવામાં આવતું હોવાથી એ સંસ્કારને “મોદાન” એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

બાળક વયનો સૌથી વધારે અગત્યનો સંસ્કાર ઉપનયનનો છે. વિદ્યાભ્યાસ માટે બાળકને ગુરુની સમીપ લઈ જવો એવું નામ ઉપનયન છે. જે બ્રાહ્મણ હોય તેનો સંસ્કાર આડમા અને સોળમા વરસની વચ્ચે થવો જોઈએ, પણ જે ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્ય હોય તેનો સંસ્કાર કંઈક મોડો કરવામાં આવે તો તે ચાલે. આ સંસ્કાર વખતે છોકરાને દંડ, વસ્ત્ર, મેખલા, અને એક તરફના ખખની ઉપરથી લઈને બીજી તરફના હાથની નીચે રાખવાનું જનોઈ, એટલાં બાનાં આપવામાં આવે છે. દંડ તે જુદા જુદા કાઠનો બનાવેલો હોય છે, અને બીજી વસ્તુઓ તે જુદી જુદી વર્ણ પ્રમાણે જુદા જુદા પદાર્થની બનાવેલી હોય છે. જનોઈ તે ત્રણ ઉંચી વર્ણનું-આથે જાતિનું-બહારનું ચિહ્ન છે, અને તે ધારણ કરાવાથી આર્ય વર્ણના માણસને “દ્વિતીય જન્મ”ની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને તે “દ્વિ-જ” (જે વખત જન્મેલો) એવા નામને યોગ્ય બને છે. આ સંસ્કારનું ધાર્મિક પ્રયોજન એ છે કે એનાથી વેદના અધ્યયનનો અને ખાસ કરીને સાવિત્રી એ સૌથી પવિત્ર પ્રાર્થનાનો ઉચ્ચાર કરવાનો અધિકાર એને પ્રાપ્ત થાય છે. આ વિધિમાં, બાળક બ્રાહ્મણને ઉપદેશ આપનારા આચાર્યને તેનો ધર્મપિતા ગણવામાં આવે છે, અને સાવિત્રીને તેની માતા ગણવામાં આવે છે.

ઉપનયનનો વિધિ હજી પણ હિન્દુસ્તાનમાં ચાલે છે. ધણી પ્રાચીન રીતિ ઉપરથી એ વિધિની શરૂઆત ઘઈ હોય એમ જણાય છે. પંદર વરસના છોકરાને ઋષોસ્તી કોમમાં દાખલ કરતી વખતે જે કરતી ધારણ કરાવવાનો વિધિ અવસ્થામાં લખ્યો છે તે પરથી માલમ પડે છે કે હિન્દુસ્તાન અને ઇરાનના લોકો જે વખતે સાથે વસતા હતા તે વખતે પણ એ વિધિ પ્રચાર પામેલો હતો. છોકરાની મ્હોટી ઉંમર થતાં, દ્વિતીય જન્મ તરીકે ગણવામાં આવતા ઉપનયનનો વિધિ કરવામાં આવે એવું જગતની સમગ્રી પ્રાચીન પ્રજાઓમાં જોવામાં આવે છે તે ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે ઇરો-ઈરાનના સમય કરતાં પણ એ રીતિ વધારે પ્રાચીન હતી, અને પાછળથી એ રીતિનું સ્વરૂપ બદલાઈને વેદાધ્યયનના અધિકારની પ્રાપ્તિ માટેના વિધિ તરીકે એની ગણના થવા માંડી.

ઉપનયનસંસ્કાર પછી વિદ્યાર્થીએ અભ્યાસ કેવી રીતે કરવો

તેને માટે ધણા વિસ્તૃત નિયમો આપવામાં આવ્યા છે. એ અભ્યાસ ઉપરાંત કાષ્ઠને એકઠાં કરવાં, નિયમસર મંથ્યા કરવી, બિક્ષા માગી લાવવી, ભોંય પર સૂવું, અને ગુરુની આજ્ઞા માનવી, એ વિદ્યાર્થીના હંમેશના ધર્મ તરીકે ગણાવવામાં આવ્યા છે.

બ્રહ્મચર્યની અવસ્થા બાર વર્ષ સુધી અથવા તો શિષ્યનો વેદાભ્યાસ પૂરો થાય ત્યાંસુધી પહોંચતી. એ અવસ્થાનો અંત આવે એટલે સમાવર્તનનો નિધિ કરવામાં આવતો. એ વિધિમાં સ્નાન કરવાનું કામ ધણું મહત્ત્વનું ગણવામાં આવતું. એ સ્નાન વડે કરીને એની બ્રહ્મચર્યની અવસ્થાને જશે ઘોષ નાખવામાં આવતી હોય એવું સૂચવાતું. ત્યાર પછી એ સ્નાતક (“ જેણે સ્નાન કર્યું છે તે ”) એ નામથી ઓળખાતો, અને પછી થોડા વખતમાં જીવનનો સૌથી અગત્યનો સંસ્કાર, વિવાહવિધિ, તે કરવામાં આવતો. આ વિધિનાં મુખ્ય તરવો નિઃસંશય ઇંડો-યુરોપીયન સમયમાં પણ અસ્તિત્વ ધરાવતાં હતાં, અને એ તરવો યજુર્વિધિનાં કરતાં વધારે જાંતરમંતરની વિધાને લગતાં હતાં. પાણિનકણ્થી કન્યા પોતાના પતિના તાબામાં મૂકાતી. જે પત્યર ઉપર કન્યાનો પગ મૂકાવવામાં આવતો તે એ કન્યામાં દહના આવે તેને માટે હતો. પતિની સાથે રહીને જે સાત પગલાં એ ભરતી અને યજનું ભોજન કરતી તે દંપતીમાં રહે અને માહચર્યનો પ્રારંભ થાય તેને માટે હતું કન્યાને સામરે લઈ જવામાં આવે પછી ભવિષ્યમાં મંપતિ અને પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય તેને માટે રાતા વૃષભના ચર્મ ઉપર તેને બેસાડવામાં આવતી અને જેણે જીવતા પુત્રોનોજ જન્મ આપ્યો હોય તેવી સ્ત્રીના બાળકને તેના બોળામાં બેસાડવામાં આવતો. આ વિધિની સાથે સૌથી વધારે માદો સમ્બન્ધ અગ્નિ એ દેવતાનો હતો; કારણ કે એ વૈવાહિક અગ્નિની આસપાસ પતિ પોતાની સ્ત્રીને ત્રણ વાર ફેરવતો એ ઉપરથી લગ્નને માટે “ પરિણય ” (આસપાસ ફેરવવું) એવો મંસ્કૃત શબ્દ થયો છે—અને એ નવો સળગેલો અગ્નિ આખા જીવન સુધી એ દંપતીની સાથે રહેતો. એ અગ્નિને હવિ આપવામાં આવતા અને એ અગ્નિની આગળ વેદના મંત્રો ઉચ્ચારવામાં આવતા. સ્વર્ગસ્ત થયા પછી પ્રતિ પોતાની સ્ત્રીને બહાર લઈ જઈને મુવનો તથા અરુન્ધતીનો તારો બતાવે છે, અને અરિયગ પ્રેમ રાખવાને માટે તથા હંમેશનાં જોડાયલાં રહેવાને માટે બેડ એકબીજાનું પ્રેતસાદન કરે છે. સૂત્રોમાં વર્ણવવામાં આવ્યા ૩ તેવા ને તેવા સચવાઈ

રહેલા આ વિવાહવિધિઓ હજી હાલના હિન્દુસ્તાનમાં પણ બહોળા પ્રચાર પામેલા જોવામાં આવે છે.

ઉપર ગણાવેલા સઘળા મંસ્કારો પુરોષોને માટેના છે. કન્યાઓને પણ જેમાં ભાગ લેવાનો હોય એવો સંસ્કાર એકલો એકજ-વિવાહનો-છે. એમાંના બારેક સંસ્કાર હજી પણ હિન્દુસ્તાનમાં ચાલે છે, અને ઉપનયન તે હજી પણ વિવાહથી બીજા નગરે, સૌથી વધારે અગત્યનો સંસ્કાર ગણાય છે. કટલાક વિધિઓનું તો માત્ર બહારનુંજ સ્વરૂપ જળવાઈ રહ્યું છે, જેમકે બ્રહ્મચર્યને લગતા વિધિઓ.

નવા ગુહસ્થાશ્રમીની સૌથી અગત્યની ફરજોમાં નિયમસર રોજ કરવાના પંચ મહાયજ્ઞોનો સમાવેશ થાય છે. એ મહાયજ્ઞો તે વ્રહ્મચક્ષ (અથવા વેદનું પઠન), દેવચક્ષ (અથવા અગ્નિમાં થી નાંખવાનો વિધિ, હોમ), પિતૃચક્ષ (અથવા તર્પણ), મૃતચક્ષ (જૂત વગેરેને માટે જુદે જુદે સ્થળે જમીન પર ઘણી નાંખવાનો વિધિ), અને મનુષ્યચક્ષ (બ્રાહ્મણ બિશુકો વગેરેનું આતિથ્ય), એ પ્રમાણે છે. એમાંથી વ્રહ્મચક્ષને સૌથી વધારે મહત્ત્વનો ગણવામાં આવે છે; ખાસ કરીને, મંથ્યા વખતે સાધિર્જાનો પાઠ એ વેદાધ્યયનના જોડણું પુરૂષ આપનારો ગણાય છે. જૂના વિચારના બ્રાહ્મણો તરફથી રોજના આ પંચ મહાયજ્ઞો હજી પણ થોડા થોડા કરવામાં આવે છે.

બીજા યજ્ઞો અત્યુક પ્રસંગો ઉપર કરવાના છે. પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યાના યજ્ઞો તે એવી રીતના છે. એ દિવસોએ શ્રેષ્ઠ વિધિ પ્રમાણે પાક્વચક્ષ કરવાનો છે અને શ્રૌત વિધિ પ્રમાણે પુરોહિતશ્રોત્ર દ્વારા આપવાનો છે. વળી, વર્ષા ઋતુની શરૂઆતમાં સર્પને હવિ આપવાનો છે. એ વખતે સર્પનો બચ હોય છે તેથી ઉચી પધારી રાખવાનું પણ ફરમાવવામાં આવ્યું છે. નવું ઘર બંધાવવા માટેના અને તે ઘરમાં રહેવા માટેના પણ જુદા જુદા વિધિઓ છે. ઘરને માટે સ્થળ કેવું જોઈએ અને ઘર કેવી રીતે બંધાવવું જોઈએ તેને માટે પણ મહા સક્ષમ નિયમો આપેલા છે. ઉદાહરણ તરીકે, પશ્ચિમ તરફનું બારણું રાખવાની મનાઈ કરવામાં આવી છે. ઘર લાકડાનું અને વાંસનું બાંધવામાં આવે છે. તે પૂરેપૂર્ણ બંધાઈ રહે એટલે એક પશુનું બલિદાન અજીવવામાં આવે છે. બીજા વિધિઓ પણને લગતા છે; ઉદાહરણ તરીકે, મંડળના કિતને માટે

વાહરણને છૂટા મૂકવાનો વિધિ. એ સિવાય પહેલી વખતના પાકતું હવિ આપવાના અને હળ ખેડવાના વગેરે કૃષિકર્મને લગતા વિધિઓ પણ છે. ગુરુઓના સ્મરણને માટે બંધાયેલી ટળરા (ચૈત્ય)ને આપવાના હવિઓ વિશે પણ કથન કરવામાં આવ્યું છે. વળી નદારાં સ્વમ્નો, અપ-શુકન, અને વ્યાધિની અસર નાબુદ કરવા માટે શું કરવું તેની પણ મુચનાઓ આપવામાં આવી છે.

છેવટમાં, શૃણુસૂત્રોના અત્યંત અગત્યના વિષયોમાંનો એક ઐત્યેષ્ઠિ અને પિતૃઓની પૂજનો છે. બે વર્ષની અંદરના બાળકો સિવાય ખીન્ન સર્વને બાળવામાં આવે છે. મરનારના વાળ તથા દાઢી કાઢી નાંખવામાં આવે છે અને એના નખ કાપી લેવામાં આવે છે. પછી એને શરીરે જડામાસીનો લેપ કરવામાં આવે છે અને એના મસ્તક ઉપર માળા ચઢાવવામાં આવે છે અમિદાહ કરતાં પહેલાં મરનારના શખને કાળા હરણનાં આમણં ઉપર સૂવાડવામાં આવે છે. ક્ષત્રિય હોય તો તેનું ધનુષ (બ્રાહ્મણ હોય તો તેનો દંડ, વૈશ્ય હોય તો તેની પરોણી) તેના હાથ-માંથા લઈ લેવામાં આવે છે, અને તે જાંગીને ચિતા ઉપર નાંખવામાં આવે છે; અને શખની સાથે એક ગાય અથવા એક બકરાનો પણ અમિદાહ કરવામાં આવે છે. પછી છઠ્ઠી અથવા દસમી પેઢી સુધીનાં સધળાં સગાંઓ પવિત્ર થવાને માટે સ્નાન કરી નાંખે છે. ત્યાર પછી તેઓ એક ધાસવાળી જગા ઉપર બેસે છે અને તારાઓ જણાય ત્યાં સુધી પ્રાચીન દયાઓ અથવા જિંદગીની ક્ષણિકતા વિષેનું વ્યાખ્યાન સાંભળે છે. આખરે, પાછા ફરીને જોયા વગર સર્વે સાથે રહીને ઘેર પાછા આવે છે, અને ત્યાં આગળ પાછા જુદા જુદા વિધિઓ કરવામાં આવે છે. મરણ પછી અમુક સમય અશુદ્ધિનો (સતકનો) ગણવામાં આવે છે. સાધારણ રીતે સતક ત્રણ દિવસનું હોય છે. એ દિવસોમાં સગાંવહાલાંઓને અન્ય વસ્તુઓ ઉપરાંત શ્રાદ્ધ ઉપર શયન કરવાનું અને માંસાહારનો ત્યાગ કરવાનું પણ ફરમાવવામાં આવ્યું છે. મરણ પછીની રાત્રીએ મરનારના આત્માને એક પિંડ તથા ઉદક આપવામાં આવે છે; વળી દૂધ તથા પાણીનું એક પાત્ર પણ ખુદી હવામાં મૂકવામાં આવે છે અને એ પાત્રમાં સ્નાન કરવાને માટે મરનારનું આવાહન કરવામાં આવે છે. સાધારણ રીતે દસમા દહાડા પછી હાડકાંઓને એકઠાં કરીને એક વાસણમાં મૂકવામાં આવે છે, અને “ઉર્વ સર્વ મૃતવં મૃમિમૃતામ્”

હારી માતા પૃથ્વીની પાસે જ (મં. ૧૦, સુ. ૧૮) એ ઝડવેદનો સ્લોક બોલીને એ પાત્રને દાટવામાં આવે છે.

અમુક વખત સુધી, “પ્રેત” તરીકે મરનારનો આત્મા પિતૃઓથી દૂર રહે છે. આ સ્થિતિમાં, એ એકજ જોનો ઉદ્દેશ છે (एकोद्दिष्ट) તે શ્રાદ્ધ અથવા “શ્રદ્ધાપૂર્વક આપવામાં આવતું હવિ” એની આગળ ધરવામાં આવે છે, અને એમ કરવાનું કારણ એ છે કે એ શ્રાદ્ધ જો ન કરવામાં આવ્યું હોય તો એ પ્રેત પાછું આવે અને સર્ગા-ઓને ત્રાસ આપે એવી માન્યતા છે. વરસ દહાડો પૂરો થાય ત્યાર પહેલાં એ આત્મા પિતૃઓના વર્ગમાં દાખલ થાય છે. જે વિધિ વડે કરીને એ આત્માને પિતૃવર્ગમાં સ્થાન મળે છે તે વિધિથી એ આત્મા પિતૃઓનો સપિણ્ડ બને છે. વરસ દહાડો પૂરો થાય પછી પિતૃમેષ્ઠ એ નામનો કબર તૈયાર કરવાના કામને લગતો બીજો એક મોટો વિધિ કરવામાં આવે છે. એ વિધિ વખતે મરનારનાં હાડકાંને પાસણમાંથી કાઢીને યોગ્ય સ્થાનકે દાટવામાં આવે છે. એ ઉપરાંત અમુક અમુક વખતે જુદાં જુદાં શ્રાદ્ધ કરવામાં આવે છે, જેમકે પાર્વણ શ્રાદ્ધ તે અમાવાસ્યાને દહાડે કરવામાં આવે છે, અને બીજાં શ્રાદ્ધ કોઈ કોઈ વખતે અને શ્રાદ્ધ કરનારની મરણમાં આવે ત્યારે કરવાનાં હોય છે. આ વિધિઓ હજી પણ હિન્દુસ્તાનમાં ઘણા અગત્યના ગણાય છે, અને બંગાળાના પૈસાદાર કુટુંબોમાં પ્રથમના શ્રાદ્ધ વખતે ૫૦૦૦-૬૦૦૦ રૂપિયાનો ખર્ચ કરવામાં આવે છે.

ગૃહવિધિનાં આ સઘળાં હવિઓ તે શ્રૌત વિધિના એ નિયમસરના યજ્ઞોથી તદ્દન જુદાં છે. એમાંના એકનું નામ પિણ્ડપિતૃયજ્ઞ છે તે અમાવાસ્યાના યજ્ઞની તરતજ પહેલાં કરવાનો છે, અને બીજો આતુર્ભાસના ત્રીજા યજ્ઞને લગતો છે.

પિતૃઓની પૂજના વિધિનો સૌથી વિશેષ વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો હતો અને તેનું જુદુંજ સાહિત્ય તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું. વેદના સમયથી તે માધ્યમિક યુગની સ્મૃતિઓના સમય સુધી એ સાહિત્યનો વિકાસ થતો રહ્યો હતો. હેમાદ્રિને શ્રાદ્ધકલ્પ નામનો ગ્રંથ છે, તેની Bibliotheca Indicaની આશરિનાં ૧૭૦૦ કરતાં વધારે પાનાં બરાબાં છે.

પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનના નિત્યના ગૃહજીવનનો ખ્યાલ આપનારાં ગૃહસૂત્રોના વિપુલ સાહિત્યની રૂપરેખા જન્મ બને તેમ સંક્ષેપમાં અત્રે દોરવામાં આવી છે. તોપણ એ સૂત્રોમાં રસ પડે એવું ધણું છે અને સુધારાના ઇતિહાસમાં એ સૂત્રોનું સ્થાન ધણું મહત્ત્વનું છે એટલું દર્શાવવાને માટે ઉપર જે કંઈ કહ્યું છે તે કદાચ બમ યશે.)

વૃદ્ધપરંપરાએ ઉતરી આવેલા મંપ્રદાય અથવા “સ્મૃતિ” ઉપર આધાર રાખનારો સૂત્રસાહિત્યનો ખીજો વિભાગ ધર્મસૂત્રોનો છે. નિત્યના જીવનને લગતા રીતરિવાજો વિષે એ સૂત્રોમાં કથન કરવામાં આવ્યું છે (સ્વામ્યાચારિક). કાયદા વિષેના હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગ્રંથો તે આ છે, અને એ ગ્રંથોમાં કાયદાના ધાર્મિક તત્ત્વ વિષે સંપૂર્ણ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે, પણ વ્યાવહારિક તત્ત્વ વિષે તો થોડું થોડું અને સંક્ષિપ્ત વિવેચનજ કરવામાં આવ્યું છે. ખરેખર જોતાં, કાયદાના જે સૂત્રમંત્રણો વેદની અમુક શાખાને લગતા સૂત્રસાહિત્યની અંદર સમાવેશ થાય છે તેનેજ “ધર્મસૂત્ર” એવું નામ આપવામાં આવે છે. આ અર્થને ધ્યાનમાં રાખતાં ત્રણ ધર્મસૂત્રો જળવાઈ રહેલાં આપણા જોવામાં આવે છે. એ ત્રણે ધર્મસૂત્રો કૃષ્ણયજુર્વેદની તૈત્તિરીય શાખાની સાથે જોડાયેલાં છે. પણ એજ પ્રકારના બીજા ગ્રંથો, જે અત્યાર સુધી જળવાઈ રહ્યા છે અથવા તો તે એક વખતે અસ્તિત્વમાં હતા એવું જોના વિષે આપણે કહી શકીએ એમ છે, તે પણ પ્રથમ અમુક અમુક વેદની શાખાઓ સાથે જોડાયેલા હતા એવું માનવાને મળખૂત કારણ છે. યારક, જે સૂત્રસમયના લગભગ પ્રારંભના વખતમાં થઈ ગયો છે, તે સૂત્રશૈલીમાં લખાયેલા કાયદાઓનું અવતરણ કરે છે તે ઉપરથી જણાય છે કે ધર્મ વિષેનાં સૂત્રો ઘણા પ્રાચીન સમયમાં રચાયાં હતાં. ખરેખર, હાલ જે ધર્મસૂત્રો અસ્તિત્વમાં છે તેમાંનાં એકમે તો યારક જે વખતે થઈ ગયો તે અરસામાંજ લખાયેલાં હોવાં જોઈએ.

જે ધર્મસૂત્ર સૌથી સારી રીતે જળવાઈ રહ્યું છે અને જે અમુક પંથના અનુયાયીઓની અથવા આધુનિક પ્રકાશકોની અસરથી મુક્ત રહ્યું છે તે આપસ્તમ્બનું છે. “આપસ્તમ્બકલ્પસૂત્ર” અથવા સૂત્રોનું અનુદાન અને ત્રણ ઉન્ની વર્ષુનાં કર્નવ્યો એ વિષયનાં સૂત્રોનો મોટો મંત્ર હોવાં આપ્યો છે તે ગ્રંથના ૩૦ અધ્યાયમાંથી એ (૨૮-૨૯) અધ્યાયનું એ સૂત્ર બનેલું છે. એ ગ્રંથમાં મુખ્યત્વે કરીને ઘણાંચારી

અને ગૃહસ્થાશ્રમીના ધર્મો વિશે, કયો ખોરાક ન ખાવો જોઈએ તે વિશે, પ્રાયશ્ચિત્ત, અને તપશ્ચર્યા વિશે કથન કરવામાં આવ્યું છે, અને વ્યાવહારિક બાણુ તરફ જોતા, ગ્રામ, લગ્ન, વાગ્દા, અને ગુન્હાના કાયદાઓનો વિષય એમાં સ્હેજસાજ સ્પર્શવામાં આવ્યો છે. ઉત્તર તરફના લોકોના અમુક રિવાજ તરફ એ અન્યના લેખકે અણગમો બતાવ્યો છે તે ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે પાછલા મયમાં આપસ્તમ્બની શાખાએ જે દક્ષિણ તરફના પ્રદેશમાં નિવાસ કર્યો હતો એવું આપણે જાણીએ છિયે તે પ્રમાણે આ લેખકને નિવાસ પણ દક્ષિણમાં જ હતો. આ ધર્મસૂત્રની ભાષા પાણિનિની આગળના મહત્ત્વને મળતી આવે છે તે ઉપરથી અને બીજા ટૂંકીક કમોટીઓ ઉપરથી એ અન્ય આસરે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ વર્ષ ઉપર લખાયો હોવો જોઈએ એવું શુદ્ધર સાહેબે અનુમાન કર્યું છે.

હિરણ્યકેશીનું ધર્મસૂત્ર તે પણ આ અન્યની સાથે ઘણું ગાઢો સંબંધ ધરાવે છે, કારણ કે એ બેની વચ્ચે કટલાક પાઠભેદ સિવાય બીજો કંઈ વિશેષ તફાવત નથી હિરણ્યકેશી એ આપસ્તમ્બની શાખાથી છૂટા પડી ગયો હતો અને નૈર્મલ્ય કોણના કોંકણના પ્રદેશમાં (ગોવાની સમીપમાં) એણે નરી શાખા કાઢી હતી એવી જે દત્તકથા છે તે આ બે અન્યોનો જે સંબંધ જણાવે છે તેની સાથે બંધબેસતી આવે છે. ઇ. સ. ૫૦૦ના અરસાનો એક મુદ્દાલેખ છે તેમાં એક હિરણ્યકેશી બ્રાહ્મણ વિશે કથન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે આ આપસ્તમ્બની શાખાથી છૂટા પડ્યાનો બનાવ મોડામાં મોડો એ અરસામાં બન્યો હોવો જોઈએ. આ સૂત્રનું વિશેષ મહત્ત્વ એ છે કે એ સૂત્રનો પાઠ આપસ્તમ્બના પાઠ સાથે મળતો આવે છે તે પરથી આપસ્તમ્બના મંમનો ઘણો મ્હોટો ભાગ જેવો તે તેવો શુદ્ધ જળવાઈ રહ્યો છે એવું ચોક્કસ સાબીત થાય છે. (હિરણ્યકેશીની શાખાને લગતા કલ્પસૂત્રના ૨૯ અધ્યાય છે તેમાંના બે (૨૬-૨૭) અધ્યાયનું આ સૂત્ર બનેલું છે.

ત્રીજું ધર્મસૂત્ર, જેને હસ્તાગિખિત પ્રતમાં સાધારણ રીતે "ધર્મશાસ્ત્ર" એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે, તે ઔદાયનનું છે પણ પોતપોતાની શાખાને લગતા કલ્પસૂત્રમાં આગના બે ધર્મસૂત્રોનું સ્થાન જેવું ચોક્કસ નક્કી થયું છે તેવું આ ધર્મસૂત્રનું સ્થાન નક્કી થયું નથી. એ ધર્મસૂત્રની અંદર સર્વાવગા વિષયને આપસ્તમ્બના ધર્મસૂત્રની

અંદર ચર્યાયણ વિધવની સાથે આપણે સરખાવીએ છિયે ત્યારે, જેવી રીતે બૌદ્ધાયનના શૃંગસૂત્રની વધારે જૂની અને કઠંગી શૈલી ઉપરથી આપસ્તમ્બના શૃંગસૂત્ર કરતાં એ શૃંગસૂત્ર વધારે બહેલું રચાયેલું જણાય છે તેવી રીતે એ ધર્મસૂત્ર તે પણ આપસ્તમ્બના ધર્મસૂત્ર કરતાં વધારે પ્રાચીન છે એવું આપણને માલમ પડે છે. બૌદ્ધાયનની શાખાનું નામ- નિશાન હાલના વખતમાં કોઈ પણ ઠેકાણે જોવામાં આવતું નથી, પણ એ શાખા દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનની હોય એમ જણાય છે. ચૌદમા સૈકામાં થઈ ગયેલો વેદનો પ્રખ્યાત ભાષ્યકાર સાયણ તે એજ શાખાનો હતો, અને તે દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનનો વતની હતો. એ શાખાના ધર્મસૂત્રમાં ચારે આશ્રમના ધર્મો, જુદી જુદી મિત્ર યાત્રિઓ, વિવિધ પ્રકારના યજ્ઞો, પ્રાયશ્ચિત્ત, તપશ્ચર્યા, મંગલવિધિઓ, રાત્રના ધર્મો, શુન્દેશારોનો ઇતિહાસ, સાક્ષીઓની તપાસ, વારસાનો અને લગ્ન વિષેનો કાયદો, સ્ત્રીઓની પદવી, એવા જાતજાતના વિષયો ચર્ચવામાં આવ્યા છે. ચોથો અધ્યાય, જે લગભગ બધીજ પદ્યમાં-શ્લોકોમાં-રચાયેલો છે, તે આધુનિક સમયમાં ઉમેરવામાં આવ્યો હોય એવું અનુમાન કરવાને મજબૂત કારણ છે, અને ત્રીજો અધ્યાય છે તે પણ ક્યારે રચાયો હશે તે વિષે જરા શક રહે છે.

ગૌતમનું ધર્મશાસ્ત્ર સારી રીતે સમજવાયેલું છે તે પણ ઉપસા અન્યોની સાથેજ ગણાવવા જેવું છે. જોકે એ અન્યનો કોઈ પણ કલ્પ- સૂત્રની અંદર સમાવેશ થતો નથી, તોપણ એક વખતે એ અન્ય અમુક વેદની શાખા સાથે જોડાયેલો હશેજ એવું અનુમાન થાય છે; કારણ કે સામવેદની રાણાયનીય શાખાના પેટાવિભાગ તરીકે ગૌતમોને ગણાવવામાં આવ્યા છે, અને “ગૌતમનો અન્ય અગાઉ સામવેદની સાથે જોડાયેલો હતો” એવું કુમારિયનું કહેવું છે તેને ‘એ અન્યનો છવીસમો અધ્યાય શબ્દેશબ્દ સામવિધાન વ્રાહ્મણમાંથી લેવાયેલો છે’ એ વાતથી ટેકા મળે છે. જોકે એને ધર્મશાસ્ત્ર એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે તોપણ એની શૈલી અને એનું એકંદર સ્વરૂપ બધી રીતે ધર્મસૂત્રનેજ મળતું આવે છે. એ વર્ગના બીજા અન્યોમાં જેમ શ્લોકો પણ આપ્યા હોય છે તેમ આ અન્યમાં નથી, પણ એ આખો અન્ય ગદ્યમાંજ રચાયેલો છે. વિષયોના વૈવિધ્યની બાજતમાં તેમજ વિષયની ચર્ચા કરવાની પદ્ધતિમાં આ અન્ય બૌદ્ધાયનના ધર્મસૂત્રને ઘણો મળતો આવતો હોય એમ જણાય છે. ખરેખર, આ પાછલા અન્યના ઘણા ફક્તો ગૌતમના

અન્યને આધારે અથવા તો ગૌતમના અન્યની અંદરથીજ લેવાયલા છે એવું દર્શાવવામાં આવ્યું છે, અને તે ઉપરથી એમ પણ માલમ પડે છે કે જૂનામાં જૂનું ધર્મસૂત્ર જે સચવાઈ રહ્યું છે, અને સચવાઈ રહ્યું ન ગણીએ તો જે પ્રસિદ્ધ થયું છે તે ગૌતમનું છે, અને તે આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ કરતાં વધારે મોડું રચાયેલું ભાગ્યેજ હોઈ શકે.

સૂત્રનીજ શૈલીમાં રચાયેલો અને વેદના સમયને લગતો ખીલો અન્ય તે વસિષ્ઠના ધર્મશાસ્ત્રનો છે. હલકી હસ્તલિખિત પ્રતો વડેજ એ અન્ય જળવાઈ રહ્યો છે, અને અન્યની જળવણીમાં મદદરૂપ થઈ પડે એવા ભાગ્યનો લાભ એને મળ્યો નથી. એ અન્યના ત્રીસ અધ્યાય છે, તેમાંના છેલ્લા પાંચ અધ્યાય તે મ્હોટે ભાગે પાછળથી કરવામાં આવેલા ઉમેરાથીજ ભરાયલા હોય એમ જણાય છે. એ અધ્યાયનાજ નહીં, પણ વધારે જૂના અધ્યાયના પણ ઘણાં સૂત્રોના પાઠ એટલા ખરાબ છે કે તે ઉપરથી ખરો પાઠ શું હતો તે વિષે કંઈ પણ અતુમાન થઈ શકે નહીં. એ અન્યમાં ગદ્યની સાથે વચમાં વચમાં પણ આવતું જાય છે; અને ઘણા સમયમાં અતુ વગેરેએ અતુષ્ટમ્ હંદના શ્લોક લખ્યા છે ત્યારે અહીં ટ્રિષ્ટુમ્ના જૂના હંદનો વારંવાર ઉપયોગ કરાયેલો જોવામાં આવે છે. એ અન્યની અંદરના વિષય ઉપર ધર્મસૂત્રની શૈલીના મજબૂત મંરકાર પડેલા જોવામાં આવે છે, અને એ અન્યને તપાસતાં ઘણી ખાખતોમાં પ્રાચીનતાનું તીવ્ર જાન આપણને થવા વગર રહેતું નથી. ઉદાહરણ તરીકે, આપસ્તમ્બના ધર્મસૂત્રમાં તેમ અહીં પણ, વિવાહના આક્રમે બદલે ૭ પ્રકારના ગણાવવામાં આવ્યા છે. કૃમારિલ શ્રુતે છે કે “વર્તમાનસમયમાં (એટલે કૃમારિલના સમયમાં) વસિષ્ઠના ધર્મશાસ્ત્રને સાધારણ રીતે પ્રમાણ તરીકે ગણવામાં આવે છે ખરું, પણ એનો ખાસ અભ્યાસ તો એટલા મડગેદીઓજ કરે છે.” આ સ્થળે એ જે અન્યની વાત કરે છે તે કોઈ બીજીને નહીં, પણ આપણે જેનું અત્યારે વર્ણન કરીએ છિયે તેજ હતો એમ એ અન્યમાંથી એણે જે ઉતારાઓ આપ્યા છે અને જે પ્રસિદ્ધ થયેલા અન્યમાં પણ જોવામાં આવે છે તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. વેદની સંહિતાઓ અને સૂત્રોમાંથી વસિષ્ઠે જે ઉતારાઓ આપ્યા છે તે ઉપરથી હિન્દુસ્તાનની ઉત્તર વરદના અન્યોને માટે એને દર્ષિ પદપાત હોય એમ જણાય છે, અને પરિણામે એવું અતુમાન પણ નીકળે છે કે એ અથવા એની શાખાનો નિવાસ એ

ઉત્તરના પ્રદેશમાં જ હશે. વસિષ્ઠે એક સ્થળે ગૌતમના ગ્રન્થમાંથી ઉતારો લીધો છે તે ગૌતમનો જે ગ્રન્થ હાલ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેમાંના એક ફક્કરાને લગતો હોય એવો જણાય છે. એણે મનુના ગ્રન્થમાંથી જે જુદા જુદા ઉતારાઓ આપ્યા છે તે પાછલા સમયની પ્રખ્યાત સ્મૃતિમાંથી લીધેલા નથી, પણ એ સ્મૃતિની સાથે સમ્યન્ધ ધરાવનારા ધર્મસૂત્રમાંથી લીધેલા છે એમ ખુદ્દુ જણાઈ આવે છે. એથી ઉલટું, મનુસ્મૃતિનો જે ગ્રન્થ હાલ અસ્તિત્વમાં છે તેમાં વસિષ્ઠના ગ્રન્થનું વચન એક સ્થળે ટાંકવામાં આવેલું છે, અને વસિષ્ઠના ગ્રન્થની જે પ્રસિદ્ધ થયેલી આવૃત્તિ છે તેમાં એ વચન જોવામાં પણ આવે છે. આ ઉપરથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે વસિષ્ઠનો ગ્રન્થ ગૌતમના કરતાં મોડો અને મનુના કરતાં જહેસો લખાયેલો હોવો જોઈએ. વળી ક્ષુદ્રગ્વેદને લગતી ઉત્તર તરફની એક શાખાના સૂત્રોના મૂળ વિભાગ ધરવીસનના પહેલાં કુટલાક સૈકાઓ આગળથી અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો એ અનુમાન પણ ઘણું વાસ્તવિક જણાય છે.

કુટલાક ધર્મસૂત્રોનું અસ્તિત્વ માત્ર એ સૂત્રોમાંથી જે ઉતારાઓ આપવામાં આવ્યા હોય છે તે ઉપરથી જ માલમ પડે છે, અને બીજાં ધર્મસૂત્રોમાં જેના વિશે કંઈક કરવામાં આવ્યું હોય તે સૂત્રો સૌથી વધારે પ્રાચીન છે. એમાંનું એક સૂત્ર, મનુ અથવા માનવોનું સૂત્ર, તે "માનવધર્મશાસ્ત્ર"ના પ્રખ્યાત ગ્રન્થની સાથે સમ્યન્ધ ધરાવતું હોવાથી આપણું ખાસ લક્ષ્ય ખેંચે છે. વસિષ્ઠના ગ્રન્થમાં એ સૂત્રમાંથી અનેક ઉતારાઓ આપ્યા છે, તેમાંના છ ઉતારાઓ મનુનો જે ગ્રન્થ આપણે જોઈએ છિયે તેમાં કંઈ પણ ફેરફાર વગર અથવા તો સહેજસાજ ફેરફાર સાથે આપણા જોવામાં આવે છે. વસિષ્ઠના ગ્રન્થમાં એક ફક્કરો ટાંકેલો છે તે અડધો ગદ્યમાં અને અડધો પદ્યમાં રચાયેલો છે, અને એમાંના પાછલો-એટલે પદ્યમાં રચાયેલો-ભાગ મનુના ગ્રન્થમાં પણ ફરીથી જોવામાં આવે છે. એ ગ્રન્થમાં પદ્યના જે ઉતારાઓ આપવામાં આવ્યા છે તેમાં બીજાં ધર્મસૂત્રોની જેમ ત્રિષ્ટુપ્ત અને મનુષ્ટુપ્ત એ બેડ હોદો વપરાયેલા જોવામાં આવે છે. આ છૂટક છૂટક ટાંકવામાં આવેલાં વચનો માનવધર્મસૂત્ર, કે જેના ઉપરથી માનવધર્મશાસ્ત્ર અથવા મનુસ્મૃતિનો ગ્રન્થ રચાયો હશે, તેમાંથી લેવાયાં હોય એ ઘણું સંભવિત જણાય છે.

ગદ્ય તથા પદ્યમાં રચાયેલો એક ધર્મગ્રન્થ શંખ અને લિખિત એ બેડ બાઈઓ, જે ન્યાયીપણાને લીધે ઘણા સુરિખ્યાત થયા

હતા, તેમનો રચેલો કહેવાય છે. એ અન્યના પણ ફેટક ફેટક કકડાઓ એનીજ રીતે મચવાઈ રહ્યા છે. એ અન્ય પશો મ્હોટા હશે અને કાયદાના સવળા નિભાગનો એમાં સમાવેશ થતો હતો. એ અન્યને પ્રમાણભૂત ગણીને પરાયરે એમાંથી ઉતારાઓ પણ આપ્યા છે. એ અન્ય શુદ્ધ ચલુવેંદની વાજસનેયી શાખા સાથે સમ્બન્ધ ધરાવતો હતો એવું ને કુમારિલે કહ્યું છે (ધ સ. ૭૦૦) તેને એ અન્યના ને ઉતારાઓ આજ સુધી જળવાઈ રહ્યા છે તે ઉપરથી ટેકા મળે છે.

સૂત્રો તે હિન્દુસ્તાનના કાયદાનો ને જૂતામાં જૂનો સમય તેમાંજ રચાયાં હોવાં જોઈએ એવું માની લેવાની કંઈપણ જરૂર નથી, કારણ કે જન્મનો ઉપયોગ થવા માંડ્યો એટલે સૂત્રના પ્રકારની રચના તદ્દન નાપુઠ થઈ ગઈ એવું કહી પણ બન્યું નહોતું. ઉદાહરણ તરીકે, વૈજ્ઞાનસધર્મસૂત્ર નામનો ચાર પ્રશ્ન અથવા અધ્યાયનો એ અન્ય છે, તેના આંતર પ્રમાણ ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે એ અન્ય ઈરિસનના ત્રીજા સૈકા કરતાં બેસો લખાણો હોય એ તદ્દન અમંભવિત છે. એની અંદર નારાયણ (વિષ્ણુ) ના પચ વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે, અને “શુદ્ધવાર” (શુદ્ધ નામના ગ્રહનો દિવસ) એ શુદ્ધ પણ વાપરવામાં આવ્યો છે એ અન્ય બધી રીતે ધર્મસૂત્રના જેવો નથી, કારણ કે ખરેખર કાયદાને લગતું કંઈપણ એમાં કહેવામાં આવ્યું નથી, પણ એ માત્ર ગૃહ્યધર્મનોજ અન્ય છે. ચારે આશ્રમોનાં કર્તવ્યો, ખાસ કરીને વાનપ્રસ્થ આશ્રમનાં કર્તવ્યો, એ અન્યમાં ગણાવવામાં આવ્યાં છે, કારણ કે વૈજ્ઞાનસ અથવા વિશ્વનસૂત્રના અનુયાયીઓની સાથે એ આશ્રમનો વિશેષ સમ્બન્ધ છે. તૈત્તિરીય શાખાના ગોડામાં મોડા પ્રવેશમાનો એક આ વૈજ્ઞાનસનો જંણાપ છે.

સૂત્રો વડે નિયન્ત્રિત થતા ધર્મવિધિઓ તથા રીતરિવાજોના મ્હોટા સમૂહ તરફ આપણે પાછા ફરીને દૃષ્ટિ કરીએ છીએ તો સ્વાભાવિક રીતે આપણને એવું માનવાની લાલચ થઈ આવ્યા વગર રહેતી નથી કે હિન્દુ લોકોની બુદ્ધિને દાગલ્લગા આણવાને માટે અને ધર્મના વિપયમાં તેઓ હમેશા એની ને એની દાસત્વનીજ સ્થિતિમાં રહે એટલા માટે કંઈપણ ઉદ્યોગ વગરના નિષ્પ્ર લોકોએજ ભણી જોઈને એ સઘણ કામ કરણ છે. પણ દિનપ્રતિદિન ને શોધખોળો યતી જાય છે તેને પરિણામે હવે જણાવા માંડ્યું છે કે વિપ્રાનુંજ જેમાં વિશેષ કામ એવા આણણ્ય

વિધિઓનો પણ મૂળ આધાર તો લોકમા પ્રચાર પામેલા ધર્મવિધિઓ ઉપરજ હતો જો એમ ન હોય તો હિન્દુસ્તાનના લોકો ઉપર બ્રાહ્મણ ધર્મની આટલી સત્તા કેવી રીતે સ્થાપિત થઈ અને તે અત્યાર સુધી કેવી રીતે ટકી રહી તે મમજવું મુશ્કેલ થઈ પડે જે વિધિઓ પહેલેથી જ અસ્તિત્વમાં હતા તેને વધારે વિસ્તૃત તથા સુન્યવસ્થિત કરવામાં બ્રાહ્મણોની સર્ગશક્તિનો ખરેખરો ઉપયોગ થયો હતો, અને તેઓએ જે કામ માથે લીધું તેમાં, નિમશય ખીજે કોઈ પણ સ્થળે કદી નથી જોવામાં આવ્યો એવો વિજય તેઓએ પ્રાપ્ત કીધો

જુદી જુદી પ્રજાના પ્રાચીન ઇતિહાસની એકબીજાની સાથે સરખામણી કરી જોતાં એવું માન્ય પડ્યું છે કે હિન્દુસ્તાન અને ઇરાનના લોકો જે વખતે સાથે વસતા હતા તે વખતે પણ બ્રાહ્મણ ધર્મના ધણા વિધિઓ અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા ઉદાહરણ તરીકે, તે વખતે પણ યજ્ઞ એ સવળા નિસ્તૃત વિધિઓનું મુખ્ય મિન્દુ ગણાતું હતું અને એ યજ્ઞ કરવાને માટે ખાસ વિપ્રવર્ગની જરૂર પડતી વેદના વિધિમાં વપરાતા ધણા શબ્દો તે વખતે પણ અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા, અને સ્તોમ એ શબ્દ તો ઐથી સાધારણ થઈ પડ્યો હતો એ મોમનો રસ કાઢીને પછી તેને ગાળવામાં આવતો, તેમાં દૂધ ભેળવવામાં આવતું, અને પછી તે મુખ્ય હવિ તરીકે ગર્વણ કરવામાં આવતો. આપણે ઉપર જોઈ ગયા હિયે તે પ્રમાણે જનોઈ ધારણ કરવાનો વિધિ પણ તે વખતે જાણીતો હતો, અને એ વિધિ પાછો પુષ્ક ઉમ્મર થતા છાત્રાઓને દીક્ષા આપવાનો જે એથી પણ વધારે પ્રાચીન રિવાજ હતો તેમાંથી ઉત્પન્ન થયો હતો. અમિદારા દેવતાઓને હવિ ખોયાડવાનો રિવાજ ઇડો-યુરોપીયન સમયમાં પણ હતો એમ જણાય છે, કારણ કે ગ્રીસ, રોમ અને હિન્દુસ્તાન એ ત્રણે દેશના લોકોમાં એ રિવાજ જોવામાં આવે છે વિચારવિધિમાં નવા પરણેલા દપતી વૈવાહિક અગ્નિની આસપાસ ફરે છે અને એ પ્રમાણે ફરતી વખતે વર તરફથી સેકેયું હવિ અને કન્યા તરફથી ધાન્યું હવિ અગ્નિની આગળ ધરી ગખવામાં આવે. એ રિવાજ પણ ઇડો-યુરોપીયન સમયમાં અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો, કારણ કે રોમન લોકોમાં પણ અગ્નિની અદર રોગી નાખના પડેલા દપતીએ વેદીની આસપાસ ડાબી બાજુએથી જમણી બાજુએ ફરતું એવો રિવાજ હતો. વરમન્યાની ઉપર (જન્મપાનાના ચિહ્ન તરીકે) ચોખા અથવા ધાન્ય નાખવાના રિવાજ વિદેશોમાં કશું છે તે રિવાજ

પણ ઈંડો-ચુરોપીયન સમયમાં અસ્તિત્વ ધરાવતો હોવો જોઈએ; કારણ કે એ રિવાજ એકબીજામાંથી લેવાયો છે એવું જોના વિષે, ન કહી શકાય એવી જુદી જુદી પ્રજાઓમાં એ રિવાજ જોના પ્રચાર પામેયો જોવામાં આવે છે. જે લોકોના કંકડાઓ ધસીને તેમાંથી યજ્ઞનો અગ્નિ કૃત્ત્વ કરવો એવો જે હિન્દુસ્તાનનો વિધિ છે તે તો એથી પણ વધારે પ્રાચીન જણાય છે. એજ પ્રમાણે, હિન્દુસ્તાનમાં અગ્નિની વેદી કરતી વખતે પાંચ જુદાં જુદાં પ્રાણીઓ-માણસ વગેરે-નાં મસ્તક ઉપરથી ઈંડોનું નીચલામાં નીચલું પડ અણી લેવું એવો જે રિવાજ હતો તે પણ, એક માણસ અથવા એક મથુને પાયાની સાથે દાટવામાં આવે તોજ મકાનને મજબૂતી-મજે એવી પ્રાચીન માન્યતા જે વખતે અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી તે વખતનોજ પ્રચારમાં આવેલો હોવો જોઈએ.

છેવટમાં, ધર્મવિધિને લગતાં સૂત્રોના એક વિભાગ તરીકે શુદ્ધ-સૂત્રોને ગણાવવાં બાકી રહ્યાં છે. આપસ્તમ્બકલ્પસૂત્રના મોટા અંશનો ત્રીસમો અને છેલ્લો પ્રજ્ઞ તે આ પ્રકારનો અંશ છે. એવી તૈયાર કરવાને માટે જે માપ લેવાનાં તે વિષેની અને એવી એવી બીજી વ્યવહારિક અગત્યની સૂચનાઓ એ અન્યોમાં આપવામાં આવી છે. એ અન્યોમાં ભૂમિતિનું ઘણું જ્ઞાન પ્રકારનું જ્ઞાન જોવામાં આવે છે, અને હિન્દુસ્તાનના ગણિતશાસ્ત્રના જૂનામાં જૂના અન્યો એ છે, જેને એ અન્યોની પ્રાચીનતા પણ હજી વિવાદાસ્પદ છે.

હિન્દુસ્તાનના પરંપરાપ્રાપ્ત સંપ્રદાય પ્રમાણે, સૂત્રની શંકીમાં રચાયેલા વૈદિક અન્યોના મગ્ગ સમુદાયના “વેદાંગ” એ નામના છ વર્ગ પાડવામાં આવ્યા છે. એ વર્ગ નીચે પ્રમાણે છે.—શિક્ષા અથવા સ્વરશાસ્ત્ર, છન્દસ્, વ્યાકરણ, નિરુક્ત અથવા બ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર, કલ્પ અથવા ધર્મના આચાર, અને જ્યોતિષ્ અથવા ખગોળશાસ્ત્ર. આમાના પહેલા ચાર વિષયો તે વેદાન્યોનો શુદ્ધ ગીત પાઠ કરી શકાય અને તે સમજી શકાય તેને માટે છે, અને છેવટે જે વિષયો તે ધર્મના વિધિઓ તથા કર્તવ્યો શાં શાં છે અને તે કરવાનો યોગ્ય વખત કયો છે તેનો નિર્ણય થઈ શકે તેને માટે છે. ધર્મની જરૂરિયાતોને લીધે એ મંત્રનાં વેદાંગોની કૃત્તિ થઈ છે, અને વેદ પછીના સમયમાં શાસ્ત્રની જે પાંચ શાખાઓ મંપૂર્ણ સમૃદ્ધિમાં આવી તેનો પ્રારંભ છેલ્લાં ચાર વેદાંગમાં થયેલો જોવામાં આવે છે અને એ ચારમાંથી એકનો તો મંપૂર્ણ વિકાસ

પશુ 'યર્ધ' ચૂમ્બો હતો એવું આપણને માલમ પડે છે. ચોથો અને છઠ્ઠો એ બે વર્ગના સમ્બન્ધમાં, આખા વર્ગનું નામ તે એ વર્ગના પ્રતિનિધિ જેવો જે અમુક ગ્રન્થ તેનેજ લાગુ પાડવામાં આવેલું આપણે જોઈએ છિયે.

કલ્પ વિષે તો ઉપર આપણે સવિસ્તર વિવેચન કરીજ ચૂક્યા છિયે. ખગોળશાસ્ત્રને લગતો વેદના સમયનો કોઈ પણ ગ્રન્થ સત્યવાર્ધ રહેલો જેવામાં આવતો નથી; કારણ કે ય્યોતિષ એ નામનું વૈદિક પંચાંગ, જેની બે આદૃતિઓ કમરઁઃ ઋગ્વેદ અને યજુર્વેદની હોવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે, તે તો વેદ પછીના સમયમાં થયું મોડું લખાવણું છે.

તૈસીરીય આરણ્યક (૭,૧) જેવા પ્રાચીન ગ્રન્થમાં પણ શિક્ષા અથવા સ્વરશાસ્ત્ર વિષે કથન કરવામાં આવેલું જણાય છે. તે વખતે પણ વર્ણ, સ્વર, માત્રા, ઉચ્ચાર, અને મંચિના નિયમોનો એ વિષયની અંદર સમાવેશ કરવામાં આવતો હતો એમ જણાય છે. શિક્ષા એ નામના કેટલાક ગ્રન્થો જળવાઈ રહ્યા છે, પણ તે વૈદિક સાહિત્યના મોડા લખાવણા પરિણિત ગ્રન્થોજ છે. એ ન્દાનકડા ગ્રન્થોમાં વેદના પાઠ અને શુદ્ધ ઉચ્ચારની સૂચનાઓ આપવામાં આવી છે. જુદા જુદા વેદની સંહિતાના ગ્રન્થો, જે મંચિના નિયમો પ્રમાણે ધડાયા હતા. તે અસંખ્ય સ્વરશાસ્ત્રને લગતા અભ્યાસનાં જે કળ જળવાઈ રહ્યાં છે તેમાં સૌથી વધારે પ્રાચીન છે. પદપાઠ ધડાયો તે વખતે વળી એક ડગલું આગળ ભરવામાં આવ્યું. એ પાઠમાં મંચિથી જોડાયેલા ચબ્દોને છૂટા પાડી નાંખવામાં આવ્યા છે અને દરેક ચબ્દ (સમાસના કકડાઓને પણ) જુદા જુદા, સંધિના નિયમોથી વિકાર નહીં પામેલા એવી અસંખ્ય સ્થિતિમાં, આપવામાં આવ્યા છે. ત્યાર પછીના એ વિષયના અભ્યાસને માટે એ પદપાઠ તે એક આધારરૂપ યર્ધ પડ્યો હતો. યારક, પાણિનિ, અને ખીન્ન વૈયાકરણોને જે વખતે વેદનું અમુક રૂપ પોતે વધારે સ્પષ્ટ સમજે છે એમ લાગે તે વખતે તેઓ પદપાઠનાં પ્રયકરણને હંમેશાં વળગી રહેતા નથી, અને પર્તજલિ તો સ્પષ્ટ સમ્બોધમાં એ પદપાઠના પ્રમાણ્ય વિષે સંકટ દર્શાવે છે. વૈદિક સ્વરશાસ્ત્રના ખરેખર ગ્રન્થો તે “પ્રાતિશાલ્ય” એ નામના છે. સંહિતા અને પદપાઠની સાથેના એ પ્રાતિશાલ્યનો સમ્બન્ધ ઉઘડો છે. એ બેડ પાઠનો એકખીન્નની સાથેના સમ્બન્ધ કેવી રીતનો છે તેનો નિર્ણય કરવો એ પ્રાતિશાલ્યનું કામ

છે. એ નિર્ણય કરવામાં પ્રસંગવચાત વૈદિક સંધિઓ વિષેના સવિસ્તર અહેવાલ પણ તેઓએ આપ્યો છે, અને તે ઉપરાંત વેદના મંત્રોના પાઠ શુદ્ધ રીતે થઈ શકે તે માટે સ્વરશાસ્ત્ર વિષેની ચર્ચાઓ પણ તેઓએ ચલાવી છે. સાધારણ રીતે, એ પ્રાતિશાખ્યના અન્યો પાણિનિના પહેલાં લખાયા હતા એવું ગણવામાં આવે છે. ચોક્કસ જાણતોમાં એ અન્યોત્તરી સાથે પાણિનિનું મળતાપણું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. વેદની સંધિ વિષે પાણિનિએ જે જે ઠેકાણે લખ્યું છે તે તે ઠેકાણે હમેશાં પ્રાતિશાખ્યના કરતાં એનાં વચનોમાં ઝાઝી પૂર્ણતા જણાઈ છે, અને પ્રાતિશાખ્યના અન્યોમાં, ખાસ કરીને અચર્ચવેદના પ્રાતિશાખ્યમાં તો, વૈયાકરણોના શબ્દપ્રયોગ ઉપરજ આધાર રાખવામાં આવ્યો છે. પણ એટલા ઉપરથી હાલનાં જે પ્રાતિશાખ્યો છે તેનું કોઈ વિશેષ પ્રાચીન સ્વરૂપ પાણિનિના ઉપયોગમાં આવ્યું હશે એવા અનુમાન ઉપર આવવું એ ભાગ્યેજ વાસ્તવિક કહેવાશે; કારણ કે વેદની સંધિ વિષે પાણિનિએ જે પ્રકારનું નિરૂપણ કર્યું છે તેનું કારણ એવું ન હોય કે હાલના પૂર્ણ સ્વરૂપમાં પ્રાતિશાખ્યના અન્યો એના જોવામાં આવ્યા નહોતા, પણ કોઈ ખીલ્તુંજ કારણ હોય એ ઘણું બનવા જોગ છે, અને વૈયાકરણોના જે શબ્દપ્રયોગો છે તે તો પાણિનિના સમય કરતાં ઘણા વધારે જૂના વખતના છે એ વાત ઉપાડી છે. એ પ્રાતિશાખ્ય અન્યોમાંના ચાર જળવાઈ રહ્યા છે અને તે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે. એક ઋગ્વેદનો છે; બીજો અથર્વવેદનો છે; અને એ યજુર્વેદના છે તે દ્વયશઃ વાજસત્તેયી અને તૈત્તિરીય-સંહિતાની સાથે જોડાયેલા છે. વેદની જુદી જુદી શાસ્ત્રાના ઉપયોગને માટે રચાયેલા હોવાથી એ અન્યોને “પ્રાતિશાખ્ય” એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

ઋગ્વેદનું પ્રાતિશાખ્યસૂત્ર તે એક વિસ્તૃત ગ્રન્થ છે. એ ગ્રન્થ પદમાં રચાયેલો છે અને એના ત્રણ અધ્યાય છે. આમ્બલાયનનો ગુરુ શૌનક તે એ ગ્રન્થનો રચનાર હતો એવું કહેવાય છે; પણ હાલના સ્વરૂપમાં જે ગ્રન્થ દીક્ષામાં આવે છે તે તો માત્ર શૌનકની શાખામાં-યીજ. ઉત્પત્તિ મયો હશે. પાછળથી આ પ્રાતિશાખ્યને દુર્લ્ભ કરીને અને કેટલીક પરિચિદ વસ્તુઓનો ઉમેરો કરીને “ઉપલેખ” એ નામનો ગ્રન્થ બનાવવામાં આવ્યો હતો. તૈત્તિરીય પ્રાતિશાખ્યમાં ત્રીસ, આચાર્યોનાં નામ ગણાવવામાં આવ્યાં છે તેમાંનાં કેટલાંક નામ એવાં

વિલક્ષણ છે કે તેને સીધે એ અન્ય. આપણું ખાસ લક્ષ્ય ખેંચે છે. યાજ્ઞસતેયી પ્રાતિશાહ્યતા આઠ અધ્યાય છે. તેમાં અન્યના રચનાર તરીકે કાત્યાયનનું નામ ગણાવવામાં આવ્યું છે, અને આગળ થઈ ગયલા આચાર્યોમાં શૌનકને પણ ગણાવવામાં આવ્યો છે. મઘર્વવેદ-પ્રાતિશાહ્યના આર અધ્યાય છે અને એ શૌનકની સાખાનો અન્ય છે. આ પ્રકારના બીજા અન્યો કરતાં આ અન્યમાં વ્યાકરણના વિષય વધારે આપવામાં આવ્યા છે.

૭૦૨ વિશે બ્રાહ્મણોમાં રચણે રચણે લખવામાં આવ્યું છે, પણ એની રચનાર ચર્ચા તો શાંસ્ત્રાવનશ્રૌતસૂત્રના એક અધ્યાય (૭,૨૭)માં, ઋગ્વેદપ્રાતિશાહ્યના છેલ્લા ત્રણ પટલમાં, અને ખાસ કરીને નિવાનસૂત્ર, જે સામવેદને લખેલો અન્ય છે, તેમાં કરવામાં આવી છે. પિંગલનો હ્રન્દઃસૂત્ર એ નામનો અન્ય છે તેમાં પણ વેદના છન્દોનો વિષય ચર્ચવામાં આવ્યો છે; પણ એ અન્ય તે જોડે વેદાંગમાં ગણાય છે તોપણ ખરેખર જેતાં એ એક પાછલા સમયનો પરિશિષ્ટ અન્ય છે, અને ખાસ કરીને વેદ પછીની પદ્યરચનાનો વિષય એ અન્યમાં ચર્ચવામાં આવ્યો છે. ખરેખર, એ વિષયમાં તો એ અન્યનાં વચનોને પ્રમાણ તરીકે ગણવામાં આવે છે.

જેવઢે, કાત્યાયનની જે અનુક્રમણી, જેનીયે ગણાવવામાં આવી છે, તે દરેકમાં અઢેક અધ્યાય વેદના છન્દ વિષેનો છે એ જેઢ અધ્યાયમાં રહેજ સાજજ દેર જેવામાં આવે છે. ઋગ્વેદપ્રાતિશાહ્યના મોળમાં પટલમાં જે ચર્ચા કરવામાં આવી છે તે અને આ અધ્યાયમાં જે ચર્ચા કરવામાં આવી છે તે લખખગ એકજ છે, અને પ્રાતિશાહ્યનો સમગ્ર અન્ય જોડે અનુક્રમણીના પહેલાંનો લખાયલો છે એમાં કંઈ મંશય નથી, તોપણ પ્રાતિશાહ્યનો જે ભાગ અનુક્રમણીના આ અધ્યાય સાથે મળતો આવે છે તે ભાગ એ અનુક્રમણીના અધ્યાય કરતાં વધારે મોડો લખાયો હોય એ બનવાં જોગ છે.

પદપાઢ ઉપરથી જણાય છે કે એ પદપાઢના રચનારાઓએ ઉચ્ચાર અને સંધિના વિષયનું સાંકે અન્વેષણ કર્યું ઢણું, એટલુંજ નહીં પણ વ્યાકરણની રીતિએ શબ્દોનું પૃથકરણ કરવા વિશે પણ તેઓ સારી માહિતી ધરાવતા હતાઃ ઢરણ કે સમાસના શબ્દોને અને ક્રિયાપદના

ઉપસર્ગ તથા નામના અધિક પ્રત્યયોને પદ્ધતાઈમાં છૂટા પાડી નાંખવામાં આવ્યા હોય છે. એ વખતથીજ નિર્મેય ચબ્દોના ચાર વિભાગ (ચત્વારિ પદજાતાનિ) તેઓએ પાડ્યા હતા, જોકે એ વિભાગ કયન સૌથી પહેલું યાસ્ક તરફથીજ કરવામાં આવ્યું છે. એ વિભાગ નામ (જેની અંદર “ સર્વનામ ”ના પણ સમાવેશ થાય છે), આર્યાત અથવા ક્રિયાપદ, ઉપસર્ગ, અને નિપાત અથવા અવ્યય એ પ્રમાણે છે. શબ્દોના પૃથક્કરણ ઉપરથી નદી, પણ પદમાત્રના આ ચાર પ્રકારના વિભાગ પાડવામાં આવ્યા તે ઉપરથીજ કદાચ “ વ્યાકરણ ” એ નામ મીથી પહેલું વપરાવા માંડ્યું હશે. શ્રાક્ષણોમાં પણ ભાષાશાસ્ત્રની શોધ-ખોજો થતી હોવાનાં પ્રમાણ મળી આવે છે; કાગ્ય કે ચર્ણ, કૃપન્, વચ્ચન, વિમક્તિ, એવાં એવાં વાક્યોનાં નામો એ અન્યોમાં વપરાયલાં આપણાં જોવામાં આવે છે. આરણ્યકો, ઉપનિષદો, અને સૂત્રોમાં એવા પ્રયોગો એથી પણ વિશેષ જોવામાં આવે છે. પણ પાણિનિની પહેલાંના વ્યાકરણ વિષે આપણને જે મીથી અગત્યની માહિતી મળે છે તે યાસ્કના ગ્રંથમાંથીજ મળે છે.

ચારકના પહેલાં વ્યાકરણશાસ્ત્રનું અધ્યયન થઈ આગળ વધેલું હોવું જોઈએ, કારણ કે માત્ર અને ઉદીપ્ય એવી બે શાખાઓનો ભેદ એણે દર્શાવ્યો છે, અને તે ઉપરાંત એની આગળ થઈ ગયેલા વીસેક આચાર્યોનાં નામ એણે ગણાવ્યાં છે, તેમાંના ત્રણ આચાર્યો—શાકટાયન, શાર્ગ્ય, અને શાકલ્ય—એ મીથી વધારે મહત્વના છે. ચારકના વખત સુધીમાં જબ્દનાં મૂળ રૂપ અને તે રૂપને લગાડવામાં આવતા પ્રત્યય વગેરે, એ બેની વચ્ચેના ભેદ સ્પષ્ટ સમજાતો થયો હતા; એક તરફથી ક્રિયાપદને લગાડવામાં આવતા જુદા જુદા પુરુષ અને જુદા જુદા કાળના પ્રત્યયોનું લોકોને જ્ઞાન હતું તેમ જીજી તરફથી કૃત્ત અથવા નોમને લગાડવાના તદ્દિત પ્રત્યય વિષે પણ તેઓ જાણીતા હતા. યાસ્કના નિરુક્તમાં, “ નામ તે ક્રિયાપદમાથી નીકળ્યાં છે ” (આર્યાતજાતિ નામાનિ) એ શાકટાયનના સિદ્ધાન્ત વિષે ઘણી રમભરી ચર્ચા કરવામાં આવી છે, અને યાસ્ક પોતે શાકટાયનના સિદ્ધાન્તનેજ સ્વીકારે છે. એણે (ચારક) એવું દર્શાવ્યું છે કે માર્ગ્ય અને જીજી કેટલાક વૈયાકરણો સામાન્ય રીતે એ સિદ્ધાન્તને સ્વીકારે છે, પણ સઘળાંજ નામો ક્રિયાપદ-માંથી નીકળ્યાં છે એટલે મુખી કહેવું એ ખૂબજરૂર છે એમ તેઓનું માનવું છે. એ વૈયાકરણો તરફથી જે વાંધાઓ ઉઠાવવામાં આવે છે તેની

પરીક્ષા કરીને અન્તે એ જણાવે છે કે એ વાંધાઓ ચાલી શકે એવા નથી. ક્રિયાપદમાંથી નામની ઉત્પત્તિ થઈ છે એ શાકટ્યાયનના સિદ્ધાન્ત ઉપરથીજ પાણિનિના વ્યાકરણની સઘળી વ્યવસ્થા થયેલી છે. એ પાણિનિના વ્યાકરણસૂત્રમાં વેદનાં રૂપો સમ્બન્ધી સંક્રોડો નિયમો આપ્યા છે; પણ એ અન્યનો મોટો ભાગ તો સંસ્કૃત ભાષાના વર્ણનને અર્થે લખાયેલો છે એટલે આ નિયમો તે અપવાદના જેવા સ્વરૂપના છે. પાછલા સાહિત્ય ઉપર એ (પાણિનિના) અન્યની લગભગ સંપૂર્ણ સત્તા ગ્રામેલી જેવામાં આવે છે. જોકે સૂત્રસમયની મધ્યમાં એ અન્ય રચાયેલો છે, તોપણ વેદ પછીના યુગનો પ્રારંભ એ અન્યથી થાય છે એવું ગણ્યા વગર ચાલે એમ નથી. એ અન્યનું પ્રામાણ્ય સંપૂર્ણ રીતે સ્વીકારાયું એટલે એની આગળ થઈ ગયેલા સઘળા આચાર્યો કરતાં એની શ્રેષ્ઠતા સંકેતાર્થથી સ્થાપિત થઈ શકી અને પરિણામે એ આગલા આચાર્યોના અન્યોના વિનાશ પામ્યા. આગલા આચાર્યોમાંથી માત્ર યારકનો અન્ય જળવાઈ રહ્યો, અને એ અન્ય જળવાઈ રહ્યો તેનું પણ ખરું કારણ એ છે કે એ અન્ય ખાસ વ્યાકરણનો નથી, પણ “ નિરુક્ત ” (વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર) એ એનો વિષય છે, અને એ વેદાગતો અન્ય પણ એ એકત્રોજ છે; એજ વિષય ઉપર એના સિવાય બીજો કોઈ પણ અન્ય છે નહીં.

યારકનું “ નિરુક્ત ” તે ખરું જોતાં વેદ ઉપરના એક ભાષ્યનો અન્ય છે, અને સંસ્કૃત ભાષામાં જળવાઈ રહેવા બીજા કોઈ પણ ભાષ્યના કરતાં એ અન્ય કેટલાક સૈકાઓ પૂર્વે રચાયેલો હોવાથી એ સર્વના કરતાં વિશેષ પ્રાચીન છે. “ નિઘણ્ટુ ” એ નામના ઓછી વપરાશના અને ન સમર્પણ એવા વૈદિક શબ્દોના સંગ્રહો આચાર્યોના ઉપયોગને માટે

† એ વિનાશ પામેલા અન્યોમાં શાકટ્યાયનનો અન્ય વિશેષ અગત્યનો હતો એવું માનવાને કારણ છે. શાકટ્યાયનનું નામ પાણિનિના તેમજ યારકના અન્યમાં પણ જેવામાં આવે છે પણ એ શાકટ્યાયનનો અન્ય પાછો ઉપલબ્ધ થાય એવો સંભવ જણાતો નથી. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનના એ હસ્તલિખિત અન્યો સંચવાઈ રહ્યા છે જેમાં “ શબ્દાનુસાસન ” નામનો એક અન્ય છે તે શાકટ્યાયનનો છે એવું કહેવામાં આવ્યું છે. પણ એ અન્ય વિશે તે એવું જણાય છે કે એ અન્ય આધુનિક સમયના કોઈ જન પડિતનો રહેલો છે તે કંઈક અસર મૂળ અન્યનો આધાર લઈને અને કંઈ અસર પાણિનિ વગેરેના અન્યોનો આધાર લઈને રચાયેલો છે.

તૈયાર કરવામાં આવેલા તેના ઉપરથી આ “ નિરુક્ત ”નો ગ્રન્થ રચાયો છે. ચારકની આગળ એવા “ નિઘણ્ટુ ”ના પાંચ સંગ્રહો હતા. તેમાંના પહેલા ત્રણમાં એક અર્થવાળા શુદ્ધ શુદ્ધ શબ્દોના સમુદાય આપવામાં આવ્યા છે, ચોથામાં જે શબ્દો ખાસ અધરા હોય તે આપવામાં આવ્યા છે, અને પાંચમાં વેદના શુદ્ધ શુદ્ધ દેવતાઓનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. આ સર્વની સમજુતી ચારકે મ્હોટે ભાગે પોતાના ભાષ્યના બાર અધ્યાયમાં આપી છે (જે બાર અધ્યાયની સાથે ખીજા બે અધ્યાય પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યા હતા). આ સમજુતી આપતી વખતે ઉદાહરણ તરીકે એણે ઘણા મંત્રો યાંત્રા છે, અને તે ખાસ કરીને શ્વેદ્યોદ્યોગમાંથી લીધેલા છે. એ મંત્રો એણે સમજાવ્યા છે તેની સાથે વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રને લગતી ચર્ચાઓ પણ એણે ઠેકાણે ઠેકાણે કીધી છે.

આ ગ્રન્થનો પહેલો અધ્યાય પ્રાસ્તાવિક છે, તેમાં બાકરણ અને વેદના અર્થ વિષેના કેટલાક સિદ્ધાન્તોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. ખીજા અને ત્રીજા અધ્યાયમાં એક અર્થવાળા શબ્દોના જે ત્રણ “ નિઘણ્ટુ ”-ઓ છે તેને લગતા કેટલાક મુદ્દાઓ સમજાવવામાં આવ્યા છે; ૪થી ૬ સુધીના અધ્યાયમાં ચોથા “ નિઘણ્ટુ ” ઉપરનું ભાષ્ય, અને ૬થી ૧૨ સુધીના અધ્યાયમાં પાંચમા “ નિઘણ્ટુ ” ઉપરનું ભાષ્ય આપવામાં આવ્યું છે. “ નિરુક્ત ” એ ગ્રન્થ વેદના અર્થ અને બાકરણના દષ્ટિ-બિન્દુથી ઘણો અગત્યનો છે તે ઉપરાંત સંસ્કૃત સાહિત્યના જેની શૈલીમાં રચાયેલા પ્રાચીનમાં પ્રાચીન-પાણિનિના પોતાના કરતાં પણ આગળના-ગદના નમૂના તરીકે એ ગ્રન્થ આપણને ખાસ આનંદ આપે એવો છે. બાકરણના જે શબ્દો પાણિનિએ વાપર્યા છે તેજ ચારકે પણ વાપરેલા જોવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, ધાતુ, કૃત્, ટઞિત, એજ શબ્દો ચારકે પણ વાપર્યા છે. તોપણ ચારકે એ પાણિનિના પહેલાં ઘણો આગળ યઈ ગયો હોવો જોઈએ; કારણ કે એ બેની વચ્ચેના સમયમાં યઈ ગયેલા સમર્થ વૈવાકરણનાં નામ ગણાવવામાં આવે છે તેની મંજ્યા મ્હોટી છે. આ કારણથી ચારકને આપણે ઇસીસનની પૂર્વે પાંચમા સદીમાં યઈ ગયેલો ગણવો જોઈએ, અને નિઃસંશય સૂત્રસમયના આરંભમાં એને મૂક્યા વગર ચાલે તેમ નથી.

“ નિરુક્ત ” વડે એક ઘણી મહત્વની વાત સ્પષ્ટ થાય છે, અને તે એ છે કે ચારકના વખતમાં શ્વેદ્યોદ્યોગે રચાઈ રચાયે મળ્યા

સૂત્ર-હતું, અને ઋગ્વેદનો, જે પાઠ હાથ આપણા જોવામાં આવે છે અને તે વખતે જે પાઠ અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો તે બેમાં કંઈ પણ અગત્યનો તફાવત હોય એમ જણાતું નથી. ચાસ્કના પાઠમાં કોઈ કોઈ સ્થળે જે ફેરફાર જણાય છે તે ધણે, પુરૂષ જેનો છે. ઉદાહરણ તરીકે, એક ઠેકાણે (મં. ૧૦, સ્. ૨૯) “ ઘાયો ” અને એ એક ઠેકાણે ગણે, છે, ત્યારે શાકલ્પના પદપાઠમાં “ ઘા યો ” એમ બે શબ્દ છૂટા છૂટા આપવામાં આવ્યા છે. ચાસ્કે, ઋગ્વેદના મત્રો સમજાવ્યા છે તે ઉપરથી એવું જણાય છે કે કોઈ કોઈ ઠેકાણે એનો પાઠ મંદિતાના પાઠથી જુદો પડે છે, નોકે ઋગ્વેદના જે મત્રો ચાસ્કના અન્યમાં ઠાકવામાં આવ્યા છે તે તો એવા સુધારી લેવામાં આવ્યા છે કે પરંપરાથી આપણને જે પાઠ પ્રાપ્ત થયેલો તેમાં અને એમાં લેશમાન પણ ફેરફાર જોવામાં આવતો નથી. પણ આવા જે જીણા જીણા ભેદ જોવામાં આવે છે તે ઋગ્વેદના પાઠની અનેકતાને લીધે નહીં, પણ “ મિસ્ત્ર ” ની અંદરની બૂલોને લીધે-હોય એ બધું મંભવિત છે. એવીજ રીતના નહીં જેવા થોડાક ભેદો સાપણના ગ્રંથમાં પણ જોવામાં આવે છે, પણ એ જેટલા હમેશાં આખ્યાયની શરતચુકને લીધેજ થયા હોય છે એવું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

સૂત્રોની સાથે “ પરિશિષ્ટ ” એ નામનું ઘણું વિશાળ સાહિત્ય જોડાયેલું છે. વેદની સઘળી શાખાઓમાં એ પરિશિષ્ટના ગ્રંથો જોવામાં આવે છે. સૂત્રોની અંદર જે વિષયોનું સ્પેષસાજ સંચયન કરાયેલું હોય તે, વિષયોનો આ ગ્રંથોમાં વધારે વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો હોય છે, અથવાતો સૂત્રોની અંદર, જે વિષયો ખીલકલ આપવામાં આવ્યા નથી, હોતા તેના સમ્બન્ધની અમૂલ્યની હકીકતો આ ગ્રંથોમાં આપવામાં આવી હોય છે. આ પ્રમાણે, “ આશ્વલાયનગૃહ્યપરિશિષ્ટ ” એ નામનો એક ગ્રંથ છે તેના ચાર અધ્યાય છે, અને તે ઋગ્વેદની સાથે જોડાયેલો છે. “ ગોમિલસંગ્રહપરિશિષ્ટ ” માં સામાન્ય ગૃહ્ય વિધિઓની સંક્ષિપ્ત ચર્ચા કરવામાં આવી છે, અને જાડને લગતા વિધિઓ તરફ એ ગ્રંથનું ખામ વળતું જણાય છે. એ ગ્રંથ સામવેદની સાથે જોડાયેલો છે. એજ ગ્રંથની માથે વિશેષ સમ્બન્ધ ધરાવનારો અને ધણું ખરો એ ગ્રંથના કરતાં મોટો લખાયેલો “ કર્મપ્રદીપ ” એ નામનો ગ્રંથ છે. તે “ સામગૃહ્યપરિશિષ્ટ, ” “ છાન્દોગ્યગૃહ્યપરિશિષ્ટ, ” “ છાન્દોગ્યપરિશિષ્ટ, ” “ ગોમિલસ્મૃતિ ” એવાં એવાં અનેક

નામથી જાણખાય છે. એ અન્ય ગુરુ યજુર્વેદના કાત્યાયનનો અર્થવાતો જાણિયો રચેલો હોય એવું માનવામાં આવે છે. “ગૃહ્યસંગ્રહ” એ નામના અન્યમાં જે વિષયો આપ્યા છે તેજ એ અન્યમાં પણ આપવામાં આવ્યા છે, પણ એ અન્યની વિષયવસ્થા “ગૃહ્યસંગ્રહ”થી તદ્દન સ્વતંત્ર રીતની છે. બેક અન્યમાં કોઈ કોઈ ટેકાણે આખા ને આખા સ્તોત્રો તેના તેજ દીકરામાં આવે છે.

“પ્રયોગ” અને “પદ્ધતિ” એ નામના હસ્તલિખિત અન્યો પણ ધણા છે, તે યજુનો વિધિ સમજવાને માટે ધણા અગત્યના છે. જુદી જુદી શાખાઓના ઐન અને શૃણ એ બેક જાતના વિધિઓ આ અન્યોમાં આપવામાં આવ્યા છે. “પ્રયોગ”ના અન્યોમાં કેવળ બ્યવહાર-દૃષ્ટિથી યજુનો ક્રમ દર્શાવવામાં આવ્યો છે અને વિષ્ણનાં જુદાં જુદાં મંડળોએ બજાવવાનાં યજુને લગતાં કર્મો ગણાવવામાં આવ્યાં છે, ત્યારે “પદ્ધતિ”ના અન્યોમાં સૂત્રોનાં સુધરિત વર્ણનોને વળગી રહેલા તરફ અને સૂત્રોમાં અપાયેલી હકીકતો સંક્ષેપમાં કહી જવા તરફ વિશેષ વલણ રાખવામાં આવ્યું છે. એ સિવાય, જુદા જુદા વિધિઓનાં વર્ણનો પદ્યમાં પણ અપાયેલાં છે તે “કારિકા” એ નામથી જાણખાય છે, અને સૂત્રો અથવા પદ્ધતિઓની સાથેજ એ “કારિકા”ઓને જોડવામાં આવી છે. એ “કારિકા”ઓમાંથી કુમારિકાની જે “કારિકા” છે તે સૌથી વધારે પ્રાચીન હોય એમ જણાય છે. એ “કારિકા” આશરે ઇ. સ. ૭૦૦માં રચાઈ હોય એવું અનુમાન થાય છે.

“અનુક્રમણી” એ નામના અન્યોનું સંસ્કૃત પણ પરિશિષ્ટના જેવું છે. જુદી જુદી સંહિતાઓમાં જે ક્રમ પ્રમાણે સૂત્રો આપવામાં આવ્યાં છે તે ક્રમ પ્રમાણેનાં મંત્રો, તેના ઋષિ, હન્દ, અને દેવતાની ટીપ આ “અનુક્રમણી”ઓમાં આપી છે. આ પ્રકારના સાત અન્યો ઋગ્વેદની સાથે જોડાયેલા છે. એ સાતે અન્યો શૌનકના બનાવેલા છે એવું માનવામાં આવે છે અને અનુષ્ટુપ્ તથા ત્રિષ્ટુપ્ એ બે હન્દોમાં એ અન્યો રચાયેલા છે. શૌનકના ઋગ્વેદપ્રાતિશાખ્યમાં પણ એક હન્દ વાપરવામાં આવ્યા છે. એ ઉપરાંત એક “સર્વાનુક્રમણી”ના અન્ય પણ છે તે કાત્યાયનનો રચેલો કહેવાય છે, અને પદ્યમાં રચાયેલી “અનુક્રમણી”ઓનો સાર એ અન્યમાં સૂત્રની રીતમાં આપવામાં આવ્યો છે. પદ્યમાં રચાયેલી પાંચ “અનુક્રમણી”ઓ સચવાઈ રહી

છે આવાનુક્રમણીમાં શ્લોકોની સંખ્યા ૩૦૦ કરતા કંઈક ઓછી છે, અને તેમાં ઋગ્વેદના ઋષિઓની ટીપ આપવામાં આવી છે એ “અનુક્રમણી”નો હાનનો અન્ય તે બારમાં મૈકામાં વજ્રગુરુશિષ્ય નામના ગીતાકાવ્યને જે અન્ય પગિચિત હતો તેને આધુનિક ૨૪૫ આપવામાં આવ્યું હોય તેની ગીતનો જણાય છે “છન્દોનુક્રમણી” એ અન્યનો વિસ્તાર પણ જરાગર જાણે એટલેજ હોય એમ જણાય છે ઋગ્વેદના સૂતો જે જે છન્દમાં ગયાયા હતા તે તે છન્દોની ગણની એ અન્યમાં આપવામાં આવી છે. તે ઉપરાંત શુદ્ધ શુદ્ધ મહામા અંગેક છન્દના મનોની મંખ્યા કેટલી છે, અને છન્દોના સંખ્યા શ્લોકો મળીને સામગ્રી મંખ્યા કેટલી થાય છે તે પણ એ અન્યમાં આપવામાં આવ્યું છે “અનુવાકાનુક્રમણી”નો અન્ય દુકો છે, અને એમાં આગીમેક-૪ શ્લોકો આપેલા છે ઋગ્વેદના ૮૫ “અનુવાક” અથવા વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે તે દરેક અનુવાકના સંખ્યાતના સંદેહ એ અનુક્રમણીમાં આપવામાં આવ્યા છે, તેમજ ૧૧૧૧ અનુવાકના સૂક્તોની સંખ્યા પણ આપવામાં આવી છે તે ઉપરાંત એ અનુક્રમણીમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ઋગ્વેદમાં મધ્ય મળીને ૧૦૧૭ (અને ૧૦૧૮) શાખા પ્રમાણે ગણીએ તો ૧૦૨૫) સૂક્તો, ૧૦૫૮૦૩ મનો, ૧૫૩૮૨૬ શ્લોકો, અને ૪૩૨૦૦૦ અમરો આવે છે, અને આ સિવાય બીજા પણ કેટલાંક વિગતવારના અંગો એ અનુક્રમણીમાં આપવામાં આવ્યા છે એમાં મનોની જે મંખ્યા ગણાવવામાં આવી છે તે હાનના વખતમાં કરવામાં આવેલી શુદ્ધી શુદ્ધી ગણતરીઓ સાથે બનગર મુદ્રામતી આરતી નથી, પણ ગણતરીનો જે ફેર પડે છે તે મેન્ડા-૧૧૧૧ છે, અને અમુક તેના તે મનો ફરી ફરીને આવે છે તેની ગણતરી કરવાની અનુક્રમણીના રચનારની જે રીત હતી તેને બીધે એ ફેર પડતો હશે એ ધણું સંભવિત લાગે છે

બીજા એ, દુકો અનુક્રમણી છે તે “વાદાનુક્રમણી” એ નામથી ઓળખાય છે, અને બીજા અનુક્રમણીના જેવાજ મિત્ર છન્દો એ અનુક્રમણીમાં ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે એમાં વાદનો-મત્રની “લીટીઓના”-અનુક્રમ આપવામાં આવ્યો છે, અને અત્યાગ-મુધી તો એ અન્યની જે હસ્તવિખિન પ્રતોજ જાણવામાં આવી છે “સૂક્તાનુક્રમણી”નું તો એકલું નામજ ગ્યું છે. એ અન્ય ગળાઈ

રહ્યો નથી. એ અન્ય જે વખતે હશે તે વખતે એમાં ધર્મખંડ માત્ર સૂક્તોના પ્રારંભના શબ્દો(પ્રતીક)જ આપવામાં આવ્યા હશે એવું અનુમાન થાય છે. “ સર્વાનુક્રમણી ”ને લીધે એવો અન્ય નિરુપયોગી થઈ પડ્યો હશે તેથીજ એ જળવાઈ રહ્યો નહીં હોય એમ લાગે છે. “ દેવતાનુક્રમણી ” એ નામના અન્યની કોઈ પણ હસ્તલિખિત પ્રત અસ્તિત્વમાં નથી, પણ વઙ્ગુરુશિષ્ય નામના ભાષ્ય-કારે પોતાના અન્યમાં એ અનુક્રમણીમાંથી દસ ઉતારાઓ ટાંખ્યા છે. “ વૃહદ્દેવતા ”—એટલે “ ધર્મ દેવતાઓ ”ની અનુક્રમણી—એ નામના અન્યને લીધે “ દેવતાનુક્રમણી ”નો અન્ય નિરુપયોગી થઈ પડ્યો હશે અને પરિણામે વિનાશ પામ્યો હશે એમ જણાય છે. બીજી કોઈ પણ અનુક્રમણીના કરતાં એ અન્ય વધારે મોટો જણાય છે. એમાં આશરે ૧૨૦૦ અનુદ્રુમ્ના શ્લોક આપ્યા છે, અને વચમાં વચમાં ત્રિષુર્મ્ પણ આવે છે. ઋગ્વેદના આઠ અષ્ટકોને અનુસરીને એ અન્યના આઠ અધ્યાય કરવામાં આવ્યા છે. ઋગ્વેદના ક્રમે અનુસરીને દરેક મંત્રના દેવતા વિષે કથન કરવું એવો એ અન્યનો મુખ્ય હેતુ જણાય છે. પણ એમાં સમજુતીને માટે અનેક વાર્તાઓ તથા દત્તકથાઓ આપવામાં આવી છે તેને લીધે વાર્તાઓના પ્રાચીન મંત્રદ્વય તરીકે એ અન્ય ધણે દીમતી છે. મોટે ભાગે યાસ્કના નિરુક્તનો આધાર લઈને એ અન્ય રચાયો છે. યાસ્ક પોતે અને યાસ્કના ગણાવેલા બીજા આચાર્યો ઉપરાંત માગુરિ અને આશ્વલ્લયન તેમજ નિદાનસૂત્ર વિષે પણ એ અન્યમાં કથન કરવામાં આવ્યું છે. એ અન્યની વિદ્યક્ષણતા એ છે કે ઋગ્વેદના ધર્મઅન્યમાં જેનો સમાવેશ કરવામાં આવતો નથી એવાં અનેક વધારાનાં સૂક્તો (કિલ) એ અન્યમાં ગણાવવામાં આવ્યાં છે.

આ પદમાં રચાયેલી અનુક્રમણીઓના કરતાં-વિશેષ નહીં તેા એ અનુક્રમણીઓનું જે મૂળ સ્વરૂપ હશે તેના કરતાં-વધારે મોટી રચાયેલી કાલ્યાયનની સર્વાનુક્રમણી છે, તેમાં એ અનુક્રમણીઓમાં આપાયેલી સધળી માહિતી એકવી કરીને એકજ અન્યને સ્વરૂપે રજુ કરવામાં આવી છે. એ અન્ય સૂત્રની ચૈલીમાં રચાયેલો છે, અને એ જરા વિસ્તારવાળો છે. ધ્રુવેની આદતિનાં આશરે હેતાગ્રીસ પાનાં એ અન્ય વડે બરાબ છે. ઋગ્વેદના દરેકના સૂક્તના સમ્યન્ધમાં સૂક્તની શરૂઆતના શબ્દ અથવા શબ્દો, સૂક્તની અંદર ફેટલા મત્રો આવે છે

તે, સૂતનો ઋષિ કોણ છે, સૂતના દેવતા કોણ છે, અને સૂતમા ૯૦૬ કથો વપરાયો છે તે—અલ્પેક મત્રને માટે જુદો ૯૦૬ વપરાયો હોય તો તે પણ-કહેવામા આવ્યું છે એ મત્રની પ્રસ્તાવનાના બાર અધ્યાય છે તેમાના નવ અધ્યાય મળીને ઋગ્વેદપ્રાતિશાર્ચના છેલ્લા ત્રણ અધ્યાયને મળતો આવતો વેના ૯૦૦ વિરોનો એક ન્હાનકડો મત્ર બને છે મત્રની શરૂઆતમા લેખક કહે છે કે ‘ પ્રમાણમત્રોને આધારે (યથોપદેશમ્), ઋગ્વેદના પ્રતીક વગેરેની અનુક્રમણી આપવાનો લેખકનો ઉદ્દેશ છે, કારણ કે એવા પ્રમાણના જ્ઞાન વગર ઐત અને સ્માર્ત નિધિઓ ઠરવાનું બની શકે નહીં ’ આ ‘ પ્રમાણમત્રો ’ તે ઉપર ગણાવેલી પદ્યમય અનુક્રમણીઓજ છે એ વિષે કંઈ પણ સંશય નથી, કારણ કે સર્વાનુક્રમણી, જે સૂતની સક્ષિપ્ત શૈલીમા નખાયેલા મત્ર છે, તેમાના કેટલાક પાદ (લીનીઓ) એટલુંજ નહીં પણ કેટલાક ફક્તોઓ પણ આર્પાનુક્રમણી અને ઘૃહદેવતામાથી કાઢતો અમલ સ્વરૂપમા જેવા યેય તેવા ને તેવાજ લીધેના છે અથવા તો તેની પદ્યમય રચનામા રહેજસાજજ રૂપરૂપ કરીને લીધેના છે. પદ્યમા રચાયેલો બીજો મત્ર “ ઋગ્વિધ્યાન ” એ નામનો છે તે શૌનકનો રચેલો કેટલાય છે, અને ઋગ્વેદના આખા સૂતો અથવા તો છટક મત્રોના પાનથી દેની બહુઈ અમલ થાય છે તેનું વર્ગન એ મત્રમા આપવામા આવ્યું છે

સામવેદના પરિશિલ્પને લગતી આર્ષ અને દૈવજ એવી જે અનુક્રમણીઓ છે, તેમા સામવેદની નૈગેય શાખાનો જે મત્ર છે તેના ઋષિઓ તથા દેવતાઓને ક્રમશઃ ગણાવવામા આવ્યા છે એ અનુક્રમણીઓમા યાર, શૌનક, અને આશ્વાપાનના મત્રોમાથી, અને તે સિવાય બીજા મત્રોમાથી પણ ઉતારાઓ આપવામા આવ્યા છે ઘૃણ્યવજ્રવેદની પણ જે અનુક્રમણીઓ છે તેમાથી આર્ય શાખાની જે અનુક્રમણી છે તેના જે વિભાગ છે પોતે વિભાગ મત્રમા રચાયેલો છે અને બીજા વિભાગમા અનુષ્ટુપ્ ૯૦૬ના મત્રોમા આપવામા આવ્યા છે સહિતાના જે મત્ર છે તેને લગત નમો જન્મજન્મ કિરત્ત દર્શ પણ વિશે એ અનુક્રમણીમા આપવામા આવ્યું નથી બીજી અનુક્રમણી છે તે ષાઠવની આગમણીય શાખાની છે જુદા જુદા વિભાગના અને જુદા જુદા મત્રોના મત્રોનાઓનો અનુક્રમ એ મત્રમાં દર્શાવવામા

આવ્યો છે. ઋગ્વેદમાંથી લેવાયલા મંત્રોના સમ્બંધમાં એ ગ્રંથમાં
 જે કહેવામાં આવ્યું છે તેમાં અને ઋગ્વેદની સર્વાનુક્રમણીમાં જે
 કહેવામાં આવ્યું છે તેમાં ધણો ફેર પડે છે. એ ગ્રંથમાં તદ્દનજ નવાં
 એવાં ધણાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે. એ ગ્રંથ અત્રિનો રચેલો
 છે, અને અત્રિએ એ ગ્રંથનો ઉપદેશ લૌગાક્ષિને આપ્યો એવું કહેવામાં
 આવ્યું છે. માધ્યંદિન શાખાના શુક્લયજુર્વેદની અનુક્રમણી કાત્યાયનની
 રચેલી ગણાય છે. એ અનુક્રમણીના પાંચ અધ્યાય છે તેમાંના ખેલા
 ચાર અધ્યાયમાં ઋષિઓ, દેવતાઓ, અને છંદોનો અનુક્રમ આપવામાં
 આવ્યો છે. ઋગ્વેદમાંથી લીધેલા મંત્રોના જે ઋષિઓ આ અનુક્રમણીમાં
 ગણાવવામાં આવ્યા છે અને જે સર્વાનુક્રમણીમાં ગણાવવામાં આવ્યા
 છે તેમાં સાધારણ રીતે ફેર પડતો નથી. પણ તેનીજ સાથે આ સામાન્ય
 નિયમના ધણા અપવાદો પણ જોવામાં આવે છે. એ અનુક્રમણીમાં
 કૃતલાંક નવાં નામો પણ આવે છે તે વધારે મોટા સમયનાં છે, અને
 કૃતલાંક તો શતપથબ્રાહ્મણના સમયનાં પણ છે. એ અનુક્રમણીના
 પાંચમા અધ્યાયમાં, સંહિતાની અંદર આવતા મંત્રોનો સંક્ષિપ્ત અહેવાલ
 આપવામાં આવ્યો છે. સર્વાનુક્રમણીની પ્રસ્તાવનાનો જે ભાગ એજ
 વિષયને લગતો છે તેમાં અને આ અધ્યાયમાં કોઈ પણ રીતનો ફેર
 નથી. સર્વાનુક્રમણીની પ્રસ્તાવના એજ આ અધ્યાયનું મૂળ સ્થાન
 હોય એ ધર્મ સંભવિત છે. એ ઉપરાંત, શુક્લયજુર્વેદનાં ખીર્ણ ધણાં
 પરિશિષ્ટો છે તે સઘળાં કાત્યાયનનાં રચેલાં કહેવાય છે. એ પરિશિષ્ટો-
 માંથી ત્રણ વિશેષ આ રચણે કથન કરવાની જરૂર છે. નિગમપરિશિષ્ટમાં,
 શુક્લયજુર્વેદના એકજ અર્થના શબ્દોનો કોષ આપવામાં આવ્યો છે.
 કોષના ગ્રંથ તરીકેજ એ પરિશિષ્ટનું ખાસ મહત્ત્વ છે. પ્રવરાધ્યાયમાં,
 કોની સાથે લગ્ન ન થઈ શકે તેના નિર્ણય કરવાને માટે અને યજ્ઞના
 અનુષ્ઠાનને માટે થોડા વિશેષ કથા તે દર્શાવવાને માટે બ્રાહ્મણોના કુટુંબની
 રીત આપવામાં આવી છે. ચરણવ્યૂહ, અથગ્ન શુદ્ધ શુદ્ધ વેદોની
 “શાખાઓ વિશેની સમજૂતી,” એ ગ્રંથ ધણો મોટો લખાયેલો છે
 અને એ જાગે અમૂલ્યનો નથી. એમાં વેદની શાખાઓ વિશે જે ગણતરી
 આપવામાં આવી છે તેના કરતાં ઘિણુપુરાણ અને ઘાયુપુરાણના
 અમુક પ્રકરણોમાંની એજ વિષયની ગણતરી વધારે ચોક્કસ છે. આ
 ઉપરાંત, અઘર્વવેદનાં પરિશિષ્ટો ૭૦ કરતાં પણ વધારે છે તેમાં પણ

એક “ચરણવ્યૂહ” નામનું પરિશિષ્ટ છે. અથર્વવેદમાં ૨૦૦૦ સૂક્તો છે અને ૧૨૪૮૦ મંત્રો છે એવું એ પરિશિષ્ટમાં કહેવામાં આવ્યું છે.

વૈદિક સાહિત્યનો આ અહેવાલ સમાપ્ત કરતાં પહેલાં માધ્યમિક યુગમાં થઈ ગયલા વેદના સમર્થ નિદાન સાયણાચાર્ય, કે જેને ઋગ્વેદ, યેનરેયબ્રાહ્મણ અને આરણ્યક. તેમજ તૈત્તિરીયસંહિતા, બ્રાહ્મણ, અને આરણ્યક ઉપર ઘણાં કીમતી બાબો તેમજ ખીખ પણ ઘણા અન્યો અથવા તે ઇતિ સુધી પોને જાને લખ્યા છે અથવાતો લખનાનો પ્રારંભ કરીને અન્યને હાવે તેને મંપૂર્ણ થવાનો પ્રસંગ આપ્યો છે, તેના વિષે એ બોલ કલા વિના આવે તેમ નથી. એ સંહિતાઓ ઉપર એનાં જે બાબ છે તે એને હાવે અપૂર્ણ રહ્યાં હતાં અને એના શિષ્યોએ તે મંપૂર્ણ કર્યા એવું જણાય છે. પહેલાં છુક રાજા (૧૩૫૦-૭૬), જેનો એ ગુરુ અને પ્રધાન હતો એમ એના કહેવા પરથી જણાય છે તે, અને તેની પછીનો રાજા હરિહર (૧૩૭૬-૫૬), તેના વખતમાં એણે પોતાના અન્યો રચ્યા, અને એ ૧૩૮૭માં મરણ પામ્યો. યૌદ્ધા સૈનના પ્રથમાર્ધમાં મુમયમાનોની સત્તાને દૂર કરીને વિજયનગર, જે હવે હુબ્લીના નામથી ઓળખાય છે અને જે ખિવારી પ્રાંતમાં હુંગમદ્રા નદી ઉપર આવેલું છે, તેનો વંશ જેણે ચલાવ્યો તે કુટુમ્બ રા આ રાજાઓ હતા. સાયણનો મોટો ભાઈ માધવ તે છુક રાજાનો પ્રધાન હતો અને વિદ્યારણ્ય સ્વામી એ નામથી તે શૃંગેરી મંડના અધ્યક્ષનું કામ કરતો હતો તેવામાં મરણ પામ્યો. એ માધવે પણ જાને અન્યો રચ્યા છે, એટલુંજ નહીં પણ સાયણનાં બાબો એના આશ્રયને લીધે લખાયાં તથા તે બાબો “માધવીય” અથવા (માધવના ઉત્તેજનથી લખાયલાં) એ નામથી એને અર્પણ કરવામાં આવ્યાં છે. ઓરેસર એક મધ્યવર્તી સાયણના બાબ સાથેની ઋગ્વેદની ખીટી આટલિ છપાઈ તે વિજય-નગરના મહારાજાના આશ્રય વડે છપાઈ હતી એ દેવયોગ લગાર ધ્યાન ખેંચે એવો છે. પણ જે નગર ઉપરથી છુક રાજાને પોતાની પત્ની મામ થઈ હતી તેની સાથે આ પાછા જણાવેલા વિજયનગરને કાઈ પણ રીતનો મજબૂત નથી.

[ચારુક અને પાણિનિનો સમય—ચારુક અને પાણિનિ એ એક ક્ષારે થઈ ગયા તે રિતે, એટલુંજ નહીં પણ એ એકમાં ખેંચે

કેણુ થઈ ગયો અને પછી દ્રોણુ થઈ ગયો તે વિષે એક વખતે નિકાનોમા ધણો મતભેદ હતો એમ જણાય છે. પ્રો. મેક્સ મ્યુલરનું અનુમાન એવું હતું કે ધરતી સન પૂર્વે પાયમા સૈકામા યાસ્ક થઈ ગયો હતો, અને પાણિનિ એના પહેલા એટલે ચોથા સૈકામા થઈ ગયો હતો. એ નિકાનતી દનીન એવી હતી કે વાજસનેયિપ્રાતિસાખ્યના રચનાક કાત્યાયને પાણિનિના અન્ય ઉપર એક વાર્તિક લખ્યું છે, એટલે કાત્યાયન પાણિનિના પછી થઈ ગયો હોવો જોઈએ એ કાત્યાયને પોતાના અન્યમા શબ્દોના જુદા જુદા વિભાગ જણાવીનેજ સન્તોષ માન્યો છે, તે પરથી એવું માલમ પડે છે કે “નામ માનતી ઉત્પત્તિ ક્રિયાપદમાથી થતી કે કેમ?” (આત્યાતજાનિ નામાન્તિ) એવો જે નીન પ્રશ્ન યાસ્કે ઉઠાવ્યો છે તેના વિષે એને કઈ પણ જ્ઞાન નહોતું. આ પ્રમાણેની દલીલ કરીને છેવટે પ્રો. મેક્સ મ્યુલર એના નિર્ણય ઉપર આવે છે કે પાણિનિ, કાત્યાયન, અને યાસ્ક એ કેમ પ્રમાણે એ ત્રણે વેદાકાંથો અપેક્ષા પછી કેટલોક વખત રહીને થઈ ગયા હતા આ અનુમાનની વિરુદ્ધ પ્રો. લેસન એવી દલીલ કરે છે કે પાણિનિના અન્યમા જે અનેક પારિભાષિક શબ્દો જોવામા આવે છે તે યાસ્કમા જોવામાં આવતા નથી તે ઉપરથી અને પાણિનિએ પોતાના અન્યમા યાસ્કનું નામ સ્પષ્ટ આપ્યું છે તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે યાસ્ક એ પાણિનિના પછીના થઈ ગયો હતો વળી એ બેકી બાપામા તેમજ ચર્યાપદતિમા એટલો દેર જોવામા આવે છે કે તેઓની નવ્યે ધણા વર્ષોના અન્તર હોવો જોઈએ એમ પ્રો. લેમનનું દહેવું છે આ પ્રશ્ન વિષે સૌથી સમર્થ અને સનિસ્ત ચર્ચા તો પ્રો. ગ્રાહ્સ્ટ્રૂકરે પોતાના ‘પાણિનિ’ વિષેના અન્યમા ફરી છે પ્રો. મેક્સ મ્યુલરની દલીલનો રદિયો આપતા એ નિકાન જણાવે છે કે ‘નામની ઉત્પત્તિ ક્રિયાપદમાથી થયેલી કે કેમ?’ એ પ્રશ્ન વિષે સ્પષ્ટ ઉત્તર દરનામા આવ્યો છે કે નહીં એ કઈ કાનનિર્ણય માટેની ખરી ક્ષેત્રી નથી, તે છતાં પણ કાત્યાયન અને પાણિનિ એ બેકા ‘ઉષાદિ’ વિષે જે કથન કર્યું છે તે પરથી માનમ પડે છે કે તેમને એ પ્રશ્ન વિષેનું જ્ઞાન હતું પાણિનિએ પોતાના અન્યમા યાસ્કનું સ્પષ્ટ નામ આપ્યું છે તે ઉપરાંત યાસ્કની નિશા પ્રાચીનતા સિદ્ધ કરવાને માટે પ્રો. ગ્રાહ્સ્ટ્રૂકર ખીજ એ દલીલો આપે છે -

(૧) યાસ્કે પોતાના અન્યની શરૂઆતમા “માણવજ્ઞાનમાત્યાત

સત્ત્વપ્રધાનાનિ નામાનિ ” એ પ્રમાણે આખ્યાત (ક્રિયાપદ), નામ વગેરેની સમજૂતી આપી છે, પણ પાણિનિએ વ્યાકરણની અનેક સંતાઓ (કોરક, સમાસ વગેરે) સમજૂતી આપ્યા વગરજ વાપરી છે, તે પરથી જણાય છે કે પાણિનિના વખતમાં એ સંતાઓ એવી જાણીતી થઈ ચૂકી હતી કે તેના સમ્બન્ધમાં કંઈ પણ સમજૂતી આપવાની એને જરૂર પડી નહીં. ઉપસર્ગના સ્વરૂપ વિષે પણ યાસ્કે જેવા વિસ્તારથી અર્થા કરી છે તેવા પાણિનિએ કરી નથી, અને તેનું કારણ પણ એજ છે.

(૨) ઉપસર્ગ વિષે યાસ્કે જે કંઈ લખ્યું છે તેના ઉપર પાણિનિએ કેટલોક સુધારોવધારો કરેલો જોવામાં આવે છે. યાસ્કે ઉપસર્ગ અને નિપાત એ બેને જુદા ગણાવ્યા છે ત્યારે પાણિનિએ ઉપસર્ગને નિપાતના એક પેટાવિભાગ તરીકે ગણાવ્યો છે. એણે એવું કહ્યું છે કે નિપાતને જ્યારે કોઈ ક્રિયાપદની સાથે જોડવામાં આવે ત્યારે તે “ઉપસર્ગ” કહેવાય છે; જે ધાતુની સાથે જોડવામાં આવે તેને જ્યારે નામનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે એ “ગતિ” કહેવાય છે; અને જ્યારે એને આસ જોડવામાં ન આવ્યા હોય પણ નામની સાથે એને સમ્બન્ધ હોય (હો “સર્વે મામનુ તે”), ત્યારે એ “કર્મવચનીય” કહેવાય છે. આવી રીતના સૂક્ષ્મ વિભાગ યાસ્કના ગ્રન્થમાં જોવામાં આવતા નથી. ત્યાં તે શાકટાયન અને ગાઝર્ગના મત જણાવીનેજ એ અર્થ સમાસ કરવામાં આવી છે. એ શાકટાયન અને ગાઝર્ગ બેકેનાં નામ પાણિનિના ગ્રન્થમાં પણ જોવામાં આવે છે તે ઉપરથી પણ માલમ પડે છે કે શાકટાયન અને ગાઝર્ગ બેકે પાણિનિના પહેલાં થઈ ગયા હતા અને તેઓની વચ્ચેના મતભેદ વિષે પાણિનિને ખબર હતી. જુદા જુદા ઉપસર્ગોના યાસ્કે જે અર્થ આપ્યા છે તેમાં પણ પાણિનિના જેની મંપૂર્ણતા જોવામાં આવતી નથી.

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે યાસ્કના પછીજ પાણિનિ થઈ ગયો હતો. હવે પ્રશ્ન એ રહે છે કે પાણિનિ કયા સૈકામાં થઈ ગયો હતો. આ પ્રશ્નના સમ્બન્ધમાં પણ એટલોજ મતભેદ છે. એક તરફથી પ્રો. ઝાહરુટ્ટકર કેટલીક વિચારવા યોગ્ય દલીલો આપીને પાણિનિ ઇસ્વીસન પૂર્વે સાતમા સૈકામાં થઈ ગયો હતો એવું સિદ્ધ કરવાને મથે છે ત્યારે બીજી તરફથી વેળર એવું જણાવે છે કે મહાન સિદ્ધર

બાદશાહની ચઢાઈ (ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૬) પછી પાણિનિનો ગ્રન્થ લખાયો હોવો જોઈએ. વેબરની મુખ્ય દલીલ એ છે કે પાણિનિનાં સૂત્રોમાં એક રથને “યવનાની” એવો શબ્દ આવે છે અને એ શબ્દનો એ રથને “યવનોની લિપિ” એવો અર્થ થાય છે. આ ઉપરથી એ એવું અનુમાન કરે છે કે પાણિનિના સમયમાં હિન્દુસ્તાનના લોકોને યવનો (ગ્રીક) લોકોની લિપિનો સારો પરિચય હોવો જોઈએ. હવે, સિંઢરની ચઢાઈ પહેલાં હિન્દુસ્તાનના લોકોને એ લિપિનો એવો પરિચય થયો હોય એ બીજાકુલ સંભવિત નથી, પણ સિંઢરની ચઢાઈ પછી કેટલોક કાળ વીત્યો હશે ત્યારેજ એ લિપિનો એવો પરિચય તેઓને થયો હશે. આ ઉપરથી એવું કહિત થાય છે કે સિંઢર બાદશાહની ચઢાઈ પછી કેટલોક વખત રહીનેજ, “યવનાની” એ શબ્દજેમાં વાપરવામાં આવ્યો છે તે પાણિનિનો ગ્રન્થ લખાયો હશે. ડૉ. વેબરની આ દલીલને ઝાઝું માન આપી શકાય એમ નથી, કારણ કે “યવનાની” એ શબ્દનો ‘યવનોની લિપિ’ એવોજ અર્થ થાય છે એમ માનવાને માટે કંઈ ચોક્કસ કારણ નથી. એટલે એ દલીલ ઉપર વિશેષ બાર મૂકીને પાણિનિ ઇસ્વીસન પછી થઈ ગયો હતો એવું ક્ષત્રવવામાં આવે તો તે બૂલભરેલું છે. પ્રો. ગોલ્ડસ્ટ્રૂકરે અનેક દલીલો આપીને દર્શાવ્યું છે કે પાણિનિ જુદાના પહેલાં, એટલે ઇસ્વીસન પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકાના પહેલાં, અર્થાત્ સાતમા સૈકામાં થઈ ગયો હતો. એ વિદ્વાન તો અતેકઆન્તર પ્રમાણે આપીને એટલે સુધી ટહેવાની હિંમત કરે છે કે મીમાંસા, વેદાન્ત, સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય, અને વૈશેષિક એ પદ્ધતિન વિષે પાણિનિને જ્ઞાન નહોતું, અને એ ઉપરથી જણાય છે કે એ પદ્ધતિન રચાયા ત્યાર પહેલાં પાણિનિ થઈ ગયો હતો. એ. પદ્ધતિનમાં સાંખ્યદર્શન સૌથી વિશેષ પ્રાચીન ગણાય છે, અને એ દર્શન ઉપર આધાર રાખનારાં બૌદ્ધ અને જૈન દર્શનો ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકાનાં છે એ વાત જણીતી છે એટલે સાંખ્ય-દર્શન એનાથી પણ પહેલાંનું હોવું જોઈએ અને પાણિનિના ગ્રન્થને મોડામાં મોડા આપણે ઇ. સ. પૂર્વે સાતમા સૈકામાં મૂકી શકીએ. પ્રો. ગોલ્ડસ્ટ્રૂકરનો મત વિદ્વાનોમાં સાધારણ રીતે સ્વીકારવામાં આવે છે, પણ પ્રો. મેક્ડોનલ્ડનો મત એવો જણાય છે કે પાણિનિ ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીસમા સૈકામાં અને યાસ્કચુનિ પાંચમા સૈકામાં થઈ ગયા હતા. એક વિદ્વાન તો પાણિનિને માટે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૪૦૦નો સમય કહે છે.]

પ્રકરણ ૧૦.

વીરચરિત કાવ્યો.

(આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦થી ૫૦).

વેદનો સમય છોડીને સંસ્કૃત કાવ્યોના સમય તરફ આપણે વળીએ છીએ તે વખતે વસ્તુ, વિચાર, અને સ્વરૂપમાં પ્રાચીન સાહિત્યના કરતાં તદ્દન જુદાજ પ્રકારના સાહિત્યનો સૌથી ખેલો પરિચય આપણને થાય છે. વેદનું સાહિત્ય પ્રધાનપણે ધર્મ વિષેનું છે; સંસ્કૃત સાહિત્ય ખીન્ન વિષયોમાં પુષ્કળ આગળ વધેલું છે, પણ તેને ધર્મની સાથે કંઈ પણ ખાસ સમ્બન્ધ નથી. તે છતાં, નિઃસંશય ઉપનિષદોની વિચારાત્મક વૃત્તિઓના સ્વાભાવિક પરિણામ તરીકે એ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ એકંદરે ઉપદેશ આપવા તરફનું વલણ સ્થળે સ્થળે આપણા જોવામાં આવ્યા વગર રહેતું નથી. હવેના સમયમાં જે ધર્મ પ્રવર્તે છે તેનું સ્વરૂપજ વેદના સમય કરતાં તદ્દન જુદા પ્રકારનું છે; કારણ કે એ નવા સમયમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને 'શિવ' એ ત્રણ મોટા દેવતાઓની ખાસ પૂજા કરવામાં આવતી આપણે જોઈએ છીએ. હાલનાં જોવાને પ્રાપ્ત કરવાની સ્વર્ગની ભૂમિના રાજા તરીકે ખીન્ન દેવતાઓના કરતાં ઇન્દ્રનું પદ હજી પણ લગભગ અદિમાતું ગણાય છે, તોપણ વેદના અગત્યના દેવતાઓનું ગૌરવ અગાડીના કરતાં હવે ઘણું ઘટી ગયેલું જોવામાં આવે છે. ધન-વૈભવના દેવતા કુવેર, પડિતાઈના દેવતા ગણેશ, 'યુદ્ધ'ના દેવતા કાર્તિકેય, સૌન્દર્ય અને સંપત્તિની દેવી સ્ત્રી અથવા લક્ષ્મી, ભય ઉત્પન્ન કરે એવી શિવની સ્ત્રી દુર્ગા અથવા પાર્વતી એવી રીતના હલકી પદવીના કેટલાક નવા નવા દેવતાઓ; અને તે ઉપરાંત નાગ-લોક અને, યક્ષ, ગંધર્વ આદિના તથા દાનવોના જુદા જુદા વર્ગો હવે ઉત્પન્ન થયા છે.

વેદનું સાહિત્ય આખું નહીં તો એનો પ્રથમનો ભાગ ઉત્સાહ અને આનંદનાં લક્ષણોથી અંકિત થયેલો છે ત્યારે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં, હવે સર્વત્ર રીકારાચક્ષા પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્તને લીધે દુઃખવાદ બાપી

ગાયત્રી આપણા જોવામાં આવે છે. નિઃશંકાય, વ્રહ્માદી, મનુષ્યવર્ગમાં અને પ્રાણીવર્ગમાં ઘડીને જીવનનાં હલકામાં હલકાં સ્વરૂપોની જૂત-માવને પ્રાપ્તિ થાય છે એવી રીતનો જે પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત તેજ મ્હોટે ભાગે આ પાછલા સમયની કવિતામાં જોવામાં આવતા વૈચિત્ર્યના તત્ત્વનું ખાસ કારણ છે. ઉદાહરણ તરીકે, પ્રાણીઓને સ્વરૂપે પૃથ્વી પર વિષ્ણુના અવતાર થયા વિષે, સ્વર્ગ અને પૃથ્વીની વચ્ચે આમ તેમ બટકનારા ઋષિઓ અને સાધુઓ વિષે, સ્વર્ગમાં જઈને ઇન્દ્રની મુલાકાત લેનારા માનવપોકના રાજાઓ વિષે એ કવિતામાં લખવામાં આવેલું આપણે જોઈએ.

માનવ વૃત્તાન્તોનાં વર્ણન આપતી વખતે અદ્ભુત અને અસાધારણ વસ્તુઓને વર્ણનની ઓંઠ દાખલ કરી દેવાની આ વૃત્તિની સાથેજ આતિશયોક્તિ કરવા તરફનું પણ એ સાહિત્યનું વલણ છે એવું આપણા જોવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, વિશ્વામિત્ર રાજાએ લાગવાગટ હજારો વર્ષો સુધી તપ કર્યો કીધું એમ કહેવામાં આવ્યું છે; અને તપના પ્રભાવ વડે કરીને જુદા જુદા લોકનાં પ્રાણીઓ, એટલુંજ નહીં પરંતુ દેવતાઓ પણ ઈશી ઉઠે છે એવી રીતે અતિશયોક્તિશરેલી વાણીમાં તપનો પ્રભાવ વર્ણવવામાં આવ્યો છે. મહાભારતમાં ૨૦૦૦૦૦ કરતાં પણ વધારે લીટીઓ છે એ મહાભારતનો વિસ્તારજ પ્રભાસ્યુદિની આ ખામીનું મ્હોટું ઉદાહરણ આપણને પૂરું પાડે છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યનું જે બાહ્ય સ્વરૂપ જોવામાં આવે છે તે વિષે વિચાર કરતાં આપણને જણાય છે કે વેદના આગતા અને પાછલા એ બે સમયના સાહિત્ય કરતાં સંસ્કૃત સાહિત્યનું સ્વરૂપ તદ્દન જુદુંજ છે. યજુર્વેદની મંહિતાઓમાં અને ધ્રાવણના મન્ત્રોમાં ગદ્ય વાપરવામાં આવતું હતું અને છેવટે ગદ્યનો અમુક અંશે વિકાસ પણ થયો હતો, ત્યારે સંસ્કૃતમાં ગદ્યનો ઉપયોગ કવચિતજ કરવામાં આવેલો જણાય છે. એ સમયે સાહિત્યની દરેક શાખામાં ગદ્યનોજ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, અને પરિણામે ઘણી વાર વિષયની ચર્ચાનું હાનિ પણ પહોંચી છે, જેમકે ધર્મશાસ્ત્રના વિષયમાં. જેમાં ગદ્યનોજ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હોય એવા વિષયો બેજ છે, વ્યાકરણ અને ફિલસૂફી, અને એ વિષયોની ચર્ચામાં જે મંકુચિત અને ગદ્ય ત્રીણ વાપરવામાં આવી છે તેને પણ

ખરૂં જોતાં ગદ્યના નામને શોભે જોવી ભાગ્યેજ ગણી શકાય. સાહિત્યનું નામ જેને આપી શકાય એવું ગદ્ય તો વાર્તાઓ, કહાણીઓ, કાદમ્બરીઓ, અને કવચિત્ કવચિત્ નાટકોમાંજ જોવામાં આવે છે. બૌદ્ધ ધર્મના અને જૈન ધર્મના અનુયાયીઓના રચેલા સંસ્કૃત સાહિત્યના ગ્રંથોમાં પણ ગદ્ય વપરાયલું છે, પણ તે સિવાય બીજે કોઈ પણ ઠેકાણે સાહિત્યના નામને શોભે એવું ગદ્ય બીજકુલ જોવામાં આવતું નથી. આ પ્રમાણે ગદ્ય તરફ બેદરકારી રાખવામાં આવેલી તેને પરિણામે, આદ્યજોના ગદ્ય કરતાં પાછલા સમયનું ગદ્ય ઉતરતું જણાય છે. કાદમ્બરીઓ અથવા ગદ્યમાં રચાયેલાં કાવ્યોની સૈધી ઉપર કાવ્યશાસ્ત્રના કરમ નિયમોનો અંકુશ હોય છે તોપણ એ સમયના એ પ્રકારના સાહિત્યની શૈલી વ્યાકરણનાં ભાષ્યો જેવીજ કંઠંગી જણાય છે; કારણ કે સૂત્રોની પેઠે, લાંબા લાંબા સમસાનો ઉપયોગ એ એ શૈલીનું એક આગળ પડતું લક્ષણ છે.

ત્યારે, સંસ્કૃત સાહિત્ય લગભગ સઘળુંજ પદ્યમાં રચાયેલું છે એટલે અંશે એ સાહિત્ય વેદના પાછલા સમયના સાહિત્યની સાથે મળતું આવે છે. પણ એ સાહિત્યમાં જે છન્દ વપરાયેલા છે તે જોકે લગભગ સઘળા વેદના છન્દ ઉપરથીજ નીકળ્યા છે તોપણ તે વેદના છન્દથી જુદા છે. એ સાહિત્યનો મોટો ભાગ વેદના સમયથી ઉતરી આવેલા આઠ આઠ અક્ષરની ચારે ચાર પંક્તિઓના અનુષ્ટુપ્ છન્દમાં રચાયેલો છે; પણ વેદની ચારે પંક્તિઓમાં લઘુ ગુરુ લઘુ ગુરુ એ પ્રમાણેના, અક્ષરો ગોઠવાતા હતા ત્યારે સંસ્કૃત શ્લોકની પ્હેલી અને ત્રીજી પંક્તિમાં ગુરુ લઘુ ગુરુ લઘુ એ પ્રમાણેના અક્ષરો પણ ગોઠવાય છે. એ સિવાય સંસ્કૃત કવિતામાં બીજા પણ ઘણા છન્દો વાપરવામાં આવ્યા છે તેની દરેક પંક્તિના અક્ષરોની માત્રા પણ ચોક્કસ નક્કી કરવામાં આવેલી હોવાથી વેદના મૂળ છન્દો કરતાં આ છન્દો વધારે આગળ વધેલા જોવામાં આવે છે.

રામાયણ અને મહાભારત એ બે પ્રાચીન સમયનાં વીરચરિત્ર કાવ્યો સિવાય બાકીની સંસ્કૃત કવિતાની શૈલી પણ વધારે કૃત્રિમ દરી નાંખવામાં આવી છે. એમાં લાંબા લાંબા સમસા વારે પડિયે વાપરવામાં આવ્યા છે તેમજ કાવ્યશાસ્ત્રના અમિદ્ધ નિયમોને ચુસ્ત વગગી રહેવામાં આપ્યું છે, અને એની બાબા પાણિનિનાં વ્યાકરણયુગે વડે નિયંત્રિત થયેલી છે. આ પ્રમાણે સંસ્કૃત સાહિત્યનું બાણ ૨૧૬૫ દરગમાં દરગ

નિયમો વડે ઘડાયેલ છે, અને વિચિત્ર તથા અતિચ્છેદિતવાળા વિચારો એમાં ઉભરાય છે તેને લીધે પુષ્કળ વનસ્પતિઓ ગમે તેમ જોગી નીકળી ટોચ અને તેનીજ સાથે આપણાથી ચૂટી શકાય એવા સાચી કવિતાના સુંદર કુસુમો પણ ધણા જોવામાં આવતા હોય એવા કોઈ ફળદ્રુપ બગીચાના જેવું એ સાહિત્ય જણાય છે.

આ પ્રાચીના સમયની કવિતાની ખુબી બરાબર સમજની એ કામ હિન્દુસ્તાનમાં જ ન રહ્યો હોય એમાં મારું સંસ્કૃત ભાષાના પડિતથી પણ ન બની શકે એવું છે, તો ભાષાન્તરો દ્વારાજ એ કવિતાનો જોવાને પરિચય થયો હોય તેઓ તો એ કવિતાની ખરેખરી ખુબી ક્યાથીજ સમજી શકે? કારણ કે, પ્રથમ તો, એ કવિતાના છંદો જોઈ કૃત્રિમ અને અમિશ્રિત છે તોપણ ખીજી ભાષાઓમાં ન ઉતારી શકાય એવું કઈક વિવક્ષણ સૌન્દર્ય પણ એ છંદોમાં રજૂ ટોચ છે વળી એ કવિતા જો બગમર સમજની હોય તો સર્વનો પ્રચક્ર પ્રકાશ પડતો હોય અથવા તો તેજોમય ચન્દ્રિમા ખીલી રહી હોય તે વખતનો હિન્દુસ્તાનના ફળદ્રુપ મેદાનો તથા અરણ્યોનો દેખાવ એ કવિતાના વાચનારે જોયો હોવો જોઈએ વડના પવિત્ર વૃક્ષની નીચે બેઠેલા મૌનનતધારી તપસ્વીનું એણે દર્શન કર્યું હોય જોઈએ તળાવમાં અને નદીઓમાં રમત કન્યા પશુઓ તથા પક્ષીઓને એણે નિહાળ્યા હોવા જોઈએ, જુદી જુદી ઋતુઓમાં ફરતના દેખાવોમાં જો ફેરફાર થાય છે તેનું જ્ઞાન એણે મેળવ્યું હોય જોઈએ, દૂરમાં, હિન્દુસ્તાનના સહિસૌન્દર્યને દીપાવનારા જુદા જુદા દેખાવો અને જુદા જુદા અવાજોનું એવું સાઈ જ્ઞાન એને હોય જોઈએ કે એ દેખાવો અને અવાજોમાંના ગમે તે એક વિશે સહેજસાજ પણ કથન કરવામાં આવ્યું હોય તે ઉપરથી કોઈ જાણીતું ચિત્ર એના નયન આગળ ખડું થાય અથવા તો કોઈ કોમળ લાગણી એના હૃદયમાં જાગૃત થાય એવા પ્રકારનું જ્ઞાન એને ન હોય તો આગ્રવૃક્ષ, રાતા રંગનું અગ્રોમૃદ્ધ, નારંગી રંગનું કદમ્બ વૃક્ષ, જુદી જુદી જાતના વેનાઓ, જુદી જુદી જાતના કમળો—એ દરેકે દરેક વસ્તુનું કથન અત્યંત વાર તે કોઈ તાદૃશ ચિત્ર ખડું થવાને બદલે ખાલી નામ મિલાય કઈ પણ વિશેષ એ વસ્તુઓમાં એને જણાય નહીં વળી, લોકોના રીતરિવાજ, વિચારો શૈલી, અને પરંપરાથી ઉતરી આવેલા મંત્રતપ, એ સર્વજ્ઞાન જ્ઞાન વગર ધણી વસ્તુઓ એને અર્થ વગરની લાગ્યા વગર રહે નહીં પણ જોએ,

ઐવી રીતના જ્ઞાનની સઘળી સામગ્રીથી સંપન્ન થયા હોય તેઓ ખીન્ન-
ઓને ન જણાય ઐવી ધણી ખુબીઓ સંસ્કૃત કવિતાઓમાં જોઈ શકે.
ઉદાહરણ તરીકે, આ અન્યના લેખકને જણીતા એક પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનને
સંસ્કૃત કવિતાની અનેકાનેક ખુબીઓનું એવું સંપૂર્ણ બાન થયું છે કે
એ કવિતાઓ સિવાય ખીજી કોઈ પણ કવિતાથી એને આનન્દ મળી
શકતોજ નથી.

વેદનો સમય પૂરો થયો ત્યાર પછીજ સંસ્કૃત સાહિત્યની શરૂ-
આત થઈ અથવા સંસ્કૃત સાહિત્ય "તે વેદના સાહિત્યનોજ પાછલો
ભાગ કે વેદના સાહિત્યનુંજ વધારે વિકાસ પામેલું સ્વરૂપ છે એમ
માનવું એ જૂલભરેલું છે. એ સાહિત્યનાં સાથી પ્રાચીન સ્વરૂપો હવે
આપણા જોવામાં આવતાં નથી, પણ ધર્મ એ જોનો વિષય નથી એવા
પ્રકારના સાહિત્ય તરીકે વેદના ધાર્મિક સાહિત્યનો અને એ સાહિત્યનો
વખત એકજ હશે એવું અનુમાન થાય છે. ઉપનિષદો અને સૂત્રો એ
વેદના સમયના મોડામાં મોડા અન્યો રચાયા તેની સાથે સાથે એક
તરફથી ઐશ્વર્ય ધર્મનું પાટી બાપાનું કીમતી સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું અને
ખીજી તરફથી વીર્યવિત કાવ્યોના સ્વરૂપની પ્રાચીનમાં પ્રાચીન વાર્તા-
ઓનો ઉદ્ભવ થયો. ઘુઘુવેદમાં પણ કેટલાંક સૂકતો વર્ણનાત્મકજ છે
એ આપણે જોઈ ગયા છિયે. ત્યાર પછી ધ્યાનથી અન્યોમાં કેટલીક દૂંકી
દૂંકી દંતકથાઓ જોવામાં આવે છે. તે ધર્મખર્ચ ગદ્યમાં રચાયેલી હોય
છે, પણ તેમાંની કોઈ કોઈમાં વચ્ચે વચ્ચે પદ્ય પણ આવતું જાય છે.
ઉદાહરણ તરીકે, વેત્તરેયબ્રાહ્મણમાં શુનઃશોષની વાર્તા આવે છે તે ઐવી
રીતની છે. વળી નિરુક્ત, જે ઈ. સ. પૂર્વે પાંચમા સૈકામાં લખાયેલું હોય
જોઈએ, તેમાં ધણી ગદ્યમાં રચાયેલી વાર્તાઓ આવે છે અને વેદની
દંતકથાઓનો જે જૂનામાં જૂનો સંગ્રહ અસ્તિત્વ ધરાવે છે—“લુહદેવતા”-
નો પદ્યમાં રચાયેલો અન્ય—તે પણ, એના કરતાં ઘણો મોડો ભાષ્યજ
હોઈ શકે.

સંસ્કૃત સાહિત્યનાં વીર્યવિત કાવ્યોના જે મુખ્ય વિભાગ પડી
જાય છે. એક વિભાગમાં ઇતિહાસ, આલ્ક્યાન, અથવા પુરાણ, એવાં
ખાસ નામ વડે ઝાળખાતી જૂની વાર્તાઓનો સમાવેશ થાય છે, ત્યારે
ખીન્ન વિભાગના અન્યોને કાવ્યનું નામ આપવામાં આવે છે. મહામારત

એ પહેલા વિભાગનો સૌથી વધારે અગત્યનો અને સૌથી વધારે પ્રાચીન ગ્રંથ છે, અને રામાયણ એ બીજા વિભાગનો મુખ્ય ગ્રંથ છે. સંસ્કૃત સમયની કવિતાઓમાં જે અનુષ્ટુપ્ છન્દ વપરાયો છે તેજ એ બેઉ ગ્રંથોમાં પણ વપરાયો છે. પણ મહામારતમાં વિશેષ પ્રાચીન સ્વરૂપના અવશેષ તરીકે ઉપજ્ઞાતિ અને વંશસ્થ (જે વેદના ત્રિષ્ટુપ્ અને જમત્તીમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે) તે છન્દમાં રચાયેલા જૂની ટપ્પના શ્લોકો પણ જોવામાં આવે છે, અને તે ઉપરાંત, એ આખો ગ્રંથ બીજી રીતે પદ્યમય હોવા છતાં કેટલીક જૂની વાર્તાઓ ગદ્યમાં રચાયેલી તે ગદ્યમાં ને ગદ્યમાંજ સચવાઈ રહેલી એ ગ્રંથમાં આપણે જોઈએ છિયે. એ સિવાય રામાયણમાં અને એ ગ્રંથમાં બીજો તદ્દાવત એ છે કે એ ગ્રંથમાં બાપણોની શરૂઆતમાં “બૃહદશ્વ ઉવાચ” (બૃહદશ્વે કલ્પું) એવી મતલબના શબ્દો મૂકવામાં આવ્યા હોય છે તે કવિતાથી છૂટા હોય છે, અને વીરચરિતનાં પ્રાચીન કાવ્યોને એકબીજાની સાથે જોડનારા ગદ્યમય વૃત્તાન્તો ઉપરથી એવી રીતના શબ્દો મૂકવાની પદ્ધતિ ઉતરી આવી હશે એવું અનુમાન થાય છે. વળી રામાયણ તે પ્રધાનપણે એકજ કવિનો રચેલો ગ્રંથ છે; એની યોગના અને એની રચનામાં સંભતીપતા જણાય છે, અને એ હિન્દુસ્તાનની પૂર્વના પ્રદેશમાં રચાયેલો છે. એથી ઉલટું મહામારત, જે હિન્દુસ્તાનની પશ્ચિમના અડધા પ્રદેશમાં રચાયેલો છે, તેમાં જુદા જુદા ખંડોને એકઠા કરવામાં આવ્યા છે, અને એ ખંડો વીરચરિતોના એકજ યુગની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવનારા છે એ સિવાય બીજા કોઈ પણ પ્રકારની એકતા એ ખંડોને મિલે આપણા જોવામાં આવતી નથી; વળી એ ગ્રંથમાં વીરચરિતના વૃત્તાન્તનું જે તત્ત્વ છે તે તો આખા ગ્રંથની એકપંચમાંજ જેટલીજ જગા રોકે છે, અને શાનના તત્ત્વથી એ ગ્રંથ એટલો તો ભરચક થઈ ગયેલો છે કે એના છેવટના સ્વરૂપ તરફ આપણે નજર કરીએ છિયે તો એ વીરચરિત કાવ્યના નામને યોગ્યજ નથી, પણ નૈતિક ઉપદેશનો બંડાર જેમાં ભરેલો હોય એવા શાનચક(encyclopaedia) નોજ ગ્રંથ છે એવું આપણને લાગે છે.

મહામારતનો જે ગ્રંથ હાલ આપણા જોવામાં આવે છે તેમાં શ્લોકોની સંખ્યા ૧૦૦,૦૦૦ કરતાં પણ વધારે છે. ઇસ્તિયક અને આંડિસી એ બેઉને એકઠા કરીએ તેના કરતાં આશરે આઠગણો એ ગ્રંથનો વિસ્તાર છે. સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એના જેટલું લાંબું કાવ્ય બીજું

કોઈ પણ જોવામાં આવતું નથી વર્ણનાત્મક તથા ઉપદેશાત્મક વચનોનો બગર એમાં ભરેલો છે અગત્ય પર્વનો એ અન્ય બનેલો છે, અને ઝોગશીમનું પર્વ, હરિવંશ, તે એક પગિશિટ અન્ય છે સત્તમા પર્વનો વિગતાર એક સરખો નથી કેટલાક પર્વ ધણા લાંબા છે અને કેટલાક ધણા ટૂંકા છે બાગ્યુ પર્વ તે સૌથી વધારે લાંબુ છે અને સત્તરમું પર્વ તે સૌથી વધારે ટૂંક છે બાગ્યા પર્વમાં આશરે ૧૪૦૦૦ શ્લોક છે, ત્યારે સત્તરમા પર્વમાં માત્ર ૩૧૨ જ શ્લોક છે આઠમા તથા છેલ્લા ત્રણ પર્વ સિવાય બાકીના સધળા પર્વના પૈટાવિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે તે પણ પર્વના નામથીજ ઝોજખાય છે દરેક પર્વના વિભાગ પાડીને છટા છટા અધ્યાય પણ કરી નાખવામાં આવ્યા છે

આખા અન્યની સુરોપિયન આવૃત્તિ બહાર પાડવાનું કામ હજી કાઠના તરફથી ઉપાડી લેવામાં આવ્યું નથી મહાભારતને પ્રસિદ્ધ કરવાનું મહાભારત કામ સંસ્કૃત ભાષાશાસ્ત્રના વિગતસને પરિણામે ભવિષ્યમાં કોઈ વિદ્વાનો તરફથી ઉપાડી લેવામાં આવશે એવી ઉમેદ રહે છે અનેક વિદ્વાનો એકલા મળીને એ કામ કરવાને તૈયાર થયા ત્યારેજ એ કામ થઈ શકશે લડન, ઑક્સફર્ડ, પેરિસ, અને બર્લિનમાં મહામારતની મંપૂર્ણ હસ્તલિખિત પ્રત છે, અને તે ઉપરાંત હિન્દુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગમાં બીજી ધણી પ્રતો છે એ સિવાય એ અન્યના કેટલાક કકડાંજ એમાં આપવામાં આવ્યા હોય એવા હસ્તલિખિત અન્યોની પ્રત તો ગણાય નહીં એટલી છે

એ અન્યની મુખ્ય ત્રણ આવૃત્તિઓ હિન્દુસ્તાનમાં બહાર પડી ચૂકી છે તેમાંની જે પ્રથમ આવૃત્તિ છે તે ૧૮૩૪-૩૬ માં કલકત્તામાં આર પુસ્તકોના આમરમાં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી, અને તેમાં હરિવંશ પણ આપવામાં આવ્યો છે, પણ કાઠની ટીમ આપનામાં આવી નથી બીજી આવૃત્તિ ૧૮૬૩ માં મુબાઈમાં છપાઈ હતી તે વધારે સારી છે અને તે એક વાર પ્રસિદ્ધ થઈ ત્યાર પછી અનેક વાર તેની નકલો નીમળી ચૂકી છે એ આવૃત્તિમાં હરિવંશ આપનામાં આ થો નથી, પણ એમાં નીવડાની ટીકા આપનામાં આવી છે એકદરે વિચાર કરતા, આ જે આવૃત્તિઓમાં ઝોજો ફેર જણાતો નથી એજ મૂળમાંથી બેકની ઉત્પત્તિ થયેલી હોવાને લીધે બેકના પા મોટા ભાગે એકસરખા હ પણ જ્યાં

લગાર દેર જણાય છે ત્યાં આગળ સાધારણ રીતે મુંબાઈની આવૃત્તિના પાઠ વધારે સારા હોય છે. એ આવૃત્તિમાં કલકત્તાની આવૃત્તિના કરતાં આશરે ૨૦૦ શ્લોક વધારે આપવામાં આવ્યા છે, પણ એ વધારાના શ્લોક કંઈ પણ અગ્રયતા નથી.

મહામારતની ત્રીજી આવૃત્તિ મદ્રાસમાં ૧૮૫૫-૬૦માં આર પુસ્તકોના આકારમાં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. એ પુસ્તકો તેલુગુ ભિષિમાં લખાયેલાં છે. એ પુસ્તકોમાં હરિવંશનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, અને નીલકંઠની ટીકામાંથી પણ એ પુસ્તકોમાં ઉતારાઓ આપવામાં આવ્યા છે. મહામારતની આ આવૃત્તિમાં દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનનો પાઠ મંથરહવામાં આવ્યો છે. લગભગ રામાયણની તથા આવૃત્તિઓમાં જેટલો ભેદ છે તેટલોજ આ દક્ષિણના પાઠમાં અને ઉત્તરના પાઠમાં ભેદ છે. જેલ આવૃત્તિઓનો વિસ્તાર લગભગ સરખોજ છે. એક આવૃત્તિમાં અમુક શ્લોકો નથી આપવામાં આવ્યા, તો બીજી આવૃત્તિમાં બીજા શ્લોકો નથી આપવામાં આવ્યા, એટલે એકદરે જેલ આવૃત્તિઓમાં અપાયેલા શ્લોકોની સંખ્યા લગભગ એકસરખીજ થાય છે. કોઈ વખતે ઉત્તરની આવૃત્તિનો પાઠ વધારે સારો જોવામાં આવે છે, તો કોઈ વખતે દક્ષિણની આવૃત્તિનો પાઠ વધારે સારો જોવામાં આવે છે.

મહામારતનો જે મુખ્ય જ્ઞાતાન્ત છે તેના આશરે ૨૦,૦૦૦ શ્લોક છે, અને કુંભોના આગેવાન દુર્યોધન અને પાંડુઓના આગેવાન યુધિષ્ઠિર જે જેલ પિત્રાઈ ભાઈ થતા હતા અને રાકુંતલાના પુત્ર હરત-રાજના વંશજ હતા, તેની વચ્ચે ચાલેલી અગાર દિવસની લડાઈનું વર્ણન એમાં આપવામાં આવ્યું છે. આ મુખ્ય જ્ઞાતાન્તની સાથે સાથે દેવતાઓ, રાજાઓ, અને ઋષિઓની પ્રાચીન કૃતકથાઓ, સદિની ઉત્પત્તિ તથા દેવતાઓની ઉત્પત્તિને લગતા અહેવાલો, દિલસૂઝી, કાવલો, ધર્મ અને ક્ષત્રિય વર્ગનાં કર્તવ્ય વિષેની ચર્ચાઓ વગેરે અનેક વિષયોનો એ ગ્રન્થમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આમાં વિસ્તૃત અને વિવિધ પ્રકારનાં વિવેચનોને લીધે વાર્તાના મુખ્ય સ્તરને સમજવાનું કામ ઘણું અગ્રં થઈ પડે છે. કોઈ કોઈ દેકણે તો એક અમુક વચનને સમજાવવાને માટે આખા ને આખા ગ્રન્થો અંદર દાખલ કરી દેવામાં આવ્યા છે. ઉદાહરણ તરીકે, સુદને માટે સજ્જ થઈને કૌરવ તથા પાંડવ ઉભયની સેનાઓ જાણી હોય છે તે વખતે મગધીતા એ આખી અગાર અધ્યાયની રાનથી

ભરેલી કવિતા વીર અર્જુન, જે રણક્ષેત્રમાં આગળ વધીને પોતાના સગા સમ્બન્ધીઓની સાથે યુદ્ધ કરતા અચકાતો હતો, તેની આગળ કહી સંભળાવવામાં આવે છે આ દારણ્યી મહામારત એ એક કાવ્યનોજ અન્ય નથી, પણ વેદાનુસાર ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થો વિશે જ્ઞાન આપનારો અન્ય છે, મનુષ્યના અખિન કર્તવ્ય વિશે સમજાવ આપનારો સ્મૃતિનો અન્ય છે, અને સધળી વર્ણના હિંદુઓના ધર્મનો ઉપદેશ આપનારો અન્ય છે એવું ધણી વાર કહેવામાં આવે છે ઉદાહરણ તરીકે, મહાભારતમાં એક ઠેગણે (૧, ૬૨, ૩૫) લખ્યું છે કે “આ પતિન નયનોનો મગ્ધ, કે જેમાં ગાય તથા બ્રાહ્મણનું ગૌરવ સમજાવવામાં આવ્યું છે, તેનું સદ્યુદ્ધિવાળા માણસોએ અનુકરણ કરવું જોઈએ” એને કાર્ણ અથવા કૃષ્ણ (જે વિષ્ણુનો અવતાર હતો) તેનો વેદ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે, એના દરેક પર્વની શરૂઆતમાં નારાયણ અને નર (એ બે વિષ્ણુના નામ) છે અને સરસ્વતી (વિષ્ણુની સ્ત્રી)* ના આવાહનનો પ્રખ્યાત શ્લોક મૂકવામાં આવ્યો છે, અને એ અથવા સ્થળે સ્થળે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્તો જોવામાં આવે છે, તે ઉપરથી એ ભાગવત એ નામના પ્રાચીન વૈષ્ણવ પંથની સ્મૃતિ હશે એવું સિદ્ધ થાય છે.

આ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે મહામારતનો જે અન્ય હાથ આપણા જોનારા આવે છે તેના ગર્ભમાં એક વીરચરિત કાવ્યનો વૃત્તાન્ત સમાયો છે, વિષ્ણુની પૂજા તરફ એ અન્યનું વળણ છે, અને ધણી વિસ્તારવાળા ઉપદેશાત્મક અન્યનું સ્વરૂપ હશે એને પ્રાપ્ત થયું છે એ ઉપરાંત પ્લેબા પર્વમાં ચોખ્ખું કહેવામાં આવ્યું છે કે એ કાવ્યમાં ૨૪૦૦૦ શ્લોક હતા, મૂળ એ કાવ્યના ૮૮૦૦ શ્લોક હતા† અને એનો પ્રારંભ પણ વખત થયો છે આ ઉપરથી એ મન્ય ચોક્કસ

* વિષ્ણુની સ્ત્રી તો સરસ્વતીની બહેન હાલમાં છે સરસ્વતી નહીં સરસ્વતી તો કુમારિકા હતી એ વાત મેકગલન સાહેબના લખેલાં શ્લોકો જાણી નથી.

† મિ. ચિન્તામણ વિનાયક વંદે દર્શાવે છે તે પ્રમાણે ૮૮૦૦નો જે આગો મહાભારતમાં જણાવવામાં આવ્યો છે તે મૂળ શ્લોકોની સંખ્યાનો નથી, પણ ૬૨ શ્લોકો મહાભારતમાં આવે છે તેની સંખ્યાનો છે.

સ્વરૂપમાં સૌથી ખેલું મૂકાયું તે સમયથી શરૂ કરીએ તો એનો વિસ્તાર તથા કદે થયો હોવો જોઈએ એવું અનુમાન થયું સ્વાભાવિક લાગે છે, અને આ અનુમાનને જુદી જુદી જાતનાં આન્તર તથા બાહ્ય પ્રમાણોથી પણ ટેકો મળે છે.

કુરુ અને પંચાલ એ બે પાસે પાસે રહેનારી પ્રાચીન, જે હવે એકી થઈ ગઈ હતી, તેની વચ્ચે આવેલી પ્રાચીન સમયની કાંઈ લઘાઈના ઐતિહાસિક આધાર ઉપરથી મહામારતનું મુખ્ય વસ્તુ ઉત્પત્તિ થયેલું એ વિષે કંઈ સંશય નેવું નથી. ગુરુ તથા કૃષ્ણ એ બે પ્રધાન યજુર્વેદમાં આ બે પ્રાચીન એકી પણ યઈ ગયેલી જોવામાં આવે છે, અને કાઠકોપનિષદમાં રાજા દ્રુપદાદિ વૈશ્યવૈર્ય, જેનો મહામારતમાં પણ આગળ પડેલો ભાગ જોવામાં આવે છે, તેને એક મુનિષ્માત પુરુષ તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે. આ કારણથી, મહામારતનું જે ઐતિહાસિક બીજ છે તે પણ પ્રાચીન સમયમાં અસ્તિત્વ ધરાવતું હોવું જોઈએ એવું અનુમાન થાય છે. એ સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૬મી સદી કરતાં વધારે મોડો ભાગે જ હોઈ શકે. એ પ્રાચીન લઘાઈ વિષેની અને એ લઘાઈમાં જોઈએ ભાગ લીધો હતો તે પરાક્રમી પુરુષો વિષેની જૂની કવિતાઓ મુખ્યપરંપરાએ કિતરી આવી હતી અને જોકે ગેણ-વડાઓમાં અથવા મોટા યજુર્વેદના પ્રમંથોમાં એ કવિતાઓ ગાવામાં આવતી હતી.

આવી છટકા છટકા કવિતાઓને એકઠી કરાને તે ઉપરથી કાંઈ પ્રતિભાશાળી પુરુષે એક ટૂંક વીરચરિત કાવ્ય બનાવ્યું હશે, અને કૃષ્ણની આગેવાની હેઠળ પાંડવો વિજયી ધૃતેશ્વરે કપટ કરીને ધર્મ તથા ન્યાયને પંથે ચાલનારા કુરુ સૈન્યને કેદી રીતે હરાવ્યા તેનો કર્ણરમયી ભરેલો વૃતાન્ત એ કવિએ આપ્યો હશે એવું આપણને માનવું પડે છે. એકંદરે જોતાં મહામારતના કાવ્યમાં જે વધારે મોડા સમયની વસ્તુસ્થિતિનું પ્રતિબિંબ પડે છે તેના કરતાં જુદાજ પ્રકારની વીરતા અને જુદાજ

* આ મતના સમર્થનને માટે મહામારતમાં જણાવેલા દુર્યોધનના મૃત્યુસંબંધી સ્મરણ કરે કપટથી દુર્યોધનને હરાવવામાં આવે છે અને યુદ્ધના સામાન્ય નિયમની વિરુદ્ધ બંધને બીમસન વસ્ત્રથી એને જાદોનો પ્રહાર કરવામાં આવે છે તે નખતે એ ધર્મ અસરકારક લાગણી કરે છે અને એ લાગણીને અન્તે સ્વર્ગતા દેવતાઓ તરફથી એના ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ થાય છે.

પ્રકારની પ્રાચીન રૂઢિઓ કંઈ પણ ફેરફાર વગર જળવાઈ રહ્યાનાં જે ચિહ્નો મહામારતમાંથી મળી આવે છે તે આ મૂળ કાવ્યના સમયની સાથેજ સમ્બન્ધ ધરાવતાં હોવાં જોઈએ એ નિઃસંશય છે. મ્હોટામાં મ્હોટા દેવતા તરીકે બ્રહ્માનો જે ચિતાર આપવામાં આવ્યો છે તે પણ આ પ્રાચીન સમયની સાથેજ સમ્બન્ધ ધરાવે છે. પાણી બાપાના સાહિત્ય ઉપરથી માલમ પડે છે કે બુદ્ધના વખતમાં બ્રહ્માને એ હવું પદ મળી ચૂકેલુંજ હતું. ત્યારે મહામારતનું મૂળ સ્વરૂપ આશરે ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમા શતકમાં ઉત્પન્ન થયું એવું કદાચ આપણે માની લઈએ તો તે ખોટું કહેવાશે નહીં. મહામારતનો અન્ય કોઈ સ્વરૂપમાં પણ અસ્તિત્વ ધરાવતો હોય તેને માટે જૂનામાં જૂનું પ્રમાણ આપણને આશ્વસાધનના શુભસૂત્રમાંથી મળી આવે છે. એ શુભસૂત્રમાં ભારત અને મહામારત વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે. એ ઉપરથી પણ ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમા શતકમાં એ અન્યની ઉત્પત્તિ થયાના અનુમાનને ટેકો મળે છે.

ત્યાર પછીના સમયમાં, ઝવૈયાઓદ્ધારી ડિતરી આવેલું એ કાવ્ય વધારે વિસ્તાર પામીને તેના આશરે ૨૦,૦૦૦ શ્લોક થયા. એ કાવ્યમાં હવે વિગતી પાંડુઓને વધારે સારા ચીતરવામાં આવ્યા અને બ્રહ્માની સરખી પદવીના મ્હોટા દેવતાઓ તરીકે શિવ અને ખાસ કરીને વિષ્ણુ, જેના અવતાર તરીકે કૃષ્ણ જોવામાં આવે છે, તેને આગળ પડતું સ્થાન આપવામાં આવ્યું.

મિર્ગેસ્થનિસના આપેલા વૃત્તાન્ત ઉપરથી આપણને માલમ પડે છે કે આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ વર્ષ ઉપર આ જે દેવતાઓ વિશેષ પૂજ્ય ગણાતા થયા હતા અને શૈવ અને વૈષ્ણવ એવી રીતના એ વિભાગ લોકોમાં પડી ચૂક્યા હતા. વળી મહામારતમાં કુરુઓના મદદગાર તરીકે ચવન અથવા ગ્રીક લોકોને ગણાવવામાં આવ્યા છે, અને શક (સીયિયન) અને પદ્મવ (પાર્થિયન) લોકોનાં નામ પણ એની સાથેજ ગણાવવામાં આવ્યાં છે. એ ઉપરાંત હિન્દુ લોકોનાં માંદરો તેમજ બુદ્ધના અવશેષ જ્યાં સાચવી રાખવામાં આવે છે તે ડુંગરો વિષે, પણ એમાં કથન કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે મૂળ કાવ્યનો કંઈક વિસ્તાર ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ વર્ષ પછી અને ઇસ્વીસનની શરૂઆતના અરસામાં થયો હોયો જોઈએ એવું માલમ પડે છે.

પ્રાચીન કાવ્યની જે મોટી પ્રતિષ્ઠા હતી તેનો લાભ લઈને સોઠે ઉપર અને ખામ કરીને રાજાઓ ઉપર અસર થાય એવી રીતે વિપ્રવર્ગના સિદ્ધાન્તોને ધીરે ધીરે મૂળ કાવ્યમાં મૂવી રીતે ધુસાડી દેવા એ બ્રાહ્મણોને સારી ગતે આનંડવું હતું. આ કારણથી બ્રાહ્મણોની સંસ્થાઓ કેવી દિવ્ય રીતે ઉત્પન્ન થઈ છે અને તે કેવી અચળ છે, વર્ણની વ્યવસ્થા કેવી અનાદિ અને અનન્ત છે, અને મનુષી વર્ણના કોષ્ટકો કેવી રીતે બ્રાહ્મણોના તાત્કાલીક ગહેવાનું છે તે અમળવનારા ધર્મના મહાઅન્યનું રાગપ એ કાવ્યને આપણે પ્રાપ્ત થયું. મહાભારતની ઉત્પત્તિ વ્યામથી થઈ એવું જે મહાભારતના કહેવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથીજ માન્ય પડે છે કે એની ઉત્પત્તિ વ્યવસ્થા વ્યાસ તરફથી કરવામાં આવેલી એવો મહાભારતનો મત છે, કારણ કે વ્યાસ એ શબ્દનો અર્થ “વ્યવસ્થા કરનાર,” “ગોઠવનાર” એટલેજ થાય છે.* ઉલ્લેખ તરફથી હાન એનો વિચાર પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યો છે કે મહાભારતનું કાવ્ય પ્રથમથીજ ઉપદેશાત્મક હતું પણ કવિતાની અદ્ભુત પ્રમાણની સાથે આ વિચાર ખીનડન બધેમેમતો આવતો નથી, અને વિદ્વાનો તરફથી એ વિચારને કઈપણ ટેકા મળે એવો અંશજ નજીકનો નથી.

મહાભારતનો અન્ય હાથ જે સ્વરૂપમાં આપણે જોઈએ છીએ તે સ્વરૂપ એને ક્યારે પ્રાપ્ત થયું તે વિશેના પ્રમાણો આપણી પાસે કયા કયા છે તે આપણે તપાસીએ છ સ ૪૬૨નો અથવા મોડામાં મોડો સમય લઈએ તો છ મ ૫૩૨નો એક જગીરી બક્ષીસનો લેખ છે તે ઉપરથી નિર્વિવાદ રીતે સાબીત થાય છે કે પહેલા પર્વની અનુક્રમણિકામાં એ અન્યનો જોડનો નિસ્તાર જણાવવામાં આવ્યો છે અને હાલ એ અન્યનો જોડનો નિસ્તાર છે તેટલેજ નિસ્તાર આશરે છ મ ૫૦૦માં પણ હતો, કારણ કે એ લેખમાં નીચે પ્રમાણેના શબ્દો જોવામાં આવે

* મહાભારતની ઉત્પત્તિ વ્યવસ્થા કરનાર વ્યાસ નહીં, પણ સૌતિ હતો એમ માનવું વધારે વાસ્તવિક લાગે છે. વ્યાસ એજ મહાભારતનો મૂળ રચનાર હતો અને વૈશંપાયને વધા સૌતિએ જુદે જુદે વખતે એ અન્યમાં પાછળથી ઉમેરા મૂક્યા હતા એવું મહાભારતના વચનો ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. મહાભારતના રચનારનું * વ્યાસ એવું નામ પડયું તેવું કાણુ અત્ત જણાવવામાં આવે છે * એલે વેદાની વ્યવસ્થા ળી (વેદાનૂ વિ યાસ) મહાભારતની એવી વ્યવસ્થા રી એવું માર્ક પણ ટેકા કહેવામાં આવ્યું નથી.

છે : “ મહર્ષિ વ્યાસ, વેદોના વ્યાસ, પરાશરના પુત્ર વ્યાસના કરેલા ૧૦૦,૦૦૦ શ્લોકના મહામારત નામના સંગ્રહમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું છે.” આ અવતરણ ઉપરથી એમ પણ સાબીત થાય છે કે એ વખતે મહામારતના અન્યમાંજ ખારમા અને તેરમા અતિ વિસ્તૃત પર્વોના તેમજ હરિવંશ નામના મ્હોટા પરિશિષ્ટ અન્યનો પણ સમાવેશ થતો હતો, કારણ કે એમાંના એક પણ પર્વને ખાતલ કરવામાં આવે તો ૧૦૦,૦૦૦ શ્લોકની મંખ્યા વિશેનું કચન આશર પડતું પણ કરવું અશક્ય થઈ જાય. ઇ. સ. ૪૫૦ તથા ૫૦૦ની વચ્ચેના સમયના ખીજ પણ કેટલાક જગીરી જાક્ષીસના લેખો હિન્દુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગમાંથી મળી આવ્યા છે, તેની અંદર ધર્મી દાતાઓને મળતા લાભ અને અધર્મી લુટારાઓને થતી શિક્ષા વિષે ઉપદેશ આપનારા પ્રમાણ્ય અતરીકે મહામારતમાંથી ઉતારાઓ આપવામાં આવ્યા છે. આ ઉપરથી એમ પણ માલમ પડે છે કે પાંચમા સૈકાના મધ્યમાં હાલની પેઢે સ્મૃતિ અથવા ધર્મશાસ્ત્ર તરીકેની પ્રતિષ્ઠા એ અન્યને પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી હતી. આ પ્રતિષ્ઠા ઓછામાં ઓછા એક સતક પૂર્વે અથવા ઇ. સ. ૩૫૦ના અરસામાં પ્રાપ્ત થઈ હોય એમ ગણવું એ વાસ્તવિકજ કહેનારી. ઉત્તર તરફના બૌદ્ધ લોકોનાં લખાણો અને તેના ચીનની ભાષામાં થયેલા તારીખ સાધના તરજૂમાઓ સમન્ધી શોધખોળ ઉપરથી આ તારીખને એકાદ સૈકો પાછળ લઈ જવી એ આપણાથી બની શકશે એવો પાકો સંભવ જણાય છે. એ વીરચરિત કાવ્યને સર્વવસ્તુવિષયક ઉપદેશ આપનારા અન્યનું સ્વરૂપ ઇ. સ. ૨૦૦ કરતાં વધારે મોડું નહીં મળ્યું હોય અને એના જે સૌથી મોડા રચાયલા ભાગ છે તેના રચનાદાળ વખતે મનુનું ધર્મશાસ્ત્ર પણ જાણીતું હશે એમ માનવાને તો અત્યારે પણ આપણી પાસે જોઈએ તેટલાં સાધન તૈયાર છે. ગમે તેમ હોય પણ ઇ. સ. ૯૦૦ પછી આલણો તરફથી એ કાવ્યને ધર્મશાસ્ત્રના અન્યનું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું અને એટલા જમ્મા મોડા સમયમાંજ આખાં પર્વનાં પર્વો એ અન્યમાં ઉમેરવામાં આવ્યાં એવી મતઝખનાં જે વચનો ત્રાંસર હિન્દુઝખને પોતાના મહામારત ઉપરના અન્યમાં ક્યાં છે તે તો તદ્દન ખોટાં છે એમ હાલ આપણે જે જ્ઞાન ધરાવીએ ઝિયે તેને આધારે આપણે ચોક્કમ કહી શકીએ તેમ છે.

ગ્રન્થકારોનાં વચનો ઉપરથી એ પાંચ સૈદ્ધાંતો દરમ્યાન મહાભારતની સ્થિતિ દત્તી તે વિશે ધર્મ ગાન આપણને મળી શકે છે. બાળ્ય અને એની આગળ થઈ ગયેલા સુખ-દુઃખ એ બેઉના ગ્રન્થો તપાસતાં માલમ પડે છે કે સાતમા સંક્રાંતી શરૂઆતના આ બેઉ કવિઓએ મહાભારતનાં અદારે અદાર પર્વનો અભ્યાસ કર્યો હતો અને પોતાના ગ્રન્થની શોભા વધારવાને માટે એમાંની દંતકથાઓનો તેઓ ઉપયોગ કરતા હતા, એટલુંજ નહીં પણ હરિવંશનો ગ્રન્થ પણ તેઓને જાણીતો હતો. આપણે એ પણ જાણીએ છિયે કે બાળ્યના વખતમાં મગધદ્રીતાનો પણ મહાભારતની અંદરજ સમાવેશ કરવામાં આવતો હતો. * ઉજ્જૈનમાં મહાકાળના દેહરાંની અંદર મહાભારતની કથા કરવામાં આવતી હતી એવું બાળ્યના એક ગ્રન્થમાં કહેલું છે. એવી રીતની કથા કરાવવાને રિવાજ એ વખતે ધર્મો દેહાર્થ ગયો હતો એ વાતને ઇ. સ. ૬૦૦ના અરસામાં લખાવેલા એક લેખ ઉપરથી ટેકો મળે છે. એ લેખ કમ્પોઝ એ નામના હિન્દુસ્તાનના દરના અંસ્થાનનો છે, અને એ લેખમાં મહાભારત અને રામાયણ અને એક પુરાણ, કે જેનું નામ દેવામાં આવ્યું નથી, તેની નકસો મંદિરમાં બેઠ તરોડે આપવામાં આવ્યા વિશે અને હમેશાં એ ગ્રન્થોનો પાઠ કરવામાં આવે તેને માટેની યોગ્ય વ્યવસ્થા હતા તરફથી કરવામાં આવ્યા વિશે કથન કરાયેલું છે. આ પ્રમાણે ઉપરથી માલમ પડે છે કે એ મમયે મહાભારત તે માત્ર એક વીરચરિત કાવ્ય તરીકે નહીં ગણાતું હોય, પણ એની પહેલાં લાંબા સમય થયાં કેમ્પુતિના ગ્રન્થ તરીકેની પ્રતિષ્ઠા એને પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી હશે. હાલના વખતમાં પણ રામાયણ મહાભારતની તથા પુરાણોની કથાઓ જાહેર તથા ખાનગી રીતે ધણી વાર કરાવવામાં આવે છે, અને મંદિરના પૂજારીઓ અથવા કુટુંબનાં માણસોના શિષ્યણુ તથા ધર્મોપદેશને માટે એ કથાઓ ધણી ઉપયોગી થઈ પડે છે. કથા કરતી વખતે સાધારણ રીતે સંસ્કૃત શ્લોકો વાંચી જવામાં આવે છે, એટલુંજ નહીં પણ ઓછાને માટે અને વિદ્વાન બ્રાહ્મણોની ભાષા જેઓને આવડતી ન હોય એવા પુરુષોને માટે એ શ્લોકોના જુદી જુદી માતૃભાષામાં તરજુમાઓ કરીને તે સમજાવવામાં આવે છે.

* રાજમહેલનું વર્ણન આપતાં “મહાભારતમિત્રાનન્તર્ગીતાકર્ણનાનન્દિત-
નામ્” એ પ્રમાણેના સપ્તમે બાળ્યે વાપર્યાં છે તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે બાળ્યના વખતમાં મગધદ્રીતાનો પણ મહાભારતની અંદરજ સમાવેશ કર-
વામાં આવતો હતો.

ત્યાર પછી ત્રીમાસાશાસ્ત્રના બહુનીના વિદ્વાન કુમારિલ, જે ઇસ્વીમનના આદ્ય મંડાના પ્રથમાર્ધમાં થઈ ગયા હતા એવું મિદ્ધ થયું છે, તેના સમય આગળ આપણે આવી પહેાચીએ ઊંચે તન્ત્રવાર્ત્તિક નામના એના મોટા બાધ્યનો જે ચોરો બાગ હમ્માગ તપામવામાં આવ્યો છે તેમાં મહામારતનાં અડાર પર્વમાંથી આપ્યા હમ પર્વનાં વ્યાતો નામ દેવામાં આવ્યા છે અથવાતો તેમાંથી ઉતારાઓ આપવામાં આવ્યા છે અથવાતો તેના વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે. એ તો ખુદ છે કે મહામારતનો જે અન્ય એને બહુલિતો હતો તેમાં આદિપર્વનો સમાવેશ થતો હતો, એટલુજ નહીં પણ એ પર્વનો જે પાંદ હાથ આપણા જોવામાં આવે છે અને તે વખતનો જે પાંદ હતો તેમાં ઘણુજ મરખાપણું હતું અનુક્રમણિકા એ નામનો પહેલો અધ્યાય અને પર્વસમ્રહ એ નામનો બીજો અધ્યાય એનો પણ એ અન્યમાં તે વખતે સમાવેશ થતો હતો એ ઉપગત ૧૨મુ અને ૧૩મુ પર્વ, જે ઘણી વાર મોડા રવાપણા કહેવામાં આવે છે, તે અને ૧૮મુ પર્વ એ પણ કુમારિલને બહુલિતો હતો. મહામારત વિશે એણે જે રીતથી લખ્યું છે તે ઉપ-થી એાખ્યુ જણાઈ આવે છે કે ચારે વર્ણના ઉપદેશને માગેજ રચાયલા અતિ પવિત્ર અને પ્રાચીન અન્ય તરીકે એ કાવ્ય તગ્દ એ ઘણા માનની નન્દથી જોતો હતો કૌંવો અને પાંડવોની મોટી લડાઈના ઐતિહાસિક વૃત્તાન્ત તરીકે એ અન્ય તગ્દ એ જોતો નહોતો, એ કાવ્યમાં લડાઈના જે વર્ણનો આપવામાં આવ્યા છે તે કાવિય વર્ણના વ્યાભાસિક શૌર્યને મતેજ કગ્દને માગેજ આપવામાં આવ્યા છે એવું એ માનતો હતો.

વેદાન્તશાસ્ત્રના મોટા શિવમુદ્ ગોકગચાર્ય, જેણે પોતાનું બાપ્પ ૪ મ ૮૦૪માં લખ્યું હતું, * તેણે મહામારતને સ્મૃતિ તરીકે ગણીને તેમાંથી ઘણે કંઠાણે ઉતારાઓ આપ્યા છે, અને બારમા પર્વના એક મ્લોક વિષે ચર્ચા કરતા એણે સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે પોતાની ઉનગતી

* અન્ય ૧૫મીના સમ્યન્ધમાં જેવો મનભેદ થાય છે તેવોજ શક્યચાર્યના સમય વિશે પણ વિદ્વાનોમાં મતો મન્ભેદ થાય છે મોનિવર વિલિયમ્સ એને સાતમાં સંક્રાન્તિ અન્તમાં અથવા આઠમાં સંક્રાન્તી શરૂઆતમાં થઈ ગયલા માને છે, મેટામ્ એને એથી વિગર પ્રાચીન સમયમાં થઈ ગયલા જણાવે છે, અને કોરોનાય વિનક ટેલર એના વિન લખે છે કે “ સામાન્ય રીતે એને આઠમાં સંક્રાન્તિમાં થઈ ગયલા માનવામાં આવે છે, પણ અમ નાનવાને મેં જેટલું એ તેમાં મનનુન કાવ્યો જણાયા નથી.”

સ્થિતિને લીધે વેદ અને વેદાન્તનો અભ્યાસ કરવાનો જેઓને અધિકાર હોતો તે વર્ણના ધર્મોપદેશને માટે મહામારતનો અન્ય ગ્યાયતો છે

ધરવીમનના અગિયારમા ગતકના મધ્યકાળથી દ્વિમેન્દ્ર નામના કારમીરના કવિનો રચેલો “મારતમંજરી” નામનો અન્ય ઉત્તરી આવેલો છે. મહામારતનો આ જેમા આપનામા આવ્યો હોય તેનો જે જૂનામા જૂનો અન્ય આપણને જાણીતો છે તે આ છે આ સાગ્રઅન્ય ધર્મો અગત્યનો છે, કારણ કે એ ગમ્યે મહામારતનો અન્ય કરી પ્રિયતિમા હતો તેની સરિન્તઃ માહિતી એ અન્ય વડે વિદ્યાનેને મળી શકે છે. એ અન્યની હસ્તનિખિત પ્રતો સાથે મહામારતના અન્યને પ્રાદેસર ખુલ્લુસરે ધણી કાળજી રાખીને સરખાવી જોયો છે, તેને પશ્ચિમા એ પ્રાદેસરને એણે માનમ પડ્યું છે કે જે જાતની હસ્તનિખિત પ્રતો એકબીજાથી જોટલી જુદી પડે તેના કરતા “દ્વિમેન્દ્ર એ જે અન્ય ઉપગ્રથી પોતાનો સાર તારની કાંઠે છે તે અને મહામારતનો જે અન્ય હાથ આપણા જોવામા આવે છે તે, એ જેમા વિશેષ તદ્દાન્ત નથી આ કવિત્વમય સારઅન્યમા ફેટવીક નમ્મુજો મૂની દેશમા આવી છે એ પાઠ, પણ જે વસ્તુઓ મૂની દેશમા આવી છે તે એકદરે એની રીતની જણાય છે કે કોઈ પણ સારા અન્યમા એ વસ્તુઓ ન આપનામા આવી હોય તો તે સ્વાભાવિક સાથે વળી, એટલું નક્કી છે કે મંજરીમા ફેટવાક વિશેષ નામના જે ઉપો જોવામા આવે છે તે મહામારતની આશ્રિતિઓમા જે ઉપો આપનામા આવ્યા છે તેના કરતા વધાર સારા અતં વધારે પ્રાચીન છે મૂળ અન્યના જેમ અદાર વિભાગ જેવામા આવે છે તેમ આ અન્યના પણ અદાર વિભાગ પાડવામા આવ્યા છે, પણ નનમા પર્વ(શત્યપર્વ)ના ત્રીજા પ્રકરણ(મદ્યપર્વ)ને ત ન જુદું પાડી નાખીને અને બારમા તથા તેરમા પર્વને એકતા કરી ઈર્ષને અદારની અખ્યાને વગગી રહેવામા આવ્યું છે આની રીતનો જે ફેરફાર જોવામા આવે છે તે કોઈ પ્રાચીન વિભાગને અનુસરીને કરવામા આવેલો જણાય છે, કારણ કે મહામારતની ધણી હસ્તનિખિત પ્રતોમા એની રીતનાજ વિભાગ જોવામા આવે છે

આ સિવાય જાનાવું એક બાબાન્ત છે તે પણ મહામારતના અન્યની સ્થિતિ વિશે માહિતી મેળવનાન માટે વર્ણ અગત્ય છે એ બાબાન્ત પણ અગિયારમા સંક્રાન્ત છે

મહાભારતનો સૌથી વધારે ગ્રંથીતો દીકાકાર નીલકંઠ છે. મહારાષ્ટ્રમાં ગોદાવરી નદીની પશ્ચિમે કૂર્બર આગળ એ રહેતો હતો, અને બનેલના કહેવા પ્રમાણે એ સોળમા સૈકામાં યર્ષ મયો હતો. નીલકંઠ જેના અન્યમાંથી ઉનારાઓ આપે છે એવો, નીલકંઠ કરતાં પણ વધારે જૂનો દીકાકાર અર્જુન મિશ્ર છે. ૧૮૭૫માં કલકત્તામાં છપાવવા મંડાયેલી મહાભારતની એક આવૃત્તિમાં અર્જુન મિશ્ર અને નીલકંઠ એ બેકની દીકાઓ આપવામાં આવી છે. મહાભારતની જે જૂનામાં જૂની દીકા હાલ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે સર્વજ્ઞ નારાયણની છે. એ દીકાના છૂટા છૂટા પણ મોટા મોટા કકડાઓ આજદિન સુધી સચવાઈ રહ્યા છે. એ દીકા ઔદમા રાતકના દિતીયાઈ કરતાં વધારે મોડી લખાઈ હોય એ બનવા જોગ નથી, પણ એથી કંઈક વધારે ઝેલો લખાઈ હોયો જોઈએ.

મહાભારતની મુખ્ય વાર્તા અત્યંત મંદેપમાં નીચે પ્રમાણે મૂકી શકાય—

હરત લોકોનો દેશ, જે રાજ્ય કરતી પ્રજાના નામ ઉપરથી કુરુક્ષેત્ર અથવા “કુરુઓની જમીન” એ નામથી જાણખાતો હતો, તેમાં હાલના દિલ્હીની ઇશાન દિશામાં ૫૭ માઈલ દૂર હસ્તિનાપુર આગળ ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુ એ નામના બે રાજકુમારો રહેતા હતા. એ બે બાઈઓ. માંથી ધૃતરાષ્ટ્ર, જે વધારે મોટો હતો, તે આંખે અપંગ હતો એટલે રાજ્યગાદી પાંડુને મળી અને એણે ઘણું વશસ્ત્રી રાજ્ય ચલાવ્યું. પાંડવ એ નામના પાંચ પુત્રો એને હતા, તેમાંના મુખ્ય યુધિષ્ઠિર, ભીમ, અને અર્જુન એ ત્રણ હતા. ધૃતરાષ્ટ્રને સો પુત્રો હતા તે સાધારણ રીતે “કૌરવ”ના નામથી જાણખાતા. તેમાંનો મુખ્ય દુર્યોધન હતો. પાંડુનું અકાળ મરણ થયું ત્યાર પછી રાજ્યની લગભગ ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાના હાથમાં લીધી, અને પોતાના પાંચે બત્રીશજાને રાજમહેલમાં દાખલ કરીને પોતાના પુત્રોની સાથે તેઓને ઉછરના દીધા. યુદ્ધના કામોમાં પાંડવો ધણુ પરાક્રમી હતા અને તેઓ વિજય મેળવવામાં એને મદદ કરતા

* આ વાર્તાનું એક બેકે રસબેર વાંચી સમય એનું વર્ણન કાઢ વાંચકને એમણે દોષ તો તેણે “મહાભારતની સમાવેશના”નાં ૫૪ ૧૦૭થી ૧૬૪ વાંચ્યાં.

હતા તેથી રાજ્યને પાટની કુવરની પદની પોતાના સૌથી મહોટા ભત્રીજા
યુધિષ્ઠિરને આપી. પણ એકા વખતમાં, પોતાના પિતૃર્ષિ બાઈઓએ
હવે પાંડવો તરફ સત્કારના રાજીને જે કાનતરાઓ રચવા માડ્યાં હતા
તેમાંથી બચવાને માટે હસ્તિનાપુરથી દૂર જતા રહેવાની તેઓને ફરજ
પડી. તેઓ પંચાવના ગામ દુષ્યંતની પાસે ગયા. તે ગામને દ્રૌપદી
નામની એક પુત્રી હતી. ગામના મોટા ધનુરને વાહું વાગીને એક
એકમ નિવાસ તરફ તીર જેનાથી ભાગી સમય તેનેજ પોતાની પુત્રી
આપી એવો રાજનો મંક પડ્યો. એ વખતે માટે અનેક ગામો
અને લડકાઓ સ્પર્ધામાં નીકળ્યા હતા, પણ તેમાંથી એકનો અશુભ
સંકળ થયો અને દ્રૌપદીની સાથે એવું લગ્ન થયું. બાઈઓ બાઈ વચ્ચે
તકરાર ન થાય તેટલા માટે દ્રૌપદીએ પાંડવોની સ્ત્રી તરીકે રહે
વાનું કમૂન કર્યું હતું. દ્રૌપદીના અવચર થયો તે વખતે યાદવકુળના
વીરપુરુષ કૃષ્ણની સાથે પાંડવોને પ્રથમ મેળાપ થયો. એ વખત પછી
પાંડવોના માતા મિત્ર અને સનાહકર તરીકે હમેશા કૃષ્ણ તેઓને મદદ
કરતા રહ્યા. આ પ્રમાણે પંચાન અને યાદવ એ મેકે એકાની પાંડવોને
મદદ હતી તેથી પાંડવોને પ્રથમ ગળવા એ શ્રુતરાટ્ટને ઘણું ડહાપણ.
બરેણ જણાયું. એણે પોતાના રાજ્યના જે ભાગ પાડી નાખ્યા તેમાંથી
હસ્તિનાપુર તે એણે પોતાના છોકરાઓને આપ્યું અને પોતાના ભત્રીજા
ઓને એણે એક બીજા પ્રેક્ષ આપ્યો. ત્યાં આગળ ઈન્દ્રપ્રસ્થ જે દાન
દિહીના નામથી ઓળખાય છે, તે શહેર તેઓએ આપ્યું (૧)

એ શહેરમાં રહીને પાંડવોએ ડહાપણથી રાજ્ય ચલાવ્યું અને
ધણી સારી રિયતિમાં રહ્યા. આથી દુર્યોધનને તેઓની અપેક્ષા આવી
માડી. પોતાના મામાં શકુનિની મદદ વડે કરીને પોતાના એ સત્કારોને
પાલમાં કઠરા એવો એણે નિશ્ચય કર્યો. આ નિશ્ચય પ્રમાણે, શ્રુતરાટ્ટને
સમજાવીને પાંડવોને હસ્તિનાપુર બોલાવવામાં આવ્યા. તેઓ આવ્યા
એવે વખતે વૃત્ત બેનવાને માટે દુર્યોધન તરફથી યુધિષ્ઠિરને આહ્વાન કરવામાં
આવ્યું. તે તેણે સ્વીકાર્યું, અને ત્યાર પછી વૃત્તની જે રમત રમાઈ તેમાં
યુધિષ્ઠિરે પોતાનું સર્વસ્વ ગુમાવ્યું. પોતાનું રાજ્ય, પોતાની લક્ષ્મી, પોતાનું
લશ્કર, પોતાના બાઈઓ, અને છેવટે દ્રૌપદીને પણ એણે ગુમાવી
આપ્યું. એવી રીતનું સમાધાન થયું કે પાંડવોએ બાર વર્ષ સુધી વન-
વાસ કરવો અને તેરમા વર્ષમાં તેઓએ છૂપા રહેવું ત્યાર પછી બને
તેઓ પા. ૧. આવીને રાજ્ય ગયા. (૨)

આ શરત પ્રમાણે, દ્રૌપદીને સાથે લઈને સુરસ્વતી નદીના કિનારા ઉપર કામ્યક વનમાં તેઓ વિદાય થયા. ત્યાં આગળ જાર વડે તેઓએ કેવી રીતે ગાળ્યા તેનું વર્ણન, અને દેવવ્રતા દગ્ધ્યાન તેઓના સાંજનને માટે જે વાર્તાઓ કહેવામાં આવેલી તે સમગ્ર વનપર્વ, જે ધણું લાંબુ છે, તેમાં આપવામાં આવ્યું છે. (૩)

તેમજ વડે મત્સ્ય લોચના ગળ વિરાટના સેવક તરીકે તેઓ છૂપા વેચમાં રજા આ અમથે એક બીજા ગળની માથે ગદીને કૌંગવોએ મત્સ્ય લોચના દેશ ઉપર દુભયો કર્યો હતો અને બધો ત્રામ આપ્યો હતો. પછી પાંડવોએ સજ્જ થઈને એ શત્રુઓને ન્દસાડી મૂક્યા અને રાન્યની લગામ પાછી રાજના હાથમાં મોપી ત્યાર બાદ પોતે ખરેખરા ઠાણુ હતા તે તેઓએ જણાવ્યું અને વિરાટ રાજની માથે એ વખતથી તેઓને મૈત્રીનો અમન્ય થયો (૪)

તેઓએ પોતાનું રાજ્ય પાછું માર્યું તેનો દર્ધ પશુ ઉત્તર તેઓને મળ્યો નહીં એટલે તેઓએ યુદ્ધની તૈયારી કરવા માડી કૃષ્ણને પત્રિત બુધિમાં કૌરવ અને પાંડવ એ બેડ પક્ષની મેનાઓ એકરી થઈ બેડ પક્ષમાં બીજા અનેક ગળઓની મદદ હતી કૌરવોની સાથે પૂર્વ તરફના કૌસન, વિદેહ, અંગ, જમગ (જગાળા), કર્ચિગ વગેરે, અને પશ્ચિમ તરફના શક, યવન અને સિન્ધુ, ગાધાર, બદલીક વગેરેના લોકો જોડાયા હતા ત્યારે પાંડવોની સાથે પચાસ, મત્સ્ય, કૃષ્ણની સગદારી હેંડળ કેટલાક યાદવો, અને એ ઉપગત કાશી (બનારસ), અદિ, મગધ વગેરે દેશના રાજાઓ જોડાયા હતા (૫)

એ યુદ્ધ અગત દિવસ સુધી ચાલ્યું આખરે મધ્યા કૌરવોનો વિનાશ થયો અને એકલા પાંડવો અને કૃષ્ણ તથા તેનો સારથિ એટલા જીવતા ગદી રાખ્યા આ યુદ્ધનું વર્ણન પાંચ પર્વ સુધી પહોંચે છે (૬-૧૦) ત્યાં પછી શ્રુત્ય પામેવાઓની મરણ પાઠગની ક્રિયાઓનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે (૧૧) અને ત્યાર પછીના બે પર્વમાં કૌરવોનો અમરણી હીમ પોતાની શ્રુત્યમાં ઉપરથી ગળના ધર્મ અને બીજા કેટલાંક વિષયો સમજાવી યુધિષ્ઠિરને ઉપદેશ આપે છે એ ઉપદેશનો આશરે ૨૦,૦૦૦ શ્લોકો જેટલો વિસ્તાર છે

૪૬ રાજ ધૃતરાષ્ટ્રની સાથે પાંડવોને સલાહ થઈ ત્યાર પછી હસ્તિનાપુરમાં યુધિષ્ઠિરનો રાજ્યાભિષેક થયો અને એણે અશ્વમેધ નામનો મ્હોટો યજ્ઞ દીધો (૧૪). પંદર વર્ષ સુધી હસ્તિનાપુરમાં રહ્યા પછી ધૃતરાષ્ટ્ર પોતાની સ્ત્રી ગાંધારી સાથે વનમાં જઈને વસ્યો, ત્યાં આગળ દાવાનળમાં એ બેઠોના વિનાશ થયો (૧૫). યાદવ કોટમાંથી કેટલાક કૌરવોના પક્ષમાં રહ્યા હતા અને કેટલાક પાંડવોના પક્ષમાં રહ્યા હતા તેઓની વચ્ચે માંદોમાંદોની લડાઈ જાગી અને પરિણામે એ કોટનો પણ તડન વિનાશ થયો. આ બનાવથી ખિન્ન થઈને કૃષ્ણે અરણ્યમાં નિવાસ દીધો, ત્યાં આગળ અદ્વૈતાત્ કોઈ શિકારીનું તીર એને લાગવાથી એ મરણ પામ્યા (૧૬).

પાંડવો પોતા આખરે જિન્દગીથી કંટાળી ગયા. અર્જુનના પૌત્ર પરિક્ષિતને હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય મેંપીને તેઓ વનમાં ગયા, અને મેરુ એ દેવતાઓના પર્વત આગળ બટકતાં બટકતાં તેઓ મરણ પામ્યા (૧૭), અને પોતાની પતિવ્રતા સ્ત્રીને સાથે લઈને તેઓ સ્વર્ગમાં સિધાયા (૧૮).

આ પ્રમાણે મહામારતની રચના અદારમાં પૂર્વ આગળ પૂરી થાય છે. પરિક્ષિત રાજાને સર્પદંશ થવાથી તે મરણ પામ્યો ત્યાર પછી તેના પુત્ર જનમેજય તરફથી એક મ્હોટો સર્પયજ્ઞ કરવામાં આવ્યો. એ યજ્ઞ વખતે વૈશંપાયન, જેણે વ્યાસની પાસેથી મહામારતની કથા સાંભળી હતી, તેણે તે જનમેજયને કહી સંભળાવી. વ્યાસના સમ્બન્ધમાં આપણને એવું જણાવવામાં આવે છે કે આરે વેદની વ્યવસ્થા કીધા પછી એણે મહામારત, જેમાં પાંડવોની શ્રેષ્ઠતા વિશે, કૃષ્ણના પરાક્રમ વિશે, અને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોની દુષ્ટતા વિશે ચિતાર આપવામાં આવ્યો છે, તે રચ્યું.

હરિવંશ અથવા "વિષ્ણુનો વંશ" એ પરિશિષ્ટ મન્થ એકલા કૃષ્ણને લગતો છે. એમાં ૧૬૦૦૦ કરતાં વધારે શ્લોકો છે, અને એના વણ વિભાગ પાડવામાં આવેલા છે. પહેલા વિભાગમાં વિષ્ણુએ કૃષ્ણને અવતાર લીધો ત્યાર સુધીનો કૃષ્ણના પૂર્વજોનો ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે; બીજા વિભાગમાં કૃષ્ણનાં પરાક્રમોનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે; અને ત્રીજા વિભાગમાં કલ્પિત એ નામના જગત્પતા ચોથા યુગમાં થનારા જમાડનું ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે.

મહાભારતમાં ઉપાખ્યાનો ઘણાં આવે છે અને તે કેટલીક વાર બહુ લાંબાં હોય છે. આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ તે પ્રમાણે આખા ગ્રન્થનો આરંભમાંજ નેટલો ભાગ એ ઉપાખ્યાનો વડે રોડાયો છે. એમાંનાં ઘણાં ઉપાખ્યાનો જુદાં જુદાં કારણોને લીધે આપણું લક્ષ ખેંચે એવાં છે, અને કેટલાંકમાં તો ઘણા ઉંચા પ્રકારની કવિત્વશક્તિ જોવામાં આવે છે. એમાંનું એક, શકુન્તલાનું ઉપાખ્યાન, (જે પહેલા પર્વમાં આવે છે) તેના ઉપરથી કાશિફાસને પોતાના પ્રખ્યાત નાટકનો વિષય જાડી આવ્યો છે. ખામ કરીને ત્રીજા પર્વમાં ઉપાખ્યાનો વધારે આવે છે. દેશનિકાલ પામેલા પાંડવોનો વખત જાય એટલા માટે એ ઉપાખ્યાનો કહેવામાં આવ્યાં છે. મદ્રસ્યોપાસ્યાન એ પછુ એજ પર્વમાં આવે છે. શતપથબ્રાહ્મણમાં જળપ્રથમની જે સાદી વાર્તા કહેવામાં આવી છે તે અહીં વધારે વિસ્તાર સાથે આપવામાં આવી છે. પોતે જૂતભાવના પતિ શ્રદ્ધા છે એવું મત્સ્ય તરફથી અહીં કહેવામાં આવ્યું છે. પોતે વિષ્ણુ છે એવું જેમ માગવતપુરાણમાં કહેવામાં આવ્યું છે તેમ હજી અહીં કહેવામાં આવ્યું નથી. આ ઉપાખ્યાનમાં હવે મનુ એ માનવ જાતના પૂર્વજ તરીકે જોવામાં આવતા નથી, પણ પોતાની યોગશક્તિ વડે સધળાં પ્રાણીઓને તથા સધળી ડુનિયાઓને દરીથી ઉત્પન્ન કરનાર તથા તરીકે એ આપણા જોવામાં આવે છે.

બીજું ઉપાખ્યાન રામનું છે તે વાલ્મીકિના રામાયણની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવતું હોવાથી આપણું ખાસ લક્ષ ખેંચે છે. એજ વિષય રામાયણમાં ઘણા વધારે વિસ્તાર સાથે આપવામાં આવ્યો છે. ગંગાવતરણની જે વાર્તા અહીં આપવામાં આવી છે તે રામાયણમાં પણ જોવામાં આવે છે.

બીજી કથા ઋષ્યમુંગ ઋષિની છે. અંગ લોકોના રાજા લોમપાદના દેશમાં એજે વરસાદ આવ્યો હતો તેના બદલામાં રક્ષાન્તા નામની રાજકુંવરી માથે એનું લગ્ન કરવામાં આવ્યું હતું. જે થયના દિન તરીકે રામનો જન્મ થયો તે થત પણ દયારથ રાજાની પાસે એજેજ દેરાવ્યો હતો. વિવેચક દૃષ્ટિથી જોતાં આ ઉપાખ્યાન ખામ અમત્યનું જાણીય છે. એજ વાર્તા રામાયણમાં, એટલુંજ નહીં પણ પદ્મપુરાણ, રુદ્રપુરાણ અને બીજે ઘણે કેદાજે આપવામાં આવી છે.

શિખિનો પુત્ર રાજા ઉચ્ચીનર, જેણે એક કબૂતરને શકરાના સપાટામાંથી બચાવવાને માટે પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપ્યો, તેની વાર્તા ખાસ આનન્દ આપે એવી છે. એજ વાર્તા ત્રીજા પર્વના એક બીજા ભાગમાં શિખિના પોતાના સમ્યન્ધમાં અને તેરમા પર્વમાં શિખિના પુત્ર વૃષદર્ભના સમ્યન્ધમાં દહેવામાં આવી છે. એ વાર્તાની ઉત્પત્તિ ઔદ્ધ ધર્મથી થઈ હોય એમ એના સ્વરૂપ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. પાણી અને સંસ્કૃત એ બેક સાહિત્યમાં એ વાર્તા આવે છે, અને હિન્દુસ્તાનની બહારના પ્રદેશોમાં પણ એ વાર્તા જાણીતી થઈ છે.

કામ્યક વનમાં પાંડવોની સાથે દ્રૌપદી જે વખતે રહેતી હતી તે વખતના એના જીવનની કથામાં દ્રૌપદીદરજીની વાર્તાનો પણ સમાવેશ થાય છે. એ એકસી હતી તે વખતે સિન્ધુનો જયદ્રથ રાજા મોટા હરકર સાથે ત્યાં આગળથી જતો હતો તેની નજર અચાનક એના ઉપર પડી, અને એને જોઈને તરતજ એના ઉપર તે મોહ પામ્યો, તેથી જોરજુલમ કરીને તે એને પોતાની સાથે લઈ ગયો. આ પછી એક બયંકર લડાઈ થઈ તેમાં પાંડવોએ જયદ્રથની આખી સેનાનો નાશ કર્યો અને દ્રૌપદીને પાછી મેળવી.

ધન્વના સ્વર્ગલોકમાં અર્જુને પ્રવાસ કરીને તેની વાર્તા પણ તે સમયના દંતકથાને લગતા વિચારો કેવા હતા તેના ઉદાહરણ તરીકે રસ ઉત્પન્ન કરે એવી છે. વેદોમાં યુદ્ધના પ્રતાપી દેવ તરીકે ધન્વને વર્ણવવામાં આવેલો આપણે જોયો હતો. હવે પોતાના સ્વર્ગીય દરબારના સુખ-વૈભવમાં મજા માણતો એને આપણે જોઈએ છીએ. એ દરબારમાં સંગીતના મધુરા સ્વરો કર્ણને આનન્દ આપી રહ્યા છે અને અપ્સરા-ઓનાં મનોહર વૃત્તથી અને તેના અનુપમ સૌન્દર્યથી નયનને તૃપ્તિ મળી રહી છે.

હિન્દુસ્તાનના વિશેષ પ્રાચીન વીરચરિત્ર કાવ્યમાં અનેક આદર્શ-રૂપ સ્ત્રીપાત્રો આપણા જોવામાં આવે છે તેમાંનું એક ઉત્તમ પાત્ર સાવિત્રીનું છે. સાવિત્રી એ મદના રાજા અધપતિની પુત્રી હતી. એક આંધળો અને દેશનિકાલ થયેલો રાજા અરણ્યના આશ્રમમાં વસેલો હતો, તેના જીવસુરત અને ઉદાર પુત્ર સત્યવાનને એ પોતાના પતિ તરીકે પસંદ કરે છે. એ પુત્રનું એકજ વર્ષનું આયુષ્ય રહ્યું છે એવી નારદ

મુનિ તરફથી ચેતવણી આપવામાં આવે છે તોપણ એનેજ પરણવાની પ્રતિજ્ઞાને એ વળગી રહે છે, અને લગ્ન પછી પોતાના પતિની સાથે સસરાના આશ્રમમાં જઈને એ રહે છે. આ રથને એ મુખમાં રહે છે, પણ જે દિવસે પોતાના પતિનું મરણ થવાનું હતું તે દિવસ જેમ જેમ પામે આવતો જાય છે તેમ તેમ એના હૃદયમાં વધારે ને વધારે ચિન્તા થતી જાય છે. આખરે એ દિવસ આવીને ઊભો રહે છે, અને એ દિવસે સત્યવાન, એનો પતિ, જંગલમાં લાકડાં કાપવાને માટે જાય છે તે વખતે એ પણ તેની સાથે જાય છે. ત્યાં આગળ સત્યવાન યોડા વખત પછી શ્રમિત થઈને સુઈ જાય છે. એટલામાં મૃત્યુનો રાજ યમ ત્યાં આગળ આવે છે અને એનો જીવ લઈને ચાલતો થાય છે. સાવિત્રી પણ એની પાછળ ને પાછળ જાય છે એટલે યમ જુદાં જુદાં વરદાન આપવાનું કંપૂઝ કરે છે, પણ દરેક વખતે કહે છે કે “તારા પતિની જિન્દગી સિવાય ખીલું ગમે તે વરદાન તું માગી લે;” પણ આખરે એ સતી સ્ત્રીના સાચા આશ્રદને આધીન થઈને મૃત શરીરમાં જીવ પાછો મુકવાનું એ કંપૂઝ કરે છે. સત્યવાન હવે જીવતો થાય છે, અને સાધ્વી સાવિત્રીની સાથે અનેક વર્ષ સુખમાં ગાળે છે.

મહાભારતની અંદર જે જૂનામાં જૂની અને સુંદરમાં સુંદર વાર્તાઓ છે તેમાંની એક “નલોપાસ્યાન” એ નામની છે. એ વાર્તા અન્યના હાથથી લેઈ એાછી દૂષિત થયેલી છે. એ વાર્તા ધણી લોકપ્રિય હતી તેથી કોઈ પ્રકાશક તરફથી શિષ્ટ અને વિષ્ણુને અંદર દાખલ કરવાનું અથવા એમાં જે સાદી રીતભાતનું ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે—ઉદાહરણ તરીકે, રાજ પોતાનું અન્ન પોતેજ રાંધે છે—એ સાદાઈનું ચિત્ર ઝાંખું કરી નાંખવાનું, અથવા ઇન્દ્રનું સ્વરૂપ બદલી નાંખવાનું, અથવા કોઈ ખીલનું પ્રાચીનતાનાં લક્ષણોને નાશ દ કરવાનું બની શક્ય નથી. એ કવિતામાં સર્વત્ર નીતિનું ઉચું ધોરણ વ્યાપી રહેલું જોવામાં આવે છે, અને એના મુખ્ય પાત્ર કમયન્તીની અલૌકિક પતિભક્તિ અને પતિપરાયણતામાં એ નીતિનો પ્રભાવ સૌથી વધારે આપણને માલમ પ્રડી આવે છે. વળી કમલરસની પ્રકૃતી પીંછીથી આલેખાયેલાં પ્રણાં ચિત્રો એ કાવ્યમાં આપણાં જોવામાં આવે છે.

મુષિહિરે દૂત રમીને પોતાનું રાજ્ય મુખ્યું હતું તેનાં સાન્નિધ્યને

અર્થે દેશનિકાન દરમ્યાન યુદ્ધસ્થ તરફથી આ વાર્તા એને ટૂંકી સમ-
જાવરામા આવે છે વિદર્ભની મનકુસરી દમયન્તી ધણી રૂપરતી હતી
અને તેના પાણ્ડિત્યદષ્ટને માટે ધણા પુરુષો દિસુદતા ધરાવતા હતા
તેમાથી નામ રાખને એણે પોતાના પતિ તરફે પર્વદ કર્યો, અને દેહલાદ
વરે મુધીરૂપતીએ માથે રહીને મંથાનુ સુખ ભોગ યુ, પછી નળગળમા
કનિનો પ્રવેશ થયો અને એ ઘૂત રમ્યો તેમા એણે પોતાનું ગાન
અને પોતાનું અર્ચન શુભા યુ દમયન્તીને માથે લઈને અર્ધનમ
અવધામા એ અરણ્યમા ભગ્નતો હતો, અને એક મળે ઉન્મત બનીને
એણે તેનો ત્યાગ કર્યો એ આખર પોતાની આંતો ત્યાગ કરે છે ત્યા
ખેના, જે બુધિ ઉપર તે સ્ત્રીની છે ત્યા આગમ એ ફરી ફરીને પાછો
આવે છે તેનુ વર્ણન ધણુજ લઘુરમથી બરેહુ છે ત્યા પછી તે સ્ત્રી
ભગે છે અને અરણ્યમા પોતે તદન એકલીજ છે એવુ બોધ છે તે વખતે
તેને જે બધ લાગે છે તેનુ વર્ણન અને તે પોતાના પતિ ની શોધમા
બઠકતી ભગ્નતી વિનાય કરે છે અને “ઓ નામ” “ઓ નામ”
ઓમ કહીને તેને બુધ પાડે છે તેનુ વર્ણન પણ એટલુજ લઘુવેધ છે.
તે ટહે છે —

કીર વિદ્યાન્ત કર્મજ્ઞ સત્યસન્ધ મહીપતે ।
વયસ્યમિન્ વને રાજન ઠર્યાત્માનમાતમના ॥
વદા સુરિન ધગમીરા જીમૂતવનસન્નિભામ્ ।
શ્રોત્યામિ નેપથ્યાહ વાચ તામમૃતોપમામ્ ॥
વૈદર્ભીએહ વિસ્પટા શુભા રાજ્ઞો મહાત્મન ।
આન્નાવસારિણીમૃદ્ધા મમશોકવિનાશિનીન્ ॥

(હે વીર નર । હે પગકમી પુરુષ । હે ધર્મના બાણનાર । હે
સત્યને વળગી રહેનાર । હે પૃથ્વીના પતિ । જો છુ આ વનમા હોય તો
હે રાજન । હારા ખરા અરણ્યમા છુ મહારી આગમ પ્રકટ થા “ હે
વૈદર્ભી ” એવી એ મહાત્માની અપદ અને શુભ વાણી, મેરની મર્મના

મા અને અન્ય પતિએને જીવગતી ભીષમા ઉતાવળથી જોવા
ની વાચકને ઇચ્છા હોય તો તેણે દમયન્તીનો વિશ્વાપ એ નામની નવિતા
૧૯૧૮ ના કાર્તિક માસના ‘વસન્ત’ મા જોવો

જેની સિન્ધ અને ગંબીર, અમૃતના જેવી મીઠી, વેદના મંત્ર જેવી પ્રસાદવાળી અને સમૃદ્ધ, મહારા શોકનો નારા કરે એવી નૈપથ રાગની વાણી હું ક્યારે સંભળીશ ?)

જે અરણ્યમાં દમયન્તી બટકે છે તેની મુન્દરતા અને તેની બયાનકતાનાં વર્ણનો પણ આજેદ્રગ છે. આખરે કુણ્ડિનપુરમાં પોતાના પિતાના દરબારનો માર્ગ એને બંડે છે. પતિના વિયોગને લીધે ખિન્ન તથા મ્હાન થયેલી રાગકુંવરીને વિશે કવિએ અનેક સચોટ ઉપમાઓ વાપરી છે:—

चन्द्रलेखामिव नवां व्योम्नि नीलाभ्रसंवृताम् ॥

.....
दहमानामिवोर्केण मृणालीमिव चोद्धृताम् ॥

.....
घोर्णमासीमिव निशां राहुग्रस्तनिशाकराम् ॥

(આકાશમાં ઠાળા વાદળાઓને લીધે ઢંકાઈ ગયેલી નવી ચન્દ્ર-લેખા જેવી,.....સૂર્યના તાપને લીધે સૂકાઈ ગયેલી અને જળીન પરથી ઉખડી ગયેલી કમલિનીના જેવી,.....રાહુએ ચંદ્રનો ગ્રાસ કર્યો હોય તે સમયની પૃથ્વીમાની રાત્રી જેવી.)

એ દરમ્યાનમાં બાહુકના સ્વરૂપમાં બદલાઈ ગયેલા બૃગરાગ્ન અયોધ્યાના રાજાને ત્યાં સારથિ તરીકે રહે છે. દમયન્તીને આખરે પોતાનો પતિ ક્યાં આમળ છે તેની કંઈકે સૂચના થાય એવી બરતમી મળે છે. આ ઉપરથી એક દિવસમાં ૫૦૦ માઈલ જેટલું અન્તર કાપીને અયોધ્યા નો રાજા કુણ્ડિનપુરમાં આવી પહોંચે તો દમયન્તીનાં તેની સાથે પુનર્લેખ થાય એવી આશા અયોધ્યાના રાજાને આપરામાં આવે છે. સારથિ તરીકે નજી આ ચમત્કાર કરી બતાવે છે તેના બદલામાં રાજા એને દૂતકળાનું મંપૂર્ણ રહસ્ય સમજાવે છે. એ છૂપા વેપમાં હોવા છતાં દમયન્તી એને ઝાળખી કાઢે છે હવે એ ફરીથી દૂત રમે છે. અર્ને પોતાનું સુમાનેલું રાજ્ય પાછું મેળવે છે. આ પ્રમાણે કુંબનાં, કિલ્લીગીરીનાં, દાસત્વનાં અનેક વર્ષો વીત્યા બાદ દમયન્તીની સાથે એનો ફરીથી

મેળાપ થાય છે, અને ત્યાર પછી દેવતા પોતાનું આયુષ્ય સુખમાં ગાળે છે.

નળની આ વાર્તામાં કેટલાંક બહુદરતી અને મગધકારી ગનાવેતું વર્ણન આવે છે, તોપણ તે વર્ણનો એટલાં બધાં નથી કે એકદરે એ વાર્તામાં ડગી કવિત્વશક્તિનો જે પ્રભાવ ફેલાઈ રહેલો એવામાં આવે છે તેને ફાઈ પણ રીતની દાનિ પ્તેરવે.

પુરાણ.

૧ મહામારતની સાથે ગારો સમ્બન્ધ ધરાવનારા અઢાર ગ્રન્થોનો એક જુદો વર્ગ છે તે ઉપદેશાત્મક છે અને તે સૈવ કે ધૈધ્યવ એવા ફાઈ અમુક પંથને લગતા છે, અને તે પુરાણ એ નામથી ઓળખાય છે. સૃષ્ટિને લગતી ચર્ચાના સમ્બન્ધમાં પુરાણ એ શબ્દ બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોમાં વાપરવામાં આવ્યો છે. મહામારતમાં પણ “જૂની દેવકથા” એવા કંઈક અર્થમાં એ શબ્દ વપરાયો છે અને વીરચરિત કથાઓના કોઈ પ્રાચીન મંત્રહનું એ શબ્દ વડે મૂલન થાય છે. મહામારતના એક શ્લોક (૧, ૫, ૧)માં એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે પુરાણની અંદર દેવતાઓની વાર્તાઓ અને ઋષિઓની વંશાવલીઓ આપવામાં આવી હોય છે. અઢારમા પર્વમાં તેમજ હરિવંશમાં અઢાર પુરાણો વિશે કથન કરવામાં આવ્યું છે, પણ તે પુરાણો સચવાઈ રહ્યાં નથી; કારણ કે જે પુરાણો આપણને જાણીતાં છે તે તો સધળાં એકદરે મહામારતની મોટાં સ્વાયંદ્રા છે, અને તેમાં જે પ્રાચીન સમયની વાર્તાઓ આપવામાં આવી છે તે ધણીખરી મહામારતમાંથીજ લીધેલી છે. તોપણ એ ગ્રન્થોમાં જેને આપણે પ્રાચીન કહી શકીએ એવું પણ ઘણું છે, અને મહામારત અથવા મનુસ્મૃતિનાજ શ્લોકો એ ગ્રન્થોમાં પણ દીક્ષામાં આવતા હોય તે પરથી એ શ્લોકો મહામારત અથવા મનુસ્મૃતિમાંથીજ લેવાયલા છે એમ માની લેવું એ સમ્ય નથી જૂની સ્મૃતિઓ અને વેદોની સાથે એ ગ્રન્થોને ધણે સમ્બન્ધ છે, અને એજ વર્ગના વિશેષ પ્રાચીન ગ્રન્થોમાંથી એની દિપ્તિ ચર્ચ હોય એ પણ ઘણું જાનવા જોગ છે. પુરાણોનો જે ખાસ વિષય તે બધાં આગળ આપવામાં આવ્યો હોય છે ત્યાં આગળ જુદાં જુદાં પુરાણોની વચ્ચે એટલું સરખાપણું જોવામાં આવે છે—ધણી વાર તો પાનાનાં પાનાં સુધી

શબ્દેશબ્દ તેનાં તેજ જોવામાં આવે છે—કે એ સર્વની ઉત્પત્તિ વધારે પ્રાચીન એવા કેઈ એકજ સંગ્રહમાંથી થઈ હશે એવા અનુમાન ઉપર આવ્યા વગર આપણાથી રહેવાતું નથી. પુરાણની ધણી વાર્તાઓના પ્રારંભ જરાજર મહામારતની પેઠેજ કરવામાં આવ્યો છે : નૈમિશા-રણ્યમાં યજ્ઞને પ્રમંથે લોભહર્ષણના પુત્ર ઉચ્ચત્રસ્ તરફથી એ વાર્તાઓ દહેવામાં આવેલી એની રીતનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. ધણાંખરાં પુરાણોનો ઉદ્દેશ વૈષ્ણવ ધર્મનું મહત્ત્વ વધારવાનો છે, જોકે કેટલાંક પુરાણો શિવપૂજા તરફ પણ પક્ષપાત રાખે છે.

જગત્તી ઉત્પત્તિ મિત્રાચ પૃથ્વી વિષેનાં પુરાણાં વર્ણનો, પ્રાચીન દેવતાઓ, સાધુઓ, અને સહવૈયાઓનાં પરાક્રમો, વિષ્ણુના અવતાર વિષેના વૃતાન્તો, સૂર્યવંશ તથા ચન્દ્રવંશના રાજાઓની નામાવલીઓ, અને વિષ્ણુ અથવા શિવનાં સહસ્રનામની રીપો, એ સઘળું પુરાણોમાં આપવામાં આવ્યું હોય છે. વળી પ્રાર્થના, ઉપવાસ, નૈવેદ્ય, ઉત્સવ, યાત્રા આદિ આધનો વડે દેવતાઓની પૂજા કરવાના નિયમો પણ એ ગ્રંથોમાં આપેલા હોય છે.

ગરુડપુરાણ, તેમજ મોડું રચાયેલું અને કંઈ પણ ખાસ મહત્ત્વ વગરનું અગ્નિપુરાણ, એ મહામારત તથા હરિવંશનો સાર આપનારા ગ્રંથો છે.

ઘાયુપુરાણ, જે એક જૂનામાં જૂનું પુરાણ છે, તેનો અમુક ભાગ મહામારતની સાથે મળતો આવે છે, પણ હરિવંશની માથે એ પુરાણનો સમ્બન્ધ એના કરતાં પણ વધારે છે, અને જગત્તી ઉત્પત્તિનું વર્ણન જ્યાં આગળ આપવામાં આવ્યું છે ત્યાં આગળ તે હરિવંશના અને એના શબ્દેશબ્દ તેના તેજ જોવામાં આવે છે.

એજ પ્રમાણે મત્સ્યપુરાણ પણ મહામારત અને હરિવંશની સાથે ઘણા ગાઢા સમ્બન્ધથી જોડાયેલું છે. મનુ અને યત્સ્યની વાર્તાથી એ પુરાણની શરૂઆત થાય છે. કૂર્મપુરાણમાં વિષ્ણુના જુદા જુદા અવતાર, જેમાંનો એક કૃર્માવતાર પણ છે, તેની હકીકત આપવામાં આવી છે, અને દેવતાઓ તથા રાજાઓની વચાવલી અને બીજી પણ કેટલીક હકીકતો આપવામાં આવી છે. તે ઉપરાંત મહામારત અને

અન્ય પુરાણોના સહિવિષયક વિચારેને અતુલ્ય રહીને સહિનો સવિસ્તર અહેવાલ પણ આપવામાં આવ્યો છે. એ પુરાણમાં, જુદા જુદા સમુદ્રો વડે એકબીજાથી છૂટા પડેલા અને જેનું મધ્યખિન્દુ એકજ છે એવ સાત ટાપુઓની કુનીયા વનેલી છે એવું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. એમાંનો મુખ્ય ટાપુ, જેની મધ્યમાં મેરુ પર્વત આવેલો છે, તે જંબુદ્વિપ છે, અને મારત્તઘર્ષ, “ ભરત લોકોનો દેશ ” અથવા હિન્દુસ્તાન એ એનો મુખ્ય વિભાગ છે.

માર્કંડેયપુરાણમાં મહામારત એના ખોલાં લખાયાની વાત સ્પષ્ટ જણાવવામાં આવી છે. કૃષ્ણ તે માણસ કેવી રીતે ધર્મશક્તિ ? એવી એવી સંકાઓ મહામારત વાંચતાં ઉત્પન્ન થાય છે તેના નિવારણને માટે માર્કંડેય ઋષિ તરફથી એ પુરાણ કહેવામાં આવ્યું છે. વર્ણન એ એતું ખાસ લક્ષણ છે અને અમુક પંથની લિખાયત મીઠી ચોડી કરાયેલી એ પુરાણમાં જોવામાં આવે છે.

એથી ઉલટું પદ્મપુરાણ, જે ઘણા લાંબો ગ્રન્થ છે અને જેમાંની ઘણી વાર્તાઓ મહામારતની સાથે મળતી આવે છે, તેનું વધુલ વૈષ્ણવ સંપ્રદાય તરફ ચોખ્ખું જણાઈ આવે છે. તેપણ એ પુરાણમાં તેમજ માર્કંડેયપુરાણમાં, શ્રદ્ધા, વિષ્ણુ, અને શિવ એ ત્રણ એકજ છે એ ત્રિમૂર્તિનો સિદ્ધાન્ત સ્પષ્ટ સમજાવવામાં આવ્યો છે. આ સિદ્ધાન્ત, જે હરિવંશમાં પણ જોવામાં આવે છે, તે વેદ પછીના સાહિત્યમાં સાધારણ રીતે ધારવામાં આવે છે તેટલો બધો આગળ પડતો નથી. એ વાત જાણવા જેવી છે કે પદ્મપુરાણની અંદર રામની જે વાર્તા આપવામાં આવી છે તે રામાયણને અનુસરતી છે, એટલુંજ નહીં પણ કાલિદાસના રઘુવંશની સાથે પણ ઘણે ઠેકાણે એ સખ્દેશખ્દ મળતી આવે છે. વળી એમાં શકુન્તલાની વાર્તા આપવામાં આવી છે તે મહામારત પ્રમાણે નહીં, પણ કાલિદાસના નાટકને અનુસરીને આપવામાં આવી છે.

મહાવૈવર્તપુરાણ પણ વિષ્ણુના કૃષ્ણ તરીકેના અવતાર તરફ ખાસ પક્ષપાત ધરાવે છે. એ પુરાણમાં તેમજ પદ્મપુરાણમાં કૃષ્ણની પ્રિયા રાધાનો ભાગ ઘણો આગળ પડતો જોવામાં આવે છે. હરિવંશ, વિષ્ણુપુરાણ, અને માગવતપુરાણમાં પણ રાધાનું નામ ખીલકેલ જોવામાં આવતું નથી.

વિષ્ણુપુરાણ ધણે ઠેકાણે મહામારતની સાથે મળતું આવે છે, તેમાં પુરાણનાં પાંચે લક્ષણો સૌથી વધારે સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે:—

સર્ગશ્ચ પ્રતિસર્ગશ્ચ વંશો મન્વન્તરાણિ ચ ।

વંશાનુચરિતં ચૈવ પુરાણં પञ્ચલક્ષણમ્ ॥

મદિની પ્રથમ ઉત્પત્તિ, સદિની પાછલા મમયની ઉત્પત્તિ, દેવતાઓ અને ઋષિઓના વંશ, જુદા જુદા મનુઓનો સમય, અને પ્રાચીન રાજાઓના વંશનો ઇતિહાસ એ પાંચે વિષયો એ પુરાણમાં આપવામાં આવ્યા છે.

માગયત્પુરાણમાં ભાગવત અથવા વિષ્ણુનું માહાત્મ્ય વર્ણવવામાં આવ્યું છે. એની અંદર ૧૮૦૦૦ શ્લોક આપવામાં આવ્યા છે. એ વિષ્ણુપુરાણ કરતાં મોટું લખાયલું છે, પણ એ અગિયારમા સૈકા કરતાં વધારે મોટું નહીં લખાયું હોય એવું અનુમાન થાય છે. હિન્દુસ્તાનમાં ખીજા ઠાંઈ પણ પુરાણના કરતાં લોકોનાં મન ઉપર એની અમર વધારે બળવાન થઈ છે. એનો દશમસ્કંધ, જેની અંદર કૃષ્ણનું જીવનચરિત્ર સંવિસ્તર આપ આપવામાં આવ્યું છે, તે સૌથી વધારે લોકપ્રિય થઈ પડ્યો છે, અને હિન્દુસ્તાનની હાલની દરેક ભાષામાં એ દશમસ્કંધનો તરજુમો કરવામાં આવ્યો હાય એમ જણાય છે.

બ્રહ્મપુરાણ, નારદીયપુરાણ, વામનપુરાણ અને વરાહપુરાણ (જેમાંનાં છેલ્લાં બેનાં નામ વામન અને વરાહ એ વિષ્ણુના અવતાર ઉપરથી પડ્યા છે) તે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનાં ખીજાં મોટાં લખાયલાં પુરાણો છે.

સ્કન્દપુરાણ, શિવપુરાણ, લિંગપુરાણ, અને મહિષ્યપુરાણ અથવા મહિષ્યત્પુરાણ એ શૈવ મંત્રાદાય તરફ પક્ષપાત ધરાવનારા મન્યો છે. આમાંનાં છેલ્લાં બે પુરાણોમાં વર્ણન જડુ થોડું છે. એ પુરાણોનું સ્વરૂપ કર્મકાંડને લગતા મન્યોના જેવું વિશેષ છે. શાપસ્તમ્બ ધર્મસૂત્રમાં પણ એક મહિષ્યત્પુરાણ વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે.

આ અંદર પુરાણો સિવાય એજ જાનનાં અંદર ઉપપુરાણો છે, તેની અંદર કર્મકાંડને પ્રધાન પદ આપવામાં આવ્યું છે, અને વર્ણનાને તદ્દન ગૌણ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

એ ત્રણે આદ્યતિઓની યદ્ધ. એ ત્રણે આદ્યતિઓ ધણા પ્રાચીન સમયની હોય એમ જણાય છે; કારણ કે છત્રીસનના આડમાં તથા નવમાં મૈદમાં લખાયેલા અન્યોમાં રામાયણમાંથી ઉતારાઓ આપવામાં આવ્યા છે તે પરથી માલમ પડે છે કે હાલની ક આદ્યતિને મળતી આવે એવી આદ્યતિ તે વખતે પણ હતી, અને હાલની જ આદ્યતિને મળતી આવે એવી એક ખીછ આદ્યતિ પણ તે વખતે હશે. વળી, રામાયણ-કથાસારમંજરી એ નામના દ્વિમેન્દ્રના કવિત્વમય સારમન્થમાં મૂળ કથાને અનુસરીને કમલ: તેનો સાર આપવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી સાબીત થાય છે કે અગિયારમા સદ્કાના મધ્યભાગમાં એ મંજરીના રચનારે જ આદ્યતિનો ઉપયોગ કર્યો હતો, અને કદાચ જ આદ્યતિ પણ એણે પોતાના ઉપયોગમાં લીધી હશે. એજ મૈદમાં લોજ કવિએ રામાયણર્ચવૂ એ નામનો ખીજો સારમન્થ રચ્યો તેણે ધણું કરીને ક આદ્યતિનો ઉપયોગ લીધો હોય એવું અનુમાન થાય છે.

ત્રીસર જેકાખીએ મંભાળપૂર્વક જે શોધખોળો કરી છે તેને પરિણામે એવું માલમ પડ્યું છે કે રામાયણનો અન્ય અમાક પાંચ કાવડ- (૨-૬) નોજ બનેલો હતો. સાતમો કાવડ નો પાછળથીજ ઉમેરવામાં આવેલો એમાં કંઈ પણ સંશય નથી, કારણ કે એક વખતે છઠ્ઠા કાવડનો ઉવટનો ભાગ એજ આખા કાવડનો છેડો હતો એમ ખુદ્દ જણાઈ આવે છે. વળી, પહેલા કાવડના કેટલાક ફકરાઓ અને પાછલા કાવડના કેટલાક ફકરાઓ એ બે પરસ્પરવિરોધી જણાય છે. તે ઉપરાંત એમાં બે અનુક્રમણિકાઓ (પહેલા અને ત્રીજા અધ્યાયમાં) આપવામાં આવી છે તે બેજ જુદે જુદે વખતે રચાયેલી એવું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે; કારણ કે એમાંની એક અનુક્રમણિકામાં પહેલા અને છેડા કાવડ વિશે કંઈ પણ કહેવામાં આવ્યું નથી, અને તે ઉપરથી એ કાવડ ઉમેરાયલા ત્યાર પહેલાં એ અનુક્રમણિકા રચાયેલી હોવી જોઈએ એવું માલમ પડે છે. જે ભાગ મૂળ કાવડની સરઆતનો હતો, એવું ઊરાડું જણાઈ આવે છે તેને કિતીવ કાવડના અનુચ્છેદનથી છૂટા પાડી નાંખવામાં આવ્યો છે, અને હવે પ્રથમ કાવડના પાંચમા અધ્યાયની સરઆતમાં એને મૂકવામાં આવ્યો છે. વળી મૂળ કાવડોની અંદર કેટલાક અધ્યાય ધુસાડી દેવામાં પણ આવ્યા છે. ત્રીસર જેકાખીએ દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે કાવડની અસલ રચનામાં કરવામાં આવેલા આ સંધગા ઉમેરાઓ અસલ

રચનાની સાથે એવી સિધ્ધિ રીતે જોડવામાં આવ્યા છે કે જોડાયે
આપણે ધણી સ્હેવાઈથી પારખી શકીએ છિયે. તોપણ નિરોપ પ્રાચીન
વિભાગ અને તેની અંદર પાછળથી કરવામાં આવેલો ઉમેરો એ બેકની
નિચારણી એકસરખી છે. એટલે પ્રથમ ક્ષત્રિય વર્ણને માટે રચાયેલી
કવિતાને ફેરવીને તેને જુડેજ સ્વરૂપ આપી દેવાના હેતુથી એ ઉમેરાઓ
કરવામાં આવ્યા છે એવું માનવાને કોઈ પણ રીતનું કારણ નથી.
માત્ર લોકકલ્પિતને અનુકૂળ થવાના હેતુથીજ ગરવાનો ધધો કરનારાઓ
તરફથી એ ઉમેરાઓ કરવામાં આવ્યા હોય એ અનુમાન વધારે વાસ્ત
નિક લાગે છે. રામાયણની અંદરજ એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે પ્રથમ
રામના બે પુત્ર કુશ અને હવ તરફથી મુખપરપન્નએ પ્રાપ્ત થયેલી એ
કવિતા ગવૈયાનો ધધો કરનારાઓ તરફથી વીણા મધ્યે અથવા વીણા
વગર ગાવામાં આવતી. કુશ અને હવ એ બે નામે કુશીલક એટલે
“ ગરૈયા ” અથવા “ નાટક બજવાનાર ” એ સંસ્કૃત શબ્દને વ્યુત્પત્તિ-
ગાત્ર પ્રમાણે સમજાવવાને માટેજ જોડી કાઢવામાં આવ્યા છે. રામાયણની
જે ત્રણ આકૃતિઓ આપણા સમય સુધી ઉતરી આવેલી છે તે ક્રિપ્ત
ચર્ચિત્યાર પહેલાથીજ નવા ઉમેરાઓને મૂળ અન્યની અંદર દાખલ કરી
દેવામાં આવ્યા હતા, પણ મૂળ કાવ્ય રચાયું અને પાછળથી તેની અંદર
ઉમેરાઓ થયા એ બેની વચ્ચે ઘણો સમય ખાલી ગયેલો હોવો જોઈએ,
કારણ કે મૂળ કાવ્યમાં અમુક ટોળીના નાયક તરીકે જે દીકામાં આવતો
હતો તે પાછળના ઉમેરાઓમાં આખી પ્રજાના નાયક તરીકે, જનમડગના
નીતિરિપક ઉચ્ચામાં ઉચ્ચા આદર્શ તરીકે બદલાઈ ગયતો જોવામાં આવે
છે, અને મૂળના પાય કાણ્ડમાં (યોડાક ધુસાડી દેવામાં આવેલા કુશ્મણ્ડો
બાદ કરીએ તો) મહામારતના કૃષ્ણની પેઠે માનવ વીર તરીકે જે
જોવામાં આવતો હતો તેને પહેલા અને છેલ્લા કાણ્ડમાં દેવતાનું પદ પ્રાપ્ત
થયું છે અને તેને વિષ્ણુના અન્તાર તરીકે ગણવામાં આવ્યો છે એ
ઉમેરાઓમાં એનો દેવતા તરીકેનો પ્રભાવ એ ઉમેરાઓ કરનારાઓના
ચિત્તમાથી કદી પણ ખાયો નથી વળી એ ભાગમાં રામાયણને રચ-
નાર ચાતુર્મીકિ તે રામના સમકાલીન પુરુષ તરીકે જોવામાં આવે છે
અને કદા તરીકેનું માન અત્યારથીજ એને અપાવા મડાયું છે આની
રીતના કુશારો થયા ત્યાં પહેલા વચમાં લાખો વચન ગમે તેવો
જોઈએ એ અનુમાન ઘણું આભાવિતજ છે

એ રામાયણ અધ્યોધ્યાના ઈન્દ્રિયકુ પડતો ન્હોતો આગળ અમન

ચાત્રતો હતો તે કૌસલ દેશમાં રચાયેલું એમ માનવાને મંજૂર કારણ છે; કારણ કે સાતમા કાણના ૪૫મા અધ્યાયમાં એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે વાસ્ત્મીકિ ઋષિનો આશ્રમ ગંગા નદીનાં દક્ષિણ કિનારા ઉપર આવ્યો હતો. વળી એ કવિને અયોધ્યાના રાજકુટુંબ સાથે પણ સંબંધ હોવો જોઈએ, કારણ કે સીતાને ટાલી મૂકવામાં આવી ત્યાર પછી તેણે એ કવિના આશ્રમમાં આશ્રય લીધો હતો. ત્યાં આગળ તેનાં બે જોડકાં બાળકોનો જન્મ થયો હતો, ત્યાં આગળજે તે બાળકો ઉછેરાઈને મોટાં થયાં હતાં, અને પાછળથી એની તરફથી રામાયણનું ગ્રંથ પણ એ બાળકોને ત્યાં આગળજે આપવામાં આવ્યું હતું. એ ઉપરાંત, પહેલા કાણના પાંચમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે રામાયણનો અન્ય ઇતિવાકુ વંશમાં ઉત્પન્ન થયો હતો. ત્યારે, અયોધ્યામાં સૂત્ર લોકોની અંદર ઇતિવાકુ વંશના વીર નર રામચંદ્રના સંબંધમાં કેટલીક વાર્તાઓ ચાલતી હશે. એ વાર્તાઓ ઉપરથી વાસ્ત્મીકિએ પોતાનો એક જ સંજ્ઞાતીય અન્ય રચ્યો અને કાવ્યશાસ્ત્રના નિયમાનુસાર રચાયેલું મહત્વનું પ્રાચીનમાં પ્રાચીન કાવ્ય એજ હોવાથી એની પછીના માણસો તરફથી થોડા રીતે “આદિકાવ્ય” એવું નામ એને આપવામાં આવ્યું.

* રામાયણ અને મહાભારત એ બેમાં પહેલું કવું કાવ્ય લખાયું તે વિષે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. રામાયણની પદ્યરચના ઉપરથી તેમજ રામ અને સીતાના વૃત્તાન્તમાં બ્રહ્મરામ (હર્યત્) અને હનુ (હિન્દુસ્તાનની એની) વિષેનું રૂપક છે તે ઉપરથી એ કાવ્ય મહાભારતથી મોટું રચાયેલું હોવું જોઈએ એવું પ્રો. વેબરનું માનવું છે. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનના મૂળ વતનીઓમાંથી જેઓ આર્યોના સુધારા તરફ પક્ષપાતની નજરથી જોતા હતા તેઓને એ રૂપકમાં વાનર તરીકે વર્ણનવામાં આવ્યા છે. આર્ય લોકો દક્ષિણ હિન્દુસ્તાન તરફ જઈને વસવા લાગ્યા તે કંઈ છેક પ્રાચીન સમયમાં હોય નહીં, તેથી રામાયણ વધારે મોટું રચાયેલું હોવું જોઈએ એવી વેબરની દલીલ છે. ડૉ. બાંડારકર કહે છે કે “રામનો અવતાર કૃષ્ણના પદેલાં મળ્યો ગણાય છે તેથી અને વાસ્ત્મીકિને ‘આદિકવિ’ કહેવામાં આવે છે, તેથી પણ લોકો રામાયણને પહેલું રચાયેલું માને છે, તોપણ પાશ્વિનિ કે પતંજલિના ગ્રંથોમાં એકલાં મહાભારતનાં પાત્રોનાંજ નામો જોવામાં આવે છે અને અપરસિદ્ધ એવા અર્વાચીન લેખકના કોશમાં પણ વિપ્રાનાં અનેક નામોમાં કૃષ્ણાવતારનાંજ ધણાં નામો આપવામાં આવ્યાં છે પણ દસરથના પુત્ર રામનું નામ નથી આપવામાં આવ્યું એ નવાઈ જેવું છે.” રામાયણ પહેલું લખાવાની તરફેણમાં કેટલીક મંજૂર દલીલો નિ. એટલેજ આ રચ્યે આપી છે.

પછી એ કાવ્યને ગવેવાનો ધંધો કરનારાઓએ-કૃષ્ણલેખોએ-મોટે કરવા માંડ્યું અને દેશમાં જુદે જુદે ઠેકાણે તેઓ બટકતા તે વખતે જાહેર મેળાવડાઓમાં તેઓએ એ કાવ્યની કથા કરવા માંડી.

મહામારતની મુખ્ય વાર્તાને હજી ચોક્કસ સ્વરૂપ મળ્યું હોતું તે વખતથીજ રામાયણનો અસલ ભાગ તૈયાર થઈ ચૂક્યો હતો એમ જણાય છે; કારણ કે મહામારતના વીર નરો વિષે રામાયણમાં કોઈ પણ ઠેકાણે કથન કરવામાં આવ્યું નથી ત્યારે રામની વાર્તા વિષે મહામારતના વધારે મોટા કાવ્યમાં ધણે ઠેકાણે કથન કરવામાં આવ્યું છે. વળી મહામારતના સાતમા પર્વનો એક ફકરો, જે પાછળથી ઉમેરવામાં આવેલો ગણી શકાય એમ નથી તેમાં—

“અપિ ષાયં પુરા ગીતઃ શ્લોકો વાલ્મીકિના મુવિ”

આ શ્લોક વાલ્મીકિનો રચેલો છે એવું સૂચવીને બે લીટીઓ ઉતારવામાં આવી છે અને એજ લીટીઓ રામાયણના છઠ્ઠા કાણ્ડમાં કંઈ પણ ફેરફાર વગર જોવામાં આવે છે. આ ઉપરથી માલમ પડે છે કે મહામારતને મુખ્યવરિયત સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું ત્યાર પહેલાંથી વાલ્મીકિનું કાવ્ય એક પ્રાચીન અન્ય તરીકે જનમંડળમાં જાણીતું થયું હોતું જોઈએ. વળી મહામારતના ત્રીજા પર્વ (અધ્યાય ૨૭૭-૨૮૧)માં એક “રામો-પાલ્યાન” છે, અને તે રામાયણ ઉપરથીજ રચાયું હોય એમ જણાય છે, કારણ કે એમાંના કેટલાક શ્લોકો વાલ્મીકિના શ્લોકો સાથે યોડાયેલા પણ મળતા આવે છે, અને સુંબાદની આવૃત્તિમાં સચવાઈ રહેલા રામાયણ અન્યતું રાન-પોતાના વાંચક વર્ગને છે એવું એ ઉપાખ્યાનનો સ્વનાર સમજતો હોય એમ એની લેખનપદ્ધતિ ઉપરથી જણાય છે.

રામાયણ મ્હારે લખાયું તેનો નિર્ણય કરવાની બાબતમાં બીજો એક અગત્યનો સવાલ જૌદ ધર્મના સાહિત્યની સાથેના એના સમ્બંધ વિષેનો છે. હવે, રામની વાર્તા કંઈક જુદા સ્વરૂપમાં દશરથજાતક એ નામની જુદા આગ્રા જન્મ વિષેની એક પાલી બાપાની વાર્તામાં જોવામાં આવે છે. એ જાતકમાં રામતાં પરાક્રમોનો પ્રથમ વિભાગ, એનાં અરણ્યનાં પરાક્રમોને લગતો વિભાગજ આપવામાં આવ્યો છે, તેથી એ પ્રથમ વિભાગ દ્વિતીય વિભાગના કરતાં વધારે પ્રાચીન છે એવું પ્રથમ દર્શને

જશ્યાપ તો તે ધર્મ સ્વાભાવિક છે. પણ વાર્તાનો દ્વિતીય ઝેટમે લંકા-યુદ્ધનો વિભાગ પણ દશરથજાતકના રચનારને જાણીતો હતો એવું માનવાને પણ આધાર મળી આવે છે; કારણ કે વાલ્મીકિના કાવ્યમાં છેવટે રામ અને સીતાનો મેળાપ થાય છે, ત્યારે દશરથજાતકમાં ખીછ કદાપ્તિઓની પેઠે દૃષ્ટીના ધ્રુવથી વાર્તાનો છેડો આવે છે, અને તેનીજ સાથે વાર્તાના મૂળ ગ્રન્થમાં-જેના ઉપરથી દશરથજાતક રચાયું તેમાં-એ બેનાં પ્રથમથીજ લગ્ન ધર્મમાં એવું સૂચવનારાં કથનો હતાં એમ પણ દશરથજાતકમાં જે લખ્યું છે તે પરથી માલમ પડે છે. એ ઉપરાંત આ જાતકની અંદરના મધ્યવિભાગમાં રામાયણના પ્રાચીન વિભાગનો એક શ્લોક (૬, ૧૩૮) પાલી ભાષામાં ઉતારાયેલો જોવામાં આવે છે. :

રામાયણની અંદરના અનુષ્ટુપ્ ચંદમાં રચાયેલા શ્લોકો પાછલા મહર્ષના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જેવા શ્લોકો હોય છે તેવાજ છે, પણ ઔદ્ધર્મના પવિત્ર ગ્રન્થોમાં અનુષ્ટુપ્ ચંદ વાપરતી વખતે ધણી વધારે છંદ શેવામાં આવી છે તે ઉપરથી, ખરેખર, એ ઔદ્ધર્મના ગ્રન્થો વધારે પ્રાચીન છે એવું અનુમાન કદાચ કરવામાં આવે. પણ ખરૂં જોતાં એ પાલી ભાષાના ગ્રન્થોમાં એકંદરે સંસ્કૃત સાહિત્યના અનુષ્ટુપ્ ચંદના નિયમેનેજ વળગી રહેવામાં આવ્યું છે, અને છંદ વિષેના જે નિયમભંગ થયેલા એ ગ્રન્થોમાં દીઠામાં આવે છે તેનું ખરૂં કારણ તો એ જશ્યાપ છે કે સાહિત્યના કામમાં પાલી ભાષાનો ઉપયોગ તે વખતે નવોજ થવા માંડ્યો હતો અને પાલી ભાષાના ગ્રન્થો તેના અસલ સ્વરૂપમાં જોઈએ તેવા માયવી રાખવામાં આવ્યા નહોતા. એથી ઉલટું, ઔદ્ધર્મના સાહિત્યમાં આજે છંદ, જે પાછલા સમયની સંસ્કૃત કવિતામાં ઘણો ભોક્ષિય

* “દશરથજાતક” રામાયણના મૂળ ગ્રન્થ ઉપરથીજ વખાયુ હરુ એ વિચારના વિશેષ સમર્થનને માટે જુઓ મિ વૈદ્યનુ “રામાયણ”, ૫. ૧૬-૭૪ પિઠાના મૂલ્યને માટે વિલાપ કરતા પ્રુકથના સાન્ત્વનને અર્થે “દશરથ”ના મૂલ્યનો વૃત્તાન્ત “દશરથજાતક” માં આપવામાં આવ્યો છે, એવે મૂળ ગ્રન્થમાંની સીતાદરણ અને લંકાયુદ્ધની દલીલ એ ગ્રન્થમાં ન જાપવામાં આવી હોય એ ધર્મ સ્વાભાવિક છે. રામાયણના દ્વિતીય વિભાગનો વૃત્તાન્ત “દશરથજાતક” માં આવ્યો નથી, તે પરથી એ દ્વિતીય વિભાગ મૂળ ગ્રન્થમાં હતોજ નહીં, પણ હોમરના કાવ્ય ઉપરથી એ વિભાગ પાછળથી “રામાયણ”માં દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો એમ સિદ્ધ થવું નથી

યઈ પડ્યો હતો, પણ જે દશ રામાયણ-મદાભારતમાં ક્રીડામાં આવતો નથી તે પ્રાચીન સમયથીજ વપરાયા માંડ્યો હતો.

બુદ્ધને વિષે જ્યાં કથન કરવામાં આવ્યું હોય એવો દૃઢરો રામાયણમાં એકંદર છે, અને તે પણ પાછળથી ધુસારી દેવામાં આવેલો હોય એવું અપેક્ષા કરવામાં આવે છે. આ ઉપરથી બૌદ્ધ ધર્મની સાથે રામાયણનો કેવી રીતનો સંબંધ છે તે વિષેનાં પ્રમાણોની એકંદરે તુલના કરતાં, મૂળ રામાયણ બૌદ્ધ ધર્મના પહેલાં રચાયેલું હોયું જોઈએ એ અનુમાન વધારે વાસ્તવિક લાગે છે.

રામાયણના રચનારને યવન લોકો વિષે કંઈ જ્ઞાન હતું કે નહીં એ પ્રશ્ન પણ, નિઃસંશય, રામાયણ રચાવાની તારીખના નિર્ણય માટે ધણો અગત્યનો છે. રામાયણનું દાવ્ય તપાસતાં આપણને માલમ પડે છે કે એની અંદર યવન લોકો વિષે જેજ રચયે કથન કરવામાં આવ્યું છે, એક પ્રથમ દાવડમાં અને ખીલું ચતુર્થ દાવડમાં એક અધ્યાય, કે જે પાછળથી ધુસારી દેવામાં આવેલો છે એવું ત્રિદેસર જોકોખીએ સિદ્ધ કરી આવ્યું છે. તેમાં આ ઉપરથી એકજ અનુમાન નીકળી શકે છે, અને તે એ છે કે મૂળ દાવ્યમાં જે ઉમેરાઓ કરવામાં આવેલા તે ઈ. મ. પૂર્વે ૩૦૦ વર્ષ પછી થોડા વખત પાદ કરવામાં આવેલા હોવા જોઈએ. રામાયણની વાર્તામાં યવન લોકોની વાર્તાઓના પરિચયની અસર થયેલી છે એવી ત્રિદેસર વેબરની જે ધારણા છે તેને માટે જોઈએ તેવે.

* એ ધારણા ખોટી છે એવું દર્શાવવા માટે કાશિનાથ ચિખ્તરે લેલ તરફથી "Was the Ramayana copied from Homer?" એ નામનો એક વિદ્વાનરેલો લેખ લખવામાં આવ્યો હતો. હાલ એક અંગ્રેજી પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું છે. — "Rama and Homer" — તેમાં પ્રો. વેબરનાથી તદ્દન હલ્લોળ મત દર્શાવવામાં આવ્યો છે, અને હોમરે રામાયણ ઉપરથી પોતાનું દાવ્ય રચ્યું હતું એવું જણાવવામાં આવ્યું છે. પાણ્ડિત અને કાત્યાયનના વખતમાં રામાયણની કથા સુપ્રસિદ્ધ હતી અને પાણ્ડિતને "કૌરવ્યા" — "કૈકેયી" એ સખ્તો વિષે જે સૂત્રોમાં ખુલાસા પણ આપ્યા છે. રામાયણનો મૂળ મન્ય બુદ્ધના પહેલાંના હોવા જોઈએ એ મતની તરફેણમાં અનેક આંતર પ્રમાણો આપી શકાય તેમ છે (જુઓ વૈદ્યનું "રામાયણ") એટલે હોમરનું દાવ્ય એ મન્યની પાછળ લખાયેલું એમાં સંશય નથી. બૌદ્ધ ધર્મનું "દશરથજાતક" પણ એ મૂળ મન્ય ઉપરથીજ લખાયું હોયું જોઈએ.

આધાર જણાતો નથી; કારણ કે, સીતાનું હરણ અને લંકાનું યુદ્ધ એ બંને અને હેલનનું હરણ અને ટ્રોયનું યુદ્ધ એ બંને બંનેની વચ્ચે કંઈ ખરેખર સરખાપણું નથી. વળી, સીતાને મેળવવાને માટે રામે એક મંજૂર ધનુષને વાડું વાળ્યું એ જ્વાનત યુદ્ધસિદ્ધાંતનાં પરાક્રમે ઉપરથી લેવાયેલો છે એમ માનવાને પણ કંઈ પૂરતું કારણ નથી. એવા હેતુને માટે એવાંજ પરાક્રમે કરાવાની વાર્તાઓ યવન સિવાય બીજા પ્રજાઓનાં કાવ્યસાહિત્યમાં પણ જોવામાં આવે છે, અને એવી વાર્તાઓ સ્વતંત્ર રીતે ઉત્પન્ન થઈ હોય તો તેમાં કંઈ પણ નવાઈ જોવું નથી.

રામાયણમાંથી પૂર્વ હિન્દુસ્તાનની તે સમયની રાજકીય સ્થિતિ વિષે આપણને જે માહિતી મળે છે તે એ અન્ય સ્થાને રચાયેલો હતો એ પ્રશ્નના સમ્બન્ધમાં કંઈક વિશેષ પ્રકાશ પાડે છે. પ્રથમ તો એ વાત છે કે પાટલિપુત્ર (પટના) એ નગર વિષે રામાયણમાં કાંઈ પણ સ્થળે કથન કરવામાં આવ્યું નથી. કાંસારોડક રાજા, જેના વખતમાં વૈશાલી આગળ આસારે ઇ.સ. પૂર્વે ૩૮૦ વર્ષ ઉપર જૌદ ધર્મેની બીજા સભા મળી હતી, તેણે એ નગર આધ્ય હતું, અને મિર્ઝરથનિસના સમય (ઇ.સ. પૂર્વે ૩૦૦) સુધીમાં એ નગર હિન્દુસ્તાનની રાજધાનીનું મુખ્ય નગર થઈ પડ્યું હતું. રામાયણના પ્રથમ કાણ્ડના ૩૫મા અધ્યાયમાં, એ નગર જ્યાં આગળ હતું તે સ્થળથીજ રામને જતો વર્ણવવામાં આવ્યો છે. અને (૩૨-૩૩ અધ્યાયમાં), રામાયણની કીર્તિ કૌસલ દેશ, કે જ્યાં એ અન્ય ઉત્પન્ન થયો હતો, તેનાથી કેટલે દૂર સુધી ફેલાઈ ગઈ હતી તે દર્શાવવાને માટે પૂર્વ હિન્દુસ્તાનના કૌસામ્બી, કાન્થકુબ્જ, કાંપિલ વગેરે અનેક નગરો સ્થપાયા વિષે કવિએ ખાસ લખ્યું છે, પણ તેમાં પાટલિપુત્ર વિષે બીજકુલ લખ્યું નથી. એ નગર જો તે વખતે અસ્તિત્વમાં હોત તો એના વિષે કથન કરવામાં ન આવે એવું કદી પણ બનત નહોત.

વળી એ વાત પણ ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે કે કૌસલની રાજધાનીને માટે મૂળ રામાયણમાં હમેશાં “ અયોધ્યા ” એ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે ત્યારે જૌદ લોડો, જૈન લોડો, યવન લોડો, અને પત્તજિ હમેશાં એને માટે “ શાકેત ” એ શબ્દ વાપરે છે. હવે રામાયણના છેલા કાણ્ડમાં આપણને એવું જણાવવામાં આવ્યું

છે કે રામના પુત્ર હવે પોતાના રાજ્યનું મુખ્ય સ્થાન આવસ્તીમાં રાખ્યું. રામાયણના પ્રાચીન વિભાગમાં આવસ્તી નગર વિષે બીજાકુલ કથન કરવામાં આવ્યું નથી; અને છુદ્ધના વખતમાં કોસલ દેશનો રાજા પ્રસેનજિત આવસ્તીમાં રાજ્ય કરતો હતો એમ જણાય છે. આ સર્વ ઉપરથી આપણે એવા સિદ્ધાન્ત ઉપર આવીએ છિયે કે જે સમયે અયોધ્યાનું પ્રાચીન નગર છાડી દેવામાં આવ્યું નહોતું પણ હજી તે કોસલ દેશનું મુખ્ય નગર ગણાતું હતું, જે સમયે “સાકેત” એવું નવું નામ એ નગરને બીજાકુલ મળ્યું નહોતું, અને જે સમયે રાજ્યનું મુખ્ય મથક એ નગરથી ખસેડીને આવસ્તી આગળ લઈ જવામાં આવ્યું નહોતું તે સમયે રામાયણનો અસલ ભાગ રચાયો હોવો જોઈએ.

વળી, પ્રથમ કાણના પ્રાચીન વિભાગમાં મિથિલા અને વિશાલા એ બે નગરને જુદા જુદા રાજના તાબામાં રહેનારાં જોડિયાં નગર તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યાં છે. પણ આપણે જાણીએ છિયે કે છુદ્ધના સમય સુધીમાં તો એ બે નગરો એકઠાં મળી જઈને તેનું વૈશાલી એ નામનું પ્રખ્યાત નગર થયું હતું અને ત્યાં આગળ તે વખતે રાજ્યની સત્તા એક અમુક રાજના હાથમાં નહીં, પણ ચોડાંક આગળ પડતાં માણસોના હાથમાં હતી.

રામાયણની ઝંઘર જે રાજકીય સ્થિતિનો ચિત્તર આપવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી અમુક સાંકડા પ્રદેશ ઉપરજ રાજ્ય ચલાવનારા કુલપતિઓના જેવો અમલ તે વખતે ચાલતો હતો એવું માન્ય પડે છે, અને એથી વધારે મહત્ત્વનાં રાજ્યોનું અસ્તિત્વ એ સમયે બીજાકુલ જોવામાં આવતું નથી. એથી ઉલટું, જરાસંધ નામના સમયે રાજના તાબામાં પૂર્વ હિન્દુસ્તાનના જે મુલકો હતા અને જેમાં મગધ સિવાય ખીજા અનેક દેશોનો સમાવેશ થતો હતો તેના વિષે મહામારતના કવિઓએ જે કથન કર્યા છે તેમાં ઇ. સ. પૂર્વના ચોથા સદ્દાની રાજકીય સ્થિતિનું પ્રતિબિંબ પડેલું જોવામાં આવે છે. ઉપરની સ્થળી દલીલોનો સામટો વિચાર કરતાં, રામાયણનો મુખ્ય વિભાગ ઇ. સ. પૂ. ૪૦૦ વર્ષ કરતાં વધારે મોડો રચાયો નહીં હોય, અને પાછળથી કરવામાં આવેલા વિશેષ નવીન ઉમેરોના ધણુંખણ ઇ. સ. પૂર્વે ખીજા સ્તરક પહેલાં નહીં થયા હોય પણ ત્યાર પછી થયા હશે, એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા વગર આપણને ચાલતું નથી.

આ નિર્ણયને રામાયણની ભાષા ઉપરથી કંઈ ટેકો મળતો હોય એવું પ્રથમ દર્શને આપણને જણાતું નથી; કારણ કે સુંબાઈની આરતિની આર્પે ભાષા, જે ખરૂં જોતા મહામારતની ભાષા સાથે એકતા ધરાવે છે, તે પાણિનિના કરતાં વધારે મોડા સમયની હોય એવી જણાય છે અને પાણિનિએ એ ભાષા વિષે પોતાના મનમાં કંઈ પણ કહ્યું નથી. પણ એ સઘળું છતાં, રામાયણનો મન્ય પાણિનિના સમય કરતાં વધારે મોડોજ લખાયેલો છે એવું કંઈ ચોક્કસ સિદ્ધ થતું નથી. કારણ કે પાણિનિ તો “સિદ્ધ” જનોની, એટલે બ્રાહ્મણોની વધારે સુધરેલી સંસ્કૃત ભાષા વિષેજ ચર્ચા ચલાવે છે, અને એ ભાષાને ભટકતા ગવૈયાઓની જનમંડળમાં વિશેષ પ્રચાર પામેલી ભાષા કરતાં પ્રાચીનતાનો વિશેષ રંગ લાગ્યો હોય તો તે ઘણું સ્વાભાવિક છે. હવે અશોકના મુદ્રાલેખના સમયમાં, અથવા પાણિનિ યદ્ય ગયાને અડધા સૈકા કરતાં વધારે વખત ભાગ્યે થયો હશે એટલામાં, હિન્દુસ્તાનના જે પ્રદેશમાં રામાયણ રચાયું તે પ્રદેશમાં પ્રાકૃત એ લોકભાષા યદ્ય ચૂકી હતી. આ કારણથી રામાયણનું લોકમાં પ્રચાર પામવાને માટેજ રચાયું કાવ્ય, જે સમયે પાણિનિ યદ્ય ગયો તે મોડા સમયમાં રચાયું હોય એ બીજાકુલ સંભવિત નથી, કારણ કે એ સમયે તો સાધારણ લોકો એ ભાષા સમજતા પણ ભાગ્યેજ હશે. રામાયણની ભાષા પાણિનિના કરતાં વધારે અર્વાચીન હોય તો પાણિનિના વ્યાકરણની અસર એ મન્ય ઉપર કેમ ન થવા પામી તેનો પણ ખુલાસો આપવો મુશ્કેલ યદ્ય પડે છે. વાલ્મીકિના કાવ્ય જેવી રચના થવાથી વીરચરિત કાવ્યોની ભાષાને લોકમાં વધારે પ્રાચીન સમયથી પ્રચાર મળી ચૂક્યો હોય એ વધારે સંભવિત છે. સંસ્કૃત કાવ્યોને સ્કન્ધ દષ્ટિ“સાખીને એકબીજાની સાથે તપાસી જોવામાં આવે તો ઘણુંખડં માલમ પડશે કે ભાષાની બાબતમાં પ્રાચીન વીરચરિત કાવ્યોની સાથે એ કાવ્યોને વધારે ગાંઠા સમ્બન્ધ છે અને સાધારણ રીતે ધારવામાં આવે છે તેના કરતાં પાણિનિના ધોરણથી એ કાવ્યો વધારે જુદાં પડે છે.

સૌથીની બાબતમાં, અમલનાં માદાં લોકગીતોના કરતાં રામાયણની સૌથી ઘણી જુદી જણાઈ આવે છે. અમલનાં લોકગીતોમાં વાર્તાનેજ પ્રધાન પદ આપવામાં આવતું અને તેના બાહ્ય સ્વરૂપને ગાયુ રચાન-આપવામાં આવતું, પણ અહીં તેમ નથી. વાલ્મીકિના મન્યમાં અનેક

ઉપમાઓ જોવામાં આવે છે, અને ઘણે ઠેકાણે એકની એકજ વસ્તુને માટે અનેક ઉપમાઓ સમઘટી વાપરવામાં આવી હોય છે. વળા ઉપમાને મળતો આવતો રૂપક (ઉ. “ચરણક્રમણ”) એ અસંકાર પણ ઘણી વખત એણે બહુ ચતુરાઈથી વાપર્યો છે, અને એ સિવાય, પાછલા સમયનાં સંસ્કૃત કાવ્યોમાં સાધારણ થઈ પડેલા ખીજા અસંકારો પણ કવચિત્ કવચિત્ એણે વાપર્યા છે. એ ઉપરાંત, વર્ણનચૈત્રીમાં પણ પાછલા સમયનાં મંસ્કૃત કાવ્યોની સાથે રામાયણનો અન્ય કેટલુંક સરખાપણું ધરાવે છે. ખરેખર પાછલાં સમયના કાવ્ય સાહિત્યનો ઉપકાળ તે રામાયણ વડે સૂચવાય છે, અને વાલ્મીકિના અન્યની કથા કરનારાઓદ્વારા જે કળા ઉતરી આવેલી તે એ કાવ્યોદ્વારા આગળ વધેલી હોય એ પૂરેપૂરું સંભવિત છે. મહાકવિઓ જ્યારે વાલ્મીકિને માટે “આદિકવિ” એ શબ્દ વાપરે છે ત્યારે પાછલા સમયના કાવ્યસાહિત્યની સાથેના રામાયણનો સમ્બન્ધ એ શબ્દ વડે સ્પષ્ટ રીતે સૂચવાતો હોય એવું આપણા જોવામાં આવે છે.

મૂળના પાંચ કાણ્ડમાં રામાયણની જે વાર્તા આપવામાં આવી છે તેના ચોખ્ખા બે વિભાગ પડી શકે છે. તેમાંના પ્રથમ વિભાગમાં અયોધ્યા આગળ દશરથ રાજાની દરબારમાં બનેલા જનાવો અને તેનાં પરિણામની હકીકત આપવામાં આવી છે. આ વિભાગમાં પોતાના પુત્રને રાજગાદી ઉપર બેસાડવાને માટે એક રાણી તરફથી કરવામાં આવેલી ખટપટોનો કેવળ સ્વાભાવિક અહેવાલ આપણી આગળ રજુ કરાયેલો આપણે જોઈએ છીએ. એ વર્ણનમાં કોઈ પણ પ્રકારનું પૈમિત્ય નથી, તેમજ કોઈ આગચ્છેદંતકથાના આધાર ઉપરથી એ વર્ણન આપવામાં આવ્યું હોય એમ પણ નથી. જદ્દ રાજાના મરણ પછી રાજધાનીના નગરમાં રામનો ભાઈ ભરત પાછો આવ્યો એટલેથીજ ને એ કાવ્યનો અંત આવતો હત તો એક ઐતિહાસિક ગાથા તરીકેજ એ કાવ્યને ગણી રાકાત. કારણ કે ઈશ્વાકુ, દશરથ, અને રામ એ પ્રખ્યાત અને સમર્થ રાજાઓનાં નામ ઋગ્વેદમાં પણ જોવામાં આવે છે, જોકે ત્યાં આગળ એ માણ્યો એકબીજાની સાથે કોઈ પણ રીતેના સમ્બન્ધ ધરાવતા હોય એવું જોવામાં આવતું નથી.

બીજા વિભાગનું સ્વરૂપ તદ્દન જુદાજ પ્રકારનું છે. દંતકથાઓનો આધાર લઈને એ વિભાગ રચાયેલો છે, એટલે એમાં અમંકાર

અને વૈચિત્ર્યનું પ્રધાનપણું જોવામાં આવે છે. એ વાર્તાના રહસ્ય વિષે જૂનામાં જૂનો સિદ્ધાન્ત લેમન સાહેબનો હતો, અને તે એ હતો કે દક્ષિણના પ્રદેશોને જીતવાનો આર્ય લોકોનો પ્રથમ પ્રયત્ન આલંકારિક સ્વરૂપમાં રજુ કરવાને માટે એ વાર્તા રચાયેલી છે. પણ રામાયણમાં કોઈ પણ ટેકાણે દક્ષિણમાં આર્ય લોકોનું રાત્ર્ય રામે સ્થાપ્યું એવું વર્ણન આપવામાં આવ્યું નથી, તેમજ એવું રાત્ર્ય સ્થાપવાનો એનો હેતુ હતો એમ માનવાને પણ આખા ગ્રન્થમાંથી. આપણને બીજકુલ આધાર મળી શકતો નથી. વેબરે પાછળથી એનો એજ વિચાર કંઈક જુદા સ્વરૂપમાં મૂકીને દર્શાવ્યો હતો. એના કહેવા પ્રમાણે, આર્ય લોકોનો સુધારો દક્ષિણ સુધી અને લંકા સુધી ફેલાયો તેનો ખુલાસો આપવાને માટે રામાયણ લખાયું હતું. પરંતુ આ તર્કને પણ રામાયણની અંકનાં કોઈ પણ વચનોનો આધાર મળી શકતો નથી; કારણ કે રામે લંકા ઉપર ચઢાઈ કીધી તેને પરિણામે દક્ષિણની સામાજિક સ્થિતિમાં કંઈ પણ ફેરફાર અથવા સુધારો થયો એવું રામાયણમાં કોઈ પણ ટેકાણે કહેવામાં આવ્યું નથી. દક્ષિણમાં બ્રાહ્મણોના આશ્રમે જોવામાં આવે છે એ ઉપરાંત દક્ષિણના પ્રદેશ વિશે કવિને કંઈ પણ વધારે માહિતી હોય એમ જણાતું નથી. એ સિવાય તો રાક્ષસો અને એવાં કલ્પિત પ્રાણીઓનોજ એ ભૂમિમાં નિવાસ હતો એમ વર્ણવવામાં આવ્યું છે; જે ભૂમિનો પોતાને કંઈ પણ પરિચય ન હોય તેના સમ્બન્ધમાં એવી એવી કલ્પનાઓ કરવામાં હિન્દુસ્તાનના વનનીઓની કુશળતા જણીનીજ છે.

રામાયણમાં એવું કોઈ પણ રૂપક (allegory) છેજ નહીં, પણ હિન્દુસ્તાનની દંતકથાઓને આધારે એ કાવ્ય લખાયું છે એવો જોકોબી સાહેબનો અનિપ્રાય છે તે ઘણો વધારે વાસ્તવિક જણાય છે. આ નિચાર પ્રમાણે, રામાયણનો બીજો વિભાગ તે વેદની એક દુસોડની દંતકથાને જુદીવેકનાં પરાક્રમેના વર્ણન તરફ ફેરવી નાંખ્યાથી થયો છે એમ કહી શકાયે. એવી રીતે એક દંતકથા અસંખ્ય અમુક સ્વરૂપમાં હોય તેને કોઈ જુદાજ સ્વરૂપમાં મૂકવામાં આવે એવું ઘણી વાર બને છે. સીતાનો જ્ઞાન્ત તે પણ ઋગ્વેદની માથે જોડી શકાય એમ છે. કારણ કે હજી ખેડવાથી જમીનમાં પડેલી આસને માટે એતત્વ.

તું આરોપણ થવાથી દેવી તરીકે એનું આવાહન કરવામાં આવેલું
 ઋગ્વેદમાં આપણે જોઈએ છીએ. કેટલાંક મૂલ્યસૂત્રોમાં પણ ખેડાયલી
 જમીનની દેવતા તરીકે એ આપણા જોવામાં આવે છે. અતિ સાન્દર્ભ-
 વતી સ્ત્રી તરીકે એ સૂત્રોમાં એની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે અને ઈન્દ્ર
 અથવા પૂર્ણ્યની સ્ત્રી તરીકે એને ગણવામાં આવી છે. સીતાની
 કૃતપતિ આવી રીતે થયેલી તેનું સૂચન રામાયણની અંદરજ થયેલું છે.
 કારણ કે (૧,૧૬) જનક રાજા એક વખતે ખેતર ખેડતા હતા તેવામાં
 પૃથ્વીમાંથી સીતાની કૃતપતિ થઈ એવું જણાવવામાં આવ્યું છે, અને
 આખરે પણ પૃથ્વીમાતાના ઉદરમાંજ એ અલોપ થઈ જાય છે (૭,૯૭).
 એનો પતિ, રામ, તે બીજો કોઈ નહીં પણ ઈન્દ્રજ છે, અને દેવોના
 ઉપરી રાવણની સાથેનું એનું યુદ્ધ તે ઋગ્વેદની ઇન્દ્ર-ધૃતની લડાઈ
 વિશેની કથાનુંજ નવું સ્વરૂપ છે. રાવણના પુત્રનું નામ ઇન્દ્રજિત (ઈન્દ્રને
 છતનારો) અથવા ઇન્દ્રશત્રુ (ઈન્દ્રનો શત્રુ) છે તે ઉપરથી આ વિ-
 ચારને વિશેષ ટેકા મળે છે, કારણ કે ઋગ્વેદમાં ઇન્દ્રજિત અને ઇન્દ્ર-
 શત્રુ એ બે નામમાંથી ઇન્દ્રશત્રુ એ નામ ધૃતના સમ્બન્ધમાં ઘણીઓ
 વાર વાપરવામાં આવ્યું છે. રાવણનું ખાસ પરાક્રમ—સીતાનું હરણ—
 તેને મળતો આવે એવો ઇત્યાન્ત ઋગ્વેદમાં જે ગાયો ઇન્દ્રે પાછી
 મેળવી તે ચોરાયાનો છે. વાંદરાઓનો સરદાર અને સીતાને મેળવવા
 માટેની ચલાઈમાં રામનો મદદગાર હનુમાન તે વાયુનો પુત્ર છે અને
 તેનું બીજું નામ મારુતિ છે, અને સીતાને શોધી મળવાને માટે હજારો
 ગાઉ સુધી હવામાં જડતો એને વર્ણવવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરથી
 ધૃતની સાથેના યુદ્ધ વખતે મરુતોએ ઇન્દ્રને જે મદદ કરી હતી તેના
 અને ઇન્દ્રના દૂત તરીકે સરમા નામના દૂતરાએ રસાતળની પેલી પાર
 જઈને ગાયોને શોધી કાઢી હતી તેના સંસ્કાર કદાચ આ હનુમાનના
 ઇત્યાન્તમાં જળવાઈ રહ્યા હશે. એવું જણાય છે. સીતા કેદી તરીકે રહેતી
 હતી તે વખતે એને સાન્ત્વન આપનારી રાક્ષસી તરીકે સરમાનું નામ
 પણ રામાયણમાં પાછું જોવામાં આવે છે. હનુમાનનું નામ સંસ્કૃત છે
 તેથી એ પાત્ર હિન્દુસ્તાનના મૂળ વતનીઓ ઉપરથી નહીં લેવાયું હોય
 એમ જણાય છે. હાલના વખતમાં હિન્દુસ્તાનનાં સઘળાં ગ્રામડાંઓમાં
 હનુમાનની પૂજા કરવામાં આવે છે તે ઉપરથી એ દેવને કૃષિકર્મ(ખેતી)ની
 સાથે કંઈક સમ્બન્ધ હશે અને એ વર્ષાકાળનું સત્ત્વ હશે એવી પ્રાદેશ

જોકોખીની દહપના દધકિ વાસ્તવિક જશ્યાય છે.

રામાયણની મુખ્ય વાર્તા દશરથ એ પ્રતાપી રાજાના અમલ દરમ્યાન અયોધ્યા નગરીની શી સ્થિતિ હતી તેના વર્ણનથી શરૂ થાય છે. એની વધુ સ્ત્રીઓ, દૌશત્યા, કૈકેયી, અને સુમિત્રાને ક્રમશઃ રામ, ભરત, અને લક્ષ્મણ એ પ્રભાવે પુત્રો હતા. રામનાં લગ્ન વિદેહના રાજા જનકની પુત્રી સીતા સાથે થયાં હતા. દશરથને પોતાની જલ્લાવસ્થા પાસે આવતી હોય એવું જણાયાથી એક દિવસે રામને યુવરાજ તરીકે સ્થાપવાની ઇચ્છા એક મ્હોટી સભા આગળ એણે જાહેર કરી. રામના ઉપર લોકોને ધણો પ્રેમ હતો તેથી આ સભાચાર માંજાગીને સર્વેને ધણો આનન્દ થયો. એ દરમ્યાન કૈકેયીના ગનમાં પોતાના પુત્ર ભરતને રાજગાદી મળે એવી ઇચ્છા ધર્ષ આવી, અને “ત્હારી ઇચ્છામાં આવે તે બે વાના તું મ્હારી પામે માગને તો તે હું ત્હને આપીશ” એવું વચન રાજાએ એક વખતે એને આપ્યું હતું, પણ હજી સુધી એ વચનનો એણે લાભ લીધો નહોતો તે વાતનું એણે રાજાને સ્મરણ કરાવ્યું. આખરે દશરથ

* રામાયણની અદર ને જનાન્ત આપવામા આવ્યો છે તેને ૩૫૬ તરીકે અથવા ઠરિપત દત્તમા તરીકે ન બહુતા અથુક ઐતિહાસિક બનાવને આધાર અપાયેના ગણવો એવો પણ એક મત છે રામે લાન ઉપર ખરેખરી ચઢાઈ કરી હતી એવું ઇલાક તરથી કહેવામા આવે છે “ રામલક્ષ્મી નામના એ પુસ્તકમા તો શ્રી રામચંદ્રે લાકાનો વિમલ ઉત્તમવાન પુત્રની પૂર્વે ૧૮૪૪ વર્ષ ઉપર ક્યો એમ સ્પષ્ટ લખ્યું છે અને તે ઉપરથી ઇ સ પૂર્વે ૨૩૭૦ની સાલમા શ્રી રામ લંકા ગયા એમ સિદ્ધ થાય છે ” એવું રા વામનરાવ સોમનારાયણ દલાવ બી એ ક્રિમલે નોથી સાહિત્ય પરિષદ આગળ વચા-યલા એક નિબંધમા જણાવ્યું હતું ઇ સ પૂર્વે ૨૩૭૦ નેટલા પ્રાચીન સમય-મા આર્ય લોકો ઠેક લાકા સુધી પહોંચી ગયા હતા એ વાત ઐતિહાસિક પ્રમાણેથી સાબીત કરી શકાય ને શ્રી છે ખરી કે એક હિન્દુસ્તાનના ન્યોતિપી એ લાકાના યુદ્ધને માટે ઇ સ પૂ ૧,૨૫,૬૭ ૧૦૧ નેટલો પ્રાચીન સમય જણાવ્યો છે, ત્યારે ટેલબોય બ્લીકરે ઇસ્વીસનના દસમા સેનમા લંકાનું યુદ્ધ થયું હતું એવું જણાવ્યું ■ વિષ્ણુપુરાણને આધારે રામ અને કૃષ્ણની વચ્ચે ૩૫ રામનો ચર્ચગયા હતા એવું મિ અબ્બર જ્ઞે છે, અને મદા-ભારતના યુદ્ધને માટે ઇ સ પૂ ૩૧૦૧નો સમય આપતે સ્વીકારીએ તો રામ ઇ સ પૂ ૩૮૮૧ મા થઈ ગયા હોવા જોઈએ, અથવા એજ વિષ્ણુપુરાણને આધારે તિલકે ઠેરવેલો ઇ સ પૂર્વે ૧૫૦૦નો સમય કૃષ્ણનો ગણીએ અને રામ તથા કૃષ્ણની વચ્ચે ૭૦૦ વર્ષનું અન્તર ગણીએ તો રામને આપતે ■ સ પૂર્વે ૨૨૮૦ મા મૂકીશું

એની જે કંઈ ઈચ્છા હોય તે તૃપ્ત કરવાનું વચન આપે છે એટલે “હરત-
ને રાજગાદી આપો, અને રામને ચૌદ વર્ષ સુધી વનવાસ કરાવો”
એવું એ રાજાની પાસેથી માગે છે. આ માંગણી પાછી ખેંચી લેવાને
માટે રાજા એને ઘણું ઘણું વીનવે છે, પણ એ એકની બે થતી નથી,
અને રાજાની આખી રાત નિદ્રા વગરની જાય છે. ખીજે દિવસે, રામનો
અભિષેક થવાનો હોય છે તે વખતે હજારો એને પોતાની પાસે બોલાવે છે
અને ઉપરના સમાચાર કહે છે. રામ શાન્ત ચિત્તથી આ સમાચાર સાંભળે
છે અને આપની આજ્ઞા માનવી એ મ્હોટામાં મ્હોટું કર્તવ્ય છે એમ
સમજીને તે પ્રભાણે કરવાને એ તૈયાર થાય છે. સીતા અને લક્ષ્મણ
એ બેઠે પણ એનાં મુખદુઃખમાં સરખો જાગ લેવાનો નિશ્ચય કરે છે અને
એ જાય છે તેની સાથે તે બેઠે પણ વનમાં એની સાથે જાય છે. પેલો
વૃદ્ધ રાજા પુત્રવિયોગથી અત્યન્ત ખિન્ન થઈને ક્રૈક્યાથી દૂર રહે છે અને
પોતાના બાકીના દિવસોમાં રામની માતા કૌશલ્યાની સાથે રહીને આખરે
પોતાના વનવાસ ભોગવતા પુત્રને માટે વિલાપ કરતો કરતો એ મરણ
પામે છે. એ દરમ્યાન સીતા અને લક્ષ્મણની સાથે હૃદયકારણમાં રામ
મુખ્ય અને શાન્તિમાં રહેતા હોય છે. વૃદ્ધ રાજાનું મરણ થતાં હરત,
જે આ વખતે પોતાને મોસાળ રહેતા હતો, તેને રાજગાદી લેવાનું કહે-
વામાં આવે છે. એક ઉદાર પુરુષને શીબે તેવા કોમની સાથે રાજગાદી
લેવાની એ ના પાડે છે અને રામને અયોધ્યામાં પાછા લાવવાને માટે
એ હૃદયકારણ તરફ નીકળી પડે છે. પોતાના ભાઈની વિનંતિથી જોઈ
રામના મન ઉપર ઘણી અસર થાય છે તોપણ વનવાસની પ્રતિજ્ઞા પોતે
પાળવીજ નોંધીએ એ વિચારને લીધે અયોધ્યા પાછા આવવાની એ
ના કહે છે. એણે પોતાના તરફથી રાજ્ય હરતને સોંપ્યું છે તેના ચિદ્ધ
તરીકે પોતાની પાડુકા હરતને સોંપે છે. પછી હરત અયોધ્યા તરફ
પાછો વળે છે, રામની પાડુકા સિંહાસન ઉપર ચઢે છે, તેના ઉપર જીવ
ધરે છે, અને તેની પાસે બેસીને સઘળા રાજ્યવ્યવસ્થા ચલાવે છે અને
ન્યાય ચૂકવે છે.

હૃદયકારણમાં જે વિકરાળ રાક્ષસો વસતા હતા અને ત્યાંના
ત્રાણમુનિઓને યજ્ઞયાગાદિ ધર્મકૃત્યોમાં હેરાન કરતા હતા તેની સાથે યુદ્ધ
કરવાનું કામ હવે રામે કરવા માંડ્યું. અગત્ય ત્રાણના ઉપદેશ પ્રમાણે
ધન્વન્તા આયુધ મેળવીને એણે સઘળા યુદ્ધ ચલાવવા માંડ્યું, અને એ

યુદ્ધમાં હનરે રાક્ષસોને એણે મારી નાંખ્યા. એ રાક્ષસોનો સરદાર રાવણ એના ઉપર ચીડવાય છે અને વેર લેવાનો નિશ્ચય કરે છે. પોતાના એક અનુચરને એ સુવર્ણનો મૃગ બનાવે છે અને એ મૃગ સીતાના લેવામાં આવે છે. સીતાની વિનંતિ માન્ય કરીને રામ અને લક્ષ્મણ એ હરણની પાછળ પડ્યા હોય છે તે વખતે એક સાધુનો વેપ લઈને રાવણ સીતાની પામે આવે છે, તેને જોર જીવમથી લઈ જાય છે, અને તેના મુકામનું રક્ષણ કરનાર જટાયુ નામના ગૃધ્રરાજને ધાવણ કરે છે. પાછા ફરતાં રામને અત્યંત ખેદ અને નિરાસા ઉત્પન્ન થાય છે; પણ ગૃધ્રરાજના શબને એ અગ્નિદાહ દેતો હોય છે તેવામાં ચિતામાંથી એક અવાજ નીકળે છે તે સંતુને કંઈ રીતે હસાવી શકાય અને સીતાને કંઈ રીતે પાછી મેળવી શકાય તેનો ચરતો એને મુઝાડે છે. હવે વાનરોના ઉપરીઓ હનુમાન અને મુગ્રીવ એ બેની સાથે એ ગાઢ મૈત્રીનો સમ્બન્ધ બાંધે છે એમાંના મુગ્રીવની મદદથી વાલી નામના સમર્થ વાનરને એ હણે છે. એ દરમ્યાન દરિયો ઝોર્ગગીને હનુમાન લંકાનો ભેટ, કે જ્યાં રાવણનો મુકામ હતો, ત્યાં આગળ સીતાની શોધને માટે પહોંચી જાય છે. અહીં એક વૃક્ષવાટિકામાં ખિજ હૃદય સાથે બટકતી સીતા એના લેવામાં આવે છે અને “તારો છૂટકારાનો સમય પામે આવ્યો છે” એવું એ સીતાને જણાવે છે. અનેક રાક્ષસોને હળ્યા પછી એ પાછો રામની પાસે આવે છે અને તેને સપ્તગા હકીમત કહે છે. યુદ્ધ કરવાની યોજના હવે તૈયાર કરવામાં આવે છે. સમુદ્રના દેવની મદદ વડે કરીને લંકા સુધીના સેતુ બાંધવાનો અમલકાર વાંદરાઓ કરી બતાવે છે. પછી રામ સેતુ ઉપર થઈને પોતાની સેનાને લઈ જાય છે, રાવણને હણે છે, અને સીતાને પાછી મેળવે છે. અગ્નિમાંથી પસાર થઈને સીતા પોતાની પવિત્રતા સિદ્ધ કરી આપે છે પછી આનન્દથી એને પોતાની સાથે લઈને રામ અયોધ્યામાં પાછો આવે છે. ત્યાં પોતાના ગ્રેમાળ બંધુ ભરતની સાથે રહીને એ યશસ્વી રીતે રાજ્ય ચલાવે છે, અને પોતાની પ્રજાને હરેક રીતે સન્તોષ આપે છે.

રામાયણની મુખ્ય વાર્તા સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે. એની અંદર પહેલા અને છેલ્લા કાણ્ડનો ઉમેરો થવાથી વાલ્મીકિના કાવ્યનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે બદલાઈ ગયું છે અને વિષ્ણુની સ્તુતિ કરવાને માટે એ રચાયું હોય એવું જણાય છે. રાવણે શ્રદ્ધાનો પાસેથી એવું વરદાન

માગી લીધું હતું કે “દેવો, ગાંધર્વો, અને રાક્ષસો એમાંથી કાઈ પણ મહને દરાવી શકે નહીં”. આ વરદાન મળ્યા પછી એણે પોતાની સત્તાનો એવો દુરુપયોગ કરવા માંડ્યો કે તેથી દેવતાઓમાં ભારે ત્રાસ વર્તી રહ્યો. આખરે તેઓને વિચાર આવ્યો કે રાવણે પોતાના અભિમાનમાં ખેંચાધને “મનુષ્યોથી હું હારું નહીં” એવું વરદાન માગ્યું નથી. આથી તેઓએ વિષ્ણુની પાસે જઈને એ અસુરના મંદારને માટે માનવીનો અવતાર લેવાની તેને વિનંતિ કરી. વિષ્ણુએ આ વિનંતિ કબૂલ રાખી અને રામ તરીકેનો અવતાર લઈને પોતાને કરવાનું કામ એણે કરી બતાવ્યું. સાતમા કાણ્ડને છેડે બ્રહ્મા અને જીન દેવતાઓ રામની પાસે આવે છે, એને નમન કરે છે, અને તદ્દમે ખરેખરા “ચક્રધર” વિષ્ણુજ છે એમ કહીને એની સ્તુતિ કરે છે. રામ એ વિષ્ણુનો અવતાર છે એવો જે વિચાર અહીં દર્શાવવામાં આવ્યો છે તેની એવી મજબૂત અસર થઈ છે કે આજ દિન સુધી હિન્દુ લોકો એ રામાયણના નાયકની પૂજા કરે છે. બારમા શતકના રામાયણ અને ચૌદમા શતકના રામાનન્દના ધર્મસિદ્ધાન્તોનો પ્રાચીન રામના ધર્મચરિત્રની માન્યતા ઉપર છે, અને હિન્દુસ્તાનની ઉત્તરમાં તેમજ દક્ષિણમાં સૈવ ધર્મના હક્ક વહેમે અને અશુદ્ધ આચારો ફેલાતા હતા તેને અટકાવવામાં એ માન્યતા ધણી ઉપયોગી થઈ પડી છે.

રામાયણની અંદર કેટલાંક રસ પડે એવાં ઉપાખ્યાનો છે, જોકે તેની સખ્યા અલગત મહામારતના કરતાં તો ઘણી ઓછીજ છે. એમાંનું એક ઉપાખ્યાન - અંગાવતરણું - પહેલા કાણ્ડમાં આપવામાં આવ્યું છે. તેનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ રીતે હિન્દુસ્તાનની વાર્તાના જેવુંજ છે. વાર્તા અતિશયોક્તિ અને અસંખ્યના દોષોથી ભરેલી છે. કપિલ ઋષિના તપમાં બંગ પડ્યાથી સગર રાજાના ૬૦,૦૦૦ પુત્રોને એણે પોતાના શાપથી બાળીને ભરમ કર્યા હતાં તેને પવિત્ર કરવાને માટે ગંગા નદીને સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી ઉપર કેવી રીતે લાવવામાં આવી હતી તેનું વર્ણન એ ઉપાખ્યાનની અંદર આપવામાં આવ્યું છે.

જીનું ઉપાખ્યાન (૧, ૫૨-૬૫) વિશ્વામિત્રનું છે. એ એક સમર્થ રાજા હતા. તેણે વસિષ્ઠની ચમત્કારી ગાયને જોઈને બહુમતી લઈ જવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેને લીધે તેની સાથે એને તકરાર થઈ પછી

વિશ્વામિત્રે ભારે તપ કર્યાં. અનેક રૂપવતી અપ્સરાઓ એના તપમાં ભંગ કરવાને આવી, પણ તેઓના મોહમાં એ ફસાયો નહોતો. હજારો વર્ષ સુધી એણે તપ કર્યાં કર્યાં. આખરે એને બ્રાહ્મણપણું પ્રાપ્ત થયું અને એના પ્રતિરૂપર્ષી વમિષ્ઠની માથે એને સલાહ થઈ.

શ્લોક અથવા અનુષ્ટુપ્ છંદની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ તેના સમ્બન્ધમાં જે વાર્તા છે તે અત્યંત રમણીય અને કવિત્વમય છે. વાલ્મીકિ પોતાના આશ્રમની અંદર રામનું ચરિત્ર વર્ણવવાની તૈયારી કરતા હોય છે. એક વખતે નદીના કિનારા ઉપર એક પક્ષિયુગ્મલ પ્રેમથી વિહાર કરતું હતું તેના તરફ એની નજર હોય છે એવામાં અચાનક એ પક્ષિ-યુગ્મલમાંના એકને-નરને-કોઈ સિદ્ધારીનું તીર વાગે છે અને તે પક્ષી હોહોથી લહલહ થઈને મૃત દશામાં પૃથ્વી ઉપર પડે છે. એકલી પડી ગયેલી માદાના શોકની વાલ્મીકિના હૃદય ઉપર ઊંડી અસર થાય છે અને એમ ને એમજ-કંઈ પણ ખાસ ક્ષણ કે પ્રમત્ત વગરજ-પેલા પક્ષીના મરણ વિષેના શોકના ઉદ્ગારો અને પેલા દુષ્ટ ખૂનીને શાપ આપનારા ઉદ્ગારો એના મુખમાંથી બહાર નીકળે છે. પણ નવાઈની વાત તો એ છે કે એ ઉદ્ગારો તે કંઈ સાધારણ ભાષામાં નીકળતા નથી અને મધુર અને અ-સ્ખલિત પ્રવાહમાં તે વળા ભય છે. વિચારમગ્ન થઈને પોતાના આશ્રમ તરફ એ પાછો ફરે છે. એટલામાં બ્રહ્મા એને દત્તેન્દ્ર દે છે અને પોતાને પણ ખમર નહોતો એની રીતે અનુષ્ટુપ્ છંદની કવિતા પોતે રચી હતી એ વાત એને જણાવે છે. પછી એજ છંદમાં રામના જીવનચરિત્ર અને પરાક્રમેની દિવ્ય કવિતા બનાવવાની બ્રહ્મા એને આજ્ઞા કરે છે. આ વાર્તામાં કંઈક ઐતિહાસિક અર્થ સમાવશે હશે; કારણ કે મૌર્ય પ્રથમ રામાયણના મૂળ ત્રિભાગ રચનાર વાલ્મીકિએ અનુષ્ટુપ્ છંદનું સ્વરૂપ ચોક્કસ નહીં કીધું એ હકીકત એ વાર્તા વડે સ્પષ્ટ થાય છે અને તે કંઈક સંભવિત પણ લાગે છે.

એ કાવ્યના એક શ્લોકમાં એની અચળ કીર્તિનું બર્ણન એવું ભાષવામાં આવ્યું છે કે—

“જ્યાં સુધી પૃથ્વી ઉપર પર્વતોની માળા લિખી રહે અને

નદીઓના પ્રસાદ વણાં કરશે ત્યાં સુધી આ રામાયણનો અન્ધ માનવી
ઓની જીભ ઉપર મચનાઈ ગયે છે ”

હૃદયેમની જાણીતી જાનિષ્પવાણીના દરતાં પણ આ જાનિષ્પ-
વાણી વધારે સાચી પડી છે એવું કદાચ આપણાથી કહી શકાશે પ્રથમ-
થી તે આજ દિન સુધી સંસ્કૃત સાહિત્યનો કોઈ પણ અન્ધ રામાયણ
કરતાં વિશેષ લોકપ્રિય થયો નથી બીજા અનેક સંસ્કૃત કાવ્યો અને
નાટકોનો વિષય એ રામાયણમાંથીજ લેવાયેલો છે, અને રામના
વાપિક મહોત્સવનો જે મેળાવડો કરીમાં જમવ છે ત્યા આગળ અને
બીજે ઘણે દેશો કથાજોડના મુખમાંથી નીકળતી રામાયણની વાર્તા
હજી પણ હિન્દુસ્તાનના કોડો ગ્રાણ્યોના હૃદયને આનન્દ આપી રહી
છે. હિન્દુસ્તાનની હાલની અનેક બાપાઓમાં એ રામાયણના તરજૂમા-
ઓ થયા છે. મૈથી વિશેષ મહત્વની વાત એ છે કે મધ્યગિત હિન્દુ-
સ્તાનના મહોટામાં મહોટા કનિ પુણમીદાસને રામ ચરિત માનમ એ
નામનું હિન્દી કાવ્ય, જેમાં સદગુણ અને ગુહિતો અતિ ઉમો આદર્શ
મૂકનામાં આપ્યો છે અને જે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના કોડો મનુષ્યોને
ગાંઠે એક જાતના આધળસ (પવિત્ર ધર્મપુસ્તક)ની ગરજ સારે છે
તે લખનાની પ્રેરણા આ વાલ્મીકિના અન્ધને લીધેજ થઈ હતી.

[મહાભારતનું શુદ્ધ ક્યારે થયું હતું?—આ અગત્યના પ્રશ્ન
વિશે જુદા જુદા નિદાનો જુદા જુદા અનુમાન ઉપર આધાર છે મહા-
ભારતની અંદરના કેટલાક ખગોળશાસ્ત્રને લગતા પગાણને આધારે ગિ.
મોદક એવું કહે છે કે આજથી આગળ ૭૦૦૦ વર્ષ ઉપર એ શુદ્ધ થયું
હશે. વરાહમિહિરના મતને અનુસરીને કેટલાક નિદાનો જણાવે છે કે એ શુદ્ધ
ઇ. સ. પૂર્વે ૨૬૦૪ વર્ષ ઉપર થયું હતું. એથી ઉત્તર, વિષ્ણુપુરાણની
અંદરના એક જોડને આધારે યુરોપીયન નિદાનો માને છે કે એ શુદ્ધ
આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ માં થયું હતું કુરુ-પંચાલના યુદ્ધનો સમય અને
બુદ્ધનો સમય એ બેની વચમાં ૩૫ ગજાઓએ મગધ દેશમાં રાજ્ય
કર્તુ એવું મગધ દેશના ઇતિહાસ ઉપરથી માનમ પડે છે તે પરથી
મિ. દત્ત કહે છે કે એ શુદ્ધ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૫૦ માં થયું હતું. મિ
વેવાલિ આપર ગણતરી કરીને એવા અનુમાન પર આવે છે કે ઇ. સ.
પૂર્વે ૧૧૯૪ના આઝોગર મામની ૧૪મી તારીખે એ શુદ્ધ થયું હતું.

હિન્દુસ્તાનમાં સાધારણ રીતે એવું મનાય છે કે કળિયુગના પ્રારંભ થવાને ૫૦૦૦ વર્ષ ઇ. સ. ૧૮૯૯ માં પૂર્ગ થયાં, તે ઉપરથી ધણી જૂના વિચારવાળાઓનું માનવું એવું છે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૧માં એ યુદ્ધ થયું હશે. મિ. ચિંતામણ વિનાયક વૈદ્ય સંપળા મતમતાન્તરની તુલના કરીને અન્ને આ છેલ્લો મત સ્વીકારે છે અને અનેક આન્તર તથા બાલ્ય પ્રમાણોને આધારે એ માનવું ખરાપણું દર્શાવે છે. (જુઓ “મહા-ભારતની સમાલોચના,” દ્વિતીય વિભાગ, પ્રકરણ ૧).

મહાભારતને હાલનું સ્વરૂપ ક્યારે પ્રાપ્ત થયું?—રહેઠાર કાપેાન ક્રિસોસ્ટોમ, જે ઇસ્વીસનના પહેલા મૈકાના દ્વિતીયાર્ધમાં થઈ ગયો, તેના વચન ઉપરથી મહાભારતના અસ્તિત્વ વિષેનું સૌથી પહેલું પ્રમાણ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. વેમર કહે છે કે “મિગેસ્થનિસે એ મહાકાવ્ય વિષે કંઈ પણ કહ્યું નથી તે પરથી એવું અનુમાન નીકળે છે કે મિગેસ્થનિસની પછી અને ક્રિસોસ્ટોમના પહેલાં, એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ થી તે ઇ. સ. ૫૦ સુધીમાં, મહાભારત રચાયું હોવું જોઈએ.” મિ. વૈદ્ય કહે છે કે મિગેસ્થનિસનો આખો ગ્રન્થ કોઈના જોવામાં આવ્યો નથી અને એનું જે થોડું લખાણ છૂટક છૂટક વાંચવામાં આવ્યું છે તેમાં પણ હિરેક્લિસ અને પાંડિયા (કૃષ્ણ અને એની બહેન) વિષે કથન કરાયેલું જોવામાં આવે છે તે ઉપરથી મિગેસ્થનિસના વખતમાં પણ એ કાવ્ય હતું એમ સિદ્ધ થાય છે. આ કારણથી ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ પહેલાં એ કાવ્ય નહોતું એમ કહેવું ભૂલભરેલું છે, પણ એ કાવ્યને જે હાલનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું તે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ પહેલાં નહીં થયું હોય એમ માનવાને કારણ છે. મહાભારતમાં ધણી વાર થવોતો સમર્થ પ્રજા તરીકે વર્ણવવામાં આવી છે તે ઉપરથી, આદિપર્વના પૌખ્ય આખ્યાનમાં એક “નમઃ ક્ષપણક” (જૈન) વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી, મહાભારતમાં જે સમાજસ્થિતિનું ચિત્ર દોરવામાં આવ્યું છે તે મિગેસ્થનિસના સમય જેવું છે તે ઉપરથી, સિદ્ધ થાય છે કે મહા-ભારતને હાલનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું તે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ થી પહેલું નહીં થયું હોય. આ ઉપરાંત કેટલાંક ખગોળશાસ્ત્રને લગતાં પ્રમાણો આપીને મિ. વૈદ્ય એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ થી ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦ સુધીમાં મહાભારતને હાલનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થઈ ચૂકેલું હોવું જોઈએ.

મહાભારતનું વૈષ્ણવ સંપ્રદાય તરફ કેવી રીતનું વલણ છે ?—મહાભારત એ ખાસ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો ગ્રન્થ હોય એવું મંદ-
ડોનસનાં વચ્ચેનાં તાત્પર્ય જણાય છે, પણ એ મનની તરફેણમાં મૂળ
ગ્રન્થમાંથી ખાસ આધાર મળે એવું જણાતું નથી. વ્યાસે જે વખતે
પોતાનું મૂળ કાવ્ય રચ્યું તે વખતે બહુ, બહુ તો કૃષ્ણપૂજનની શરૂઆત-
જ થઈ હતી, અને મહાભારતના અસલ કાવ્યમાં તો કૃષ્ણને એક
સાધારણ માનવી તરીકેજ વર્ણવવામાં આવ્યા હશે. મૈત્રેયપર્યમાં, કૃષ્ણની
કેટલીક ઊંચી માર્ગમાં મળેલા દસ્યુ લોકોની સાથે ખુરીયા ચાતો ગયાની
હકીકત લખી છે તે ઉપરથી, તેમજ શ્રદ્ધાપર્વમાં, દુર્યોધનના મૃત્યુપ્રમંગે
આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ થાય છે અને એ પ્રમાણે જે વર્તણૂક તરફ
શ્રીકૃષ્ણ જાતે પોતાનો સંપ્ત અણુમતો જતાવે છે તે તરફ સ્વર્ગના
દેવતાઓ પોતાની પ્રીતિ દર્શાવે છે એવું ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે
તે ઉપરથી એક વખતે કૃષ્ણને માનવી તરીકેજ ગણવામાં આવતા એવું
સ્પષ્ટ માલમ પડે છે એમ મિ. વૈદ્યે પોતાના ગ્રન્થમાં દર્શાવ્યું છે.
વ્યાસના રમેલા મહાભારતમાં વૈશંપાયને અને પછી સૌતિએ કેટલાક
મુધારાવધારા કર્યા હતા અને વૈશંપાયનના વખતમાં એ ગ્રન્થનું
વૈષ્ણવ સંપ્રદાય તરફ વધારે વલણ થયું હતું. ભીષ્મસ્તવરાજ, નારાય-
ણાભોક્ષપર્વ એવા એવા ઉભરાઓ આ વખતેજ કરવામાં આવ્યા
હતા. પણ સૌતિના વખતમાં તો વૈષ્ણવ સંપ્રદાય જેટલો ચોક્કસ
સ્થાપિત થઈ ચૂક્યો હતો તેટલેજ શૈવ સંપ્રદાય પણ સ્થાપિત થઈ
ચૂક્યો હતો. તેવી સ્થિતિમાં બૌદ્ધ ધર્મ વિરુદ્ધ તેનો ખ્યાવ કરવો એ
સૌતિનો ઉદ્દેશ હતો એટલે શિવનું આદ્યાત્મ દર્શાવનારાં અનેક આખ્યાનો
પણ સૌતિએ મહાભારતમાં ઉમેર્યાં. રામાયણ અને મહાભારત એ બેઉ
ગ્રન્થોમાં અસલ રામને તથા કૃષ્ણને ઈશ્વરના અવતાર તરીકે નહોતા
વર્ણવવામાં આવ્યા એવું પ્રો. લેસન, વિલ્સન, અને જોહ્નસ્ટ્રક્કર એ
સર્વ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનું પણ માનવું છે. ઈશ્વરના અવતાર તરીકે રામ
તથા કૃષ્ણને જેમાં વર્ણવવામાં આવ્યા છે તે ફક્ત પાછળથી ઉમે-
રાયલા એ વિચારમાં એ વિદ્વાનો મિ. વૈદ્યની સાથે મળતા આવે
છે, પણ પ્રો. લેસનનું વિરોધમાં એવું માનવું કે કે શૈવ સંપ્રદાય ધણો જૂનો
હતો તેની સાથે વૈષ્ણવ સંપ્રદાય પાછળથી સ્પર્ધામાં ઉતર્યો હતો એવું
મહાભારત વાંચતાં આપણને લાગે છે. વેળર તો એટલે મુખી માનતા
જણાય છે કે કૃષ્ણ-પંચાલની પ્રજાઓ વચ્ચે અગાઉ જે યુદ્ધ થયું તેનું

કારણ ધર્મ વિષેના કોઈ મતભેદમાં પણ રચ્યું હોય. કુરુની પ્રજા એકની ઉપાસક એટલે શૈવ સંપ્રદાયમાં માનનારી હતી અને પંચાલ પ્રજા ઇન્દ્રની ઉપાસક એટલે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં માનનારી હતી એવું એ વિદ્વાનનું અનુમાન છે. મહાભારતના સમાપર્વમાં, કૃષ્ણની પૂજનીયતા વિરુદ્ધ શિશુપાલે ધણી સખ્ત તકરાર કીધી હતી એવું વર્ણવવામાં આવ્યું છે. શિશુપાલ અને કૃષ્ણની તકરારથી એકબીજાની માથે સ્પર્ધા કરનારા શૈવ સંપ્રદાય તથા વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનું સૂચન થાય છે એવો પ્રો. લેસનનો મત છે. શિશુપાલને વિષે એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે જન્મ વખતે એને ત્રણ આંખ અને ચાર હાથ હતા, પણ કૃષ્ણે એને ખોળામાં લીધા એટલે એના વધારાના હાથ અને એની ત્રીજી આંખ જતાં રહ્યાં. આ દત્કથા ઉપરથી શિવનું જ સ્મરણ થાય એ ધણું સ્વાભાવિક છે. “શિશુપાલ” એ નામ વડે પણ શિવનું જ સૂચન થાય છે એવું પ્રો. લેસન કહે છે. શિવનું પણ “વશુપતિ” એવું નામ છે. “શિશુપાલ” એટલે (માનવીનાં તેમજ વશુઓનાં) બાળકોને પાળનારો. આ નામના સરખાપણાથી પણ શૈવ સંપ્રદાય અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની સ્પર્ધાનું સૂચન થાય છે.

ભગવદ્ગીતા ક્યારે રચાઈ?—આ અગત્યના પ્રશ્ન વિષે પ્રો. મેકડોનેયે કઈ પણ ચર્ચા કીધી નથી એ સગાર નવાઈ જોવું છે. ભગવદ્ગીતા એ અન્ય એટલે પવિત્ર અને વન્દનીય ગણાય છે કે તેના સમયને માટે વિદ્વાનોમાં ભારે ચર્ચા ચાલી હોય એ ધણું સ્વાભાવિક છે. એક તરફથી, કાશિનાથ ત્રિપાઠક દેવે એનેક આન્તર તથા બાહ્ય પ્રમાણોને આધારે એવું અનુમાન કર્યું છે કે “ભગવદ્ગીતા રચાયેલા મોડામાં મોડો સમય જે આપણે ગણીએ તે પણ ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા સદ્દશના કરતાં વધારે પ્રાચીન હોવો જોઈએ,” ત્યારે બીજી તરફથી ડૉ. લોરિન્સર, ડેવિસ વગેરે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો એવો મત પ્રકટ કરે છે કે ખ્રિસ્તી ધર્મના મિદ્ધાન્તોનું જ્ઞાન ફેલાયા પછી અને એ જ્ઞાનની અસરને પરિણામે ભગવદ્ગીતાનો અન્ય રચાયો હોવો જોઈએ. ટેલગની દલીલો સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે મૂકી શકાય:—

I. આન્તર પ્રમાણ:—

(અ) અન્યના સ્વરૂપ ઉપરથીજ ચોખ્ખું માલમ પડે છે કે દિલ.

સુશીના 'સુખસ્થાવાળા' અન્યો રચાવા માંજા ત્યાર પહેલાંના સમયનો એ અન્ય છે. ઉદ્ધરણ તરીકે, યોગને માટે ચિત્તને વશ રાખવું જરૂરું છે એવું કૃષ્ણ કહે છે ત્યારે અર્જુન પૂછે છે કે “ચિત્તને વશ કેવી રીતે રાખવું ?” તેના જવાબમાં કૃષ્ણ કહે છે કે:—

“અસંશયં મહાબાહો મનો દુર્નિગ્રહં ચલમ્ ।

અમ્યાસેન તુ કૌતેય વૈરાગ્યેણ ચ ગૃહ્યતે ॥ ”

અહીં, ચિત્તને વશ રાખવાનાં બે સાધન બતાવ્યાં છે: અમ્યાસ અને વૈરાગ્ય. પણ ત્યાર પછી એ અમ્યાસ અથવા વૈરાગ્ય વિષે કંઈ પણ વિશેષ ખુલાસો કરવામાં આવ્યો નથી. એથી ઉત્કર્ષ “યોગસૂત્ર” માં, “યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ” એ પ્રમાણે યોગનું લક્ષણ આપીને પછી “અધ્યાસધૈરાગ્યામ્યાં તન્નિરોધ.” એ પ્રમાણે ભગવદ્ગીતામાં જણાવેલાં અમ્યાસ અને વૈરાગ્ય ઐજ બે સાધનો ગણાવવામાં આવ્યાં છે. ત્યાર પછી એ બેક વિષે યોગસૂત્રકાર પતંજલિએ ધણી ખુલાસો આપ્યો છે. અર્થાત્ પતંજલિની ચર્ચાપદ્ધતિ વધારે બ્યવસ્થાપૂર્વકની છે, અને ભગવદ્ગીતાની ચર્ચાપદ્ધતિ એથી વિશેષ પ્રાચીન સમયની છે.

- (૫) ભગવદ્ગીતાની રૈથી ઘણી સરળ, અને તેથી ઘણી પ્રાચીન છે. બાલ અને દુણ્ડી, રે ! કાલિદાસની રચનાઓમાં પણ જેટલા સમાસો બોવામાં આવે છે તેટલા આ ગ્રંથમાં બોવામાં આવતા નથી. ક્ષત્રકારો પણ ઘણા થોડા છે, વાક્યરચના પણ ગુંચવણ વગરની છે, અને કેટલાક શબ્દો ફરી ફરીને વાપરવામાં આવ્યા છે તે પણ ગ્રંથનું પ્રાચીનપણું બતાવી આપે છે. મન્ત, માયા, બ્રહ્મન્ એવા કેટલાક શબ્દોના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જે અર્થ થાય છે તેના કરતાં અહીં જુદા અર્થ થાય છે. ‘હ’ એ શબ્દ વેદના સાહિત્યમાં ઘણો બોવામાં આવે છે, અર્વાચીન ગંતૃત સાહિત્યમાં બીલકૃત

જોવામાં આવતો નથી. તે શબ્દના પ્રયોગ ઉપરથી પણ એ અન્યનું પ્રાચીનપણું જણાઈ આવે છે

(ક) પદ્યગ્યના સરૂત કાવ્યો અને નાટકોમાં છંદના નિયમો સાચવવાની જોટથી ઘણી રાખવામાં આવે છે તેટલી ભગવદ્ગીતામાં નથી રાખવામાં આવી તે ઉપરથી જણાય છે કે એ અન્ય મંરૂત સાહિત્યના સમય પહેલાંનો, અને ઉપનિષદ સાહિત્યના સમયની પાસે પામેલો છે.

(ઢ) વેદ પછે તરફ ભગવદ્ગીતાનું કેવું વલણ છે તે તપાસતા પણ એ અન્યનું પ્રાચીનપણું જણાઈ આવે છે:—

(૧) વેદ તરફ ભગવદ્ગીતાકારને પૂન્યભાવ છે, પણ એ પૂન્યભાવ વિચિત્ર પ્રકારનો છે ગીતાકારના વચનોનું તાત્પર્ય એ છે કે અમુક વર્ગના, અમુક માનસિક અને આધ્યાત્મિક સ્થિતિના, માણસોને માટે વેદનો ઉપદેશ અતુલ્ય છે. એટલે અંગે વેદનું પ્રામાણ્ય અપાધિત છે. પણ વેદને વળગી રહેનારાઓ તરફથી વેદના મરખન્ધમાં જો એથી કંઈ પણ વિશેષ દાવો કરવામાં આવતો હોય તો તે ભગવદ્ગીતાકારને સમત નથી. ભગવદ્ગીતાકાર તો એટલે સુધી કહે છે કે વેદના વચનોનેજ વળગી રહેવું એ પરમ શ્રેયની સિદ્ધિમાં વિધ્નકર્તા છે. ઉપનિષદોનો ઉપદેશ બરાબર આ વિચારની સાથે મળતો આવે છે. ઐકસમ્યુક્તર કહે છે તેમ “ધર્મવિધિઓની અનર્થતા દર્શાવવી, અભિવાધથી કરાવવા મરુકર્મો પ્રતિ તિરસ્કાર બતાવવો, દેવતાઓના માહાત્મ્યનો અરસીકાર કરવો, અને પરમાત્માનું જ્ઞાન એ સિવાય અવાત્માના મોક્ષને માટે બીજું કંઈ પણ સાધન નથી એવો ઉપદેશ કરવો એ ઉપનિષદોનો હેતુ છે.” આ ઉપરથી પણ ભગવદ્ગીતા એ ઉપનિષદના સમયનો અન્ય છે એમ જણાઈ આવે છે.

(૨) ભગવદ્ગીતામાં વેદને જલ્લે ઉતારી પાડવામાં આવતો

હોય એવી રીતનાં વચનો જ્યાં જ્યાં કહેવામાં આવ્યાં છે ત્યાં ત્યાં વેદના કર્મકાંડ તથા જ્ઞાનકાંડ એવા બે વિભાગ છે એ વાત તરફ ણીલકુલ લક્ષ આપવામાં આવ્યું જણાતું નથી, પણ વેદને કર્મકાંડવિષયકજ ગણવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરથી માલમ પડે છે કે ભગવદ્ગીતા સ્વાર્થ તે વખતે ઉપનિષદોને વેદ્ય-ત્વ તરીકેની પ્રતિષ્ઠા હજી પ્રાપ્ત થઈ નહીં હોય. ભગવદ્-ગીતાના ૧૫ મા અધ્યાયમાં—

“વેદાન્તકૃદ્દેવિદેવ વાહમ્”

એ પક્ષિત આવે છે તેમાં “વેદાન્ત,”-વેદનો છેવટનો ભાગ-એટલે “આરણ્યક” એવો અર્થ થતો હોય એ ધણું સંભવિત છે.

(૩) ભગવદ્ગીતામાં અથર્વવેદ વિષે કોઈ પણ સ્થળે કથન કરવામાં આવ્યું નથી. (આ દલીલ બહુ વજન મૂકવા જેવી નથી, કારણ કે અથર્વવેદની વેદ તરીકે ગણત્રી થવા માંડી ત્યાર પહેલાં ભગવદ્ગીતા સ્વાર્થ હતી એમ તો કહી શકાય એવું છેજ નહીં).

(૪) “વેદાનાં સામવેદોઽસ્મિ”. અહીં સામવેદને સધળા વેદોમાં ચઢિયાતો ગણવામાં આવ્યો છે. સામવેદની પ્રતિષ્ઠામાં જુદે જુદે સભ્યે ફેરફાર થતો મળેલ તો “વૈતરેય-ગ્રાહ્યજ,” “છાન્દોગ્યોપનિષદ્,” “પ્રશ્નોપનિષદ્” વગેરે ગ્રન્થોમાં સામવેદને સધળા વેદોમાં ચઢિયાતો ગણવામાં આવ્યો છે. એથી ઉપરું, મનુ અને આપ-સ્તમ્બના ગ્રન્થોમાં સામવેદના ઉચ્ચારનેજ અપવિત્ર ગણવામાં આવ્યો છે. આપસ્તમ્બે તો એટલે સુધી કહ્યું છે કે જ્યાં જીજ્ઞ વેદો ભણાતા હોય ત્યાં સામ-વેદ ભણાવો. બેધએ નહીં. હવે, આ બે પ્રશ્નના ગ્રન્થો તરફ જોતાં આપણને જણાય છે કે ભગવદ્-

- ગીતાનો અન્ય બીજા પ્રકારનો નહીં, પણ પહેલા પ્રકારનો છે, અને એ પહેલા પ્રકારનાજ અન્યો વધારે પ્રાચીન છે. આપસ્તમ્બ ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકના પહેલાં થઈ ગયો છે, એટલે ભગવદ્ગીતાનો અન્ય ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકના પહેલાં રચાયો હોવો જોઈએ.
- (૫) વર્ણવ્યવસ્થાની બાબતમાં પણ ગીતાના વિચારો અને મત તથા આપસ્તમ્બના વિચારો સરખાવવા જેવા છે. વર્ણવિભાગ વિશે ભગવદ્ ગીતામાં બે વાર કથન કરવામાં આવ્યું છે:—

“चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ॥”

અને

“ब्राह्मणक्षत्रियविशं शूद्राणां च परंतप ।

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रपैर्गुणैः ॥”

વર્ણવ્યવસ્થાનો ભેદ જન્મને લઈને નહીં પણ ગુણને લઈને હતો એમ ગીતાકારના વચન ઉપરથી જણાય છે; પણ આપસ્તમ્બના અન્યમાં તો અષ્ટ કાર્યું છે કે એ ભેદ જન્મને લઈનેજ હતો. ગીતાકારનો દશવિશેષ મિદ્ધાન્ત વધારે પ્રાચીન જણાય છે. એ પ્રાચીન મતમાં વર્ણવ્યવસ્થાનો સંપર્ક વિશ્વસ હજી થઈ ચૂક્યો નહોતો. ગીતાની અંદર આલ્મના ધર્મ નીચે પ્રમાણે ગણાવવામાં આવ્યા છે:—

“शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।

ज्ञानं विज्ञानमास्ति स्यં ब्रह्મકर्म स्वभावनम् ॥”

આપસ્તમ્બના અન્યમાં “અચ્યયન, અચ્યાપન, યજન, યાજન, દાન, અને પ્રતિગ્રહ” એ સુવિખ્યાત ધર્મો ગણાવવામાં આવ્યા છે. ગીતાકારના ગણવેશા ધર્મો ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે હિન્દુ સભાજમાં જે ગુણો વડે આદ્યોનો એકતા સ્થાપિત થઈ

તે શુભો હતો તેઓમાં સંપૂર્ણ જોવામાં આવતા હતા. એ શુભોની ટીપમાં કોઈ પણ પ્રકારના અધિકારની ગણના કરવામાં આવેલી જણાતી નથી. એથી ઉત્તરું, આપસ્તમ્બના વચનમાં કોઈ નૈતિક શુભની વાર્તા નથી. એ રચે તે ક્રિયાઓ અને વિધિઓનો જ નિયમ છે, અને બ્રાહ્મણના ધર્મની ગણતરી કરવામાં કર્તવ્યની સાથે સાથે અધિકારને પણ ગણાવવામાં આવ્યા છે. આપસ્તમ્બનાં મંત્રો રચાયાં તે વખતે બ્રાહ્મણની શ્રેષ્ઠતા સ્થાપિત થઈ ચૂકી હતી અને તેઓ અમુક અમુક અધિકાર પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા હતા; ગીતા સ્વાર્થ તે વખતે બ્રાહ્મણો ઉત્તમ શુભ વડે કરીને પોતાની શ્રેષ્ઠતા સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા અને પોતાના ભવિષ્યના ગૌરવનો પાયો નાંખતા હતા. આ કારણથી પણ ગીતાનું પ્રાચીનપણું જણાઈ આવે છે. વળી,

“किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या मक्ता राजर्षयस्तथा ॥”

એ પંક્તિમાં પવિત્ર બ્રાહ્મણો અને શ્રદ્ધાળુ રાજાઓને સાથે સાથે મૂક્યા છે અને—

“इमं विवस्वते योमं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।
विवस्वान् मन्त्रे प्राह मनुरिदवाकवेऽब्रवीत् ॥
एवं परंपराप्राप्तमिमं रामर्षयो विदुः ।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥”

એ પંક્તિઓમાં યોગનું ઉત્તમ જ્ઞાન ઈશ્વરના તરફથી મનુષ્યને પહેંચાડવાને માટે મ્હેંટા સર્વર્પિઓને કામમાં લેવાપણા જોવામાં આવે છે તે ઉપરથી પણ જણાય છે કે ક્ષત્રિયોની પદવી તે વખતે આપસ્તમ્બના સમયના કરતાં જુદી રીતની હતી અને એ પદવી ઉપનિષદોના મતબની સાથે વધારે જળતી આવતી હતી. એ ઉપરાંત, આ વાત પણ ધ્યાનમાં રાખનાની છે કે ભગવદ્-

૧) ગીતામાં દરેક વર્ણને માટે જુદા જુદા જ ધર્મ ગણાવવામાં આવ્યા છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે વર્ણવ્યવસ્થાની તે વખતે શરૂઆતજ થઈ હતી.

(૬) પ્રો. વિત્સનનું માનવું એવું હતું કે ગીતાની અંદર એક સ્થળે ઔદ્ધર્મ વિષે કથન કરવામાં આવેલું છે, પણ એ માનવું જૂનભરેલું હતું “નાન્યદસ્તીતિ-ચાદિનઃ” એમ ગીતામાં કહેવામાં આવ્યું છે તે ઔદ્ધર્મીઓના સમ્બન્ધમાં નહીં, પણ આર્વાકમતાનુયાયીઓના સમ્બન્ધમાં કહેવામાં આવ્યું છે. યુદ્ધની પેઠે ગીતાકારનું વલણ પણ પોતાના સમયની સ્થિતિને સુધારવા તરફ જણાય છે. યુદ્ધની પેઠે ગીતાકારે વેદના સમૂળનો ત્યાગ કર્યો નથી, તોપણ વેદ અમુક અધિકારવાળા માણસોને માટેજ છે એવું એણે કહ્યું છે ગીતાએ વર્ણવ્યવસ્થાનો ઉત્તેજ કર્યો નથી, પણ એ વ્યવસ્થાને માટે કેવળ જન્મ કરતાં વધારે મગીન આધાર એણે આપ્યો છે વેદ અને વર્ણવ્યવસ્થા એ બે વિષય ઔદ્ધર્મ અને ગીતા બેઉને સામાન્ય છે આ વસ્તુસ્થિતિનો ખુલાસો બેગતે થઈ શકે પ્રાચીન ધર્મમાં મક્ષોભ ઉત્પન્ન કરે એવા એક-૪ આધ્યાત્મિક જળને પરિણામે ગીતા તેમજ ઔદ્ધર્મ એ ઉભયને આવિર્ભાવ થયો, અને ગીતા એ આ આવિર્ભાવનું વધારે જૂતું અને પ્રાથમિક સ્વરૂપ હતું એમ ટોચ અથવા તો મૂળના બાહ્યધર્મ ઉપર ઔદ્ધર્મની અમર થના લાગી હતી તે વખતે બાહ્ય ધર્મના જે ઝોછા નખળા અગો, હતા તેને સુદૃઢ બનાવવાને અને જે વધારે નખળા અગો હતા તેને દૂર કરવાને માટે ગીતા સ્વાર્થ એમ હોય મિ ટેનગને આ બીજો ખુલાસો માન્ય લાગતો નથી, અને એ ધારે છે કે મૂળ આત્મજ્ઞોનો પ્રાચીન ધર્મ, પછી ઉપનિષદોની ફિલસૂફી, પછી ગીતા, અને પછી ઔદ્ધર્મ એ ક્રમમાં હિન્દુ ધર્મનો પ્રગતિ થઈ હતી.

૧. બાળ પ્રમાણ—

1 1 1 1 1 1 1 1 1 1

શંકરાચાર્યે ગીતા ઉપર ભાષ્ય લખ્યું છે અને શંકરાચાર્યને માટે મોડામાં મોડો સમય આઠમા સૈકાનો જણાવવામાં આવ્યો છે. એટલે આઠમા સૈકામાં તો ગીતા હોવીજ જોઈએ એ ખુદ્દલ છે. એની આગળના સમયને માટે સૌથી પહેલું પ્રમાણ બાણુની કાદમ્બરીમાંથી મળી આવે છે. એ અન્યમાં એક રચને લખ્યું છે કે:—

“મહાભારતમિવાનન્તગીતાકર્ણનાનન્દિતનરમ્ ॥”

અહીં રાજમહેલને મહાભારતની સાથે સરખાવવામાં આવ્યો છે. એ મહેલમાં “અનન્ત ગીતો સાંભળીને નરો આનન્દમાં રહેતા હતા,” તેથી એ મહેલ મહાભારતના જેવો હતો. મહાભારતમાં પણ “અનન્તની ગીતા (ભગવદ્ગીતા) સાંભળીને નરને (અનુનતે) આનન્દ થયો” હતો. આ ઉપરથી માલમ પડે છે કે બાણુના વખતમાં એટલે ધર્મીસનના સાતમા સૈકામાં ગીતા હતી એટલુંજ નહીં પણ મહાભારતની અંદર એનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. એ સમયે મહાભારત તરફ ધણી માનની નજરથી જોવામાં આવતું હતું એવું કાદમ્બરીના અનેક દ્રશ્યો ઉપરથી માલમ પડે છે ચણી વિલાસવતી મહાભારતની કથા સાંભળવા જતી હતી, અને મહાભારતને ધર્મના અન્ય તરીકે પણ ગણવામાં આવતો હતો. બાણુના પહેલાં કાલિદાસ કવિ થઈ ગયો હતો બાણુના “હર્વચરિત” માં કાલિદાસ વિષે લખ્યું છે, અને સાતમા સતકની શરૂઆતનો એક તામ્રપટ છે તે ઉપરથી પણ માલમ પડે છે કે કાલિદાસની પ્રતિષ્ઠા તે વખતે ધણી સારી ગઈ હતી કાલિદાસ ક્યારે થઈ ગયો તે હજી વિવાદાસ્પદ છે. પણ “યચ્ચતન્ત્ર”ની અંદર કાલિદાસનો એક શ્લોક ટાંક્યો છે, અને ધર્મીસનના છઠ્ઠા સૈકાની શરૂઆતમાં ઈરાનના રાજા નંસિર્વાનને માટે એ અન્યતુ ભાષાન્તર કરવામાં આવ્યું તે વખતે પણ એ શ્લોક એ અન્યમાં હતો એમ માનવાને કારણ છે. કાલિદાસની પ્રતિષ્ઠા એટલી ગમે કે જ્યેષ્ઠ વચનોને પ્રમાણ તરીકે ઠાકવામાં આવે એને માટે કદાચ સમય ગયો હોવો જોઈએ, અને એક હિન્દુસ્તાનના અન્યની પ્રતિષ્ઠા ઈરાન સુધી પહોંચે તેને માટે પણ એ પુરાતન કાળમાં કિટલોક સમય લાગેલો હોવો જોઈએ. એ વાત ધ્યાનમાં લેતાં જણાશે કે કાલિદાસ પાંચમા સતકના મધ્ય કરતા વધારે, મોડા

સમયમાં થઈ ગયો હોય એ જનવા જોમ નથી. હવે, કાલિદાસના “રઘુ-
 વંશ” અને “કુમારસંમવ”માં કેટલીક પંક્તિઓ એવી છે કે જે
 “ગીતા”ના અનુક્રમ અનુક્રમ શ્લોક સાથે ઘણું સરખાપણું ધરાવે છે. એ
 પંક્તિઓ “ગીતા” ઉપરથી જ લખાયેલી હોવી જોઈએ. વળી, રઘુવંશમાં
 એક સ્થળે કાલિદાસે “મનુસ્મૃતિ”નું પ્રમાણ ટાંક્યું છે, તે ઉપરથી માલમ
 પડે છે કે “મનુસ્મૃતિ” પણ કાલિદાસના પહેલાં રચાયેલી હોવી જોઈએ.
 આપસ્તમ્ય એ મનુથી પણ આગળ થઈ ગયા છે, અને ગીતા એ
 મનુ અને આપસ્તમ્ય એ બેઉના અન્ય પહેલાં રચાયેલી હોવી જોઈએ
 એવું આપણે આગળ દર્શાવી ગયા છીએ. છેલ્લું પ્રમાણ બાદરાયણનાં
 “વેદાન્તસૂત્ર” અથવા “બ્રહ્મસૂત્ર”નું છે. આ સૂત્રોમાં કેટલેક ઠેકાણે સ્મૃતિનું
 પ્રમાણ આપવામાં આવ્યું છે, અને કેટલાંક સૂત્રોના સમ્બન્ધમાં તે લગ-
 બગ બધાજ દીકાકારો એમ કહે છે કે “અહીં સ્મૃતિ તરીકે લગવદ્-
 ગીતાનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે.” આ ઉપરથી માલમ પડે છે કે ગીતાએ
 “વેદાન્તસૂત્ર”ના પહેલાં રચાયેલી હોવી જોઈએ. ગીતાના ૧૩મા અધ્યાય-
 ના ચોથા શ્લોકમાં “બ્રહ્મસૂત્ર”નું નામ આવે છે, પણ તે “વેદાન્ત-
 સૂત્રો”ને ઉદ્દેશીને નહીં, પણ કોઈ બીજા વિષયને ઉદ્દેશીને હશે. [આ
 સ્થળે એટલું ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ કે અહીં પણ “બ્રહ્મસૂત્ર”નો “વેદાન્ત-
 સૂત્ર” એવોજ અર્થ થાય છે એવું રામાનુજનું કહેવું છે, અને પ્રો.
 મેક્સ મ્યુલરને પણ એ વિષે ખીલકૂલ મંચબ જણાતો નથી. ખરી વસ્તુ-
 રિથિતિ કદાચ એવી હશે કે “બ્રહ્મસૂત્ર” એ શબ્દ વડે અહીં બાદરાયણ-
 નાં “વેદાન્તસૂત્ર”નો નિર્દેશ કરવામાં નહીં આવ્યો હોય તેમજ એ
 શબ્દ કોઈ બીજા વિષયને ઉદ્દેશીને પણ નહીં વાપરવામાં આવ્યો હોય,
 પણ બાદરાયણનાં “વેદાન્તસૂત્ર” કરતાં પણ વધારે પહેલાં રચાયેલાં જે
 “બ્રહ્મસૂત્રો” ગીતાના વખતમાં અસ્તિત્વ ધરાવતાં હશે તેને ઉદ્દેશીને
 એ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો હશે. એવાં “બ્રહ્મસૂત્રો” બાદરાયણના
 પહેલાં અસ્તિત્વ ધરાવતાં હતાં એવું માનવાને કારણ એ છે કે બાદ-
 રાયણેજ પોતાનાં સૂત્રોમાં “ઓડુલોમિ”, “કાસકૂલન” વગેરે આગળ
 થઈ ગયેલા ઋષિઓ વિષે કથન કર્યું છે. હવે બાદરાયણ ક્યારે થઈ
 ગયો તેનો આપણે વિચાર કરીએ. પૂર્વભીર્માસાદસ્યેનના પ્રખ્યાત દીકા-
 કાર કુમારિલ ભટ્ટ સાતમા સદીના અન્તમાં થઈ ગયા એ વાત હવે નક્કી
 થઈ ચૂકી છે. “મીર્માસામાખ્ય”નો રચનાર શાગર દેવામી એના પહેલાં
 કેટલાક વખત ઉપર થઈ ગયો. બાખ્યની કૌલી ઉપરથી જો આપણે અનુ-

માન બાંધીએ તો આપણને લાગે છે કે એ પતંજલિ (ઇ.સ. પૂર્વે ૧૪૦) થી ખડુ મોડો નહીં થઈ ગયો હોય. એ શાળર સ્વામીએ ઉપવર્ણનું પ્રમાણ આપતાં એને માટે “મગધન” એવું અતિમાનસ્યક વિશેષણ વાપર્યું છે, અને શંકરાચાર્યનાં વચન ઉપરથી એવું જણાય છે કે એ ઉપવર્ણ “વેદાન્તસૂત્ર” ઉપર બાધ્ય રચ્યું હતું. આ સર્વ ઉપરથી “વેદાન્ત-સૂત્ર” ધણું પ્રાચીન હોવાં જોઈએ અને ભગવદ્ગીતા એનાથી પણ પ્રાચીન હોવી જોઈએ એવું માલમ પડે છે. “વેદાન્તસૂત્ર” ઉપર બીધાયને પણ બાધ્ય લખ્યું હતું એમ રામાનુજચાર્ય તેમજ આધવાચાર્યનાં વચન ઉપરથી આપણને માલમ પડે છે, અને રામાનુજચાર્યે તો પોતાનું બાધ્ય એ બીધાયનના બાધ્યને આધારે લખાયાનું જણાવ્યું છે. આ બીધાયન આપસ્તમ્બના કરતાં વધારે પ્રાચીન જણાય છે, અને આપસ્તમ્બ ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજી સૈકા પહેલાં થઈ ગયો હતો એવો ડૉ. બુલરનેા અભિપ્રાય ધણું મંગીન પ્રભાણેને આધારે બંધાયલો છે. “વેદાન્તસૂત્ર” ની પ્રાચીન-તાને માટે ત્રીજી દલીલ એ છે કે પાણિનિએ પોતાના અન્યમાં “મિહ્ન-સૂત્ર” ના રચનારા એક પારાશર્ય વિષે લખ્યું છે. આ પારાશર્ય તે વ્યાસ અને “મિહ્નસૂત્ર” તે “વેદાન્તસૂત્ર” એમ ભટ્ટોજ દ્વિક્ષિત, નાગોજ ભટ્ટ, જ્ઞાનેન્દ્ર સરસ્વતી, અને તારાનાથ તર્કવાચસ્પતિ એ સર્વનું કહેવું છે. હવે પાણિનિ ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા સૈકા કરતાં વધારે મોડા સમયમાં થઈ ગયો નથી; અને પ્રો. ગ્રોલ્ડસ્ટ્રૂકર તો ધણું સંગીન કારણે આપીને એને ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા સૈકા કરતાં ધણા વધારે પ્રાચીન સમયમાં (આઠમા સૈકામાં) થઈ ગયલો માને છે. ત્યારે, “વેદાન્તસૂત્ર” એ સમયથી પણ વધારે વહેલાં રચાયાં હોવાં જોઈએ અને ભગવદ્ગીતા એનાથી પણ વધારે-વહેલી રચાયલી હોવી જોઈએ એમ સિદ્ધ થાય છે.

આ સઘળી દલીલો કેવિસ સાહેબના મગજમાં ખીલકુલ ઉતરતી નથી. એ સાહેબ તો એમજ માને છે કે ભગવદ્ ગીતામાં જે પ્રેમ વિચારો દર્શાવવામાં આવ્યા છે તે હિન્દુ ધર્મમાં ક્યાંથી આવી શકે ? હિન્દુ ધર્મનું કોઈ ખીજું પુરતક લો, કોઈ પુરાણનો અન્ય તહમે વાચો તો તેમાં વિષયવ્રાસના વાળા અને કૂરતાથી ભરેલા દેવતાઓનાં માહાત્મ્ય વર્ણના-યલાં તહમારા જોવામાં આવશે. “ઠાળી આમડીની, લોહી જેમાંથી ટપકતું હોય એવા ખીદામણા ઝહેરાની, સર્પોથી વિટળાયલી, ખોપરીઓને ધારણ કરનારી, અને કરેક રીતે દેવીના કરતાં વિકરાળ રાક્ષસીને વધારે મળતી

આવતી ” શિવની એ કાલોનું પણ હિન્દુસ્તાનમાં પૂજન થતું, અને ધર્મની એવી અંધમ સ્થિતિને લીધે હમવિધા અને ખૂનના કર્મો ધણા સાધારણ થઈ ગયા હતાં હમવદ્ ગીતાનું વાતાવરણ એનાથી ધણુજ ઉચ્ચ છે, અને તેનું કારણ એજ કે હિન્દુસ્તાનમાં જે ધર્મ ચાલતો હતો તેના કરતાં કોઈ વધારે ઉચ્ચા અને પવિત્ર ધર્મનો પરિચય ગીતાના રચનારને થયો હતો ખ્રિસ્તી અર્થે શરૂ થયા પછી હમવદ્ ગીતા રચાઈ હતી એ મતના દેશમાં ડેવિસ સાહેબ પણ દલીલો આપે છે —

- ૧ કૃષ્ણની પરમેશ્વર તરીકે પૂજા મહાભારતના વિશેષ પ્રાચીન ભાગમાં એવી પૂજા જોવામાં આવતી નથી શિશુપાળ જેવો પુરુષ એની પૂજ્યતા વિષે એવો અનાદર દર્શાવે છે, અને જોકે સ્ત્રીજન એની પૂજ્યતા સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે તોપણ શિશુપાળના વિચારના માણસો પણ તે વખતે થોડા નહીં હોય એવું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે વળી કૃષ્ણ પોતેજ પરમેશ્વર તરીકે મહાદેવની અને બ્રહ્માની પૂજા કરે છે સ્વર્ણા વસ્તુઓનો ઉદ્ભવ એનાથી થયો છે એવું કૃષ્ણને વિષે મહાભારતમાં કોઈ કોઈ સ્થળે મહેવામાં આવ્યું છે ખરું, પણ જ્યાં જ્યાં એવા દેવતાઓ જોવામાં આવે છે ત્યાં ત્યાં એવું લાગે છે કે એ દેવતાઓ મહાભારતમાં પાછળથી ઘુસાડી દેવામાં આવેલાં કૃષ્ણની પરમેશ્વર તરીકેની પૂજા ખરે ખરી પુરાણોમાં જોવામાં આવે છે હમવત પુરાણ, પદ્મ પુરાણ, વિષ્ણુપુરાણ એ ત્રણમાં જ એને પરમેશ્વર તરીકે વર્ણવ્યો છે એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે હમવદ્ ગીતાનો અન્ય પુરાણના અન્યો જે વખતે રચાયા તે અવસરમાં જ રચાયેલો હોવો જોઈએ

- ૨ પુરાણની અંદર દેવતાઓના જે જે ચિહ્નો અને સાહિત્યો ગણાવવામાં આવ્યા છે તેજ ગીતાના દશમાં અધ્યાયમાં ગણાવવામાં આવ્યા છે —

સમુદ્રમંથનથી ઉત્પન્ન થયેલો ઉચ્ચ શવસુ નામનો ઇન્દ્રનો ભોડો, વરુણ જેના ઉપર સ્વાર થાય છે અને કામદેવ જેને પોતાના ધ્વજ ઉપર ધરી રાખે છે તે મકર, ઇન્દ્રનો હાથી ઐરાવત વિષ્ણુ જેના પર સ્વાર થાય છે તે વૈનતેય-એ મર્વ પૌરાણિક મહત્વના પ્રાણીઓને ગીતામાં મજાવવામાં આવ્યા છે વળી મહાભારતના નક્ષોપાધ્યાયમાં

વરુણને સમુદ્રના, રાજ્ય તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે ત્યારે ગીતામાં તેને માત્ર જળચર પ્રાણીઓનો સરદારજી કહેવામાં આવ્યો છે. જૂનો પૂજ્ય ઉપરથી પણ પુરાણના સમયનું જ સ્ત્રવન થાય છે. વળી, સામવેદને સઘળા વેદોમાં એક ગણવામાં આવ્યો છે, તે પરથી જણાય છે કે યજ્ઞને પ્રસંગે સામવેદના મંત્રો બણવામાં આવતા હશે એવા સમયમાંજ—એટલે અનુના પછી લાંબો વખત રહીને—ભગવદ્ ગીતા, રચાઈ હોવી જોઈએ.

(૩) ભગવદ્ ગીતાની ભાષા ઉપરથી પણ એની અર્વાચીનતા જણાઈ આવે છે. “કલ્પ,” “મન્યન્તર,” “દ્વન્દ્વ,” “માયા” (એટલે ચિદ્), “યોગ,” “વિભૂતિ,” “માયા” એ સઘળા શબ્દો પુરાણમયોમાંજ સામાન્ય વપરાશના યદ્યપિયલા જોવામાં આવે છે. વળી, ભગવદ્ ગીતાની ભાષા તે કાલિદાસની “શકુન્તલા”માં વપરાયેલી ભાષા જેવી લાગે છે.

આ સઘળાં “પ્રમાણ” ઉપરથી મિ. ડેવિસને લાગે છે કે ધર્મસનના ત્રીજા સેકા પહેલાં ભગવદ્ ગીતા રચાઈ હશે નહીં, અને એ સમય પહેલાં તો હિન્દુસ્તાનમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો ઉપદેશ થવા માંડ્યો હતો, તેની અસર પણ એ ગ્રંથ ઉપર થઈ જ હશે].

[રામાયણનું કાવ્ય—એ કાવ્ય વિષે મિ. ચિંતામણુ વિનાયક વૈદ્ય દેટલાંક આન્તર પ્રમાણને આધારે જણાવે છે કે જે સમયે યૌદ્ધ ધર્મનો ઉદય થયો ન્હોતો, જે સમયે વેદનાજ દેવતાઓ—ઇન્દ્ર, વરુણ, યમ વગેરેની—યજ્ઞ વડેજ પૂજા થતી હતી, જે સમયે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય વર્ગનાં માણસો એકબીજાના પરિવ્રજમાં છૂટથી આવી શકતાં હતાં અને એક વર્ગના માણસથી બીજા વર્ગમાં જવાયજ નહીં એવું ન્હોતું, જે સમયે માંસાહારની પણ છૂટ હતી, જે સમયે સ્ત્રીઓ પણ પુરુષના જેટલીજ આવડતહોશિઆરી ધરાવતી હતી અને પુરુષના જેટલીજ સ્વતંત્રતા ભોગવતી હતી તે અત્યન્ત પ્રાચીન સમયમાં વાલ્મીકિએ એ કાવ્ય રચ્યું હતું. આ પ્રમાણે એ કાવ્ય મહાભારતના કરતાં વધારે પ્રાચીન છે, ‘પણ’ એમાં જ ઉમેરાઓ થયા તે મહાભારતની છેવટની (સૌતિની) વ્યાવૃત્તિ તેવાર યદ્યપિ ત્યાર પછી થયેલા જણાય છે. હાલના રામાયણમાં ‘શ્રમણ’ અને ‘શ્રમણો’ વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે, એટલુંજ નહીં પણ યૌદ્ધ ધર્મ વિરુદ્ધનાં સજ્જ વચનો કહેવામાં આવ્યાં છે તે પરથી એવું અનુમાન થાય છે કે અશોકે યૌદ્ધ ધર્મને રાજ્યધર્મ તરીકે સ્વીકાર્યો

ત્યાર પછી કેટલોક વખત રહીને એ ધર્મ અસ્ત થવા લાગ્યો તે અરસામાં રામાયણ, રચાયું હોવું જોઈએ. વળી મહાભારતમાં રાશિઓ વિષે કોઈ પણ ઠેકાણે કથન કરવામાં આવ્યું નથી, પણ રામાયણમાં રાશિઓ વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે. એ રાશિઓ વિષેનું જ્ઞાન યવન લોકો ભારત આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ વર્ષ ઉપર હિન્દુસ્તાનમાં દાખલ થયું હતું. એ ઉપરાંત, ઉત્તરકાણ્ડમાં મારુતિના વ્યાકરણજ્ઞાન વિષે કહેવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે મારુતિને પતંજલિના ભાષ્યનું જ્ઞાન પણ હતું.^૧ એ સર્વ ઉપરથી એવું જણાય છે કે રામાયણને હાલનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું તે વહેલામાં વહેલું ઇસ્વીસન પૂર્વે વહેલા સૈકામાં હોઈ શકે. ત્યાર વહેલાં મહાભારતનો અન્ય અસ્તિત્વમાં હતો અને રામાયણમાં અયોધ્યા-કાંડનો ૧૦૦ મો સર્ગ રાજના ધર્મ વિષેનો છે તે મહાભારતમાં સમા-પર્વનો પાંચમો અધ્યાય છે તે ઉપરથીજ લેવાયેલો જણાય છે, કારણ કે રામ તરફથી ભરતને, જે સૌ પ્રથમ પૂછવામાં આવે છે તે ઘણે કદગે વખતે પૂછવામાં આવે છે અને એ ભાગ એની આગળના તથા પાછળના ભાગથી સ્પષ્ટ જુદો જણાઈ આવે છે તે પરથી મહાભારતનું જોઈને એ સર્ગ રામાયણમાં ધુસારી દેવામાં આવેલો એવું સ્પષ્ટ માલમ પડે છે. રામાયણની કથાને લગતાં જુદાં જુદાં કાવ્યોને મિ. વૈદ્ય નીચેના અનુક્રમમાં ગોઠવે છે. એ ક્રમ રચનાકાળ પ્રમાણેનો છે:—

૧. વાલ્મીકિનો મૂળ ગ્રન્થ.
૨. બૌદ્ધ લોકોનું “દશરથજાતક”.
૩. મહાભારતમાં આવેલું “રામોવાક્યાન”.
૪. વાલ્મીકિનો અન્ય હાલ જે સ્વરૂપમાં આપણા જોવામાં આવે છે તે.
૫. કાલિદાસ, હવન્નતિ વગેરે સંસ્કૃત, કવિઓના રચેલાં રઘુવંશ, મહાવીરચરિત, ઉત્તમરામચરિત વગેરે ગ્રન્થો.
૬. પુરાણો, ખાસ કરીને “વલ્લપુરાણ” અને “અધ્યાત્મરામાયણ”.
૭. તુળસીદાસ વગેરે કવિઓના કાવ્યો.]

પ્રકરણ ૧૧.

—X—X—X—

મહાકાવ્યો.

(આશરે ઇસ પૂ ૨૦૦ થી ઇસ. ૧૧૦૦)

હિન્દુસ્તાનના કાવ્યસાહિત્યનો ખરો ઇતિહાસ થાનેશ્વર અને કનોજના રાજા હર્ષવર્ધન, જેણે આખા ઉત્તર હિન્દુસ્તાન ઉપર રાજ્ય ચલાવ્યું હતું અને જેના આશ્રયથી બાણ કવિએ હર્ષચરિત એ નામનો ઐતિહાસિક કૃત્તાન્ત અને બીજા અન્યો લખ્યા હતા, તેના રાજ્યથી (૬૦૬-૬૪૮), એટલે ઇસ્વીસનના સાતમા સૈકાના પ્રથમાર્ધથીજ શરૂ થાય છે આ સમયની પહેલાંના કોઈ પણ કાવ્યની તારીખ હજી સુધી ચોક્કસ નહીં થઈ નથી. તોપણ કાવ્યશૈલીની જેના ઉપર મજબૂત અસર થઈ હોય એવો એક ગ્રંથ, વરાહમિહિર નામના ખગોળશાસ્ત્રીની “બૃહત્સંહિતા,” એને આપણે વગર આચકે છૂટા સૈકાના મધ્ય-ભાગમાં મૂકી શકીશું. પણ કાલિદાસ, સુમન્ધ, ભારવિ, ગુણાદ્ય* વગેરે સાથી પ્રખ્યાત કવિઓની તારીખને માટે તો આપણી પાસે કોઈ પણ રીતનું ઐતિહાસિક પ્રમાણ નથી. એ કવિઓના સમ્બન્ધમાં ચોક્કસ રીતે તો આપણાથી એટલુંજ કહી શકાશે કે આશરે ઇસ. ૬૦૦માં એ કવિઓની કીર્તિ ધણે દૂર સુધી ફેલાઈ ગઈ હતી. બાણના ગ્રંથમાં

* સુખન્યુએ “વાસવદત્તા” એ નામનો વાર્તાનો ગ્રંથ લખ્યો છે એ કવિ હાલ સાતમા સૈકામાં થઈ ગયો હશે એમ પ્રા. લેખર ધારે છે. જો હાલ “વાસવદત્તા”નો ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કવિ છે તેની પ્રસ્તાવનામાં એણે એણે અનુમાન મુજબ છે કે ભવજીતિ સુખન્યુના પહેલા થઈ ગયો હતો. ભારવિ-એ કિશોરનાર્જુનીયત્ર મહાપાલ્ય લખ્યું છે. સ. સવત્ ૫૦૭, એટલે ઇસ ૫૮૫-૬ના એક મુદ્રાલેખમાં ભારવિ અને કાલિદાસ એ બે કવિઓના નામ સાથે આપવામાં આવ્યા છે, એટલે એ સમય સુધીમાં બેઉને પ્રખ્યાતિ પણ મળી ચૂકી હતી એમ જણાય છે. ગુણાદ્ય આશરે છઠ્ઠા સૈકામાં થઈ ગયો હતો એણે “બૃહત્કથા”નો ગ્રંથ રચ્યો હતો તે પૈરાયે ભાષામાં લખાયો હતો એણે ધારવામાં આવે છે એ ગ્રંથને આધારે જારમાં સૈકામાં થઈ ગયેલા સોમદેવે પોતાનો “કથાસરિત્સાગર” નામનો ગ્રંથ રચ્યો.

અને ઇ.સ. ૧૩૪ ના એક મુદ્રાલેખમાં એ કવિઓના વિશે ને કથન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી એટલીજ વાત આપણને માલમ પડે છે. વળી એ કવિઓમાંથી કેટલાક, જેમકે શુણ્ઘલ, કે જેના ગ્રન્થ વિશે મુખ્યધુએ વારંવાર કથન કર્યું છે, તે તો નક્કી એના કરતાં વધુ વધારે પ્રાચીન સમયમાંજ યદ્યપિ ગણા હોવા જોઈએ. તારીખ નક્કી કરવામાં ઉપયોગની થાય એવી ને કંઈ યોડી ધણી સામગ્રી કવિઓની પોતાની તરફથી આપણને ઉપલબ્ધ થઈ છે તેનો ઉપયોગ કરવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે, કારણ કે ઈસ્વીસનના પહેલા પાંચ સદી સુધીનો હિન્દુસ્તાનનો રાજકીય તથા સામાજિક ઇતિહાસ હજી અંધકારમાંજ હવાયેલો છે.

કાવ્યસાહિત્યનો પ્રચાર ક્યારે થયો તેના અભ્યન્ધમાં પર્તનલિના મહામાય્યમાં આપેલા ઉતારાઓને આપણે અગત્યનાં પ્રમાણ તરીકે ગણી શકીશું. એ ઉતારાઓ ઉપરથી આપણને માલમ પડે છે કે એના વખતમાં કાવ્યસાહિત્ય થતું ખીલેલું હતું, અને ઈસ્વીસનની રાષ્ટ્ર-આત પહેલાંથી એ વિકાસ થયેલો હોવો જોઈએ. એ ઉતારાઓમાંના કેટલાક શ્લોકો સંસ્કૃત સમયના કૃત્રિમ છંદોમાં રચાયેલા છે અને ને જનુષ્ટુમ્ શ્લોકો છે તેનું વસ્તુ તેમજ તેનું બાલ સ્વરૂપ એ જેઉ રામાયણ-મહાભારતને નહીં, પણ સંસ્કૃત સમયનાં કાવ્યોને મળતાં આવે છે.

આ ઉપરાંત આપણે જાણીએ છિયે કે ઇ.સ. ૪૧૪ થી ૪૨૧ સુધીમાં અશ્વધોપના શુદ્ધચરિત્રનો ચીનની બાપામાં તરજુમો કરવામાં આવ્યો હતો. આ ગ્રન્થને માટે ગ્રન્થની અંદરજ “મહાકાવ્ય” એ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે, એટલુંજ નહીં પણ એ ગ્રન્થ કાવ્યની શૈલીમાંજ લખાયેલો છે. ખ્રીસ્ત ધર્મના અનુયાયીઓમાં મનાતું આવ્યું છે તે પ્રમાણે અશ્વધોષ એ કનિષ્ઠ રાજાનો સમકાલીન હતો, એટલે એ ઈસ્વીસનના પહેલા સદીમાં યદ્યપિ ગણા હોવો જોઈએ. ગમે તેમ હોય, પણ એનું કાવ્ય ઇ.સ. ૪૫૦ અને ૪૦૦ની વચ્ચેના સમય કરતાં વધારે મોડું નહીં લખાયું હોય એ નક્કી છે. એક ખ્રીસ્ત ધર્મના સાધુએ આ પ્રમાણે સંસ્કૃત કાવ્યના નિયમાનુસાર શુદ્ધની દંતકથા લખવાનો વહેલો વિચાર કર્યો એજ વાત ઉપરથી આજણેનું કાવ્યસહિત્ય મોડામાં મોડું ઈસ્વીસનના ચોથા શતકમાં અને ઘણુંખરું એના સાંજા વખત પહેલાં કેવું પ્રચાર પામી ચૂક્યું હતું એ જણાઈ આવે છે.

છેતા પા સૈકામાં નિઃકંઠાશ્રની શૌભજોગમાં જે વધારે થયો છે તેને પરિણામે ઈવીસનના પહેલા પાંચ સૈકાના તિમિરાગ્રહિત સમયના કાવ્યસાહિત્યના ઇતિહાસ ઉપર ધણો પ્રદાશ પડવા માંડ્યો છે. મિ. ફ્લીટના “Corpus Inscriptionum Indicarum” ના ત્રીજા પુસ્તકમાં એ વિષયના સમ્યન્ધમાં અગત્યના એવા આખા અદાર મુદ્રાલેખો આપ્યા છે. એ લેખો મોટે ભાગે પદ્યમાં લખાયેલા છે, પણ ક્વચિત્ ક્વચિત્ ઉંચા પ્રદારનું ગદ્ય પણ એ લેખોમાં જોવામાં આવે છે. એ લેખો આશરે ઇ.સ. ૭૫૦ થી ૫૫૦, એટલે બે વર્ષ સુધીમાં લખાયેલા છે. એમાંના ધણાખરા લેખોમાં શુભ વંશનો સંવત્ વાપરવામાં આવ્યો છે. એ સંવત્ ઇ.સ. ૩૧૯થી શરૂ થાય છે, અને દ્વિતીય ચન્દ્ર-શુભ, જેને વિક્રમાદિત્ય એ નામ પણ આપવામાં આવ્યું હતું, તેણે એ સંવત્નો પ્રથમ ઉપયોગ કર્યો હતો. એ રાજના મુદ્રાલેખો અને સિદ્ધાન્તો ઇ.સ. ૪૦૦ થી ૪૧૩ સુધીના છે. કેટલાક લેખોમાં આશ્વ મંવત્, જે પાછળથી વિક્રમ સંવત્ એ નામથી જાણખાયા અને જે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૭ થી શરૂ થાય છે, તે વાપરવામાં આવ્યો છે. એમાંના કેટલાક લેખો પ્રજાસ્થિતિના છે, એટલે તેમાં રાજાઓની પ્રશસા કરવામાં આવી છે. એ પ્રજાસ્થિતિઓને તપાસતાં આશ્વ પડે છે કે, ચોથા, પાંચમા, અને છઠ્ઠા સૈકામાં જે કાવ્યરૌણી વપરાતી હતી તે આજ દિન સુધી સચવાઈ રહેલાં કાવ્યોના કરતાં જુદી નહોતી. શુભ વંશનો રાજ સમુદ્રગુપ્ત, જે ચોથા સૈકાના દ્વિતીયાર્ધમાં થઈ ગયો, તેના વિષે આપણા જોવામાં આવે છે કે તે જાતે કવિ હતો અને ખીજા કવિઓને આશ્રય આપતો હતો. એ આશ્રય લેનારા કવિઓમાં એક હરિષેષ્ઠ કરીને હતો તેણે પોતાના આશ્રયદાતાની પ્રશંસામાં ત્રીસેક લીટીઓ (નવ શ્લોકો) પદ્યમાં લખ્યા અને લગભગ એટલીજ લીટીઓ ગદ્યમાં પણ લખી છે. એ લખાણમાં ભાષા ઉપર એનો કાબુ એવો જણાય છે કે કાલિદાસ અને દુર્લ્લો જેવા કવિની સાથે પણ એ “હરીશ્ચર્ધમાં ટકી શકે” કાવ્યશાસ્ત્ર વિષેના સમજણા સંસ્કૃત ગ્રંથોના નિયમાનુસાર એના ગદ્યમાં અનેક લાંબા સમાસો જોવામાં આવે છે, અને તેમાંના એક સમાસ તો એટલો લાંબો છે કે તેના અક્ષરોની સંખ્યા ૧૨૦ કરતાં પણ વધારે થાય છે. એની કવિતામાં કાલિદાસ અને ખીજા કવિઓની પેઠે એ વેદર્થી રીતિનો સ્વીકાર કરે છે, અને લાંબા સમાસોનો પતિભાગ એ વેદર્થી રીતિનું ખાસ લક્ષણ છે. સમુદ્રગુપ્તની પછીના રાજા દ્વિતીય ચન્દ્રગુપ્તના પ્રધાન વીરમેનનો

લખેલો એક મુદ્રાલેખ છે તેમાં પણ આ શ્લોકો, જે ઇ.સ. ૩૦૦ સુધીમાં સંપૂર્ણ વિકાસ પામી ચૂકી હતી, તે વાપરવામાં આવી છે.

એક ધણો અગત્યનો મુદ્રાલેખ માલવ (વિક્રમ) સંવત્ ૫૨૫ નો અથવા ઇ.સ. ૪૭૩ નો છે. એ લેખમાં આખા ૪૪ શ્લોકો (બધી મળીને ૧૫૦ લીટીઓ) છે, અને હરપુર (જે હાલ મેન્ડેસરના નામથી ઓળખાય છે) ત્યાં આમળ સૂર્યનું મંદિર છે તેની પ્રતિજ્ઞાના રમારક તરીકે વત્સમદિ નામના કવિએ એ શ્લોકો રચેલા છે. આ મુદ્રાલેખની સૂક્ષ્મ પરીક્ષા કરતાં એવા નિર્ણય ઉપર અવાધ છે કે પાંચમા સૈકામાં કાવ્યનું ખોળું સાહિત્ય અસ્તિત્વ ધરાવતું હોવું જોઈએ, અને એ ઉપરાંત વિશેષ તો એ માલમ પડે છે કે એ કાવ્યમાં અને કાલિદાસના મંથેમાં કેટલુંક સરખાપણું છે. આ છેત્રી વાત પરથી એવું અનુમાન થાય છે કે વત્સમદિ, જેની કવિત્વશક્તિ ધણી ઉતરતા પ્રકારની હતી અને જેણે પોતાનું કાવ્ય શ્રમપૂર્વક લખ્યાનું જણાવ્યું છે, તેને કાલિદાસનાં કાવ્યો વિષે માહિતી હતી અને કાલિદાસનાં કાવ્યોનો તેણે ઉપયોગ કર્યો હતો. આ કારણથી દ્વિતીય ચન્દ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યના રાજ્યનો સમય, એટલે ઇસ્વીસનના પાંચમા સૈકાનો આરંભકાળ, એ આચાર પડતો સમય હિન્દુસ્તાનના મોટામાં મોટા કવિને માટે માટે સૌથી વધારે સંભવિત જણાય છે.

ગુપ્ત વંશના સમયના મુદ્રાલેખ ઉપરાંત જે અગત્યના લેખો ઇસ્વી-સનના બીજા સૈકાના છે તે મધ્યમાં લખાયેલા છે અને ઘણા લાંબા છે. તેમાંનો એક ગિરનારનો છે અને બીજો નાસિકનો છે. એ લેખો ઉપરથી માલમ પડે છે કે એ સમયે પણ એક મઘ કાવ્યની ચૈલી હતી તે ધણી બાબતોમાં પાછલા સમયના સંસ્કૃત સાહિત્યની વાર્તાઓ અને કાદંબરી-ઓને મળતી આવતી હતી, કારણ કે એ લેખોમાં લાંબા સમાસો વારંવાર વાપરવામાં આવ્યા છે, એટલુંજ નહીં પણ અનુપ્રાસ અને જત જતની ઉપમાઓ તથા રૂપકોના પણ પુષ્કળ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. તો-પણ એ લેખોમાં કાવ્યાલંકારો ઘણા ઓછા વાપરવામાં આવ્યા છે અને તે પણ કેટલીક વખતે તો રામાયણ-મહાભારતના જેવા સાદાજ હોય છે. એકંદરે જોતાં એ લેખો હરિષેણના કાવ્યના મઘ વિશાળતા કરતાં ઓછી કૃત્રિમતા વાળા છે, એટલે હૃદયી, સુખન્ધુ, અને બાણના મંથે કરતાં તો એની કૃત્રિમતા ધણીજ ઓછી હોય તેમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી. ગિરનારના મુદ્રાલેખ ઉપરથી જણાય છે કે એના લેખકને કાવ્યશાસ્ત્રના

એક સિદ્ધાન્ત વિષે ખબર હતી, એના વખતમાં વૈદર્ભી રીતિના નિયમે પ્રમાણેનાં છન્દોબદ્ધ કાવ્યો રચાતાં હતાં, અને ત્યાર પછીના વખતમાં તેમ તે વખતમાં પણ એવાં કાવ્યોને રાજદરબારમાંથી ઉત્તેજન મળતું હતું. કાવ્યસાહિત્ય એ બીજા સૈકાની એક નવીન શોધ હતી એમ માની શકાય એવું નથી. એ સૈકા પહેલાં લાંબા વખત સુધી એ સાહિત્યનો વિકાસ થતો રહ્યો હોવો જોઈએ. આ પ્રમાણે કૃત્રિમ કાવ્યસાહિત્યની શરૂઆત ઇસ્વીસનના પહેલાંથી થઈ હતી એવા મહામાવ્યના પ્રમાણને મુદ્રાલેખના વાંચનથી ટેકો મળે છે, એટલુંજ નહીં પણ ત્યાર પછીના સૈકાઓમાં પણ એ સાહિત્ય નિરંતર ખેડાતું રહ્યું હતું એવું સિદ્ધ થાય છે.

મહંમ મોરિસર યુલર અને જી. ફ્લોટની આ શોધખોળોને પરિણામે મોરિસર મેંક્સ મ્યુલરનો છઠ્ઠા સૈકામાં સંસ્કૃત સાહિત્યનું પુનરુજ્જીવન થયો નજીકનો સિદ્ધાન્ત, જે એ વિદ્વાન તરફથી પોતાની હંમેશાની તેજદાર રીત પ્રમાણે "India, what can it Teach us ?" (હિન્દુસ્તાન એ આપણને શું શીખવે છે ?) એ નામના ગ્રંથમાં રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો અને જે અનેક વર્ષો સુધી સ્વીકારાયો જતો હતો, તે હવે બૂકબરેલો હરે છે.

શક (સીધિયન) અને બીજા પરદેશીઓના હુમલાઓને લીધે ઇસ્વીસનના પહેલા એ સૈકાઓમાં હિન્દુસ્તાનના વતનીઓને સાહિત્યપ્રવૃત્તિ છોડી દેવી પડી હતી એવું મોરિસર મેંક્સ મ્યુલરનું શરૂઆતનું વચન છે તે ઉપર જણાવેલા એ મુદ્રાલેખમાંના પાછલા મુદ્રાલેખના પ્રમાણ ઉપરથી ખાતું હરે છે. એ મુદ્રાલેખના પ્રમાણને બીલકુલ ન ગણીએ અને બીજી રીતે વિચાર કરીએ તોપણ એ સમયે સાહિત્યપ્રવૃત્તિ એવી રીતે એકદમ અટકી ગઈ હોય એ ઘણું અસંભવિત લાગે છે. પ્રથમ તો સીધિયનોએ હિન્દુસ્તાનના આશરે એક-પંચમાંશ જેટલા ભાગનેજ હંમેશાને માટે તાબે કર્યો હતો, કારણ કે તેઓનું રાજ્ય પૂર્વમાં મયુરા કરતાં વધારે આગળ વધ્યું હોય એમ જણાતું નથી, અને પંજાબ, સિંધ, ગુજરાત, રાજપુતાના, અને મધ્ય હિન્દુસ્તાન એટલા પ્રદેશોજ તેઓના તાબામાં આવ્યા હતા. વળી એ જીતનારા લોકોએ ઝડપથી હિન્દુપણું સ્વીકારવા માંડ્યું હતું. એમાંના ઘણાખરાઓએ બીજી પેઢીએ નામ પણ હિન્દુસ્તાનના વતનીઓ જેવાં રાખ્યાં હતાં. એમાંના એક ઉપબદાત

(સંસ્કૃત "ઋષમદ્વત્") તેણે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતની મિથ્ર ભાષામાં લખાયેલા એક મુદ્રાલેખમાં પોતાનાં પરાક્રમે વર્ણવ્યાં હતાં. કનિષ્ક પોતે (ઇ. સ. ૭૮) અને એની પછીના રાજાઓ પૈશ્વ ધર્મને આશ્રય આપતા હતા; અને એ રાજાઓના અમલ દરમ્યાન મથુરા આગળ હિન્દુસ્તાનનું શિક્ષણાત્ર ધણી ઉત્તર સ્થિતિએ પહોંચ્યું હતું. આ પ્રમાણે જીતનારી પ્રજાએ હિન્દુસ્તાનનો પ્રમાણમાં થોડો ભાગ જે જીત્યો હતો તેનો સુધારો પોતેજ સ્વીકારી લીધો હતો તો દેશના એ ભાગમાં સાહિત્યપ્રવૃત્તિ તદ્દન બંધ પડી ગઈ હતી એમ માની લેવાનું કંઈ કારણ રહેતું નથી, અને આખા હિન્દુસ્તાનની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ એકદમ અટકી ગઈ હતી એમ માનવાને તો આધારજ ક્યાં રહ્યો ?

મોરિસર ઍક્સ એલરનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત એ છે કે ઈર્વીસનના છઠ્ઠા સૈકાના મધ્ય ભાગમાં ઉજ્જનના રાજા વિક્રમાદિત્યનું રાજ્ય વ્યાપ્ત હતું અને હંતકથા પ્રમાણે એની દરબારમાં કાલિદાસ વગેરે પ્રખ્યાત કવિઓનો સત્કાર થતો હતો તે સમય હિન્દુસ્તાનના કાવ્યસાહિત્યનો સુવર્ણયુગ હતો. કાવ્યસાહિત્યના પુનરુજ્જવનનો આ સિદ્ધાન્ત તવારીખ સમ્બન્ધી ફેરગૂસનના અતુરાધભરેલા તર્ક (hypothesis) ઉપર આધાર રાખે છે. ઉજ્જનના એક વિક્રમ નામના રાજાએ હિન્દુસ્તાનમાંથી સીધિયન લોકોને કાઢી મૂક્યા ત્યાર પછી ઇ. સ. ૫૪૪ માં પોતાના વિજયના સ્મારક તરીકે એણે વિક્રમ સંવત્ સ્થાપ્યો અને ઇ. સ. ૫૫૭ થી એટલે પોતાના સમય કરતાં ૬૦૦ વર્ષ પાછળથી, એ સંવત્નાં વર્ષો એણે ગણવા માંડ્યાં એવો ફેરગૂસનનો તર્ક છે. આ તર્ક તદ્દન ખોટો છે એવું મિ. ફ્લોટની મુદ્રાલેખ સમ્બન્ધી શોધખોળોને પરિણામે સિદ્ધ થયું છે. એ શોધખોળોથી માલમ પડ્યું છે કે ઇ. સ. ૫૫૭ થી જેની ગણતરી કરવામાં આવે છે તે વિક્રમ સંવત્ ઇ. સ. ૫૪૪ માં સ્થાપવામાં આવ્યાની વાત ખોટી છે, એટલુંજ નહીં પણ એના એક સકા કરતાં વધારે વખત પહેલાથી માલવ સંવત્ (જે આશરે ઇ. સ. ૮૦૦ થી વિક્રમ સંવત્ એ નામથી જાણખાવા લાગ્યો) તે વપરાશમાં આવી ચૂક્યો હતો. એ ઉપરાંત માલમ પડે છે કે છઠ્ઠા સૈકાના મધ્યભાગમાં પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનમાંથી કોઈ શક (સીધિયન) લોકોને કાઢી મૂકવામાં આવ્યા હોય એ સંભવિત નથી, કારણ કે એના સૌ કરતાં વધારે વર્ષ પહેલાંથી તે દેશ શુભ રાજાઓથી જીતાઈ ચૂક્યો હતો. અન્તમાં, એવું માલમ

પડે છે કે જોકે જીજ્ઞાસુ પરદેશી વિજેતાઓને, હુણ લોકોને, જૂઠા સૈન્યના પ્રથમાર્ધમાં પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનમાંથી ખરેખરા કાઢી મૂકવામાં આવ્યા હતા તોપણ તેઓને કાઢી મૂકનારો રાજા કોઈ વિક્રમાદિત્ય નહોતો, પણ યશોધર્મન વિધ્યવર્ધન એ નામનો રાજા હતો.

આ પ્રમાણે વિક્રમાદિત્ય એ પ્રતાપી રાજા જૂઠા સૈન્યના ઐતિહાસિક પ્રદેશમાંથી ખસીને દંતકથાના તિથિરાચ્છાદિત પ્રદેશમાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે. સોળમા સૈકાના એક અન્ધમાં ઘણીવાર ટાંકવામાં આવતો પણ જેનું પ્રામાણ્ય ખરાખર સિદ્ધ થયું નથી એવો એક શ્લોક આપ્યો છે તેમાં વિક્રમાદિત્યની સાથે એની હરખારનાં “નવરત્નો” માંના મુખ્ય તરીકે ધન્વંતરિ, ક્ષપણક, અમરસિંહ, વરાહમિહિર, અને વરુચિનાં નામ જોડવામાં આવ્યાં છે. વિક્રમ રાજા ઇસ્વીસનના જૂઠા સૈકામાં થયા હતા એ વાત ખોટી ઠરે છે તેની સાથે આ શ્લોકમાં ગણાવેલા કવિઓની તારીખના નિર્ણયની બાબતમાં આ શ્લોકની સઘળા ઉપયોગિતા જતી રહે છે. એવી દંતકથાના પ્રમાણ ઉપરથી એ સઘળા કવિઓ એકજ સમયમાં થયા હતા એમ માનવું એ પણ વાસ્તવિક નથી. જોકે એમાંનાં એક વરાહમિહિર તે ખરેખરો જૂઠા સૈકામાંજ થયો હતો, તોપણ હવે તો સ્વતંત્ર રીતે અને બીજી દલીલોને આધારે દરેક કવિના કાળનો નિર્ણય કરીને પછીજ તેને એ સૈકામાં મૂકી શકાય. વિક્રમાદિત્યની દંતકથાને બાદ કરીએ તો જૂઠા સૈકામાં કાવ્ય સાહિત્યનો વિશેષ વિકાસ થયો હતો એવું માનવાને હવે કંઈ પણ કારણ રહેતું નથી, કારણ કે હરિષેણની પ્રસારિત અને શુભવંચના સમયની બીજી કેટલીક મુદ્રાલેખની કવિતાઓ ઉપરથી માલમ પડે છે કે જોહામાં જોહાં જસો વર્ષ પહેલાંથી એ સાહિત્ય વિકાસ પામી ચૂકું હતું.

એકલા કાલિદાસને જૂઠા સૈકામાં મૂકવાને માટે બીજી જે દલીલો મૂકવામાં આવે છે તેમાંની કોઈપણ સંગીન નથી. એમાંનો એક મુખ્ય દલીલ ચૌદમા સૈકામાં યઈ ગયલા મહિનાથ નામના ટીકકારે કાલિદાસના મેઘદૂતના ૧૪ માં શ્લોક ઉપરની ટીકામાં “દિગ્માગ”. એ શબ્દની જે સમજૂતી આપી છે તેના ઉપરથી ઉદાવવામાં આવી છે. એ શબ્દના સાધારણ અર્થ ઉપરાંત દિગ્માગ નામના કાલિદાસના એક હરીફ રાત્રું પણ એ શબ્દ વડે સૂચન થાય છે એવું મહિનાથનું કહેવું છે. પ્રથમ તો,

મહિનાયનું આ કહેવું વાસ્તવિક છે કે નહીં તેજ ધણી શકે પડતી વાત છે. ત્યાર પછી, દિગ્માય નામનો યૌદ્ધ ધર્મનો ઉપદેશક હતો તેના વિષે મહિનાયે લખ્યું છે કે કોઈ ખીજ દિગ્માય વિષે લખ્યું છે તે નિશ્ચય-પૂર્વક કહી શકાતું નથી. ત્રીજું, દિગ્માય એ વસુબન્ધુનો શિષ્ય હતો એવી યૌદ્ધ ધર્મની વાર્તા ઉપર ઝાઝું વળન મૂકી શકાય તેમ નથી, કારણ કે સોળમા સૈકા સુધી એવી મતલબનું કથન થયેલું જોવામાં આવતું નથી. ચોથું, વસુબન્ધુ છઠ્ઠા સૈકામાં થઈ ગયો હતો એમ કહેવાને માટે વિક્રમાદિત્ય વિષેનો સિદ્ધાન્ત એજ એક મુખ્ય આધાર છે, અને વસુ-બન્ધુના ગ્રન્થોનો ઇ. સ. ૪૦૪માં તરજુમો કરવામાં આવ્યો હતો એવું ચીનના પ્રમાણ ઉપરથી માલમ પડે છે તે પરથી વસુબન્ધુ છઠ્ઠા સૈકામાં થઈ ગયો હતો એ વાત ખોટી કરે છે. એ પ્રમાણે આ દલીલ ૩૫૧ સાંકળની એકેએક કડી ધણીજ નબળી છે એમ જણાઈ આવે છે.

ખીજ મુખ્ય દલીલ એ છે કે આર્યમટ(ઇ. સ. ૪૫૯)ની પછી કાલિદાસ થયો હશે, કારણ કે યવન લોકોની પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલી ખગોળશાસ્ત્રની વિધાનું એને જ્ઞાન હોય એમ જણાઈ આવે છે, પરંતુ ડૉ. થીઓએ ખતાવી આપ્યું છે કે “ રોમકસિદ્ધાન્ત ” એ નામનો હિન્દુસ્તાનનો એક ખગોળશાસ્ત્રનો ગ્રન્થ, જે નિ સંશય યાવની વિધાના પરિચયની અસરને લીધે લખાયેલો છે, તે આર્યમટના કરતાં વધારે પ્રાચીન છે, અને તે ઇ. સ. ૪૦૦ કરતાં વધારે મોડો લખાયેલો હતો એમ માની શકાય એવું નથી. આ સ્થળે ઉમેરવું જોઈએ કે ચન્દ્રમહલ્લ યામ છે તે પૃથ્વીની છાયાને લીધે થાય છે એવી કાલિદાસના રણુવંશમાંના એક શ્લોક(૧૪, ૪૦)ની મતલબ છે એમ ગણીને આ ખગોળશાસ્ત્રની દલીલના ટેકામાં એ શ્લોક ગેરવ્યાજબી રીતે ટાંકવામાં આવ્યો છે, પણ ચન્દ્રની અંદર જે ડાઘા જણાય છે તે પૃથ્વીનો છાયાને લીધે છે એવો સિદ્ધાન્ત પુરાણોમાં ઘણી વાર પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યો છે, અને ખરું જોતાં આ શ્લોકમાં જે કહેવામાં આવ્યું છે તે પણ માત્ર એ ડાઘાઓના સમજાવવામાં કહેવામાં આવ્યું છે.

આ પ્રમાણે આપણને હાલમાં જે માહિતી મળી શકે છે તે ઉપરથી કાલિદાસ ઇસ્વીસનના છઠ્ઠા સૈકામાં નહીં, પણ પાંચમા સૈકામાં થઈ ગયો હતો એમ માનવાને આપણને મજબૂત કારણ મળે છે. તોપણ

એના દરેકેદરેક અન્યની ભાષા, શૈલી, અને કાવ્યગ્યનાની સૂક્ષ્મ પરીક્ષા કરવામા આવે અને જેની તારીખ નક્કી કરી શકાતી હોય એવા મુદ્દા લેખોની સાથે તેમજ કાવ્યશાસ્ત્રના પ્રાચીનમા પ્રાચીન સરદૃત અન્યોમા આપવામા આવેલા નિયમોની સાથે એ અન્યોની સરખામણી કરવામા આવે ત્યાં સુધી એ ક્યારે થઈ ગયો હતો એ પ્રશ્નનો ચોક્કસ નિર્ણય થઈ શકે એવો મળવ નથી

જેવી રીતે પુરાણના વિષયો મુખ્યત્વે કરીને મહામારુતમાથી લેવાયા હતા તેવી રીતે પાંચમાથી તે બારમા સંજ્ઞા સુધીમા રચાયના અનેક કાવ્યોના વિષય રામાયણમાથી લેવાયા હતા, જોકે રામાયણનું પ્રાચીનમા પ્રાચીન કાવ્ય અને બીજા કાવ્યો એ એની વચ્ચે ધણો વખત ખાલી ગયો હતો રામાયણની અદર કાવ્યના વસ્તુને કાવ્યના બાહ્ય સ્વરૂપ કરતાં વધારે ગ્રાધાન્ય આપવામા આવ્યું છે, પણ પાછા કાવ્યોમા બાહ્ય સ્વરૂપ એનેજ વધારે અગત્યનું ગણવામા આવ્યું છે, અને વસ્તુ એ તો વધારે ને વધારે શૈલીની ચમત્કૃતિ દર્શાવવાનું સાધન માન્ય થતું જાય છે. જેમ કાવ્ય વધારે મોડું રચાયલું હોય છે તેમ તર્કની ચતુર્શર્ધ વડે અને શૈલીની કુશળતા વડે વાચકને ચક્રિત કરવા તરફ, હમેશા હકીકત કરતાં ખુદિના ઉપર વિશેષ અસર કરવા તરફ કવિ એવું વનથુ વધારે ને વધારે જણાઈ આવે છે જે સારામા મારા કાવ્યો છે તેમા પણ ચોક્કસ નિયમોને બીજા ઓઈ પણ દેશની કવિતાના કરતા વધારે સખ્ત રીતે વળગી રહેવામા આવ્યું છે, કારણ કે પાણિનિના વ્યાકરણના નિયમોનો એ કાવ્યોની ભાષા ઉપર સખ્ત કાબુ રહ્યો હોય છે, એટલુંજ નહીં પણ કાવ્યશાસ્ત્રના અન્યોમા યમજ અને અનકારના જુદા જુદા પ્રકારને લગતા નિસ્તૃત નિયમોથી એની શૈલી પણ મજબૂત રીતે નિયંત્રિત થઈ હોય છે

કાવિદાસના રુદ્રવશ અને કુમારસંભવ એ બે કાવ્યો સૌથી વધારે અગત્યના છે જેની લેખનશૈલીમા અપૂર્વતા છે અને જેઉમા ઘણી ઉંચા પ્રકારની કવિત્વચક્રિત જોવામા આવે છે કેટલાક શ્લોકો જેઉમાં તેના તેજ છે, બીજા ઘણા શ્લોકો રહેજસાગ દરકાર સાથે મૂકનામા આવ્યા છે, અને અનેક દ્વિરાઓ એના છે કે જે એકની એક રીતે મૂકવામા આવ્યા નથી છતાં વિચારમા ઘણું સરખાપણું ધરાવે છે વગી

બેઠ કાવ્યોમાં અમુક પ્રસંગનું વર્ણન આપવાને માટે અમુકજ છન્દ વાપરવામાં આવ્યો છે, બેઠમાં દરેક સર્ગ સાધારણ રીતે એકના એકજ છન્દમાં લખાયેલો છે, પણ દરેક નવા સર્ગની શરૂઆતથી નવા છન્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. સંસ્કૃત સમય પ્રમાણેનો **મનુષ્ય** અને વેદના **ત્રિષ્ટુ** ઉપરથી ઉત્પન્ન થયેલો **ઉપજાતિ** એ બે છન્દો સૌથી વધારે વાપરવામાં આવ્યા છે.

રઘુવંશના ઝોગણીસ સર્ગ છે તેમાં રામનું શ્રવનચરિત્ર અને તેની સાથે એના પૂર્વજો તથા વંશજોનો અહેવાલ આપવામાં આવ્યો છે. પહેલા નવ સર્ગમાં દિલીપ અને એના પુત્ર રઘુથી શરૂ કરીને રામના સૌથી નિકટના ચાર પૂર્વજોનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. ત્યાર પછીના ૭ સર્ગ (૧૦-૧૫)માં રામનો વૃત્તાન્ત આપવામાં આવ્યો છે અને તે ધણોખરો વાલ્મીકિ, જેને કાલિદાસ આ સ્થળે (૧૫, ૪૧) “ પહેલો કવિ” (**આચકવિ**) એકું નામ આપે છે, તેના **રામાયણ**ની સાથે મળતો આવે છે. ત્યાર પછીના બે સર્ગમાં રામના ત્રણ પાસેના વંશજોની હકીગત આપી છે, અને છેલ્લા બે સર્ગમાં એના વંશજો તરફ અયોધ્યામાં જેમણે રાજ્ય ચલાવ્યું હતું તે બાકીના ચોવીસ રાજાઓનો અહેવાલ સંક્ષેપમાં આપવામાં આવ્યો છે, અને કંઈક અણધારી રીતે, વિષથી રાજા અગ્નિવર્ણના મૃત્યુની હકીગતની સાથે એ કાવ્ય મમામ થાય છે. રામના આ વંશજોનાં નામ **વિષ્ણુપુરાણ**ની અંદર જે રીપ આપવામાં આવી છે તેની સાથે ખરાખર મળતાં આવે છે.

રઘુવંશનો વૃત્તાન્ત કંઈક ત્વરાથી વલો જાય છે, અને એમાં લાંબાં લાંબાં વર્ણનો અતિશય નડતાં નથી. એની અંદર ઐચિત્યવાળી અને અસર કરે એવી અનેક ઉપમાઓ આવે છે, અને ખરેખરી કવિત્વની ખુબી પણ એમાં ધણી છે. વળી કાવ્યના પ્રમાણમાં એની રેલી સરળ છે, જેકે નિઃસંશય ધણા ફકરાઓ એમાં એવા પણ છે કે જે યુરોપનાં માણસોને તો ધણા કૃત્રિમ લાગ્યા વગર રહે નહીં. સ્વદારમાં રાજાને જગાડવા એ જેનું કર્તવ્ય છે એવા કવિ તરફથી ઉચ્ચારાયેલો નીચેનો શ્લોક (૫, ૭૫) નમના તરીકે ગણશે—

મત્તનિ ચિરલમકિર્મ્લનપુષ્પાંપહારઃ

સ્વકિરણપરિવેષોદેશન્યાઃ પ્રદીપાઃ ।

अयंमपि च गिरं नस्त्वत्प्रबोधप्रयुक्ता-
मनुवदति शुकस्ते मञ्जुवाक्पञ्जरस्थः ॥

(તહમને બેટ તરીકે આપેલાં પુણ્યો કરમાઈ ગયાં છે અને શિથિલ થઈ ગયાં છે; દીવાઓ પણ પોતાનામાંથી જે કિરણો નીકળતાં હતાં તેના પ્રકાશથી મન્ય બની ગયા છે; પાંજરામાં રહ્યો રહ્યો મધુર વાણી બોલનારો તહમારો પોપટ તે તહમને જગાડવાને માટે હમે જે બોલો બોલીએ ઢિયે તે ફરીથી બોલી સંભળાવે છે).

રઘુવંશ ઉપરની વીસ કરતાં વધારે ટીકાઓ જાણીતી છે તેમાં મહિનાથની સર્જીલની નામનો ટીકા છે તે સૌથી વધારે પ્રખ્યાત છે. મહિનાથે કાબના દરેકદરેક સબ્દનો અર્થ સમજાવ્યો છે અને એનામાં મ્હોટી ખુખી એ છે કે કવિનો મૂળ પાક કયો હતો તે શોધી કાઢવાનો અને તે સાચવી રાખવાનો એણે પ્રયત્ન કર્યો છે. એના પહેલાં લખા-યેલી અનેક ટીકાઓ વિષે એને ખબર હતી, અને એ ટીકાઓમાંથી દક્ષિણાવર્ત અને નાથ એ બેની ટીકાઓ વિષે એ અતુભોદનપૂર્વક લખે છે. પણ એ ટીકાઓ હાલ અસ્તિત્વમાં નથી. જે બીજી ટીકાઓ સચવાઈ રહી છે તેમાં ઇ.સ. ૧૭૮૫ માં દિનકર મિશ્રની રચાયેલી સુચોચિની અને ચારિત્રવર્ધન નામના જૈનની શિશુહિતૈવિની, જેનો દિન-કરની ટીકામાં સાર આપવામાં આવેલો જણાય છે, એ બે ગણાવવા જેવી છે.

કુમારસંમંથ અથવા “કાર્તિકેયનો જન્મ” એ કાબના બધા મળીને સત્તર સર્ગો છે. એમાંના પહેલા સાત સર્ગમાં શિવ અને હિમા-લયની પુત્રી પાર્વતી એ કાર્તિકેયનાં માળાપના પ્રશ્ન તથા લમતુંજ વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. આ વાત ઉપરથીજ આલમ પડે છે કે વર્ણન એ આ કાબનું મુખ્ય લક્ષણ છે. કવિત્વમય ચિત્ર આપવામાં હિન્દુસ્તાનના કવિઓનું જે ખાસ સામર્થ્ય રહેલું છે તે આ કાબમાં ચોખ્ખું જણાઈ આવે છે. પોતાની કળદ્રુપ અને અપૂર્વ કલ્પનાશક્તિના ઉપયોગને માટે આ રચણે જોઈએ તેટલો અવકાશ મળતો હોવાને લીધે કવિ, તરફથી ઉપમા વગેરે અલંકારો એ કાબમાં છૂટથી વપરાયેલા જો-વામાં આવે છે. વિયોગિની છન્દ (જેની અંદર દસ દસ અને અગિયાર

અગિયાર અક્ષરની પંક્તિઓ વારાફરતી આવે છે અને કીરીના છેલ્લા અક્ષરો સધુ ગુરુ એ પ્રમાણે હોય છે) તેનો એક શ્લોક નમૂના તરીકે ચાલશે. ફેરવતની વસ્તુઓ, જેને કવિવદ્દિષ્ઠી પ્રમદા તરીકે કલ્પવામાં આવી છે, તે પણ પતિને અનુસરનારી પત્નીના કર્તવ્યનું કેવું દષ્ટાન્ત પૂરું પાડે છે તે કવિએ આ શ્લોકમાં દર્શાવ્યું છે:—

શશિના સહ યાતિ કૌમુદી
સહ મેવેન તદિત્પ્રલીયતે ।
પ્રમદાઃ પતિવર્ત્મંગા इति
પ્રતિપદ્મં હિ વિન્નેતનેરપિ ॥

(ચન્દ્ર જાય છે તેની સાથે ચન્દ્રિકા પણ જતી રહે છે; મેઘ જાય છે તેની સાથે ધીજળી પણ વિદાય થાય છે. ઓઝો પોતાના પતિના પંથને અનુસરે છે એ વાતનું એતના વગરની વસ્તુઓ પણ પ્રતિપાદન કરે છે).

પાછલા દસ સર્ગમાં સુંગારરસ ધણે વધારે હોવાથી હયાયલી આવૃત્તિઓમાં સાધારણ રીતે પહેલા સાત સર્ગજ આપવામાં આવ્યા હોય છે. જે હેતુને માટે કાર્તિકેયનો જન્મ થયો હતો તે હેતુ પૂરો થવાની હરીગત સાથે—તારકાસુરના વિનાશના વર્ણન સાથે—આ કાવ્ય પૂરું થાય છે.

કુમારસંમથ ઉપરની વીસ કરતાં વધારે ટીકાઓ આજ દિન સુધી સચવાઈ રહી છે. એમાંની કેટલીક ટીકાઓ રઘુવંશ ઉપર જેમણે ટીકાઓ દરેલી છે તેમનીજ રચેલી છે. એવા ટીકાકારોમાં અભિનાથ એ ખામ ગણાવવા જેવો છે.

પાછલા સમયનાં કાવ્યોનો વિષય રામાયણ—મહાભારતમાંથીજ લેવાયેલો છે. પણ એ કાવ્યોની અંદર ભાવાત્મક, સુંગારાત્મક, અને ઉપદેશાત્મક ત્રણે વધારે ને વધારે બળેલાં જોવામાં આવે છે. ગ્રાંટ કલ્પનાઓનો પ્રભાવ દર્શાવવાના સાધન તરીકે કાવ્યરચનાનો વધારે ને

વધારે ઉપયોગ થતો જાય છે, તે એટલે સુધી કે આખરે નિર્ધાર ઉક્તિઓ અને વાક્ય સિવાય બીજું કંઈ પણ રહેતું નથી. વલ્લભીમાં શ્રીધરસેના નામના રાજના વખતમાં, ઘણું કરીને સાતમા સૈકામાં લખાયેલું અને જુદા જુદા ટીકાકારોના મત પ્રમાણે ભર્તૃહરિ નામનો કવિ અને વૈયાકરણ (જે ઇ. સ. ૬૫૧માં ગરણુ પામ્યો હતો)* તેનું રચેલું કહેવાતું “મટ્ટિકાવ્ય” બાવીસ સર્ગનું બનેલું છે અને તેમાં રામની વાર્તા આપવામાં આવી છે, પણ સંસ્કૃત વ્યાકરણનાં રૂપો સમજાવવાં એજ એ કાવ્યનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

કિરાતાર્જુનીયના અક્ષર સર્ગો છે તેમાં કિરાતના વેપમાં શિવ અને અર્જુન એ બેની વચ્ચે થયેલી લડાઈ, જે પહેલી મહામારતમાં આપવામાં આવી છે, તેનું સવિસ્તર વર્ણન કરાયેલું છે. એ કાવ્યના રચનાર ભારવિ વિષે ઇ. સ. ૬૩૪ના એક મુદ્રાલેખમાં કથન કરાયેલું છે, એટલે એ કાવ્ય છઠ્ઠા સૈકા કરતાં મોટું લખાયું હોય એ સંભવિત નથી એ કાવ્યના પદરમાં સર્ગમાં દુષીના કાવ્યાદર્શમાં વર્ણવેલા છે તેવા જાત જાતના શબ્દાલકારોના દૃષ્ટાન્ત તરીકે અનેક શ્લોકો આપવામાં

† એ સંજનું નામ “શ્રીધરસેન” નહીં, પણ “ધરસેન” હવે એ નામના ચાર રાજાઓ થઈ ગયા હતા એમાનો કયો રાજા ભટ્ટિનો આશ્રય-દાતા હતો તેનો નિર્ણય થઈ શકે એમ નથી, પણ એ કવિ છઠ્ઠા સૈકાના અન્તમાં અને સાતમા સૈકાના આરંભમાં થઈ ગયો હતો એ વિષે કંઈ સંશય નથી એ કવિને “ભટ્ટિ”, “ભટ્ટ સ્વામી”, “ભર્તૃ સ્વામી” “ભર્તૃહરિ” એવા જુદા જુદા નામ આપવામાં આવ્યા છે પણ એનું ખરું નામ “ભટ્ટિ” હવે, “ભટ્ટિ” એ “મર્ત”નું પ્રાકૃત રૂપ બહુાય છે એના પિતાનું નામ “શ્રીધર સ્વામી” અથવા “શ્રી સ્વામી” હવે નીતિ, વૈશાખ, અને રાચારના રાતકોનો રચનાર ભર્તૃહરિ એનાથી તદ્દન જુદો છે “વાક્યપરીચ”નો રચનાર ભર્તૃ હરિ એ બેઠેલી જુદોજ છે, અને તે બૌદ્ધ ધર્મી હતો ઇ. સ. ૫૨૧માં જેનું મૃત્યુ થયું તે વૈયાકરણ આ વાક્યપદીયનો રચનારજ હોવો જોઈએ, કારણ કે ઇતિહાસે કહ્યું છે કે એ વૈયાકરણ બૌદ્ધધર્મી હતો ભટ્ટિનું ખરું નામ શું હવે અને તે ચારે થઈ ગયો તે વિષેની વિસ્તૃત ચર્ચાને માટે જુઓ “Bombay Sanskrit series” મા પ્રસિદ્ધ થયેલા “મટ્ટિકાવ્ય”માં રા બા કમળાગ-૨ પ્રાણરાકર ત્રિવેદીએ આપેલી પ્રસ્તાવના.

* શ્રીનના મુસાફર ઇતિહાસના વચન ઉપરથી વૈયાકરણ ભર્તૃહરિનો મૃત્યુકાળ આ પ્રમાણે નક્કી થયો છે.

આવ્યા છે. ઉદાહરણ તરીકે એક શ્લોક (૧૪)માં (છેડેને “લ” ન ગણીએ તો) સર્વત્ર “ન્” સિવાય ખીજે કોઈ બ્યંજન જોવામાં આવતો નથી; અને ત્યાર પછીના એક શ્લોક (૨૫)માં દરેક લીટીના પ્રથમ અર્ધના અક્ષરો ઉલટાવીને વાંચીએ તો બરાબર દ્વિતીયાર્ધના અક્ષરો થઈ રહે છે.*

શિશુપાલવદ્ય એ કાવ્ય વીસ સર્ગનું છે. તેમાં એકદિના એક રાત્રીનો કુંવર અને કૃષ્ણનો પિત્રાર્ધ શિશુપાલ વિપ્લવને હાથે હતી રીતે માર્યો ગયો તેનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. એ કાવ્ય માલ્ય કવિનું રચેલું છે તેથી એ માલ્યકાવ્ય એ નામથી પણ ઓળખાય છે. એ કાવ્ય ઇ.સ. ૬૫૦થી ઇ.સ. ૭૦૦ સુધીમાં રચાયેલું છે એવું મહંમદ ડૉ. કિલહોન માખીત કરી આપ્યું છે. એના ૧૯મા સર્ગમાં

છન્દોવિપયક ચમત્કૃતિના ધણા નમૂનાઓ આપવામાં આવ્યા છે, તેમાંના કેટલાએક તો બહુજી ગુંથવર્ણિયા છે (ઉ. ૨૯). એની અંદર એક શ્લોક (૩૪) એવો છે કે જે ઉલટાવીને વાંચીએ તો તે આગતો શ્લોક વગર ઉલટાવેલો વાંચીએ તેની બરાબર થઈ રહે. તેનીજ સાથે, એકંદર જોતાં, આ કાવ્યમાં કવિત્વની ખુબીઓ અને ધ્યાનમાં રાખતા લાયક વિચારો કંઈ યોગ્ય છે એમ ખીલકુલ કહી શકાય એવું નથી.

નૈવર્ણીય (જેને “નૈવર્ણચરિત” એ નામે પણ આપવામાં આવે છે) તેના બાવીસ સર્ગો છે, અને તેમાં મહામારતત્ત્વ બર્ણીતું ઉપાખ્યાન—નિવધના રાજા નલની વાર્તા—વર્ણવવામાં આવી છે. એ કાવ્ય ‘શ્રીહર્ષ’, જે બારમા સદીના દ્વિતીયાર્ધમાં થઈ ગયો, તેનું રચેલું છે.

આ ૭ કાવ્યોને “મહાકાવ્ય” તરીકે ગણવામાં આવે છે, અને એ સઘળાં કાવ્યો ઉપર મહિનાયે ટીકા કરેલી છે. “મહાકાવ્ય”નાં લક્ષણો ૬૫૩ીએ પોતાના કાવ્યાદર્શમાં આપ્યાં છે (૧, ૧૪-૧૯). એ કાવ્યનો વિષય કોઈ ઇતિહાસમાંથી લેવાયો હોવો જોઈએ, એ

‡ ન નોનનુજ્ઞો નુજ્ઞોનો નાના નાનાનના નનુ ।

નુજ્ઞોઽનુજ્ઞો નનુજ્ઞેનો નાનાના નુજ્ઞનુજ્ઞનુત્ ॥

* દેવાકાનિનિ કાવાદે, ઇત્યાદિ.

કાવ્ય લાંબાં હોવાં જોઈએ, અને સહેરો, સચુક્રો, પવૈતો, ઋતુઓ, સર્વોદય, લગ્નો, નાયક તરફથી લડવામાં આવેલી લડાઈઓ, વગેરે-વગેરેનાં વર્ણનોથી એ કાવ્યો અલંકૃત થયલાં હોવાં જોઈએ,

હરવિજય અથવા “શિવનો વિજય” એ નામનું એક લાંબું મહાકાવ્ય પચાસ સર્ગનું છે તે રતનાકર નામનો એક કાશ્મીરનો કવિ, જે નવમા સદીમાં થઈ ગયો છે, તેનું રચેલું છે.

નૈવધીયનો જે નાયક છે તેનાજ છવનનું વર્ણન આપનાર એક ખીજું અર્વાચીન કાવ્ય જલોદય અથવા “નળનો ઉદય” એ નામનું છે તેમાં નળ રાજાએ પોતાનું સર્વસ્વ સુખાવ્યું હતું ત્યાર પછી એનો ફરીથી ઉદય કેવી રીતે થયો તેનો અહેવાલ આપવામાં આવ્યો છે. એ કાવ્ય કાલિદાસનું રચેલું કહેવાય છે, પણ કાલિદાસના કરતાં ધણી વધારે મોડા સમયમાં એ લખાયું હોય એવું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. જાતજાતના કૃત્રિમ છન્દો વાપરવામાં, તેમજ સૌથી મોડાં લખાયેલાં કાવ્યોમાં જોવામાં આવે છે તેવી રીતીની અત્યુત્ક્રાંતિઓ આણવામાં, પોતે કેવો ચતુર છે તે દર્શાવવું એજ કવિનો સુખ્ય ઉદ્દેશ છે આ કાવ્યમાં અનુપ્રાસ પણ આણવામાં આવ્યો છે, અને તે પણ છન્દોબદ્ધ પંક્તિઓના અન્ત-માંજ નહીં પણ તેની મધ્યમાં પણ દાખલ કરવામાં આવ્યો છે. ખરે-ખરું કાવ્યનું વસ્તુ બહુ ટૂંકામાંજ પતાવી દેવામાં આવ્યું છે, અને નાયક વિષેના વૃત્તાન્તનું રથાન મોટો ભાગે લાંબાં લાંબાં વર્ણનો અને લાગણીના ઊભરાઓ વડે રોકાયું છે. ઉદાહરણ તરીકે, એ કાવ્યના ચાર સર્ગમાંથી જે ખીજો અને સૌથી વધારે લાંબો સર્ગ છે તે કેવળ બાવાત્મક છે અને તેમાં માત્ર નવાં પરણેલાં દંપતીના સુખનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે, અને સંવળા પ્રકારની અપ્રાસંગિક વસ્તુઓ પણ અંદર દાખલ કરવામાં આવી છે.

કૃત્રિમતાની પરાકાષ્ઠા રાઘવપાંડવીય નામના કાવ્યમાં જોવામાં આવે છે. એ કાવ્ય કવિરાજ, જે ઘણું કરીને આશરે ઇ.સ. ૮૦૦ માં થયો હોય, તેનું રચેલું છે. એ કાવ્યમાં રાઘવ અથવા રામ અને પાંડવ એ બેઉનાં પરાક્રમેનું વર્ણન એકી વખતે આપવામાં આવ્યું છે. કાવ્યની રચના એવી રીતની કરવામાં આવી છે કે દ્વિ-અર્થા શબ્દો અને

વાયોના પ્રયોગ પડે કરીને રામાયણ અને મહામારુત એ બેઉની વાર્તા એકી વખતે કહી સમય છે તેના તેજ સખ્દો જે અર્થમાં લખે તે પ્રમાણે ક્ષાતો રામાયણની વાર્તાનું અથવા તો મહામારુતની વાર્તાનું જ્ઞાન મળે છે આની રીતનું પરાક્રમ ખરેખર જગતના બીજા કોઈ માહિત્યમાં કહી જોવામાં આવશે નહીં તોપણ હિન્દુસ્તાનની અવરજ કવિગણનું અનુકંષુ કરનારાઓ નીકળ્યા છે

એક મહાકાવ્ય, જે હજી સુધી હસ્તનિખિત યતોમાજ જોવામાં આવે છે, તે નેવસાહસાલ્ચરિત એ નામનું છે એ મંવ્યમાં માનવના ગળ નવસાહસાક ઉર્ધ્વ સિંધુરાજના પરાક્રમોની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે, અને એ પદ્મગુપ્ત નામનો કવિ, જે આશરે ઇસ ૧૦૦૦માં થઈ ગયો, તેનું રચેલું છે એના બધા મળીને અઢાર સર્ગો છે, અને તેની અદર જુદા જુદા ઓગણીસ છંદોમાં રચાયેલા ૧૫૦૦ ક્રૂતા વધારે યોગેનો સમાવેશ થાય છે એ કાવ્યમાં છંદરચનાની ચમત્કૃતિઓને કવિએ વેગળા ગણી છે, પણ જેનો છેડોજ ન જણાય એવા લાખા ભાષણો અને ડાળો આવે એટલા વિસ્તારવાળા વર્ણનોને લીધે એના વૃત્તાન્તનો વેગ ધણો રખાવન પામ્યા વગર રહેતો નથી

અતમા, આપણે જણાવીશું કે પ્રાકૃતમાં પણ એક મહાકાવ્ય છે તે કાર્તિકાસનું રચેલું હશેવાય છે એ મંવ્ય “સત્તુયન્ધ” અથવા “રાયણવન્ધ” એ નામનું છે અને એમાં રામની વાર્તા આપવામાં આવી છે કાશ્મીરના ગળ પ્રવરસેને વિતસ્તા (જેનમ) નદીના ઉપર વહાણો નો એક પૂન જલાબો હોતો તેના આરક તરીકે કાવિકાસે એ કાવ્ય ગ્રંથ હવે એલુ સાધારણ રીતે માનમાં આવે છે

હા અને સાતમાં સૈમથી ૨૩ મની કેટલીક ગદ્યાત્મક નવમ કથાઓ છે તેને મંવ્યશાસ્ત્ર ઉપર લખનારા સંસ્કૃત ગ્રંથકારોએ કાવ્યમાં ગણી છે તેથી આ સ્થળે તેના વિશે કથન કરવામાં આવે તો તે અયોગ્ય ગણાશે નહીં લાખા સમાયાનો બહોળો ઉપયોગ એ આ ગ્રંથોની શૈલીનું મુખ્ય લક્ષણ છે, અને એ લક્ષણને લીધે એ ગ્રંથો વાંચવાનું કામ ખરીબ અધર થઈ પડે છે એની અદરના તત્ત્વ તરફ નજર કરતા એની અદર ગતિ (action) જેવું જ નજીકનું નથી વૃત્તાન્તના ઝીણા સરખા સ્તર ઉપર આધાર ગણનારા છટા છટા ચિત્રો મોટા ભાગે એ

અન્યોમા આપવામા આવ્યા હોય છે, અને એવા પ્રસંગોના લાભ લઈને અનેક ઉપમાઓથી ભરેલા અને ઘણી વાર દ્વિઅર્થા વચનોથી ઉભરાતા લાખા લાખાં વર્ણનો અંદર ઘુસાડનામા આવ્યા હોય છે. એ અન્યોની ઝેંથી ઘણી કૃત્રિમ અને મુચ્ચણભરેલી હોય છે, તોપણ મુરોખીયનને આકર્ષક ન લાગે એવા ચોક્કાની અદર ખરેખરા કવિત્વમય વિચારો ઘણા સમાવા દોય એવું બને છે.

દશકુમારચરિત અથવા “દસ રાજકુમારોના પરાક્રમ” એ અન્યમા સામાન્ય જીવનની વાર્તાઓ આપવામા આવી છે અને સમાજની ઘણી સ્થિતિનું પ્રતિબિંબ એમા જણાય છે. એ અન્ય દણ્ડીનો રચેલો છે, અને ઘણુખર ઇસ્વીમનના છઠ્ઠા મૈકામા એ લખાયો હતો. મુખન્ધુની રચેલી વાસવદત્તામા ઉજ્જયિનીની રાજકુવરી વાસનદત્તા અને વત્સના રાજ ઉદયનની લોકપ્રિય વાર્તા આપનામા આવી છે. ઘણુખર એ અન્ય સાતમા સૈકાની ગરબાતમાજ લખાયો હતો. એનાથી જરાક મોડી બાણની કાદંબરી, જેની અદર કાદમરી એ નામની રાજકુવરીનો કવિત્વમય વૃત્તાન્ત આપવામા આવ્યો છે, તે રચાઈ હતી. એજ કવિનો કંઈક એવાજ પ્રકારનો બીજો અન્ય હર્ષચરિત એ નામનો છે તેના આઠ પ્રકરણ છે અને તેની અદર બાણ કવિએ કનોજના રાજા હર્ષવર્ધનના જીવનનો કંઈક અહેવાલ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે પણ તેની અદર વૃત્તાન્તનો ભાગ બહુ જ યોડે છે. ઉદાહરણ તરીકે, આઠમા ઉચ્ચામના પચીસ પાનામા પાંચ લાખા વર્ણનો આપવામા આવ્યા છે, અને દરેક વર્ણનને ખાતે સરેરાસ બે પાના રોકાયા છે એ ઉપરાંત બીજા એના કરતા ટૂંકા વર્ણનો પણ એ ઉચ્ચાસમા આવે છે તે તો જુદા એક ટેકાણે દામત્વનાં દુષ્ટો વિષે ચાર પાના ભરીને લામુ વિવેચન કરવામા આવ્યું છે અને તેમા જાત જાતની ઉપમાઓ ઉપરાંત પરીવાપરવામા આવી છે. સેવકને વિષે કહેવામા આવ્યું છે કે—

“... ત્રિઘનુષ ઇવાલીકગુણાચારોપગેકક્રિયાન્તિયનમ્રસ્ય
નિર્વાણેજસ, સમાર્જનીસમુપાર્જિતરજસોઽવકરકૂટસ્યેવ નિર્માલ્યચાહિન,
..... નિશાસ્વપિ માતૃબલિપિઢસ્યેવ દિશુ વિશિષ્યમાણસ્ય,....
....તુલાયન્મ્રસ્યેવ પશ્રાત્કુતગોરવસ્ય તોયાર્યમપિ નમત.....”

(ચિત્રેશુ ધનુષ્ જેવી રીતે ખોળી-ચિત્રેલી-દોરી ખેંચવાના એક કાર્યમાં રોકાયેલ રહીને નિરન્તર વાડ જણાય છે, છતાં બાણનું તેજ તેનામાં હોતું નથી તેની રીતે સેનકો શેરને વિષે ખોટા ગુણોનું અધ્યા-રોપણ કરવાના એક કાર્યમાં રોકાયેલા રહીને હમેશા નમ્રભાવ ધાગણ કરે છે, છતાં તેમનામાં ઈર્ષિ પણ મામર્થ્ય હોતું નથી, સાવરણી વડે એકમેકે ઝરાયમે વૂળનો દગનો જેમ નિર્માણને પણ ધસડી જાય છે તેમ તેઓ પણ નિર્માણને ઈર્ષિ જાય છે, ... માતાને બધી તરીકે આપેલા પિંડને જેમ ગમે ત્યાં ફેંકવામાં આવે છે તેમ તેઓને પણ ગમે ત્યાં ફેંકવામાં આવે છે,.....પાણી કાઢવાના સયાનો જેમ ભાર બધો પાછળ રહ્યો હોય છે અને એ મયો પાણીને માટે જેમ નીચો આવે છે તેમ તેઓનું પણ ગૌરવ બધું પાછળ રહ્યું હોય છે અને પાણીને માટે પણ તેઓ વાદા નો છે...વગેરે) *

ત્યાર પછી થોડી વાગ્યા વનના વૃક્ષોનું વર્ણન આવે છે તેના ખાસા બે પાના બતાવા છે ત્યાર પછીના પાનામાં એક મોટો બૌદ્ધ સાધુનો ઉપદેશ સાબળવાને માટે અરણ્યમાં એકમ યતા જુદા જુદા વિદ્યાર્થીઓને ગણાવવામાં આવ્યા છે. એ વિદ્યાર્થીઓમાં વાનર, પોપ, ધ્રુવડ, અને બ્યાધને પણ ગણાવવામાં આવ્યા છે વાનરો ધર્મવિધિઓના કાર્યમાં ગૂંચાયેલા હોય છે શ્રદ્ધાળુ પોપો બૌદ્ધ ધર્મનો સિદ્ધાન્ત સમજાવતા હોય છે, ધ્રુવડો જુદાના આગના જન્મો વિષે બાપણ આપતા હોય છે, અને બ્યાધોએ બૌદ્ધ ધર્મની અસંગતે લીધે પોતાનું વિકંગ પણું તથાને માસાહાગનો ત્યાગ કર્યો હોય છે.

..

(અનિવિનીતૈ કપિમિરપિ ચેત્યર્મ કુર્વાણિ, ત્રિસરણપરે પરમો-પાસકૈ શુકૈરપિ શામ્યશાસનકુશલૈ કોશ સમુપદિશણિ ... કૌશિકૈરપિ બોવિસન્નજાનકાનિ જપદ્વિ, જાનસાંગનશીલશીતત્ત્વમાર્ગે શાર્દૂલૈરત્યમામાશિભિરુપાસ્યમાનમ્)

પછી ત્રાપિડું વર્ણન આવે છે —

* આ ફકરો આડમાં ઉચ્છવાસનો નહીં, પણ સાતમાં ઉચ્છવાસનો છે

“અરુણેન ચીવરપટલેન મ્રદીયસા સંવીતમ્, બહલવાલાતપાનુ-
લિપ્તમિવ પૌરંદરં દિગ્માગમુલ્લિખિતપદ્મરાગપ્રમાપ્રતિમયા રક્તાવદાતયા
દેહપ્રમથા પાટલીકૃતાનાં કાપાયગ્રહણમિવ, દિશામપ્યુપદિશન્તમ્.”

(એણે ધણું સુવાણું અને રક્તવર્ણનું વસ્ત્ર પહેર્યું હતું; રહવારના
આછા સૂર્યનો પ્રકાશ જેના ઉપર પડતો હોય એવા પૂર્વના દિગ્માગ
જેવો એ જણાતો હતો; એની રક્તવર્ણની દેહપ્રભા, જે નવા પદ્મરા-
ગના જેવી હતી, તેનાથી ઝળહળી રહેલી દિશાને પણ એ જાણે કાપાય
વસ્ત્ર ધારણ કરવાનો નિષ્કેશ આપતો હોય તેવું જણાતું હતું).

પછી અરણ્યમાં નિઃસ્વાન થઈને પડેલી એક દુષ્કામીરી શૂન-
કુમારીનું વર્ણન આવે છે:—

“પ્રવિષ્ટાં વનગહનં ધ્યાનં ચ, સ્થિતાં તરુતલે મરણે ચ, પતિતાં
ઘાત્યુત્સન્ને મહાનયેં ચ, દૂરીકૃતાં મર્ત્રાસુતેન ચ,.....દગ્ધાં ચળ્હા
તપેન વેધવ્યેન ચ, ધૃતમુર્ખાં પાણિના મૌનેન ચ, ગૃહીતાં પ્રિયસહ્ચી-
જનેન મન્યુતા ચ, તથા ચ પ્રટૈર્વૈન્ધુભિર્વિલાસેશ્ચ, મુક્તેન શ્રવણયુગલેના-
ત્મના ચ, પરિત્યક્તૈર્ભૂષણૈઃ સર્વારમ્ભેશ્ચ, મર્મૈર્વલયેર્મનૌરથેશ્ચ ચરણ-
લગ્નાભિઃ પરિચારિકાભિર્દર્માદુરસૂચીભિશ્ચ, હૃદયવિનિહતેન ચક્ષુષા પ્રિયેણ
ચ, દીર્ઘૈઃ શોકશ્વાસિતૈઃ કેશૈશ્ચ, ક્ષીણેન વપુષા પુણ્યેન ચ, પાદયોઃ
પતન્તીભિર્વૃદ્ધાભિરશ્રુધારાભિશ્ચ”

(તેણે વનમાં તેમજ ધ્યાનમાં પ્રવેશ કર્યો હતો, તે ઝાડની નીચે
તેમજ મરણની સમીપમાં જીવી હતી. ધાત્રીના ખોળામાં તેમજ મ્હોટા
અનર્થમાં તે પડી હતી, પતિથી તેમજ સુખથી તે વેગળી થઈ હતી,
...સખ્ત તાપથી તેમજ વેધવ્યથી તે ઘસેલી હતી, હાથ વડે કરીને તેમજ
માન વડે કરીને તેનું મ્હોં દેઝાવણું હતું, તેની પ્રિય સખીઓએ તેમજ
દિલ્હીરીએ તેનું ગ્રહણ કર્યું હતું, તેનાં સગાંસમ્બન્ધીઓથી તેમજ
વિદ્વામોથી તે વિપ્લવી પડી હતી, તેના શ્રવણયુગલ તેમજ તેના આત્મા
ઉઘાડા હતા, અલંકારથી તેમજ ઉદેશ સાથની યોગ્ય પ્રવૃત્તિથી તે

તળપક્ષી હતી, તેના વલય તેમજ તેના મનોરથો બ્રાજિના હતા, તેની પરિચારિકાઓ તેમજ દર્શાંકુરની સોયો તેના ચરણને લાગી હતી, તેનાં ચક્ષુઓ તેમજ તેનો પ્રીતમ તેના હૃદયમાં ચોંટલાં હતાં, તેના નિસાસાઓ તેમજ તેના વાળ લાંબા હતા, તેનું શરીર તેમજ તેનું પુણ્ય દૃઢ હતું, વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ તેમજ અશ્વિની ધારાઓ તેના ચરણે પડી હતી, વગેરે વગેરે વગેરે).

[કાલિદાસનો સમય—કાલિદાસ મ્યારે યર્ધ ગયો હતો એ પ્રશ્ન સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસને લગતા અનેક વિકટ પ્રશ્નોમાંનો એક છે. રાજા વિક્રમાદિત્ય એનો આશ્રયદાતા હતો એમ કહેવાય છે અને એક પ્રાચીન શ્લોકમાં વિક્રમાદિત્યના સમયમાં યર્ધ ગયલા “નવ રત્નો” ગણાવામાં આવ્યા છે તેમાં કાલિદાસનું નામ પણ જોવામાં આવે છે:—

“ધન્વન્તરિઃ ક્ષપણકોઽમરસિંહશંકુ-

વેતાલમદ્વટકર્પરકાલિદાસાઃ ।

ઘ્યાતો વરાહમિહિરો નૃપતેઃ સમાયામ્

રત્નાનિ વૈ વરુષ્ચિર્નિવ વિક્રમસ્ય ॥”

આ વિક્રમની મંવત્ ઇ.સ. પૂર્વે ૫૬થી સર થાય છે તેથી પ્રો. વિલ્સન, સર વિલિયમ જોન્સ વગેરે અંગ્રેજોએ એવું અનુમાન કર્યું હતું કે કાલિદાસ ખ્રીસ્વીસન પૂર્વે પહેલા સૈદ્ધમાં યર્ધ ગયો હશે. પણ “વિક્રમાદિત્ય” એ નામના અનેક રાજાઓ યર્ધ ગયા છે, અને “વિક્રમાદિત્ય” એ શબ્દનો અર્થ “વિક્રમનો આદિત્ય” એટલેજ થતો હોવાથી અનેક પરાક્રમી રાજાઓને સ્તુતિ અર્થે પણ એ નામ આપવામાં આવતું હતું, એટલે કાલિદાસ વિક્રમાદિત્યના વખતમાં જ યર્ધ ગયો હોય તોપણ એ વિક્રમાદિત્ય કયો એ વિવાદનો વિષય યર્ધ પડ્યો. કેટલાક વિદ્વાનો—ડા. કર્ન, પ્રો. વેન્સર, પ્રો. મેક્સ મ્યુલર, ડૉ. બાર્ડ દાજી, ડૉ. લાંપારકર, ડૉ. ફ્લીટ વગેરે—તો એટલે સુધી કહેવા લાગ્યા કે ખ્રીસ્વીમનના પહેલા સૈદ્ધમાં “વિક્રમાદિત્ય” નામનો રાજા યર્ધ ગયો હતો એવું માનવાને કાર્ધ પણ લેખી પ્રમાણ આપણી પાસે છે નહીં. મિ. ફર્ગુસને તો વળી એક નવોજ પુત્રો ઉદાહર્યા. એ વિદ્વાને એવું જાણવું કે વિક્રમસંવત્.

ની ખરેખરી શરૂઆત ઇ.સ. પૂર્વે ૫૭૫ થી નથી, પણ ઇ.સ. ૫૪૪માં ઉજ્જયિનીના રાજા વિક્રમે શ્વેત્ક લોકોને હરાવ્યા ત્યારથી એ સંવત્સરી શરૂઆત થાય છે, અને એ સંવત્સરે કૃત્રિમ રીતે ૬૦૦ વર્ષ ખાછગ લઈ જઈને ઇ.સ. પૂર્વે ૫૬૫ થી વિક્રમ સંવત્સરી શરૂઆત ગણવામાં આવી છે. આ તર્ક પ્રો. એક્સ મ્યુલરને ઘણો સાબીત લાગ્યો, અને એ વિદ્વાને જણાવ્યું કે વિક્રમ સંવત્સરી ૬૦૦ વર્ષ પહેલાંની કોઈલેખી પુરાવો મળી આવે નહીં ત્યાં સુધી મિ. ફર્ગુસનનો તર્ક ખોટો પડવાનો જરા પણ મંભવ નથી. પણ ડૉ. ફ્લોરિટની શોધખોળોને પરિણામે ઇ.સ. ૫૪૪થી સેકા કરતાં વધારે વખત પહેલાંનો એક લેખ મળી આવ્યો છે અને મિ. ફર્ગુસનના તર્કનું ખોટાપણું સિદ્ધ થયું છે. ડૉ. એક્સ મ્યુલરનું એક ખીલું અનુમાન એવું હતું કે વેદના સાહિત્યનો કાળ પૂરો થયો ત્યાર પછી કેટલાક વખત સુધી સાહિત્યનું ક્ષેત્ર તદ્દન ખાલી રહ્યું હતું અને પછી એકાએક પ્રજામાં જાગૃતિ આવી હતી અને સાહિત્યનું પુનરુજ્જવન થયું હતું. કાલિદાસ વચ્ચે નવ રત્નો એ સાહિત્યના પુનરુજ્જવનના સમયમાંજ યથા હતા-એટલે ઇસ્વીમનના પાંચમા અથવા છઠ્ઠા સૈકામાં યથા હતા. પણ ડૉ. ધ્યુલર અને ડૉ. પીટર્સને જતાંયુ છે કે વેદના સાહિત્યનો મમય પૂરો થયો ત્યાર પછી પણ ઘણા અન્યો રચાયા હતા એટલે અમુક વખત સુધી સાહિત્યવિષયક શિથિલતા રહી અને ત્યાર પછી એકદમ સાહિત્યનું પુનરુજ્જવન થયું એવો પ્રો. એક્સ મ્યુલરનો સિદ્ધાન્ત ખોટો ઠરે છે. ડૉ. લાઉ દાજએ અનેક દલીલો આપીને એવો નિર્ણય કીધો હતો કે કાલિદાસ ઇસ્વીસનના છઠ્ઠા સૈકામાં થઈ ગયો હોવો જોઈએ. એમાંની મુખ્ય દલીલો નીચે પ્રમાણે છે:—

- (૧) વિક્રમસાહિત્યના સમયમાં થઈ ગયેલા “નવ રત્નો” જેમાં ગણાવવામાં આવ્યાં છે તે શ્લોકમાં કાલિદાસ તથા વરાહમિહિરનાં નામ પણ જોવામાં આવે છે: વરાહમિહિર આશરે ૫૭૦માં થઈ ગયો હતો એટલે કાલિદાસ એજ અરસામાં થઈ ગયો હોવો જોઈએ. (કોઈ પણ સ્વતંત્ર પ્રમાણ વિના આ શ્લોકને આધારે કાવનિર્ણય કરવો યોગ્ય ગણીએ તોપણ આ કાલિદાસ તે શકુન્તલાનો રચનારજ કે કોઈ બીજો તેનો નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ થઈ પડશે).

- (૨) “રાજતરંગિણી”માં એવું કહ્યું છે કે કાશ્મીરના રાજા દ્વિરપ્યનું

મરણ થયું અને તેની પાછળ કોઈ પણ સંતાન હતું નહીં તે વખતે ઉલ્લંઘનના રાજ્ય હર્ષવિક્રમાદિત્યે પોતાના દરબારમાં નોકરીને અર્થે આવેલા માતૃગુપ્ત કવિને કરસ્તીરની ગાદી ઉપર બેસાડ્યો. એ માતૃગુપ્તે ચાર વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું, અને પછી સંન્યાસ લઈને એ કાશીમાં જઈ વસ્યો. એ અરસામાં હિરણ્યનો બત્રીજો દ્વિતીય પ્રવરમેન યાત્રા કરીને પાછો ફર્યો હતો તેણે હવે પોતાના હાથમાં રાજ્યની લગામ લીધી. ડૉ. બાઉ ફાશર્નું કહેવું એવું હતું કે આ માતૃગુપ્ત તેજ કાલિદાસ હોવો જોઈએ. માતૃગુપ્ત (માતા જેનું રક્ષણ કરે છે તે) અને કાલિદાસ (કાળી માતાનો જે ભક્ત છે તે) એ બેઉ એકજ છે. વળી “સંતુકાવ્ય” એ નામની એક પ્રાકૃત કવિતા છે તેના વિષે એ કવિતાના ટીકાકારે કહ્યું છે કે પ્રવરસેન રાજ્યની વિનંતિ થવાથી કાલિદાસે એ કાવ્ય રચ્યું હતું. આ ઉપરથી પણ જણાય છે કે કાલિદાસ તેજ મિત્રગુપ્ત હોવો જોઈએ. (કાલિદાસ જેવા કવિને માટે “રાજતરંગિણી”માં વધારે જણીતું નામ ન વાપરતાં “માતૃગુપ્ત” એવું અજ્ઞપ્રયુ નામ વાપરવામાં આવે એવું કઈ કારણ? છેમેન્દ્રએ પોતાના “મૌચિત્યવિચારચર્ચા” નામના ગ્રન્થમાં જુદા જુદા કવિઓની કૃતિમાંથી ઉતારાઓ આપ્યા છે. રઘુવંશ અને વિક્રમોર્વશીયમાંથી ઉતારાઓ આપ્યા છે ત્યાં એણે કાલિદાસનું નામ આપ્યું છે, સંતુકાવ્ય એ કાવ્યમાંથી ઉતારાઓ આપ્યા છે ત્યાં એણે પ્રવરસેનનું નામ આપ્યું છે, અને ખીલ કેટલાક ઉતારાઓ આપ્યા છે ત્યાં એણે માતૃગુપ્તનું નામ આપ્યું છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે સંતુકાવ્ય એ કાલિદાસનું રચેલું નહોતું, અને કાલિદાસ, માતૃગુપ્ત, અને પ્રવરસેન એ ત્રણેના અન્યે કાલિદાસના વખતમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા.)

- (૩) મેઘદૂતની એક પંક્તિમાં “દિગ્નાગ”નું નામ આવે છે. મહિનાય એના ઉપર બાપ્ત લખતાં કહે છે કે “દિગ્નાગ”ના સમાન્ય અર્થ ઉપરાંત “દિગ્નાગ” એ નામનો કાલિદાસનો સમકાલીન પ્રતિસ્પર્ધી હતો તેનું પણ એ શબ્દ વડે સૂચન થાય છે. એ “દિગ્નાગ” અગ્રમ નામના એક ખૈદ તંત્રશાસ્ત્રીનો શિષ્ય

હતો એમ રત્નધર્મરાજના “લગવાન ચુદના જીવનચરિત્ર” ઉપરથી માલમ પડે છે. એ અસંગ વસુમન્ધુનો વડીલ બન્ધુ અને યુરુ થતો હતો એવું તારાનાથના “બૌદ્ધધર્મના ઇતિહાસ” ઉપરથી જણાય છે, અને હૂન સંગ કહે છે કે વસુમન્ધુ એ શ્રાવસ્તીના રાજા વિક્રમાદિત્યનો સમકાલીન હતો. આ વસુમન્ધુ છઠ્ઠા સૈકામાં થઈ ગયો હતો, માટે કાલિદાસ પણ એ વખતમાંજ થયો હોવો જોઈએ. (વસુમન્ધુ છઠ્ઠા સૈકામાં થઈ ગયો હતો એ વાત ખોટી છે, કારણ કે એ વસુમન્ધુના અન્યોનો ઇ.સ. ૪૦૪માં તરજુમો કરવામાં આવ્યો હતો એવું ચીનના પ્રમાણ ઉપરથી માલમ પડ્યું છે).

(૪) યવન લોકોના ખગોળશાસ્ત્ર વિષેનું એને કેટલુંક જ્ઞાન હતું એમ જણાય છે. “જામિત્ર” (ગ્રીક શબ્દ ડાયમેટ્રોન) એવો શબ્દ એના “કુમારસંમવ”માં જોવામાં આવે છે. આ જ્ઞાન એને આર્યભટ (ઇ.સ. ૪૯૯) તરફથી મળ્યું હશે. તેથી એ આર્યભટ પછી, એટલે છઠ્ઠા સૈકામાં થઈ ગયો હોવો જોઈએ. (“રોમકસિદ્ધાન્ત” એ અન્ય આર્યભટના કરતાં વધારે પ્રાચીન છે અને તે ઇ.સ. ૪૦૦ કરતાં વધારે મોડો લખાયેલો નથી).

(૫) એક દત્તકથા એવી છે કે કાલિદાસ અને હંકાનો રાજા કુમારદાસ, જે છઠ્ઠા સૈકામાં થઈ ગયો હતો અને જે એક પ્રખ્યાત સંસ્કૃત કવિ હતો, તે બેઉ સમકાલીન હતા. કુમારદાસ પોતાના રાજ્યની એક રૂપવતી વારાંગનાને ત્યાં ધણી વાર જતો આવતો હતો. એ વારાંગના ઉપર તેનો ધણો પ્રેમ હતો. એક વખતે એ વારાંગનાને ત્યાં એ ગયો હતો ત્યારે એણે દિવાલ ઉપર નીચે પ્રમાણેની લીટી લખી—

“કમલે કમલોત્પત્તિઃ શ્રૂયતે ન તુ દૃશ્યતે ।”

આ લીટીની નીચે એણે ઉમેર્યું કે જે કોઈ આ સમયવાની પૂર્તિ કરશે તેને સાઈ ઇનામ આપવામાં આવશે. કાલિદાસે આ રાજકવિની કવિતાઓ વાંચી હતી અને એ કવિને મળવા માટે એ ખાસ આવ્યો.

હતો તે દરમ્યાન ભોગભોગે આજ વારાંગનાના મદાનમાં એ રત્નો હતો. એણે પેલી બીંત પરની લીટી તાચી અને પછી બીજી એક લીટી ઉમેરીને તેની સમસ્યાપૂર્તિ કીધી:—

“ચલે તવ મુલામ્મોજે દટ્ટમિન્દીવરહયમ્ ॥”

આ પંક્તિ વડે વારાંગનાના સૌન્દર્યની કાલિદાસે યોગ્ય કદર કરી, પણ તેથી તે વારાંગના મનુષ્ય થઈ નહીં. હલો, રાજની પાસથી સમસ્યા-પૂર્તિ કર્યા માટે મોડું ઇનામ મેળવવાનો તેને લોભ લાગ્યો. તેની તેજ રાત્રે એ વારાંગનાએ કાલિદાસનું ખૂન કર્યું, અને પછી તેનું મુડકું ગમે ત્યાં છુપાવી દીધું. બીજે દિવસે રાજ એ વારાંગનાની પાસે આવ્યો ત્યારે વારાંગનાએ એની પાસે સમસ્યાપૂરણનું ઇનામ માગ્યું. રાજએ જોયું કે આ પંક્તિ કોઈ સાધારણ માણસની રચેલી નથી પણ કોઈ પ્રતિભાવાન કવિની રચેલી છે. વારાંગનાનું કંઈ એણે માન્યું નહીં અને એ પંક્તિનો ખરેખરો રચનાર કોણ છે તે જાણવાની એણે હક લીધી. “ખરી વાત તું નહીં જણાવે તો હું તને શિક્ષા કરીશ” એવી રાજ તરફથી ધમકી આપવામાં આવી એટલે વારાંગનાએ ખરેખરી વાત કહી દીધી અને કાલિદાસનું મૃત શરીર પોતે મેતાડનું હાથે તે એને ખત-લાગ્યું. તે જોઈને રાજના ખેદનો કંઈ પાર રહ્યો નહીં. એ પ્રખ્યાત કવિના અગ્નિદાહને માટે એણે બારે સામગ્રી તૈયાર કરાવી, અને ચિતા જેવી સજાગવવામાં આવી તેવીજ એ ઉદાર ચિત્તનો રાજ શોકથી પર-વશ બનીને અગ્નિમાં ફેલી પડ્યો અને પોતાના કવિબન્ધુની સાથે એ પણ બળીને રાખ થઈ ગયો. એના અંતઃકુરની પાંચ રાણીઓ પણ એનો દાખલો લઈને એવીજ રીતે એની પાછળ બળી મુક. આ પ્રમાણેની દંતકથા ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે કુમારદાસને કાલિદાસની રચનાઓને માટે ઘણું માન હતું. એ કુમારદાસે “જાનકીહરણ” નામનું કાવ્ય રચ્યું છે તેમાં એણે કાલિદાસની શૈલીનુંજ અનુકરણ કર્યું હોય એવું જણાય છે. કાલિદાસના જેવા શબ્દો, કાલિદાસના જેવી પદ-રચનાઓ, અને કાલિદાસના જેવા અલંકારો “જાનકીહરણ”માં પણ જોવામાં આવે છે. પણ કુમારદાસની શૈલી કંઈક વધારે કૃત્રિમ છે. (એ ઉપરથી માલમ પડે છે કે કાલિદાસ અને કુમારદાસ એ બેઉ સમકાલીન નહીં હોય, પણ કુમારદાસ પાછળથી થયો હશે. વળી કુમારદાસે પોતાના

અન્યમા એક સ્થળે એક સમય મન રાજા વિષે લખ્યું છે, ત્યારે કાલિદાસે ચવન લોકોને મહુ મહત્ત્વ આપેલું કોઈ પણ ઠેકાણે જોવામા આવતું નથી. એ ઉપરથી પણ જણાય છે કે એ બેઉ કવિઓ સમગ્રલીન નોતા)

કાલિદાસને જૂઠું સૈકામા મૂકવા માટેની સારાણી દલીલો આ પ્રમાણે નબળી હરે છે. હવે એ કવિને પહેલો થઈ ગયલો માનવા માટે આપણી પામે શો આધાર છે તે આપણે તપાસીએ

પ્રો. મેક્ડોનલ્ડે દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે સવત્ ૫૨૮નો 'એટલે' ૥ સ ૪૭૩નો મુદ્રાનેખ, વત્સભદ્રિને રચેનો છે અને તેના ઉપરથી વત્સભદ્રિને કાલિદાસના અન્યોત્તુ સાંઝ જ્ઞાન હતું એવું અનુમાન આપણે કરી શકીએ છિયે મુદ્રાનેખને આધારે આપણે કાલિદાસને પાંચમા શતકના પ્રથમાર્ધમા થઈ ગયેનો એકસપણે મણી શકીએ અશ્વમેધપના 'શુદ્ધચરિત' ઉપરથી કાલિદાસના સમયને કદાચ આપણે વધારે પાછળ લઈ શકીયું એ 'શુદ્ધચરિત'મા અને કાલિદાસની કૃતિઓમા વાણી તેમજ વિચારનું ટેલુક સરખાપણ જોવામા આવે છે તેથી પ્રો. કૉવેલ એવું ધારે છે કે "કાલિદાસે એ અશ્વમેધપનો અન્ય વાચ્યો હોવો જોઈએ" પણ અશ્વમેધપનું કવિત્વ કાલિદાસના કરતા ધણુ ઉતરતા પ્રકારનું હતું એમ એના અન્ય ઉપરથી જણાઈ આવે છે ત્યારે કાલિદાસે અશ્વમેધપનો અન્ય વાચ્યો પછી પોતાની કૃતિઓ રચી હશે એમ કહેવું તેના કરતા અશ્વમેધે કાલિદાસની કૃતિઓ વાચીને પોતાનો અન્ય રચ્યો હતો એમ કહેવું એ શુ વધારે વાસ્તવિક નથી ? હવે અશ્વમેધપ ધરીસનના પહેલા સૈકામા થઈ ગયો હતો એવું પ્રો. કૉવેલે દર્શાવ્યું છે, અને જો એમ હોય તો કાલિદાસ તેનાથી પહેલા, અર્થાત્ ધરીસન પૂન પહેલા સૈકામા થઈ ગયો હોવો જોઈએ આ અનુમાનને ટેકો મળે એવા કે લાક આતર પ્રમાણુ પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે "આવધિકાગ્નિમિત્ર"ના નાટકનો જે નામક છે (અગ્નિમિત્ર) તેનો પિતા યુગ્મમિત્ર પતંજલિના વખતમા થઈ ગયો હતો એમ પતંજલિના અન્ય ઉપરથી માલમ પડે છે એ પતંજલિ ઇસ પૂર્વે ૧૪૪મા થઈ ગયો હતો એવું ડૉ. લાંડારનમે મિદ્ધ કરી આપ્યું છે તે ઉપરથી પણ કાલિદાસ ઇસ પૂર્વે પહેલા સિદ્ધામા થઈ ગયો હોય એમ જણાય છે વળી કાલિદાસની "શકુન્તલા"ના જૂઠું એક ઉપરથી અપણું જણાય છે કે કાલિદાસના

સમયમા વિધવાને પોતાના પતિની મિલ્કત મળી શકતી નહોતી અને ચોરીને માટે મૃત્યુની શિક્ષા ફરમાવવામા આવતી હતી. આ સ્થિતિ ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે મનુ વગેરે સ્મૃતિધારોની પછી અને ખૃદસ્પતિ વગેરે સ્મૃતિધારોના પહેલા કાલિદાસ યર્ષ ગયો હોવો જોઈએ. હવે ખૃદસ્પતિ ધસ્વીસનના પડેલા સૈકામા યર્ષ ગયલો જણાવવામા આવે છે ત્યારે કાલિદાસ એના પહેલા એટલે ધસ્વીસન પૂર્વે પહેલા સૈમમા યર્ષ ગયો હોવો જોઈએ એમ દ્રવિત થાય છે. આ સિવાય કાલિદાસ ના જુદા જુદા ગ્રન્થોમા હજુ, યવન વગેરે જુદી જુદી પરદેશી પ્રજાઓ વિષે જે ઈર્ષ દેહવામા આવ્યું છે તે ઇસ પૂર્વે પહેલા સૈકાની સાથે બનબર બધમેસતુ આવે છે એવું કહેવાક કહે છે, અને ખગોળશાસ્ત્ર નિનેત્ર જે જ્ઞાન કાલિદાસના ગ્રન્થોમા જોવામા આવે છે તે પણ કાલિદાસને એ સમયે યર્ષ ગયતો ધારવામા ઈર્ષ બાધકર્તા યર્ષ પડતુ નથી એવું જણાવવામા આવે છે એ પુરાતન કાળના ઇતિહાસ ઉપર હજી વિશેષ પ્રકાશ પડવાની જરૂર છે. અત્યારે તો આપણને એમજ સ્વીકારતુ પડશે કે કાલિદાસના સમયનો પ્રજા હજી અનિર્ણીત દશામા છે, અને એ સમન્વધમા વગર સંકોચે તો આપણાથી એટલુંજ કહી શકશે કે એ કવિ મોડામા મોડો ધસ્વીસનના પાંચમા સૈકામા યર્ષ ગયો હતો, અને કદાચ (પ્રથમ જણાવવામા આવતું હતું તે પ્રમાણે) એ એથી ધણો વહેનો-ધસ્વીસન પૂર્વે પડેલા સૈમમા પણ-યર્ષ ગયો હોય કાલિદાસને જે આપણે ધસ્વીસન પૂર્વે પહેલા સૈમમા યર્ષ ગયતો માનીએ તો બાસ વગેરે કવિઓ, જે નિઃસંશય કાલિદાસના પહેલા યર્ષ ગયા હતા એટલુંજ નહીં પણ જૂના કવિ તરીકે ધણી સારી પ્રતિજ્ઞા પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા હતા, (જુઓ “માલવિકાગ્નિમિત્ર”ની પ્રસ્તાવના) તેમને આપણે કયા સૈકામા મૂકીશું ? જે સમ્પૂર્ણ નાટકો હાંવ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેના જેવીજ ઢળમા લખાવના સમ્પૂર્ણ નાટકોના સાહિત્યનો આરજ કાળ આપણે કયો ગણીશું ?]

[માધ, શુન્દરાતનો પહેલો સંસ્કૃત કવિ—માધ કવિ સાધા-ગણુ રીતે ધસ્વીમનના નવમા કે દશમા સૈકામા યર્ષ ગયતો ધારવામા આવે છે, પણ ડૉ જેકોબીનો મત એવો ■ કે એ કવિ ધસ્વીમનના ૭૬૬ સૈકાના મધ્યમા યર્ષ ગયો હતો. “શુન્દરાતનુ સંસ્કૃત સાહિત્ય” એનું રખાઈશન” એ નામના એક નિબંધમા ડૉ આનન્દચંદ્ર બાપુભાઈ ધ્રુવે એ કવિ વિષે નીચે પ્રમાણેની હકીકત જણાવી છે —

“સંસ્કૃત સાહત્યના પ્રતિદાસમાં ગુજરાતના આઘ કવિ તે માઘ છે. એના સત્ય વિષે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે, પણ એની ભૂમિ લિપ્તમાલ યા લિપ્તમાલ (જેને હુએ-સેમ ‘પિલોમિલો’ કહે છે તે) હતી એ વિષે સર્વે એકમત છે. આ વખતે ગુજરાતના બે વિભાગ હતા; ઉત્તર અને દક્ષિણ—તેમાં દક્ષિણ ગુજરાતની રાજધાની ભરૂચ હતી અને ઉત્તર ગુજરાતની લિપ્તમાળ હતી. લિપ્તમાળ એ બારે જાહેજ/સાક્ષીનું શહેર હતું, અને માઘ કવિ પણ પુષ્કળ વૈભવવાળા ગૃહસ્થ હતા.

“માઘ નામના એક વૈશ્ય શેઠ પાસેથી ધન લઈ એક ગરીબ બ્રાહ્મણે પોતાનું કાવ્ય એ વણિદને નામે ચઢાવી દીધું છે એવી એક દંતકથા છે, તેને અન્ય કાઈ પ્રમાણથી પુષ્ટિ મળતી નથી.

“બ્રહ્મસૂત્ર મોજમ્મચ્ચમાં લોજરાળ અને માઘ પંડિતના અનેક રાસક પ્રમંજો વર્ણુઆ છે તેનું પ્રમાણ સ્વીકારીએ તો માઘ અને લોજ એ સમકક્ષીન હતા.

“શિશુવૈલચરને અન્તે સ્વવંસવર્ણનમાં કવિ કહે છે કે શ્રી વર્મલ નામે રાજાના સર્વાધિકારી સુપ્રભદેવ, તેમના પુત્ર દત્તક, અને દત્તકના પુત્ર પોતે. સુપ્રભદેવ રાજાને હમેશાં સારી અને હિતકારક સમાહ આપતા અને તે રાજા ખુશીથી માનતા—“તથ્યમુદ્ધર્કપથ્યં તથાગત-સ્વેષ જનઃ સચેતાઃ”—કાલો માણસ તથાગત(બુદ્ધ)નો ઉપદેશ માને છે તેમ. આ બૌદ્ધ ધર્મ માટે કવિ ઉદાર મન ધાપવે છે પણ એમનો સ્વીકૃત ધર્મ બ્રાહ્મણ્ય છે એ આ મહાકાવ્યના વિષયથી તથા તેમાંના કૃષ્ણાદિકના સ્વરૂપથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. પણ આ ઉપરથી જોટલું કહી રાકાય કે બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણના અવિરોધમાળનું આ કાવ્ય છે.

“અને તેજ પ્રમાણે ‘મેરુતુંગાર્ય’ (ધ.સ. ૧૩૦૫)ના પ્રમ્મચ-ચિન્તામણિમાં અને શ્રી પ્રભાચંદ્ર (ધ.સ. ૧૨૭૮)ના પ્રભાવકચરિતમાં પણ માધને લોજ રાજાના સમયમાં મૂકે છે. વળી પ્રભાવકચરિતમાં સુપ્રભદેવના પુત્ર દત્તક અને શુભંકર, દત્તકનો માધ અને શુભંકરનો સિદ્ધર્ષિ એમ ઉપમિતિમવપ્રજ્ઞના કર્તા સિદ્ધર્ષિને અને માધને કાકાના ઓકગ બાઈ કહ્યા છે. સિદ્ધર્ષિનો સમય ધ.સ. ૬૦૬ ગણાય છે એટલે મોટા બાઈના પુત્ર માધને ધ.સ.ના નવમા સતકના ઉત્તરાર્ધમાં મૂકવો

એમ એક મત છે. પણ પૂર્વોક્ત લોજપ્રબન્ધાદિક ગ્રન્થો બહુધા દન્ત-કથાથીજ બરેલા છે, અને સ્પષ્ટ રીતે જુદા જુદા સમયના સિદ્ધ થઈ ચૂકેલા ગ્રન્થકારોને એમાં ભેદજરાજની સમામાં એકઠા કર્યા છે તેથી એનું પ્રમાણુ વજનદાર નથી એમ પ્રસિદ્ધ જૈનસાસ્ત્રી ડૉક્ટર જોકાબીનો મત છે.

“વામન પંડિતે કાવ્યાલકૂરવૃત્તિમાં આધનો શ્લોક ઉતાર્યો છે અને વામન ઇ.સ. નવમા સતતકના મધ્ય ભાગમાં થએલા આનન્દવર્ધનના પહેલાં થએલો એ સિદ્ધ છે એટલે આનન્દવર્ધન પહેલાં વામન, અને વામન પહેલાં માધ એમ પૌર્વાપર્ય ગોઠવતાં આધનો સમય પૂર્વોક્ત પ્રબન્ધોમાં બતાવેલા સમય કરતાં વધારે જૂનો કરે છે. પણ જોકાબી તો આધને બાણ અને સુબન્ધુની પણ પહેલાં મૂકે છે અને ઇ.સ. છઠ્ઠા સદીના મધ્ય કરતાં એને વધારે અર્વાચીન ન માની શકાય એમ કહે છે...આધના કેટલાક શ્લોક જે સુમાવિસાવલિમાં વધુબદેવે ઉતાર્યા છે તે જેતાં શિશુપાલવચ્ચ ઉપરાંત એના બીજા ગ્રન્થો પણ હશે એમ લાગે છે. પણ અન્યારે તો શિશુપાલવચ્ચજ ઉપલબ્ધ થાય છે “શિશુપાલવચ્ચ” એ આ યુગનાં (ઇ.સ. ૬-૮ સતતકનાં) અનેક વધવિષયક કાવ્યોમાંનું એક છે. પણ આ વર્ગનાં કાવ્યોમાં કોઈએ પ્રાપ્ત ન કરેલી એવી અસાધારણ પ્રતિષ્ઠા—પંચમહાકાવ્યની જુહત્વથીમાં એક મહોદું સ્થાન—આ કાવ્યે પ્રાપ્ત કર્યું છે. વિષય જુજરાતના કવિને રોમતો—દ્વારકાધીશ શ્રીકૃષ્ણના યશોમાનનો છે, અને એમાં સમુદ્ર પર્વત (રૈવતક-ગિરનાર) વગેરેનાં બહુ ભવ્ય વર્ણનો છે. નીતિબોધ અને તત્ત્વજ્ઞાનથી મહાકાવ્યને જે ગાંભીર્ય મળે છે તે પણ અત્રે વિદ્યમાન છે. અને એકાદશ સર્ગમાં માલિનીવૃત્તમાં જે પ્રભાતવર્ણન કર્યું છે તે અસાધારણ કવિત્વથી અંકાયેલું છે. વળી એક ખાસ લક્ષમાં રાખવા જેવું એ છે કે કવિએ કાવ્યના લક્ષણુ ગુણુ રસ વગેરે સમ્બન્ધી પણ પોતાના વિચાર એક સ્થળે દાખલ કરી દીધા છે, અને એજ આખો આગળ જતાં વામન અને મમ્મટ જેઓ આધમાંથી વિદાહરણ લે છે તેમના લેખમાં પણ બેઠાં બેઠાં.”]

પ્રકરણ ૧૨.

ભાવપ્રધાન કાવ્યો.

આશરે ઇ.સ ૪૦૦-૧૦૦૦.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ભાવપ્રધાન કાવ્યના વિશેષ વિસ્તારવાળા ગ્રંથો રચાયા નથી. પણ જે ગ્રંથો રચાયા છે તેમાં કાલિદાસની એ ઉત્તમ કૃતિઓએ આગત્યનું સ્થાન મેળવ્યું છે. એ કવિ બીરચરિત કાવ્યો તથા નાટકો લખવામાં જેવો કુશળ હતો તેવોજ ભાવપ્રધાન કાવ્ય રચવામાં પણ એ પ્રવીણ હતો. ખરેખર એની ભાવપ્રધાન કાવ્યો રચવાની શક્તિ એનાં નાટકોમાં પણ સ્પષ્ટ માલમ પડ્યા વગર રહેતી નથી.

કાલિદાસના મેઘદૂત એ નામના કાવ્યરત્નનાં ગ્રંથોએ ઘણાં વખાણ કર્યાં હતાં. એ કાવ્ય સોળ સોળ અક્ષરની ચમ્પાર પંક્તિઓવાળા મંદાક્રાન્તા છંદમાં રચાયેલા ૧૧૫ શ્લોકોનું બનેલું છે. એક વિયોગી પોતાનાથી દૂરના દેશમાં વસનારી પોતાની પત્નીને મેઘદ્વારા સંદેશો કહાવે છે, તે આ કાવ્યનો વિષય છે. શિશુરે પોતાના “*Maria Stuart*” નામના નાટકમાં એજ કલ્પનાનો ઉપયોગ કર્યો છે. એ નાટકમાં, બંદીવાન થયેલી રાણી મેરી દક્ષિણ તરફ જતાં વાદળો તરફ જોઈને પોતાના બાળપણની ભૂમિને અભિનંદન આપવાની તેને વિનંતિ કરે છે (અંક ત્રીજો, પ્રવેશ પહેલો). મેઘદૂતનો વિયોગી પુરુષ એક યક્ષ અથવા કુબેર બહારીનો મેવક છે એ પોતાના કર્તવ્યમાં ચૂક્યો હતો તથા એને અધ્યક્ષ હિન્દુસ્તાનના ગમગારના ઢોળાવ ઉપરનાં ઉપવનો તરફ દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યો હતો. પિયાના વિયોગને લીધે એ સુકાર્ષ ગયો હતો અને ઉદાસ રહેતો હતો. વર્ષાઋતુની શરૂઆતમાં ઉત્તર દિશા તરફ જતું એક ઝાળું વાદળ એના જોવામાં આવ્યું. એ વાદળાને જોવાથી એના હૃદયમાં તીવ્ર હ્રદયકંકા થઈ આવી અને હિમાલયના દૂરના પ્રદેશમાં ગંઢેનારી પોતાની પત્નીને આશા અને ઉમેદનો એક સંદેશો પહોંચાડવાની એ વાદળાને વિનંતિ કરવાને એ પ્રેરાયો. કાવ્યના પ્રથમાર્ધમાં, ઉત્તર દિશા તરફ જતાં માર્ગમાં જે જુદા જુદા

દેખાવો મેઘની દૃષ્ટિએ પડ્યા વિના રહેશે નહીં તેનું વર્ણન યક્ષ તરફથી મળી છતાં સાથે આપવામાં આવ્યું છે. પાણીનાં ઝાપટાંઓ વડે ઘાનાળને શાન્ત કર્યા પછી જેના સિખર ઉપર એ ચોભશે તે આમ્રકૂટ નામનો પર્વત; (વિધ્યાચળના પાદ આગળ વાંકી ચૂંદી ભમતી નર્મદા નદી; વિદિસા (લિસ્સા) નગર, અને વેત્રવતી(બેટવા)નો પ્રવાહ; અવન્તીમાં આવેલી ઉજ્જવિની નગરી (ઉજ્જન); કુરુક્ષેત્રની પવિત્ર ભૂમિ: ગંગા નદી અને જ્યાં આગળથી એ નદી વહે છે તે હિમચી સંદેહ થઈ ગયલા પર્વતો; એ સ્થળોં સ્થળો આગળ થઈને આખરે કૈલાસ ગિરિ ઉપર આવેલી અમ્બિકાનગરી આગળ એ પહોંચશે.

કાવ્યના દ્વિતીયાર્ધમાં પ્રથમ એ નગરીની અને પોતાના ધરની શોભાનું વર્ણન આવે છે. ત્યાર પછી પોતાની સ્ત્રી, તેની આસપાસની સ્થિતિ, તેની પ્રવૃત્તિ વગેરેનું રસભર્યું વર્ણન એ આપે છે, અને ઉત્તિદ્ર અવસ્થામાં અને સુકાઈ ગયેલે શરીરે બિહાનામાં એ આમથી તેમ પછાડા ભારતી હશે એવી એ કંપના કરે છે. પછી, એ વિયોગિની બાળાની આંખ બારી આગળ ઠરી હશે તે વખતે મેઘ પોતાની ગર્જના કરીને એના પતિનો સંદેશો એને પહોંચાડશે, અને કહેશે કે એ હજી જીવતો છે અને તબેને જોવાને રાતદિવસ તલપી રહે છે:

“इयामास्वंगं चकिनहरिणीप्रेसजे दृष्टिपातं
यवत्रच्छायां शशिनि शिखिनां बर्हमारुपु केशान् ।
उत्तरयामि प्रतनुषु नदीवोचिषु भ्रूविळासान्
हन्तैकस्थं कचिदपि न ते चण्डि सादृश्यंमस्ति ॥”

(પ્રિયંબુ લતામાં તહારા અંગને હું, જોઈ છું, ચક્રિત થયેલી હરણી-ની દૃષ્ટિમાં તહારાં નયનને હું જોઈ છું, શશીમાં-તહારા વક્રની છાયાને હું જોઈ છું; મયૂરનાં પીછાંમાં તહારા કેશને હું જોઈ છું; નદીના આજ તરંગોમાં તહારા સિંહાસી મ્હને જણાવ છે; પણ અશ્વસોસ! કોઈ પણ એટલે સ્થળે સદાપણે તહારું સાદૃશ્ય અહારા દીક્ષામાં આવતું નથી.)

પણ, એ કહે છે કે હિંમત રાખો; આખરે આપણા શોકનો અન્ત આવશે—આપણે પાછાં મળીશું—

પશ્ચાદાવાં વિરહગુણિતં તં તમેવામિલાપં
નિર્વક્ષ્યાવઃ પરિણતશરચ્છન્દ્રિકાસુ ક્ષપાસુ ॥

(પછી આપણે વિરહથી વધેલી આપણી જુદી જુદી મનકામના-
ઓને શરદ્ ઋતુની ચાંદની સંપૂર્ણ ખીલી રહી હોય એવી રાત્રીઓમાં
સફળ કરીશું.)

પછી સંદેશ કહ્યા બાદ સાન્તવન મળે એવા સમાચાર સાથે
પાછાં આવવાની મેધને વિનંતિ કરીને એ વિયોગી પુરુષ ઇચ્છે છે કે
“હારી પ્રિય સખી વિદ્યુત્પદી તું હજુવાર પણ વિયોગ ખામીશ નહીં”,
અને એ વચનો સાથે એ તેને વિદાય કરે છે.

આ સુંદર કાવ્યમાં આવતું—લાગણીનું—પ્રાધાન્ય છે તેની સાથે
એમાં વર્ણનનું તત્ત્વ પણ ધણું આગળ પડતું જોવામાં આવે છે. એજ
તત્ત્વ કાલિદાસના ઋતુસંહારમાં એનાથી પણ વિશેષ જોવામાં આવે
છે. એ ન્હાતું કાવ્ય છ સર્ગનું બનેલું છે અને તેમાં બધા મળીને ૧૫૩
શ્લોકો આવે છે. એમાં જુદા જુદા હલો વાપરવામાં આવ્યા છે.
હિન્દુસ્તાનમાં સંસ્કૃત કવિઓ સાધારણ રીતે વર્ષના છ વિભાગ
પાડે છે તે હવે ઋતુઓનું ધણું કવિત્વમય વર્ણન એ કાવ્યમાં આપ-
વામાં આવ્યું છે. શૂંગારનાં ચિત્રો જેની સાથે મૂલ્યાંકનમાં છે એવાં
સૃષ્ટિસૌન્દર્યનાં હઠાદાર વર્ણનોની સાથે માનવ લાગણીઓનો જે પ્રાદુ-
ર્ભાવ થાય છે તેને પણ કવિએ ધણી ચતુરાઈથી જોડી દીધો છે. કવિને
કુદરત ઉપર કેવો ઉડા પ્રેમ છે, એની અવસોક્તશક્તિ કેવી તીવ્ર છે,
અને હિન્દુસ્તાનના સૃષ્ટિસૌન્દર્યના દેખાવોનું અત્યંત આત્મેદ્વય વર્ણન
આપવામાં એ કેવો કુશળ છે તે આ કાવ્યમાં જોવું જોવામાં આવે છે
તેવું કદાચ કાલિદાસના ખીજા કોઈ પણ કાવ્યમાં નહીં જોવામાં
આવતું હોય.

ત્રીજાના વર્ણનથી એ કાવ્યની શરૂઆત થાય છે. એ ઋતુમાં
દિવસે સૂર્યનો તાપ ધણો પ્રચંડ લાગતો હોય તો તેના પ્રભાષુમાં ચન્દ્રિકા-
થી શોભી રહેલી રાત્રિઓ એમી જનોને ઉગ્રતા વિશેષજ્ઞ આનન્દ આપે
છે. સુંદર યુવતિઓનાં મુખ જોઈને ચંદ્રમા ઈર્ષ્યાથી પરવરા બની જાય
છે; અને એજ સમયમાં એકલકા પધિકનું હૃદય વિયોગના અગ્નિથી સળગે

છે. ત્યાર પછી તાપથી જુદાં જુદાં પ્રાણીઓ ઉપર 'જે' અસર થાય છે તેનું છટાદાર વર્ણન આવે છે: સર્પ, મિઠ, હાથી, બેસ, હુકર, હરણ, મોર, ખગડું, દેડકા, અને માછલાં એ સર્વ પ્રાણીઓને તાપને લીધે તૃપ્તિ લાગે છે અથવા સુંસ્તી આવે છે, અને વનમાં દાવાનગને લીધે અનેક જ્ઞેય તથા વનસ્પતિઓનો વિનાશ થાય છે અને ત્રાસ પામેલાં પશુઓનાં ટોળાઓને એ અગ્નિથી ફરના ફર ન્હાસતું પડે છે.

અખત તાપના દિવસો પૂરા થયા પછી વર્ષાદત્ત દિવસો આવે છે. પીજળી રૂપી વાવટા સાથે અને ગર્જના રૂપી કુન્ડુભિ સાથે કાળાં અને ભારે વાદળાંઓના આગમનથી વર્ષા ઋતુનું મુચન થાય છે. માત્ર વર્ષાદત્ત દીપાં ઉપરજ આધાર રાખનારાં ચાતક પક્ષીઓના માથમાં એ વાદળાંઓ ધીરે ધીરે આગમ વધે છે, અને આખરે વર્ષાદ વરસે છે. નદીનાં ઝરણાંઓ અમુદ્ર તરફ ધસ્યાં જાય છે તે વખતે તેઓ સ્વચ્છન્દે વિહરતી સુવર્તિઓની પેઠે કિનારા ઉપર આવેલાં જ્ઞેયને જડમૂળથી ઉભેડી નાંખે છે. વર્ષાદને લીધે પૃથ્વી તૃણાંકુરોથી આગ્લહિત થાય છે અને વનના પ્રદેશો સુનેરી કળીઓ રૂપી વસ્ત્ર ધારણ કરે છે:—

નીલોત્પલામામ્બુદચ્ચુમ્બિતોપલા:

સમાચિતાઃ પ્રસ્રવણૈઃ સમન્તતઃ ।

પ્રવૃત્તનૃસ્યૈઃ શિલિમિઃ સમાકુલાઃ

સમુત્સુકત્વં જનયન્તિ મ્ધરાઃ ॥

(નીલ કમળના જેવી કાન્તિવાળાં વરસાદથી ભરેલાં વાદળાંઓ ઉંચા પર્વતોને સુંખન કરે છે, પર્વતની આસપાસના સ્થળો ઢોળાવ ઉપરથી જળની ધારાઓ વહે છે, અને તત્પત્તે જેણે આરંભ કર્યો હોય એવાં મધુરનાં ટોળાંઓ હામ હામ નજરે પડે છે તે વખતે પર્વતોનો દેખાવ જોઈને હૃદયમાં ગ્રેમના નિવારો ઉભરાય છે).

ત્યાર પછી નદી પરણેલી યુવતિના જેવી સુંદર, વિકાસ પામેલાં કમળો રૂપી મુખવાળી, શેરડીના અને પાકવા માટેલા ડાંગરના છોટ રૂપી વસ્ત્ર ધારણ કરનારી, અને હંમેશા ઉન્નત કવચ રૂપી ઘૂંપરના અણુ-કારને લીધે રમ્ય જણાતી શરદ ઋતુ આવે છે. કુસુમભારને લીધે જેના

પક્ષપ નખી ગયા છે એવી સ્થામ લતાઓ રૂપવતી યુવતિઓના આ-
લુપ્તથા અલંકૃત થયલા બાહુની કાન્તિને હરી લે છે, અને રાતા રંગના
અશોકની કળીઓની વચ્ચેથી જણાતાં જાઈ જુદાં પુષ્પો હસતી
યુવતિઓના ચળકતા દાંત અને રાતા જોડની શોભાને હાલી દે છે.

ત્યાર પછી હેમન્ત ઋતુ આવે છે તેમાં ડાંગર પાકે છે, કમળનાં
પુષ્પો ફરમાય છે, અને રહવારમાં ખેતરો ઉપર ઝાકળનાં બિન્દુ પથરાઈ
ગયાં હોય છે:—

પાકં વ્રજન્તી હિમજાતશીતૈ—

રાધૂયમાના સતતં મરુદ્ધિઃ ।

પ્રિયે પ્રિયક્તુઃ પ્રિયવિપ્રયુક્તા

વિપાણ્ડુતાં યાતિ વિલાસિનીવ ॥

(બહાલી! એ સમયે, પાકને પામતી અને હિમને લીધે
આત્યન્ત શીતળ થયલા પવનોથી કંપાયમાન થઈ રહેતી પ્રિયંશુ લતા
પ્રીતમથી વિખૂટી પડેલી વિલાસિની ઓની પેઠે વધારે ને વધારે શક્તિ
થતી જાય છે).

આ સમય પ્રેમી જનોને વિશેષ પ્રિય લાગે છે, અને એ પ્રેમી
જનોના આનન્દનું વર્ણન આ સર્ગમાં કવિએ ઘણી છંદાદાર રીતે
આપ્યું છે.

શિશિર ઋતુમાં આમિ અને સૂર્યનાં ક્રમણાં કિરણો ઘણાં મધુર
લાગે છે. હવે પ્રેમી જનોનાં હૃદય રજની વડે આકર્ષાતાં નથી, દારણ કે
એ રાત્રિઓમાં ચન્દ્રનાં કિરણો શીતળ હોય છે અને તારાઓનો પ્રકાશ
મંદ હોય છે.

હેલામાં હેલી, વસન્ત ઋતુ, તેના આનન્દો કવિએ સૌથી વધારે
વિસ્તાર સાથે વર્ણવ્યા છે. એ ઋતુમાં કર્ણુ ઉપર કાર્ણિકાર પુષ્પ ધારણ
કરીને, અને કેશ ઉપર રાતાં અશોક તથા નરમરિકાનાં પુષ્પો ગૂંથીને
પ્રમદાજનો પોતાના પ્રીતમને મગવાને હિસુકળને છે. એજ ઋતુમાં મત્ત
થયલા ભમરોનો ગણમણાટ અને કોકિલનો મીઠો ટડુકો સંમળાય છે;

એજ ઝટુમાં પ્રકૃષ્ઠ થયલા ચૂતવક્ષના અંકુરો જણાય છે. યુવતિઓનાં હૃદયને વીંધવાને માટે ભગવાન કૃષ્ણમાયુધ જે તીક્ષ્ણ બાણોનો ઉપયોગ કરે છે તે એ આત્મવક્ષની કળીઓજ છે.

ઘટસ્પર્શ અથવા “ભાગેલા, ઘડાનો કકડો” એ નામનું એક બાવપ્રધાન કાવ્ય છે તેના બાવીસજ શ્લોક છે, અને તેની રચના ધણી કૃત્રિમ છે. એ કાવ્યના છેલ્લા શ્લોકમાં કવિએ પોતાનું નામ-ઘટસ્પર્શ-દાખલ કર્યું છે, અને કવિના નામ ઉપરથી આખા કાવ્યને પણ ઘટસ્પર્શ એજ નામ આપવામાં આવ્યું છે. એ કવિ ક્યારે થઈ ગયો હતો તે જણાતું નથી. વિક્રમાદિત્ય વિથેના જે શ્લોકનું આપણે ઉપર કથન કરી ગયા હિયે તેમાં વિક્રમની દરબારનાં, “નવ ગ્તો”માં એનું નામ પણ ગણાવવામાં આવ્યું છે.

ચૌરપચાશિકા અથવા “ચોરના પચાસ શ્લોકો” એ પણ એક બાવપ્રધાન કાવ્ય છે અને એમાં ધણી ખુશીઓ છે. કારમીરનો કવિ ખિન્દણ, જે અગિયારમા શતકના દ્વિતીયાર્ધમાં થઈ ગયો, તેણે એ કાવ્ય રચ્યું છે. દત્તકથા પ્રમાણે, આ કવિએ એક રાજકુંવરીનો પ્રેમ છૂપી રીતે મેળવ્યો હતો અને એ જ્યારે પકડાઈ ગયો ત્યારે એને મૃત્યુની શિક્ષા ફરમાવવામાં આવી. આ ઉપરથી એણે પચાસ શ્લોકો રચ્યા. તે ઠરેકની શરૂઆતમાં, “હજી પણ મહેને સાંભરે છે” એવા શબ્દો આવે છે, અને પોતે જે પ્રેમનો આનન્દ અનુભવ્યો હતો તેનું વર્ણન એ શ્લોકોમાં ઘણું ઉત્સાહપૂર્વક અને છટાદાર રીતે આપવામાં આવ્યું છે. એ શ્લોકોની રાગના મન ઉપર એટલી બધી અસર થઈ કે કવિને એણે ક્ષમા આપી અને પોતાની પુત્રીની સાથે એનાં લગ્ન કર્યાં.

માધ્યમિક હિન્દુસ્તાનની બાવપ્રધાન રચનાઓનો મોટો ભાગ ઝાઝા વિસ્તારવાળાં સુસંકલિત કાવ્યોનો બનેલો નથી, પણ ચોડીજ રેખાઓ વડે એક ન્હાતું પણ સુન્દર ચિત્ર ચીતરવામાં આવે તે પ્રમાણે ચાર પાંક્તઓના એકજ શ્લોકમાં સંવારનો આમુક પ્રસંગનું અથવા અમુક બાવનું કથન કરવામાં આવ્યું હોય એનું વિશેષ જોવામાં આવે છે. જે ઉપદેશાત્મક રચનાનો ઉપયોગ કરવામાં હિન્દુસ્તાનના લોકોએ ધણી અસાધારણ દક્ષતા મેળવી હતી તે રચનાની સાથે આ બાવપ્રધાન કાવ્યો

ધણી રીતે સરખાપણું ધરાવે છે. અવલોકનશક્તિની તીવ્રતા અને લાગણીની ઉત્કટતા એમાં જણાઈ આવે છે, અને ધણુંખર એ ચિત્રો અતિ કુશળ કારીગરોને હાથેજ ચીતરાયાં હોય છે. એમાંના ધણા શ્લોકો વિચાર અને વાણી એ એકમા સપૂર્ણ સૌન્દર્યના ઉત્તમ નમૂનાઓ આપણને પૂરા પાડે છે. પણ એમાંના કેટલાક શ્લોકોની ખુબી ભાષાન્તર કરવામાં જતી રહે છે, કારણ કે મૂળમાં વપરાયેલા ગ્રીક છંદોને ખીજી ભાષામાં ઉતારવા એ અશક્ય થઈ પડે છે. કેટલાક સંસ્કૃત કવિઓએ આવાં પોતાના રચેલાં સુધર્માં ન્હાનકડાં કાવ્યોના સંચલ કયા છે.

એવા કવિઓમાં ભર્તૃહરિ એ સૌથી વધારે જાણીતા છે. એ એકજ માણસ વૈયાકરણ પણ હતો, ફિલસૂ- પણ હતો, અને કવિ પણ હતો*. એકજ માણસમા આવી રીતનું ત્રણે પ્રકારનું નૈપુણ્ય દીકામાં આવે એ તો માત્ર હિન્દુસ્તાનની કેળવણીથીજ થઈ શકે, અને હિન્દુસ્તાનમાં પણ એવો ખીજો દાખલો જડી આવવો મુશ્કેલ છે ભર્તૃહરિ એ સાતમા સેકાના પ્રથમાર્ધમા થઈ ગયો હતો. ઇસ્તિસંગ નામનો ચીનનો મુસાફર, જેણે એ શતકના પાંચલા બાજમા વીસ કરતા વધારે વર્ષ હિન્દુસ્તાનમા ગાળ્યા હતા, તે કહે છે કે બૌદ્ધ ધર્મનો સાધુ થઈ ગયા પછી એ કવિ પાંડો મસારી થયો હતો અને એવી રીતે માધુ એનો મઃ અને સસાર એ એની વચ્ચે બહુ મજાને માત આઠ વખત એણે જાઆવ કર્યા કીધી હતી પોતાની અસ્થિરતા વિષે એ પોતાની જાતને કપકો આપતો હતો, પણ એ અસ્થિરતાને દૂર કરવાનું સામર્થ્ય એનામા હતું નહીં. છટા છટા શ્લોકોના ત્રણ શતક એણે રચ્યા છે. એમાંનું પહેલું અને છેલ્લું શતક ઉપદેશાત્મક છે તેને માટે આગળ ઉપર કંઈક કહેવાનો પ્રમગ આવશે માત્ર ખીજું—શૃંગારશતક—તેમાં કામુકતાની લાગણીનું ચિત્ર આલેખવામા આવ્યું છે. આ શતકના લલિત અને ગ્રીક શ્લોકો પરથી ઓછોના વિવિધ પ્રકારે દસ્વમાન થતા સૌન્દર્યનો તેમજ પુરુષોના હૃદયનું હૃદય કરવાની તેમની કળાનો કનિને ધણો સારો પરિચય હતો એમ જણાઈ આવે છે. એમાંના એક શ્લોકમાં

* ઇસ્તિસંગના વચનોને આધારે આ સ્થળે ગ્રી. એકોનોલે ને હકીગત જણાવી છે તે આ કવિને લાગુ પડતી નથી એણે હમે ઉપર જણાવી નયા વિષે ભર્તૃહરિ નામનો વૈયા-રણ તે આ સામના રચનારથી નહન ગુને છે, અને બૌદ્ધ ધર્મ તો તેણે સ્વીકાર્યો હતો.

એ પૂછે છે કે સધળી દિશાઓમાં આંખાની મ્હારનો પરિમલ વ્યાપી રહ્યો હોય અને મધને લીધે મત્ત બનેલા કમરોનો ગણગણાટ ચાલી રહ્યો હોય તેવી વસન્ત ઋતુમાં પ્રેમની ઉત્કંઠા કોને નહીં થતી હોય ?* ખીન્ન પ્રણેતામાં એ કહે છે કે કમળના જેવાં નયનવાળી યુવતિઓના સૌન્દર્યની અસરને કાઢી શકી શકાતી નથી. વિદ્વાન્ માણસો પણ એની અસરને રોકવા અસમર્થ છે. તેઓ વૈરાગ્યની જે વાતો કરે છે તેમાં ખાલી શબ્દ સિવાય ખીન્નું કંઈ પણ છે નહીં. કવિ પોતે વિલાપ કરે છે કે “મ્હારી પ્રિયા મ્હારાથી દૂર હોય છે ત્યારે મ્હારા જીવનનો સધળો પ્રકાર જાણે જતો રહે છે.”

સતિ પ્રદીપે સત્યગ્રી સત્સુ તારારવીન્દુષુ ।

વિના મે મૃગશાવાદ્યા તમોમૂતમિદં જગત્ ॥

(દીવો છે, અગ્નિ છે, તારા છે, રવિ છે, ચન્દ્ર છે, તોપણ ન્હાનકંઠા દરથુના જેવી આંખવાળી મ્હારી પ્રિયતમાના વિના આઆખું જગત્ મ્હને અંધકારમય લાગે છે).

તેનીજ સાથે અસાવધ મનુષ્યોને એ શીખામણ આપે છે કે સૌના સૌન્દર્ય વિષે ત્હમે હદ બહારનો વિચાર કર્યાં કરશો નહીં:—

કામિનીકાયકાન્તારે કુચપર્વતદુર્ગમે ।

મા સંચર મનઃ પાન્ય તત્રાસ્તે સ્મરતસ્કરઃ ॥

(કુચ રૂપી પર્વતને લીધે દુર્ગમ એવા કામિનીની કાયા રૂપી

* સહકાર કુસુમકેસરનિકરમરામોદ્મૂર્છિતદિગન્તે ।

મધુરમધુવિધુરમધુપે મધૌ મવેત્કસ્યં નોત્કણ્ઠા ॥

§ વચસિ ભવતિ । સદ્ગત્યાગમુદ્દિગ્યં વાર્તા

શ્રુતિમુખરમુસ્તાનાં કેવલ પઞ્ચિતાનામ્ ।

જવનમરુણરત્નગ્રન્થિકાઝીકલાપં

કુવલયનયનાનાં કો વિહાતું સમર્થઃ ॥

‘અરણ્યમાં,’ હે મન-સુસાદર ! તું બેઠી નહીં; કારણ કે ‘લો આગળ રમર નામનો તરકર ત્હને મારવાને માટે હંમેશાં છુપાઈ રહ્યો હોય છે’).

ખીજ એક શ્લોકમાં ક્રમદેવને માછી તરીકે કહવામાં આવ્યો છે. એ માછી આ મંસાર રૂપી સમુદ્રની અંદર સ્ત્રી નામની (મત્સ્ય વેધવાની) કડી નાંખે છે, અને માંસની ઇચ્છા રાખનારાં માછલાંઓને જેવી રીતે સમુદ્રમાંથી ખેંચી કાઢવામાં આવે તેવી રીતે સ્ત્રીના શુભાખી ઓઠના આસ્વાદનને માટે લોહપત્તા ધરાવનારા પુરુષોને એ ખેંચી કાઢે અને પછી અનુરાગરૂપી અગ્નિમાં તેને શેકે છે.-

એક યુવતિ ઉપર પ્રેમ રાખવાથી કવિ કંઈ કંઈ વિચિત્ર પ્રકારની શુભવશુમાં દુસાઈ પડે છે:—

સ્મૃતા ભવતિ પાપાય દૃષ્ટા ચોન્માદકારિણી ।

સ્પૃષ્ટા ભવતિ મોહાય સા નામ દયિતા કથમ્ ॥

(એવું રમરણ કરે છું તો પાપ લાગે છે, અને જો છું તો ઉન્મત્ત બની જઈ છું, અને સ્પર્શ કરે છું તો મ્હારી સઘળા ધનિયો મોહ પામી જાય છે. રે ! એવી સ્ત્રી તે બહાલી કેમ લાગે ?).

એ પ્રમાણે, આ શતકના છેવટના ભાગમાં કવિનું હૃદય સ્ત્રી-સાન્દર્ભના ખેંચાણમાંથી દૂર જવા માંડતું હોય એવું જણાય છે. એ કહે છે: “રે બાળા ! મ્હારા તરફ કટાક્ષ દ્રેકવાનું તું છોડી દે; ત્હારો શ્રમ મિથ્યા છે. હું હવે તારૂં જલ્લાઈ ગયો છું; યૌવન જતું રહ્યું છે અને મ્હારા વિચારો હવે અરણ્ય તરફ વળવા માંડ્યા છે; મ્હારો મોહ નાશ પામ્યો છે, અને આખા જગતને હવે હું એક તણખાણાની બરાબર

* વિસ્તારિતં મકરફેતનઘોષેણ

સ્ત્રોસક્ષિતં ચઢિશમત્ર મવામ્બુરાશો ।

તેનાચિરાસદધરામિપલ્લોલમર્ત્ય-

મત્સ્યાન્વિકૃપ્ય સ પતત્યનુરાગવહ્નો ॥

ગણું ધું.*" આ પ્રમાણે ભર્તૃહરિ ધીરે ધીરે પોતાના "વૈરાગ્યશતક" એ નામના ત્રીજા સંગ્રહને માટે તૈયારી કરે છે.

સુંગારરસના છૂટા છૂટા શ્લોકોનો એક ટૂંકો પણ અતિ મનોહર અને કીમતી સંગ્રહ "સુંગારતિલક" એ નામનો છે તે હાસિદાસનો રચેલો કહેવાય છે. એના તેવીસ શ્લોકો છે. તેમાં કેટલીક ઉચી કલ્પનાવાળી ઉપમાઓ ઘણી પુખ્તીની સાથે દાખલ કરવામાં આવી છે. ઉદાહરણ તરીકે, એક શ્લોકમાં કવિ પૂછે છે કે જેની આકૃતિ અને જેના અવયવો જુદી જુદી જાતનાં નાજુક પુષ્પોના જેવાં છે તે યુવતિનું હૃદય પત્યરના જેવું કંઈક કેમ હશે ?† બીજા શ્લોકમાં એ પોતાની પ્રિયાને એક શિકારીની સાથે સરખાવે છે:—

इयं व्याघ्रायते बाला भ्रूस्तयाः कार्मुकायते ।

कटाक्षश्च शरायन्ते मनो मे हरिणायते ॥

(આ બાળા એક શિકારીના જેવી છે; એની બ્રૂક્ષતા તે ધનુષ્યના જેવી છે; કટાક્ષ રૂપી તીર એ ફેંકે છે; મહારા મનરૂપી હરણને એ વીધે છે.)

આ પ્રકારનાં બાવાત્મક કાવ્યોમાં સૌથી વધારે અગત્યનું કાવ્ય અમરશતક અથવા "અમરના રચેલાં સો શ્લોકો" એ નામનું છે. પ્રેમી બી પુરુષોની જુદી જુદી મનોદશાઓ, આનન્દ અને વિપાદ, ક્રોધ

* બાલે લીલામુકુલિનમમી મન્યરા દષ્ટિપાતા:

किं सिष्यन्ते विरम विरम व्यर्थ एष भ्रमस्ते ।

संप्रत्यन्ये वयमुपरतं बाल्यमास्था वनान्ते

क्षीणो मोहस्तृणमिव जगज्जालमालोकयामः ॥

† इन्दीवरेण नयनं मुक्षमम्बुजेन

कुन्देन दन्तमघरं नवपल्लवेन ।

अङ्गानि चम्पकदलेः स विधाय वेवा

कान्ને कथं घट्टिवानुપલેન ચેતઃ ॥

અને પ્રણય એ સર્વનાં ચિત્રો આલેખવાની કળામાં આ કવિનું અપાર કૌશલ છે. દંપતીઓના કલહ અને તેનું સમાધાન એની જુદી જુદી અવસ્થાઓનો ચિત્તાર આપવામાં તો એની ચતુરાઈ અપૂર્વ છે. વિષય આટલો સંકુચિત હોવા છતાં, પ્રસંગો અને લાગણીઓ એકજ સરખાં હોવા છતાં કદક આશ્ચર્ય લાગે એવી રીતે વિચારો મૂકવાની ખુબીને લીધે અને હમેશાં નવીનતાજ નળાય એવી રીતની કાવ્યની કળાને લીધે પોતાની રચના તરફ સચોટ લક્ષ રખાવવામાં કવિ જે દત્તેશ મેળવે છે તે ખરેખર માન ઉપજાવે એવી છે. અમરુ અને બીજા કવિઓ અદ્ભુત અને આધ્યાત્મિક પ્રેમનાં ચિત્રો આપતા નથી, પણ વિષયનું જેમાં પ્રાધાન્ય છે તેવાજ પ્રેમનાં ચિત્રો આપે છે, તોપણ અમરુના કાવ્યમાં લાગણીની કામળતા અને વિચારની સુંદરતા ધણી વખત જોવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, સંધ્યા સમયે વિદેશ ગયલા પતિના પુનરાગમનની રાહ જોતી સ્ત્રી એણે જે વર્ણન આપ્યું છે તે જુઓ.*

કાવ્યશાસ્ત્ર વિષેના મંરૂત ગ્રન્થોમાં આવાં કાવ્યરત્નો ધણાં સચવાઈ રહેલા જોવામાં આવે છે. એવો એક શ્લોક રાતા અશોક વૃક્ષ વિષેનો છે. એ શ્લોકમા વૃક્ષને કવિ પૂછે છે કે “હું એના ઉપર આટલો પ્રેમ રાખુ છું છતાં એ કૃશોદરી મ્હને મૂકીને ક્યાં ગઈ તે તું કહે, મ્હને એની દીકી નથી એવું સચવતો હોય તેમ તું તહાર મસ્તક હલાવે છે,

* આદ્યપ્રસરાત્પ્રિયસ્ય પદવીમુદ્દીક્ષ્ય નિર્વિણ્ણયા
વિશ્વાન્તેષુ પથિવ્વહ. પરિણતૌ જ્વાન્તે સમુત્સર્પતી ।
દત્તૈક સર્ગુન્વા મૃહ પ્રતિ પદ પાન્થસ્ત્રિપાસિમ્ન્શણે
મા મૂદાગત હત્યમન્દલિનગ્રીવં પુનર્વીસિતમ્ ॥

આ સુંદર પદ્યોએનું લાયાન્તર સાક્ષર શ્રી કેશવલાલે નીચે પ્રમાણે વ્યુત —

“બેઠું પથોનું બેઠું જાંધ પડિયું દુહાંતે ગયો આપમી,
ને અંધારું રહ્યું રમી તારું લગી લગી લેશ રાકયા,
જેમી આંખ વિલોહીં વાટ કમરું બેઠોરા પાડું બરી,
‘આનતા ઠઠો હોય કય’ કરીને જોય વગી બાપમી

પણ તે વ્યર્થ છે; કારણ કે મ્હારી પ્રિયાના પાદનો સ્પર્શ ત્હને ન થયો હોત તો આટલાં પુષ્પો ત્હને ક્યાંવી આવ્યાં હોત ?”

આ સઘળાં કાવ્યોમાં વનસ્પતિઓ અને પશુપક્ષીઓને અમલપત્ર રથાન આપવામાં આવ્યું છે અને તેના વિષે ઘણી ખુબીથી લખવામાં આવ્યું છે. પુષ્પોમાં કમળ એ મૌથી વધારે લક્ષ્ય ખેંચતું જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, એમાંના એક શ્લોકમાં એવું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે કે મેંધા સમયે કમળો પોતાનાં નયન મીંચી દે છે, કારણ કે તેઓનો પતિ અને તેઓનો હિતકર્તા સૂર્ય પોતાનાં કિરણોથી વિહીન બનીને અસ્ત પામે છે તે તેઓથી જોઈ શકાતું નથી. બીજા એક શ્લોકમાં કરંજુરસ કિપળવે એવી ખુબીથી એક ભ્રમરના સ્વપ્નાનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે:—

રાત્રિર્ગમિપ્યનિ મવિપ્યતિ સુપ્રભાત
મારવાનુદેપ્યતિ હસિષ્યતિ પદ્મજં ચ ।
इत्थं विचिन्तयति कोशगते द्विरेके
हा हन्त हन्त नलिनीं गग उन्मुमूल ॥

(“રાત જશે, શોભીતું પ્રભાત આવશે, સૂર્ય જાગશે, કમળ ખીસશે” એ પ્રભાતે કમળના કોશની અંદર પૂરાપણે ભ્રમરો વિચાર કરતો હતો એટલામાં તો, રે ! હામ ! એક હાથીએ આવીને કમળના છાંને ઉખેડી નાંખ્યો).

જેના સમ્બન્ધમાં કંઈ કંઈ કવિત્વમય વાર્તાઓ જોડાયેલી ?

† रक्ताशोक रुशोदरि कं नु गतां त्यक्तवानुरक्तं जनं
नो दृष्टेनि मुधैव चालयसि किं वानावधूतं शिरः ।
उत्कंठा घटमानपटूपदव्यासंगददृष्टच्छद—
स्तत्पादाहनिमन्नेरेण मवनः पुण्डोद्गमोऽय कुनः ॥

અગોક રક્તને કાઈ મુન્દર શુભવિના પાદનો પ્રકાર થાય ■ ત્યારે જ તેના પર પુષ્પ આવે છે એવી મંસ્કૃત કવિઓની માન્યતા છે

એવાં જુદાં જુદાં પક્ષીઓને પણ માનવજીવન અને માનવપ્રેમને દદાન્ત પૂર પાડનારાં તરોકે કવિતાઓની અંદર ઘણી વખત દાખલ કરવામાં આવે છે. ચાતક પક્ષી, જે મેઘમાંથી ટપકતાં વર્ષાદ્રતાં બિન્દુઓ સિવાય બીજું કોઈ પાણી સ્વીકારવા કરતાં વૃક્ષોને લીધે મરણ પામવું એ વધારે પર્મદ કરે છે, તે આત્મમાનનું દદાન્ત પૂર પાડે છે. ચક્રોર, જે ચન્દ્રનાં કિરણોનું પાન કરતો ગણાય છે, તે પ્રિયતમાના મુખચન્દ્રનાં કિરણોનું પોતાના નયન-વડે પાન કરનારા પ્રેમી પુરુષને અચ્છું સાચું પૂર પાડે છે. ચંક્રવાક, જેના બાજમાં રાત્રીને સમયે પોતાની પ્રિયાને વિયોગજા મિર્માયસો કહેવાય છે, તે રાત્રીના પ્રહરોમાં આર્ત સ્વથી પોતાની પ્રિયાને બીમ પાડે છે, અને એના વડે દાંપત્યપ્રેમનો સુંદર આદર્શ આપણી આગળ ખડો થાય છે.

આ સઘળી કવિતાઓમાં, ખીલી રહેલાં વૃક્ષોને લીધે શોભતા, કુસુમોને લીધે મીઠી સુવાસ આપતા, પક્ષીઓના વિવિધ પ્રકારના રગ વડે નયનને આકર્ષતા અને તેઓના મીઠા સંગીત વડે કર્ણને તૃપ્તિ પમાડતા, સૂર્યપ્રકાશ જેના ઉપર પડતો હોય એવાં કમળો વાળાં સરોવરોથી અને છાંવડામાં સૂતેલાં મોટી આંખ વાળાં હરણોથી વૈવિધ્ય વાળા જથ્થાતા રમ્ય પ્રદેશો એ હિન્દુસ્તાનની યુવતિઓનાં તેજહાર નયન તથા સુંદર સ્વરૂપને માટે યોગ્ય પદ્માદ્ભૂમિ પૂરી પાડે છે. એ કવિતાઓ માંનાં કેટલાંક રત્નો તો એવાં છે કે તેનાથી હીન જેવો પ્રતિભાશાળી પુરુષ “Die Lotosblume” અને “Auf Flügeln des Gesanges” જેવાં બાવપ્રધાન કાવ્યો લખવાને પ્રેરાયો હોય તો તેમાં કંઈ પણ અયોગ્ય કહેવાય નહીં.

એવાજ પ્રકારનાં ઘણાં બાવપ્રધાન કાવ્યો પ્રાકૃતમાં પણ લખાયાં છે. તેમાં સત્તશતક અથવા “સાતસો શ્લોક” એ નામનો ઉત્તમ કાવ્યોનો એક વિરત્ત સંગ્રહ હોય કવિ, જે ઘણુંખરૂં ઇ. સ. ૧૦૦૦ કરતાં ઘણો વખત પહેલાં ઘર્ષ ગયો, તેનો કરેલો છે. એની અંદર ઘણી ખુબીઓ છે, અને એકંદરે હિન્દુસ્તાનનાં લોકપ્રિય બાવપ્રધાન કાવ્યોનો કીમતી ભંડાર એ અન્ય વડે પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. આ મંત્રદર્શી એકજ શ્લોક વિષે સ્તયન કરવું આ ઠેકાણે બસ થશે. એ ન્હાનકડા કાવ્યમાં તારાઓની કમળોથી અલંકૃત ઘણા રાત્રી સમયના

પણ તે વ્યર્થ છે; કારણ કે મહારી પ્રિયાના પાદનો સ્પર્શ ત્હને ન થયો હોત તો આટલાં પુષ્પો ત્હને ક્યાંવી આવ્યાં હોત ?”

આ સધળાં કાવ્યોમાં વનસ્પતિઓ અને પશુપક્ષીઓને અગત્યનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે અને તેના વિષે ઘણી ખુબીથી લખવામાં આવ્યું છે. પુષ્પોમાં કમળ એ સૌથી વધારે લક્ષ્ય ખેંચતું જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, એમાંના એક શ્લોકમાં એવું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે કે મધ્યા સમયે કમળો પોતાનાં નયન મીચી દે છે, કારણ કે તેઓનો પતિ અને તેઓનો હિતકર્તા સૂર્ય પોતાનાં કિરણોથી વિહીન બનીને અસ્ત પામે છે તે તેઓથી ભેદ શકાતું નથી. બીજા એક શ્લોકમાં કરણરસ ઉપભવે એવી ખુબીથી એક ભ્રમરના સ્વપ્નાનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે:—

રાત્રિર્ગમિપ્યતિ મવિપ્યતિ સુપ્રમાન
માસ્વાનુદેપ્યતિ હસિષ્યતિ પદ્મજં ચ ।
इत्थं विचिन्तयति कोशगते द्विरेके
हा हन्त हन्त नलिनीं गग उन्मुमूल ॥

(“રાત જશે, શોભીતું પ્રભાત આવશે, સૂર્ય જાગશે, કમળ ખીલશે” એ પ્રભાણે કમળના કોશની અંદર પૂરાપણે ભ્રમરો વિચાર કરતો હતો એટલામાં તો, રે ! હાય ! એક હાથીએ આવીને કમળના છોડને ઉખેડી નાંખ્યો).

..

જેના સમ્બન્ધમાં કંઈ કંઈ કવિત્વમય વાર્તાઓ જોડાયેલી ?

† रक्ताशोक कुशोदरि कं नु गतां त्यक्तवानुरक्तं जनं
नो दृष्टेति मुधैव चालयसि किं वानावधूतं शिरः ।
उत्कंठा घटमानपट्पदवट्यासंवहददष्टच्छद—
स्तम्पादाहनिमन्तरेण यवनः पुष्पोद्गमोऽय कुतः ॥

અશોક વૃક્ષને કાઠી મુન્દર યુવતિના પાદનો પ્રદાર થાય છે ત્યારેન તેના પર પુષ્પ આવે છે એવી સંસ્કૃત કવિઓની માન્યતા છે.

એવાં શુદ્ધાં શુદ્ધાં પક્ષીઓને પણ માનવજીવન અને માનવપ્રેમને દૃષ્ટાન્ત પૂરું પાડનારાં તરીકે કવિતાઓની અંદર ઘણી વખત, દાખલ કરવામાં આવે છે. ચાતક પક્ષી, જે મેઘમાંથી ટપકતાં વર્ષાદ્રનાં બિન્દુઓ સિવાય બીજું કોઈ પાણી સ્વીકારવા કરતાં તૃષ્ણાને લીધે મરણ પામવું એ વધારે પસંદ કરે છે, તે આત્મમાનનું દૃષ્ટાન્ત પૂરું પાડે છે. ચકોર, જે અન્નનાં કિરણોનું પાન કરતો ગણાય છે, તે પ્રિયતમાના મુખઅન્નનાં કિરણોનું પોતાના નયન-વડે પાન કરનારા પ્રેમી પુરુષને અમ્મું સામ્ય પૂરું પાડે છે. ચંક્રલાલ, જેના બાજ્યમાં રાત્રીને સમયે પોતાની પ્રિયાનો વિયોગજનું મિર્મિસો કહેવાય છે, તે રાત્રીના પ્રહરોમાં આત્મ સ્વથી પોતાની પ્રિયાને ભૂમ-પાડે છે, અને એના વડે દાંપત્યપ્રેમનો સુંદર આદર્શ આપણી આગળ ખડો થાય છે.

આ સમગ્ર કવિતાઓમાં, ખીલી રહેલાં વૃક્ષોને લીધે શોભતા, કુસુમોને લીધે મીઠી સુવાસ આપતા, પક્ષીઓના વિવિધ પ્રકારના રંગ વડે નયનને આકર્ષતા અને તેઓના મીઠા સંગીત વડે કર્ણને તૃપ્તિ પમાડતા, સૂર્યપ્રકાશ જેના ઉપર પડતો હોય એવાં કમળો વાળાં સરોવરોથી અને છાંયડામાં સુતેલાં મોટી આંખ વાળાં હરણોથી વૈવિધ્ય વાળા જળાતા રમ્ય પ્રદેશો એ હિન્દુસ્તાનની સુવવિચ્છિન્નાં તેજસ્વર નયન તથા સુંદર સ્વરૂપને માટે યોગ્ય પથાદભૂમિ પૂરી પાડે છે. એ કવિતાઓ માંનાં કેટલાક રત્નો તે એવાં છે કે તેનાથી હીન જેવો પ્રતિભાશળી પુરુષ "Die Lotosblume" અને "Auf Flügeln des Gesanges" જેવાં બાલ્યપ્રધાન કાવ્યો લખવાને પ્રેરણા હોય તે તેમાં કંઈ પણ અયોગ્ય કહેવાય નહીં.

એવાજ પ્રકરનાં ઘણાં બાલ્યપ્રધાન કાવ્યો પ્રાકૃતમાં પણ લખાયાં છે. તેમાં સપ્તશતક અથવા "સાતસો શ્લોક" એ નામનો ઉત્તમ કાવ્યોનો એક વિરત સંગ્રહ હોય કવિ, જે ધર્મપદ્ધતિ ઇ. સ. ૧૦૦૦ કરતાં ઘણો વખત પહેલાં થઈ ગયો, તેનો કરેલો છે. એની અંદર ઘણી ખુબીઓ છે, અને એકંદરે હિન્દુસ્તાનનાં લોકપ્રિય બાલ્યપ્રધાન કાવ્યોનો કીમતી બજાર એ અત્યંત વડે પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. આ સંગ્રહમાંથી એકજ શ્લોક વિષે સ્મરન કરવું આ ઠેકાણે બસ થશે. એ ન્દાનકડા કાવ્યમાં તાસજોરપી કમળોથી અલંકૃત વયલા રાત્રી સમયના

આકાશરૂપી સ્વચ્છ સરોવરમાં ધીરે ધીરે ફરતા સફેદ હંસ તરીકે ચન્દ્રને વર્ણવવામાં આવ્યો છે.

ભાવપ્રધાન કાવ્ય અને નાટક એ બેની વચ્ચેનો સંક્રાન્તિનો સમય “ગીતગોવિન્દ” એ નામની રચનાથી સ્પષ્ટવાચ છે. એ રચના બેકે આરંભા સૈકાની રચાયેલી છે, તોપણ અસલનાં નાટકનો જે પ્રકાર હજી પણ બંગાળામાં સ્થવાઈ રહ્યો છે અને સુબ્યવસ્થિત નાટકો લખાતાં થયાં તેના પહેલાં જે પ્રકાર અસ્તિત્વ ધરાવતો હશે તેનો પ્રાચીનમાં પ્રાચીન નમૂનો એ રચના વડે આપણને પૂરો પડે છે. એ કવિતામાં જેને આપણે “સંવાદ” નું નામ આપી શકીએ તેવું કંઈ જણાતું નથી, કારણ કે એનાં ત્રણે પાત્રો માત્ર એક જાતનાં સ્વગત બાપણો (Monologues) જ કરે છે, અને બીજાં બેમાંથી એક જણ એ બાપણ સાંભળે છે; કંઈ વખતે તો એક પણ ગાણુસ સાંભળનારું નથી હોતું. કૃષ્ણનો રાધા નામની રૂપવતી ગોવાળણ ઉપરનો પ્રેમ, એ પ્રેમી મુમલ વચ્ચેની તકરાર, અને એ તકરારનું છેવટે સમાધાન એ આ કાવ્યનો વિષય છે. કૃષ્ણના જીવનચરિત્રમાંથી, એ જાતે ગોવાળિયો (ગોવિન્દ) હતો, યમુના નદીના કિનારા ઉપર રહેતો હતો, અને પ્રેમાળ ગોપિકાઓની સાથે સ્વચ્છન્દે વિહાર કરતો હતો એ વૃતાન્તને આધારે આ કાવ્ય રચાયું છે. એ કાવ્યમાં ત્રણજ પાત્રો આવે છે: કૃષ્ણ, રાધા, અને તેની સખી.

એનો લેખક જ્યદેવ એ ઘણું કરીને બંગાળામાં જન્મ્યો હતો. બંગાળાના રાજા લક્ષ્મણસેનનો એ સમકાલીન હતો. “બંગાળાની હાસની યાત્રાઓની પેઠે કૃષ્ણના જીવનચરિત્રના બનાવો બજવી બતાવનારાં લોકમાન્ય નાટકોનો નમૂનો લઈને જ્યદેવે પોતાનું કાવ્ય રચ્યું હોય એ ઘણું સંભવિત છે. યાત્રા એ નામનાં ઉત્સવ પ્રસંગનાં નાટકોમાં અત્યારે પણ સુખ્યત્વે કરીને ભાવાત્મક કવિતાઓજ હોય છે. એ કવિતાઓ થોડીક બોલી જવાની અને થોડીક ગાવાની હોય છે. એમાં “સંવાદ”નું તત્ત્વ થોડુંજ હોય છે, અને મોટે ભાગે, વાતચીતના શબ્દો આગળથી ગોખી રાખવાને બદલે તે વખતે એમ ને એમજ જે શબ્દો ચોખ્ખા લાગે તે વાપરવામાં આવે છે. એવી રીતના આધાર ઉપરથી જ્યદેવે પોતાની અતિ કૃત્રિમ રચના રચી. સૈલીની મિદાસ સાથે અધરામાં અધરા

છન્દો વાપરવાની યજ્ઞિત, એને લીધે આ કાવ્યમાં બાહ્ય સ્વરૂપનું જે અખંડ સૌન્દર્ય એનાથી આણી શકાયું છે તે જેઓ મૂળ સંસ્કૃત વાંચવાને યજ્ઞિતમાન છે તે સમજાને આશ્ચર્ય પમાડ્યા વિના રહ્યું નથી. એની અંદર યમક તથા અનુપાસનો છટથી ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, તે એટલે મુખી કે જલોદ્ધવની પેઠે કાવ્યની પંક્તિઓને છેડેજ નહીં પણ તેની વચમાં પણ અનુપાસ આણવામાં આવ્યો છે; અને ચુંગારની ઉત્તરાતી લાગણીઓને જુદા જુદા અને કર્જને પ્રિય લાગે એવા છન્દોમાં એણે એવી અનુસાર્થથી મૂકી છે કે જે બાબતમાં એનાથી કાંઈ પણ થઈ નય નહીં. જ્યદેવની કવિતાને અંગ્રેજી બાપામાં બરાબર રીતે હિતારવી એ અશક્ય છે. તોપણ ફક્ત નામના જર્મન કવિએ વિચાર અને વાણી એ ઉભયમાં મૂળનું અતિ કૃત્રિમતાભર્યું સૌન્દર્ય એક બાપાન્તરદ્વારા જેટલું આણી શકાય તેટલું આપ્યું છે. પૂર્વદેશીય કવ્યનાની સમજી કળદુપતા સાથે જે કવિતામાં વિપ્લવમુખના આનન્દોનું છટાદાર વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તેમાંથી પણ ધર્મને લગતો ગદ્ય અર્થ ખેંચી કાઢવામાં આવે એ લગભગ વિચિત્ર લાગે એવું છે. પણ આ કાવ્યના સમ્બન્ધમાં એવું બન્યું છે, અને તે પણ એકજ વખત બન્યું છે એમ નથી. હિન્દુસ્તાનના ટીકાકારોના કહેવા પ્રમાણે, કૃષ્ણ અને રાધાનો વિયોગ, તેઓની એકબીજાને પામવાની ઉત્કંઠા, અને તેઓની છેવટની મિત્રતા એ સર્વથી જીવાત્માનો પરમાત્માની સાથેનો સમ્બન્ધ સૂચવાય છે. આ વિચાર જ્યદેવના મગજમાં કદાચ હોય પણ ખરો. પણ તે સામાન્ય રીતની સૂચના તરીકે હશે; દરેકેદરેક વિગતમાં વિસ્તાર-પૂર્વક એ વિચારને અનુસર્યું એવી એની ખાતરણ નહીં હોય.

..

પ્રકરણ ૧૩.

—*~*~*

નાટકો.

(આશરે, ઇ.સ. ૪૦૦ થી ૧૦૦૦)

હિન્દુસ્તાનના નાટકનો ઇતિહાસ-એ વિષયમાં કોઈ પણ યુરોપીયનને પ્રુબ્બળ રસ પડ્યા વગર રહે નહીં; કારણ કે એ અગત્યનું સાહિત્ય પશ્ચિમની અસરથી તદ્દન મુક્ત રહીને હિન્દુસ્તાનમાં સંપૂર્ણ અને સાર્વત્રિક વિકાસ પામી ચૂક્યું હતું, અને અસહ્યમાનીની છત પહેલાંના પ્રાંત છ સૈકામાં હિન્દુ લોકોના રીતરિવાજો કેવા હતા તેના ઉપર એ સાહિત્ય ઘણો ઉજ્જવળ પ્રકાશ નાંખે છે.

દ્રુગ્ધેદમાં સરખા અને પછી, યમ અને યમી, પુરૂરવસ્ અને ઉર્વશી એવા એવા સંવાદો જે સૂતોમાં આવે છે તે સૂતો હિન્દુસ્તાનના નાટકોનું પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સ્વરૂપ આપણી આગળ ખડું કરે છે. એમાંના છેલ્લા-પુરૂરવસ્ અને ઉર્વશીના-સંવાદ ઉપરથી હિન્દુસ્તાનના મ્હોટામાં મ્હોટા નાટકકારે હજાર કરતાં વધારે વર્ષ પછીથી પોતાનું વિક્રમોર્વશીય એ નામનું પ્રખ્યાત નાટક રચ્યું હતું. આ પ્રમાણે નાટકનું મૂળ સ્વરૂપ કેવું હતું તે આપણે જાણીએ છિયે, પણ નાટકો ક્યારથી ભજવવા મંડાયાં એ પ્રશ્નનો જોઈએ તોયે ખુલાસો મળી શકતો નથી. તેપણ ફત્તવાનાં અને આવાનાં જે પ્રમાણે આપણને ઉપલબ્ધ થાય તે ભજવાતાં નાટકોની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ હશે તે દર્શાવવાને બસ થાય એટલાં છે.

“નટ” અને “નાટક” એ શબ્દો નટ્ ધાતુ, જે સંસ્કૃત “નૃત્” એટલે નાચવું, તેનું પ્રાકૃત રૂપ છે, તેના ઉપરથી ઉત્પન્ન થયા છે તત્પત્તે માટે નાચ એ શબ્દ હાલ હિન્દુસ્તાનમાં વપરાય છે તે અંગ્રેજ લોકોના સાંભળવામાં ઘણી વાર આવ્યા વગર રહ્યો નહીં હોય. ખરેખર, નાચથીજ ઘણુંખડું હિન્દુસ્તાનનાં નાટકો ભજવવાનો આરંભ થયો હશે પ્રથમ કઈ પણ શબ્દ બોલ્યા વગર તત્પત્તની શારીરિક હીંચચાસો સાથે હાથના અને મ્હોંના ચાળાઓ કરવામાં આવતા હશે. એની સાથે

અમીત ગાયન પણ છેક પ્રાચીન સમયથી જોડવામાં આવ્યાં હશે. આ કારણથી નાટ્યશાસ્ત્રને જે મૂળ સ્થાપનાર કહેવાય છે તે મરતના નામનો અર્થ સંસ્કૃતમાં “નાટક બજાવનાર” એવો પણ થાય છે, અને ગુજરાતી ખારોટ શબ્દની પેઠે કેટલીક બાષાઓમાં “ગાનાર” એવો પણ એનો અર્થ થાય છે. નાચ અને ગાયન ઉપરાંત સંવાદને દાખલ કરવામાં આવ્યા એ નાટકના વિકાસકર્મનું છેલ્લું પગથિયું હતું. આ પ્રભાણે હિન્દુસ્તાનનાં અને ઓમનાં નાટકોનો વિકાસકર્મ લગભગ એક-સરખોજ હતો એમ જણાય છે. નાટકની આ પ્રાથમિક રિચતિનું હાલની બંગાળાની યાત્રાઓ અને ગીતગોવિન્દ વડે આપણને સારું જ્ઞાન થાય છે. સંપૂર્ણ વિકાસ પામેલાં સંસ્કૃત નાટકમાં આવપ્રધાન કાવ્યો અને સંવાદો એકબીજાની સાથે એકત્રિત થઈ ગયાં હોય છે. તે સમયની પહેલાંના સંક્રાન્તિકાળમાં ગીતગોવિન્દ જેવી રચનાઓ રચાઈ હશે. હાલમાં ભાસ કવિનાં તેમજ અન્યોનાં રચેલાં નાટકો જડાં આવ્યાં છે, તે પરથી સ્પષ્ટ માલમ પડ્યું છે કે નાટકની રચના ઇસ્વીસનના આરંભ-કાળથીજ સંપૂર્ણ વિકાસ પામી ચૂકી હતી.

બજવાતાં નાટકો વિષે સૌથી પહેલી વાર કથન કરાયલું મહા-માય્યમાં જોવામાં આવે છે. એ ગ્રન્થની અંદર કૃષ્ણના જીવનમાંના કંસઘઘ અને ઘલિયન્ઘના ઘટાન્તો બજવી બતાવવામાં આવ્યા વિષે લખ્યું છે. ભરતે દેવતાઓની સમક્ષ વિષ્ણુની સીલક્રમીતા સ્વયંચરનું નાટક બજવાવ્યું હતું એમ કહેવાય છે.* વળી સંગીત, જેની અંદર નૃત, સ્ત્રીત, અને વાદ્ય એ ત્રણનો સમાવેશ થાય છે,† જેની શરૂઆત કૃષ્ણ અને ગોપીઓથી થયલી એમ કહેવામાં આવે છે. ગીતગોવિન્દ-માં પણના જીવનની હકીકત આપી છે અને હાલની યાત્રાઓમાં પણ સાધારણ રીતે કૃષ્ણના જીવનના અમુક અમુક બનાવોજ બજવી બતાવવામાં આવે છે. આ સર્વ ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે વિષ્ણુ-કૃષ્ણના પદની સાથે હિન્દુસ્તાનના નાટકસાહિત્યના વિકાસને કંઈક સમ્બન્ધ છે, અને તેથી ખ્રિસ્તી લોકના ત્રાધ્યમિક યુગના ધાર્મિક,એલો (mysteries) ની પેઠે હિન્દુસ્તાનમાં પણ પ્રથમ ધાર્મિક એલોજ ખજ-

* જુઓ “વિક્રમોર્વશીય” નાટક — અક ૨-૩.

† નૃત્ત ગીતં તથા વાદ્ય ત્રયં સંગીતમુચ્યતે ॥

વાતા હશે, તેમાં કૃષ્ણની દત્તકથામાંના અમુક અમુક ખનાવો મોટા ભાગે ગાયન અને નાય વડે બજવી જતાવવામાં આવતા હશે અને તેની અંદર ગદ્યાત્મક સંવાદોનો પણ ખેલ બજવનારાઓ પોતાને તે વખતે જેમ સૂઝે તેમ ઉપયોગ કરતા હશે.

નાટકનું સાહિત્ય હિન્દુસ્તાનમાં દરેક રીતે પુષ્કળ વિકાસ પામેલું છે એ વાત અનેક નાટકો આજ સુધી સચવાઈ રહ્યાં છે તે ઉપરાંતજ નહીં, પણ નાટકની રચના અને નાટકની જૈવી વિષે વિસ્તૃત નિયમો આપનારા કાવ્યશાસ્ત્રના જે ગ્રન્થો છે તે ઉપરથી પણ જણાઈ આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે “સાહિત્યદર્પણ” નામનો ગ્રન્થ છે તેમાં સંસ્કૃત-નાટકના રૂપક અને ઉપરૂપક એવા બે મુખ્ય વિભાગ આપવામાં આવ્યા છે, અને પછી રૂપકના આખા હસ પ્રકાર અને ઉપરૂપકના અઠાર પ્રકાર ગણાવવામાં આવ્યા છે.

પાશ્ચાત્ય વાંચકોનું ધ્યાન ખેંચે એવાં હિન્દુસ્તાનનાં નાટકોનાં ખાસ લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે: એમાં હેવટનો પરિણામ દુઃખમય આવતો નથી, એમાં ગદ્યાત્મક સંવાદોની સાથે ભાવપ્રધાન કવિતાઓ વારાહરતી આવી જાય છે, અને એમાં કેટલાક પાત્રો સંસ્કૃત ભાષા બોલે છે ત્યારે બીજાં પ્રાકૃત બોલે છે.

સંસ્કૃત નાટકની રચના મિશ્રિત હોય છે. એમાં આનન્દ અને શોક એ બેઉનું મિશ્રણ થયેલું જોવામાં આવે છે. સાધારણ રીતે એમાં વિદૂષકનો ભાગ આગળ પડતો હોય છે, અને એમાં નાયક તથા નાયિકા ધણી વાર અત્યંત નિરાશામાં આવી પડે છે. પણ એનો અંત કોઈ દહાડો દુઃખમય આવતો નથી. આ કારણથી શ્રોતાજનોના હૃદયમાં ભયની, શોકની, અથવા દયાની જે લાગણીઓ ઉત્પન્ન થઈ હોય છે તે હમેશા વાર્તાનું શુભ પરિણામ આવવાથી આખરે શાન્ત થઈ જાય છે. એ ઉપરાંત, નાટકની વચમાં પણ ઘણાજ કરુણારસ વાળા ખનાવ આજુ-વામાં આવતો નથી, ઘણવા તરીકે, રંગભૂમિ ઉપર કદી મરણ થયેલું દેખાડવામાં આવતું નથી. ખરેખર, કોઈ પણ રીતની અસભ્ય વસ્તુ, - કરડવું, ખંજવાળવું, યુગ્મન કરવું, ખાવું, ઉઘવું, એવું કંઈ પણ—શ્રોતા-જનોની સમક્ષ કદી બજવવામાં આવતું નથી.

સંસ્કૃત નાટકોમાં ભાવપ્રધાન કવિતાઓ ઘણી આવે છે. એ

કવિતાઓમાં, નજરે પડતા દેખાવો અથવા માણસોનાં વર્ણન આપવામાં આવ્યાં હોય છે અથવા તો જે બનાવો અને તેના ઉપરથી ઉત્પન્ન થતા વિચારો દર્શાવવામાં આવ્યા હોય છે. સાધારણ રીતે એવી કવિતાના ચચ્ચાર લીટીના શ્લોકો હોય છે. શકુન્તલા નાટકમાં એવા બસંએક શ્લોકો છે, એટલે આખા નાટકનો લગભગ અડધો ભાગ એ શ્લોકો વડે રોકાયેલો છે. એ શ્લોકોમાં જાતજાતના છંદો વાપરવામાં આવ્યા હોય છે. આ પ્રમાણે શકુન્તલાના પહેલા ૩૪ શ્લોકોમાં જુદા જુદા અગિયાર છંદો વપરાયેલા છે. એ ગુંથવણિયા અને કેવળ માત્રામેળના છંદોનું અંગ્રેજી ભાષામાં અનુકરણ કરવું એ બની શકે એવું નથી. નાટકોમાં જે સંવાદો આવે છે તે ધણાખરા બહુજ સાધારણ ગદ્યમાં લખાયેલા હોય છે. પાછળની કવિતામાં જે પ્રૌઢ વિચાર દર્શાવેલો હોય છે તેની પ્રસ્તાવનાનું કામ એ ગદ્ય વડે કરાય છે.

સંસ્કૃત નાટકમાં જુદાં જુદાં પાત્રો પોતપોતાની પદવી પ્રમાણે જુદી જુદી ભાષાઓ વાપરે છે. નાયકો, રાજાઓ, બ્રાહ્મણો, અને હવે પદ્મીના પુરુષો સંસ્કૃત ભાષા વાપરે છે, સધળા સ્ત્રીઓ અને હલકી સ્થિતિના પુરુષો પ્રાકૃત ભાષા વાપરે છે. પ્રાકૃતની અંદરજ પાછા જુદા જુદા બેદો પાડવામાં આવ્યા છે. ઉદાહરણ તરીકે, હવે પદ્મીની સ્ત્રીઓ કવિતામાં મહારાષ્ટ્રી ભાષા વાપરે છે, પણ બીજી રીતે તેઓ, તેમજ તેઓનાં છોકરાંઓ અને હવે વર્ગના નોકરો, શૌરસેની ભાષા વાપરે છે. રાજમહેલના નોકરો આગધી ભાષા વાપરે છે, શક અને જુગારી શ્લોકો અવનંતી ભાષા વાપરે છે, ગોવાળિયાઓ આબીરી ભાષા વાપરે છે, દાસલા વેચનારાઓ પૈસાચી ભાષા વાપરે છે, અને હલકામાં હલકા અને જંગલી માણસો અપજંચ ભાષા વાપરે છે.

વસ્તુસંકલના અને પાત્રાલેખનની બાબતમાં સંસ્કૃત નાટકકારોનું કોશલ ધણું જોવામાં આવે છે, પણ તદ્દન નવુંજ રચવાની શક્તિ તેઓમાં ઝાઝી જોવામાં આવતી નથી. સાધારણ રીતે કોઈ અંતિહાસિક અથવા પૌરાણિક કથામાંથી તેઓ પોતાના નાટકનું વસ્તુ લે છે. પ્રેમ એ હિન્દુસ્તાનનાં ધણાંખરાં નાટકોનો ખાસ વિષય હોય છે. નાયક સાધારણ રીતે કોઈ રાજા હોય છે અને એક અથવા અનેક સ્ત્રીઓનો પતિ પણ તે ધર્મ યુગો હોય છે. કોઈ સુંદર યુવતિનું અંગરૂઢને તે

એકદમ વિદ્વાન બની જાય છે. નાયિકાનું હૃદય પણ કામના ખાણથી તરતજ વીધાઈ જાય છે અને તે પણ નાયકના ઉપર એટલીજ મોટા પામેલી હોય છે, પણ તે પોતાના મનોવિકારને સમાવીને કેટલાક વખત સુધી નાયકને સંક્રમાં ને સંક્રમાં રાખી મૂકે છે. દયતીના હૃદયમાં અનેક પ્રકારની સંક્રાંતિ ઉદ્ભવે છે. તેઓના માર્ગમાં અનેક પ્રકારનાં વિધન નડે છે, અનેક પ્રકારના વિલંબ થાય છે, અને એક ઉદાસ અને દિઠ્ઠાં ચર્મ જાય છે. તેઓની દશા જોઈને આપણને જે ગ્રામિ ઉપજે છે તેનો બાર નાયિકાની સખીઓના વર્તન વડે કરીને, પણ ખાસ કરીને નાયકના હૃદયના સાથી વિદ્વાદની મૂર્ખતા વડે કરીને ઝાઝો થાય છે. પોતાના શરીરની ખોડખાંપણને લીધે તેમજ નાયકની જાનતોમાં કંટાળી રીતે વચ્ચે પડીને એ વિદ્વાદ બીજાઓને હસવાનું કારણ આપે છે. પણ વાત્યાત્વેયનાં એ જે પ્રયત્નો કરે છે તે ખરું જ્યા પ્રકારના નથી હોતા. મર્વની મસ્કરીનું પાત્ર બને એવો માણસ હમેશાં માલજીન હોવો જોઈએ એ નિયમ લગાર વિચિત્ર લાગે એવો છે.

હિન્દુસ્તાનનાં નાટકો શ્રીસના શુભપરિણામી નાટકોની સાથે કંઈક સરખાપણું ધરાવે છે એ ખરૂં, પણ ઇલિઝાબેથના સમયના નાટકકારોની, અને ખાસ કરીને શેક્સપિયરની, રચનાઓ સાથે એ 'નાટકોનું સરખાપણું' એથી ઘણું વિશેષ છે. જનરરભાવના અમુક નમૂનાઓ રજૂ કરવા એ હિન્દુસ્તાનના નાટકકારોનો ઉદ્દેશ હોતો નથી, પણ અમુક વ્યક્તિઓના સ્વભાવનું નિરૂપણ કરવું એટલેજ તેઓનો ઉદ્દેશ હોય છે; અને સ્થળ તથા સમયની એકતાનો નિયમ પણ તેઓ સ્થાપવો નથી. નાટકમાં અદ્ભુત અને અસંભવિત જાનતો આણવાની તેઓને ટેવ હોય છે; ગદ્ય અને પદ્ય એ બેઉનો તેઓ ઉપયોગ કરે છે, ગંભીર અને હાસ્યરસ વાળા વૃત્તાન્તોનું તેઓ મિશ્રણ કરે છે, અને દ્વિઅર્થો શબ્દો તેઓ વાપરે છે. કેટલીક વખત, હાસ્ય ઉપજાવવા તેવી રીતે શબ્દોને તેઓ મચડી નાંખે છે. વિદ્વાદનું પાત્ર પણ શેક્સપિયરના મસ્કરાની સાથે ઘણું સરખાપણું ધરાવે છે. નાટકની ગતિ (action) ને આગળ વધારવાને માટે પત્રલેખન, નાટકની અંદર નાટક ભજવવું, મૃત જનોનું સજીવન થવું, એવા એવા કેટલાક પ્રયોગો પણ ઉભયમાં સાધારણ છે. એકબીજાની અસર થઈ હોય અથવા એકબીજામાંથી કંઈ પણ લેવામાં આવ્યું હોય એવો જ્યાં સંભવજ નથી ત્યાં આગળ પણ આવી રીતનાં

સાદરથ જોવામા આવે છે તે ઉપરથી એકજ વસ્તુનો સ્તતન રીતે પણ એમરખો વિકાસ થો થાય ડ તેનુ ઘણ જાણના જેવુ ઉદાહરણ આપણને મળે છે

દરેક સંસ્કૃત નાટકની શરૂઆત એક પ્રસ્તાવનાથા થાય છે એ પ્રસ્તાવનાના આગમમા આગિય અથવા નમર ૧૦૩૫ નાન્દી આપ નામા આરી હોય ડ અને તેમા શ્રોતાજનોના હિતને માટે દેવતાની પ્રાર્થના કરવામા આવી હોય છે ત્યાગ પત્રી સાધાગણુ રીતે સત્રધાર અને એક મે નોની વચ્ચે મવા આવે છે તેમા નાટક વિષે અને નાટકના લખનાર વિરે મ્યન કરવામા આવ્યુ હોય ને, શ્રોત્રમડળની પ્રીતિ મેળવવા માટે તેઓનો સાગસારપરીક્ષણશક્તિના વખાણુ કરનામા આવ્યા હોય છે, નાટકનુ વસ્તુ સમજવવાને માટે જૂત કાળના બનાવોને અને વર્તમાન કાળની સ્થિતિનો અહેવાલ આપવામા આવ્યો હોય છે, અને છેવટે હમેશા ખરેખગ નાટકના એક પાત્રના પ્રવેશ વિરે ચતુરાધથી મ્યન કરવામા આવ્યુ હોય છે સંસ્કૃત નાટકના જુદા જુદા પ્રવેશો અને ચાકો પાડવામા આવ્યા હોય છે એક પાત્રના પ્રવેશ અને બીજા પાત્રના નિષ્ક્રમણથી જુદા જુદા પ્રવેશોનો ભેદ સમજાય છે આખો અખ પૂરો થાય ત્યા સુધી ગગણુમિ કદી ખાલી રહેતી નથી, તેમજ એટલા વખત સુધીમા મ્યજ પણ બીનકુલ બદલાવુ નથી નના અકની શરૂઆત કરના પહેલા ધણી વાર મ્યગત આપણુ અથવા નનાદના રૂપનો દૂકો મરખો પ્રવેશ મૂકવામા આવ્યો હોય છે, તે ચિત્કમક અથવા પ્રવેશકના નામથી ઓળખાય છે એ પ્રવેશની અદર વચ્ચેના વખતમા જે બીનાઓ બની ગયલી માની લેનાની હોય તે કદી જવામા આવે છે, અને હવે જે બનવાનુ હોય તેને માટે શ્રોતાજનોને તૈયાર રાખવામા આવે છે આખી ગ્યના પૂરી થતા છેવટે મર જનોના સુખને માટે છટ દેવની પ્રાર્થના કરવામા આવે છે, અને એ પ્રાર્થના બોલનાર નાટકનુ કોઈ મુખ્ય પાત્રજ હોય છે

અમેની બામતમા, મોઈ નાટકમા અ જ અક હોય છે તો કાર્મમા હમ અક પણ હોય છે એ પ્રમાણે અમેની મખ્યા ન્દાની મ્દોની કોય છે તોપણ નાટક કઈ જાતનુ ડ તેના ઉપર પણ અમેની મખ્યાનો આધાર રક છે જેમકે, નાટિકા એ નામનો ગ્યનામા આગ અમે હોય છે અને પ્રહસન નામની શરૂમ જેવી ગ્યનામા એકજ અક હોય છે.

રંગભૂમિ ઉપર નાટક બજવાતાં જોટલો વખત જાય તેટલાજ વખતમાં, અથવા બહુ બહુ તો એક દિવસમાં રંગભૂમિ ઉપર દર્શાવવામાં આવતી સ્થળી બીનાઓ અનેલી એવું માની લેવામાં આવે છે; અને એક અંક પૂરો થાય અને બીજો શરૂ થાય તેની વચ્ચે એક રાત્રી વહી ગયલી એવું ધારી લેવામાં આવે છે. પણ કવચિત્ કવચિત્ બે અંકની વચ્ચેનો વખત એથી વિશેષ લાંબો પણ હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે, કાલિદાસનાં શકુન્તલા અને ઉર્ધ્વશીનાં નાટકોમાં પહેલા અને છેલ્લા અંકની વચ્ચે કેટલાંએ વર્ષો વહી ગયાં હોય છે, અને ભવભૂતિના ઉત્તરદામ-ચરિત્રમાં પહેલા અને બીજા અંકની વચ્ચે આખાં બાર વર્ષનો સમય વ્યતીત થઈ ગયો હોય છે.

અને સ્થળની એકતાનો નિયમ પણ હમેશાં સાચવવામાં આવતો નથી; કારણ કે એક પ્રવેશ પૃથ્વીના એક ભાગને લગતો હોય તો એની પછીનો પ્રવેશ પૃથ્વીના બીજાજ ભાગને લગતો હોય અથવા તો પૃથ્વીને બહારે અંતર્ગિહ ઉપરનોજ હોય એવું ધણી વાર બને છે. કેટલીક વખત તો એકજ અંકની અંદર, જુદાં જુદાં સ્થળો બદલાતાં જોવામાં આવે છે; જેમકે, દિવ્ય, સ્થાનમાં બેસીને અંતરિક્ષમાર્ગે પ્રયાણ કરાવાતું માની લેવાતું હોય તે વખતે. કંઈક નવાઈ જેવું એ છે કે નાટક બજવનારાઓના અભિનય વિષે તેમજ તેના વસ્ત્રાલંકારાદિ વિષે અનેક સૂક્ષ્મ નિયમો આપવામાં આવ્યા છે, પણ સ્થળબદલા સમ્બન્ધમાં એવી રીતનું કંઈ પણ કથન કરવામાં આવ્યું નથી. નાટકની અંદર કેટલાં પાત્રો આવવાં જોઈએ તેના સમ્બન્ધમાં કંઈ પણ રીતની મર્યાદા મૂકવામાં આવી નથી.

હિન્દુસ્તાનના માધ્યમિક યુગમાં ખાસ નાટકશાળાનાં મકાનો હતાં નહીં, પણ રાજમહેલની સંગીતશાલામાંજ નાટકો બજવાતાં હતાં એમ જણાય છે. વચ્ચેથી વિમુક્ત થયેલા પડોદા એ રંગભૂમિની વ્યવસ્થાનું એક આવશ્યક અંગ હતું; પણ રોમની નાટકશાળાની પેઠે એ પડોદાથી રંગભૂમિ અને ઓતાજનો એકબીજાથી છૂટાં પડી જતાં ન્હોતાં, પણ રંગભૂમિના પશ્ચાદ્ભાગ તરીકે એ પડોદા ચાલતો. પડોદાની પાછળ નેપથ્ય હતું ત્યાં આગળથી વસ્ત્રાલંકાર સજ્જને નાટકનાં પાત્રો રંગભૂમિ ઉપર પ્રવેશ કરતાં. બ્યારે તેઓને ઝડપથી પ્રવેશ કરવાનો હોય ત્યારે “અપટોક્ષેપેન”-પડોદા દલાવીને-દાખલ થવાની સ્થના કરવામાં આવતી.

રંગભૂમિ ઉપરના પડદા અને શણગાર ધણજ સાદા હતા. શેઠસપિયરના વખતનાં નાટકોની પેઠે આ નાટકોમાં પણ સુધળી વસ્તુઓ આબેહૂબ દર્શાવવામાં નહોતી આવતી, પણ નાટક જોનારાઓની કલ્પના ઉપર વિશેષ આધાર રાખવામાં આવતો હતો. રંગભૂમિ ઉપર શસ્ત્રો, ખેડકો, સિંહાસનો, અને રથો એ સઘળું દર્શાવવામાં આવતું; પણ એ રથોને ખરેખરા ઘોડાઓ જોડવામાં આવતા હશે એ વાત માની શકાય એવી નથી. સ્વર્ગના અને પૃથ્વીના રહેવાશીઓની વચ્ચે વારંવાર વહેવાર ચાલતો હોવાને લીધે દિવ્ય રથોનો ખ્યાલ આપવાને માટે કોઈ પ્રકારનું હવાઈ યન્ત્ર વાપરવામાં આવતું હોય એ બનવા જોગ છે; પણ આ સમ્બન્ધમાં “નાટયિત્ત્વા” એવી સચના વારંવાર આપવામાં આવેલી હોય છે તે પરથી એવું જણાય છે કે નાટક જોનારાઓને ગતિનો અને ત્વરાનો ખ્યાલ આવે તેટલા માટે નટ તરફથી અમુક ચાળાઓજ કરવામાં આવતા હશે.

હિન્દુસ્તાનનાં સારામાં સારાં નાટકો આશરે ડગ્ગનેક છે, અને તે આશરે ધ્રુવીસનના પાંચમા ચૈકાની રાશઆતથી તે આઠમા સૈકાના અન્ત સુધીમાં, એટલે લગભગ આસો વર્ષ સુધીમાં લખાયેલાં છે. એ નાટકો કાલિદાસ અને જલવજીતિ એ એ મ્હોટા નાટકકારોનાં રચેલાં છે, અથવા તો અમુક કવિઓનાં રચેલાં નાટકો એ કવિઓને આશ્રય આપનારા રાજાઓનાં નામથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા, અને એવી રીતે શૂદ્રક અને શ્રીહર્ષનાં નામ સાથે તે નાટકો આપણા સમય સુધી જીતરી આવેલાં છે.

કેટલાંક ઉત્તમ કાવ્યોના રચનાર તરીકે જોને આપણે પ્રથમથીજ જાણખીએ છીએ તે કાલિદાસ એ નાટકકારોમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. એનાં રચેલાં ત્રણ નાટકો આજકાલ સુધી જળવાઈ રહ્યાં છે: શકુન્તલા, વિક્રમોર્વશીય અને માલવિકાગ્નિમિત્ર.* આ નાટકોમાં એની કલ્પના-

* આમાંના છેલ્લા નાટકની પ્રસ્તાવનામાં કાલિદાસે પરિપાત્રેકની પાસે નીચે પ્રમાણે વચન જોડાવ્યું છે:—

“માવ તાવન્ પ્રપિતયશસાં માસસૌમિલ્લકવિપુત્રાદીનાં પ્રવન્ધાન-તિક્રમ્ય વર્તમાનકલે: કાલિદાસસ્ય ક્રિયાયાં કયં પરિપદો મહુમાન:।”

* આ ઉપરથી જણાય છે કે કાલિદાસના પહેલાં ભાસ, રંગભિદ્ધ, કવિ-પુત્ર વગેરે નાટકકારો થઈ ગયા હતા અને તેઓએ સારો યશ્સ પણ મેળવ્યો હતો. એ નાટકકારો ક્યારે થઈ ગયા તે વિષે કંઈ પણ ચોક્કસ નિર્ણય હજી

નો' ને પ્રભાવ 'જેવામાં' આવે છે અને નાશ્વક લાગણીઓને પ્રદર્શિત કરવામાં એની ને ચતુરાઈ 'જેવામાં' આવે છે તેને લીધે આખા જગતના નાટકકારોમાં ઉચું સ્થાન એને પ્રાપ્ત થાય છે. એની કવિતાના વિચારની મિઠાશમાં કોઈ પણ રીતના ઉન્માદ અથવા દોષ પણ રીતની બયાનકતાનાં વિધન આવતાં નથી. દરેક વિકારને નયજો પાડી નાંખ્યા વિના તેને અમુક નિયમમાં રાખવાની એણે કાળજી રાખી છે. એનાં નાટકોમાં પ્રેમની ઉછળતી લાગણી પણ નીતિની મર્યાદાને ઓળંગી જતી હોય એવું 'જેવામાં' આવતું નથી; એ લાગણી ઠદી ધર્મી અથવા દ્વેષની ઉન્માદદશામાં પત્તટાઈ જતી જણાતી નથી. દિલગીરીની તીવ્ર પીડાઓને પણ કંઈક અંકુશમાં રાખીને તેને ઉડી અને અમરકારક ઉદાસીનતાનું સ્વરૂપ એણે આપ્યું છે. અમુક મર્યાદામાં રહેવાની કાળજી હિન્દુસ્તાનના કવિઓમાં ખીજે ઠેકાણે કવચિતજ 'જેવામાં' આવે છે, પણ આ કવિએ એ બાબતમાં ધણી કાળજી રાખી છે અને પરિણામે, હમેશાંજ સુન્દર લાગે એવી અનુપમ કૃતિઓ એને હાથે રચાઈ છે. આજ કારણને લીધે, હિન્દુ લોકોની હંતકથાઓની નિર્મર્યાદતાથી ધણા અપ્રસન્ન થયલા ગેયેની શાન્ત બુદ્ધિને પણ શકુન્તલા જેવા નાટકનો અજબ મોહ લાગ્યો હતો.

ગ્રીક નાટકો અને હાસનાં નાટકોની મરખામણીમાં મંસ્કૃત નાટકો કુદરતને ઘણું વધારે મહત્વ આપતાં જણાય છે. નાટકનાં

ગયો નથી. પણ હાસનાં રચેલાં નીચે પ્રમાણેનાં ૧૩ નાટકો ઉપલબ્ધ થયાં છે:—

મ્વપ્રવાસવદત્તા, પ્રાતિજ્ઞાયોગિન્ધરાયણમ્, પચરાત્રમ્, દરિદ્રચારુદત્તમ્, દૂતવટોત્કચમ્, અવિમારકમ્, ચાલચરિતમ્, મય્યમવ્યાયોગઃ, કર્ણમારમ્, ઠરુમદ્ગમ્, પ્રાતિમાટશરપમ્, રામામિપેકઃ, દૂતવાચ્યમ્.

આ તમામ નાટકો છપાઈ ચૂક્યાં છે. અને એ નાટકો એઈને આપણને લાગ્યા વગર રહેઈ નથી કે એ કવિએ જે ચમ મેળવ્યો હતો તેને મારેની લાયકાત પણ એનામાં હતીજ. માલવિકાગ્નિત્રિ નાટકની કૃત્તી પ્રતોમાં "ભાસ"ને બદલે "ધાવક"નું નામ આપવામાં આવ્યું છે. એ ધાવક કવિ કારમીરેના રાજ થીહર્ષનો સમકાલીન હતો એણે સાતમા સદ્કામાં ૧૬૬૫ એવો હતો, એમ પ્રો. લેનર દે છે. "માસક, રામિલ, સોમિલાદીનામ્" એવો પણ એક પાડ છે.

પાત્રોની આસપાસ પ્રકૃતિનું સૌન્દર્ય પથરાઈ રહ્યું હોય છે, અને એ સૌન્દર્યની સાથે નિરંતર તેઓ ગાદો સમ્બન્ધ રાખે છે. આપ્ર વગેરે ટક્કો, લતાઓ, કમળો, પાટલપુષ્પો, હરણો, હંસો, પોપટો, અને કોયલો, એ સર્વનો તેઓને પરિચય હોય છે, એ સર્વની સાથે તેઓ વાત કરી શકે છે, એ સર્વને તેઓ શ્રવનના આધાર જેવાં ગણી શકે છે. આં કારણથી, પ્રેમી જનોનાં હૃદય ઉપર કુદરતની કેવી અસર થાય છે તે વિશે ઘણી વાર દહેવામાં આવ્યું છે. સંસ્કૃત કવિતાઓમાં કુદરતને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવેલું સર્વત્ર જોવામાં આવે છે, પણ કુદરતનો અને માનવહૃદયનો સમ્બન્ધ સૌથી વધારે સ્પષ્ટ રીતે તો સંસ્કૃત નાટકોમાંજ આપણે જોઈએ છીએ.

કાલિદાસનાં સારામાં સારાં નાટકો પણ રંગભૂમિ ઉપર બજાવવાને માટે જોઈએ તેવાં અનુકૂળ નથી એ વાત કબૂલ કર્યા વગર આપણને આશરો નહીં. ભાવની અત્યંત કોમળતા, અને તેનીજ સાથે ગતિ (action)ની કંઈક નૂનતા, એ બેને લીધે પ્રેક્ષક વર્ગ ઉપર એ નાટકોની મજબૂત અસર થઈ શકે એમ બનતું નથી. હિન્દુસ્તાનનાં અદ્ભુત રસ વાળાં (romantic) નાટકોમાં શકુન્તલા અને વિશ્વમોહનચંદ્રી એ બે ઉત્તમ નાટકો ગણાય છે. પ્રાચીન વીરચરિત્ર કાવ્યના બે પ્રખ્યાત રાજાઓની પ્રેમકથાઓ ઉપરથી આ નાટકો રચાયાં છે, અને તેમાં સાધારણ રીતે આપણે જોઈએ છીએ તેનાથી તદ્દન જુદીજ રીતનાં દેખાવો નજરે પડે છે. એ નાટકોમાં સ્વર્ગ અને પૃથ્વીનાં માણસો એકબીજાથી સ્વતંત્ર રહેતાં નથી, પણ માણસો, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, અને ઋષિઓ એકબીજાની સાથે વ્યવહારમાં જોડાતાં આપણાં જોવામાં આવે છે. એથી ઉલટું, માલવિકાગ્નિમિત્રમાં કોઈ અસાધારણ અથવા સ્વર્ગીય બનાવો આવતા નથી, પણ રાજગૃહેષ્ઠ અને રાજના અંતઃપુરની સાથે એ નાટકનો સમ્બન્ધ છે, અને તે વખતની પ્રેમની ખટપટોતું ચિત્ર એ નાટકમાં આપવામાં આવ્યું છે.

શકુન્તલાનું વસ્ત્ર મહામારતના પહેલા પર્વમાંથી લેવાયેલું છે. પ્રાચીન સમયનો એક નામાંકિત રાજા દુષ્યંત તે આ નાટકનો નાયક છે; મેનકા નામની અપ્સરા અને વિશ્વામિત્ર ઋષિની પુત્રી શકુન્તલા તે એની નાયિકા છે; એ બેનો પુત્ર મરત તે એક પ્રખ્યાત વંશનો સ્થાપ-

નારો થયો હતો. આ રચના સાત અંકની બનેલી છે, અને કાવ્ય-શાસ્ત્રના રચનારાઓ જેને “નાટક”નું ખાસ નામ આપે છે તેવા પ્રકારની એ રચના છે. એવી રચનામાં, નાટકનું વસ્તુ કોઈ દંતકથા અથવા ઇતિહાસ ઉપરથી લેવાયલું હોવું જોઈએ, નાટકનાં પાત્રો અસાધારણ અથવા સ્વર્ગલોકનાં હોવાં જોઈએ, એની શૈલી ઘૌર હોવી જોઈએ, એમાં અનેક ઉચ્ચ વિચારો આવતા હોવા જોઈએ, અને એના ઓછામાં ઓછા પાંચ અંક અને વધારેમાં વધારે દમ અંક હોવા જોઈએ.

પ્રસ્તાવનામાં નરી તરફથી ગ્રીષ્મ ઋતુની ખુશીઓ વિશેની એક સુંદર કવિતા આવ્યામાં આવે છે. એ પ્રસ્તાવના પૂરી થયા પછી કૃષ્ણ ઋષિના પવિત્ર આશ્રમ આગળ એક મૃગની પાછળ પડેલો દુષ્યન્તરાજ આવે છે. અહીં શકુન્તલા પોતાની બે સખીઓની સાથે પોતાનાં બહાલાં વૃક્ષોને પાછી પીવડાવવાના કામમાં રોકાયેલી હોય છે તેના ઉપર રાજાની નજર પડે છે. આ વખતનું એનું મૌન્ય જોઈને રાજા બોલી બેઠે છે:—

અધરઃ કિસલયરાગ. કોમલવિટપાનુકારિણૌ બાહ. ।

કુસુમમિવ લોમનીયં યૌવનમદ્ગેપુ સંનદમ્ ॥

(એના અધરનો રંગ ખીલતી કળીના જેવો છે, એના હાથ કોમળ શાખાઓના જેવા છે, એના અંગે અંગ ઉપર જે જુવાની ખીલે રહી છે તે કુસુમના જેવી હૃદયને હરી બેનારી છે.)

તેની સાથે વાતચીત કરવાનો પ્રસંગ એ મોઢી કાઢે છે. પછી તરત પોતાની રાજધાની તરફ પાછા વળવું એને મુશ્કેલ જણાય છે:—

‘ગચ્છતિ પુરઃ શરીરં ધાવતિ પશ્ચાદસંસ્તુતં ચેતઃ ।

ચીનાંશુકમિવ કેતોઃ પ્રતિવાતં નીયમાનસ્ય ॥

(આશ્ચર્ય શરીર આગળ જાય છે, પણ મ્હાઈ ચિત્ત જાણે શરીરની સાથે કઈ સમજાવજાવ ધરાવતું ન હોય તેમ પાછળનું પાછળ દોડે છે. પવન જેમથી આવતો હોય તે દિશા તરફ લઈ જવામાં આવતી રેશમી ધળના જેવી મ્હારા ચિત્તની સ્થિતિ છે.)

ખીજ અંકમાં વિદ્યુત્ત આઢવ્યના પ્રવેશ સાથે નાટકમાં હાસ્ય-
રસનું તત્ત્વ દાખલ થાય છે. પોતાના રોહની પ્રેમપરવશતા અને મૃગયા-
પ્રીતિ જ્ઞેષ્ઠને એને કંટાળા આપ્યો છે. ત્રીજા અંકમાં વિરહવેદના
ભોગવતી શકુન્તલા લતામૃદમાં કુસુમરાયન ઉપર સનેલી જોવામાં આવે
છે. પોતાની બે સખીઓની સાથે એ વાતચીત કરતી હોય છે તે રાજા
સાંભળી લે છે અને પછી પ્રકટ થાય છે, અને શકુન્તલાની સાથે લગ્ન
કરવાની ઇચ્છા દર્શાવે છે. પછી ચોથા અંકની શરૂઆતમાં એક પ્રવેશ-
વિષ્કંભક- આવે છે. ચિત્તની પરવશતાને લીધે શકુન્તલા તરફથી
દુર્વાસા ઋષિનો યોગ્ય સત્કાર કરવામાં ન આવ્યાથી એ ક્રોધી મુનિ
એના ઉપર ચીડવાઈને એવો શાપ દે છે કે “જેના વિષે અનન્ય ચિત્તથી
વિચાર કર્યાં કરીને મ્હારા જેવો તપસ્વી આવ્યો હોય તેનું પશુ પું
ખાન રાખતી નથી તે જાન જેવી રીતે એક પ્રમત્ત ખાણુસ આમળ
કરાયલી વાર્તા તદ્દન બૂલી જાય છે તેવી રીતે તને બૂલી જશે.” પાછળ-
થી દુર્વાસાની ક્ષમા માગવામાં આવતાં, ‘વીંટીના દર્શનથી રાજાને
પાછી પ્રત્યભિગ્ના થશે ” એવું એ કહે છે. આટલો વૃત્તાન્ત આ
વિષ્કંભક વડે પ્રેક્ષક જનોને જણાવવામાં આવ્યો છે.

આ દરમ્યાન શકુન્તલાની સાથે ગાંધર્વ લગ્ન કર્યા પછી રાજા
પાછો ફર્યો હોય છે ત્યાર પછી કલ્પ ઋષિ શકુન્તલાને સાસરે વિદાય
કરવાનો સંકલ્પ કરે છે. જે પવિત્ર આશ્રમમાં પોતે ઉછરીને મ્હોટી થઈ
હતી, જે વેલીઓને પોતે પાણી પાછને ઉછેરી હતી, જે હરણોએ પોતે
વિવિધ પ્રકારનાં લાક લડાવ્યાં હતાં, અને જે સખીઓની સાથે પોતે
કંઈ કંઈ વિશ્વંભકથાઓ કીધી હતી તે સર્વને છોડતી વખતે શકુન્તલાની
કેવી સ્થિતિ હોય છે, તેનું વર્ણન આ ચોથા અંકમાં આપવામાં આવ્યું
છે. ઉમરાતા હૃદયથી અને સજલ નયનથી આ સધળાં બાળપણનાં
રનેહીઓની એ રજા લે છે અને પછી વિદાય થાય છે. કોઈને પશુ
ગમી ગયા વગર રહે નહીં એવી અનેક ખુબીઓ આ અંકમાં જોવામાં
આવે છે. કવિની કલ્પનાનો પ્રભાવ, કેદર તરફ એના ઉમરાતો
પ્રેમ, અને માનવહૃદયનું ઉંડું જ્ઞાન એ સર્વ આ અંકમાં જોઈ
જોવામાં આવે છે તેટલું જીજ્ઞા કોઈ પણ અંકમાં નથી જોવામાં આવતું.

અસ્પૃશ્યતા આશ્રમને છોડીને જે દિવસે શકુન્તલા જવાની હોય

છે તે દિવસની પ્રભાતનું એક આદર્શ શિષ્ય નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે:—

યાત્યેકતોઽસ્તશિશ્વરં પતિરોપધીના—

માવિષ્કૃતોઽરુણપુરઃસર એકમોઽર્કઃ ।

નેજોદ્વયસ્ય યુગપદ્મચસનોદયામ્યાં

લોકો નિયમ્યતે હવાત્મદશાન્તરેષુ ॥

(એક તરફથી આપધિઓનો પતિ ચન્દ્ર પશ્ચિમનો ગિરિશિખર ગિરિ' દેવ છે, અને બીજી તરફથી અરુણને આગળ રાખીને સૂર્ય પ્રકાશ થાય છે. આ પ્રમાણે એ બે તેજના ઓળાઓ એકી વખતે અસ્તોદયન બિંમલ બિંમલ સ્થિતિઓનો અનુભવ કરે છે તે પરથી જગતમાં મનુષ્યને મુલોક્ષણે બદલાતી દશાઓનું સૂચન થાય છે).

ત્યાર પછી એ કહે છે:—

અન્તર્હિંતે શશિનિ સૈવ કુમુદ્વતી મે

દટ્ટિ ન મન્દયતિ સંસ્મરણીયશોભા ।

દૃષ્ટપ્રવાસજનિતાન્યબલમનસ્ય

દુઃસ્વાનિ નૂનમતિમાત્રસુદુઃસહાનિ ॥

(ચન્દ્ર છપાઈ જતાં જેની શોભા સ્મૃતિમાંજ રહે છે એવી કુમુદ્વતી તેની તેજ દોરા છતાં નયનને આનન્દ આપતી નથી. ખરેખર, દૃષ્ટ જનોનાં વિદેશગમનથી અજાણ જનોને જે દુઃખ થાય છે તે અતિ દુઃસહજ દોષ છે).

૧- શકુન્તલાના વિયોગના સમય પામે આવતાં આશ્રમના પૃથ્વિ મુનિ પોતાનો લાગણીઓ નીચે પ્રમાણે પ્રકટ કરે છે:—

યાસ્યત્યય શકુન્તલેનિ હૃદયં સંસ્પૃષ્ટમુત્કળઠયા
કળઠઃ સ્થમ્ભિનવાળંતૃત્તિકલુપશ્રિન્તામદં દર્શનમ્ ।

વૈકલ્પ્ય મમ તાવદ્દિશમિદં સ્નેહાદરણયૌકસઃ
પીઠ્યન્તે ગૃહિણઃ કથં ન તનયાવિછેપદુઃસ્વૈર્નવૈઃ ॥

(“શકુન્તલા જાગે જવાની છે” એ વિચારથી મહારા હૃદયને
ખેડ થાય છે; આંધુના પ્રવાહને રોકવાનો પ્રયત્ન કરવાથી મહારા કંઈ
અગમ્યો થઈ ગયો છે, વિચારબારને લીધે મહારાં નયન જડ જેવાં
બની ગયાં છે. સ્નેહને લીધે મહારા જેવા વૃદ્ધ અરણ્યનિવાસીને પણ
આઠલી લાગણી થાય છે તે મંસારીજાને પોતાની પુત્રીના વિધાયકની
નયું હુઝ્મ આંવી પડતાં કેમ શોક ન થાય ?)

ત્યાર પછી તપોવનનાં વૃક્ષોને એ કહે છે કે “હમે શકુન્તલાને
સાસરે જવાની રતેહપૂર્વક રજા આપો”, અને પછે હમેરે છે કે:—

અનુમતગમના શકુન્તલા તરુભિરેયં વનવાસચન્દુભિઃ ।

પરભ્રુતવિરુર્નં વલં યથા પ્રતિવચનીતૃતમેભિરીદ્દશમ્ ॥

(વનવાસમાં શકુન્તલાનાં જે જન-પુત્રો હતા તે વૃક્ષોએ આ
શકુન્તલાને જવાની રજા આપી છે. તેઓએ કેલિદાસના આવા કથરવ
વડે કરાંતે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો છે.)

ત્યાર પછી આકાશમાંથી આવી રીતની શુભેચ્છાઓના અવાજ
સંભળાય છે.—

સ્વ્યાન્તરઃ કમલિનીઠરિનૈઃ સરોભિ-

શઙ્કાયાદ્દુર્મેર્નિયમિતાર્નમયૂસતાપઃ ।

મ્યાદ્દુશૈશ્યરંજોમૃદુગ્ણુરમ્યાઃ

શાન્તાનુકલ્પવનશ્ર શિવશ્ર પમ્યાઃ ॥

(હારો પ્રવાસ ત્હને સુખરૂપ નીરડો જે પ્રવાસ દરમ્યાન
શાન્ત અને અનુકૂલ પવન ત્યારા ગરીરુદ્ધર વાળો, થોડે થોડે અન્તરે,
કમળનાં મુખોથી શોભી રહેલાં સરોવરો ત્યારાં નયનને તૃપ્તિ આપો ।

ઐ તે દિવમની પ્રભાતનુ એક બ્રાહ્મણ શિષ્ય નીચે પ્રમાણે વર્ણન આપે છે —

યાત્યેકનોઽન્નાશિસ્ત્ર પતિરોપધોના—

માવિષ્કૃનોઽરુણપુર મર એકનોઽર્ક ।

નેજોદ્વયસ્ય યુગપદ્મજસનોદ્યામ્યા

લોકો નિયમ્યન ઇવાત્મદશાન્તરેષુ ॥

(એક તરફથી ઓપધિઓનો પતિ ચન્દ્ર પશ્ચિમના ગિરિશિખર ઉપર ઠેકે છે, અને બીજી તરફથી અરુણને આગળ રાખીને સૂર્ય પ્રકટ થાય છે. આ પ્રમાણે એ બે તેજના ગોળાઓ એકબી વખતે અસ્તોદયની ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિઓનો અનુભવ એ છે તે પરથી જગત્મા મનુષ્યની સૂચે ક્ષણે બદલાતી રૂપાઓનું સૂચન થાય છે)

ત્યાર પછી એ કહે છે —

અન્તર્હિતે શશિનિ સૈવ કુમુદ્વતી મે

દૃષ્ટિ ન નન્દયતિ સમ્મરણીયશોભા ।

દૃષ્ટપ્રવાસનનિતાન્યવલાનનસ્ય

દુ લાનિ નૂનમતિમાત્રસુદુ સહાનિ ॥

(ચન્દ્ર છપાઇ જતા જેની શોભા સ્મૃતિમાં જ રહે છે એવી કુમુદ્વતી તે બી તેજ દેવા હતા નયનને આનન્દ આપતી નથી ખરેખર, દૃષ્ટ જનોનાં વિદેશગમનથી અગળા જનોને જે દુઃખ થાય છે તે આતિ દુઃસહજ હાય છે)

ઃ શકુન્તલાના વિયોગના સમય પામ આવતા ઓશર્મના પદ્મ બુનિ પોતાની લાગણીઓ નીચે આમજે દર્શત એ છે —

માસ્યત્યય શકુન્તલેનિ દ્વદય સપ્તૃષ્ઠમુત્કણ્ડયા

કણ્ઠ સામ્પિનવાપ્તવૃત્તિકલુપશ્રિન્તાનડ દર્શનમ્ ।

વૈલ્લભ્ય મમ તાવદ્દીદ્યશમિદં સ્નેહાદરણયોક્તઃ.

પીલ્લ્યન્તે મૃહિણઃ કથં ન તનયાવિક્રેપદુઃસ્વૈર્નવૈઃ ॥

(“શકુન્તલા અન્ને જવાની છે” એ વિચારથી મ્હારા હૃદયને જેટ થાય છે; આંખના પ્રવાહને રોકવાનો પ્રયત્ન કરવાથી મ્હારો દંડ, ગળગળો થઈ ગયો છે, વિચારભારને લીધે મ્હારાં નયન જડ જેવાં બની ગયાં છે. સ્નેહને લીધે મ્હારા જેવા વૃદ્ધ અરણ્યનિવાસીને પણ આટલી લાગણી થાય છે તો મંસારીઓને પોતાની પુત્રીના વિયોગનું નહું દુઃખ આવી પડતું કેમ શોક ન થાય ?)

ત્યાર પછી તપોનનનાં વૃક્ષોને એ કહે છે કે “તમે શકુન્તલાને સાસરે જવાની સ્નેહપૂર્વક રજા આપો”, અને પછે ઉમેરે છે કે—

અનુમતગમના શકુન્તલા તરુપિરિયં વનવાસવન્નુભિઃ ॥

પરમુનવિહનં કલં યથા પ્રતિવચનોદૃતમેમિદ્દિશમ્ ॥

(વનવાસમાં શકુન્તલાનાં જે બન્ધુઓ દર્તા તે વૃક્ષોએ આ શકુન્તલાને જવાની રજા આપી છે. તેઓએ કેડકલાના આવા કદરવ પડે કરીને પ્રત્યુત્તર વાલ્યો છે.)

ત્યાર પછી આકાશમાંથી આવી રીતની શબ્દશ્રાવણના અવાજ સંભળાય છે.—

રમ્યાન્તરઃ કમલિનીહરિનૈઃ સરોભિ-

શ્ઠાયાદુર્ભેરિયમિતાર્મયૂલતાપઃ ।

મૃયાન્તુશ્ચેશર્યરજોમૃદુરેણુરમ્યાઃ

શાન્તાનુકલ્પનશ્ચ શિવશ્ચ પન્થ્યાઃ ॥

(ત્હારો પ્રવાસ તુને સુખરૂપ નીચડો’ એ પ્રથમ દરમ્યાન શાન્ત અને અનુકૂળ પર્વત ત્હારા શરીર પર ત્રાસો’ એટલે એડે અન્તરે, કમળનાં પુષ્પોથી શૃંગી રહેલાં સરોવરો ત્હારાં નયનને તૃપ્તિ આપો ।

છાયાવાળાં પ્રદેશોને લીધે સૂર્યનાં કિરણોનો તાપ નિયમમાં રહેો અને
તેથી પગ નીચેની ધૂળ તે કમળની રજ જેવી સુંવાળી થાઓ !)

પાંચમા અંકમાં શકુન્તલા પોતાના પતિ આગળ આવે છે. એ
અંક ઘણો અસરકારક છે. રાજા એને ઝાળખતો નથી, અને જોકે
એના તરફ એ કૂરતાથી વર્તેતો નથી તોપણ એને પોતાની પત્ની તરીકે
સ્વીકારવાની એ ના પાડે છે. છેવટે, શકુન્તલા પોતાના પતિ તરફથી બેઠ
તરીકે આપવામાં આવેલી વીંટી એને બતલાવવાનો વિચાર કરે છે, પણ
અંધવાંટી બોવાઈ ગઈ છે એવું માલમ પડતાં એની સધળા આશા જતી
રહે છે. ત્યાર પછી સીના આકારનો એક સ્વર્ગનો જ્યોતિ શકુન્તલાને
સ્વર્ગમાં લઈ જાય છે.

ત્યાર પછીના પ્રવંશકમાં રાજાની વીંટી એક માછીની પાસેથી
નીકળતાં સિપાઈઓ તે માછીને ધસડી જતા જોવામાં આવે છે. એ
વીંટી એક માછલીના શરીરમાંથી નીકળી હતી એવું માછીનું કહેવું હતું.
રાજા એ માછીને શિક્ષા કરતો નથી, પણ તેને 'ઈનામ' આપીને વિદાય
કરે છે. હવે દુષ્યન્તને પોતાના આગલા પ્રેમનું સ્મરણ થાય છે.
શકુન્તલાનો મોતે અસ્વીકાર કીધો તેને માટે એ પસ્તાવો કરતો હોય
છે તેટલામાં માતસિ નામનો ઇન્દ્રનો સારથિ ત્યાં આગળ આવે છે
અને અમુરોને હરાવવાના કામમાં રાજાની મદદ માગે છે.

છેલ્લા અંકમાં, દુષ્યન્ત રાજા ઇન્દ્રના રથમાં બેસીને હિમદ્રુદ
નામના ગંધર્વોના પર્વત તરફ જતો જોવામાં આવે છે. આ રથજે સિંહનાં
બળ્યાં સાથે રમતો એક ન્હાનો છોકરો એના જોવામાં આવે છે. એ
પોતાનો જ પુત્ર છે એવી હજી એને ખબર નથી. એ છોકરાનો હાથ
ગ્રાસીને એ કહે છે —

अनेन कस्यापि कुलाङ्कुरेण
स्पृष्टस्य गात्रेषु सुखं ममैवम् ।
कां निर्वृतिं चेतसि तस्य कुर्या-
द्यस्यायमङ्गात्कृतिनः प्ररूढः ॥

(આ કોઈ પારકાના છોકરાનો સ્પર્શ થવાથી મહારાં સમગ્રાં અવધવાને આટલું સુખ મળે છે તો જ એનો ખરેખરો પિતા થવાને આગ્રહાળી થયો હશે તેના ચિત્તમાં એનાથી કેટલો આનન્દ થતો હશે ?)

પછી થોડી વારમાં શકુન્તલા એના જોવામાં આવે છે. એ તેને ઓળખે છે, અને આખરે બેઠ હરીથી એકબીજાની સાથે જોડાઈને સુખમાં રહે છે.

હાસિદાસના નાટકની બે મુખ્ય આવૃત્તિઓ આપણા જોવામાં આવે છે. દેવનાગરી એ નામથી ઓળખાતી વધારે સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિ છે. તે વધારે પ્રાચીન અને વધારે સારી છે. ધર્માગાનાની આવૃત્તિ વધારે વિસ્તારવાળી છે તેનું અસ્તિત્વ સર વિવિધમ જોન્સના આધાન્તગ્રહારા પ્રથમ જાણીતું થયું હતું.

વિક્રમોર્વશીય અથવા “વિક્રમ વડે કરીને મેળવેલી ઉર્વશી” એ નાટક પાંચ અંકનું છે. ઝોટક એ નામનાં નાટકોમાં એ રચનાનો સમાવેશ થાય છે. એની અંદર થોડાક પૃથ્વીના અને થોડાક સ્વર્ગના ખનાવોનું ચિત્ર આપવામાં આવ્યું હોય છે અને એમાં પાંચ, સાત, આઠ, અથવા નવ અંકો હોય છે. આ નાટકનું વસ્તુ સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે છે. અપ્સરાઓ તરફથી પુરુરવસુ રાજાના સાંભળવામાં આવે છે કે તેઓની સખી ઉર્વશીનું દેત્ય લોકોએ હરણ કર્યું છે. આ ઉપરથી પુરુરવસુ રાજા ઉર્વશીને ખચાવવા માટે જાય છે અને પોતાના રથમાં બેસાડીને તેને પાછી લઈ આવે છે. એ અપ્સરાનું રૂપ જોઈને રાજા તેના ઉપર મોહિત થઈ ગયો હોય છે અને તે પણ પોતાને ખચાવનારા પીર પુરુષ તરફ પ્રેમભીતી દર્શિયા જોય છે. પણ ઇન્દ્રની હરણારમાંથી ઉર્વશીને બોલાવવામાં આવે છે તથા એ પ્રેમી જોઈને તરત-દૃષ્ટાં પડવાની જરૂર પડે છે.

ખીલ અંકમાં અસ્વરથ ચિત્તે ઉદાનમાં રાજા ફરતો હોય છે તે સમયે થોડા વખતને માટે ઉર્વશી એની દૃષ્ટિએ પડે છે. એક પત્રમાં

* સપ્તાષ્ટનવર્ષાંકં દિવ્યમાનુષસંશ્રયમ્ ।

ઝોટકં નામ તત્પ્રાહુઃ પ્રત્યંક સવિદૂષકમ્ ॥

ઉર્વશીએ પોતાના પ્રેમની કબૂલાત આપી હતી તે પત્ર રાણીના હાથમાં આવે છે તે વાંચીને રાણી ઘણી કોપાયમાન થાય છે

ત્રીજા અંકમાં આપણા જાણીતા આવે છે કે ઇન્દ્રની દરબારમાં લક્ષ્મીના વિવાહનું નાટક ભજવવાનું હતું તેમાં ઉર્વશીએ લક્ષ્મીનો વેપ ભજવવાનો હતો એ નાટક ભજવતી વખતે, “ત્હાઈ હૃદય કોના પર લાગેલું છે?” એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં “પુરોત્તમ” (એટલે વિષ્ણુ) એમ કહેવાને બદલે એનાથી “પુરુરવસુ”નું નામ દેવાઈ જાય છે આ ઉપરથી એના ગુરુ ભરત તરફથી એને શાપ દેવામાં આવે છે પણ ઇન્દ્ર એને માફ કરે છે, અને પુરુરવસુ પુનઃ પુરુરવસુના નેવામાં આવે ત્યાં સુધી પુરુરવસુની સાથે રહેવાની એને રૂઢિ આપે છે

ચોથા અંકની નિરૂપણતા એ છે કે એ અંક લગભગ આખો ભાવપ્રધાન કવિતાઓનો બનેલો છે દૈનામ પર્વત આગળ પ્રેમાળ હતી હરતા દોડે છે એટલામાં ઉર્વશી મુહૂર્ત દેવ કુમારના ઉપવનમાં પ્રવેશ કરે છે એ ઉપવનમાં સ્ત્રીઓને દાખલ થવાની મનાઈ હતી ભરતના શાપને કારણે ઉર્વશી એકદમ લતાના સ્વભાવ બદલાઈ જાય છે એનાથી વિખૂટો પડતા રાજા શોકથી ગાઢા નેત્રો બની જાય છે, અને સઘળે ડેમણે એને શોધે છે છુટા છુટા જાનુઓ, પક્ષીઓ, પશુઓ, અને એક પર્વતના શિખરને પણ પોતાની નિયા નિરેના સમાચાર એ પૂછે છે આખરે ગિરિ ઉપરથી નીમ્નગતી સર્પિણી એને ઉર્વશીના દર્શન થતા હોય એવો વિચાર એના મનમાં આવે છે —

તરુન્મુખા સુખિનિદિગશ્રેણિરસના **

વિહર્ષની પત્ર વસન્તમિત્ર સંરમ્ભચેયિન્મ્ ।

પદા વિદ્ય યાન્તી સ્તન્તિમમિત્રસ્ય ચતુશો

નદીમવેનેય વ્રુ મસન્ના સા પરિજતા ॥

(નદીના તરેલા તે એના જુઓના નેત્રો કે દાવતા પક્ષીઓની હાર તે એના કમગપટા નેત્રો છે એનું શીય તે ઉત્તરણથી ચાલતો કાષ્ઠી શિથિલ થયેલા વજ્રના નેત્રો છે, એનો નાક તે ચંદ્રારી જૂનના

રમરણને લીધે થયેલી એની અણસરખી ગતિના જોવો છે. કોષને લીધે, ખરેખર, એ જાતેજ નદીના રૂપમાં બદલાઈ ગઈ છે).

ઉપર, એક જાદુઈ મણિ એના કબજામાં આવ્યું હોય છે તેની અસરને લીધે એક લતાને એ વળગી પડે છે, અને એ આલિંગન પતાવ લતા પાછું ઉવરીનું રૂપ ધરી દે છે.

ચોથા અને પાંચમા અંકની વચ્ચે કેટલાંક વર્ષો વહી જાય છે. ત્યાર પછી અકસ્માત્ પોતાનો પુત્ર આવ્યુસ, જેને ઉર્વશીએ છૂપી રીતે જન્મ આપ્યો હતો અને એક આશ્રમમાં રાખીને ઉછેરાવ્યો હતો, તે પુરુષવસ્તુના જોવામાં આવે છે એટલે ઉર્વશીને પાછા સ્વર્ગમાં જવાનું આવે છે. પણ પુરુષવસ્તુ દેવો વિરદની લડાઈમાં ધનને જે મદદ કીધી હતી તેના બદલામાં ધન એના ઉપર દરીયાઈ રૂપ કરે છે અને ઉર્વશીને હમેશાં રાજ્યની સાથે રહેવાની છૂટ આપે છે.

આ નાટકની પણ જે આશ્ચર્યજનક છે તેમાંની એક દક્ષિણ દિ-દુરતાનની છે.

માનવિકાગ્રિમિત્ર અથવા “માનવિકા અને અગ્રિમિત્ર” એ નાટક એની પ્રસ્તાવનામાં જણાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રભાવે કાલિદાસ-નું જ રચેલું છે કે નહીં તે વિષે, એ નાટક લગભગ એટલું સાફ છે અને જુદી રીતનું છે એટલા ઉપરથી લાંબા વખત સુધી ઘણી ચર્ચા રાખવામાં આવતી હતી પણ તે કોઈ પણ રીતે બાજબી નથી. વેબરે દર્શાવ્યું છે કે વિચાર અને વાણી ઉભયમાં કાલિદાસનાં બીજાં એ નાટકોની સાથે આ નાટક ધણું સરખાવ્યું ધરાવે છે, અને જોકે કવિત્વની પુર્ણતા-એ એ નાટકની બાજબી હતી તો એક એવું તો આ નથી, તેમણે એમાં ઘણી ખુશીઓ છે એનો વિષય અલૌકિક અથવા દિવ્ય લોક સાથે નજીક ધરાવનારો નથી દિ-દુરતાનના રાજાએના સાધારણ જીવનના પ્રસંગો ઉપરથી એ નાટકનું વર્ણન લેવાયું છે, અને આ કારણને લીધે તે સમગ્રની મામાજિક સ્થિતિનું ઘણું સાફ ચિત્ર એ નાટક વડે આપણને પડે પડે છે. દ.મ પૂર્વ બીજા મેદામાં વિદિષ્ટા (લિવસા) નગરીમાં ગુગ વગેરે એક રાજા નામ્ય હતો હતો તે આ નાટકનો નાયક છે. આ અગ્રિમિત્ર રાજા અને માનવિકા એ એના પ્રેમનું વર્ણન આ નાટકમાં

આપવામાં આવ્યું છે. માલવિકા' એ રાણીની દાસી છે. એ ધણી રૂપ-
વતી હતી તેથી રાજાની દૃષ્ટિ એના ઉપર ન પડે તેની રાણી તરફથી
ખાસ સંભાળ રાખવામાં આવતી હતી. માલવિકાને જોવાના અને માલ-
વિકાની સાર્થ વાત કરવાના રાજા તરફથી કંઈ કંઈ પ્રયત્નો કરવામાં
આવે છે તેને લીધે અનેક પ્રકારની ન્હાની ન્હાની ખટપટો ઊભી થાય
છે. એ ખટપટો દરમ્યાન અમિમિત્રમાં કોઈ પણ વખતે જુલમી રાજાનાં
લક્ષણો દીઠામાં આવતાં નથી, પણ પોતાની સ્ત્રીઓની લાગણીઓ
તરફ હમેશાં એ માનની અને કોમળતાની દૃષ્ટિથી જોય છે. છેવટે એવું
ભાલમ પડે છે કે માલવિકા ખરેખર જોતા એક રાજકુવરી હતી, પણ
હુર્દાઓના હાથમાં સપડાઈ જવાથી અમિમિત્રના હૃદયમાં દાસી
તરીકે એને આવડું પડ્યું હતું. રાજાની સાથે એનો સમ્બન્ધ થવામાં
હવે કંઈ પણ વાધો રહ્યો નહીં, એટલે એ સર્વેનો અન્ત સારો આવે છે.

કવિત્વની સરસ, હૃદયની કોમળતા, ઉડી લાગણી એ સર્વેમાં
કાલિદાસની પદવી સૌથી ચઢિયાતી છે ત્યારે જુસ્સો, નમૃતિ, અને ગતિ
(robustness) એ ગુણોમાં તેમજ પાત્રાભેષનની સચોટતામાં મૃદ્ધકટિક-
ના રચનારો હિન્દુસ્તાનના સખળા નાટકકારોમાં ધણી ઉચી પડવી
જોવાય છે. આ ગુણોને લીધે નાટકકાર તરીકેની એની પ્રુદ્ધિ કંઈક ચોક્કસ
પિચરનાં જોવી જાય છે. મૃદ્ધકટિકના નાટકમાં સર્ગચક્રિત અને
પ્રુદ્ધિપ્રભાવ પણ સારાં જોવામાં આવે છે. એ નાટક શૂદ્રક રાજાનું
રમેશ્વરદેવમાં આવ્યું છે અને નાટકની પ્રસ્તાવનામાં એ રાજાનાં વખાણ
કરવામાં આવ્યાં છે. પણ શૂદ્રક રાજાએ એને આમમ આપ્યો હોય એવા
કંઈ કવિનું બનાવેલું એ નાટક હશે એ અનુમાન વધારે સંભવિત
જણાય છે; પણ એકેસર ચિત્તલ ધારે છે તે પ્રમાણે એ નાટક કદી-
નું બનાવેલું નથી. મને તેમ હોય, પણ એ નાટક છૂટા સંદર્ભમાં
બખાણું હોય એ સંભવિત જણાય છે. એ નાટકનાં દસ અંક છે, અને
જેને જાકરજનું નામ આપવામાં આવે છે તે ભત્રું એ નાટક છે

† વામનનો “કાવ્યાલંકારવૃત્તિ”નો ગ્રન્થ આઠમા સ્કંધનો રચા
યેલો છે તેમાં “મૃદ્ધકટિક” માથો ઉતારાઓ આપવામાં આવ્યા છે
એકે સિ વખતે તે નાટક હજી એ સિવાય વિશેષ નાટકની તારીખના
સમ્બન્ધમાં કહી શકાતું નથી કેટલાક એને બીજામાં બીજું નાટક મને છે,
પણ કાલિદાસે કે આવે એના વિષે કોઈ પણ ટકાવે ક્યવ કંઈ નથી

નાટકનું જે નામ રાખવામાં આવ્યું છે તેને નાટકની સાથે કંઈ ખાસ સંબંધ નથી. છઠ્ઠા અંકના એક ગૌણ વૃત્તાન્ત ઉપરથીજ એ નામ રાખવામાં આવ્યું છે. ઉબ્બયિની અને તેની આસપાસના પ્રદેશો એ નાટકનું સ્થળ છે. રંગભૂમિ ઉપર આવનારાં પાત્રોની સંખ્યા એ નાટકમાં ધણી મહોટી છે. એમાંનાં મુખ્ય પાત્રો ચારુદત્ત અને વસન્તસેનાનાં છે. ચારુદત્ત એક બ્રાહ્મણ વેપારી હતો તેણે અતિથય ઉદારતાને લીધે પોતાની સધળી મિલકત ગુમાવી હતી અને દરિદ્ર થઈ ગયો હતો. વસન્તસેના એક પૈસાદાર વારાંગના હતી તેનો મરીબ પણ અમીર સ્વભાવના ચારુદત્ત ઉપર ધણો પ્રેમ હતો, અને આખરે તે એની સાથે પરણે છે. ત્રીજા અંકમાં ખાતર પાડવાનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તે ધણું હાસ્ય ઉપજાવે એવું છે. એ સ્થળે ચોરી કરવાના કામને એક રસિક કળા તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યું છે. ચોથા અંકમાં વસન્તસેનાના મહેલની શોભાનું સવિસ્તર વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. એ વર્ણનમાં ધણી અતિશયોક્તિ છે, તોપણ એ વખતમાં મોજશોખનાં સાધનો ક્યાં ગણ્યાતાં હતાં તેનો ધણો રમુજ પડે એવો ચિતાર એ વર્ણનો ઉપરથી આપણાં નયન આગળ ખડો થાય છે. એકદર ભેંતાં, આ નાટકમાં હાસ્યરસના પ્રસંગો ધણા આવે છે તેમ ગંભીર દેખાવો પણ અંદર ધણા છે અને એમાંના કેટલાક તો આંખમાંથી આંસુ પડાવે એવા કંઈક રસથી ભરેલા છે.

કવિઓના આશ્રમદાતા પ્રખ્યાત રાજા કીર્ત્તવ્ય અથવા હર્ષદેવ, જેને આપણે થાનેશ્વર અને કોનોજના હર્ષવર્ધન તરીકે ઓળખીએ છીએ, તેનાં રચેલાં કહેવાતાં બે નાટકોના સાતમા સૈકાના પ્રથમાર્ધમાં રચાયેલાં છે. રતનાવલી અથવા “રત્નની માળા” એ નાટકમાં તે સમયના રાજદરબાર અને અંતઃકુરના જીવનનો ચિતાર આપવામાં આવ્યો છે. કાલિદાસનું માલવિકાગ્નિમિત્ર અને આ નાટક ધણી બાળ્યતમાં સરખાપણું ધરાવે છે. ખરેખર, માલવિકાગ્નિમિત્ર ઉપરથીજ રતનાવલીનું વસ્તુ સજ્જ્યું હોય એ ધણું બનવા ભ્રમ છે. વાતના રાજા ઉદયન

* “રતનાવલી” અને “નાગાનન્દ” એ બે ઉપરાંત ત્રીજું “મિય-વર્શિકા” નામનું ચાર અંકનું નાટક છે તે પણ હર્ષ રાજાનું રચેલું કહેવાય છે “રતનાવલી”ની જેમ એ નાટકમાં પણ ઉદયન રાજાનીજ કોઈ પ્રેમિકા આપવામાં આવી છે.

અને તેની રાણી વાસવદત્તાની ઘણી સાગરિકા એ બેના પ્રેમની વાત આં નાટકમાં આપવામાં આવી છે. આખરે નાટકની નાવિકા સાગરિકા તે સંકાની રાજકુંવરી હતી એવું માલમ પડે છે. વહાણમાં બેસીને જતાં વહાણનો નાશ થવાથી ઉદયન રાજાના દરબારનો આશ્રય તેને લેવો પડ્યો હતો. નાટકના વસ્તુને દંતકથા સાથે કંઈ સંબંધ નથી. પણ કોઈ ઇતિહાસ અથવા વીરચરિત કાવ્યમાંથી જતરી આવેલી વાર્તા ઉપરથી, એ વસ્તુ લેવાયલું છે. એ વાર્તા કંઈક જુના રાષ્ટ્રમાં સોમદેવના કંચાસેરિસ્થાનમાં પણ બેવામાં આવે છે. એ વાર્તા રાજાનાં ખીલ વાર્તાનાં લગ્ન વિષેની હોવાથી વાસવદત્તાની ચોક્કસ કથાનો પાછલે. જ્ઞાનંત એમાં આવે છે એમ કહી શકાય. આવી રીતે જે વાર્તા જીનને આવેલી તેની મુખ્ય રચનામાં કવિએ કંઈ ફેરફાર લીધો છે કે કેમ તે કહેવું અશક્ય છે, પણ દેવતાઓનાં તથા દાવાનગનોં ચિત્ર ખડાં કળાનાં નકુશરનું પાત્ર તદ્દન નવું છે અને કેવળ ગુહ્યવનની સાથે સંબંધ ધરાવનારા જે બનાવો અદર આવે છે તે પણ કવિના પોતાનાજ છે. શ્રીહર્ષની દરબારમાં રહેનારો કોઈ કાર તેજ આ નાટકનો ખરેખરો રચનારો છે એમાં કંઈ સંશય નથી; પણ એ રચનાર બાણ કવિ ભાગ્યેજ હોય. બાણ કવિએ પાર્વતીપરિણય લખ્યું છે, પણ તે નાટક ધણું ઉત્તરતા પ્રકારનું છે.

એકંદરે, રત્નાવલીનું નાટક વાંચતું ગમે એવું છે. એમાં પાત્રોનું આલેખન સારૂ થયલું છે અને એમાં કવિત્વની ખુબીઓ પણ ધારા બેવામાં આવે છે. એ ખુબીઓના નમૂના તરીકે નીચાં પંક્તિઓ અને શ્લોકવામાં આવે છે. એ પંક્તિઓમાં ચન્દ્રોદય પડેલાંનો પૂર્વનો અંખો પ્રકાશ રાજા તરફથી વર્ણવવામાં આવ્યો છે:—

રાજા—ક્રમમુત્સવાપદ્ધત્તેતોમિ: સંધ્યાતિક્રમોઽપ્યસ્માભિર્નારલક્ષિત: ।

દેવિ, પચ્ય ।

उदयतटान्तरितमयं प्राची मूचयति दिङ् निशनायम् ।

વલિવાટુનાં મુલેન વિષમિલ દિવસરિધં રણમે ॥

(રાજા-શું ! ઉદયમાં ચિત્ત ચોંટ્યું યોગને લીધે, મેં આસનના ધર્મ ગયો તેની પણ આપણને ખબર પડી નહીં ? રાણી, જુઓ. એ

રમણી જેવી રીતે પોતાના અતિ-માન વદનથી પોતાના હૃદયમા વસેલા પ્રીતમનુ જાન કગવે છે તેવી રીતે અત્યારે પ્રવેશ દિશા હૃદયગિરિને લીધે દ્વિપાઈ ગયલા નિશાના પતિ-ચન્દ્રનું આપણને જાન કગવે છે)

શ્રીહર્ષનું ક્ષેત્રે કહેવાતુ નાગાનન્દ નામનું નાટક પણ ધણી ખુબીઓ વાળું છે. હૃદયમા ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરે એવી એ નાટકની રચના અને બૌદ્ધ ધર્મના સરકાર એ નાટકમા જોવામા આવે છે એનો નાપક બૌદ્ધ ધર્મ પાળનારો છે અને નાન્દીમા શુદ્ધનીજ સ્તુતિ કરવામાં આવી છે એ કારણથી રત્નાવલીનો રચનાર અને આ નાટકનો રચનાર બેઉ સુદર્શિ હોવા જોઈએ એવું અનુમાન થાય છે આણી પેઠે શ્રીહર્ષના દરબારમા રહેનારા કાઈ કવિનું એ નાટક રચેલું હોય એ સંભવિત છે । ૧૫ ૧૪ ૧૦ ૧૬ ।

સવભૂતિ એ નાટકકાર, ચતુર્વેદની તૈયારીય શાખાનો આદ્ય હતા, અને એની વસ્તાવનાઓ, વિપરથી, માલમ, પડે છે તે પ્રભાણે હક્ષિણ હિન્દુસ્તાનનો વિદર્ભદેશ, જે હાલ બિરારના નામથી ઓળખાય છે, ત્યાંનો, વતની હતો. ઉચ્ચશિક્ષી, નગર એને સારી રીતે જાણીતું હતું, અને પોતાના કુટુંબના યોગાક ગુર્વ, ત્રો એણે ત્યાં આગળજ ગાળ્યા હશે એમ જણાય છે કાન્તકુન્દ (કનોજ) ને રાજ યશોવર્મન, જે આદમા સેકાના પ્રથમાર્ધમા થઈ ગયો, તે એનો આશ્રયદાતા હતો.

એ કવિના નજી નાટમ આપણા વખત સુધી સચવાઈ રહેવા છે એ જાણેમા કવિત્વની અનેકાનેક ખુબીઓ આપણા જોવામા આવે છે પ્રાચીન નાટકકારોની કૃતિઓ અને આ નાટકો એમા એ ત્રણ વસ્તુ ઓના બેઠ જણાય છે વિદ્વાનકુ પાત્ર આ નાટકોમા બીનકુલ જોવામા આવતું નથી, અને હાસ્યરસ તથા વાચ્યોત્સર્ગનું તત્ત એમા રહેજ સાજજ પ્રવેશ થવા પામ્યું છે હિન્દુસ્તાનના બીજા કવિઓએ સદિસાન્દર્ભનાં વર્ણનો આપતી વખતે કુદરતની કામગીરી અને મુદ્દતા તરફજ લક્ષ રાખ્યું છે ત્યારે સવભૂતિએ સ્વરતની મોટતા અને બલ્યતાનો ચિતાર આપેલો એ વધાર પડે છે, અને તેડ કાગલ ખચીત એજ હોય જોઈએ ઇ દક્ષિણમા એ કવિનો જન્મ થયો હતો એટલે ત્યાંના સર્વોત્તમો એના હૃદય ઉપર ઊડી અમર થઈ હતી જુવળા, કોમળા, અને દુર, લાગણીઓ વાળા પાત્રો આતેજવામા એ કુશળ હતો, એજુજ નહીં પણ ઉડી

અને ઉત્કટ લાગણીઓ અસરકારક રીતે પ્રકટ કરવાની આવડત પણ એનામાં ધણી સારી હતી.

ભવભૂતિનાં નાટકોમાં માલતીમાધવ એ નામનું દસ અંકનું પ્રકરણ સૌથી વધારે જાણીતું અને સૌથી વધારે લોકપ્રિય છે. નાટકનું રચણ ઉજ્જવિની છે, અને માલતી અને માધવની પ્રેમકથા એ નાટકનો વિષય છે. માલતી એ રાજ્યના પ્રધાનની પુત્રી હતી અને માધવ એ ઉજ્જવિનીમાં અભ્યાસ કરનારો એક જુવાન વિદ્યાર્થી અને બીજા રાજ્યના પ્રધાનનો પુત્ર હતો. આ સુખ્ય વાર્તાની સાથે માધવનો મિત્ર મકરન્દ અને રાજના માનીતાની બહેન મદ્યન્તિકા એ બેના પ્રેમની કથા ધણી ચતુરાઈથી જોડી દેવામાં આવી છે. માલતી અને માધવ એકબીજાને મળે છે અને તેઓની વચ્ચે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે; પણ રાજાએ પોતાના માનીતાની સાથેજ માલતીને પરણાવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. માલતીને એ માનીતા તરફ ધણી કંટાળો છે. મકરન્દ તે માલતીનો વેપ લઈને રાજના માનીતાની સાથે પરણે છે અને એવી રીતે રાજાની ધારણા નિષ્ફળ જાય છે. બોદ્ધ ધર્મની બે સાધ્વીઓની મદદ વડે કરીને પ્રેમાળ દંપતી છેવટે એકબીજાની સાથે લગ્નના સમ્બન્ધથી જોડાય છે. આ નાટક એક જાતનું રોમિયો અને જ્યુલિયટના જેવું છે. ફેર માત્ર એટલો છે કે રોમિયો અને જ્યુલિયટમાં અન્ત માડો આવે છે ત્યારે અહીં આખરે મુખ પરિણામ આજુબાજુ આવે છે. રોમિયોના નાટકમાં ફોર્બેસ લૉરન્સ આવે છે તેમ આ નાટકમાં કામન્ડકી નામની પરિમાણિકા આવે છે. કોમગ રનેદનાં ચિત્રો અને દુગદિલીની પૂજારણનાં ભયંકર કૃત્યો એ બેનો વિરોધ ખચીત અસરકારક લાગે છે, જોકે તે જોઈએ તે કરતાં વધારે સખત છે એવું કદાચ કહેવાશે. આ નાટકમાં માણસો મૂર્ખાવશ થઈ જાય અને વળી પાછાં થોડીજ વારમાં જાગૃત થઈ જાય એવું લગ્ગર જોઈએ તે કરતાં વધારે આવે છે.

નવમા અંકમાં વિન્ધ્યાચળના દેખાવનું વર્ણન આપનારા કેટલાક સુંદર શ્લોકો આવે છે. એમાંના બે શ્લોકો અત્રે ઉતારવામાં આવ્યા છે:—

અયમમિનવમેવચક્રામલોતુહસાનુ.

મંદમુસારમધૂરીગુક્તસંમક્તકેકઃ ।

શકુનિશવલનીહાનોકર્હસિન્ધવર્ષા
વિતરતિ નૃહદરમા પર્વતઃ પ્રીતિપ્રદ્વળોઃ ॥

દધતિ કુહરમાજામત્ર મહુકયૂના-
મનુરસિતગુરુણિ સ્ત્યાનમમ્બુલુતાનિ ।
શિશિરકટુકપાયઃ સ્ત્યાયતે સહકીના-
મિષદલિતવિકીર્ણગ્રન્થિનિવ્યન્દગન્ધઃ ॥

(મ્હોટી શિશાઓવાળો આ પર્વત નયનને આનન્દ આપે છે; એનાં ઉંચાં શિખરો નવાં વાદળાંઝોને લીધે કાળાં જથ્થામ છે; એની ધટાઓમાં આનન્દને લીધે નાયતી તથા કેશરવ કરતી મધૂરીઓનો ઘોંધાટ વ્યાપી રહે છે; અને ઢોળાવ ઉપરનાં વૃક્ષો માળાઓની આસપાસ ભર્યાં કરતાં પક્ષીઓને લીધે પ્રકાશમાન જથ્થામ છે; એની શુદ્ધાઓમાંથી રીંછના ધુરુકવાનો ધ્વનિ તથા પ્રતિધ્વનિ સંભળામ છે, અને સસલકી વૃક્ષોની હાધીઓએ ભાંગી નાંખેલી ડાળીઓમાંથી ઠડી અને તીખી મુગન્ધ આવે છે).

ભાવભૂતિનાં બીજાં એ નાટકોમાં એકજ નાયકની-રામચન્દ્રની-જીવનકથા વર્ણવવામાં આવી છે. મહાવીરચરિત અથવા “મ્હોટા વીરનું ચરિત” એ નાટક રામાયણમાં આપેલી વાર્તાના કરતાં રહેજ-સાજજ જુદું પડે છે. એ નાટકના સાત અંક છે અને એમાં અનેક પાત્રો આવે છે. રામના રાજ્યાભિષેક સુધીની હકીમત એ નાટકમાં આપવામાં આવી છે. પ્રેક્ષકની કલ્પના ઉપર દેટલો આધાર રાખવામાં આવતો તેનું સાફ ઉદાહરણ એ નાટકનો છેલ્લો અંક આપણને પૂરૂં પાડે છે. એક સ્વાર્ધ રથમાં બેસીને લોકાથી તે ઠેઠ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના અપોધ્યા નગર સુધીના રામના પ્રવાસનો ચિતાર એ અંકમાં આપવામાં આવ્યો છે, અને માર્ગમાં આવતા દેખાવોનું વર્ણન એ મંડળીમાંના એક માણસ તરફથી આપવામાં આવ્યું છે.

ઉત્તરરામચરિત અથવા “રામના ચરિતનો પાછલો ભાગ” એ નાટકમાં ધણા મુન્દર દેસાઓ આવે છે. પણ એ નાટકમાં ગતિ(action)ની

ખોટ છે તેને લીધે -- 'નાટક' કરતાં -- 'નાટકના' સ્વરૂપની કવિતા', એ નામ એને માટે વધારે યોગ્ય જણાય છે. શોકની લાગણી વડે વિશુદ્ધ બનેલા રામ અને સીતાનાં કોમળ સ્નેહના 'વર્ણન'માં માયો કરુણારસ જેટલો જોવામાં આવે છે તેટલો હિન્દુસ્તાનના ખીજ કોઈ પણ નાટક માંથી બાજ્યેજ મળી શકશે. 'સીતાને' વનમાં વિદાય કરવામાં આવે છે ત્યાં આગળથી નાટકની ચર્યાચર થાય છે અને એકાન્તવાનમાં દુઃખનાં બાર વર્ષો ગાળ્યા પછી લોકોના હૃદયના વચ્ચે અયોધ્યાની રાણી તરીકે એ ફરીથી સ્થપાય છે એટલેથી નાટકનો અન્ત આવે છે. સીતાને કાઢી મૂકવામાં આવે છે ત્યાં પછી સીતાના બે પુત્રોને જન્મ થાય છે તેને વાલ્મીકિ ઋષિ ઉછેરીને મ્હોટા કરે છે પણ તે વખતે એ પુત્રો રાજવંશી હોવાનું તેને કંઈ પણ જ્ઞાન નથી હોતું એ વાત શૈભ્યપિયરના સિમ્બેલાઇઝનના નાટકમાં બિયેરિયસ નામનો સાધુ ગિડીરિયસ અને અર્ધવિરેગસ એ બે રાજકુમારોને ઉછેરીને મ્હોટા કરે છે તેનું સ્મરણ કરાવ્યા વગર રહે એવી નથી. એ રાજકુમારો પોતાના પિતા રામને મળે છે તેનું વર્ણન જે પ્રવેશમાં આપવામાં આવ્યું છે તેમાં ધણા ઉચ્ચ પ્રકારનું કવિત્વ જોવામાં આવે છે.

ખીજ નાટકકારોનાં નાટકોમાંથી વિશાખદત્તનું મુદ્રારાક્ષસ અથવા "મુદ્રા અને રાક્ષસ" એ નાટક વિલક્ષણ સ્વરૂપનું હોવાથી ખામ ગણાવવા જેવું છે. અત્યાર સુધી વર્ણવાયેલાં સપ્તમાં નાટકો કરતાં આ નાટકની વિલક્ષણતા એ છે કે એમાં ગજબતપડેનું ચિત્ર આપવામાં આવ્યું છે, અને તે પૃથ્થુ ધણા ઉચ્ચ પ્રકારના કલાવિધાન માથે આપવામાં આવ્યું છે. ભગવતિ, ગતિ (action), અને એકસરખું રસ-દાયિત્વ આ નાટકમાં આપણા જોવામાં આવે છે. એ નાટક આશરે ઇ. સ. ૧૦૦ માં, સ્ક્યાયુઃ હશે એથી કંઈ પણ વધારે યોગ્ય એ નાટકની તારીખના અગ્રન્ધમાં આપણાથી કદી સમાય તેમ નથી. હિન્દુસ્તાન હિંદ સિંહર બાદશાહે, અઢાઈ ફીધી ત્યાર પછી યોગ્ય વખતમાં ચન્દ્રગુપ્તે નન્દ વંશના ઉચ્ચા, તાબને હાલડી મકીને પાટલિપુત્ર આગળ નવી માદી સ્થાપી એ મમયને દત્તાન્ત આ નાટકમાં આપવામાં આવ્યો છે. જૂના ગજને પ્રધાન-રાક્ષસ-નવા ગજને સ્વીકારવાની ના પાડે છે અને પોતાના જૂના શત્રુ વેર લેવાના પ્રયત્ન આદરે છે. ચન્દ્રગુપ્તે પ્રધાન આખ્ય નામનો આઠમ્ દત્તો તે હતા

‘હૃદયના રાક્ષસને ચન્દ્રગુપ્તના પદમાં આણવાની’ એ ખટપટ કરે છે તેનું ચિન્હ આ નાટકમાં આપવામાં આવ્યું છે. એ ખટપટને પરિણામે આણખનો, હેતુ ખાર પડે છે અને રાક્ષસ આખરે ચન્દ્રગુપ્તના પદમાં આવે છે.

ભટ્ટ નારાયણનું વેણીસંહાર એ ૭ અંકનું નાટક છે અને એનું વસ્તુ મહામારતમાંથી લેવાયેલું છે. દુર્યોધનનો એક બાઈ ગર્જસભાની અંદર દ્રૌપદીને ચોટસો ગળીને ખેંચી લાવે છે એ બનાવ ઉપર એ નાટકની ગતિ-plot-નો આધાર છે. એ નાટકના રચનારને એક તાત્ત્વપત્ર આપવામાં આવ્યું હતું તે ઇ. સ. ૮૪૦ નું છે તે ઉપરથી એના સમયનો નિર્ણય થઈ-સકે છે. એ નાટકમાં એકે કવિત્વની કંઈ ખાસ ખુબી નથી તોપણ કૃષ્ણના પંચ તરફ એમાં ઉપારો પદપાત દર્શાવવામાં આવેલો હોવાથી હિન્દુસ્તાનમાં સાંખ્યા વખત જેવો એ નાટક થઈ પ્રિય થઈ પડ્યું છે.

રાજશેખર કવિ આશરે ઇ. સ. ૯૦૦ માં થઈ ગયો હતો. સરવતા અને વાણીની મીઠાસ એ એનાં નાટકોનાં મુખ્ય લક્ષણ છે. એનાં લખેલા ચાર નાટ્યો આજ દિન સુધી સચવાઈ રહ્યાં છે, અને તેનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે: વિશ્વશાલમંજિકા, કર્પૂરમંજરી, ચાલ-રામાયણ, અને પ્રચન્ડપાણહય અથવા ચાલમારત.

‘દેશીચર કવિ,’ જે ધણું કેરીને ‘મહાપાલ’ ‘રાજના’ સમયમાં કાન્યકુબેર આગળ ધરવીસનના દસમા સંદર્ભમાં થઈ ગયો, તેણે ‘કૌશિક’ અથવા ‘કાપાયમાન કૌશિક’ એ નામનું એક નાટક લખ્યું છે.

અગિયારમા સદીમાં લખેલર મિશ્ર એણે હનુમન્નાટક, અને મહાનાટક અથવા ‘મહોદુ’ નાટક એ નામ પણ આપવામાં આવે છે, તે લખ્યું. દંતકથા એવી છે કે માલવનો રાજા, જે ‘અગિયારમા’ સદીમાં આગલા ભાગમાં ધાગ (હાલનું ધાર) અને ઉલ્લાપિની (ઉલ્લાન) આગળ રહેતો હતો, તેના ‘દરબારમાં એને વિશ્વશર્મા આપવામાં આવતો હતો. હનુમન્નાટકમાં હનુમાનના પુત્રાચર્યની રીતની વાર્તા આપવામાં આવી છે. એ નાટકમાં કંઈ જાંઝી ‘ખુબી’ નથી. એ તો એક અંકનું નાટક છે. એમાં ગંઢલનાની ઘણી ખોટી ખોટી આવે છે.

અને જુદા જુદા કક્કાઓ એકઠા કરીને તેને જોડી દીધા હોય તેવી રીતની એ રચના છે.

કૃષ્ણ મિશ્રનું પ્રબોધચન્દ્રોદય અથવા “જ્ઞાનના ચન્દ્રનો ઉદય” એ નામનું નાટક છે અંકનું છે અને તે આશરે અગિયારમા સૈકાના છેવટના ભાગનું રચાયેલું છે. એ નાટક હિન્દુસ્તાનના સાહિત્યની એક અત્યંત ધ્યાન ખેંચે એવી રચના હોવાથી એના તરફ ખાસલક્ષ આપવું જરૂરનું છે. એમાં ધર્મ તથા દિલસુધીના વિષયો આલંકારિક રીતે ચર્ચવામાં આવ્યા છે અને અમૂર્ત વિચારોને માણસ તરીકે વર્તતા કલ્પવામાં આવ્યા છે, તોપણ એમાં નાટકને શોભે એવું જીવન અને જુસ્સો ધણાં જોવામાં આવે છે. રૂપનિશ કવિ કેલડેરોનના આલંકારિક નાટકોમાં દૈવિક મંપ્રદાયને ચઢાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે તેવીજ રીતે અહીં બ્રાહ્મણ ધર્મના વૈષ્ણવ સંપ્રદાયને ચઢાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. ઉપનિષદ, સંકલ્પ, મતિ, વિષ્ણુમક્તિ એવાં અમૂર્ત તત્ત્વોને જીવતાં અને જગતાં પ્રાણીઓમાં ફેળી નાંખીને એક સુંદર નાટક રચવાના મુરકેલ કામમાં હિન્દુસ્તાનના આ કવિએ સારી ફત્તેહ મેળવી છે. મહામોહ નામના નદારા રાજા કાશીમાં રાજ્ય કરતા હોય છે. તેની આસપાસ કામ, ક્રોધ વગેરે સેવકો વીટળાયા હોય છે, અને તે સર્વે મળીને વિષ્ણુમક્તિને તેમજ વિવેક નામના ઉદાર રાજાને, અને સખળા સદ્ગુણોને કાઢી ખૂંકે છે. પણ “વિવેક અને ઉપનિષદ દેવી એ બે ફરીથી એકબીજાની સાથે જોડાશે, એ યોગને પરિણામે પ્રબોધોદયનો જન્મ થશે અને એ પ્રબોધોદય મહામોહનું રાજ્ય નાણુક કરશે” એવું “ભવિષ્ય” ભાષવામાં આવ્યું હોય છે, તે પરિણામની સિદ્ધિને માટેના પ્રયત્નો એને છેવટે સાચા પક્ષનો વિજય એ આ નાટકનું વસ્તુ છે.

બારમા શતકથી* તે આજ દિન સુધીમાં અનેક સંસ્કૃત નાટકો રચાયાં છે, અને તેનું વસ્તુ ધર્મખર્ષ મહામારત અને રામાયણમાંથી

* એ વાત નક્કી થઈ છે કે બારમા સૈકામાં રચાયેલા બે સંસ્કૃત નાટકો, જેની હસ્તલિખિત પ્રત હજી સુધી જોવામાં આવતી નથી, તેનો યોગેક ભાગ અજાણેર આગળથી નીકળેલા કેટલાક મુદ્રાલેખોમાં સચવાઈ રહેલા જોવામાં આવે છે (જુઓ કિવદાનં, એપિગ્રાફિયા ઇન્ડિકાનું પરિશિષ્ટ; પુસ્તક ૫, પૃ. ૫૪, ૨૦ મુ; અક ૧૩૪ મો. કલકત્તા, ૧૮૬૬)

દેવામાં આવ્યું છે. આ સિવાય એક અથવા વધારે એકના દારસો પણ
 છે તે મોટે ભાગે હથકી ભતના છે અને તેમાં દંભ વગેરે જુદા જુદા
 દુર્ગુણોને ઉઘાડા પાડવામાં આવ્યા છે. કળાની દૃષ્ટિથી જોતાં આ પાછલા
 અન્યો હિન્દુસ્તાનના અસલના નાટકકારોની રચના કરતાં બધા
 હિતરતા છે.

પ્રકરણ ૧૪.

વાર્તાઓ અને કહાણીઓ.

આશરે ઇ.સ. ૪૦૦-૧૧૦૦.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઉપદેશાત્મક અને માર્મિક વચ્ચેનો નો ધ્વનિ વ્યાપી રહેલો જોવામાં આવે છે તે એ સાહિત્યના કોઈ પણ અભ્યાસી-નું લક્ષ્ય બેઝ્યા વગર રહે જોવો સંભવ નથી. તોપણ બીજા કોઈ પણ પ્રકારના સાહિત્ય કરતાં વાર્તાઓ અને કહાણીઓમાં એ ધ્વનિ વધારે સ્પષ્ટ રીતે આપણે સાંભળી શકીએ છીએ. એ વાર્તાઓ અને કહાણીઓમાં બોધનાં વચ્ચે અને કહેવતના રૂપની શિલ્પસુદ્ધીઓ સ્થળે સ્થળે આપણા જોવામાં આવે છે. વાર્તા અને તેમાંથી નીકળતો સાર એ બેઉના કથનને માટે આ પદ્ધતિ ઘણી અનુકૂળ થઈ પડી હોય તો તેમાં કંઈ પણ નવાઈ જતું નથી.

સંસ્કૃત સાહિત્યની વાર્તાઓ અને કહાણીઓના જુદા જુદા સંગ્રહોનું ખાસ લક્ષણ એ છે કે તેમાં એકજ વૃત્તાન્તનાં ખોખાંની અંદર જુદી જુદી અનેક વાર્તાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હોય છે. એવા ગ્રંથોમાં, મુખ્ય કથાનાં જે પાત્રો હોય છે તે એકબીજાને જ્ઞાન આપવાને માટે અથવા તો પોતાના ખાસ વિચારોની સત્યતા સાબીત કરવાને માટે વારાફરતી જુદી જુદી વાર્તાઓ કહી સંભળાવે છે. એક પેટાવાતની અંદર બીજી વાત દાખલ કરી શકાય અને તેની અંદર પાછી ત્રીજી વાત દાખલ કરી શકાય એ પ્રભાણે ચાલ્યાં કરે એમ હોવાથી આખા ગ્રંથની રચના ચીનાઈ પેટીઓના સટને મળતી આવતી હોય તેવી જણાય છે. વાત કહેવાની હિન્દુસ્તાનની આ પદ્ધતિનો ઇરાન અને અરબસ્તાન એ પૂર્વની પાડોશી પ્રગ્નઓએ સ્વીકાર કીધો હતો, અને સ્વતંત્ર પુસ્તકો રચતી વખતે તેઓએ આજ પદ્ધતિ વાપરી હતી. અલખત “અરેબિયન નાઈટ્સ” એ આ પદ્ધતિમાં અત્યાયલા ગ્રંથનો મોટામાં મોટો નમૂનો છે.

સાહિત્યની દૃષ્ટિએ પશ્ચતંત્ર એ હિન્દુસ્તાનના સાહિત્યની આ

શાખાનો સૌથી વધારે-અમલનો અને સૌથી વધારે રસ આપે એવો અન્ય છે. એ અન્યના પાંચ વિભાગ હોવાથી એને પચ્ચતંત્ર એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. એ અન્યમાં મોટે ભાગે વાર્તાઓ છે તે ગદ્યમાં રચાયેલી છે અને તેની સાથે વચમાં વચમાં ટૂંકા ટૂંકા બોધવચનોના શ્લોકો આપવામાં આવ્યા છે. આ ગ્રંથને ચોક્કસ સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું તે કહેવું અશક્ય છે, પણ એટલું આપણે જાણીએ છીએ કે ઇ.સ.ના છઠ્ઠા સદીના પ્રથમાર્ધમાં એ અન્ય અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો; કારણ કે ખુદર અનુશીર્વાન (૫૪૧-૭૯) એ બાદશાહના હુકમથી એકલવી, જે તે વખતે ઈરાનના પંડિતોની ખાસ ભાષા હતી, તેમાં એનું ભાષાન્તર કરવામાં આવ્યું હતું. ખરેખર, પાંચમા સદીમાં એ અન્ય જાણીતો થયો હતો એમ આપણે માની લઈએ તો તેમાં કંઈપણ ખોટું નથી; કારણ કે એક પરદેશી રાજા એનું ભાષાન્તર કરાવવાની ઇચ્છા રાખે એટલી પ્રખ્યાતિ એ અન્યને મળી હોય ત્યાર પહેલાં ઘણો વખત વ્યતીત થઈ ગયલો હોવો જોઈએ એ અનુમાન મળેલું સ્વાભાવિક છે.

પચ્ચતંત્રનો અન્ય બૌદ્ધ ધર્મનાં પુસ્તકો ઉપરથી જ લખાયેલો હોવો જોઈએ એવો મત લાંબા વખત સુધી પ્રચલિત હતો, પણ એ મતને માટે જોઈએ તેવો આધાર નથી એવું માલમ પડ્યું છે. એ અન્યમાંની કેટલીએક વાર્તાઓ બૌદ્ધ ધર્મનાં પુસ્તકોમાં પણ જોવામાં આવે છે તેને લીધે તેમજ એ અન્યની અંદરથી પણ કેટલાંક એવાંજ પ્રમાણ મળ્યા આવતાં હોય એવું લાગતું હતું તેને લીધે એ અન્ય બૌદ્ધધર્મનાં પુસ્તકો ઉપરથી જ લખાયેલો એવો મત જિજ્ઞાસુ થયો હતો, પણ એ મત ખરો નથી એવું હવે સિદ્ધ થયું છે. છેક પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સમયથી બૌદ્ધ શ્રોત્રીઓ વાર્તાઓ અને કથાઓનો મહત્ત્વ આપવું આવ્યું હતું. એ વાર્તાઓ બુદ્ધની રચેલી છે એવું માનવામાં આવતું, અને કાંઈ પણ વાર્તાનું જે સાગમાં સાઈ પાત્ર હોય તેના વિષેના જ્ઞાનને બુદ્ધના આગ્રહા જન્મના જ્ઞાન તરીકે ગણવામાં આવ્યાથી એ વાર્તાઓની પવિત્રતામાં વધારો થતો. આ ઉપરથી એવી વાર્તાઓને જાતક, અથવા “બુદ્ધના આગ્રહા જન્મની વાર્તાઓ” એવું નામ આપવામાં આવતું. એ નામની વાર્તાઓનો એક સંગ્રહ ઇસ્વીસનના પહેલાંના કલાક હશે એમ લાગે છે. ગમે તેમ હોય પણ ઈસ્વીસનના પાંચમા સદીમાં, હાલ સુષ્પિટકમાં એ વાર્તાઓ જે સ્વરૂપમાં લોકોમાં આવે છે તે સ્વરૂપ તેઓએ

પ્રાપ્ત કીધું. એ નક્કી છે. જાણી, ચીનાઈ ભાષાનાં બે ગ્રાન્યરો (encyclopaedias) છે. તેમાંનું બે વિશેષ પ્રાચીન છે તે ઇ.સ. ૬૬૮ માં સંપૂર્ણ તૈયાર થઈ ગયું હતું. તેમાં હિન્દુસ્તાનની અનેક વાર્તાઓ । ચીનાઈ ભાષામાં તરજુમા કરવામાં આવેલા છે, અને, એ વાર્તાઓનાં મૂળ તરીકે ઐશ્વર્યના આખા ૨૦૨ ગ્રંથોને ગણાવવામાં આવ્યા છે. પણ હાલના સ્વરૂપમાં, પચ્ચત્તરો, બે ગ્રંથ જોવામાં આવે છે તે તો બ્રાહ્મણોનો જ ગ્રંથો, છે. હવે એ સંગ્રહના પાચજ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે, પણ એ સંગ્રહના જૂનામાં જૂના ભાષાન્તર ઉપરથી એવું માલમ પડે છે, કે એક વખતે એ ગ્રંથનાં બાર પ્રકરણ હશે. એ સંગ્રહનું મૂળ નામ શું હશે તે આપણાથી કહી શકાતું નથી, પણ પહેલા ત્રણમાં, કદરુક, અને વમનક એ બે શિયાળવાંની વાત, વધારે, આત્રે છે એટલે તેના ઉપરથી એ, ગ્રંથનું નામ પડ્યું હશે એ ઘણું સંભવિત જણાય છે, કારણ કે સીરિયાના પ્રાચીન, ભાષાન્તરના ગ્રંથનું નામ “કલિલગ, અને હમનગ” એવું આપવામાં આવ્યું હતું, અને અરબી ભાષાન્તરના ગ્રંથનું નામ “કલીલાહ અને હિમનાહ” આપવામાં આવ્યું હતું ।

પ્રથમ પચ્ચત્તર ગ્રંથાયણ તે રાજ્યોના હોકરાઓને નીતિના નિયમોનું ગ્રાન આપવાને માટે, એક જાતના “ગવર્નમેન્ટના આદર્શ” તરીકે ગ્યાયું હશે એ ઘણું સંભવિત જણાય છે, કારણ કે એ પુસ્તકની શરૂઆત એની નીચે થાય છે કે દક્ષિણના મહિલારોષ્ટ્ર નામના એક નગરમાં અમરદાક્તિ એ નામનો રાજા રહેતો હતો, તેની એવી ઇચ્છા થઈ કે મહારા, તથા મૂર્ખા અને નિરુદ્ધની હોકરાઓને માટે તેઓને કેળવી શકે એવો કોઈ સમર્થ વિદ્વાન મહારે સોધી શકે. આખરે એને એક બ્રાહ્મણ મળી આવ્યો તેણે નીતિસાહના ગ્રાનમાં રાજકુમારો સર્વથી ચંદિવાતા થાય એવું શિક્ષણ હ માંલનામાં તેઓને આપવાનું માથે લીધું. આ ઉદ્દેશમાં પચ્ચત્તર નામનો ગ્રંથ રચીને અને પેલા રાજકુમારો આગળ તે કહી નમણાવીને એણે મળતા મેળવી

પેલા તંત્રનું નામ “મિત્રમેદ” છે, તેમાં ૧૫૭ અને સિંદની વાર્તા છે. વનમાં બે શિયાળવાઓ આ બેનો એકબીજા સ્થળે પરિચય કરાવે છે અને પરિણામે તેઓની વચ્ચે માઠી મિત્રતા જાણાય છે. ૫૯ી

પેલાં એ 'શિયાળવામાં'નું એક વિચાર'કરે' છે કે "હવે આ બિંબાંથી એકાં આપણી દરકાર રાખતું નથી, માટે આપણે 'કંઈ ખટપટ' કરીને બેઠેને લડાવી મારવાં જોઈએ". પછી બેઠેની પાસે વારા ફરતી જઈને એ કહે છે કે "તારો મિત્ર તો તારી વિચ્છિન્ના કાવતરાં રચે છે". આનું પરિણામ એ થાય છે કે વૃષભ અને સિંહની લડાઈ થાય છે તેમા વૃષભ માર્યો જાય છે, અને પેલાં શિયાળવાંને પોતાની ખટપટોના ફળ તરીકે મુખ્ય પ્રધાનની પદની મળે છે. ખીજા તંત્રનું નામ "મિત્રસંપ્રાપ્તિ" છે. તેમાં એક કાયબો, એક હરણ, એક કાગડો, અને એક ઉદગ એ ચારેનાં પરાક્રમેની વાત આવે છે. વિચારપૂર્વક બાંધવામાં આવેલી યોગ્ય મૈત્રીથી કેટલા લાભ થાય છે એ દર્શાવતું એ ખીજા તંત્રનો ઉદ્દેશ જણાય છે. ત્રીજા તંત્રનું નામ "કાકોન્નૂકીયમ" (કાગડાઓ અને ધુવડોની લડાઈ) એવું છે. અગાઉ જે યત્નો હોય તેઓની વચ્ચે કરવામાં આવેલી મિત્રતા કેટલી જોખમભરેલી છે તે આ તંત્રમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે. ચોથા તંત્રનું નામ "લઘ્વપ્રજ્ઞાશમ" (જે મધ્ય હોય તેને વિનાશ) એવું છે. તેની અંદરની મુખ્ય વાર્તા "એક વાંદરો અને એક મગર" વિષેની છે. મૂખ્યાંતોના તાબામાંની વસ્તુઓ ખુશામત કરીને તેઓની પામેથી કેવી રીતે ઠડાવી લેવાય છે તે આ તંત્રમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે. પાંચમું તંત્ર "મર્પચીક્ષિતકારકમ" (વગરવિચાર્યું કામ કરવાની ટેવ વિષે) ■ વસ્તુસ્થિતિનો પૂરેપૂરો વિચાર કર્યા વગર કામ કરવાની ટેવને લીધે એક હજીમને જે જુદા જુદા અનુભવો મળ્યા તેને લગતી વાર્તાઓ આ તંત્રમાં આપવામાં આવી છે.

પશુઓને ગ્રાહ્યતા જેવી સઘળી પ્રવૃત્તિઓ કરતાં વર્ણવવામાં આવ્યાથી આખા મન્યમાં હાન્યરસનું એક વિચિત્ર પ્રકારનું તત્ત્વ બાકી રહ્યું છે. ઉદાહરણ તરીકે, પશુઓને બેઠો અભ્યાસ કરતાં અને સ્વર્ગ-પરાયણ જીવન વ્યતીત કરતાં વર્ણવવામાં આવ્યાં છે. તેઓ દેવતાઓ વિષે સાધુઓ વિષે, વીર નરો વિષે જોઈએ તેટલી ચર્ચાઓ ચલાવે છે, 'અથવા તો નીતિશાસ્ત્રના સૂક્ષ્મ નિયમો વિષેની વાતચીતોમાં મગ્યા રહે છે, પણ એવામાં અચાનક તેઓની વિકસણ શક્તિ પ્રકૃતિનો પ્રાદુર્ભાવ સ્પષ્ટ જાય છે. દાખલા તરીકે, એક ખીસકોડી અને એક વાંદરો એ બેની વચ્ચે તકરાર થઈ તે જખવે ન્યાય ચૂકવવાનું કામ એક-મર્મનિષ્ઠ ખિયાડીને મોંપવામાં આવ્યું. તેણે જીવતાની અર્થતા અને સહજુણની મહત્તા વિષે

માંડી. હવે સૂચીયુખ નામનો પક્ષી તેઓનો આ રૂથા પ્રયાસ જોઈને
જોલી ઉઠ્યો: “રે! વાંદરાઓ! તમને સરે મૂરખ છો! આ કંઈ અભિ-
ના તનખા નથી. આ તો ગુંબદ્ગ છે. માટે તમને આ વગરકારણનો
શ્રમ શું કરવા કરો છો? એથી કંઈ તમની ટાંઠ કાઢી દિવસ જવાની
નથી. આના કરતાં જ્યાં પવન ન આવતો હોય એવો કાંઈ વનપ્રદેશ
અથવા શુદ્ધ કે ગિરિની બુખોલ ત્રિષે તમને શોધ કરો. તો તે કીક
પડશે. હજી પણ આકાશમાં બારે વાદળાંઓ દેખાય છે”. આ વચનો
સાંભળીને પેલા વાનરયુધમાં એક ધરડો તંદરે હતો તે જોલી ઉઠ્યો:
“અસા મૂર્ખા! તારે હમારી પાતની શી પંચાત? હું તારે રસ્તે જા!
કશું છે કે:—

મુદુર્વિનિતકર્માણં દ્યુત્કારં પરાનિતમ્ ।

નાલાપયેદિવેકક્ષો યદીચ્છેત્ સિદ્ધિમાત્મનઃ ॥

(પોતાના કાર્મની સિદ્ધિ યાચ એવું જે પ્રયત્નો હોય તે વિવેકી
માણસે વારંવાર પોતાના કામમાં જેને વિઘ્ન નહતાં હોય અથવા દ્યુતમાં
જે જુગારી હાર્યો હોય તેની સાથે વાતચીત કરવા જવું નહીં).

૫૭૧,—

આલેટકં વૃષાલ્લેશં મૂર્ખં વ્યસનસંત્પિનમ્ ।

આલાપયતિ યો મૂઢઃ સ ગચ્છતિ પરામવમ્ ॥

(જેનો શ્રમ વ્યર્થ થયો હોય એવા શિકારી સાથે અથવા દુઃખ-
માં હતાઈ પડેલા મૂર્ખ માણસ સથે જે બોલવા જાય છે તેની ભર-
વાય છે).

પણ પેલા પક્ષીએ આ વચનોને ન લેખવતાં વાંદરાઓને ફરી
ફરીને કલાં કીધું કે “ રે! તમને નામી મહેનત શું કરવા કરો છો ? ”
એવી ફીતે એ પક્ષી બોલ જોત કરતો અટક્યો નહીં એટલે એક વાંદરો
વ્યર્થ શ્રમ કરી ફરીને ચીડવર્ધ થયો હતો તેણે એની પાંખો વડે એને
પકડી લીધો અને એક ગિલા સાથે એને પછાડ્યો. અને એવી રીતે એ
પંક્ષી મરણ પામ્યો. તેથી દુઃકંદુ ખું કે—

‘‘નાનામ્યં નમતે દારુ નાર્મનિ સ્થાત્’ હુરંક્રિયા’.

‘‘સૂચીમુક્ત વિનાનોહિ નાશિવ્યાયોપદિશ્યતે ॥

(‘વળી ન શકે એવું લાકડું વળતું નથી, પરંતુ ઉપર હળમંત થતી નથી: હે સૂચીમુખ! તું યાદ રાખજે કે શિખામણુ લેવાની જોને કમજા ન હોય તેના ઉપર શિખામણુની અસર કંઈપણ થતી નથી)’).

વાર્તાઓનો આવે એક ખીન્ને મંચલ જિતોપદેશ (અથવા ‘‘હિતની શિખામણ’’) એ નામથી સુવિખ્યાત છે એની અંદરની ખુખીને લીધે એ અન્ય હિન્દુતાનમાં મંચકન સાદિત્યના સાંથી વધારે જાણીતા અને એની વખતે લોકપ્રિય અન્યોમાંનો એક ગણાય છે, અને વિદ્યાર્થીઓને શિખવવાને માટે એ અન્ય ઘણા અનુકૂળ પડે એવો હોવાથી ઇંગ્લાંડમાં મંચકનનો નવો અભ્યાસ કરવા માંનારા વિદ્યાર્થીઓને પ્રથમ એ અન્યજ શિખવવામાં આવે છે. એ અન્ય મોટે ભાગે પચ્ચત્તર ઉપરથીજ લખામણે છે પચ્ચત્તરની ૪૩ વાર્તાઓમાંથી ૨૫ વાર્તાઓ એ અન્યમાં આપવામાં આવી છે. મુખ્યત્વે કરીને, પચ્ચત્તરના પચેસા ત્રણ વિભાગોમાંની વાર્તાઓજ આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવી છે; મગજ કે ચોથા વિભાગની એકજ વાર્તા-ગાદનું ચામડું જોડનાગ ગધીંગતી વાર્તા-અને પાંચમા વિભાગની ત્રણજ વાર્તાઓ એ પુસ્તકમાં જોવામાં આવે છે એ પુસ્તકની શરૂઆતનો ભાગ પચ્ચત્તરના જોવાજ છે; પણ અજ્ઞાન અને દુર્ગંધી મંચકમારોના પિતાને અહીં સુદર્શન એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે, અને એનો નિવાસ વાટઝિવજ્જ (પદના ‘માં’ હતેલ. એવું લખાવવામાં આવ્યું છે. જિતોપદેશના માંગે વિભાગ પડવામાં આવ્યા છે. એમાંના પહેલા એ વિભાગની રચનાનું જોખુ અને નેનાં નામ એ એક પચ્ચત્તરના પહેલા જે તંત્રની સાથે મળતાં આવે છે, પણ તેનો કમ પચ્ચત્તરના કરતાં ઉલટો છે. ત્રીજા અને ચોથા વિભાગને માટે કમચ: ‘‘વિગ્રહ’’ અને ‘‘સંચિ’’ એવાં નામ રાખવામાં આવ્યાં છે. હંમ અને, મોર એ બેની લડાઈ અને તેનું સમ્પ્રધાન એ આ એ વિભાગની મુખ્ય વાર્તા છે.

હંમ અને મોરિક વચનો પચ્ચત્તરના કરતાં આ પુસ્તકમાં ૫૩માં વખતે જોવામાં આવે છે, અને અંદર દાખવે દરવામાં અંદરેલા મ્હોળાની

સંખ્યા ઘણી વાર ઝોટલી મ્હોટી હોય છે કે ગદ્યમાં જે વૃત્તાન્ત ચાલતો હોય છે તેની ગતિમાં એ શ્લોકો વિચાર્ય થઈ પડે છે. તોપણ એ શ્લોકોમાં ઘણી કદાપણ ભરેલી હશેવતો અને ઘણા સુંદર વિચારો સમાયલા હોય છે. ચોથા વિભાગના છેવટના ભાગમાં માનવજીવનની ક્ષણિકતાના જે શ્લોકો તેની દાસીનાં કંઈક વિવક્ષણ સૌન્દર્ય રહેલું છે. નીચલા એ શ્લોકો નમૂના તરીકે બસ થશે :

યથા વાણં ચ કાણં ચ સમેયાતાં મહોદયો ।
સમેત્ય ચ વ્યપેયાતાં તદ્દ્યૂતસમાગમઃ ॥

*

*

*

વ્રતન્તિ ન નિવર્તન્તે સ્ત્રોતાંતિ સરિતાં યથા ।
આપુરાદાય મર્ત્યાનાં તથા રાત્ર્યહની સદા ॥

(મ્હોટા ઉદ્ધિમાં જેવી રીતે જે કાઢના કકડાઓ ઝોકખીનતી પાસે પાસે આવે છે, અને પાસે આવીને વળી પાછા જુદા પડે છે, તેવી રીતે પ્રાણી માનનો સમાગમ ક્ષણવારનો છે.....જેવી રીતે નદીઓના પ્રવાહ આગળના આગળ ચાલ્યા જાય છે અને પાછા ફરતા નથી તેવી રીતે માણસોનું આયુષ્ય લઈને મરી અને વિસ બેડ પાછાં ફરતાં નથી).

હિતોપદેશનો રચનાર કોણ હતો તે નક્કી કંઈ શકાતું નથી; અને એ અન્ય રચાયેલી તારીખ વિષે પણ વધારેમ વધારે એટલુંજ કહી શકાય ■ કે એ અન્ય ૫૦૦ વર્ષ કરતાં વધારે જૂનો છે, કારણ કે એનો સૌથી પ્રાચીન હસ્તલિખિત અન્ય જે મળી આવ્યો છે તે ઇ.સ. ૧૭૭૩ માં લખાયો હતો.

પચતંત્ર અને હિતોપદેશ એ બેઉ અન્યો પ્રથમ રાજાઓને ગૃહનીતિ તથા રાજ્યનીતિનું શિક્ષણ આપવાના ઉદ્દેશથી રચાયા હતાં તેથી હિન્દુ લોકો જેને નીતિશાસ્ત્રનું સાહિત્ય કહે છે તે વર્ગમાં આ બેઉ અન્યોને મુકી શકાય. નીતિશાસ્ત્ર વિષેનો કેવળ છંદોબદ્ધ રચના.

વાળો એક અન્ય નીતિસાર નામનો છે તે કામન્દકનો રચેલો છે; અને હિતોપદેશના રચનારે જે જુદા જુદા અન્યોમાંથી કહેવતો લીધી છે તેમાંનો એક અન્ય આ છે.

પૂર્વની કલ્પનાના રંગથી મારી રીતે રંગાયેલો એવો સુંદર અને અતુરાર્થવાળો વાર્તાઓનો એક મંત્રદ છે તેનું નામ ચેતાલપદ્મચિન્તા છે તેમાં ચેતાલ (શબમાં વખનાના દેવ) સમ્બન્ધી પચીસ વાર્તાઓ આપવામાં આવી છે. આ મંત્રદની મૂળ રચના નીચે પ્રમાણેની છે:—

ઉત્તરપ્રાંતના રાજા વિક્રમને એક યોગી તરફથી એવું કહેવામાં આવે છે કે “એક શબ્દ પણ બોલ્યા વગર આ જાડ ઉપરનું શબ તું નીચે ઉતાર અને ઉંચા પ્રકારની જાડઈ શક્તિ મેળવવા માટેના વિધિઓ જ્યાં આગળ કરવામાં આવનાર છે ત્યાં આગળ તું એ શબ લઈને જ”. રાજા એ રાજને પોતાની ખાધ ઉપર લઈને ચાલવા માટે છે એટલામાં એ શબની અંદર દાખલ થયેલો વેતાલ બોલવા માટે છે અને એક વાર્તા કહે છે. એક સવાલના પ્રત્યુત્તરમાં રાજાથી બૂલમાં બોલી દેવાય છે એટલે પેલું શબ એકદમ અદૃશ્ય થઈ જાય છે અને પાછું પેલા જાડ ઉપર લટકતું દેખાય છે. રાજા પાછો જઈને એ શબને લઈ આવે છે અને ફરી પાછું એવું ને એવું થાય છે. એવી રીતે વેતાલ બધી મળીને પચીસ વાર્તાઓ કહે છે ત્યાં સુધી એ પ્રમાણે ચાલ્યાં કરે છે. એ દરેક વાર્તા એવી રીતે રચાયેલી આવી છે કે તેને છેડે અમુક ગુંચવણ-ભરેલો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે, અને તે પ્રશ્નનો ઉત્તર રાજા પાસેથી માગવામાં આવે છે. આ અન્યમાં જે વાર્તાઓ આપવામાં આવી છે તે “Vikrama and the Vampire” એ નામથી ધણા અંગ્રેજી વાંચકોને જાણીતી છે.

વાર્તાઓનો એક બીજો સંગ્રહ સિંહાસનદ્વાવિંશિકા (સિંહાસનબગીચા) એ નામનો છે. એ ૪ મંત્રદને માટે વિક્રમચરિત એ નામ પણ વપરાય છે. એ અન્યમાં, વિક્રમ રાજાનું સિંહાસન તેજ વાર્તા કહેનાર છે. આ અને એના આગમનો, એ બે સંગ્રહની ઉત્પત્તિ બૌદ્ધ ધર્મમાંથી થઈ છે.

એજ પ્રકારનો બીજો અન્ય શુક્લસપ્તિ (સુશસિતેરી) એ

નામનો છે. એ ગ્રન્થની વાત એવી છે કે એક સ્ત્રીનો પતિ પ્રગામ ગયો હતો તે દરમ્યાન તેની સ્ત્રીને પરપુરુષનો સંગ કરવાની ઇચ્છા થઈ આવી. એના પતિનો પાળેલો પોપટ ઘણો હોશિયાર હતો તેની એ સલાહ લે છે. એ પોપટ પોતે જાણે પેલી સ્ત્રીના પિયારની વિરુદ્ધ ન હોય તેવી ગીતનું બતાવે છે, પણ એવાં કર્મ કરવામાં કેટલું જોખમ રહેલું છે તે તરફ પેલી સ્ત્રીનું એ લક્ષ્ય ખેંચે છે; અને ગુન્યવશુને પ્રસંગે ફલાણીએ પોતાની જાતનો જેવી રીતે બચાવ કીધો હતો તેવી રીતેના બચાવ કરતાં આવડે એમ ન હોય તો કોઈ પુરુષને મળવા જવું નહીં એવી રીતનું તેની પાસેથી બચન લે છે. તે ફલાણીએ કેવા પ્રકારની મુશ્કેલીમાં ફેલી ગીતે પોતાની જાતનો બચાવ કીધો હશે તે વિષે જિજ્ઞાસા થવાથી તે સ્ત્રી એ વિષેની વાર્તા કહી સંભળાવવાને માટે પોપટને વિનંતિ કરે છે અને પોપટ પછી વાર્તા કહે છે. પણ જ્યાં આગળ ગુન્યવશુનો પ્રસંગ આવે ત્યાં સુધીનીજ વાર્તા એ કહે છે, અને પછી તે સ્ત્રીને એ પૂછે છે કે “આવી ગુન્યવશુને પ્રસંગે પેલી સ્ત્રીએ શું કરવું જોઈએ?” આનો ઉત્તર તે સ્ત્રીથી નથી આપી શકાતો એટલે પોપટ તેને કહે છે કે “આજની રાત ત્હમે ઘરમાં રહો તો હું ત્હમને એનો ખુલાસો કરું”. આવી રીતે સિત્તેર દિવસ નીકળી જાય છે, એટલામાં તે સ્ત્રીનો પિયુ પરદેશ-થી પાછો પધારે છે.

વાર્તાના આ ત્રણે સંગ્રહો મધ્યમાં લખાયલા છે અને તે પ્રમાણ-માં નહાના છે. પણ એક બીજો સંગ્રહ વિશેષ મહત્ત્વનો છે. તે કવિતામાં રચાયેલો છે અને ઘણો લાંબો છે; કારણ કે તેમાં ૨૨,૦૦૦ શ્લોકો છે, એટલે એ ગ્રન્થ મહાભારતના લગભગ ચોથા ભાગ જેટલો છે, અને ઇલિયડ અને ઓડિસિ એ બેઉ ગ્રન્થને એકઠા કરીએ તો તેના કરતાં એ ગ્રન્થ લગભગ બમણો થાય એટલો એનો વિસ્તાર છે. એ ગ્રન્થનું નામ કથાસરિત્સાગર અથવા “કથાઓની નદીઓનો સાગર” એવું છે. એ ગ્રન્થનાં ૧૨૪ પ્રકરણ છે, તેને તરંગ અથવા “મોબ્જ” એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરાંત બીજી રીતે એ પુસ્તકના અઢાર વિભાગ માડવામાં આવ્યા છે તેને લઘ્વક એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

એ ગ્રન્થનો રચનાર સોમદેવ એ નામનો કાશ્મીરનો કવિ

હતો, તેણે પોતાનો અન્ય આશરે ઇ.સ. ૧૦૭૦માં લખ્યો હતો. એ કવિ જાતે બ્રાહ્મણ હતો. તોપણ એના અન્ય ઉપરથી માલમ પડે છે કે, એણે પોતાની વાર્તાઓ ખાદ્ય અન્યોમાંથી લીધી છે, એટલુંજ નહીં પણ યુદ્ધના જન્મ સમ્બન્ધી વાર્તાઓનું સ્પષ્ટ કથન પણ એણે પોતાના અન્યમાં કર્યું છે. ગુણાદ્ય એ નામના કવએ વૃહત્કથા એ નામનો અન્ય રચ્યો હતો તેને આધારે સોમદેવે પોતાનો અન્ય રચ્યો હતો એવું સોમદેવના અન્યમાં સોમદેવે પોતે કર્યું છે. એ ગુણાદ્યની કૃતિમાંથી દુષ્ટીએ પોતાના અન્યમાં અવતરણ કરેલું છે અને વૃહત્કથા એ અન્યનું નામ બાણે પણ પોતાની શાદમ્યરામાં આપ્યું છે યુક્તરના અભિપ્રાય પ્રમાણે આ વૃહત્કથાનો અન્ય ઇસ્વીસનના પહેલા અથવા બીજા સદ્ધર્મમાં લખાયો હોવો જોઈએ.

એ અન્યને ઇ.સ. ૧૦૩૭માં, એટલે સોમદેવના કળ્પાં થોડા વર્ષ પહેલાં, હેમેન્દ્ર ક્યાસદાસ નામના સોમદેવના એક સમકાલીન કવિએ નવા સ્વરૂપમાં પ્રકટ કર્યો હતો. એણે પોતાના અન્યનું નામ ‘વૃહત્કથામજરી’ એવું રાખ્યું હતું, અને એ અન્ય કથાસરિત્સાગરના લગભગ ત્રીજા ભાગ જેટલોજ છે. હેમેન્દ્ર અને સાંમદેવ એ એકબીજાની સ્વતંત્ર રીતે પોતપોતાના અન્ય તૈયાર કર્યા છે, અને એક જણાવે છે કે પોતે જે અન્યમાંથી ભાષાન્તર કર્યું છે તે અન્ય વૈશાલી માયામાં લખાયેલો છે. સૌથી અગ્રાન અને સૌથી હલકી વર્ણોમાં જે પ્રાકૃત ભાષાઓ વાપરવામાં આવતી તેને “વૈશાલી માયા” એવું નામ આપવામાં આવ્યું હતું. એ ઉપરાંત કથાસરિત્સાગરમાં (તરંગ ૬૦-૬૪) વજ્રતંત્રના પહેલા ત્રણ તંત્રની વાર્તાઓ પણ આપવામાં આવી છે. એ તંત્રોનું પહેલનીમાં જે વખતે ભાષાન્તર થયું (આશરે ઇ.સ. ૫૭૦) તે વખતે તેનું જે સ્વરૂપ હતું તેજ સ્વરૂપ સોમદેવના વખતમાં પણ કાવચ રહ્યું હતું એ વાત ખાસ લક્ષ્ય એવે એવી છે.

સોમદેવના અન્યમાં ઘણોજ રસ પડે એવી વાર્તાઓ અનેક છે. હતાહરણ તરીકે, એક રાજાની વાત એવી છે કે સંસ્કૃત બ્યાકરણના મંથિના નિયમોનું એ રાજાને જ્ઞાન નહોતું તેથી એની સ્ત્રીએ અમુક વચન કહ્યાં તેના એ ઉપો અર્થ સમજ્યો, અને પછી એવો શરમાઈ

ગયો કે “સંગ્રહિતું સાદું જ્ઞાન મેળવવું અને, તે જો ન મળે તો તે મેળવવાના પ્રયત્ન કરતાં કરતાં મરણને શરણ થવું” એવો એણે નિશ્ચય કર્યો. એમાંની ઘણી પ્રખ્યાત વાર્તાઓમાંની એક શિયિ રાજની છે, કે જેણે એક સકંતના સપાટામાંથી એક કળ્પતરને ખસાવ્યું હતું. એ જાતકની વાર્તા છે, અને જૌદધર્મની શિક્ષકજાના નમૂનાઓમાં એ વાર્તાનું ચિત્ર ઘણી વાર જોવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, અમરા-વતીનો રૂપ જે હર્યોસનની શરૂઆતનો છે, તેના ઉપર એ વાર્તાનું ચિત્ર છે. એ વાર્તા રહેજ ફેન્દાર સાથે ચીનાઓ તેમજ મુસલમાનોમાં પણ સુખિખ્યાત છે.

ઉપદેશાત્મક કાવ્યો.

હિન્દુસ્તાનના લોકોની વિચારશીલ પ્રકૃતિને લીધે ધર્મ, દિલસુરી, અને વિજ્ઞાનમાં ઘણાં અગત્યનાં પરિણામો આપ્યાં, એટલુંજ નહીં પણ ખીલ્લો કોર્ટ પણ પ્રજાના સાહિત્યના કરતાં સમૃદ્ધ સાહિત્યની કવિતામાં વધારે મહત્વાર્ણવ પ્રાપ્ત વિચારો પ્રાદુર્ભાવ પામ્યા. સંસ્કૃત સાહિત્યના જુદા જુદા વિભાગોમાં ગ્રંથો સ્થળો અનેક સુભાષિતો જોવામાં આવે છે, તેમાં કદાપણુમ્મના અને પ્રૌઠ, આકર્ષક અને અપૂર્વ, એવા વિચારો વારંવાર ઘણી મેન્કારી અને કવિત્વમય વાણી દ્વારા પ્રકટ કરાવ્યા આપણા જોવામાં આવે છે. રમૂતિના ગ્રંથોમાં એવા વિચારો ઉભરાય છે; વીર-ચરિત કાવ્યો તથા નાટકોમાં પરાક્રમી પુરુષો, સાધુ જનો, અને દેવતાઓને મુખેથી એવાં વચનો નીકળતાં આપણે વારંવાર સાંભળીએ છીએ; અને વાર્તાઓમાં વાઘ, શિયાગવાં, બિલાડી, અને ખીજાં પ્રાણીઓને એવાં વચનો વારંવાર બોલતાં આપણે જોઈએ છીએ સૌથી વધારે તો, મહામારત, જેને ફરેક મનિષ્ઠ હિન્દુ પોતાના મનથી નીતિવિષયક ગ્રંથોના અમ્યનમાં એક જ્ઞાનચક્ર (encyclopaedia) જેવું ગણે છે તે (દલસુરીમર્વા સુઅયનોની એક મોટી ખાણના જેવું છે. તોપણ વ્યાવહારિક નીતિશાસ્ત્રનું જ્ઞાન આપતું એજ જેનો હેતુ છે એવાં, પદ્ધતંત્ર અને હિનોપદેશ જેવાં પુસ્તકોમાં નીતિશાસ્ત્રનાં વચનો સંપૂર્ણ વધારે જોવામાં આવે તો તે ઘણું સ્વાભાવિક છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ સુભાષિતોની કોલી-એની સર્વવ્યાપક છે

કે કવિત્વભર્યાં સુભાષિતો 'એકલાંજ' જેમાં 'આપવામાં આવ્યાં હોય' તેવા અન્યો એ સાહિત્યમાંથી ધણા યોગ્ય નીકળ્યા આવે છે. એમાંનાં એ સૌથી અમત્મના અન્યો છે તે મહાપ્રુદ્ધિશાળી મંત્રેંદ્રહરિના રચેલા છે, તેમાંના એકનું નામ નીતિશતક છે અને બીજાનું નામ 'વૈરાગ્યશતક છે. બીજા અન્યોમાં, 'શાન્તિશતક' એ 'શિન્હણ નામના એક દાસ્તીરી કવિનું રચેલું છે; મોહમુદ્રર એ નામની કવિતામાં મંસારી વિષયોનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે, અને એ કવિતા શંકરાચાર્યની રચેલી છે એવું કહેવામાં આવે છે, પણ તે ખોટું છે; અને જ્ઞાનકવ્યશતક એ અન્ય, જેણે પોતાના પ્રુદ્ધિચાતુર્યને લીધે હિન્દુસ્તાનમાં ધણી વિખ્યાતિ મેળવી છે અને જે મુદ્રારાક્ષસ એ નામના રાજકીય ખટપટોના નાટકનો મુખ્ય નાયક છે તે ચાલુક્યનું રચેલું છે નીતિ-મંજરી*, જે હજી પ્રસિદ્ધ થઈ નથી, તે એક જુદાજ પ્રકારનો સંગ્રહ છે. એની અંદર જે બોધવચનો આપવામાં આવ્યાં છે તેના સમર્થનમાં સાથે સાથે વાર્તાઓ પણ આપવામાં આવી છે તે એકેએક ઋગ્વેદમાંથીજ લીધેલી છે. એ અન્યના અસારે બસોએક શ્લોક છે, અને તે ઘા દ્વિવેદ નામના કવિના રચેલા છે. તેણે પોતાની કવિતા સાથે તે ઉપર ટીકા પણ આપેલી છે. એ ટીકામાં વૃહદેવતા, ઋગ્વેદ ઉપરનું સાયણાચાર્યનું ભાષ્ય, અને બીજા અન્યોમાંથી પુષ્કળ ઉતારાઓ આપ્યા છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યનાં ચૂંટી કાઢેલાં સુભાષિતોના કેટલાક આધુનિક સંગ્રહો પણ છે. એમાંનો એક 'શ્રીચરદાસનો સદ્ગુણિકર્ણામૃત નામનો અન્ય' છે, તેમાં ૪૪૬ કવિઓની કૃતિમાંથી ઉતારાઓ આપ્યા છે. એ કવિઓમાંના ધણાખરા બેંગાળના છે, અને એ સંગ્રહ ઇ.સ. ૧૨૦૫માં થયો હતો. 'શ્રીચરદાસ' એ અન્ય ચોદમા સદ્કાનો છે, તેમાં ૨૬૪ કવિઓની કૃતિમાંથી ચૂંટી કાઢેલા આશરે ૬૦૦૦ શ્લોકો છે. 'સુમાવિતા-વલી' એ નામનો અન્ય ઘણુમદ્દેવનો રચેલો છે, તેમાં આશરે ૩૫૦ કવિઓની કૃતિમાંથી આશરે ૩૫૦૦ શ્લોક લીધેલા છે. ડૉ. જી. હોલ્ડરલિંગ, જેણે હિન્દુસ્તાનના સાહિત્યની શોધબોજ કરનારાઓમાં નેસ્તેરના જેવી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે, તેણે મધ્યમાં સંસ્કૃત સુભાષિતોને પોતાના "Indische

spruhs" એ નામના ગ્રન્થમાં એકદાં કર્યાં છે. એ ગ્રન્થમાં આખા સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી આશરે ૮૦૦૦ શ્લોકો ચૂંટી કાઢવામાં આવ્યા છે અને પ્રથમાક્ષરના વર્ણુક્રમ પ્રમાણે એ શ્લોકોને ગોઠવવામાં આવ્યા છે. મૂળ શ્લોકોની શોધિત આદર્શિ ઉપગંત, જર્મન ભાષાનું, ગદ્યમાં રચાયેલું ભાષાન્તર એ ગ્રન્થમાં આપવામાં આવ્યું છે.

ધર્મપદ એ ગ્રન્થ પાલીમાં રચાયેલો છે, તેપણુ તેના રિપે આ સ્થળે જે બોલ રહેના એ કદાચ ઠીક થઈ પડશે. બૌદ્ધધર્મના સાહિત્યમાં જે વિચારો સૌથી પ્રાક છે અને સૌથી કરિત્વમય છે, તેને સુભાષિતના રૂપમાં પ્રકટ થયા છે, તેનો સંગ્રહ આ ગ્રન્થમાં આપવામાં આવ્યો છે.

આ મધ્યગી કવિતાઓમાં માનવજીવનની વ્યર્થતાનો મિહાન્ત સ્થળે સ્થળે આપણા જીવનમાં આવ્યા વગર રહેતો નથી 'ઇ'મ. પૂર્વ છઠ્ઠા સદીમાં બૌદ્ધધર્મનો ઉદય થયો ત્યાગ પહેલાંથી એ મિહાન્ત અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો, અને ત્યાર પછી તે આજ દિન મુધી હિન્દુસ્તાનના લોકોની વિચારપદ્ધતિ ઉપર એ મિહાન્તની મળ્જૂત અમર થયા વગર રહી નથી. આપણને અહીં એવો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે કે સધળી ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કરવો અને મંભારથી નિષ્ઠ થવું એ મિવાય સાચા સુખની પ્રાપ્તિનો બીજો કોઈ પથુ કિપાય નથી કેવરતની. અનેક સૂદર રચનાઓ કવિનયન આગળ પ્રત્યક્ષ થાય છે, અને તેની મુનોહરતાની જોના હૃદય ઉપર અસર થયા વગર રહેતી નથી; તે છતાં એ સૃષ્ટિ-સૌન્દર્યની અવગણના કરીને નિરાશા તથા ગમગીની સાથે અરુણના ઝોકાન્તમાં રહીને ચિત્તની શાન્તિ મેળવવાનું અને શાશ્વત સુખને શોધવાનું એ વધારે પમંદ કરે છે. આ કાગળથી એ કવિતાઓમાં એકાંતમાં રહીને મનન કરનાગ ધર્મિક સાધનુ ચિત્ર ઘણી વા-ઉત્સાહપૂર્વક આગેખવામાં આવ્યું છે. મધ્યગી કામનાઓથી મુક્ત રહીને જે વખતે પૃથ્વીને એ પોતાની શંખા ગણે છે, પોતાના બાહુનું ઝોમિકું બનાવે છે, આકાશને તંજુ મગ્જો ગણે છે, અન્દ્રમાને પોતાનો પોતો બનાવે છે, વૈરાગ્યને પોતાની સ્ત્રી તરીકે સ્વીકારે છે, અને દિશાઓને વાશુથી પંખા વડે પવન નાંખનારી યુવતિઓ તરીકે માને છે તે વખતે એનું સુખ

સાબના કરતાં કંઈ પણ રીતે ઓછું નથી હોતું.* વૈરાગ્યનો ઉપદેશ ભર્તૃહરિએ જેવી જુરસાદાર શૈલીમાં આપ્યો છે તેના કરતાં વધારે જુરસાદાર શૈલીમાં હિન્દુસ્તાનના કંઈ પણ કવિએ આપ્યો નથી. એ કવિ પોતાના જીવન દરમ્યાન આધ્યાત્મિકતા અને મંસાગીપણું એ બેમાંથી કયું વધારે ઇષ્ટ છે તે વિષે યુગવલ્લભ રહેતો હતો, અને કંઈ વાર સંમાર તરફ પ્રીતિ દાખવતો તો કાંઈ વખત વૈરાગ્યના ઉચ્ચતર પ્રદેશોમાં પણ ઉડીપન કરતો. એની કવિતામાં રથળે રથળે હાસ્યરસથી ભરેલા દુઃખકાંડો જોવામાં આવે છે તે અટાણું લલ ખેંચે એવા અંક કવિની પ્રકૃતિનુંજ પરિણામ હતું એમાં કંઈ પણ મંતવ્ય નથી.

પણ સંસારી સુખની ક્ષણિકતા વધરથી હિન્દુસ્તાનના કવિઓને એકલા વૈરાગ્યનાજ વિચારો આવ્યા હતા એમ ન્હોતું. માનવજીવનની વ્યર્થતા ઉપરથી સદ્ગુણને સેવવાની આવશ્યકતા વિષેનો વ્યવહાર ઉપદેશ પણ તેઓએ તારી કાઢ્યો હતો, અને ધર્મ પ્રાદ વચનોમાં એ ઉપદેશ વાંચક સમક્ષ મૂકવામાં આવેલો આપણે જોઈએ છીએ:—

જગન્તશ્ચન્દ્રવપલં જીવિતં લલુ દેહિનામ્ ।

નથાવિવમિતિ જ્ઞાત્વા શશ્વત્કલ્યાણમાચરેત્ ॥

(ખરેખર માનવીઓનું જીવન જળની અંદરના ચન્દ્ર જેવું ચપળ છે. આ વાત કટલી સાચી છે એવું સમજીને માણસે હમેશાં સારા કર્મોજી કરવાં જોઈએ.)

..

ધણી વાર એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે માણસ જ્યારે મરી જાય છે અને પોતાનાં વ્હાણાંઓને પાછા મૂકીને વિદાય થાય છે ત્યારે એની

* મૂ: પર્યદો નિનમુનલ્લા કન્દુક લં રિતાનં

દોપશ્ચન્દ્રો વિરાનિવનિત્તલ્લવમદ્ગમ્પદઃ ।

દિક્ષાન્તામિ: પવનચમરૈર્જોગ્યમાનઃ મમન્તા—

કિલ્લ: શેનં નુત્ત્વ ઇવ મુવિ ત્યક્તનર્વેત્સુહોડવિ ॥

ખીજી જીવંતીના પ્રવાસમાં એનાં સારાં કર્મોજ એકલાં સાથે રહે છે. અને જીવંતીમાં કોઈ ન જોવ એવું હોય ત્યારે પણ પાપ કદી કરવાનું નથી, કારણ કે “હૃદયમં વસનારો પુનશ્ચે વસિ” — “conscience” (અતઃકલ્પ) ને માટે એવાં ખુબીદર વચનો વાપરવામાં આવ્યાં છે — તે તો હમણાં આપણાં સપગાં કર્મ જોવ છે.

સપગા પ્રકારના મત મતાન્તરને સદન કંવાની અને આખી માનવ જાત ઉપર પ્રેમ રાખવાની જે કારણુદને લીધે જાતિનીજ નદી, પણ પ્રજાદીનતાની ખ્યાતિ પણ આજની જવા નેટકું સામર્થ્ય બીજાં ધર્મમાં આવી શક્યું, અને એવી રીતે પ્રચીનમાં પ્રાચીન જમદર્ભ હોવાનું માન પણ એને મળી શક્યું તે કારણુદિનું તરવ આ કવિતાઓમાં સર્વજ્ઞ આપી રહેલું આપણા જોવામાં આવે છે. મહામારતનો અન્ધ બ્રાહ્મણનો રમેલો છે, છતાં તેમાં પણ આજ ઉદાર વિચારો આપણા જોવામાં આવે છે:—

ડયાયાંસમાને શીલેન ત્રિહીનં નૈવ પૂનયેન્ ।

અપિ શૂદ્રં ચ ધર્મક્તં સદ્વૃત્તમભિરૂઝયેત્ ॥

(મોટા માણસ પણ જો સદાચારથી વિહીન હોય તો તેને માન આપવું નહીં; શૂદ્ર પણ જો ધર્મવા અને સદાચારી હોય તો તેની પૂજા કરી).

ભર્તૃદરિ આખ્યાં જમતરે કેવી ઉદારતાથી પોતાના ધર જેવું બચ્ચતો હતો તે નીચલા શ્લોક ઉપરથી સમજાશે:—

અયં નિજઃ પરાં વેતિ ગણના લઘુવેતમામ્ ।

ઉદાર-ચરિતાનાં હુ વધુવૈવ કુટુમ્બકમ્ ॥

(‘આ માણસ મોટાઈ છે અને આ માણસ પારકું છે’ એવી

* મૃત શરીરમુદ્મૃજ્ય કાષ્ઠદોષામં સિનો ।

ત્રિમુલા બાન્ધના યાન્તિ ધર્મસમનુચ્ચતિ ॥

ગણતરીઓ સામ્રાટ મનનાં માણસોનું કરે છે, પણ ઉદાર યુદ્ધિના માણસો તો આખી દુનિયાને પોતાના કુટુંબ જેવું ગણે છે)

પણ આ કનિઓ મનુષ્યો તરફ ખુબીય રાખવાનો ઉપદેશ આપીનેજ અસ્તિત્વ નથી, પણ સારા પ્રાણીઓના સુખદુઃખ તરફ સમભાવ રાખવાનો ઉપદેશ પણ તેઓએ આપ્યો છે—

न हिंमयति यो जन्तून्मनोवाक्यायहेतुमि ।

જ નિતાથોપનયનૈ પ્રાણિર્મિત્તસ હિંસ્યતે ॥

(મનથી, વાણીથી, કે શરીરથી કોઈ પણ જન્તુની જે કદી હિંસા કરતો હતો તેને વિકરાળ પ્રાણીઓ પણ ધક્કા કમ્પા નથી)

(સજ્જન અને દુર્જન બેઉ તરફ કામગીરી અને ક્ષમા રાખવી એવો ઉપદેશ હિતૌત્તરદષ્ટાના નીચલા મોકલા આપ્યો છે —

निर्गुणेष्वपि सत्त्वेषु दया कुर्वन्ति साधव ।

નહિ સહરતે જ્યોત્સ્ના ચન્દ્રશ્રાવણકાલવેદમપિ ॥

(શુદ્ધ વગના સત્ત્વો ઉપર પણ સારા માણસો દયા રાખે છે, આણંદના ઘર આગળથી અન્દ્ર પોતાનો પ્રકાશ કદી લઈ લેતો નથી)

વળી, વેર ભેવાના નિયારો ન કરના એવો ઉપદેશ પદ્મતત્ત્વમાં નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવ્યો છે —

उपकारिणु य साधु साधुत्वे तस्य को गुण ।

अपकारिणु य साधु न साधु सद्गिरुच्यते ॥

(જેમણે આપણા ઉપર ઉપકાર કર્યા હોય તેના તરફ માધુર્યતિ આપીએ કેમકે શુ ? જેમણે આપણા ઉપર અપકાર કર્યા હોય તેના તરફ જે માધુર્યતિ આપે તેજ ખરો સાધુ પુરુષ કહેવાય)

મદ્ગુણી પુરુષોના સાત ગુણોનું ધર્મી વાગ વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે, અને સજ્જનદુર્જનનો ભેદ દર્શાવવાને માટે દુર્જનોના દુર્ગુણોને

પથ કેટલીક વાર સાથે સાથે મૂકવામાં આવ્યા છે. ઉદાહરણ તરીકે,
'સાગ માણસોની નમ્રતા વિષે ભર્તૃહરિએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमै-

र्नैवाम्बुमिर्मृरिविलम्बिनो घनाः ।

अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिमि-

स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥

(કૃષ્ણ આપવાથી શુદ્ધ નીચાં નમે છે; નવાં પાણીને કીધે વાદળાંઓ ધણી નીચાં નમે છે; સારા માણસો લક્ષ્મીના મહેને કીધે ઉદ્ધત બની 'જતા નથી; પરોપકારી માણસોનો સ્વભાવજ એવી રીતનો હોય છે).

માયી મિત્રતા અને સાધુ જનોના સમાગમની અગત્યતા વિષે ધણી સુંદર વિચારો આ કવિતાઓમાં પ્રકટ થયા છે, તેમાં ધણી વાર અતિ ઉંચા પ્રકારની કવિત્વશક્તિ આપણા જોવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, પદ્મસંવ્રનો નીચેના શ્લોક જુઓ:—

महाजनस्य संपर्कः कस्य नोन्नतिकारकः ।

पद्मपत्रस्थितं तोय धत्ते मुक्ताफलश्रियम् ॥

(મોટા માણસના સંપર્કથી કોની ઉન્નતિ નથી થતી? કમળના પત્ર ઉપર રહેલું પાણી પથુ મુક્તાશળના જેવી શોભાને પ્રાપ્ત કરે છે).

દુ ખવાદને જેમાં પ્રાંધાન્ય આપવામાં આવ્યું હોય એવી કવિતાઓમાં સ્ત્રીઓ વિષે અને સ્ત્રીઓના સ્વભાવ વિષે ધણી કડવાં વચનો કહેવામાં આવ્યાં હોય તો તે કદાચ સ્વાભાવિકજ ગણાશે. સ્ત્રીઓ વિષે ધણી વાર કેવી રીતનાં વર્ણન આપવામાં આવ્યાં હોય છે તેના નમૂના તરીકે કથાસરિત્સાગરમાંનો નીચેનો શ્લોક અસ થશે:—

सध्याक्त् क्षणरागिण्यो नदीवत्कुटिलाशयाः ।

मुजगीवदविश्वासया विदुद्वचपलाः स्त्रियः ॥

છે, નદીના પ્રવાહની પેઠે તેઓના આશય કુટિલ-ચાંકાયુક્ત-રોય છે, સાપણુની પેઠે તેઓ નિશ્વાસ ન ફગી શકાય એવી હોય છે, વીજળીના જેવી તેઓ ચચળ ચિત્તની રોય છે)

કેટલાક શ્લોકોમાં જીમ્વજાનને આના કરતા નધારે મારો પણ વર્ણવવામાં આવ્યો છે, અને કેટલાક શ્લોકોમાં મતી સ્ત્રીઓની પ્રશંસા પણ કરવામાં આવી છે

એ કવિતાઓમાં દર્શિતાતુ કુખ અને કામરતના ગર્હણીયતા વિષે ઘણા ટૂંકા ટૂંકા પણ મચોટ વચનો કહેવામાં આવ્યા છે, અને લક્ષ્મીના પ્રભાવ વડે કરીને હવેદા માણુમ પણ દુનિયામાં સર્વજી ગીતે પુદ્ધિમાન અને સદૃશુષ્ઠી કહેવાય છે તે વિષે કટાક્ષમય વચનો ઘણી સખત બાપામાં કહેવામાં આવ્યા છે

સસ્કૃતની ઉપદેશાત્મક કવિતાઓમાં સદ્વિદ્યાની પ્રશંસા કરવામાં આવી રોય એ તો સ્વભાવિકજ છે એ વિદ્યાને કીમતી ખજાના જેવી ગણવામાં આવી છે. સગાસગમનીઓમાં એ દ્રવ્યના વિભાગ પાડી શકાના નથી, એ દ્રવ્ય કોઈથી ચોરી શકાતું નથી, અને ખીજને આપવામાં આવ્યાથી એ ખીજકુલ ઓછું થતું નથી. એથી ઉલટું, પડિતાઈનું ખાની અભિમાન અને અર્ધદગ્ધતાને એ કવિતાઓમાં મારી રીતે તિગ્રહકાર કરવામાં આવ્યો છે. જે લોકોએ ઘણા પુસ્તકો વાંચ્યા હોય પણ તેનો અર્થ સમજતા ન હોય તેઓને સુખકના બાગથી લાદેલા ગધેડાની માથે મરખાવવામાં આવ્યા છે ગધેડાને જેની રીતે 'પોતાની ખીજ ઉપર બાગ છે' એટલુંજ જ્ઞાન હોય છે, પણ જેનો ખાગ છે તે વસ્તુ કેટલી કીમતી છે તેનું કંઈ પણ જ્ઞાન નથી હોતું તેની રીતે અર્ધઅમજ્યા વગર પુસ્તકો વાંચી જનારા મૂર્ખ પુરુષને પોતાની વિદ્યામાં શુ રહસ્ય મમાપકું છે તેનું કંઈ પણ જ્ઞાન નથી હોતું, પણ તે ખાતો મોટા મોટા રાજદોષ બોલી જાય છે.

† ન ચોરહાયં ન ચ રાજહાયં

ન ધ્રાતૃમાજ્ય ન ચ મારકારિ ।

વ્યયે રૂને ધર્ધન એવ નિત્ય

વિદ્યાન સર્વેષવપ્રધાનમ્ ॥

બુદ્ધની પહેલાંના સમયથી પુનર્જન્મના વિચારની છાયા હિન્દુ સ્તાનના વતનીઓની વિચારપદ્ધતિ ઉપર પડી ચૂકી છે તેથી સંસ્કૃતની ઉપદેશાત્મક કવિતાઓમાં દૈવના વિચારનું પ્રાધાન્ય નિશેધ બોવામાં આવતું હોય તો તે સ્વાભાવિકજ છે ખરેખર, એ કવિતાઓમાં મણી વાર આપણા વાચકોમાં આવે છે કે કોઈપણ માણસ દેવની સત્તાથી દૂર રહી શકતું નથી, પણ તેની સાથે એવું પણ ઘણી વાર કહેનામાં આવ્યું છે કે આ કાળજીને રીધે પુરુષપ્રયાત્ન એકી દેવો એ કોઈ પણ રીતે યોગ્ય નથી મરણ કે દ્વિતોપદેશ અને બીજા મન્યોમાં દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે દૈવ તે બીજું કંઈ નહીં પણ આગના જન્મની માની અથવા નહારી પ્રવૃત્તિનું પરિણામ છે આ કાળજીથી બાજુ જોવી રીતે એ માનીના ગોળાને પોતે ધારે એવા ધાર આપી શકે છે તેવી રીતે સારી વર્તણૂક વડે દુરેક માણસ પોતાનું નસીમ ધરી શકે છે આવી રીતે પુરુષપ્રયાત્ન તે પ્રારબ્ધનું નૂરક (complement) બને છે દ્વિતી પદ્ધતિમાં બાંધ્યું છે તે પ્રમાણે, જો તો નિઃશ્ચય એ પૈશાચી ચાલી જતો નથી તેવી રીતે યોગ્ય તે પુરુષાથ વિના રાત્રી શકતું નથી. આ સિદ્ધાન્તનું ઘણું સચોટ દાખનાઓથી અર્થઘટન કરવામાં આવ્યું છે. ઉદાહરણ તરીકે, દ્વિતોપદેશના ૨૧ શ્લોકમાં એ પ્રશ્ન છે કે 'સિદ્ધ હોય તો તેના શુભા શુભનાથી પ્રગટે શકે નથી' † બીજા એક શ્લોકમાં એવો નજર નહોતો કે 'મં મો રિના તનમાથી તેન કાનાથી મેળવી શકાશે ? † અથવા મહાભારતમાં એક અંશ છે કે તે પ્રમાણે ક્ષેત્રની બહાર વાવેના બીજાથી જેમ મગ નીકળતું નથી તેમ પુરુષપ્રયાત્ન વગર પ્રારબ્ધની સિદ્ધિ થતી નથી *

૬ યથાહૈવેન ચક્રેણ ન રથસ્ય ગતિર્ભવેન્ ।

एव पुरुषकारेण विना देव न मियति ॥

† उद्यमेन हि सिद्ध्यन्ति कार्याणि न मनोरथै ।

न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगा ॥

तदेवमित सचिन्त्य त्यजेन्नोद्योगमात्मन ।

• अनुद्यमेन कलैल तिलेभ्य प्राप्तुमर्हति ॥

• यथा बीजं विना क्षेत्रमुक्तं भवति निष्फलम् ।

तथा पुरुषकारेण विना देव न मियति ।

પ્રારબ્ધ જોનું વાંકું હોય તેને માટે દદતા અને ધૈર્યનાં ઉપદેશ-
વચનો પણ ઘણાં મળી આવે છે. પશ્ચતંત્રમાંનો નીચલો શ્લોક આ
પ્રકારનો છે:—

उदेति सविता ताम्रस्नात्र एवास्तमेति च ।

संपत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता ॥

(મંપતિ અને વિપત્તિ બેક વખતે મ્હોટા માણુમે એકમરખાજ
હોય છે. સૂર્ય એ ઊગતી વખતે રક્ત વર્ણનો હોય છે, અને અસ્ત
પામતી વખતે પણ એવોજ હોય છે.)

બ્રાહ્મજોના નીતિશાસ્ત્ર વિષેના વિચારોનો સંગ્રહ આ પ્રકરણમાં
વર્ણવાયલા ઉપદેશાત્મક ગ્રન્થોમાં આપનામાં આવ્યો છે, અને તે સિવાય
સંસ્કૃત ભાષાના ખીજા સાહિત્યમાં પણ એ વિચારો છૂટા છવાયા જોવા-
માં આવે છે, તોપણ બૌદ્ધધર્મના પાલી સાહિત્યમાં એ વિચારોની
જોવી સુધટિત વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે તેવી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કદી
પણ કરવામાં આવી નથી. હિન્દુ ફિલસૂફીનાં આસ્તિક દર્શનો તરફ હવે
આપણે વળીશું તે ઉપરથી જણાશે કે એમાંના એક પણ દર્શનમાં એ
વિચારોને કંઈ પણ સ્થાન આપવામાં આવ્યું નથી.

પ્રકરણ ૧૫.

—X*X—

ફિલસુફી.

હિન્દુસ્તાનની ફિલસુફીની પ્રારંભદશા કવી હતી તે ઘટ્ટવેદનાં મોડામાં મોડાં રચાયલાં મૂકતો અને અઘર્ચવેદ એ બેમાં આપણે જોઈએ છીએ. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિષે અને એ સૃષ્ટિની વૃત્તિ અને સ્થિતિના કારણરૂપ જે સનાતન તત્ત્વ છે તેના વિષે એ મૂકતોમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. એ ઉપરાંત યજુર્વેદમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિને લગતી કેટલીક વિચિત્ર દંતકથા છે તેમાં સર્વશક્તિમાન યજ્ઞ વડે કરીને સધળાં વસ્તુઓને સ્વષ્ટા કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરે છે તેનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. આ વેદસમયના વિચારોની સાથે પ્રાચીન ઉપનિષદોના વિચારોને ધણો ગાઢો સંબંધ છે, એટલુંજ નહીં પણ મોટે ભાગે એકબીજાં તેના તેજ વિચારો જોવામાં આવે છે. જે છે તે સધળું બ્રહ્મ છે અને બ્રહ્મ સિવાય કંઈ પણ નથી (વિશ્વદેવતાવાદ) અને બ્રહ્મ વસ્તુઓની તત્ત્વપરીક્ષા બુદ્ધિના પાયા ઉપરજ ચલી જોઈએ (બુદ્ધિવાદ) એ આ ફિલસુફીના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો છે. આ ફિલસુફીની સાથે સાથે બીજી એક નિરીશ્વરવાદી અને આનુભવિક ફિલસુફી ઉત્પન્ન થઈ, તે ઇ.સ. પૂર્વે ૭ઠ્ઠા સદ્દમાં ઐશ્વર્ય અને જૈન એ બે મોટા નાસ્તિક ધર્મોના પાયારૂપ થઈ પડી હતી. •

ઉપનિષદોની ફિલસુફી અભ્યવરિચિત દશામાં છે, પણ આશરે ઇસ્વીસનના પહેલા સદ્દમાં માંડીને ધીમે ધીમે આ તેમજ બીજા વિચારોને મુભ્યવરિચિત કરીને ગ્રંથના સ્વરૂપમાં મૂકવામાં આવ્યા હતા. બધાં મળીને નવ દર્શનો જોવામાં આવે છે, તેમાંનાં કેટલાંકની ઉત્પત્તિ ઇસ્વીસન પૂર્વે ૭ઠ્ઠા સદ્દમાં તો થઈજ ચૂકી હતી એમ ચોક્કસ જણાય છે. જે ૭ દર્શનો આસ્તિક કહેવાય છે તેમાંનાં આખાં ચાર અગાઉ નિરીશ્વરવાદી હતાં, અને એક તો હમેશાંજ નિરીશ્વરવાદી રહ્યું હતું. આ વાત પ્રથમ દર્શને કદાચ નવાઈમીસી અને આશ્વર્થમરક લાગશે; પણ બ્રાહ્મણ વર્ણના અધિકારનો મંપૂર્ણ અને વેદના પ્રાગાખ્યનો નામનો પણ રી-કાર કરવામાં આવે એટલુંજ આગિતકપણાને માટે અગેક્ષિત છે, અને વેદના દરેકદરેક સિદ્ધાન્તને પ્રેરણા કળૂજ કરવો અથવા તો ઈશ્વરના

અસ્તિત્વને માન્ય રાખવું એવું કંઈ અસ્તિત્વપણાને માટે ખીલકુલ જરૂર-
નું નથી, એવી તે વખતની સાર્વત્રિક માન્યતા હતી તેનો આપણે વિચાર
કરીએ છિયે ત્યારે આપણને આશ્ચર્ય પામવાનું કંઈ પણ કારણ રહેતું
નથી. બ્રાહ્મણ વર્ણના અધિકારને માન આપવામાં આવે અને વેદનું
પ્રામાણ્ય હમે સ્વીકારીએ છિયે એટલું બહારનું પણ દર્શાવવામાં આવે
તો પછી બ્રાહ્મણધર્મમાં મેનુષ્યના વિચારો ઉપર ખીજી કંઈ પણ રીતના
અંકુશો ન્હોતા અને તેઓને તત્ત્વચિન્તનના વિષયમાં સ્વતંત્ર વિચાર
કરવાની સંપૂર્ણ છૂટ હતી. આને પરિણામે દ્વિસસુત્રીની નિરંકુશ ચર્ચાઓ
અને ભૌતિકમાન્ય ધર્મને અનુસાર વર્તન એ એક એકી વખતે ખીજી કંઈ
પણ દેશના કરતાં હિન્દુસ્તાનમાં વિશેષ જોવામાં આવતું. આસ્તિક
દર્શનોમાં વેદાન્તનો વિશ્વદેવતાવાદ અને સાંખ્યનો નિરીશ્વરવાદ એ મૈથી
વધારે અગત્યના છે. વેદાન્તમાં ઉપનિષદોના સિદ્ધાન્તોને ચાલુ રાખવા-
માં આવ્યા છે તેને લીધે વેદનો મમય પૂરો થયો ત્યારથી તે અત્યાર
સુધી એ દર્શને હમેશાં બ્રાહ્મણધર્મની ઉત્કૃષ્ટ દ્વિસસુત્રી તરીકે અમળ સામાન્ય
મેળવ્યું છે; અને સાંખ્ય દર્શને જગતના ઇતિહાસમાં પહેલીજ વખતે
માનવશુદ્ધિનું સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય સ્થાપિત કર્યું છે અને તત્ત્વચિન્તનના
ગંભીર પ્રશ્નોનો કેવળ શુદ્ધિ વડેજ નિર્ણય કરવાનો એણે પ્રયત્ન કર્યો છે.

સાંખ્યદર્શન ઉપરથી ભૌદ્ર અને જૈન એ બે નાસ્તિક દર્શનોની
ઉત્પત્તિ થઈ. એ દર્શનોમાં વેદનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારવામાં આવ્યું નથી
અને બ્રાહ્મણોની વર્ણવ્યવસ્થાનો તેમજ યજુષ્યાગાદિનો તિરસ્કાર કરવામાં
આવ્યો છે. આવાંકનો જડવાદ એ એથી પણ વધારે નાસ્તિક છે. એ
દર્શન ખીજાં નાસ્તિક દર્શનોના કરતાં વળી એક ડગરું વધારે આગળ
જાય છે, અને હિન્દુસ્તાનનાં ખીજાં સંધર્મો આસ્તિક તેમજ નાસ્તિક
દર્શનોને સામાન્ય એવા જે મુખ્ય સિદ્ધાન્તો—પાપપુણ્યના બદલાને માટે
પુનર્જન્મની પ્રાપ્તિ થાય છે એવો સિદ્ધાન્ત અને મોક્ષનો સિદ્ધાન્ત — તે
પણ એ દર્શનમાં માન્ય કરવામાં આવ્યા નથી.

મૃત્યુ પછી દરેક મનુષ્ય સ્વર્ગમાં અથવા નરકમાં, અથવા માનવી-
ઓ અને પશુઓનાં શરીરમાં, અથવા પૃથ્વી ઉપરનાં વનસ્પતિઓમાં
નવાં નવાં જીવન ધારણ કરે છે, અને ત્યાં આગળ તેનાં આગલા જન્મ-
નાં પાપપુણ્યનો બદલો તેને મળે છે એ સિદ્ધાન્ત ઇ.સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સદીમાં

એવો તો ચોક્કસ સ્થાપિત થઈ ચૂક્યો હતો કે બુદ્ધે કંઈ પણ વિચાર કરવા ન યોગ્યતાં તરતજ પોતાના ધાર્મિક દર્શનમાં એ સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર કર્યો; અને એ પ્રાચીન સમયથી તે આજદિન સુધી હિન્દુસ્તાનના લોકોની એ સિદ્ધાન્ત ઉપર અચળ ચઢા રહી છે. આ વિચિત્ર સિદ્ધાન્ત, જેની સત્યતા દિલસૂઝીની રીત પ્રમાણે કદી સાબીત કરવામાં આવી નથી, તે કેવળ જડવાદીઓ સિવાય હિન્દુસ્તાનના પ્રત્યેક દર્શનમાં અને પ્રત્યેક ધર્મમાં ૨૫૦૦ વર્ષ સુધી સ્વતઃસિદ્ધ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો. એવો બનાવ માનવબુદ્ધિવ્યાપારના અપિચ્છ ઇતિહાસમાં કદાચ બીજો શોધ્યો જડશે નહીં. આ સિદ્ધાન્તનું પરિણામ એ આવ્યું કે સ્વર્ગનાં શાશ્વત સુખભર્યાં જીવનનાં રમણીય સ્વપ્નો વેદમાં જોવામાં આવતાં હતાં તેને સ્થાને એક મૃત્યુ પછી બીજું એમ મૃત્યુમાંજ પરિણામ પામનારાં દુઃખભર્યાં જીવનની અનન્ત પરંપરાનાં બંધકર ચિત્રો ખડાં થવા લાગ્યાં. ઉપનિષદોના ચોક્કસ વિચાર પહેલાંના સંક્રાન્તિકાળની સ્થિતિ જાતવચ-પ્રાક્ષણમાં જોવામાં આવે છે (જુઓ, પ્રકરણ ૮ મું).

જે મહત્ત્વના સિદ્ધાન્તને લઈ આશાવાદને સ્થાને દુઃખદાયની સ્થાપના થઈ તે સિદ્ધાન્ત કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો એ પ્રશ્ન થયો અગત્યનો છે. ક્રુદ્ધવેદના છેલ્લા મંડળમાં બે ટેકાણે ‘મરનારનો આત્મા પાણી તરફ અથવા ઓપધિ તરફ જાય છે’ એવી મતલબનું કથન કરવામાં આવ્યું છે તે સિવાય ક્રુદ્ધવેદમાં એ સિદ્ધાન્તની કંઈ પણ નિશાની જોવામાં આવતી નથી. વેદના પાઠશા સમયના એક બે કવિઓના ઊડતા તરંગ ઉપરથી આવો વ્યાપક સિદ્ધાન્ત નીકળ્યો હોય એ બહુ સંભવિત જણાતું નથી. આ વિષયમાં આર્ય વિજેતાઓને પ્રથમ પ્રેરણા હિન્દુસ્તાનના મૂળ-વતનીઓ તરફથી થઈ હોય એ વધારે સંભવિત જણાય છે. મૃત્યુ પછી માણસનો આત્મા ઝાડનાં ઘડમાં અને પશુઓનાં શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે એવી માન્યતા અડધા જંગલી લોકોમાં પણ પ્રચાર પામેલી હોય છે એ વાત જાણીતી છે. ઉદાહરણ તરીકે, હિન્દુસ્તાનના સોંચાયેલ લોકોને વિષે એવું કહેવાય છે કે “ સારાં મનુષ્યોનો આત્મા જેને ફળ આવતાં હોય એવાં વૃક્ષોમાં પ્રવેશ કરે છે ” એવું લાલના વખતમાં પણ તેઓ માને છે. પણ એવી પ્રભુઓમાં, ‘પશુઓ અને વૃક્ષો દ્વારા માનવીનું જીવન ચાલુ રહે છે, એવી માન્યતા ઉપરાંત પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત બીજકુલ આગળ વધ્યો નથી હોતો. એટલે આર્ય

લોકોએ આ વિચાર હિન્દુસ્તાનના મુગ વતનીઓ પાસેથી લીધો હોય તોપણ એ વિચાર ઉપરથી અનેક ઉત્પન્નના અવિચિત્ર પરંપરાનો મિદ્ધાન્ત, જેને પાપપુત્રના ગદાના વિશેના નૈતિક મિદ્ધાન્ત સારે ગાદો સમ્બન્ધ છે, તે સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો તે મારેનો યશ તો નિઃશંકય તેમનેજ ધરે છે. હિન્દુસ્તાનના લોકોના હૃદય ઉપર એ સિદ્ધાન્તની કદી પણ ન ભૂસાય એવી અચેટ છાપ પડી તેનું કારણ નિશંકય એજ છે કે મંસાર-મા કોઈ માનુષ્યને સુખ મળે છે, કોઈને દુઃખ મળે છે, અને એ સુખ-દુઃખના અનુભવને આ જીવનમાં કરાવવા કૃત્યોની સાથે કોઈ પણ સમ્બન્ધ નથી હોતો એનું પણ ઘણી વાર સ્પષ્ટ આવશ્ય પડે છે, ત્યારે એ સુખદુઃખનું કારણ શું એ પ્રશ્નનો મ-તોષકાગ્ક ખુલામો માણસને આ મિદ્ધાન્ત વડે મળી શકે છે ખરેખર હિન્દુસ્તાનના લોકોનો પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત જોકે આજીવન વિચિત્ર વાગે એવો છે તોપણ એ સિદ્ધાન્તમાં બે રીતની ખુમી રહેલી છે. એક તો એ કે જન્મવળા નીતિમય શાસનમાં ન્યાયનું જે તત્ત્વ જન્મનું ગણાય તે એ મિદ્ધાન્ત વડે પૂરે પડે છે, અને બીજી એ કે દરેક માણસનું ભાગ્ય માણસના પોતાના હાથમાં છે એ અગત્યના નૈતિક નિયમનું પણ એ સિદ્ધાન્તની સાથેજ આપણને બાન કરાવાય છે. કારણ કે, જેમ આ જીવંતીમાં કરેલાં દરેક પાપકર્મનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા વિના માણસનો છટકો થતો નથી તેમ દરેક પુણ્ય-કર્મનું શુભ ફળ પણ ખીછા જીવંતીમાં જોને પ્રાપ્ત થવા વગર રહેતું નથી. જે કર્મ કરાઈ ચૂક્યા હોય તેના જગ ભોગવ્યા વિના માણસને કદી આવડતું નથી, કારણ કે, મહામારજમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે,

“યથા વેનુસહસ્રેષુ વસ્તો ગચ્છન્તિ માનરમ્ ।

તથા યસ્ય જૃતં કર્મ જનર્તમનુગચ્છન્તિ ॥”

“હજાર ગાયે ગાયો પણ રાહરકુ જે-રી રીતે પોતાની માનને રોપી કાઢવા વગર જેનું નથી તે-રીજ રીતે જાનના અગવડ હત્ય તે જગનાની પાડગ પાડગ મળા વગર જેનું નથી”

જીવનની આ પરંપરાને “સમાજ” એનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. એ “મંસાર”ને જાનાર અનુવામાં આવે છે, કારણ કે આ જન્મનો દરેક અનુભવ તે આગળ જન્મના કરેલા કૃત્યનું પરિણામ છે, તે જન્મનો

દેહ અનુભવ તે તેનાથી આગળ જન્મના કરેલા કૃત્યનું પરિણામ છે, અને એ પ્રમાણે આપણે ગમે તેટલા પાછળ જઈશું તોપણ એની એજ પ્રિયતિ મહેજે પાપપુણ્યની રૂળ આપવાની રક્તિને મારે સાધારણ રીતે “અદૃષ્ટ” એ નામ નપરાય છે, પણ ઘણી માં એને માટે “કર્મ” એ વધારે માદો રામ્દ પણ વાપરનાના આવે છે એ “કર્મ” તે મનુષ્યના જીવનનું નિયામક છે, એટલુંજ નહીં પણ જગત્પત્ની દરેક વસ્તુના ઉત્પત્તિ તથા વિકાસનું નિયમન પણ એ “કર્મ” વડેજ થાય છે. ઠાગ્યું કે જે કંઈ મનાય મને છે તેની ગમે તે પણ કોઈ પ્રાણી ઉપર અમર થયા વગર મહેતી નથી, અને તેથી, પાપપુણ્યના ફળ વિષેના નિયમ પ્રમાણે, તે પ્રાણીના કોઈ આગળના કૃત્યને લીધે તે જનાન જનેને હોવો જોઈએ બીજી રીતે કહીએ તો, પ્રકૃતિના વ્યાપાર તે પણ મચેત પ્રાણીઓના પાપપુણ્યનું પરિણામ છે આ પ્રમાણે સધળી વસ્તુઓનું નિયમન કરનાર “કર્મ”ની મત્તા આગળ ઈશ્વરના રતત્ર રાજ્યને માટે બીનરમ અવ-કાશ રહેતો નથી આ કારણથી, જે દર્શનોમા ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ રી દારવામા આવ્યું છે તેમા પણ ઈશ્વરથી પણ ન તોડી રક્ષાય એના પાપપુણ્યના ફળ વિષેના નિયમ જરામર જાળીને જગત્પત્તે તથા પ્રાણિ માત્રને દોરવવું એટલુંજ ઈશ્વરનું કર્તવ્ય ગણનામા આવ્યું છે. આ સિદ્ધાન્તને વધારે મોગ પાયા ઉપર લઈ જઈને વિશ્વનો જુદા જુદા મ પતે અન્તે પ્રતય અને વળી પુનરુત્પત્તિ ં પચાગા આવ્યા છે, તે પણ ‘મમાર’ના સિદ્ધાન્તનોજ એક ભાગ છે

જેના વડે કરીને જન્મપગ્ગનો અન્ત આવે છે તે મોક્ષનો સિદ્ધાન્ત પણ મધળા દર્શનોમા સાધારણ છે અને તે પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્ત જેટલોજ પ્રાચીન છે પ્રકૃતિ માન ઇન્ડાને આધીન છે, અને એ ઇચ્છાની ઉત્પત્તિ “અવિદ્યા”ને લીધે છે વસ્તુના ખરા સ્વરૂપ વિરે જેનાથી ભૂલાવામા પડાય છે તેવા અજ્ઞાનને માટે “અવિદ્યા” એ નામ વપરાય છે, અને એ ‘અવિદ્યા’ તેજ મચારનું અન્તિમ કાણુ છે પ્રથમ, ‘વિદ્યા વગમ્ની અથવા જ્ઞાન વગમ્ની સ્થિતિ’ એટલેજ એ શબ્દનો અર્થ હતો, પણ આ મધ્યે “અવિદ્યા” એવો એનો અર્થ થાય છે જેનાથી સુક્તિ મટે એની ગીતના નાનથી એ “અવિદ્યા”નો નાર થાય છે. આ પરમ જ્ઞાન, જે પ્રુણ્યનું ફળ નથી, પણ સ્વતત્વ રીતેજ જેનો પ્રકાશ થાય છે, ને અવિદ્યાના જન્મોમા જેનું ફળ મગન

એવાં કર્મોની બાબી અસરને નાશુદ કરે છે, અને એ પ્રમાણે “સંસાર”નો અન્ત આણે છે. પણ જે કર્મોનાં ફળ પરિપાક પામવા માંડ્યાં હોય તે કર્મો ઉપર એ જ્ઞાનની કંઈ પણ અસર પહોંચતી નથી. આ કારણથી, જેવી રીતે ઘડો તૈયાર થઈ ગયા પછી પણ કુંભારનું પૈકું થોડા વખત મુશ્કેલી ચક્ર ચક્ર કર્યા કરે છે તેવી રીતે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થયા પછી પણ મનુષ્યનું હાલનું જીવન ચાલ્યાં કરે છે અને મૃત્યુ વખતેજ એને મંપૂર્ણ મુક્તિ મળે છે પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી જે કંઈ કર્મો કરવામાં આવે તેનું પાપપુણ્ય એને લાગતું નથી, કારણ કે જગતના પદાર્થો માટેની એની સંબંધી કામનાઓનો અન્ત આવ્યો હોય છે.

સ્વર્ગ અને નરક, દેવતાઓ, ગધર્વો, અને રાક્ષસો એ વિષે જે લૅકિક માન્યતાઓ હતી તેને બૌદ્ધ તથા જૈન ધર્મમાં તેમજ આસ્તિક દર્શનોમાં સાચવી રાખવામાં આવી છે. પણ એ વધારે ઉંચાં અને વધારે ભાવ્યશાળી પ્રાણીઓ પણ પુનર્જન્મના નિયમને આધીન હોય છે એવું માનવામાં આવતું અને પરમ જ્ઞાન જે તેઓએ ન મેળવ્યું હોય તો એવું જ્ઞાન જેઓને પ્રાપ્ત થયું હોય એવા મનુષ્યોના કરતાં તેઓને ઉત્તરતા ગણવામાં આવતા.

જીવ અને જ્ઞાન એ બેડમાં તાદાત્મ્યભાવનું આરોપણ કરનારો પ્રાચીન ઉપનિષદોનો અદ્વૈતસિદ્ધાન્ત સાંખ્યદર્શનના જુદાવાદી મંસ્થાપક કૃષ્ણ, જે બૌદ્ધધર્મની દંતકથાઓ પ્રમાણે છુદ્ધના પહેલાં થઈ ગયો હતો અને જેના સિદ્ધાન્તોને વળગી રહીને છુદ્ધે પોતાના સિદ્ધાન્તોને વધારે મજબૂત બનાવ્યા હતા, તેને રચ્યો નહીં. કૃષ્ણનો સિદ્ધાન્ત મંપૂર્ણ રીતે દ્વિતવાદીજ છે. એક પ્રકૃતિ અને અનેક જીવાત્મા એ પ્રમાણે બે તત્ત્વો એ સિદ્ધાન્તમાં સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે. એ બેક તત્ત્વો અનાદિ અને અનન્ત, તોપણ પરસ્પરથી ભિન્ન છે એવો કૃષ્ણ મુનિનો સિદ્ધાન્ત હતો એ બેક તત્ત્વોનાં સ્વરૂપ કેવાં છે અને તેઓનો પરસ્પરનો સંબંધ કેમ પ્રકારનો છે તેની ગચ્ચા એજ સાંખ્યદર્શનનો મુખ્ય વિષય છે. ખરેખર, પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બેડના પ્રદેશની મુરખ મર્યાદા આંકનારો કોઈ જડેતો કૃષ્ણ હતો. સાંખ્ય મન પ્રમાણે પ્રકૃતિ અને પુરુષનો સ્પષ્ટ બેડ સમજવો એજ મંસારના દુષ્કર્મમાંથી મુક્તિ આપનારું પરમ જ્ઞાન છે.

વિશ્વને ઉત્પન્ન કરનારા અને તેને નિયમમાં રાખનારા પરમ ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ સાંખ્યદર્શનમાં સ્વીકારવામાં આવ્યું નથી, અને એ દર્શનની સાથે બંધબેસતું પણ આવતું નથી. કારણ કે એ દર્શન પ્રમાણે જડ પ્રકૃતિમાં (આત્માને અર્થે) વિકાર પામવાની શક્તિ રહેલી છે અને એ વિકાર કેવી રીતનો થાય તેનો નિર્ણય કેવળ “કર્મ”થી જ થાય છે. સાંખ્યમતવાદીઓ પોતાના નિરીશ્વરવાદના બચાવમાં કહે છે કે સંસારમાં દુઃખ મ્યાંથી આવ્યું એ પ્રશ્નનો ઈશ્વરવાદીઓથી કોઈ પણ રીતનો ખુલાસો આપી શકતો નથી, કારણ કે જગતને ઉત્પન્ન કરનાર અને તેને નિયમમાં રાખનાર ઈશ્વર છે એવું આપણે સ્વીકારીએ તો એ ઈશ્વર વૈષમ્ય અને નૈર્ઘૃણ્યના દોષમાંથી કોઈ પણ રીતે બચી શકતો નથી. ‘ઈશ્વરના અસ્તિત્વને માટે કઈ પણ ચોક્કસ પ્રમાણ નથી’ એ વાત ઉપર સાધારણ રીતે સાંખ્યમતવાદીઓ તરફથી ઘણો ભાર મૂકવામાં આવે છે.

એ મત પ્રમાણે, જગત તે સાચું છે અને અનાદિ કાળથી સાચું જ હશે; કારણ કે જે સત છે (જે અસ્તિત્વ ધરાવનાર છે) તેની ઉત્પત્તિ હમેશાં સતમાંથી જ થાય છે વસ્તુની સત્યતાનો આધાર કેવળ નિર્વિકારી દિવિના પ્રતિષ્ઠા અનુભવ ઉપર જ રહે છે. “પ્રકૃતિ” અથવા “પ્રધાન”માંથી અમુક નિયમે પ્રમાણે જગતની ઉત્પત્તિ થયેલી વર્ણવવા માં આવી છે. અનુભવના ક્ષત અંશે ઉપરથી અક્ષત અંશે ઉપર જઈને ન્યાયશાસ્ત્રની રીત પ્રમાણે અન્તિમ કારણ સુધી પહોંચવું એવી પદ્ધતિનો આ દર્શનમાં સ્વીકાર કરવામાં આવેલો હોવાથી હાલના વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રની શોધખોળોના આધાર ઉપરથી જેઓના વિચાર બંધાયા હોય તેઓને એ દર્શનમાં ખાસ આનન્દ પડે એ ઘણું સ્વાભાવિક છે.

જગતમાં પદાર્થોનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થયેલો જોવામાં આવે છે અને એ પદાર્થો એકબીજાથી ભિન્ન હોય છે તેનો ખુલાસો એવી રીતે આપવામાં આવે છે કે મૂળ પ્રકૃતિ જોકે એકસરખી અને અખંડ છે તોપણ તે જુદા જુદા ત્રણ “ગુણ”ની બનેલી છે. એ ત્રણ ગુણોનું એકબીજાની સાથે જુદા જુદા પ્રમાણમાં સંમેલન થવાથી જુદા જુદા પદાર્થોની ઉત્પત્તિ થયેલી માનવામાં આવે છે. સત્ત્વગુણ, જે વિષય પરત્વે પ્રકાશ અને દીપ્તિનાં લક્ષણોથી અને વિષયી પરત્વે સદ્ગુણ, સુશીલતા, અને બીજાં શુભ લક્ષણોથી અંકિત થયેલો હોય છે, તે

આનન્દની લાગણી સાથે સમ્બન્ધ ધરાવે છે; રજોગુણ જે પ્રવૃત્તિ અને જુદાં જુદાં હાનિકારક લક્ષણોથી અંકિત થયેલો હોય છે, તે દુઃખની લાગણી સાથે સમ્બન્ધ ધરાવે છે; અને તમોગુણ, જે એક તરફથી આજ્ઞા, સુસ્તી, અને અંધકારનાં લક્ષણોથી અને બીજી તરફથી ભય, મોહ વગેરે લક્ષણોથી અંકિત થયેલો હોય છે, તે વૈરાગ્યની લાગણી માથે સમ્બન્ધ ધરાવે છે. અલ્લેક કલ્પને અન્તે સઘળા વસ્તુઓ પાછી મૂળ પ્રકૃતિમાં લય પામે છે, અને એ પ્રમાણે વિકાર, જીવન, અને પ્રલય વારાફરતી આવે છે અને જાય છે, તેનો આદિ પશુ નથી અને અન્ત પશુ નથી.

સાંખ્યદર્શનનું માનસચ્ચાસ ખામ અગત્યનું છે. પ્રેક્ષણ, મનન, ઇચ્છા એવા એવા સઘળા મનોવ્યાપાર આત્માના સાથે સમ્બન્ધ ધરાવતા નથી, પણ માત્ર અંતઃકરણ એટલે પ્રકૃતિનાજ ચાન્નિક વ્યાપારો છે એ સિદ્ધાન્ત ખાસ રસ ઉત્પન્ન કરે એવો છે. પુરુષ પોતે નિર્ગુણ છે, અને 'નેતિ' 'નેતિ' વડેજ એનું વર્ણન આપી શકાય તેમ છે. જુદા જુદા જીવાત્માઓમાં ગુણોદયી ધરાયણું વ્યક્તિત્વ નથી હોતું એટલે ખાસ કરીને અંતઃકરણ અને હિન્દ્રમે નું જનેહું સૂક્ષ્મ શરીર, જે આત્માની આસપાસ વીટળાઈ વળે છે અને જે આત્મા વડે કરીને સચેત થાય છે, તેના ઉપર વ્યક્તિત્વનો સઘળો આધાર રહે છે. આ સૂક્ષ્મ શરીર, જે પુનર્જન્મના આધારરૂપ પાપપુણ્યના વાહન જેવું છે, તે એક સ્થૂલ શરીરમાંથી બીજા કાઈ-દેવતાના, કે માનવીના, કે પશુના, કે વૃક્ષના-શરીરમાં આત્માનું પ્રયાણ થાય તે વખતે તેની સાથે રહે છે. સચેત અવસ્થામાંજ દુઃખ—જેની અંદર સાંખ્યદર્શનના વિશિષ્ટ દુઃખવાદ પ્રમાણે આનન્દનો પણ અભાવેશ કરવામાં આવે છે—તે દુઃખનું જન્મન હોય છે. દુઃખની મંપૂર્ણ નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષ જ્યારે પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે સૂક્ષ્મ શરીર જે જડ તત્ત્વોનું જનેહું હોય છે તે તત્ત્વો વિનાસ પામે છે અને આત્મા હંમેશને માટે વિમુક્ત થઈને અતંત્ર રીતે, પણ મંપૂર્ણ અચેત અવસ્થામાં રહે છે.

“સાંખ્ય” એ નામ મોટી પહેલું પાઠવા સમયનાં ઉપનિષદોમાં વપરાયેલું જણાય છે, અને મહાભારતમાં એ નામ ઘણી વખત જોવામાં આવે છે. “મંત્રવા” ઉપરથી “સાંખ્ય” એ મળે થયો છે. પણ પ્રથ

એની અંદર ગણાવેલાં પચીસ તત્ત્વો ઉપરથી એનો “મણુના” એવો અર્થ થયો હશે કે એમાં જે પદ્ધતિ સ્વીકારનામાં આવી છે તે ઉપરથી “આનુમાનિક જ્ઞાન” એવો એનો અર્થ થયો હશે એ વિષે કંઈક શંકા રહે છે.

સાંખ્ય દર્શનના સરચાપક ગણાતા કપિલ મુનિ, જેના તિલ્કાન્ત ઔદ્ધર્મના પહેલાના કહેવાય છે અને જેને છુદ્ધની જન્મભૂમિ કપિલવસ્તુની સાથે અન્નમંથ છે એવું ઔદ્ધ કથાઓમાં કહેવામાં આવ્યું છે, તે હજી સૈદ્ધાન્તા મંથ અમથ પહેલા થઈ ગયલા હતા એવું નિહાનોત્તુ માનવું છે. એ મુનિએ જે પોતાના સિદ્ધાન્તોને કદી અન્યના સ્વરૂપમાં મૂક્યા હોય તો તે અન્થ ખીલકુલ જળનાઈ ગયા નથી ખરેખર હિન્દુસ્તાનમાં સાંખ્યદર્શનની સાથે હમેશાંજ કપિલવસ્તુ નામ જોડાતું રહ્યું છે તોપણ એ નામનો મહાં માણુમ ખરેખર થઈ ગયો હતો કે કેમ તે વિષે પણ ટૂંકીક વાગ ચકા ઉઠાવનામાં આવે છે. સાંખ્ય દિલસુશીને માટે ખજીરુ અગત્યનું પ્રમાણ પચશિખ, જે ઇસ્વીસનની મર્યાદામાં થઈ ગયા હોય એમ જણાય છે, તેવું છે. સાંખ્યદર્શનનો આજર્દિન સુધી સગવાઈ એલે જૂનામાં જૂનો અન્થ ઇશ્વરકૃષ્ણનો છે અને તે ‘સાંખ્યદારિકા’ એ નામથી ઓળખાય છે. ઇસ ૫૫૭ થી ૫૮૩ સુધીમાં એ અન્થનો ચીનની ભાષામાં તરજુમો કરવામાં આવ્યો હતો એટલે એ અન્થ પાચમાં સૈદ્ધ કરતા વધારે મોડો મખાયો હોય એ ગભવિત નથી, અને એ અન્થને હવે આપણે એમાં સૈદ્ધમાં મૂકી શકીએ છીએ. એ અન્થ આર્યા હન્દમાં રચાયલા ૧૯ શ્લોકનો બનેલો છે અને તેમાં પ્રજા ખીલ્લ શ્લોક પાછળથી હમેશ્વામાં આવ્યા હતા એ શ્લોકમાં સાંખ્યદર્શનના સિદ્ધાન્તો વિષે અત્યંત સક્ષેપમાં અને પદ્ધતિપુર સર ચર્ચા કરવામાં આવી છે સાંખ્યદર્શનના સિદ્ધાન્તોને ફેલાવનાર મુખ્ય પ્રુરુષ તરીકે એ અન્થમાં પચશિખનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. પાછળથી એ પચશિખના સત્રોતું રથાન આ અન્થને મ યુ હોય અને તેને લીધે પચનિખનો અન્થ જળવાઈ રહ્યો ન હોય એમ જણાય છે. “સાંખ્યદારિકા” ઉપર જે ક્વિમ ટીકાઓ છે: એક ગૌડપાદની અને ખીજ વાચસ્પતિમિથની ગૌડપાદની ટીકા કદાચ આડમાં સૈદ્ધમાં રચાયલી હશે, અને વાચસ્પતિમિથની ટીકા નવમાં સૈદ્ધમાં વખાયની હતી.

બાંખા વખત સુધી ‘સાંત્યમ્’ એ સાંખ્યદર્શનનો જૂનામાં જૂનો અન્ય ગણાતો હતો અને એ કૃષિનો લખેલો છે એવું કહેવામાં આવતું હતું; પણ ઘણું ખર્ચે એ અન્ય આશરે ઇ.સ. ૧૪૦૦ સુધી લખાયો નહોતો. એ અન્ય “સાંત્યમ્” એ નામથી પણ ઓળખાય છે. સાંખ્યના સિદ્ધાન્તો અને ઉપનિષદોના સિદ્ધાન્તો એ બેમાં ઠંડા ફેર નથી એવું મમળવતોનો બધે પ્રયત્ન એ અન્યના રચનાર તરફથી કરવાના આવ્યો છે. યોગ અને વેદાન્તદર્શનની પણ એ અન્યકારના મગજ ઉપર જમરી અમર થઈ હોય એમ જણાય છે. આ અન્ય ઉપર જૂનામાં જૂની ટીકા અનિરુદ્ધની છે તે આશરે ઇ.સ. ૧૫૦૦ માં રચાયેલી છે, અને તેનું બાહ્ય નક્ષીપણું આપણને ઘણું વિપયોગી થઈ પડે છે વિજ્ઞાન-ભિક્ષુની “સાંત્યમ્ પ્રવચનમાણ્ય” એ નામની ટીકા, જે સોળમા શતકના ૧૬મી વર્ષમાં લખાયેલી છે તે વિગતારવા ત વધારે છે, પણ બાહ્ય નક્ષી થોડી છે. અન્યકારનું વલણ ઇશ્વરવાદ તરફ છે, તેથી જ એ આસ્તિક દર્શનોના મુખ્ય સિદ્ધાન્તોમાં પરમ મત્ય સમાવલું છે એવું દર્શાવવાના પ્રયત્નમાં જુદાં જુદાં દર્શનોના જે ખાસ બેદો છે તેને એણે દબાવી દીધા છે.

મુન્ડકોપનિષદની શરૂઆતથી તે આધુનિક મમળ સુધીમા હિન્દુસ્તાનના ધાર્મિક તથા આધ્યાત્મિક જીવન ઉપર સાંખ્ય સિદ્ધાન્તોની મજબૂત અમર થતી રહી છે, જોકે વેદાન્તની જેટલી અસર થઈ છે તેના પ્રમાણમાં એ અમર ઘણી થોડી છે. એમાના કેટલાક વિચારો—જેમકે સદૃશ, રજસ્ અને તમસ્, એ ત્રણ શુભ વિષેનો વિચાર તે આખા સંસ્કૃત સાહિત્યની આનામ્ય માલીકીનો વિશ્વ થઈ પડ્યા છે. પ્રખ્યાત વેદાન્તી શંકરાચાર્ય (ઇ.સ. ૮૦૦)ના વખતમાં સાંખ્યદર્શન તરફ ઘણા માનની દૃષ્ટિથી જેવામાં આવતું હતું. મનુસ્મૃતિમાં જોકે મીમાંસા તથા વેદાન્તદર્શનના તેમજ લૌકિક દંતકથાઓના ઇશ્વરવિષયક વિચારોનું શ્રેષ્ઠ થયલું છે, તોપણ એકાદ બાજે સાંખ્ય-દર્શનના સિદ્ધાન્તોને મનુએ વધારે માન આપ્યું છે. મહામારતનાં, ખામ કરીને બારમા પર્વમાં, સાંખ્યદર્શનના અનેક સિદ્ધાન્તો છે, ખરેખર, સાંખ્યદર્શનના સિદ્ધાન્તોની ઘણીજની વિગતો આ અન્યમાં કોઈને કોઈ રીતે પણ જોવામાં આવ્યા વગર રહેતી નથી. મદાબાગત એજ સાંખ્યદર્શનનું જૂનામાં જૂના મૂળ આપણને ઉપલબ્ધ થયું છે, અને પ્રથમના સાંખ્યદર્શનના ઘણાખરા સિદ્ધાન્તો એ અન્ય પરથી પણ મારી રાતે જણાઈ

આવે છે. પુરાણોના સાંખ્યનો ધર્મોપદેશ બાગ તો નિઃસંશય મળ્યું પ્રકારનો છે. પુરાણોમાંથી લગભગ અડધાં સદિની કૃત્તિના સમ્યન્ધમાં સાંખ્યશાસ્ત્રના કથનનેજ અનુસરે છે, અને જે પુરાણોમાં વેદાન્તની ચર્ચા કરવામાં આવી છે તેમાં પણ સાંખ્યશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોના મજબૂત અમર જોવામાં આવે છે તેમજ એટલું ખરું કે પુરાણોમાં સર્વત્ર વેદાન્તના સિદ્ધાન્તોનું લીધે, ખાસ કરીને ‘જગત્ત્રિવિધા છે’ એ સિદ્ધાન્તને લીધે, સાંખ્યશાસ્ત્રના શુદ્ધ નિચારો કંઈક ઠંડી ગયા હોય તેવા જણાય છે. પુરાણોના સાંખ્યનું એક ખાન લક્ષણ એ છે કે એમાં સદિના કાર્યને માટે પુરુષ ત્રિપે નર ત્રીકેના અને પ્રકૃતિ ત્રિપે નારી ત્રીકેની કલ્પના કરવામાં આવી છે.

બૌદ્ધ અને જૈન એ બે ધર્મની દિલસુધીનું મૂળ સાંખ્ય-દર્શન છે એવો એક મત પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યો છે.

* ગૌતમ બુદ્ધ ઇસ પૂર્વે છઠ્ઠા સદીના ઘડી ગયો હતો. સામાન્ય લોક-વર્ગ સમજી શકે તેટલા માટે એનું પોતાનો ઉપદેશ પ્રાકૃત ભાષામાં આપ્યો હતો. એના પુસ્તકોને “પિટક” (પેટી) અર્થે નામ આપવામાં આવ્યું છે “વિનયપિટક” “સૂત્રપિટક” અને “મહિવચ્છયપિટક” એ બૌદ્ધ મંથોના ત્રણ મુખ્ય વિભાગ છે. એમાંના પહેલા “પિટક”માં બૌદ્ધ સાધુઓને ધાળવાના નિયમો આપ્યા છે અને બીજા બેમાં બૌદ્ધ ધર્મના સિદ્ધાન્તો સમજાવવામાં આવ્યા છે એ ધર્મમાં નીનિતના નિયમો ઉપર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે અને એ નિયમો ત્રિપે ધર્મી સુશ્રમ તરફથી આપવામાં આવી છે એ નિયમોના અનુસરનારને “અહન” તું નામ આપવામાં આવે છે. બુદ્ધના મૃત્યુ પછી એના શિષ્યવર્ગમાં કંઈકેક મતભેદ પડ્યો હતો. અને મહાયાન તથા હીનયાન એવી બે જાતી સાખાઓ ઘડી ઘડી બુદ્ધમાં નીતિનું માર્ગ દર્શાવે તે એના શિષ્યોમાંથી જન્મ્યું તેઓ આજનું બની ગયા અને ત્રીણી ઝીણી પાળતો વિષે તકરાર કરવા લાગ્યા. બુદ્ધના મરણ પછી તરતજ મગધ દેશની રાજધાની (રાજગૃહ) માં ૫૦૦ બૌદ્ધ સાધુઓની એક સભા મળી હતી બૌદ્ધ ધર્મની બીજી સભા કાલાશોક રાજાના વખતમાં વૈશાલીમાં મળી હતી તે પહેલી સભા પછી ૧૦૦ વર્ષ રહીને (અટલે ઇસ પૂર્વે ચોથા સદીમાં) મળી હતી ત્રીજી સભા બીજા સો વર્ષ રહીને અશોક રાજાના વખતમાં (ઇસ પૂર્વે ત્રીજી સદીમાં) મળી હતી, તે પછીના ૫૦૦ વર્ષ રહી, અને ચોથી સભા કનિષ્ક રાજાના વખતમાં (અટલે ૬૮૦નારાનના પહેલા સદીમાં) મળી હતી જૈન ધર્મના ચૈત્ય બૌદ્ધ ધર્મ હિન્દુઆનમાં ૮વી સદી

છંદગીમાં દુઃખ મિવાય ખીળું કઈ પણ છે નહીં એ
 બેડ ધર્મનો મુખ્ય મિદાન્ત છે. સમાગ્મા મ્હોને મંમાગ્નાં
 મુખ મેળવનાં એવી અધિધામૂલક ઇન્છા એમ દુઃખનુ, દારણ
 હિ સંસારનો પરિવાન અને પ્રાણિમાત્ર તરફ અત્યત પ્રીતિભાવ
 એ વડે કરીને ઇચ્છાપ્રસુતગદાગ માનવ જનનો મંસાની છવનના દુઃખ-
 માંથી ઉદ્ધાર કરવો એ બેડ ધર્મનો હેશ છે. દુઃખવાદવાળા આ બેડ
 ધર્મોમાં એટલું બધું સગ્માપણ છે કે લાંગા વખત સુધી જૈન, અથવા
 જનને માનના-અને ધર્મ, તે બાદ ધર્મનોજ એક પથ છે એવું
 માનવામાં આવ્યું હતું. પણ આધુનિક શોધબોલોને પરિણામે એવું
 માલમ પડ્યું છે કે બેડ ધર્મના સસ્થાપકો એકજ વખતમાં થઈ ગયા
 હતા, અને છૂંદા સૈકાનાં મધ્ય હિન્દુસ્તાનના ઉત્તર પ્રદેશમાં બ્રાહ્મણ
 ધર્મના વિધિઓ અને જુદી જુદી વલુના માની લીધેલા ખાસ અધિ-
 કારોની મ્હામે ધનાગ જે જાનક આચાર્યો નીકળ્યા હતા તેમાં સૌથી
 વધારે આગળ પડતા તેઓ હતા. બેડ ધર્મોમાં બ્રાહ્મણ ધર્મના ઉત્તરતા
 અને નાશવત દેવતાઓને સ્વીકારનામાં આવ્યા છે, પણ સાંખ્યની ચેડે
 અધિનાશી પરમ દેવતાના અસ્તિત્વનો અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે.
 એ ધર્મો જેમ જેમ આગળ વધતા ગયા તેમ તેમ જે દર્શન ઉપરથી
 દ્વિસમુદીના સિદ્ધાન્તો તેઓએ લીધા હતા તેનાથી જુદી જુદી બાબતોમાં
 તેઓની ભિન્નતા વધતી ગઈ આ ગિચિનિતું પગિણામ એ આવ્યું કે
 સાંખ્યમતવાદીઓએ આ બેડ ધર્મોના કેટલાક મિદાન્તો વિરુદ્ધ મજ-
 ખૂત લડત ચવારી. ખામ કરીને, આત્માનુ અસ્તિત્વજ નથી એવો
 બૌદ્ધ ધર્મનો સિદ્ધાન્ત, વન્તુમાન કણુનારજ ટકી -હે છે એ સિદ્ધાન્ત,
 અને આત્માનો પ્રધ્વન એવું નાનગ મોક્ષ છે, એ સિદ્ધાન્ત,* એ
 સર્વની તેઓ સ્થામે ધયા. પણ આ મ્થમે એટલું ધ્યાનમાં રાખવા જેવું
 છે કે નિર્વાણ એટલે સમુવ ડગ્ગેડ સમજવાનો છે કે નિર્વેપ આનન્દની

નહીં એ ધર્મ નિ સત્ત ચઈચયે હતો અને જાહાણેએ એ ધર્મ નાખુદ કર-
 વાને માટે પગા સખ પગના ભગા હતા મનાન્તરસદિપણુતા એ છુદ્ધતા
 ઉદાર ધર્મનુ ખાસ લખાનુ મ્થમે એ ધર્મ અત્યાદે હિન્દુસ્તાન સિવાયની બીજી
 મ્થમે પ્રત્યક્ષેએ મ્થમે છે

* સ્ત્રીક ટેવિડ્સ દદ છે કે 'નિર્વાણ' એ તમ્હો 'જુનાવ' એવો
 અર્થ યાય છે, પણ તે આત્માનુ છુદ્ધાવું નહીં, પણ નગ, દ્રેષ, અને મોક્ષથી
 તણ પ્રમારના અગિહં જુદાઈ સમજવાનું છે.

સ્થિતિ સમજવાની છે. એ અશ્વનો નિર્ણય કરવાની બુદ્ધિ ના પાડી હતી. નિઃઅંશય, આમાંના પાંચજા વિચારમાં, “ભોક્ષ પ્રાપ્ત યતાં જીવાત્મા બ્રહ્મમાં લીન યઈ ન્યય છે” એ વેદાન્તના મિદાન્તનો કમ્ક સત્કાર કરવામાં આવેલો જણાય છે.

આ બેઉ ધર્મોમાં આધ્યાત્મિક વિષયની ચર્ચાઓ એ જોણુ સ્થાન રોકે છે. એ ધર્મોતું જે મહત્ત્વ છે તે એ ચર્ચાઓને લીધે નથી; પણ હિન્દુસ્તાનની કિલસુદીનાં આસ્તિક દર્શનોમાં નીતિના નિયમો તરફ લગભગ મેંપૂર્ણ બેદરકારો રાખવામાં આવી છે ત્યારે આ ધર્મોમાં એ નીતિના નિયમોને ઉકુટ સ્થિતિએ લઈ જવામાં આવ્યા છે એમાંજ એનું ખરેખર મહત્ત્વ છે. એ બેઉ ધર્મોની સ્થિતિ જુદી જુદી થઈ ગઈ છે એ ધણું નવાઈ જેવું છે. જૈનધર્મ તે માત્ર હિન્દુસ્તાનના એક જાતના સરખા પંથ તરીકેજ ટકી રહ્યો છે; બૌદ્ધ ધર્મ તે પોતાની જન્મભૂમિમાંથી લાંબા વખત થયાં જતો રહ્યો છે, પણ એ ધર્મે જગતના એક મહાન ધર્મની પદવી મેળવી છે અને બીજા કોઈ પણ ધર્મના કરતાં એ ધર્મમાં માનનારાઓની સંખ્યા વધારે મ્હોટી છે.

સાંખ્ય દર્શનમાં ચાર્થ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિના સાધન તરીકે અમુક પ્રકારની મનોદશા જરૂરની છે એવો સિદ્ધાન્ત ઉમેરાઈને તેનો અન્ય વ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં બીજા કોઈ પણ આસ્તિક દર્શનના કરતાં વધારે બહેલો મુકાયો. આ અન્ય તે “યોગસૂત્ર”નો છે, અને એ અન્ય યોગ કિલસુદીના સ્થાપક પતંજલિનો રચેલો છે. જેમાં બીજાં દર્શનો વિરુદ્ધ ચર્ચા કરવામાં ન આવી હોય એવો કિલસુદીનો સ્વતંત્ર એકલો આજ છે એ કારણથી એ અન્ય બીજા અન્યોના કરતાં બહેલો લેખાયો હશે એવા અનુમાન ઉપર આવવાને આપણને મજબૂત કારણ મળે છે. પણ યોગ દર્શનનો સંસ્થાપક અને વ્યાકરણશાસ્ત્રનો વેત્તા પતંજલિ એ બેઉ એકજ છે એવું જે હિન્દુસ્તાનના લોકોનું માનવું છે તે ખરું છે એમ આપણાથી કહી શકાય એવું નથી; કારણ કે એ બેઉ અન્યકારોના વિચારમાં કેટલોક ફરક છે એવું ચોક્કસ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. ઉપર જણાવેલા કારણથી “યોગસૂત્ર” એ ઇ.સ. પૂર્વે બીજા મેકમાં રચાયતાં હોવાં જોઈએ એ અનુમાન ઘણું વાસ્તવિક લાગે છે. આ અન્ય “સાંત્યમ્પચન” એ નામથી પણ જાણખાય છે. પાંચજા સમયનાં

“સાંખ્યસૂત્ર”નું નામ પણ એજ છે તે ઉપરથી કપિલની ક્ષિલસુરી સાથે એનો સમ્બન્ધ ફેટસોંઝાવે છે તે જણાઈ આવે છે. મહામારતમાં “સાંખ્ય” અને “યોગ” એ એક દર્શન એકજ હોય એવી મતલબનું કથન કરવામાં આવ્યું છે.

યોગદર્શન લોકોની રચિને વધારે અનુકૂળ થઈ પડે એટલા માટે પતંજલિએ સમગ્ર ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો સિદ્ધાન્ત પણ એ દર્શનમાં દાખલ કર્યો, પણ તે એવી સિધ્ધિ રીતે મૂક્યો કે આખા દર્શનની વ્યવસ્થાને એ સિદ્ધાન્તની સાથે ટાઈ પણ રીતનો સમ્બન્ધ રહેતો નથી. ખરેખર એ ગ્રન્થમાં ઈશ્વર વિષેનાં જે સૂત્રો તે ગ્રન્થના બીજા ભાગની સાથે ટાઈ પણ સમ્બન્ધ ધરાવતાં નથી એટલુંજ નહીં પણ એ દર્શનના આધારભૂત સિદ્ધાન્તોની વિરુદ્ધ જાય છે. કારણ કે સાંખ્ય દર્શનની પેઠે અહીં પણ પ્રકૃતિથી પુરુષનું છૂટા પડવું (કૈવલ્ય) એજ મતુખ્યતો અન્તિમ ઉદ્દેશ જણાવવામાં આવ્યો છે, ઈશ્વરની સાથે જોડાવું અથવા ઈશ્વરમાં લીન થઈ જવું એ નહીં, અને અહીં જીવાત્મા તે પણ “પરમાત્મા” અથવા ઈશ્વરમાંથી કિત્પત્ત થયા છે એમ નહીં, પણ “પરમાત્મા” અથવા ઈશ્વરની પેઠે જીવ પણ અનાદિ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

યોગ વિષે અને યોગથી જે અદ્ભુત શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે તે વિષે પતંજલિના વખતમાં જે વિચારો પ્રચલિત હતાં તે જ્યાં આગળ દર્શાવવામાં આવ્યા છે તે જામ આખા દર્શનમાં ખરેખરો વિલક્ષણ છે. અમુક વસ્તુ ઉપર ચિત્તને એકાગ્ર કરવું એનું નામ “યોગ” કહેવાય છે. ઉપવાસ આદિ વ્રતો વડે કરીને અદ્ભુત શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે એવી માન્યતા ઐતિહાસિક સમયથી પણ પહેલાંની અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી, અને હજી પણ જંગલી પ્રજાઓમાં એવી માન્યતા સ્થાપરણ જોવામાં આવે છે. આવી રીતનાં વ્રતોને માટે વેદોમાં “તપસ્” એ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે આ ઉપરથી, હિન્દુસ્તાનમાં માનસિક જાગૃતિ જેમ જેમ વધતી ગઈ તેમ તેમ “યોગ” એ નામનો મનોવ્યાપાર વધારે ને વધારે ખીલતો ગયો, અને પતંજલિના પહેલાં ફેટલાક સેકાઓ આગળથીજ એ વિષેનું જ્ઞાન અને અનુભવ લોકોમાં ફેલાઈ એમ માનવાને આપણી પામે આધાર છે. કારણ કે આધુનિક શોધ-ખોળોને પરિણામે એવું માલમ્ પડ્યું છે કે શુદ્ધિવિષયક સાંખ્યદર્શન

નહીં પણ આચારવિષયક યોગદર્શન પણ બૌદ્ધધર્મના આરંભકાળની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવે છે; અન્ય વસ્તુઓમાંથી ચિત્તવૃત્તિઓના નિરોધ કરીને એકાગ્રતા રાખવી એ બૌદ્ધધર્મશિષ્યામાં અસહ્યની જ ઘણું વખણાતું હતું. પતંજલિએ માત્ર એ સિદ્ધાન્તને વધારે ખીલવ્યો, અને ચિત્તની સંપૂર્ણ એકાગ્રતા માધવાના સાધન ક્યાં ક્યાં છે તે વિષે એણે વિસ્તારથી ચર્ચા કરી. એના દર્શનમાં યોગના નિયમોનું ખરાબર પાલન કરવું એ ખાસ અગત્યનું ગણવામાં આવ્યું છે; કારણ કે એનાથી અદ્ભુત શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, એટલુંજ નહીં પણ મોક્ષને માટે એ શુભ્ય સાધન છે એવું પણ કહેવામાં આવ્યું છે. એના અન્યના ચાર અધ્યાય છે તેમાં ચિત્તની સંપૂર્ણ એકાગ્રતા (સમાધિ), એ એકાગ્રતાં મેળવવાના ઉપાય (સાધન), એનાથી જે અદ્ભુત શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે તે (વિમૂર્તિ), અને ઉદાર પામેલા આત્માનું છટાપણું (કેવલ્ય) એ ચાર વિષયોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ અન્ય ઉપર જૂનામાં જૂની અને સારામાં સારી ટીકા વ્યાસની રચેલી છે, તે ધરેશ્વરમનના સાતમા સૈકાની છે.

પાછલા સમયનાં ઘણાં ઉપનિષદો યોગસિદ્ધાન્તની સાથે ગાઢા સમ્બન્ધ ધરાવે છે. મનુસ્મૃતિના છઠ્ઠા પ્રકરણમાં યોગ વિષે ઘણી વિગતો આપવામાં આવી છે. ખરેખર, એ અન્યમાં જે ઈશ્વરવાદ જોવામાં આવે છે તે ઉપરથી એના સાંખ્ય સિદ્ધાન્તો યોગદર્શનમાંથીજ લેવાયા હશે એ અંભવિત જણાય છે. મહાભારતના અન્યમાં, ખાસ કરીને બોરમાં પર્વમાં, યોગ વિષે ઘણા વિસ્તારથી ચર્ચા કરવામાં આવી છે. “મગધ-ક્રીતા”માં યોગનું નામ ધણું આગળ પડતું જણાય છે, એટલુંજ નહીં પણ એને “યોગશાસ્ત્ર”નું નામ પણ આપવામાં આવ્યું છે. યોગની સિદ્ધિ વિષે હજી પણ હિન્દુસ્તાનના ઘણા લોકોને શ્રદ્ધા છે, અને હાલના વખતમાં પણ ઘણા માણસો “યોગનું આનુભવિક જ્ઞાન મેળવે છે. તોપણ સંપ્રત કાળના યોગીઓ ઘણુંખડે નંતરમતરના ખેલ કરનારાઓ અને મદારીઓજ હોય છે.

પાછલી એટલે અર્વાચીન સમયની ટીકાઓમાં ચિત્તની એકાગ્રતાના પ્રયોગોને માટે “રાજયોગ” એવું ખાસ નામ વાપરવામાં આવ્યું છે. બાલ્ય પ્રયોગોને માટે માધારણ ગીતે “ક્રિયાયોગ” એ નામ વાપર-

વામાં આવે છે, એનું જે વધારે ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ તેને માટે પાછલા મન્થોમાં “દૃઢયોગ” એ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે, અને મ્હોટે ભાગે શ્વાસને ફરી રીતે મેકવો તેના પ્રયોગો “દૃઢયોગ”માં આપવામાં આવ્યા છે. “દૃઢયોગ” અને “રાજયોગ” એ બેના બેઠ ધણી વખત દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

યોગના આઠ અંગમાંથી આસન એ ગિતની એકામના આજુ-નાર અને આરોચ્યને વધારનાર દોવાથી ખામ અગત્યનું ગણાય છે. આસનના જુદા જુદા પ્રકારનું વર્ણન આપવામાં વધારે અર્વાચીન લેખકોને વિશેષ આનન્દ મળેલો હતો, અને ધણી વાર બધાં મળીને યોગીની આસન ગણાવવામાં આવ્યાં છે. દૃઢયોગમાં “મુદ્રા” એ નામનાં બીજાં આસનો પણ આપવામાં આવ્યાં છે. સૌથી વધારે જાણીતી “મુદ્રા” તે “લેચરી” એ નામની છે. જમને વાળીને પાછળ ગળા તરફ લઈ જતી અને બધાંની વચ્ચેના એક બિન્દુ તરફ એકામદદિ રાખવી તેનું નામ “લેચરી” કહેવાય છે. પ્રાજ્ઞાપામની સાથે સાથે આવી રીતના પ્રયોગો કરવાથી મમાધિ ચડતી હતી. એ સમજનાર એક હરિદાસ નામના યોગીનો દાખલો તો સારી રીતે જાણીતો છે. ૧૮૦૦ થી ૧૮૩૦ સુધીમાં એ યોગી રાજપુતાના અને લાહોરમાં આમતેમ બટકતો હતો, અને પૈયા ખાતર પોતાના શરીરને પોતે મમાધિની ગિધિતિમાં હોય ત્યારે ધૃતીમાં દટાવ દેતો હતો. સ્કેપ્તનસનની નવલકથામાં સિકન્દ્રદાસ નામના હિન્દુસ્તાનના વતની તરફથી “Master of Ballantrao” ને દાટવામાં આવ્યાની જે વાત આવે છે તે નિઃસંશય આ યોગીના જ્ઞાનના ઉપચારી લેવાયેલી છે.

સાંખ્ય અને યોગ એ બે દર્શનો વધારે પ્રાચીન હતાં અને તેઓના પરસ્પરને સમજનાર ઘણા ગાદો હતા. તેના પછી આશરે ધૃતી-સનની શરૂઆતમાં બે દર્શનો નીકળ્યાં તે આ બેથી તદ્દન જુદીજ નતનાં હતાં. છ આસ્તિક દર્શનોમાં પણ પ્રથમથીજ ‘ઈશ્વરવાદ’ જેમાં રીક્ષારવામાં આવ્યો હોય એવાં દર્શનો આ બેજ હતાં. તેમાંનું એક વેદો અને બ્રાહ્મણો ઉપરથી રચાયેલું એટલે તેમાં વેદધર્મના કમ-કાંડની ચર્ચા કરવામાં આવી છે, અને બીજામાં ઉપનિષદોના મુખ્ય અદ્વૈતવાદી મિદ્ધાન્તોની પદ્ધતિપુરસ્કાર ચર્ચા કરવામાં આવી છે “પૂર્વ-

મીમાંસા"ને "કર્મમીમાંસા" એ નામ પણ કોઈ કોઈ વખતે આપવામાં આવે છે, પણ સાધારણ રીતે એ એકલા "મીમાંસા" એ નામથી જ ઓળખાય છે. વેદાન્તદર્શનની સાથે એનો ગાઢો સમ્બન્ધ છે તેને લીધે જ એને પદ્દર્શનોમાંના એક તરીકેની પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થઈ છે. એ દર્શનના સિદ્ધાન્તો "કર્મમીમાંસાસૂત્ર"માં આપવામાં આવ્યા છે, અને તેનો રચનાર જૈમિનિ છે. ધર્મેવિધિઓ વિષે અને એ વિધિઓ કરવાથી શા શા લાભ થાય છે તે વિષે એ દર્શનમાં ચર્ચા કરવામાં આવી છે. વેદ કોઈનો રચેલો નથી અને અનાદિ છે એવું કહીને 'શબ્દ નિલ છે' અને તેથી શબ્દને અર્થની સાથે નો સમ્બન્ધ છે તે સાકેતિક નથી, પણ શબ્દના અંતર્ગત સ્વભાવનું જ પરિણામ છે, એ સિદ્ધાન્તો ઉપર એ દર્શનમાં ખાસ બાગ મુકવામાં આવ્યો છે. તત્ત્વચિન્તનની દૃષ્ટિએ જોતાં એ દર્શનમાં કંઈ ખામ રમ પડે એવું ન હોવાથી યુરોપના વિદ્વાનોનું એ દર્શન તરફ દૃષ્ટિ મુકી બહુ લક્ષ ગયું નથી.

"મીમાંસાસૂત્ર" ઉપરનું જે જૂનામાં જૂનું ભાષ્ય અત્યારે અસ્તિત્વમાં છે, તે શંખર દ્વારાનું છે. એ ભાષ્ય ઉપર આશરે ઇ.સ. ૭૦૦માં મીમાંસાશાસ્ત્રના પ્રખ્યાત વિદ્વાન કુમારિલ્ક એમણે વાર્તિક લખ્યું તે "તન્ત્રવાર્તિક" એ નામથી ઓળખાય છે. પહેલાં અધ્યાયના બીજા પાદથી એ ચન્થનો આરંભ થાય છે. એજ કુમારિલ્કે "શ્લોક-વાર્તિક" પણ લખ્યું છે. તેમાં પતંજલિના પહેલા પાદની ઉપરના શંખર દ્વાનામી ભાષ્યને પદ્યમાં મુકવામાં આવ્યું છે. "મીમાંસાસૂત્ર" ઉપર પાછળથી જે ભાષ્યો લખાયાં તેમાં માધવનું "જૈમિનીયન્યાયમાલા-વિસ્તર" (ચૌદમા પુતકનું) એ સૌથી વધારે અગત્યનું છે.

આ દર્શન કરતા "ઉત્તરમીમાંસા દર્શન" એ ઘણું વધારે લક્ષ આપવા જેવું છે. કારણ કે તેમાં ઉપનિષદોના સિદ્ધાન્તો સુખ્યવસ્થિત રીતે આપવામાં આવ્યા છે, એટલુંજ નહીં પણ હિન્દુસ્તાનના દાસના પંડિતોના આધ્યાત્મિક પિયારો પણ એ દર્શનમાં પ્રકટ કરાવતા જોવામાં આવે છે. ઉપનિષદ એ "વેદનો અન્ત (છેડનો ભાગ)" હોવાથી એને "વેદાન્ત" એ નામ પણ આપવામાં આવ્યું છે. ત્રોદે-મર ઉપનિષદના શબ્દોમાં કહીએ તો 'ચિસ્તી ધર્મના સિદ્ધાન્તો અને "ન્યૂ ટેસ્ટામેન્ટ" એ બંની વચ્ચે જેની રીતનો મગ્ગ-ન્ધ છે તેવી રીતનો મગ્ગ-ન્ધ

આ ઉત્તરમીર્માસોદ્દેશને અને પ્રાચીન ઉપનિષદો એ બેની વચ્ચે છે એનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત જીવ અને બ્રહ્મની એકતાનો છે, અને તે “તત્ત્વ માસ” એ પ્રખ્યાત સૂત્રના રૂપમાં પણ વર્ણવે મૂકવામાં આવે છે. આ કારણથી એ મીમાંસાને “બ્રહ્મમીમાંસા” અથવા “શારીરકમીમાંસા” એવું નામ પણ આપવામાં આવે છે. અનાદિ અને અનન્ત બ્રહ્મના વિભાગ પડી શકતા નથી તેમજ એનો પરિણામ પણ થતો નથી તેથી જીવ એ બ્રહ્મનો એક અસ અથવા બ્રહ્મભાષી ઉત્પન્ન થયેલ તત્ત્વ હોઈ શકે નહીં એવું એ દર્શનમાં કહેવામાં આવ્યું છે. બ્રહ્મ સિવાય બીજું કોઈ વસ્તુ છે નહીં એ સિદ્ધાન્ત ઉપરથી વેદાન્તને “મદ્વેતવાદ” એવું નામ પણ આપવામાં આવ્યું છે. વ્યવહારમાં વસ્તુઓનું જે વૈવિધ્ય જોવામાં આવે છે અને વેદમાં આત્માઓની અંતરકતા વિષે જે કથન કરવામાં આવ્યા છે તેના સંમન્ધમાં એનો ખુલાસો આપવામાં આવે છે કે એ સઘળા સ્વપ્નના દેખાવો છે, અને જ્યાં સુધી માણસ જાગૃત અવસ્થામાં નથી આવ્યો ત્યાં સુધીજ એ દેખાવો સાચા લાગે છે.

એવા જોટા અનુભવોનું મૂળ કારણ “અવિદ્યા” છે ખીજા દૃષ્ટિનેતી પેઠે આ દર્શનમાં પણ ‘અવિદ્યા’નું અસ્તિત્વ એમનું એમ માની લેવામાં આવ્યું છે, પણ એના સંમન્ધમાં કોઈ પણ રીતનો ખુલાસો કરવામાં આવ્યો નથી. આ વ્યાવહારિક સદિ તે “માયા” માન છે એ આત્માથી સમજી શકાતું નથી તેનું કારણ “અવિદ્યા” છે આ પ્રમાણે વેદાન્તીની દૃષ્ટિએ વિશ્વ તે એક શ્રુતવિષ્ણુકાના જેવું છે. જેવી રીતે તૃપ્તકુલ થમણ હરણ શ્રુતવિષ્ણુકામાં પાણીનું દર્શન કરે છે તેવી રીતે આત્મા પણ તૃષ્ણાને લીધે વિશ્વનું દર્શન કરે છે. મથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતા અધકાર ખસી જાય છે અને જાણે જાણી પેઠે સઘળા માયાવી રચના અદૃશ્ય થઈ જાય છે. તે વખતે જીવ અને બ્રહ્મની વચ્ચે ભેદ પણ અસ્તર રહેતો નથી અને મોક્ષનો જે પરમ પુરુષાર્થ તેની સિદ્ધિ થાય છે.

મથાર્થ જ્ઞાન ખચીત દુનિયાના વ્યવહારથી મળી શકતું નથી પણ વેદોના જ્ઞાનકાંડમાં એટલે ઉપનિષદો વડે એ જ્ઞાન પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે. રજ્જુના ઉપર સર્પનો અધારોપ કરવામાં આવ્યો હોય તે જેવી રીતે નહ થાય છે તેવી રીતે, મથાર્થ જ્ઞાન વડે કરીને જાત દેખાવોના વૈવિધ્યની ભ્રમણા પણ નહ થાય છે પણ વેદાન્તમાં એ પ્રકારની વિદ્યા ગણાવવામાં આવી છે. “વરા” અને “અવરા” એમાંથી ‘ ૧ વિદ્યા ’

એ નિર્ગુણ બ્રહ્મ (નાન્યતરજાતિ) તેના વિષેની છે અને “મપરા વિદ્યા” તે સગુણ બ્રહ્મ (નર જાતિ), જે જગતનો આત્મા છે અને જે સૃષ્ટિનો ઉત્પન્ન કરનાર અને મોક્ષ આપનાર ઈશ્વર છે, તેના વિષેની છે. એકની એકજ વસ્તુને રૂપચાળી અને રૂપ વગરની, ગુણવાળી અને ગુણ વગરની કહેવાથી જે વિરોધ આવે છે તેનો ખુલાસો એવી રીતે આપવામાં આવે છે કે સગુણ બ્રહ્મ કંઈ સત્ નથી, પણ એકજ નિર્ગુણ બ્રહ્મનું અમાનજનિત માયાવી સ્વરૂપ છે.

વેદાન્તના સિદ્ધાન્તો બ્રાહ્મસૂત્રના “મહાસૂત્ર”માં આપવામાં આવ્યા છે. આ અન્યનો અર્થ એમનો એમ સમજી શકાય એવો નથી. તેથી શંકરાચાર્ય નામના પ્રખ્યાત વેદાન્તી દિલસુદ, જેણે બ્રાહ્મસૂત્રમંત્રના સમુદરખુકાર્ત્તમાં ઘણો આગળ પડતો બાગ લીધો હતો, તેણે પોતાના “માધ્ય”માં એનો અર્થ સમજાવ્યો છે. એ દિલસુદ ઇ.સ. ૧૮૮૮માં જન્મ્યો હતો, ૧૯૦૦માં એ સાધુ થઈ ગયો હતો અને ધણું કરીને એ મોટી વય સુધી જીવ્યો હતો.* એણે જે અર્થ ક્યાં છે તેજ સપણી અગત્યની બાબતોમાં “મહાસૂત્ર”ના ખરા અર્થ હોય એ દરેક રીતે સંભવિત જણાવ્યું છે. તોપણ “માયાશ્વદ”ને વધારે સંપૂર્ણ અને મજબૂત કર્યાંનું માન તો એનેજ ધટે છે. સદાનંદ ચૌધરીનો “વેદાન્ત-સાર” નામનો અન્ય છે તેમાં શંકરના સમજાવેલા વેદાન્તસિદ્ધાન્તોનો સાર સંક્ષેપમાં ઘણી સારી રીતે આપવામાં આવ્યો છે. એ અન્યકારના વિચારો ઘણી બાબતમાં શંકરથી જુદા પડે છે, અને એવું જ્યાં થાય છે ત્યાં આગળ અન્યકારના મગજ ઉપર સંપ્રદાયસંનની મજબૂત અસર થઈ હોય એવું માલમ પડે છે.

શંકર પાછી “મહાસૂત્ર” ઉપર જે બીજાં ઘણાં બાબતો સમાવાયાં છે તેમાં બારમા સૈકાના પ્રથમાર્ધમાં થઈ ગયેલા રામાનુજનું બાબ્બ સૌથી અગત્યનું છે. આ લેખકે પોતાના બાબ્બમાં પાંચરાત્ર અથવા છારાત્ર નામના એક જૂના વેષ્ણવ સંપ્રદાયના વિચારો પ્રકટ કર્યા છે. એ સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્તો ખ્રિસ્તી વિચારને મળતા આવે છે અને તે મગધપ્રીતા અને માગચત્તુરણમાં તેમજ એ સંપ્રદાયના ખાસ અન્યોમાં સમજાવ-

* શંકરાચાર્યના જન્મની તારીખ વિષે હજી પૂરું મતભેદ છે. જ્ઞાનપણ્ડીજ એણે સન્યાસ લીધો હતો અને એવું જાણ બહુ દુર્ક, હજી એવું સાધારણ રીતે માનવામાં આવે છે.

વામાં આવ્યા છે. રામાનુજે આપ્યા છે તે પ્રભાવોના ભાગવત ધર્મના સિદ્ધાન્તોમાં અને જેના ઉપર એણે બાંધ્યું છે તે “બ્રહ્મસૂત્ર”ના વિચારોમાં ધણો ભેદ જણાય છે. કારણ કે એના કહેવા પ્રમાણે જીવ અને બ્રહ્મ એ એ એક નથી; અને જીવને જે ખંખરું રહે છે તે અજ્ઞાન-ને લીધે નહીં, પણ અજ્ઞાને લીધે, રહે છે. જ્ઞાન નહીં પણ ભક્તિ એજ મુક્તિ પામવા અથવા હૃદયની સાચે એક થવાનો ખરો ઉપાય છે.

૧૧. ૧) છતાં એ આસ્તિક દર્શનો, વૈશેષિક અને ન્યાય, એકબીજાની માથે ગાંઠો સમ્બન્ધ ધરાવે છે, કારણ કે પદાર્થોના વિભાગ અને જગત-ની ઉત્પત્તિ અણુઓમાંથી થઈ છે એ સિદ્ધાન્ત બેઉમાં સાધારણ છે. એ બેમાં વૈશેષિક દર્શન ધણું વધારે પ્રાચીન છે, અને “બ્રહ્મસૂત્ર”માં પણ એ દર્શન વિરુદ્ધની ટીકા કરવામાં આવી છે. ત્યાં આગળ એ દર્શન વિષે કહેવામાં આવ્યું છે કે એના તરફ જાણુ લક્ષ આપવાની કશી જ નથી, કારણ કે એમાં માનવદરા કંઈ છે નહીં. પાછલા સમયમાં ખચીત એ પ્રભાવો નહોતું, કારણ કે તે વખતે એ દર્શન ધણું લોકપ્રિય થઈ પડ્યું હતું. અણુવાદમાં “વિશેષ” એ પદાર્થ ઉપર ધણો ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે, તેના ઉપરથી એ દર્શનનું “વૈશેષિક” એવું નામ પડ્યું છે. એ દર્શનના રચનાર, માટે, “કણાદ” “કણબુજ્ઞ”, અથવા “કણમક્ષ” (કણ ખાનારો) એવી સંજ્ઞા પણ વાપરવામાં આવે છે.

એ દર્શનની ખાસ ખુખી એ છે કે એમાં પદાર્થોના ચોક્કસ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે અને તેમાં સઘળી વસ્તુઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ જે છ પદાર્થો ગણાવવામાં આવતા હતા તે દ્રવ્ય, ગુણ, ‘કર્મ’, સામાન્ય, વિશેષ, અને સમવાય એ પ્રભાવો હતા. એ છ એનાં ખાસ લક્ષણો આપવામાં આવ્યાં છે અને તેના પેદાવિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. સમવાય અથવા નિઃ સમ્બન્ધ, અને સંયોગ એ બેનો ભેદ સમજાવવામાં આવ્યો છે, અને દ્રવ્ય અને ગુણોનો, અંશ અને અંશીનો, સામાન્ય અને વિશેષનો, ગતિ અને ગતિમાન વસ્તુનો સમ્બન્ધ તે સમવાય એવી ગતિ સમવાયનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. પાછળથી એક સાતમો અમાદ્ય એ નામનો પદાર્થ ઉમેરવામાં આવ્યો છે તેનાથી સૂક્ષ્મ ભેદ રચવાની સગવડ થનાથી હિન્દુસ્તાનના ન્યાયશાસ્ત્ર ઉપર તેની મજબૂત અમર થઈ છે. આ ‘પદાર્થના’ પાછા

પ્રાગભાવે, પ્રધ્વંસાભાવ, અન્યોન્યાભાવ (જેમકે, ઘટ અને પટ), અને અત્યન્તાભાવ (જેમકે, ઉદકમાં અગ્નિ) એ પ્રમાણેના વિભાગ પાડવામ આવ્યા છે.

આ પદાર્થોના સમ્યન્ધમાં વ્યાપક સિદ્ધાન્તો ઉપર આવવું એ વૈશેષિક દર્શનનો હેતુ હતો. આ કારણથી “દ્રવ્ય” એ પદાર્થના સમ્યન્ધમાં અણુઓમાંથી જન્મવૃત્તિ થવાનો સિદ્ધાન્ત ઉદ્ભવ્યો છે. તેજ પ્રમાણે “ગુણ” એ પદાર્થના સમ્યન્ધમાં માનસશાસ્ત્રની ચર્ચા ઉત્પન્ન થઈ છે તે ધ્યાન ખેંચે એવી છે અને તે સાંખ્યદર્શનની સાથે મળતાપણું ધરાવે છે. આ સ્થળે આત્માને અનાદિ, અનન્ત, સર્વવ્યાપક, અને દિશુક્ષય આદિથી અનવચ્છિન્ન ગણવામાં આવ્યો છે. આત્માની સાથે મનને ક્ષણે ગાઠો સમ્યન્ધ છે, અને એ મન વડે કરીને બાહ્ય પદાર્થોજ નહીં પણ એ આત્માના પોતાના ગુણો પણ આત્માથી જન્મી શકાય છે. આત્મા વિશુ છે પણ મન આવુ છે, એટલે એક ક્ષણે અશુદ્ધ એકજ પદાર્થનું એનાથી પ્રકલ્પ થઈ શકે છે. આ કારણથીજ આત્માને એકી વખતે અનેક વસ્તુઓનું જ્ઞાન થવું નથી.

ન્યાયદર્શનમાં કણાદના દર્શનનોજ વિકાસ થયેલો છે અને એ કણાદના દર્શનનુંજ પરિપૂરક છે. અધ્યાત્મવિદ્યા અને માનસશાસ્ત્રના વિષયમાં એ બેઉ દર્શનની વચ્ચે કઈ પણ ભેદ નથી લૌગિક વિષે એમાં ક્ષણી વિસ્તારપૂર્વક અને સચોટ સમજૂતી આપવામાં આવી છે એજ એનું ખાસ લક્ષણ છે. આ કારણે લીધે હિન્દુસ્તાનમાં આજ દિન સુધી ન્યાયદર્શન એ સઘળી શિક્ષકોના અધ્યયનને માટે મૂળ પાયા તરીકે ગણાયું છે. પદાર્થ જ્ઞાનના પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, અને રાજ્ઞ એ ચાર સાધન વિષે વિસ્તૃત ચર્ચા કરવા ઉપરાંત ન્યાય અને હેતુશાસ્ત્ર વિષે એમાં સંપૂર્ણ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. હિન્દુસ્તાનના લોકોએ સ્વતંત્ર રીતે આ સ્થળે ન્યાયની સમજૂતી આપી જણાવે છે એ વાત ખાસ લક્ષ ખેંચે એવી છે. પણ એટલું યાદ રાખવું જરૂર છે કે ઍરિસ્ટોટલ થઈ ગયા પછી પણ લાંબા વખત સુધી હિન્દુસ્તાનમાં કોઈ જાતનું સુખ્યનસ્થિત ચર્ચાપદ્ધતિ સ્વરૂપ (“સિલૌગિકઝમ”ના જેવું) હિન્દુસ્તાનમાં, જોવામાં આવતું નથી, અને ઝીસના ખગોળશાસ્ત્ર ઉપરથી હિન્દુસ્તાને પોતાનું ખગોળશાસ્ત્ર લીધું એવું તો હવે પુરવાર થઈ ચૂક્યું.

છે, ત્યારે ખગોળસાત્રની પેઠે આ (સિલોનિઝમ) પણ તેઓએ શ્રીસની પાસેથી લીધું એમ કેમ ન હોય એ એક પ્રશ્ન છે. ગોતમનું “ન્યાયસૂત્ર” એ આ દર્શનનો પ્રમાણગ્રન્થ છે. એ ગ્રન્થના પહેલાજ સૂત્રમાં સોળ પદાર્થો ગણાવવામાં આવ્યા છે અને એ પદાર્થો વિષેના ચાર્ય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતાં મોક્ષ મળે છે એવું કહેવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી આ રચને લોનિઝને કેટલું મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે તે જણાઈ આવે છે.

“વૈશેષિકસૂત્ર” અને “ન્યાયસૂત્ર” એ બેમાંથી એકમાં ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ પ્રથમ સ્વીકારવામાં આવ્યું નહોતું; અને જોકે એ બે દર્શનોમાં પાછળથી ઈશ્વરવાદ દાખલ થયો હતો તોપણ જડ પ્રકૃતિના રચનાર તરીકે ઈશ્વરને તેઓએ કદી સ્વીકાર્યો નથી. તેઓના ઈશ્વર વિષેના વિચાર મોઢી પહેલા ઉદયનાચાર્યની “કુસુમાંજલિ”, જે દશમા સૈકામાં લખાઈ હતી, તેમાં અને જે ગ્રન્થોમાં બેદ દર્શનોની સાથે સાથે ચર્ચા કરવામાં આવી હોય તેમાં સ્પષ્ટ રૂપે પ્રકટ કરાવવા જોવામાં આવે છે. એ ગ્રન્થોમાં ઈશ્વર અને ખીજા સનાતન જીવાત્માઓની વચ્ચે બેદ દર્શાવવામાં આવ્યો છે કે પુનર્જન્મની માથે સમ્યક્ ધરાવનારા ગુણો ઈશ્વરમાં નથી અને વિશ્વના નિયામક થવાને માટે જરૂરનું સામર્થ્ય અને જ્ઞાન એનામાં છે.

સાંખ્ય, યોગ, અને વેદાન્ત એ સર્વ સિદ્ધાન્તોનો સાર ખેંચી દાઢીને તેનું એકીકરણ કરવાની જે પ્રયત્નિ ચાલી હતી તેને પરિણામે લખાયેલા જૂનામાં જૂનો સાહિત્યગ્રન્થ “શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ્” એ નામનો છે. એનાથી વધારે પ્રખ્યાત ગ્રન્થ “મગધક્રીતા”નો છે, તેમાં કૃષ્ણ તરીકે અવતાર પામેલા પરમાત્મા આર્જુનને સ્પર્દેશ આપે છે. એ ઉપદેશનું તાત્પર્ય એ છે કે માણસ ગમે-તે વર્ણનો હોય પણ તેનો મ્હોટામાં મ્હોટો ધર્મ એ છે કે પોતાનું જે કર્તવ્ય હોય તે તેજે ઉત્સાહથી કરવું. આ સિદ્ધાન્ત મૂકવામાં બાધાનું જે સૌન્દર્ય અને સામર્થ્ય ભગવદ્ગીતામાં જોવામાં આવે છે તે હિન્દુસ્તાનના ખીજા કાઈ પણ સાહિત્યગ્રન્થ કરતાં જીવરે એવું નથી.

આસ્તિક વર્ણનો અને બે અલ્પલુપ્તધર્મનાં વિરોધી દર્શનોની સાથે સાથે “હ્યોકાયત”નું દર્શન પણ અસ્તિત્વમાં આવ્યું હતું, તે એ દર્શનના મૂળ પ્રતિષ્ઠાદક્તા નામ ઉપરથી જાણીતું દર્શન પણ કહેવાય

છે. એ દર્શન બાહ્ય નાસ્તિક અર્થાત્ દત્ત, કારણ કે વેદાત્ પ્રમાણ અને બ્રાહ્મણધર્મેના વિધિઓનો એમાં અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે, એટલુંજ નહીં પણ પુનર્જન્મ અને મોક્ષના સિદ્ધાન્ત, જે સધળાં દર્શનોમાં સ્વીકારવામાં આવ્યા છે, તેનો પણ એ દર્શનમાં અસ્વીકાર કરાયો છે. જુદા સમય પહેલાં પણ જડવાદનાં ચિહ્નો તો હિન્દુસ્તાનમાં અસ્તિત્વ ધરાવતાં હતાં, અને હાલના સમયમાં પણ એ જડવાદમાં દૂષી રીતે માનનારા પણા હોય છે. તેમજ ચૃદસ્પતિ, જે દંતકથા પ્રમાણે આ દર્શનના મૂળ પ્રતિષ્ઠાક કહેવાય છે, તેનાં નંદ યયયાં સૂત્રો સિવાય એ દર્શનનો ખીજો કોઈ પણ અન્ધ કદી અસ્તિત્વમાં આવ્યો હોય એમ જણાતું નથી. એ દર્શન વિશે આપણે જે જ્ઞાન ધરાવીએ છિયે તે કંઈક અંશે ખીજાં દર્શનોમાં કરવામાં આવેલી ચર્ચાઓ ઉપરથી, પણ ખાસ કરીને ચૈદમાં સતકના પ્રખ્યાત વેદાન્તી માધવાચાર્ય, જે સાયણના બાઈ હતા, તેના રચેલા “સર્વદર્શનસંગ્રહ” ઉપરથી આપણને પ્રાપ્ત થયેલું છે. આર્વાક મતની અત્યંત નાસ્તિકતા એટલા ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે પ્રત્યક્ષ સિવાય ખીજાં દર્શનોમાં સ્વીકારવામાં આવેલાં સધળાં પ્રમાણોનો એ દર્શનમાં અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. પ્રકૃતિનેજ તેઓ અત્ય તરીકે સ્વીકારતા હતા. જૈતન્યગુણાન્વિત શરીર એજ આત્મા છે એવું તેઓ માનતા હતા. જેવી રીતે અમુક ઓષધિઓનું મિશ્રણ ઘવાથી માદકતાનો ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે તેવી રીતે અમુક તત્ત્વોનું મિશ્રણ ઘવાથી શરીરની ઉત્પત્તિ સાથે આત્માની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ તેઓનું કહેવું હતું. આ કારણથી, શરીરનો બ્યારે વિનાશ થાય છે ત્યારે આત્માનો પણ વિનાશ થાય છે એવો તેઓનો મત હશે જડ અને જૈતન સધળી વસ્તુઓની ઉત્પત્તિ પુનર્જન્મના નિયમને આધીન એમ માનવું જાણભરેલું છે. વસ્તુઓનું ખરૂં સ્વરૂપ એજ વસ્તુઓની ઉત્પત્તિનું કારણ છે. હિન્દુઓથી અતીત વસ્તુઓનું અસ્તિત્વ તેઓ સ્વીકારતા નથી, અને એવો વસ્તુઓમાં જેઓ માને છે તેઓની મસ્કરી કરવાનું મન થયા વગર તેઓને રહેતું નથી તેઓ કહે છે કે દેવનો રાજા, જેનું અસ્તિત્વ આખા જગતના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે, તેજ આપણે મંદારામાં મોટો દેવતા છે; સંસારનાં કારણોને લીધે જે સંસારનાં દુઃખો ઉત્પન્ન થાય છે તેજ નરક છે; અને શરીરનો વિનાશ થવો એતુંજ નામ મોક્ષ છે. એ દર્શનનો અન્ય દેવતાઓના આચાર્ય બૃદસ્પતિનો રચેલો છે એમ કહેવામાં પણ કંઈક મસ્કરીનું તત્ત્વ સમાયેલું હોય એમ

જથ્થાવ છે. બ્રાહ્મણના ધર્મ ઉપર એ દર્શનમાં સખત આક્ષેપો કરવામાં આવ્યા છે. આર્વાકમતવાળાઓ કહે છે, કે વેદો એ માત્ર હુમ્મ્યા માણસોના અમંબદ પ્રલાપ છે અને તે અસત્ય, પૂર્વાપરવિરોધ, અને પુનરુક્તિ એ ત્રણ દોષોથી દૂષિત થયલા છે; વેદના આચાર્યો દંભી છે, અને તેઓના સિદ્ધાન્તો પરસ્પરવિરોધી છે; અને શુદ્ધ શુદ્ધ ધર્મવિધિઓ એ બ્રાહ્મણોને જીવનના સાધન તરીકેજ ઉપયોગી છે. તેઓ પૂછે છે કે “યજ્ઞમાં જે પશુનું બલિદાન કરવામાં આવે તેને જો સ્વર્ગ મળતું હોય તો થર કરનારો માણુમ પોતાના બાપનુંજ બલિદાન સામાટે નહીં કરતો હોય ?”

નીતિની બાબતમાં જોઈએ તો “મજ્ઞાદ મેળવવી” એજ એ દર્શનનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે. ઇન્દ્રિયજન્ય મુખ્ય મેળવવું એજ પરમ પુરુષાર્થ છે અને સુખનો યોગ્ય ઉપભોગ થાય તેનો ઉપાય એજ છે કે જેવી રીતે મત્સ્ય મેળવવા ઇચ્છનાર માણુસ મત્સ્યની સાથેનાં ભોંગડાં અને હાડકાં તરફ દુર્લક્ષ રાખે છે. તેવી રીતે મુખ્ય મેળવવા ઇચ્છનાર માણુએ સુખની માથે જે દુઃખ રહ્યું હોય તેના તરફ દુર્લક્ષ રાખવું.

યાવજ્જીવેત્ સુલંજીવેદ્દળં કૃત્વા ઘૃતં પિબેત્ ।

મરમીમૂનરય વેદસ્ય પુનરાગમનં કુનઃ ॥

“જ્યાં સુધી જીંદગી છે ત્યાં સુધી સુખમાં રહેવું; માથે દેવું યદ્દંત્ય તોપણ ધી પીવું; કારણ કે આ વેદ એક વખતે બળીને ભગ્ન થઈ ગયો પછી તે પાછો ક્યાંથી આવવાનો હતો ?”

સ્વર્વદર્શનસંપ્રદાના લેખકે બધાં મળીને સોળ દર્શનોનાં વર્ણન આપ્યાં છે. અને દરેક દર્શન વખતે તે દર્શનનાજ મતાવલમ્બી સધને તે તે દર્શન વિષે ઘણી આશ્ચર્યકારક રીતે એણે સખજ ચર્ચા કરી છે, જે જ દર્શનો વિષે ઉપર દંઈ કહેવામાં આવ્યું નથી તે બોહા અમત્યનાં છે અને વળી તે કેવળ દિલસુદીને લગતાં નથી. એમાંનાં પાંચ અમુક અમુક પંથને લગતાં છે. એક વેંજુવ પંથનું છે, અને ચાર શૈવ મંપ્રદાયનાં છે, અને એ સધળાં દર્શનોને સાંખ્ય અને વદાન્તના સિદ્ધાન્તોની મજબૂત અસર લાગી છે. છટું પાણિનિનું દર્શન તેને આધારે દિલસુદીના બેશું મૂક્યું છે તેનું કારણ એટલુંજ છે કે હિન્દુસ્તાનના વેવાકરણોએ શબ્દના નિત્યત્વ વિષેની મીમાંસાદશ્યનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્યો હતો અને સ્કૉટ અથવા દરેક શબ્દની સાથે અર્થમદધુને અર્થ આવશ્યક એવું જે અદશ્ય અને અવિનાશી તત્ત્વ રહ્યું હોય છે તે વિષેના યોગસિદ્ધાન્તનું તેઓએ વિરોધ મઠર્થન કર્યું હતું.

‘પ્રકરણ’ ૧૬.

સંસ્કૃત સાહિત્ય અને પદ્ધિમતી પ્રભાઓ.

ધર્મશાસ્ત્રના અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના સંસ્કૃતમાં લખાયેલાં અનેક ગ્રન્થો છે અને તેમાંના ઘણા જાગૃત્યના પશુ છે, છતાં સ્થળમંદોચ્ચને કીધે એ ગ્રન્થોનો અત્યન્ત સંક્ષિપ્ત અહેવાલ આપવાનું પ્રયત્ન અત્યંત શક્ય નથી. તેપણુ હિન્દુસ્તાનનો સુધારો જેમાં પ્રતિબિમ્બિત થયો છે તે સંસ્કૃત સાહિત્યનો આ ઇતિહાસ પૂરો કરતાં પહેલાં પદ્ધિમતી પ્રભાઓની એ સાહિત્ય ઉપર શી અસર થઈ છે અને એ સાહિત્યની પદ્ધિમતી પ્રભાઓ ઉપર શી અસર થઈ છે તેનો વૃત્તાન્ત ઘણો ટૂંકાણુમાં પણ આપ્યા વગર આલસો નહીં. આ ઘણા રસ પડે એવા વિષયનું યોગ્ય વિવેચન તો એક સ્વતંત્ર ગ્રન્થ વડેજ થઈ શકે.

હિન્દુસ્તાનના લોકો અને પદ્ધિમતા લોકો એકબીજાના સમ્બન્ધમાં આવ્યાનાં જૂનામાં જૂનાં ચિહ્નો હિન્દુસ્તાનની લેખનકળાના ઇતિહાસમાંથી આપણને મળી આવે છે. એ લેખનકળા ઘણું કરીને ઇ.સ. પૂર્વે ૮૦૦ વર્ષ જેટલા પ્રાચીન સમયમાં સેમેટિક પ્રજા તરફથી પ્રાપ્ત થઈ હતી એ આપણે ઉપર જોઈ મળ્યા હિયે.

ઐતિહાસિક સમયની સરખાત યતાં પહેલાં આર્ય લોકો હિન્દુસ્તાન ઉપર જીત મેળવી હતી, પણ પાછળથી તેઓ જીતે ઘણા પ્રાચીન સમયમાં પણ પરદેશી રાજાઓના તાબામાં ગયાં હતાં. આસેરે ઇ.સ. પૂર્વે ૫૦૦ થી ૩૦૬ સુધીમાં વાલ્ક્ય દિશાનો છેડાનો ભાગ આર્ધિમિનિડ વંશના અમલ દરમ્યાન ઈરાનીઓના તાબામાં ગયો હતો. પહેલા સાધરસે ગંધાર અને અલ્ગક એ હિન્દુસ્તાનની પ્રભાઓ પાંચેથી એકબીજા સાથે મોડી હતી. એકસીન અને પર્સિયોવિસમના જૂના ઈરાની લોકો ઉપરથી એકું માલમ પડે છે કે એની પછીના સૌજી ડાર્મસે હિસ્પેરિયસે ગંધારના લોકો ઉપરજ નહીં, પણ સિન્ધુ નદી આગળ રહેનારી બીજી પ્રજા ઉપર પણ રાજ્ય ચલાવ્યું હતું. હિરોડોટસે પણ કહે છે કે એ રાજાએ “ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના લોકોને તાબે કર્યાં હતાં. એજ ડાર્મસે.

ના ફકમથી સ્વકાર્યોક્તિ નામનો શ્રીક, હિન્દુસ્તાનની મુસાફરી કરી આવ્યો હતો અને ઇ.સ. પૂર્વે ૫૦૦ મા વર્ષમાં બેસીને સિન્ધુ નદીમાં રૂપો હતો એમ કહેવાય છે. એણે જે હકીકત જણાવી હતી તેના ઉપરથી આધાર રાખીને હિરોડોટસ અને બીજા અનેક શ્રીક લેખકોએ હિન્દુસ્તાનનો વૃત્તાન્ત આપ્યો હતો. ઇ.સ. પૂર્વે ૪૮૦માં ગ્રીસની રહામે ઓર્કિસ ને લસ્કર લઈ મયો હતો તેમાં ગંધાર અને હિન્દુસ્તાનની કુકડીઓ હતી, તેનાં વસ્ત્રોઆદિ વિષેનું વર્ણન હિરોડોટસે આપ્યું છે. એ ઇતિહાસકારે એવું પણ કહ્યું છે કે આખા ઇરાનના રાજ્યમાં સૌથી વધારે ભારે ખંડણી હિન્દુસ્તાનના હવપતિ તરફથી આપવામાં આવતી, અને એ ખંડણીને માટે જે સુવર્ણ જોઈએ તે પૂર્વ તરફના એક અરણ્યમાંથી લાવવામાં આવતું. એ સુવર્ણને સિયાળવાના કરતાં વધારે મોટી કીડીઓ જમીનમાંથી ખોદી કાઢતી.

ઇ.સ. પૂર્વે ચોથા સદીની શરૂઆતમાં ટેલિયસ નામનો શ્રીક વૈધ, જે બીજા આર્ટેક્સિસના દરબારમાં રહેતો હતો, તેણે ઇરાનીઓની પાસેથી હિન્દુસ્તાન વિષે ઘણી હકીકત જણી હતી, અને એ જાતે પણ હિન્દુસ્તાનના કેટલાક પ્રદેશોના મનુષ્યોના પરિચયમાં આવ્યો હતો. પણ ઇ.સ. પૂર્વે ૩૫૮માં જે હિન્દુસ્તાનમાંથી પાછો રૂપો ત્યાર પછી હિન્દુસ્તાનનો જે વૃત્તાન્ત એણે લખ્યો તેમાંથી આપણને અમત્યની હકીકતો ખંડુ મળી આવતી નથી, કારણ કે એ વૃત્તાન્ત ખંડુ કાળથી સાચી રાખવામાં આવ્યો નથી અને સત્યતાને માટે એના દેશબંધુઓમાં એ ભેખડની પ્રતિષ્ઠા ખંડુ સારી મળતી નહોતી.

મૈકેન્ડર, બાલેશાહે ઇરાનના રાજ્યનો નામ રૂપો ત્યાર પછી હિન્દુસ્તાન ઉપર જે ફરીથી ચઢાઈ કરવામાં આવી તે વખતે હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસમાં સૌથી પહેલી ચોક્કસ તારીખ આપણા જોવામાં આવે છે. ઇ.સ. પૂર્વે ૩૦૭માં ૧૨૦,૦૦૦ પાવલ અને ૩૦,૦૦૦ થીડોસ્વાર સાથે સિંકંદરે હિન્દુ કુશનો પર્વત ઝાળ્યો હતો. કાબુલ અને સિન્ધુ નદીના મંચમ આગળ આવેલું પુષ્કલવતી (શ્રી. પુષ્કલોતિસ) નું નમર કમળમાં લીધા પછી અને કાબુલ નદીની ઉત્તર તરફના અથક લોકો (શ્રી. અરસકનોઈ, અરપેસિયોઈ, હિપ્પેસિયોઈ) ને અને દક્ષિણ તરફના ગંધાર લોકોને, તાબે કર્યા પછી ૩૨૬ની શરૂઆતમાં સિન્ધુ

નદીની પેલી તરફ એ ગયો સિન્ધુ અને જેલમની વચ્ચે, તક્ષગિલા (શ્રી. ટૅક્સિલિસ) આગળ. પહેલી વખતે જાલથોમીઓ, જેને તેઓ “હિન્દુસ્તાનના ક્ષિલસુકે” એ નામ આપે છે, તે તેઓના જોવામાં આવ્યા, અને તેઓના ચોમ જોઈને અને તેઓના વિચિત્ર સિદ્ધાન્તો સાંભળીને તેઓને ઘણી નવાઈ લાગી.

જેલમ અને ચિનાબની વચ્ચે પૌરવ અથવા પૌર લોકોનું રાજ્ય આવેલું હતું, તેના રાજ્યને માટે શ્રીક લોકોએ “પૌર” એ પ્રજાના નામ ઉપરથી “પૌરસ” એ શબ્દ વાપર્યો છે. તે રાજ્ય ૫૦,૦૦૦ પાવણ, ૪૦૦૦ ઘોડેસવાર, ૨૦૦ હાથીઓ, અને ૪૦૦ રથ લઈને સિકંદરને આગળ વધતો અટકાવવાને માટે તેની રદામે ગયો હતો. પછી જેલમ નદીના કિનારા ઉપર ભારે લડાઈ થઈ તેમાં કેટલીક કુશીખતો વેરવા પછી સિકંદરે પોતાના મ્હોટા લશ્કરને લીધે અને ઉંચી પ્રતિભાને લીધે આખરે વિજય મેળવ્યો. પૂર્વે દિશ માં છત પર છત મેળવતો એ સતલજ (શ્રી. ઝેદ્રિસ) નદી સુધી આગળ વધ્યો. પછી, એના એસિડોનિયન લોકોએ આસિયોઇ લોકોના (સં. પ્રાચ્ય) રાજાના પ્રતાપની હકીમતો સાંભળી હતી તેથી તેઓએજ આગળ વધવાની ના કહી, એટલે આ સ્થળથી વધારે આગળ ગંગા નદી તરફ જવાનું એનાથી ખતી ચક્રું નહીં. આ કારણથી ખજાળ અને સિન્ધના નવાબોની નીમ-લૂક કરીને સિન્ધુ નદીના મુખ તરફ એ હકારી ગયો અને એરોનિયા આગળથી ધરાનમાં પાછો આવ્યો. સિકંદરની સાથે જેઓ ગયા હતા તેઓનાં લખાણ ખીલકુલ જળવાઈ રહ્યાં નથી. પાછલા સમયના લેખકોએ એ લખાણોમાંથી કેટલાક ઉતારાઓ આપ્યા છે તેના ઉપરથીજ આપણને કંઈ કંઈ માહિતી મળી શકે છે.

સિકંદરના મૃત્યુ પછી ખંજળના નવાજ સુડીમસે ૪૬ રાજ્ય પૌરસનું ખૂન કર્યું તેને લીધે હિન્દુસ્તાનના લોકો બ્રોક સપાની રદામે ગયા અને ચન્દ્રગુપ્ત (શ્રી. સેન્દ્રોકોટોસ અથવા સેન્દ્રોકિપ્ટોસ) એ નામના સાહસિક યુવાનની આગેવાની હેઠળ તેઓએ પોતાનું યુમાવેલું સ્વાતંત્ર્ય પાછું મેળવ્યું. ઇ.સ. પૂર્વે ૩૧૭માં ચન્દ્રગુપ્તે સિન્ધુ નદી આગળના મુલકોનો કબજો લીધો અને ૩૧૫માં પાટલિપુત્રના રાજાને એણે માદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂક્યો, ત્યાર પછી આખી ગંગા નદી આગળની ખીણના પ્રદેશો પણ એના તાબામાં આવ્યા. આ પ્રમાણે એણે જ વંશ-

ની રક્ષાપતા 'દરી' તે મોર્ષ વચ્ચે ૧૩૭ વર્ષ સુધી ચાલ્યો (ઇ.સ. પૂર્વે ૩૧૫ થી ૧૭૮) હિન્દુસ્તાનમાં એના જેવું મોટું રાજ્ય અત્યાર સુધીમાં પીળો 'કોઈલું' લેવામાં આવ્યું નથી. ગંગા નદીના મુખથી તે ચિન્ધુ નદી સુધીનો (ગુજરાત સાથેનો) હિમાલય પર્વત અને વિન્ધ્યાચળની વચ્ચેનો સમગ્ર પ્રદેશ એના તાજામાં હતો.

૫૫. સિંધુકેસે મીડિયા અને પર્સિયા (ઈરાન)નું રાજ્ય ગ્રાપ્યું હતું તેણે જોયું કે ચન્દ્રગુપ્તને હરાવવા જેટલું પોતાનામાં સામર્થ્ય નથી એટલે પાટલિપુત્ર આગળ ચન્દ્રગુપ્તની દરબારમાં ગેવાને માટે મિત્રસ્થનિસ નામનાં મીડિયન એલે મોકલ્યો આ એલથી એ પ્રમાણે ઇ.સ. ૩૧૧થી ૩૦૨ સુધીનાં વર્ષોમાં હિન્દુસ્તાનની અંદર રહ્યો હતો, અને એણે "The Indus" નામનો અન્ય લખ્યો તે ખાસ કીમતી હોવાનું દારણ એ છે કે હિન્દુસ્તાનનો જેને જાતઅનુભવ હોય એવા પરદેશી તરફથી પોતાના અનુભવનો ખાસ અહવાલ જેમાં આપવામાં આવ્યો હોય એવો પ્રાચીનમાં પ્રાચીન અન્ય આ છે. મિત્રસ્થનિસે ચન્દ્રગુપ્તના સૈનિક બળ વિશે અને એની રાજ્યવ્યવસ્થા વિશે ઘણી સફળ વિગતો આપી છે. એણે અરધ્વનિવાસી, યોગીઓ (Hyllobioi) વિશે લખ્યું છે અને પ્રાચીનમાં અને સર્મનાઇ-એટલે ખાલ્લો અને જૌદો (અમળ) -એવા બે જાતના ફિલસુફો ગણાવ્યા છે. એણે કહ્યું છે કે વરસાદ આવ્યું નારા ઝૂંમ દેવ (ઇન્દ્ર)ની અને ગંગા નદીની હિન્દુસ્તાનના મોઢો પૂળ દે છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે એના વખતમાં પવિત્ર નદી તરીકે ગંગાની વન્દનીયતા સ્થાપિત થઈ ચૂકી હતી. પર્વતની અંદર ડાયોનિસસની પૂજા કરવામાં આવે છે એવું એણે કહ્યું છે, અને એ ડાયોનિસસનું એણે જે વર્ણન આપ્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે "ડાયોનિસસ" એ સખ્દ એણે "શિવ"ને માટે વાપર્યો છે ખેતરોની અંદર, ખામ કરીને ચંદ્રના નદીના કિનારા ઉપર રહેનારા ગ્રુસેન લોકોમાં અને મિથેરાના નગરમાં, હિંદુિતસની પૂજા ચાલે છે એવું એણે કહ્યું છે તે વિષય અને કૃષ્ણાવતાર, જેના ચાદનકુળનું મુખ્ય નગર અથુરા છે, તેના વિશેજ દગેરે આ રમો ઉપરથી એવા અનુમાન ઉપર આવી સકાય છે કે એ વખતે પરમ દેવતા તરીકે શિવ અને વિષ્ણુના નાદાભ્ય પ્રચાપિત થઈ ચૂકું હતું અને પર્વતોમાં શિવની, અને ગંગા નદી આગળની ખીજો-માં વિષ્ણુની પૂજા ચલી હતી જુનામાં જુના જૌદ સુરોમાં જોડે

કૃષ્ણ વિષે કંઈ પ્રશ્ન કયન કરવામાં આવ્યું નથી, તેાપણ આ વખતે કૃષ્ણને વિષ્ણુના અવતાર તરીકે ગણવામાં આવતો હતો એવું પણ માલમ પડે છે. વળા મિર્ઝેસ્થનિસ તરફથી આપણને એવી પણ માહિતી મળે છે કે એના વખતમાં સુદિના ચાર યુગનો સિદ્ધાન્ત હિન્દુસ્તાનમાં ચોક્કસ સ્થાપિત થઈ ચૂક્યો હતો.

અન્દ્રગુપ્તના પૈત્ર, પ્રખ્યાત રાજા અશોકે પોતાનું હિન્દુસ્તાનનું રાજ્ય જાળવી રાખ્યું. એટલુંજ નહીં પણ તેને દરેક બાબતેથી વધારું. જૈન ધર્મને એણે રાજ્યધર્મ તરીકે સ્વીકાર્યો ત્યાર પછી એ ધર્મના સિદ્ધાન્તોને ફેલાવવા એણે ઘણી મહેનત કરી, અને ખાસ કરીને લંકામાં એણે એ ધર્મ ફેલાવ્યો. ત્યાર પછી હમેશાં જૈન ધર્મના સંપ્રદાયો લંકામાં ઘણી કાળજીથી સાચવી રાખવામાં આવ્યા છે.

અશોકના મૃત્યુ પછી આશરે ઇ.સ. પૂર્વે ૨૦૦માં ગ્રીકોએકિંદૂપન રાજાએ પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાન ઉપર જીત મેળવવા માંડી, અને આશરે એકી વર્ષ સુધી ત્યાં આગળ રાજ્ય કર્યું. યુથિડિમીએ જેલમ તરફના પ્રદેશોમાં પોતાનો અમલ વધારવા માંડ્યો. (ઇ.સ. પૂર્વે બીજા સદીના આરંભમાં) સિન્ધુ નદીના નીચલા ભાગના સુલકો, માળવા, શુબરાત, અને ઘણું કરીને કાશ્મીર ઉપર પણ એના પુત્ર કિમેટ્રિયોસની સત્તા ફેલાઈ ચૂકી હતી. એ કિમેટ્રિયોસ “હિન્દુસ્તાનના લોકોનો રાજા” કહેવાય છે, અને સિદ્ધા ઉપર બે બાપા વાપરવાનો નવો રિવાજ સૌથી પહેલો એણે કાઢ્યો હતો. સિદ્ધા ઉપર એક તરફ ગ્રીક બાપાનો મુદ્રાલેખ હાપવામાં આવતો તેની સાથે બીજી તરફ હિન્દુસ્તાનની જરોષ્ટી લિપિનો મુદ્રાલેખ એણે ઉમેર્યો. એકેદાઇડિસ (ઇ.સ. પૂર્વે ૧૫૦-૧૬૦), જેણે કિમેટ્રિયોસના સ્થાપુ બંડ ઉઠાવ્યું હતું, તેણે પળખતો સુલક પૂર્વમાં બીઆસ સુધીના પોતાના તાબામાં આવ્યો. હિલિયોડિસ (ઇ.સ. પૂર્વે ૧૬૦-૧૨૦)ના રાજ્ય પછી હિન્દુસ્તાનના ગ્રીક રાજાઓનો ઈંકિરવાની સાથેનો સમ્બન્ધ તૂટી ગયો. એ ગ્રીકો-ઈંડિયન રાજાઓમાં સૌથી વધારે જાણીતો મિન્ડર હતો (આશરે ઇ.સ. પૂર્વે ૧૫૦), તેના વિષે મિલિન્ડ એ નામથી જૈન ધર્મના મંત્રોમાં ઘણી વખત લખવામાં આવ્યું છે. હિન્દુસ્તાન ઉપર ગ્રીકની સત્તા લગભગ બે સદીઓ સુધી ચાલુ રહી ત્યાર પછી તેની છેદામાં છેદી નિચાની ઇ.સ. પૂર્વે ૨૦ માં

અદમ્ય ચર્ચ ગર્હ. હિન્દુસ્તાનમાં સ્થાપક તરીકેના શ્રીક મુદ્રાલેખો કદી
પણ જોવામાં આવ્યા નથી એ વાત ખાસ લગ્ન ખેંચે એવી છે.

મીરો-મોરિયન મમયની રાજ્યાત શાયે શ્રીક લોકો જોને ઇંડો-
સીધિયન કહે છે અને હિન્દુસ્તાનના લોકો જોને “શક” એ સીધિયન
માનને માટેના સાધારણ ઇરાની નામથી જોગખે છે તેની ચર્ચાઓ
પણ થવા માંડી. પંજાબના જાટ લોકો તે આ કહેવાતા સીધિયનોના
વંશજ છે એનું માનવામાં આવે છે. એ શક લોકોનો સંધી પહેલા
રાજા મોઅત અથવા મોઆ હતો (આશરે ઇ.સ. પૂર્વે ૧૫૦), અને
એ લોકોનું રાજ્ય ઇ.સ. ૧૭૮ સુધી, એટલે લગભગ ત્રણ મૈકાઓ સુધી
આગું હતું. હિન્દુસ્તાનમાં શક સંવત્ વડે કરીને શક લોકોનું સ્મરણ
હાલમાં રજું છે. એ શક ગણઓમાંથી એકનો એક કનિષ્ઠ રાજા પ્રખ્યાત
ચર્ચ ગયો છે તેના ગણમાળિકેના વરસથી, એટલે ઇ.સ. ૭૮ થી શક
સંવત્ની શરૂઆત થાય છે અને એ સંવત્ ૬૭૭ પછી હિન્દુસ્તાનમાં
ચલે છે. એના તાબાના મુલકોમાં ગંગા નદી ઉપર આવેલા કાન્ય-
કુબજ (કનોજ) નો પણ સમાવેશ થતો હતો, અને હિન્દુસ્તાનની પેલી
તરફ મધ્ય એશિયાના કેટલાક ભાગો સુધી એનું રાજ્ય ફેલાયું હતું.
બૌદ્ધ ધર્મ તરફ એને ઘણો પક્ષપાત હતો, ગંધાર અને કાશ્મીરના
પ્રદેશોમાં એણે બૌદ્ધ ધર્મનું ખાસ સ્થાનક કર્યું હતું, અને કાશ્મીરમાં
બૌદ્ધ ધર્મની ચોથી સભા એણે મેળવી હતી.

આશરે ઇ.સ. પૂર્વે ૨૦મા શક લોકોના પછી કુપન લોકો હિન્દુ-
સ્તાનમાં આવ્યા. મધ્ય એશિયામાંની સુયે-ચિની પાંચ પ્રગ્નઓમાંની
એક આ હતી, અને પાછળથી આખા ઉત્તર હિન્દુસ્તાન ઉપર તેઓએ
જીત મેળવી હતી.

ઇ.સ. ૩૧૯થી ૪૮૦ સુધી શુભ રાજાઓના અમલ દરમ્યાન
ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના સઘળા મુલકો એકઠા થઈને લગભગ ચંદ્રગુપ્તના
જોડાણ વિશાળ રાજ્ય રજું સાર પાડી કઈક લૂણ લોકોના હુમલાઓને
લીધે તો કઈક બીજાં કારણોથી ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં પાછાં છટાં છટાં
રાજ્યો થઈ ગયાં અને તેમાંનાં કેટલાંક રાજ્યો ઉપર પાછલા શુભ રાજા-
ઓની સત્તા રહી. આ સિધ્ધિ ઇ.સ. ૬૦૬ સુધી ચાલી, પછી કનોજના

રાજ્ય હુર્યવર્ધને આખા ઉત્તર હિન્દુસ્તાન ઉપર સર્વોપરી સત્તા મેળવી. એનું રાજ્ય આલર્ન હર્નું તે સમયમાં આજુ નામનો કવિ થઈ ગયો, અને ચીનનો હ્યુન સંગ નામનો પ્રખ્યાત મુસાફર પણ એજ સમયે હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યો હતો.

આશરે ઇ.સ. ૧૦૦૦ માં મુસલમાનોની છત થઈ એટલે હિન્દુસ્તાન પાછું પરદેશીઓના તાબામાં આવ્યું. સિકંદરની ચઢાઈ પછી જેમ મિર્ઝેસ્થનિસ નામના પરદેશીનો અન્ય લખાયો હતો તેમ આ ચઢાઈ પછી સારે નસીબે આખરની નામના કેળવાયલા પરદેશીનો “ઈડિયા” એ નામનો કીમતી અન્ય લખાયો (આશરે ઇ.સ. ૧૦૩૦) તે ઉપરથી હિન્દુસ્તાનના સુધારાની તે સમયની સ્થિતિનો ઘણો સવિસ્તર અહેવાલ આપણને મળી શકે છે.

આ પ્રમાણે હિન્દુસ્તાનના લોકો પશ્ચિમની છતનારી પ્રજાઓના સંસર્ગમાં વારંવાર આવ્યા હતા તેને લીધે સાહિત્યની જુદી જુદી શાખાઓમાં હિન્દુસ્તાન અને પશ્ચિમની પ્રજાઓ એ બેઉની એકબીજા ઉપર અસર થઈ હોય એ ઘણું સ્વાભાવિક છે.

વીગ્યરિત કાવ્યો (epics) ના સમ્બન્ધમાં હાલો ક્રિમેસ્ટોમોસ નામના ગ્રીક અલકારશાસ્ત્રીનું જોડું એમ હતું કે હિન્દુસ્તાનના લોકોએ હોમરની કવિતાને પોતાની જાણમાં ઉતારી છે અને પ્રાયમના ઇન્ડો, ઍન્ડ્રોમૅશ અને હિઝુબાના વિષાપો, ઍન્કિલિસ અને હેક્ટરના પરાક્રમે એ સર્વના ગાયન તેઓ ઉત્સાહથી ગાય છે મહામારતનાં કેટલાક મુખ્ય પાત્રો હોમરના પાત્રોની સાથે સરખાપણું ધરાવે છે તે ઉપરથીજ આ ગ્રીક લેખકે આ પ્રમાણે દહેલું એમ ખુદ્દુ જણાઈ આવે આવે છે, અને એ સરખાપણા ઉપરથી મહામારત તે “ઇલિયડ”નું જાણાન્તર છે એવું અનુમાન એણે કરેલું હોય એમ જણાય છે. પણ ખરે જોતા આ બે કાવ્યોની વચ્ચે કોઈ પણ રીતનો સમ્બન્ધ નથી. તેમજ ગ્રીક કાવ્યની રામાયણ ઉપર અસર થયેલી એવો ગ્રેફેસર વેમરનો સિદ્ધાન્ત છે તેને માટે પણ કોઈ રીતનો આધાર જણાતો નથી. (પ્રકરણ ૧૦ મુ.)

આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ તે પ્રમાણે મહામારતના કૃષ્ણ-પૂજા વિશે ઘણું કથન કરવામાં આવેલું છે. એ કૃષ્ણના પંથમાં અને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં ખચીત કેટલીક અગત્યની બાબતોનું સરખાપણું છે તે ઉપરથી ખ્રિસ્તી ધર્મની અસરને લીધે કૃષ્ણનો પંથ નીકળ્યો એવો મત કેટલાક તરફથી દર્શાવવામાં આવે છે. પણ મહામારતના સમય વિશે આપણે જે નિર્ણય ઉપર આવ્યા છીએ તે ઉપરથી (પૃ. ૩૬૪-૩૬૫) તેમજ ઇસ્વીસન પહેલાં કેટલાક સૈકાઓ આગળથી દેવતા તરીકે કૃષ્ણની પૂજા થતી હતી એવું મિર્ગેસથનિસનાં વચનોથી માલમ પડે છે તે ઉપરથી કૃષ્ણના ધર્મની ઉત્પત્તિના સમ્બન્ધમાં તો આ વિચાર બૂલબરેસો જણાઈ આવે છે. વળી મહામારત ઉપરથી આપણને માહિતી મળે છે કે ઇસ્વીસન પૂર્વે ખ્રીસ્ત સૈકામાં, અને ખ્રીસ્ત સૈકામાં નહીં તો પહેલામાં તો નકીજ, કૃષ્ણની વાર્તા નાટકને રૂપે બજાવવામાં આવતી હતી.

હિન્દુસ્તાનનાં નાટકો અને ગ્રીસનાં નાટકોની ઉત્પત્તિ એક-ખીજથી તદ્દન સ્વતંત્ર રીતે થઈ હતી કે કેમ એ એક અગત્યનો સવાલ છે. ઇસ્વીસન પહેલાંના ત્રણ સૈકાઓમાં હિન્દુસ્તાનનાં અને ગ્રીસનાં નાટકોની એકખીજ ઉપર અસર થઈ હોય એ બનવા જોગ છે એટલું તો આપણે કબૂલ કરવું પડશે. સિંકંદરે હિન્દુસ્તાન ઉપર ચડાઈ કીધી તે વખતે એની માથે અનેક કલાવાનો પણ હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યા હતા, તેમાં નાટક બજાવનારાઓ પણ આવ્યા હોય એ યુક્તિબિત છે. સિન્ધુકસે પોતાની છોકરીનાં લગ્ન ચન્દ્રગુપ્તની માથે કર્યા હતાં અને એ રાજા તેમજ ખ્રીસ્ત ટોલેમી એ બેઉએ પાટલિપુત્રમાં પોતાની તરફના એલચીઓ મોકલીને પાટલિપુત્રના ફરજારની સાથેના સમ્બન્ધ જાળવી રાખ્યો હતો. પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનમાં લગભગ એ સૈકાઓ સુધી ગ્રીક રાજાઓનો અમલ ચાલ્યો હતો. ગુજરાતમાં નર્મદાના મુખ આગળ આવેલું સ્મર્યસહેર, જને ગ્રીક લોકો “એરિગ્રા” એવું નામ આપે છે, તેની સાથે એલેક્ઝાન્ડરિયાને વ્યાપારનો સમ્બન્ધ ઘણો મજબૂત હતો; અને એ પાછલું સહેર ઉજ્જવિની (ગ્રી. એગ્રીની) ના નગર સાથે વ્યાપારમાર્ગથી જોડાયું હતું તેને લીધે ઉજ્જવિની પણ તે વખતે ઘણા વેંમવની સ્થિતિએ પહોંચ્યું હતું. ફિલોસ્ટ્રેટસ, જે ઇસ્વીસનના, ખ્રીસ્ત સૈકામાં થઈ ગયો, તેના વચન ઉપર જાડું બરોસો ગ્રીક શકાય એમ નથી એ ખરું, પણ તે આશરે ઇ.સ. ૫૦માં હિન્દુસ્તાનમાં આવેલા

“Apollonius of Tyana”ના જીવનચરિત્રમાં કહે છે કે શ્રીક સાહિત્ય તરફ આકર્ષણ ધણા માનની નજરથી જોતા હતા. હિન્દુસ્તાનના મુકાબેખોમાં, ખંડણી તરીકે થવન કન્યાઓને હિન્દુસ્તાનમાં મોકલવામાં આવતી હતી તેના વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે, અને સંસ્કૃત ગ્રંથકારોએ, ખાસ કરીને કાલિદાસે, રાજાઓની સેવામાં રહેલી થવનકન્યાઓને વિષે લખ્યું છે. પ્રાકૃત વેબરે તો એવું પણ અનુમાન કર્યું છે કે શ્રીક વારાંગનાઓની અસરને લીધે શ્રીસના ઈર્ષા દેવતાની પેઠે હિન્દુસ્તાનના કામદેવને પણ મકરધ્વજ (મકરના ચિહ્નવાળો ધ્વજ) ધારણ કરતો કલ્પવામાં આવ્યો છે.

આવી સ્થિતિ હોવાને લીધે પ્રાકૃત વેબર એવા અનુમાન ઉપર આવ્યા છે કે ઈન્દ્રિયામાં, ધંભામાં, અને શુભશત્રુમાં શ્રીક નાટકો બજવાતાં હશે તે ઉપરથી હિન્દુસ્તાનના લોકોને એ નાટકોનું અનુકરણ કરવાનો વિચાર સ્પષ્ટ હશે. હિન્દુસ્તાનની રંગભૂમિના પડદાને માટે “થયનિકા” અથવા “થવનોનો પડદો” એ સખ્ત વાપરવામાં આવ્યો છે એ વાતથી ઉપલા વિચારને ટેકા મળે છે. તેનીજ સાથે, હિન્દુસ્તાનનાં અને શ્રીસનાં નાટકોનું આન્તર સ્વરૂપ એકબીજાંને મળતું આવતું નથી એટલું પ્રાકૃત વેબર કબૂલ કરે છે.

પણ પ્રાકૃત વિદિશ એક ડગલું આગળ જાય છે અને કહે છે કે એ નાટકોનું આન્તર સ્વરૂપ પણ એકબીજાંને મળતું આવે છે. શ્રીસનાં દુઃખપરિણામી નાટકોની સાથે હિન્દુસ્તાનનાં નાટકોનું સરખાપણું શોધી કાઢવું એ તો તદ્દન અશક્ય હતું, પણ અંધસનાં નવાં શુભપરિણામી નાટકો, જે આસરે ઇ.સ. પૂર્વે ૭૦૦માં વિશેષ સક્ષાં લખાતાં હતાં, તેની અસર “મૃચ્છકટિક”માં જોવામાં આવે છે એવું એનું ધારણ હતું. “મૃચ્છકટિક”માં અને આ પાછલા સમયનાં શ્રીક નાટકોમાં જેટલી વસ્તુઓનું સરખાપણું જણાય છે તેના કરતાં ખીજાં સંસ્કૃત નાટકોમાં જોઈ વસ્તુઓનું સરખાપણું જોવામાં આવે છે, અને તે સરખાપણું પણ આજું આજું છે. આ કારણથી પ્રાકૃત વિદિશનો સિદ્ધાન્ત અમંભવિત હરે છે; અને હિન્દુસ્તાનનાં નાટકો અને ચોક્કસપિયરનાં નાટકોની વચ્ચે એનાથી ઘણું વધારે સરખાપણું છે એ વાત આપણે સક્ષમાં લઈએ છીએ ત્યારે એ અમંભવ વધારે ક્રિકટ સ્વરૂપમાં આપણને જણાઈ

આવે છે. શ્રીક નાટકો હિન્દુસ્તાનમાં કદી બજવાતાં હતાં કે નહીં એ વાત સંકા પડતી છે. અને એટલું તો નક્કી છે કે એ નાટકો બજવાતાં હતાં એવું દર્શાવનારાં વચનો કોઈપણ સ્થળે સચવાઈ રહેલાં જોવામાં આવતાં નથી. વળી જે ગ્રામીનમાં ગ્રામીન સંસ્કૃત નાટકો સાંપ્રત કાળ સુધી અસ્તિત્વમાં રહ્યાં છે તેનો સમય અને શ્રીક સમય એ બેની વચ્ચે ઓછામાં ઓછો ચારમેા વર્ષનો અન્તર છે. હિન્દુસ્તાનનાં નાટકોનો વિકાસ તો સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર રીતેજ થયો હતો, અને એની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ હતી તેના વિષે જોકે કંઈપણ ચોક્કસ કહી શકાતું નથી, છતાં તે પશુ સ્વતંત્ર રીતેજ થઈ હતી એ વાત સ્હેલાઈથી ધ્યાનમાં જોતરે એવી છે. અલબત્ત, પડદાને માટે “ચયનિકા” એ શબ્દ હિન્દુસ્તાનમાં નજરોનજર જોવામાં આવેલાં શ્રીક નાટકોના સંસ્કારને લીધે ઉત્પન્ન થયો હોય એ બનવા જોગ છે; પણ શ્રીક રંગભૂમિમાં પડદો રખાતો હતો કે નહીં એજ વાત અનિશ્ચિત છે; અને રખાતો હોય તોપણ તે રંગભૂમિની પાછળ તો નહોતોજ રખાતો એ નક્કી છે.

એક વાત ખામ નોંધવા જેવી છે, અને તે એ છે કે યુરોપનાં આધુનિક નાટકોમાંના એક સાથી પ્રખ્યાત નાટકની શરૂઆતનો ભાગ એક ઉત્તમ સંસ્કૃત નાટકની “પ્રસ્તાવના”નું અનુકરણ કરીને લખવામાં આવ્યો છે. “શકુન્તલા” નાટકની પ્રસ્તાવના ઉપરથી એવેએ પોતાના “ફ્રેસ્ટ” નામના નાટકની પ્રસ્તાવના રચી, તેમાં સ્વધાર, વિદૂષક, અને કવિ એ ત્રણને રંગભૂમિ ઉપર જે નાટક બજવવાનું હતું તેના સમ્બન્ધમાં વાતચીત કરતા એણે દર્શાવ્યા છે (જુઓ, પ. ૪૬૫). ફ્રેસ્ટરે ૧૭૯૧માં કાલિદાસની ઉત્તમ કૃતિનો જર્મન ભાષામાં તરજૂમો કર્યો; અને એજ વર્ષમાં “શકુન્તલા” વિષે એવેએ જે સુવિખ્યાત પક્તિઓ રચી તે ઉપરથી એ કવિના હૃદય ઉપર કાલિદાસના નાટકની કેટલી હડી અસર થઈ હતી તે જણાઈ આવે છે. એ અસર લાખા વખત સુધી એવી ને એવી રહી હતી; કારણ કે રંગભૂમિને માટે “ફ્રેસ્ટ”ની પ્રસ્તાવના ૧૭૯૭ પહેલાં લખાઈ નહોતી, અને છેક ૧૮૩૦માં પણ વેમારની રંગભૂમિને માટે હિન્દુસ્તાનના આ નાટકનો જર્મન ભાષામાં અનુવાદ કરવાનો એ કવિનો નિયાર હતો.

- એ પ્રમાણે વીરચરિત કાવ્યો અને નાટકોની બાબતમાં હિન્દુ-

સ્તાન અને પશ્ચિમના દેશોની એકબીજા ઉપર અસર થઈ હોય એવું કંઈ જણાતું નથી, પણ વાર્તાઓ અને કહાણીઓના સમ્બન્ધમાં વસ્તુ-સ્થિતિ કેવા જુદા પ્રકારની છે ! એ વાર્તાઓ અને કહાણીઓ હિન્દુ-સ્તાનમાંથી ક્યાં ક્યાં સુધી પહોંચી ગયાં હતાં તેનો જ્ઞાતાન્ત આખા જગતના સાહિત્યવિષયક ઇતિહાસમાં સૌથી વધારે ચમત્કારવાળો ભાગે એવો છે.

આપણે જાણીએ છિયે કે ઈસ્વીસનના ૭૪૧ સૈકામાં હિન્દુસ્તાન-માં બૌદ્ધ વાર્તાઓનો એક સંગ્રહ હતો, તેમાં પશુઓને માણસોની પેઠે વર્તતાં વર્ણવવામાં આવ્યાં હતાં (જુઓ, પૃ. ૪૮૯). સૈસેનિયન રાજા ખુશર અનુશીવાન (૫૩૧-૫૭૯) ના હુકમથી બાઝોઈ નામના એક ઇરાની વેદ્યે ખેલ્લવી ભાષામાં એ ગ્રન્થનો તરજૂમો કર્યો. આ તર-જૂમો અને અસહનો ગ્રન્થ એ જેઠ હુમ થઈ ગયાં છે, પણ ખેલ્લવી ઉપરથી કરાવણાં જે ભાષાન્તરો સંપ્રત કાળ સુધી સચવાઈ રહ્યાં છે તે પ્રાચીન અને લક્ષમાં લેવા જેવાં છે. સીરિયાનું ભાષાન્તર આશરે ઇ.સ. ૫૭૦માં થયેલું છે, અને એ ભાષાન્તરના ગ્રન્થનું “કસીસમ અને હમનગ” એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. એ ગ્રન્થની હસ્તલિખિત પ્રત ૧૮૭૦માં અચાનક રીતે જઠી આવી હતી, અને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે એવા કેટલાક અનુકૂળ સંજોગોને પરિણામે એ પ્રત તરફ વિદ્વાનોનું લક્ષ જવાથી ૧૮૭૬માં એ ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો. ખીબું, ખેલ્લવીનું અરબી ભાષાન્તર આઠમા સૈકામાં ઈસ્લામી ધર્મમાં વટલાયેલા એક ઇરાની, કે જે આશરે ઇ.સ. ૭૬૦માં મરણ પામ્યો હતો, તેના તરફથી કરવામાં આવ્યું હતું, અને તે ગ્રન્થનું “કલિલાહ અને દિ-મનાહ” અથવા “પિલ્પેની વાર્તાઓ” એવું નામ રાખવામાં આવ્યું હતું. આ ભાષાન્તરના ગ્રન્થમાં “એવું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે કે એક નહારો રાજા હતો તેને બિહ્મા નામના એક બાલક દિલસુદે સુધાર્યો. આ બિહ્મા એ શબ્દ સંસ્કૃત “વિદ્યાપતિ” ઉપરથી ખેલ્લવીમાં થઈને કેળી રીતે આવ્યો. તે સન્તોષકારક રીતે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. આ બિહ્મા ઉપરથી હાલનો “બિહ્મે” અથવા “પિલ્પે”, જે આ પ્રમાણે વિશેષ નામ છેજ નહીં, તે શબ્દ આવ્યો છે.

આ અરબી ભાષાન્તર ઘણું અગત્યનું છે; કારણ કે યુરોપના માધ્યમિક યુગના સાહિત્યને ઘડવામાં અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડેલાં બીજાં ભાષાન્તરો આ ભાષાન્તર ઉપરથી રચાયાં હતાં. આ બીજાં ભાષાન્તરો નીચે પ્રમાણે છે:—

વિશેષ અર્વાચીન સમયનું સીરિયાનું (આશરે ઇ.સ. ૧૦૦૦),

ગ્રીક (૧૧૮૦),

ધર્મીની (આશરે ૧૧૩૦), પાછળથી “અનવાર-ધ-સુહુલી અથવા “Lights of Canopus” એ નામથી સુધારા વધારા પામેલું (આશરે ૧૪૯૪),

જૂનું સ્પેનિશ (૧૨૫૧),

અને હિબ્રુ (આશરે ૧૦૫૦).

ભાષાન્તરના ચોથા તબક્કામાં હિબ્રુમાંથી લૅટિનમાં કરાયેલું “Directorium Humanæ Vitæ”, જે આશરે ૧૪૮૦માં છપાયું હતું, તે જર્મન ઑફ કેપ્પઆનું ભાષાન્તર આપણા જોવામાં આવે છે.

વર્ટમ્બરના ક્યૂક એબરહાઈની સૂચનાથી એ જર્મન ઑફ કેપ્પઆના મંથનું “Das Buch der Byspel der alten Wyssen”, અથવા “પ્રાચીન ફિલસૂફીની રચેલી વાર્તાઓનું પુસ્તક” એ નામનું જર્મન ભાષાન્તર દરવામાં આવ્યું, અને તે સૌથી પહેલું આશરે ૧૪૮૧માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું. ૧૪૮૩ થી ૧૪૮૪ સુધીમાં ઉશ્મ નામના શહેરમાં તારીખ સાથેની ચાર આવૃત્તિઓ પ્રકટ થઈ, અને ત્યાર પછી ૧૫૯૨ સુધીમાં બીજી તેર આવૃત્તિઓ પ્રકટ થઈ તે ઉપરથી પંદરમા અને સોળમા સૈકામાં ગમ્મન સાથે શાન આપવાના સાધન તરીકે આ મંથ કેટલો અગત્યનો ગણાતો હતો તે ચોખ્ખું જણાઈ આવે છે. Directoriયાના હિબ્રુ ભાષાન્તર ઉપરથી એક ઇટાલિયન ભાષાન્તર પણ થયું હતું, તે ૧૫૫૦માં વેનિઝમાં છપાયું હતું, અને એ ઇટાલિયન ભાષાન્તર ઉપરથી સર થોમસ નૉર્થનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર રચાયું (૧૫૭૦). આ પ્રમાણે હિન્દુસ્તાનનો મૂળ મંથ રચાયો ત્યાર પછી એનું

અંગ્રેજી ભાષાન્તર થતાં પહેલાં જુદી જુદી પાંચ ભાષાઓમાં એવું
ભાષાન્તર થઈ ચૂક્યું હતું અને એક હજાર વર્ષ જેટલો વખત વહી
ગયા હતા.

વાર્તાઓ આવી રીતે એક ભાષામાંથી બીજી ભાષામાં અને
બીજી ભાષામાંથી ત્રીજી ભાષામાં બટકતી ફરે ત્યારે મુસફરીથી એનામાં
ફેરફાર ફેરફાર થઈ જાય છે તે તપાસવું આનન્દજનક થઈ પડે એવું
છે. લા ફ્રેન્ડેને પોતાની વાર્તાઓની દ્વિતીય આદિતમાં (૧૬૭૮)
જણાવ્યું હતું કે “મહારા આ અન્યનો મહોટો ભાગ ‘હિન્દુસ્તાનના ખાંધ
(પરપેના અન્ધ ઉપરથી રચાયેલો છે.” એ ફ્રેન્ડે એમકના અન્ધમાં એક
પ્રખ્યાત વાર્તા એવી છે કે એક દૂધવાળી હતી તે પોતાના માથા ઉપર
દૂધનું વાસણ મૂકીને બજાર તરફ જતી હતી, અને દૂધ વેચવાના જે
પૈસા આવશે તેનું હું આમ કરીશ ને પછી તેમ કરીશ ને પછી ફાણું
કરીશ ને પછી ફાણું કરીશ એવા સેખચઢીના જેવા વિગારો કરતી
કરતી તે ચાલતી હતી એવામાં પોતાના સહભાગીના વિચારથી તે
એટલી તો હરખાઈ ગઈ કે તેનાથી કુદરો મરાઈ ગયા, અને પરિણામ
એ થયું કે તેના માથા ઉપર જે દૂધનું આગ્ર હતું તે સોંધ ઉપર પડી
ગયું અને તેના ટકેટકડા થઈ ગયા. આ વાર્તા તે સ્વચ્છતમ્પ્રાન જે
વાર્તા હજી જોવામાં આવે છે તેનુંજ એક નવું સ્વરૂપ છે. અમલ વાનાં
એવી છે કે એક સાહસી હતો તે શિક્ષા માગીને ધાન્યના દાણા લઈ
આવ્યો હતો એ ધાન્યનો જે અવશીષ રહ્યો હતો તે એણે પોતાના
કમડળમાં સાચવી રાખ્યો હતો, અને કમડળને એણે પોતાની પથારી
ઉપર બાંધતી એક ખોદીએ લુટકાવ્યું હતું. પછી એ વિચાર કરે છે કે
“કુદાળના વખતમાં આ દાણા હું વેચીશ એટલે મહેને કેટલા પૈસા
મળશે ! પછી ધીમે ધીમે હું ઘેર પાળતો લઈશ, એક-સરસ ધરવંચાતું
લઈશ, અને એક રૂપવતી કન્યાની સાથે લગ્ન કરીશ તે વખતે પહેલ-
મણામાં પણ મહેને સાફે દ્રવ્ય મળશે. પછી હું જ્યાં બેડો હોઈશ ત્યાં
આગળ મહારો ઊંડરો કોઈ વખત રમતો હશે તે વખતે, હું મહારી
વહુને ખૂબ ખાડીશ અને કહીશ કે, અલી એ ! આ ઊંડરને અહીંથી
લઈ જા ! અને પછી એ મહાં કશું નહીં માને એટલે હું તેને આમ
લાત લગાવીશ.” એમ કહીને એ લાત લગાવે છે એટલે એના પગના

પ્રહારથી પેલું કમંડળ ભાગી જાય છે અને તેની અંદરના બધા દાણા એના ઉપરજ વેરાઈ જાય છે.

ખીજ પંચતંત્રની વાર્તા અતિગમ્ય લોકવાણી એક શિયાળવાંની છે તે પણ લા ફ્રેન્ટેઇનમાં આવે છે, અને તે નીચે પ્રમાણે છે: એક શિયાળવું હતું તેની નજર એક ડુકર અને એક શિકારીનાં શબ પડેલાં હતાં તે ઉપર જાય છે. શિકારીના શબની પાસે એક ધનુષ્ પડેલું જોઇને શિયાળવું વિચાર કરે છે કે “પહેલાં આ ધનુષ્ની દોરી ખાઈ જાઉં અને પછીં શબને ખાઈશ” એમ કરીને તે દોરીને એ કરવા માડે છે, એટલે ધનુષ ભાગી જાય છે, એના માથામાં વાગે છે, અને એ મરણ પામે છે. લા ફ્રેન્ટેઇનમાં શિયાળવાનું પર ચર્ચ ગમ્યું જોવામાં આવે છે, અને એ ધનુષને અડકે છે એટલે તેમાંથી તીર છૂટે છે અને તેને લીધે એનું મરણ થાય છે એવું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે.

હિન્દુસ્તાનની વાર્તાઓએ જે મુસાફરી કરી છે તે વિષેના આખા ઇતિહાસમાં બર્લામ અને જોસફ્ટની હકીકતના જેવી આશ્ચર્યજનક કદાચ ખીજ કોઈ નહીં હોય. ખલીફ અલમનસુર (૭૫૩-૭૭૪), જેના અમલ દરમ્યાન કહીલાહ્ અને દિમનાહુનો અરબી ભાષામાં તર-જુમો કરવામાં આવ્યો હતો, તેના દરબારમાં જહાંઝામ આફ ડેસ્કસ નામનો એક ખ્રિસ્તી રહેનો હતો તેણે ખ્રિસ્તી ધર્મસાસ્ત્રને લગતા અન્ય તરીકે એક બાપામા બર્લામ અને જોસફ્ટની વાર્તા લખી હતી. આ અન્ય આધ્યાત્મિક યુગનો એક અત્યન્ન લોકપ્રિય અન્ય ચર્ચ પડ્યો હતો, અને પૂવની તથા પશ્ચિમની અનેક બાપાઓમા એનો તરજુમો કરવામાં આવ્યો હતો. એના અંદર રચેલે રચેલે વાર્તાઓ અને કહાણીઓ આવે છે તેને લીધે એ અન્ય ઘણો રસ પડે એવો લાગે છે. એ વાર્તાઓ અને કહાણીઓ મહા ભાગે હિન્દુસ્તાનના સાહિત્યમાંથીજ લેવાયેલી જણાય છે, અને અન્યનો નામક, જોસફ્ટ રાજા, તે પણ હિન્દુસ્તાનનો છે. એ જોસફ્ટ તે ખીજે કોઈ નહીં પણ જુદા પોતે છે. જોસફ્ટ એ નામ “યોહિસ્તર” એ જુદાના જાણીતા નામનો અપભ્રંશ ચર્ચને ઘડાય છે. શ્રીસના અને રોમના દેવળમાં જોસફ્ટને એક મહોટા સિદ્ધ પુરુષની પદવી પ્રાપ્ત ચર્ચ, અને શ્રીસમા આગરટની રક્ષા તારીખ, અને રોમમાં નવેમ્બરની રજા તારીખ એ એના માનમાં તહેવારના

દિવસો તરીકે ગણવામાં આવતા થયા. પૂર્વના એક નાસ્તિક ધર્મનો સંસ્થાપક તે. ખ્રિસ્તી ધર્મના સિદ્ધ પુરુષ તરીકે પૂજ્ય એ ધર્મને લગતા ઇતિહાસની આશ્ચર્યથી દિગ્બુદ્ધ બનાવી દે એવી એક વાત છે.

આ પ્રમાણે શુરોપના માધ્યમિક યુગનું વાર્તાઓ અને કલાશીર્ષોનું સાહિત્ય જોઈ મોટા ભાગે હિન્દુસ્તાનના સાહિત્ય ઉપરથીજ ધ્યાનું હતું તોપણ પ્રાચીન સમયમાં હિન્દુસ્તાનના એ સાહિત્યની ઉત્પત્તિ વધારે બહેલી થઈ હતી એવું ને કેટલાક તરફથી કહેવામાં આવે છે તે લગભગ સક પડતું છે. ઈશ્વર અને બેધિયસના સંપ્રદાયોમાંની કેટલીક વાર્તાઓનો હિન્દુસ્તાનની વાર્તાઓ માયેનો સમ્બન્ધ ચોખ્ખો જણાય આવે છે. હિન્દુસ્તાનની વાર્તાઓ પ્રથમ લખાવણી એ વિશાળ તરફથી એવી સ્લીલ આપી સકાય તેમ છે કે હિન્દુસ્તાનની વાર્તામાં શિયાળ અને મિદનો સમ્બન્ધ ઘણો સ્વાભાવિક જણાય છે ત્યારે શ્રીમંતી વાર્તામાં એ સમ્બન્ધને માટે ખરી વસ્તુસ્થિતિના ખીલકાલ આધાર નથી આનાથી વિરુદ્ધ એવી દલીલ આપવામાં આવે છે કે હિન્દુસ્તાનનાં ને ખાસ પગુઓ અને પદ્મીઓ છે તે હિન્દુસ્તાનની વાર્તાઓમાં આગળ પડતો ભાગ લેતાં જોવામાં આવતાં નથી, અને શિયાળ અને ઝગડાની ઇસિપનીતિની વાર્તાનું એક શ્રેષ્ઠ ચિત્ર છે તે ઇ.મ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકાનું છે. વેપર અને બેન્દી બેક એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે કે હિન્દુસ્તાનના મોટાએ કેટલીક વાર્તાઓ શ્રેષ્ઠ સાહિત્યમાંથી લીધી હતી. તેનીજ સાથે એ વિકાસો એટલું કબૂલ કરે છે કે હિન્દુસ્તાનના મોટાનો રચેલી સ્વતંત્ર વાર્તાઓ ત્યાર પહેલાં પણ અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી. . . . છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં પણ વાર્તાત્રાહિયની આરંભકલા આપણા જોવામાં આવે છે, અને યુનર્જનના સિદ્ધાન્તને લીધે આ પ્રકારની વાર્તાઓનું સાહિત્ય વધારે વિકાસ પામ્યું હોય તો તે સ્વાભાવિક છે; ખરેખર, “જ્ઞાનક”ની પ્રાચીન વાર્તાઓમાં બુદ્ધ પોતે જુદાં જુદાં પ્રાણીઓના સ્વરૂપમાં જોવામાં આવે છે

વાર્તાસાહિત્યની સાથે સાથે, જેમાં શુદ્ધિનો ઉપયોગ સૌથી વધારે કરવો પડે એવી ને રમત તેનું પણ હિન્દુસ્તાનમ થી પશ્ચિમ તરફ પ્રયાણ થવા માંડ્યું. શ્રેતરંજને માટે સંસ્કૃતમાં “જનુરજ્ઞ” અથવા “ચાર દુઃકીનું લક્ષર” એ શબ્દ વપરાય છે, કારણ કે એમાં એક

જાતના યુદ્ધ જેવું થાય છે, તેમાં પાપણ, ધોડેસ્વાર, રથ, અને હાથી સાથેની બે સેનાઓ રહામસ્હામી ગોઠવાય છે, અને દરેક સેનાની સાથે એક રાજા અને એક પ્રધાન હોય છે તેની સરદારી હેઠળ યુદ્ધ ચાલે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ રમત રિપેનું સ્પષ્ટ કથન સાથી પહેલું બાણના અન્યેમાં કરાયેલું જોવામાં આવે છે, અને સ્ક્રટ નામના નવમા સંકાના એક કાશ્મીરી કવિના “કાવ્યાલંકાર” નામના અન્યમાં એક કવિતા છે તેની ઇન્દ્રચના એવી છે કે તે વડે શેતરંજના રથ, હાથી, અને ઘોડાની ચાલનું સચ્ચન થાય છે. ૭ઠ્ઠા સંકામાં શેતરંજની રમત ઇરાનમાં દાખલ કરવામાં આવી, અને ઇ.સ. ૧૧૮૦ સુધીમાં આરબ લોકો દ્વારા યુરોપમાં એ રમત આધારણ થઈ ગઈ. માધ્યમિક યુગની કવિતાઓ. યુરોપિયન ભાષાના રૂઢ, પ્રયોગો (ઉ. “chocok” એ શબ્દ “શાહ” એટલે “રાજા” એ ઇરાની શબ્દ ઉપરથી આવ્યો છે), અંક-ગણનાનું સાચું (ઉ. ઐડિની મણી), અને લઙ્કવૈયાઓના બખ્તર ઉપર ધણી વાર “હાથી”નું ચિત્ર કાઢવામાં આવે છે તેમાં પણ શેતરંજની અન્ન આપણા જોવામાં આવે છે. યુરોપના માધ્યમિક યુગમાં નવ-રાશની વખતે અધુનિકો થવાને બદલે હિન્દુસ્તાનના વાર્તાસાહિત્યથી અને શેતરંજના રમતથી કરોડો માધુસોનો વખન આનન્દમાં જતો હતો.

હિલમુર્દો નરહ વળનું, ગ્રીસના અને હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન હિલમુર્દોના સિદ્ધાન્તોમાં ધણી જાળતોડું સરખાપણું આપણા જોવામાં આવે છે. ઇશ્વર અને જગત્ જેવું એકજ છે, જ્યાં જ્યાં અનેકતા જોવામાં આવે ત્યાં ત્યાં મિથ્યાત્વ હોય છે, જ્ઞાન (thinking) અને સત્તા (being) એક એકજ છે એવા દૃષ્ટાંત “ઇલિપેટિસ”ના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો સપાળાં ઉપાનિષદોમાં અને ઉપાનિષદોના સારરૂપે વેદાન્તકર્મમાં જોવામાં આવે છે. વર્ણો, પ્રથમથીજ અસ્તિત્વ ધરાવતી ન હોય એવી કોઈ વસ્તુ ગણાયેલી કદી અસ્તિત્વમાં આવી શકતી નથી, અને જે વસ્તુ ખરેખરી અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય તેનો કદી વિનાશ થતો નથી એ એમ્પિરિકિયને મિદાન્ત અને પ્રકૃતિની નિત્યતા અને અનિવરતાના ગાંધ્યરૂઢને આમ મિદાન્ત એ એક પણ જરૂર મળતા આવે છે. ગ્રીક લોકોમાં એવું દેવતા છે કે થેસ, એમ્પિરિકિયમ, એનેકમ-ગોરામ, ડેમોક્રિટસ વગેરે વિદ્વાનો ખાસ હિલમુર્દોનો અભ્યાસ કરવાને :માટે પૂર્વના દેશોમાં ગયા હતા આ કારણથી ગ્રીક લોકો ઉપર ઇરાન-

હારા હિન્દુસ્તાનની ફિલસૂફીની અમર ખેંચી હોય તો તે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જોતાં સંભવિત તો છેજ.

ઉપર ગણાવ્યા તે દાખલાઓમાં ખરી વસ્તુસ્થિતિ ગમે તે હોય, પણ હિન્દુસ્તાનની ફિલસૂફી અને હિન્દુસ્તાનના વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર ઉપર પિથાગોરાએ પ્રુષ્ઠળ આધાર રાખ્યો હશે એ વાત ઘણી સંભવિત ગણાય છે. ધર્મેના, ફિલસૂફીના અને ગણિતશાસ્ત્રના જે જે સિદ્ધાન્તો પિથાગોરાસના પ્રતિપાદન કરેલા ગણાય છે તે ઘણાખરા ઇ.સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સદ્દમાં હિન્દુસ્તાનમાં જાણીતા યદ્ય ચૂમ્પા હતા. એકની વચ્ચે સરખાપણું જોવામાં આવતું હોય એવાં મુદ્દાઓની ગંખ્યા એટલી મોટી છે કે તેનું સામકું બળ ધણું બારે થાય છે. પુનર્જન્મ, પંચ મહાતત્ત્વનો સ્વીકાર, જૂમિતિમાં પિથાગોરાસનો સિદ્ધાન્ત, અકલ આવાનો પ્રતિબંધ, પિથાગોરાસના મતાનુયાયીઓના વિચારમાં ધર્મ તથા ફિલસૂફીનું સંમિશ્રણ, અને પિથાગોરાસના મંપ્રદાયની ગદનતાભરી ચર્ચાઓ, એ સર્વનું સચોટ સાદર્ય પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનમાંથી પણ આપણને મળી આવે છે. પિથાગોરાસના મતમાં પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત આવે છે તે અંતર્બદ્ધ અને ખુલાસા વગરનો જણાય છે, અને એ સિદ્ધાન્ત કોઈ પારકા દેશમાંથી આવ્યો છે એવું ઓછો લોકો માનતા હતા. એ સિદ્ધાન્ત ખિસર દેશ તરફથી એને મળ્યો હોય એ સંભવિત નથી, કારણ કે પ્રાચીન ખિસર દેશના લોકો એ સિદ્ધાન્ત વિષે કંઈ પણ જાણતા નહોતા. તોપણ, પાછલા સમયની દંતકથા છતાં, એટલા પ્રાચીન સમયમાં પિથાગોરાસ જાતે હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યો હોય એ અસંભવિત જણાઈ છે, પણ દર્શનમાં એને હિન્દુસ્તાનના લોકોનો મેળાપ થયો હોય એ ઘણું બનવા જોગ છે. આંતુ છતાં નદવે ઘણા લોકોનું માનવું એવું છે કે પિથાગોરાસને હિન્દુસ્તાન તરફથી કંઈ ખાસ જ્ઞાન સાંપડ્યું નહોતું અને હિન્દુસ્તાનના વિચારો સુધે જે કંઈ સરખાપણું એના અન્યોમાં જોવામાં આવે છે તે અચાનકજ આવી ગયલું છે.

ત્યાર પછીના સદ્દાઓ તરફ જોતાં આપણને એવું માલમ પડે કે ગ્રીસની “નિયો-પ્લેટોનિસ્ટ” ફિલસૂફી ઉપર સાંખ્યદર્શનની અસર થઈ હોય એ સંભવિત છે. એ દર્શન ઇસ્ટીસનના પહેલા સદ્દામાં ત્યાર પામ્યું હતું, અને એલેક્ઝેન્ડ્રિયા અને હિન્દુસ્તાનની વચ્ચે તે વખતે

પુષ્કળ' વ્યવહાર ચાલતો હતો એટલે એલેક્ઝેન્ડ્રિયામાં જે દર્શન જાણીતું થયું હોય એમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી. નિયોપ્લેટોનિસ્ટ ફિલસોફીના અગ્રણી પ્લોટિનસે (ઇ.સ. ૨૦૪-૨૬૯) એવો સિદ્ધાન્ત સ્થાપિત કર્યો હતો કે આત્મા (પુરુષ) તે દુઃખથી મુક્ત છે અને દુઃખ માત્ર પ્રકૃતિની સાથેજ મગ્નન્ધ ધરાવે છે. વળી, પ્રકાશ અને આત્માની એકતા એણે દર્શાવી હતી, અને ચૈતન્યનું સ્વરૂપ સમજાવવાને માટે એણે દર્પણ, જેની અંદર વસ્તુઓનું પ્રતિબિંબ જણાય છે, તેનો ઉપયોગ કીધો હતો. આ સર્વ વિચારો એને સાંખ્યદર્શન ઉપરથી સ્ફુર્તા હોય એ બનવા જોગ છે. પણ એકદર જોતાં એ પણ ધર્મ મંભવિત લાગે છે કે પ્લોટિનસને આ વિચારો સ્વતંત્ર રીતે પણ સ્પૃષ્ટા હોય, કારણ કે એ વિચારો તે પ્લોટિનસ અને એરિસ્ટોટલ એ બંનેની ફિલસુફીમાંથી કુદરતી રીતે ઉત્પન્ન થયેલું ક્ષણ હોઈ શકે. પણ માણસે વિષયની સંપિન્ધા ત્યાગ કરવો જોઈએ અને ધ્યાન વડે કરીને સત્યની પ્રાપ્તિ કરવાનો એણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એવો સિદ્ધાન્ત પ્લોટિનસે સ્થાપિત કર્યો હતો તે તો પ્લોટિનસ ઉપર યોગદર્શનની અસર થઈ હોય એવુંજ સ્પષ્ટ છે. સાંખ્યદર્શનના વિચારોની અસર પ્લોટિનસના સૌથી વધારે બુદ્ધિમાન શિષ્ય પ્યાર્થિરી (ઇ.સ. ૨૩૨-૩૦૪) ના ઉપર થઈ હતી એ વાત એનાથી પણ વધારે મંભવિત છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષનો ભેદ, પ્રકૃતિનાં બંધનથી મુક્ત થયેલા આત્માની સર્વવ્યાપકતા, અને વિશ્વ અનાદિ છે એવો સિદ્ધાન્ત, એ સર્વ ઉપર પ્યાર્થિરીએ ખાસ ખાર મૂક્યો છે. વળી એ પણ સક્ષમાં લેવા જેવું છે કે એ યતની વિરુદ્ધ હતો અને પશુઓની દ્વિસા કરવાની એણે મનાઈ કીધી છે.

બીજા અને ત્રીજા સૈકાના ખ્રિસ્તી જ્ઞાનવાદ (gnosticism) ઉપર તો હિન્દુસ્તાનની ફિલસુફીની અસર ઉધારી જણાઈ આવે છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષનો વિરોધ, બુદ્ધિ, ઇચ્છા વગેરેનો વ્યક્તિઓ સાથેના મગ્નન્ધ, આત્મા અને પ્રકાશનું ઐક્ય, એ જ્ઞાનવાદના સિદ્ધાન્તો સાંખ્યદર્શનમાંથીજ લેવાયેલા છે. કેટલાક જ્ઞાનવાદીઓએ માણસોના "pneumatikoi" "psychikoi" અને "hylikoi" એવા ત્રણ વિભાગ પાડ્યા છે તે પણ ત્રણ ગુણ વિષેના સાંખ્ય સિદ્ધાન્ત ઉપરથીજ પાડવામાં આવ્યા છે. વળી સીરિયન અંધારાનો જ્ઞાનવાદી પ્યાર્થિરીસ, જેણે હિન્દુસ્તાનના ફિલસુફા પાસેથી હિન્દુસ્તાન વિષેની માહિતી

મેળવી હતી, તેજે સદૃશ દેહનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યું હતું તે ખીન્નું કંઈ નહીં પણ સાંખ્યદર્શનનું લિઙ્ગશરીરજ છે. છેવટમાં, બધાં સ્વર્ગો વિષેનો જ્ઞાનવાદીઓનો જે સિદ્ધાન્ત છે તે સદૃષ્ટિ વિષેની પાછલા સમયના ઔદ્ધ ધર્મની ત્રિચિત્ર કલ્પનાઓ ઉપરથીજ લેવાયેલો છે એ ખુલ્લું છે.

હાલના સંકાનો વિચાર કરીએ તો શોપેનહોર અને વૉન હાઈ-મેનની દુઃખવાદવાળી દિલસુધી ઉપર હિન્દુસ્તાનના વિચારોની અસર કટલી થઈ હતી તે સર્વ કોઈની જાણમાં છે. લૅટિન ભાષાન્તર વાંચવાથી પણ શોપેનહોરના મગજ ઉપર ઉપનિષદોની કેવી ઉડી અસર થઈ હતી તે એનાં જાણીતાં વચનો ઉપરથી માલમ પડી આવે છે: "ઉપનિષદો એ મહારા જીવન દરમિયાન મહારા આરામનું સાધન હતું. મહારા મરણ વખતે પણ એ મહારા આરામનું સાધન રહેશે".

વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના વિષયમાં પણ યુરોપ ઉપર હિન્દુસ્તાનનો ઉપકાર બહો યથો છે. સૌથી પહેલી મહત્ત્વની વાત તો એ છે કે જગતમાં સર્વત્ર સંખ્યા ગણવાને માટે જે અંક વપરાય છે તેની શોધ પ્રથમ હિન્દુસ્તાનના લોકોએ કીધી હતી. એ અંક ઉપર આધાર રાખનારી દશાંશની રીત વડે ગણિતશાસ્ત્રમાંજ નહીં, પણ સુધારાની પ્રગતિના આખા ઇતિહાસમાં જે ફેરફાર થઈ ગયો તેની જોઈએ તેવી કદર કરતી સુરકેલ છે. આક્રમા અને નવમા સંક્રમાં હિન્દુસ્તાનના લોકો અંકગણિત અને ખીજગણિતના વિષયોમાં આરંભ લોકોના, અને આરંભ લોકોદ્વારા પશ્ચિમની સભ્યતા પ્રભુઓના શુર થઈ પડ્યા હતા. ખીજગણિતને માટેનો શબ્દ—"algebra"—જોકે અરબી ભાષામાંથી આવેલો છે તોપણ એ ગણિતનું શાસ્ત્ર યુરોપને હિન્દુસ્તાન તરફથી મળેલું છે.

શ્રમિતિના વિષયમાં, શુદ્ધ સૂત્રો અને ગ્રીક લોકોનું પુસ્તક એ બેની વચ્ચે એટલું સરખાપણું જોવામાં આવે છે કે ગણિતશાસ્ત્રના ઇતિહાસકાર કૅન્ટોરના કહેવા પ્રમાણે બેમાંથી ગમે તે એક પક્ષ તરફથી ખીજ પક્ષની આવડતનો લાભ લેવાયો હોવો જોઈએ એ વિષે કંઈ સંશય રહેતો નથી. એ ઇતિહાસકારનો અભિપ્રાય એવો છે કે હીરોની એલેક્ઝાંડ્રિયન શ્રમિતિ (ઇ.મ. પૂર્વે ૨૧૫), જે ઇ.સ. પૂર્વે ૧૦૦ વર્ષ પછી હિન્દુસ્તાનમાં દાખલ થઈ જણાય છે, તેની શુદ્ધ

સૂત્રો ઉપર અસર થઈ હોવી નેહુએ. પણ શુદ્ધ સૂત્રો આ સમય કરતાં ઘણાં વધારે વહેલાં લખાયાં હોય એવો પામી મનન નહાય છે, કારણ કે એ સૂત્રો તે આત સૂત્રોની અંદરનો એક અંગતનો વિભાગ છે, અને એની અંદરનું ભવિતિશાસ્ત્રનું જ્ઞાન વ્યાકરણશાસ્ત્રની જે વ્યવહારિક (practical) કારણોને લીધેના ઉત્પત્તિ થયું હોવાથી બ્રાહ્મણોના ધર્મવિષયક શાસ્ત્રોની અંદરના એનો સમાવેશ થાય છે. શુદ્ધ અને કૃષ્ણ યજુર્વેદમાં તેમજ બ્રાહ્મણોમાં યજુર્મુનિની અને વેદિઓની રચના ધણા સખ્ત નિયમોને અનુસરીને કરવામાં આવતી એવું વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે, અને એ નિયમોનો લગભગ પણ અનાદર થાય તો તેને મ્હોટામાં મ્હોટા અનર્થનું કારણ ગણવામાં આવ્યું છે. આમકે છેલ્લી તીથ લાગણી ધરાવતા બ્રાહ્મણો પોતાના ધર્મની સાથે, માટે મગ્ગન્ય ધરાવતું હોય એવું કાઈ પણ જ્ઞાન પરદેશીઓ પાસેથી મેળવે એ સંભવિત જણાવું નથી. એથી ઉલટું ઓકે સોફાએ શુદ્ધધર્મોમાંથી લીધું હોય એ પણ મનુષ્યના નેમ નથી, કારણ કે મહાભારતે એ સૂત્રો ધારવામાં આવે છે તેના કરતાં બહુ મોડાં લખાયાં હતાં.

ખગોળશાસ્ત્ર વિષે પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનના લોકોને સ્વતંત્ર જ્ઞાન યોડેલું હતું. ફિનીશિયનોની સાથે તેઓને વ્યાપારનો સમ્બંધ હોવાથી ચંદ્રની ગતિના અકાંઠીય વિભાગનું જ્ઞાન તેઓને અભિવ્યક્ત તરફથી મળ્યું હોય એ સંભવિત છે. ખરેખર હિન્દુસ્તાનનું ખગોળશાસ્ત્ર ઓસના એજ એક એવું શાસ્ત્ર છે કે જેમાં ઓસની અસર આપણાથી નિર્વિવાદપણે સાબીત કરી શકાય તેમ છે. એ વિષયમાં યજુર્વેદ તરફથી પોતાને જે લાભ થયેલો તે હિન્દુસ્તાનના ખગોળશાસ્ત્રીઓએ હમેશાં કબૂલ કર્યો છે, અને ખગોળશાસ્ત્ર વિષેના હિન્દુસ્તાનના મન્યોમાં જે બનેલ ઓકે નામે આવે છે તે ઉપરથી જે વાત ચોક્કસ સિદ્ધ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, યજુર્વેદમાં "હોરાશાસ્ત્ર"માં "ગુહી" ગુહી રાશિઓને માટે કાનો ઓકે નામે બાળાનર કરીને મંદિર નામે બનાવવામાં આવ્યાં છે અથવા તો તેનાં તેજ ઓકે નામે વાપરવામાં આવ્યાં છે; જેમકે, "એરિસ"ને નદી "ઝાર" (મંગળ), "હીસિ-ગોસ"ને નદી "હેલિ" (સૂર્ય), "અયુમ"ને નદી "ડેવા" (જ્યુપિટર), ધણા પારિભાષિક શબ્દો સીધા ઓકે પુસ્તકોમાંથી લેવામાં આવ્યા છે,

જેમકે “કેન્ડ્રોન”ને બદલે “કેન્દ્ર”, “ડાયમેટ્રોન”ને બદલે “જામિત્ર”. હિન્દુસ્તાનના ખગોળશાસ્ત્રના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન મન્યોમાંથી કેટલાકનાં તેા નામ ઉપરથી પાશ્ચાત્ય દેશોની સાથેનાં તેઓનાં સમ્બન્ધ જણાઈ આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, “રોમકસિદ્ધાન્ત” એના અર્થ “Roman Manual” એવો ગાય છે. વરાહમિહિરના મન્યનું “હોરશાસ્ત્ર” એનું નામ છે તેમાંના “હોરા” એ શબ્દ ગ્રીક બાધાનો છે.

તોપણ યોડીક બાબતોમાં હિન્દુસ્તાનના લોકોએ ખગોળશાસ્ત્રને સ્વતંત્ર રીતે ગ્રીક લોકોના કરતાં પણ વધારે આગળ વધાર્યું હતું, અને પાછળથી ખગોળશાસ્ત્રમાં પણ પશ્ચિમને કંઈકે જ્ઞાન આપવાનો વારો તેઓને આવ્યો હતો. કારણ કે આકાશ અને નવમા સૈકામાં આ શાસ્ત્રમાં પણ તેઓ આરબ લોકોના શુરુ જન્યા હતા. “સિદ્ધાન્ત”ના મન્યો, આર્યભટ્ટનાં લખાણો, અને બ્રહ્મગુપ્તનું સ્વેપુ કહેવાતું “મહર્મણ” એ સંવેનાં આરબ લોકોએ બાબાન્તર અથવા અનુવાદ કર્યા હતાં, અને આ બાબાન્તર અથવા અનુવાદના કામ ઉપર દેખરેખ રાખનારે માટે બગદાદના ખલીફા તરફથી હિન્દુસ્તાનના ખગોળશાસ્ત્રીઓને વારંવાર પોતાની દરબારમાં બોલાવવામાં આવતા હતા. પછી આ આરબોની મારફત હિન્દુસ્તાનનું ખગોળશાસ્ત્ર યુરોપ તરફ ગયું, અને એવી રીતે, યુરોપ તરફથી લાંબા વખત ઉપર જે જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું હતું તેજ જ્ઞાન ગોળ ચક્રર ફરીને યુરોપમાં પાછું આવ્યું. ઉદાહરણ તરીકે, “કોપરનિકસ” (મહમાર્ગનું ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ બિન્દુ) એ મંસ્કૃત શબ્દ અરબ્બી ખગોળશાસ્ત્રના લૅટિન બાબાન્તરમાં “copernicus” એ રૂપે લખાય થયો.

બારમા સૈકામા ભારતર થઈ ગયો ત્યાર પછી હિન્દુસ્તાનના ખગોળશાસ્ત્રમાં કંઈ પણ આગળ વધારો થયો નહીં, પણ જે જ્યોતિષ-શાસ્ત્રમાંથી એની ઉત્પત્તિ થઈ હતી તે જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં એ પાછું લીન થઈ ગયું. ખગોળશાસ્ત્રનો આગળ અભ્યાસ કરવાનું કામ હવે આરબ લોકોએ કરવા માંડ્યું હતું અને મૂળ વસ્તુસ્થિતિનું પરિવર્તન એવી અજબ રીતે થયું કે નવમા સૈકામાં એક આરબ લેખકે હિન્દુ-સ્તાનના ખગોળશાસ્ત્ર અને ગણિતશાસ્ત્ર વિષેનો મન્ય લખ્યો હતો તેનેક આ સમયમાં હિન્દુઓ તરફથી અભ્યાસ થવા લાગ્યો. એ શાસ્ત્રમાં અસહનાં ગ્રીક નામો તેા કાયમ રહ્યાં, પણ નવાં નામોની જેમ જેમ જરૂર પડતી ગઈ તેમ તેમ અરબ્બી નામો હવે સ્વીકારતાં મયાં.

હિન્દુસ્તાનના વૈદકશાસ્ત્રની આરંભદશામાં શ્રીસેના વૈદકશાસ્ત્રની એની ઉપર અસર થઈ હતી કે નહીં એ પ્રશ્નનો નિશ્ચયપૂર્વક ઉત્તર હજી વાળી શકાય એમ નથી, કારણ કે એ ઉત્તર વાળતાં પહેલાં જે ઉદ્દેશનાં વૈદકશાસ્ત્રને એકબીજાની સાથે મંભાળથી તપાસી જોવાની જરૂર છે, અને એવી રીતનું તપાસી જોવાનું કામ અત્યાર સુધીમાં કોઈ તરફથી કરવામાં આવ્યું નથી. તોપણ આધુનિક સમયમાં હિપોક્રેટિસ અને ચરક (જે એક ચીનાના કહેવા પ્રમાણે કનિષ્ક રાજાનો દરબારી વૈદ્ય હતો) તે બેઉના ગ્રંથોમાં કેટલુંક સચોટ મળતાપણું શોધી કાઢવામાં આવ્યું છે, અને તે ઉપરથી, ઇસ્વીસન પહેલાં હિન્દુસ્તાનના વૈદકશાસ્ત્ર ઉપર શ્રીસેના અસર થઈ હોય એ સંભવિત જણાય છે.

એથી ઉલટું હિન્દુ વૈદકશાસ્ત્રની આરંભ લોકો ઉપર આસરે ઇ.સ. ૭૦૦ પછી ઘણી અસર થઈ હતી, કારણ કે બુદ્ધદાદના ખસદિંદા તરફથી એ વિષયને લગતાં કેટલાંક પુસ્તકોનાં બાષ્યોન્તર કરાવવામાં આવ્યાં હતાં. ચરક અને સુશ્રુતના ગ્રંથો (જે ઇસ્વીસનના ચોથા સદી કરતાં વધારે મોડા નહીં લખાયા હોય એવું જણાય છે) તેના આદ્યમાં સૈકાના અન્તમાં અમર-રત્ની બાષ્યામાં તરજૂમા કરવામાં આવ્યાં હતાં, અને અમર-રત્ની નામનો પ્રખ્યાત આરણ વૈદ્ય, જે ઇ.સ. ૬૩૨માં મરણ પામ્યો હતો, તેણે એ ગ્રંથોને પ્રમાણ તરીકે ગણીને તેમાંથી ઉનારા આપ્યા હતા ત્યાર પછી યુરોપીયન વૈદ્યોએ અમર-રત્તાનના વૈદકશાસ્ત્રને પ્રમાણ તરીકે ગણવા માંડ્યું અને સત્તરમા સદી સુધી એ વૈદકશાસ્ત્રની પ્રતિષ્ઠા એવી ને એવી કામચ રહી. એ વખતે યુરોપીયન વૈદ્યો હિન્દુસ્તાનના વૈદકશાસ્ત્રના ગ્રંથકારો તરફ ઘણા માનની નજરથી જોતા હશે, કારણ કે અવિસેખા (છળ સંપાદના), રૂહાઝીસ (અમર-રત્ની), અને સિરાપિયોન (છળ સરાધૂ) એ આરણ લેખકોએ લેટિનમાં જે બાષ્યોન્તરો કર્યાં છે તેમાં ચરક વિશે વારંવાર કથન કરવામાં આવ્યું છે. હાલના વખતમાં રૂઝિયા નાક જનાવવાનો પ્રયોગ યુરોપની ચત્રવિધામાં દાખલ થયો છે તે હિન્દુસ્તાનમાંથી આવ્યો છે. ત્યાં આગળ આસાદમાં સૈકામાં અગ્રેજોને એ કળાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું.

આપણે આગળ જોયું છે કે સંસ્કૃત ભાષા અને સંસ્કૃત સાહિત્યની શોધને પરિણામે ઝોમહીસમાં સૈકામાં પ્રલનાત્મક કથાશાસ્ત્ર (Catha-

parative Mythology) અને તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર (Comparative Philology) ની બે નવી વિદ્યાઓ નીકળી. આમાંની પાછલી વિદ્યાને સીધી મૃત ભાષાઓ (dead languages) સિખવવાની યુરોપની પદ્ધતિમાં પણ ફેરફાર થઈ ગયો છે. જોઈદ ધર્મ વિશે મોકોને નિશ્ચય છે તેને પરિણામે યુરોપમાં એ વિશેના ધણા મન્થો લખાયા છે. એક બે દાખલા લઈએ તો હીનનાં કેટલાંક ઉત્તમ ભાવપ્રધાન કાવ્યો અને સર એડ્વિન આર્નોલ્ડના "Light of Ashant" (જંબુજ્યોતિ) જેવા મન્થો મંસ્કૃત કવિતાની પ્રેરણાને સીધીજ લખાયા છે. આ પ્રમાણે યુરોપના હુદિબ્યાપાર ઉપર સંસ્કૃત સાહિત્યની ધણી અમર લખવા છે તેની કોઈથી પણ ના પાડી શકાય એમ નથી; અને બવિષ્યમાં એ સાહિત્યની કદાચ એથી પણ વધારે અસર ધરશે એવો સંભવ જણાય છે.

વિજ્ઞાન, કળા વગેરેના સાહિત્યનું પરિશિષ્ટ

ધર્મશાસ્ત્ર.

‘ધર્મશાસ્ત્ર’ને લગતાં સંસ્કૃત સાહિત્ય વિષેની સામાન્ય ચર્ચાને માટે જુલરનો “Encyclopaedia” (જાનચક) માં ૧૮૮૬માં પ્રકટ થયેલો જૈલિનો લખેલો ‘Recht und Sitte’ નામનો અતિ મૂલ્યવાન ગ્રંથ જુઓ. વેદની પછીના સમયમાં લખાયેલાં કેટલાંક ધર્મસૂત્રો છે, તેમાં “વૈષ્ણવધર્મશાસ્ત્ર” અથવા “વિષ્ણુસ્મૃતિ” એ નામનો ગ્રંથ સૌથી વધારે અગત્યનો છે. એ, ગ્રંથ “ક્રાઠકગૃહ્યસૂત્ર”ની સાથે ગાઢો સમ્બન્ધ ધરાવે છે, અને એનો ઉત્પત્તિનો પાઠ ઇ.સ. ૨૦૦ કરતાં વધારે પ્રાચીન નથી. ૧૮૮૧માં જૈલિએ એ ગ્રંથ કલકત્તામાં પ્રકટ કર્યો, અને ૧૮૮૦માં ઑક્સફર્ડની “Sacred Books of the East” (પૂર્વનાં પવિત્ર પુસ્તકો) એ નામની ગ્રંથમાળામાં એનું રચેલું ભાષાન્તર પ્રકટ થયું. વેદની પછીના સમયમાં જે ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથો લખાયા તે સઘળા પદ્યમાં અને તે પછી મ્હોટે ભાગે અનુષ્ટુપ્ ચંદમાં લખાયેલા છે. ધર્મસૂત્રના કરતાં એમાં વધારે વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ધર્મસૂત્રમાં તો ધર્મને લગતી આગતો વિષેજ લખવામાં આવ્યું હોય છે, પણ અહીં તેમ નથી. આ કથમાં રચાયેલી સ્મૃતિઓમાં “માનવ-ધર્મશાસ્ત્ર” એ સૌથી વધારે મહત્ત્વની અને સૌથી પ્રાચીન છે. એ સ્મૃતિ ‘માનવધર્મસૂત્ર’ના ઉપરથી રચાઈ હોય એ પહોં ખનવા જોગ છે. “મહાભારત”ની સાથે એ સ્મૃતિને જોડો ગાઢો સમ્બન્ધ છે. “મહાભારત”ના ખીજા, બારમા, અને ત્રીજામાં, એ ધનાથે પણ પૂર્વમાંજ એ સ્મૃતિના ૨૧૮૪ શ્લોકોમાંના ૨૬૪ દીકામાં આવે છે. એ સ્મૃતિને હાલનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું તે ઇ.સ. ૨૦૦ના કરતાં વધારે મોડું નહીં હોય એમ જણાય છે. ૧૮૮૭માં જૈલિએ લંડનમાં એ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કર્યો; ૧૮૮૬માં જુલરે “Sacred Books” (પવિત્ર પુસ્તકો) માં ધણી દીમતી પ્રસ્તાવના સાથે એનું ભાષાન્તર છપાવ્યું, તે ઉપરાંત ૧૮૮૪માં બર્નેસે લંડનમાં એનું ભાષાન્તર પ્રસિદ્ધ કર્યું; ૧૮૮૧માં મંડલિકે સાત દીકાઓ સાથે મૂળ ગ્રંથ મુબાઈમાં પ્રકટ કર્યો; ૧૮૮૬માં કુલ્જકની દીકા સાથે એ ગ્રંથ મુબાઈમાં છપાયો અને તે ૧૮૮૭માં

પ્રકટ થયેલી નિર્ણય શાગર ત્રેસની આશ્રિત કરતાં વધારે સારો છે. ખીજે અન્ય “યાજ્ઞવલ્ક્યધર્મશાસ્ત્ર”નો છે તે ધજો વધારે ટૂંકા છે (તેમાં ૧૦૦૫ શ્લોક છે). છુટ્ટયજુર્વેદના અમુક ધર્મસૂત્રને આધારે એ અન્ય રચાયેલો હોય એ ધર્મ જનવા જોગ છે. એનો ત્રીજો અધ્યાય “વાસ્કવલ્ક્યસૂત્ર”ને મળતો આવે છે, પણ કૃષ્ણયજુર્વેદના “માનવ-ગૃહ્યસૂત્ર”ની સાથેનો એનો સમ્બન્ધ હવાડો છે. એ અન્ય આસરે ઇ.સ. ૪૫૦માં રચાયેલો હોય એમ જણાય છે. વિરેહ (તિર્દત) ની રાજ-ધાની ગિથિલામાં એનો જન્મ થયો હોય એ જનવા જોગ છે. ૧૮૪૯માં સ્કૅંડરે બર્લિનમાં “યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ” ભાષાન્તર સાથે પ્રસિદ્ધ કરી. ૧૮૯૨માં “મિતાક્ષરા” નામની ટીકા સાથે એ અન્યની ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થઈ. ‘ધર્મ’ એ શબ્દમાં એકલા કવચાનોજ સમાવેશ કરવામાં આવેલો સૌથી પહેલો “નારદસ્મૃતિ”માં જણાય છે. એ અન્યમાં ૧૨૦૦૦ કરતાં વધારે શ્લોક આવે છે, અને એ એકાદે ભાગે “મનુસ્મૃતિ” ઉપરથી રચાયેલો જણાય છે. બાહ્ય કવિએ પોતાના એક અન્યમાં “નારદીય ધર્મશાસ્ત્ર” વિષે કથન કર્યું છે, અને ધર્મશાસ્ત્રના એક સૌથી વધારે પ્રાચીન ટીકાકારે આદ્ય સૌકમાં નારદના અન્ય ઉપર ટીકા કરી હતી. નારદનો અન્ય આશરે ઇ.સ. ૫૦૦માં રચાયેલો હોય એમ જણાય છે. ૧૮૮૫માં એલિએ કલકત્તામાં “નારદસ્મૃતિ”નો અન્ય પ્રકટ કર્યો, અને ૧૮૮૯માં “Sacred Books”ના ૩૩મા પુસ્તકમાં એવું ભાષાન્તર થયું. વધારે અર્વાચીન અન્ય “પરશર-સ્મૃતિ”નો છે. એ અન્ય ઇ.સ. ૧૩૦૦ પહેલાંનો છે. ૧૮૬૩માં “Bombay Sanskrit Series”માં એ અન્ય પ્રસિદ્ધ થયો; ૧૮૮૭માં “Bibliotheca Indica”માં એવું ભાષાન્તર થયું. વેદની પછીના ધર્મશાસ્ત્રના અન્યનો નીજે જુઓ ટીકાઓનો છે. “મનુસ્મૃતિ” ઉપરની મેઘાતિથિની ટીકા એ આજદિન સુધી સચવાઈ રહેલી સમજા ટીકાઓમાં વિશેષ પ્રાચીન છે. એ ટીકાકાર આશરે ઇ.સ. ૯૦૦માં થઈ ગયેલો જણાય છે. “મનુસ્મૃતિ” ઉપરની સૌથી વધારે પ્રખ્યાત ટીકા કૃષ્ણકબદ્ધની છે. પેદરમાં સૌકમાં જનારસમાં એ ટીકા લખવામાં આવી હતી, પણ જારમાં સૌકાના ગોવિન્દરાજ નામના ટીકાકારના અન્યમાંથી તદ્દત્ત કરવા સિવાય કૃષ્ણકબદ્ધે કંઈ વિશેષ કરેલું જણાતું નથી. “યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ” ઉપરની સૌથી વધારે પ્રખ્યાત ટીકા વિશ્વનેશ્વરની છે, તે “મિતાક્ષરા” નામની છે, અને તે આશરે ઇ.સ. ૧૧૦૦માં

લખાપદી જણાય છે. ધણા પ્રાચીન સમયથી દક્ષિણમાં નહીં, પણ બનારસમાં અને ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના મોટા ભાગમાં એ ગ્રંથ પ્રમાણ તરીકે ગણાતો હતો. ગયા સૈકામાં વારસાને લગતા કાયદા વિષે જેમાં લખવામાં આવ્યું છે તે અધ્યાયનું કોલેજીક બાવાન્ટર કર્યું ત્યાર પછી અંગ્રેજી ગદ્યલેખોમાં વારંવાર એ ગ્રંથનાં વચનોને પ્રમાણ તરીકે ઠાકવામાં આવ્યાં છે. ઇ.સ. ૧૦૦૦ પછી ધર્મનિબંધ એ નામના અસંખ્ય ગ્રંથો હિન્દુસ્તાનમાં લખાયા છે. તેમાંના મોટા ભાગે ગ્રંથ “ચતુર્વર્ગ-ચિન્તામણિ” એ નામનો છે. એ ગ્રંથ હેમાદ્રિનો રચેલો છે, એ ગ્રંથના પાંચ વિભાગ છે, અને એ આશરે ઇ.સ. ૧૩૦૦માં લખાયેલો હતો. એમાં કાયદા વિષે નહીં જેવુંજ લખ્યું છે, પણ સ્મૃતિઓ અને પુરાણોમાંનાં અનેક રસ પડે એવા સ્લોકો એમાં આપ્યા છે “Bibliotheca Indica”માં એ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયો છે. જીવૂતવાહનનો “ધર્મરત્ન” નામનો ગ્રંથ, જે ધર્મપદ પંદરમા સૈકામાં લખાયેલો છે, તે આ સ્થળે ગણાવવો જોઈએ, કારણ કે “દાયમાન”ના પ્રખ્યાત ગ્રંથ, જે બંગાળમાં પ્રમાણ તરીકે ગણાય છે અને જેનું કોલેજીક બાવાન્ટર કર્યું છે, તે આ “ધર્મરત્ન”નોજ એક ભાગ છે. આ સ્થળે એટલી વાત નોંધવા જેવી છે કે બીજા દેશોમાં કાયદાની ચોપડીઓ હોય છે તેમાં અને આ હિન્દુસ્તાનની સ્મૃતિઓમાં ધણો ફેર છે. એ સ્મૃતિઓ અમુક વ્યક્તિઓ તરફથીજ લખવામાં આવી છે. વળી બ્રાહ્મણોને માટે બ્રાહ્મણો તરફથી એ રચવામાં આવી છે, તેના પરિણામે બ્રાહ્મણ વર્ણના અધિકારને એમાં હદ બહારનું મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું હોય એ ધણું સ્વાભાવિક છે. આ કારણને લીધે એ સ્મૃતિઓમાં જે હર્ષ લખવામાં આવ્યું હોય તેની સત્યાસત્યતાનો નિર્ણય કરવાને માટે બાક પ્રમાણોની મદદ લેવી જરૂરી છે.

ઇતિહાસ.

મુસલમાનોની જીત પહેલાંના ખાસ ઐતિહાસિક ગ્રંથ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કાંઈ પણ છે નહીં. “રાજતરંગિણી” અથવા “રાજઓની નદી” એ નામનો ગ્રંથ કલ્હણનો રચેલો છે અને તેમાં કાશ્મીરના રાજાઓની તવારીખ આપવામાં આવી છે. એ ગ્રંથ કલ્હણે ઇ.સ. ૧૧૪૮માં લખવા માંડ્યો હતો. એ ગ્રંથમાં આશરે ૮૦૦૦ શ્લોક છે. એનો

આગલો ભાગ ઐતિહાસિક નથી, પણ તેમાં ઇતકયાઓ આપવામાં આવ્યા છે. ખરેખરો ઐતિહાસિક વિભાગ તો જેમાં એણે પોતાના સમયનો ચિતાર આપ્યો છે તેજ છે. કાશ્મીરની તવારીખના સમ્બન્ધમાં આ મન્થ ધણી કીમતી છે.

વ્યાકરણ.

હિન્દુસ્તાનના વ્યાકરણ સાહિત્યને માટે ખાસ કરીને વાકરનેગસના "Altindische Grammatik"ના પ્રથમ પુસ્તકનું ૧. ૫૬ થી શરૂ થતું લખાણ જુઓ. આજ સુધી જળવાઈ રહેલું જૂનામાં જૂનું વ્યાકરણ પાણિનિનું છે. એ પાણિનિની આગળ થઈ ગયલા ૧૪ વૈયાકરણો ગણાવવામાં આવ્યા છે, પણ તેમાંના કોઈનો પણ મન્થ જળવાઈ રહ્યો નથી. પાણિનિ હિન્દુસ્તાનના વાપવ્ય દિશાના છેડા ઉપર રહેતો હતો અને એ ધણું કરીને ઇ.સ. પૂર્વે ૩૦૦ના અરસામાં થઈ ગયો હતો. એના મન્થમાં લગભગ ૪૦૦૦ સૂત્રો છે, અને એ મન્થના આઠ અધ્યાય કરવામાં આવ્યા છે. ૧૮૮૭માં બ્રહ્મીટસિંગે જર્મન ભાષાન્તર સાથે એ મન્થ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. વ્યાકરણના સાધારણ નિયમોથી જુદી રીતે અનેકા સંખ્યાનો એક સંગ્રહ પાણિનિના વખતમાં હતો, તે કંઈક રૂપાન્તર પામીને "ઉણાદિ સૂત્ર" એ નામથી જળવાઈ રહ્યો છે. ઉત્કલવલ્લભની દીકા સાથે એ મન્થ ૧૮૫૯માં ઓરિસ્સા પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. એ ઉપરાંત પાણિનિએ એ સોપસંગ્રહ વિષે પણ લખ્યું છે: એક "ધાતુ-પાઠ" અને બીજો "ગણપાઠ". ધાતુપાઠમાં આશરે ૨૦૦૦ ધાતુઓ આપવામાં આવ્યા છે, એમાંના આશરે ૮૦૦ જ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જોવામાં આવે છે, અને વેદની ભાષાના આશરે પચાસ ધાતુઓ એમાં જોવામાં આવતા નથી. "ગણપાઠ"માં એકસરખા નિયમ જેને લાગુ પડતા હોય એવા જુદા જુદા ગણ પ્રમાણે સંખ્યાનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. ઇ.સ. ૧૧૪૦માં વર્ધમાને "ગણરત્નમહોદધિ" રચ્યો તેમાં આ ગણોને છન્દમાં ગોઠવવામાં આવ્યા છે. પાણિનિના વ્યાકરણને સમજાવવાને માટે પ્રથમ "પરિમાણ" એ નામના અર્થ કરવાને લગતા નિયમોના મન્થ રચાયા. અરાડમા સૈકામાં નાગોજીબદે એ સઘળી પરિ-ભાષાઓનો સંગ્રહ કરીને "પરિમાણેન્દુસેપ્તર" નામનો મન્થ રચ્યો. (એ મન્થ "Bombay Sanskrit Series"માં કિલ્હોને છપાવે)

છો વર્ષ ૧૮૧૮ અને ૧૮૧૬ સ્વાર પછી પાણિનિના ૧૨૪૫ સૂત્રો ઉપર કાલ્યાણના જે પ્રકાર કરીને ઇસ્વીસન પૂર્વ ત્રીજા સેકામાં થઈ ગયો, તેણે "ધાર્મિક" લખ્યા, અને ત્યારે પછી કેટલોક વખત રહીને વ્યાકરણની જુદી જુદી "કારિકા"ઓ લખાઈ દીમકારોની આ સંવળ મહેમતનો લાભ લઈને પતંજલિએ પોતાનું 'મહામાર્ગ્ય' રચ્યું તેમાં પતંજલિની પોતાની તરફની દીકા પણ આપનામાં આવી છે (જે મહાભાષ્યના ત્રણ પ્રસંગ કિલકાને મુખાઈમાં ઉપાધ્યા છે) એ અન્યમાં પાણિનિના ૧૭૧૩ સૂત્રો ઉપર મેકા કરવામાં આવી છે પતંજલિધર્મ કરીને ઇસ્વીસન પૂર્વમાં આજ સેકાના દ્વિતીયાર્ધમાં થઈ ગયો ગમે તેમ હોય, પણ ઇસ્વીસનમાં સરખાતનાં કરતા વિશેષ અર્વાચીન તો એને બહુી સમય એમ નથી જાણીતું સાતમાં મેકામાં કૌતુંદરિએ "મહામાર્ગ્ય" ના ઉપર દીકા કરીને પોતાનો "વાક્યપદીય" નામનો અન્ય રચ્યો (જે અન્ય "Benares Sanskrit Series"માં ઉપાયો છે) એ અન્યમાં વ્યાકરણની ફિલસૂફી વિશે ચર્ચા કરવામાં આવી છે એ ઉપરાંત, કેપટ, જે ધર્મ કરીને તરમાં સેકામાં થઈ ગયો, તેણે પણ 'મહામાર્ગ્ય' ઉપર દીકા કરી છે આદરે ઇસ્વી ૧૫૦૦માં જ્યાદિય અને વામનની રચેલી "કાશિકા કૃત્તિ" (એટલે 'કાશીની દીકા') રચાઈ પાણિનિના વ્યાકરણ ઉપર લખાયેલી સંપૂર્ણ દીકા સૌથી પહેલી આજ છે (જે અંચની બીજી આદિતિ ૧૮૮૮માં ધનારસમાં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી) પછરમાં સેકામાં રમયન્દ્રે 'પ્રક્રિયાકૌમુદી' નામનો અન્ય રચ્યો, તેમાં વ્યાકરણના વિષયની વધારે સમવડબરેલી વ્યવસ્થા કરીને પાણિનિના વ્યાકરણને વધારે સહેલું બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. બીજીની 'સિદ્ધાન્તકૌમુદી', જે સતરમાં સેકામાં લખાઈ છે, તેનો હેતુ પણ આના જેવો છે (૧૮૮૪માં મુખાઈના નિર્લેપસાગર પ્રેસમાં એ અન્ય ઉપાયો છે) એ અંચના સાર તરીકે વરંદરાજે 'લઘુ કૌમુદી' નામનો મહિસ અન્ય લખ્યો (જે અન્ય જ્યેન્દ્રાઈને અંગ્રેજી ભાષાન્તર સાથે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે) ૧૮૮૧માં ધનારસમાં એની ચોથી આદિતિ પ્રસિદ્ધ થઈ હતી પાણિનિની પદ્ધતિ પ્રમાણે વ્યાકરણનો જેને અભ્યાસ કરવો હોય તેને પ્રથમ આ 'લઘુકૌમુદી'નો અન્ય શીખવવામાં આવે છે પાણિનિના સાથે જેને સમન્વય નહોતો એના વેપા કરણોમાં અન્દ્ર (જે આદરે ઇસ ૧૦૦માં થઈ ગયો), શાક્ટાચન

નામનો ખીન્ને-પ્રખ્યાત શાકટાયનથી જુદો વેદાકરણ (જે “કોશિકા”ના સમય પછી થઈ ગયો) અને સૌથી વધારે અગત્યનો હેમચન્દ્ર, જે ભારમા સંક્રામાં થઈ ગયો અને જેને પ્રાકૃતનું વ્યાકરણ લખ્યું (પ્ર. પિશલ, ભાષાન્તર સાથે, જે પુસ્તકો, ૧૮૭૭-૮૦) તે ખાસ ગણાવવા જેવા છે. હેમચન્દ્રે પ્રાકૃતના વ્યાકરણ ઉપરાંત “ઉનાદિગણસૂત્ર” પણ રચ્યું છે. પાછળથી લખાયેલાં વ્યાકરણોમાં શરૂઆતના “કાતમ્”ની (પ્ર. ઈંગલિંગ, બિ. ઈ.) પ્રતિષ્ઠા સૌથી વધારે હોય એમ જણાય છે. વરુચિનું “પ્રાકૃતપ્રકાશ” (પ્ર. કૉલેક્ષ, ખીન્ન આદિતિ, ૧૮૯૮) એ પ્રાકૃત ભાષાનું વ્યાકરણ છે. વૌપટેવનું “મુગ્ધસૌંદર્ય” એ નામનું સંસ્કૃત વ્યાકરણ જંગમમાં વિશેષ વપરાય છે. “કિદ્દુ”નો અન્ય પૂતંજસિના લખ્ય કરતાં વધારે અર્વાચીન છે, તેમાં નામના ઉચ્ચારને લંગતા નિયમો આપવામાં આવ્યા છે. હેમચન્દ્રના “લિંગાનુશાસન”માં લિંગ વિષેની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. શુરોપીયનોનાં રચેલાં વ્યાકરણોમાં, વેદની ભાષા તેમજ સંસ્કૃત ભાષા એ ઉભયની ઐતિહાસિક પદ્ધતિએ ચર્ચા કરવાનો જેમાં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હોય એવો સૌથી પહેલો અન્ય બિહટીનો છે. સંસ્કૃત ભાષા વિષે વૃત્તનાદમક પદ્ધતિનો જેમાં ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે એવો અન્ય વાકરનેમલનો છે તે અતિ ઉત્તમ છે, પણ હજી તો તેનો પહેલો વિભાગજ પ્રસિદ્ધ થયો છે. ઝંકસ મધુધરના સંસ્કૃત વ્યાકરણ ઉપરથી આ લેખકે (ઐ. ઝંકડોનલે પોતે) પણ એક સંક્ષિપ્ત વ્યાકરણ રચ્યું છે તે સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસનો આરંભ કરનારા વિદ્યાર્થીઓને કામનું છે. એજ લેખકનું વેદનું વ્યાકરણ યુક્તરની એન્સાઇક્લોપીડિયાના એક ભાગ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલું છે તે વિદ્યાર્થીઓ ઉપયોગને માટે લખાયેલો મોટો અન્ય છે; એનું “વિદ્યાર્થીઓ માટેનું વેદનું વ્યાકરણ” જે ૧૯૧૧ માં ઓક્સફર્ડમાં છપાયું હતું, અને “અપ્પાસ નવો શરૂ કરનારાઓ માટેનું સંસ્કૃત વ્યાકરણ”, જેની બીજી આદિતિ ૧૯૧૧ માં બદાર પડી હતી, એ જે વ્યવહારોપયોગી વ્યાકરણો છે.

કોશના અન્યો.

જેથી “Die indischen Wörterbücher”, જે ૧૮૯૭માં બુધરની “Encyclopaedia” માં છપાયું છે, તેમાં આ આખા વિષયની માહિતી આપવામાં આવી છે અને કોશના સઘળા અન્યોનાં

નામ ગણ્યાવવામાં આવ્યા છે. “કોશ”ના બુદ્ધ બુદ્ધ સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં અપરિચિત શબ્દો અને અર્થો ઠવિઓના ઉપયોગને માટે આપવામાં આવ્યા હોય છે. એ સત્રગા ગ્રંથો પદમાં રચાયેલા હોય છે. એકજ અર્થના અનેક શબ્દો જ્યાં આપવામાં આવ્યા હોય છે ત્યાં વર્ણાનુક્રમ ખીલકુલ જોવામાં આવતો નથી અને એક શબ્દના અનેક અર્થો જ્યાં આપવામાં આવ્યા હોય છે ત્યાં આગળ પણ વર્ણાનુક્રમ નહીં જોવા હોય છે. વ્યાકરણમાં જેવી પાણિનિના ગ્રંથની પ્રતિષ્ઠા છે તેવી કાશના ગ્રંથોમાં “અમરકોશ”ની પ્રતિષ્ઠા છે. (મુંબાઈમાં એ ગ્રંથ મહેશ્વરની દીકરા સાથે પ્રસિદ્ધ થયો છે.) એ ગ્રંથ આશરે ઇ.સ. ૫૦૦માં રચાયેલો હોય એ અસંભવિત નથી. યુરોપીય મહેશ્વરનો “ત્રિકાણ્ડશોષ” “અમરકોશ”ના પરિશિષ્ટ ગ્રંથ જોવા છે (એ છેક ઇ.સ. ૧૭૦૦માં રચાયેલો એ ખનવા જોગ છે). સાહિત્યનો “અનેકાર્થસમુદાય” એ નામનો ગ્રંથ “અમરકોશ”ના કરતા વધારે પ્રાચીન હોય. એ કોઈ પણ રીતે અસંભવિત નથી. હંસાયુધનો “અમિદાનરસ્તમાલા” નામનો ગ્રંથ (પ્ર. ૧૦૬૬, લંડન, ૧૮૬૨) આશરે ઇ.સ. ૬૫૦નો જણાય છે. યાદવપ્રકાશનો “વૈજયન્તી” નામનો ગ્રંથ આશરે એક સૈકા મોડો લખાયેલો છે. મહેશ્વર દ્વિનો “વિશ્વવ્રકાશ” ઇ.સ. ૧૧૧૧ નો છે. “મંજુકોશ” આશરે ઇ.સ. ૧૧૫૦માં કાશ્મીરમાં રચાયેલો. હેમચન્દ્ર (ઇ.સ. ૧૦૮૮-૧૧૭૨) આગ કાશ ખનાવ્યા છે: “અમિદાનચિન્તામણિ” (એકજ અર્થવાળા શબ્દોનો કોશ), પ્ર. બોદિધિ અને રાંધ, સેઈ પીટર્સબર્ગ, ૧૮૪૭, “અનેકાર્થસંપ્રદ” (અનેક અર્થવાળા શબ્દોનો કોશ), પ્ર. હૈયરી, વિયેના, ૧૮૬૩, “વૈજીનામમાલા” (મહાત્મ જાપાને કોશ), પ્ર. પિરીઝ, મુંબાઈ, ૧૮૮૦, અને “નિષ્કણ્ડશોષ”, જેમાં વનસ્પતિયા અને લગતા શબ્દોનો સંગ્રહ આપવામાં આવ્યો છે, તે. આછેશ્વર ગ્રંથ “અમિદાનચિન્તામણિ” નો પરિશિષ્ટ ગ્રંથ જોવા છે.

દાખલાઓ

સિમ્પ્લેક્સ લિવિના “*Thotatio Indien*”નાં ૩૧ પૃષ્ઠ, રેનોડનો “*La Rhetorique Sanskrito*” (જે ૧૮૮૪માં પેરિસમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો), અને ૧૮૮૭-૮ ના “*Journal of*

the Royal Asiatic Society"માં આવેલો "Notes on Alamkara Litoraturo" નામનો જોડખનો લેખ જુઓ. ભરત-
નું "નાટ્યશાસ્ત્ર" એ આ વિષયને લગતો જૂનામાં જૂનો અને સૌથી
વધારે અગત્યનો ગ્રન્થ છે. એ ગ્રન્થ ઇસ્વીસનના છઠ્ઠા સૈકામાં લખાયો
હોય એમ જણાય છે. (૧૮૯૪માં મુંબાઈની "કાવ્યમાલા"ના ૪૪મા
અંકમાં, અને ૧૮૯૭માં લાયોન્સમાં ઓમેટ તરફથી એ ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ
થયો હતો). ૬૫૨નો "કાવ્યાદર્શ" જે છઠ્ઠા સૈકાની આખરમાં રચાયો
હતો તેમાં આશરે ૬૫૦ શ્લોક છે. ૧૮૯૦માં બ્રહ્મોત્તરિંગે લીપ્સિકમાં
બાપાન્તર સાથે એ ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો, અને ૧૮૯૦ માં રૂગાચાર્ય
મદ્રાસમાં એ ગ્રન્થ ટીકા સાથે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. વામનનો "કાવ્યાલક્ષ્ણ-
વૃત્તિ" નામનો ગ્રન્થ આઠમા સૈકામાં રચાયેલો જણાય છે. રોદભટ,
જે નવમા સૈકામાં થઈ ગયો. તેનો "જૈનગરતિલક" નામનો ગ્રન્થ
પિચસે ૧૮૮૬માં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. આનન્દવર્ધનનો "ધ્વન્યાલોક"
અભિનવગુપ્તની ટીકા માથે "કાવ્યમાલા" માં ૧૮૦૧ માં છપાયો છે.
રોદટ રાજાનન્દનો "કાવ્યાલક્ષ્ણ" એ નવમા સૈકાનો ગ્રન્થ છે અને
તે "કાવ્યમાલા" માં પ્રસિદ્ધ થયો છે. ધર્મજયના "દશરૂપ" માં
નાટકના દશ પ્રકાર વર્ણવવામાં આવ્યા છે. એ ગ્રન્થ હસમા સૈકાનો
છે. (૧૮૬૫માં હૈસે એ ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો; ૧૮૯૭માં મુંબાઈના
નિર્ણયસાગર ગ્રેસ તરફથી એ ટીકા સાથે પ્રસિદ્ધ થયો છે; ૧૮૯૨ માં ન્યૂ
યોર્કમાં એ ગ્રન્થ બાપાન્તર સાથે છપાયો છે). અમ્મટ અને અમ્મટનો
રચેલો "કાવ્યપ્રકાશ" આશરે ૧૧૦૦માં લખાયેલો છે (૧૮૯૭ના
"પંડિત"માં એ પ્રસિદ્ધ થયો છે) "સાહિત્યદર્પણ" એ ગ્રન્થ પૂર્વ
બંગાળના વતની વિશ્વનાથ કવિરાજે આશરે ઇ.સ. ૧૪૫૦માં રચેલો
હતો. (૧૮૯૫માં કલકત્તામાં વિવાસાગરે એ ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો,
અને "Bibliotheca Indica"માં બેલ્ગેન્ડાઈને અને મિત્રે એનું
બાપાન્તર કર્યું છે.)

ગણિતશાસ્ત્ર અને જ્યોતિષશાસ્ત્ર.

આ વિષય સમ્બન્ધી વિવેચન કંનાઈ એક્કર પુસ્તક છે, અને
તે થીએનું છે. જુવર-ક્રિસ્ટોફોર્ડની "Encyclopaedia"માં "Astro-
nomie, Astrologie and Mathematik" એ નામથી

એ પુસ્તક ૧૮૯૬માં પ્રસિદ્ધ થયું છે, અને તેમાં એ વિષયનાં પુસ્તકોની સવિસ્તર યાદી આપવામાં આવી છે. ૧૮૮૦માં પ્રસિદ્ધ થયેલા કૅન્ટોરના "Geschichte der Mathematik"નાં પૃ. ૫૦૫-૫૬૨ પણ જોવાં. હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન ખગોળશાસ્ત્રીઓના ગ્રન્થોમાં ગણિત-શાસ્ત્ર વિષેના કેટલાક આમ અધ્યાય આપવામાં આવ્યા છે. બીજા ગણિતના વિષયમાં યવન શોકોએ કદી ન મેળવેલી ઉત્કૃષ્ટતા તેઓએ પ્રાપ્ત કરી હતી. ખગોળશાસ્ત્ર વિષેના હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગ્રન્થો આશરે ઇ.સ. ૩૦૦ પછીના લખાયેલા હતા, અને તે "સિદ્ધાન્ત"ના નામથી ઓળખાતા હતા. એવા ગ્રન્થો ચાર હતા, તેમાંનો એક "સૂર્ય-સિદ્ધાન્ત"જ આજ દિન સુધી ટકી રહ્યો છે. ("Journal of the American Oriental Society"ના ૭મું પુસ્તકમાં બિહટનીએ એ ગ્રન્થ ભાષાન્તર સાથે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે). એવા પ્રાચીન ગ્રન્થોના સિદ્ધાન્તોને વધારે સંક્ષિપ્ત અને વ્યાવહારિક સ્વરૂપ આપ્યે બે આપ્યું હતું. આપ્યે બે પોતેજ જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે એનો જન્મ પાટલિ-પુત્રમાં ઇ.સ. ૪૭૬માં થયો હતો. પૃથ્વી પોતાની ધરી ઉપર ફરે છે એવો સિદ્ધાન્ત એણે પ્રતિપાદન કર્યો હતો (એ સિદ્ધાન્ત યવન શોકોમાં પણ અજાણ્યો ન્હેતો). વગી સૂર્યગ્રહણ તથા ચંદ્રગ્રહણના કારણ વિષે પણ એણે સમજૂતી આપી હતી. એના ગ્રન્થનું નામ "માર્યમટીય" છે તેના ત્રીજા અધ્યાયમાં એણે ગણિતશાસ્ત્ર વિષે લખ્યું છે. ("માર્યમટીય"ના ગ્રન્થ ૧૮૭૪માં કૅન્ટોર દ્વારા સાથે પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો અને ૧૮૭૬માં રોડે "Journal Asiatique"નાં એના ગણિતશાસ્ત્ર વિષેના અધ્યાયનું ભાષાન્તર કર્યું હતું). વરાહમિહિરનો જન્મ ઉજ્જન આગળ થયો હતો. એણે ગણિતનું કામ આશરે ઇ.સ. ૫૦૫માં કરવા માંડ્યું, અને એના એક ટીકાકારના કહેવા પ્રમાણે, એ ઇ.સ. ૫૮૭માં મરણ પામ્યો. એણે ચાર ગ્રન્થો લખ્યા, તે-મ્હોટે જાગે જાર્યા ૭૦૬માં રચાયેલા છે. એમાંના ત્રણ ગ્રન્થો જ્યોતિષશાસ્ત્ર વિષેના છે: "ચૂદ્રસં-હિતા" (જે ૧૮૬૪-૧૮૬૫ની "Bibliotheca Indica"માં કૅન્ટોર પ્રસિદ્ધ કરી) અને "Journal of Asiatic Society"નાં એવા પુસ્તકમાં એનું ભાષાન્તર થયું છે; એજ ગ્રન્થની ભટ્ટાચાર્યની ટીકા સાધતી નવી આદર્શ ૧૮૬૧-૬૭માં અસ. દ્વિતીએ જનારમમાં પ્રસિદ્ધ કરી છે), અને અથવા "હોરાશાસ્ત્ર" (જેનું મદ્રાસના સી.

આપરે ૧૮૮૫માં ભાષાન્તર કર્યું છે), અને “હ્યુજાતક” (જેના યોડાક ભાગનું વેગરે અને જોકોળીએ ૧૮૭૨માં ભાષાન્તર કર્યું છે). એનો “વજ્રસિદ્ધાન્તિકા” નામનો ગ્રન્થ જનારસમાં થીએ અને એસ. દ્વિવેદીએ ૧૮૮૬માં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે, અને તેના મોટા ભાગનું ભાષાન્તર પણ કર્યું છે. એ ગ્રન્થ ખગોળશાસ્ત્રનું વ્યવહાર માન આપનાર (કરણ) ગ્રન્થ છે. ખીજે પ્રખ્યાત ખગોળશાસ્ત્રી બ્રહ્મગુપ્ત કરીને હતો તેનો જન્મ ઇ.સ. ૫૯૮માં થયો હતો અને તેણે એક “કરણ” સિવાય “બ્રાહ્મસ્ફુટસિદ્ધાન્ત” નામનો ગ્રન્થ લખ્યો હતો. એ ગ્રન્થ લખ્યો તે વખતે એની ઉંમર ત્રીસ વર્ષની હતી. (એમાંના મારમે અને સોળમે એ બે અધ્યાય ગણિતશાસ્ત્ર વિશેના છે) હિન્દુસ્તાનનો છેલ્લો પ્રખ્યાત ખગોળશાસ્ત્રી બાસ્કરાચાર્ય છે તેનો જન્મ ઇ.સ. ૧૧૧૪માં થયો હતો. “સૂર્યસિદ્ધાન્ત” સિવાય ખીજા સઘળા ખગોળશાસ્ત્રના ગ્રન્થો કરતાં એના “સિદ્ધાન્તશિરોમણિ”નું હિન્દુસ્તાનમાં વિશેષ પ્રામાણ્ય ગણાયું છે.

વેદકશાસ્ત્ર.

હિન્દુસ્તાનના વેદકશાસ્ત્રનો વિકાસ ઇસ્વીસન પહેલાંથી થવા માંડ્યો હોવો જોઈએ કારણ કે એ શાસ્ત્રના એક પ્રમાણ્યૂત ગ્રન્થના લખનાર ચરક તે (બોદ્ધ ધર્મના “ત્રિપિટક”નો ચીનની ભાષામાં તરજૂમો કરનારના કહેવા પ્રમાણે) ઇસ્વીસનના પહેલા સદીમાં કનિષ્ક રાજાનો દરબારી વૈદ્ય હતો. એનો “ચરકસંહિતા”નો ગ્રન્થ અનેક વાર પ્રસિદ્ધ થયો છે. ૧૮૬૬માં જે. વિદ્યાસાગરે કલકત્તામાં એની ખીજી આવૃત્તિ પ્રકટ કરી; ૧૮૯૭માં શુભએ કલકત્તામાંજ એની નવી આવૃત્તિ છપાવી; ૧૮૯૭-૯૮માં સી. દત્તે એજ ગ્રન્થ પાછો કલકત્તામાં ટીકા સાથે પ્રસિદ્ધ કર્યો; અને ૧૮૯૭માં કલકત્તાના એ. સી. કવિરત્ને એનું ભાષાન્તર કર્યું. જ.જે પ્રમાણ્યૂત ગ્રન્થ સુશ્રુતનો છે. એ ગ્રન્થનો લેખક (સુશ્રુત) ઇસ્વીસનના ચોથા સદીથી વિશેષ અર્વાચીન હોય એમ લાગતું નથી; કારણ કે જનારની હસ્તલિખિત પ્રત, જે ઇસ્વીસનના પાંચમા સદીની હોય એમ જણાય છે, તેમાંના કેટલાક ફકરાઓ ચરક અને સુશ્રુતના મ્લેકા સાથે મળતા આવે છે એટલુંજ નહીં પણ શબ્દ-શબ્દ તેના તેજ છે. (“સુશ્રુતસંહિતા”ની ત્રીજી આવૃત્તિ ૧૮૮૬માં

જે. વિદ્યાભાગરે કલકત્તામાં પ્રકટ કરી; ૧૮૮૮-૮૫માં એ. સી. કવિ-
રત્ને કલકત્તામાંજ એ અન્ય છાપ્યો: ૧૮૮૮માં હતો, ૧૮૮૧માં ચટ્ટો-
પાખ્યાયે, અને ૧૮૮૭માં હોર્નસેએ એનું ભાષાન્તર કર્યું. બીજો પ્રભો
મુવિખ્યાત વૈદકનો અન્ય વાગ્મટ મ્હોટો, જે ઇ.સ. ૧૦૦માં થઈ ગયો,
તેનો છે. એ અન્યનું નામ “અષ્ટાઙ્ગહૃદય” છે. (૧૮૯૧માં મુંબઈના
નિર્ણયસાગર પ્રેસ ભારત એ. એમ. કુન્તેએ એ અન્ય અમરજીવની
દીકા સાથે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે). એ સિવાય “Journal of German
Oriental Society”ના ૨૦મા તથા ૩૧મા પુસ્તકમાં હાસે અને
૩૪મા પુસ્તકમાં એ. મ્યુલરે લેખો લખ્યા છે તે અને કેપ્ડિયર, લીટાઈ
વગેરેના લેખ પણ બેવા.

કળાઓ.

હિન્દુસ્તાનની મંગીતકળા વિષે રાજા સર મુરેન્દ્ર મોહન ઠાગોર,
એમ્પ્રોસ, કે વગેરેના અન્ય વાંચકા રાઈમહેવનો “સંગીતરત્નાકર”નો
અન્ય ૧૮૮૭માં આનન્દાશ્રમ સંસ્કૃત અન્યાવલિમાં તેલંગ તરફથી
પ્રસિદ્ધ થયો છે. સોમનાથનો “રાગવિષોધ” ૧૮૮૫માં પૂનાના પી.
જી. ધારપુરેએ દીકા સાથે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે ફ્રાન્સ રેટ્ટેગેરેનું “હિન્દુસ્તાન-
નું સંગીત” વિષેનું પુસ્તક ઓક્સફર્ડમાં ૧૯૧૪માં છપાયું છે.

ચિત્રકળા અને સિલ્પકળા માટે મૂરનો “The Hindū
Pantheon” (જે લંડનમાં ૧૮૧૦માં છપાયે હતો), બર્ગેસનો
“આનન્દાનાં ખડકમાર્થી કેતરી કાઢેલાં મંદિરો” વિષેનો લેખ (જે
મુંબઈમાં ૧૮૭૪માં છપાયો હતો), ગ્રિફિથ્સના “આનન્દાની ઐક
ગુણોએ ઉપરના ચિત્રો” વિષેના બે પુસ્તકો (જે ૧૮૯૧-૯૭ માં લંડન-
માં છપાયાં હતાં), બર્ગેસનો સો ચિત્રો સાથેનો “મધ્યારની સિલ્પકળા”-
નો લેખ (જે લંડનમાં ૧૮૮૫માં છપાયો હતો), ફર્ગુસનનો “વૃક્ષો
અને મર્મની પૂજનો અન્ય” (જે લંડનમાં ૧૮૯૮માં છપાયો, અને જેમાં
હિન્દુસ્તાનની દંતકથા અને કથાના પહેલા તથા ચોથા સંક્રાંતિ-
ઓ આપ્યા છે), કનિંગહામના રિપોર્ટનું પહેલું અને ત્રીજું પુસ્તક
(જેમાં બુદ્ધમથાનાં ચિત્રો આપવામાં આયાં છે), મુનરીડનું પુસ્તક

(જે બર્લિનમાં ૧૮૭૩માં પ્રસિદ્ધ થયું હતું), બર્ગેસનું “હિન્દુસ્તાનમાં ઐશ્વર્ય કળા” (જે શોધિતરૂપિન ભાષા-૧૨ ગ્રન્થ લંડનમાં ૧૮૦૧માં છપાયેલ હતો), કર્નનો “ઐશ્વર્ય” વિષેના ગ્રન્થ (જે ૧૮૯૧માં સ્ટ્રોસબર્ગમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ હતો, ૫૯૩-૮૬), અને એચ. એચ. વેલ્સનનો “Ariana Antiqua” (જે લંડનમાં ૧૮૪૮માં પ્રસિદ્ધ થયેલ હતો) તે સર્વ જોવા

હિન્દુસ્તાનની સ્થાપત્યકળા માટે ફર્ગુસનનો “હિન્દુસ્તાન અને પૂર્વની સ્થાપત્યકળાનો ઇતિહાસ” (લંડન, ૧૮૭૬); “હિન્દુસ્તાનના ખડકમાંથી કોતરી કાઢેલાં મંદિરો” (૧૮૧૪), કર્નગઢામનો “મધ્ય હિન્દુસ્તાનના ઐશ્વર્યગીઓના સ્તૂપો” વિષેના ગ્રન્થ (લંડન, ૧૮૧૪); ૧૮૭૧ પછીના હિન્દુસ્તાનના આર્કિયોલોજિકલ સર્વે ખાતાના અહેવાલો; “મહાબોધિ અથવા જુદગયા આગમનુ બોધિ વૃક્ષની નીચેનું ઐશ્વર્ય મંદિર,” (લંડન, ૧૮૯૭); બર્ગેસનો “પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાન અને દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનનો આર્કિયોલોજિકલ સર્વે”; ડેનિયસના “હિન્દુસ્તાનની પ્રાચીન વસ્તુઓ” વિષેના ગ્રન્થ, (લંડન, ૧૮૦૦); “ઇશ્વરા પર્વતની બુદ્ધોલો” (લંડન, ૧૮૧૬), આગ. મિત્રનો “ઓરિસાની પ્રાચીન વસ્તુઓ” વિષેના ગ્રન્થ (કમ્પક્ટા, ૧૮૭૫), વિન્સેન્ટ સ્મિથનો “હિન્દુસ્તાન અને લંકાની રસિક કળાનો ઇતિહાસ” (ઓક્સફર્ડ, ૧૮૧૧) એ સર્વ જોવા.

દુર્લભકળાઓ માટે “Journal of Indian Art and Industry,” જે ૧૮૮૪માં વર્ષી લંડનમાં કાઢવામાં આવે છે, તે જોવું.

પુસ્તકવર્ણનનાં દિપ્પણા.

પ્રકરણ ૧.

“ સંસ્કૃત અભ્યાસના વૃત્તાન્ત ” ને માટે ખાસ કરીને ‘ ઇન્ડીનું પુસ્તક (રેયુનિય, ૧૮૬૯) જુઓ. “ Orientalische Bibliographie ” પ્રતિવર્ષે બર્લિનમાં છપાય છે તે સંસ્કૃત પુસ્તકવિદ્યાને લગતા બધો મહત્વવાનું ગ્રંથ છે. એ-મ-યુની. સરખાત ૧૮૮૮ થી થયેલી છે.

૫૪ ૧.

બ્રાહ્મણના ધાર્મિક વિચારો સમ્બન્ધી કેટલીક અયોક્ત દલીલો પર્યાસ (લન્ડન, ૧૬૧૪) અને હોર્ડ (લન્ડન, ૧૬૩૦) નાં પુસ્તકોમાં આપવામાં આવેલી છે. એએદામ ફોર્બરે ૧૬૩૧ માં સ્પર્ધાકારિનાં એ શ્રીકાનો તરજુમો પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો.

૫૪ ૨

ડયુગ્લડ સ્ટ્રુવર્ટની “ Philosophy of the Human Mind, ” ભાગ ૨, પ્રકરણ ૧, વર્ગ ૬. (એમાં સંસ્કૃત ભાષાની ઉત્પત્તિ વિષે કેટલાંક અનુમાન આધવામાં આવ્યાં છે).

સી. ડબલ્યુ. વોલ, ડી. ડી. એલે “ સંસ્કૃત ભાષા અને લિપિનું ” સ્વરૂપ, મૂળમ, તથા ઉત્પત્તિ ” એ વિષય ઉપર એક નિબંધ ૧૮૩૮ માં લખ્યો છે.

હૅલ્લેડે “ અસલ સંસ્કૃતમાં લખેલા હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રના કાયદાઓ બાધવા પંડિતોના ચુકાદાઓના શરસી ભાષાન્તર ઉપરથી કાયદામંત્ર ” ગ્રંથમાં બહાર પાડ્યો છે. (૧૭૭૬)

૫૪ ૪.

શક્તીગતનો “ હિન્દુસ્તાનના વસનીઓની ભાષા તથા દિલસુદો વિષે ” ગ્રંથ (હાઈડનબર્ગ, ૧૮૦૮) માં આપની “ રૂપાખ્યાનની મદતિ ”

જુમરનું “Indische Palaeographie” (રેફ્રેન્સર્ગ, ૧૮૯૬), અને “હિન્દુસ્તાનની બ્રાહ્મી લિપિની ઉત્પત્તિ” (રેફ્રેન્સર્ગ, ૧૮૯૮).

૫. ૨૧.

જૂનામાં જૂનું જગીરું સંસ્કૃત-દસ્તલિખિત પુસ્તક-ક્રમણાં ઔડલિખન લાઇબ્રરીમાં છે, તેને તાદય-સ્વરૂપે ડૉ. હેન્રી પ્રમિદ્ ‘કર્પુ’ છે (કલકત્તા, ૧૮૯૭) ખરોડો લિપિમાં જે ખાલી બાપાનું દસ્ત-લિખિત પુસ્તક છે તે ધમ્મપાકની પ્રાકૃત પોથી છે, અને તે ખોલાન આગળથી પ્રાપ્ત થયેલી છે. (જુઓ સિનાર્ટનું “Journal Asiatique,” ૧૮૯૮, ૫. ૧૬૩-૩૦૪)

૫. ૩૧.

પ્રાકૃત બાપાઓની જે હકીમત અત્રે આપેલી છે તે મુખ્યત્વે કરીને ડૉ. ટ્રિયર્સનના પુસ્તકને આધારે આપેલી છે. (“The Geographical Distribution & Mutual Affinities of the Indo-Aryan-Vernaculars”)

ખાલી સાહિત્ય વિષે ર્લીઝ ડેવિઝનું “Buddhism, its History and Literature,” (લંડન, ૧૮૯૬) જોવું.

પ્રાકૃત સાહિત્ય વિષે ટ્રિયર્સનનાં “The Mediæval Vernacular Literature of Hindustan,” (ચિયેના, ૧૮૮૮) અને “The Modern Vernacular Literature of Hindustan” (કલકત્તા, ૧૮૮૯) જોવાં.

પ્રકરણ ૩

વેદના છંદો વિષે ખાસ કરીને ઓક્સનબર્ગનું “ऋગ્વેદતાં, સ્મૃતો,” પુસ્તક ૧, પ્રસ્તાવના (બર્લિન, ૧૮૮૮), ઇ. વી. આર્નોલ્ડનું “વેદના છંદો” (કેમ્બ્રિજ, ૧૯૦૫); મેક્ડોનલ્ડનું “વિદ્યાર્થીઓ માટે વેદનું વ્યાકરણ.” પરિશિષ્ટ ૩નું, (૧૯૧૬) એ જોવાં.

(ફૂલ્ફોર્ટ, ૧૮૧૬); ફોલ્કલેન્ડનો “ Asiatic Researches ” માં “ વેદ ” વિષે નિબંધ (કેલકત્તા, ૧૮૦૫); “ વેદનું સાહિત્ય તથા ઇતિહાસ ” વિષે રોયનું પુસ્તક (૧૮૪૬), બોટલિંગ અને રોયનો સંસ્કૃત-જર્મન કોશ (સાત વૉલ્યુમમાં, સે. પીટર્સબર્ગ, ૧૮૫૨-૭૫).

૫૪ ૫.

બુક્કરની “ Encyclopaedia of Indo-Aryan Research ” (એમાંના કેટલાક ભાગ જર્મન ભાષામાં છે અને કેટલાક અંગ્રેજીમાં છે, અને એ ૧૮૯૬ થી પ્રસિદ્ધ થવા માંડી છે.)

૫૪ ૬.

ખાસ કરીને ઑફ્ફોર્ડનું “ Catalogus Catalogorum ” (લીપ્ઝિક, ૧૮૯૧, પરિશિષ્ટ, ૧૮૯૬) જુઓ. એમાં અન્યોના તથા અન્યકારોના વર્ણનુક્રમ પ્રમાણે સંસ્કૃત હસ્તલિખિત પ્રતોનું લિસ્ટ આપવામાં આવ્યું છે.

એરેલખર્ટ ફ્રાનકનું “ Herabkunft des Feuers, ” (૧૮૪૯; ખીછ આદિતિ ૧૮૮૬)

૫૪ ૧૧.

હિન્દુસ્તાનની તવારીખને માટે શિલાલેખ, તામ્રપટ્ટો, સિક્કાઓ વગેરેને આધારે લખાયેલ કીમતી પુસ્તક કહ્યું “ The Chronology of India ” (લન્ડન, ૧૮૯૯) છે.

૫૪ ૧૨.

બુદ્ધના મૃત્યુના વર્ષ માટે જુઓ ઓલ્ડનબર્ગનું “ બુદ્ધ ” વિષેનું પુસ્તક (બર્લિન, છઠ્ઠી આદિતિ, ૧૯૧૩).

૫૪ ૧૮.

ફા હાન-લેગનું ભાષાન્તર (બેરલિન, ૧૮૮૬),

હૂન કંગ-ગીલતું ભાષાન્તર (લન્ડન, ૧૮૮૪);

આધર્સિમ-ટાકાકુસું ભાષાન્તર (ઓક્સફર્ડ, ૧૮૯૧).

૫૪ ૧૫.

ફ્યુરરને: “ બુદ્ધ શાસ્ત્રપુત્રિની જન્મભૂમિ વિષે નિબંધ ”,
આર્કિયોલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા, પુસ્તક ૨૬, અવાહાબાદ, ૧૮૯૭,
આશ્પરનીનું “ (હિન્દુસ્તાન, ” અગ્રેજી ભાષાન્તર સચાઉતું (લન્ડન,
૧૮૮૫), પુનર્મુદ્રિત બે પુસ્તકો, ૧૯૧૦.

૫ ૧૬.

“ Corpus Inscriptionum Indicarum, ” પુસ્તક ૧૬,
૧૮૭૭, પુસ્તક ૩૭, ૧૮૮૮, (કલકત્તા).

“ Epigraphia Indica ” (કલકત્તા, ૧૮૮૮ થી).

પૂર્વની વિધાને લગતા અગત્યનાં સામયિક પત્રો—

“ Indian Antiquary, ” મુબાઈ,

“ Zeitschrift der deutschen morgenlandischen
Gesellschaft, ” લીપ્ઝિક,

“ Journal of the Royal Asiatic Society, ”
લન્ડન, (આ સોસાયટીની એક શાખા મુંબાઈમાં છે. બમાળા એશિ.
યાટિક સોસાયટી સર (વલિયમ-જે-સે ૧૭૮૪ માં સ્થાપી હતી),

“ Journal Asiatique, ” -પેરિસ,

“ Vienna Oriental Journal, ” વિયેના,

“ Journal of the American Oriental Society, ”
ન્યૂ હેવન, કોન.

હિન્દુસ્તાનમાં લેખનકથાનો પ્રારંભ (પ. ૧૭-૨૨) એ વિષે
પ્રશ્નો —

૧ મેક્સ મ્યુલર—"વેદની ઋચ્યાઓ" (મહત્ત, રેદ, વાયુ, વાતનાં સૂતો), ગદ્યમાં બાષાન્તર, Sacred Books of the East પુ. ૩૨ મુ, (એમ્સટર્ડામ, ૧૮૯૧)

૨ એલ્ફ્રેડનબર્ગ—"વેદની ઋચ્યાઓ" (અગ્નિનાં સૂતો પહેલા પાંચ મહલનાં), ગદ્યમાં બાષાન્તર, Sacred Books, પુ ૪૬મુ;

૩ હર્ડવિગ, જર્મન ગદ્યમાં, ૬ પુસ્તકો, (મેમ્બ, ૧૮૭૬-૮૮), પ્રસ્તાવના, દીકા, અનુક્રમણિકા સાથે

કોશ—

આસમેનનો કોશ (હીપ્પિક, ૧૮૭૩),

બોટલિચ અને રૉયના કોશનો તેમજ બોટલિગની ન્હાની સે. પોટર્સબર્ગ ડિક્શનરીનો વેદનો વિભાગ (હીપ્પિક, ૧૮૭૬-૮૯),

આનિયર વિલિયમ્સની "સંસ્કૃત-ઇંગ્લિશ ડિક્શનરી," બીજી આવૃત્તિ, (એમ્સટર્ડામ, ૧૮૯૦).

મેક્કેડોનલની "સંસ્કૃત-ઇંગ્લિશ ડિક્શનરી," (લન્ડન, ૧૮૯૩).
વ્યાકરણ—

બિહુટનીનું "સંસ્કૃત વ્યાકરણ," ત્રીજી આવૃત્તિ (હીપ્પિક, ૧૮૯૬),

વાકરનેગવત્તું (સ્વર વિષે),

ડેલપ્રકરણ,

રુપીનરત્ન (છુલ્લરની "Encyclopedia" માં, સેપ્ટેમ્બર, ૧૮૯૬),

મેક્કેડોનલનું "વિદ્યાર્થીઓ માટે વેદનું વ્યાકરણ" (એમ્સટર્ડામ, ૧૮૯૬)

અકરણ ૪-૫.

ખાસ કરીને જુઓ:—

મંદરોનલજું “Vedic Mythology,” જુલરની “Encyclopaedia” ના ત્રીજા પુસ્તકમાં, વિભાગ ૧ (સંપૂર્ણ પુસ્તકવર્ણન), ૧૮૯૭;

કીમીજું પુસ્તક;

મૂરજું “Original Sanskrit Texts,” પુસ્તક ૫, ત્રીજી આવૃત્તિ, (લન્ડન, ૧૮૮૪);

આર્યજું, “The Religions of India,” અંગ્રેજી ભાષા-તર, (લન્ડન, ૧૮૮૨);

હોલ્કિન્સજું “The Religions of India” (બોસ્ટન, ૧૮૯૫);

ઓલ્ડનબર્ગ—“વેદનો ધર્મ” (બર્લિન, ૧૮૬૪);

બર્ગેમનનાં પુસ્તક ત્રણ (પેરિસ, ૧૮૭૮-૮૩);

પિસલ અને ગેલ્ડનરનાં પુસ્તક બે (સ્ટુટગાર્ટ, ૧૮૮૯-૯૨);

હ્યુસનનો “હિલસુદીનો ઇતિહાસ,” પુસ્તક ૧, વિભાગ ૧: વેદની હિલસુદી, લીપ્ઝિક, ૧૮૬૪.

અર્થનિર્ણયની પદ્ધતિ (૫. ૭૩-૭૭) વિશે:—

મૂરજું “The Interpretation of the Veda,” “Journal of the Royal Asiatic Society” માં, ૧૮૬૬. પૃષ્ઠ ૮૨:—

યવતોમાં વિશ્વના ત્રણ વિભાગ વિશે જુઓ કીમીજું પુસ્તક. પૃષ્ઠ ૧૬૯:—

હિન્દુસ્તાનના પાસાઓ અને વિભીદક વચ્ચે વિશે જુઓ ગુરુ-પૂજાકોમુદીમાં રૌય થું કહે છે તે, ૫. ૧-૪ (લીપ્ઝિક, ૧૮૯૬)

પ્રકરણ ૬.

ખાસ કરીને જુઓ:—

- (૧) "શિખરનું" "Altindisches Leben" (બર્લિન, ૧૮૭૯);
 મેક્ડોનલ્ડ અને કીથની "Vedic Index of Names
 and Subjects," જે પુસ્તકો (લન્ડન, ૧૯૧૨).

ઋગ્વેદ વખતના આર્યોનું નિવાસસ્થાન (પૃ. ૧૯૫):—

- (૨) હીપ્પિસનો "પેગ્ગન અને ઋગ્વેદ," વિષે નિબંધ, (Journal of the American Oriental Society, ૧૮૯૮, પૃ. ૧૩૫ થી ૧૪૧).

હસ (પૃ. ૨૦૧):—

- (૩) હૈન્નનો નિબંધ:— "સંસ્કૃત કવિતાનાં ક્ષીરપાન કરનારા હસો" (Journal of the American Oriental Society, પૃ. ૧૫૧ થી ૧૬૧).

વેદની પ્રજા (પૃ. ૨૦૫):—

- ઓલ્ડનબર્ગના "બુદ્ધ" નું પહેલું પ્રકરણ (બર્લિન, ૧૮૯૭)
 વર્લ્ડવિભાગની શરૂઆત (પૃ. ૨૧૩):—

- ઓલ્ડનબર્ગનું "Journal of the German-Oriental Society (૧૮૯૭, પૃ. ૨૬૭-૨૯૦); અને આંર. ફ્રિકનો નિબંધ (કીડ, ૧૮૯૭).

પ્રકરણ ૭.

- સામવેદ, મળ તથા જર્મન બાળાન્તર અને શબ્દકોશ, પ્ર. યેન્ડી, (લીપ્ઝિક, ૧૮૪૮); પ્ર. સલ્વત સામયગી, કવકતા, ૧૮૭૩, (બિ. ઇ. બાળાન્તર ગ્રિથિયનું (બનારસ, ૧૮૯૩)

યજ્ઞવેદ:—

- (૧) વાજસતેયિમહિતા, પ્ર વેબર, મહીધરની ટીકા સાથે, લન્ડન, બર્લિન, ૧૮૫૨, અક્રિયતુ ભાષાન્તર, બનારસ, ૧૮૮૯
- (૨) તૈત્તિરીયમહિતા (રોમન વિપિમા), પ્ર વેબર, બર્લિન, ૧૮૭૧-૭૨, "Indische Studien" ના વૈદ્યુમ ૧૧-૧૨, બ્રહ્મા મા પણ માધવની ટીકા સાથે છપાઈ છે
- (૩) મૈત્રાયણીમહિતા, પ્રસ્તાવના સાથે, પ્ર સ્કોડર (લીખિક, ૧૮૮૧-૮૬)
- (૪) કાંક મહિતા, પ્ર સ્કોડર, ત્રણ પુસ્તકો (લીખિક, ૧૯૦૦-૧૨)

અથર્વવેદ મુળ, પ્રકાશક રૌય અને વિહટની (બર્લિન, ૧૮૫૬), મળતુકમણિકા "Journal of the American Oriental Society" ના પુ ૧૨ મા ભાષાન્તર વિહટનીનું, પ્ર લૉર્બન, હાર્વર્ડ ઓરિયેન્ટલ મીઝી પ્રે પુસ્તકો ૧૮૦૫, અક્રિયતુ ભાષાન્તર અગ્રેજ કવિતામાં, પ્રે પુસ્તક, બનારસ, ૧૮૮૭, અને (ગ્રોહા અગલના મનો પડતા મૂળને) બ્રહ્મકી 'તુ ભાષાન્તર, અગ્રેજ ગણમાં, પુસ્તક દિપ્પણ સાથે, "Sacred Books of the East" નું પુ ૪૨

બુલરની "Encyclopædia" મા બ્રહ્મકીસ્તનો 'અથર્વ વેદ' જોવો (સ્ટ્રૅન્ગર્થ, ૧૮૬૮)

પ્રકરણ ૮.

• ઐતર્ય બ્રાહ્મણ, પ્ર ઓર્ડે (બૉન, ૧૮૭૪)—આ આશ્રિતિ મોટી મારી છે, ખીજ આશ્રિતિ હોમની છે, ભાષાન્તર માથે પ્રે પુસ્તક મુંબઈ, ૧૮૬૩.

કૌપીતકિ અથવા શાંખાયન બ્રાહ્મણ, પ્ર. લિન્ડનર, જીના, ૧૮૮૭.

એતરેય આરણ્યક, પ્ર. આર. મિત્ર, કલકત્તા, ૧૮૭૬ (બિ. ઇ.); બીજી આવૃત્તિ એ. બી. કીચની, બાપાન્તર સાથે, ઓક્સફર્ડ, ૧૯૦૯.

કૌપીતકિ આરણ્યક, અપ્રકાશિત.

તાંડય મહાબ્રાહ્મણ અથવા પંચવિંશ બ્રાહ્મણ, પ્ર. એ. વેદાન્ત-વાગીશ, કલકત્તા, ૧૮૬૯-૭૪ (બિ. ઇ.).

પરવિંશ બ્રાહ્મણ, પ્ર. જે. વિદ્યાસાગર, ૧૮૮૧; બાપાન્તર સાથે પ્ર. કલેમ, બુટ્સ્ત્રો, ૧૮૯૪.

સામવિધાન બ્રાહ્મણ, પ્ર. બર્નેલ, લન્ડન, ૧૮૭૩, બાપાન્તર કોનોલ્ડ, હૅમ, ૧૮૯૩.

વંશ બ્રાહ્મણ, પ્ર. વેબર, "Indische Studien," પુસ્તક ૮, પૃ. ૩૭૧ થી: પ્ર. બર્નેલ, મેગેયોર, ૧૮૭૩

બર્નેલે એ ઉપરાંત નીચલા મન્યો પણ પ્રકાશિત કર્યા છે—

દેવતાધ્યાય બ્રાહ્મણ, ૧૮૭૩,

આર્ષેય બ્રાહ્મણ, ૧૮૭૬,

સંહિતા ઉપનિષદ્ બ્રાહ્મણ, ૧૮૭૭

મન બ્રાહ્મણ, પ્ર. એમ. સતમશ્રમી, કલકત્તા, ૧૮૯૦.

જૈમિનીય અથવા તત્ત્વકાર બ્રાહ્મણ, પ્ર. બર્નેલ, ૧૮૭૮, અને ઓર્ટેલ, બાપાન્તર તથા ટિપ્પણો સાથે, "Journal of the American Oriental Society" ગ્રાં. પુ. ૧૬, પૃ. ૭૯ થી ૨૬૦.

તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ, પ્ર. આર. મિત્ર, ૧૮૫૫-૭૦ (બિ. ઇ.); આપ્તે, આનન્દાશ્રમ સંસ્કૃત મન્યાવલિ, ૧૮૯૮.

તૈત્તિરીય આરણ્યક, પ્ર. એચ. એન. આપ્તે, આનન્દાશ્રમ સંસ્કૃત ગ્રન્થાવલિ, પૂના, ૧૮૯૮.

શાતપથ બ્રાહ્મણ, પ્ર. વેબર, બર્લિન, ૬-૬૧, ૧૮૫૯; બાયાન્તર ઇન્ડિગેનું, "Sacred Books" માં, પાંચ પુસ્તકો.

ગોપથ બ્રાહ્મણ, પ્ર. આર. મિત્ર અને એચ. વિદ્યાભૂષણ, ૧૮૭૨ (બિ. ઇ.); સવિસ્તર વર્ણન ઉદ્ભૂમહીલ્કના "અથર્વવેદ" ના પુસ્તકમાં, પૃ. ૧૦૧-૧૨૪ (જુલરની "Encyclopædia" ૧૮૯૬.)

ઉપનિષદોની સામાન્ય ચર્ચા કરનાર ગ્રાંથી અગત્યનું પુસ્તક હ્યૂસનનું છે, "ઉપનિષદોની ફિલસૂફી," (લીઝિક, ૧૮૯૯); મૈત્રમ મ્યુસરે કેટલાંક ઉપનિષદોનું બાયાન્તર કર્યું છે, "Sacred Books," પુ. ૧ અંતે ૧૫; હ્યૂસરે પણ કીમતી પ્રસ્તાવનાઓ સાથેનાં બાયાન્તર બહાર પાડ્યાં છે, લીઝિક, ૧૮૯૭; જેકબની "A Concordance to the Principal Upanishads and Bhagavadgita" (શુબાર્થ સંસ્કૃત સીરીઝ, ૧૮૯૧) એ પણ ઘણી ઉપયોગી ચોપડી છે.

૫. ૨૯૪.

૩૨ ઉપનિષદો, બાધ્ય સાથે, આનન્દાશ્રમ સંસ્કૃત ગ્રન્થાવલિ, પૂના, ૧૮૯૫; ઐતરેય ઉપનિષદ, પ્ર. રોઆર, ૧૮૫૦ (બિ. ઇ.), આનન્દાશ્રમ સંસ્કૃત ગ્રન્થાવલિ, ૧૮૮૯; કૌષીતકિ બ્રાહ્મણ ઉપનિષદ, પ્ર. કૉપેલ, કેલકત્તા, ૧૮૬૧ (બિ. ઇ.); છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ, પ્ર. બોટ-લિંગ, બાયાન્તર સાથે, લીઝિક, ૧૮૮૯; વર્ગી આનન્દાશ્રમ સંસ્કૃત ગ્રન્થાવલિમાં, ૧૮૯૦;

૫. ૨૯૮.

કેન અથવા તલવકાર ઉપનિષદ, પ્ર. રોઆર, કેલકત્તા, ૧૮૫૦; વર્ગી આનન્દા. સં. મ. માં, ૧૮૮૯; ગૈત્રાયણ ઉપનિષદ, પ્ર. કૉપેલ, ૧૮૭૦ (બિ. ઇ.);

ચૈતાન્યનર, પ્ર. રોઆર, ૧૮૫૦; આ. સં. મ. ૧૮૯૦; કાલક

ઉપનિષદ, પ્ર. રોચર, ૧૮૫૮, બાબ્બ સાથે પ્ર. આપ્તે, પૂના, ૧૮૮૯, તૈત્તિરીય ઉ. પ્ર. રોચર, ૧૮૫૦, આ સં. ઇ. ૧૮૮૯, બૃહદારણ્યક ઉ. પ્ર. બોટલિંગ, બાબાન્તર સાથે, લીપ્ઝિક, ૧૮૮૯, વળી આ સં. ઇ. ૧૮૯૧, ઈમા ઉ. આ સં. ઇ. ૧૮૮૮, મુણ્ડક ઉ. પ્ર. રોચર, ૧૮૫૦ આપ્તે, આ, સં. ઇ. ૧૮૮૯, અથ ઉ. આ. સં. ૧૮૮૦, માંડુકા ઉ. આ સં. ઇ. ૧૮૯૦, અગ્નેષ બાબાન્તર તથા ટિપ્પણો સાથે મુંબઈ, ૧/૧૫, મહાનારાયણ ઉ. પ્ર. જોડબ, બાબ્બ સાથે, મુંબઈ સંસ્કૃત સૌરીક, ૧/૮૮, નૃસિંહતાપિનીય ઉ. આ સં. ઇ. ૧૮૮૫

૫ ૩૧૩-૧૪.

એટો અને શંકર એ બેની ફિલસૂફીના આદર્ય વિષે લખતા બન્ન આત્મકૃતિનો દોષ આની ગયો છે, કારણ કે એક તો, એટોએ દેવનો ભાગ કયો નહોતો, અને બીજો, એ માન એટલું જ કહેતો હતો કે વિકાર (થવુ, બનવુ) એ ખરેખરો દેવભાવ (હોવું) નથી

અકરણ ૯

સૂત્રોની સામાન્ય ચર્ચા માટે જુઓ હિસેમેન્ડનો “ કર્મમાડનું માહિત્ય ” એ નામનો વેબ, બુનરની “ Encyclopaedia, ” ૧૮૯૭, આશ્વનાયન ઐતર્ય, પ્ર. આર વિધારન, કનકતા, ૧૮૬૪-૭૪ (બિ. ઈ.) શાંખામન ઐત, પ્ર. હિસેમેન્ડ, ૧૮૮૫-૯૧ (બિ. ઈ.), લાદ્યામન ઐત, પ્ર. એ વાગીસ, કનકતા, ૧૮૭૦-૭૭ (બિ. ઈ.), મશક અને ડાલાયણ ઐત, અપકાશિત કાન્યામન ઐત, પ્ર. વેગર, લન્ડન, બર્મિન, ૧૮૫૫, આપસ્તમ્ય ઐત, અગ્નેષ ભાગ, પ્ર. હિસેમેન્ડ, કનકતા, ૧૮૮૨-૯૦ (બિ. ઈ.), વેનાનસૂત્ર, પ્ર. ગાર્ગ, લન્ડન, ૧૮૭૮, બાબાન્તર ગાર્ગનું, સ્ટ્રોમ્બર્ગ, ૧૮૭૮, આશ્વનાયન શુક્લસૂત્ર, પ્ર. સ્ટ્રોમ્બર્ગ, બાબાન્તર સાથે, લીપ્ઝિક, ૧૮૬૪-૬૫, દીપ તથા ટિપ્પણો સાથે, મુંબઈ, ૧૮૮૫, બાબાન્તર, “ Sacred Books ”, પુ. ૨૯, શાંખામન શુક્લ, પ્ર. એલ્ડનમર્ગ, જર્મન બાબાન્તર સાથે. “ Indische Studien, ”, પુ. ૧૫, અગ્નેષ બાબાન્તર “ Sacred Books ”, પુ. ૨૯; ગોબિલ શુક્લ, દીપ સાથે, પ્ર. લર્મિયમર, ૬૧-

કતા; ૧૮૮૦ (બિ. ઇ.); પ્ર. નૉઅર, કોર્પત, ૧૮૮૪; ભાષાન્તર, નૉઅરનું, કોર્પત, ૧૮૮૭; ભાષાન્તર, "Sacred Books," પુ. ૩૦; પારસ્કર શૃણ, પ્ર. સ્ટેન્હૅલર, ભાષાન્તર સાથે, લીખિક, ૧૮૭૬; ભાષાન્તર, "Sacred Books," પુ. ૨૯; આપસ્તમ્બ શૃણ, પ્ર. વિન્ટરનિટ્ઝ, વિથેના, ૧૮૮૭; ભાષાન્તર "Sacred Books," પુ. ૩૦; હિરણ્યકેશિ શૃણ, પ્ર. કિર્ત્તી, વિથેના, ૧૮૮૯; ભાષાન્તર, "Sacred Books," પુ. ૩૦; મન્નપાઠ, પ્ર. વિન્ટરનિટ્ઝ, ઓક્સફર્ડ, ૧૮૮૭, માનવ શૃણ, પ્ર. નૉઅર, લીખિક, ૧૮૯૭, કૌશિક સૂત્ર, ઇન્દ્રમહીલ, ન્યૂ હેવન, ૧૮૯૦; પિતૃમેધ સૂત્રો, ઔધાયન, હિરણ્યકેશિન, ગૌતમનાં, પ્ર. કેલેન્ડ, લીખિક, ૧૮૯૬; આપસ્તમ્બ ધર્મ-સૂત્ર, પ્ર. છુક્કર, મુંબાઈ સંસ્કૃત સોરીઝ, બે ભાગ, ૧૮૯૨ અને ૧૮૯૪; ઔધાયન ધ. સૂ, પ્ર. હૉલ્ડશ, લીખિક, ૧૮૮૪; ગૌતમધર્મશાસ્ત્ર, પ્ર. સ્ટેન્હૅલર, લન્ડન, ૧૮૭૬, વાસિષ્ઠધર્મશાસ્ત્ર, પ્ર. ધુરર, મુંબાઈ, ૧૮૮૩; હિરણ્યકેશિધર્મસૂત્ર, અપ્રકાશિત; વૈષ્ણવસ ધર્મસૂત્ર, ઇન્દ્રાચ-નું વર્ણવેલું, વિથેના, ૧૮૯૬; આપસ્તમ્બ, ગૌતમ, વસિષ્ઠ, ઔધાયન-નું ભાષાન્તર, છુક્કરનું કરેલું, "Sacred Books," ખીજી આવૃત્તિ, ઓક્સફર્ડ, ૧૮૯૭. મહાવેદ પ્રાતિશાખ્ય, જર્મન ભાષાન્તર માથે, પ્ર. મૅક્સ મુક્કર, લીખિક, ૧૮૫૬-૬૯; ઉવટની રીક સાથે, બનારસ, ૧૮૯૪; મહાત્મ્ય વાકરણ (સા. પ્રા.), ભાષાન્તર સાથે, પ્ર. બર્તેલ, મૅંગેલોર, ૧૮૩૯; તૈત્તિરીય પ્રાતિશાખ્ય, પ્ર. બ્રહ્મટની, "Journal of the American Oriental Society," પુ. ૯, ૧૮૭૧; પ્ર. વૈદ-નાથ શાસ્ત્રી, કુંભકોણમ, ૧૯૦૦; વાજસનેયિ પ્રાતિશાખ્ય, ઉવટની રીક સાથે, બર્નાર્ડેસ સંસ્કૃત ગ્રન્થાવલિ, ૧૮૮૮; પ્ર. લેપ્પર, "Indi-sche Studien," પુ. ૪, અથર્વવેદ પ્રાતિશાખ્ય, પ્ર. બ્રહ્મટની "Journal American Oriental Society," પુ. ૭ અને ૧૦. ઔધાયનનું શુલ્વસૂત્ર, ભાષાન્તર સાથે, પ્ર. થિબો, "પંડિત" નું પુ. ૯; સરખાવો એનો શુલ્વસૂત્રો વિથેનો લેખ, "Journal of Asia-atic Society, Bengal," પુ. ૪૪, કલકત્તા, ૧૮૭૫. ૬. વેદાંગ, સંસ્કૃત મૂળ, મુંબાઈ, ૧૮૯૨; યજુરનું નિરુકત, પ્ર. આર. રૉય, ગુલ્ડિ-નન, ૧૮૫૨; ભાષ્ય માથે, પ્ર. એસ. સામગ્રમી (બિ. ઇ.); સર્વા-નુક્રમણી, પ્ર. મૅક્કોનલ, ઓક્સફર્ડ, ૧૮૮૬ (અનુવાકનુક્રમણી અને

પાંચુરુશિખ્યની ટીકા સાથે); આર્યાનુક્રમણી, છન્દોનુક્રમણી, બૃહદ્દેવતા, ભાષાન્તર સાથે, પ્ર. મેક્કોનન, હાર્વર્ડ ઓરિયેન્ટલ સીરીઝ, કેમ્બ્રિજ, બે પુસ્તકો, ૧૯૦૪; પ્ર. આર. મિત્ર, ૧૮૯૨ (બિ. ઇ.); પિંબલનું છન્દઃસૂત્ર, પ્ર. બિ. ઇ, ૧૮૭૪; વેબરનું "Indische Studien," પુ. ૮ (એમાં મંસ્કૃત વૃત્તો વિશે સામાન્ય ચર્ચા કરવામાં આવેલી હોવાથી ઉપયોગી છે.); નિદાનમૂલ, કેટલોક ભાગ ઉપલાજી પુસ્તકમાં છપાયો છે; શુક્લ યજુર્વેદનાં સર્વાનુક્રમ સૂત્રો, પ્ર. વેબર, એની "શુક્લ યજુર્વેદ" ની આવૃત્તિમાં; ભાષ્ય સાથે, બનારસ મંસ્કૃત મંથાવસિ, ૧૮૯૩-૯૪; ચરણબૂહ, પ્ર. વેબર, "Indische Studien," પુ. ૩. માધવને માટે 'શુરૂપૂજાદાયુદી' માં કલેમ શું કહે છે તે જુઓ, લીપ્પિઝ, ૧૮૯૬.

પ્રકરણ ૧૦

મહાભારત વિશે સામાન્ય ચર્ચા માટે ખાસ કરીને જુઓ હોબ્હાઉસનનું "Das Mahabharata," ચાર પુસ્તકો, કીલ, ૧૮૯૨-૯૫; હોપ્કિન્સનું "The Great Epic of India," ૧૯૦૧; લેકોખીનું "મહાભારત" (સાર) બેન, ૧૯૦૩; બુલરનું "Indian Studies," અંક ૨, Trans. of Imp. Vienna Academy, ૧૮૯૨; એ ઉપરાંત જુઓ લેકોખીનું લખાણ; "Gottinger Gelehrte Anzeigen," પુ. ૮, ૫. ૧૫૯ થી; વિન્ટરનિડ્ઝનું "Journal of the Royal Asiatic Society" ૧૮૯૭, ૫. ૭૩૧ થી; "Indian Antiquary," પ્ર. ૨૭.

આવૃત્તિઓ:—

પાંચ પુસ્તકો, મુંબઈ, ૧૮૮૮; કલકત્તા, ૧૮૯૪; અંગ્રેજી મઘમાં ભાષાન્તર, પ્રતાપ ચન્દ્ર રાયને ખરચે, કલકત્તા, ૧૮૯૬; અંગ્રેજીમાં અક્ષરસઃ ભાષાન્તર, એમ. એન. દત્તનું. પાંચ પુસ્તકો, કલકત્તા, ૧૮૯૬; સાવિત્રીનું ઉપાખ્યાન, પ્ર. કેલનર, પ્રસ્તાવના તથા ટિપ્પણો માથે, લીપ્પિઝ, ૧૮૮૮; નવોપાખ્યાન, ગુરૂરની "Third Book of Sans-

-"krit" મા, મુબાર્ક, ૧૮૭૭, મૂળ, ટિપ્પણો, શબ્દકોશ, ૩ કેવનર, ૧૮૮૫, મૂળ ભાષાન્તર, શબ્દકોશ, ૫ મોનિયર (વનિયમસ, મોનિયર, ૧૮૭૬

પુરાણની સામાન્ય ચચાને માટે જુઓ —

એચ એચ વિલ્સનના વિષ્ણુપુરાણના ભાષાન્તર (પાંચ પુસ્તકો) ની રસતાવના, — ૫ ફુલ્ફુલ હોલ, ૧૮૬૪-૭૦, હોલ્ડરમેનનો ઉપર જણાવેલો ગ્રન્થ, પુ ૪, ૫ ૨૮-૫૮, ગરુડ પુરાણ, ૩ મુબાર્ક, ૧૮૮૮, ૫ વિદ્યાસાગર, કલકત્તા ૧૮૮૧, અમિં, ૫ અમાર મિત્ર, બિ હ, ૧૮૭૦-૭૮, જે. વિદ્યાસાગર, કલકત્તા, ૧૮૮૨, વાયુ, ૫ અમાર મિત્ર, બિ હ. ૧૮૮૮, મુબાર્ક, ૧૮૮૫, મત્સ્ય, મુબાર્ક, ૧૮૮૫ ફૂલ્ફુલ, બિ હ, ૧૮૮૦, માર્કેટ, બિ હ ૧૮૫૫-૬૨, ભાષાન્તર પર્ણિતરનું બિ હ ૧૮૮૮-૮૮, સી સી મુકરજી, કલકત્તા, ૧૮૮૪, પદ્મ, ૩ વી એન મેંડેલિક, ચાર પુસ્તકો, આનન્દા હં મ, ૧૮૮૪, વિષ્ણુ, દીકા સાથે, મુબાર્ક, ૧૮૮૭, પાંચ ભાગમાં, કલકત્તા, ૧૮૮૮, ગદ્યમાં ભાષાન્તર એમ એન દત્ત, કલકત્તા, ૧૮૮૪, વિલ્સનના પાંચ ગ્રન્થો, ભાગવત ૩ ત્રણ દીકાઓ માથે, ત્રણ પુસ્તકો, મુબાર્ક ૧૮૮૭, બે પુસ્તકો નિર્ણયસાગર પ્રેસ મુબાર્ક, ૧૮૮૪, બર્નુદના ભાષાન્તર માથે, ચાર પુસ્તકો, પેરિસ, ૧૮૪૦-૪૭, ૧૮૮૪, બ્રહ્મ, ૫ આનન્દા સ મ, ૧૮૮૫ વરાહ બિ હ ૧૮૮૭-૮૭ રામાયણની સામાન્ય ચચાને માટે જુઓ —

Das Ramayana, બ્રૉન ૧૮૮૩, વળી, Journal of the German-Oriental Society, પુ ૪૮, ૫ ૮૦૭ થી પુ ૫૧, ૫ ૧૦૫ થી, લેવિંગ Ueber das Ramayana, " પ્રેમ ૧૮૮૪, બોમબૉઈ. Das Ramayana, " ફરીબર્ગ, ૧૮૮૪ આશ્ચર્યો —

મુબાર્કની આશ્ચર્ય, ૩ ગોરેસિયો, ટ્યૂરિન, ૧૮૪૩-૬૭, ત્રણ દીકાઓ સાથે, ત્રણ પુસ્તકો, મુબાર્ક, ૧૮૮૫ બમાબાની આશ્ચર્ય, કલકત્તા, ૧૮૫૮-૬૦ અશ્વિનુ ભાષાન્તર અગ્રેષ્ઠ પદ્યમાં બનારસ ૧૮૮૫ અગ્રેષ્ઠ ગદ્યમાં એમ એન દત્ત, કલકત્તા, ૧૮૮૪

પ્રકરણ ૧૨.

કાવ્યસાહિત્યના સમય વિશે ખાસ કરીને જુઓ જુલરનો લેખ
 "Trans. of the Imp. Vienna Academy," (વિયેના
 ૧૮૯૦; ફેલીટનું "Corpus Inscr Ind," પુ. ૩ જુ., કલકત્તા
 ૧૮૮૮.)

વિક્રમ સંવત્ માટે જુઓ 'ફિલહોર્નનું' "Gottinger Nachrichten," ૧૮૯૧, પૃ. ૧૭૯-૧૮૨, અને માલવ સંવત્ માટે "Ind Ant.," પુ. ૧૯, પૃ. ૩૧૬; કાવિદાસના સમય માટે જુઓ "Die Zeit des Kalidasa", બર્લિન, ૧૮૯૦.

સુદ્યવશિત, પ્ર. કૌવેલ, ઓક્સફર્ડ, ૧૮૯૩; "Sacred Books,"
 પુ. ૪૯ માં કૌવેલનું ભાષાન્તર.

રઘુવંશ, પ્ર. સ્ટેન્હલર, લેટિન ભાષાન્તર સાથે, લન્ડન, ૧૮૩૨;
 મહિનાયની દીકા સાથે, પ્ર. એસ પી પાંડિત, મુંબાઈ સંસ્કૃત સો-
 રીઝ; મૃગ, અંગ્રેજી ભાષાન્તર સાથે, પ્ર. જ્વાલામયસાદ, મુંબાઈ, ૧૮૯૫;
 મહિનાયની દીકા સાથે, પ્ર. કે. પી. પરબ, નિર્ણયમાગર પ્રેસ, મુંબાઈ,
 ૧૮૯૭; મર્ગ ૧-૭, અંગ્રેજી ભાષાન્તર, ટિપ્પણો, મહિનાયની દીકા,
 અને ભા. હેમાદ્રિ, ચારિત્રવર્તન, વયબની દીકાઓમાંથી ઉતારાઓ સાથે,
 પ્ર. જી. આર. નન્દગિરર પૂના, ૧૮૯૬.

કુમારસંભવ, લેટિન ભાષાન્તર સાથે, પ્ર. સ્ટેન્હલર, લન્ડન,
 ૧૮૩૮; મર્ગ ૧-૬, મહિનાયની દીકા અને અંગ્રેજી ભાષાન્તર સાથે,
 પ્ર. એમ. જી. દેશપાંડે, પૂના, ૧૮૮૭; બીજો ભાગ, મૂર્ત્યુ દીકા સાથે,
 પ્ર. જે. [વદાસાગર, ચોથી આવૃત્તિ, કલકત્તા, ૧૮૮૭; મહિનાયની
 દીકા (૧-૭) અને સીતારામની દીકા સાથે, ત્રીજી આવૃત્તિ, [નર્ણય-
 માગર પ્રેસ, મુંબાઈ, ૧૮૯૩; ત્રણ દીકાઓ સાથે, મુંબાઈ, ૧૮૯૮;
 મિથિયનું, લન્ડન, ૧૮૭૬.

ભટ્ટિકાવ્ય, પ્ર. કલકત્તા, ૧૬૨૮; મર્ગ ૧-૫, જયચમત્તની દીકા,
 અંગ્રેજી ભાષાન્તર, ટિપ્પણો, રાજકોશ સાથે, પ્ર. એમ. આર. કાળે,

મુંબાઈ, ૧૮૯૭; મહિનાયની ટીકા અને દિપ્પણ સાથે, પ્ર. કે. પી. ત્રિવેદી, મુંબાઈ સંસ્કૃત સીરીઝ, બે પુસ્તકો, ૧૮૯૮; જર્મન ભાષા-
ન્તર સર્ગ ૧૮ થી ૨૨ તું, પ્ર. સ્ક્રેડજ, બીલ્ફેલ્ડ, ૧૮૭૭.

કિરાતાજીનીય, પ્ર. બે. વિદ્યાસાગર, કલકત્તા, ૧૮૭૫; મહિ-
નાયની ટીકા સાથે, નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબાઈ; સર્ગ ૧-૨, ભાષાન્તર
સ્ક્રેડજ તું, બીલ્ફેલ્ડ, ૧૮૪૩.

શિશુપાલવધ, મહિનાયની ટીકા સાથે, પ્ર. વિદ્યાસાગર, ૧૮૮૮;
બનારસ, ૧૮૮૩; જર્મન ભાષાન્તર સ્ક્રેડજ તું, સર્ગ ૧-૯, બીલ્ફેલ્ડ,
૧૮૪૩.

નૈપધીયચરિત, નારાયણની ટીકા સાથે, પ્ર. પંડિત શિવજી,
મુંબાઈ, ૧૮૬૪.

નસોદય, પ્ર. વિદ્યાસાગર, કલકત્તા, ૧૮૭૩; જર્મન ભાષાન્તર
શૅકતુ, "Stimmung vom Ganges," બીજી આવૃત્તિ, ૧૮૭૭,
રાધવપાંડવીય, ટીકા સાથે, કાવ્યભાસાના ૬૨મા અંકમાં.

ધનજયતું રાધવપાંડવીય, જોમાંથી ગણ્યુરત્નમહોદધિમાં ઉતારાઓ
આપ્યા છે, ઇ. મ. ૧૧૪૦, તે કવિરાજની કૃતિનું અનુકરણ છે.

એજ ધારણ પર રચાયેલા આધુનિક સંસ્કૃત નાટક માટે જુઓ
શેર્મનતું "Orientalische Bibliographie," પૃ. ૯, ૧૮૯૬, પૃ.
૨૧૮, અંક ૪૬૦૫.

હરવિજય, કાવ્યભાસાના ૧૮૯૦ ના અંકમાં; જુઓ પુનરનો
સવિતર રિપોર્ટ, પૃ. ૪૩, મુંબાઈ ૧૮૭૭.

નવસાહસાંકચરિત, પ્ર. મુંબાઈ સંસ્કૃત સીરીઝ; જુઓ પુનર
અને એડેરિનું લખાણ, "Trans. of Vienna Acad." ૧૮૮૮.

સેતુબન્ધ (મહારાષ્ટ્રી ભાષામાં), ભાષાન્તર સાથે, પ્ર. એમ.
ગોરડાનિનટ, ૧૮૮૪, કાવ્યભાસા, અંક ૮૭, મુંબાઈ, ૧૮૯૫.

પામવદતા, પ્રન્તાવના માથે, પ્ર કિદ્દજ એડવા હૌન, બિ. ઈ. ૧૮૫૯; ટીકા સાથે, પ્ર. જે. વિદ્યામાગર, કલકત્તા, ૧૮૭૪; બાપાન્તર પ્ર. એસ. એમ. એ. ન્યૂ યૉર્ક, ૧૯૧૭.

કાગરો, પ્ર પી. પીટરમન, મુંબાઈ મંસ્કૃત સીરીઝ, ૧૮૮૯, ટીકા નાથે, નિર્ણયમાગર પ્રેસ, મુંબાઈ, ૧૮૯૬; ટીકા અને ટિપ્પણો નાથે, પ્ર એમ. આર. કાગે, પૂના, ૧૮૯૬; બાપાન્તર, કાઈ કાઈ ફકરાઓ સિવાયનું, પ્ર. બી. એમ. રિડિંગ, રૉયલ એસિયાટિક સોમા-ઈટી, લન્ડન, ૧૮૯૬.

હૃદયચરિત, પ્ર. જે. વિદ્યાસાગર, કલકત્તા, ૧૮૮૩; ટીકા સાથે, જમ્મુ, ૧૮૭૮, મુંબાઈ, ૧૮૯૨; ટીકા સાથે, પ્ર કુરર, મુંબાઈ મંસ્કૃત સીરીઝ, ૧૯૦૯, બાપાન્તર, પ્ર. કૉવેલ અને થૉમસ, રૉયલ એ. સોમાઈટી, લન્ડન, ૧૮૯૬.

હસાકુમારચરિત ભાગ ૧, પ્ર. જુવર, મંસ્કૃત સીરીઝ, ખીજી આદિતિ, ૧૮૮૮; ભાગ ૨, પી. પીટરમન, મંસ્કૃત સીરીઝ, ૧૮૯૧; પ્ર પી ઍનગ્ર, કલકત્તા, ૧૮૮૮.

પ્રકરણ ૧૨.

મેડૂત, વચબની ટીકા સાથે, પ્ર હુલ્સ, રૉયલ એસિ. સો-સાઈટી, લન્ડન, ૧૯૧૧; સપ્તકોશ સાથે, પ્ર. ફેટ્નહર, એસો, ૧૮૭૪, મહિનાયની ટીકા સાથે, નિર્ણયમાગર પ્રેસ, મુંબાઈ, ૧૮૯૪, પ્ર. કે. બી. પાટક, પૂના, ૧૮૯૪. અગ્રેજ પદમાં બાપાન્તર વિસ્તન-નું. ત્રીજી આગ્રજિ, લન્ડન ૧૮૬૭; ટી. કસાર્ક, લન્ડન, ૧૮૮૯; જર્મનમાં, પ્ર મેમ્મ મ્યનર, કુનિગ્ગબર્ગ ૧૮૮૭, શુદ્ધ, બીનનીંગ, ૧૮૫૯, કિદ્દજ, એનનિટ્ઝ, ૧૮૭૦.

ઋતુસંહાર, લેટિન અને જર્મન બાયાન્તર સાથે, પ્ર. પી. વી. બોલન, લીપ્ઝિક, ૧૮૪૦; ટિપ્પણ અને અંગ્રેજી બાયાન્તર સાથે, પ્ર. સીતારામ આયર, મુંબઈ, ૧૮૬૭.

ધટકર્પર, પ્ર. ઓ કહોઝ, ૧૮૪૧, જર્મન બાયાન્તર હુકરનું
(" Indische Gedichte, " પુ ૨)

ઐરધેયાશિકા, જર્મન બાયાન્તર સાથે, પ્ર. સોલ્ક, કીલ, ૧૮૮૬; બાયાન્તર, એડવિન આર્નોલ્ડનું, લન્ડન, ૧૮૮૬.

ભર્તૃહરિનાં શતકો, ટીકા સાથે, મુંબઈ, ૧૮૮૪, અંગ્રેજી પદ્યમાં બાયાન્તર, પ્ર. દોનિ, કલકત્તા, ૧૮૭૭, મૂળાર્થતક, કલકત્તા, ૧૮૮૮.

શૃંગારતિલક, પ્ર. ગિલ્ડમીસ્ટર, બોન, ૧૮૪૧.

અમરચતક, પ્ર. આર. સાધન, કીલ, ૧૮૬૩.

સમશતક (હાલ કવિનું રચેલું), જર્મન ગદ્યમાં બાયાન્તર સાથે, પ્ર. વેબર, લીપ્ઝિક, ૧૮૮૧.

મયૂરનું સૂર્યશતક, કાવ્યભાષા, ૧૮૮૯.

ગીતગોવિન્દ, પ્ર. જી. વિદ્યાભાગર, કલકત્તા, ૧૮૮૨; મુંબઈ, નિર્ણયભાગર પ્રેમ, ૧૮૯૬; જર્મન બાયાન્તર રૂકરનું, લીપ્ઝિક.

..

પ્રકરણ ૧૩.

સંસ્કૃત નાટકની સામાન્ય ગ્યાનિ માટે જુઓ આસ કરીને:—
એચ. એચ. વિલ્સનનું " Select Specimens of the Theatre of the Hindus, " ૨ પુસ્તકો, ત્રીજી આવૃત્તિ, લન્ડન, ૧૮૭૧; સિલ્વેષ્ટા લીવિનું " Le Theatre Indien, " પેરિસ, ૧૮૯૦; રુકરનું " A Bibliography of the Sanskrit Drama, " ન્યૂ યૉર્ક, ૧૯૦૬.

શકુન્તલા, બ્રહ્મણી આવૃત્તિ, પ્ર. પિસલ, કીલ, ૧૮૭૭; દેવ-
નાગરી આવૃત્તિ, પ્ર. મોનિયર વિલિયમ્સ, બીજી આવૃત્તિ, ઓક્સફર્ડ,
૧૮૭૬; એમ. આર. કારે, મુંબઈ, ૧૮૮૮; બાપાન્તર, મોનિયર વિ-
લિયમ્સનું, ૧ ઠી આવૃત્તિ, લન્ડન, ૧૮૮૪; જર્મન ભાષાન્તર, રૂટ્ટેનું,
લીપ્ઝિક, ૧૮૭૬; ફ્રિદ્રીક, ૧૮૭૬; લોએડેઝ, ૭ મી આવૃત્તિ, લી-
પ્ઝિક, ૧૮૮૪, દક્ષિણ હિન્દુસ્તાન અને કાશ્મીરની આવૃત્તિઓ પણ
છે (જુઓ બુક્કનો " રિપોર્ટ " પૃ. ૮૫.)

વિક્રમોર્વશીય, પ્ર એન પી. પંડિત, મુંબઈ, ૧૮૭૯; વૈદ્ય,
૧૮૮૫; દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનની આવૃત્તિ, પ્ર. પિસલ, ૧૮૭૫; વિશ્વમન-
નું બાપાન્તર, પ્રથમ ગણાવેલાં પુસ્તકોમાં; કૉવેલ, હાર્દરફ, ૧૮૫૧;
ફ્રિદ્રીક, લીપ્ઝિક, ૧૮૮૦

માત્રવિકામિમિત્ર, પ્ર બોક્સનસન, લીપ્ઝિક, ૧૮૭૯; એસ
પી. પંડિત, મુંબઈ, ૧૮૬૯; એસ. એસ. આયર, પૂના, ૧૮૮૬;
બાપાન્તર, ટોનીનું, બીજી આવૃત્તિ, કલકત્તા, ૧૮૮૧; જર્મન બાપાન્તર,
વેબરનું, બર્લિન, ૧૮૫૬; ફ્રિદ્રીક, લીપ્ઝિક, ૧૮૮૧

મૃચ્છકટિક, પ્ર. સ્ટેન્હ્યાર, બેલ, ૧૮૪૭; જે. વિદ્યાસાગર,
બીજી આવૃત્તિ, કલકત્તા, ૧૮૬૧; મૃચ્છકટિકનું બાપાન્તર, રાઇડરનું.
હાર્વર્ડ ઓરિયેન્ટલ સીરીઝ, ૧૯૦૫; વિશ્વમનનું બાપાન્તર, પ્રથમ
ગણાવેલાં પુસ્તકોમાં; જર્મન બાપાન્તર, પ્ર. બોટમિંગ, સેઈટ પીટરસબર્ગ,
૧૮૭૭, પ્ર. ફ્રિદ્રીક, ચેમનિદ્રીક ૧૮૭૮.

રતનાવલી, પ્ર કેપેલર, બોટવિંગના " Sanskrit-Chres-
tomathie " માં, ૧૮૮૭, ટીકા સાથે, નિર્ણયમાગર પ્રેમ, મુંબઈ,
૧૮૮૫; વિશ્વમનનું બાપાન્તર, ઉપર ગણાવેલાં પુસ્તકોમાં; જર્મન
બાપાન્તર, પ્ર. ફ્રિદ્રીક, ચેમનિદ્રીક, ૧૮૭૮.

નાગાનન્દ, પ્ર. જે. વિદ્યામાગર, કલકત્તા, ૧૮૭૩; પૂના, ૧૮૮૩.
બાપાન્તર, પામર બોલકનું, કૉવેલની પ્રસ્તાવના સાથે, લન્ડન, ૧૮૭૨.

બાલનું પાર્વતીપરિણય, બાપાન્તર સાથે. પ્ર. ટી. આર.

આર. આયર, કુંભકોણમ, ૧૮૯૮; જર્મન ભાષાન્તર, ઝોસરનું, હીરટ, ૧૮૮૧.

મુલતીમાધવ, પ્ર. આર. જી. લાડારકર, મુંબઈ, ૧૮૭૬; વિસ્તરનું ભાષાન્તર, ઉપર મથાવેલાં પુસ્તકોમાં; ફિટ્ઝનું ભાષાન્તર, લીપ્પિંગ, ૧૮૮૪.

મહાવીરચરિત, પ્ર. ત્રિયત, લન્ડન, ૧૮૪૮; કે. પી. પરખ, મુંબઈ, ૧૮૯૨; ભાષાન્તર, જે. પિકફોર્ડનું, લન્ડન, ૧૮૭૧.

ઉત્તરરામચરિત, દીકા અને ભાષાન્તર સાથે, નામપુર, ૧૮૬૫; દીકા સાથે, પ્ર. આયર અને પરખ, નિર્ણયસાગર પ્રેસ, ૧૮૬૯; વિસ્તરનું ભાષાન્તર, ઉપર મથાવેલાં પુસ્તકોમાં.

શુદ્ધારાક્ષસ, પ્ર. લેધન, મુંબઈ, ૧૮૬૩; વિસ્તરનું ભાષાન્તર, ઉપર મથાવેલાં પુસ્તકોમાં, જર્મન ભાષાન્તર, ફિટ્ઝનું, લીપ્પિંગ, ૧૮૮૭.

વેણીમંદાર, પ્ર. કે. પી. પરખ, નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઈ, ૧૮૯૮; એન. બી. ગાડગોલે, પૂના, ૧૮૬૫; પ્ર. ત્રિયત, લીપ્પિંગ, ૧૮૭૧; અંગ્રેજી ભાષાન્તર, એસ. એમ. ટાંગોરનું, કલકત્તા, ૧૮૮૦.

વિદ્યાશબ્દકોશ, પ્ર. જે. વિદ્યાસાગર, કલકત્તા, ૧૮૮૭.

કર્પૂરમંજરી, કેનોના ભાષાન્તર સાથે, હાર્વર્ડ ઓરિયન્ટલ સીરીઝ, ૧૯૦૧; " પંડિત " નું પુ. ૭ મું, બનારસ.

બાલરામાયણ, પ્ર. 'ગોવિન્દ દેવ શાસ્ત્રી, બનારસ, ૧૮૧૯; જે. વિદ્યાસાગર, કલકત્તા, ૧૮૮૪.

મગંડપાંડવ, પ્ર. કેપેલર, સ્ક્રૂઝબર્ગ, ૧૮૮૫.

(રાજશેખર કવિને માટે જુઓ કિથલોનનું " Epigra. Int. ", ભાગ ૪ થી, ૧૮૮૯; ફિટ્ઝનું વખાણ, " Int. Antiq. "

પુ. ૧૬, પૃ. ૧૭૫-૧૭૮; જેકોબીનું લખાણ, Vienna Or. Journal,"
પુ. ૨, પૃ. ૨૧૨-૨૧૬).

શ્વેડિશ, પ્ર. જે. વિદ્યાસાગર, કલકત્તા, ૧૮૮૪; ભાષાન્તર
ફ્રેંચનું.

અબોધચન્દ્રોદય, નિર્ણયસાગર ગ્રંથ, મુંબાઈ, ૧૮૯૮; જર્મન
ભાષાન્તર, એ. હર્સ્ટુકરનું, રોજનકાંઝની પ્રસ્તાવના માથે, કુનિગમબર્ગ,
૧૮૪૨; વળી હર્ઝલનું ભાષાન્તર, સ્ટ્રિગિય, ૧૮૪૬; ટેલરનું, મુંબાઈ,
૧૮૮૬

પ્રકરણ ૧૪.

પંચતંત્ર, પૂર્ણબદ્ધનો પાઠ, પ્ર. હર્ડેલ, હાર્વર્ડ ઓરિયેન્ટલ
સીરીઝ, ૨ પુસ્તકો, ૧૯૦૮ અને ૧૯૧૨; દક્ષિણનો પાઠ, પ્ર. હર્ડેલ,
હીપ્પિક, ૧૯૦૬; પ્ર. કોસગાર્ટન, બોન, ૧૮૪૮; પ્ર. કિલહોર્ને અને
બુલર, મુંબાઈ સંસ્કૃત સીરીઝમાં; છેલ્લી બે આવૃત્તિઓ જુદા જુદા
પાઠવાળા બે મન્યો બતાવી આપે છે; ભાષાન્તર, હીમતી પ્રતાપના
સાથે, બેન્ગીનું, ૨ પુસ્તકો, હીપ્પિક, ૧૮૫૯; અંગ્રેજી ભાષાન્તર, વિ-
ચિનોપક્ષી, ૧૮૮૭, જર્મન ભાષાન્તર, ફ્રેંચનું, હીપ્પિક, ૧૮૮૪.

પંચતંત્રનો સાર, ફોર્મેન્ડની જૂહતકથામંજરીમાં, પ્રસ્તાવના, મૂળ
ભાષાન્તર, ટિપ્પણો માથે, પ્ર. મેકોસ્કી, હીપ્પિક, ૧૮૬૨.

હિતોપદેશ, પ્ર. એફ. જૉન્સન, લન્ડન, ૧૮૮૪; પી. પીટ-
ર્મન, મુંબાઈ સંસ્કૃત સીરીઝ.

કામન્દકીય નીતિસાર, ભાષાન્તર તથા ટિપ્પણો સાથે, મદ્રાસ,
૧૮૯૫; મૂળ, પ્ર. આર. મિત્ર, વિ. છ., કલકત્તા, ૧૮૮૪.

શિવદાસની વેતાલપચવિંશતિકા, પ્ર. એચ. થુસ, હીપ્પિક,
૧૮૮૧. સર આર. એફ. જર્ડનનું "વિક્રમ અને વેતાળ"

(Vikram and the Vampire), નવી આવૃત્તિ, લન્ડન, ૧૮૯૩.

સિંહાસનદ્વાનિસિકા (દ્વાનિચત્તુત્તલિકા), પ્ર. જી. વિદ્યા-
માગર, કલકત્તા, ૧૮૮૧.

શુકસમિતિ, પ્ર. આર સિમટ, લીઝિક, ૧૮૯૩; મ્યુનિચ,
૧૮૯૮; ભાષાન્તર, ફીલ, ૧૮૯૪; સ્ટેટગાર્ટ, ૧૮૯૮.

કયાસરિસાગર, ભાષાન્તર સાથે, પ્ર. ષ્રોકહોઝ, લીઝિક,
(લઘ્નક ૧-૫) ૧૮૩૯, (લઘ્નક ૬-૧૮) ૧૮૬૨-૬૬, મુંબાઈ,
૧૮૮૯; દોનીનું ભાષાન્તર, ગ્રિ. ઇ. ૧૮૮૦-૮૭.

બૃહત્કથામંજરી (૧-૮), ભાષાન્તર સાથે, પ્ર. સિલ્વેઈન
લીવિ, "Journal Asiatique," ૧૮૮૬.

અત્તકમાલા, પ્ર. કર્ન, બોસ્ટન, ૧૮૫૧; ભાષાન્તર સ્પીનરનું,
"Sacred Books of the Buddhists," ડુ. ૧ ક્લ,
લન્ડન, ૧૮૯૫.

પાલી જાનકો, પ્ર. ફૅસબેલ, લન્ડન, (મૃત્યુ) ૧૮૯૭; કૅવેલની
દેખરેખ ત્રીયે ભાષાન્તરનાં પાંચ પુસ્તકો હયાત છે.

વૉરનનું "Buddhism in Translations" (પ્રવચનો
ધર્મ, ભાષાન્તરદ્વારા), હાર્વર્ડ, ૧૮૯૬.

ભર્તૃહરિનાં નીતિ અને વૈશ્યવનાં સતકા, ભાષાન્તર સાથે,
મુંબાઈ, ૧૮૯૮ (ભર્તૃહરિ અને કુમારિજને માટે જુઓ "Journal
of Bombay Branch of Roy. As. Soc.," ડુ. ૧૮,
૫. ૨૧૩-૨૩૮).

મોહમુદ્દગર, ભાષાન્તર ડુ. કે. બૅનગજનું, ભવાનીપુર, બે-
ગાળા, ૧૮૯૨.

ચાણુક્યનાં શાનંડા, પ્ર. કલેટ, ૧૮૭૩.

. નીતિમંત્રીને માટે જુઓ કિલહોર્ને, "Göttinger Nachrichten," ૧૮૯૧, ૪. ૧૮૨-૧૮૬; એ બી. કીય, "Journ. Roy. Asi. Soc.," ૧૯૦૦. ૧, ૪.

શાકુંબરપદ્ધતિ, પ્ર. પીટર્સન, મુંબઈ, ૧૮૮૮.

મુખાપિતાવલિ, પ્ર. પીટર્સન અને હુર્ગોપ્રમાદ, મુંબઈ, ૧૮૮૬.

કવીન્દ્રવચનસમુચ્ચય, એફ. હબ્સ્યુ, થામસ, (બિ. ઇ., કલકત્તા, ૧૯૧૨).

બોટવિંગનુ "Indische Spillobe," બીચ, આદિતિ, ૨ પુસ્તકો સે. પીટર્સનને, ૧૮૭૦-૭૩; અનુક્રમશિકા, હર્સોની રમેલી, લીપ્સિક, ૧૮૮૩.

ધર્મપદ, બાબાન્તર મંત્રમ મયુવરનુ, "Sacred Books of the East," ૪ ૧૦, બીચ આદિતિ, ઓક્સફર્ડ, ૧૮૮૮.

પ્રકરણ ૧૫.

હિન્દુસ્તાનની દિવસુરી વિષે સામાન્ય ગયાને માટે જુઓ માર્ગની ઉપયોગી ન્હાની ચોપડી—"Philosophy of Ancient India" (પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનની કિલસુરી), (ચિકગો, ૧૮૭૭; એફ. મંત્રમ મયુવરની "Six systems of Indian Philosophy" (પેરર્દર્ન), લન્ડન, ૧૮૮૧).

માનવુ "સાંખ્ય દિવસુરી" નુ પુસ્તક, ૧૮૮૮, "સાંખ્ય અને યોગ," જુવગ્ની એન્સાઇક્લોપીડિયામા, સ્ટ્રેઝમર્ગ, ૧૮૮૧ (નંબર ૧ પુસ્તકનંબર ૧).

સાંખ્યકારિકા, મુળ, ગાડપાદની દીક્ષા તેમજ બાબાન્તર સાથે, પ્ર કોલક્રમ અને વિષ્ણુ, ઓક્સફર્ડ, ૧૮૩૭, પુનર્પ્રિન્ટ મુંબઈ, ૧૮૮૩, બનાગમ સુરકૃત સીંગીઝ, ૧૮૮૩; બાબાન્તર એનેન્ડામ્મનું (બિ. ઇ.).

સાંખ્યપ્રવચનબાધ્ય, પ્ર. ગાર્ગ્ય, હાર્વર્ડ, ૧૮૯૫; જર્મન
ભાષાન્તર, લીપ્ઝિક, ૧૮૮૯.

સાંખ્યસૂત્રો ઉપર અનિરુદ્ધની ટીકા, ભાષાન્તર ગાર્ગ્ય, કન-
કના, ૧૮૮૮-૮૯.

સાંખ્યતત્ત્વકોશુદી, અગ્રેજી ભાષાન્તર માથે, મુંબઈ, ૧૮૮૬;
ભાષાન્તર ગાર્ગ્ય, મ્યુનિચ, ૧૮૯૦.

શંકરનું રાત્ર્યોગબાધ્ય, ભાષાન્તર, મદ્રાસ, ૧૮૯૬.

સ્વાત્માગમનો હૃદયોગપ્રદીપ, ભાષાન્તર વાલ્ચરનું, મ્યુનિચ,
૧૮૯૩.

હૃદયોગમહિતા, ભાષાન્તર મુંબઈ, ૧૮૯૫.

પંચશિખના છટકે ફગગ્રો માટે જુઓ ગાર્ગ્યનું "Fest-
gruss an Roth," ૫ ૭૪ થી, ફેટગ્રાસ, ૧૮૯૩; સાંખ્યયોગ
એ બુદ્ધના ધર્મનો પાયો છે તે વિષે જેકોબીનું લખાણ, "Journ.
of Germ. Or Soc," ૧૮૮૧, ૫ ૧-૧૫, એડલિનબર્ગનું
"બુદ્ધ" નું પુસ્તક, ત્રીજી આગ્રજી

મીમામ્સાન, શમર સ્વામીની ટીકા માથે, બિ. ધ., કવકતા,
૧૮૮૭; તત્ત્વવાર્તિક, બનારસ, ૧/૯૯, મ્યોક્વાલિક, ટીકા માથે, બના-
રસ, ૧૮૯૮; જૈમિનીયન્યાયમાવાવિસ્તર, આનન્દાં સં. મ., ૧૮૯૨.

અર્થમઅદ્. મીમામાગાન્ત્રના પ્રવેશક તર્કકે, ભાષાન્તર માથે
પ્ર થીરો, બનારસ, ૧૮૮૨.

વેદાન્ત ઉપર નૌથી અનન્યની ચોપડી હ્યુમનની છે:

હ્યુમનની "System des Vedanta" (વેદાન્તસર્તન),
લીપ્ઝિક, ૧૮૮૩

હ્યુસનના "વેદાન્તના સૂત્રો," મળ, મ્યોનું ભાષાન્તર, અને,
શંકરના મંપૂર્ણ બાધ્ય માથે, લીપ્ઝિક, ૧૮૮૭

અક્ષમતો, શંકરના, બાધ્ય માથે, આં. સં. મ., ૧૮૬૦-૬૧

વેદાન્તસૂત્રો, શ્રીબોનુ બ્રાયાન્તર, "Sacred Books," પુ. ૩૪, ઓક્સફર્ડ, ૧૮૯૦, અને પુ. ૩૮, ૧૮૯૬.

પંચદશી, અંગ્રેજી બાયાન્તર સાથે, મુંબઈ, ૧૮૯૫.

શંકરના સમય માટે જુઓ ફ્લીટ, "Ind. Ant.," પુ. ૧૬, પ. ૪૧-૪૨.

વેદાન્તમિદાન્તમુક્તાવલિ, અંગ્રેજી બાયાન્તર સાથે, પ્ર. વેનિસ, બનારસ, ૧૮૯૦.

વેદાન્તમાગ, પ્ર. લેક્ચર, દીક્ષા અને ટિપ્પણો સાથે, મુંબઈ, ૧૮૮૪; બાયાન્તર, ત્રીજી આગતિ, લન્ડન, ૧૮૯૨.

ભગવદ્ગીતા, શંકરના બાધ્ય સાથે, આ. સં. મ., ૧૮૯૭, બાયાન્તર, "Sacred Books," પુ. ૮, બીજી આગતિ, ઓક્સફર્ડ, ૧૮૯૮; ઉચિતનું બાયાન્તર, ત્રીજી આગતિ, ૧૮૯૪.

ન્યાયસૂત્રો, વિજયનગર સંસ્કૃત સીરીઝ, પુ. ૯, બનારસ, ૧૮૯૬.

ન્યાયકન્થી (શ્રીધરની), એન. ગીરીઝ, પુ. ૪, ૧૮૯૪.

ન્યાયકુસુમાવલિ (બિ. ઇ.), કવચતા, ૧૮૯૫.

વૈશેષિકર્મણ, દીક્ષા સાથે, કવચતા, ૧૮૮૭.

સપ્તપદ્યાર્થ, દીક્ષા સાથે, બનારસ, ૧૮૯૩; મૂળ, લૅટિન બાયાન્તર સાથે, પ્ર. વિન્ડર, લીપ્ઝિગ, ૧૮૯૩.

તર્કમંથર, પ્ર. લે. વિદ્યામાગ, કવચતા, ૧૮૯૭; દીક્ષા સાથે, મુંબઈ સંસ્કૃત સીરીઝ, ૧૮૯૭; મૂળ અને બાયાન્તર બૅન્ને-ગાઈનનું, અનાલાબાદ, ૧૮૫૦.

સર્વસંનમંથર, પ્ર. ડી. તર્કવાચસ્પતિ, કવચતા, ૧૮૭૨; બાયાન્તર, પ્ર. કુલેશ અને ગદ, બીજી આગતિ, લન્ડન, ૧૮૯૪.

પ્રકરણ ૧૬.

એકકિંબજું "Ancient India as Described by Classical Authors" (પ્રાચીન અન્યકાશએ વર્ણવેલું ભારત), પાંચ પુસ્તકો, ખાસ કરીને ૫ મું પુસ્તક; "Invasion of India by Alexander" (સિકંદરની હિન્દુસ્તાન પર ચડાઈ) લેન્ડન, ૧૮૫૬.

બેબરજું "Die Griechen in Indien," "Transactions of the Roy. Prussian Acad.," બર્લિન, ૧૮૫૬.

સિલ્વેષ્ટન લીવીનો અન્ય, પેરિસ, ૧૮૫૦; વળી "ગ્રીસ અને હિન્દ," પેરિસ, ૧૮૫૨.

સૉમ્મેટ ડી એલવીલાનો અન્ય, પેરિસ, ૧૮૫૭; વળી લેખો, "Bulletin de l'Academie Royale de Belgique," નં. ૫, ૩૩-૩૪, ૧૮૫૭.

એલ. ડી લ વેલી પુનિનનો લેખ, "Musée Belge," પુ. ૨, પૃ. ૧૨૬-૧૫૨.

વિન્સેન્ટ એ. ફિમથનો લેખ—"પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનની સંસ્કૃતિ ઉપર ગ્રીક તથા રોમનની અમર"—"Journal of Asiatic Society of Bengal," ૧૮૮૬-૮૨.

એલ. ફેર્કીસ લેખ, "Journal of Germ. Or. Soc.," ૧૮૫૩, પૃ. ૫૫૫ થી ૬૦૯.

એમ. એ. રટીનનો લેખ, "ઇટિયન એટિક્વરિ," પુ. ૧૭, પૃ. ૮૯.

હિન્દુસ્તાનની કળામાં આવેલાં પરદેશી તત્વો વિષે જુઓ કનિંગહામજું "Archaeological Survey of India," પુ. ૫, પૃ. ૧૮૫ થી; અનલિડનનો લેખ, બર્લિન, ૧૮૫૩; કર્ડિયમનો લેખ, બર્લિન, ૧૮૫૪; સિમ્પ્સનનો લેખ, "Journal of the Royal Insti.

tution of British Architects," પૃ. ૧, (૧૮૯૪), પ. ૯૩-૧૧૫.

૫. ૫૩૮:—

૨૬ અને કુપન બોકો માટે રૅમ્પનનો "હિન્દુસ્તાનની સિક્કાઓ" વિષેનો લેખ જુઓ, પૃ. ૭ અને ૧૬, બુલરની એન્સાઈક્લોપીડિયા, સેક્રૂઝબર્ગ, ૧૮૯૮.

હિન્દુસ્તાનની અને ઓમની વાર્તાઓના સમ્બન્ધ માટે જુઓ વેબર "Indische Studien," પૃ. ૩, પ. ૩૨૭ થી.

હિન્દુસ્તાનની વાર્તાઓ, જે માધ્યમિક યુગમાં ઘણી લોકપ્રિય હતી, તે દ્વારા જાદુઈ આરતી અને અંજન, માતકોસિયા ભેડા, અદસ્ય રહેવાય એવી ટોપી, અને દ્વાર્ચુનેટમની કોથળી (જુઓ બર્નેસની સામવિધાન ક્લાસબુની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૩૫) એ મૂર્ત પશ્ચિમના સાહિત્યમાં ગ્રામ્ય થયાં.

હિન્દુસ્તાનનાં નાટ્યો કુપર ઓસની અમર કદાચ મર્ધ હોય તેને માટે જુઓ વિટિંગ, "Trans. of the Fifth Oriental Congress," ભાગ ૨, બર્મિંગ્હમ, ૧૮૮૨.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં શૈવજનુ દયાન એ માટે જુઓ એક્ટોનવનો "શૈવજની વ્યવસ્થા અને પ્રાચીન ઇતિહાસ" વિષેનો લેખ, "Journ. Roy. As. Soc." ૧૮૯૮.

ઓક રિલચુશી કુપર હિન્દુસ્તાનની બહાર મર્ધ હતી કે કેમ એ પ્રશ્નના સમ્બન્ધમાં જુઓ ગાર્બર્ન "સાંખ્ય અને યોગ," પૃ. ૪, સ્કોટ્લેન્ડ, ૧૮૯૮; ગાર્બર્ન, ૧૯૧૪.

સંસ્કૃત સાહિત્ય અને આધુનિક કવિઓ માટે જુઓ એન્ડ્ર્યુસનો "Coincidences" નામનો લેખ, "ફાર્સનાઈટ રિવ્યુ," નવી નીચીજ, પૃ. ૧૧ (જુલાઈ ૧૮૯૪), પ. ૧૫૨-૧૫૩.

સુધારાવધારાનું પત્રક.

(મો. મેંડેડોનના ટિપ્પણોને આધારે.)

૫. ૭. લીની ૨૪. “પરદેશીઓની અમરથી તદ્દન મુક્ત રહીને” ને બદલે “પરદેશીઓની અમરને લીધે કંઈ પણ અગત્યની બાબતમાં વિકૃતિ પામ્યા વિના”
૫. ૮. લીની ૩૬. “વૈદિક યુગમાં ધર્મનાજ અન્યો લખાયા” ને બદલે “વૈદિક યુગમાં લખાયેલા અન્યોમાંથી ધર્મનાજ અન્યો આજદિન સુધી ટકી રહેલા છે.”
- ૫ ૧૪. લીટી ૧૮. “હૂન સંજના આપેલા વૃત્તાન્ત ઉપરથી” ને બદલે “આઈ. સિમના આપેલા વૃત્તાન્ત ઉપરથી.”
- ૫ ૧૫ લીની ૧ “ઓપ્પસ” પછી ઉમેરે “શિલાનેખ વગેરેના સિવાય બીજા કોઈ પ્રમાણને આધારે.”
- ૫ ૧૮ લીટી ૪-૫. ‘અઈ હતી’ ને બદલે “દલ્લત અઈ હશે”
લીની ૮. “એ અતુમાન જાગળી હશે એવ આપણને પણ માગના વગર મહેતું નથી” ને બદલે
“આ તારીખ જોઈએ તે જગા વવારે હેલી નામે ૭. આયરે ૬ ન પૂર્વ ૧૦૦ વરનો સમય એના કરતા વધારે લખાવિત છે”
- ૧ ૨૮ નાંચેથી લીની ૨. “આજખામ છે, પછી ઉમેરે
“એ બાપા માન માહિલઅન્યોમાજ વપરાયની છે, રોકના વપરાયની એ બાપા નથી.”
- ૫ ૨૯ લીટી ૧. “એ બાપા” ને બદલે “એ બાપાના જેવીજ માર્ક લોકના વપરાયની બાપા”
- ૫ ૩૦. નાંચેથી લીટી ૪ “ખાલી બાપામા કોતરાયલા” એ સમ્પ્રદાયની નાખો.
- ૫ ૭૮. લીટી ૧૨. “નથી” પછી ઉમેરે
“જો મેટલાક સંસ્તો બીજાના કરતા ખરેખર વધારે પ્રાચીન હશે”
- ૫ ૧૧૮ નીટી ૮ “બાળી મુસનો રિનાજ હતો” ને બદલે
“મણી વખતે બાળી મુસમાં જાનતા”
- ૫ ૨૪૦. લીટી ૧૮ “એમાના ઓપ્પક નમે તો.”

આ સ્થળે નીચે પ્રમાણે ઉમેરો કરવો:—

“અથર્વવેદની અંદરના ઘણા વિષયો અતિ પ્રાચીન છે, પણ એ આખા વેદનું બાલ સ્વરૂપ બ્રાહ્મણધર્મને અનુકૂળ કરવામાં આવ્યું છે, અને તે ઋગ્વેદના કરતાં વધારે અર્વાચીન છે એમાં કંઈ મંદેહ નથી.”

નીચેથી લીટી ૨. “ઋગ્વેદના કરતાં પણ વધારે” ને બદલે

“જગમગ ઋગ્વેદના નેટવોળ.”

૫. ૨૪૩. લીટી ૧૫. “સંસય નથી” એ સમ્પ્રદાય પછી ઉમેરો

“એમવામના ‘બ્રાહ્મણ્યંસિન્’ ને વાપરવાના મંત્રો

૨૦ માં કાણકમાં આપેલા છે.”

નીચેથી લીટી ૪. “મહામાપ્ય” પછી ઉમેરો

“આશરે ઇ. સ. ૫. ૧૫૦.”

સૂચિપત્ર.

આદ્યનને આધારે અનુમાન	૧૮, ૨૦૧
આદ્ય	૧૬૯
અગોષ	૧૩૭
અગ્નિ ૮૩, ૮૪, ૮૬, ૮૯, ૧૨૧-૧૨૪, ૧૩૧, ૧૩૬, ૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૮૩, ૨૩૫, ૨૭૮	
અગ્નિની ઉત્પત્તિ	૮, ૧૨૨, ૧૯૭
અગ્નિની ત્રણ લક્ષ્ય	૧૨૩
અગ્નિદાહનો રિવાજ	૧૪૯, ૧૬૩
અર્ધવ્યા	૧૪૧
અગ્નિતથા	૨૮૯
અતિશયોક્તિ કરવા તરફ વલણ	૩૫૫
અર્થ	૪૭
અર્થર્થ	૨૪૪
અર્થર્થે	૩૬, ૩૭, ૨૩૯-૨૬૨, ૨૬૯
અર્થર્થવેદના પાઠોનો લે	૨૪૧
અર્થર્થવેદનાં ઉપનિષદો	૩૦૯-૩૧૫
અર્થર્થવેદની શાખાઓ	૨૪૧
અર્થર્થગિરસ	૨૪૪, ૨૪૫
અદિતિ	૮૫, ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૩૫, ૧૭૭
અદ્યુત્પાદન	૨૭૩
અદિ	૧૦૭
અધ્યા	૪૭
અધ્યુ	૩૯
અનવાર-૮-મુદ્દેવી	૫૪૪
અનાર્થ	૨૦૩
અનિર્દેશ	૫૧૮
અનીતિનો અંશ, ઇન્દ્રમાં	૧૧૧
અનુ	૨૦૫-૨૦૬
અનુક્રમણી વેદની	૪૫, ૬૪, ૩૪૦, ૩૪૫-૩૪૮
અભિદાન ૨૧૨	૬૭
અનુપ્રાસ	૪૩૧, ૪૫૪
અનુક્રમ ૩૦૬	૬૯, ૭૦, ૮૧

અનેકાર્થસમુચ્ચય	૫૬૨
અનેકાર્થમંથર	૫૬૨
અન્નપાન, આગ્નેદના મમયનું	૨૬૭, ૨૧૮
અપમંશ બાળ	૩૧, ૪૬૩
અપા નપાત	૧૧૩, ૧૧૬
અપ્સરા	૧૩૮
અપસગમ્બો	૧૩૮, ૨૩૧
અભિધાનચિન્તામણિ	૫૬૨
અભિધાનરત્નમાલા	૫૬૨
અમરકોશ	૫૬૨
અમરત્વ દેવતાઓનું	૮૬, ૧૨૭
અમરત્વ દેવતાઓનું સાપેક્ષ	૮૬
અમરમિંદ	૪૭૩, ૫૬૨
અમર	૪૫૪, ૪૫૫
અમર દેવતાઓ	૧૨૬-૧૩૨
અમૃત	૧૨૧
અમૃતપ્ત	૨૨૧
અમૃતધ્યા	૨૦૧, ૨૨૧, ૨૧૭, ૩૮૫, ૩૮૬, ૩૪૦, ૩૪૧
અમૃતી	૮, ૧૨૩
અમૃતયાત્રી	૧૪૩, ૧૪૪
અમૃતમય નામદ્રુમ	૪૮૮
અમૃત	૨૧૮, ૨૭૬, ૩૭૫, ૫૩૦
અમૃતનિમિત્ર	૩૧૭
અર્થનિર્ણયની પદ્ધતિ, વેદાના મઅન્યમા	૧૨-૧૭૭
અર્થનાગરી	૩૧
અઘટ	૫૦૩
અલ-ગ્રી; વૈદ્યશાસ્ત્રનો આગળ વેખક	૫૫૪
અનતાર	૧૦૦, ૩૮૦, ૫૩૬-૫૩૭
અવન્તી બાળ	૩૧
અવિદ્યા	૫૧૩, ૫૨૬
અવિમેષ	૫૫૪
અવેસ્તા ૧૩, ૪૦, ૫૫, ૬૮, ૭૯, ૮૧, ૬૫, ૧૧૧, ૧૧૩, ૧૨૧,	

૧૨૯, ૧૩૯, ૧૪૧, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૫૨, ૧૯૧, ૨૧૮, ૨૮૦, ૩૨૫

અશોક	૩૯૨, ૫૩૭
અશોકના શિલાલેખો	૧૬, ૧૭, ૧૮, ૧૯, ૨૯, ૩૦
અશ્વ	૧૪૧, ૨૦૦
અશ્વ, સત્તારીને માટે	૨૦૦, ૨૧૮
અશ્વક	૫૩૩, ૫૩૫
અશ્વધોષ	૪૧૮
અશ્વત્થ	૧૫૭
અશ્વમેધ	૧૪૧, ૨૦૦, ૨૧૧૭
અશ્વમેધનો અશ્વ	૧૬૩
અશ્વિન	૭૩, ૭૪, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૫૯, ૨૦૧
અશ્વિનુ સ્વપાત્રો તારો અને સાંઝનો તારો	૧૦૬
આદ્યાંગદ્ય	૫૬૫
આસલ	૧૮૫-૧૮૭, ૧૮૮
આસિકની	૧૯૦, ૧૯૫, ૨૦૭
અશ્વર	૮૨, ૮૮, ૧૦૭, ૧૪૪, ૧૪૫, ૨૩૬
અહગૌણ	૫૫૩
આદિપુત્ર	૧૪૨
અહુર	૬૫, ૧૪૪
અહુરમઝદ	૬૫, ૬૬
અંકગણિત	૫૫૧
અંબાર્ધ	૬૫
આહસિંગ	૧૪, ૪૫૧
આગ્રાયણ	૭૪
આત્મન	૧૪૭, ૨૧૭, ૨૮૩-૨૯૦, ૫૧૪, ૫૧૫, ૫૧૬, ૫૨૦, ૫૨૯
આત્રેય	૨૨૮
આદિત્યો	૧૩૨, ૧૩૫, ૧૩૬
આપચા	૨૦૬
આપસ્તમ્ય	૨૨૮, ૨૨૯, ૩૧૮, ૩૨૨, ૩૩૦, ૩૮૨
આપસ્તમ્યનાં કલ્પસૂત્રો	૩૧૮, ૩૩૦, ૩૩૧
આપસ્તમ્યનાં ગૃહ્યસૂત્રો	૩૨૨
આપસ્તમ્યનાં ધર્મસૂત્રો	૩૩૦, ૩૩૧, ૩૮૨

આપત્તમના શ્રીતમ્નેત્રો	૩૧૮
આપત્તમ્ને	૨૨૯
આપો દેવી	૧૧૯, ૧૮૨, ૧૮૩
આરપુષકા	૪૦, ૬૨, ૨૬૬
આગ્ને	૧, ૫૪૮, ૫૫૧, ૫૫૩, ૫૫૪
આર્ચણ -	૨૭૭
આર્દ્રિમિનિડ વરા હિન્દુસ્તાનમાં	૫૩૬
આર્નોડ, સર એડવિન	૫૫૫
આર્ય	૨૦૩
આર્યની હિન્દુસ્તાન વિષય ચર્ચા	૫૧, ૫૩૩
આર્યનું નિવાસસ્થાન, સગવેદના મળમાં	૧૮૬, ૧૮૭
આર્યનો સુધાગે	૭, ૮, ૯
આર્યપ્રજાઓ	૨૦૩-૨૧૦
આર્યશબ્દ	૧૪, ૪૨૪, ૫૫૩, ૫૬૩, ૫૬૪
આર્યભટ્ટ	૧૪, ૫૬૪
આર્યાવર્ત	૨૬
આર્યા વૃત્ત	૩૮૮, ૫૧૭, ૫૬૪
આર્યવર્ષ	૩૧૭
આર્યવર્ષાકાલ	૩૭૩
આર્નકારિક નાટક	૪૮૬
આર્યવર્તની	૧૫, ૨૧, ૫૩૯
આર્યનાયન	૬૪, ૨૪૬, ૩૪૮
આર્યનાયનનું ગૃહમંત્ર	૩૧૨
આર્યનાયનનું શ્રીતમ્નેત્ર	૩૧૭
આસુરિ	૨૭૯
આસ્તિક દર્શનો	૫૧૦
આસ્તિકપર્ય	૫૦૯, ૫૧૦
મગલિંગ, શ્રી	૨૭૬, ૫૬૧
મત્તર વેદમ	૧
મતિહાસ	૨૪૬, ૩૫૮, ૫૫૮, ૫૫૯
મતિહાસનો અભાવ	૧૦, ૧૧
મતિહા, મિર્ગરવનિમ્ન	૫૩૬

ઇન્ડિયા, આસ્પરનીનું	૫૩૯
ઇન્ડિયા સ્પુશ	૫૦૦-૫૦૧
ઇન્ડો-ઇસિની સમય ૩૨, ૪૭, ૧૧૧, ૧૨૯, ૧૪૧, ૧૫૨, ૨૨૭, ૩૨૫, ૩૩૬	
ઇન્ડો-આર્યન સમય	૫,૩૨
ઇન્ડો-યુરોપીયન સમય	૩૨, ૧૩૫, ૬૬૪, ૨૪૦, ૩૩૬
ઇન્ડુ	૧૨૮
ઇન્ડુ ૮૯, ૧૦૬-૧૧૨, ૧૨૭, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૪૦, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૫૩, ૨૦૩, ૨૦૪, ૨૨૫, ૨૩૮, ૫૪૬	
ઇન્દ્રમાં અતીતિનો અર્થ	૧૧૧
ઇન્દ્ર અને મરુતો	૧૧૬
ઇન્દ્ર અને વરુણ	૯૧, ૯૨, ૧૧૧, ૧૫૭
ઇન્દ્ર અને ઐતુ સ્વર્ગ	૧૩૮, ૩૭૫
ઇન્દ્ર એક લક્ષ્યો	૧૧૦, ૧૨૪
ઇન્દ્રાણી	૧૫૩
ઇરાનીઓ	૭
ઇરાવતી	૧૧૦
ઇરાવતીના મગધના નાદકા	૧૬૮
ઇલિય	૫૩૯
ઇલિયાક	૨૦૬, ૨૮૧, ૩૮૫, ૩૯૩
ઇલિય ઉપનિષદ	૩૦૯
ઇશાન	૨૩૨, ૨૬૬
ઇશ્વરકૃષ્ણ	૫૧૭
ઇશ્વર સમ્યન્ધી શાન	૨૪૦
ઇસિ	૫૪૭
ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કાઉસ	૪
ઉચ્ચિય	૨૬૦
ઉચ્ચિયિની	૫૪૦
ઉચ્ચિયવદા	૫૫૯
ઉચ્ચાદિ સ્ત્ર	૫૫૮
ઉચ્ચાદિગણુચ્ચ	૫૬૧
ઉચ્ચાન્તિવાદ	૧૮૫, ૧૮૮

ઋગ્વેદનું મંડલ ૧ અને ૮	૫૪
ઋગ્વેદનું મંડલ ૯	૫૫, ૧૨૫
ઋગ્વેદનું મંડલ ૧૦	૫૫-૫૭
ઋગ્વેદનાં આદ્યણો	૨૯
ઋગ્વેદની દંતકથાઓ	૮૦, ૮૧
ઋગ્વેદના દેવતાઓ	૮૨, ૮૩, ૮૪
ઋગ્વેદપ્રાતિશાખ્ય	૬૩
ઋગ્વેદમાંથી ભૂગોળની માહિતી	૧૮૯
ઋચાઓ	૩૫, ૩૬
ઋણ	૨૧૬
ઋત	૮૧, ૮૧, ૧૭૫
ઋતુમંદાર	૩, ૪૪૭-૪૫૦
ઋષુ	૧૩૭-૧૩૮
ઋષિ	૧૪૦
ઋષિ, સમ	૧૪૦
ઋષ્યશૃંગની વાર્તા	૩૭૪
ઋષ	૧૪૦, ૧૪૯
એકતા સ્થાપવાનું વલણ, જુદા જુદા સ્વભાવોની બાબતમાં	૮૩-૮૪
એકીકરણની પ્રવૃત્તિ, ફિલસૂફીમાં	૫૦૦
એકેશ્વરવાદ	૮૬, ૧૨૪
એનેકસાગોરાસ	૫૮૮
એન્સાઈક્લોપીડિયા	૫, ૬, ૫૫૬
એપિગ્રાફિયા ઇન્ડિકા	૧૧
એપોલોનિયસ, ટાયેનાને	૫૪૧
એએહામ રોજર	૧
એન્પિડોકિલમ	૫૪૮
એરેમેષ્ટ બાપા	૧૭
એલેક્ઝાંડ્રિયા	૫૬૦, ૫૪૯, ૫૫૦
આશયાટિક સોસાયટી, બંગાળની	૩
ઐતરેય આરણ્યક	૫૪, ૨૭૨, ૨૭૮
ઐતરેય બ્રાહ્મણ ૪૯, ૧૦૭, ૨૦૮, ૨૧૫, ૨૬૪, ૨૬૫, ૨૬૭, ૨૬૮,	૨૮૨
ઐતરેય ઉપનિષદ	૨૭૨, ૨૮૮, ૨૯૫

કલાપ	૨૨૭
કવિલગ્ન અને દમનગ	૪૧૮૦, ૫૪૩
કલીલાદ અને દિગ્માદ	૪૧૮૦, ૫૪૩, ૫૪૬
કલ્પ	૩૨૭, ૩૩૮
કલ્પમુત્રા	૩૧૬
કલ્પલુ	૫૫૮
કવિત્વની ખુબી, પ્રગ્વેદમાં	૧૭૮, ૧૭૯
કવિરાજ	૮૩૧
કહોડ મટાડવાનો મંત્ર	૨૫૩
કળા, હિન્દુસ્તાનની	૫૬૫-૫૬૭
કાગળનો ઉપયોગ, લેખન માટે	૨૧
કાઠક વિભાગ, તૈસીરીય શાખાનો	૨૨૭, ૨૭૫
કાઠક ઉપનિષદ . ૨૭૫, ૨૮૪, ૨૮૫, ૨૯૨, ૨૯૩, ૩૦૧, ૨૦૨	
કાઠક સંહિતા	૬૭, ૨૩૦, ૩૬૩
કાઠક સ્ત્ર	૩૨૩
કાપ્પલશાખા	૨૩૧, ૨૭૬
કાલીય સ્ત્ર	૩૨૨
કાલંત્ર	૫૬૧
કાલ્પાયન ૨૬, ૫૨, ૨૩૧, ૨૮૬, ૩૮૦, ૩૪૫, ૩૮૭, ૩૪૯, ૩૧૫,	૫૬૦
કાત્માયનનું શ્રીલક્ષ્મી	૩૧૭-૩૧૮
કાદમ્બરી	૪૩૩
કાનડી	૨૦, ૩૧
કાબુલ (નદી)	૧૯૧, ૧૯૫, ૨૦૩
કાબુલિસ્તાન	૧૯૧, ૧૯૩
કામ	૧૨૯, ૨૬૦, ૫૪૧
—નાં આણુ	૧૨૯, ૨૫૫
કામદુહ	૧૪૧
કામન્દક	૪૯૬
કારિકા (ધર્મક્રિયાની)	૩૪૫
કારિકા (બ્રાહ્મણની)	૫૬૦
કામ	૬૬૯

215 '63
 216
 217
 218
 219 '64
 220
 221
 222
 223
 224
 225
 226
 227
 228
 229
 230
 231
 232
 233
 234
 235
 236
 237
 238
 239
 240
 241
 242
 243
 244
 245
 246
 247
 248
 249
 250
 251
 252
 253
 254
 255
 256
 257
 258
 259
 260
 261
 262
 263
 264
 265
 266
 267
 268
 269
 270
 271
 272
 273
 274
 275
 276
 277
 278
 279
 280
 281
 282
 283
 284
 285
 286
 287
 288
 289
 290
 291
 292
 293
 294
 295
 296
 297
 298
 299
 300
 301
 302
 303
 304
 305
 306
 307
 308
 309
 310
 311
 312
 313
 314
 315
 316
 317
 318
 319
 320
 321
 322
 323
 324
 325
 326
 327
 328
 329
 330
 331
 332
 333
 334
 335
 336
 337
 338
 339
 340
 341
 342
 343
 344
 345
 346
 347
 348
 349
 350
 351
 352
 353
 354
 355
 356
 357
 358
 359
 360
 361
 362
 363
 364
 365
 366
 367
 368
 369
 370
 371
 372
 373
 374
 375
 376
 377
 378
 379
 380
 381
 382
 383
 384
 385
 386
 387
 388
 389
 390
 391
 392
 393
 394
 395
 396
 397
 398
 399
 400
 401
 402
 403
 404
 405
 406
 407
 408
 409
 410
 411
 412
 413
 414
 415
 416
 417
 418
 419
 420
 421
 422
 423
 424
 425
 426
 427
 428
 429
 430
 431
 432
 433
 434
 435
 436
 437
 438
 439
 440
 441
 442
 443
 444
 445
 446
 447
 448
 449
 450
 451
 452
 453
 454
 455
 456
 457
 458
 459
 460
 461
 462
 463
 464
 465
 466
 467
 468
 469
 470
 471
 472
 473
 474
 475
 476
 477
 478
 479
 480
 481
 482
 483
 484
 485
 486
 487
 488
 489
 490
 491
 492
 493
 494
 495
 496
 497
 498
 499
 500
 501
 502
 503
 504
 505
 506
 507
 508
 509
 510
 511
 512
 513
 514
 515
 516
 517
 518
 519
 520
 521
 522
 523
 524
 525
 526
 527
 528
 529
 530
 531
 532
 533
 534
 535
 536
 537
 538
 539
 540
 541
 542
 543
 544
 545
 546
 547
 548
 549
 550
 551
 552
 553
 554
 555
 556
 557
 558
 559
 560
 561
 562
 563
 564
 565
 566
 567
 568
 569
 570
 571
 572
 573
 574
 575
 576
 577
 578
 579
 580
 581
 582
 583
 584
 585
 586
 587
 588
 589
 590
 591
 592
 593
 594
 595
 596
 597
 598
 599
 600
 601
 602
 603
 604
 605
 606
 607
 608
 609
 610
 611
 612
 613
 614
 615
 616
 617
 618
 619
 620
 621
 622
 623
 624
 625
 626
 627
 628
 629
 630
 631
 632
 633
 634
 635
 636
 637
 638
 639
 640
 641
 642
 643
 644
 645
 646
 647
 648
 649
 650
 651
 652
 653
 654
 655
 656
 657
 658
 659
 660
 661
 662
 663
 664
 665
 666
 667
 668
 669
 670
 671
 672
 673
 674
 675
 676
 677
 678
 679
 680
 681
 682
 683
 684
 685
 686
 687
 688
 689
 690
 691
 692
 693
 694
 695
 696
 697
 698
 699
 700
 701
 702
 703
 704
 705
 706
 707
 708
 709
 710
 711
 712
 713
 714
 715
 716
 717
 718
 719
 720
 721
 722
 723
 724
 725
 726
 727
 728
 729
 730
 731
 732
 733
 734
 735
 736
 737
 738
 739
 740
 741
 742
 743
 744
 745
 746
 747
 748
 749
 750
 751
 752
 753
 754
 755
 756
 757
 758
 759
 760
 761
 762
 763
 764
 765
 766
 767
 768
 769
 770
 771
 772
 773
 774
 775
 776
 777
 778
 779
 780
 781
 782
 783
 784
 785
 786
 787
 788
 789
 790
 791
 792
 793
 794
 795
 796
 797
 798
 799
 800
 801
 802
 803
 804
 805
 806
 807
 808
 809
 810
 811
 812
 813
 814
 815
 816
 817
 818
 819
 820
 821
 822
 823
 824
 825
 826
 827
 828
 829
 830
 831
 832
 833
 834
 835
 836
 837
 838
 839
 840
 841
 842
 843
 844
 845
 846
 847
 848
 849
 850
 851
 852
 853
 854
 855
 856
 857
 858
 859
 860
 861
 862
 863
 864
 865
 866
 867
 868
 869
 870
 871
 872
 873
 874
 875
 876
 877
 878
 879
 880
 881
 882
 883
 884
 885
 886
 887
 888
 889
 890
 891
 892
 893
 894
 895
 896
 897
 898
 899
 900
 901
 902
 903
 904
 905
 906
 907
 908
 909
 910
 911
 912
 913
 914
 915
 916
 917
 918
 919
 920
 921
 922
 923
 924
 925
 926
 927
 928
 929
 930
 931
 932
 933
 934
 935
 936
 937
 938
 939
 940
 941
 942
 943
 944
 945
 946
 947
 948
 949
 950
 951
 952
 953
 954
 955
 956
 957
 958
 959
 960
 961
 962
 963
 964
 965
 966
 967
 968
 969
 970
 971
 972
 973
 974
 975
 976
 977
 978
 979
 980
 981
 982
 983
 984
 985
 986
 987
 988
 989
 990
 991
 992
 993
 994
 995
 996
 997
 998
 999
 1000

1001
 1002
 1003
 1004
 1005
 1006
 1007
 1008
 1009
 1010
 1011
 1012
 1013
 1014
 1015
 1016
 1017
 1018
 1019
 1020
 1021
 1022
 1023
 1024
 1025
 1026
 1027
 1028
 1029
 1030
 1031
 1032
 1033
 1034
 1035
 1036
 1037
 1038
 1039
 1040
 1041
 1042
 1043
 1044
 1045
 1046
 1047
 1048
 1049
 1050
 1051
 1052
 1053
 1054
 1055
 1056
 1057
 1058
 1059
 1060
 1061
 1062
 1063
 1064
 1065
 1066
 1067
 1068
 1069
 1070
 1071
 1072
 1073
 1074
 1075
 1076
 1077
 1078
 1079
 1080
 1081
 1082
 1083
 1084
 1085
 1086
 1087
 1088
 1089
 1090
 1091
 1092
 1093
 1094
 1095
 1096
 1097
 1098
 1099
 1100
 1101
 1102
 1103
 1104
 1105
 1106
 1107
 1108
 1109
 1110
 1111
 1112
 1113
 1114
 1115
 1116
 1117
 1118
 1119
 1120
 1121
 1122
 1123
 1124
 1125
 1126
 1127
 1128
 1129
 1130
 1131
 1132
 1133
 1134
 1135
 1136
 1137
 1138
 1139
 1140
 1141
 1142
 1143
 1144
 1145
 1146
 1147
 1148
 1149
 1150
 1151
 1152
 1153
 1154
 1155
 1156
 1157
 1158
 1159
 1160
 1161
 1162
 1163
 1164
 1165
 1166
 1167
 1168
 1169
 1170
 1171
 1172
 1173
 1174
 1175
 1176
 1177
 1178
 1179
 1180
 1181
 1182
 1183
 1184
 1185
 1186
 1187
 1188
 1189
 1190
 1191
 1192
 1193
 1194
 1195
 1196
 1197
 1198
 1199
 1200
 1201
 1202
 1203
 1204
 1205
 1206
 1207
 1208
 1209
 1210
 1211
 1212
 1213
 1214
 1215
 1216
 1217
 1218
 1219
 1220
 1221
 1222
 1223
 1224
 1225
 1226
 1227
 1228
 1229
 1230
 1231
 1232
 1233
 1234
 1235
 1236
 1237
 1238
 1239
 1240
 1241
 1242
 1243
 1244
 1245
 1246
 1247
 1248
 1249
 1250
 1251
 1252
 1253
 1254
 1255
 1256
 1257
 1258
 1259
 1260
 1261
 1262
 1263
 1264
 1265
 1266
 1267
 1268
 1269
 1270
 1271
 1272
 1273
 1274
 1275
 1276
 1277
 1278
 1279
 1280
 1281
 1282
 1283
 1284
 1285
 1286
 1287
 1288
 1289
 1290
 1291
 1292
 1293
 1294
 1295
 1296
 1297
 1298
 1299
 1300
 1301
 1302
 1303
 1304
 1305
 1306
 1307
 1308
 1309
 1310
 1311
 1312
 1313
 1314
 1315
 1316
 1317
 1318
 1319
 1320
 1321
 1322
 1323
 1324
 1325
 1326
 1327
 1328
 1329
 1330
 1331
 1332
 1333
 1334
 1335
 1336
 1337
 1338
 1339
 1340
 1341
 1342
 1343
 1344
 1345
 1346
 1347
 1348
 1349
 1350
 1351
 1352
 1353
 1354
 1355
 1356
 1357
 1358
 1359
 1360
 1361
 1362
 1363
 1364
 1365
 1366
 1367
 1368
 1369
 1370
 1371
 1372
 1373
 1374
 1375
 1376
 1377
 1378
 1379
 1380
 1381
 1382
 1383
 1384
 1385
 1386
 1387
 1388
 1389
 1390
 1391
 1392
 1393
 1394
 1395
 1396
 1397
 1398
 1399
 1400
 1401
 1402
 1403
 1404
 1405
 1406
 1407
 1408
 1409
 1410
 1411
 1412
 1413
 1414
 1415
 1416
 1417
 1418
 1419
 1420
 1421
 1422
 1423
 1424
 1425
 1426
 1427
 1428
 1429
 1430
 1431
 1432
 1433
 1434
 1435
 1436
 1437
 1438
 1439
 1440
 1441
 1442
 1443
 1444
 1445
 1446
 1447
 1448
 1449
 1450
 1451
 1452
 1453
 1454
 1455
 1456
 1457
 1458
 1459
 1460
 1461
 1462
 1463
 1464
 1465
 1466
 1467
 1468
 1469
 1470
 1471
 1472
 1473
 1474
 1475
 1476
 1477
 1478
 1479
 1480
 1481
 1482
 1483
 1484
 1485
 1486
 1487
 1488
 1489
 1490
 1491
 1492
 1493
 1494
 1495
 1496
 1497
 1498
 1499
 1500
 1501
 1502
 1503
 1504
 1505
 1506
 1507
 1508
 1509
 1510
 1511
 1512
 1513
 1514
 1515
 1516
 1517
 1518
 1519
 1520
 1521
 1522
 1523
 1524
 1525
 1526
 1527
 1528
 1529
 1530
 1531
 1532
 1533
 1534
 1535
 1536
 1537
 1538
 1539
 1540
 1541
 1542
 1543
 1544
 1545
 1546
 1547
 1548
 1549
 1550
 1551
 1552
 1553
 1554
 1555
 1556
 1557
 1558
 1559
 1560
 1561
 1562
 1563
 1564
 1565
 1566
 1567
 1568
 1569
 1570
 1571
 1572
 1573
 1574
 1575
 1576
 1577
 1578
 1579
 1580
 1581
 1582
 1583
 1584
 1585
 1586
 1587
 1588
 1589
 1590
 1591
 1592
 1593
 1594
 1595
 1596
 1597
 1598
 1599
 1600
 1601
 1602
 1603
 1604
 1605
 1606
 1607
 1608
 1609
 1610
 1611
 1612
 1613
 1614
 1615
 1616
 1617
 1618
 1619
 1620
 1621
 1622
 1623
 1624
 1625
 1626
 1627
 1628
 1629
 1630
 1631
 1632
 1633
 1634
 1635
 1636
 1637
 1638
 1639
 1640
 1641
 1642
 1643
 1644
 1645
 1646
 1647
 1648
 1649
 1650
 1651
 1652
 1653
 1654
 1655
 1656
 1657
 1658
 1659
 1660
 1661
 1662
 1663
 1664
 1665
 1666
 1667
 1668
 1669
 16

મન્ધાર લોકો	૨૦૪, ૨૭૬, ૫૩૩, ૫૩૪
મન્ધારી	૨૦૪, ૨૦૭, ૨૫૧
મન્ધર્વ	૧૩૮, ૧૩૯
મન્ધર્વનગર	૧૪૦
મન્ધર્વો	૧૩૯, ૧૪૨
મરુઃ	૧૨૭, ૧૨૮
મર્ત્તના	૧૦૧૭
મવિદિ	૧૧૧૦
મર્યાદાઓ	૨૨૩, ૩૮૫
મગધી, ઘેટાના ઉત્તરી	૧૨૬
માયાની ભાષા	૨૯
માયાઓ	૨૯, ૨૪૬, ૨૬૫, ૨૭૧
માન	૨૨૪
માય	૮૧, ૧૦૭, ૧૨૬, ૧૩૧, ૧૪૦, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૬૩, ૨૦૦
—નું ગ્રંથ	૧૪૧
માયત્રી	૬૯, ૮૧, ૯૮
માયનકળા	૨૨૨, ૨૨૩, ૫૬૫, ૫૬૬
માર્ગ	૩૪૧
ગિરનાર	૧૭, ૪૨૦
ગીતગોવિન્દ	૪૫, ૪૫૬, ૪૬૧
ગુપ્તરાત	૮૧, ૧૯૮, ૨૨૭, ૨૨૯, ૫૩૬, ૫૩૭, ૫૪૧
ગુપ્તરાત્રી	૩૧
ગુણ, ત્રણ, પ્રકૃતિના	૫૧૮
ગુણાદય	૪૧૭, ૪૯૮
ગુહાઓ	૨૧૬
ગુપ્ત	૪૨૨
ગુપ્ત સંવત	૪૧૯
ગૃહપતિ	૨૧૪
ગૃહપંતી	૨૧૫
ગૃહ વિધિઓ	૩૨૪, ૩૨૯
ગૃહ સ્ત્રી	૪૩, ૨૩૯, ૨૪૪, ૨૪૮, ૩૨૧, ૩૨૨, ૩૨૩
ગેયે	૩, ૪૬૮, ૫૪૨

પૂર્વેકેઈ	૪	૧૨૧
પૂર્વેકેઈ		૧૨૧
પૂર્વેકેઈ		૧૨૧
પેટાના બિનની મળણી		૧૨૬
ચેકવાઈ		૨૦૧, ૨૫૭
ચેકવાઈ, હિન્દુસ્તાન ઉપર આગેની		૫૧, ૫૩૩
ચેકવાઈ, શિક્ષક		૪૮૫
ચુર્વગંગિનામણી		૫૫૮
ચન્દ		૫૬૦
ચન્દ્રમ	૪૮૪, ૫૩૫, ૫૩૬, ૫૩૭, ૫૩૮, ૫૪૦	
ચરક, દેહક વિષે લખનાર		૫૫૪, ૫૬૫
ચરકવાઈ		૨૭૬
ચરકમહિતા		૫૬૫
ચેકવાઈ		૩૧૬
ચેકવાઈ, બુદ્ધ	૬૪, ૩૪૬, ૩૫૦	
ચેકવાઈ		૨૨
ચેકવાઈ, શિક્ષક		૫૦૦
ચેકવાઈ, શિક્ષક		૩૬, ૪૫—૭૨
ચાન્દ આકરણી		૫૬૧
ચારિત્રવર્ધન		૪૬૬
ચેકવાઈ	૫૧૦, ૫૩૦—૫૩૨	
ચેકવાઈ		૧૬૨
ચેકવાઈ, ચન્દ		૪૬૦
ચેકવાઈ, ચેકવાઈ		૧૬, ૧૫
ચેકવાઈ, આરોપણ	૮૦, ૮૧, ૮૨, ૮૩	
ચેકવાઈ	૨૦૭, ૨૦૮	
ચેકવાઈ	૧૬૬, ૧૬૭	
ચેકવાઈ, ચેકવાઈ	૨૫૦	
ચેકવાઈ	૩૪૩, ૩૪૦	
ચેકવાઈ — નાટકમાં		૪૬૩
ચેકવાઈ — વેદમાં		૬૮—૭૧
ચેકવાઈ — વેદ પછીના સમયમાં		૫૫૬, ૫૫૭

છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ	૨૪૩, ૨૭૪, ૨૮૭, ૨૯૦, ૩૯૧, ૨૯૪, ૨૯૬, ૨૯૭, ૫૪૭
છાન્દોગ્ય આશ્રમ	૨૭૪
જગતી છન્દ	૭૦
જગત્વી ક્રિષતિ	૧૭૭
જટાપાઠ	૧૪
જનક	૨૭૭, ૨૮૦, ૩૧૦
જનમેશ્વર	૩૭૧, ૨૭૫
જનોર્ધ	૩૩૫
જન્મ એમ્બીગનથી દેવતાઓનો	૧૭૧
જમના	૧૫૨, ૨૦૩
જપદેવ	૪૫૮, ૪૫૯
જપાદિત્ય	૫૬૦
જર અને જોરનો વિસ્તાર	૧૭૨
જલ	૧૫૭
જળમયની વાતો	૩૮૦, ૩૭૪
જળધેનો રામ	૮૫, ૨૧૦
જાતક	૩૮૭, ૨૮૮, ૪૮૮, ૪૮૮, ૪૮૮, ૫૪૧
જાદુ	૩૩, ૨૪૦, ૨૪૫, ૩૪૭
જાપાન	૧૬૦, ૧૬૪
જગત્ત્રી બાપાન્તર, અદાબાગનું	૩૬૮
ગિન	૫૩૦
અમૃતવાદન	૫૫૮
ગુપ્ત	૧૬૮, ૧૬૮, ૨૧૧, ૨૨૩
ગુપ્તારીનો વિશ્લેષ	૧૬૮, ૧૬૮
ગોઝામી શિલ	૧૩, ૩૪, ૩૮૪, ૩૮૬, ૩૮૪, ૫૧૧-૫૧૧
ગોસ્વધ જંચ	૧
ગૌતમ ધર્મ	૩૯, ૧૧૦, ૧૧૪, ૩૬૧
ગૌતમ કિશકેજે	૩૦
ગોપનિ	૫૧૪
ગોપિનીવ કુળ	૨૪૧
ગોપી જન્મ-રત્ન વર્ણવણ	૫૧૪

જૈમિનીય ધ્યાસણ	૨૬૪, ૨૬૫, ૨૭૨
જોડકું, પુરુષ અને સ્ત્રીનું, સૌથી પહેલું	૧૫૨
—દેવતાઓનું	૮૩, ૧૩૫, ૨૪૯
જોન, કૃષ્ણાનો	૫૪૪
જોન કુંઝરકસનો	૫૪૬
જોન્સ, સર વિલિયમ	૩, ૪૭૫
જોલિ, પ્રો.	૫૫૬
જાનિ	૩૯, ૨૩૯
જાનકાંડના ગ્રન્થો	૨૬૭
જાનવાદ, ખ્રિસ્તીઓનો	૫૫૦, ૫૫૧
જાંતરખંતર ૩૭, ૧૨૪, ૧૫૪—૧૫૫, ૨૪૦,—૧૪૫, ૨૪૭, ૨૫૨—૨૫૯	
જાંતરખંતર કરનારના વિનાશ માટેનો મંત્ર	૨૫૩
જમા	૬૦
જ્યુપિટર	૮૨, ૯૦, ૧૧૨, ૧૩૧
જ્યોતિષ	૩૩૭
અસ્થુસ્તના ધર્મમાં દેવનો અર્થ	૧૪૫
—ઉપનયનસંસ્કાર	૩૨૫
જેઝરી, પ્રો.	૫૬૧
જેન્ક અવેસ્તા	૪૭, ૯૫
જ્યુસ	૮૨, ૯૦, ૯૧, ૫૩૬, ૫૫૨
ટેશિયસ, ગ્રીક વેદ	૫૩૪
ટેલેમી, ખ્રીસ્તી	૫૪૦
હાઇડ્રોશિયમ લ્યુમેનિ વાર્ધટી.	૫૪૪
હાયો ક્રિસ્ટોટોમોસ	૫૩૯
હાયોનિસસ	૧૨૫
હાયેસ્કુટોઇ	૧૦૬
હામોટ્રોયોસ	૫૩૭
હેમોક્રિટસ.	૫૪૮
હેરિયસ	૫૩૩
હેલમેન	૩૬૫
હયગરુટ સુવર્ણ	૨
હ્યુસન, પ્રો.	૩૧૪, ૫૨૫

—શાખા

૨૨૯

—સંહિતા

૨૩૦, ૨૩૧, ૨૩૮, ૨૩૪, ૨૪૫, ૨૪૧, ૨૭૫

ત્રણ ગ્રન્થ, અગ્નિના

૧૧૩

ત્રણ પગલાં, વિષ્ણુનાં

૯૯, ૧૦૦

ત્રણ વિભાગ, વિશ્વના

૮૨

ત્રણ વેદ

૧૭૯

ત્રણ વિધા

૩૬, ૨૪૬

ત્રણદસ્ય

૨૦૫

ત્રિગુહ

૧૯૫

ત્રિકાણસૈય

૫૬૨

ત્રિફલ

૧૯૨

ત્રિગુણાત્મ પ્રકૃતિ

૫૧૮

ત્રિત આપ્ત

૧૧૨, ૧૧૩

ત્રિમૂર્તિ, જૂનામાં જૂની, વેદની

૧૨૩

ત્રિમૂર્તિ, પાછલા સમયની ૧૧૨, ૧૨૩, ૧૩૧, ૩૦૦, ૩૫૪, ૩૬૪, ૩૮૧

ત્રિષ્ટુ ૭-૬

૭૦, ૮૧

ત્રણ

૧૩૭

ધીખો, ટા.

૪૨૪, ૫૬૩, ૫૬૪

ધેન

૫૪૮

દખણ

૯, ૩૧, ૧૯૫, ૫૫૮

દક્ષ

૧૭૭

દક્ષિણ

૧૩૧, ૧૯૫, ૫૫૮

દક્ષિણના બાહ્યર્થ અર્થો

૨૮

દક્ષિણ

૨૦૦, ૨૧૧

દક્ષિણામન

૧૩૭

દર્પદી

૪૧૯, ૪૨૦, ૪૨૯, ૪૩૦, ૪૩૩, ૪૭૮, ૪૮૮, ૫૬૨

દત્ત, ગેમ્લેશ ચન્દ્ર

૩૩, ૪૫, ૧૧૪

દન્તકથાઓ, બ્રાહ્મણગ્રન્થોમાં

૨૭૦

દર્શનો, અગ્રક પ થને લગતાં

૫૩૨

દક્ષિણગિત

૮૩૩

દશગ્રંથ

૧૬૮

દશતથી

૫૨

દેશ્યુ	૧૪૫, ૨૦૩, ૨૦૪
દાંડવાનો રિવાજ	૧૬૩, ૧૬૬
દાણા	૧૯૭
દાનસ્મૃતિ	૧૬૭, ૨૪૩
દામોદર મિશ્ર	૪૮૫
દાંપભાગ	૫૫૮
દાગ	૧૪૬, ૨૦૩, ૨૧૩
દિગ્ગનાગ	૪૨૩, ૪૨૪, ૪૩૮
દિનકર મિશ્ર	૪૨૭
દુર્ગમરામ	૧૩, ૮૮, ૨૯૯, ૫૧૬, ૫૫૬
દુન્દુભિ	૧૪૪, ૨૨૨, ૨૫૯
દુષ્યન્ત	૨૮૦, ૪૭૦
દુષિતા, ન ઇચ્છવા ભોગ	૨૬૫, ૨૭૧
દંપતી	૧૬૬, ૨૦૬, ૨૨૮, ૨૭૩
દેડકાંઝીની સૌતિ	૧૫૬, ૬૫૯
દેવ	૮૨
દેવદાસની હડાઈ	૩૩૬
દેવનાગરી નિધિ	૩૦
દેવ, યાચુસ્તાના ધર્મમા	૧૪૫
દેવનાઓ અને માનવીઓનો પરસ્પરનો સમ્બન્ધ	૮૮
દેવના શરીર	૮૬, ૮૭
દેવોની પ્રકૃતિ	૮૮
દેવોના સાધુગાઠ વગેરે	૮૭
દેવોની મેડા	૧૩૫, ૧૩૭
દેવોની વસ્ત્રમણ	૮૬
દેવોની નીતિ	૮૮
દેવોથી ઉતરના મર્ત્યો	૧૩૭, ૧૪૦
દેવતાધ્યાય આત્મણ	૨૭૪
દેવયાન	૧૪૯, ૨૮૧
દેવવાત	૨૦૬
દેવચરણ	૨૦૬

દેવું	૨૧૬
દેવીનામમાલા	૫૬૨
દોઆબ	૩૧, ૩૨૮
દત્તયાઓ ઝગવેદની	૮૦, ૮૧
—મગ્ધવેદની	૨૩૫, ૨૩૬
દા દિવે	૫૦૦
દાના પ્રથિની	૧૩૫, ૧૩૬, ૧૭૬
દાન	૨૨૧, ૨૨૩
દો	૮૨, ૮૧, ૮૨, ૧૦૧, ૧૨૦
દૌપુપિતર	૮૨, ૧૧૦
દાવિડ ભાષાઓ	૩૧
દાવામજનું શ્રાવણ	૩૧૭
દુલુ	૨૦૫, ૨૦૬
દ્રાપદીલગ્નની વાર્તા	૩૭૫
દિગ	૩૨૫
દ્વિતીય જન્મ	૩૨૫
ધનમંપતિ	૧૭૧, ૧૭૩
ધનજય	૫૬૩
ધનવન્તરિ	૪૨૩
ધનપદ	૫૦૧
ધર્મ	૪૩, ૪૪, ૨૪૮, ૫૫૭
ધર્મ અને દિલસુરી, સંસ્કૃત સાહિત્યમાં	૭
ધર્મનિબંધ	૫૫૮
ધર્મરત્ન	૫૫૮
ધર્મશાસ્ત્રના મનો	૨૪૮, ૫૫૬—૫૫૮
ધર્મસૂત્રો	૪૩, ૨૪૮, ૨૪૯, ૩૩૦—૩૩૫, ૫૫૬
ધાતો	૧૩૦
ધાતુપાઠ	૧૫૮
ધાન્ય	૧૮૭, ૨૧૮
ધૂમ્રપત્ર	૧૨૦
ધર્મ	૨૨૨
ધર્મની છટ	૧૬૯

નંદીનો	૧૨૯, ૨૫૧, ૫૫૨
નેચિકેતાની વાવા	૨૭૫, ૨૯૨, ૨૮૩, ૩૦૧, ૩૦૨
નટ લોકો	૪૬૦
—ગ્રીક	૫૪૦
નદીઓની સ્મૃતિ	૧૨૦
નરક	૧૪૮, ૫૧૪
નર્મદા	૧૧૫, ૨૨૧, ૫૪૦
નસોદય	૪૩૧, ૪૫૮
નસોપાખ્યાન	૩૭૬, ૩૭૯
નવસાહસાંકચરિત	૪૩૨
નહેરાનું પાષકામ	૨૧૮
નામ, કૃત્રિમ	૫૫૪
નાગ	૧૪૨
નાગરી લિપિ	૨૦
નાગાનન્દ	૪૮૮
નાગોજી બ.	૫૫૧
નાટક, ગ્રીક	૪૬૪, ૫૪૦, ૫૪૧, ૫૪૨
—મસ્કૂન	૪૬૨-૪૬૭
—ના બેદ	૪૬૨
—ની બોલીઓ	૨૬ ૨૧૭
—ની રચના	૪૬૫, ૪૬૬
—નું સ્વરૂપ	૪૬૨-૪૬૫
—નો આર બ	૪૬૦, ૪૬૧
—મા બાવપ્રધાન કવિતાઓ	૪૬૨, ૪૬૩
—મુદ્રાલેખમાં સચવાઈ રહેલા	૪૮૬
નાટ્યકલા	૫૬૨
નાય	૪૨૭
નારદ	૨૭૧
નારદસ્મૃતિ	૫૫૭
નારીપતિના જેના સમયમાં	૧૬૧, ૧૭૨, ૧૭૩
નાસત્યો	૭૩, ૭૪

नासिद्ध	३०, २२८
निगमपरिशिष्ट	३४८
निषण्णदोष	५६०
निदानसूत्र	३४७
नियामोसि	२२
निगो ध्येयानिष्ट	५४८, ५५०
निष्कृत, यादव्यु	५३, ७४९, ७४४,
निर्माण	६३, ७५०—७५३ ३५८
निविह	५००
निष्	३४, ५८
नीति, देवताओंनी	२२०
नीतिर्तु धीरथ, कावेरना समपु	८८
नीतिमंजरी	३९६
नीतिशत	५००
नीतिशास्त्र, आत्मयोग	५००
नीतिसा	१४८५, ५०८
नीलकण्ठ	४८६
नृत्यकथा	३६९, ३७३
नेपथ्य	३२०
नैगय शाखा	४६६, ५४१, ५४२
नैषधीय	२२७
नैथ, अर धामस	४३०
नैकायान	५४४
न्यत्रोष	१८४, २३०
न्यातो	१८७
न्यायदर्शन	३८, २३८
न्यायसूत्र	५२८—५३०
पडो, नाटकन	५३०
पद्मी	४६६, ५४१, ५४२
पनेमलि २५, २६, २२८, २४२, ३३८, ३८०, ५२१, ५२२, ५२३, ५२४, ५२५, ५२६, ५२७, ५२८, ५२९, ५३०, ५३१, ५३२, ५३३, ५३४, ५३५, ५३६, ५३७, ५३८, ५३९, ५४०, ५४१, ५४२, ५४३, ५४४, ५४५, ५४६, ५४७, ५४८, ५४९, ५५०, ५५१, ५५२, ५५३, ५५४, ५५५, ५५६, ५५७, ५५८, ५५९, ५६०, ५६१, ५६२, ५६३, ५६४, ५६५, ५६६, ५६७, ५६८, ५६९, ५७०, ५७१, ५७२, ५७३, ५७४, ५७५, ५७६, ५७७, ५७८, ५७९, ५८०, ५८१, ५८२, ५८३, ५८४, ५८५, ५८६, ५८७, ५८८, ५८९, ५९०, ५९१, ५९२, ५९३, ५९४, ५९५, ५९६, ५९७, ५९८, ५९९, ६००, ६०१, ६०२, ६०३, ६०४, ६०५, ६०६, ६०७, ६०८, ६०९, ६१०, ६११, ६१२, ६१३, ६१४, ६१५, ६१६, ६१७, ६१८, ६१९, ६२०, ६२१, ६२२, ६२३, ६२४, ६२५, ६२६, ६२७, ६२८, ६२९, ६३०, ६३१, ६३२, ६३३, ६३४, ६३५, ६३६, ६३७, ६३८, ६३९, ६४०, ६४१, ६४२, ६४३, ६४४, ६४५, ६४६, ६४७, ६४८, ६४९, ६५०, ६५१, ६५२, ६५३, ६५४, ६५५, ६५६, ६५७, ६५८, ६५९, ६६०, ६६१, ६६२, ६६३, ६६४, ६६५, ६६६, ६६७, ६६८, ६६९, ६७०, ६७१, ६७२, ६७३, ६७४, ६७५, ६७६, ६७७, ६७८, ६७९, ६८०, ६८१, ६८२, ६८३, ६८४, ६८५, ६८६, ६८७, ६८८, ६८९, ६९०, ६९१, ६९२, ६९३, ६९४, ६९५, ६९६, ६९७, ६९८, ६९९, ७००, ७०१, ७०२, ७०३, ७०४, ७०५, ७०६, ७०७, ७०८, ७०९, ७१०, ७११, ७१२, ७१३, ७१४, ७१५, ७१६, ७१७, ७१८, ७१९, ७२०, ७२१, ७२२, ७२३, ७२४, ७२५, ७२६, ७२७, ७२८, ७२९, ७३०, ७३१, ७३२, ७३३, ७३४, ७३५, ७३६, ७३७, ७३८, ७३९, ७४०, ७४१, ७४२, ७४३, ७४४, ७४५, ७४६, ७४७, ७४८, ७४९, ७५०, ७५१, ७५२, ७५३, ७५४, ७५५, ७५६, ७५७, ७५८, ७५९, ७६०, ७६१, ७६२, ७६३, ७६४, ७६५, ७६६, ७६७, ७६८, ७६९, ७७०, ७७१, ७७२, ७७३, ७७४, ७७५, ७७६, ७७७, ७७८, ७७९, ७८०, ७८१, ७८२, ७८३, ७८४, ७८५, ७८६, ७८७, ७८८, ७८९, ७९०, ७९१, ७९२, ७९३, ७९४, ७९५, ७९६, ७९७, ७९८, ७९९, ८००, ८०१, ८०२, ८०३, ८०४, ८०५, ८०६, ८०७, ८०८, ८०९, ८१०, ८११, ८१२, ८१३, ८१४, ८१५, ८१६, ८१७, ८१८, ८१९, ८२०, ८२१, ८२२, ८२३, ८२४, ८२५, ८२६, ८२७, ८२८, ८२९, ८३०, ८३१, ८३२, ८३३, ८३४, ८३५, ८३६, ८३७, ८३८, ८३९, ८४०, ८४१, ८४२, ८४३, ८४४, ८४५, ८४६, ८४७, ८४८, ८४९, ८५०, ८५१, ८५२, ८५३, ८५४, ८५५, ८५६, ८५७, ८५८, ८५९, ८६०, ८६१, ८६२, ८६३, ८६४, ८६५, ८६६, ८६७, ८६८, ८६९, ८७०, ८७१, ८७२, ८७३, ८७४, ८७५, ८७६, ८७७, ८७८, ८७९, ८८०, ८८१, ८८२, ८८३, ८८४, ८८५, ८८६, ८८७, ८८८, ८८९, ८९०, ८९१, ८९२, ८९३, ८९४, ८९५, ८९६, ८९७, ८९८, ८९९, ९००, ९०१, ९०२, ९०३, ९०४, ९०५, ९०६, ९०७, ९०८, ९०९, ९१०, ९११, ९१२, ९१३, ९१४, ९१५, ९१६, ९१७, ९१८, ९१९, ९२०, ९२१, ९२२, ९२३, ९२४, ९२५, ९२६, ९२७, ९२८, ९२९, ९३०, ९३१, ९३२, ९३३, ९३४, ९३५, ९३६, ९३७, ९३८, ९३९, ९४०, ९४१, ९४२, ९४३, ९४४, ९४५, ९४६, ९४७, ९४८, ९४९, ९५०, ९५१, ९५२, ९५३, ९५४, ९५५, ९५६, ९५७, ९५८, ९५९, ९६०, ९६१, ९६२, ९६३, ९६४, ९६५, ९६६, ९६७, ९६८, ९६९, ९७०, ९७१, ९७२, ९७३, ९७४, ९७५, ९७६, ९७७, ९७८, ९७९, ९८०, ९८१, ९८२, ९८३, ९८४, ९८५, ९८६, ९८७, ९८८, ९८९, ९९०, ९९१, ९९२, ९९३, ९९४, ९९५, ९९६, ९९७, ९९८, ९९९, १०००	

पत्रिका, हस्तलिखित ग्रन्थानां	५२५, ५६०
पद्यपाठ	६३, १४ २७२
पद्यार्थ	५२८, ५२९
पद्यवि	३४५
पद्यगुप्त	४३२
पद्यपुराण	३७४, ३८१
परदेशी सुसाक्षरी	१४, १५
परम तत्त्व	१७५, २८४
पराशर	३३५
पराशरस्मृति	५५७
परिभाषेन्दुशेखर	५५६
परिशिष्ट	२४१, ३४४, ३४८, ३४९, ३५०
परुषी	१६०, २०५, २०६, २०७
पर्जन्य—वरसाधना देवता	८६, ११७, ११८
पर्वता	१६४, १६५
पवमाननां सूक्तो	५५
पशुज्यो	१६७, १६८, २१८
पशुज्यो, वेदनी दंतकथाज्योभां	१४०, १४०
पक्षेयेश	२१६
पक्ष्व	३६४
पाटलिपुत्र(पटना)	१४, ३६०, ५३५, ५३६, ५४०, ५६६, ५६४
पाणिनि	१६, २५, ४२, ४४, ४५, ३३८, ३३९, ३४२, ३४३, ३५०—३५३, ३५६, ३६२, ४२५, ५३२, ५५६, ५६०, ५६२
पाद	६८
पार	१६४
पारग	१६४
पारसीज्यो ज्ञाने होम(सोम)	१६६
पारस्कर गणसूत्र	३२२, ५५७
पाषी	२८, २९
—ग्रन्थ हस्तलिखित	२०
—साहित्य	३५८, ३६४, ३७५, ३८७, ३८८, ५०१

પાશ, વરુણનો	૯૩, ૨૭૦
પાસા	૧૬૯, ૨૨૨
પાંચ પ્રકારો	૪૮, ૨૦૫, ૨૦૭
પાકુ	૨૭૯, ૩૬૧
પિતૃઓની પૂજા	૧૬૨, ૧૬૭, ૨૨૩, ૩૨૯
પિતૃવાણુ, પિતૃઓનો પંથ	૧૪૯, ૨૯૧
પિયાગોરાસ	૫૪૯
પિષ્પત્વ	૧૯૭
પિષ્પલાહ	૩૧૨
પ્રાની-શાખા, અયર્કવેદની	૨૪૧, ૩૧૨
પિતૃની વાર્તાઓ	૫૪૩
પિશ્ય, પ્રો.	૪૭૮, ૫૬૧, ૫૬૨
પિશ્ચા	૧૪૬, ૧૪૭
પિંગલ	૩૪૦
મુત્રમી અગત્યતા	૪૧, ૪૨, ૨૭૧
પુત્રી ન હજીવા ભોગ	૨૧૫, ૨૭૧
પુનર્જન્મનનો મિહાન્ત, સાહિત્યના	૪૨૧, ૪૨૨
પુનર્જન્મ	૧૪૭, ૨૯૦—૨૯૩, ૩૫૪, ૩૫૫, ૫૦૭, ૫૧૦—૫૧૩, ૫૩૧, ૫૪૮
પુનર્જન્મ	૧૬૪
પુર	૨૦૪, ૨૧૦
પુરાણ	૨૪૬, ૩૫૮
પુરાણના અંગો	૬૫, ૧૮૮, ૨૪૯, ૩૫૮, ૩૭૯—૩૮૨, ૪૨૪, ૫૧૯, ૫૫૮
પુરુષત્વ	૨૦૫
પુરુષ	૧૭૭, ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૮, ૨૬૦
પુરુષસૂત્ર	૪૬, ૪૭, ૪૮, ૧૭૭—૧૮૦, ૨૪૪
પુરુષાહ	૧૮૮
પુરુષોત્તમ દેવ	૫૬૨
પુરુષવસ્ત્ર	૧૩૯, ૧૫૩, ૨૮૦, ૪૬૦, ૪૭૫—૪૭૭
પુરોહિત	૮૬, ૨૧૧, ૨૪૮, ૨૫૦
પુસ્તકગ્રંથ, ખાનગી, નરકૃતન	

पूर	२०५, २०८, २१०
पूर्व तरङ्ग आसृष्ट धर्मनो हस्तावे	२७७, २७८
पूया	८८, १६३, २१७
पृथिवी	८०, १२०, १२१, १३३
प्रभुदत्त स्वाभी	१५
पृथ्वी	११४, १४१
पोपट	२०१
प्राक्षिणी	५५०
पोरभ	५३५
पोरव	५३५
पञ्चतन्त्र	४८८-४८४, ४८८, ५०४, ५०५, ५०८, ५४५, ५४६
पञ्चविंश आसृष्ट	२६४, २७३, २७४
पञ्चशिख	५१७
पञ्च सिद्धान्तिका	५६४
पञ्चाक्ष	२०७, २०८, २२८, ३६३
पञ्चरात्र	५२७
पञ्चम	८, १८८, १८३, १८५, २०१, २१२, २२८, ५३५, ५४१
पञ्चमी भाषा	३१
पञ्च, पितृभ्यो नो (पितृभ्याम्)	२८१
—देवताभ्यो नो (देवताभ्याम्)	२८१
पथ, अमुक, नो लगतां दृष्टिना	५३२
प्रकृति	१८८, ५१५
—ना तस्य शुद्धि	२८८, ३८१
प्रक्रियाकोमुदी	५६०
प्रगाथ	५४, ७१
प्रणपति	८४, १३०, १३१, १७७, १७८, १८५, १८८, २३६
प्रजोधयन्द्रोद्य	४८६
प्रमन्थ	१८७
प्रयोग	३४५
प्रयय	२८०, ३७४
प्रवराध्याय	३४८
प्रश्नोपनिषद्	३१२
प्रलेखिका	१७४-१७६
—वर्धनी	१७५

પ્રાકૃત	૨૫, ૨૭, ૨૮, ૨૯, ૩૦, ૩૧, ૩૨, ૪૨૨	
—૨૫૨		૧૬
—નાટકમાં		૩૧, ૪૬૨, ૪૬૩
—ભાવપ્રધાન કાવ્યોમાં		૪૫૭
—ભાષાઓ		૨૭
—નો ભેદ		૩૧
—માં શબ્દો		૩૦
પ્રાકૃતપ્રકાશ		૫૬૧
પ્રાણ		૨૬૦
પ્રાણીઓ, વસ્તીમાં રહેનારું		૧૯૫, ૨૦૦
—વિકરાળ		૧૯૮
પ્રાતિશાખ્ય	૪૪, ૫૯, ૬૨, ૬૩, ૬૪, ૨૪૩, ૩૩૮-૩૪૦	
પ્રાન્તિક બોલીઓનો ભેદ, સંસ્કૃતમાં		૨૬
—હાલના હિન્દુસ્તાનમાં		૩૧
પ્રાસ		૪૩૧
પ્રેમકથા, જૂનામાં જૂની, ઇન્ડો-યુરોપીયન સમયની		૧૫૩
પ્રાનિધિયસ, હિન્દુસ્તાનનો		૧૪૦
પ્રાદ બ્રાહ્મણ		૨૭૩
પ્રોટિનસ		૫૫૦
પ્રેલરી	૪૮૫, ૪૮૮, ૫૪૩	
પ્રેમસન, જેમ્સ		૪૨૨
પ્રા ભાન		૧૪
પ્રિદ મુજો		૫૬૧
પ્રિનીસિયન સિપિ—		૧૮
પ્રિલસુશી		૭
પ્રિલસુશી, ગ્રીસની અને હિન્દુસ્તાનની		૫૪૮, ૫૫૦
પ્રિલસુશીબરેલી કવિતાઓ		૧૭૬, ૧૮૮
પ્રિલોરેટસ		૫૪૦, ૫૪૧
પ્રોસ્ટ		૫૪૨
પ્રેમર		૩૨, ૩૪, ૧૬૪
પ્રેલીટ		૪૧૫, ૪૨૧, ૪૨૨
પ્રેરણા બલિદાન, પ્રત્યક્ષિયામાં		૧૬૨

બકરાઓ, ધૂપાનો	૫૫
બનારસ	૩૧, ૨૮૫
બર્નેસ	૨૪૫, ૩૭૦, ૫૫૬
બર્લામ અને બેસક્ટ	૫૪૬
બલિઅંધ	૪૬૧
બલ્લિક	૨૪૧
બળવો હિન્દુસ્તાનનો	૧૪૧
બહુપત્નીકતા	૨૧૫
બાણુ ૨૩, ૩૬૭, ૪૧૭, ૪૨૦, ૪૩૩, ૪૮૦, ૪૮૧, ૫૩૫, ૫૪૮, ૫૫૭	
બાકરાબાણુ	૩૧૧, ૫૨૭
બાર્ડિસેનિસ	૫૫૦
બાર્ડોષ	૫૪૩
બાલ્મિકિ ગાઝલ	૨૮૫
બાળસમ	૧૫૫
બાળવાનો રિવાજ	૧૪૫, ૧૬૩
મિદ્દેની વાત્તિઓ	૫૪૩
નિર્લક્ષ્ય	૪૫૦
બીજગણિત	૫૫૧, ૫૬૩
બીચ	૨૬
બુદ્ધ ૧૨, ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૨૮, ૨૭૫, ૨૬૩, ૩૫૦, ૩૫૧	
બુદ્ધ, ખ્રિસ્તી સિદ્ધ તરીકે	૫૪૬, ૫૪૭
બુદ્ધની જન્મભૂમિ	૧૫
બુદ્ધનો ધર્મ ૭, ૧૨, ૨૮, ૧૪૭, ૨૭૫, ૨૯૧, ૨૯૫, ૪૨૨, ૪૮૫, ૫૧૦, ૫૧૪, ૫૧૫-૫૨૧, ૫૨૩, ૫૩૬, ૫૩૭, ૫૫૫	
—ની યાત્રાઓ	૧૪
—ની અસર	૪૫૬
—ની સમાધાઓ	૨૬, ૩૫૦, ૫૩૮
—નું સાહિત્ય ૨૮, ૨૦૮, ૩૭૫, ૩૮૭, ૩૮૮, ૩૮૯, ૪૮૫, ૫૦૧, ૫૦૮, ૫૩૬, ૫૩૭, ૫૬૬, ૫૬૭	
—ની ચિંતકતા	૪૫૫, ૫૬૬, ૫૬૭
બુદ્ધચરિત	૪૧૮
બુદ્ધનો ધર્મ પાળનારાઓ	૨૩૮, ૩૬૪, ૩૬૬, ૩૫૦, ૫૩૬

—ઉચ્ચર તરફના

૨૯, ૩૦

—દક્ષિણ તરફના

૨૮

બુધવાર

૩૩૪

બુધર ગ્રો.

૬, ૧૭, ૧૮, ૧૯, ૨૪૧, ૩૩૧, ૩૬૯, ૪૨૧, ૪૯૮

બુદ્ધભગવાતક

૫૬૪

બુદ્ધકથા

૪૫૮

બુદ્ધકથામંજરી

૪૫૮

બુદ્ધકથાસંહિતા

૪૧૭, ૫૬૪

બુદ્ધદારપુષ્પોપનિષદ

૨૭૬, ૨૮૩, ૨૮૫, ૨૮૬, ૨૮૭, ૨૮૮, ૨૮૯, ૨૯૦,

૨૯૧, ૨૯૨, ૨૯૩, ૨૯૪, ૨૯૫, ૨૯૬, ૩૦૪, ૩૦૬

બુદ્ધજેવતા

૩૪૭, ૩૪૮, ૩૫૮, ૫૦૦

બુદ્ધકથ

૨૫૬

બુદ્ધરૂપિ

૧૩૧

—ના સૂત્રો

૫૩૧

બેન્ડી, ગ્રો.

૩૧, ૬૦, ૨૨૭, ૫૪૭

બેખિયસ

૫૪૭

બેરિગેઝા

૫૪૦

બોટસિંગ

૫૦૦, ૫૦૧, ૫૫૯, ૫૬૨

—અને રાયનો ઠોઠ

૭૫

બોટસિયન લાઈબ્રરી

૨૩

બોપ

૪

બોલીયોનો બેઠ

૨૬

બોલનસન ડો.

૮૭

બોલાયન

૩૧૮, ૩૩૧

—નું કથપસુત

૩૩૧

—નું ગૃહપસુત

૩૨૩

—નું ધર્મસુત

૩૩૧

—નું શ્રોતસુત

૩૧૮

બંદર લોક

૧૫૯

બલ.

૪૬, ૧૭૬, ૨૬૭, ૨૮૩, ૨૯૦, ૫૨૬, ૫૨૭

બલ (પ્રાર્થના)

૩૭, ૪૭, ૨૩૬, ૨૫૦

બલગુપ્ત

૧૪, ૧૫, ૫૫૩, ૫૬૪

અક્ષયર્થ	૩૨૬
અક્ષયારી	૨૬૦
અક્ષમીમાંસા	૫૨૬
અક્ષવિદ્યા	૨૫૦
અક્ષદેવ	૨૪૪
અક્ષસત્રો	૫૨૭, ૫૨૮
અક્ષા (વિપ્ર)	૧૩૧, ૨૧૪, ૨૪૯, ૨૫૦, ૨૮૧
અક્ષાવર્ત	૧૯૨, ૨૦૬, ૨૨૮
અક્ષોદ્ય	૧૭૬
આક્ષણ ૧૯, ૨૬, ૪૦, ૪૬, ૪૭, ૮૯, ૧૫૮, ૨૧૪, ૨૩૭, ૨૫૪,	
૫૩૫, ૫૩૬, ૫૪૧, ૫૫૨, ૫૫૮	
આક્ષણ (મન્યો) ૩૭, ૩૮, ૩૯, ૪૦, ૬૧, ૬૨, ૮૯, ૧૦૦, ૧૧૨,	
૧૨૦, ૧૨૩, ૧૨૮, ૧૩૦, ૧૩૫, ૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૪, ૧૪૯, ૧૭૮,	
૧૯૬, ૨૦૭, ૨૦૮, ૨૧૫, ૨૪૩, ૨૪૬, ૨૫૦, ૨૫૧, ૨૬૩-૨૮૨	
આક્ષણ ધર્મ	૭
આક્ષણસિદ્ધાન્તા	૫૬૪
આક્ષી સિપિ	૧૭, ૧૯, ૨૦
અમ્બ્રીફ પ્રો.	૨૪૧, ૨૪૪
અક્ષિ	૫૨૮
અગવદ્ગીતા	૨, ૩૬૧, ૩૬૭, ૪૦૪-૪૧૫, ૫૩૦
અદ્ નારાયણ	૪૮૫
અદ્વિશ્ય	૪૨૯
અદ્વૈત	૫૬૦
અદ્વૈત્ય	૫૬૪
અરત	૨૮૦, ૪૬૧
અરનો	૨૦૫, ૨૦૬, ૨૦૮, ૨૨૮
અરગ	૫૪૦
અર્તદરિ	૧, ૪૨૯, ૪૫૧-૪૫૪, ૫૦૦, ૫૦૩, ૫૦૫, ૫૬૦
અવભૂતિ	૪૬૬, ૪૬૭, ૪૮૧-૪૮૪
આગવત ધર્મ	૫૨૮
આગવત પુરાણ	૩૮૨, ૫૨૭
—સી મોક્ષપ્રિયતા	૩૮૨

ભાગુરિ	૩૪૭
ભારત (અમિ)	૨૦૬
ભારતમંજરી	૨૬૯
ભારતી	૨૦૬
ભારદ્વાજ	૩૧૮, ૩૨૩
—નું ગ્રંથસૂત્ર	૩૧૩
—નું ઐતસ્ય	૩૧૮
ભારવિ	૪૧૭, ૪૨૯
ભાવપ્રધાન કવિતાઓ સંસ્કૃત નાટકોમાં	૪૬૨, ૪૬૩
ભાષા	૨૫
—અર્થવેદની	૨૫૧
—આરણ્યકો અને ઉપનિષદોની	૨૬૭
—બ્રાહ્મણોની	૨૬૫
ભાસ્કરાચાર્ય, ભારનનો ન્યૂટન	૧૪, ૧૫, ૫૬૪
ભિષ્મભાષવક્રાચાર્ય	૧૫
ભૂગોળની માહિતી, ઝગ્નેદમાંથી	૧૮૯-૧૯૫
ભૂત	૧૨૪, ૧૪૬, ૧૪૭
ભૂમિતિ, ગ્રીસની અને હિન્દુસ્તાનની	૫૫૧-૫૫૨
ભૂર્જપત્રનું પુસ્તક	૨૦
ભૃગુ	૧૪૦, ૨૦૬, ૨૪૪
બેદ, બોલીઓનો, સંસ્કૃતમાં	૨૬, ૨૭
—પ્રાકૃતમાં	૩૦
—હાલના હિન્દુસ્તાનમાં	૩૧
બોજ	૨૨, ૩૮૪, ૪૮૫
બોજન	૨૧૭, ૨૧૮
મગધ	૨૮, ૨૦૭
મગધ લોકો	૨૦૭, ૨૫૧
મત્સ્ય	૧૯૩, ૨૮૦, ૩૭૪, ૩૮૦
મત્સ્ય લોક	૨૦૬, ૨૦૯, ૨૨૮
મથુરા	૩૦, ૩૧, ૨૨૮, ૪૨૧, ૪૨૨, ૫૩૬
મધ્યદેશ	૨૧૨, ૨૭૭
મનુ	૧૪૦, ૨૦૮, ૨૨૮, ૨૮૦, ૩૩૩, ૩૩૪, ૩૭૪, ૩૭૯, ૫૧૮

—અને મત્સ્ય	૩૮૦
—ની સ્મૃતિ	૩, ૨૦૮, ૩૭૯, ૫૧૮, ૫૨૩, ૫૫૬, ૫૫૭
મતુષ્યશાસ્ત્ર	૧૬૪
મન્ત્ર	૨૩૦, ૨૩૪, ૨૪૨
મન્ત્ર અને બ્રાહ્મણ	૨૩૪
મન્ત્રપાઠ	૩૨૩
મન્ત્રબ્રાહ્મણ	૩૨૨
મન્યુ	૫૬, ૧૨૯
મન્મથ	૫૬૩
મયૂરી	૨૦૧
મરણક્રિયાનાં સૂક્તો	૧૪૮, ૧૫૧, ૧૬૨-૧૬૭
મરણ પછીની સ્થિતિ	૧૪૮, ૧૪૯
મરણ પછીના વિધિઓ	૨૨૩, ૩૨૮, ૩૨૯
મરાઠી ભાષા	૨૦, ૩૧
મસ્તો	૧૦૭, ૧૧૪-૧૧૬, ૧૩૫
મલાયલમ	૩૧
મલ્લિનાથ	૪૨૩, ૪૨૭, ૪૨૮, ૪૩૦
મરાઠનું શ્રીમત્સૂત્ર	૩૧૭
મપી	૨૨
મહાકાવ્યો	૪૩૦, ૪૩૧
મહાદેવ	૨૩૨, ૨૩૬, ૨૬૯
મહાનારાયણ ઉપનિષદ્	૨૭૫
મહાપ્રભય	૨૮૦, ૩૭૪
મહાભારત	૨૦૪, ૨૦૬, ૨૦૮, ૨૦૯, ૩૧૮, ૩૨૮, ૨૪૯, ૨૮૦, ૩૫૫, ૩૫૮, ૩૫૯, ૩૭૯, ૩૮૦, ૩૮૧, ૩૮૨, ૩૮૩, ૩૯૧, ૪૦૧, ૪૧૫, ૪૨૫, ૪૬૯, ૪૮૬, ૪૯૭, ૪૯૯, ૫૦૩, ૫૦૭, ૫૧૨, ૫૧૬, ૫૧૮, ૫૨૨, ૫૨૩
—ના ગર્ભમાં રહેલી વીરચરિત વાર્તા	૩૬૧, ૩૬૫
—ની આવૃત્તિઓ	૩૬૦, ૩૬૧
—ની કથા	૩૭૦, ૩૭૩
—નાં ઉપાખ્યાનો	૩૦૪, ૩૭૯, ૫૩૯, ૫૪૦
—નો સમય	૩૬૫, ૩૬૬

—નો સાર

૩૬૯

—સ્મૃતિનો અર્થ

૩૬૨, ૩૬૬, ૩૬૭, ૩૬૮

મહાભાષ્ય

૨૪૩, ૪૨૧, ૪૬૧, ૫૪૦

મહારાષ્ટ્રી ભાષા

૩૧

મહાવીરચરિત

૪૮૪

મહાવૃષ

૨૫૧

મહા સંસ્કૃત

૨૩

મહિષ

૧૫૫

મહેશ્વર

૫૬૨

માગધી ભાષા

૩૧

માધ

૪૩૦, ૪૪૨-૪૪૪

માટીનું ધર

૯૫, ૧૬૩

માઠવ

૨૭૮

માણુક

૬૫

માણુકેય

૬૨, ૬૪

માણુકય

૩૧૨, ૩૧૩

માતરિશ્વા

૮૪, ૧૧૩, ૧૪૦

માઠક પદાર્થો

૨૧૮

માધવ

૩૫૦, ૫૨૫, ૫૩૧, ૫૩૨

માધ્યન્દિન

૨૩૧, ૨૭૬

માનવ ગૃહસૂત્ર

૩૨૩

—ધર્મશાસ્ત્ર

૩૩૪, ૫૫૬

—ધર્મસૂત્ર

૩૩૪, ૫૫૬

—ત્રીતસૂત્ર

૩૧૮

માનવીનાં નેવાં શરીર અને કર્મનું દેવતાઓમાં આરોપણ

૮૬, ૮૭,

૧૧૧, ૧૨૧

માનસશાસ્ત્ર

૫૧૬, ૫૨૯

માયા

૨૮૬, ૫૧૯, ૫૨૬

માર

૨૯૩

માર્મિકતા, સાહિત્યમાં

૪૮૮

માંલતીમાધવ

૪૮૨, ૪૮૩

માલવ મેવત	૪૨૦, ૪૨૨
માલવિકાગ્નિમિત્ર	૪૬૭, ૪૬૮, ૪૭૭, ૪૭૮
માંસ ગાયત્રી	૧૪૧
મિર્ઝાથનિસ	૧૪, ૧૯૯, ૨૧૦, ૩૪૬, ૩૯૦, ૫૩૬, ૫૩૭, ૫૪૦
મિતાક્ષરા	૫૫૭
મિત્ર	૮૧, ૯૬
મિત્ર, ડૉ. રાજેન્દ્રલાલ	૧૬૪
મિત્ર અને વરુણ	૧૩૫
મિથિલા	૨૭૭
મિથ્ર	૮૧, ૯૫
મિતેન્ડર (રાજ)	૫૩૭
મિલિન્દ	૫૩૭
મિથ્ર શાંતિઓ	૨૩૯
મીઠું	૨૦૧
મીમાંસા દર્શન	૫૫૪, ૫૨૫, ૫૩૨
મુખપરંપરાથી પ્રાપ્ત ચતુર્થ જ્ઞાન	૧૮, ૧૫૮
મુખ્યોપ	૫૬૧
મુપુકોપનિષદ્	૨૮૯, ૩૧૧, ૩૧૨
મુદ્રા	૫૨૪
મુદ્રારાક્ષસ	૪૮૪, ૪૮૫, ૫૦૦
મુદ્રાસેખ	૧૬
મુદ્રાસેખોની ઉપયોગિતા	૨૯, ૪૧૯
મુદ્રાસેખોની શૈલી	૪૨૦
મુદ્રાસેખ વાંચવાની વિધા	૧૬
મુદ્રાસેખમાં સચવાઈ રહેલાં નાટકો	૪૮૬
મુસલમાનો	૭
—ની જીત	૯, ૧૫, ૨૧, ૩૦, ૫૩૯
મૂળવત્	૧૯૫, ૨૦૭
મૂળવતો	૨૦૪, ૨૦૭, ૨૫૧
મૂર ડૉ.	૨૬, ૪૫, ૮૦
મૂર્તિપૂજા	૮૭
મૂળ નિવાસસ્થાન, આર્યોનું	૩૧, ૩૨, ૩૩, ૧૮૯

મૂળ વતનીઓ	૧૪૬, ૨૦૩, ૨૧૩, ૫૧૧
મૃગતૃષ્ણિકા	૫૨૬
મૃગયા	૨૧૯
મૃચ્છકટિક	૪૭૮, ૪૭૯, ૫૪૧
ઝેલસ મુદ્રર, પ્રો.	૬, ૧૩, ૩૧, ૩૨, ૩૩, ૪૬, ૮૭, ૧૫૦ ૧૯૩, ૨૨૬, ૩૫૦, ૪૨૧, ૪૨૨
ઝેમદત	૪૨૩, ૪૪૫, ૪૪૭
ઝેધાતિયિ	૫૫૭
ઝેત્રાયણ ઉપનિષદ	૨૭૬, ૨૯૮, ૩૦૦
ઝેત્રાયણી શાખા	૨૨૯
ઝેત્રાયણીય સંહિતા	૬૭, ૨૩૦, ૨૩૪, ૨૩૭, ૨૭૫
ઝેત્રેયી	૨૮૮
ઝોઅસ (ઝોઆ)	૫૩૮
ઝોક્ષનો સિદ્ધાન્ત	૫૧૩, ૫૧૪, ૫૩૧
ઝોખાપટિ પદ્યર	૧૮
ઝોહમુદ્ગર	૫૦૦
ઝોર્થવંશ	૫૩૬
ઝખ-કાશ	૫૬૨
ઝહોટી ઉમ્મરનાં લક્ષ.	૧૬૦
ઝદમ	૧૫૪
ઝગુવેદ	૩૬, ૮૬, ૨૦૮, ૨૨૭, ૨૩૯
—ની શાખાઓ	૨૨૯, ૩૩૦
—ના મંત્રોનો નમૂનો	૨૩૮
—નાં ધ્રુવણો	૩૯
ઝગ	૩૭, ૭૮, ૨૧૧, ૫૩૨
—ની શક્તિ	૮૮, ૨૩૭
—ની વધતી જતી અગત્યતા	૨૧૧
—નો સ્તંભ	૧૪૪
—ના દેવતાઓ, અગ્નિ અને સોમ	૭૮
—માં વપરાતી વસ્તુઓની સ્તુતિ	૧૪૪
ઝગોપતીત	૩૨૫
ઝદ	૨૦૫, ૨૦૮, ૨૦૯

યમ	૮૧, ૮૪, ૮૯, ૧૨૭, ૧૪૮, ૧૪૯, ૧૫૦, ૧૬૨, ૧૯૭,
	૨૨૩, ૨૮૨, ૨૯૨, ૨૯૩
—અને યમી	૧૫૧, ૧૫૨, ૪૬૦
—ના કૃતરાજો	૧૫૦, ૧૫૧
—એકાદશી અર્ચના	૧૫૧
યમી	૧૫૧, ૧૫૨
યમુના	૧૯૨, ૨૦૬, ૫૩૬
યવ	, ૧૯૭
યવન	૧, ૧૧, ૫૪૧, ૫૫૨
—હિન્દુસ્તાનમાં	૧, ૭, ૧૪
યવનિષ્ઠ	૪૬૬, ૫૪૧, ૫૪૨
યાગવિધિ	૩૭, ૪૦, ૪૩, ૪૪, ૭૮
—સમ્બન્ધી ચર્ચા કરનારા અન્યો	, ૨૬૩
યાગવલ્ક્ય	૨૭૭, ૨૮૮, ૨૮૯
—નું ધર્મશાસ્ત્ર	૫૫૭
યાગિદી ઉપનિષદ	૨૭૫
યાત્રુ	૨૪૭
યાત્રા	૪૫૮, ૪૬૧
યાદવપ્રકાશ	૫૬૨
યાદવો	૨૦૯, ૫૩૬
યાજ્ઞ	૨૫, ૨૬, ૫૯, ૬૩, ૭૩, ૭૪, ૭૫, ૭૩૦, ૭૩૮, ૭૪૧,
	૭૪૨, ૭૪૩, ૭૪૪, ૭૪૭, ૭૪૮, ૭૫૦, ૭૫૩
યાજ્ઞ પૈ ગિ	૨૨૭
યિમ	, ૮૧, ૧૫૨
યિમેહ	૧૫૨
યુક્તેષાઘડિસ	૫૩૭
યુડીમસ	૫૩૫
યુથિડિમોસ	, ૫૩૭
-યુદ્ધ, વેદના સમયનો મુખ્ય ધર્મો	૨૧૮, ૨૧૯
યુગેચિતી પ્રશ્નો	૫૩૮
યુરોપ	, ૧, ૩
યોગ	૩૦૧, ૩૦૨, ૫૨૧, ૫૨૪, ૫૩૦, ૫૩૨, ૫૫૦

યોગવિદ્યા	૫૨૪
યોગસત્રો	૫૨૧, ૫૨૩
રક્ષસ	૧૪૬
રક્ષોહન (અગ્નિ)	૧૨૪
રઘુવંશ	૩૮૧, ૪૨૪, ૪૨૫-૪૨૭
રચનાક્રીડાસક, આગવેદના કવિઓનું	૭૯
રણદુન્દુભિનું સુકત	૨૫૯
રતનાકર	૪૩૧
રતનાવલી	૪૭૯-૪૮૧
રથની શરતો	૨૦૦, ૨૨૧
રથેષ્ઠ	૪૭
રાક્ષસો	૧૪૬
રાધવપાંડવીય	૪૩૧, ૪૩૨
રાજતરંગિણી	૧૧, ૫૫૮
રાજયોગ	૫૨૩, ૫૨૪
રાજશેખર	૪૮૫
રાજ્યો	૨૧૯, ૨૧૧
—નો રાજ્યાભિષેક	૨૫૮
રાજ્યવ્યવસ્થા	૨૧૦, ૨૧૧
રાજ્યસત્તા ઉપર અંકુશ	૨૧૦
રાણામનીય	૨૨૭
રાત્રી	૧૩૩, ૧૩૪
રામ	૩૯૫
—ની કથા .	૩૭૪, ૩૮૧, ૩૮૭
રામચન્દ્ર	૫૬૦
રામચરિત માનસ	૪૦૧
રામાનન્દ	૩૯૯
રામાનુજ	૩૯૯, ૫૨૭, ૫૨૮
રામાયણ	૨૫, ૨૨૯, ૨૮૦, ૨૯૯, ૩૫૯, ૩૬૭, ૩૭૪, ૩૮૩
—૪૦૧, ૪૧૫, ૪૧૬, ૪૨૫, ૪૨૬, ૫૩૯	
—એ શું રપક છે ?	૩૯૪-૩૯૬
—નો સમય	૩૮૭-૩૯૧

—ની ઉપાખ્યાનો	૩૯૯, ૪૦૦
—આદિકાવ્ય	૩૮૬, ૩૯૩
—ની ભાષા	૩૯૨
—ની મુખ્ય વાર્તા	૩૯૬-૩૯૮
—નું મૂળ	૩૮૪, ૩૮૫
—ની લોકપ્રિયતા	૪૦૧
—ની આશ્ચિઓ	૩૮૩, ૩૮૪
—ના બે ભાગ	૩૯૨, ૩૯૪
—મા વૈષ્ણવ ધર્મનું સ્તવ	૩૯૮, ૩૯૯
રામાયણકથાસારમંજરી	૩૮૪
રામાયણચંપૂ	૩૮૪
રાવણ	૩૯૫
રાવણવધ	૪૩૨
રાહુ	૧૪૬
રાહી	૧૯૯
રુદ્ર ૮૮, ૮૮, ૯૦, ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૧૬, ૧૩૫, ૨૧૭, ૨૩૨, ૨૩૬	
રુદ્રદ	૫૬૩
રુદ્રમઠ	૫૬૨, ૫૬૩
રુદ્રો	૧૩૫
રુદ્રદી	૪૫૯
રુદ્રું	૨૦૨
રુગોક્તિ	૨૧૫
રાગર એમેહામ	૧
રાગન, એષ.	૪
રાય, રૂડોશ ૪, ૪૫, ૭૩, ૭૬, ૭૭, ૧૧૨, ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૪૯,	
	૧૯૨, ૨૪૧
રામસિદ્ધાન્ત	૪૨૪, ૫૫૩
રામનો	૧૧
રાહિત	૨૬૦, ૨૭૦
રૂહાંતીસ, વેદકસામનો આરબ લેખક	૫૫૪
રામનો રિવાજ	૧૬૦

લગ્નનો વિધિ	૨૧૪, ૩૨૬, ૩૩૬
લગ્નનું સ્વાતંત્ર્ય	૧૬૪
લઘુકૌમુદી	૫૬૦
લઘુજાતક	૫૬૪
લડાઈ દશ રાજ્યઓની	૨૦૫
લડાઈ દેવદાનવની	૨૩૬
લલિતવિસ્તર	૨૯
લાઇટ ઓફ એશિયા	૫૫૫
લાઇપાપનનું ઔદસ્ય	૨૪૬, ૩૧૭
લા ફાન્ટેઇન	૫૪૫
લિપિ, ખરોડી	૧૭
—ખાલી	૧૭, ૧૯
લિવિ, સિસ્વેઇન	૫૬૨
લિંગપૂજા	૨૦૪
લિંગાનુશાસન	૫૬૧
લેખનકળા	૧૧, ૧૭
—નો સમય	૧૮, ૫૩૩
—ના બે પ્રકાર	૧૭
—ની સામગ્રી	૧૮, ૧૯
લેખનપદ્ધતિ સેમિટિક પ્રજાની	૧૭
લેસન, પ્રો.	૨૬, ૩૧, ૩૯૪
લોકાયત સિદ્ધાન્ત	૫૩૦, ૫૩૨
લોકું	૨૦૨
—નો પદ્ધ, વિશ્વધર્મો	૧૦૬
લોકા	૨૯, ૪૮૦, ૫૩૭
લકનું વૃક્ષ	૧૯૭
લક્ષ્મીદેવિ	૪૨૦
‘લન,’ મૂળ પદાર્થ	૧૮૨
લનસ્પતિ	૧૪૮
લરદરાજ	૫૬૦
લરેની પસંદગી	૧૬૦
લરગમિ	૪૨૩
લરસાદ	૧૧૫

—નું વાદળું	૧૧૭, ૧૧૮
—નો દેવતા, પર્જા	૧૧૭-૧૧૮
વરાહ	૧૯૯, ૩૮૨
વરાહમિહિર	૪૧૭, ૪૨૩, ૫૫૨, ૫૬૪
વરુણ	૮૩, ૯૦, ૯૧-૯૫, ૯૬, ૯૭, ૧૧૨, ૧૩૨, ૧૩૫, ૧૪૫, ૧૫૩, ૧૬૩, ૧૯૬, ૨૨૨, ૨૬૧, ૨૬૨
વરુ	૧૯૯
વર્ણ	૩૯, ૪૦, ૧૧૦, ૧૬૯, ૧૮૦, ૨૦૩, ૨૧૩, ૨૧૪, ૨૩૯
વર્ણ આર્ય	૪૬, ૨૦૩
વર્ણમાળા, દેવનાગરી	૧૯, ૨૦
વર્ણમાળાની ખુબીદાર યોજના	૧૯, ૨૦
વર્ધમાન	૫૫૯
વર્ધને લગતી પ્રહેલિકા	૧૭૫
વર્ષ, સર્થનું અને ચન્દ્રનું	૧૩૩
વલ્લ	૧૩૧, ૧૪૬
વલ્લભદેવ	૫૦૦
વસિષ્ઠ	૨૦૬, ૨૧૧, ૨૧૨
—કુળનો માણસો	૨૧૭
વસિષ્ઠધર્મશાસ્ત્ર	૩૩૩, ૩૩૪
વસુ	૧૩૬
વસુમન્ધુ	૪૨૪
વસ્ત્રશયન	૪૭
વાઙ્મનિગલ પ્રા.	૯, ૫૬૧
વાઙ્મયપદોય	૫૬૦
વાઙ્મય	૫૬૫
વાય	૧૯૯
વાય	૧૨૦
વાયસ્પતિમિત્ર	૫૧૭
વાજસનેય સૂત્ર	૩૨૨
વાજસનેયી શાખા	૨૩૦
વાજસનેયી સંહિતા	૧૩૦, ૨૩૧, ૨૩૨, ૨૩૪, ૨૩૫, ૨૩૯
વાત	૨૬૬, ૨૧૭
વાદળાંબો	૮૨, ૧૦૭, ૧૪૧

વાયો	૨૨૨-૨૨૩
વાનર	૧૫૩, ૧૬૬
વામન (વૈયાકરણ)	૫૬૦
—(કાવ્યશાસ્ત્રી)	૫૬૨
વાયુ	૧૧૬-૧૧૭, ૨૧૭
વાર્તાઓ અને કહાણીઓનું સ્વરૂપ	૪૮૮
વાર્તિક	૫૬૦
વાલમિલ્ય સૂકતો	૫૧, ૬૫, ૧૬૭
વાસ્તુશાસ્ત્ર	૩૭૪, ૩૮૫, ૩૮૬, ૩૯૨, ૪૦૦ ૪૦૧, ૪૨૬,
વાચક	૫૧, ૬૪,
વાસવદત્તા	૪૩૩
વિક્રમ અને વેતાલ	૪૬૬
વિક્રમ સંવત	૪૧૬
વિક્રમાદિત્ય	૪૧૬, ૪૨૨, ૪૨૩, ૪૨૪, ૪૫૦
વિક્રમોર્વશીય	૧૩૬, ૪૬૭, ૪૬૮, ૪૭૫-૪૭૭
વિજયનગર	૭૨, ૩૫૦
વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય	૧૦
વિજ્ઞાનભિદ્ધ	૫૧૮,
વિજ્ઞાનેશ્વર	૫૫૭, ૩૮૩, ૪૧૬, ૪૨૧
વિતસ્તા (જ્ઞાન)	૧૬૦
વિદ્યાની રીતિ	૩૮૩, ૪૧૬, ૪૨૧
વિદ્યુત	૪૬૪, ૪૮૧, ૫૪૨,
વિદેય	૨૭૮
વિદેહ	૨૭૭, ૨૭૮, ૨૭૯, ૩૮, ૫૫૭
વિધવા	૧૬૪
—ને બળા કરવાનો રિવાજ	૧૬૪
વિધાન	૨૪૮
વિધિઓ	૪૪
વિનાયક	૩૨૩
વિનિર્દેશ, ગ્રે.	૪૪૧
વિન્ધ્યાચળ	૯, ૨૦, ૨૬, ૧૯૧, ૧૯૫, ૧૩૬
વિપારી (ખીઆસ)	૧૨૦, ૧૯૦, ૨૦૬

વિપ્રો	૩૯, ૪૦, ૨૧૧, ૨૧૨
વિભીષણ કૃષ્ણ	૧૬૯
વિરોધાબાસ	૧૭૬
વિક્રિન્સ ચાલ્સ	૨
વિક્સન પ્રેમ	૨૬, ૭૨
વિવસ્વત	૧૨૫, ૧૫૦, ૧૫૧
વિવંહવંત	૧૫૨
વિવાહવિધિ	૮, ૨૧૪
વિવાહસૂકત	૧૫૯-૧૬૨, ૨૦૦
વિશાખદત્ત	૪૮૪
વિષ્ણુના પદ	૧૦૬
વિષ્ણુ ૮, ૮૯, ૯૦, ૯૯-૧૦૦, ૧૧૩, ૨૩૬, ૨૪૯, ૫૩૬, ૫૩૭	
—ના અવતાર	૩૮૦
—નો પંથ	૩૮૦, ૪૬૧
—અને યજ્ઞ	૧૭૮
—નું વામનસ્વરૂપ	૧૦૦, ૩૮૨
વિષ્ણુપુરાણ	૨૪૯, ૩૮૨
વિષ્ણુસ્મૃતિ	૫૫૬
વિશ્વકર્મા	૧૭૭, ૧૮૧
વિશ્વદેવતાવાદ	૪૦, ૮૪, ૧૭૯
વિશ્વનાથ કવિરાજ	૫૬૩
વિશ્વપ્રકાશ	૫૬૨
વિશ્વામિત્ર	૨૦૬
વશ્યે દેવાઃ	૧૩૭
વીજળી ૯૦, ૯૧, ૧૦૭, ૧૧૪, ૧૨૪, ૧૨૮, ૪૨૮, ૪૪૭	
—ના દેવતા	૧૧૨-૧૧૩
—અને સ્મિત	૯૧, ૧૧૪
વીણા	૨૨૨, ૨૨૩
વીરચરિત કાવ્યો	૧૧૨ ૩૫૮, ૫૩૯
વૃત્ત	૬૬
—નાટકર્મા	૪૬૩
વૃત્ત ૮૮, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૧૧, ૧૪૨, ૧૪૬, ૩૯૫	

વૃક્ષ. સ્વર્ગિનું	૧૪૮
વૃક્ષને વન્દન	૧૪૨
વૃત્તહન	૧૦૮
વેણીસંહાર	૪૮૫
વેણુ	૨૨૨
વેતાસપંચવિંશતિ	૪૯૬
વેદ	૩૫

—ની ભાષા	૨૩
—નું સાહિત્ય	પા. ૯, ૧૨-૧૩
—નો સમય	૯, ૧૨-૧૩, ૩૩, ૩૫-૩૭, ૪૮-૫૦
—અને મંસ્કૃત	૨૩, ૩૩, ૩૪
—ના મંત્રોની કવિતા તરીકે ખુબી	૭૯
—માં કેટલાક શબ્દો સોઠાભાષામાંથી લેવાયલા	૨૫
—અને વ્યાકરણ	૩૮, ૩૯
—નું સ્વરૂપ	૩૫-૩૭
—નું અધ્યયન	૪-૫
—નું યુગપરંપરાગ્રામ જ્ઞાન	૮

વેદાંગ ૩૩૭-૩૪૪

વેદાન્ત ૪૦, ૮૫, ૧૭૯, ૨૬૭, ૨૮૬, ૨૯૪, ૨૯૮, ૩૦૯, ૩૧૧, ૩૧૨, ૫૨૫-૫૨૮, ૫૩૦, ૫૩૨, ૫૪૮

વેદાન્તસાર ૩૧૩

વેપારધર્મ ૨૧૮-૨૨૧

વૈષ્ણવ, ગ્રા. ૩૩, ૫૦, ૨૩૦, ૨૩૧, ૨૬૯, ૨૭૬, ૩૮૯, ૩૯૪, ૪૭૭, ૫૩૯, ૫૪૧, ૫૪૭

વૈશ્ય ૧૧૧

વૈષ્ણવસમુદાયસત્ર ૩૨૩

—ધર્મસત્ર ૩૩૫

—ઐતસત્ર ૩૧૮

વૈજયન્તી ૫૬૨

વૈતાન. ઐતસત્ર ૨૮૧, ૨૮૨, ૩૧૮-૩૧૯

વૈદ્યશાસ્ત્ર, ગ્રીસનું અને હિન્દુસ્તાનનું ૫૫૪

—વેદમા (અચર્વવેદ)	૨૫૨
—હિન્દુસ્તાન	૫૬૫
વેદર્થી રીતિ	૩૮૩, ૪૧૯, ૪૨૧
વૈધ, ચિતામણુ વિનાયક	૧૦
વૈયાકરણોની અસર	૨૪
વૈરાગ્યશતક	૫૦૦
વૈશ પાચન	૨૨૭
વૈશાલી	૩૯૧
વૈશેષિક દર્શન	૫૨૮-૫૨૯
વૈશ્ય	૧૮૦
વૈષ્ણવ ધર્મ	૩૮૦, ૪૬૧
વૈષ્ણવધર્મશાસ્ત્ર	૫૫૬
વોપદેવ	૫૬૧
વૉરન હેરિઝ'સ	૨
વૉલ્ટર	૧
વ શાખાભાષુ	૨૭૪
વ્યાકરણ ૨૪, ૪૧, ૪૪, ૬૨, ૩૩૭, ૩૪૦, ૩૪૧, ૩૪૨, ૫૫૯-૫૬૧	
વ્યાઘ્ર	૧૯૮
વ્યાવહારિક વિષયોને લગતા મંત્રો, ઋગ્વેદમાં	૧૫૯
વ્યાધિઓ	૨૫૨
—મટાકવાના મંત્રો	૨૪૦, ૨૫૨-૨૫૩
વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર	૩૩૭
માતૃ	૨૪૩
માતૃસ્તોમ	૨૭૩
વિહિની, પ્રો.	૩૪, ૨૪૧
શકભોક	૩૬૪, ૪૨૧, ૪૨૨, ૫૭૮
શક સંપત્તિ	૫૩૮
શકુનચાન	૧૫૪
શકુન્તલા ૩, ૨૮૦, ૩૬૧, ૩૮૧, ૪૬૩, ૪૬૬, ૪૬૭, ૪૬૮, ૪૬૯-૪૭૫, ૫૪૨	
શવક, મર્ત્યકરિની	૧
શનિપથ બ્રાહ્મણ ૬૧, ૬૫, ૬૭, ૧૩૯, ૧૪૦, ૧૪૧, ૨૦૭, ૨૨૬, ૨૩૩, ૨૩૪, ૨૪૩, ૨૪૬, ૨૬૫, ૨૬૯, ૨૭૬-૨૮૧	
શત્રુઓનું બળ દરી બેનાનો મત	૨૫૪

શબરસ્વામી	૫૨૫
શબ્દકોશ, અથર્વવેદનો	૨૫૧
શર્વવર્મન	૫૬૧
શસ્ત્ર	૩૯
શહેર	૨૧૦
શંકર (શિવ)	૨૩૬
શંકર	૩૧૧, ૩૧૩, ૩૧૪, ૩૬૮, ૫૧૮, ૫૨૭
શંખ અને સિખિત	૩૩૪
શાકટાયન	૩૪૧
શાકટાયન, બીજો	૫૬૧
શાકલ	૫૧, ૬૪, ૬૫
શાકલ્ય	૫૧, ૬૨, ૬૩, ૩૪૧, ૩૪૪
શાક્ય	૨૭૯
શાન્તિશતક	૫૦૦
શાખ્યવ્ય સૂત્ર	૩૨૧
શારદ	૭૫
શાર્દૂલધરપદ્ધતિ	૫૦૦
શાશ્વત	૫૬૨
શાખાયન	૨૬૯
શાખયન બ્રાહ્મણ	૨૬૮, ૨૬૯
શાખાયન સૂત્ર	૬૨, ૨૪૬, ૨૬૮, ૩૧૭, ૩૨૧
શાંડિલ્ય	૨૭૬, ૨૭૭
શિકાર	૨૧૯
શિલર, ટૂંડરિટ	૪૪૫
શિલાવેળો	૧૬
—ની અગત્યતા	૨૯, ૩૦, ૪૧૯
—ની શૈલી	૪૧૯-૪૨૧
શિલ્લણ	૫૦૦
શિવ	૮૯, ૧૧૪, ૨૦૪, ૨૩૨, ૨૩૬, ૨૮૧, ૩૦૩, ૩૮૦, ૩૮૧, ૫૩૬
શિશુપાલવધ	૪૩૦
શિક્ષાનું સ્થાન, મરણ પછીને માટે	૧૪૯
ગ્રંથ	૧૧

શુકસમતિ	૪૯૬, ૪૯૭
શુક્લ યજુર્વેદ	૨૩૦, ૨૩૧, ૨૩૨, ૨૩૩, ૨૩૪, ૨૬૯
શુચિદન્ત	૧૨૧
શુતુદ્રી (સવલજ)	૧૨૦, ૧૯૦, ૧૯૨, ૨૦૬
શુનઃરોપની વાર્તા	૨૭૦
શુભ મત્રો, અથર્વવેદના	૨૫૫, ૨૫૬, ૨૫૭
શુભમત્રો	૩૭૭, ૫૫૧-૫૫૨
શુષ્ક	૧૪૬
શુદ્ધ	૧૮૦, ૨૦૪, ૨૧૩
શુદ્ધ	૪૭૮
શુદ્ધસેન લોકો	૨૨૮, ૫૩૬
શુગારતિલક	૪૫૪, ૫૬૩
શુગારશતક	૪૫૧-૪૫૪
શુકસંપિયર	૪૬૪, ૪૮૨, ૪૮૪, ૫૪૧
શૌચિષ્ઠ	૧૨૧
શૌષેનહોર	૫૫૧
શૌનક	૫૧, ૬૩, ૨૪૧, ૩૪૫, ૩૪૮
શૌરસેની ભાષા	૩૧
શ્રદ્ધા	૫૬, ૧૨૯
શ્રમણ	૨૭૯, ૫૩૬
શ્રાવ્યકપ	૩૨૯
શ્રાવસ્તી	૩૬૧
શ્રીધરદાસ	૫૦૦
શ્રીહર્ષ	૪૩૦
શ્રુતિ	૪૦, ૪૨, ૨૬૭
શ્રીતલિધિ	૨૪૭, ૩૧૯-૩૨૧
શ્રીતસ્ત્રોત્ર	૪૨, ૨૪૬, ૩૧૬-૩૨૧, ૫૫૨
શ્લીગલ, ફેડરિક	૪
શ્લોક	૬૮, ૬૯, ૭૦, ૩૫૬, ૪૦૦
શ્લોકનાસિંહ	૫૨૫
શ્વેતામનગોપનિપદ	૨૮૦, ૩૦૩-૩૦૪ ૫૩૦,

पद्मगुरुसिन्धु	३४६, ३४७
पद्मि शशाङ्क	२७३
सत्	१८५
सर्तसल	१२०, १६०, १६२, १६५, १६८, २०६
सती यवानो दिवान	१६४, १६५
सदानन्द योगीन्द्र	५२७
सहानीर (नदी)	२७८
सहृदितकृष्णित	५००
सहृदयनोनी स्तुति	१७१
सप्तर्षिभंडा	१४०
सप्तशतक	४५७
सप्त सिन्धु	१६७
सभा	२२१, २५७
सभास्थापु	२२१
सभास्थिति, अजमेरना सभयनी	२१४
सभास	७८, ४३२
सभिति	२१०, २११
समुद्र	८२, ६४, १६३, १६४
मरुस्वती १२०, १३३, १६३, १६०, १६१, १६२, १६६, २०६,	
२२८, २७३, २७८	
सर्प	१४२
—नी पूज	१४२, २३६
सर्वदृष्टिनिर्माद	५३१, ५३२
सर्वश नाशयण	३७०
सर्वलोकमण्डि	३४५, ३४७, ३४८, ३४९
सर्व	२७६
सपिता	८, ८६, ६७-६८, १३०, २१७
सहस्ररथ	१२२
साधरिस	५३३
साकेत	३६०, ३६१
सामविधान शास्त्र	२७४
सामवेद	३६, २२३, २२४-२२७

—ના સ્વર	૬૭
—નાં પ્રાણોદ	૨૨૭
—નાં પ્રાણોદ	૩૯
સાચળ ૭૨, ૭૪, ૭૫, ૨૨૭, ૨૪૧, ૩૩૨, ૩૪૪, ૩૫૦, ૩૫૧- ૩૫૩, ૫૦૦, ૫૩૧	
સાવિત્રીનો મંત્ર	૮, ૯૮, ૯૯, ૨૭૩, ૩૦૦, ૩૨૫, ૩૨૭
સાવિત્રીનું આખ્યાન	૩૭૫, ૩૭૬
સાહિત્યદર્પણ	૪૬૨, ૫૬૩
સાહિત્યના પુનરુજ્જીવનનો સિદ્ધાન્ત	૪૨૧
સાદી	૨૨
સિદ્ધંત પ્રાશ્નાહ ૧, ૨, ૮, ૧૪, ૨૧, ૨૦૧, ૨૦૫, ૨૧૮, ૪૮૪, ૫૩૪, ૫૩૫, ૫૩૯, ૫૪૦	
સિક્ષાઓનું ચલણ	૨૨૦
સિદ્ધાન્ત	૫૫૩, ૫૬૩
સિદ્ધાન્તકૌમુદી	૫૬૦
સિદ્ધાન્તશિરોમણિ	૧૫, ૫૬૪
સિન્ધી ભાષા	૩૧
સિન્ધુ ૯, ૨૭, ૧૨૦, ૧૮૬, ૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૨, ૧૯૩, ૧૯૪, ૧૯૫, ૧૯૭, ૧૯૮, ૨૦૭, ૨૨૮, ૫૩૩, ૫૩૪, ૫૩૫, ૫૩૬, ૫૩૭	
સિરાપિયોન	૫૫૪
સિલોનિઝમ	૫૨૯, ૫૩૦
સિલ્પૂક્ષ	૫૩૬, ૫૪૦
સિંધાલીઝ	૨૯
સિંહ	૧૯૮
સિંહાસનપદ્ધતિ ચિકિત્સા	૪૯૬
સીતા	૨૮૦, ૩૮૬, ૩૯૪, ૩૯૫
સીચિયનો	૭, ૪૨૧, ૪૨૨, ૫૩૮
સુતપિટક	૪૮૯
સુદાસ	૨૦૫, ૨૦૬, ૨૦૭, ૨૧૧
સપ્તર્ષિ	૧૯૫

સુપર્યાધ્યાય	૨૬૫
સુખન્ધ	૩૬૭, ૪૨૦, ૪૩૩
સુભાષિતાવલી	૫૦૦
સુભાષિતોના સંગ્રહો	૫૦૦, ૫૦૧
સુર	૧૪૫
સુરો	૨૧૮
સુરકાર	૨૧૮
સુવર્ણ	૨૦૧, ૨૦૨
સુવારુ	૧૬૦
સુચુત	૫૬૫
સુચુતમંદિતા	૫૬૫
સુકૃત ૧૨૯ સુ, ઋગ્વેદના દશમા મંડલનું	૧૮૫-૧૮૭
સુત્રો	૪૧, ૪૨, ૪૩, ૪૪, ૪૫, ૬૨, ૧૩૦, ૧૪૨, ૨૨૩, ૨૪૪, ૨૪૬, ૨૬૭, ૨૭૨
—નું ઉપકારી સાહિત્ય	૪૪, ૪૫
સૂચ	૯૬, ૯૭, ૧૦૧, ૧૮૦
—ના દેવતાઓ	૯૬, ૧૦૦
સૂચ ગ્રંથજી	૧૪૬
સૂર્યવંશ	૨૦૯
સૂર્યસિદ્ધાન્ત	૫૬૩, ૫૬૪
સૂર્યા	૧૦૫, ૧૫૯, ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૨
સૂક્ષ્મ બેદો શોધવાની વૃત્તિ	૭૯
સુદિની ઉત્પત્તિ, ઋગ્વેદમાં અને બ્રાહ્મણોમાં	૧૮૮
સુદિવાદ	૧૮૫, ૧૮૮
સુદિવિષયક સુકૃતો	૧૭૬-૧૮૮, ૨૫૯, ૨૬૦
સુંજય	૨૦૭, ૨૦૯, ૨૭૭
સેતુગન્ધ	૪૩૨
સેનાના વિભાગ	૨૧૮
સેમિટિક લિપિ	૧૮
સોમ	૩૫, ૩૬, ૭૮, ૮૧, ૮૬, ૮૯, ૧૧૧, ૧૧૯, ૧૨૫-૧૨૯, ૧૩૦, ૧૫૯, ૧૬૦, ૧૯૫, ૧૯૬, ૧૯૮, ૨૧૭, ૨૧૮, ૨૪૭, ૨૬૮, ૩૨૦

ગ્રોમ અને ચન્દ	૧૨૬, ૧૫૯
ગ્રોમદેવ	૪૯૭, ૪૯૮
ગ્રોમગસ અને દ્વધ	૧૨૬
મંગીત	૨૨૨-૨૨૩, ૫૬૫, ૫૬૬
મંગ્રહો, હસ્તલિખિત ગ્રન્થોના	૨૩
મંધિ	૨૪, ૬૦
મંવાદો, પ્રગવેદના	૧૫૨-૧૫૪
મંસા	૫૧૨
મંસ્કાર	૩૨૪-૩૨૭
મંસ્કૃત	૩૫
—નો સમય	૯, ૧૦, ૧૧, ૧૩, ૪૫
—ના બે વિભાગો	૨૩, ૩૪
—વેદ પછીના સમયનું	૪, ૨૪, ૨૫
—બોલાતી ભાષા તરીકે	૮, ૨૫-૨૭
—અને બૌદ્ધ ધર્મના ગ્રન્થો	૨૯
—જર્મનીમાં	૪
—માં બોલીઓનો ભેદ	૨૬
—નો અભ્યાસ	૨, ૩, ૪
સંસ્કૃત અભ્યાસની જરૂર	૬
સંસ્કૃતનો મહાકોપ	૫ ૨૪, ૨૫
સંસ્કૃત વીગ્યરિત કાવ્યો	૩૫૮, ૩૫૯
સંસ્કૃત શિક્ષાલેખો	૨૯ ૩૦
સંસ્કૃત હસ્તલિખિત ગ્રન્થો	૮, ૧૮, ૨૦, ૨૧, ૨૨, ૨૩
સંસ્કૃત સાહિત્ય	૩૫૪-૩૫૮
—નું સ્વરૂપ	૯, ૧૦
—નું સાદત્વ	૭, ૮, ૨૯
—ની શોધ	૧, ૨
—ના દોષો	૧૦
—નો પ્રસાર	૭
—નું મહત્ત્વ	૬, ૭, ૯, ૧૦
—ની અપૂર્વતા	૭

—ના વિભાગો

૯,૩૫

સહિતાપાઠ	૫૯, ૬૦, ૬૧, ૬૨, ૨૭૨
મહિનોપનિષદ	૨૭૪
સાંખ્યશાસ્ત્ર	૫૧૭
સાંખ્યર્થન ૧૭૫, ૧૮૮, ૨૭૯, ૨૯૯, ૩૦૦, ૩૮૩, ૫૧૪-૫૧૯, ૫૨૯, ૫૩૦, ૫૩૨, ૫૪૮, ૫૪૯, ૫૫૦	
સાંખ્યપ્રવચન	૫૧૮, ૫૨૧
સાંખ્ય સૂત્રો	૫૧૮, ૫૨૨
સ્કન્ધપુરાણ	૩૭૪, ૩૮૨
સ્કાંધલક્ષ	૫૩૪
સ્કોડર, પ્રો.	૨૩૦
સ્ત્રીવનસન, પાદરી	૨૨૭
સ્ત્રીવનસન, ગિ. આર. એલ	૫૨૪
સ્તુવર્ટ, ડયુગલ્ડ	૨
સ્ત્રેષો	૨૦૧
સ્ત્રીની પદવી	૨૧૫-૨૧૬
સ્ત્રીઓ	૧૭૨-૧૭૪
સ્ત્રીનો ધ્યાર મેળવવાના મંત્રો	૨૫૪-૨૫૫
સ્થાપત્યકળા	૨૧૦, ૫૬૬, ૫૬૭
સ્થાપત્ય	૫૩૨
સ્થિતતની શ્વેતતા	૯૧
સ્મૃતિ	૪૦, ૪૨, ૪૩, ૨૪૮, ૨૬૭
સદા	૮૫, ૧૩૨
સ્વશાસ્ત્ર	૬૨, ૩૩૭, ૩૪૮, ૩૩૯
સ્વરિત	૧૭
સ્વરો વેદના	૬૫-૬૭
સ્વર્ગ	૧૪૮, ૧૪૯, ૫૧૪
૧.	૧૪૬

સ્વારી; વ્યક્તી	૨૦૦, ૨૧૮
હળમત	૨૧૭
હળમોગ	૫૨૪
હળુમાન	૩૮૫
હળુમમાટક	૪૮૫
હત્ત હિન્દુ	૧૯૧
હવિજય	૪૩૧
હારદાસ	૫૨૪
હરિચંદ્ર	૩૬૦, ૦૬૧, ૩૬૬, ૩૬૭, ૩૭૩, ૩૭૬, ૩૮૦, ૩૮૧
હરિચન્દ્ર	૨૭૦, ૨૭૧
હરિચમત્તુ	૧૨૧
હરિષેષુ	૪૧૯, ૪૨૦, ૪૨૩
હર્ષ	૩
હર્ષચરિત	૪૧૭, ૪૩૩-૪૩૬, ૪૭૯, ૪૮૦, ૪૮૧
હયમર્ધન	૪૧૭, ૪૭૯, ૪૮૦, ૪૮૧, ૫૩૬
હસાયુધ	૫૬૨
હસ્તલિખિત ગ્રન્થો	૨૨, ૨૩
હળની રત્નતિ	૧૪૪
હાથી	૧૯૮-૧૯૯
હાર્દમૃત	૫૫૧, ૫૫૨
હાલ કવિ	૪૫૭
હાલના હિન્દુસ્તાનની યોષીઓનો ગેદ	૧૩૧
હિનોપદેશ	૨, ૪૬૪-૪૬૫, ૪૬૯, ૫૦૪, ૫૦૭
હિન્દી ભાષા	૨૦, ૩૧
હિન્દુ	૧૨૩, ૧૯૧
હિન્દુકેશ	૧૨૯
હિન્દુસ્તાન	૧૯૧
—ની સેખનકળા	૧૬-૧૮
—નો સુધારો	૬
—નું વિગાન	૧

હિપોક્રેટિસ		૫૫૪
હિમાલય	૯, ૨૦, ૨૬, ૨૭, ૧૯૧, ૧૯૫, ૧૯૬, ૫૩૬	
હિરણ્યકેશી		૩૩૧
—નું કમ્પયુટ		૩૧૮
—નું ગુણધર્મ		૩૨૩
—નું ધર્મસૂત્ર		૩૩૧
—નું શ્રાવણ		૩૧૮
—શાખા		૨૨૬
હિરણ્યગર્ભ	૧૭૭, ૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૮	
હિરણ્યદન્ત		૧૨૧
હિરેડોટસ		૫૩૩, ૫૩૪
હિલિયોપોલિસ		૫૩૭
હીન		૪૫૭, ૫૫૫
હીરોનું ભૂમિતિશાસ્ત્ર		૫૫૧
હુનર ઉદ્યોગ		૨૨૦-૨૨૧
હથ લોકો		૪૨૩
હેનોપીઇઝમ		૮૫
હેમચન્દ્ર		૫૬૧, ૫૬૨
હેમાદિ		૩૨૬, ૫૫૮
હેમિસ્ટન એલેક્ઝાન્ડર		૩, ૪
હેસ્ટિયસ		૨
હૅંગ ડૉ. માર્ટિન		૩૪, ૪૫, ૪૭, ૪૮, ૪૯
હોડીઆ		૨૨૦
હોતા		૩૬
હોપકિન્સ પ્રો.		૧૯૬
હોમ (સોમ)		૮૧, ૧૨૭, ૧૨૯
હોમ		૫૩૬
હોમરો સમ		

—અતે ત્યાર પછીનો સમય

૨૩

હોરમઝ

૪૭

હોરાશાસ્ત્ર

૫૫૨, ૫૫૩, ૫૬૪

હોલ્ડઝેન, પ્રો.

૩૬૬

હંસ

૨૦૧

હૂન મંત્ર

૧૦, ૧૪, ૨૧, ૩૦, ૫૦૯

